TEXTE UND UNTERSUCHUNGEN

ZUR GESCHICHTE DER

ALTCHRISTLICHEN LITERATUR

HERAUSGEGEBEN

VON

OSCAR VON GEBHARDT UND ADOLF HARNACK

VIERTER BAND

GRIECHISCHE APOLOGETEN

LEIPZIG
J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG
1888—1893

INHALT DES VIERTEN BANDES.

GRIECHISCHE APOLOGETEN.

Heft 1. **Schwartz, Eduardus,** Tatiani Oratio ad Graecos. X, 105 S. 1888.

Heft 2. — — Athenagorae libellus pro Christianis. Oratio de resurrectione cadaverum. XXX, 143 S. 1891.

Heft 3. **Hennecke, Edgar,** Die Apologie des Aristides. XIX, 63 S. 1893.

Von der Veröffentlichung der für Band IV bisher noch in Aussicht genommenen:

Theophili libri tres ad Autolycum und

Justini martyris Apologia et Dialogus cum Tryphone Judaeo

wird an dieser Stelle abgesehen, weil die von der königl. preuss. Akademie der Wissenschaften geplante Ausgabe der griechischen altchristlichen Schriftsteller auch diese Stücke wird umfassen müssen.

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/texteundunter04v5akad

TATIANI

ORATIO AD GRAECOS

RECENSVIT

EDVARDUS SCHWARTZ.

LEIPZIG,
J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG
1888.

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
ST. MICHAEL'S COLLEGE
LIBRARY

SEP 30 1937

PRAEFATIO

Ante hos sex annos O. de Gebhardt mihi, quem apologetarum Graecorum codicibus operam dare compererat, liberaliter et benigne proposuit ut societate facta libros apologetarum Graecorum saeculi alterius ex codicibus ederemus. rem ita instituimus ut codices antiquos, quoad fieri potuit, et ille et ego sua quisque opera conferremus, recentes inspiciendos et examinandos ego solus, cui plus temporis praesto esset, susciperem; deinde Iustini apologiarum et dialogi recensio Gebhardto contingeret, mihi Tatiani Athenagorae Theophili Cohortationis quae fertur Iustini ad Graecos. iam primus huius societatis fructus prodit, Tatiani Oratio ad Graecos.

Haec non aliter atque Athenagorae scripta una Arethae archiepiscopi Caesareae opera seruata est. iam enim, quod primus Adolphus Harnack [Texte u. Unters. 1, 1 p. 24 sq.] coniecit, pro certo constat eam olim in codice celeberrimo Parisino 451 extitisse, in quaternionibus *λ′* usque ad *λδ* [cf. Gebhardt, Texte u. Unters. 1, 3 p. 169]. qui cum excidissent, archetypus ex tribus apographis antiquis restituendus est. sunt hi:

Codex Marcianus 343 [V], ex bibliotheca Bessarionis, s. XI scriptus. continet fol. 6^{r}—204^{u} Eusebii Praeparationis euangelicae primos quinque libros, fol. 204^{u}—238^{r} eiusdem librum contra Hieroclem [*εὐσεβίου τοῦ παμφίλου πρὸς τὰ φιλοστράτου εἰς ἀπολλώνιον διὰ τὴν ἱεροκλεῖ παραληφθεῖσαν αὐτοῦ τὲ καὶ τοῦ* $\bar{\chi}\tilde{\upsilon}$ *σύγκρισιν*], fol. 239^{r}—276^{r} Tatiani Orationem [*τατιανοῦ πρὸς ἕλληνας*]. codicem semel O. de Gebhardt, ego bis contuli.

Codex Mutinensis III D 7 [M]. ex duabus partibus compositus est. quarum prior summa diligentia a librario orthographiae ualde perito s. XII scriptus continet Clementis Protrepticum et Paedagogum, Pseudoiustini epistulam ad Zenam et Sere-

num, Cohortationem, Tatianum, Pseudoiustini Expositionem fidei. altera pars [M¹] fragmentum est codicis saeculo uetustioris neglegenter scripti: seruata sunt ultima Tatiani pars inde a uerbis *ἵνα δὲ καί* [p. 42, 16], Athenagorae Supplicatio et De resurrectione. hoc fragmentum cum parte priore in unum coniunctum est tempore antiquo quoniam utriusque partis marginibus a librario s. XII scholia adscripta sunt. ultimae codicis paginae nonnulla de Sibyllis continent a duobus librariis temporis recentioris scripta. ipse contuli.

Codex Parisinus 174 [P]. cuius olim fuerit, apparet ex uerbis quae litteris s. XIV prima pagina adnotata leguntur *αὕτη εὐτελοῦσ διακόνου: χαρτοφύλακοσ ὑπάρχη γεωργίου: ἐπισκοπῆσ τῆσ πάφου τοῦ καὶ ζωγράφου τοῦ ἐν πλατανήστειαν οἴκησιν ἔχων.* eidem debentur uersus in ultima pagina scripti *ἡ βίβλοσ αὕτη εὐτελοῦσ χαρτοφύλακοσ πέλει γεωργίου τοῦ σκληράτου διακόνου τῆσ πάφου*: priore codicis parte usque ad fol. 84 uaria, quae huc non pertinent, a uariis librariis scripta leguntur. altera pars a librario s. XII scripta et scholiis instructa continet fol. 85ʳ—92ʳ Pseudoiustini epistulam ad Zenam et Serenum, fol. 92ʳ—112ᵣ Cohortationem, fol. 112ʳ—132ʳ Tatianum, fol. 132ʳ—153ᵘ Athenagorae Supplicationem, fol. 153ᵘ—171ᵘ eiusdem De resurrectione, in fine Eusebii librum contra Hieroclem. codicem et O. de Gebhardt et ego contulimus.

Hi codices pro unico recensionis fundamento habendi sunt: qui praeterea extant recentes recentissimique, eos ex illis, imprimis ex codice Parisino, descriptos esse neque quicquam ualere alio loco fuse demonstrabo.

Quod fieri solebat in libris ueterum Christianorum per apographa plerumque priuata et sine ordine propagatis, id Tatiani quoque Orationi accidit ut plurimis et grauissimis corruptelis mutilaretur. uel Eusebio, cum Praeparationi et Historiae Tatiani locos insereret, exemplar praesto erat uitiis refertum et ne ab interpolatione quidem liberum [cf. p. 41, 4]. tamen huius codicumque nobis seruatorum comparatio ad ipsa scriptoris uerba restituenda certamque emendandi rationem constituendam plurimum affert. itaque cum Eusebii quae circumferuntur editiones omni fide carere neque quicquam certi de codicibus constare nouissem, in itineribus Italico et Parisino operam dedi ut omnes Praeparationis et Historiae codices inspicerem et eruerem qui

diligenter conferendi quique pro apographis habendi et abiciendi essent. Historiae igitur a me inspecti sunt codices hi:

Parisinus 1430 [A], olim numeris 1902. 2343. 2440 signatus, ex bibliotheca cardinalis Mazarini, s. XI.

Vaticanus 399 [V] s. XI, simillimus codici Mazarinaeo. ex eo transscripti sunt codices Florentinus Abbadiae 196 [olim numero 26 signatus] s. XV, Ottobonianus 108 s. XVI, Parisinus 1434 s. XVI; ex codice Florentino Abbadiae codex Parisinus 1435 s. XVI.

Parisinus 1436 [E] s. XV.

Marcianus 338 [M] s. X.

Parisinus 1431 [B] s. XI/XII. eius apographa sunt codices Parisini 1432 et 1437 uterque s. XIV et Marcianus 339.

Parisinus 1433 [D] s. XI/XII.

Praeparationis libri decimi:

Marcianus 341 [J], ex bibliotheca Bessarionis, s. XV. ex eo deriuati sunt codices Marcianus 342 Bessarionis iussu a Cosma monacho a. 1470 Romae scriptus et Ottobonianus 366, denique altera pars codicis Neapolitani II Aa 15 s. XVI inde a libro nono. lectiones codicis Marciani 341 adscriptae sunt margini codicis Ottoboniani 265. eidem codici Marciano ita similis est codex Parisinus 468 [E] ut apographon esse putes: lacunas codicis Marciani in eo ex codice Parisino 467 [D] suppletas esse constat.

Bononiensis 3643 [O] bombycinus s. XIV. ei adeo similis est codex Laurentianus plutei VI 9 [G] ut mihi quidem apographon esse uideatur, etsi aliqua semper haesit dubitatio quae ut remoueretur plus temporis opus erat quam mihi praesto erat. hoc uero certissimum est ex codice Laurentiano descriptos esse alterum codicem Laurentianum plutei VI 6 [F] et Parisinum 466 [C].

Neapolitanus [N] II Aa 16 s. XV. eius apographa sunt Vaticanus 1303, Vrbinas 6, prior pars codicis Neapolitani II Aa 15; ex hoc transscriptus est codex Ottobonianus 265.

Parisinus 467 [D] s. XVI. subscriptum est fol. 386^{u} *καὶ ταύτην τὴν θείαν βίβλον, μιχαῆλος δαμασκηνὸς ὁ κρὴς, ἔγραψεν.* eiusdem generis est atque codex Neapolitanus II Aa 16 neque tamen ex eo descriptus.

Quae de Praeparationis codicibus in itinere congesseram, ea

BQ
25
.T3
v.4-5

ab Vsenero et me ipso admonitus denuo examinauit et diligenter continuauit specimine nouae recensionis addito I. A. Heikel in libello Helsingforsiae nuperrime edito ‚De Praeparationis euangelicae Eusebii edendae ratione'. quem, si quidem ad haec studia rediturus est, admonitum esse uelim ne uanis coniecturis de codicum affinitate operam det inutilem, sed imprimis, id quod grauissimum est, ad liquidum perducat qui codices apographa sint et qui non. nam libello illo ne id quidem planum fecit codicem G ex O esse descriptum. ceterum et Historiae et Praeparationis ea recensio quam criticam dicere possis opus arduum erit ac periculosum neque suscipi poterit antequam omnes codices quam diligentissime et usque ad puluisculum collati et explorati erunt. nusquam unum codicem uel unum codicum genus pro unico duce sequi licet, ut e. g. Historiae nihil magis nocuit quam quod codici Mazarinaeo nimium fidei ab editoribus tribuebatur. deinde Eusebii codicum fere omnium proprium est ut non extent archetyporum exemplaria accurata, sed iterum iterumque nouatae recensiones.

Alterum neque spernendum adiumentum ab eo qui Tatianum recensurus est ex ipso scriptore peti debet. quamuis enim se artem oratoriam, quam antea exercuerat, prorsus abdicasse pronuntiet, omnes sententiae omnia uerba rhetorem produnt artificiosum et male quidem artificiosum. ex istis artificiis est lex quam seuerissime sibi ipse scriptor imposuit ut hiatum euitaret. neue re negligenter examinata hiatum a Tatiano modo admissum, modo euitatum esse dicas. quodsi hiatum admissurus erat, unde mira ista uerborum collocatio quae legitur p. 37, 16? uel cur non posuit quam quiuis desiderat particulam *ἀλλά*, sed *καὶ . . . δέ* p. 36, 8? etiam hoc diligenter obserues ultima Orationis parte, ubi tanta nominum multitudo in sententias redigenda erat, seuere hiatum euitatum esse praeter paucissimos locos atque eos quidem qui omni labori resisterent. denique grauissimi momenti est quod multos hiatus qui olim legebantur culpa librariorum intrusos esse codicum Mutinensis et Marciani uel Eusebii ope edocemur. magis magisque igitur mihi persuasi in Tatiani Oratione hiatum tolerari non posse et siqui traditus sit hiatus non legitimus, id corruptelae certum esse indicium. ceterum talibus locis plerumque aliis quoque de causis codicum lectiones damnandae sunt, saepe facillima mutatio praesto est.

siue per casum siue per errorem factum est ut p. 5, 12 inter *τῷ τελείῳ θεῷ* et *ἀλλ᾽ οὐδέ* signum lacunae non ponerem uel p. 17, 2 non adnotarem legendum esse *τῆς γὰρ ὕλης εἰσὶν ἀπαυγάσματα καὶ πονηρίας.*

Tamen plurima restant difficillima et obscura. accedit quod scriptorum paganorum editoribus semper uel saepe praesto sunt aliorum inuenta quibus uia aut recta aut falsa indicetur, qui autem Christianorum libros recensurus est, ei plerumque soli omne ingenii periculum in re integra et intacta faciendum est. quod in Tatiano quoque euenit. ex antiquioribus enim unus Conradus Gesner, inter recentiores Augustus Nauck mentione digni sunt: sed ille operam ut laudabilem neque infelicem ita subitariam suo more Tatiano dedit, hic paucos tantum locos in dissertatiuncula Philologi tomo 9 inserta tractauit. at optime non libris sed ab ipsis uiris adiutus sum cum a Roberto Münzel amico tum ab Vdalrico de Wilamowitz qui totum libellum mecum perlegit et pertractauit tantoque opere mihi succurrit ut eum non adiutorem sed alterum editorem dicere deberem. quoniam uero curae secundae nusquam tantum ualent quantum in re critica, cum indicis conficiendi causa denuo Tatianum tractare coepissem, haud pauca uel mihi uel Wilamowitzio uel utrique non feliciter cessisse intellexi. ecce quae iam corrigenda esse mihi uidentur. p. 4, 5 traditum est *ὅτι μὴ θεὸς ὢν τοῦθ᾽, ὅπερ ἔλεγεν, εἶναι κατεψεύδετο.* melius quam *δι᾽ ὧνπερ* est *ᾧπερ*: *se deum esse, cum non esset, eo quod dixit ementitus est.* p. 4, 14 *κατὰ δὲ τὸ ἐπελθὸν ἕκαστος ἐκπεφώνηκε* recte se habent, dummodo ex eis quae praecedunt obiectum uerbo *ἐκπεφώνηκε* suppleatur. p. 5, 11 scribendum esse censeo *ὥσπερ δὲ ψυχὴ παρωμοιωμένον.* spiritum materialem ipse animam dicit p. 12, 18. animam igitur mundi sicut animam humanam [cf. p. 16, 18] imperfectam dei imaginem esse credidit. p. 7, 23 codicum lectio *κωλυτής* retinenda est; cf. indicem s. u. p. 8, 2 distinguo et conicio *ὁ πρωτόγονος δαίμων ἀποδείκνυται, καὶ τοῦτον οἱ μιμησάμενοι τούτου τε τὰ φαντάσματα δαιμόνων στρατόπεδον ἀποβεβήκασι.* neque enim intellego quomodo diaboli phantasmata daemones fieri possint qualeue sint ista phantasmata. certo non ea per liberum arbitrium peccavere et cecidere, sed angeli a deo creati et diabolum diabolique uanas cogitationes secuti. p. 8, 12 sq. locum difficilem et perobscurum commutationibus

non bene turbauimus. primo uerba *οἱ γὰρ τοὺς μονομαχοῦντας — σπουδάζων* ad *ἐν θεάτρῳ* spectare constat. quae secuntur cum illuc non spectent aliterque constructa sint, lacuna statuatur necesse est. deinde *πῶς οὐχὶ θνητὸς εἶναι νομισθήσεται* non ita intellegenda sunt ut daemones re uera mortales esse dicantur quae non erat sententia Tatiani, sed dolum mihi describere uidentur daemonum homines sub specie humana affectibusque humanis susceptis fallentium. atque tale quid toti loco subesse uerbo quod sequitur *πεφανερώκασι* aperte proditur. iam uero summopere miror quod ii daemones hominibus naturam suam reuelasse dicantur quorum ex Tatiani sententia nihil magis interfuerit quam ut deciperent ueramque indolem suam quouis modo absconderent. neque uideo qua ratione haec cum eis quae praecedunt coniungi possint. denique in eo haereo quod cum iidem et doceantur et admoneantur, modo *τοῖς ἀνθρώποις* modo *τοὺς ἀκούοντας* positum est. conicio igitur *δι' ὧν γὰρ ἑαυτοὺς ὅτι ὅμοιοί τινες πεφύκασι τοῖς ἀνθρώποις πεφανερώκασι.* cum uero daemones hominibus se adsimilassent, ipsi illi fato quod hominibus imposuerant, succubuere. ne nimis audacter coniecisse et explicasse uidear, conferri iubeo fabulam quae de daemonibus narratur homil. Clem. 8, 12 sq. p. 12, 24 nescio an *ἄπορον* mutandum sit in *ἄποιον* cf. ind. s. u. *ὕλη*. p. 12, 28 restituo *ὑπ' αὐτῆς*. p. 13, 27 scribo *διὰ τῶν αἰώνων*. p. 15, 4 non sufficit articulum supplere ut *σοφία* definiatur: e. g. propono ⟨*τῇ θείᾳ*⟩ *σοφίᾳ*. p. 17, 10 codicum lectio prorsus corrupta est: exempli gratia et ut aliquo modo sententia indicetur, talia propono *τίς δέ ἐστιν αὕτη* ⟨*ἡ κλῆσις*⟩, *εὐσύνοπτον ἔσται τοῖς βουλομένοις* ⟨*μαθεῖν παρὰ τοῦ πνεύματος ὃ δίδωσι τοῖς*⟩ *ἀνθρώποις τὸ ἀθάνατον*. p. 17, 29 post *δυνατόν* addi oportet *ἦν*. p. 19, 5 Gesneri coniecturae *ἕκαστον* iam praefero *ἑκάστας*. p. 19, 8 *ἄν* delendum est: ex primis literis uerbi *ἀγαθόν* ortum esse uidetur. p. 19, 15 hiatus uitandi causa non *ὅσπερ*, sed *ἐπείπερ* scripserim. p. 19, 26 *ἐν αὐτῇ* sana esse uidentur; hiatu non corruptela, sed lacuna proditur. e. g. suppleo *θεραπείας*. p. 20, 1 non recte mutaui lectionem traditam *παραιτούμεθα*. ibid. *τινος* dittographiam eius quod sequitur *τινες* esse censuerim. p. 22, 23 temere de *ἔχουσι* dubitationem moui. p. 24, 13 clarior euadet sententia si post *ὑπάρχοντας* addiderimus *ὑποστάσεις* uel tale quid. p. 26, 29 non mutandum erat

πάλιν τε εἶναι. cf. p. 29, 7 *τὰ . . ἐπιτηδεύματα κατὰ τὸν . . Θερσίτην γίνεται,* p. 34, 5 *διὰ τὸ μὴ σὺν ὑμῖν εἶναι*; de *πάλιν τε* p. 14, 15. p. 28, 5 locus neque emendatus neque explicatus est. p. 28, 12 locum ita constituam: *δημοσίᾳ μὲν γὰρ πομπεύετε τοὺς λόγους, ** ἐπὶ τὰς γωνίας ἀποκρύπτετε.* e. g. suppleas *τὰς δὲ συμφοράς.* p. 30, 10 infelicissime pro *ἐξαίσιον* conieci *αὐτεξούσιον.* neque Wilamowitzii *δεξιόν* diuinis mandatis appositum est. in mentem mihi uenit *ἐξαρτίζον*: cf. 2 Tim. 3, 17 *πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἔλεγμόν, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ, ἵνα ἄρτιος ᾖ ὁ τοῦ θεοῦ ἄνθρωπος πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐξηρτισμένος* et Sap. Sal. 9, 9 *ἡ σοφία . . . ἐπισταμένη . . . τί εὐθὲς ἐν ἐντολαῖς σου.* ipse Tatianus *Περὶ τοῦ κατὰ τὸν σωτῆρα καταρτισμοῦ* scripsit. p. 30, 17 ut locus obscurus de hominis materialis ortu et corroboratione melius intellegatur, adscribo Valentini doctrinam in exc. Theod. seruatam [52 p. 982]: *τοῦτο τὸ σαρκίον ἀντίδικον ὁ σωτὴρ εἶπεν . . . καὶ δῆσαι παραινεῖ . . . ὁμοίως δὲ καὶ εὐνοεῖν αὐτῷ μὴ τρέφοντας καὶ ῥωννύντας τῇ τῶν ἁμαρτημάτων ἐξουσίᾳ, ἀλλ' ἐντεῦθεν νεκροῦντας ἤδη καὶ ἐξίτηλον ἀποφαίνοντας ἀποχῇ τῆς πονηρίας ἵνα ἐν τῇ διαλύσει ταύτῃ διαφορηθὲν καὶ διαπνεῦσαν λάθῃ, ἀλλὰ μὴ καθ' αὑτό τινος ὑποστάσεως λαβόμενον τὴν ἰσχὺν ἔχῃ παράμονον ἐν τῇ διὰ πυρὸς διεξόδῳ.* praeterea adnoto 19, 3 *νεύρων* reponendum esse; p. 32, 9 margini adscribendum numerum 124, infra numerum 124 in 126 corrigendum.

Haud minus quam emendatio, usque ad hoc tempus Tatiani interpretatio neglecta iacuit. commemorari uelim Adolphi Harnack uersionem Germanicam programmate Gissensi 1884 publici iuris factam: Augustus Kalkmann sagaci et docta dissertatione quam Musei Rhenani t. 42 inseruit magis argumenta quaedam indicauit quam uerba explicauit. commentarium scribere nec uolui nec potui: sed cum per indicem quaecunque in Tatiani oratione notabilia esse uidebantur componere constituissem, his uel illis locis interpretationis gratia ea adieci quae parata et collecta habueram. magis enim ex re fore duxi si pauca darem et imperfecta quibus ab aliis meliora superstruerentur quam si nihil proferrem ne in uituperationis periculum incurrerem.

Denique fragmenta et testimonia ipse de integro disposui et recensui. scholia Arethae O. de Gebhardt edidit. cui non minus quam ceteris qui de hoc libro optime meriti sunt, gratias ago quam maximas.

Rostochiae mense Martio 1888.

E. S.

Codices Tatiani

M = codex Mutinensis III D 7
M¹ = codicis Mutinensis pars altera
P = codex Parisinus 174
V = codex Marcianus 343

Codices Eusebii Historiae ecclesiasticae

A = codex Parisinus 1430
B = codex Parisinus 1431
D = codex Parisinus 1433
E = codex Parisinus 1436
M = codex Marcianus 338
V = codex Vaticanus 399

Codices Eusebii Praeparationis evangelicae

D = codex Parisinus 467
G = codex Laurentianus VI 9
J = codex Marcianus 341
N = codex Neapolitanus II Aa 16
O = codex Bononiensis 3643

Mü = R. Münzel
Wi = V. de Wilamowitz-Moellendorf

in indice graeco uoces quae Scripturae propriae sunt, cruce, eas quae apud Tatianum solum inueniuntur, asterisco signaui

ΤΑΤΙΑΝΟΥ ΠΡΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ

ed. Otto

1. *Μὴ πάνυ φιλέχθρως διατίθεσθε πρὸς τοὺς βαρβάρους, ἄνδρες Ἕλληνες, μηδὲ φθονήσητε τοῖς τούτων δόγμασιν. ποῖον γὰρ ἐπιτήδευμα παρ' ὑμῖν τὴν σύστασιν οὐκ ἀπὸ βαρβάρων ἐκτήσατο; Τελμησσέων μὲν γὰρ οἱ δοκιμώτατοι τὴν δι' ὀνείρων ἐξεῦρον μαντικήν, Κᾶρες τὴν διὰ τῶν ἄστρων πρόγνωσιν, πτήσεις ὀρνίθων Φρύγες καὶ Ἰσαύρων οἱ παλαίτατοι, Κύπριοι θυτικήν, ἀστρονομεῖν Βαβυλώνιοι, μαγεύειν Πέρσαι, γεωμετρεῖν Αἰγύπτιοι, τὴν διὰ γραμμάτων παιδείαν Φοίνικες. ὅθεν παύσασθε τὰς μιμήσεις εὑρέσεις ἀποκαλοῦντες. ποίησιν μὲν γὰρ ἀσκεῖν καὶ ᾄδειν Ὀρφεὺς ὑμᾶς ἐδίδαξεν, ὁ δὲ αὐτὸς καὶ μυεῖσθαι· Τουσκανοὶ πλάττειν, ἱστορίας συντάττειν αἱ παρ' Αἰγυπτίοις τῶν χρόνων ἀναγραφαί. Μαρσύου δὲ καὶ Ὀλύμπου τὴν αὐλητικὴν ἀπηνέγκασθε· Φρύγες δὲ [οἱ] ἀμφότεροι· τὴν διὰ σύριγγος ἁρμονίαν ἄγροικοι συνεστήσαντο. Τυρρηνοὶ σάλπιγγα, χαλκεύειν Κύκλωπες, καὶ ἐπιστολὰς συντάσσειν ἡ Περσῶν ποτε ἡχησαμένη γυνή, καθά φησιν Ἑλλάνικος· Ἄτοσσα δὲ ὄνομα αὐτῇ [ἦν]. καταβάλλετε τοιγαροῦν τοῦτον τὸν τῦφον μηδὲ προβάλλεσθε ῥημάτων εὐπρέπειαν, οἵτινες ὑφ' ὑμῶν αὐτῶν ἐπαινούμενοι συνηγόρους τοὺς οἴκοι κέκτησθε. χρὴ δὲ τὸν νοῦν ἔχοντα τὴν ἀφ'*

4—16 usus est Clem. strom. 1, 16 p. 361 sq. Greg. Naz. 4, 109 p. 137 16 frg. 163a

---

1 post *διατίθεσθε* rasura M 2 *ω ἄνδρες* PV *φθονήσεται* V *δόγμασι* PV 4 *τελμισσέων* MPV *μὲν* ex corr. add. P 6 *παλαίτατοι* ex *παλαίστατοι* corr. V 7 *ἀστρονομεῖν* om. P 8 *διὰ* om. V 8. 9 *παύσασθε*] *ε* in ras. M 10 *μοιεῖσθαι* M, corr. al. m. 11 ex *πλάτειν* corr. M al. m. *παρ'*] *αρ* in ras. M 13 ex *ὑπηνέγκασθε* corr. V *οἱ* del. Wi 14 *τυρρηνοὶ*] ex *τυρηνοὶ* corr. M *τ* ex *π* per ras. corr. V 15 *συντάττειν* V 16 *ἦν* eieci 17 *καταβάλετε* ex *καταβάλλεται* corr. M *καταβάλετε* PV *τοῦτον* om. V *προβάλλεσθαι* V 19 *κέχρησθε* ex *κέχρησθαι* corr. V

ἑτέρων περιμένειν μαρτυρίαν συνάδειν τε καὶ ἐν τῇ τοῦ λόγου προφορᾷ. νῦν δὲ μόνοις ὑμῖν ἀποβέβηκε μηδὲ ἐν ταῖς ὁμιλίαις ὁμοφωνεῖν. Δωριέων μὲν γὰρ οὐχ ἡ αὐτὴ λέξις τοῖς ἀπὸ τῆς Ἀττικῆς, Αἰολεῖς τε οὐχ ὁμοίως τοῖς Ἴωσι φθέγγονται· στάσεως δὲ οὔσης τοσαύτης παρ' ⟨ὑμῖν ἐν⟩ οἷς οὐκ ἐχρῆν ἀπορῶ τίνα με δεῖ καλεῖν Ἕλληνα. καὶ γὰρ τὸ πάντων ἀτοπώτατον, τὰς μὴ συγγενεῖς ὑμῶν ἑρμηνείας τετιμήκατε, βαρβαρικαῖς τε φωναῖς ἔσθ' ὅτε καταχρώμενοι συμφύρδην ὑμῶν πεποιήκατε τὴν διάλεκτον. τούτου χάριν ἀπεταξάμεθα τῇ παρ' ὑμῖν σοφίᾳ κἂν εἰ πάνυ σεμνός τις ἦν ἐν αὐτῇ. κατὰ γὰρ τὸν κωμικὸν ταῦτά ἐστιν 8
'ἐπιφυλλίδες καὶ στωμύλματα, χελιδόνων μουσεῖα, λωβηταὶ τέχνης', λαρυγγιῶσί τε οἱ ταύτης ἐφιέμενοι καὶ κοράκων ἀφίενται φωνήν. ῥητορικὴν μὲν γὰρ ἐπ' ἀδικίᾳ καὶ συκοφαντίᾳ συνεστήσασθε, μισθοῦ πιπράσκοντες τῶν λόγων ὑμῶν τὸ αὐτεξούσιον καὶ πολλάκις τὸ νῦν δίκαιον αὖθις οὐκ ἀγαθὸν παριστῶντες· ποιητικὴν δέ, μάχας ἵνα συντάσσητε θεῶν καὶ ἔρωτας καὶ ψυχῆς διαφθοράν. 2. τί γὰρ σεμνὸν φιλοσοφοῦντες ἐξηνέγκατε; τίς δὲ τῶν πάνυ σπουδαίων ἀλαζονείας ἔξω καθέστηκεν; Διογένης πιθάκνης καυχήματι τὴν αὐτάρκειαν σεμνυνόμενος πολύποδος ὠμοβορίᾳ πάθει συσχεθεὶς εἱλεῷ διὰ τὴν ἀκρασίαν ἀποτέθνηκεν. Ἀρίστιππος ἐν πορφυρίδι περιπατῶν ἀξιοπίστως ἠσωτεύσατο. Πλάτων φιλοσοφῶν ὑπὸ Διονυσίου διὰ γαστριμαργίαν ἐπιπράσκετο. καὶ Ἀριστοτέλης ἀμαθῶς ὅρον τῇ προνοίᾳ θεὶς καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἠρέσκετο περιγράψας, λίαν ἀπαιδεύτως Ἀλέξανδρον τὸ μεμηνὸς μειράκιον ἐκολάκευεν, ὅστις ἀριστοτελικῶς πάνυ τὸν ἑαυτοῦ φίλον διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι προσκυνεῖν αὐτὸν καθείρξας ὥσπερ ἄρκτον ἢ πάρδαλιν περιέφερε. πάνυ γοῦν ἐπείθετο τοῖς τοῦ διδασκάλου

10 Aristoph. Ran. 92 sq.

1 περιμένειν] ερ in ras. M inde a συνάδειν locus confusus 2 προφαρα V 3 οὐχ ἡ] οὐχὶ V 4 τε] δὲ Wi φεγγονται V 5 ὑμῖν ἐν suppl. Wi 6 πάντων Gesner πᾶν MPV συγγενεῖς] εῖ in ras. V 7 ἔσθ'] ε in ras. V 11 στομύλματα V μουσία MV 12 οἱ om. V 12. 13 ἀφίενται Gesner ἐφίενται MPV αι in ras. V 13 γὰρ om. V συκοφαντίᾳ] ι ex ει corr. V 16 συντάσσηται M συντάσσησθε V θεῶν καὶ Wi καὶ θεῶν MPV 18 δαὶ MV ἀλλαζωνείασ V 18. 19 καθέστηκε V 20 ὠμο/ρίαι P ὠμοβορειαι M ὠμοβορεία V ἱλεῶι MP ἱλεῶ, V 22 διονύσου V 23 ex ἐπράσκετο corr. V ἀμαθῶς] μαθῶ in ras. P 25 ex ὑπεδεύτωσ corr. V ἀλέξανδρόσ V τὸ μεμηνὸς Nauck et ego τε μεμνημένοσ MPV 26 ex ἀριστοτελικὸσ corr. V φίλων V 27 αὐτὸν προσκυνεῖν P καθείρξασ P

δόγμασιν τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν ἀρετὴν ⟨ἐν⟩ συμποσίοις ἐπιδεικνύμενος καὶ τὸν οἰκεῖον καὶ πάνυ φίλτατον διαπείρων τῷ δόρατι καὶ πάλιν κλαίων καὶ ἀποκαρτερῶν προφάσει λύπης, ἵν' ὑπὸ τῶν οἰκείων μὴ μισηθῇ. γελάσαιμι δ' ἂν καὶ τοὺς μέχρι νῦν τοῖς δόγμασιν αὐτοῦ καταχρωμένους, οἳ τὰ μετὰ σελήνην ἀπρονόητα λέγοντες εἶναι, προσγειότεροι παρὰ τὴν σελήνην ὑπάρχοντες καὶ κατώτεροι τοῦ ταύτης δρόμου, προνοοῦσι τῶν ἀπρονοήτων· παρ' οἷς δὲ οὐκ ἔστι κάλλος, οὐ πλοῦτος, οὐ ῥώμη σώματος, οὐκ εὐγένεια, παρὰ τούτοις οὐκ ἔστι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην τὸ εὔδαιμον. καὶ οἱ τοιοῦτοι φιλοσοφείτωσαν.

12 3. τὸν γὰρ Ἡράκλειτον οὐκ ἂν ἀποδεξαίμην ἐμαυτὸν ἐδιδαξάμην' εἰπόντα διὰ τὸ αὐτοδίδακτον εἶναι καὶ ὑπερήφανον οὐδ' ἂν ἐπαινέσαιμι κατακρύψαντα τὴν ποίησιν ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος ναῷ, μυστηριωδῶς ὅπως ὕστερον ἡ ταύτης ἔκδοσις γίνηται. καὶ γὰρ οἷς μέλον ἐστὶ περὶ τούτων, φασὶν Εὐριπίδην τὸν τραγῳδοποιὸν κατιόντα καὶ ἀναγινώσκοντα διὰ μνήμης κατ' ὀλίγον τὸ Ἡρακλείτειον σκότος τοῖς σπουδαίοις παραδεδωκέναι. τούτου μὲν οὖν τὴν ἀμαθίαν ὁ θάνατος συνήλεγξεν· ὕδρωπι γὰρ συσχεθεὶς καὶ τὴν ἰατρικὴν ὡς φιλοσοφίαν ἐπιτηδεύσας βολβίτοις τε περιπλάσας ἑαυτὸν τῆς κόπρου κρατυνθείσης συνολκάς τε τοῦ παντὸς ἀπεργασαμένης σώματος σπασθεὶς ἐτελεύτησεν. τὸν γὰρ Ζήνωνα διὰ τῆς ἐκπυρώσεως ἀποφαινόμενον ἀνίστασθαι πάλιν τοὺς αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς, λέγω δὲ
14 Ἄνυτον καὶ Μέλητον ἐπὶ τῷ κατηγορεῖν, Βούσιριν δὲ ἐπὶ τῷ ξενοκτονεῖν καὶ Ἡρακλέα πάλιν ἐπὶ τῷ ἀθλεῖν, παραιτητέον· ὅστις ἐν τῷ κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν λόγῳ πλείονας τοὺς μοχθηροὺς τῶν δικαίων εἰσηγεῖται, Σωκράτους ἑνὸς καὶ Ἡρακλέους καί τινων ἄλλων τοιούτων, γεγονότων ὀλίγων καὶ οὐ πολλῶν.

11 frg. 80

1 *δόγμασι* PV *καὶ* om. V *ἐν* add. corrector cod. Paris. 2376 2 *διαπείρων*] *ει* in ras. P *διαπήρων* MV ex *δώρατι* corr. M 4 *μισιθῆ* V 9 *κατὰ* corrector codicis Paris. 2376 *παρὰ* MPV 10 *ἀριστοτέλη* MV 11. 12 *ἐδιζησάμην* Heraclitus 12 *οὐδ'* ego *οὔτ'* MPV 14 *ἔκδοσισ* in mg. P 14. 15 *γένηται* P 15 ex *μέλλον* corr. P 17 *ἡρακλείτειον* M m. rec. *ἡρακλείτιον* corrector cod. Paris. 2376 *ἡράκλειτον* MP *ἡράκλειον* V *τοῖς σπουδαίοις* ego *σπουδαίως* MPV ex *σπουδαῖοσ* corr. V 18 *διήλεγξεν* V 19 *φιλοσοφίαν*] *ν* ex corr. M 22 *ἐτελεύτησε* V 23 post *τοὺς* rasura M 24 in *μέλιτον* per rasuram corr. M *τῷ*] *τὸ* (bis) MV 25 *τὸ ἀθλεῖν* MV 26 *ἐν—τὴν* in ras. M 28 *τοιούτων*] *οιου* in ras. P

οἱ γὰρ κακοὶ πάνυ πλείους εὑρεθήσονται τῶν ἀγαθῶν, καὶ ὁ θεὸς κακῶν ἀποδειχθήσεται κατ' αὐτὸν ποιητὴς, ἐν ἀμάραις τε καὶ σκώληξι καὶ ἀρρητουργοῖς καταγινόμενος. Ἐμπεδοκλέους γὰρ τὸ ἀλαζονικὸν αἱ κατὰ τὴν Σικελίαν τοῦ πυρὸς ἀναφυσήσεις ἀπέδειξαν, ὅτι μὴ θεὸς ὢν τοῦθ' ὅπερ ἔλεγεν εἶναι κατεψεύδετο. γελῶ καὶ τὴν Φερεκύδους γραολογίαν καὶ τοῦ Πυθαγόρου τὴν περὶ τὸ δόγμα κληρονομίαν καὶ τοῦ Πλάτωνος, κἂν τινες μὴ θέλωσι, τὴν περὶ τούτους μίμησιν. τίς γὰρ ἂν ἐπιμαρτυρήσαι τῇ Κράτητος κυνογαμίᾳ καὶ οὐ 16
μᾶλλον παραιτησάμενος τὴν ἔντιφον τῶν ὁμοίων αὐτῷ γλωσσομανίαν ἐπὶ τὸ ζητεῖν τὸ κατ' ἀλήθειαν σπουδαῖον τρέψεται; διόπερ μὴ παρασυρέτωσαν ὑμᾶς αἱ τῶν φιλοψόφων καὶ ου φιλοσόφων πανηγύρεις, οἵτινες ἐναντία μὲν ἑαυτοῖς δογματίζουσιν, κατὰ δὲ τὸ ἐπελθὸν ἕκαστος ἐκπεφώνηκε. πολλὰ δὲ καὶ παρ' αὐτοῖς ἐστι προσκρούσματα· μισεῖ μὲν γὰρ ἕτερος τὸν ἕτερον, ἀντιδοξοῦσι δὲ ἑαυτοῖς διὰ τὴν ἀλαζονείαν τόπους ἐπιλεγόμενοι ** τοὺς προὔχοντας. ἐχρῆν δὲ μηδὲ βασιλείας προλήμματι κολακεύειν τοὺς ἡγουμένους, περιμένειν δὲ μέχρις ἂν πρὸς αὐτοὺς οἱ μεγιστᾶνες ἀφίκωνται.

4. Διὰ τί γάρ, ἄνδρες Ἕλληνες, ὥσπερ ἐν πυγμῇ συγκρούειν 18
βούλεσθε τὰς πολιτείας καθ' ἡμῶν; καὶ εἰ μὴ τοῖς τινων νομίμοις συγχρῆσθαι βούλομαι, τίνος χάριν καθάπερ μιαρώτατος μεμίσημαι; προστάττει φόρους τελεῖν ὁ βασιλεύς, ἕτοιμος παρέχειν. δουλεύειν ὁ δεσπότης καὶ ὑπηρετεῖν, τὴν δουλείαν γινώσκω. τὸν μὲν γὰρ ἄνθρωπον ἀνθρωπίνως τιμητέον, φοβητέον δὲ μόνον τὸν θεὸν, ὅστις ἀνθρωπίνοις οὐκ ἔστιν ὁρατὸς ὀφθαλμοῖς, οὐ τέχνῃ περιληπτός. τοῦτον μόνον ἀρνεῖσθαι κελευόμενος οὐ πεισθήσομαι, τεθνήξομαι δὲ μᾶλλον, ἵνα μὴ ψεύστης καὶ ἀχάριστος ἀποδειχθῶ. θεὸς ὁ καθ' ἡμᾶς οὐκ ἔχει

---

2 ex αὐτὸ corr. P ἀμάραις] conicio ἀράχναις 3 ex σκώλιξι corr. V 4. 5 ἀναφύσεισ P 5 μὴ ex corr. add. P τοῦθ' ὅπερ] τοῦ θεοῦ ὅπερ Nauck cum hiatu: proposuerim τοῦτο δ' ὥνπερ 7 καὶ τοῦ V καὶ τὴν MP 8 τὴν erasum P τούτους ego τούτου MPV 9 κοινογαμίαι M κοινογαμία PV em. Worth 11 ἐπὶ τὸ ζητεῖν τὸ Gesner ἐπὶ τὸ ζητεῖν ἐπὶ τὸ MV ἐπιζητεῖν ἐπὶ τὸ P τρέψαι MV 12 φιλοψόφων Thirlby cf. Iustin. apol. 2, 3 φιλοσόφων MPV 13. 14 δογματίζουσι PV 14 κατὰ] conicio ἑκάστῳ τὸ ex corr. add. P ex ἐπελθῶν corr. M ἐπελθὼν V 15 in προσκρούματα per ras. corr. P 17 lacunam ind. Wi μηδὲ ego μήτε MPV 18 θεραπεύειν ἢ κολακεύειν V ἡγουμένους] ἡγου in ras. M 21 ex βούλεσθαι corr. MP 25 γινώσκω||| M

σύστασιν ἐν χρόνῳ, μόνος ἄναρχος ὢν καὶ αὐτὸς ὑπάρχων τῶν ὅλων ἀρχή. πνεῦμα ὁ θεὸς, οὐ διήκων διὰ τῆς ὕλης, πνευμάτων δὲ ὑλικῶν καὶ τῶν ἐν αὐτῇ σχημάτων κατασκευαστὴς, ἀόρατός τε καὶ ἀναφὴς, αἰσθητῶν καὶ ὁρατῶν αὐτὸς γεγονὼς
20 πατήρ. τοῦτον διὰ τῆς ποιήσεως αὐτοῦ ἴσμεν καὶ τῆς δυνά- 5
μεως αὐτοῦ τὸ ἀόρατον τοῖς ποιήμασι καταλαμβανόμεθα. δημιουργίαν τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ γεγενημένην χάριν ἡμῶν προσκυνεῖν οὐ θέλω. γέγονεν ἥλιος καὶ σελήνη δι᾽ ἡμᾶς· εἶτα πῶς τοὺς ἐμοὺς ὑπηρέτας προσκυνήσω; πῶς δὲ ξύλα καὶ λίθους θεοὺς ἀποφανοῦμαι; πνεῦμα γὰρ τὸ διὰ τῆς ὕλης διῆκον, ἔλαττον 10
ὑπάρχον τοῦ θειοτέρου πνεύματος, ὥσπερ δὲ τῇ ὕλῃ παρομοιωμένον, οὐ τιμητέον ἐπ᾽ ἴσης τῷ τελείῳ θεῷ. ἀλλ᾽ οὐδὲ τὸν ἀνωνόμαστον θεὸν δωροδοκητέον· ὁ γὰρ πάντων ἀνενδεὴς οὐ διαβλητέος ὑφ᾽ ἡμῶν ὡς ἐνδεής. φανερώτερον δὲ ἐκθήσομαι τὰ ἡμέτερα. 15

5. Θεὸς ἦν ἐν ἀρχῇ, τὴν δὲ ἀρχὴν λόγου δύναμιν παρει-
22 λήφαμεν. ὁ γὰρ δεσπότης τῶν ὅλων αὐτὸς ὑπάρχων τοῦ παντὸς ἡ ὑπόστασις κατὰ μὲν τὴν μηδέπω γεγενημένην ποίησιν μόνος ἦν· καθὸ δὲ πᾶσα δύναμις ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων [αὐτὸς ὑπόστασις] ἦν σὺν αὐτῷ, τὰ πάντα σὺν αὐτῷ διὰ λογικῆς 20
δυνάμεως αὐτὸς [καὶ ὁ λόγος, ὃς ἦν ἐν αὐτῷ,] ὑπέστησεν. θελήματι δὲ τῆς ἁπλότητος αὐτοῦ προπηδᾷ λόγος· ὁ δὲ λόγος οὐ
24 κατὰ κενοῦ χωρήσας ἔργον πρωτότοκον τοῦ πατρὸς γίνεται. τοῦτον ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχήν. γέγονεν δὲ κατὰ μερισμόν, οὐ κατὰ ἀποκοπήν· τὸ γὰρ ἀποτμηθὲν τοῦ πρώτου κεχώρισται, 25
τὸ δὲ μερισθὲν οἰκονομίας τὴν διαίρεσιν προσλαβὸν οὐκ ἐνδεᾶ
26 τὸν ὅθεν εἴληπται πεποίηκεν. ὥσπερ γὰρ ἀπὸ μιᾶς δᾳδὸς ἀνάπτε-

---

5. 6 Rom. 1, 20 16 Ioann. 1, 1 23 Coloss. 1, 15

---

2 *διήκων*] *ω* ex *o* corr. M 3 *ἐν αὐτῃ* ex *ἑαυτῇ* corr. P 4 *ὁρατῶν* Wi *ἀοράτων* MPV 5 *αὐτοῦ* del. Wi ⟨*θεὸν*⟩ *ἴσμεν* ego post *καὶ* erasit *διὰ* P 11 *ὑπάρχει* V *τῇ ὕλῃ* ego *ψυχὴ τῇ ὕλῃ* melius Wi *ψυχῇι* MP *ψυχῇ* V 11. 12 ex *παρωμοιωμένων* corr. V 13 *ἀνονόμαστον* MV 16 *ἐν ἀρχῇ*] *μὲν ἀρχὴ* V *ἡ* ex *ῃ* corr. 19—21 *αὐτὸς ὑπόστασις* dittographiam censeo, *αὐτῷ ὑπέστησεν* hiatum intolerabilem praebet, *καὶ ὁ λόγος—αὐτῷ* ex seriore fide interpolata esse mihi probauit Wi 19 *δύναμις*] *ι* ex *ει* corr. V 24 *γέγονε* PV 26 *ἐν οἰκονομίᾳ* ego *αἵρεσιν* MPV *διαίρεσιν* ego cl. Athenag. suppl. 10 p. 48 *τὴν ἐν τῇ ἑνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν* 12 p. 56 *τίς ἡ τῶν τοσούτων ἕνωσις καὶ διαίρεσις ἑνουμένων προσλαβὸν*] *πρὸσ* in fine lineae V 27 *εἴληπται*] *αι* in ras. V

ται μὲν πυρὰ πολλά, τῆς δὲ πρώτης δᾳδὸς διὰ τὴν ἕξαψιν τῶν πολλῶν δᾳδῶν οὐκ ἐλαττοῦται τὸ φῶς, οὕτω καὶ ὁ λόγος προελθὼν ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς δυνάμεως οτκ ἄλογον πεποίηκε τὸν γεγεννηκότα. καὶ γὰρ αὐτὸς ἐγὼ λαλῶ, καὶ ὑμεῖς ἀκούετε· καὶ οὐ δήπου διὰ τῆς μεταβάσεως τοῦ λόγου κενὸς ὁ προσομιλῶν τοῦ λόγου γίνομαι, προβαλλόμενος δὲ τὴν ἐμαυτοῦ φωνὴν διακοσμεῖν τὴν ἐν ὑμῖν ἀκόσμητον ὕλην προῄρημαι καὶ καθάπερ ὁ λόγος ἐν ἀρχῇ γεννηθεὶς ἀντεγέννησε τὴν καθ' ἡμᾶς ποίησιν αὐτὸς ἑαυτῷ, τὴν ὕλην δημιουργήσας, οὕτω κἀγὼ κατὰ τὴν τοῦ λόγου μίμησιν ἀναγεννηθεὶς καὶ τὴν τοῦ ἀληθοῦς κατάληψιν πεποιημένος μεταρρυθμίζω τῆς συγγενοῦς ὕλης τὴν σύγχυσιν. οὔτε γὰρ ἄναρχος ἡ ὕλη καθάπερ καὶ ὁ θεός, οὔτε διὰ τὸ ἄναρχον [καὶ αὐτὴ] ἰσοδύναμος τῷ θεῷ, γενητὴ δὲ καὶ οὐχ ὑπὸ ἄλλου γεγονυῖα, μόνου δὲ ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη. 6. καὶ διὰ τοῦτο καὶ σωμάτων ἀνάστασιν ἔσεσθαι πεπιστεύκαμεν μετὰ τὴν τῶν ὅλων συντέλειαν, οὐχ ὡς οἱ Στωϊκοὶ δογματίζουσι κατά τινας κύκλων περιόδους γινομένων ἀεὶ καὶ ἀπογινομένων τῶν αὐτῶν οὐκ ἐπί τι χρήσιμον, ἅπαξ δὲ τῶν καθ' ἡμᾶς αἰώνων πεπερασμένων [καὶ] εἰς τὸ παντελὲς διὰ μόνων τῶν ἀνθρώπων τὴν σύστασιν [ἔσεσθαι] χάριν κρίσεως. δικάζουσι δὲ ἡμῖν οὐ Μίνως οὐδὲ Ῥαδάμανθυς, ὧν πρὸ τῆς τελευτῆς οὐδεμία τῶν ψυχῶν, ὡς μυθολογοῦσιν, ἐκρίνετο, δοκιμαστὴς δὲ αὐτὸς ὁ ποιητὴς θεὸς γίνεται. κἂν γὰρ πάνυ φληνάφους τε καὶ σπερμολόγους ἡμᾶς νομίσητε, μέλον οὐκ ἔστιν ἡμῖν, ἐπεὶ τούτῳ τῷ λόγῳ πεπιστεύκαμεν. ὥσπερ γὰρ οὐκ ὢν πρὶν ἢ γενέσθαι τίς ἦμην οὐκ ἐγίνωσκον, μόνον δὲ ἐν ὑποστάσει τῆς σαρκικῆς ὕλης ὑπῆρχον, γεγονὼς δὲ ὁ μὴ πάλαι διὰ τῆς γενέσεως τὸ εἶναι πεπίστευκα· τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ γενόμενος καὶ διὰ θανάτου μηκέτ' ὢν αὖθίς τε μηκέθ' ὁρώμενος ἔσομαι πάλιν ὥσπερ μὴ πάλαι γεγονὼς εἶτα γεννηθείς. κἂν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην

19 Hebr. 9, 26 24 Act. 17, 18

3 πεποίηκεν V 5 προσωμιλῶν V ι in ras. 10 μίμησιν] μ prius ex α corr. P 11 μεταρυθμίζω MPV 12 ἄναρχος ex ἄναχος corr. V οὔτε Wi οὐδὲ MPV 13 καὶ αὐτὴ del. Wi ex γεννητὴ per ras. corr. P 14 ὑπό του ἄλλου P 16 πεπειστεύκαμεν V 19 καὶ del. Wi 20 ἔσεσθαι eiecι 24 πάλιν πάνυ V τε om. P νομίσητε] η et ε in ras. V μέλλον V μέλ///ον P 25 ἡμῖν] ἡ ex corr. P ἐπεὶ] ἐπι V 27 σαρκηκῆσ M ὃ PV 30 γενηθεὶσ V 31 ἐξατμισθεῖσαν] ισ in ras. P

ὁ κόσμος κεχώρηκε· κἂν ἐν ποταμοῖς κἂν ἐν θαλάσσαις ἐκδαπανηθῶ κἂν ὑπὸ θηρίων διασπασθῶ, ταμείοις ἐναπόκειμαι πλουσίου δεσπότου. καὶ ὁ μὲν πτωχὸς καὶ ἄθεος οὐκ οἶδεν τὰ
30 ἀποκείμενα, θεὸς δὲ ὁ βασιλεύων, ὅτε βούλεται, τὴν ὁρατὴν αὐτῷ μόνον ὑπόστασιν ἀποκαταστήσει πρὸς τὸ ἀρχαῖον. 5
7. λόγος γὰρ ὁ ἐπουράνιος πνεῦμα γεγονὼς ἀπὸ τοῦ πνεύματος καὶ λόγος ἐκ λογικῆς δυνάμεως, κατὰ τὴν τοῦ γεννήσαντος αὐτὸν πατρὸς μίμησιν εἰκόνα τῆς ἀθανασίας τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν, ἵν', ὥσπερ ἡ ἀφθαρσία παρὰ τῷ θεῷ, τὸν αὐτὸν τρόπον θεοῦ μοίρας ἄνθρωπος μεταλαβὼν ἔχῃ καὶ τὸ ἀθάνατον. 10
ὁ μὲν οὖν λόγος πρὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων κατασκευῆς ἀγγέλων δημιουργὸς γίνεται, τὸ δὲ ἑκάτερον τῆς ποιήσεως εἶδος αὐτεξούσιον γέγονε τἀγαθοῦ φύσιν μὴ ἔχον, ὃ ** πλὴν μόνον παρὰ τῷ θεῷ, τῇ δὲ ἐλευθερίᾳ τῆς προαιρέσεως ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκτελειούμενον, ὅπως ὁ μὲν φαῦλος δικαίως κολάζηται 15
διὰ αὐτὸν γεγονὼς μοχθηρός, ὁ δὲ δίκαιος χάριν τῶν ἀνδραγαθημάτων ἀξίως ἐπαινῆται κατὰ τὸ αὐτεξούσιον τοῦ θεοῦ μὴ παραβὰς τὸ βούλημα. καὶ τὰ μὲν περὶ τοὺς ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον· ἡ δὲ τοῦ λόγου δύναμις ἔχουσα παρ' ἑαυτῇ τὸ προγνωστικὸν ** τὸ μέλλον ἀποβαίνειν 20
32 οὐ καθ' εἱμαρμένην τῇ δὲ τῶν αἱρουμένων αὐτεξουσίῳ γνώμῃ, τῶν μελλόντων προὔλεγε τὰς ἀποβάσεις καὶ τῆς μὲν πονηρίας κολαστὴς ἐγίνετο διὰ ἀπαγορεύσεων, τῶν δὲ μενόντων ἀγαθῶν ἐγκωμιαστής. καὶ ἐπειδή τινι φρονιμωτέρῳ παρὰ τοὺς λοιποὺς ὄντι διὰ τὸ πρωτόγονον συνεξηκολούθησαν καὶ θεὸν ἀνέ- 25
δειξαν οἱ ἄνθρωποι καὶ ⟨ἄγγελοι⟩ τὸν ἐπανιστάμενον τῷ νόμῳ τοῦ θεοῦ, τότε ἡ τοῦ λόγου δύναμις τόν τε ἄρξαντα τῆς ἀπονοίας καὶ τοὺς συνακολουθήσαντας τούτῳ τῆς σὺν αὐτῷ διαίτης παρῃτήσατο. καὶ ὁ μὲν κατ' εἰκόνα τοῦ θεοῦ γεγονὼς χωρισθέντος ἀπ' αὐτοῦ τοῦ πνεύματος τοῦ δυνατωτέρου 30
34 θνητὸς γίνεται· διὰ δὲ τὴν παράβασιν καὶ τὴν ἄγνοιαν ὁ πρω-

---

1 *κεχώρηκεν* P *η* in ras. al. m. *κεχώρικε* V *ι* in *η* corr. al. m. 3 *ἄθλιος* Wi *οἶδε///* P *οἶδε* V 5 *μόνον* ego *μόνην* MP *μόνω* V 6 *παρατοῦ* V 5. 6 *πνεύματος* ego *πάτρὸς* MPV 7 *ἐκ τῆσ* P 11 *τῶν ἀνθρώπων* ego *τ' ἀνδρῶν* MPV in *τῶν ἀνδρῶν* corr. m. rec. P 11. 12 *ἀγγέλων δημιουργὸσ* ex corr. P 13 *γέγονε//* M *ὃ* superscr. M suppleuerim *τέλειον μὲν ἴσμεν ὑπάρχον οὐδαμοῦ* 17 *ἐπαινεῖται* V 20 *τὸ* ante *προγνωστικὸν* om. P *κατὰ πᾶν* suppl. Wi 23 *κολαστὴς* Wi *κωλυτὴσ* MPV 25 *προτόγονον* M 26 *καὶ* erasit P *ἄγγελοι* addidi 27 *ἀρξαμενον* V 31 *ἄνοιαν* proposuit Otto

τόγονος δαίμων ἀποδείκνυται καὶ τοῦτον οἱ μιμησάμενοι. τούτου δὲ τὰ φαντάσματα δαιμόνων στρατόπεδον ἀποβεβήκασι καὶ διὰ τὸ αὐτεξούσιον τῇ σφῶν ἀβελτερίᾳ παρεδόθησαν.

8. Ὑπόθεσις δὲ αὐτοῖς τῆς ἀποστασίας οἱ ἄνθρωποι γίνονται. διάγραμμα γὰρ αὐτοῖς ἀστροθεσίας ἀναδείξαντες ὥσπερ οἱ τοῖς κύβοις παίζοντες, τὴν εἱμαρμένην εἰσηγήσαντο ⟨βασιλείαν⟩ λίαν ἄδικον. ὅ τε γὰρ κρίνων καὶ ὁ κρινόμενος καθ' εἱμαρμένην εἰσὶν γεγονότες, καὶ οἱ φονεύοντες καὶ οἱ φονευόμενοι καὶ οἱ πλουτοῦντες καὶ οἱ πενόμενοι τῆς αὐτῆς εἱμαρμένης ὑπάρχουσιν ἀπογεννήματα, πᾶσά τε γένεσις ὥσπερ ἐν θεάτρῳ τερπωλὴν παρέσχε τούτοις, παρ' οἷς, ὡς φησιν Ὅμηρος, ἄσβεστος δ' ἄρ' ἐνῶρτο 36
γέλως μακάρεσσι θεοῖσιν'. οἱ γὰρ τοὺς μονομαχοῦντας βλέποντες καὶ θάτερος θατέρῳ σπουδάζων ** καὶ ὁ γαμῶν καὶ παιδοφθορῶν καὶ μοιχεύων γελῶν τε καὶ ὀργιζόμενος φεύγων τε καὶ τιτρωσκόμενος πῶς οὐχὶ θνητὸς εἶναι νομισθήσεται; δι' ὧν γὰρ ἑαυτοὺς ὁποῖοί τινες πεφύκασι τοῖς ἀνθρώποις πεφανερώκασι, διὰ τούτων τοὺς ἀκούοντας ἐπὶ τὰ ὅμοια προὐτρέψαντο. καὶ μήτι γε οἱ δαίμονες αὐτοὶ μετὰ τοῦ ἡγουμένου [αὐτῶν] Διὸς ὑπὸ τὴν εἱμαρμένην πεπτώκασι τοῖς αὐτοῖς πάθεσιν οἵσπερ καὶ οἱ ἄνθρωποι κρατηθέντες. καὶ ἄλλως δὲ πῶς τιμητέον τούτους παρ' οἷς δογμάτων ἐναντιότης ἐστὶ πολλή; Ῥέα μὲν γάρ, ἣν οἱ ἀπὸ τῶν Φρυγίων ὀρῶν Κυβέλην φασίν, ἀποτμήσεις αἰδοίων νενομοθέτηκεν διὰ τὸν ἐρώμενον ταύτης Ἄττιν· Ἀφροδίτη δὲ γάμου πλοκαῖς ἥδεται. μάγος ἐστὶν ἡ Ἄρτεμις, θεραπεύει ὁ Ἀπόλλων. καὶ μετὰ τὴν Γοργοῦς καρατομίαν τῆς Ποσειδῶνος ἐρωμένης, ἀφ' ἧς Πήγασος ὁ ἵππος καὶ ὁ Χρυσάωρ ἀνέθορε, τὰς σταγόνας τῶν αἱμάτων ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἀσκληπιὸς

---

6 cf. Eph. 4, 14 11 *A* 599 *Θ* 326

---

3 *τῆσ—ἀβελτηρίασ* V *ἀβελτερίαι* M altero *ε* in ras. *ἀβελτηρίαι* P 6 *τοὺσ κύβουσ* V *βασιλείαν* add. Wi 7 *εἰσὶ* PV 9. 10 *ἀπογενήματα* V 10 ex *πάσχε* corr. V *παρέσχεν* P 11 *τοῖσ τοιούτοισ* V 12 *μακάρεσι* P 13 *θάτερος*] *θάτερο* V lacunam indicaui 13. 14 *ὁ παιδοφθορῶν* V 15 *τιτρωσκώμενοσ* V 16 *ὥνπερ* P *πεφύκασι*] *πε* in ras. V 17. 18 *προετρέψαντο* P 18—20 *καὶ—κρατηθέντεσ* ante *οἱ γὰρ* (l. 12) collocat Wi lacuna l. 13 non indicata, ego post hanc lacunam, scribens *καὶ γὰρ ὁ γαμῶν* 19 *αὐτῶν* eieci *πάθεσιν* om. V 20 *οἵσπερ* ego *ὥσπερ* MPV 21 *αὐτοὺσ* V 21. 23 *ῥέαν .. νενομοθετηκέναι* MPV em. Gesner 23 *αὐτῆσ* V 25 *ὁ Ἀπόλλων θεραπεύει* ego 26 *ὁ Χρυσάωρ*] *χρυσάορ* P 27 *ἀνέθορε*// M *σταγῶνασ* V

38 διενείμαντο· καὶ ο μὲν ἀπ᾽ αὐτῶν ἔσῳζεν, ἡ δὲ ἀπὸ τῶν ὁμοίων λύθρων ἀνθρωποκτόνος [ἡ πολεμοποιὸς] ἐγίνετο. ταύτην μοι δοκοῦσιν Ἀθηναῖοι μὴ βουληθέντες διαβάλλειν καὶ τὸν ἀπὸ τῆς Ἡφαίστου μίξεως γινόμενον τῇ Γῇ προσάπτειν, ἵνα μὴ νομίζηται καθάπερ ἡ Ἀταλάντη διὰ τὸν Μελέαγρον, οὕτω καὶ ἡ Ἀθηνᾶ διὰ τὸν Ἥφαιστον τῆς ἀνδρείας ἐστερῆσθαι. ὁ γὰρ ἀμφιγυήεις, ὡς εἰκός, ὁ πόρπας καὶ γναμπτὰς ἕλικας δημιουργῶν τοῖς κοροκοσμίοις ἠπάτησε τὴν ἀμήτορα παῖδα καὶ ὀρφανήν. Ποσειδῶν ναυτίλλεται, πολέμοις Ἄρης ἥδεται, κιθαριστής ἐστιν [ὁ] Ἀπόλλων, Θηβαίοις Διόνυσος τυραννεῖ, Κρόνος τυραννοκτονεῖ. Ζεὺς τῇ θυγατρὶ συγγίνεται, καὶ ἡ θυγάτηρ ἀπ᾽ αὐτοῦ κυεῖ. μαρτυρήσει μοι νῦν Ἐλευσὶς καὶ δράκων ὁ μυστικὸς καὶ Ὀρφεὺς ὁ ‘θύρας δ᾽ ἐπίθεσθε βεβήλοις’ λέγων. Ἀϊδωνεὺς ἁρπάζει τὴν 40 Κόρην, καὶ αἱ πράξεις αὐτοῦ γεγόνασι μυστήρια· κλαίει Δημήτηρ τὴν θυγατέρα, καί τινες ἀπατῶνται διὰ τοὺς Ἀθηναίους. ἐν τῷ τεμένει τοῦ Λητοΐδου καλεῖταί τις ὀμφαλός· ὁ δ᾽ ὀμφαλὸς τάφος ἐστὶν Διονύσου. ἐπαινῶ σὲ νῦν, ὦ Δάφνη· τὴν ἀκρασίαν τοῦ Ἀπόλλωνος νικήσασα συνήλεγξας αὐτοῦ τὴν μαντικήν, ὅτι μὴ προγνοὺς τὰ περὶ σὲ τῆς αὐτοῦ τέχνης οὐκ ὤνατο. λεγέτω μοι νῦν ὁ ἑκατηβόλος πῶς Ὑάκινθον διεχρήσατο Ζέφυρος. Ζέφυρος αὐτὸν νενίκηκεν· καὶ τοῦ τραγῳδοποιοῦ λέγοντος ‘αὔρα θεῶν ὄχημα τιμιώτατον’, ‘ὑπὸ βραχείας αὔρας νικηθεὶς ἀπώλεσε τὸν ἐρώμενον. 9. τοιοῖ τοί τινές εἰσιν οἱ δαίμονες [οὗτοι] οἳ τὴν εἱμαρμένην ὥρισαν. στοιχείωσις δὲ αὐτοῖς ἡ ζῴωσις ἦν. τὰ γὰρ ἐπὶ τῆς γῆς ἑρπετὰ καὶ τὰ ἐν τοῖς ὕδασι νηκτὰ καὶ τὰ ἐπὶ τοῖς ὄρεσι τετράποδα, μεθ᾽ ὧν ἐποιοῦντο τὴν δίαιταν ἔκβλητοι τῆς ἐν οὐρανῷ διαίτης γεγενημένοι, ταῦτα τῆς ἐπουρανίου τιμῆς ἠξίωσαν, ἵνα τε νομισθῶσιν αὐτοὶ διατρίβειν ἐν οὐρανῷ καὶ τὴν ἄλογον ἐπὶ γῆς πολιτείαν εὔλογον διὰ τῆς ἀστροθεσίας·

---

7 Σ 401 21 frg. adesp. 471

---

2 ἡ MV ἢ P ἡ πολεμοποιὸς eieci ἐγίνεται M ἐ ex corr. add. 4 μίξεος V 6 ἐστερῆσθαι τῆς ἀνδρείας ego 7 εἰκὼς V ὠ ex ω̃ corr. γναπτὰς P δημειουργῶν V 9 ναυτί///λλεται M ex ναυτίλεται corr. P ὁ eieci 10 τυραννεῖ] ει in ras. V 11 τῇ Mü καὶ MPV 12 δράκρων V 13 δ᾽ om. MV in ἐπίθεσθαι corr. al. m. M ἀϊδονεὺς V 16 λητωΐδου P 17 Διονύσου τάφος ἐστίν ego ἐστι PV σαι V 18 συνήλεγξας ego ἤλεγξας MPV. cum ασ abscisso margine intercidissent, εν suppleuit m. rec. M 20 Ζέφυρος om. V 21 νενίκηκε PV 22 βαχχίασ, in mg. βραχείασ M 23 οὗτοι eieci οἳ [pro οἳ] superscr. M 26 τετράποδα] τ alterum ex ρ corr. V

ἀποδείξωσιν. ὥστε ὁ θυμικὸς καὶ ὁ ἐπίμοχθος καὶ ὁ ἐγκρατευόμενος καὶ ὁ ἀκρατὴς καὶ ὁ πτωχεύων καὶ ὁ πλουτῶν ἐστι τῶν 42
νομοθετησάντων τὴν γένεσιν. ἡ γὰρ τοῦ ζῳδιακοῦ κύκλου γραφὴ θεῶν ἐστι ποίημα, καὶ τὸ ἐπικρατῆσαν, ὥς φασιν, ἑνὸς αὐτῶν φῶς τοὺς πλείονας παραβραβεύει, καὶ ὁ νικώμενος νῦν εἰσαῦθις ἐπικρατεῖν εἴωθεν· εὐαρεστοῦσι δὲ αὐτοῖς οἱ ἑπτὰ πλανῆται ** ὥσπερ οἱ [ἐν] τοῖς πεσσοῖς ἀθύροντες. ἡμεῖς δὲ καὶ εἱμαρμένης ἐσμὲν ἀνώτεροι καὶ ἀντὶ πλανητῶν δαιμόνων ἕνα τὸν ἀπλανῆ δεσπότην μεμαθήκαμεν καὶ οὐ καθ' εἱμαρμένην ἀγόμενοι τοὺς ταύτης νομοθέτας παρῃτήμεθα. λέγε μοι πρὸς τοῦ θεοῦ· Τριπτόλεμος ἔσπειρε τοὺς πυροὺς, καὶ μετὰ τὸ πένθος εὐεργετεῖ τοὺς Ἀθηναίους ἡ Δημήτηρ· διὰ τί δὲ τῆς θυγατρὸς μὴ ἀπολωλυίας τῶν ἀνθρώπων εὐεργέτις οὐκ ἐγένετο; κύων ὁ τῆς Ἠριγόνης ἐν οὐρανῷ δείκνυται καὶ σκορπίος ὁ τῆς Ἀρτέμιδος βοηθὸς καὶ Χείρων ὁ Κένταυρος ἥ ⟨τε⟩ ἡμίτομος Ἀργὼ καὶ ἡ Καλλιστοῦς ἄρκτος· εἶτα πῶς πρὶν τούτους περὶ τὰς προειρημένας ταξεις γενέσθαι ἀκόσμητος ἦν ὁ οὐρανός; τίνι δὲ οὐ γελοῖον εἶναι 44
δόξει τὸ κατὰ μέν τινας διὰ τὴν Σικελίαν ἀστροθετούμενον Δελτωτόν, κατ' ἐνίους δὲ ⟨ὡς⟩ τῆς τοῦ Διὸς προσωνυμίας πρωτότυπον στοιχεῖον; διὰ τί γὰρ οὐχὶ καὶ ἡ Σαρδὼ καὶ ἡ Κύπρος ἐν οὐρανῷ τετίμηνται; τίνος δὲ ἕνεκεν οὐχὶ καὶ τῶν τοῦ Διὸς ἀδελφῶν, οἳ διενείμαντο τὰς βασιλείας, ** γραμμάτων σχηματουργίᾳ κατηστερίσθησαν; πῶς τε ὁ πεδηθεὶς Κρόνος καὶ τῆς βασιλείας ἔκβλητος γενόμενος τῆς εἱμαρμένης οἰκονόμος καθίσταται; πῶς τε βασιλείας ὁ μηκέτι βασιλεύων δίδωσιν; καταβάλλετε τοιγαροῦν τὸν λῆρον καὶ μὴ διὰ τὸ μισεῖν ἡμᾶς ἀδίκως παρανομήσητε.

10. Μεταμόρφωσις ἀνθρώποις μεμυθολόγηται· μεταμορφοῦνται δὲ παρ' ὑμῖν καὶ οἱ θεοί. δένδρον ἡ Ῥέα γίνεται, δράκων δὲ ὁ Ζεὺς διὰ τὴν Φερσέφασσαν, αἴγειροί ⟨τε⟩ αἱ τοῦ Φαέ-

---

1 ὁ ante ἐπίμοχθος ex corr. add. P μοχθοσ καὶ ὁ ex corr. P 2 καὶ ὁ πλουτῶν ego καὶ ὁ πλουτῶν ἀπ' αὐτῶν Gesner ἀπ' αὐτῶν MPV 5 εἰσ αὖθισ νῦν MPV em. Mü 6 lacunam indicaui 7 ἐν del. Wi 12 διὰ τί δὲ ἡ δημήτηρ MPV em. Wi 13 [ex εὐεργέτησ per ras. corr. M εὐεργέτησ V 15 τε addidi 16 τάξεις Wi πράξεισ MPV 16. 17 γενέσθαι τάξεις ego 17 οὐ in ras. M εἶναι om. P 19 ὡς add. Wi 20. 21 ἐνολύμπω V 22 τὴν βασιλειαν V suppleo αἱ προσωνυμίαι 23 κατηστερίσθησαν Nauck κατεστηρίχθησαν MPV 25 δίδωσι PV καταβάλετε MV καβάλετε P 26 παρανομήσητε Gesner παρανομίσητε MPV ε ex αι corr. V 27 ἀνθρώπων Wi μεμυθολόγειται V 28 δὲ ex corr. add. P 29 τε addidi

θοντος ἀδελφαὶ καὶ ἡ Λητὼ ζῷον εὐτελές, δι' ἣν Ὀρτυγία Δῆλος ἡ νῦν κέκληται. θεός, εἰπέ μοι, κύκνος γίνεται καὶ τὴν ἀετοῦ μορφὴν ἀναλαμβάνει καὶ δι' οἰνοχοΐαν τοῦ Γανυμήδους τὴν παιδεραστίαν σεμνύνεται; τί μοι σέβειν θεοὺς δωρολήπτας
46 καὶ ὀργιζομένους ἂν μὴ λάβωσιν; ἐχέτωσαν οὗτοι τὴν εἱμαρμένην· τοὺς πλανήτας προσκυνεῖν οὐ βούλομαι. τίς ἐστιν ὁ Βερενίκης πλόκαμος; ποῦ δὲ οἱ ἀστέρες αὐτῆς πρὶν τὴν προειρημένην ἀποθανεῖν; πῶς δὲ ὁ τεθνεὼς Ἀντίνοος μειράκιον ὡραῖον ἐν τῇ σελήνῃ καθίδρυται; τίς ὁ ἀναβιβάσας αὐτόν, εἰ μήτι καὶ τοῦτον ὡς τοὺς βασιλέας μισθοῦ δι' ἐπιορκίας τις τοῦ θεοῦ καταγελῶν εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνεληλυθέναι φήσας πεπίστευται κἄτα τὸν ὅμοιον θεολογήσας τιμῆς καὶ δωρεᾶς ἠξίωται; τί μου τὸν θεὸν σεσυλήκατε; τί δὲ αὐτοῦ τὴν ποίησιν ἀτιμάζετε; θύεις πρόβατον, τὸ δ' αὐτὸ καὶ προσκυνεῖς· ταῦρός ἐστιν ἐν οὐρανῷ, καὶ τὴν εἰκόνα σφάττεις αὐτοῦ. ζῷον
48 πονηρὸν ὁ Ἐν γόνασιν ἐκθλίβει· καὶ ⟨ὁ⟩ τὸν ἀνθρωποποιὸν Προμηθέα καταφαγὼν ἀετὸς τετίμηται. καλὸς ὁ κύκνος, ὅτι μοιχὸς ἦν· καλοὶ δὲ καὶ οἱ ἑτεροήμεροι Διόσκοροι τῶν Λευκιππίδων οἱ ἁρπασταί. κρείττων ἡ Ἑλένη τὸν μὲν κάρη ξανθὸν Μενέλαον καταλιποῦσα, τῷ δὲ μιτρηφόρῳ καὶ πολυχρύσῳ Πάριδι κατακολουθοῦσα. δίκαιος καὶ σώφρων ὁ τὴν ἐκπορνεύσασαν εἰς Ἠλύσια πεδία μετατεθεικώς. ἀλλ' οὐδὲ ἡ Τυνδαρὶς ἀπηθανάτισται, καὶ σοφῶς ὁ Εὐριπίδης ὑπὸ Ὀρέστου τῆς προειρημένης γυναικὸς τὴν ἀναίρεσιν παρεισήγαγε.

11. Πῶς οὖν γένεσιν τὴν καθ' εἱμαρμένην ἀποδέξομαι τοιούτους αὐτῆς τοὺς οἰκονόμους θεωρῶν; βασιλεύειν οὐ θέλω,
50 πλουτεῖν οὐ βούλομαι, τὴν στρατηγίαν παρῄτημαι, πορνείαν μεμίσηκα, ναυτίλλεσθαι διὰ τὴν ἀπληστίαν οὐκ ἐπιτηδεύω, στεφάνους ἔχειν οὐκ ἀγωνίζομαι, δοξομανίας ἀπήλλαγμαι, θανάτου καταφρονῶ, νόσου παντοδαπῆς ἀνώτερος γίνομαι, λύπη μου τὴν ψυχὴν οὐκ ἀναλίσκει. δοῦλος ἐὰν ὦ, τὴν δουλείαν

31 1 Cor. 7, 21

1 ἀδελφαὶ] αι ex ε corr. V λιτὼ V 2 τὴν ex τοῦ corr. V 4 τὴν παιδεραστειαν V τῇι πεδαραστείαι M τῇι παιδεραστίαι P ὃ μὴ ex corr. add. P 6 προσκυνεῖν] προσκ in ras. M 7 βερονίκησ V δαὶ MV 8 δαὶ M 9 ἐν τῇι σελήνηι ὡραῖον P 10 ante ὡς IV literae eras. P ἠδιεπιορκίασ V 11 τοῦ θεοῦ Wi τοὺσ θεοὺσ MPV 12 κᾶτα MV κατὰ P 13 μοι P δαὶ M 16 ὁ alterum addidi 17 καταφαγὸν V 19 ἁρπασταί] πασ in ras. M κρείττων P corr. m. rec., κρεῖττον MV 21 ἀκολουθοῦσα V 23 ἀπιθανάτισται V ex σοφὸσ corr. P 28 ex ναυτίλεσθαι corr. P

ὑπομένω· κἂν ἐλεύθερος ὑπάρχω, τὴν εὐγένειαν οὐ σεμνύνομαι. τὸν ἥλιον ὁρῶ πάντων τὸν αὐτόν, ἕνα δὲ κατὰ πάντων τὸν θάνατον δι' ἡδονῆς καὶ ἐλαττώματος. ὁ πλούσιος σπείρει, καὶ ὁ πένης τῆς αὐτῆς σπορᾶς μεταλαμβάνει· τελευτῶσιν οἱ πλουσιώτατοι καὶ οἱ μεταιτοῦντες τὴν αὐτὴν ἔχουσι τοῦ βίου περιγραφήν. πλειόνων χρῄζουσιν οἱ πλουτοῦντες καὶ δι' ἀξιοπιστίας μετὰ τῆς δόξης γίνονται πένης δὲ καὶ ὁ μετριώτατος τῶν καθ' ἑαυτὸν ἐφιέμενος εὐμαρέστερον περιγίνεται. τί μοι καθ' εἱμαρμένην ἀγρυπνεῖς διὰ φιλαργυρίαν; τί δέ μοι καθ' εἱμαρμένην πολλάκις ὀρεγόμενος πολλάκις ἀποθνῄσκεις; ἀπόθνῃσκε τῷ κόσμῳ παραιτούμενος τὴν ἐν αὐτῷ μανίαν· ζῆθι τῷ θεῷ διὰ τῆς αὐτοῦ καταλήψεως τὴν παλαιὰν γένεσιν παραιτούμενος. οὐκ ἐγενόμεθα πρὸς τὸ ἀποθνῄσκειν, ἀποθνῄσκομεν 52
δὲ δι' ἑαυτούς. ἀπώλεσεν ἡμᾶς τὸ αὐτεξούσιον· δοῦλοι γεγόναμεν οἱ ἐλεύθεροι, διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἐπράθημεν. οὐδὲν φαῦλον ὑπὸ τοῦ θεοῦ πεποίηται, τὴν πονηρίαν ἡμεῖς ἀνεδείξαμεν· οἱ δὲ ἀναδείξαντες δυνατοὶ πάλιν παραιτήσασθαι.

12. Δύο πνευμάτων διαφορὰς ἴσμεν ἡμεῖς, ὧν τὸ μὲν καλεῖται ψυχή, τὸ δὲ μεῖζον μὲν τῆς ψυχῆς, θεοῦ δὲ εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις· ἑκάτερα δὲ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς πρώτοις ὑπῆρχεν, ἵνα τὸ μέν τι ὦσιν ὑλικοί, τὸ δὲ ἀνώτεροι τῆς ὕλης. ἔχει δὲ οὕτω. πᾶσαν ἔστιν ἰδεῖν τοῦ κόσμου τὴν κατασκευὴν σύμπασάν τε τὴν ποίησιν γεγονυῖαν ἐξ ὕλης καὶ τὴν ὕλην δὲ αὐτὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ προβεβλημένην, ἵνα τὸ μέν τι αὐτῆς ἄπειρον καὶ ἀσχημάτιστον νοῆται πρὸ τοῦ διάκρισιν λαβεῖν, τὸ δὲ κεκοσμημένον καὶ εὔτακτον μετὰ τὴν ἐν αὐτῇ διαίρεσιν. ἔστιν οὖν [ἐν αὐτῇ] ὁ οὐρανὸς ἐξ ὕλης καὶ τὰ ἄστρα τὰ ἐν αὐτῷ· καὶ ἡ γῆ δὲ καὶ πᾶν τὸ ἐπ' αὐτῆς ζῳογονούμενον τὴν ὁμοίαν ἔχει σύστασιν ὡς εἶναι κοινὴν πάντων γένεσιν. τούτων δὲ οὕτως ὑπαρχόντων διαφοραί τινες τῶν ἐξ ὕλης εἰσὶν ὡς εἶναι

10 Col 2, 20 15 Rom. 7, 15

1 τῇ εὐγενεῖα V σεμνύνομαι P 2 τῶν αὐτόν V 6 ex πλεόνων corr. V 6. 7 καὶ—μετριώτατος] μετ' ἀξιοπιστίας καὶ διὰ τῆς δόξης γίνονται πένητες· καὶ ὁ μετριώτερος Wi et ego 8 ἑαυτῶν V 9 δαί MV 12 αὐτοῦ Maranus ἑαυτοῦ MPV 19 δ' V 20 ὑπῆρχον V 21 τῶ μέν V 24 ἄπειρον Wi ἄπορον MPV 26 ἐν αὐτῇ] αὐτὴν V 27 ἐν αὐτῇ eieci post ἄστρα add. καὶ et del. P 28 αὐτῆς] υτησ ex corr. P ἐπ' ego ἀπ' MPV ζῳογονούμενον ego νοούμενον MPV 29 ὡς—γένεσιν om. V 30 οὕτωσ in mg. add M post εἶναι rasura P

54 τὸ μέν τι κάλλιον, τὸ δὲ καὶ αὐτὸ μὲν καλόν, πλὴν ὑπό τινος κρείττονος ἐλαττούμενον. ὥσπερ γὰρ ἡ μὲν τοῦ σώματος σύστασις μιᾶς ἐστιν οἰκονομίας, περὶ δὲ αὐτῷ ἐστι τῶν γεγενῆσθαι τὸ αἴτιον, καὶ τούτων οὕτως ὄντων διαφοραί τινές εἰσι δόξης ἐν αὐτῷ, καὶ τὸ μέν τι ὀφθαλμός ἐστιν, τὸ δὲ οὖς, τὸ δὲ τριχῶν διακόσμησις καὶ ἐντοσθίων οἰκονομία μυελῶν τε καὶ ὀστέων καὶ νεύρων σύμπηξις, θάτερον δὲ θατέρου ὂν διάφορον κατ᾽ οἰκονομίαν συμφωνίας ἐστὶν ἁρμονία· παραπλησίως καὶ ὁ κόσμος κατὰ τὴν τοῦ πεποιηκότος αὐτὸν δύναμιν τὰ μέν τινα φαιδρότερα, τὰ δὲ [τινα] τούτοις ἀνόμοια κεκτημένος θελήματι τοῦ δημιουργήσαντος πνεύματος μετείληφεν ὑλικοῦ. τὰ δὲ καθ᾽ ἕκαστα δυνατὸν κατανοῆσαι τῷ μὴ κενοδόξως ἀποσκορακίζοντι τὰς θειοτάτας ἑρμηνείας, αἳ κατὰ χρόνον διὰ γραφῆς ἐξελήλεγμέναι πάνυ θεοφιλεῖς τοὺς προσέχοντας αὐταῖς πεποιήκασιν. ὅμως δ᾽ οὖν καὶ οἱ δαίμονες, οὓς ὑμεῖς οὕτω φατέ, σύμπηξιν ἐξ ὕλης λαβόντες κτησάμενοί τε πνεῦμα τὸ ἀπ᾽ αὐτῆς ἄσωτοι
56 καὶ λίχνοι γεγόνασιν, οἱ μέν τινες αὐτῶν ἐπὶ τὸ καθαρώτερον τραπέντες, οἱ δὲ τῆς ὕλης ἐπιλεξάμενοι τὸ ἔλαττον καὶ κατὰ τὸ ὅμοιον αὐτῇ πολιτευόμενοι. τούτους δέ, ἄνδρες Ἕλληνες, προσκυνεῖτε γεγονότας μὲν ἐξ ὕλης, μακρὰν δὲ τῆς εὐταξίας εὑρεθέντας. οἱ γὰρ προειρημένοι τῇ σφῶν ἀβελτερίᾳ πρὸς τὸ κενοδοξεῖν τραπέντες καὶ ἀφηνιάσαντες λῃσταὶ θεότητος γενέσθαι προὐθυμήθησαν· ὁ δὲ τῶν ὅλων δεσπότης ἐντρυφᾶν αὐτοὺς εἴασε μέχρις ἂν ὁ κόσμος πέρας λαβὼν ἀναλυθῇ, καὶ ὁ δικαστὴς παραγένηται, καὶ πάντες οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς τῶν δαιμόνων ἐπαναστάσεως ἀφιέμενοι τῆς τοῦ τελείου θεοῦ γνώσεως τελειοτέραν διὰ τῶν ἀγώνων ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως τὴν μαρτυρίαν λάβωσιν. ἔστιν οὖν πνεῦμα ἐν φωστῆρσιν, πνεῦμα ἐν ἀγγέλοις, πνεῦμα ἐν φυτοῖς καὶ ὕδασι, πνεῦμα ἐν ἀνθρώποις, πνεῦμα ἐν ζῴοις· ἓν δὲ ὑπάρχον καὶ ταὐτὸν διαφορὰς ἐν αὐτῷ κέκτηται. ταῦτα δὲ ἡμῶν λεγόντων οὐκ ἀπὸ γλώττης οὐδὲ ἀπὸ τῶν εἰκότων ⟨οὐδὲ ἀπ᾽⟩ ἐννοιῶν συντάξεώς τε σοφιστικῆς, θειοτέρας

---

2 *κρείττονος* ex corr. add. P *ἐλαττούμενον*] *ου* in ras. M 3 *αὐτο* V temptaui *ἑνὶ δὲ καὶ ταὐτῷ τοῖτό ἐστιν αὐτῷ τοῦ γεγενῆσθαι τὸ αἴτιον* 4 *εἰσὶ* ex *εἰσὶν* corr. V 5 *τι ὀφθαλμός* ego *ὀφθαλμὸσ τίσ* MP *ὀφθαλμὸσ τί* V 7 *δὲ* superscr. M *διάφορον ὂν* ego 8 ex *συμφονίασ* corr. M 9 *πεποιηκότο*///*σ* M *τι* P 10 *τινα* eieci *τουτοισ* ex *τοισ* corr. V 14 *πεποιήκασι* V 15 *δ᾽* om. V 20 ex *προσκυνεῖται* corr. V 21 *ἀβελτηρία* PV 22 post *λῃσταὶ* rasura P 23 *προεθυμήθησαν* P 26 *ὀφιέμενοι* ego *ἐφιέμενοι* MPV 27 *ἀγόνων* V 28 *φωστῆρσι* P 32 *οὐδὲ ἀπ᾽* add. Wi

δέ τινος ἐκφωνήσεως λόγοις καταχρωμένων [οὓς] οἱ βουλόμενοι μανθάνειν σπεύσατε· καὶ οἱ τὸν Σκύθην Ἀνάχαρσιν μὴ ἀποσκορακίζοντες καὶ νῦν μὴ ἀναξιοπαθήσητε παρὰ τοῖς βαρβαρικῇ νομοθεσίᾳ παρακολουθοῦσι παιδεύεσθαι. χρήσασθε τοῖς δόγμασιν ἡμῶν κἂν ὡς τῇ κατὰ Βαβυλωνίους προγνωστικῇ· κατα- 58
κούσατε λεγόντων ἡμῶν κἂν ὡς δρυὸς μαντευομένης. καὶ τὰ μὲν προειρημένα παραφόρων δαιμόνων ἐστὶν ἀντισοφιστεύματα, τὰ δὲ τῆς ἡμετέρας παιδείας ἐστὶν ἀνωτέρω τῆς κοσμικῆς καταλήψεως.

13. Οὐκ ἔστιν ἀθάνατος, ἄνδρες Ἕλληνες, ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτήν, θνητὴ δέ· ἀλλὰ δυνατὸς ἡ αὐτὴ καὶ μὴ ἀποθνήσκειν. θνήσκει μὲν γὰρ καὶ λύεται μετὰ τοῦ σώματος μὴ γινώσκουσα 60
τὴν ἀλήθειαν, ἀνίσταται δὲ εἰς ὕστερον ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ κόσμου σὺν τῷ σώματι θάνατον διὰ τιμωρίας ἐν ἀθανασίᾳ λαμβάνουσα· πάλιν τε οὐ θνήσκει, κἂν πρὸς καιρὸν λυθῇ, τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θεοῦ πεποιημένη. καθ' ἑαυτὴν γὰρ σκότος ἐστίν, καὶ οὐδὲν ἐν αὐτῇ φωτεινόν, καὶ τοῦτό ἐστιν ἄρα τὸ εἰρημένον· 'ἡ σκοτία τὸ φῶς οὐ καταλαμβάνει'. ψυχὴ γὰρ οὐκ αὐτὴ τὸ πνεῦμα ἔσωσεν, ἐσώθη δὲ ὑπ' αὐτοῦ· καὶ τὸ φῶς τὴν σκοτίαν κατέλαβεν ᾗ λόγος μέν ἐστι τὸ τοῦ θεοῦ φῶς, σκότος δὲ ἡ ἀνεπιστήμων ψυχή. διὰ τοῦτο μόνη μὲν διαιτωμένη πρὸς 62
τὴν ὕλην νεύει κάτω συναποθνήσκουσα τῇ σαρκί, συζυγίαν δὲ κεκτημένη τὴν τοῦ θείου πνεύματος οὐκ ἔστιν ἀβοήθητος, ἀνέρχεται δὲ πρὸς ἅπερ αὐτὴν ὁδηγεῖ χωρία τὸ πνεῦμα· τοῦ μὲν γάρ ἐστιν ἄνω τὸ οἰκητήριον, τῆς δὲ κάτωθέν ἐστιν ἡ γένεσις. γέγονεν μὲν οὖν συνδίαιτον ἀρχῆθεν τῇ ψυχῇ τὸ πνεῦμα· τὸ δὲ πνεῦμα ταύτην ἕπεσθαι μὴ βουλομένην αὐτῷ καταλέλοιπεν. ἡ δὲ ὥσπερ ἔνυσμα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ κεκτημένη καὶ διὰ τὸν χωρισμὸν τὰ τέλεια καθορᾶν μὴ δυναμένη, ζητοῦσα τὸν θεὸν κατὰ πλάνην πολλοὺς θεοὺς ἀνετύπωσε τοῖς ἀντισοφιστεύουσι δαίμοσι κατακολουθοῦσα. πνεῦμα δὲ τὸ τοῦ θεοῦ

---

18 Ioann. 1, 5

---

1 οὓς MP οἷς V eiecit Otto 2 οἱ ex corr. add. P Σκύθην] ην ex corr. P 3 ἀξιοπαθήσητε P 4 ex χρήσασθαι corr. V ante τοῖς add. δὲ V 5 κἂν] καὶ V post κἂν add. μὴ m. rec. P 7 προειρημένα παραφόρων] ἀπαραφόρων V 8 ἀνώτερα V 11 δυνατὸς ego δύναται MP δυνατὸν V 15 τε] δὲ V 16 ἐστι V 18 σκοτεῖα V 19. 20 σκοτεῖαν V 20 ἣι MV ἣ P 23 θείου] ειου in ras. M 24 ὁδηγῇ V 25 τὰ οἰκητήρια V 26 γέγονε PV τὸ πνεῦμα τῇι ψυχῇι P 31 κατακολουθήσασα P

παρὰ πᾶσιν μὲν οὐκ ἔστι, παρὰ δέ τισι τοῖς δικαίως πολιτευομένοις καταγινόμενον καὶ συμπεριπλεκόμενον τῇ ψυχῇ διὰ προαγορεύσεων ταῖς λοιπαῖς ψυχαῖς τὸ κεκρυμμένον ἀνήγγειλε· καὶ αἱ μὲν πειθόμεναι ⟨τῇ⟩ σοφίᾳ σφίσιν αὐταῖς ἐφείλκον τὸ πνεῦμα συγγενές, αἱ δὲ μὴ πειθόμεναι καὶ τὸν διάκονον τοῦ πεπονθότος θεοῦ παραιτούμεναι θεομάχοι μᾶλλον ἢπερ θεοσεβεῖς
64 ἀνεφαίνοντο. 14. τοιοῦτοί τινές ἐστε καὶ ὑμεῖς, ὦ Ἕλληνες, ῥήμασι μὲν στωμύλοι, γνώμην δὲ ἔχοντες ἀλλόκοτον, καὶ τὴν πολυκοιρανίην μᾶλλον ἢπερ τὴν μοναρχίαν ἐξησκήσατε καθάπερ ἰσχυροῖς νομίζοντες ⟨τοῖς⟩ δαίμοσι κατακολουθεῖν. ὥσπερ γὰρ ὁ ληστεύων ἀπάνθρωπος ὢν διὰ τόλμης τῶν ὁμοίων ἐπικρατεῖν εἴωθεν, οὕτω καὶ οἱ δαίμονες εἰς πολλὴν κακίαν ἐξοκείλαντες τὰς μεμονωμένας παρ' ὑμῖν ψυχὰς δι' ἀγνοιῶν καὶ φαντασιῶν ἐξηπατήκασιν. οἳ θνήσκουσι μὲν οὐ ῥᾳδίως, σαρκὸς γὰρ ἀμοιροῦσι· ζῶντες δὲ θανάτου πράττουσιν ἐπιτηδεύματα τοσαυτάκις καὶ αὐτοὶ θνήσκοντες ὁσάκις ἂν τοὺς ἑπομένους αὐτοῖς τὰς ἁμαρτίας ἐκπαιδεύσωσιν, ὥσθ' ὅπερ ἐστὶν αὐτοῖς περιττὸν ἐν τῷ νῦν, μὴ ὁμοίως τοῖς ἀνθρώποις ἀποθνήσκειν, τοῦθ' ὁπόταν μέλλωσι κολάζεσθαι πικρὸν αὐτοῖς ** οὐ μεθέξουσιν ἀιδίου ζωῆς ἀντὶ θανάτου ἐν ἀθανάτῳ μεταλαμβάνοντες.
66 ὥσπερ δὲ ἡμεῖς, οἷς τὸ θνήσκειν ῥᾴδιον ἀποβαίνει νῦν, εἰσαῦθις ἢ μετὰ ἀπολαύσεως τὸ ἀθάνατον ἢ τὸ λυπηρὸν μετὰ ἀθανασίας προσλαμβάνομεν, οὕτω καὶ οἱ δαίμονες τῇ νῦν ζωῇ πρὸς τὸ πλημμελεῖν καταχρώμενοι διὰ παντὸς καὶ διὰ τοῦ ζῆν ἀποθνήσκοντες εἰσαῦθις ἕξουσιν τὴν αὐτὴν ἀθανασίαν ὁμοίαν τῆς παρ' ὃν ἔζων χρόνον κατὰ μὲν τὴν σύστασιν ὁμοίαν ἀνθρώποις τοῖς κατὰ γνώμην διαπραξαμένοις ἅπερ αὐτοῖς παρ' ὃν ἔζων χρόνον νενομοθετήκασι. καὶ μήτι γε τοῖς ⟨μὲν⟩

---

1 πᾶσι P 2 καταγινόμενον ego καταγόμενον MPV 3 λυπαῖσ V ex κεκρυμένον corr. P 4 τῇ add. Wi ἐφείλκοντο MPV em. Mü 5 μὴ ex corr. add. P 5. 6 πεπονθότος om. V 8 στομύλοι V 10 τοῖς add. Wi γὰρ om. V 12 ἐξωκείλαντεσ MV 14 θνήσκουσι/// M 16 ἂν τοὺσ ex αὐτοὺσ corr. P 19 πικρὸν Wi παρὸν MPV suppleuerim ἀποβήσεται· τῶν γὰρ νῦν αἰώνων παρεληλυθότων 20 ἀντὶ θανάτου ἐν ἀθανάτῳ] conicio ἀντὶ ταύτης ἐν ἀθανάτῳ θανάτου 22 ἢ μετὰ ἀπολαύσεως ego μετὰ ἀπολαύσεωσ ἢ MP μετὰ ἀπολαύσεως V 25 ἕξουσι V 25. 26 τὴν—ὁμοίαν] conicio κατὰ μὲν τὴν σύστασιν τὴν αὐτὴν ἀθανασίαν τῆς παρ' ὃν ἔζων χρόνον, κατὰ δὲ τὸ ἀποβεβηκὸς ὁμοίαν 28 παρ'—χρόνον dittographiam censuerim scripserimque ἐκεῖνοι 28. p. 16, 1 μὲν ἑπομένοις αὐτοῖς ego ἑπομένοισ τοῖσ MPV

ἑπομένοις αὐτοῖς ἐλάττονα τῆς ἁμαρτίας ἐξανθοῦσι τὰ εἴδη διὰ τὸ μὴ πολυχρονίως βιοῦν, τοῖς δὲ προειρημένοις δαίμοσιν τὸ πλημμελεῖν μεῖζον ἀποβέβηκεν διὰ τὸ ἄπειρον τῆς βιότητος.

15. Καὶ χρὴ λοιπὸν ἡμᾶς ὅπερ ἔχοντες ἀπολωλέκαμεν τοῦτο νῦν ἀναζητεῖν ζευγνύναι τε τὴν ψυχὴν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ καὶ τὴν κατὰ θεὸν συζυγίαν πραγματεύεσθαι. ψυχὴ μὲν οὖν ἡ τῶν ἀνθρώπων πολυμερής ἐστι καὶ οὐ μονομερής. συνθετὴ γάρ ἐστιν ὡς εἶναι φανερὰν αὐτὴν διὰ σώματος· οὔτε γὰρ ἂν αὐτὴ φανείη ποτὲ χωρὶς σώματος οὔτε ἀνίσταται [ἡ] σὰρξ χωρὶς ψυχῆς. ἔστι γὰρ ἄνθρωπος οὐχ, ὥσπερ οἱ κορακόφωνοι 68
δογματίζουσι, ζῷον λογικὸν νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν· δειχθήσεται γὰρ κατ' αὐτοὺς καὶ τὰ ἄλογα νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικά· μόνος δὲ ὁ ἄνθρωπος εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ, λέγω δὲ ἄνθρωπον οὐχὶ τὸν ὅμοια τοῖς ζῴοις πράττοντα, ἀλλὰ τὸν πόρρω μὲν τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς αὐτὸν δὲ τὸν θεὸν κεχωρηκότα. καὶ περὶ μὲν τούτων ἐν τῷ Περὶ ζῴων ἀκριβέστερον ἡμῖν συντέτακται, τὸ δὲ νῦν συνέχον ῥητέον ποταπή τίς ἐστιν ἡ κατὰ θεὸν εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις. τὸ μὲν ἀσύγκριτον οὐδέν ἐστιν ἕτερον ἢ αὐτὸ τὸ ὄν, τὸ δὲ συγκρινόμενον οὔτι ἕτερον ἢ τὸ παρόμοιον. ἄσαρκος μὲν οὖν ὁ τέλειος θεός, ἄνθρωπος δὲ σάρξ· δεσμὸς δὲ τῆς σαρκὸς ψυχή, σχετικὴ δὲ τῆς ψυχῆς ἡ σάρξ. τὸ δὲ τοιοῦτον τῆς συστάσεως εἶδος εἰ μὲν ὡς ναὸς εἴη, κατοικεῖν ἐν αὐτῷ θεὸς βούλεται διὰ τοῦ πρεσβεύοντος πνεύ- 70
ματος· τοιούτου δὲ μὴ ὄντος τοῦ σκηνώματος προὔχει τῶν θηρίων ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν ἔναρθρον φωνὴν μόνον, τὰ δὲ λοιπὰ τῆς αὐτῆς ἐκείνοις διαίτης ἐστὶν, οὐκ ὢν ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ. δαίμονες δὲ πάντες σαρκίον μὲν οὐ κέκτηνται, πνευματικὴ δέ ἐστιν αὐτοῖς ἡ σύμπηξις ὡς πυρὸς καὶ ἀέρος. μόνοις γοῦν τοῖς πνεύματι θεοῦ φρουρουμένοις εὐσύνοπτα καὶ τὰ τῶν δαιμόνων ἐστὶ σώματα, τοῖς λοιποῖς δὲ οὐδαμῶς, λέγω δὲ τοῖς ψυχικοῖς. τὸ γὰρ ἔλαττον κατάληψιν οὐκ ἰσχύει ποιεῖσθαι τοῦ

---

22 1 Cor. 3, 16. 6, 19 2 Cor. 6, 16 Eph. 2, 22

---

2 *δαίμοσι* PV 3 *μεῖζον* ego *μειζόνωσ* MPV *ἀποβέβηκε* PV 9 ἡ eieci 11 *ἐπιστίμησ* V 12 *ἐπιστίμησ* V 14 *πράττοντα τοῖς ζῴοις* ego 15 *πόρρω μὲν*] *πόρρωθεν* V 16 *τούτων* ego *τούτου* MPV 17 *ποδαπὴ* V, sed pro *δ* scribebat *τ* 20 *αὐτὸ τὸ παρόμοιον* P 22 *εἴη* ego ἧ P ἦι MV 23 *βούλεται θεὸσ* P *πρεσβεύ///οντοσ* M 28 *δ* M *καὶ* Wi *ὡσ* MPV 29 *γοῦν*] *δὲ* P 30 *εἰσὶ* V

κρείττονος. διὰ τοῦτο γοῦν ἡ τῶν δαιμόνων ὑπόστασις οὐκ ἔχει μετανοίας τόπον. τῆς γὰρ ὕλης καὶ πονηρίας εἰσὶν ἀπαυγάσματα, ὕλῃ δὲ τῆς ψυχῆς κατεξουσιάζειν ἠθέλησεν· καὶ κατὰ τὸ αὐτεξούσιον οἱ μὲν θανάτου νόμους τοῖς ἀνθρώποις παραδεδώκασιν· οἱ δὲ ἄνθρωποι μετὰ τὴν τῆς ἀθανασίας ἀποβολὴν θανάτῳ τῷ διὰ πίστεως τὸν θάνατον νενικήκασιν, καὶ διὰ μετανοίας κλῆσις αὐτοῖς δεδώρηται κατὰ τὸν εἰπόντα λόγον· ἐπειδὴ βραχύ τι παρ' ἀγγέλους ἠλαττώθησαν'. δυνατὸν δὲ παντὶ τῷ
72 νενικημένῳ πάλιν νικᾶν, τοῦ θανάτου τὴν σύστασιν παραιτούμενον· τίς δέ ἐστιν αὕτη, εὐσύνοπτον ἔσται τοῖς βουλομένοις ἀνθρώποις τὸ ἀθάνατον. 16. δαίμονες δὲ οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιτάττοντες οὔκ εἰσιν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί. πῶς γὰρ ἂν γένοιντο δραστικαὶ καὶ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν χωρὶς εἰ μὴ ζῶν μὲν ὁ ἄνθρωπος ἀνόητος καὶ ἀδύνατος γένοιτο, νεκρὸς δὲ γενόμενος λοιπὸν δραστικωτέρας πιστεύοιτο μεταλαμβάνειν δυνάμεως; ἀλλ' οὔτε τοῦθ' οὕτως ἐστὶν, ὡς ἐν ἄλλοις ἀπεδείξαμεν, καὶ χαλεπὸν οἴεσθαι τὴν ἀθάνατον ὑπὸ τῶν τοῦ σώματος μερῶν ἐμποδιζομένην φρονιμωτέραν, ἐπειδὰν ἀπ' αὐτοῦ μεταναστῇ, γίνεσθαι. δαίμονες γὰρ τῇ σφῶν κακοηθείᾳ τοῖς ἀνθρώποις ἐμβακχεύοντες, ποικίλαις καὶ ἐψευσμέναις δραματουργίαις τὰς γνώμας αὐτῶν παρατρέπουσι κάτω νενευκυίας, ὅπως μεταρσιοῦσθαι πρὸς τὴν ἐν οὐρανοῖς πορείαν ἐξαδυνατῶσιν. ἀλλ' οὔτε ἡμᾶς τὸ ἐν κόσμῳ λέληθε, καὶ ὑμῖν εὐκατάληπτον ἔσται τὸ θεῖον τῆς ἀπαθανατιζούσης τὰς ψυχὰς ** ὑμῖν προσελθούσης.

Βλέπονται δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ψυχικῶν οἱ δαίμονες, ἔσθ' ὅτε τοῖς ἀνθρώποις ἑαυτοὺς ἐκείνων δεικνύντων, ἵνα τε νομισθῶσιν
74 εἶναί τινες ἢ καί τι βλάψωσι καθάπερ πολεμίους, φίλοι κακοὶ τὴν γνώμην ὑπάρχοντες, ἢ τῆς εἰς αὐτοὺς θρησκείας τοῖς ὁμοίοις αὐτοῖς τὰς ἀφορμὰς παράσχωσιν. εἰ γὰρ δυνατὸν αὐτοῖς, πάν-

---

7 Ps. 8, 5

---

2 *τῆσ πονηρίασ* P 3 *ἠθέλησε* V 6 *καὶ θανάτω* V *νενικήκασι* PV 7 *δεδώρη///ται* P 8 ex *ἠλαττώσαν* corr. P *παντὶ τῷ*] *παρὰ τῶν* V 10. 11 *τίς—ἀθάνατον* grauiter corrupta 16 *οὗτοσ* V 20 *ἐνβακχεύοντεσ* M *ἐκβακχεύοντεσ* P 23 *ἐστι* P 23. 24 *ἀπἀθανατηζούσησ* V 24 *δυνάμεως* suppl. Gesner, praetulerim *λόγου δυνάμεως* *ὑμῖν*] *ὑ* in ras. P 26 *νομισθῶσιν* corrector cod. Par. 2376 *νομίζωσιν* MPV. totum locum ita constituam *ἵνα εἶναί τι νομισθῶσιν ἢ καί τινας* 28 *τῇ γνώμη* V *τῆς*] *τοῖσ* P ex corr. *θρησκείας τοῖς* om. P

τως ἂν καὶ τὸν οὐρανὸν συνάμα τῇ λοιπῇ ποιήσει καθείλκυσαν· νῦν δὲ τοῦτο μὲν πράττουσιν οὐδαμῶς· ἀδυνατοῦσι γάρ· ὕλῃ δὲ τῇ κάτω πρὸς τὴν ὁμοίαν αὐτοῖς ὕλην πολεμοῦσιν. τούτους δὲ νικᾶν ἄν τις θελήσῃ, τὴν ὕλην παραιτησάσθω· θώρακι γὰρ πνεύματος ἐπουρανίου καθωπλισμένος πᾶν τὸ ὑπ' αὐτοῦ περιεχόμενον σῶσαι δυνατὸς ἔσται. εἰσὶν μὲν οὖν καὶ νόσοι καὶ στάσεις τῆς ἐν ἡμῖν ὕλης· δαίμονες δ' ἑαυτοῖς τούτων τὰς αἰτίας, ἐπειδὰν συμβαίνωσιν, [ἑαυτοῖς] προσγράφουσιν, ἐπιόντες ὁπόταν καταλαμβάνῃ κάματος. ἔστι δὲ ὅτε καὶ αὐτοὶ χειμῶνι τῆς σφῶν ἀβελτερίας κραδαίνουσιν τὴν ἕξιν τοῦ σώματος· οἳ λόγῳ θεοῦ δυνάμεως πληττόμενοι δεδιότες ἀπίασιν, καὶ ὁ κάμνων θεραπεύεται. 17. περὶ γὰρ τῶν κατὰ τὸν Δημόκριτον ξυμπαθειῶν τε καὶ ἀντιπαθειῶν τί καὶ λέγειν ἔχομεν ἢ τοῦθ' ὅτι κατὰ τὸν κοινὸν λόγον ἀβδηρολόγος ἐστὶν ὁ ἀπὸ τῶν Ἀβδήρων ἄνθρωπος: ὥσπερ δὲ ὁ τῇ πόλει τῆς προσηγορίας αἴτιος φίλος ὢν, ὥς φασιν, Ἡρακλέους ὑπὸ τῶν Διομήδους ἵππων κατεβρώθη, τρόπῳ τῷ αὐτῷ καὶ ὁ τὸν μάγον Ὀστάνην καυχώμενος ἐν ἡμέρᾳ συντελείας πυρὸς αἰωνίου βορᾷ παραδοθήσεται. καὶ ὑμεῖς δὲ, 76
τοῦ γέλωτος ἦν μὴ ἀποπαύσησθε, τῶν αὐτῶν ὧνπερ καὶ οἱ γόητες τιμωριῶν ἀπολαύσετε. διόπερ, ὦ Ἕλληνες, κεκραγότος ὥσπερ ἀπὸ τοῦ μετεώρου κατακούσατέ μου μηδ' ἐπιτωθάζοντες τὴν ὑμετέραν ἀλογιστίαν ἐπὶ τὸν κήρυκα τῆς ἀληθείας μετάγετε. πάθος οὐκ ἔστι δι' ἀντιπαθείας ἀπολλύμενον, οὐδὲ ὁ μεμηνὼς σκυτίδων ἐξαρτήμασι θεραπεύεται. δαιμόνων εἰσὶν ἐπιφοιτήσεις· καὶ ὁ νοσῶν καὶ ὁ λέγων ἐρᾶν καὶ ὁ μισῶν καὶ ὁ βουλόμενος ἀμύνεσθαι τούτους λαμβάνουσιν βοηθούς. τρόπος δὲ αὐτοῖς τῆς μηχανῆς οὗτος. ὥσπερ γὰρ οἱ τῶν γραμμάτων χαρακτῆρες στίχοι τε οἱ ἀπ' αὐτῶν οὐ καθ' ἑαυτούς εἰσι δυνατοὶ σημαίνειν τὸ συνταττόμενον, σημεῖα δὲ τῶν ἐννοιῶν σφίσιν ⟨αὐτοῖς⟩ ἄνθρωποι δεδημιουργήκασι, παρὰ τὴν ποιὰν αὐ-

4 Eph. 6, 11 sq. 1 Thess. 5, 8 2 Cor. 10, 4

1 *λυπῇ* V 3 *πολεμοῦσι* PV 4 *θελήσῃ*] *ησ* in ras. M 6 *ἔσται εἰσὶν* hiatus intolerabilis, temptaui *πᾶν σῶσαι—ἔσται δυνατός εἰσὶ* PV 7 *ἡμῖν* P m. rec. *ὑμῖν* MPV *δ' ἑαυτοῖς* ego *δὲ αὐτοὶ* MPV 8 *ἑαυτοῖς* eieci 10 *ἀβελτηρίας* PV *κραδαίνουσι* PV 11 *ἀπίασι* P 12 *Δημόκριτον*] *ι* in ras. V *συμπαθειῶν* P 13 *τε*] *ε* in ras. M 16 *ἡρακλέους ὡς φασιν* P 21. 22 *ἐπιτω///θάζοντες* P 24 *εἰσὶν* om. M 25 *ὁ* ante *λέγων* om. P 26 ex *τούτοις* corr. V *λαμβάνουσι* PV 30 *αὐτοῖς* add. Wi. *ἄνθρωποι δεδημιουργήκασι*] *οι δ* in ras. M

τῶν σύνθεσιν γινώσκοντες ὅπως καὶ ἡ τάξις τῶν γραμμάτων ἔχειν νενομοθέτηται, παραπλησίως καὶ τῶν ῥιζῶν αἱ ποικιλίαι νευρῶν τε καὶ ὀστέων παραλήψεις οὐκ αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς δραστικαί τινές εἰσι, στοιχείωσις δέ ἐστι τῆς τῶν δαιμόνων μοχθηρίας, οἳ πρὸς ἅπερ ἕκαστον αὐτῶν ἰσχύειν ὡρίκασιν, ἐπειδὰν παρειλημμένην ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων θεάσωνται τὴν δι' 78 αὐτῶν ὑπηρεσίαν, ὑπολαμβάνοντες σφίσιν αὐτοῖς δουλεύειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπεργάζονται. πῶς δ' ἂν ἀγαθὸν μοιχείαις ὑπηρετεῖν; πῶς δὲ καὶ σπουδαῖον πρὸς τὸ μισεῖν τινας παριόντας βοηθεῖν; ἢ πῶς ὕλη καλὸν προσάπτειν τὴν εἰς τοὺς μεμηνότας βοήθειαν καὶ μὴ τῷ θεῷ; τέχνη γὰρ τῆς θεοσεβείας τοὺς ἀνθρώπους παρατρέπουσι, πόαις αὐτοὺς καὶ ῥίζαις πείθεσθαι παρασκευάζοντες· ὁ δὲ θεός, εἴπερ αὐτὰ πρὸς τὸ ποιεῖν ἅπερ οἱ ἄνθρωποι βούλονται κατεσκεύακει, πονηρῶν ἂν ἦν πραγμάτων δημιουργός, ἐπεὶ αὐτὸς μὲν πᾶν τὸ εὖ πως ἔχον ἐδημιούργησεν, ἡ δὲ τῶν δαιμόνων ἀσωτία τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς τὸ κακοποιεῖν ἐχρήσατο, καὶ τούτων ἐστὶ τῆς κακίας τὸ εἶδος καὶ οὐχὶ τοῦ τελείου ⟨θεοῦ⟩. πῶς γὰρ ⟨ἂν⟩ ζῶν μὲν ἥκιστα μοχθηρὸς εἴην, νεκροῦ δὲ ὄντος μου λείψανον τὸ ἐν ἐμοὶ μηδὲν ἐμοῦ πράττοντος [τὸ] μήτε κινούμενον ἀλλὰ μηδὲ αἰσθανό- 80 μενον αἰσθητόν τι ἀπεργάσεται; πῶς δὲ ὁ τεθνεὼς οἰκτίστῳ θανάτῳ δυνήσεται πρὸς τιμωρίαν τινὸς ἐξυπηρετῆσαι; τοῦτο γὰρ εἰ οὕτως εἴη, πολλῷ μᾶλλον ἀφ' ἑαυτοῦ τὸν οἰκεῖον ἐχθρὸν ἀμυνεῖται· δυνάμενος γὰρ καὶ ἄλλοις βοηθεῖν ἔκδικος πολλῷ μᾶλλον ἑαυτοῦ καταστήσεται. 18. φαρμακεία δὲ καὶ πᾶν τὸ ἐν αὐτῇ εἶδος τῆς αὐτῆς ἐστιν ἐπιτεχνήσεως. εἰ γάρ τις ὑπὸ τῆς ὕλης θεραπεύεται πιστεύων αὐτῇ, θεραπευθήσεται μᾶλλον αὐτὸς δυνάμει θεοῦ προσανέχων. ὥσπερ γὰρ τὰ δηλητήρια συνθέσεις εἰσὶν ὑλικαί, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ ἰώμενα τῆς αὐτῆς ὑποστάσεώς ἐστιν. εἰ δὲ τὴν φαυλοτέραν ὕλην παραι-

---

2. 3 *πνκιλίαι* M sed corr. m. 2 5 *ἕκαστον* Gesner *ἕκαστος* MPV *αὐτὸν* M 7 ex *λαμβάνοντες* corr. al. m. P *συλλαμβάνοντες* Wi 9 *δαὶ* M 10 *προσάπτειν* ego *προσανάπτειν* MP *προσἀνάπτειν* V 15 *ἐπεὶ*] *ὅσπερ* ego 16 *ἔχων* V *δὲ* ex corr. add. P 18 *τοῦ τελείου θεοῦ* ego *τοῦ τελείου* MP *τοῦ θῦ τοῦ τελείου* V 18 *ἂν* add. Wi 19 *μοχηρὸς* M 20 *τὸ* del. Wi *μηδὲ* ego *μήτε* MPV 21 *δαὶ* M 22 *δυνήσεται—ἐξυπηρετῆσαι* ex corr. add. V 22—25 *τοῦτο—ἑαυτοῦ*] ex corr. V 23 *ἀφ'* ex corr. add. V *τὸν* om. V 24 *ἀμυνεῖται* ego *ἀμύνηται* MPV 25 *φαρμακία* V *φαρμακι* M *α* add. m. al. 26 *ἀπ' αὐτῆς* ego *ἐπαοιδῆς* speciose Wi 28 *δειλητήρια* V 30 *φαυλωτέραν* V

τοίμεθα, πολλάκις καὶ διὰ τῆς ἐφ' ἕτερον τῶν κακων τινος ἐπιπλοκῆς ἰάσασθαί τινες ἐπιτηδεύσουσι καὶ τοῖς κακοῖς κἂν πρὸς τὸ ἀγαθὸν καταχρήσονται. καθάπερ δὲ ὁ τῷ λῃστεύοντι συνδειπνήσας, κἂν μὴ λῃστὴς αὐτὸς ᾖ, ἀλλ' ὅμως διὰ τὸ συνεστιάσθηναι τιμωρίας μεταλαμβάνει, τρόπῳ τῷ αὐτῷ καὶ ὁ μὴ κακὸς τῷ δὲ φαύλῳ ἀναμιγεὶς πρὸς τὸ νομιζόμενον καλὸν συγχρησάμενος διὰ τὴν εἰς αὐτὸν κοινωνίαν ὑπὸ τοῦ κρίνοντος τοῦτον 82
θεοῦ κολασθήσεται. διὰ τί γὰρ ὁ πιστεύων ὕλης οἰκονομίᾳ πιστεύειν οὐ βούλεται τῷ θεῷ; τίνος δὲ χάριν οὐ τῷ δυνατωτέρῳ προσέρχῃ δεσπότῃ, θεραπεύεις δὲ μᾶλλον αὐτὸν ὥσπερ ὁ μὲν κύων διὰ πόας, ὁ δὲ ἔλαφος δι' ἐχίδνης, ὁ δὲ σῦς διὰ τῶν ἐν ποταμοῖς καρκίνων, ὁ δὲ λέων διὰ τῶν πιθήκων; τί δέ μοι θεοποιεῖς τὰ ἐν κόσμῳ; τί δὲ θεραπεύων τὸν πλησίον εὐεργέτης ἀποκαλῇ; λόγου δυνάμει κατακολούθησον· οὐ θεραπεύουσιν οἱ δαίμονες, τέχνῃ δὲ τοὺς ἀνθρώπους αἰχμαλωτεύουσι· καὶ ὁ θαυμασιώτατος Ἰουστῖνος ὀρθῶς ἐξεφώνησεν ἐοικέναι τοὺς προειρημένους λῃσταῖς. ὥσπερ γὰρ ἐκείνοις ἔθος ἐστὶ ζωγρεῖν τινας, εἶτα τοὺς αὐτοὺς μισθοῦ τοῖς οἰκείοις ἀποκαθιστᾶν, οὕτω καὶ οἱ νομιζόμενοι θεοὶ τοῖς τινων ἐπιφοιτῶντες μέλεσιν, ἔπειτα δι' ὀνείρων τὴν εἰς αὐτοὺς πραγματευόμενοι δόξαν δημοσίᾳ τε τοὺς τοιούτους προϊέναι κελεύσαντες πάντων ὁρώντων, ἐπειδὰν τῶν ἐγκωμίων ἀπολαύσωσιν, ἀποπτάμενοι τῶν καμνόντων, ἣν ἐπραγματεύσαντο νόσον περιγράφοντες, τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκαθιστῶσιν.

19. Ὑμεῖς δὲ τούτων οὐκ ἔχοντες τὴν κατάληψιν παρ' ἡμῶν 84
τῶν εἰδότων ἐκπαιδεύεσθε, ** λέγοντες θανάτου καταφρονεῖν καὶ τὴν αὐτάρκειαν ἀσκεῖν. οἱ γὰρ παρ' ὑμῖν φιλόσοφοι τοσοῦτον ἀποδέουσι τῆς ἀσκήσεως ὥστε παρὰ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως ἐτησίους χρυσοῦς ἑξακοσίους λαμβάνειν τινὰς εἰς οὐδὲν χρήσιμον ⟨ἢ⟩ ὅπως μηδὲ τὸ γένειον δωρεὰν καθειμένον αὐτῶν ἔχωσιν.

15—17 *καὶ—λῃσταῖς* exscripsit Eus. hist. eccl. 4, 16, 7

---

p. 19, 30. 1 *παραιτούμεθα* MPV em. ego 2 *ἐπιτηδεύουσι* MPV em. ego *κἂν* ego *ἂν* MPV 3 *δὲ* ex corr. add. P 4 *ᾖ*] *ὤν* ego *ἀλλ' ὅμως* om. V 6 *δὲ* om. P *συναμιγεὶς* Wi *τὸ* in *τὸν* corr. P 7 *αὐτὸν*] *ον* ex corr. V *κοινονίαν* V ex *κοινονίαν* corr. M *τοῦτον* om. P 12 *ποταμῶ* V *δαί* MV 13 *δαι* M *δαὶ* V 17 *ζωγρ////εῖν* P *ζογρεῖν* V 18 *μισθῶ* V 21 *δρόντων* M corr. m. al., V 22 *ἐγκωμίων* Wi *ἐγκοσμίων* MPV *ἀποστάμενοι* V 26 suppleuerim *παύεσθε δὲ* 30 *ἢ* addidi *καθήμενον* V *ἔχωσι* P

Κρήσκης γοῦν ὁ ἐννεοττεύσας τῇ μεγάλῃ πόλει παιδεραστίᾳ μὲν πάντας ὑπερήνεγκεν, φιλαργυρίᾳ δὲ πάνυ προσεχὴς ἦν. θανάτου δὲ ὁ καταφρονεῖν συμβουλεύων οὕτως αὐτὸς ἐδεδίει τὸν θάνατον ὡς καὶ Ἰουστῖνον καθάπερ καὶ ἐμὲ οὗς κακῷ τῷ θανάτῳ περιβαλεῖν πραγματεύσασθαι, διότι κηρύττων τὴν ἀλήθειαν λίχνους τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπατεῶνας συνήλεγχεν. 86 *τίνας δ' ἂν καὶ ἔδει διῶξαι τὸν φιλόσοφον εἰ μὴ μόνους ὑμᾶς; ὅθεν εἴ φατε μὴ δεῖν δεδιέναι τὸν θάνατον, κοινωνοῦντες ἡμῶν τοῖς δόγμασι μὴ διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δοξομανίαν, ὡς Ἀνάξαρχος, ἀποθνήσκετε, χάριν δὲ τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως τοῦ θανάτου καταφρονηταὶ γίνεσθε. κόσμου μὲν γὰρ ἡ κατασκευὴ καλή, τὸ δὲ ἐν αὐτῷ πολίτευμα φαῦλον· καὶ καθάπερ ἐν πανηγύρει θεατροκοπουμένους ἔνεστιν ἰδεῖν τοὺς οὐκ εἰδότας τὸν θεόν. τί γάρ ἐστι μαντική; τί δὲ ὑπ' αὐτῆς πεπλανησθε; τῶν ἐν κόσμῳ πλεονεξιῶν ἐστί σοι διάκονος. πολεμεῖν θέλεις καὶ τῶν φόνων λαμβάνεις σύμβουλον τὸν Ἀπόλλω· κόρην ἁρπάσαι θέλεις καὶ τὸ δαιμόνιόν σοι συναγωνίσασθαι προαιρῇ· νοσεῖς διὰ σεαυτὸν καὶ, ὥσπερ Ἀγαμέμνων δέκα συμφράδμονας, εἶναι θέλεις μετὰ σεαυτοῦ θεούς. πιοῦσά τις ὕδωρ μαίνεται καὶ διὰ λιβάνων ἔκφρων γίνεται, καὶ σὺ τὴν τοιαύτην μαντεύεσθαι λέγεις. προγνώστης ὑπῆρχεν ὁ Ἀπόλλων καὶ τῶν μαντευομένων διδάσκαλος· ἐπὶ τῆς Δάφνης ἑαυτὸν ἐψεύσατο. δρῦς, εἰπέ μοι,* 88 *μαντεύεται καὶ πάλιν ὄρνιθες προαγορεύουσι, σὺ δὲ τῶν ζῴων καὶ φυτῶν ἐλάττων ὑπάρχεις; καλὸν ἄρα σοι γενέσθαι ξύλῳ μαντικῷ καὶ τῶν ἀεροφοίτων τὴν πτῆσιν λαμβάνειν. ὁ ποιῶν σε φιλάργυρον, οὗτος καὶ περὶ τοῦ πλουτεῖν σοι μαντεύεται·*

1—6 *Κρήσκης—συνήλεγχεν* exscripsit Eus. hist. eccl. 4, 16, 8 18 *B* 372

1 *κρίσκησ* P Eus. AV *γοῦν* Eus. AVBDM *οὖν* MPV Eus. E *ἐννεοττεύσασ* V *ἐννεοτεύσασ* Eus. BM *παιδεραστείαι* M *παιδεραστεῖα* V 2 *ὑπερήνεγκε* P Eus. E *φιλαργυρίᾳ*] *αι* in ras. M 3 *καταφρονεῖν συμβουλεύων* Eus. *καταφρονῶν* MPV *αὐτὸς* Eus. *αὐτὸν* MPV 4 *καὶ ἐμὲ οὗς* P *καὶ ἐμὲ ὡς* signo adnotationis in mg. posito M *καὶ ἐμὲ οἷον* V *μεγάλῳ* Eus. locus uel Eusebii tempore mutilus nec iam sanandus 5 ex *κηρύττω* corr. m. rec. P 6 *τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀ.* Eus. *καὶ ἀ. τοὺσ φιλοσόφουσ* MPV ex *ἀπετεῶνας* corr. P *ἀπαταιῶνασ* V Eus. MD *συνήλεγχεν* MP Eus. BD *συνήλεγχε* V *ἐξήλεγχεν* Eus. AVM *ἐξήλεγχε* E 7 *δ' ἂν καὶ ἔδει διῶξαι* Wi *δ' ἀνάγκη διῶξαι* Gebhardt *δ' ἂν καὶ διῶξαι* MP *καὶ διῶξαι δὰν* V *τῶν φιλοσόφων* P m. rec. 8 *ὅθεν*] *εἴωθεν* P 10 ex *αναξχοσ* corr. V 11 *γίνεσθε* ego *γένεσθε* MPV 14 *θεόν*] *ον* in ras. P *ἐστιν* V *δαι* M *δαὶ* V 16 *τὸν ἀπόλλω σύμβουλον τῶν φόνων λαμβάνεισ* P 18 *συνφράδμονασ* V

στάσεις καὶ μάχας ὁ ἐγείρων καὶ περὶ τῆς ἐν πολέμῳ νίκης προαγορεύει. τῶν παθῶν ἂν ὑπάρχῃς ἀνώτερος, τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πάντων καταφρονήσεις. τοιούτους ἡμᾶς ὄντας μὴ ἀποστυγήσητε, ἀλλὰ παραιτησάμενοι τοὺς δαίμονας θεῷ τῷ μόνῳ κατακολουθήσατε. πάντα ὑπ' αὐτοῦ καὶ χωρὶς αὐτοῦ γέγονεν οὐδὲ ἕν. εἰ δέ ἐστιν ἐν τοῖς φυομένοις δηλητήριον, τοῦτο διὰ τὸ ἐνάμαρτον ἡμῶν ἐπισυμβέβηκεν. ἔχω δεικνύειν τὴν τούτων οἰκονομίαν· ὑμεῖς κατακούσατε, καὶ ὁ πιστεύων ἐπιγνώσεται. 20. κἂν θεραπεύησθε φαρμάκοις (κατὰ συγγνώμην ἐπιτρέποσοι), τὴν μαρτυρίαν προσάπτειν σε δεῖ τῷ θεῷ. κόσμος γὰρ ἡμᾶς ἔτι καθέλκει, καὶ δι' ἀτονίαν τὴν ὕλην ἐπιζητῶ. πτέρωσις γὰρ ἡ τῆς ψυχῆς πνεῦμα τὸ τέλειον, ὅπερ ἀπορρίψασα διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἔπτηξεν ὥσπερ νεοσσὸς καὶ χαμαιπετὴς ἐγένετο, μεταβᾶσα δὲ τῆς οὐρανίου συνουσίας τῶν ἐλαττόνων μετουσίαν ἐπεπόθησεν. μετῳκίσθησαν ⟨γὰρ⟩ οἱ δαίμονες, ἐξωρίσθησαν δὲ οἱ πρωτόπλαστοι· καὶ οἱ μὲν ἀπ' οὐρανοῦ κατεβλήθησαν, οἱ δὲ ἀπὸ γῆς μὲν ἀλλ' οὐ[κ ἐκ] ταύτης, κρείττονος δὲ τῆς ἐντανθοῖ διακοσμήσεως. καὶ χρὴ λοιπὸν ἡμᾶς ἐπιποθήσαντας τὸ ἀρχαῖον παραιτήσασθαι πᾶν τὸ ἐμποδὼν γινόμενον. οὐκ ἔστι γὰρ ἄπειρος ὁ οὐρανός, ὦ ἄνθρωπε, πεπερασμένος δὲ καὶ ἐν τέρματι· τὰ δὲ ὑπὲρ τοῦτον αἰῶνες οἱ κρείττονες οὐ μεταβολὴν ὡρῶν ἔχοντες, δι' ὧν ποικίλαι νόσοι καθίστανται, πάσης δὲ εὐκρασίας μετειληφότες ἡμέραν ἔχουσι διαμένουσαν καὶ φέγγος τοῖς ἐντεῦθεν ἀνθρώποις ἀπρόσιτον. οἱ μὲν οὖν τὰς γεωγραφίας ἐκπονέσαντες, μέχρις ἦν δυνατὸν ἀνθρώπῳ, τῶν χωρίων τὴν ἀναγραφὴν ἐποιήσαντο, τὰ δ' ἐπέκεινα λέγειν οὐκ ἔχοντες διὰ τὸ ἀδύνατον τῆς θεωρίας ἀμπώτεις ἠτιάσαντο καὶ θαλασσῶν τὴν μὲν πρασώδη, τὴν δὲ πηλώδη, τόπων δὲ τῶν μὲν τὸ ἔκπυρον, τῶν δὲ τὸ ψυχρὸν καὶ [δια]πεπηγός. ἡμεῖς δὲ τὰ ὑφ' ἡμῶν ἀγνοούμενα διὰ προφητῶν μεμαθήκαμεν, οἵτινες ἅμα τῇ

5. 6 Ioann. 1, 3

2 ὑπάρχεις P 3 in *καταφρονήσης* corr. V 6 ante *δηλητήριον* ex corr. add. *καὶ* P *δειλητήριον* V 6. 7 *διὰ τὸ* om. V 7 ex *ἐν ἁμαρτῶν* corr. V *ἐν νάμαρτον* P ex corr. *τὴν* om. V 8 *οἰκονομίαν* O. de Gebhardt *εἰκόνα μίαν* MPV 10 *μαρτυρίαν*] *θεραπείαν* superscr. m. al. M *προστάττειν* V 12 *τὸ πνεῦμα τὸ* V *ἀπορρήψασα* V 13 *ἔπτηξεν* Wi *ἔπτη* MPV 15 *γὰρ* addidi *δὲ* ego *γὰρ* MV om. P 17 *ἐκ* del. Wi 18 *λοιπῶν* V 20 *ἐν*] *ἐπὶ* P 21 *οἱ* ex *οὐ* corr. m. rec. P 23 *ἐχούσης* ego 24. 25 *ἐκπονήσαντες* V 26 *δὲ* P om. V 27 *ἀμπῶτις* P 29 *δια* del. Wi.

ψυχῇ πεπεισμένοι ὅτι πνεῦμα τὸ οὐράνιον ἐπένδυμα τῆς θνητότητος τὴν ἀθανασίαν κεκτήσεται τὰ ὅσα μὴ ἐγίνωσκον αἱ λοιπαὶ ψυχαί, προὔλεγον. δυνατὸν δὲ παντὶ γυμνητεύοντι κτήσασθαι τὸ ἐπικόσμημα καὶ πρὸς τὴν συγγένειαν τὴν ἀρχαίαν ἀναδραμεῖν. 21. οὐ γὰρ μωραίνομεν, ἄνδρες Ἕλληνες, οὐδὲ λήρους ἀπαγγέλλομεν, θεὸν ἐν ἀνθρώπου μορφῇ γεγονέναι καταγγέλ-
92 λοντες. οἱ λοιδοροῦντες ἡμᾶς συγκρίνατε τοὺς μύθους ὑμῶν τοῖς ἡμετέροις διηγήμασιν. Δηΐφοβος, ὥς φασιν, ἦν ἡ Ἀθηνᾶ διὰ τὸν Ἕκτορα, καὶ χάριν Ἀδμήτου Φοῖβος ὁ ἀκερσεκόμης τὰς εἰλίποδας βοῦς ἐποίμαινε, καὶ πρεσβῦτις ἀφικνεῖται πρὸς τὴν Σεμέλην ἡ τοῦ Διὸς γαμετή. τοιαῦτα δὲ μελετῶντες πῶς ἡμᾶς διαγελᾶτε; τέθνηκεν ὑμῶν ὁ Ἀσκληπιός, καὶ ὁ τὰς πεντήκοντα παρθένους μιᾷ νυκτὶ Θεσπιᾶσι διακορεύσας πυρὸς ἑαυτὸν βορᾷ παραδοὺς οἴχεται. Προμηθεὺς τῷ Καυκάσῳ προσαρτηθεὶς τιμωρίαν χάριν τῆς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας ὑπήνεγκε. φθονερὸς ὁ Ζεὺς καθ' ὑμᾶς καὶ κρύπτει ** τὸν ὄνειρον τοὺς ἀνθρώπους βουλόμενος ἀπόλλυσθαι. διόπερ ἀποβλέψαντες πρὸς τὰ οἰκεῖα ** ἀπομνημονεύματα κἂν ὡς ὁμοίως μυθολογοῦντας ἡμᾶς ἀποδέξασθε. καὶ ἡμεῖς μὲν οὐκ ἀφραίνομεν, φλήναφα δὲ τὰ ὑμέτερα. γένεσιν ἂν λέγητε θεῶν, καὶ θνητοὺς αὐτοὺς ἀποφανεῖσθε. διὰ τί γὰρ οὐ κυεῖ νῦν ἡ Ἥρα; πότερον γεγήρακεν ἢ τοῦ μηνύσοντος ὑμῖν ἀπορεῖ; πείσθητέ μοι νῦν, [ὦ] ἄνδρες Ἕλληνες, μηδὲ τοὺς μύθους μηδὲ τοὺς θεοὺς ὑμῶν ἀλληγορήσητε· κἂν γὰρ τοῦτο πράττειν ἐπιχειρήσητε, θεότης ἡ

---

8. 9 *X* 226 sq. 16. 17 *B* 6 sq.

---

1 *κεκτημένοι* M sed *πεπεισμένοι* in mg. 2 *την ἀθανασίαν* in mg. P ex *κεκτήσετε* corr. m. al. M 1. 2 *πεπεισμένοι πνεῦμα—εἰς τὴν ἀθανασίαν κεκτῆσθαι τὰ ὅσα* ego *κεκτημένοι πνεῦμα—θνητότητος τὰ ὅσα* Wi 2 *ὅσσα* V *μὴ* ex corr. add. P 5 post *ἀναδραμεῖν* ins. *πεπεισμένον ὅτι τὴν ἀθανασίαν κεκτήσεται* Wi 6 ex *μορφῆα* corr. M 8 *διηγήμασι* PV 9 *ἀκειρεκόμης* P 10 ex *ἐποίμενε* corr. M *πρεσβύτης* V 12 ὁ ante *Ἀσκληπιός* ex corr. add. V 13 *διακορεσας* V 13. 14 *πυρὸς ἑαυτὸν βορᾷ παραδοὺς* ego *πυρὸσ ἑαυτὸν παραδοὺσ βορᾶι* (*βορᾷ* V) MV *βορᾶι πυρὸσ ἑαυτὸν παραδοὺσ* P 14 *Καυκάσῳ*] *κασ* in ras. P 15 *εὐερ///γεσίασ* V 16 suppl. *τὸ πῦρ καὶ πέμπει* Wi 16. 17 *τὸν ὄνειρον τοῖσ ἀνθρώποισ* P *τοὺσ ἀνθρώπουσ τὸν ὄνειρον* V 18 *πρὸς*] *εἰσ* V e. g. suppleo *τῆς ἀληθείας προφέροντας τὰ ὁμοίως*] *ωσ* in ras. M 18. 19 *μυθολογοῦντας*] *υ* et primum *ο* in ras. P 21 *ἀποφανεῖσθαι* V *κυεῖ νῦν*] *κυεῖν* V 22 *ἀπορεῖ* Nauck *ἀπορεῖται* PV *ἀπορεῖτε* M 22 *ὦ* eieci 24 *ἐπι///χειρήσητε* M

καθ' ὑμᾶς ἀνήρηται καὶ ὑφ' ἡμῶν καὶ ὑφ' ὑμῶν. ἢ γὰρ τοιοῦτοι παρ' ὑμῖν ὄντες οἱ δαίμονες ὁποῖοι καὶ λέγονται, φαῦλοι τὸν τρόπον εἰσίν, ἢ μεταγόμενοι πρὸς τὸ φυσικώτερον οὔκ 94
εἰσιν οἷοι καὶ λέγονται. σέβειν δὲ τῶν στοιχείων τὴν ὑπόστασιν οὔτ' ἂν πεισθείην οὔτ' ἂν πείσαιμι τὸν πλησίον. καὶ Μητρόδωρος δὲ ὁ Λαμψακηνὸς ἐν τῷ Περὶ Ὁμήρου λίαν εὐήθως διείλεκται, πάντα εἰς ἀλληγορίαν μετάγων. οὔτε γὰρ Ἥραν οὔτε Ἀθηνᾶν οὔτε Δία τοῦτ' εἶναί φησιν ὅπερ οἱ τοὺς περιβόλους αὐτοῖς καὶ τεμένη καθιδρύσαντες νομίζουσιν, φύσεως δὲ ὑποστάσεις καὶ στοιχείων διακοσμήσεις. καὶ τὸν Ἕκτορα δὲ καὶ τὸν Ἀχιλλέα δηλαδὴ καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ πάντας ἁπαξαπλῶς Ἕλληνάς τε καὶ βαρβάρους σὺν τῇ Ἑλένῃ καὶ τῷ Πάριδι τῆς αὐτῆς φύσεως ὑπάρχοντας χάριν οἰκονομίας ἐρεῖτε παρεισῆχθαι οὐδενὸς ὄντος τῶν προειρημένων ἀνθρώπων. ταῦτα δὲ ἡμεῖς προετείναμεν ὥσπερ ἐπὶ ὑποθέσεως· τὴν γὰρ ἡμετέραν περὶ τοῦ θεοῦ κατάληψιν οὐδὲ συγκρίνειν ὅσιον τοῖς εἰς ὕλην καὶ βόρβορον κυλινδουμένοις.

22. Οἷα γάρ ἐστιν ὑμῶν καὶ τὰ διδάγματα; τίς οὐκ ἂν χλευάσειε τὰς δημοτελεῖς ὑμῶν πανηγύρεις, αἳ προφάσει πονηρῶν ἐπιτελούμεναι δαιμόνων εἰς ἀδοξίαν τοὺς ἀνθρώπους περι- 96
τρέπουσιν; εἶδόν τινα πολλάκις, καὶ ἰδὼν ἐθαύμασα καὶ μετὰ τὸ θαυμάσαι κατεφρόνησα πῶς ἔσωθεν μέν ἐστιν ἄλλος, ἔξωθεν δὲ ὅπερ οὐκ ἔστι ψεύδεται, ⟨τὸν⟩ ἁβρυνόμενον σφόδρα καὶ παντοίως διακλώμενον καὶ τοῦτο μὲν τοῖς ὀφθαλμοῖς μαρμαρύσσοντα, τοῦτο δὲ καὶ τῷ χεῖρε λυγιζόμενον καὶ διὰ πηλίνης ὄψεως δαιμονῶντα καὶ ποτὲ μὲν ὡς Ἀφροδίτην, ποτὲ δὲ ὡς Ἀπόλλωνα γινόμενον, ἕνα κατήγορον πάντων τῶν θεῶν, δεισιδαιμονίας ἐπιτομήν, διάβολον ἡρωϊκῶν πράξεων, φόνων ὑποκριτήν, μοιχείας ὑπομνηματιστήν, θησαυρὸν μανίας, κιναίδων

---

1 ἡμᾶσ V ex ἡμᾶσ corr. P ἢ Maranus εἰ MPV 3 μεταγόμενοι ego μεταγενόμενοι MPV 4 οἷοι ex corr. al. m. P ὑπόστασιν] ὑ in ras. V 6 ὁμήρω V 8 ὅπερ οἱ P m. rec. ὃ περὶ MPV ex αὐτοὺς corr. M 9 ex τεμένει corr. m. rec. P νομίζουσι PV 13 ἐρεῖται παρεισῆχθαι M ἐν τῇ ποιήσει παρεισήχθησαν V μηδενὸς Wi 15 ex ὑμετέραν corr. P 16 καὶ om. V 17 κυλινδομένοισ V 18 οὐ//κὰν V 19 πανηγύρεισ ὑμῶν P 20 δαιμόνων ἐπιτελούμεναι P δαιμόνων in ras. V 20. 21 περιτρέπουσι V 21 ἴδόν V 23 τὸν addidi 23. 24 καὶ—διακλώμενον in mg. P 24. 25 μαρμαρύσσοντα] σσ in ras. M 25 καὶ prius om. P τῷ in τὰ corr. m. rec. P καὶ alterum om. V 26 καὶ del. Wi δὲ om. P 29 θησαυρομανίασ MP

παιδευτὴν, καταδικαζομένων ἀφορμὴν καὶ τον τοιοῦτον ὑπὸ πάντων ἐπαινούμενον. ἐγὼ δὲ αὐτὸν παρητησάμην πάντα ψευδόμενον καὶ τὴν ἀθεότητα καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα καὶ τὸν ἄνθρωπον. ὑμεῖς δὲ ὑπὸ τούτων συλαγωγεῖσθε καὶ τοὺς μὴ κοινωνοῦντας ὑμῶν ταῖς πραγματείαις λοιδορεῖτε. κεχηνέναι πολλῶν ἀδόντων οὐ θέλω καὶ τῷ νεύοντι καὶ κινουμένῳ παρὰ φύσιν οὐ βούλομαι συνδιατίθεσθαι. τί θαυμαστὸν οὐ παρ' ὑμῖν ἐξηυρημένον διαπράττεται: ῥιναυλοῦσι μὲν γὰρ καὶ λαλοῦσι τὰ αἰσχρά. κινοῦνται δὲ κινήσεις ἃς οὐκ ἐχρῆν, καὶ τοὺς ὅπως δεῖ μοιχεύειν ἐπὶ τῆς σκηνῆς σοφιστεύοντας αἱ θυγατέρες ὑμῶν καὶ οἱ παῖδες θεωροῦσι. καλὰ παρ' ὑμῖν τὰ ἀκροατήρια κηρύττοντα πάνθ' ἅπερ ἐν νυκτὶ μοχθηρῶς πραγματεύεται καὶ τέροντα τοὺς ἀκροατὰς αἰσχρῶν λόγων ἐκφωνήμασιν. καλοὶ δέ εἰσιν ὑμῶν καὶ οἱ ποιηταὶ, ψευδολόγοι καὶ διὰ σχημάτων ἐξαπατῶντες τοὺς ἀκροωμένους.

23. Εἶδον ἀνθρώπους ὑπὸ τῆς σωμασκίας βεβαρημένους καὶ φορτίον τῶν ἐν αὐτοῖς κρεῶν περιφέροντας, οἷς ἔπαθλα καὶ στέφανοι πρόκεινται προκαλουμένων αὐτοὺς τῶν ἀγωνοθετῶν οὐκ ἐπ' ἀνδραγαθίᾳ **, ὕβρεως δὲ καὶ στάσεως φιλονικίᾳ, καὶ τὸν μᾶλλον πλήκτην στεφανούμενον. καὶ ταῦτα μέν ἐστι τῶν κακῶν τὰ ἐλάττονα· τὰ δὲ μείζονα τίς οὐκ ἂν ἐξειπεῖν ὀκνήσειεν; ἀργίαν τινὲς ἐπανῃρημένοι διὰ τὴν ἀσωτίαν ἑαυτοὺς εἰς τὸ φονευθῆναι πιπράσκουσιν· καὶ πωλεῖ μὲν ἑαυτὸν ὁ πεινῶν, ὁ δὲ πλουτῶν ὠνεῖται τοὺς φονεύσοντας. καὶ τούτοις οἱ μαρτυροῦντες καθίζονται, μονομαχοῦσί τε οἱ πυκτεύοντες περὶ οὐδενός, καὶ ὁ βοηθήσων οὐ κάτεισιν. ἆρά γε τὰ τοιαῦτα ὑφ' ὑμῶν καλῶς ἐπιτελεῖται; τὸ μὲν γὰρ στρατόπεδον τῶν μιαιφονούντων ὁ προῦχων ἐν ὑμῖν συναγείρει ληστοτροφεῖν ἐπαγγελλόμενος, οἱ δὲ ληστεύοντες ἀπ' αὐτοῦ προΐασιν, καὶ πάντες ἐπὶ τὴν θέαν σύνιτε κριταὶ γινόμενοι τοῦτο μὲν πονηρίας ἀγωνο-

---

1 *κορδακιζομένων* Wi *τὸν τοιοῦτον* ex corr. P 3 post *ψευδόμενον* addiderim *βδελυττόμενος* 4 *συλλαγωγεῖσθε* P *συλαγωγεῖσθαι* V 5 *λοιδορεῖται* V 7 *οὐ* in *ἢ* corr. al. m. P 8 *ἐξευρημένον* V *λαλοῦσι*] *αὐλοῦσι* P 10 *δεῖ* ex *δὴ* corr. V 11 *ὑμῶν* V ex *ἀκροτήρια* corr. V 13 *ἐκφωνήμασι* P *ἐκφωνήματα* V 14 *ὑμῶν εἰσὶ* V 16 *ἶδον* V 17 *ἐπιφέροντας* P 18 *πρόκειντε* V 19 lacunam indicaui *ὕβριεως* P *δὲ* om. P *φιλονεικίαι* MP *φιλονεικία* V 22 *ἀργειάν* V 23 *πιπράσκουσι* P 23. 24 *πονῶν* P 24 *φονεύσαντας* V *τούτους* P 27 *ὑμῶν*] *ὑ* in ras. P 28 *ληστοτροφὴν* M 29 *προΐασι* P *προϊᾶσι* V 30 *σύνιτε* Wi *συνίετε* MPV *γινόμενοι*] *ι* in ras. M

θέτον. τοῦτο δὲ καὶ αὐτῶν τῶν μονομαχούντων. ὁ δὲ τῷ φόνῳ μὴ περιτυχὼν λυπεῖται, διότι μὴ κατεκρίθη πονηρῶν καὶ μιαρῶν ἔργων θεατὴς γενέσθαι. θύετε ζῷα διὰ τὴν κρεωφαγίαν καὶ ἀνθρώπους ὠνεῖσθε τῇ ψυχῇ [διὰ] τὴν ἀνθροποσφαγίαν παρεχόμενοι, τρέφοντες αὐτὴν αἱματεκχυσίαις ἀθεωτάταις. ὁ μὲν οὖν λῃστεύων φονεύει χάριν τοῦ λαβεῖν, ὁ δὲ πλουτῶν μονομάχους ὠνεῖται χάριν τοῦ φονεῦσαι.

24. Τί μοι συμβάλλεται πρὸς ὠφέλειαν ὁ κατὰ τὸν Εὐριπίδην μαινόμενος καὶ τὴν Ἀλκμαίωνος μητροκτονίαν ἀπαγγέλλων, ᾧ μηδὲ τὸ οἰκεῖον πρόσεστι σχῆμα, κέχηνεν δὲ μέγα καὶ ξίφος περιφέρει καὶ κεκραγὼς πίμπραται καὶ φορεῖ στολὴν ἀπάνθρωπον. ἐρρέτω καὶ τὰ Ἡγησίου μυθολογήματα καὶ Μένανδρος τῆς ἐκείνου γλώττης ὁ στιχοποιός. τί μοι καὶ τεθηπέναι τὸν Πυθικὸν αὐλητήν; τί δέ μοι καὶ κατὰ Ἀριστόξενον τὸν Θηβαῖον Ἀντιγενίδην πολυπραγμονεῖν; παραχωροῦμεν ὑμῖν τὰ μὴ ὠφέλιμα· καὶ ὑμεῖς ἢ πείσθητε τοῖς δόγμασιν ὑμῶν ἢ 102
κατὰ τὸ ὅμοιον τῶν ὑμετέρων ἡμῖν ἐκχωρήσατε.

25. Τί μέγα καὶ θαυμαστὸν οἱ παρ' ὑμῖν ἐργάζονται φιλόσοφοι; θατέρου γὰρ τῶν ὤμων ἐξαμελοῦσι κόμην ⟨τε⟩ ἐπιειμένοι πολλὴν πωγωνοτροφοῦσιν ὄνυχας θηρίων περιφέροντες καὶ λέγοντες μὲν δεῖσθαι μηδενός, κατὰ δὲ τὸν Πρωτέα σκυτοδέψου μὲν χρῄζοντες διὰ τὴν πήραν, ὑφάντου δὲ διὰ τὸ ἱμάτιον καὶ διὰ τὸ ξύλον δρυοτόμου, διὰ δὲ τὴν γαστριμαργίαν τῶν πλουτούντων καὶ ὀψοποιοῦ. ὁ ζηλῶν ἄνθρωπε τὸν κύνα, τὸν θεὸν οὐκ οἶδας καὶ ἐπὶ τὴν ἀλόγων μίμησιν μεταβέβηκας· ὁ δὲ κεκραγὼς δημοσίᾳ μετ' ἀξιοπιστίας ἔκδικος γίνῃ σαυτοῦ, κἂν μὴ λάβῃς, λοιδορεῖς, καὶ γίνεταί σοι τέχνη τοῦ πορίζειν τὸ φιλοσοφεῖν. τοῖς Πλάτωνος ἔπῃ δόγμασι, καὶ ὁ κατ' Ἐπίκουρον σοφιστεύων διαπρύσιος ἀνθίσταταί σοι· πολιτεύεσθαι θέλεις κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, καί τις κατὰ τὸν Δημό-

---

1 δὲ alterum in ras. P 2. 3 *πονηρῶν καὶ ἀθέων καὶ μιαρῶν* V 3 *κρεοφαγίαν* MV 4 *ὠνεῖσθαι* V 5 *αἱματοχυσίαις* V 8 ex *συμβάλλετε* corr. V 9 ex *μητροκτονίαν* corr. V 10 *κέχηνέ* PV *δὲ* Wi *τε* MPV 11 *φορέει* MPV 12 *ἡγησιλάου* P 14 *Πυθικὸν* Wi *μυθικὸν* MPV *δαί* MV 16 *ὠφέλιμα*] *ι* in ras. V corr. in *ἡμῶν* al. m. P *ἡμῶν* V 17 corr. in *ἡμετέρων* al. m. P 18 *οἱ παρ'*] *ὑπαρ* V 19 *τε* addidi 23 *δρυοτόνου* V 24 *πλουτούντων*] *πλακούντων* Schanz [Rh. M. 38, 138] temptaui *ὀψοποιοῦ καὶ διὰ πάντα τῶν πλουτούντων ὁ*] *ὦ* P 25 *ἀλόγων* Wi *ἄλογον* MPV 28 *ἔπῃ*] *η* in ras. M 29 *διαπρυσίως* V 29. 30 *πολιτεύεσθαι* ego *πάλιν τε, εἶναι* MPV 30 *ἀριστοτέλη* M *ην* in ras. V *τὸν* om. V

κριτον λοιδορεῖταί σοι. Πυθαγόρας Εὔφορβος γεγονέναι φησὶ
104 καὶ τοῦ Φερεκύδους δόγματος κληρονόμος ἐστίν· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης τῆς ψυχῆς διαβάλλει τὴν ἀθανασίαν. στασιώδεις δὲ ἔχοντες τῶν δογμάτων τὰς διαδοχὰς ἀσύμφωνοι πρὸς τοὺς συμφώνους ἑαυτοῖς διαμάχεσθε. σῶμά τις εἶναι λέγει τὸν τέλειον θεόν. ἐγὼ δὲ ἀσώματον· ἄλυτον εἶναι τὸν κόσμον, ἐγὼ δὲ λυόμενον· ἐκπύρωσιν ἀποβαίνειν κατὰ καιρούς, ἐγὼ δὲ εἰσάπαξ· κριτὰς εἶναι Μίνω καὶ Ραδάμανθυν, ἐγὼ δὲ αὐτὸν τὸν θεόν· ἀπαθανατίζεσθαι μόνην τὴν ψυχήν, ἐγὼ δὲ καὶ τὸ σὺν αὐτῇ σαρκίον.

Τί βλάπτομεν ὑμᾶς, [ὦ] ἄνδρες Ἕλληνες; τί δὲ τοὺς λόγῳ θεοῦ κατακολουθοῦντας καθάπερ μιαρωτάτους μεμισήκατε; παρ' ἡμῖν οὐκ ἔστιν ἀνθρωποφαγία· ψευδομάρτυρες οἱ πεπαιδευμένοι γεγόνατε· παρ' ὑμῖν δὲ Πέλοψ δεῖπνον τῶν θεῶν γίνεται κἂν Ποσειδῶνος ἐρώμενος, καὶ Κρόνος τοὺς υἱοὺς ἀναλίσκει, καὶ ὁ Ζεὺς τὴν Μῆτιν καταπίνει. 26. παύσασθε λόγους ἀλλοτρίους θριαμβεύοντες καὶ ὥσπερ ὁ κολοιὸς οὐκ ἰδίοις
106 ἐπικοσμούμενοι πτεροῖς. ἑκάστη πόλις ἐὰν ἀφέληται τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀφ' ὑμῶν λέξιν, ἐξαδυνατήσουσιν ὑμῖν τὰ σοφίσματα. ζητοῦντες τίς ὁ θεός, τίνα τὰ ἐν ὑμῖν, ἀγνοεῖτε· κεχηνότες δὲ εἰς τὸν οὐρανὸν κατὰ βαράθρων πίπτετε. λαβυρίνθοις ἐοίκασιν ὑμῶν τῶν βιβλίων αἱ ἀναθέσεις, οἱ δὲ ἀναγινώσκοντες τῷ πίθῳ τῶν Δαναΐδων. τί μοι μερίζετε τὸν χρόνον, λέγοντες τὸ μέν τι εἶναι παρῳχηκὸς αὐτοῦ, τὸ δὲ ἐνεστὼς, τὸ δὲ μέλλον; πῶς γὰρ δύναται παρελθεῖν ὁ μέλλων, εἰ ἔστιν ὁ ἐνεστώς; ὥσπερ δὲ οἱ ἐμπλέοντες τῆς νεὼς φερομένης οἴονται διὰ τὴν ἀμαθίαν ὅτι τὰ ὄρη τρέχουσιν, οὕτω καὶ ὑμεῖς οὐ γινώσκετε παρατρέχοντας μὲν ὑμᾶς, ἑστῶτα δὲ τὸν αἰῶνα. μέχρις ἂν αὐτὸν ὁ ποιήσας εἶναι θελήσῃ. διὰ τί γὰρ ἐγκαλοῦμαι λέγων τὰ ἐμά, τὰ δὲ τοῦ κόσμου πάντα καταλύειν σπεύδετε; μὴ γὰρ οὐχ ὑμεῖς κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον ἡμῖν γεγένησθε, τῆς αὐτῆς τοῦ κόσμου διοικήσεως μετειληφότες; τί φάσκετε σοφίαν εἶναι παρ' ὑμῖν μόνοις, οὐκ

---

1 *γεγενῆσθαι* P 1. 2 *φησὶ καὶ* Wesseling *φησὶν ὁ δὲ ἀριστοτέλης* M PV 2 *φερεκύδου* P 2. 3 *ἐστίν· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης* Wesseling *ἐστίν καὶ* M *ἐστί καὶ* P *ἐστι καὶ* V 5 *λέγοι* M 7 *ἅπαξ* V 10 *ὦ* eieci *δαὶ* MV 11 *κατακολοθοῦντασ* V 12. 13 *πεπαιδευμένοι*] *αι* et *ευ* in ras. P 13 *πέλωψ* V *τῶν θεῶν δεῖπνον* V 14 *κἂν* ego *καὶ* MPV 16 *κολυὸσ* V 17. 18 *τὴν—ὑμῶν*] *ἀφυμῶν τὴν ἰδίαν* V 18 *ὑμῖν* in *ἡμῖν* corr. m. rec. P 23 *παροχηκὸσ* M 24 *δύνατε* V 27 ex *τὰ αἰώνια* corr. P 28. 29 *τοῦ κόσμου* ego *μου* MPV 30 *ἡμῖν τρόπον* V

ἔχοντες ἄλλον ἥλιον οὐδὲ ἀστέρων ἐπιφοιτήσεις καὶ γένεσιν διαφορωτέραν θάνατόν τε παρὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἐξαίρετον· ἀρχὴ τῆς φλυαρίας ὑμῖν γεγόνασιν οἱ γραμματικοί, καὶ οἱ μερίζοντες τὴν σοφίαν τῆς κατὰ ἀλήθειαν σοφίας ἀπετμήθητε. τὰ δὲ ὀνόματα τῶν μερῶν ἀνθρώποις προσενείματε· καὶ τὸν μὲν θεὸν ἀγνοεῖτε. πολεμοῦντες δὲ ἑαυτοῖς ἀλλήλους καθαιρεῖτε. καὶ διὰ τοῦτο πάντες οὐδέν ἐστε, σφετερίζοντες μὲν τοὺς λόγους, 108 διαλεγόμενοι δὲ καθάπερ τυφλὸς κωφῷ. τί κατέχετε σκεύη τεκτονικὰ τεκταίνειν μὴ γινώσκοντες; τί λόγους ἐπαναιρεῖσθε τῶν ἔργων μακρὰν ἀφεστῶτες; φυσώμενοι μὲν διὰ δόξης, ἐν δὲ ταῖς συμφοραῖς ταπεινούμενοι παρὰ λόγον καταχρᾶσθε τοῖς σχήμασι· δημοσίᾳ μὲν γὰρ πομπεύετε, τοὺς δὲ λόγους ἐπὶ τὰς γωνίας ἀποκρύπτετε. τοιούτους ὑμᾶς ἐπιγνόντες καταλελοίπαμεν καὶ τῶν ὑμετέρων οὐκέτι ψαύομεν. θεοῦ δὲ λόγῳ κατακολουθοῦμεν. τί γάρ, ἄνθρωπε. τῶν γραμμάτων ἐξαρτύεις τὸν πόλεμον; τί δὲ ὡς ἐν πυγμῇ συγκρούεις τὰς ἐκφωνήσεις αὐτῶν διὰ τὸν Ἀθηναίων ψελλισμόν, δέον σε λαλεῖν φυσικώτερον; εἰ γὰρ ἀττικίζεις οὐκ ὢν Ἀθηναῖος, λέγε μοι τοῦ μὴ δωρίζειν τὴν αἰτίαν· πῶς τὸ μὲν εἶναί σοι δοκεῖ βαρβαρικώτερον, τὸ δὲ πρὸς τὴν ὁμιλίαν ἱλαρώτερον; 27. εἰ δὲ σὺ τῆς ἐκείνων ἀντέχῃ παιδείας, τί μοι δόξας αἱρουμένῳ διδαγμάτων ὧν θέλω διαμάχῃ; πῶς γὰρ οὐκ ἄτοπον τὸν μὲν ληστὴν διὰ τὸ ἐπικατηγορούμενον ὄνομα μὴ κολάζειν πρὶν ἢ τάληθὲς ἐπ' ἀκριβείᾳ καταμανθάνειν, ἡμᾶς δὲ προλήμματι λοιδορίας ἀνεξετάστως μεμισηκέναι: Διαγόρας Ἀθηναῖος ἦν, ἀλλὰ τοῦτον ἐξορχησάμενον τὰ παρ' 110 Ἀθηναίοις μυστήρια τετιμωρήκατε καὶ τοῖς Φρυγίοις αὐτοῦ λόγοις ἐντυγχάνοντες ἡμᾶς μεμισήκατε. Λέοντος κεκτημένοι τὰ ὑπομνήματα πρὸς τοὺς ἀφ' ἡμῶν ἐλέγχους δυσχεραίνετε· καὶ τὰς περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον θεῶν δόξας Ἀπίωνος ἔχοντες παρ' ἑαυτοῖς ὡς ἀθεωτάτους ἡμᾶς ἐκκηρίσσετε. τάφος τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καθ' ὑμᾶς δείκνυται κἂν ψεύδεσθαί τις τοὺς

---

5 ἀνθρώποις] temptaui ἄλλοις ἄλλα 8 καθάπερ om. M κοφῶι M κατέχεται MV 10 ἐφεστῶτες P 10. 11 recte distinxit Wi 12 πομπεύετε—λόγους confusa et lacunosa 13 ex ἀποκρύπτεται corr. V 15 ἐξαρτύειν MV 16 δαὶ M δαι V 17 τὸν ego τῶν MPV ψελλισμὸν ego ψελλισμῶν V ψελισμῶν MP σε m. rec. P δὲ MPV 18 ἀττικίζησ V 21 διδαγμάτων ego δογμάτων MPV 23 πρὶν] ν ex corr. m. rec. P 24 ἀνεξαιτάστως V 25 παρὰ M 28 ἐλέγουσ P 29 ἀππίωνος P 30 ἀθεοτάττους V ἐκηρίττετε V ε ex αι corr. τοῖ om. P 31 ante Διὸς add. θῦ V

Κρῆτας λέγῃ. τῶν πολλῶν θεῶν ἡ ὁμήγυρις οὐδέν ἐστιν· κἂν ὁ καταφρονῶν αὐτῶν Ἐπίκουρος δᾳδουχῇ, τοὺς ἄρχοντας οὐδὲν πλέον ⟨σέβω⟩ τοῦ θεοῦ· κατάληψιν ἣν ἔχω περὶ τῶν ὅλων, ταύτην οὐκ ἀποκρύπτομαι. τί μοι συμβουλεύεις ψεύσασθαι τὴν πολιτείαν; τί δὲ λέγων θανάτου καταφρονεῖν, διὰ τέχνης φεύγειν αὐτὸν καταγγέλλεις; ἐγὼ μὲν οὐκ ἔχω καρδίαν ἐλάφου·
112 τὰ δὲ τῶν ὑμετέρων λόγων ἐπιτηδεύματα κατὰ τὸν ἀμετροεπῆ Θερσίτην γίνεται. πῶς πεισθήσομαι τῷ λέγοντι μύδρον τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην γῆν; τὰ γὰρ τοιαῦτα λόγων ἐστὶν ἄμιλλα καὶ οὐκ ἀληθείας διακόσμησις. ἢ πῶς οὐκ ἠλίθιον πιθέσθαι τοῖς Ἡροδώρου βιβλίοις περὶ τοῦ καθ' Ἡρακλέα λόγου, γῆν ἄνω κηρύττουσιν κατεληλυθέναι τε ἀπ' αὐτῆς λέοντα τὸν ὑφ' Ἡρακλέους φονευθέντα; τί δ' ἂν ὠφελήσειε λέξις Ἀττικὴ καὶ φιλοσόφων σωρεία καὶ συλλογισμῶν πιθανότητες καὶ μέτρα γῆς καὶ ἄστρων θέσεις καὶ ἡλίου δρόμοι; τὸ γὰρ περὶ τοιαύτην ἀσχολεῖσθαι ζήτησιν νομοθετοῦντός ἐστιν ἔργον ἑαυτοῦ τὰ δόγματα. 28. διὰ τοῦτο καὶ τῆς παρ' ὑμῖν κατέγνων νομοθεσίας. μίαν μὲν γὰρ ἐχρῆν εἶναι καὶ κοινὴν ἁπάντων τὴν πολιτείαν· νυνὶ δὲ ὅσα γένη πόλεων, τοσαῦται καὶ τῶν νόμων θέσεις ὡς εἶναι τὰ παρ' ἐνίοις αἰσχρὰ παρά τισι σπουδαῖα. νομίζουσιν γοῦν Ἕλληνες φευκτὸν εἶναι τὸ συγγενέσθαι μητρί, κάλλιστον δὲ τὸ τοιοῦτόν ἐστιν ἐπιτήδευμα παρὰ τοῖς Περσῶν μάγοις· καὶ παιδεραστία μὲν ὑπὸ βαρβάρων διώκεται, προνομίας δὲ ὑπὸ Ῥωμαίων ἠξίωται, παίδων ἀγέλας ὥσπερ ἵππων φορβάδων συναγείρειν αὐτοῖς πειρωμένων.

29. Ταῦτ' οὖν ἰδών, ἔτι δὲ καὶ μυστηρίων μεταλαβὼν καὶ τὰς παρὰ πᾶσι θρησκείας δοκιμάσας διὰ θηλυδριῶν καὶ ἀνδρογύνων συνισταμένας, εὑρὼν δὲ παρὰ μὲν Ῥωμαίοις τὸν κατ' αὐτοὺς Λατιάριον Δία λύθροις ἀνθρώπων καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν
114 ἀνδροκτασιῶν αἵμασι τερπόμενον, Ἄρτεμιν δὲ οὐ μακρὰν τῆς

1 Callim. hymn. in Iou. 8 6 *A* 225 7 *B* 212 11 frg. 9

1 *λέγει* V 3 *σέβω* add. Wi 4 *τί* ex corr. V *ί* in ras. M 5 *δαὶ* MV 11 *Ἡροδώρου* C. Müller *ἡροδότου* MPV *ό* in ras. M *βίβλοισ* P 12 *κηρύττουσι* PV 13 ex *ἀτικὴ* corr. M 14 ex *σωρία* corr. V 15 *καὶ* ultimum om. M 16 *ἑαυτοῦ* ego *ἑαυτῶ* MPV 17 *κατέγνον* V *ο* in ras. 19 *τὸν νόμον* V 20 *νομίζουσι* PV 21 *φευκτὸν* ex corr. add. P *συγγενέσθαι*] *ἐσθαι* ex corr. P 22. 23 *παιδεραστεία* M *παιδεραστεῖα* V 23 *προνομειασ* P 25 *αὐτοῖς* Wi *αὐτῶν* MPV 28 *μὲν* om. V 28. 29 *κατὰ τοὺσ* P 29 *Λατιάριον*] *ι* in ras. V *α* in ras. M 30 ex *μικρὰν* corr. V

μεγάλης πόλεως τῶν αὐτῶν πράξεων ἐπαγρημένην τὸ εἶδος ἄλλον τε ἀλλαχῆ δαίμονα κακοπραγίας ἐπαναστάσεις πραγματευόμενον, κατ' ἐμαυτὸν γενόμενος ἐζήτουν ὅτῳ τρόπῳ τἀληθὲς ἐξευρεῖν δύνωμαι. περινοοῦντι δέ μοι τὰ σπουδαῖα συνέβη γραφαῖς τισιν ἐντυχεῖν βαρβαρικαῖς, πρεσβυτέραις μὲν ὡς πρὸς τὰ Ἑλλήνων δόγματα, θειοτέραις δὲ ὡς πρὸς τὴν ἐκείνων πλάνην· καί μοι πεισθῆναι ταύταις συνέβη διά τε τῶν λέξεων τὸ ἄτυφον καὶ τῶν εἰπόντων τὸ ἀνεπιτήδευτον καὶ τῆς τοῦ παντὸς ποιήσεως τὸ εὐκατάληπτον καὶ τῶν μελλόντων τὸ προγνωστικὸν καὶ τῶν παραγγελμάτων τὸ ἐξαίσιον καὶ τῶν ὅλων τὸ μονάρχικόν. θεοδιδάκτου δέ μου γενομένης τῆς ψυχῆς συνῆκα ὅτι τὰ μὲν καταδίκης ἔχει τρόπον, τὰ δὲ ὅτι λύει τὴν ἐν κόσμῳ δουλείαν καὶ ἀρχόντων μὲν πολλῶν καὶ μυρίων ἡμᾶς ἀποσπᾷ τυράννων, δίδωσι δὲ ἡμῖν οὐχ ὅπερ μὴ ἐλάβομεν, ἀλλ' ὅπερ λαβόντες ὑπὸ τῆς πλάνης ἔχειν ἐκωλύθημεν. 30. τούτων οὖν τὴν κατάληψιν πεποιημένος βούλομαι καθάπερ τὰ νήπια τῶν βρεφῶν ** ἀποδύσασθαι. τὴν γὰρ τῆς πονηρίας σύστασιν ἐοικυῖαν τῇ τῶν βραχυτάτων σπερ- 116
μάτων ἴσμεν ἅτε διὰ μικρᾶς ἀφορμῆς τούτου κρατυνθέντος, πάλιν δ' αὖ λυθησομένου, ἡμῶν πειθομένων λόγῳ θεοῦ καὶ μὴ σκορπιζόντων ἑαυτούς. διά τινος γὰρ ἀποκρύφου θησαυροῦ τῶν ἡμετέρων ἐπεκράτησεν, ὃν ὀρύττοντες κονιορτοῦ μὲν ἡμεῖς ἐνεπλήσθημεν, τούτῳ δὲ τοῦ συνεστάναι τὴν ἀφορμὴν παρέσχομεν. τὸ γὰρ αὐτοῦ πᾶς ὁ ἀποδεχόμενος κτῆμα τοῦ πολυτιμοτέρου πλούτου τὴν ἐξουσίαν ἐχειρώσατο. ταῦτα μὲν οὖν πρὸς τοὺς ἡμῶν οἰκείους εἰρήσθω· πρὸς δὲ ὑμᾶς τοὺς Ἕλληνας τί ἂν ἕτερον ἢ τὸ μὴ τοῖς κρείττοσιν λοιδορεῖσθαι μηδ', εἰ βάρβαροι λέγοιντο, ταύτην λαμβάνειν τῆς χλεύης τὴν ἀφορμήν; τοῦ γὰρ πάντας ἀλλήλων ἐπακούειν τῆς διαλέκτου μὴ δύνα-

16. 17 Coloss. 3, 9 Eph. 4, 22 21 Matth. 13, 44

1 τὸ εἶδος] τοὔνειδος Haupt [op. 3, 447] sed cf. p. 16, 1. 19, 17 4 δύνωμαι HStephanus δύναμαι MPV 10 ἐξαίσιον] δεξιὸν Wi αὐτεξούσιον ego 11 ante θεοδιδάκτου rasura P 14 ἡμᾶς om. V καὶ τυράννων M 15 λαβόντες ὑπὸ in ras. P 16 μεμνημένος καὶ πεποιημένος V 17 e. g. suppleuerim γενέσθαι καὶ τὸν χοϊκὸν ἄνθρωπον 18 τῇ] η ex corr. P 19 τούτου referendum ad ea quae in lacuna interierunt κρατυθέντος V 20 πειθομένων ἡμῶν ego 22 κώνιον· τοῦ V κονιορτῶν P 23. 24 παρέσχομεν Maranus παρέχομεν MPV 24 πᾶς ὁ ego πᾶν MPV 24. 25 πολυτιμωτέρου V 27 κρείττοσι PV λυδορεῖσθαι V 29 ἐπακούειν ego ὑπακούειν MPV ὑπ ex corr. add. P

σθαι τὴν αἰτίαν εὑρεῖν, ἣν ἐθέλητε, δυνήσεσθε· ⟨τοῖς⟩ ἐξετάζειν γὰρ βουλομένοις τὰ ἡμέτερα ῥᾴδιαν καὶ ἄφθονον ποιήσομαι τὴν διήγησιν.

118 31. Νῦν δὲ προσήκειν μοι νομίζω παραστῆσαι πρεσβυτέραν τὴν ἡμετέραν φιλοσοφίαν τῶν παρ' Ἕλλησιν ἐπιτηδευμάτων· ὅροι δὲ ἡμῖν κείσονται Μωσῆς καὶ Ὅμηρος. τῷ γὰρ ἑκάτερον αὐτῶν εἶναι παλαίτατον καὶ τὸν μὲν ποιητῶν καὶ ἱστορικῶν εἶναι πρεσβύτατον, τὸν δὲ πάσης βαρβάρου σοφίας ἀρχηγόν, καὶ ὑφ' ἡμῶν νῦν εἰς σύγκρισιν παραλαμβανέσθωσαν· εὑρήσομεν γὰρ οὐ μόνον τῆς Ἑλλήνων παιδείας τὰ παρ' ἡμῖν, ἔτι δὲ καὶ τῆς τῶν γραμμάτων εὑρέσεως ἀνώτερα. μάρτυρας δὲ οὐ τοὺς οἴκοι παραλήψομαι, βοηθοῖς δὲ μᾶλλον Ἕλλησι καταχρήσομαι. τὸ μὲν γὰρ ἄγνωμον, ὅτι μηδὲ ὑφ' ἡμῶν παραδεκτόν, τὸ δ' ἂν ἀποδεικνύηται θαυμαστόν, ὁπόταν ὑμῖν διὰ τῶν ὑμετέρων ὅπλων ἀντερείδων ἀνυπόπτους παρ' ὑμῶν τοὺς ἐλέγχους λαμ-
120 βάνω. περὶ γὰρ τῆς Ὁμήρου ποιήσεως γένους τε αὐτοῦ καὶ χρόνου καθ' ὃν ἤκμασεν προηρεύνησαν πρεσβύτατοι μὲν Θεαγένης τε ὁ Ῥηγῖνος κατὰ Καμβύσην γεγονὼς καὶ Στησίμβροτος ὁ Θάσιος καὶ Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος Ἡρόδοτός τε ὁ Ἁλικαρνασσεὺς καὶ Διονύσιος ὁ Ὀλύνθιος, μετὰ δὲ ἐκείνους Ἔφορος ὁ Κυμαῖος καὶ Φιλόχορος ὁ Ἀθηναῖος Μεγακλείδης τε καὶ Χαμαιλέων οἱ Περιπατητικοί· ἔπειτα γραμματικοὶ Ζηνόδοτος Ἀριστοφάνης Καλλίστρατος Κράτης Ἐρατοσθένης Ἀρίσταρχος Ἀπολ-

---

4—p. 32, 22 exscripsit Eus. praep. ev. 10, 11, 1—5 24—p. 32, 15 usus est Clem. Al. strom. 1, 21 p. 388

1 τοῖς addidi 2 βουλόμενος MPV em. Maranus 6 τὸ V Eus. GD γὰρ Eus. om. MPV 7 αὐτῶν post παλαίτατον coll. Eus. J παλαίτατον Eus. παλαιότερον MPV 8 πρεσβύτερον MP Eus. ND παλαιότερον V 10 οὐ μόνον] καὶ Eus. N in ras., D ἔτι δὲ V Eus. ἔτι ἀλλ' ἔτι δὲ M ἀλλ' ἔτι P 11 τε Eus. J 12 καταχρήσομαι Eus. χρήσομαι MPV 13 ὑμῶν Eus. J παραδεκτόν Eus. παραδεκτέον P ex παραδεικτέον corr. M παραδεικτέον V τὸ Eus. τοσῶι M τοσῶ P τὸ σῶ V 14 ἀποδείκνυται Eus. OGND ὁπόταν Eu.. ὅτ' ἂν MPV 15 ὅπλων om. V 15. 16 παραλαμβάνω Eus. 16 τῆς ποιήσεως τοῦ ὁμήρου P 17 ἤκμασε V πρεσβύτατοι μὲν Eus. οἱ πρεσβύτατοι MPV 17. 18 θεογένης V 18 ῥήγιος M ῥήγιος PV ex καμύσην corr. V καὶ Στησίμβροτος Eus. στησίμβροτός τε MPV 19 καλλίμαχος Eus. JOGND 19. 20 ἡρόδοτόστε ὁ αλικαρνασσευς· καὶ ἀντίμαχος ὁ κολοφώνιος V ὁ bis om. Eus. ἁλικαρνασεὺς P ἁλικαρνασεὺς Eus. JOGND 20 μετὰ δὲ Eus. JOG μετὰ δ' ND μετ' MPV 21 μεγακείδης V καὶ Eus. ὁ MPV 22 καὶ ἔπειτα ego 23 Καλλίστρατος Wi καλλίμαχος MPV Eus.

λόδωρος. τούτων δὲ οἱ μὲν περὶ Κράτητα πρὸ τῆς Ἡρακλειδῶν καθόδου φασὶν αὐτὸν ἠκμακέναι, μετὰ τὰ Τρωϊκὰ ἐνδοτέρω 122
τῶν ὀγδοήκοντα ἐτῶν· οἱ δὲ περὶ Ἐρατοσθένη μετὰ ἑκατοστὸν
ἔτος τῆς Ἰλίου ἁλώσεως· οἱ δὲ περὶ Ἀρίσταρχον κατὰ τὴν
Ἰωνικὴν ἀποικίαν, ἥ ἐστι μετὰ ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἔτη τῶν
Ἰλιακῶν· Φιλόχορος δὲ μετὰ τὴν Ἰωνικὴν ἀποικίαν, ἐπὶ ἄρχοντος Ἀθήνησιν Ἀρχίππου, τῶν Ἰλιακῶν ὕστερον ἔτεσιν ἑκατὸν
ὀγδοήκοντα· οἱ δὲ περὶ Ἀπολλόδωρον μετὰ τὴν Ἰωνικὴν
ἀποικίαν ἔτεσιν ἑκατόν, ὅ γένοιτ' ἂν ὕστερον τῶν Ἰλιακῶν
ἔτεσι διακοσίοις τεσσαράκοντα. τινὲς δὲ πρὸ τῶν ὀλυμπιάδων
ἔφασαν αὐτὸν γεγονέναι, τουτέστι μετὰ τὴν Ἰλίου ἅλωσιν ἔτεσι
τετρακοσίοις. ἕτεροι δὲ κάτω τὸν χρόνον ὑπήγαγον, σὺν Ἀρχιλόχῳ γεγονέναι τὸν Ὅμηρον εἰπόντες· ὁ δὲ Ἀρχίλοχος ἤκμασε
περὶ ὀλυμπιάδα τρίτην καὶ εἰκοστήν, κατὰ Γύγην τὸν Λυδὸν,
ὕστερον τῶν Ἰλιακῶν ἔτεσι πεντακοσίοις. καὶ περὶ μὲν τῶν
χρόνων τοῦ προειρημένου ποιητοῦ, λέγω δὲ Ὁμήρου, στάσεως
τε τῶν εἰπόντων τὰ περὶ αὐτὸν καὶ ἀσυμφωνίας τοῖς ἐπ' ἀκριβὲς ἐξετάζειν δυναμένοις αὐτάρκως ἡμῖν ὡς ἐπὶ κεφαλαίων εἰρήσθω. δυνατὸν γὰρ παντὶ ψευδεῖς ἀποφήνασθαι καὶ τὰς περὶ
τοὺς λόγους δόξας· παρ' οἷς γὰρ ἀσυνάρτητός ἐστιν ἡ τῶν
χρόνων ἀναγραφή, παρὰ τούτοις οὐδὲ τὰ τῆς ἱστορίας ἀληθεύειν 124
δυνατόν. τί γὰρ τὸ αἴτιον τῆς ἐν τῷ γράφειν πλάνης, εἰ μὴ
τὸ συντάττειν τὰ μὴ ἀληθῆ;

---

1 οἱ *μὲν* Eus. οἱ MPV 2 *τὰ* ex corr. add. P 3 *περὶ τὸν Ἐρατοσθένην* Eus. 4 *περὶ τὸν Ἀρίσταρχον* Eus. 5 *ἥτις* Wi *ἑκατὸν καὶ* MPV *σαράκοντα* V *ἔτη* om. V 6 *ἀποικίαν* om. V *ἀποικίαν ἔτη τεσσαράκοντα* Eus. J *ἔτεσι μ* OGN *ἔτεσι τεσσαράκοντα* D cf. Clem. l. c. *ἀπὸ δὲ τῶν Τρωικῶν ἐπὶ τὴν Ὁμήρου γένεσιν κατὰ μὲν Φιλόχορον ἑκατὸν ὀγδοήκοντα ἔτη γίνεται, ὕστερον τῆς Ἰωνικῆς ἀποικίας* 7 *ἀρξίππου* MPV Eus. 10 *ἔτεσι* Eus. om. MPV *διακοσίοις τεσσαράκοντα* Eus. JD *σμ* OGN *διακοσίων πεντήκοντα* MPV 11 *γεγόναι* V *τοῦτέστιν* V 12 *τετρακοσίοις* Eus. JND *τ̄* OG *τετρακοσίοις ἐνενήκοντα* MPV 12. 13 *ἀρχιλόγωι* M 13 *ἀρχίλογος* M 14 *κατὰ* Eus. *καὶ* MPV *λοιδὸν* V 15 *ὕστερον* Eus. om. MPV 15. 16 *τῶν χρόνων* Eus. *τοῦ χρόνου* MPV 16 *τοῦ—δὲ* om. Eus. ND *δὴ* P Eus. OG *στάσεως* Eus. *συστάσεώς* MV *συστασεώς* P 17 *καὶ* post *τε* coll. MPV Eus. em. Wi *τὰ περὶ αὐτὸν* Eus. *περὶ αὐτοῦ* MP *περιαυτοῦ* V *ἀσυμφανῶς* Eus. N *ἀσυμπανῶς* D 17. 18 *τοῖς—δυναμένοις* om. Eus. ND 18 *ὡς* om. Eus. ND *κεφαλαίω* V Eus. JND 19 *δυνατὸν*] *εἰκὸς* Eus. ND *παντὶ* om. MPV Eus. ND *ψευδῆ* Eus. ND *ἀποφαίνεσθαι* Eus. 19. 20 *καὶ—δόξας*] *αὐτοὺς* Eus. ND 20 *ἀσυνάντητός* V 22 *δύναται* Eus. 23 *τό*] *τὸ μὴ* P *μὴ* del., *τὸ μὴ* V

32. *Παρ' ἡμῖν δὲ τῆς μὲν κενοδοξίας ὁ ἵμερος οὐκ ἔστιν, δογμάτων δὲ ποικιλίαις οὐ καταχρώμεθα. λόγου γὰρ τοῦ δημοσίου καὶ ἐπιγείου κεχωρισμένοι καὶ πειθόμενοι θεοῦ παραγγέλμασι καὶ νόμῳ πατρὸς ἀφθαρσίας ἑπόμενοι, πᾶν τὸ ἐν δόξῃ κείμενον ἀνθρωπίνῃ παραιτούμεθα, φιλοσοφοῦσί τε οὐ μόνον* 5
οἱ πλουτοῦντες, ἀλλὰ καὶ οἱ πένητες προῖκα τῆς διδασκαλίας ἀπολαύουσιν· τὰ γὰρ παρὰ θεοῦ τῆς ἐν κόσμῳ δωρεᾶς ὑπερπαίει τὴν ἀμοιβήν. τοὺς δὲ ἀκροᾶσθαι βουλομένους πάντας οὕτως προσιέμεθα κἂν πρεσβύτιδες ὦσι κἂν μειράκια, πᾶσά τε ἁπαξαπλῶς ἡλικία παρ' ἡμῖν τυγχάνει τιμῆς· τὰ δὲ τῆς ἀσελ- 10
γείας πόρρω κεχώρισται. καὶ ἡμεῖς μὲν λέγοντες οὐ ψευδόμεθα· τὰ δὲ τῆς ὑμετέρας περὶ τὴν ἀπιστίαν ἐπιμονῆς καλὸν μὲν εἰ λαμβάνοι περιγραφήν· εἰ δ' οὖν, τὰ ἡμέτερα ⟨μὲν⟩ ἔστω θεοῦ γνώμῃ βεβαιούμενα, γελᾶτε δὲ ὑμεῖς, ὡς καὶ κλαύσοντες. πῶς γὰρ οὐκ ἄτοπον Νέστορα μὲν καθ' ὑμᾶς τῶν ἵππων τὰς παρ- 15
ορορίας βραδέως ἀποτέμνοντα διὰ τὸ ἄτονον καὶ νωθὲς τῆς ἡλικίας θαυμάζεσθαι πειρώμενον ἐπίσης τοῖς νέοις πολεμεῖν, τοὺς δὲ παρ' ἡμῖν τῷ γήρᾳ παλαίοντας καὶ τὰ περὶ θεοῦ πραγματευομένους γελᾶσθαι; τίς δὲ οὐκ ἂν γελάσειεν Ἀμαζόνας μὲν καὶ Σεμίραμιν καί τινας ἄλλας πολεμικὰς φασκόντων ὑμῶν 20
128 *γεγονέναι, τὰς δὲ παρ' ἡμῖν παρθένους λοιδορούντων; μειράκιον ἦν ὁ Ἀχιλλεὺς καὶ γενναῖος εἶναι πεπίστευται σφόδρα· καὶ ὁ Νεοπτόλεμος νεώτερος, ἀλλὰ ἰσχυρὸς ἦν· Φιλοκτήτης ἀσθενής, ἀλλ' ἔχρηζεν αὐτοῦ κατὰ Τροίας τὸ δαιμόνιον. ὁ Θερσίτης ὁποῖος ἦν; ἀλλ' ἐστρατήγει· τὸ δὲ ἀμετροεπὲς εἰ μὴ* 25
*προσῆν αὐτῷ διὰ τὴν ἀμαθίαν, οὐκ ἂν ὡς φοξὸς καὶ ψεδνὸς διεβάλλετο. πάντες οἱ βουλόμενοι φιλοσοφεῖν ** παρ' ἡμῖν οἳ οὐ τὸ ὁρώμενον δοκιμάζομεν οὐδὲ τοὺς προσιόντας ἡμῖν ἀπὸ σχήματος κρίνομεν· τὸ γὰρ τῆς γνώμης ἐρρωμένον παρὰ πᾶσιν εἶναι δύνασθαι λελογίσμεθα κἂν ἀσθενεῖς ὦσι τοῖς* 30
σώμασι. τὰ δὲ ὑμέτερα φθόνου μεστὰ καὶ βλακείας πολλῆς.

15 *Θ* 87 26. 27 *B* 212. 219

1 ex *ἥμεροσ* corr. V *ἔστι* PV 4 *πνεύματοσ* V cf. Orig. de orat. 25 p. 240c *τὴν πατρικὴν ἀθανασίαν δόξῃ*] *ηι* in ras. M 7 *ἀπολαύουσι* PV 13 *μὲν* add. Wi 14 *καὶ κλαύσοντες*] *κεκλαύσοντεσ* V 15. 16 *παρηωρίασ* MP, sed per ras. corr. *παρηωριασ* V 18 *τῷ*] *τὸ* V 19 *δαὶ* V 21 *παρ' ημῖν*] *ρ ἡμ* in ras. P *λοιδορεῖσθαι* V 22 *γενναῖος*] *οσ* in ras. P 24 *ἔχριζεν* V 25 *δ'* P 26 *ἀμαθίαν*] *μαθι* in ras. P *ψεδνὸς*] *ο* in ras. P 27 lacunam indicaui 28 *οἳ* ego *ἄνθρωποι* MPV

33. διὰ τοῦτο προὐθυμήθην ἀπὸ τῶν νομιζομένων παρ᾽ ὑμῖν τιμίων παριστᾶν ὅτι τὰ μὲν ἡμέτερα σωφρονεῖ, τὰ δὲ ὑμέτερα [ἔθη] μανίας ἔχεται πολλῆς. οἱ γὰρ ἐν γυναιξὶ καὶ μειρακίοις παρθένοις τε καὶ πρεσβύταις φλυαρεῖν ἡμᾶς λέγοντες καὶ διὰ τὸ μὴ σὺν ὑμῖν εἶναι χλευάζοντες ἀκούσατε τῶν παρ᾽ Ἕλλησι πραγμάτων τὸν λῆρον. ληραίνει γὰρ μᾶλλον διὰ δόξης πολλῆς τῶν παρ᾽ ὑμῖν ἐθῶν τὰ ἐπιτηδεύματα καὶ διὰ τῆς γυναικωνίτιδος ἀσχημονεῖ. Πράξιλλαν μὲν γὰρ Λύσιππος ἐχαλκούργησεν μηδὲν εἰποῦσαν διὰ τῶν ποιημάτων χρήσιμον, Λεαρχίδα δὲ Μενέστρατος, Σιλανίων δὲ Σαπφὼ τὴν ἑταίραν, Ἡρινναν τὴν Λεσβίαν Ναυκύδης, Βοΐσκος Μυρτίδα, Μυρὼ τὴν Βυζαντίαν Κηφισόδοτος, Γόμφος Πραξαγορίδα καὶ Ἀμφίστρατος Κλειτώ. τί γάρ μοι περὶ Ἀνύτης λέγειν Τελεσίλλης τε καὶ Νοσσίδος; τῆς μὲν γὰρ Εὐθυκράτης τε καὶ Κηφισόδοτος, τῆς δὲ Νικήρατος, τῆς δὲ Ἀριστόδοτός εἰσιν οἱ δημιουργοί· Μνησαρχίδος τῆς Ἐφεσίας Εὐθυκράτης, Κορίννης Σιλανίων, Θαλιαρχίδος τῆς Ἀργείας Εὐθυκράτης. ταύτας δὲ εἰπεῖν προὐθυμήθην, ἵνα μηδὲ παρ᾽ ἡμῖν ξένον τι πράττεσθαι νομίζητε καὶ συγκρίναντες τὰ ὑπ᾽ ὄψιν ἐπιτηδεύματα μὴ χλευάζητε τὰς παρ᾽ ἡμῖν φιλοσοφούσας. καὶ ἡ μὲν Σαπφὼ γύναιον πορνικὸν ἐρωτομανές, καὶ τὴν ἑαυτῆς ἀσέλγειαν ᾄδει· πᾶσαι δὲ αἱ παρ᾽ ἡμῖν σωφρονοῦσιν, καὶ περὶ τὰς ἡλακάτας αἱ παρθένοι τὰ κατὰ θεὸν λαλοῦσιν ἐκφωνήματα σπουδαιότερον τῆς παρ᾽ ὑμῖν παιδός. τούτου χάριν αἰδέσθητε, μαθηταὶ μὲν ὑμεῖς τῶν γυναίων εὑρισκόμενοι, τὰς δὲ σὺν ἡμῖν πολιτευομένας σὺν τῇ μετ᾽ αὐτῶν ὁμηγύρει χλευάζοντες. τί γὰρ ὑμῖν ἡ Γλαυκίππη σεμνὸν εἰσηγήσατο, παιδίον ἤτις τεράστιον ἐγέννησεν καθὼς δείκνυσιν αὐ-

---

1 *προεθυμήθην* P 2 *μὲν* ex corr. add. P 3 *ἔθη* eieci ex *ἔχετε* corr. V *γυνεξὶ* V 5 *τῶν*] *τὸν* V 6 *γρ. τὸν ὑθλον* in mg. P *ὕθλον* MV *διὰ δόξης μᾶλλον* P 7 *ἡμῖν* P *θεῶν* P 8 *ἀσχημονεῖ* Wi *ἀσχημονεῖτε* MV ex *ἀσχομονεῖτε* corr. P 8. 9 *ἐχαλκούργησε* V 10 *σιελανίων* P *ων* ex corr., *σὲλανέων* M *σελανέων* V *σαμφὼ* V *ἑταίρων* V *ἤριναν* V *ι* in ras. 11 *ναυκίδης* MPV *βοίσκοις* M 12 *Πραξαγορίδα* Keil *πραξιγορίδα* MV *πραξηγορίδα* P 14 *Νοσσίδος* Brunn *μυστιδος* MPV 15 post *δημιουργοί* add. *κλειτοῦσ δὲ ἀμφίστρατος* MP 15. 16 *Μνησαρχίδος* O Jahn *μνησιαρχίδοσ* MP *μνησιαρχιδοσ δὲ* V 16. 17 *Θαλαρχιδοσ* MPV em. O Jahn 17 ex *αὐτὰσ* corr. V 18 ex *νομίσητε* corr. P 20 *σαμφὼ* V 22 *σωφρονοῦσι* PV *τὰ κατὰ θεὸν*] *κατα θν* V, in mg. *τὰ θυ* 23 *τῆσ παρ᾽ ὑμῖν παιδὸσ σπουδαιότερον* P 25 ex *ὑμῖν* corr. al. m. P 26 *πανηγύρει* P Alcippen nominat Plin 7, 34 27 *ἤ τίσ* P *ἐγέννησε* V

τῆς ἡ εἰκών, Νικηράτου τοῦ Εὐκτήμονος Ἀθηναίου τὸ γένος χαλκεύσαντος; εἰ γὰρ ἐκύησεν ἐλέφαντα, τί τὸ αἴτιον τοῦ δημοσίας ἀπολαῦσαι τιμῆς τὴν Γλαυκίππην; Φρύνην τὴν ἑταίραν ὑμῖν Πραξιτέλης καὶ Ἡρόδοτος πεποιήκασιν, καὶ Παντευχίδα συλλαμβάνουσαν ἐκ φθορέως Εὐθυκράτης ἐχαλκούργησεν. Βησαντίδα τὴν Παιόνων βασίλισσαν, ὅτι παιδίον μέλαν ἐκύησεν, Δεινομένης διὰ τῆς ἑαυτοῦ τέχνης μνημονεύεσθαι παρεσκεύασεν. ἐγὼ καὶ Πυθαγόρου κατέγνωκα τὴν Εὐρώπην ἐπὶ τοῦ ταύρου καθιδρύσαντος καὶ ὑμῶν, οἵτινες τοῦ Διὸς τὸν κατήγορον διὰ τὴν ἐκείνου τέχνην τετιμήκατε. γελῶ καὶ τὴν Μίκωνος ἐπιστήμην μόσχον ποιήσαντος, ἐπὶ δὲ αὐτοῦ Νίκην, ὅτι τὴν Ἀγήνορος ἁρπάσας θυγατέρα μοιχείας καὶ ἀκρασίας βραβεῖον ἀπηνέγκατο. διὰ τί Γλυκέραν τὴν ἑταίραν καὶ Ἀργείαν τὴν ψάλτριαν ὁ Ὀλύνθιος Ἡρόδοτος κατεσκεύασεν; Βύαξις Πασιφάην ἔστησεν, ἧς τὴν ἀσέλγειαν μνημονεύσαντες μονονουχὶ καὶ τὰς γυναῖκας τὰς νῦν τοιαύτας εἶναι προῄρησθε. Μελανίππη τις ἦν σοφή· διὰ τοῦτο ταύτην ὁ Λυσίστρατος ἐδημιούργησεν· ὑμεῖς δὲ εἶναι παρ' ἡμῖν σοφὰς οὐ πεπιστεύκατε. 34. πάνυ γοῦν σεμνὸς καὶ ὁ τύραννος Φάλαρις, ὃς τοὺς ἐπιμαστιδίους θοινώμενος παῖδας διὰ τῆς Πολυστράτου τοῦ Ἀμπρακιώτου κατασκευῆς μέχρι νῦν ὥς τις ἀνὴρ θαυμαστὸς δείκνυται· καὶ
134 οἱ μὲν Ἀκραγαντῖνοι βλέπειν αὐτοῦ τὸ πρόσωπον τὸ προειρημένον διὰ τὴν ἀνθρωποφαγίαν ἐδεδίεσαν, οἷς δὲ μέλον ἐστὶ παιδείας αὐχοῦσιν ὅτι δι' εἰκόνος αὐτὸν θεωροῦσι. πῶς γὰρ οὐ χαλεπὸν ἀδελφοκτονίαν παρ' ὑμῖν τετιμῆσθαι, οἳ Πολυνείκους καὶ Ἐτεοκλέους ὁρῶντες τὰ σχήματα [καὶ] μὴ σὺν τῷ ποιήσαντι Πυθαγόρᾳ καταβοθρώσαντες συναπόλλυτε τῆς κακίας τὰ ὑπομνήματα; τί μοι διὰ τὸν Περικλύμενον γύναιον, ὅπερ ἐκύησε τριάκοντα παῖδας, ὡς θαυμαστὸν ἡγεῖσθε καὶ κατανοεῖν

---

3 *φρύνην τε* P 4 *πεποιήκασι* PV ex *παντυχίδα* corr. P *Παννυχίδα* OJahn 5 ex *φορέως* corr. P *ἐχαλκούργησε* V *ε* ex *αι* corr. 6 *ἐκύησε* PV 8 *κατεγνοκα* V 9 ex *ὑμῖν* corr. P ex *κατηγόρων* corr. V 10 *μήκωνος* MPV 11 *ποιήσαντος μόσχον* P 11. 12 *ἀγήννορος* V 13 *διὰ τί* Kalkmann *διὰ τὴν* MP *διατὴν* V 14 *Ἡρόδωρος* Loewy *κατεσκεύασεν* om. V 15 *μονονοὐχὶ* post *νῦν* coll. V 16 *προηιρησθαι* V *ηι* in ras. 19 *γοῦν*] *ου* ex *ο* corr. V *σεμνὸς* om. V *Φάλαρις*] *ι* in ras. P 20 *θυνώμενος* V *τῆς*] *τοῦ* M *τοῦ* om. P ex *ἀμπρακιότου* corr. al. m. M 23 *μέλλον* P ex *μέλλον* corr. V 25 *τετιμῆσθαι παρ' ὑμῖν* ego 26 *καὶ* eieci 27 *συναπόλλυτε* Wi *ἐναπόλλυτε* MP *ἐνἀπόλλοιτο* V 28 *τὸν* Gesner *τὸ* MPV 29 *ἡγεῖσθε* M *ἡγεῖσθαι* in *ἡγεῖσθε* corr. P *ἡγεῖσθαι* V *καὶ* ex corr. add. P *κα-*

ποίημα; πολλῆς γὰρ ἀκρασίας ἀπενεγκαμένην τὰ ἀκροθίνια βδελύττεσθαι καλὸν ἦν, τῇ κατὰ Ῥωμαίους συῒ παρεικαζομένην, ἥτις καὶ αὐτὴ διὰ τὸ ὅμοιον μυστικωτέρας, ὡς φασιν, ἠξίωται θεραπείας. ἐμοίχευσεν δὲ Ἄρης τὴν Ἀφροδίτην, καὶ τὴν ἀπ᾽ αὐτῶν Ἁρμονίαν Ἀνδρων ὑμῖν κατεσκεύασεν. λήρους τε καὶ φλυαρίας Σώφρων διὰ συνταγμάτων παραδοὺς ἐνδοξότερος χάριν τῆς χαλκευτικῆς [ἧ] μέχρι νῦν ἐστιν· καὶ τὸν ψευδολόγον Αἴσωπον ἀείμνηστον οὐ μόνον τὰ μυθολογήματα, καὶ ἧ κατὰ τὸν Ἀριστόδημον δὲ πλαστικὴ περισπούδαστος ἀπέδειξεν. εἶτα πῶς οὐκ αἰδεῖσθε τοσαύτας μὲν ἔχοντες ποιητρίας οὐκ ἐπί τι χρήσιμον, πόρνας δὲ ἀπείρους καὶ μοχθηροὺς ἄνδρας, τῶν δὲ παρ᾽ ἡμῖν γυναικῶν διαβάλλοντες τὴν σεμνότητα; τί μοι σπουδαῖον μανθάνειν Εὐάνθην ἐν Περιπάτῳ τεκεῖν καὶ πρὸς τὴν Καλλιστράτου κεχηνέναι τέχνην; [καὶ πρὸς] τὰ Καλλιάδου Νεαίρᾳ 136 προσέχειν τοὺς ὀφθαλμούς; ἑταίρα γὰρ ἦν. Λαΐς ἐπόρνευσεν, καὶ ὁ πόρνος αὐτὴν ὑπόμνημα τῆς πορνείας ἐποίησεν. διὰ τί τὴν Ἡφαιστίωνος οὐκ αἰδεῖσθε πορνείαν καὶ εἰ πάνυ Φίλων αὐτὸν ἐντέχνως ποιεῖ; τίνος δὲ χάριν διὰ Λεωχάρους Γανυμήδη τὸν ἀνδρόγυνον ὡς τι σπουδαῖον ἔχοντες κτῆμα τετιμήκατε καὶ ὃ ψελιούμενόν τι γύναιον Πραξιτέλης ἐδημιούργησεν; ἐχρῆν δὲ πᾶν τὸ τοιοῦτον εἶδος παραιτησαμένους τὸ κατὰ ἀλήθειαν σπουδαῖον ζητεῖν καὶ μὴ Φιλαινίδος μηδὲ Ἐλεφαντίδος τῶν ἀρρήτων ἐπινοιῶν ἀντιποιουμένους τὴν ἡμετέραν πολιτείαν βδελύττεσθαι.

35. Ταῦτα μὲν οὖν οὐ παρ᾽ ἄλλου μαθὼν ἐξεθέμην, πολλὴν δὲ ἐπιφοιτήσας γῆν καὶ τοῦτο μὲν σοφιστεύσας τὰ ὑμέτερα, τοῦτο δὲ τέχναις καὶ ἐπινοίαις ἐγκυρήσας πολλαῖς, ἔσχατον δὲ

τανοεῖν] ἄξιον τοῦ κατανοεῖν temptaui 1 conicio ποιῆσαν ἀπενεγκαμένην ego ἀπενεγκαμένηι M ἀπενεγκαμένη PV ἀκροθήνια V 2 παρεικαζομένην ego παρεικαζομένηι M παρεικαζομένη VP, sed ex παρεικαζομένηι corr. P 3 φησὶν M 4 ἐμοίχευσε PV 5 κατεσκεύασε PV λήνους V 6 ἐνδοξότερον M ον in ras., PV em Gesner 7 ἧ eieci τὸν om. V ex ψευδολόγων corr. V 8 ψευδολογήματα V ante καὶ add. ἀλλὰ m. rec. P 9 δὲ del. m. al. P περισπούδαστος ego περισπούδαστον MPV 10 αἰδεῖσθαι V 11 δὲ alterum om. P 14 ex καλιστράτου corr. P ante τέχνην add. δόξαν P sed punctis circumpositis del. καὶ πρὸς deleui τὰ] τί δὲ διὰ ego 15 προσέχειν ego παρέχειν MPV ἐπόρνευσε PV 16 πόρνος Wi τοῦρνος MPV 17 αἰδεῖσθαι V 18 αὐτὴν V 18. 19 γανυμήδην V 21 τοιοῦτον] οὖ in ras. P εἶδος in mg. add. P 22 μὴ ego μηδὲ MPV 24 βδελλύτεσθαι V 25 ex ἄλλω corr. M 26 ἐπιφοιτήσας] πι in ras. V 27 ἐγκύρσας V

138 τῇ Ῥωμαίων ἐνδιατρίψας πόλει καὶ τὰς ἀφ᾽ ὑμῶν ὡς αὐτοὺς ἀνακομισθείσας ἀνδριάντων ποικιλίας καταμαθών. οὐ γάρ, ὡς ἔθος ἐστὶ τοῖς πολλοῖς, ἀλλοτρίαις δόξαις τἀμαυτοῦ κρατύνειν πειρῶμαι, πάντων δὲ ὧν ⟨ἂν⟩ αὐτὸς ποιήσωμαι τὴν κατάληψιν, τούτων καὶ τὴν ἀναγραφὴν συντάσσειν βούλομαι. διόπερ χαίρειν εἰπὼν καὶ τῇ Ῥωμαίων μεγαλαυχίᾳ καὶ τῇ Ἀθηναίων ψυχρολογίᾳ ** δόγμασιν ἀσυναρτήτοις, τῆς καθ᾽ ἡμᾶς βαρβάρου φιλοσοφίας ἀντεποιησάμην· ἥτις ὃν τρόπον ἐστὶ τῶν παρ᾽ ὑμῖν ἐπιτηδευμάτων ἀρχαιοτέρα, γράφειν μὲν ἀρξάμενος, διὰ δὲ τὸ κατεπεῖγον τῆς ἐξηγήσεως ὑπερθέμενος, νῦν ὅτε καιρὸς περὶ τῶν κατ᾽ αὐτὴν δογμάτων λέγειν, ** πειράσομαι. μὴ γὰρ δυσχεράνητε τὴν ἡμετέραν παιδείαν μηδὲ φλυαρίας καὶ βωμολοχίας μεστὴν ἀντιλογίαν καθ᾽ ἡμῶν πραγματεύσησθε λέγοντες· Τατιανὸς ὑπὲρ τοὺς Ἕλληνας ὑπέρ ⟨τε⟩ τὸ ἄπειρον τῶν φιλοσοφησάντων πλῆθος καινοτομεῖ τὰ βαρβάρων δόγματα. τί γὰρ χαλεπὸν ἀνθρώπους πεφηνότας ἀμαθεῖς ὑπὸ ἀνθρώπου νῦν ὁμοιοπαθοῦς συνελέγχεσθαι; τί δὲ καὶ ἄτοπον κατὰ τὸν οἰκεῖον ὑμῶν σοφιστὴν γηράσκειν ἀεὶ πάντα διδασκομένους;

140 36. Πλὴν Ὅμηρος ἔστω μὴ μόνον ὕστερος τῶν Ἰλιακῶν, ἀλλὰ κατ᾽ ἐκεῖνον αὐτὸν ὑπειλήφθω τὸν τοῦ πολέμου καιρόν, ἔτι δὲ καὶ τοῖς περὶ τὸν Ἀγαμέμνονα συνεστρατεῦσθαι καὶ, εἰ βούλεταί τις, πρὶν καὶ τῶν στοιχείων γεγονέναι τὴν εὕρεσιν. φανήσεται γὰρ ὁ προειρημένος Μωσῆς αὐτῆς μὲν τῆς Ἰλιακῆς ἁλώσεως πρεσβύτερος πάνυ πολλοῖς ἔτεσι, τῆς δὲ Ἰλίου κτίσεως καὶ τοῦ Τρωὸς καὶ Δαρδάνου λίαν ἀρχαιότερος. ἀποδείξεως

---

18 Solo frg. 18 19—p. 43, 15 exscripsit Eus. praep. ev. 10, 11, 6—35

1 ὑφ V ὡσ αὕτωσ MPV em. Gesner 2 ὡς ex corr. add. P 3 ἐστιν V 4 ἂν addidi αὐτὸσ ποιήσωμαι M ἀποποιήσομαι αὐτὸσ P ποιήσομαι V 5 συντάττειν V 6 μεγαλαχίαι M 7 lacunam indicaui, suppleas e. g. καὶ τοῖς τῆς ὑμετέρασ φιλοσοφίας ἡμᾶς ed. princeps ὑμᾶς MPV 8 ἐστιν V 10 νυνὶ V 11 ἐκθέσθαι suppl. Wi 12 παιδίαν MV μήτε V φλυαρίαισ καὶ βωμολοχίαισ MPV em. Wi 13 πραγματεύησθε P 14 τε addidi 15 πλῆθοσ in mg. add. P 16 post χαλεπὸν add. εἰπέ μοι V 17 δαὶ MV 18 ὑμῶν ego ὑμῖν MPV διδασκόμενοσ M 19 μόνον Eus. om. MPV ὕστεροσ Eus. ὕστερον MPV 20 ὑπειλειφθαι V ὑπειλήφθω γεγονέναι Eus. 21 τὸν om. Eus. συνεστρατεῦσθαι Eus. συνστρατεύεσθαι P ν del., V συστρατεύεσθαι M 22 καὶ πρὶν Eus. τὴν εὕρεσιν γεγονέναι Eus. 23 Μωσῆς Eus. ut semper μωυσῆσ MPV 24 ἔτεσι Eus. ἔτεσι γεγονώσ MPV δὲ Eus. om. MPV ante Ἰλίου add. γεγοννίας Eus.

δὲ ἕνεκεν μάρτυσι χρήσομαι Χαλδαίοις Φοινιξὶν Αἰγυπτίοις. καὶ τί μοι λέγειν πλείονα; χρὴ γὰρ τὸν πείθειν ἐπαγγελλόμενον συντομωτέρας ποιεῖσθαι τὰς περὶ τῶν πραγμάτων πρὸς τοὺς ἀκουοντας διηγήσεις ἢ ** Βηρωσὸς ἀνὴρ Βαβυλώνιος, ἱερεὺς τοῦ παρ' αὐτοῖς Βήλου, κατ' Ἀλέξανδρον γεγονώς, Ἀντιόχῳ 142
τῷ μετ' αὐτὸν τρίτῳ τὴν Χαλδαίων ἱστορίαν ἐν τρισὶ βιβλίοις κατατάξας καὶ τὰ περὶ τῶν βασιλέων ἐκθέμενος, ἀφηγεῖταί τινος αὐτῶν ὄνομα Ναβουχοδονόσορ, τοῦ στρατεύσαντος ἐπὶ Φοίνικας καὶ Ἰουδαίους· ἅτινα διὰ τῶν καθ' ἡμᾶς προφητῶν ἴσμεν κεκηρυγμένα γεγονότα μὲν πολὺ τῆς Μωσέως ἡλικίας κατώτερα, πρὸ δὲ τῆς Περσῶν ἡγεμονίας ἔτεσιν ἑβδομήκοντα. Βηρωσὸς δέ ἐστιν ἀνὴρ ἱκανώτατος· καὶ τούτου τεκμήριον, Ἰόβας Περὶ Ἀσσυρίων γράφων παρὰ Βηρωσοῦ φησι μεμαθηκέναι τὴν ἱστορίαν· εἰσὶ δὲ αὐτῷ βίβλοι Περὶ Ἀσσυ- 144
ρίων δύο.

37. Μετὰ δὲ τοὺς Χαλδαίους τὰ Φοινίκων οὕτως ἔχει. γεγόνασι παρ' αὐτοῖς ἄνδρες τρεῖς. Θεόδοτος Ὑψικράτης Μῶχος· τούτων τὰς βίβλους εἰς Ἑλληνίδα κατέταξεν φωνὴν Λαῖτος ὁ καὶ τοὺς βίους τῶν φιλοσόφων ἐπ' ἀκριβὲς πραγματευσάμενος. ἐν δὴ ταῖς τῶν προειρημένων ἱστορίαις δηλοῦται κατὰ τίνα τῶν βασιλέων Εὐρώπης ἁρπαγὴ γέγονεν Μενελάου τε εἰς τὴν Φοινίκην ἄφιξις καὶ τὰ περὶ Χείραμον, ὅστις Σολο-

---

4—15 usus est Clem. Al. strom. 1, 21 p. 391 4 frg. 14a 13 frg. 21 18—p. 39, 6 usus est Clem. Al. strom. 1, 21 p. 387 18. 19 FHG 4 p. 437

---

1 ἕνεκε in ἕνεκεν corr. P ἕνεκε V Eus. O 2 δεῖ λέγειν Eus. ND πλείονα—γὰρ om. Eus. ND 3 περὶ om. Eus. ND 4 ἢ ** ego, e. g. supplens τὸν ἐξαπατᾶν πειρώμενον τὰς περὶ τῶν δοξῶν μακρολογίας. καὶ MV om. P Eus. βηρωσσὸς V Eus. 5 τοῦ om. P κατὰ V Eus. JOGD γενόμενος Eus. 6 μετὰ Σέλευκον Eus. 7 ἐκτιθέμενος Eus. ἀφιγεῖταί P 8 ὄνομα] ὁ P post del. ναβουχοδονόσωρ MV in ναβουχοδονόσορ corr. P συστρατεύσαντος Eus. JOGND 9 ἃ Eus. ND 10 τῆς om. Eus. ND μωυσέως P ἡλικίας om. V Eus. ND 11 δὲ om. P 12 βηρωσσὸς V Eus. 13 Ἰόβας ὃς Eus. ex ἀσυρίων corr. V βηρόσσου V, Eus. ut solet φησὶν V om. Eus. J 16 Χαλδαίους Eus. χαλδαίων MPV 17 ἄνδρες τρεῖς Eus. τρεῖσ ἄνδρεσ MPV Ὑψικράτης] ι in ras. V 18 κατέταξε V Eus. κατέταξαν P Λαῖτος Clemens χαῖτοσ MPV ἄδιτοσ Eus. JOGN ἄσιτοσ D 19 καὶ ὁ P φιλοσωφων V 20 δὴ Eus. δὲ MPV ἱστορίαις δηλοῦται Eus. δηλοῦται ἱστορίαισ MPV 21 ἁρπαγὴ Eus. ἁρπαγὴν MPV γέγονεν Wi γεγονέναι MPV Eus. 22 ἄφιξις] ι prius in ras. M Εἴραμον Eus. ut semper

μῶνι τῷ Ἰουδαίων βασιλεῖ πρὸς γάμον δοὺς τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα καὶ ξύλων παντοδαπῶν ὕλην εἰς τὴν τοῦ ναοῦ κατασκευὴν ἐδωρήσατο. καὶ Μένανδρος δὲ ὁ Περγαμηνὸς περὶ τῶν αὐτῶν τὴν ἀναγραφὴν ἐποιήσατο. τοῦ δὲ Χειράμου ὁ χρόνος ἤδη που τοῖς Ἰλιακοῖς ἐγγίζει· Σολομὼν δὲ ὁ κατὰ Χείραμον πολὺ κατώτερός ἐστι τῆς Μωσέως ἡλικίας.

146 38. Αἰγυπτίων δέ εἰσιν ἀκριβεῖς χρόνων ἀναγραφαί, καὶ τῶν κατ' αὐτοὺς γραμμάτων ἑρμηνεύς ἐστι Πτολεμαῖος, οὐχ ὁ βασιλεύς, ἱερεὺς δὲ Μένδητος. οὗτος τὰς τῶν βασιλέων πράξεις ἐκτιθέμενος κατ' Ἄμωσιν Αἰγύπτου βασιλέα γεγονέναι Ἰουδαίοις φησὶ τὴν ἐξ Αἰγύπτου πορείαν εἰς ἅπερ ἤθελον χωρία, Μωσέως ἡγουμένου. λέγει δὲ οὕτως· 'ὁ δὲ Ἄμωσις ἐγένετο κατ' Ἴναχον βασιλέα'. μετὰ δὲ τοῦτον Ἀπίων ὁ γραμματικὸς ἀνὴρ δοκιμώτατος, ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν Αἰγυπτιακῶν (πέντε δέ εἰσιν αὐτῷ γραφαί) πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα, φησὶ δὲ ⟨καὶ⟩ ὅτι 'κατέσκαψε τὴν Αὐαρίαν Ἄμωσις κατὰ τὸν Ἀργεῖον γενόμενος Ἴναχον, ὡς ἐν τοῖς Χρόνοις ἀνέγραψεν ὁ Μενδήσιος Πτολεμαῖος.'
148 ὁ δὲ ἀπ' Ἰνάχου χρόνος ἄχρι τῆς Ἰλίου ἁλώσεως ἀποπληροῖ γενεὰς εἴκοσι. καὶ τὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον.

39. Γεγόνασιν Ἀργείων βασιλεῖς οἵδε· Ἴναχος Φορωνεὺς Ἄπις Ἀργεῖος Κρίασος Φόρβας Τριόπας Κρότωπος Σθενέλαος Δαναὸς Λυγκεὺς Ἄβας Προῖτος Ἀκρίσιος Περσεὺς Σθενέλαος Εὐρυσθεὺς Ἀτρεὺς Θυέστης Ἀγαμέμνων, οὗ κατὰ τὸ ὀκτωκαιδέκατον ἔτος τῆς βασιλείας Ἴλιον ἑάλω. καὶ χρὴ τὸν νουνεχῆ συνεῖναι μετὰ πάσης ἀκριβείας ὅτι κατὰ τὴν Ἑλλήνων παρά-

3 frg. 3 7—19 usus est Clem. Al. strom. 1, 21 p. 378 12 frg. 1 15 frg. 2 23. 24 Clem. l. c. p. 381

1 ἑαυτοῦ Eus. om. MPV 2 νεὼ Eus. 6 μωυσέωσ MPV 7 ἀκριβεῖς Eus. αἱ ἐπ' ἀκριβεῖσ MP αἱ ἐπακριβεῖσ V 8 γραμμάτων Eus. πραγμάτων MPV ἐστι om. Eus. Πτολεμαῖος om. V 9 ἐκ μένδητοσ Eus. ND 10 Αἰγύπτου βασιλέα Eus. βασιλέα αἰγύπτου MPV 10. 11 γεγονέναι φησὶν Ἰουδαίοις ego ἰουδαίουσ P 11 ἤθελον Eus. ἦλθον MPV 12 μωϋσέως MP μωϋσεωσ V ex οὕτοσ corr. V 13 κατατίναχον V τὸν ἴναχον Eus. J τὸν βασιλέα Eus. τοῦτον Eus. τούτων MPV ἀππίων P Eus. ND 15 καὶ add. Wi 15. 16 κατέστρεψέ τε Eus. G κατέστρεψε OND 16 Αὐαρίαν Clemens λυαρίαν MV λυαριαν P Αὔαριν Eus. 19 τοῦτον ἔχει Eus. ἔχει τοῦτον MPV 21 Ἀργεῖος—Κρότωπος Eus. κρίασισ τριόπασ ἀργεῖοσ φόρβασ κροτώπασ MPV 22 Δαναὸς—Σθενέλαος om. Eus. J Ἄβας Προῖτος Eus. προῖτοσ ἄβασ MPV Σθενέλαος om. P Eus. ND 24 ἴλιοσ Eus. OG νο///νεχῖ V 25 συνιέναι Eus. ND τὴν τῶν Eus. J

δοσιν οὐδ' ἱστορίας τις ἦν παρ' αὐτοῖς ἀναγραφή. Κάδμος γὰρ ὁ τὰ στοιχεῖα τοῖς προειρημένοις παραδοὺς μετὰ πολλὰς γενεὰς τῆς Βοιωτίας ἐπέβη. μετὰ δὲ Ἶναχον ὑπὸ Φορωνέως μόγις τοῦ θηριώδους βίου καὶ νομάδος περιγραφὴ γέγονεν μετεκοσμήθησάν τε οἱ ἄνθρωποι. διόπερ εἰ κατὰ Ἶναχον πέφηνεν ὁ Μωσῆς 150
γεγονώς, πρεσβύτερός ἐστι τῶν Ἰλιακῶν ἔτεσι τετρακοσίοις. ἀποδείκνυται δὲ τοῦθ' οὕτως ἔχον ἀπὸ [τε] τῆς τῶν Ἀττικῶν βασιλέων διαδοχῆς [καὶ Μακεδονικῶν καὶ Πτολεμαϊκῶν, ἔτι δὲ καὶ Ἀντιοχικῶν]· ὅθεν εἰ μετὰ τὸν Ἶναχον αἱ διαφανέστεραι πράξεις παρ' Ἕλλησιν ἀνεγράφησάν τε καὶ γινώσκονται, δῆλον ὡς καὶ μετὰ Μωσέα. κατὰ μὲν γὰρ Φορωνέα τὸν μετ' Ἶναχον μνημονεύεται παρ' Ἀθηναίοις Ὤγυγος, ἐφ' οὗ κατακλυσμὸς ὁ πρῶτος· κατὰ δὲ Φόρβαντα Ἀκταῖος, ἀφ' οὗ καὶ Ἀκταία ἡ Ἀττική· κατὰ δὲ Τριόπαν Προμηθεὺς καὶ Ἐπιμηθεὺς καὶ Ἄτλας καὶ ὁ διφυὴς Κέκροψ καὶ ἡ Ἰώ· κατὰ δὲ Κρότωπον ἡ ἐπὶ Φαέθοντος ἐκπύρωσις καὶ ἡ ἐπὶ Δευκαλίωνος ἐπομβρία· κατὰ δὲ Σθενέλαον ἥ τε Ἀμφικτύονος βασιλεία καὶ ἡ εἰς Πελοπόν- 152
νησον Δαναοῦ παρουσία καὶ ἡ ὑπὸ Δαρδάνου τῆς Δαρδανίας κτίσις ἥ τε ἐκ Φοινίκης τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν Κρήτην ἀνακομιδή· κατὰ δὲ Λυγκέα τῆς Κόρης ἡ ἁρπαγὴ καὶ ἡ τοῦ ἐν Ἐλεύσῖνι τεμένους καθίδρυσις καὶ ἡ Τριπτολέμου γεωργία καὶ ἡ Κάδμου εἰς Θήβας παρουσία Μίνωός τε ἡ βασιλεία· κατὰ δὲ Προῖτον ὁ Εὐμόλπου πρὸς Ἀθηναίους πόλεμος· κατὰ δὲ Ἀκρίσιον ἡ Πέλοπος ἀπὸ Φρυγίας διάβασις καὶ ⟨ἡ⟩ Ἴωνος εἰς τὰς Ἀθήνας ἄφιξις καὶ ὁ δεύτερος Κέκροψ αἵ τε Περσέως καὶ Διονύσου πράξεις καὶ Ὀρφέως μαθητὴς Μουσαῖος· κατὰ δὲ τὴν Ἀγαμέμνονος βασιλείαν ἑάλω τὸ Ἴλιον.

6. 7 Clem. l. c. p. 379 11—27 usus est Clem. l. c. p. 380. 381

3 ὑπὸ Eus. ἐπι MPV μόλις Eus. 4 γέγονε V Eus. ex μετεκομήσθησαν corr. P 5 τε Eus. δὲ MPV διότι V 7 ἔχων V ex ἔχων corr. M 7. 8. 9 τε . . . καὶ Μακεδονικῶν—Ἀντιοχικῶν eiecit Wesseling 8 καὶ μακεδονικῶν MPV Μακεδονικῶν τε Eus. 9 κατὰ Eus. ND διαφανέστατοι Eus. JO GND 10 ἐγράφησάν Eus. 11 καὶ ex corr. add. P μὲν Eus. om. MPV 13 ὁ ἀκταῖος Eus. OG καὶ om. Eus. 14 δὲ Eus. om. MPV τριόπαν ex πριόπαν corr. P τριωπαν V 15 καὶ κατὰ δὲ V 16 ἐπὶ om. Eus. OG 17 Σθενέλαον Eus. σθένελον MP σθένεθλον V 17. 18 ex πελοπόνησον corr. P 18 post Δαρδανίας rasura P 19 ἐπὶ κρήτης Eus. OG 20. 21 ἐλευσίνη V ex ἐλευσίνη corr. M 22 εἰς Θήβας Κάδμου ego ἡ om. Eus. 23 ὁ om. V 24 ἡ om. Eus. ἡ addidi ἴωνας M 25. 26 καὶ Διονύσου om. Eus. 26 καὶ—Μουσαῖος om. Eus. ὁ ὀρφέως P 27 ἴλιον ἑάλω Eus. JND ἴλιος ἑάλω OG

40. *Οὐκοῦν πέφηνε Μωσῆς ἀπό γε τῶν προειρημένων πρεσβύτερος ἡρώων πόλεων δαιμόνων. καὶ χρὴ τῷ πρεσβεύοντι κατὰ τὴν ἡλικίαν πιστεύειν ἢπερ τοῖς ἀπὸ πηγῆς ἀρυσαμένοις Ἕλλησιν οὐ κατ᾽ ἐπίγνωσιν τὰ ἐκείνου δόγματα. πολλῇ γὰρ οἱ κατ᾽ αὐτοὺς σοφισταὶ κεχρημένοι περιεργίᾳ τὰ ὅσα παρὰ τῶν*
154 *κατὰ Μωσέα καὶ τῶν ὁμοίως αὐτῷ φιλοσοφούντων ἔγνωσαν, παραχαράττειν ἐπειράθησαν, πρῶτον μὲν ἵνα τι λέγειν ἴδιον νομισθῶσιν, δεύτερον δὲ ὅπως τὰ ὅσα μὴ συνίεσαν διά τινος ἐπιπλάστου ῥητολογίας παρακαλύπτοντες, ὡς μυθολογίαν τὴν ἀλήθειαν παραβραβεύσωσιν.*

Περὶ μὲν οὖν τῆς καθ᾽ ἡμᾶς πολιτείας ἱστορίας τε τῆς κατὰ τοὺς ἡμετέρους νόμους ὅσα τε εἰρήκασιν οἱ παρὰ τοῖς Ἕλλησι λόγιοι καὶ πόσοι καὶ τίνες εἰσὶν οἱ μνημονεύσαντες, ἐν τῷ Πρὸς τοὺς ἀποφηναμένους τὰ περὶ θεοῦ δειχθήσεται· 41. τὸ δὲ νῦν συνέχον, σπευστέον μετὰ πάσης ἀκριβείας σαφηνίζειν ὡς οὐχ Ὁμήρου μόνον πρεσβύτερός ἐστιν ὁ Μωσῆς, ἔτι δὲ καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ συγγραφέων, Λίνου Φιλάμμωνος Θαμύριδος Ἀμφίονος
156 *Ὀρφέως Μουσαίου Δημοδόκου Φημίου Σιβύλλης Ἐπιμενίδου τοῦ Κρητός, ὅστις εἰς τὴν Σπάρτην ἀφίκετο, ⟨καὶ⟩ Ἀριστέου τοῦ Προκοννησίου τοῦ τὰ Ἀριμάσπια συγγράψαντος Ἀσβόλου τε τοῦ Κενταύρου καὶ Βάκιδος Δρύμωνός τε καὶ Εὔκλου τοῦ Κυπρίου καὶ Ὥρου τοῦ Σαμίου καὶ Προναπίδου τοῦ Ἀθηναίου. Λίνος*

---

1 *πέφηνε μωϋσῆς* MPV *πέφηνεν ὁ μωσῆς* Eus. (*μωυσῆς* N) *γε* Eus. *τε* MPV 2 *πρεσβύτατος* Eus. *πόλεων* Eus. *παλαιῶν πολέμων* P *παλαιῶν καὶ πολέμων* M *παλαιῶν ἀπότε πολέμων* V *πρεσβυτεύοντι* Eus. JOG 3 *εἴπερ* V *ἀπὸ* Eus. *ἀπὸ τῆς* MPV 4 *πολλῇ* ego *πολλοὶ* MPV Eus. JOG *πολλὴ* ND 5 *τὰ ὅσα* MPV *οἳ ὅσα* Eus. *παρὰ* Eus. JOGN *περὶ* MPV Eus. D 5. 6 *τῶν κατὰ*] *τὸν* V 6 *αὐτῶν* Eus. ND *ἔγνωσαν* Eus. *ἔγνωσαν ἃ καὶ* MP *ἔγνωσαν ἃ* V 7 *ἐπειράσθησαν* P *ἐπεχείρησαν* Eus. OG 8 *νομισθῶσι* Eus. *νομίζωσιν* M *νομίζωσι* PV 10 *παραβραβεύσωσι* Eus. *παραπρεσβεύσωσιν* M *παραπρεσβεύσωσι* P *σ* altero ex corr. add., V 11. 12 *τε—νόμους*] *καὶ τῶν ἡμετέρων νόμων* Eus. ND 12 *ἔφασαν* Eus. ND 13 *εἰσὶν οἱ* Eus. *εἰσιν* M *εἰσὶ* PV 14. 15 *νῦν συνέχον* Otto *συνέχον* MPV *νῦν ἔχον* Eus. 15 *σπευτέον* MPV *πευστέον* Eus. JG *σαφηνιστέον* ND omisso *σαφηνίζειν* 16 *μωϋσῆς* PV *μωϋσὴς* M *πρὸς* V 17 ex *φιλάμωνος* corr. P *ἀμφίωνος* MV 18 *Ὀρφέως Μουσαίου* Eus. *μουσαίου ὀρφέως* M PV 19 *ὅσ* Eus. ND *καὶ* addidi 20 *καὶ τοῦ τὰ* Eus. *δριμάσπια* Eus. J OG *δρυμάσπια* D *ἀριμάσπια* N *ἀ* in ras. *γράψαντος* Eus. ND 21 *Βάκιδος* ego *ἰσάτιδος* MPV Eus. *Δρύμωνός τε* corrupta *εὔκλου* Eus. JND *εὔπλου* OG *εὐμίκλου* MPV 22 *προναυτίδου* MPV *προναιτίδου* Eus. JOG *προταινίδου* ND

μὲν γὰρ Ἡρακλέους ἐστὶ διδάσκαλος, ὁ δὲ Ἡρακλῆς μιᾷ τῶν Τρωϊκῶν προγενέστερος πέφηνε γενεᾷ· τοῦτο δέ ἐστι φανερὸν ἀπὸ τοῦ παιδὸς αὐτοῦ Τληπολέμου τοῦ στρατεύσαντος ἐπὶ Ἴλιον. Ὀρφεὺς δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον Ἡρακλεῖ γέγονεν ἄλλως τε 158
καὶ τὰ εἰς αὐτὸν ἐπιφερόμενά φασιν ὑπὸ Ὀνομακρίτου τοῦ Ἀθηναίου συντετάχθαι γενομένου κατὰ τὴν Πεισιστρατιδῶν ἀρχὴν περὶ τὴν πεντηκοστὴν ὀλυμπιάδα. τοῦ δὲ Ὀρφέως Μουσαῖος μαθητής. Ἀμφίων δὲ δυσὶ προάγων γενεαῖς τῶν Ἰλιακῶν τοῦ πλείονα πρὸς τοὺς φιλομαθεῖς συντάττειν ἡμᾶς ἀπείργει. Δημόδοκος δὲ καὶ Φήμιος κατ' αὐτὸν τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον γεγόνασιν· διέτριβον γὰρ ὁ μὲν παρὰ τοῖς μνηστῆρσιν, ὁ δὲ παρὰ τοῖς Φαίαξιν. καὶ ὁ Θάμυρις δὲ καὶ ὁ Φιλάμμων οὐ πολὺ τούτων εἰσὶν ἀρχαιότεροι.

Περὶ μὲν οὖν τῆς καθ' ἕκαστον ⟨τῶν⟩ λογίων πραγματείας χρόνων τε καὶ ἀναγραφῆς αὐτῶν ὡς οἶμαι σφόδρα ** μετὰ πάσης ὑμῖν ἀκριβείας ἀνεγράψαμεν· ἵνα δὲ καὶ τὸ μέχρι νῦν ἐνδέον 160
ἀποπληρώσωμεν, ἔτι καὶ περὶ τῶν νομιζομένων σοφῶν ποιήσομαι τὴν ἀπόδειξιν. Μίνως μὲν γὰρ, ὁ πάσης προὔχειν νομισθεὶς σοφίας ἀγχινοίας τε καὶ νομοθεσίας, ἐπὶ Λυγκέως τοῦ μετὰ Δαναὸν βασιλεύσαντος γέγονεν ἐνδεκάτῃ γενεᾷ μετὰ Ἶναχον. Λυκοῦργος δὲ, πολὺ μετὰ τὴν Ἰλίου γεννηθεὶς ἅλωσιν, πρὸ τῶν ὀλυμπιάδων ἔτεσιν ἑκατὸν νομοθετεῖ Λακεδαιμονίοις. Δράκων

4—12 usus est Clem. Al. strom. 1, 21 p. 397 18—20 Clem. strom. 1, 21 p. 381 21—p. 43, 1 usus est Clem. l. c. p. 383

---

2 *γέγονε* Eus. OGND *φανεροῦται* Eus. ND 3 *τοῦ* alterum Eus. om. MPV 5 *ἐπιφερόμενα* V *ἔπη φερόμενα* M *ἐπηφερόμενα* P *ἐπεισφερόμενά* Eus. *ὀνομάκριτος* V *τοῦ* om. Eus. ND 6 *γεγονότος* V *τὴν τῶν* Eus. JND 7 ex *πεντικοστὴν* corr. MV 7. 8 *μαθητὴς μουσαῖος* P 8 *γενεῶν* V *Τρωϊκῶν* Eus 9 *φιλομαθεῖς*] *ει* in ras. V *ἡμᾶς ἀπείργει* Eus. *ἀπείργει ἡμᾶς* MPV 10 *δὲ*] *τὲ* Eus. J *κατ' αὐτὸν τὸν Τρωϊκὸν* Eus. *κατὰ τὸν αὐτὸν τῶν τρωικῶν* MPV 11 *γεγόνασι* PV *γέγονε* Eus. ND *οἱ δὲ* Eus. N, D *οἱ* in *ὁ* corr. 12 *φαίαξι* V *αι* in ras. *καὶ* om. P *δὲ* om. Eus. ex *φιλάμων* corr. m. rec. P *οὐ πολὺ* in ras. P 14 *τῶν λογίων* Wi *λόγον* MPV Eus. 15 *αὐτῶν* om. Eus. OG 15. 16 *σφόδρα—ἀκριβείας*] *ἀκριβῶς* Eus. ND e. g. supplet *ἐπιμελῶς τὰ κατεπείγοντα* Wi 16 *ὑμῖν ἀκριβείας* Eus. *ἀκριβείασ ὑμῖν* MPV inde ab *ἵνα* incipit M¹ 17 *ἀποπληρώσωμεν* in *ἀποπληρώσομεν* corr. M *ἀπὸ πληρώσομεν* M¹ 17. 18 *ποιήσωμεν* Eus. J 18 *ἀπόδοσιν* Eus. ND *Μίνοσ* M¹ *μὲν* Eus. om. M M¹PV 19 *ἀγχινοίας* Eus. *ἀγχινοίαι* M *ἀγχινοία* M¹PV *νομοθεσίας* Eus. *νομοθεσίαι* M *νομοθεσία* M¹PV *ἐπὶ* in ras. P *τοῦ* om. Eus. ND *μετὰ τὸν* Eus. ND 20 *μετ'* M 21 *γεννηθεὶσ μετὰ τὴν ἰλίου* P 22 *νομοθετῆ* M¹ *λακεδαιμονίοισ* in ras. P

δὲ περὶ ὀλυμπιάδα τριακοστὴν καὶ ἐνάτην εὑρίσκεται γεγονώς, Σόλων περὶ μς, Πυθαγόρας περὶ ξβ. τὰς δὲ ὀλυμπιάδας
162 ὕστερον τῶν Ἰλιακῶν ἔτεσιν ἀπεδείξαμεν γεγοννίας τετρακοσίοις ἑπτά. καὶ δὴ τούτων οὕτως ἀποδεδειγμένων, διὰ βραχέων ἔτι καὶ περὶ τῆς τῶν ἑπτὰ σοφῶν ἡλικίας ἀναγράψομεν. τοῦ γὰρ πρεσβυτάτου τῶν προειρημένων Θάλητος γενομένου περὶ τὴν πεντηκοστὴν ὀλυμπιάδα, καὶ τὰ περὶ τῶν μετ' αὐτὸν σχεδὸν ἡμῖν συντόμως εἴρηται.

42. Ταῦθ' ὑμῖν, ἄνδρες Ἕλληνες, ὁ κατὰ βαρβάρους φιλοσοφῶν Τατιανὸς συνέταξα, γεννηθεὶς μὲν ἐν τῇ τῶν Ἀσσυρίων γῇ, παιδευθεὶς δὲ πρῶτον μὲν τὰ ὑμέτερα, δεύτερον δὲ ἅτινα νῦν κηρύττειν ἐπαγγέλλομαι. γινώσκων δὲ λοιπὸν τίς ὁ θεὸς καὶ τίς ἡ κατ' αὐτὸν ποίησις, ἕτοιμον ἐμαυτὸν ὑμῖν πρὸς τὴν ἀνάκρισιν τῶν δογμάτων παρίστημι μενούσης μοι τῆς κατὰ θεὸν πολιτείας ἀνεξαρνήτου.

---

1 *περὶ*] *μετὰ* Eus. ND 1. 2 *ἐνάτην—μς*] *ἕκτην* Eus. J 1 *ἐννάτην* MM¹P 2 *μς*] *ς* in ras. M *σαρακοστον ἕκτον ἔτοσ* V *κατὰ τὴν ἑξηκοστὴν δευτέραν* Eus. JOD *κατὰ τὴν ξβ* GN *περι ἑξηκοστὸν δεύτερον* V 3. 4 *ὕστερον—ἑπτά*] *ἀπεδείξαμεν γεγονέναι ὕστερον ἔτεσιν* (*ἔτεσι* D) *ψζ τῶν ἰλιακῶν* Eus. ND 3 *ἡλιακῶν* M¹ 4 *ἑπτά* in ras. P 5 *τῆσ περὶ* M¹ *ζ* M¹ *ἀναγράψωμεν* Eus. ND 5. 6 *πρεσβυτέρου τούτων* Eus. ND 7 *καὶ* om. Eus. ND *αὐτῶν* M¹ *ἡμῖν* Eus. *ὑμῖν* MM¹PV 9 *ὦ* MM¹PV, om. Eus. 10 *συνέταξα*] *α* alt. in ras. P 10. 11 *συνέταξα—γῆ*] *συνέταξεν ἀσσύριοσ μὲν ὢν* Eus. ND 11 *δὲ* (prius) om. Eus. OG 12 *ἃ* Eus. ND *ἐπαγγέλομαι* M 15 subscr. *ΤΑΤΙΑΝΟΥ ΠΡΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ* MV *ΤΑΤΙΑΝΟΥ ΠΡΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ* M¹ subscriptione caret P

Aretha scholia

ex codice Parisino 174 (P) exscripta

ad p. 1 l. 1: *ὅτι οὐδὲν τῶν ἐπιτηδευμάτων οἷς Ἕλληνες καλλωπίζονται Ἑλληνικόν, ἀλλ' ἐκ βαρβάρων τὴν εὕρεσιν ἐσχηκός.*

ad p. 2 l. 16: *κατὰ κοινοῦ τὸ συνεστήσασθε.*

ad p. 4 l. 24: *κατὰ κοινοῦ τὸ προστάττει.*

ad p. 5 l. 2: *οὐ διήκων διὰ τῆς ὕλης· οἱονεὶ κατ' ἐμψυχίαν, ἵνα ἡ μὲν ὕλη ᾖ ἄτε σῶμα, τῆς δὲ ψυχῆς λόγον ἐπέχῃ· ἀλλὰ δημιουργικῶς πάντα συντάσσων καὶ διακοσμῶν.*

l. 10: *πνεῦμα τὴν δημιουργικὴν ἕξιν ἀκουστέον νῦν εἴτ' οὖν δύναμιν, ἣν τῇ ὕλῃ ἐγκατασπείρας θεὸς τὰς διαφόρους ἐν τῷ ὁρατῷ τούτῳ ἀπετέλεσε φύσεις, ζώων χερσαίων, ἐνύδρων, πτηνῶν, ζωοφύτων, φυτῶν.*

l. 16 ss. *ἔοικεν οὗτος ὁ ἀνὴρ μὴ πάνυ ἀπηλλάχθαι τῆς Ἀρειανικῆς ἐρεσχελίας. ὀργανικὸν αἴτιον ὑφιστᾷ τὸν υἱὸν ἐν οἷς φησι· Καθὸ πᾶσα δύναμις ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων αὐτὸς ὑπόστασις ἦν', ἤγουν οὐσίωσις, σὺν αὐτῷ τὰ πάντα, σὺν αὐτῷ διὰ λογικῆς δυνάμεως· αὐτὸς καὶ ὁ λόγος ὃς ἦν ἐν αὐτῷ ὑπέστησεν· θελήματι δὲ τῆς ἁπλότητος αὐτοῦ προπηδᾷ λόγος· ὁ δὲ λόγος οὐ κατὰ κενοῦ χωρήσας. ἔργον πρωτότοκον τοῦ πατρὸς γίνεται· τοῦτον ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχήν'. ἰδοὺ γὰρ διὰ μὲν τοῦ ἀνωτέρω μικρὸν πρὸ τῆς ὁρατῆς κτίσεως μόνον εἰσάγει τὸν θεὸν ὄντα, ἔχοντα μέντοι ἐν αὐτῷ τὴν τοῦ κόσμου οὐσίωσιν, ὥσπερ δὴ καὶ τὸν υἱόν· ὃ καὶ αὐτὸ δόγμα Ἀρειανῶν. φασὶ γὰρ οὗτοι τὸ Ἐν*

---

23 *μόνονεις* | *εἰσάγει* P

ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος᾽, ἐν ἀρχῇ τὸν πατέρα φάσκειν τὸν εὐαγγελιστήν· οὗτος δὲ καὶ ἀσεβέστερον ἐκείνων διὰ τοῦ οὐσίωσιν ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων φάσκειν τὸν υἱόν, ἣν οὐσίωσιν δύναμιν ἔδοξεν ὀνομάζειν, προβαίνων οὐκ ἐρυθριᾷ ὁμοταγῆ τῆς κτίσεως ποιῶν τὸν υἱόν. εἰπὼν δὲ σὺν αὐτῷ τὰ πάντα διὰ λογικῆς δυνάμεως ὑποστῆσαι τὸν θεόν, ἑφερμηνεύων ἑαυτὸν τὴν λογικὴν βούλεται δύναμιν καλεῖν. ἐπιφέρει· ᾽Τῷ δὲ θελήματι τῆς ἁπλότητος αὐτοῦ ἐκπηδᾷ λόγος᾽· ὃν καὶ ἔργον πρωτότοκον τοῦ πατρὸς καὶ ἀρχὴν ⟨τοῦ κόσμου⟩ οὐκ ἐνάρκησεν εἰπεῖν. εἶτα σαφέστερον τῇ βλασφημίᾳ χωρῶν, ᾽Γέγονεν᾽, ἐπάγει, ᾽οὐ ⟨κατὰ ἀποκοπὴν ἀλλὰ⟩ κατὰ μερισμόν᾽, τῇ ποιήσει καὶ τὸ συναίδιον τοῦ υἱοῦ ἀθετῶν, καὶ διὰ τὴν χρείαν τῆς κτίσεως ὑπὸ τοῦ πατρὸς προαγομένης ὀργανικὴν διδοὺς τῷ υἱῷ τὴν αἰτίαν. ἐπεὶ καὶ τοῦτο ἐτόλμησαν, ὡς ἔφημεν, εἰπεῖν οἱ ᾽Αρειανοὶ ἐκ τῶν τοῦ Πλάτωνος ὁρμηθέντες λήρων. ὡς, ἐπειδὴ ὁ θεὸς ὑπὲρ πᾶσαν σωματικὴν ἔννοιάν ἐστι καὶ φθορᾶς ἁπάσης ὑπερανεστηκὼς καὶ αἰσθήσει ἀπροσπέλαστος καὶ ἀρχῆς ἁπάσης ἐπέκεινα, ἀνάξιος δὲ ὁ ὑπὸ ἀρχὴν κόσμος τῆς τούτου προαγωγῆς, προήγαγε τὸν υἱὸν ὡς ἂν ⟨διὰ⟩ ὀργάνου προαγάγοι τόνδε τὸν αἰσθητὸν καὶ φθορᾷ συνόμιλον κόσμον. ταύτῃ δὲ καὶ ὁ υἱός, ἅτε ἀρχὴν ἐσχηκώς, τὰ δευτερεῖα τῆς ἀκραιφνοῦς θεότητος ἀποφέρεται.

ad p. 8 l. 1: *συνεξακουστέον τὸ δαίμονες, ἵνα ᾖ· καὶ τοῦτον οἱ μιμησάμενοι δαίμονες ἀποδείκνυνται.*

l. 21: *κατὰ κοινοῦ τὸ φασίν.*

ad p. 9 l. 16: *ὁ ἐν τῷ ναῷ τῷ ἐν Δελφοῖς ὀμφαλὸς ὀνομαζόμενος τάφος ἦν Διονύσου.*

ad p. 10 l. 19: *τινὲς καὶ διὰ τὸ ἐν Αἰγύπτῳ καλούμενον Δέλτα φασὶν, ὃ ποιοῦσιν ἄνωθεν μὲν ὁ Νεῖλος διϊστάμενος ἀφ᾽ ἑνὸς τοῦ ἑαυτοῦ ῥεύματος εἰς δύο, κάτωθεν δὲ ἡ*

---

4. 5 post *προβαίνων* m. rec. add. *δὲ* 7 *ἑπερμηνεύων* P 10 *τοῦ κόσμου* om. P, add. m. rec. 12 *οὐ* expunxit m. rec. *κατὰ ἀποκοπὴν ἀλλὰ* om. P 15 *προαγομένης* Wi *προαγόμενον* P 17 *᾽Αρειανοὶ* Otto *ἄνθρωποι* P 18 *θεὸς*] *λόγος* supra lin. m. rec. 22 *προήγαγε* Schw *παρήγαγε* P praem. *εἰ γὰρ θεὸς* m. rec. *διὰ* om. P, add. m. rec. *προαγάγοι* Otto *προσαγάγοι* P 24 *δὲ* del. m. rec. 29 *τῷ* alt.] *τῶν* P 32 *ὃ* m. rec. *οὐ* P

πρὸς Ἀλεξάνδρειαν θάλασσα, εἰς ἣν τὰ στόματα τοῦ Νείλου ἐκδιδοῖ.

ad p. 13 l. 11: πνεῦμα καὶ τὴν ἐν τοῖς οὖσιν ἀκουστέον δημιουργικὴν δύναμιν, καθ' ἣν ἕκαστον εἶδος, τοῖς ὑπ' αὐτὸ τὸ ὅμοιον τοῦ προαγαγόντος ὑφίστησιν.

l. 15: καὶ τοὺς δαίμονας συνθέτους ἐξ ὕλης καὶ εἴδους.

l. 17: τοῦτο Πλατωνικόν, εἰς δύο διαιροῦν εἴδη τοὺς δαίμονας, ἀϋλοτέρους καὶ ὑλικωτέρους, καὶ τοὺς μὲν ἀϋλοτέρους ἀγαθοὺς εἶναι, τοὺς δὲ ὑλικωτέρους πονηροὺς καὶ κακοποιούς.

ad p. 14 l. 11: τὴν ζωογόνον λέγει δύναμιν, ἥτις κοινὴ πάντων ζώων ἐστίν, ἣ καὶ συμφθείρεται τοῖς σώμασιν· οὐ μέντοι καὶ ἡ λογικὴ δύναμις, αὕτη γὰρ ἐξήρηται, ἀφ' ἧς αἱ τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι προβάλλονται.

l. 28: οἱονεὶ ἀπήχημα.

ad p. 15 l. 1: τοῦτο οὐ καλῶς, ἀλλὰ καὶ παρὰ τὸν Διονυσίου τοῦ πάνυ σκοπόν.

l. 5: ἀλλά γε καὶ Παύλου τοῦ θείου ἀποστόλου τί τὸ 'Αποκαλύπτεται ὀργὴ τοῦ θεοῦ ἀπ' οὐρανοῦ ἐπὶ πᾶσαν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν ἀνθρώπων τῶν τὴν ἀλήθειαν τοῦ θεοῦ ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων' βούλεται; 'διότι', φησὶ, 'γνόντες θεὸν οὐχ ὡς θεὸν ἐδόξασαν ἢ ηὐχαρίστησαν, καὶ τὰ τούτοις ἑξῆς. εἰ γὰρ μὴ εἶχον πνεῦμα θεοῦ, τί καὶ κατάκριτοι ἐπ' ἀδιακρίτῳ δυνάμει τοῦ ἐπὶ τὰ κρείττω ποδηγεῖν οἵου τε ὄντος; τί δὲ καὶ ἡ ἐν ἀδικίᾳ τοῦ θεοῦ ἀλήθεια κατεχομένη;

ad p. 16 l. 16: καὶ περὶ ζώων οὗτος ἀνὴρ ἔγραψεν.

ad p. 17 l. 1: διὰ τί δαίμοσιν ἐπιστροφὴ πρὸς τὸ κρεῖττον οὐκ ἔστιν;

ad p. 18 l. 17: Ὀστάναι οἱ μάγοι παρὰ τοῖς Πέρσαις ἐκαλοῦντο.

ad p. 19 l. 19: τοῦτο οὐκ αἰσίως παρελήφθη, καὶ κατὰ τῆς τῶν ἱερῶν μαρτύρων τῶν ἁγίων λειψάνων τῆς θαυματουργίας.

ad p. 22 l. 17: κατ' ἐξουσίαν διδασκαλικῶς, οὐκ ἀποδεικτικῶς ταῦτα.

ad p. 24 l. 25: μαρμαρύσσοντα τοῖς ἐν τοῖς θεάτροις ὑποκριταῖς.

ad p. 25 l. 8: ῥιναυλοῦσιν· ἤτοι ῥινοκτυποῦσιν, οἱονεὶ τὸ πνεῦμα

---

24 ἐπ' ἀδιακρίτῳ Schw ἐπὶ διακρίνῳ P

τοῖς ῥώθωσι συνέλκοντες ποιὸν ἦχον ἐπὶ καταγέλωτι ἀποτελοῦσιν.

l. 20: *τοὺς μονομάχους λέγει.*

ad p. 26 l. 18: *τοὺς Κυνικοὺς λέγει.*

ad p. 27 l. 5: *τῶν Στωϊκῶν αὕτη ἡ δόξα.*

ad p. 30 l. 15: *ὅτι τὸ τοῦ θεσπεσίου Παύλου καὶ οὗτος συνηγορεῖ, λέγοντος τὴν ἀλήθειαν τοῦ θεοῦ ἐν ἀδικίᾳ κατέχειν Ἕλληνας.*

ad p. 31 l. 5: *καὶ μὴν Μουσαῖον πρὸ Ὁμήρου φησίν.*

ad p. 32 l. 14: *ὁ μέντοι Θηβαῖος Πίνδαρος Ἡρακλέα τὸν Ἀλκμήνης στῆσαι τὰ Ὀλύμπια, Ὅπτοι Ὀλύμπια μὲν ἔστησεν Ἡρακλῆς φάσκων.*

ad p. 34 l. 23: *Γλαυκίππην λέγει.*

ad p. 43 l. 2: *καὶ μὴν Πίνδαρος ὁ λυρικὸς οὕτως φησίν· Ὅπτοι Ὀλύμπια μὲν ἔστησεν Ἡρακλῆς. πῶς οὖν Ἡρακλῆς, μιᾷ γενεᾷ τῶν Ἰλιακῶν προὔχων, ὁ κατὰ Πίνδαρον τὰ Ὀλύμπια στήσας, ὕστερον εὑρεθήσεται τῶν Ἰλιακῶν υ' ἔτεσιν, εἴγε αὐτὸς ἔστησεν τὰ Ὀλύμπια;*

---

1 *καταγέλωτι* Otto *καταγέλων* P 9 *Μουσαῖον*] in textu *μωσῆς* P 15 *Ἡρακλῆς* alt.] *ἡρακλέους* P

FRAGMENTA

Tatian. or. 15 p. 16, 13 *μόνος δὲ ὁ ἄνθρωπος εἰκὼν καὶ* 1
ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ· λέγω δὲ ἄνθρωπον οὐχὶ τὸν ὅμοια τοῖς
ζῴοις πράττοντα, ἀλλὰ τὸν πόρρω μὲν τῆς ἀνθρωπότητος, πρὸς
αὐτὸν δὲ τὸν θεὸν κεχωρηκότα. καὶ περὶ μὲν τούτων ἐν τῷ
Περὶ ζῴων ἀκριβέστερον ἡμῖν συντέτακται

3 *πράττοντα τοῖς ζῴοις* ego 4 *τούτων* ego *τούτου* MPV

ibid. 16 p. 17, 11 *δαίμονες δὲ οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιτάτ-* 2
τοντες οὔκ εἰσιν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί. πῶς γὰρ ἂν γέ-
νοιντο δραστικαὶ καὶ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν χωρὶς εἰ μὴ ζῶν μὲν
ὁ ἄνθρωπος ἀνόητος καὶ ἀδύνατος γένοιτο, νεκρὸς δὲ γενό-
μενος λοιπὸν δραστικωτέρας πιστεύοιτο μεταλαμβάνειν δυνά-
μεως; ἀλλ᾽ οὔτε τοῦθ᾽ οὕτως ἐστὶν ὡς ἐν ἄλλοις ἀπεδείξαμεν

ibid. 40 p. 41, 11 *περὶ μὲν οὖν τῆς καθ᾽ ἡμᾶς πολιτείας* 3
ἱστορίας τε τῆς κατὰ τοὺς ἡμετέρους νόμους ὅσα τε εἰρήκασιν
οἱ παρὰ τοῖς Ἕλλησι λόγιοι καὶ πόσοι καὶ τίνες εἰσὶν οἱ μνη-
μονεύσαντες, ἐν τῷ Πρὸς τοὺς ἀποφηναμένους τὰ περὶ θεοῦ
δειχθήσεται

Rhodo ap. Euseb. HE 5. 13, 8 *φησὶ δὲ καὶ ἐσπουδάσθαι* 4
τῷ Τατιανῷ Προβλημάτων βιβλίον, δι᾽ ὧν τὸ ἀσαφὲς καὶ ἐπι-
κεκρυμμένον τῶν θείων γραφῶν παραστήσειν ὑποσχομένου τοῦ
Τατιανοῦ αὐτὸς ὁ Ῥόδων ἐν ἰδίῳ συγγράμματι τὰς τῶν ἐκεί-
νου προβλημάτων ἐπιλύσεις ἐκθήσεσθαι ἐπαγγέλλεται

Clem. Al. strom. 3, 12 p. 547, 17 *οὐ γάρ, ὥς τινες ἐξηγή-* 5
σαντο, δέσιν γυναικὸς πρὸς ἄνδρα τὴν σαρκὸς πρὸς τὴν φθορὰν
ἐπιπλοκὴν μηνύεσθαι ὑποτοπητέον· τῶν γὰρ ἄντικρυς διαβόλῳ
προσαπτόντων τὴν τοῦ γάμου εὕρεσιν ἀθέων ἀνθρώπων ἐπί-

νοιαν κατηγορεῖ, καὶ ⟨οὐ⟩ κινδυνεύει βλασφημεῖσθαι ὁ νομοθέτης· Τατιανὸν οἶμαι τὸν Σύρον τὰ τοιαῦτα τολμᾶν δογματίζειν. γράφει γοῦν κατὰ λέξιν ἐν τῷ Περὶ τοῦ κατὰ τὸν σωτῆρα καταρτισμοῦ· ʻσυμφωνία[ν] μὲν οὖν ἁρμόζει προσευχῇ, κοινωνία δὲ φθορᾶς λύει τὴν ἔντευξιν. πάνυ γοῦν δυσωπητικῶς διὰ τῆς συγχωρήσεως εἴργει· πάλιν γὰρ ἐπὶ ταὐτὸ συγχωρήσας γενέσθαι διὰ τὸν σατανᾶν καὶ τὴν ἀκρασίαν, τὸν πεισθησόμενον δυσὶ κυρίοις μέλλειν δουλεύειν ἀπεφήνατο, διὰ μὲν συμφωνίας θεῷ, διὰ δὲ τῆς ἀσυμφωνίας ἀκρασίᾳ καὶ πορνείᾳ καὶ διαβόλῳ᾽. ταῦτα δέ φησι τὸν ἀπόστολον ἐξηγούμενος

agitur de 1 Cor. 7, 5. Tatianum perstringere uidetur etiam 3, 6 p. 533. 22 *εἰσίν θ᾽ οἳ πορνείαν ἄντικρυς τὸν γάμον λέγουσι καὶ ὑπὸ τοῦ διαβόλου ταύτην παραδεδόσθαι* (*παραδίδοσθαι* cod.) *δογματίζουσι· μιμεῖσθαι δ᾽ οὕτως* [em. Wi] *οἱ μεγάλαυχοί φασι τὸν κύριον μήτε γήμαντα μήτε τι ἐν τῷ κόσμῳ κτησάμενον, μᾶλλον παρὰ τοὺς ἄλλους νενοηκέναι τὸ εὐαγγέλιον καυχώμενοι* et 18 p. 561, 16 *ὅτι οὐ τὸν γάμον πορνείαν λέγει, ἐπιφέρει* . . . neque tamen recte ad Tatianum relata esse censeo quae leguntur 12 p. 550, 31 *κατατρέχει δέ τις γενέσεως φθαρτὴν καὶ ἀπολλυμένην λέγων, καὶ βιάζεταί τις ἐπὶ τεκνοποιίας λέγων εἰρηκέναι τὸν σωτῆρα ʻἐπὶ γῆς μὴ θησαυρίζειν ὅπου σὴς καὶ βρῶσις ἀφανίζει* [Matth. 6, 19]᾽ *καὶ τὰ τοῦ προφήτου προσπαρατιθέναι τούτοις οὐκ αἰσχύνεται ʻπάντες ὑμεῖς ὡς ἱμάτιον παλαιωθήσεσθε, καὶ σὴς βρώσεται ὑμᾶς* [Ies. 50, 9]᾽ et p. 551, 3 *ὁμοίως δὲ κἀκεῖνο κομίζουσι τὸ ῥητὸν* [Luc. 20, 35] ʻοἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος ἐκείνου᾽, *τὸ περὶ νεκρῶν ἀναστάσεως,* ʻοὔτε γαμοῦσιν οὔτε γαμίζονται᾽ 9 cf. Orig. de orat. 2 p. 198 d *τὸ ἀσύμφωνον τοῦ πάθους*

6 ibid. p. 548, 16 *χωρίζει δὲ καὶ τὸν παλαιὸν ἄνδρα καὶ τὸν καινὸν ὁ Τατιανός, ἀλλ᾽ οὐχ ὡς ἡμεῖς φαμεν. παλαιὸν μὲν ἄνδρα τὸν νόμον, καινὸν δὲ τὸ εὐαγγέλιον συμφωνοῦμεν αὐτῷ καὶ αὐτοὶ λέγοντες· πλὴν οὐχ ἧ βούλεται ἐκεῖνος καταλύων τὸν νόμον ὡς ἄλλου θεοῦ*

agitur de Rom. 7, 2

7 eclog. proph. 38 p. 999, 28 *πρὸς δὲ Τατιανὸν λέγοντα εὐκτικὸν εἶναι τὸ ʻγενηθήτω φῶς᾽ λεκτέον· εἰ τοίνυν εὐχόμενος ᾔδει τὸν ὑπερκείμενον θεόν, πῶς λέγει ʻἐγὼ θεὸς καὶ πλὴν ἐμοῦ ἄλλος οὐδείς᾽;*

17 Gen. 1, 3 *ᾔδει* Semler *ᾔδη* cod. 18. 19 Ies. 44, 6 19 quae secuntur *εἶπε μὲν* [Maranus, *εἴπομεν* cod.] *ὡς κολάσεις εἰσὶ βλασφημιῶν, φλυαρίας, ἀκολάστων ῥημάτων, λόγῳ κολαζομένων καὶ παιδευομένων· ἔφασκεν δὲ καὶ διὰ τὰς τρίχας κολάζεσθαι καὶ τὸν κόσμον τὰς γυναῖκας ὑπὸ δυνάμεως τῆς ἐπὶ τούτοις τεταγμένης, ἣ καὶ τοῦ* [τῶ cod.]

Σαμψὼν δύναμιν παρεῖχε ταῖς θριξίν, ἥτις κολάζει τὰς διὰ κόσμου τριχῶν ἐπὶ πορνείαν ὁρμώσας a Tatiano sunt aliena

Origen. de orat. 24 p. 237 f *μὴ συνιδὼν δὲ ὁ Τατιανὸς τὸ γενηθήτω οὐ πάντοτε σημαίνειν τὸ εὐκτικόν, ἀλλ' ἔσθ' ὅπου καὶ προστακτικόν, ἀσεβέστατα ὑπείληφε περὶ τοῦ εἰπόντος 'γενηθήτω φῶς' θεοῦ ὡς εὐξαμένου μᾶλλον ἢπερ προστάξαντος γενηθῆναι τὸ φῶς, ἐπεὶ, ὡς φησιν ἐκεῖνος ἀθέως νοῶν, ἐν σκότῳ ἦν ὁ θεός* 8

2 *σημαίνειν* Bentley *συμβαίνειν* cod.

Hieronym. in Amos 2, 12 t. VI p. 247 Vall. 'et propinabatis Nazaraeis uinum et prophetis mandabatis dicentes ne prophetetis' .... de hoc loco haeresim suam Tatianus Encratitarum princeps struere nititur uinum asserens non bibendum cum et lege praeceptum sit ne Nazaraei bibant uinum et nunc accusentur a propheta qui propinent Nazaraeis uinum 9

Hieronym. in ep. ad Tit. praef. t. VII p. 686 Vall. .... Tatianus Encratitarum patriarches, qui et ipse nonnullas Pauli epistolas repudiauit, hanc uel maxime, hoc est ad Titum, apostoli pronuntiandam credidit parui pendens Marcionis et aliorum qui cum eo in hac parte consentiunt assertionem 10

de Tatiano nihil certi discitur ex loco Hieronymi in ep. ad. Gal. 6. 8 t. VII p. 526 Vall. 'quoniam qui seminat in carne sua, de carne et metet corruptionem' .... Tatianus, qui putatiuam Christi carmen introducens omnem coniunctionem masculi ad feminam immundam arbitratur, Encratitarum vel acerrimus haeresiarches. tali aduersum nos sub occasione praesentis testimonii usus est argumento: Si qui seminat in carne, de carne metet corruptionem; in carne autem seminat qui mulieri inagitur; ergo et is qui uxore utitur et seminat in carne eius, de carne metet corruptionem. in codicibus legitur Cassianus. at ab Hieronymo Irenaeum Eusebiumque secuto Tatianum Encratitarum principem dici solere non minus constat quam Cassiani propriam eam fuisse opinionem qua putatiua Christi caro introducebatur [cf. Clem. Al. strom. 3. 13 p. 552 *ὁ τῆς δοκήσεως ἐξάρχων Ἰούλιος Κασσιανός* et 17 p. 558]. ita igitur quaestionem soluerim ut ab Hieronymo scriptum esse putem Tatianus, postea tamen errorem, nescio an ab ipso, correctum esse uerbis Encratitarum ... haeresiarches per neglegentiam non deletis.

TESTIMONIA

Euseb. HE 5, 13, 1 *ἐν τούτῳ καὶ Ῥόδων, γένος τῶν ἀπὸ Ἀσίας, μαθητευθεὶς ἐπὶ Ῥώμης, ὡς αὐτὸς ἱστορεῖ, Τατιανῷ, . . . διάφορα συντάξας βιβλία, μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὴν Μαρκίωνος παρατέτακται αἵρεσιν . . . . 8 ἐν τῷ αὐτῷ δὲ συγγράμματι Καλλιστίωνι προσφωνῶν ὁ αὐτὸς μεμαθητεῦσθαι ἐπὶ Ῥώμης Τατιανῷ ἑαυτὸν ὁμολογεῖ*

Clem. Al. strom. 3, 23 p. 553, 10 . . *τὰ παραπλήσια Τατιανῷ κατὰ τοῦτο δογματίζων· ὁ δ' ἐκ τῆς Οὐαλεντίνου ἐξεφοίτησε σχολῆς*

Origen. de orat. 24 p. 238c *ἀναγκαῖον δέ μοι ἔδοξεν, ἐν ταῖς προστακτικαῖς φωναῖς εἰρημένης εὐχῆς, ὑπομνησθῆναι τῶν παρεκδοχῶν αὐτοῦ διὰ τοὺς ἠπατημένους καὶ παραδεξαμένους τὴν ἀσεβῆ διδασκαλίαν αὐτοῦ, ὧν καὶ ἡμεῖς ποτε πεπειράμεθα*

probabiliter ad Tatianum refertur locus Clem. Al. strom. 1, 1 p. 322, 3 . . *ἄλλοι δὲ ἀνὰ τὴν ἀνατολήν, καὶ ταύτης ὁ μὲν τῆς τῶν Ἀσσυρίων*

Euseb. HE 4, 29, 1 *δηλοῖ δὲ Εἰρηναῖος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Πρὸς τὰς αἱρέσεις ὁμοῦ τά τε περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἱρέσεως οὕτω γράφων·*

ἀπὸ Σατορνίνου καὶ Μαρκίωνος οἱ καλούμενοι Ἐγκρατεῖς ἀγαμίαν ἐκήρυξαν ἀθετοῦντες τὴν ἀρχαίαν πλάσιν τοῦ θεοῦ καὶ ἠρέμα κατηγοροῦντες τοῦ ἄρρεν καὶ θῆλυ εἰς γένεσιν ἀνθρώπου πεποιηκότος· καὶ τῶν λεγομένων παρ' αὐτοῖς ἐμψύχων ἀποχὴν εἰσηγήσαντο ἀχαριστοῦντες τῷ πάντα πεποιηκότι θεῷ ἀντιλέγουσί τε τῇ τοῦ πρωτοπλάστου σωτηρίᾳ. καὶ τοῦτο νῦν ἐξευρέθη παρ' αὐτοῖς Τατιανοῦ τινος πρώτως ταύτην εἰσενέγκαντος τὴν βλασφημίαν, ὃς Ἰουστίνου

Iren. 1, 28 a Saturnino et Marcione qui uocantur Continentes abstinentiam a nuptiis annuntiauerunt frustrantes antiquam plasmationem dei et oblique accusantes eum qui et masculum et feminam ad generationem hominum fecit; et eorum quae dicuntur apud eos animalia abstinentiam induxerunt ingrati existentes ei qui omnia fecit deo; contradicunt quoque eius saluti qui primus plasmatus est. et hoc nunc adinuentum est apud eos Tatiano quodam primo hanc introducente blasphemiam, qui

ἀκροατὴς γεγονὼς, ἐφ' ὅσον μὲν συνῆν ἐκείνῳ, οὐδὲν ἐξέφηνε τοιοῦτον, μετὰ δὲ τὴν ἐκείνου μαρτυρίαν ἀποστὰς τῆς ἐκκλησίας οἰήματι διδασκάλου ἐπαρθεὶς καὶ τυφωθεὶς ὡς διαφέρων τῶν λοιπῶν, ἴδιον χαρακτῆρα διδασκαλείου συνεστήσατο, αἰῶνάς τινας ἀοράτους ὁμοίως τοῖς ἀπὸ Οὐαλεντίνου μυθολογήσας τὸν γάμον τε φθορὰν καὶ πορνείαν παραπλησίως Μαρκίωνι καὶ Σατορνίνῳ ἀναγορεύσας, τῇ δὲ τοῦ Ἀδὰμ σωτηρίᾳ παρ' ἑαυτοῦ τὴν ἀντιλογίαν ποιησάμενος

cum esset Iustini auditor, in quantum quidem apud eum erat, nihil enarrauit tale, post uero illius martyrium absistens ab ecclesia et praesumptione magistri elatus et inflatus quasi prae ceteris esset, proprium characterem doctrinae constituit, aeonas quosdam similiter atque hi qui a Valentino sunt uelut fabulam enarrans, nuptiarum autem corruptelas et fornicationes similiter ut Marcion et Saturninus dicens, Adae autem saluti ex se contradictionem faciens

15. 16 *ἀντιλογίαν* interpres Latinus *αἰτιολογίαν* codd. Irenaeum exscripsit Hippolyt. adu. omn. haer. 8, 16 p. 432, 22 *Τατιανὸς δὲ καὶ αὐτὸς γενόμενος μαθητὴς Ἰουστίνου τοῦ μάρτυρος οὐχ ὅμοια τῷ διδασκάλῳ ἐφρόνησεν, ἀλλὰ καινά τινα ἐπιχειρήσας ἔφη αἰῶνάς τινας ὁμοίως τοῖς ἀπὸ Οὐαλεντίνου μυθολογήσας. γάμον δὲ φθορὰν εἶναι παραπλησίως Μαρκίωνι λέγει. τὸν δὲ Ἀδὰμ φάσκει μὴ σῴζεσθαι διὰ τὸ ἀρχηγὸν παρακοῆς γεγονέναι.* 10, 18 p. 522, 1 *Τατιανὸς δὲ παραπλησίως τῷ Οὐαλεντίνῳ καὶ τοῖς ἑτέροις φησὶν αἰῶνας εἶναί τινας ἀοράτους, ἐξ ὧν ὑπό τινος κάτω τὸν κόσμον δεδημιουργῆσθαι καὶ τὰ ὄντα. κυνικωτέρῳ δὲ βίῳ ἀσκεῖται καὶ σχεδὸν οὐδὲν Μαρκίωνος ἀπεμφαίνει πρός τε τὰς δυσφημίας καὶ τὰς περὶ γάμων νομοθεσίας.* neque aliter Pseudotert. adv. omn. haeres. 7

Iren. 3, 23, 8 mentiuntur ergo omnes qui contradicunt eius saluti ..... mendax igitur is qui hanc sententiam, immo hanc ignorantiam et caecitatem induxit Tatianus connexio quidem factus omnium haereticorum sicut ostendimus, hoc autem a semetipso adinuenit, uti nouum aliquid praeter reliquos inferens, uacuum loquens uacuos a fide auditores sibi praepararet, affectans magister haberi, tentans et subinde uti huiusmodi a Paulo assidue dictis ‘quoniam in Adam omnes morimur’, ignorans autem quoniam ‘ubi abundauit peccatum, superabundauit gratia’

24 1 Cor. 15, 22 24. 25 Rom. 5, 20

Clem. Al. strom. 1, 21 p. 378, 7 *περὶ τῶν κατὰ Μωυσέα χρόνων ἤδη λεκτέον, δι' ὧν δειχθήσεται ἀναμφηρίστως πάσης σο-*

φίας ἀρχαιοτάτη ἡ κατὰ Ἑβραίους φιλοσοφία. εἴρηται μὲν οὖν περὶ τούτων ἀκριβῶς Τατιανῷ ἐν τῷ Πρὸς Ἕλληνας, εἴρηται δὲ καὶ Κασσιανῷ ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Ἐξηγητικῶν

Origen. c. Cels. 1, 16 p. 335a . . . *Τατιανοῦ . . . φέρεται ὁ Πρὸς Ἕλληνας λόγος πολυμαθέστατα ἐκτιθεμένου τοὺς ἱστορήσαντας περὶ τῆς Ἰουδαίων καὶ Μωσέως ἀρχαιότητος*

Tertullian. de ieiun. 15 reprobat etiam illos qui iubeant cibis abstinere, sed de prouidentia spiritus sancti, praedamnans iam haereticos perpetuam abstinentiam praecepturos ad destruenda et despicienda opera creatoris quales inueniam apud Marcionem apud Tatianum apud Iouem hodiernum de Pythagora haereticum . . .

7 1 Tim. 4, 13

Anonym. ap. Eus. HE 5, 28, 4 *καὶ ἀδελφῶν δέ τινων ἐστὶ γράμματα πρεσβύτερα τῶν Βίκτορος χρόνων ἃ ἐκεῖνοι πρὸς τὰ ἔθνη ὑπὲρ τῆς ἀληθείας καὶ πρὸς τὰς τότε αἱρέσεις ἔγραψαν, λέγω δὲ Ἰουστίνου καὶ Μιλτιάδου καὶ Τατιανοῦ καὶ Κλήμεντος καὶ ἑτέρων πλειόνων ἐν οἷς ἅπασι θεολογεῖται ὁ Χριστός*

Euseb. HE 4, 29, 6 *ὁ μέντοι γε πρότερος αὐτῶν ἀρχηγὸς ὁ Τατιανὸς συνάφειάν τινα καὶ συναγωγὴν οὐκ οἶδ' ὅπως τῶν εὐαγγελίων συνθεὶς τὸ Διὰ τεσσάρων τοῦτο προσωνόμασεν ὃ καὶ παρά τισιν εἰσέτι νῦν φέρεται. τοῦ δὲ ἀποστόλου φασὶ τολμῆσαί τινας αὐτὸν μεταφράσαι φωνὰς ὡς ἐπιδιορθούμενον αὐτῶν τὴν τῆς φράσεως σύνταξιν. καταλέλοιπε δὲ οὗτος πολύ τι πλῆθος συγγραμμάτων ὧν μάλιστα παρὰ πολλοῖς μνημονεύεται διαβόητος αὐτοῦ λόγος ὁ Πρὸς Ἕλληνας, ἐν ᾧ τῶν ἀνέκαθεν χρόνων μνημονεύσας, τῶν παρ' Ἕλλησιν εὐδοκίμων ἁπάντων προγενέστερον Μωυσέα τε καὶ τοὺς Ἑβραίων προφήτας ἀπέφηνεν· ὃς δὴ καὶ δοκεῖ τῶν συγγραμμάτων ἁπάντων αὐτοῦ κάλλιστός τε καὶ ὠφελιμώτατος ὑπάρχειν*

Eusebium exscripsit Hieronym. de uir. ill. 29

Euseb. chron. a. Abr. 2191 [176 p. C.] p. 172 Sch. [chron. pasch. 486, 2] *ἡ τῶν Ἐγκρατιτῶν αἵρεσις ἄρτι φυεῖσα ξένην καὶ φθοροποιὸν ψευδοδοξίαν εἰσάγουσα ἐν βίῳ Τατιανὸν ἀρχηγὸν ἔσχεν.* Hieronym. Tatianus haeresiarches agnoscitur ex quo Encratitae

Hieronym. adu. Iouinian. 1, 3 t. II p. 239 Vall. neque uero

nos Marcionis et Manichaei dogma sectantes nuptiis detrahimus nec Tatiani principis Encratitarum errore decepti omnem coitum spurcum putamus, qui non solum nuptias, sed cibos quoque quos deus creauit ad utendum damnat et reprobat

de Encratitis cf. 23 p. 274

ibid. 2, 16 p. 351 Vall. reprobat quidem apostolus eos qui prohibebant nuptias et iubebant cibis abstinere quos deus creauit ad utendum cum gratiarum actione, sed et Marcionem designat et Tatianum et ceteros haereticos qui abstinentiam indicunt perpetuam ad destruenda et contemnenda et abominanda opera creatoris

5 Tim. 1, 4

Epiphan. 1, 3, 46 *Κατὰ Τατιανῶν εἰκοστὴ ἕκτη ἢ καὶ μς: Τατιανός τις ἀνέστη τούτους διαδεξάμενος, ἤτοι κατὰ τοὺς αὐτῶν χρόνους ὤν, ἢ μετ᾽ αὐτοὺς πάλιν τὴν ἑαυτοῦ τῆς κενοφωνίας διδασκαλίαν προστησάμενος. καὶ τὰ μὲν πρῶτα, οἷα δὴ ἀπὸ Ἑλλήνων ὁρμώμενος καὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων παιδείας ὑπάρχων, συνακμάζει Ἰουστίνῳ τῷ φιλοσόφῳ ἀνδρὶ ἁγίῳ καὶ φίλῳ θεοῦ τῷ ἀπὸ Σαμαρειτῶν εἰς Χριστὸν πεπιστευκότι. οὗτος γὰρ ὁ Ἰουστῖνος Σαμαρείτης ἦν τὸ γένος, εἰς Χριστὸν πεπιστευκώς· καὶ μεγάλως ἐξασκηθεὶς ἀρετῆς τε βίον ἐνδειξάμενος, τὸ τέλος ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρήσας τελείου στεφάνου καταξιοῦται ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων ἐπὶ Ῥουστικοῦ ἡγεμόνος καὶ Ἀδριανοῦ βασιλέως, ἐτῶν τριάκοντα ὑπάρχων ἐν καθεστώσῃ ἡλικίᾳ. τούτῳ ὁ προειρημένος Τατιανὸς συνακμάσας, τὰ πρῶτα καλῶς φερόμενος καὶ τῇ πίστει ἐρρωμένος ἐτύγχανεν, ὅσον ἦν σὺν τῷ ἁγίῳ Ἰουστίνῳ τῷ μάρτυρι· ὅτε δὲ ἐτελεύτα Ἰουστῖνος ὁ ἅγιος, ὥσπερ τυφλὸς χειραγωγούμενος ⟨καὶ⟩ ὑπὸ τοῦ χειρωγαγοῦ [καταλειφθείη καὶ] καταλειφθεὶς ἐπὶ κρημνὸν ἑαυτὸν ἐκδοὺς διὰ τὴν προσοῦσαν αὐτῷ τύφλωσιν καταφέρεται ἀνεπισχέτως ἕως εἰς θάνατον κατενεχθείη, οὕτως καὶ αὐτός. καὶ ἦν μὲν Σύρος τὸ γένος ὡς ἡ εἰς ἡμᾶς ἐλθοῦσα γνῶσις περιέχει, τὸ δὲ αὐτοῦ διδασκαλεῖον προεστήσατο ἀπ᾽ ἀρχῆς μὲν ἐν τῇ μέσῃ τῶν ποταμῶν ὡς περὶ τὸ δωδέκατον ἔτος Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς Καίσαρος ἐπικληθέντος. ἀπὸ Ῥώμης γὰρ μετὰ τὴν τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου τελείωσιν διελθὼν ἐπὶ τὰ τῆς ἀνατολῆς μέρη καὶ*

17 *τοῦ πεπιστευκότος* cod. 26 ante *ὑπὸ* add. *εἰ* Cornarius Petauius *ος* Oehler 26. 27 *καταλειφθείη καὶ* eieci

ἐκεῖσε διατρίβων, κακῇ διανοίᾳ περιπεσὼν αἰῶνάς τινας κατὰ τοὺς μύθους Οὐαλεντίνου καὶ ἀρχάς τινας καὶ προβολὰς καὶ αὐτὸς εἰσηγήσατο. τὸ δὲ πλεῖστον τοῦ αὐτοῦ κηρύγματος ἀπὸ Ἀντιοχείας τῆς πρὸς Λάφνην καὶ ἐπὶ τὰ τῶν Κιλίκων μέρη, ἐπὶ πλεῖον δὲ ἐν Πισιδίᾳ ἐκράτυνεν. ἀπὸ τούτου γὰρ κατὰ διαδοχὴν οἱ Ἐγκρατῖται λεγόμενοι τοῦ ἰοῦ μετεσχηκότες ὑπάρχουσι. λέγεται δὲ τὸ Διὰ τεσσάρων εὐαγγέλιον ὑπ' αὐτοῦ γεγενῆσθαι, ὅπερ Κατὰ Ἑβραίους τινὲς καλοῦσι. τὰ αὐτὰ δὲ ταῖς παλαιαῖς αἱρέσεσι καὶ οὗτος δογματίζει. καὶ πρῶτον μὲν φάσκει μὴ σῴζεσθαι τὸν Ἀδάμ· ἐγκράτειαν δὲ οὗτος κηρύττει· τὸν δὲ γάμον πορνείαν καὶ φθορὰν ἡγεῖται φάσκων μηδὲν διαλλάττειν πορνείας τὸν γάμον, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ εἶναι· ὅθεν ἐν τῷ προσχήματι τῆς ἐγκρατείας καὶ τοῦ ἐγκρατητικοῦ ἤθους κυβευτικὴν ἔσχε τὴν ἀγωγὴν ὡς λύκος ἅρπαξ ἐνδυόμενος προβάτου κῴδιον καὶ πλανῶν τῷ προσκαίρῳ προσχήματι τοὺς ἀπατωμένους. μυστηρίοις δὲ ὡσαύτως κέχρηται κατὰ μίμησιν τῆς ἁγίας ἐκκλησίας, ὕδατι δὲ μόνῳ χρώμενος ἐν τοῖς αὐτοῦ μυστηρίοις. πεσεῖται δὲ καὶ οὗτος κατὰ πάντα τρόπον ἀσύστατον ἔχων τὸ κήρυγμα· ἤδη δὲ καὶ οὗτος κατασβεσθεὶς οἶμαι ἔληξε καὶ τὸ αὐτοῦ διδασκαλεῖον.

17 αὐτοῖσ cod.

Index auctorum

Apio: *Ἀ. ὁ γραμματικὸς, ἀνὴρ δοκιμώτατος, ἐν [τῇ τετάρτῃ τῶν Αἰγυπτιακῶν* [frg. 2], *πέντε δέ εἰσιν αὐτῷ γραφαί* 39, 13. *τὰς περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον θεῶν δόξας Ἀπίωνος* 28, 29.

Apollodorus 32, 8.

Aristarchus 32, 4.

[Aristophanes Ran. 92 sq.] *ὁ κωμικός* 2, 10.

Berosus: *Βηρωσὸς ἀνὴρ Βαβυλώνιος, ἱερεὺς τοῦ παρ' αὐτοῖς Βήλου, κατ' Ἀλέξανδρον γεγονὼς, Ἀντιόχῳ τῷ μετ' αὐτὸν τρίτῳ* [i. e. Antiocho I *Σωτῆρι*. Eusebius suo arbitrio *τῷ μετὰ Σέλευκον τρίτῳ* correxit cum Berosi dedicationem ad Antiochum II *Θεόν* referret Quod si recte fecit, certe Berosus libros suos altero Antiocho tum dedicasse censendus est, cum ille regnum cum patre commune obtineret i. e. ante a. 261; cf. Trog. prol. 26 ut in Syria rex Antiochus cognomine Soter altero filio occiso, altero rege nuncupato Antiocho decesserit.] *τὴν Χαλδαίων ἱστορίαν ἐν τρισὶ βιβλίοις κατατάξας καὶ τὰ περὶ τῶν βασιλέων ἐκθέμενος* 38, 4. [frg. 14a] 38, 7.

[Callimachus in Iov. 8] 28, 31.

Crates 32, 1.

Democritus: *τῶν κατὰ τὸν Δημόκριτον ξυμπαθειῶν τε καὶ ἀντιπαθειῶν* 18, 12 [cf. Colum. de rust. 11, 3, 64 Democritus in eo libro qui Graece inscribitur *περὶ ἀντιπαθειῶν*. schol. Nic. Ther. 764 *Βῶλος . . ὁ Δημοκρίτειος ἐν τῷ περὶ συμπαθειῶν καὶ ἀντιπαθειῶν*. Suid. s. v. *Βῶλος*: *φυσικὰ δυναμερά· ἔχει δὲ περὶ συμπαθειῶν καὶ ἀντιπαθειῶν λίθων κατὰ στοιχεῖον*. qui hodie in cod. Ambrosiano R 111 sup. extat libellus *Δημοκρίτου περὶ συμπαθειῶν καὶ ἀντιπαθειῶν*, Byzantinae est originis. uid. Gemoll in programmate progymnasii Striegauiensis a. 1884. ad rem cf. Plut. sympos. 2, 7 p. 641 b *ἦσαν δὲ καὶ οἱ τὰς ἀντιπαθείας θρυλοῦντες, καὶ ἄλλα πολλὰ ἀντιπαθόντα ἦν ἀκούειν· ὅτι μαινόμενον ἐλέφαντα καταπαύει κριὸς ὀφθείς, ἔχιδναν δὲ φηγοῦ κλώνιον ἐὰν προσαγάγῃς καὶ θίγῃς, ἵστησιν, ἄγριος δὲ ταῦρος ἀτρεμεῖ καὶ πραΰνεται συκῇ προσδεθείς, τὸ δὲ ἤλεκτρον πάντα κινεῖ καὶ προσάγεται κοῦφα πλὴν ὠκίμου καὶ τῶν ἐλαίῳ βρεχομένων, ἡ δὲ σιδηρῖτις λίθος οὐκ ἄγει τὸν σίδηρον ἂν σκορόδῳ χρισθῇ*].

Diagoras: *τοῖς Φρυγίοις αὐτοῦ λόγοις* 28, 26 [cf. Lobeck, Aglaopham. I p. 369].

Eratosthenes 32, 3.

Euripides [in Oresta, sed falsa referuntur] 11, 23. [in Alcmaeone, histrio qui Furiae partem agebat describi uidetur Wilamowitzio] 26, 8.

Hegesias: *ἐρρέτω καὶ τὰ Ἡγησίου μυθολογήματα καὶ Μένανδρος τῆς ἐκείνου γλώττης ὁ στιχοποιός* 26, 12. locum non intellego.
Hellanicus [frg. 163a] 1, 16.
Heraclitus [frg. 80] 3, 11.
Herodorus: *τοῖς Ἡροδώρου βιβλίοις* 29, 11. [frg. 9] ibid.
Homerus [*A* 599 *Θ* 326] 8, 11. [*Σ* 401] 9, 7. [*B* 372] 21, 18. [*X* 226] 23, 8. [*B* 6] 23, 16. [*A* 225] 29, 6. [*B* 212. 219] 29, 7. 33, 25. [*Θ* 87] 33, 15. Homerica *Φοῖβος ὁ ἀκερσεκόμης* 23, 9. *ἀμφιγυήεις* 9, 6. *ἀνδροκτασία* 29, 30. *διαπρύσιος* 26, 29. *εἰλίποδες* 23, 10. *ἑκατηβόλος* 9, 20. *κάρη ξανθός* 11, 19. *πολυκοιρανίη* 15, 9. *τερπωλή* 8, 10.
Hypsicrates 38, 17 cf. Laetus Theodotus Mochus.
Iuba: *Ἰόβας Περὶ Ἀσσυρίων γράφων . . . εἰσὶ δὲ αὐτῷ βίβλοι Περὶ Ἀσσυρίων δύο* 38, 13. [frg. 21] ibid.
Iustinus 20, 16.
Laetus: *γεγόνασι παρ' αὐτοῖς* [Phoeniciis] *ἄνδρες τρεῖς Θεόδοτος Ὑψικράτης Μῶχος· τούτων τὰς βίβλους εἰς Ἑλληνίδα κατέταξεν φωνὴν Λαῖτος ὁ καὶ τοὺς βίους τῶν φιλοσόφων ἐπ' ἀκριβὲς πραγματευσάμενος* 38, 17. [FHG 4 p. 437] 38, 20
Leo [epistula pseudonyma Alexandri ad Olympiadem de mendaciis sacerdotum]: *Λέοντος . . τὰ ὑπομνήματα* 28, 27.
Menander cf. Hegesias.
Menander: *Μένανδρος ὁ Περγαμηνός* 39, 3 [Ephesium eum dicit Ioseph. c. Graec. 1, 18]. [frg. 3] ibid.
Metrodorus Lampsacenus: *ἐν τῷ Περὶ Ὁμήρου* 24, 6 [cf. Schrader, Porphyr. quaest. Homer. p. 384].
Mochus 38, 17 cf. Laetus.
Orpheus [Lobeck Aglaoph. I p. 439] 9, 12.
Philochorus [frg. 52] 32, 6.
Proteus Peregrinus 26, 21.
Ptolemaeus Mendesius: *Αἰγυπτίων εἰσὶν ἀκριβεῖς χρόνων ἀναγραφαί, καὶ τῶν κατ' αὐτοὺς γραμμάτων ἑρμηνεύς ἐστι Πτολεμαῖος, οὐχ ὁ βασιλεύς, ἱερεὺς δὲ Μένδητος* 39, 8. [frg. 1] 39, 9.
Theodotus 38, 17 cf. Laetus.
Tragicus anonymus [frg. ad. 471] 9, 21.

Scriptura [Ioann. 1, 5] 14, 18. [Ps. 8, 5] 17, 7. [Ioann. 1, 3] 22, 5. [1 Cor. 7, 5] 48, 22. [Rom. 7, 2] 49, 11. [Gen. 1, 3] 49, 16. 50, 1. [Amos 2, 12] 50, 7.

Index nominum

Ἄβας 39, 22.
Ἄβδηρα 18, 14. *ἀβδηρολόγος* ibid.
Abderus 18, 15.
Ἀγαμέμνων 21, 18. 24, 11. 37, 21. 39, 23. 40, 27.
Ἀγήνωρ 35, 11.
Ἄδμητος 23, 9.
Ἀθηνᾶ 8, 27. 9, 5. 23, 8. 24, 7.
Ἀθῆναι 40, 25. *Ἀθήνησιν* 32, 7.
Ἀθηναῖοι 9, 3. 15, 10, 12. 28, 17. 18. 25. 26. 37, 6. 40, 12. 23.
Αἰγύπτιοι 1, 8. 11. 38, 1. 39, 7.
Αἴγυπτος 39, 10. 11.
Ἀϊδωνεύς 9, 13.
Αἰολεῖς 2, 4.
Αἴσωπος 36, 8.
Aetna 4, 4.
Ἀκραγαντῖνοι 35, 22.

Ἀκρίσιος 39, 22. 40, 23.
Ἀκταία 40, 13.
Ἀκταῖος 40, 13.
Ἀλέξανδρος 2, 25. 38, 5.
Ἀμαζόνες 33, 19.
Ἀμφικτύων 40, 17.
Ἀμφίστρατος 34, 12.
Ἄμφιων 41, 17. 42, 8.
Ἄμωσις 39, 10. 12. 16.
Anaxagoras 29, 8.
Ἀνάξαρχος 21, 10.
Ἀνάχαρσις: τὸν Σκύθην Ἀνάχαρσιν 14, 2.
Ἄνδρων 36, 5.
Ἀντιγενίδης: τὸν Θηβαῖον Ἀντιγενίδην 26, 15.
Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος 31, 19.
Ἀντίνοος 11, 8.
Ἀντίοχος 38, 5.
Ἀνύτη 34, 13.
Ἄντος 3, 24.
Ἄπις 39, 21.
Ἀπολλόδωρος 31, 23.
Ἀπόλλων 8, 25. 9, 9. 18. 21, 16. 21. 24, 27. — 9, 16. 23, 9.
Ἀργεία 35, 13.
Ἀργεῖοι 39, 20.
Ἀργεῖος 39, 21.
Ἀργώ 10, 15.
Ἄρης 9, 9. 36, 4.
Aricia: οὐ μακρὰν τῆς μεγάλης πόλεως 29, 30.
aries zodiaci 11, 14.
Ἀριμάσπια 41, 20.
Ἀρισταῖος: Ἀριστταίου τοῦ Προκοννησίου 41, 19.
Ἀρίσταρχος 31, 23.
Aristides Smyrnaeus a Iustino lacessitus esse uidetur Wilamowitzio 20, 22 [cf. τῶν ἐγκωμίων].
Ἀριστιππος 2, 21.
Ἀριστόδημος 36, 9.
Ἀριστόδοτος 34, 15.
Ἀριστόξενος 26, 14.
Ἀριστοτέλης 2, 23. 3, 10. 26, 30. 27, 2. — 27, 6. ἀριστοτελικῶς 2, 26.
Ἀριστοφάνης 31, 22.
Ἁρμονία 36, 5.
Ἄρτεμις 3, 13. 8, 24. 10, 14. 29, 30.
Ἀρχίλοχος 32, 12. 13.
Ἄρχιππος 32, 7.
Ἄσβολος: Ἀσβόλου τοῦ Κενταύρου 41, 20.
Ἀσκληπιός 8, 27. 23, 12.
Ἀσσύριοι 43, 10.
Ἀταλάντη 9, 5.
Ἄτλας 40, 14.
Ἄτοσσα 1, 16.
Ἀτρεύς 39, 23.
Ἀττική 2, 4. 40, 14.
ἀττικίζειν 28, 18.
Ἀττικός 29, 13. 40, 7.
Ἄττις 8, 23.
Αὐαρία 39, 16.
Ἀφροδίτη 8, 24. 24, 26. 36, 4.
Ἀχιλλεύς 24, 10. 33, 22.
Βαβυλώνιοι 1, 7. 14, 5.
Βάκις 41, 21.
Βερενίκη 11, 7.
Βῆλος 38, 5.
Βηρωσός ἀνὴρ Βαβυλώνιος 38, 4. 12. 13.
Βησαντίς: Βησαντίδα τὴν Παιόνων βασίλισσαν 35, 5 [nescio an conferam Plin. HN 7, 51 indubitatum exemplum est Nicaei nobilis pyctae Byzanti geniti qui adulterio Aethiopis nata matre nihil a ceteris colore differente ipse anum regenerauit Aethiopem vid. Kalkmann Rh. Mus. 42, 500].
Βοϊσκος 34, 11.
Βοιωτία 40, 3.
Βούσιρις 3, 24.
Βρύαξις 35, 14.
Γαννυμήδης 11, 3. 36, 18.
Γῆ 9, 4.
Γλαυκίππη 34, 26. 35, 3.
Γλυκέρα 35, 13.
Γόμφος 34, 12. de nomine dubitat OJahn [Abhdlg. d. sächs. Ges. d. Wiss. VIII p 753].

Γοργώ 8, 25.
Γύγης ὁ Λυδός 32, 14.
Δαναΐδες 27, 22.
Δαναός 39, 22. 40, 18. 42, 19.
Δαρδανία 40, 18.
Δάρδανος 37, 25. 40, 18.
Δάφνη 9, 17. 21, 22.
Δεινομένης 35, 7.
Δελτωτόν 10, 19.
Delphi 9, 16. 21, 19. 26, 14.
Δευκαλίων 40, 16.
Δηίφοβος 23, 8.
Δῆλος 11, 1.
Δημήτηρ 9, 14. 10, 12.
Δημόδοκος 41, 18. 42, 10.
Δημόκριτος 18, 12. 26, 30. — 18, 17.
Διαγόρας 28, 24.
Διογένης 2, 19.
Διομήδης 18, 16.
Διονύσιος Syracusarum tyrannus 2, 22.
Διονύσιος ὁ Ὀλύνθιος 31, 20.
Διόννσος 9, 10. 17. 40, 25.
Διόσκοροι 11, 18.
Δράκων 42, 22.
δράκων ὁ μυστικός 9, 12 cf. 10, 29.
Δρύμωνος 41, 21 corruptum; litterae *δρυμ* repetitae uidentur ex uoce *Ἀριμασπια* quae in Eusebii codicibus in *δριμάσπια* corrumpebatur.
Dodona 14, 6. 21, 22.
Δωριεῖς 2, 3. *δωρίζειν* 28, 18.
Ἕκτωρ 23, 9. 24, 10.
Ἑλένη 11, 19. 24, 12. — 11, 22.
Ἐλευσίς 9, 12. 40, 20.
Ἐλεφαντίς 36, 22.
Ἕλλην 2, 6. *Ἕλληνίς* 38, 18. *Ἕλληνες* 1, 2. 4, 20. 13, 19. 14, 10. 18, 20. 23, 5. 23. 24, 11. 27, 10. 29, 21. 30, 6. 26. 31, 5. 10. 12. 34, 5. 37, 14. 39, 25. 40, 10. 41, 4. 12. 43, 9.
Ἐμπεδοκλῆς 4, 3.
Ἐνγόνασιν 11, 16.
Ἐπίκουρος 26, 29. 29, 2.
Ἐπιμενίδης: *Ἐπιμενίδου τοῦ Κρητός* 41, 18.
Ἐπιμηθεύς 40, 14.
Ἐρατοσθένης 31, 23.
Ἐτεοκλῆς 35, 26.
Εὐάνθη 36, 13.
Εὐθυκράτης 34, 14. 16. 17. 35, 5.
Εὔκλος: *Εὔκλου τοῦ Κυπρίου* 41, 21.
Εὔμολπος 40, 23.
Εὐριπίδης 3, 15.
Εὐρυσθεύς 39, 23.
Εὐρώπη 35, 8. 38, 21. 40, 19. — 35, 11.
Εὔφορβος 27, 1.
Ἔφορος ὁ Κυμαῖος 31, 20.
Ζεύς 8, 19. 9, 10. 10, 19. 21. 29. 23, 11. 16. 24, 8. 27, 15. *τοῦ Ὀλυμπίου Διός* 28, 31. *τὸν . . Λατιάριον Δία* 29, 29. 35, 9. — 11, 2. 17. 21.
Ζέφυρος 9, 20. 21.
Ζηνόδοτος 31, 22.
Ζήνων 3, 22. — 27, 5. 7.
Ἠλύσια πεδία 11, 22.
Ἥρα 23, 21. 24, 7. — 23, 11.
Ἡρακλεῖδαι 32, 1.
Ἡράκλειτος 3, 11. *τὸ Ἡρακλείτειον σκότος* 3, 17.
Ἡρακλῆς 3, 25. 27. 18, 16. 29, 11. 13. 42, 1. 4. — 23, 12.
Ἠριγόνη 10, 13.
Ἥρινna: *Ἥρινναν τὴν Λεσβίαν* 34, 10. carmen *Ἠλακάτην* tangi 34, 22 cognouit Wilamowitz.
Ἡρόδοτος ὁ Ἁλικαρνασσεύς 31, 19.
Ἡρόδοτος ὁ Ὀλύνθιος 35, 4. 14.
Ἡφαιστίων 36, 17.
Ἥφαιστος 9, 4. 6.
Θαλῆς 43, 6. — ad historiolam Thaletis et ancillae alluditur 27, 20.
Θαλιαρχίς 34, 16.
Θάμυρις 41, 17. 42, 12.
Θεαγένης ὁ Ῥηγῖνος 31, 17.
Θερσίτης 29, 8. 33, 25.
Θεσπιᾶσι 23, 13.
Θῆβαι 40, 22.
Θηβαῖοι 9, 10.
Θυέστης 39, 23.
Ἴλιον 32, 4. 11. 37, 24. 39, 18. 24. 40, 27. 42, 3. 21. *Ἰλιακός* 32, 6. 7.

9. 15. 37, 19. 23. 39, 5. 40, 6. 42, 8. 43, 3.
Ἰναχος 39, 13. 16. 18. 20. 40, 3. 5. 9. 11. 42, 20.
Ἰουδαῖοι 38, 9. 39, 1. 10.
Ἰουστῖνος 21, 4.
Ἴσαυροι 1, 6.
Ἰώ 40, 15.
Ἴων 40, 24.
Ἴωνες 2, 4. *Ἰωνικός* 32, 5. 6. 8.
Κάδμος 40, 1. 22.
Καλλιάδης 36, 14.
Callisthenes 2, 26.
Καλλίστρατος grammaticus 31, 23.
Καλλίστρατος sculptor 36, 14.
Καλλιστώ 10, 15.
Καμβύσης 31, 18.
Κᾶρες 1, 5.
Κάνκασος 23, 14.
Κέκροψ 40, 15. 25.
Κηφισόδοτος 34, 12. 14.
Clitus 3, 2.
Κλειτώ 34, 13.
Κόρη 9, 14. 40, 20. — 10, 12.
Κόρινna 34, 16.
Κράτης Thebanus 4, 9.
Κράτης Mallota 31, 23.
Κρήσκης 21, 1.
Κρῆτες 29, 1.
Κρήτη 40, 19.
Κρίασος 39, 21.
Κρόνος 9, 10. 10, 23. 27, 14.
Κρότωπος 39, 21. 40, 15.
Κυβέλη 8, 22.
Κύκλωπες 1, 15.
Κύπριοι 1, 6.
Κύπρος 10, 20.
Λαΐς 36, 15.
Λακεδαιμόνιοι 42, 22.
Λεαρχίς 34, 9.
Λευκιππίδες 11, 18.
Λεωχάρης 36, 18.
Λητώ 11, 1. *Λητοΐδης* 9, 16.
Λίνος 41, 17. 22.
Λυγκεύς 39, 22. 40, 20. 42, 19.
Λυκοῦργος 42, 20.
Λύσιππος 34, 8.
Λυσίστρατος 35, 17.
Maera 10, 13.
Μαρσύας 1, 12.
Μεγακλείδης 31, 21.
Μελανίππη ἡ σοφή 35, 16.
Μελέαγρος 9, 5.
Μέλητος 3, 24.
Μενέλαος 11, 20. 38, 21.
Μενέστρατος 34, 10.
Μῆτις 27, 15.
Μίκων 35, 10.
Μίνως 6, 21. 27, 8. 40, 22. 42, 18.
Μνησαρχίς: *Μνησαρχίδος τῆς Ἐφεσίας* 34, 15.
Μουσαῖος 40, 26. 41, 18. 42, 7.
Μυρτίς 34, 11.
Μυρώ: *Μυρὼ τὴν Βυζαντίαν* 34, 11.
Μωσῆς 31, 6. 37, 23. 38, 10. 39, 6. 12. 40, 5. 11. 41, 1. 6. 16.
Ναβουχοδονόσορ 38. 8.
Ναυκύδης 34, 11.
Νέαιρα 36, 14.
Νεοπτόλεμος 33, 23.
Νέστωρ 33, 15.
Νίκη 35, 11.
Νικήρατος 34, 15. *Νικηράτου τοῦ Εὐκτήμονος Ἀθηναίου τὸ γένος* 35, 1.
Νοσσίς 34, 14.
Ὄλυμπος 1, 12.
Ὅμηρος 31, 6. 16. 32, 13. 16. 37, 19. 41, 16.
Ὀνομάκριτος: *Ὀνομακρίτου τοῦ Ἀθηναίου* 42, 5.
Ὀρέστης 11, 23.
Ὀρτυγία 11, 1.
Ὀρφεύς 1, 10. 40, 26. 41, 18. 42, 4. 7.
Ὀστάνης 18, 17.
Παντενχίς 35, 4. nomen incertum.
Πάρις 11, 20. 24, 12.
Πασιφάη 35, 14.
Πεισιστρατίδαι 42, 6.
Πελοπόννησος 40, 17.
Πέλοψ 27, 13. 40, 24.
Περικλύμενος 35, 28.
Περίπατος 36, 13.

Πέρσαι 1, 7. 15. 29, 22. 38, 11.
Περσεύς 39, 22. 40, 25.
Πήγασος 8, 26.
Πλάτων 2, 22. 4, 8. 26, 28.
Πολυνείκης 35, 25.
Πολύστρατος: *Πολυστράτου τοῦ Ἀμπρακιώτου* 35, 20.
Ποσειδών 8, 26. 9, 8. 27, 14.
Πραξαγορίς 34, 12.
Πράξιλλα 34, 8.
Πραξιτέλης 35, 4. 36, 20.
Προῖτος 39, 22. 40, 23.
Προμηθεύς 11, 16. 23, 14. 40, 14.
Προναπίδης: *Προναπίδου τοῦ Ἀθηναίου* 41, 22.
Πυθαγόρας philosophus 4, 7. 27, 1. 43, 2.
Πυθαγόρας artifex 35, 8. 27.
Ῥαδάμανθυς 6, 21. 27, 8.
Ῥέα 8, 21. 10, 28.
Ῥωμαῖοι 20, 28. 29, 23. 28. 36, 2. 37, 6. *τῇ Ῥωμαίων πόλει* 37, 1. — 21, 1. 30, 1.
Σαπφώ 34, 10. 20.
Σαρδώ 10, 20.
Σεμέλη 23, 11.
Σεμίραμις 33, 20.
Σθενέλαος 39, 21. 22. 40, 17.
Σίβυλλα 41, 18.
Σικελία 4, 4. 10, 18.
Σιλανίων 34, 10. 16.
σκορπίος in astris positus 10, 14.
Σολομών 38, 22. 39, 5.
Σόλων 43, 2.
Σπάρτη 41, 19.
Στησίμβροτος ὁ Θάσιος 31, 18.
Στωϊκοί 6, 17.
Σωκράτης 3, 27.
Σώφρων 36, 6.
Τατιανός 37, 13. 43, 10.
ταῦρος zodiaci 11, 15.
Τελέσιλλα 34, 13.
Τελμησσεῖς 1, 4.
Τληπόλεμος 42, 3.
Τουσκανοί 1, 11. forma nominis inaudita est et per errorem deriuata ex Latino uocabulo *Tuscanicus*.
Τριόπας 39, 21. 40, 14.
Τριπτόλεμος 10, 10. 40, 21.
Τροία 33, 24.
Τρωϊκός 32, 2. 42, 2. 10.
Τρώς 37, 25.
Τυρρηνοί 1, 14.
Ὑάκινθος 9, 20.
Φαέθων 10, 29. 40, 16.
Φαίακες 42, 12.
Φάλαρις 35, 19.
Φερεκύδης 4, 6. 27, 2.
Φερσέφασσα 10, 29.
Φήμιος 41, 18. 42, 10.
Φιλαινίς 36, 22.
Φιλάμμων 41, 17. 42, 12.
Φιλοκτήτης 33, 23.
Φιλόχορος ὁ Ἀθηναῖος 31, 21.
Φίλων 36, 17.
Φοῖβος 23, 9.
Φοίνικες 1, 8. 38, 1. 9. 16.
Φοινίκη 38, 22. 40, 19.
Φόρβας 39, 21. 40, 13.
Φορωνεύς 39, 20. 40, 3. 11.
Φρύγες 1, 6. 13.
Φρυγία 40, 24.
Φρύγιος 8, 22.
Φρύνη 35, 3.
Χαλδαῖοι 38, 1. 6. 16.
Χαμαιλέων 31, 21.
Χείραμος 38, 22. 39, 4. 5.
Χείρων ὁ Κένταυρος 10, 15.
Χρυσάωρ 8, 26.
Ὤγυγος 40, 12.
Ὦρος: *Ὤρου τοῦ Σαμίου* 41, 22.

Index graecus

ἀβελτερία: τῇ σφῶν ἀ. παρεδόθησαν 8, 3. τῇ σφῶν ἀ. πρὸς τὸ κενοδοξεῖν τραπέντες 13, 21. χειμῶνι τῆς σφῶν ἀ. 18, 10.

ἄγγελος: ὁ μὲν οὖν λόγος πρὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων κατασκευῆς ἀγγέλων δημιουργὸς γίνεται 7, 11. τὰ περὶ τοὺς ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους 7, 18. οἱ ἄνθρωποι καὶ ⟨ἄγγελοι⟩ 7, 26. πνεῦμα ἐν ἀγγέλοις 13, 29.

ἄγνοια: διὰ τὴν παράβασιν καὶ τὴν ἄγνοιαν 7, 31. δι' ἀγνοιῶν καὶ φαντασιῶν 15, 13.

ἀγνώμων: τὸ μὲν γὰρ ἄγνωμον ὅτι μηδὲ ὑφ' ἡμῶν παραδεκτόν 31, 13.

ἀγών: πάντες οἱ ἄνθρωποι . . . τελειοτέραν διὰ τῶν ἀγώνων ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως τὴν μαρτυρίαν λάβωσιν 13, 27. locus corruptus est scripserimque *αἰώνων*.

ἀδοξία: πανηγύρεις . . . εἰς ἀδοξίαν τοὺς ἀνθρώπους περιτρέπουσιν 24, 20.

ἀεροφοιτος: τῶν ἀεροφοίτων τὴν πτῆσιν λαμβάνειν 21, 25 [ἰταμαῖς κυσὶν ἀεροφοίτοις Aristoph. Ran. 1292 in parodia Aeschyli, substantiue unus Tatianus posuisse uidetur].

ἀθανασία: ὁ Ἀριστοτέλης . . . τῆς ψυχῆς διαβάλλει τὴν ἀθανασίαν 27, 3. εἰκόνα τῆς ἀθανασίας τὸν ἄνθρωπον 7, 8. μετὰ τὴν τῆς ἀθανασίας ἀποβολήν 17, 5. θάνατον διὰ τιμωρίας ἐν ἀθανασίᾳ λαμβάνουσα 14, 14. τὸ λυπηρὸν μετὰ ἀθανασίας 15, 22. locus corruptus 15, 25.

ἀθάνατος: ἄνθρωπος . . ἔχῃ καὶ τὸ ἀθάνατον 7, 10. ἢ μετὰ ἀπολαύσεως τὸ ἀθάνατον ἢ τὸ λυπηρὸν μετὰ ἀθανασίας 15, 22. loci corrupti 15, 20. 17, 11.

ἀθύρειν: εὐαρεστοῦσι δὲ αὐτοῖς οἱ ἑπτὰ πλανῆται ** ὥσπερ οἱ τοῖς πεσσοῖς ἀθύροντες 10, 7 [comparasse uidetur scriptor stellas per zodiacum uagantes hominibus qui in lusu calculos promouent et reducunt; cf. de hac comparatione Bernays, ges. Abhdlg. I p. 57². ceterum ineptissime *τοῖς πεσσοῖς ἀθύρειν* posuit pro *πεσσεύειν*: neque enim *ἀθύρειν* est simpliciter *ludere*, sed *puerili modo ludere sine prudentia et certo fine*].

αἱματεκχυσία: αἱματεκχυσίαις ἀθεωτάταις 26, 5 [Hebr. 9, 22].

αἱρεῖσθαι: τῇ τῶν αἱρουμένων αὐτεξουσίῳ γνώμῃ 7, 21 [οὐχ ἑλομένους οὐδὲ κρίναντας Plut. de uitios. pud. 8 p. 532b]. μοὶ δόξας αἱρουμένῳ διδαγμάτων ὧν θέλω 28, 21 [τὰ τῶν Πυθαγορείων αὐτοῦ τε ἑλομένους μετιέναι δόγματα Porphyr. uit. Plotin. 21].

αἰσθητός: αἰσθητῶν καὶ ὁρατῶν 5, 4. αἰσθητόν τι 19, 21.

αἰών: ἑστῶτα τὸν αἰῶνα 27, 27. τῶν καθ' ἡμᾶς αἰώνων πεπερασμένων 6, 19. αἰῶνες οἱ κρείττονες 22, 21. διὰ τῶν αἰώνων [ex coni.] 13, 27.

αἰώνιος: πυρὸς αἰωνίου βορᾷ 18, 18.

ἀκροατήριον: τὰ ἀκροατήρια κηρύττοντα πάνθ' ἅπερ ἐν νυκτὶ μοχθηρῶς πραγματεύεται καὶ τέρποντα τοὺς ἀκροατὰς αἰσχρῶν λόγων ἐκφωνήμασιν 25, 11. de ἀκροατηρίοις philosophorum locuntur Dio Chrys. 32, p. 363 Plut. de rat. aud. p. 45 f., praecipue Epictet. 3, 23; sed cf. ἐν ἀκροάσεσι καὶ θεάτροις Plut. de am. et adul.

p. 58 c. Epictet. enchir. 33, 11 *εἰς ἀκροάσεις τινῶν μὴ εἰκῇ μηδὲ ῥᾳδίως πάριθι· παριὼν δὲ τὸ σεμνὸν καὶ εὐσταθὲς καὶ ἅμα ἀνεπαχθὲς φύλασσε.*

ἀλαζονεία: *τίς . . . τῶν πάνυ σπουδαίων ἀλαζονείας ἔξω καθέστηκεν* 2, 18. *διὰ τὴν ἀλαζονείαν τόπους ἐπιλεγόμενοι* ** 4, 16.

ἀλαζονικός: *Ἐμπεδοκλέους τὸ ἀλαζονικόν* 4, 4.

ἀλήθεια: *λόγων ἄμιλλα καὶ οὐκ ἀληθείας διακόσμησις* 29, 10. *τὸ κατ' ἀλήθειαν σπουδαῖον* 4, 11. 36, 22. *τῆς κατὰ ἀλήθειαν σοφίας* 28, 4. *μὴ γινώσκουσα τὴν ἀλήθειαν* 14, 13. *τὸν κήρυκα τῆς ἀληθείας* 18, 22. *κηρύττων τὴν ἀλήθειαν* 21, 6. *ὅπως . . ὡς μυθολογίαν τὴν ἀλήθειαν παραβραβεύσωσιν* 41, 10.

ἀληθής: *τὴν τοῦ ἀληθοῦς κατάληψιν πεποιημένος* 6, 10. *τἀληθὲς ἐξευρεῖν* 30, 4.

ἀλληγορεῖν: *μηδὲ τοὺς μύθους μηδὲ τοὺς θεοὺς ὑμῶν ἀλληγορήσητε* 23, 23.

ἀλληγορία: *πάντα εἰς ἀλληγορίαν μετάγων* 24, 7.

ἀλογιστία: *τὴν ὑμετέραν ἀλογιστίαν* 18, 22.

ἄλογος: *ἵνα . . . τὴν ἄλογον ἐπὶ γῆς πολιτείαν εὔλογον διὰ τῆς ἀστροθεσίας ἀποδείξωσιν* 9, 29. *ὁ λόγος προελθὼν ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς δυνάμεως οὐκ ἄλογον πεποίηκε τὸν γεγεννηκότα* 6, 3. *τὰ ἄλογα* 16, 12. *τὴν ἀλόγων μίμησιν* 26, 25.

ἀμαθής: *Ἀριστοτέλης ἀμαθῶς ὅρον τῇ προνοίᾳ θεὶς* 2, 23. *τί . . χαλεπὸν ἀνθρώπους πεφυκότας ἀμαθεῖς ὑπὸ ἀνθρώπου νῦν ὁμοιοπαθοῦς συνελέγχεσθαι*; 37, 16.

ἀμαθία: *τούτου . . τὴν ἀμαθίαν ὁ θάνατος συνήλεγξεν* 3, 18. *οἱ ἐμπλέοντες τῆς νεὼς φερομένης οἴονται διὰ τὴν ἀμαθίαν ὅτι τὰ ὄρη τρέχουσιν* 27, 25. *τὸ δὲ ἀμετροεπὲς εἰ μὴ προσῆν αὐτῷ διὰ τὴν ἀμαθίαν* 33, 26.

ἀμάρα: uox corrupta 4, 2.

ἁμαρτία: *διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἐπράθημεν* 12, 15. *πνεῦμα τὸ τέλειον ὅπερ ἀπορρίψασα διὰ τὴν ἁμαρτίαν* 22, 13. *ὁσάκις ἂν* (daemones) *τοὺς ἑπομένους αὐτοῖς τὰς ἁμαρτίας ἐκπαιδεύσωσιν* 15, 17. *τῆς ἁμαρτίας τὰ εἴδη* 16, 1.

ἄμιλλα: *τὰ γὰρ τοιαῦτα λόγων ἐστὶν ἄμιλλα καὶ οὐκ ἀληθείας διακόσμησις* 29, 10 [*ἄμιλλαν γὰρ σὺ προὔθηκας λόγων* Eur. Med. 546. Suppl. 428. *λόγων ματαίων εἰς ἄμιλλαν ἐξιών* frg. 347. *φιλοσόφων λόγων ἀμίλλας* Gorg. Hel. 13].

ἀμοιρεῖν: *σαρκος . . ἀμοιροῦσι* 15, 14.

ἀναγεννᾶσθαι: *καθάπερ ὁ λόγος ἐν ἀρχῇ γεννηθεὶς . . . κἀγὼ ἀναγεννηθεὶς καὶ τὴν τοῦ ἀληθοῦς κατάληψιν πεποιημένος* 6, 10 [*ἔπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστὶ καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως ὃν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται. ἐπ' ὀνόματος γὰρ τοῦ πατρὸς τῶν ὅλων καὶ δεσπότου θεοῦ καὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ πνεύματος ἁγίου τὸ ἐν τῷ ὕδατι τότε λουτρὸν ποιοῦνται. καὶ γὰρ ὁ Χριστὸς εἶπεν· ἂν μὴ ἀναγεννηθῆτε, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν* Iustin. apolog. 1, 61 cf. 66 Ioann. 3, 3. 5. *ἀναγεννᾶσθαι* in N. T., quod nobis traditum est, tantummodo legitur 1 Petr. 1, 3. 23].

ἀναιρεῖν: *θεότης ἡ καθ' ὑμᾶς ἀνῄρηται καὶ ὑφ' ἡμῶν καὶ ὑφ' ὑμῶν* 24, 1.

ἀναλίσκειν: *λύπη μου τὴν ψυχὴν οὐκ ἀναλίσκει* 11, 31.
ἀναξιοπαθεῖν: *μὴ ἀναξιοπαθήσητε παρὰ τοῖς βαρβαρικῇ νομοθεσίᾳ παρακολουθοῦσι παιδεύεσθαι* 14, 3 [cf. Hesych. *βρενθύνεται ἀναξιοπαθεῖ* . . infinitiuus pro participio positus est ex usu recentioris Graecitatis cf. e.g. Porphyr. uit. Plot. 1 *οὔτε* . . *διηγεῖσθαι ἠνείχετο*].
ἀνάστασις: *σωμάτων ἀνάστασιν* 6, 15.
ἀνατρέχειν: *πρὸς τὴν συγγένειαν τὴν ἀρχαίαν ἀναδραμεῖν* 23, 5.
ἀνδραγάθημα: *χάριν τῶν ἀνδραγαθημάτων* 7, 16.
ἀνεξάρνητος: *μενούσης μοι τῆς κατὰ θεὸν πολιτείας ἀνεξαρνήτου* 43, 15.
ἄνθρωπος: *ἔστι* . . *ἄνθρωπος οὐχ ὥσπερ οἱ κορακόφωνοι δογματίζουσι ζῷον λογικὸν νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν* 16, 10 [*ἄλλοι ἔφασκον ἄνθρωπον ζῷον εἶναι λογικὸν θνητὸν νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν* Sext. hypotyp. 2, 26, idem refert adu. dogm. 7, 269. animal intellegens et rationis capax Lactant. diu. instit. 2, 1. cf. Cic. de leg. 1, 22 animal . . . . plenum rationis et consilii, quem uocamus hominem. Pseudoplat. definit. p. 415a *ἄνθρωπος ζῷον* . . . *ὃ μόνον τῶν ὄντων ἐπιστήμης τῆς κατὰ λόγους δεκτικόν ἐστιν*. Athenag. de resurr. 15 p. 248 *ὁ καὶ νοῦν καὶ λόγον δεξάμενός ἐστιν ἄνθρωπος*. Seneca ep. 41, 8 rationale animal est homo. Epictet. 2, 9, 2 *τί ἐστιν ἄνθρωπος; ζῷον, φησί, λογικὸν θνητόν*. id. 3, 1, 25 *ἄνθρωπος εἶ· τοῦτο δ' ἐστὶν θνητὸν ζῷον χρηστικὸν φαντασίαις λογικῶς*. Herm. Trism. ap. Stob. ecl. 1, 49, 3 p. 321, 7 Wachsm. *καλεῖται δὲ ζῷον μὲν διὰ τὴν ζωήν, λογικὸν δὲ διὰ τὸ νοερόν, θνητὸν δὲ διὰ τὸ σῶμα*. Orig. c. Cels. 4, 74 p. 559b *τῶν ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλοσόφων οὐ κακῶς προταττόντων τὸν ἄνθρωπον καὶ ἁπαξαπλῶς τὴν λογικὴν φύσιν πάντων τῶν ἀλόγων*; uid. etiam Plut. de soll. anim. 2 p. 960b] *μόνος* . . *ὁ ἄνθρωπος εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ, λέγω δὲ ἄνθρωπον οὐχὶ τὸν ὅμοια τοῖς ζῴοις πράττοντα, ἀλλὰ τὸν πόρρω μὲν τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς αὐτὸν δὲ τὸν θεὸν κεχωρηκότα* 16, 14. *τοιούτου μὴ ὄντος τοῦ σκηνώματος προὔχει τῶν θηρίων ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν ἔναρθρον φωνὴν μόνον, τὰ δὲ λοιπὰ τῆς αὐτῆς ἐκείνοις διαίτης ἐστὶν οὐκ ὢν ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ* 16, 25. *λόγος* . . *ὁ ἐπουράνιος* . . . *κατὰ τὴν τοῦ γεννήσαντος αὐτὸν πατρὸς μίμησιν εἰκόνα τῆς ἀθανασίας τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν, ἵν', ὥσπερ ἡ ἀφθαρσία παρὰ τῷ θεῷ, τὸν αὐτὸν τρόπον θεοῦ μοίρας μεταλαβὼν ἔχῃ καὶ τὸ ἀθάνατον* 7, 8. *δύο πνευμάτων διαφορας ἴσμεν ἡμεῖς ὧν τὸ μὲν καλεῖται ψυχή, τὸ δὲ* . . . *θεοῦ* . . *εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις· ἑκάτερα δὲ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς πρώτοις ὑπῆρχεν ἵνα τὸ μέν τι ὦσιν ὑλικοί, τὸ δὲ ἀνώτεροι τῆς ὕλης* 12, 20. *ἄσαρκος* . . *ὁ* . . *θεός, ἄνθρωπος δὲ σάρξ* 16, 20. *διὰ μόνων τῶν ἀνθρώπων τὴν σύστασιν hominum causa quippe qui ex anima et corpore compositi sint* 6, 20 [*πᾶσα κοινῶς ἡ τῶν ἀνθρώπων φύσις ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ τοῦ κατὰ τὴν γένεσιν αὐτῇ συναρμοσθέντος σώματος ἔχει τὴν σύστασιν* Athenag. de resurr. 15 p. 246 Otto. *τὰ αὐτὰ δὲ κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν ἕνωσιν ἔσται τῶν διαλυθέντων πάλιν*

ἐνωθέντων πρὸς τὴν τοῦ ζῴου σύστασιν. ἡ δὲ τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων σύστασις ἐξ ἀνάγκης ἐπομένην δείκνυσιν τὴν τῶν νεκρωθέντων καὶ διαλυθέντων σωμάτων ἀνάστασιν· ταύτης γὰρ χωρὶς οὔτ' ἂν ἐνωθείη τὰ αὐτὰ μέρη κατὰ φύσιν ἀλλήλοις οὔτ' ἂν συσταίη τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις ibid. p. 248]. cf. *δεσμὸς . . τῆς σαρκὸς ψυχή, σχετικὴ δὲ τῆς ψυχῆς ἡ σάρξ. τὸ δὲ τοιοῦτον τῆς συστάσεως εἶδος . .* 16, 22 [*τῆς τῶν ἀνθρώπων φύσεως μὴ διαμενούσης μάτην μὲν ἡ ψυχὴ συνήρμοσται τῇ τοῦ σώματος ἐνδείᾳ καὶ τοῖς τούτου πάθεσιν, μάτην δὲ τὸ σῶμα πεπέδηται πρὸς τὸ τυγχάνειν ὧν ὀρέγεται, ταῖς τῆς ψυχῆς ἡνίαις ὑπεῖκον καὶ χαλιναγωγούμενον* Athenag. de resurr. 15 p. 250] *ὁ . . κατ' εἰκόνα τοῦ θεοῦ γεγονώς* 7, 29.

ἀνθρωπότης: τὸν πόρρω μὲν τῆς ἀνθρωπότητος, πρὸς αὐτὸν δὲ τὸν θεὸν κεχωρηκότα 16, 15.

ἀνίστασθαι: τὸν . . Ζήνωνα διὰ τῆς ἐκπυρώσεως ἀποφαινόμενον ἀνίστασθαι πάλιν τοὺς αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς 3, 23.

ἀντερείδειν: ὑμῖν διὰ τῶν ὑμετέρων ὅπλων ἀντερείδων 31, 15. *ἀντερείδειν* non pro *renitendo*, sed simpliciter pro *certando* positum apud scriptores profanos non legi: sed cf. Sap. Sal. 15, 9 *ἀντερείδεται χρυσουργοῖς καὶ ἀργυροχόοις.*

ἀντιγεννᾶν: ὁ λόγος ἐν ἀρχῇ γεννηθεὶς ἀντεγέννησε τὴν καθ' ἡμᾶς ποίησιν αὐτὸς ἑαυτῷ 6, 8.

ἀντιδοξεῖν: ἀντιδοξοῦσι . . ἑαυτοῖς διὰ τὴν ἀλαζονείαν τόπους ἐπιλεγόμενοι ** 4, 16.

ἀντιποιεῖσθαι: μὴ Φιλαινίδος μηδὲ Ἐλεφαντίδος τῶν ἀρρήτων ἐπινοιῶν ἀντιποιουμένους 36, 23. *τῆς καθ' ἡμᾶς βαρβάρου φιλοσοφίας ἀντεποιησάμην* 37, 8.

ἀντισοφιστεύειν: τοῖς ἀντισοφιστεύουσι δαίμοσι 14, 31.

ἀντισοφίστευμα: παραφόρων δαιμόνων ἐστὶν ἀντισοφιστεύματα 14, 7.

ἀνώτερος: τῆς τῶν γραμμάτων εὑρέσεως ἀνώτερα 31, 11.—*εἱμαρμένης ἀνώτεροι* 10, 8. *ἀνώτεροι τῆς ὕλης* 12, 21. *τῶν παθῶν ἀνώτερος* 22, 2. *νόσου παντοδαπῆς ἀνώτερος γίνομαι* 11, 30. — *τὰ δὲ τῆς ἡμετέρας παιδείας ἐστὶν ἀνωτέρω τῆς κοσμικῆς καταλήψεως* 14, 8.

ἀξιοπιστία ea species quae quamuis et uera et falsa esse possit, hominibus imponat: ὁ . . κεκραγὼς δημοσίᾳ μετ' ἀξιοπιστίας 26, 26. locus corruptus 12, 6 [Lobeck. ad Phryn. p. 567 attulit Maneth. 4, 505 *θηλυγενεῖς δὲ γυναῖκες . . φύσονται λαμπραὶ βαθυχρήμονες ὀλβομέλαθροι, ἀξιοπιστοσύνῃ μεμελημέναι, ἀλλὰ πρὸς ἄνδρας παγκοίνως ζήσουσιν ἐπίψογα.* sine uituperatione ex rhetorum usu [cf. Aristid. quae fertur art. rhet. p. 463 sq. Jebb.] de sublim. 16 p. 32, 14 Vahl. *τὴν . . τῆς ἀποδείξεως φύσιν μεθεστακὼς εἰς . . . ξένων καὶ ὑπερφυῶν ὅρκων ἀξιοπιστίαν.* ceterum ad 12, 6 cf. Sap. Sal. 5, 8 *τί πλοῦτος μετὰ ἀλαζονείας συμβέβληται ἡμῖν;*].

ἀξιόπιστος: ἀξιοπίστως ἠσωτεύσατο 2, 22 *ita luxuriatus est ut aliis bene se facere fallaciter persuaderet.* cf. Apollon. ap. Eus. HE 5, 18, 5 *Θεμίσων ὁ τὴν ἀξιόπιστον πλεονεξίαν ἠμφιεσμένος, ὁ μὴ βαστάσας τῆς ὁμολογίας τὸ σημεῖον, ἀλλὰ πλήθει χρημάτων ἀποθέμενος τὰ δεσμά, δέον ἐπὶ τούτῳ*

ταπεινοφρονεῖν, ὡς μάρτυς καυχώμενος . . . Plotin. 2, 9, 10 *καίτοι αὐτοί* [Christiani] *οὐκ ὀκνοῦσι τὰ αὐτῶν ἐθέλοντες δοκεῖν εἶναι ἀληθῆ ἀξιοπίστως ἢ καὶ οἰόμενοι τὰ αὐτῶν οὕτως ἔχειν λέγειν ἃ δὴ λέγουσιν.* Polyb. 12, 8, 3 *καὶ ταῦτα λέγειν αὐτόν φησιν* [Aristotelem Timaeus] *οὕτως ἀξιοπίστως ὡς δοκεῖν ἕνα τῶν ἐστρατηγηκότων ὑπάρχειν.* 3, 44, 7 *τὸ τῆς ἐπαγγελίας αὐτῶν ἀξιόπιστον.* 28, 4, 10 *τοῦτον ὑπολαμβάνων εἶναι τὸν ἀξιοπίστως ἐνιέντα τὰς κατ' αὐτῶν διαβολάς.* 3, 33, 17 *τοῖς ἀξιοπίστως ψευδομένοις τῶν συγγραφέων.* praeterea uid. Hesych. *βρενθύεσθαι . . . . ἀξιοπιστεύεσθαι* schol. Arist. Nub. 876 ap. Suid. s. u. *ἀναπειστηρίαν: ἀξιοπιστεύονται . . οἱ διδάσκαλοι λέγοντες ἧττον τοσοῦδε οὐ λαμβάνω ἐπὶ τούτῳ τῷ ἀναγνώσματι καὶ ἐπαγγέλλονται προνοήσεσθαι τῶν καινῶν μαθητῶν ὅσον ὧν προνοοῦσι μάλιστα.* Polyb. 12, 17, 1 *ἵνα μὴ δόξωμεν τῶν τηλικούτων ἀνδρῶν καταξιοπιστεύεσθαι.*

ἀπαθανατίζειν: τῆς ἀπαθανατιζούσης τὰς ψυχάς 17, 23. *ἀπαθανατίζεσθαι μόνην τὴν ψυχήν* 27, 8. *οὐδὲ ἡ Τυνδαρὶς ἀπηθανάτισται* 11, 23.

ἀπαίδευτος: Ἀριστοτέλης . . . λίαν ἀπαιδεύτως Ἀλέξανδρον . . ἐκολάκευεν 2, 25.

ἀπαύγασμα: τῆς γὰρ ὕλης καὶ πονηρίας εἰσὶν ἀπαυγάσματα 17, 2. cl. Sap. Sal. 7, 26 Hebr. 1, 3 apparet Tatianum *καταχρηστικῶς* hac uoce uti.

ἁπλότης: θελήματι τῆς ἁπλότητος αὐτοῦ 5, 22.

ἀποβαίνειν: τὸ μέλλον ἀποβαίνειν 7, 20. *οἷς τὸ θνήσκειν ῥᾴδιον ἀποβαίνει* 15, 21. *τοῖς . . δαίμοσιν τὸ πλημμελεῖν μεῖζον ἀποβέβηκεν* 16, 3. *οἱ μιμησάμενοι . . δαιμόνων στρατόπεδον ἀποβεβήκασι* 8, 2 [*προσέχετε μή τι τούτων ἀποβῇτε τῶν ἀτυχημάτων* Epictet. 1, 3, 9]. *ἐκπύρωσιν ἀποβαίνειν κατὰ καιρούς* 27, 7. *νῦν . . μόνοις ὑμῖν ἀποβέβηκε μηδὲ ἐν ταῖς ὁμιλίαις ὁμοφωνεῖν* 2, 2. neque ita absolute positam ut 27, 7 neque cum simplici infinitivo coniunctam hanc uocem alibi me legere memini.

ἀπόβασις: τῶν μελλόντων . . τὰς ἀποβάσεις 7, 22.

ἀπογέννημα: τῆς . . εἱμαρμένης . . ἀπογεννήματα 8, 9.

ἀπογίνεσθαι: κατά τινας κύκλων περιόδους γινομένων ἀεὶ καὶ ἀπογινομένων τῶν αὐτῶν 6, 18 [apud Iones quos Thucydides secutus est [cf. Krüger ad 2, 34] mortem significabat; similiter atque apud Tatianum uerbo *γίνεσθαι* oppositum est in Galen. hist. philos. 22 p. 612, 15 Diels *τὴν δὲ φθορὰν, ὅταν ἐξ ὄντων πρὸς τὸ μὴ εἶναι καθιστῆται, καθάπερ ἐπὶ τῶν ἀπογιγνομένων ζῴων* et in Plutarchi quae fertur consolat. ad Apollon. 15 p. 109f *οἴει σὺ διαφορὰν εἶναι μὴ γενέσθαι ἢ γενόμενον ἀπογενέσθαι*; uarios uocabuli usus non bene distinxit Wyltenbach animadu. in Plut. p. 733 ed. Oxon].

ἀποδέχεσθαι: τὸν Ἡράκλειτον . . οὐκ ἂν ἀποδεξαίμην . . εἰπόντα 3, 11. *κἂν ὡς ὁμοίως μυθολογοῦντας ἡμᾶς ἀποδέξασθε* 23, 19. *πῶς . . γένεσιν τὴν καθ' εἱμαρμένην ἀποδέξομαι* 11, 25. *τὸ . . αὐτοῦ πᾶς ὁ ἀποδεχόμενος κτῆμα* 30, 24 [cf. *δεῖ γὰρ πάντως περί τινα τῶν ἐκτὸς ὑλῶν φιλοτεχνεῖν ἀλλ' οὐκ ἐκείνην ἀποδεχόμενον* Epictet. 2, 5, 21].

ἀποκαθιστᾶν: ὥσπερ ἐκείνοις [latronibus] *ἔθος ἐστὶ ζωγρεῖν τινας,*

εἶτα τοὺς αὐτοὺς μισθοῦ τοῖς οἰκείοις ἀποκαθιστᾶν, οὕτω καὶ οἱ νομιζόμενοι θεοὶ . . . ἣν ἐπραγματεύσαντο νόσον περιγράφοντες τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκαθιστῶσιν 20, 18. 24. *θεὸς ὁ βασιλεύων . . . τὴν . . ὑπόστασιν ἀποκαταστήσει πρὸς τὸ ἀρχαῖον* 7, 5 [cf. *τὸ ἡγεμονικὸν ἡμῶν εἰς τὸ ἐξαρχῆς ἀποκατέστη* Epictet. 2, 18, 8].

ἀπομνημόνευμα: *ἀπομνημονεύματα uerae* Christianorum *narrationes*, quae fabulis ethnicorum opponuntur 23, 18. cf. 23, 7 *συγκρίνατε τοὺς μύθους ὑμῶν τοῖς ἡμετέροις διηγήμασιν*. Iustin. apol. 1, 33 p. 102 *ὡς οἱ ἀπομνημονεύσαντες πάντα τὰ περὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐδίδαξαν*. 67 p. 184 *τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν*. 53 p. 142. 66 p. 182. Origen. c. Cels. 7, 54 p. 732 f *ἐπεὶ οὖν ἀναπέμπει ἡμᾶς ἐπὶ τὸν Ἡρακλέα, ἀπομνημονεύματα τῶν λόγων αὐτοῦ ἡμῖν παραστησάτω*.

ἀποσκορακίζειν: *τῷ μὴ κενοδόξως ἀποσκορακίζοντι τὰς θειοτάτας ἑρμηνείας* 13, 12. *οἱ τὸν Σκύθην Ἀνάχαρσιν μὴ ἀποσκορακίζοντες* 14, 3.

ἀποστασία: *ὑπόθεσις . . τῆς ἀποστασίας* 8, 4.

ἀποτάσσεσθαι: *ἀπεταξάμεθα τῇ παρ' ὑμῖν σοφίᾳ* 2, 9.

ἀποφέρεσθαι: *Μαρσύου καὶ Ὀλύμπου τὴν αὐλητικὴν ἀπηνέγκασθε* 1, 13.

ἀπρονόητος uox philosophorum: *τὰ μετὰ σελήνην ἀπρονόητα λέγοντες εἶναι* 3, 6. *προνοοῦσι τῶν ἀπρονοήτων* 3, 8.

ἀρετή uox philosophorum: *τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν ἀρετὴν ἐν συμποσίοις ἐπιδεικνύμενος* 3, 1.

ἀρνεῖσθαι: *τοῦτον . . ἀρνεῖσθαι κελεύομενος* 4, 27.

ἀρρητουργοί: *ἐν ἀμάραις* (?) *τε καὶ σκώληξι καὶ ἀρρητουργοῖς καταγινόμενος* 4, 3.

ἀρχή: *ἀρχὴ τῆς φλυαρίας ὑμῖν γεγόνασιν οἱ γραμματικοί* 28, 3. *αὐτὸς ὑπάρχων τῶν ὅλων ἀρχή* 5, 2. *ὁ λόγος ἐν ἀρχῇ γεννηθείς* 6, 8. *θεὸς ἦν ἐν ἀρχῇ, τὴν δὲ ἀρχὴν λόγου δύναμιν παρειλήφαμεν* 5, 16 [cf. Harnack, Texte u. Unters. 1, 3 p. 130]. *τοῦτον ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχήν* 5, 24.

ἄσαρκος: *ἄσαρκος . . ὁ . . θεός* 16, 20. huius usus exemplum non inueni.

ἄσκησις uox philosophorum: *οἱ . . φιλόσοφοι τοσοῦτον ἀποδέουσι τῆς ἀσκήσεως* 20, 28.

ἀστροθεσία: *τὴν ἄλογον ἐπὶ γῆς πολιτείαν εὔλογον διὰ τῆς ἀστροθεσίας ἀποδείξωσιν* 9, 29. *διάγραμμα . . ἀστροθεσίας* 8, 5.

ἀστροθετεῖν: *τὸ . . διὰ τὴν Σικελίαν ἀστροθετούμενον Δελτωτόν* 10, 18.

ἀτονία: *δι' ἀτονίαν τὴν ὕλην ἐπιζητῶ* 22, 11.

ἄτονος: *διὰ τὸ ἄτονον καὶ νωθὲς τῆς ἡλικίας* 33, 16.

ἄτυφος: *τῶν λέξεων τὸ ἄτυφον* 30, 8.

αὐτάρκεια uox philosophorum: *Διογένης πιθάκνης καυχήματι τὴν αὐτάρκειαν σεμνυνόμενος* 2, 19. *τὴν αὐτάρκειαν ἀσκεῖν* 20, 27.

αὐτεξούσιος: *μισθοῦ πιπράσκοντες τῶν λόγων ὑμῶν τὸ αὐτεξούσιον* 2, 15. *τὸ . . ἑκάτερον . . εἶδος αὐτεξούσιον γέγονε τἀγαθοῦ φύσιν μὴ ἔχον, ὃ . . . τῇ δὲ ἐλευθερίᾳ τῆς προαιρέσεως ἐκτελειούμενον* [cf. Iustin. dial. 88 p. 322 *τούτους ἐν ἐλευθέρᾳ προαιρέσει καὶ αὐτεξουσίους γενομένους*] 7, 13.

τῇ . . τῶν αἱρουμένων αὐτεξουσίῳ γνώμῃ [Max. Tyr. 19, 2 p. 360 R. *τὸ αὐτεξούσιον τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης*] 7, 21. *ἀπώλεσεν ἡμᾶς τὸ αὐτεξούσιον* 12, 14 [cf. Gnosticorum doctrinam de libero arbitrio hominum animalium]. *διὰ τὸ αὐτεξούσιον* 8. 3. *κατὰ τὸ αὐτεξούσιον* 7, 17. 17, 4.

ἀφηνιάζειν ***desciscere rebellari***: *πρὸς τὸ κενοδοξεῖν τραπέντες καὶ ἀφηνιάσαντες* 13, 22.

ἀφθαρσία: *ἡ ἀφθαρσία παρὰ τῷ θεῷ* 7, 9 [cf. Sap. Sal. 2, 23 *ὁ θεὸς ἔκτισε τὸν ἄνθρωπον ἐπ' ἀφθαρσίᾳ καὶ εἰκόνα τῆς ἰδίας ἰδιότητος ἐποίησεν αὐτόν*]. *νόμῳ πατρὸς ἀφθαρσίας* 33, 4.

ἀφραίνω: *ἡμεῖς . . οὐκ ἀφραίνομεν* 23, 19. similiter usus est Iustin. apol. 2, 11 p. 228 *Κρήσκεντα καὶ τοὺς ὁμοίως αὐτῷ ἀφραίνοντας*. ceteris qui afferuntur locis [Plut. de repugn. Stoic. 11 p. 1037 d. 31 p. 1048 e. 35 p. 1051 a. de comm. not. 10 p. 1063 a. 12 p. 1064 f. 1065 a. Sext. adu. dogm. 11, 94] est terminus technicus Stoicorum.

βάρβαρος: *μὴ . . φιλέχθρως διατίθεσθε πρὸς τοὺς βαρβάρους* 1, 1. *μηδ' εἰ βάρβαροι λέγοιντο, ταύτην λαμβάνειν τῆς χλεύης τὴν ἀφορμήν* 30, 28. *ποῖον . . . ἐπιτήδευμα . . τὴν σύστασιν οὐκ ἀπὸ βαρβάρων ἐκτήσατο* 1, 3. *πάντας ἁπαξαπλῶς Ἕλληνάς τε καὶ βαρβάρους* 24, 12. *βαρβαρικαῖς φωναῖς* 2, 7. *βαρβαρικώτερον* 28, 19. — *τὸν δὲ πάσης βαρβάρου σοφίας ἀρχηγόν* [Moysem] 31. 8. *τῆς καθ' ἡμᾶς βαρβάρου φιλοσοφίας* 37, 7. *ὁ κατὰ βαρβάρους φιλοσοφῶν Τατιανός* 43, 9. *τὰ βαρβάρων δόγματα* 37, 15 cf. *τοῖς τούτων δόγμασιν* 1, 2. *βαρβαρικῇ νομοθεσίᾳ* 14, 3. *γραφαῖς τισιν . . βαρβαρικαῖς* 30, 5.

βιότης: *διὰ τὸ πολυχρόνιον τῆς βιότητος* 16, 3. nisi apud poetas aetatis recentioris non inueni.

βόλβιτον: *βολβίτοις . . περιπλάσας ἑαυτόν* 3, 20. cf. Rutherford, the new Phrynichus p. 462.

βόρβορος: *τοῖς εἰς ὕλην καὶ βόρβορον κυλινδουμένοις* 24, 16.

γεγονώς qui fuit: *Σωκράτους ἑνὸς καὶ Ἡρακλέους καί τινων ἄλλων τοιούτων, γεγονότων ὀλίγων καὶ οὐ πολλῶν* 3, 28 [cf. Porphyr. uita Plot. 2 *εἰς Ζήθου χωρίον ἑταίρου παλαιοῦ αὐτῷ γεγονότος καὶ τεθνηκότος*].

γένεσις: *γεγονὼς . . ὁ μὴ πάλαι διὰ τῆς γενέσεως τὸ εἶναι πεπίστευκα* 6, 28. *γένεσιν διαφορωτέραν θανάτου τε . . ἐξαίρετον* 28, 1. *γένεσιν ἂν λέγητε θεῶν* 23. 20. *ὡς εἶναι κοινὴν πάντων γένεσιν* 12, 29. *τῆς δὲ* (animae) *κάτωθέν ἐστιν ἡ γένεσις* 14, 25. *τὴν παλαιὰν γένεσιν παραιτούμενος* 12, 12. *πᾶσα γένεσις* 8, 10. *γένεσιν τὴν καθ' εἱμαρμένην* 11, 25. *τῶν νομοθετησάντων τὴν γένεσιν* 10, 3.

γενητός: *ἡ ὕλη . . γενητή* 6, 13.

γεωγραφία: *οἱ . . τὰς γεωγραφίας ἐκπονέσαντες* 22, 24.

γινώσκειν: *τὴν δουλείαν γινώσκω* 4, 25. *τεκταίνειν μὴ γινώσκοντες* 28, 9.

**γλωσσομανία*: *τὴν ἔντυφον . . γλωσσομανίαν* 4, 10. alibi non inueni.

γλῶττα: *ταῦτα . . ἡμῶν λεγόντων οὐκ ἀπὸ γλώττης* 13, 31 [*δίκας γὰρ οὐκ ἀπὸ γλώσσης θεοὶ κλύοντες* Aesch. Agam. 813. nescio unde hoc flosculum Tatianus arripuerit]. *τῆς ἐκείνου γλώττης ὁ στιχοποιός* 26, 13.

γνώμη: *τῇ τῶν αἱρουμένων αὐτε-*

ξουσίῳ γνώμῃ 7, 21. *τοῖς κατὰ γνώμην διαπραξαμένοις* 15, 27. *ῥήμασι μὲν στωμύλοι γνώμην δὲ ἔχοντες ἀλλόκοτον* 15, 8. *φίλοι κακοὶ τὴν γνώμην ὑπάρχοντες* 17, 28. *τὸ τῆς γνώμης ἐρρωμένον* 33, 29. *τὰς γνώμας . . παρατρέπουσι κάτω νενευκυίας* 17, 20. *θεοῦ γνώμῃ* 33, 14.

γνῶσις: *τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως* 21, 10. 13, 26.

γραολογία: *τὴν Φερεκύδους γραολογίαν* 4, 6.

γυμνητεύειν: *δυνατὸν παντὶ γυμνητεύοντι κτήσασθαι τὸ ἐπικόσμημα* 23, 3 [2 Cor. 5, 2 *τὸ οἰκητήριον ἡμῶν τὸ ἐξ οὐρανοῦ ἐπενδύσασθαι ἐπιποθοῦντες εἴπερ καὶ ἐνδυσάμενοι οὐ γυμνοὶ εὑρεθησόμεθα*].

γωνία: *ἐπὶ τὰς γωνίας ἀποκρύπτετε* 28, 13.

δαιμονᾶν: *διὰ πηλίνης ὄψεως δαιμονῶντα* 24, 26. coniunctio durior.

δαίμονες: *διὰ τὴν παράβασιν καὶ τὴν ἄγνοιαν ὁ πρωτόγονος δαίμων ἀποδείκνυται, καὶ τοῦτον οἱ μιμησάμενοι τούτου τε τὰ φαντάσματα δαιμόνων στρατόπεδον ἀποβεβήκασι* 8, 1. 2. *οἱ δαίμονες . . τὰς . . ψυχὰς δι' ἀγνοιῶν καὶ φαντασιῶν ἐξηπατήκασιν* 15, 12. *δαίμονες τῇ σφῶν κακοηθείᾳ τοῖς ἀνθρώποις ἐμβακχεύοντες ποικίλαις καὶ ἐψευσμέναις δραματουργίαις τὰς ψυχὰς αὐτῶν παρατρέπουσι* 17, 19. *ὁ . . τῶν ὅλων δεσπότης ἐντρυφᾶν αὐτοὺς εἴασε μέχρις ἂν ὁ κόσμος πέρας λαβὼν ἀναλυθῇ* 13, 23. *ἡ δὲ* (anima) *. . ζητοῦσα τὸν θεὸν κατὰ πλάνην πολλοὺς θεοὺς ἀνετύπωσε τοῖς ἀντισοφιστεύουσι δαίμοσι κατακολουθοῦσα* 14, 31. *παραφόρων δαιμόνων . . ἀντισοφιστεύματα* 14, 7. *τὴν πολυκοιρανίην μᾶλλον ἤπερ τὴν μοναρχίαν ἐξησκήσατε καθάπερ ἰσχυροῖς* [explices ex Matth. 12, 29] *νομίζοντες τοῖς δαίμοσι κατακολουθεῖν* 15, 10. *τούτους . . . προσκυνεῖτε . . . μακρὰν τῆς εὐταξίας εὑρεθέντας . . . τῇ σφῶν ἀβελτερίᾳ πρὸς τὸ κενοδοξεῖν τραπέντες καὶ ἀφηνιάσαντες λησταὶ θεότητος γενέσθαι προὐθυμήθησαν* 13, 21. *διὰ τὸ αὐτεξούσιον τῇ σφῶν ἀβελτερίᾳ παρεδόθησαν* 8, 3. *οἱ δαίμονες οὓς ὑμεῖς οὕτω φατέ* 13, 15. cf. *οἱ νομιζόμενοι θεοί* 20, 19. *πέφηνε Μωσῆς . . . πρεσβύτερος ἡρώων πόλεων δαιμόνων* 41, 2. *πανηγύρεις . . . προφάσει πονηρῶν ἐπιτελούμεναι δαιμόνων* 24, 20. *ἄλλον . . . ἀλλαχῇ δαίμονα κακοπραγίας ἐπαναστάσεις πραγματευόμενον* 30, 2. *πάντες οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς τῶν δαιμόνων ἐπαναστάσεως ἀφιέμενοι τῆς τοῦ τελείου θεοῦ γνώσεως* 13, 26. *ὑπόθεσις . . . αὐτοῖς τῆς ἀποστασίας οἱ ἄνθρωποι γίνονται. διάγραμμα γὰρ αὐτοῖς ἀστροθεσίας ἀναδείξαντες . . . τὴν εἱμαρμένην εἰσηγήσαντο* 8, 4. *στοιχείωσις . . . αὐτοῖς ἡ ζῴωσις ἣν . . . μεθ' ὧν ἐποιοῦντο τὴν δίαιταν ἔκβλητοι τῆς ἐν οὐρανῷ διαίτης γεγενημένοι, ταῦτα τῆς ἐπουρανίου τιμῆς ἠξίωσαν* 9, 24. *ἀντὶ πλανητῶν δαιμόνων* 10, 8. *μήτι γε οἱ δαίμονες αὐτοὶ μετὰ τοῦ ἡγουμένου Διὸς ὑπὸ τὴν εἱμαρμένην πεπτώκασι τοῖς αὐτοῖς πάθεσιν οἵσπερ καὶ οἱ ἄνθρωποι κρατηθέντες* 8, 18. *τοιοῦτοί τινές εἰσιν οἱ δαίμονες οἳ τὴν εἱμαρμένην ὥρισαν* 9, 23. *ἦ γὰρ τοιοῦτοι παρ' ὑμῖν ὄντες οἱ δαίμονες ὁποῖοι καὶ λέγονται, φαῦλοι τὸν τρόπον εἰσίν, ἢ μεταγόμενοι πρὸς τὸ φυσικώτερον οὔκ εἰσιν οἷοι καὶ λέγον-*

ται 24, 2. πῶς τιμητέον τούτους παρ' οἷς δογμάτων ἐναντιότης ἐστὶ πολλή 8, 20 [suum cuique deo munus esse inde a poetis Alexandrinis Stoicisque philosophis magis magisque increbuit opinio. quo modo Tatiani aequales de hac re senserint uideas, ne plura adferam, ex Celso ap. Orig. 8, 68 p. 742 b Aristide 1 p. 71 Jebb. Apuleio de deo Socr. p. 122 Oudend. ridet talia Lucianus Graecae superstitionis acerbissimus osor quippe qui non minus ex Syria oriundus fuerit quam Tatianus. cf. bis accus. 1. deor. conc. 16]. δαίμονες ... οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιτάττοντες οὔκ εἰσιν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί 17, 11 [impugnantur Platonici: cf. e. g. Plut. de def. or. p. 431 c. Max. Tyr. 15, 6 p. 278 R. Apulei. de deo Socr. p. 152]. οὐ θεραπεύουσιν οἱ δαίμονες, τέχνῃ δὲ τοὺς ἀνθρώπους αἰχμαλωτεύουσι· καὶ ὁ θαυμασιώτατος Ἰουστῖνος ὀρθῶς ἐξεφώνησεν ἐοικέναι τοὺς προειρημένους λῃσταῖς 20, 14 cf. 15, 10. τέχνῃ .. τῆς θεοσεβείας τοὺς ἀνθρώπους παρατρέπουσι πόαις αὐτοὺς καὶ ῥίζαις πείθεσθαι παρασκευάζοντες 19, 11. τρόπος .. αὐτοῖς τῆς μηχανῆς 18, 26. στοιχείωσις ... τῆς τῶν δαιμόνων μοχθηρίας 19, 4. ἡ ... τῶν δαιμόνων ἀσωτία τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς τὸ κακοποιεῖν ἐχρήσατο 19, 16 cf. 13, 16. πρὸς ἅπερ ἑκάστας αὐτῶν ἰσχύειν ὡρίκασιν ἐπειδὰν παρειλημμένην ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων θεάσωνται τὴν δι' αὐτῶν ὑπηρεσίαν ... σφίσιν αὐτοῖς δουλεύειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπεργάζονται 19, 5. ὁ νοσῶν καὶ ὁ λέγων ἐρᾶν καὶ ὁ μισῶν καὶ ὁ βουλόμενος ἀμύνεσθαι τούτους λαμβάνουσιν βοηθούς 18, 25. εἰσὶν ... νόσοι ... δαίμονες δ' ἑαυτοῖς τούτων τὰς αἰτίας ... προσγράφουσιν ... ἔστι δὲ ὅτε καὶ αὐτοὶ χειμῶνι τῆς σφῶν ἀβελτερίας κραδαίνουσιν τὴν ἕξιν τοῦ σώματος 18, 7. δαιμόνων εἰσὶν ἐπιφοιτήσεις 18, 24 cf. 18, 8. 20, 19. λόγῳ θεοῦ δυνάμεως πληττόμενοι δεδιότες ἀπίασιν 18, 10. ἀρχόντων πολλῶν καὶ μυρίων ἡμᾶς ἀποσπᾷ τυράννων 30, 13. ὕλῃ τῇ κάτω πρὸς τὴν ὁμοίαν αὐτοῖς ὕλην πολεμοῦσιν. τούτους δὲ νικᾶν ἄν τις θελήσῃ, τὴν ὕλην παραιτησάσθω 18, 2. οἱ δαίμονες ... σύμπηξιν ἐξ ὕλης λαβόντες κτησάμενοί τε πνεῦμα τὸ ἀπ' αὐτῆς ἄσωτοι καὶ λίχνοι γεγόνασιν, οἱ μέν τινες αὐτῶν ἐπὶ τὸ καθαρώτερον τραπέντες, οἱ δὲ τῆς ὕλης ἐπιλεξάμενοι τὸ ἔλαττον καὶ κατὰ τὸ ὅμοιον αὐτῇ πολιτευόμενοι 13, 15. τῆς ... ὕλης καὶ πονηρίας εἰσὶν ἀπαυγάσματα 17, 2. δαίμονες ... πάντες σαρκίον μὲν οὐ κέκτηνται, πνευματικὴ δέ ἐστιν αὐτοῖς ἡ σύμπηξις 16, 27. μόνοις ... τοῖς πνεύματι θεοῦ φρουρουμένοις εὐσύνοπτα καὶ τὰ τῶν δαιμόνων ἐστὶ σώματα, τοῖς λοιποῖς δὲ οὐδαμῶς, λέγω δὲ τοῖς ψυχικοῖς 16, 30. βλέπονται δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ψυχικῶν οἱ δαίμονες ἔσθ' ὅτε τοῖς ἀνθρώποις ἑαυτοὺς ἐκείνων δεικνύντων 17, 25. θνήσκουσι μὲν οὐ ῥᾳδίως, σαρκὸς γὰρ ἀμοιροῦσι· ζῶντες δὲ θανάτου πράττουσιν ἐπιτηδεύματα τοσαυτάκις καὶ αὐτοὶ θνήσκοντες ὁσάκις ἂν τοὺς ἑπομένους αὐτοῖς τὰς ἁμαρτίας ἐκπαιδεύσωσιν 15, 14. διὰ παντὸς καὶ διὰ τοῦ ζῆν ἀποθνήσκοντες 15, 24. κατὰ τὸ αὐτεξούσιον ... θανάτου νόμους τοῖς ἀνθρώποις παραδεδώκασιν 17, 4. τοῖς ... δαίμοσιν τὸ πλημμελεῖν μεῖζον ἀποβέβηκεν διὰ τὸ ἄπειρον τῆς βιότητος 16, 2. οἱ δαίμονες τῇ νῦν ζωῇ πρὸς τὸ πλημμελεῖν καταχρώμενοι 15, 23. ἡ τῶν δαιμόνων ὑπόστασις οὐκ ἔχει μετανοίας τόπον 17, 1.

δαιμόνιον: *κόρην ἁρπάσαι θέλεις καὶ τὸ δαιμόνιόν σοι συναγωνίσασθαι προαιρῇ* 21, 17.

δηλητήριον [uox Ionica ut omnes quae a *δηλεῖν* deriuantur; supplet. *φυτόν*] *ὥσπερ τὰ δηλητήρια συνθέσεις εἰσὶν ὑλικαί, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ ἰώμενα τῆς αὐτῆς ὑποστάσεώς ἐστιν* 19, 28. *εἰ δὲ ἔστιν ἐν τοῖς φυομένοις δηλητήριον* 22, 6.

δημιουργεῖν: *ταύτην ὁ Λυσίστρατος ἐδημιούργησεν* 35, 17. *ὃ ψελιούμενόν τι γύναιον Πραξιτέλης ἐδημιούργησεν* 36, 20. *ὁ πόρπας καὶ . . . ἕλικας δημιουργῶν* 9, 7. *σημεῖα . . . τῶν ἐννοιῶν σφίσιν αὐτοῖς ἄνθρωποι δεδημιουργήκασι* [sc. litteras; neque tamen hoc bene dicitur] 18, 30. *αὐτὸς . . . πᾶν τὸ εὖ πως ἔχον ἐδημιούργησεν* 19, 16. *θελήματι τοῦ δημιουργήσαντος* 13, 7. *τὴν ὕλην δημιουργήσας* [liberius dictum est pro *τὴν ὕλην διακοσμῶν*, sed cf. quae s. u. *ὕλη* adnotaui] 6, 9.

δημιουργία: *δημιουργίαν τὴν ὑπ' αὐτοῦ γεγενημένην χάριν ἡμῶν* 5, 6.

δημιουργός: *τῆς μὲν . . . Εὐθυκράτης τε καὶ Κηφισόδοτος . . . εἰσὶν οἱ δημιουργοί* 34, 15. *ὁ . . . λόγος πρὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων κατασκευῆς ἀγγέλων δημιουργὸς γίνεται* 7, 12. *ὁ . . . θεὸς εἴπερ . . . κατεσκευάκει, πονηρῶν ἂν ἦν πραγμάτων δημιουργός* 19, 15. *ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ* 6, 14.

διαβάλλειν: *ὁ . . Ἀριστοτέλης τῆς ψυχῆς διαβάλλει τὴν ἀθανασίαν* 27, 3 *impugnat.* cf. Plut. adu. Col. 39 p. 1124 b *ταῖς διαβεβλημέναις οὕτω καὶ δυστατούσαις αἰσθήσεσι.* de poet. aud. 4 p. 19 e *τῶν διαβεβλημένων μύθων.* de fac. in orbe lun. 17 p. 930 b *διαβάλλεται* (thesis mathematica). Sext. adu. dogm. 7, 54 *ἐκ τῆς τῶν αἰσθήσεων διαβολῆς.*

διαγελᾶν: *τοιαῦτα δὲ μελετῶντες πῶς ἡμᾶς διαγελᾶτε* 23, 12.

διάγραμμα: *διάγραμμα . . . ἀστροθεσίας ἀναδείξαντες ὥσπερ οἱ τοῖς κύβοις παίζοντες* 8, 5 [cf. Moer. p. 207, 20 *πεττεύειν Ἀττικοί, διαγραμμ[ατ]ίζειν Ἕλληνες.* Eust. ad Il. p. 633, 64 *παιδιά τις ὁ διαγραμμισμός· ἐγίνετο δέ, φασίν, αὕτη κυβείας οὖσα εἶδος διὰ τῶν ἐν πλινθίοις ψήφων ἑξήκοντα λευκῶν τε ἅμα καὶ μελαινῶν. χρῆσις τοῦ παιγνίου τοῦδε παρὰ Φιλήμονι ἐν τῷ* [frg. 209] *‚μεθύει διαγραμμίζει κυβεύει.'* Hesych. *διαγραμμισμός· παιδιά τις ἑξήκοντα ψήφων λευκῶν καὶ μελαινῶν ἐν χώραις ἑλκομένων.* Poll. 7, 206 *κυβείας . . . εἴδη . . . καὶ διαγραμμίζειν καὶ διαγραμμισμός.* Poll. 9, 99 *ἡ . . . διὰ πολλῶν ψήφων παιδιὰ πλινθίον ἐστὶ χώρας ἐν γραμμαῖς ἔχον διακειμένας . . . διῃρημένων δὲ εἰς δύο τῶν ψήφων κατὰ τὰς χρόας ἡ τέχνη τῆς παιδιᾶς ἐστὶ περιλῆψει δύο ψήφων ὁμοχρόων τὴν ἑτερόχρων ἀνελεῖν . . . ἐγγὺς δέ ἐστι ταύτῃ τῇ παιδιᾷ καὶ ὁ διαγραμμισμὸς καὶ τὸ διαγραμμίζειν*].

διαίρεσις: *τὸ . . μερισθὲν οἰκονομίας τὴν διαίρεσιν προσλαβόν* 5, 26 cf. adnot. *ἵνα τὸ μέν τι . . . ἀσχημάτιστον νοῆται πρὸ τοῦ διάκρισιν λαβεῖν, τὸ δὲ κεκοσμημένον . . . μετὰ τὴν ἐν αὐτῇ διαίρεσιν* 12, 26.

δίαιτα: *ἡ τοῦ λόγου δύναμις τόν τε ἄρξαντα τῆς ἀπονοίας καὶ τοὺς συνακολουθήσαντας τούτῳ τῆς σὺν αὐτῷ διαίτης παρῃτήσατο* 7, 29. *τὰ . . . ἑρπετὰ καὶ τὰ . . . νηκτὰ καὶ τὰ . . . τετράποδα μεθ'*

ὧν ἐποιοῦντο τὴν δίαιταν ἐκβλητοι τῆς ἐν οὐρανῷ διαίτης γεγενημένοι 9, 26. τὰ δὲ λοιπὰ τῆς αὐτῆς ἐκείνοις διαίτης ἐστίν 16, 26.

διαιτᾶσθαι: μόνη μὲν διαιτωμένη 14, 21.

διάκονος: τῶν ἐν κόσμῳ πλεονεξιῶν ἐστί σοι διάκονος 21, 15. τὸν διάκονον τοῦ πεπονθότος θεοῦ 15, 5.

διακόσμησις: τῆς ἐντανθοῖ διακοσμήσεως 22, 18. στοιχείων διακοσμήσεις 24, 10. τριχῶν διακόσμησις 13, 6. ἀληθείας διακόσμησις 29, 10.

διαλέγεσθαι: Μητρόδωρος ... ἐν τῷ Περὶ Ὁμήρου λίαν εὐήθως διείλεκται 24, 6 *disseruit*: cf. Fabric. ad Sext. adu. dogm. 3, 9.

διαφορά: ἓν .. ὑπάρχον καὶ ταὐτὸν διαφορὰς ἐν αὑτῷ κέκτηται 13, 30. διαφοραί τινες τῶν ἐξ ὕλης εἰσίν 12, 30. διαφοραί τινές εἰσι δόξης ἐν αὐτῷ 13, 4. δύο πνευμάτων διαφοράς 12, 18.

δίδαγμα: οἷα γάρ ἐστιν ὑμῶν καὶ τὰ διδάγματα; 24, 18 [cf. Iustin. apol. 2, 15 p. 242 οὐκ ἔστι δὲ ἡμῶν τὰ διδάγματα κατὰ κρίσιν σώφρονα αἰσχρά, ἀλλὰ πάσης μὲν φιλοσοφίας ἀνθρωπείου ὑπέρτερα· εἰ δὲ μή, κἂν Σωταδείοις καὶ Φιλαινιδείος καὶ Ἀρχεστρατείοις καὶ Ἐπικουρείοις καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς τοιούτοις ποιητικοῖς διδάγμασιν οὐχ ὅμοια]. εἰ δὲ σὺ τῆς ἐκείνων ἀντέχῃ παιδείας, τί μοι δόξας αἱρουμένῳ διδαγμάτων ὧν θέλω διαμάχῃ; 28, 21.

διήκειν uox Stoicorum: οὐ διήκων διὰ τῆς ὕλης 5, 2. πνεῦμα ... τὸ διὰ τῆς ὕλης διῆκον 5, 10.

δίκαιος: ὁ δίκαιος 7, 16. τισὶ τοῖς δικαίως πολιτευομένοις 15, 1. ex Stoicorum philosophia ὅστις ἐν τῷ κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν λόγῳ πλείονας τοὺς μοχθηροὺς τῶν δικαίων εἰσηγεῖται, Σωκράτους ἑνὸς καὶ Ἡρακλέους καί τινων ἄλλων τοιούτων 3, 27.

δόγμα: ἐπείθετο τοῖς τοῦ διδασκάλου δόγμασιν 3, 1. τοὺς μέχρι νῦν τοῖς δόγμασιν αὐτοῦ καταχρωμένους 3, 5. τοῖς Πλάτωνος ἔπῃ δόγμασι 26, 28. τὴν περὶ τὸ δόγμα κληρονομίαν 4, 7. τοῦ ... δόγματος κληρονόμος 27, 2. στασιώδεις ... τῶν δογμάτων τὰς διαδοχάς 27, 4. δογμάτων .. ποικιλίαις οὐ καταχρώμεθα 33, 2. δόγμασιν ἀσυναρτήτοις 37, 7. τὰ Ἑλλήνων δόγματα 30, 6. πείσθητε τοῖς δόγμασιν ὑμῶν 26, 16. τὰ ἐκείνου δόγματα 41, 4. τὰ βαρβάρων δόγματα 37, 15. μηδὲ φθονήσητε τοῖς τούτων δόγμασιν 1, 2. νομοθετοῦντος ... ἔργον ἑαυτοῦ τὰ δόγματα 29, 16. τούτους παρ' οἷς δογμάτων ἐναντιότης ἐστὶ πολλή 8, 21. χρήσασθε τοῖς δόγμασιν ἡμῶν 14, 4. κοινωνοῦντες ἡμῶν τοῖς δόγμασι 21, 9. περὶ τῶν κατ' αὐτὴν δογμάτων 37, 11. πρὸς τὴν ἀνάκρισιν τῶν δογμάτων 43, 14 [cf. Athenag. suppl. 11 p. 50 Otto δι' αὐτῶν τῶν δογμάτων οἷς προσέχομεν οὐκ ἀνθρωπικοῖς οὖσιν ἀλλὰ θεοφάτοις καὶ θεοδιδάκτοις ... τίνες ... ἡμῶν οἱ λόγοι οἷς ἐντρεφόμεθα; λέγω ὑμῖν· ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν κτλ.].

δογματίζειν: ἐναντία .. ἑαυτοῖς δογματίζουσιν 4, 13. ὡς οἱ Στωϊκοὶ δογματίζουσι 6, 17. ὥσπερ οἱ κορακόφωνοι δογματίζουσι 16, 11 [cf. Sext. hypotyp. 1, 13 μὴ δογματίζειν λέγομεν, καθ' ὃ δόγμα εἶναί φασί τινες τήν τινι πράγματι τῶν κατὰ τὰς ἐπιστήμας ζητουμένων ἀδήλων συγκατάθεσιν].

δοκιμαστής: *δοκιμαστὴς ... ὁ θεὸς γίνεται* 6, 23.
δόκιμος: *Τελμησσέων ... οἱ δοκιμώτατοι* 1, 4. *Ἀπίων ὁ γραμματικὸς, ἀνὴρ δοκιμώτατος* 39, 14.
δόξα: *δόξας ... διδαγμάτων* 28, 21. *τὰς περὶ τοὺς λόγους δόξας* 32, 20. *πᾶν τὸ ἐν δόξῃ κείμενον ἀνθρωπίνῃ* 33, 4. *ἀλλοτρίαις δόξαις τἀμαυτοῦ κρατύνειν* 37, 3. *τὰς περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον θεῶν δόξας Ἀπίωνος* 28, 29. *δι' ὀνείρων τὴν εἰς αὐτοὺς πραγματευόμενοι δόξαν* [constructio insolita sed cf. *τῆς εἰς αὐτοὺς θρησκείας* 17, 28. *τὴν εἰς τοὺς μεμηνότας βοήθειαν* 19, 10] 20, 20. *φυσώμενοι διὰ δόξης* [hoc sensu praecipue a Cynicis usurpabatur cf. Dio Chrys. 4 p. 164R. *ἀπὸ τοῦ τύφου καὶ τῆς δόξης μικρόν τι ἀνανῆψαι.* 8 p. 286 *τὸν Προμηθέα σοφιστήν τινα ὡς ἐμοὶ δοκεῖν καταλαβὼν ὑπὸ δόξης ἀπολλύμενον ... ἔπαυσε τοῦ τύφου καὶ τῆς φιλονικίας.* 11 p. 309 *ὑπὸ δόξης διεφθαρμένοι τὰς ψυχάς*] 28, 10. *ληραίνει ... διὰ δόξης πολλῆς τῶν παρ' ὑμῖν ἐθῶν τὰ ἐπιτηδεύματα* 34, 6. locus corruptus 12, 7. *διαφοραί τινές εἰσι δόξης ἐν αὐτῷ* 13, 4 [cf. 1 Cor. 15, 40 *ἑτέρα μὲν ἡ τῶν ἐπουρανίων δόξα, ἑτέρα δὲ ἡ τῶν ἐπιγείων: ἄλλη δόξα ἡλίου καὶ ἄλλη δόξα σελήνης καὶ ἄλλη δόξα ἀστέρων. ἀστὴρ γὰρ ἀστέρος διαφέρει ἐν δόξῃ*].
δοξομανία [uox philosophorum cf. Chrysipp. ap. Athen. 11 p. 464d *τινὲς δὲ καὶ δοξομανεῖς καλοῦσι τοὺς φιλοδόξους*]: *δοξομανίας ἀπήλλαγμαι* 11, 29. *διὰ τὴν ἀνθρωπίνην δοξομανίαν* 21, 9.
δραματουργία: *ποικίλαις καὶ ἐψευσμέναις δραματουργίαις* 17, 20.
δραστικός: *πῶς γὰρ ἂν γένοιντο δραστικαὶ καὶ μετὰ τὸ ἀποθανεῖν* 17, 13. *δραστικωτέρας .. μεταλαμβάνειν δυνάμεως* 17, 15. *τῶν ῥιζῶν αἱ ποικιλίαι νεύρων τε καὶ ὀστέων παραλήψεις οὐκ αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς δραστικαί τινές εἰσι* 19, 4.
δύναμις: *πᾶσα δύναμις ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ἣν σὺν αὐτῷ* 5, 19. *ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς δυνάμεως* 6, 3. *κατὰ τὴν τοῦ πεποιηκότος αὐτὸν δύναμιν* 13, 9. *τῆς δυνάμεως αὐτοῦ τὸ ἀόρατον* 5, 5. *δυνάμει θεοῦ* 19, 28. *λόγῳ θεοῦ δυνάμεως* 18, 11. *ἡ ... τοῦ λόγου δύναμις* 7, 19. 27. 5, 16. 20, 14. *λογικῆς δυνάμεως* 5, 21. 7, 7. *ὥσπερ ἔνυσμα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ* [spiritus sancti] *κεκτημένη* 14, 28.
δυνατός: *τοῦ πνεύματος τοῦ δυνατωτέρου* 7, 30. *οἱ .. ἀναδείξαντες δυνατοὶ ... παραιτήσασθαι* 12, 17. *δυνατὸς ἡ αὐτὴ καὶ μὴ ἀποθνήσκειν* 14, 11. *σῶσαι δυνατὸς ἔσται* 18, 6. *στίχοι ... εἰσὶ δυνατοὶ σημαίνειν τὸ συνταττόμενον* 18, 29. *τὰ καθ' ἕκαστα δυνατὸν κατανοῆσαι τῷ μὴ ... ἀποσκορακίζοντι τὰς θειοτάτας ἑρμηνείας* 13, 12. *δυνατὸν .. παντὶ τῷ νενικημένῳ πάλιν νικᾶν* 17, 8. *δυνατὸν .. παντὶ γυμνητεύοντι κτήσασθαι τὸ ἐπικόσμημα* 23, 3. *δυνατὸν .. παντὶ ψευδεῖς ἀποφήνασθαι* 32, 19. *οὐδὲ τὰ τῆς ἱστορίας ἀληθεύειν δυνατόν* 32, 22. *εἰ ... δυνατὸν αὐτοῖς* ⟨post *δυνατὸν* addam *ἦν*⟩ 17, 29. *μέχρις ἧν δυνατὸν ἀνθρώπῳ* 22, 25.
δυσωπητικός commouens persuadens: *πάνυ .. δυσωπητικῶς διὰ τῆς συγχωρήσεως εἴργει* 49, 5 [Orig. c. Cels. 2, 11 p. 396e *εἰ δὲ δεῖ καὶ περὶ τοῦ Ἰούδα δυσωπητικόν τινα παραθέσθαι λόγον* de uerbo *δυσωπεῖν commouere persuadere conuertere* sc. pudore incusso

[ἡ . . . συνήθεια καὶ ἐπὶ τοῦ ἱκετεύειν καὶ παρακαλεῖν κέχρηται Suid.] cf. epist. eccles. Galliae ap. Eus. HE 5, 1, 58 τὸ νενικῆσθαι αὐτοὺς οὐκ ἐδυσώπει. ibid. 61 οὔτε λιτανεία ἐδυσώπει. homil. Clement. 5, 4 δυσωπεῖ με καὶ εἰς ἐλπίδας ἄγει. 1, 14 ἀδυσώπητον [immobilem Rufinus]. Hippolyt. 9, 12 δυσωπηθείς. Iustin. dial. 77 p. 274 ὅτι μὲν οὖν καὶ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ἱκανὰ δυσωπῆσαί ἐστι, σύμφημί σοι. 46 p. 154 διὰ τούτων δυσωπῶν ὑμᾶς ἀεὶ μνήμην ἔχειν τοῦ θεοῦ. 68 p. 244 καὶ ἐν τούτῳ δυσωπήσω ὑμᾶς μὴ πείθεσθαι τοῖς διδασκάλοις ὑμῶν. Clem. protr. 1 p. 8 αὐτὸς ἤδη σοι ἐναργῶς ὁ λόγος λαλεῖ δυσωπῶν τὴν ἀπιστίαν. Orig. c. Cels. 1, 44 p. 360c ταῦτα πρὸς τὸν Ἰουδαῖον λέγω οὐκ ἀπιστῶν ὁ Χριστιανὸς τῷ Ἰεζεκιὴλ καὶ τῷ Ἡσαΐᾳ, ἀλλὰ δυσωπῶν ἐκ τῶν κοινῇ ἡμῖν πεπιστευμένων ὅτι κτλ. 4, 90 p. 570e ὁ λόγος ὅπου μὲν δυσωπῶν μὴ παραδέξασθαι τὸ τοιοῦτον. quibus locis propinqua sunt [Luciani] illa asin. 38 ὥστε με μὴ ἀποκτεῖναι, δεινῶς αὐτοὺς ἡ θεὸς ἐδυσώπησε χαμαὶ καθημένη καὶ οὐκ ἔχουσα ὅπως ὀδεύοι. sensu angustiore et in malam tantummodo partem inclinato dicit Plutarch. de uitioso pud. 1 p. 528e τὴν αἰσχυντηλίαν μέχρι τοῦ μηδὲ ἀντιβλέπειν τοῖς δεομένοις ὑπείκουσαν δυσωπίαν ὠνόμασαν. etiam magis notionem restringebant Stoici: cf. ibid. p. 529d ὅθεν εὐθὺς οἱ Στωϊκοὶ καὶ τῷ ῥήματι τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ δυσωπεῖσθαι τοῦ αἰδεῖσθαι διέστησαν ἵνα μηδὲ τὴν ὁμωνυμίαν τῷ πάθει πρόφασιν τοῦ βλάπτειν ἀπολίπωσιν. uerbum actiuum legitur ibid. 3 p. 530b τῷ πείθειν καὶ δυσωπεῖν. 5 p. 531a βασιλέως ἐντυγχάνοντος ἢ δήμου δυσωποῦντος (i. e. *praua iubentis* cf. Epictet. frg. 86 Schweigh. ὥσπερ πλῆθος ἀκρίτως αἰτοῦν τί σε τῶν ἰδίων οὐ δυσωπεῖ, οὕτω μηδὲ ὄχλον ἀδίκως σε δυσωποῦντα διατραπῇς). 8 p. 532b προσθεμένους δυσωποῦσιν οἰκείοις καὶ φίλοις etc. cf. etiam Lucian. quom. hist. conscrib. sit 41 ἢ αἰσχυνόμενος ἢ δυσωπούμενος].

†δωρολήπτης: θεοὺς δωρολήπτας 11, 4.

ἐγκυρεῖν: τέχναις καὶ ἐπινοίαις ἐγκυρήσας πολλαῖς 36, 27.

εἶδος: τὸ . . . ἑκάτερον τῆς ποιήσεως εἶδος 7, 12. τῆς ἁμαρτίας . . τὰ εἴδη 16, 1. τὸ . . τοιοῦτον τῆς συστάσεως εἶδος 16, 22. τῆς κακίας τὸ εἶδος 19, 18. τῶν αὐτῶν πράξεων . . . τὸ εἶδος 30, 1. πᾶν τὸ τοιοῦτον εἶδος 36, 21. corrupta sunt πᾶν τὸ ἐν αὐτῇ εἶδος 19, 26; aliquid excidisse uidetur e. g.: τὸ ἐν αὐτῇ ⟨θεραπείας⟩ εἶδος.

†εἰκών: θεοῦ . . εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις 12, 19. εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ 16, 13. ὁ . . κατ' εἰκόνα τοῦ θεοῦ γεγονώς 7, 29. εἰκόνα τῆς ἀθανασίας 7, 8. — ταῦρός ἐστιν ἐν οὐρανῷ, καὶ τὴν εἰκόνα σφάττεις αὐτοῦ 11, 15.

εἰκῶς: ταῦτα . . ἡμῶν λεγόντων . . . οὐδὲ ἀπὸ τῶν εἰκότων 13, 32.

εἱμαρμένη: τὸ μέλλον ἀποβαίνειν οὐ καθ' εἱμαρμένην τῇ δὲ τῶν αἱρουμένων αὐτεξουσίῳ γνώμῃ 7, 21. καθ' εἱμαρμένην . . . γεγονότες 8, 7. οὐ καθ' εἱμαρμένην ἀγόμενοι 10, 9. καθ' εἱμαρμένην 12, 9. 10. γένεσιν τὴν καθ' εἱμαρμένην 11, 25. δαίμονες οἳ τὴν εἱμαρμένην ὥρισαν 9, 24. διάγραμμα . . . ἀστροθεσίας ἀναδείξαντες . . . τὴν εἱμαρμένην εἰσηγήσαντο 8, 6. ἐχέτωσαν

οὗτοι τὴν εἱμαρμένην 11, 5. τῆς εἱμαρμένης οἰκονόμος 10, 24. αὐτῆς τοὺς οἰκονόμους 11, 26. τοὺς ταύτης νομοθέτας 10, 10. τῆς αὐτῆς εἱμαρμένης . . . ἀπογεννήματα 8, 9. μήτι γε οἱ δαίμονες αὐτοὶ . . . ὑπὸ τὴν εἱμαρμένην πεπτώκασι τοῖς αὐτοῖς πάθεσιν οἷσπερ καὶ οἱ ἄνθρωποι κρατηθέντες 8, 19. εἱμαρμένης . . ἀνώτεροι 10, 7. cf. exc. Theod. 69 sq. p. 985.

εἰσηγεῖσθαι: ἐν τῷ κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν λόγῳ πλείονας τοὺς μοχθηροὺς τῶν δικαίων εἰσηγεῖται 3, 27. τὴν εἱμαρμένην εἰσηγήσαντο 8, 6. τί . . ὑμῖν ἡ Γλαυκίππη σεμνὸν εἰσηγήσατο 34, 27.

ἐκδαπανᾶν: κἂν ἐν ποταμοῖς κἂν ἐν θαλάσσαις ἐκδαπανηθῶ 7, 1 [cf. Sap. Sal. 5, 13 ἐν τῇ κακίᾳ ἡμῶν κατεδαπανήθημεν. Iust. apol. 1, 13 p. 40].

†ἔκδικος: ἔκδικος . . ἑαυτοῦ καταστήσεται 19, 24 [cf. Sap. Sal. 12, 12 τίς εἰς κατάστασίν σοι ἐλεύσεται ἔκδικος κατὰ ἀδίκων ἀνθρώπων. Luc. 18, 3 ἐκδίκησόν με ἀπὸ τοῦ ἀντιδίκου μου]. ἔκδικος γίνῃ σαυτοῦ 26, 26 [cf. Rom. 12, 19 μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικοῦντες. ἐκδικεῖν . . ., sicut Latinum uindicare, alias est *ultionem sumere*, alias *quouis modo arcere iniuriam*'. H Grotius annotat. in N. T. 1 p. 873].

ἐκκηρύσσειν: ὡς ἀθεωτάτους ἡμᾶς ἐκκηρύσσετε 28, 30 [cf. Lucian. Alex. 38 τελετήν τινα συνίσταται (Alexander) . . . τριῶν ἐξῆς ἀεὶ τελουμένων ἡμερῶν· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ πρόρρησις ἦν ὥσπερ Ἀθήνησι τοιαύτη· εἴ τις ἄθεος ἢ Χριστιανὸς ἢ Ἐπικούρειος ἥκει κατάσκοπος τῶν ὀργίων, φευγέτω].

ἐκπαιδεύεσθαι: παρ' ἡμῶν τῶν εἰδότων ἐκπαιδεύεσθε 20, 26.

†ἐκπορνεύειν: τὴν ἐκπορνεύσασαν 11, 21.

ἔκπυρος: τόπων . . . τὸ ἔκπυρον 22, 29.

ἐκπύρωσις uox Stoicorum: τὸν . . Ζήνωνα διὰ τῆς ἐκπυρώσεως ἀποφαινόμενον ἀνίστασθαι πάλιν τοὺς αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς 3, 22. ἐν τῷ κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν λόγῳ πλείονας τοὺς μοχθηροὺς τῶν δικαίων εἰσηγεῖται 3, 26. ἐκπύρωσιν ἀποβαίνειν κατὰ καιρούς 27, 7. ἡ ἐπὶ Φαέθοντος ἐκπύρωσις 40, 16.

ἐκτελειοῦν: ταὐγαθοῦ, ὃ . . . τῇ . . ἐλευθερίᾳ τῆς προαιρέσεως ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκτελειούμενον 7, 15.

ἐκφέρειν: τί . . σεμνὸν φιλοσοφοῦντες ἐξηνέγκατε 2, 18.

ἐκφωνεῖν: ὁ θαυμασιώτατος Ἰουστῖνος ὀρθῶς ἐξεφώνησεν 20, 16. locus corruptus 4, 14.

ἐκφώνημα: αἰσχρῶν λόγων ἐκφωνήμασιν 25, 13. τὰ κατὰ θεὸν . . ἐκφωνήματα 34, 23.

ἐκφώνησις: θειοτέρας . . τινὸς ἐκφωνήσεως λόγοις 14, 1. τί . . ὡς ἐν πνυμῇ συγκρούεις τὰς ἐκφωνήσεις αὐτῶν [litterarum] 28, 16.

ἐκχωρεῖν: τῶν ὑμετέρων . . ἐκχωρήσατε 26, 17.

ἐλάττωμα: ὁρῶ . . . ἕνα . . κατὰ πάντων τὸν θάνατον δι' ἡδονῆς καὶ ἐλαττώματος 12, 3. cf. Porphyr. uit. Plot. 7 τοῦ . . περὶ χρήματα καὶ τὸ δανείζειν μὴ δυνηθεὶς ἀποστῆναι ἐλαττώματος.

ἐμβακχεύειν: δαίμονες . . . τοῖς ἀνθρώποις ἐμβακχεύοντες 17, 20.

ἐμποδίζειν: τὴν ἀθάνατον ὑπὸ τῶν τοῦ σώματος μερῶν ἐμποδιζομένην *quae quamuis immortalis sit, corpore se impediri patiatur* 17, 18 cf. 22, 19 πᾶν τὸ ἐμποδὼν γινόμενον. Plotin. 2, 9, 7 ὅσον αὐτῆς πρὸς τὸ θεῖον τὸ ὑπεράνω

ἀκέραιον μένει καὶ οὐκ ἐμποδίζεται.
*ἐνάμαρτος: διὰ τὸ ἐνάμαρτον ἡμῶν 22, 7.
ἔναρθρος: κατὰ τὴν ἔναρθρον φωνήν 16, 25.
ἔνανσμα: ὥσπερ ἔνανσμα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ κεκτημένη 14, 28.
ἐννεοττεύειν: ὁ ἐννεοττεύσας τῇ μεγάλῃ πόλει 21, 1. Plat. legg. 12 p. 949c ἐννεοττεύοντες ἐν τῇ πόλει. ex imitatione Platonis agnosco Iustinum.
ἔννοια: σημεῖα . . . τῶν ἐννοιῶν 18, 29. οὐδὲ ἀπ' ἐννοιῶν συντάξεως τε σοφιστικῆς 13, 32.
ἐνταυθοῖ *in terra*: τῆς ἐνταυθοῖ διακοσμήσεως 22, 17 [cf. Plotin. 2, 9, 4 μεταφερόντων ἀπὸ τῶν ἀγαλματοποιῶν τῶν ἐνταῦθα].
ἐντεῦθεν *in terra*: τοῖς ἐντεῦθεν ἀνθρώποις 22, 23.
ἔντυφος: τὴν ἔντυφον . . . γλωσσομανίαν 4, 10.
ἐντρυφᾶν: ὁ . . τῶν ὅλων δεσπότης ἐντρυφᾶν [sc. ἑαυτῷ] αὐτοὺς εἴασε 13, 23.
ἐξαδυνατεῖν: μεταρσιοῦσθαι . . . ἐξαδυνατῶσιν 17, 22. ἐξαδυνατήσουσιν . . . τὰ σοφίσματα 27, 18 [cf. 18, 2 ἀδυνατοῦσι γάρ].
ἐξαμελεῖν: θατέρου γὰρ τῶν ὤμων ἐξαμελοῦσι 26, 19 [Lucian. uit. auct. 7 ὁ τὴν πήραν ἐξηρτημένος, ὁ ἐξωμίας. ‚Graecanicum pallium commune utrumque humerum operiebat . . . Cynicum uero pallium humero dextro subiectum et in sinistrum coniectum ante et retro duplicabatur. humerum siquidem laeuum duplici textu tegebat et dextrum nudabat . . .' Salmas. de pallio p. 398].
ἐξανθεῖν: ἐλάττονα τῆς ἁμαρτίας ἐξανθοῦσι τὰ εἴδη 16, 1 [cf. Plut. Thes. 6 ἐν . . τοῖς περὶ τὴν Ἑλλάδα τόποις αὖθις ἐξήνθησαν αἱ κακίαι καὶ ἀνερράγησαν οὐδενὸς πιεζοῦντος οὐδὲ κατείργοντος. sympos. 8, 9, 2 p. 731c ἡ ψυχὴ . . . καινὸν οὐδὲν οὐδὲ τοῖς παλαιοῖς ἐξήνθηκε κακίας εἶδος].
ἐξάρτημα: οὐδὲ ὁ μεμηνὼς σκυτίδων ἐξαρτήμασι θεραπεύεται 18, 24.
ἐξαρτύειν: τῶν γραμμάτων ἐξαρτύεις τὸν πόλεμον 28, 15. dicere uoluisse uidetur Tatianus *quid litterarum bellum concitas?* certo uerbum ἐξαρτύειν non apte posuit.
ἐξασκεῖν: τὴν πολυκοιρανίην μᾶλλον ἤπερ τὴν μοναρχίαν ἐξησκήσατε 15, 9 [cf. ποίησιν ἀσκεῖν 1, 10. τὴν αὐτάρκειαν ἀσκεῖν 20, 27].
ἐξατμίζεσθαι uox philosophorum: κἂν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην 6, 31.
ἐξαφανίζειν: κἂν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον 6, 31.
ἕξις: χειμῶνι τῆς σφῶν ἀβελτερίας κραδαίνουσιν τὴν ἕξιν τοῦ σώματος 18, 10.
ἐξοκέλλειν: εἰς πολλὴν κακίαν ἐξοκείλαντες 15, 12.
ἐξορίζειν 22, 15 cf. μετοικίζειν.
ἐξορχεῖσθαι: ἐξορχησάμενον τὰ παρ' Ἀθηναίοις μυστήρια 28, 25.
ἐξουσία: τὸ . . αὐτοῦ πᾶς ὁ ἀποδεχόμενος κτῆμα τοῦ πολυτιμοτέρου πλούτου τὴν ἐξουσίαν ἐχειρώσατο 30, 25. locum obscurissimum ita explicauerim: *siquis sua bona probauit, opportunitatem* uel potius *auctoritatem diuinas diuitias possidendi uinxit* i. e. se ipsum impediuit quominus diuinis diuitiis potiretur.
ἐξυπηρετεῖν: πῶς . . ὁ τεθνεὼς οἰκτίστῳ θανάτῳ δυνήσεται πρὸς τιμωρίαν τινὸς ἐξυπηρετῆσαι 19, 22 [cf. πῶς δ' ἀγαθὸν μοιχείαις

ὑπηρετεῖν 19, 8. ἐπειδὰν παρειλημμένην ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων θεάσωνται τὴν δι' αὐτῶν ὑπηρεσίαν 19, 7].
ἐπαναιρεῖσθαι: ἀργίαν τινὲς ἐπανῃρημένοι 25, 22. τί λόγους ἐπαναιρεῖσθε τῶν ἔργων μακρὰν ἀφεστῶτες 28, 9. τῶν αὐτῶν πράξεων ἐπανῃρημένην τὸ εἶδος 30, 1.
ἐπέκεινα *ultra terram*: τὰ δ' ἐπέκεινα 22, 26.
ἐπένδυμα: πνεῦμα τὸ οὐράνιον ἐπένδυμα τῆς θνητότητος 23, 1 [cf. 2 Cor. 5, 1 οἴδαμεν .. ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ, οἰκοδομὴν ἐκ θεοῦ ἔχομεν, οἰκίαν ἀχειροποίητον αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς. καὶ γὰρ ἐν τούτῳ στενάζομεν τὸ οἰκητήριον ἡμῶν τὸ ἐξ οὐρανοῦ ἐπενδύσασθαι ἐπιποθοῦντες ... καὶ γὰρ οἱ ὄντες ἐν τῷ σκήνει στενάζομεν βαρούμενοι, ἐφ' ᾧ οὐ θέλομεν ἐκδύσασθαι ἀλλ' ἐπενδύσασθαι ἵνα καταποθῇ τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς ζωῆς. ὁ δὲ κατεργασάμενος ἡμᾶς εἰς αὐτὸ τοῦτο θεός, ὁ δοὺς ἡμῖν τὸν ἀρραβῶνα τοῦ πνεύματος. 1 Cor. 15, 53 δεῖ .. τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀθανασίαν].
ἐπιγινώσκειν: ὁ πιστεύων ἐπιγνώσεται 22, 8. τοιούτους ὑμᾶς ἐπιγνόντες 28, 13.
ἐπίγνωσις: τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θεοῦ πεποιημένη 14, 16. οὐ κατ' ἐπίγνωσιν 41, 4.
ἐπιζητεῖν: τὴν ὕλην ἐπιζητῶ 22, 11.
ἐπικόσμημα 23, 4 cf. ἐπένδυμα.
ἐπικρατεῖν: ὥσπερ .. ὁ ληστεύων ἀπάνθρωπος ὢν διὰ τόλμης τῶν ὁμοίων ἐπικρατεῖν εἴωθεν 15, 11. διά τινος .. ἀποκρύφου θησαυροῦ τῶν ἡμετέρων ἐπεκράτησεν 30, 22 *per thesaurum quendam absconditum sermo diuinus res nostras superauit*. ὁ νικώμενος νῦν εἰσαῦθις ἐπικρατεῖν εἴωθεν 10, 4. 6.
ἐπιλέγεσθαι: τόπους ἐπιλεγόμενοι ** 4, 17. τῆς ὕλης ἐπιλεξάμενοι τὸ ἔλαττον 13, 18.
ἐπιμαρτυρεῖν: τίς .. ἂν ἐπιμαρτυρήσαι τῇ Κράτητος κυνογαμίᾳ 4. 9 cf. μαρτυρεῖν μαρτυρία.
ἐπίμοχθος: ὁ θυμικὸς καὶ ὁ ἐπίμοχθος 10, 1 *patiens*. exemplum huius usus non inueni.
ἐπιπλοκή: πολλάκις καὶ διὰ τῆς ἐφ' ἕτερον τῶν κακῶν τινος ἐπιπλοκῆς ἰάσασθαί τινες ἐπιτηδεύσουσι 20, 2. deleuerim τινος.
ἐπισυμβαίνειν: εἰ δὲ ἔστιν ἐν τοῖς φυομένοις δηλητήριον, τοῦτο διὰ τὸ ἐνάμαρτον ἡμῶν ἐπισυμβέβηκεν 22, 7.
ἐπιτέχνησις: φαρμακεία ... τῆς αὐτῆς ἐστιν ἐπιτεχνήσεως 19, 26.
ἐπιτηδεύειν: τὴν ἰατρικὴν ὡς φιλοσοφίαν ἐπιτηδεύσας 3, 19. ναυτίλλεσθαι ... οὐκ ἐπιτηδεύω 11, 28. ἰάσασθαί τινες ἐπιτηδεύσουσι 20, 2.
ἐπιτήδευμα: ποῖον .. ἐπιτήδευμα παρ' ὑμῖν τὴν σύστασιν οὐκ ἀπὸ βαρβάρων ἐκτήσατο 1, 3. τῶν παρ' ὑμῖν ἐπιτηδευμάτων 37, 9. τῶν παρ' Ἕλλησιν ἐπιτηδευμάτων 31, 5. τῶν παρ' ὑμῖν ἐθῶν τὰ ἐπιτηδεύματα 34, 7. τὰ τῶν ὑμετέρων λόγων ἐπιτηδεύματα 29, 7. τὴν ἀθεότητα καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα καὶ τὸν ἄνθρωπον 25, 3. τὸ τοιοῦτον ἐπιτήδευμα 29, 22. θανάτου πράττουσιν ἐπιτηδεύματα 15, 15.
ἐπιφέρειν: τὰ εἰς αὐτὸν ἐπιφερόμενα 42, 5. cf. Philodem. de piet. p. 85, 7 Gomp. τούτους Διαγόρου μᾶλλον πλημμελεῖν· ὁ μὲν γὰρ ἔπαιξεν, εἴπερ ἄρα καὶ τοῦτ' αὐτοῦ ἐστιν ἀλλ' οὐκ ἐπενήνεκται, καθάπερ ἐν τοῖς Μαντινέων ἔθεσιν Ἀριστόξενός φησιν.
ἐπιφοιτᾶν: πολλὴν .. ἐπιφοιτήσας

γῆν 36, 26. οἱ νομιζόμενοι θεοὶ τοῖς τινων ἐπιφοιτῶντες μέλεσιν 20, 19.

ἐπιφοίτησις: δαιμόνων ... ἐπιφοιτήσεις 18, 25. ἀστέρων ἐπιφοιτήσεις [male ponitur pro ἐπιφάνεια] 28, 1.

ἐπουράνιος: λόγος ὁ ἐπουράνιος 7, 6. πνεύματος ἐπουρανίου 18, 5 [πνεῦμα τὸ οὐράνιον 23, 1]. τῆς ἐπουρανίου τιμῆς 9, 27.

εὐαρεστεῖν: εὐαρεστοῦσι δὲ αὐτοῖς οἱ ἑπτὰ πλανῆται ** 10, 6 e. g. suppleas τοὺς τόπους διαλλασσόμενοι καὶ ἄλλος ἄλλον καταλαμβάνοντες.

εὐδαιμονία uox philosophorum: Ἀριστοτέλης ... τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἠρέσκετο περιγράψας 2, 24.

εὐδαίμων: παρὰ τούτοις οὐκ ἔστι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην τὸ εὐδαιμον 3, 10.

εὐκατάληπτος: εὐκατάληπτον ἔσται τὸ θεῖον 17, 23. τῆς τοῦ παντὸς ποιήσεως τὸ εὐκατάληπτον 30, 9.

εὐμαρής: ὁ μετριώτερος τῶν καθ' ἑαυτὸν ἐφιέμενος εὐμαρέστερον περιγίνεται 12, 8.

εὐσύνοπτος: εὐσύνοπτα καὶ τὰ τῶν δαιμόνων ἐστὶ σώματα 16, 29. locus corruptus 17, 10.

ζητεῖν: ζητεῖν τὸ κατ' ἀλήθειαν σπουδαῖον 4, 11. 36, 22. ἐζήτουν ὅτῳ τρόπῳ τἀληθὲς ἐξευρεῖν δύνωμαι 30, 3. ζητοῦσα τὸν θεόν 14, 29. ζητοῦντες τίς ὁ θεός 27, 19.

ζωή: τῇ νῦν ζωῇ 15, 23. οὐ μεθέξουσιν ἀιδίου ζωῆς 15, 20.

ζῳογονεῖν: ἡ γῆ . . καὶ πᾶν τὸ ὑπ' [codd. ἀπ', falso conieci ἐπ'] αὐτῆς ζῳογονούμενον (ex coni.) 12, 28. cf. Aet. 1, 6, 10 p. 296 D. τὰ ὑπὸ τῆς γῆς ζῳογονούμενα καὶ καρπογονούμενα. [Lucian.] amor. 19 τὴν ... τῶν ὅλων φύσιν ἢ τὰ πρῶτα πηξαμένη στοιχεῖα τοῦ κόσμου γῆν ἀέρα πῦρ ὕδωρ τῇ πρὸς ἄλληλα τούτων ἐπικράσει πᾶν ἐζῳογόνησεν ἔμψυχον.

ζώωσις: στοιχείωσις δὲ αὐτοῖς ἡ ζώωσις ἦν 9, 24. explicandi, non excusandi gratia affero quae secuntur 10, 3 ἡ γὰρ τοῦ ζῳδιακοῦ κύκλου γραφὴ θεῶν ἐστι ποίημα.

θάνατος: λέγοντες θανάτου καταφρονεῖν καὶ τὴν αὐτάρκειαν ἀσκεῖν 20, 26. τί . . λέγων θανάτου καταφρονεῖν, διὰ τέχνης φεύγειν αὐτὸν καταγγέλλεις 29, 5. θανάτου . . ὁ καταφρονεῖν συμβουλεύων οὕτως αὐτὸς ἐδεδίει τὸν θάνατον 21, 3. εἴ φατε μὴ δεῖν δεδιέναι τὸν θάνατον ... χάριν .. τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως τοῖ θανάτου καταφρονηταὶ γίνεσθε 21, 8. 11. θάνατον διὰ τιμωρίας ἐν ἀθανασίᾳ λαμβάνοντες 14, 14. locus similis sed corruptus 15, 20. θανάτου νόμους 17, 4. ζῶντες . . θανάτου πράττουσιν ἐπιτηδεύματα τοσαυτάκις καὶ αὐτοὶ θνήσκοντες ὁσάκις ἂν τοὺς ἑπομένους αὐτοῖς τὰς ἁμαρτίας ἐκπαιδεύσωσιν 15, 15 [cf. 12, 10 τί ... καθ' εἱμαρμένην πολλάκις ὀρεγόμενος πολλάκις ἀποθνήσκεις; . . . 13 οὐκ ἐγενόμεθα πρὸς τὸ ἀποθνήσκειν, ἀποθνήσκομεν δὲ δι' ἑαυτούς]. θανάτῳ τῷ διὰ πίστεως τὸν θάνατον νενικήκασιν 17, 6 [apocal. 2, 11 ὁ νικῶν οὐ μὴ ἀδικηθῇ ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ δευτέρου]. τοῦ θανάτου τὴν σύστασιν παραιτούμενον 17, 9 [cf. 12, 10 ἀπόθνησκε τῷ κόσμῳ ... ζῆθι τῷ θεῷ].

*θεατροκοπεῖσθαι: καθάπερ ἐν πανηγύρει θεατροκοπουμένους ἔνεστιν ἰδεῖν τοὺς οὐκ εἰδότας τὸν θεόν 21, 13.

θέλημα: θελήματι .. τῆς ἁπλότητος αὐτοῦ 5, 22. θελήματι τοῦ δημιουργήσαντος 13, 10.

†θεοδίδακτος: θεοδιδάκτου ... μου γενομένης τῆς ψυχῆς 30, 11 [1 Thess. 4, 9].

θεολογεῖν: εἰ μήτι καὶ τοῦτον ὡς τοὺς βασιλέας μισθοῦ δι' ἐπιορκίας τις τοῦ θεοῦ καταγελῶν εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνεληλυθέναι φήσας πεπίστευται κἀτα τὸν ὅμοιον θεολογήσας τιμῆς καὶ δωρεᾶς ἠξίωται 11, 12 [Iustin. dial. 56 p. 194 εἰ οὖν καὶ ἄλλον τινὰ θεολογεῖν καὶ κυριολογεῖν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιόν φατε ὑμεῖς παρὰ τὸν πατέρα τῶν ὅλων καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ].

†θεομάχος: θεομάχοι μᾶλλον ἢπερ θεοσεβεῖς 15, 6 [act. apost. 5, 39].

θεοποεῖν: τί ... θεοποιεῖς τὰ ἐν κόσμῳ 20, 13.

θεός: θεὸς ὁ καθ' ἡμᾶς οὐκ ἔχει σύστασιν ἐν χρόνῳ, μόνος ἄναρχος ὢν καὶ αὐτὸς ὑπάρχων τῶν ὅλων ἀρχή 4, 29. οὔτε .. ἄναρχος ἡ ὕλη καθάπερ καὶ ὁ θεός, οὔτε διὰ τὸ ἄναρχον ἰσοδύναμος τῷ θεῷ ... μόνου δὲ ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη 6, 12. τὴν ὕλην αὐτὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ προβεβλημένην 12, 24. θεὸς ἦν ἐν ἀρχῇ 5, 16. ὁ .. δεσπότης τῶν ὅλων αὐτὸς ὑπάρχων τοῦ παντὸς ἡ ὑπόστασις 5, 17. ὁ .. τῶν ὅλων δεσπότης 13, 23. ταμείοις ἐναπόκειμαι πλουσίου δεσπότου 7, 3. ἕνα τὸν ἀπλανῆ δεσπότην μεμαθήκαμεν 10, 8. τῷ δυνατωτέρῳ .. δεσπότῃ 20, 10. θεὸς ὁ βασιλεύων 7, 4. πνεῦμα ὁ θεὸς ... ἀόρατός τε καὶ ἀναφὴς, αἰσθητῶν καὶ ὁρατῶν αὐτὸς γεγονὼς πατήρ 5, 2. φοβητέον .. μόνον τὸν θεὸν, ὅστις ἀνθρωπίνοις οὐκ ἔστιν ὁρατὸς ὀφθαλμοῖς, οὐ τέχνῃ περιληπτός 4, 26. θεῷ τῷ μόνῳ 22, 4. ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ 6, 14. ὁ ποιητὴς θεός 6, 23. ὁ ποιήσας 27, 27. ὁ κόσμος κατὰ τὴν τοῦ πεποιηκότος αὐτὸν δύναμιν 13, 9. θελήματι τοῦ δημιουργήσαντος 13, 11. δημιουργίαν τὴν ὑπ' αὐτοῦ γεγενημένην χάριν ἡμῶν 5, 7. ὁ .. θεὸς, εἴπερ αὐτὰ πρὸς τὸ ποιεῖν ἅπερ οἱ ἄνθρωποι βούλονται κατεσκευάκει, πονηρῶν ἂν ἦν πραγμάτων δημιουργός, ἐπεὶ αὐτὸς μὲν πᾶν τὸ εὖ πως ἔχον ἐδημιούργησεν [cf. Sap. Sal. 1, 14 ἔκτισε γὰρ εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα καὶ σωτήριοι αἱ γενέσεις τοῦ κόσμου καὶ οὐκ ἔστιν ἐν αὐταῖς φάρμακον ὀλέθρου οὔτε ᾅδου βασίλειον ἐπὶ γῆς] 19, 13. οὐδὲν φαῦλον ὑπὸ τοῦ θεοῦ πεποίηται 12, 16. τοῦτον διὰ τῆς ποιήσεως ἴσμεν αὐτοῦ 5, 5. τί .. αὐτοῦ τὴν ποίησιν ἀτιμάζετε 11, 13. ἡ κατ' αὐτὸν ποίησις 43, 13. δοκιμαστὴς .. αὐτὸς ὁ ποιητὴς θεὸς γίνεται 6, 23. κριτὰς εἶναι Μίνω καὶ Ῥαδάμανθυν, ἐγὼ δὲ αὐτὸν τὸν θεόν 27, 8. ὑπὸ τοῦ κρίνοντος τοῦτον θεοῦ 20, 8. τἀγαθοῦ ... ὁ ** πλὴν μόνον παρὰ τῷ θεῷ 7, 14. τῷ τελείῳ θεῷ 5, 12 cf. τέλειος. ὥσπερ ἡ ἀφθαρσία παρὰ τῷ θεῷ, τὸν αὐτὸν τρόπον θεοῦ μοίρας ἄνθρωπος μεταλαβὼν ἔχῃ καὶ τὸ ἀθάνατον 7, 9. 10. τοῦ θεοῦ ... τὸ βούλημα 7, 17 cf. 5, 21. 13, 11. θεοῦ γνώμῃ 33, 13. τὸ τοῦ θεοῦ φῶς 14, 20. δυνάμει θεοῦ 19, 28 cf. δύναμις. πειθόμενοι θεοῦ παραγγέλμασι 33, 3. τὰ .. παρὰ θεοῦ 33, 7. τὰ κατὰ θεὸν .. ἐκφωνήματα 34, 22. ζῆθι τῷ θεῷ διὰ τῆς αὐτοῦ καταλήψεως τὴν παλαιὰν γένεσιν παραιτούμενος 12, 12. τὴν .. ἡμετέραν περὶ τοῦ θεοῦ κατάληψιν 24, 15. τῆς τοῦ θεοῦ γνώσεως 21, 10. 13, 26. τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θεοῦ πεποιημένη 14, 16.

γινώσκων . . . τίς ὁ θεὸς καὶ τίς ἡ κατ᾽ αὐτὸν ποίησις 43, 13. *θεῷ τῷ μόνῳ κατακολουθήσατε* 22, 4. *πρὸς αὐτὸν . . τὸν θεὸν κεχωρηκότα* 16, 15. *τὸ . . τοιοῦτον τῆς συστάσεως εἶδος εἰ μὲν ὡς ναὸς εἴη, κατοικεῖν ἐν αὐτῷ θεὸς βούλεται* 16, 23. *τὴν κατὰ θεὸν συζυγίαν* 16, 6. *θεοῦ . . εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις* 12, 19 cf. *εἰκών* et *ὁμοίωσις*. *πιστεύειν . . . τῷ θεῷ* 20, 9. *προσάπτειν τὴν . . . βοήθειαν . . . τῷ θεῷ* 19, 11. *τὴν μαρτυρίαν προσάπτειν σε δεῖ τῷ θεῷ* 22, 10. *δυνάμει θεοῦ προσανέχων* 19, 28. *τὰ περὶ θεοῦ πραγματευομένους* 33, 18. *μενούσης μοι τῆς κατὰ θεὸν πολιτείας ἀνεξαρνήτου* 43, 15. *τοῦτον μόνον ἀρνεῖσθαι κελευόμενος οὐ πεισθήσομαι* 4, 27. *τοὺς ἄρχοντας οὐδὲν πλέον ⟨σέβω⟩ τοῦ θεοῦ* 29, 3. *τί μου τὸν θεὸν σεσυλήκατε* 11, 13. *οὐδὲ τὸν ἀνωνόμαστον θεὸν δωροδοκητέον* 5, 13. *τοῦ θεοῦ καταγελῶν* 11, 11. *ζητοῦσα τὸν θεὸν* 14, 30. *ζητοῦντες τίς ὁ θεός* 27, 19. *τοὺς οὐκ εἰδότας τὸν θεόν* 21, 14. *τὸν θεὸν οὐκ οἶδας* 26, 25. *τὸν . . θεὸν ἀγνοεῖτε* 28, 6. *λέγε μοι πρὸς τοῦ θεοῦ* 10, 10. — *ὑμῖν εὐκατάληπτον ἔσται τὸ θεῖον* 17, 23. *τὰς θειοτάτας ἑρμηνείας* 13, 13. *θειοτέρας . . τινὸς ἐκφωνήσεως λόγοις* 13, 32. *γραφαῖς . . . βαρβαρικαῖς πρεσβυτέραις μὲν ὡς πρὸς τὰ Ἑλλήνων δόγματα, θειοτέραις δὲ ὡς πρὸς τὴν ἐκείνων πλάνην* 30, 6. — *θεὸν ἐν ἀνθρώπου μορφῇ γεγονέναι καταγέλλοντες* 23, 6. *τὸν διάκονον τοῦ πεπονθότος θεοῦ* 15, 6. cf. *λόγος πνεῦμα πατήρ*. — *ὁ θεὸς κακῶν ἀποδειχθήσεται κατ᾽ αὐτὸν*[Zenonem] *ποιητής* [Iustin. 2, 7 p. 220 *αὐτὸν τὸν θεὸν διά τε τῶν μερῶν καὶ διὰ τοῦ ὅλου ἐν πάσῃ κακίᾳ γινόμενον*] 4, 2. *ὁ θεὸς οὐ διήκων διὰ τῆς ὕλης* 5, 2. — *ἡ δὲ* [anima] *. . . ζητοῦσα τὸν θεὸν κατὰ πλάνην πολλοὺς θεοὺς ἀνετύπωσε* 14, 30. *τῶν πολλῶν θεῶν ἡ ὀμήγυρις οὐδέν ἐστιν* 29, 1. *μάχας ἵνα συντάσσητε θεῶν καὶ ἔρωτας* 2, 16. *γένεσιν ἂν λέγητε θεῶν* 23, 20. *παρ᾽ ὑμῖν . . Πέλοψ δεῖπνον τῶν θεῶν γίνεται* 27, 13. *μεταμορφοῦνται . . παρ᾽ ὑμῖν καὶ οἱ θεοὶ* 10, 28. *θεὸς . . . κύκνος γίνεται καὶ τὴν ἀετοῦ μορφὴν ἀναλαμβάνει* 11, 2. *οἱ νομιζόμενοι θεοί* 20, 19. *νοσεῖς διὰ σεαυτὸν καὶ . . . εἶναι θέλεις μετὰ σεαυτοῦ θεούς* 21, 19. *πῶς . . ξύλα καὶ λίθους θεοὺς ἀποφανοῦμαι* 5, 9. *τί μοι σέβειν θεοὺς δωροληπτας καὶ ὀργιζομένους ἂν μὴ λάβωσιν* 11, 4.

†*θεοσέβεια*: *τέχνῃ . . τῆς θεοσεβείας τοὺς ἀνθρώπους παρατρέπουσι* 19, 11 [1 Tim. 2, 10. Pseudo-ioseph. de rat. imp. 1].

†*θεοσεβής*: *θεομάχοι μᾶλλον ἢπερ θεοσεβεῖς* 15, 6 [Ioann. 9, 31].

θεότης: *λῃσταὶ θεότητος γενέσθαι προὐθυμήθησαν* 13, 22. *θεότης ἡ καθ᾽ ὑμᾶς ἀνῄρηται καὶ ὑφ᾽ ἡμῶν καὶ ὑφ᾽ ὑμῶν* 23, 24.

θεοφιλής: *πάνυ θεοφιλεῖς τοὺς προσέχοντας αὐταῖς πεποιήκασιν* 13, 14.

θεωρία: *διὰ τὸ ἀδύνατον τῆς θεωρίας* 22, 27.

θησαυρός: *θησαυρὸν μανίας* 24, 29. *διά τινος . . ἀποκρύφου θησαυροῦ τῶν ἡμετέρων ἐπεκράτησεν* 30, 21.

θνητότης: *ἐπένδυμα τῆς θνητότητος* 23, 2.

θριαμβεύειν: *παύσασθε λόγους ἀλλοτρίους θριαμβεύοντες* 27, 16 [Suid. *θριαμβεύσας αἰτιατικῇ, δημοσιεύσας*. id. *ἐξεφοίτα ἐθριάμβευεν· ὁ δὲ παρὰ τοὺς ἀτελέστους καὶ βεβήλους ἐξεφοίτα τὰ τῶν Σαμοθρᾳκῶν ὄργια*. Phot. *θρίαμβος . . . τὸ σεμνύνεσθαι*].

θυμικός: ὁ θυμικὸς καὶ ὁ ἐπίμοχθος 10, 1.
ἰσοδύναμος: ἡ ὕλη . . . οὔτε διὰ τὸ ἄναρχον ἰσοδύναμος τῷ θεῷ 6, 13.
ἰσχύειν: τὸ . . ἔλαττον κατάληψιν οὐκ ἰσχύει ποιεῖσθαι τοῦ κρείττονος 16, 31. τῶν ῥιζῶν αἱ ποικιλίαι νεύρων τε καὶ ὀστέων παραλήψεις οὐκ αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς δραστικαί τινές εἰσι, στοιχείωσις δέ ἐστι τῆς τῶν δαιμόνων μοχθηρίας, οἳ πρὸς ἅπερ ἑκάστας [ἕκαστος MPV ἕκαστον Gesner] ἰσχύειν ὡρίκασιν ἐπειδὰν παρειλημμένην ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων θεάσωνται τὴν δι' αὐτῶν ὑπηρεσίαν [πρὸς ἅπερ et ab ἰσχύειν et a παρειλημμένην pendet] 19, 5.
κάματος morbus: ὁπόταν καταλαμβάνῃ κάματος 18, 9.
καταβάλλειν: καταβάλλετε τοιγαροῦν τοῖτον τὸν τῦφον 1, 17. καταβάλλετε τοιγαροῦν τὸν λῆρον 10, 25.
καταγίνεσθαι: ἐν ἀμάραις τε καὶ σκώληξι καὶ ἀρρητουργοῖς καταγινόμενος 4, 3. παρά τισι τοῖς δικαίως πολιτευομένοις καταγινόμενον 15, 2.
καταδίκη: τὰ μὲν καταδίκης ἔχει τρόπον 30, 12.
καταλαμβάνειν: τῆς δυνάμεως αὐτοῦ τὸ ἀόρατον τοῖς ποιήμασι καταλαμβανόμεθα 5, 6 [τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθορᾶται Rom. 1, 20].
κατάληψις: διὰ τῆς αὐτοῦ [dei] καταλήψεως 12, 12. τὴν τοῦ ἀληθοῦς κατάληψιν πεποιημένος 6, 10. τούτων .. τὴν κατάληψιν πεποιημένος 30, 16. τὸ . . ἔλαττον κατάληψιν οὐκ ἰσχύει ποιεῖσθαι τοῦ κρείττονος 16, 31. ὧν ἂν αὐτὸς ποιήσωμαι τὴν κατάληψιν 37, 4. τούτων οὐκ ἔχοντες τὴν κατάληψιν 20, 25. τὴν .. ἡμετέραν περὶ τοῦ θεοῦ κατάληψιν 24, 16. κατάληψιν ἣν ἔχω περὶ τῶν ὅλων 29, 3. ἀνωτέρω τῆς κοσμικῆς καταλήψεως 14, 8.
καταφρονητής: τοῦ θανάτου καταφρονηταὶ γίνεσθε 21, 11.
καταχρᾶσθαι: βαρβαρικαῖς . . φωναῖς . . . καταχρώμενοι 2, 8. τοὺς . . . τοῖς δόγμασιν αὐτοῦ καταχρωμένους 3, 5. ἡμῶν . . . θειοτέρας τινὸς ἐκφωνήσεως λόγοις καταχρωμένων 14, 1. οἱ δαίμονες τῇ νῦν ζωῇ πρὸς τὸ πλημμελεῖν καταχρώμενοι 15, 24. τοῖς κακοῖς κἂν πρὸς τὸ ἀγαθὸν καταχρήσονται 20, 3. παρὰ λόγον καταχρᾶσθε τοῖς σχήμασι 28, 11. βοηθοῖς . . μᾶλλον Ἕλλησι καταχρήσομαι 31, 12. δογμάτων . . ποικιλίαις οὐ καταχρώμεθα 33, 2 [cf. χρήσασθε τοῖς δόγμασιν ἡμῶν 14, 4. ἡ τῶν δαιμόνων ἀσωτία τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς τὸ κακοποιεῖν ἐχρήσατο 19, 17. μάρτυσι χρήσομαι 38, 1].
κατεξουσιάζειν: ὕλη δὲ τῆς ψυχῆς κατεξουσιάζειν ἠθέλησεν 17, 3.
καύχημα: πιθάκνης καυχήματι τὴν αὐτάρκειαν σεμνυνόμενος 2, 19 [τὸ καύχημα καὶ τὴν ὕβριν Plut. Aem. Paul. 27] cf. ὁ τὸν μάγον Ὀστάνην καυχώμενος 18, 17 [εἰ καυχᾶσθαι δεῖ, τὰ τῆς ἀσθενείας μου καυχήσομαι 2 Cor. 11, 30].
κενοδοξεῖν: πρὸς τὸ κενοδοξεῖν τραπέντες 13, 22.
κενοδοξία: τῆς .. κενοδοξίας ὁ ἵμερος 33, 1.
κενόδοξος: τῷ μὴ κενοδόξως ἀποσκορακίζοντι 13, 12. .
κεφάλαιον: αὐτάρκως ἡμῖν ὡς ἐπὶ κεφαλαίων εἰρήσθω 32, 18. ita legendum esse, non κεφαλαίῳ, et per hiatum constat et per usum sermonis. cf. [Dem.] 60, 6 ταῦτα

ἐπὶ κεφαλαίων εἰπεῖν πειράσομαι. Polyb. 1, 65, 5 *ἐπὶ κεφαλαίου καὶ διὰ βραχέων αὐτοῦ ποιήσασθαι τὴν ἐξήγησιν.* 3, 5, 9 *ἐπὶ κεφαλαίου διεληλύθαμεν.* 1, 13, 8 *ἐπὶ κεφαλαίων ψαύοντες.* Clem. strom. 2, 11 p. 455 *ἦν ἐπὶ κεφαλαίων τὰ προειρημένα τρία ἐδήλωσεν μέτρα.* apud Aristotelem [eth. Nic. *B* 7 p. 1107b 14] *νῦν μὲν οὖν τύπῳ καὶ ἐπὶ κεφαλαίῳ λέγομεν* et *κεφαλαίου* et *κεφαλαίῳ* in codicibus extat.

†*κῆρυξ*: *τὸν κήρυκα τῆς ἀληθείας* 18, 22.

†*κηρύττειν*: *κηρύττων τὴν ἀλήθειαν* 21, 5. *ἅτινα διὰ τῶν καθ' ἡμᾶς προφητῶν ἴσμεν κεκηρυγμένα γεγονότα* 38, 10. *ἅτινα νῦν κηρύττειν ἐπαγγέλλομαι* 43, 12. *τὰ ἀκροατήρια κηρύττοντα πάνθ' ἅπερ ἐν νυκτὶ μοχθηρῶς πραγματεύεται* 25, 12.

†*κλῆσις*: *διὰ μετανοίας κλῆσις αὐτοῖς δεδώρηται* 17, 7.

κολοιός: *ὥσπερ ὁ κολοιὸς οὐκ ἰδίοις ἐπικοσμούμενοι πτεροῖς* 27, 16.

κορακόφωνος: *οἱ κορακόφωνοι* 16, 10. cf. *κοράκων ἀφίενται φωνήν* 2, 12 [cf. Pind. ol. 2, 95 *μαθόντες δὲ λάβροι παγγλωσσίᾳ κόρακες ὡς ἄκραντα γαρύετον Διὸς πρὸς ὄρνιχα θεῖον* quibus uersibus laudatis addit Aristides 45 p. 28, 11 *κοράκων φησὶν εἶναι φωνὰς τὰς τῶν μαθόντων καὶ παρ' ἄλλων εἰληφότων πρὸς ἀετὸν γιγνομένας τὸν φύσει νικῶντα καὶ ἐκ θεοῦ ῥήτορα καὶ σοφόν*].

κορδακίζεσθαι: *κορδακιζομένων ἀφορμήν* ex coni. 25, 1.

†*κοσμικός*: *τῆς κοσμικῆς καταλήψεως* 14, 8.

†*κόσμος*: *τοῦτον* [sc. *τὸν λόγον*] *ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχήν* 5, 24. *πᾶσαν ἔστιν ἰδεῖν τοῦ κόσμου τὴν κατασκευὴν ... γεγονυῖαν ἐξ ὕλης* 12, 22. *ὁ κόσμος κατὰ τὴν τοῦ πεποιηκότος αὐτὸν δύναμιν τὰ μέν τινα φαιδρότερα, τὰ δὲ τούτοις ἀνόμοια κεκτημένος θελήματι τοῦ δημιουργήσαντος πνεύματος μετείληφεν ὑλικοῦ* 13, 8. *ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην ὁ κόσμος κεχώρηκε* 7, 1. *μέχρις ἂν ὁ κόσμος πέρας λαβὼν ἀναλυθῇ* 13, 24. *τὶς ... λέγει ... ἄλυτον εἶναι τὸν κόσμον, ἐγὼ δὲ λυόμενον* 27, 6. *ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ κόσμου* 14, 14. *διὰ τί γὰρ ἐγκαλοῦμαι λέγων τὰ ἐμά, τὰ δὲ τοῦ κόσμου* [ex coni.] *πάντα καταλύειν σπεύδετε* [cf. Iustin. apol. 1, 55 p. 150 *κατανοήσατε ... πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ, εἰ ἄνευ τοῦ σχήματος τούτου διοικεῖται ἢ κοινωνίαν ἔχειν δύναται*] 27, 29. *μὴ γὰρ οὐχ ὑμεῖς κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον ἡμῖν γεγένησθε τῆς αὐτῆς τοῦ κόσμου διοικήσεως μετειληφότες* 27, 30. *οὔτε ἡμᾶς τὰ ἐν κόσμῳ λέληθε* 17, 23. *ἡ ... τῶν δαιμόνων ἀσωτία τοῖς ἐν τῷ κόσμῳ πρὸς τὸ κακοποιεῖν ἐχρήσατο* 19, 16. *τί μοι θεοποιεῖς τὰ ἐν κόσμῳ* 20, 13. *τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πάντων καταφρονήσεις* 22, 3. *κόσμου ... ἡ κατασκευὴ καλή, τὸ δὲ ἐν αὐτῷ πολίτευμα φαῦλον* 21, 11. *κόσμος ... ἡμᾶς ἔτι καθέλκει* 22, 10. *ἀπόθνῃσκε τῷ κόσμῳ παραιτούμενος τὴν ἐν αὐτῷ μανίαν* 12, 11. *τῶν ἐν κόσμῳ πλεονεξιῶν* 21, 15. *τὴν ἐν κόσμῳ δουλείαν* 30, 13. *τῆς ἐν κόσμῳ δωρεᾶς* 33, 7.

κρατύνειν: *τῆς κόπρου κρατυνθείσης* 3, 20. *διὰ μικρᾶς ἀφορμῆς τούτου κρατυνθέντος, πάλιν δ' αὖ λυθησομένου* 30, 19. *οὐ ... ἀλλοτρίαις δόξαις τἀμαυτοῦ κρατύνειν πειρῶμαι* 37, 3.

†κρίσις: *χάριν κρίσεως* 6, 21. *ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως* 13, 27.

κωλυτής: *τῆς μὲν πονηρίας κωλυτὴς ἐγίνετο διʼ ἀπαγορεύσεων* 7, 23. recipere non debebam coniecturam *κολαστής*: cf. Iustin. apol. 1, 44 p. 124 *τὰ παρʼ αὐτοῦ κατʼ ἀξίαν τῶν πραττομένων ⟨μέλλοντα⟩ ἀπαντήσεσθαι διὰ τοῦ προφητικοῦ πνεύματος προλέγει εἰς ἐπίστασιν καὶ ἀνάμνησιν ἀεὶ ἄγων τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος.*

λαρυγγιᾶν: *λαρυγγιῶσι τε οἱ ταύτης ἐφιέμενοι καὶ κοράκων ἀφίενται φωνήν* 2, 12. *λαρυγγιᾶν* est *gutture laborare*, ut apud Agathiam AP 11, 388 *κεῖτο μὲν Ἀλκιμένης κεκακωμένος ἐκ πυρετοῖο καὶ περὶ λαυκανίην βραγχὰ λαρυγγιόων.* Tatiano utendum erat uerbo *λαρυγγίζειν* cf. Harpocrat. *λαρυγγίζειν τὸ πλατύνειν τὴν φωνὴν καὶ μὴ κατὰ φύσιν φθέγγεσθαι ἀλλʼ ἐπιτηδεύειν περιεργότερον τῷ λάρυγγι χρῆσθαι οὕτως ἐλέγετο. Δημοσθένης ἐν τῷ ὑπὲρ Κτησιφῶντος* [291]. Suid. *λαρυγγίζουσι βοῶσιν· ‘οἱ δὲ κόρακες περιπτάμενοι ἄνω καὶ κάτω θορυβούμενοι καὶ κεκραγότες μετὰ πολλῆς ἀσελγείας οἷον οἱ κόρακες λαρυγγίζουσι’.* Lucian. Lexiph. 24 *τὸ βρενθύεσθαι καὶ λαρυγγίζειν.* num Aristophanis locum [equ. 358] *λαρυγγιῶ τοὺς ῥήτορας* in lexico rhetorico allatum inuenit falsoque intellexit? ceterum cf. etiam Hesych. *λαρυγγικός ματαιολόγος* et quod adnotat M. Schmidt Pherecratis frg. 32.

λείψανον: *νεκροῦ δὲ ὄντος μου λείψανον τὸ ἐν ἐμοὶ μηδὲν ἐμοῦ πράττοντος μήτε κινούμενον ἀλλὰ μηδὲ αἰσθανόμενον αἰσθητόν τι ἀπεργάσεται* 19, 19. ex loco ualde notabili apparet et uocem et superstitionem *reliquiarum* non esse Christianae originis.

ληραίνειν: *ληραίνει . . . τῶν παρʼ ὑμῖν ἐθῶν τὰ ἐπιτηδεύματα* 34, 6.

λῆρος: *καταβάλλετε . . . τὸν λῆρον* 10, 26. *οὐδὲ λήρους ἀπαγγέλλομεν* 23, 5. *τῶν παρʼ Ἕλλησι πραγμάτων τὸν λῆρον* 34, 6. *λήρους τε καὶ φλυαρίας* 36, 5.

†λογικός: *διὰ λογικῆς δυνάμεως* 5, 20. *ἐκ λογικῆς δυνάμεως* 7, 7.

†λόγος: *θεὸς ἦν ἐν ἀρχῇ, τὴν δὲ ἀρχὴν λόγου δύναμιν παρειλήφαμεν* 5, 16. *καθὸ πᾶσα δύναμις ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ἦν σὺν αὐτῷ, τὰ πάντα σὺν αὐτῷ διὰ λογικῆς δυνάμεως αὐτὸς ὑπέστησεν. θελήματι δὲ τῆς ἁπλότητος αὐτοῦ προπηδᾷ λόγος* 5, 22. *ὁ δὲ λόγος οὐ κατὰ κενοῦ χωρήσας ἔργον πρωτότοκον τοῦ πατρὸς γίνεται* 5, 22. *τοῦτον ἴσμεν τοῦ κόσμου τὴν ἀρχήν* 5, 23. *γέγονεν δὲ κατὰ μερισμόν, οὐ κατὰ ἀποκοπήν* 5, 24. *ὥσπερ . . ἀπὸ μιᾶς δᾳδὸς ἀνάπτεται μὲν πυρὰ πολλά, τῆς δὲ πρώτης δᾳδὸς διὰ τὴν ἔξαψιν τῶν πολλῶν δᾳδῶν οὐκ ἐλαττοῦται τὸ φῶς, οὕτω καὶ ὁ λόγος προελθὼν ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς δυνάμεως οὐκ ἄλογον πεποίηκε τὸν γεγεννηκότα* 6, 2. *οὐ δήπου διὰ τῆς μεταβάσεως τοῦ λόγου κενὸς . . . τοῦ λόγου γίνομαι, προβαλλόμενος δὲ τὴν ἐμαυτοῦ φωνὴν διακοσμεῖν τὴν ἐν ὑμῖν ἀκόσμητον ὕλην προῄρημαι καὶ καθάπερ ὁ λόγος ἐν ἀρχῇ γεννηθεὶς ἀντεγέννησε τὴν καθʼ ἡμᾶς ποίησιν αὐτὸς ἑαυτῷ, τὴν ὕλην δημιουργήσας, οὕτω κἀγὼ κατὰ τὴν τοῦ λόγου μίμησιν ἀναγεννηθεὶς . . . μεταρρυθμίζω τῆς συγγενοῦς ὕλης τὴν σύγχυσιν* 6, 8. 10. *λόγος . . . ὁ ἐπουράνιος πνεῦμα γεγονὼς ἀπὸ τοῦ πνεύματος* [Ioann. 3, 6 *τὸ γεγεννημένον*

ἐκ τοῦ πνεύματος πνεῦμά ἐστιν. Tertullian. apol. 21 de spiritu spiritus et de deo deus ut lumen de lumine accensum. adu. Prax. 27] *καὶ λόγος ἐκ λογικῆς δυνάμεως κατὰ τὴν τοῦ γεννήσαντος αὐτὸν πατρὸς μίμησιν εἰκόνα τῆς ἀθανασίας τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν* 7, 6. *ὁ . . . λόγος πρὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων κατασκευῆς ἀγγέλων δημιουργὸς γίνεται* 7, 11. *ἡ . . τοῦ λόγου δύναμις ἔχουσα παρ' ἑαυτῇ τὸ προγνωστικὸν . . . τῶν μελλόντων προὔλεγε τὰς ἀποβάσεις* 7, 19. *κατὰ τὸν εἰπόντα λόγον* 17, 7. *ἡ τοῦ λόγου δύναμις τόν τε ἄρξαντα τῆς ἀπονοίας καὶ τοὺς συνακολουθήσαντας τούτῳ τῆς σὺν αὐτῷ διαίτης παρῃτήσατο* 7, 27. *οἳ λόγῳ θεοῦ δυνάμεως πληττόμενοι δεδιότες ἀπίασιν* 18, 10. *λόγος . . ἐστὶ τὸ τοῦ θεοῦ φῶς* 14, 20. *λόγου δυνάμει κατακολούθησον* 20, 14. *τοὺς λόγῳ θεοῦ κατακολουθοῦντας* 27, 10. *θεοῦ . . λόγῳ κατακολουθοῦμεν* 28, 14. *ἡμῶν πειθομένων λόγῳ θεοῦ* 30, 20. *λόγου . . τοῦ δημοσίου καὶ ἐπιγείου κεχωρισμένοι καὶ πειθόμενοι θεοῦ παραγγέλμασι* 33, 2.

λοιπόν: *χρὴ λοιπὸν ἡμᾶς ὅπερ ἔχοντες ἀπολωλέκαμεν τοῦτο νῦν ἀναζητεῖν* 16, 4. *νεκρὸς . . γενόμενος λοιπὸν δραστικωτέρας πιστεύοιτο μεταλαμβάνειν δυνάμεως* 17, 15.

μανθάνειν: *ἕνα τὸν ἁπλανῆ δεσπότην μεμαθήκαμεν* 10, 9. *οἱ βουλόμενοι μανθάνειν σπεύσατε* 14, 2. *τί μοι σπουδαῖον μανθάνειν Εὐάνθην ἐν Περιπάτῳ τεκεῖν* 36, 13. *οὐ παρ' ἄλλου μαθών* 36, 25. *Ἰόβας . . . παρὰ Βηρωσοῦ φησι μεμαθηκέναι τὴν ἱστορίαν* 38, 13.

μανία: *ἀπόθνῃσκε τῷ κόσμῳ παραιτούμενος τὴν ἐν αὐτῷ μανίαν* 12, 11. *θησαυρὸν μανίας* 24, 29. *τὰ . . ὑμέτερα μανίας ἔχεται πολλῆς* 34, 3.

μαρμαρύσσειν: *τοῖς ὀφθαλμοῖς μαρμαρύσσοντα* 24, 24 [cf. Hesych. *μαρμαρυγή . . . αὐγὴ ὀφθαλμῶν*].

†*μαρτυρεῖν*: *τούτοις οἱ μαρτυροῦντες καθίζονται* 25, 25 *approbantes* cf. Luc. 4, 22 *καὶ πάντες ἐμαρτύρουν αὐτῷ*. 11, 48 *ἄρα μαρτυρεῖτε καὶ συνευδοκεῖτε τοῖς ἔργοις τῶν πατέρων ὑμῶν.*

†*μαρτυρία*: *τὴν ἀφ' ἑτέρων περιμένειν μαρτυρίαν* 2, 1. *πάντες οἱ ἄνθρωποι . . . τελειοτέραν . . . ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως τὴν μαρτυρίαν λάβωσιν* 13, 27. *τὴν μαρτυρίαν προσάπτειν σε δεῖ τῷ θεῷ* 22, 10, quae idem fere significant atque locutio iudaica et christiana *δόξαν διδόναι τῷ θεῷ*. cf. Pseudoioseph de rat. imper. 6 *εἰ γὰρ τὰ πάθη τοῦ λογισμοῦ ἐκεκρατήκει, τούτοις αν ἀπέδομεν τὴν τῆς ἐπικρατείας μαρτυρίαν.*

μάρτυς: *μάρτυρας . . οὐ τοὺς οἴκοι παραλήψομαι* 31, 11. *ἀποδείξεως δὲ ἕνεκεν μάρτυσι χρήσομαι Χαλδαίοις Φοίνιξιν Αἰγυπτίοις* 38, 1.

†*μεγιστάν*: *οἱ μεγιστᾶνες* 4, 19.

μέλειν: *οἷς μέλον ἐστὶ περὶ τούτων* 3, 15. *κἂν . . . νομίσητε, μέλον οὐκ ἔστιν ἡμῖν* 6, 24. *οἷς . . μέλον ἐστὶ παιδείας* 35, 24 [cf. Iustin. apol. 1, 44 p. 124 *καὶ μέλον ἐστὶν αὐτῷ καὶ προνοεῖται αὐτῶν*].

μελετᾶν: *τοιαῦτα* [res fabulosas] *μελετῶντες* 23, 11.

μερισμός: *γέγονε . . κατὰ μερισμόν, οὐ κατὰ ἀποκοπήν* 5, 24 [cf. Clem. strom. 6, 16 p. 810 *τὸ φῶς τῆς ἀληθείας φῶς ἀληθὲς ἄσκιον, ἀμερῶς μεριζόμενον πνεῦμα κυρίου εἰς τοὺς διὰ πίστεως ἡγιασμένους, λαμπτῆρος ἐπέχον τάξιν εἰς*

τὴν τῶν ὄντων ἐπίγνωσιν. 3, 10 p. 542 *ἡ πανεπίσκοπος τοῦ θεοῦ δύναμις ἀμερῶς μεριστή.* Orig. c. Cels. 6, 70 p. 685d *ἀεὶ . . ὁ θεὸς μεταδίδωσι τοῖς δυναμένοις μετέχειν αὐτοῖ τοῦ ἰδίου πνεύματος οὐ κατὰ ἀποτομὴν καὶ διαίρεσιν ἐγγινομένου τοῖς ἀξίοις*].

μετάγειν: *μεταγόμενοι πρὸς τὸ φυσικώτερον* 24, 3. *εἰς ἀλληγορίαν μετάγων* 24, 7.

μεταιτεῖν: *οἱ μεταιτοῦντες* 12, 5.

†*μετάνοια*: *διὰ τοῦτο?. . . ἡ τῶν δαιμόνων ὑπόστασις οὐκ ἔχει μετανοίας τόπον* [cf. Sap. Sal. 12, 10 *κρίνων δὲ κατὰ βραχὺ ἐδίδους τόπον μετανοίας*] 17, 2. *διὰ μετανοίας κλῆσις αὐτοῖς δεδώρηται* 17, 6.

μεταρσιοῦσθαι uox Ionica: *μεταρσιοῦσθαι πρὸς τὴν ἐν οὐρανοῖς πορείαν ἐξαδυνατῶσιν* 17, 21. cf. Hippolyt. 6, 44 *σὺ μετάρσιον ἐγείρας τῆς διανοίας νόημα.*

μετέωρος: *κεκραγότος ὥσπερ ἀπὸ τοῦ μετεώρου κατακούσατέ μου* 18, 21 [cf. Plat. Clitoph. p. 407a *ὁπότε ἐπιτιμῶν τοῖς ἀνθρώποις ὥσπερ ἐπὶ μηχανῆς τραγικῆς θεὸς ὕμνεις λέγων* et Iustin. apol. 2, 12 p. 236].

μετοικίζειν: *μετῳκίσθησαν . . οἱ δαίμονες, ἐξωρίσθησαν . . οἱ πρωτόπλαστοι* 22, 15. daemones ciuitate caelesti priuati sunt, homines domicilio: hi igitur redire possunt, illi non.

μετουσία: *μεταβᾶσα τῆς οὐρανίου συνουσίας τῶν ἐλαττόνων μετουσίαν ἐπεπόθησεν* 22, 14.

μοναρχία: *τὴν πολυκοιρανίην μᾶλλον ἤπερ τὴν μοναρχίαν ἐξησκήσατε* 15, 9.

μοναρχικός: *τῶν ὅλων τὸ μοναρχικόν* 30, 11.

μονοῦσθαι: *τὰς μεμονωμένας παρ' ὑμῖν ψυχάς* 15, 13 [cf. 14, 21 *μόνη . . διαιτωμένη*].

μωραίνειν: *οὐ μωραίνομεν* 23, 5.

νεύειν: *μόνη . . διαιτωμένη πρὸς τὴν ὕλην νεύει κάτω* 14, 22. *τὰς γνώμας . . . κάτω νενευκυίας* 17, 21 [de uerbis *νεύειν* et *ῥέπειν* cf. Wyttenbach. ad Plut. de ser. num. uind. p. 118].

νόμιμος: *εἰ μὴ τοῖς τινων νομίμοις συγχρῆσθαι βούλομαι* 4, 21 [cf. Origen. c. Cel. 5, 47 p. 606a *τῶν ἀρεσκόντων τῷ θεῷ ἑτέρων ὄντων παρὰ τὰ ἀρέσκοντά τισι τῶν ἐν ταῖς πόλεσι νόμων*].

νομοθετεῖν: *γινώσκοντες ὅπως καὶ ἡ τάξις τῶν γραμμάτων ἔχειν νενομοθέτηται* 19, 2. *Ῥέα . . . ἀποτμήσεις αἰδοίων νενομοθέτηκεν* 8, 23. *τοῖς κατὰ γνώμην διαπραξαμένοις ἅπερ αὐτοῖς . . . νενομοθετήκασι* 15, 28. *τὸ . . περὶ τοιαύτην ἀσχολεῖσθαι ζήτησιν νομοθετοῦντός ἐστιν ἔργον ἑαυτοῦ τὰ δόγματα* [cf. Plut. an recte dict. s. lat. esse uiu. p. 1129a *ἵν' ἀμνηστίᾳ νομοθετῇς ἀρετὴν καὶ ἀπραξίαν τέχνῃ καὶ σιωπὴν φιλοσοφίᾳ καὶ λήθην εὐπραγίᾳ.* de comm. notit. p. 1079f *τὸ . . . νομοθετεῖν τῶν ἐπιφανειῶν μὴ ἴσων οὐσῶν τὰ σώματα συμβαίνειν ἄνισα εἶναι θαυμαστὴν ἐξουσίαν αὐτῷ τοῦ γράφειν ὅτι ἂν ἐπίῃ διδόντος ἐστί*] 29, 16. *ὁ θυμικὸς καὶ ὁ ἐπίμοχθος καὶ ὁ ἐγκρατευόμενος καὶ ὁ ἀκρατὴς καὶ ὁ πτωχεύων καὶ ὁ πλουτῶν ἐστι τῶν νομοθετησάντων τὴν γένεσιν* [cf. Oenom. ap. Eus. PE 6, 7 p. 260c *ἡμεῖς . . ὦ Ζεῦ καὶ Ἄπολλον, τί πάθωμεν οὐδὲν ὄντες αἴτιοι τῆς ὑμετέρας νομοθετήσεως τουτέστιν ἀναγκοθετήσεως* uel Valentinianorum doctrinam in excerpt. Theodot. 69 p. 985 *ἡ εἱμαρμένη ἐστὶ σύνο-*

δος πολλῶν καὶ ἐναντίων δυνάμεων, αὗται δέ εἰσιν ἀόρατοι καὶ ἀφανεῖς, ἐπιτροπεύουσαι τὴν τῶν ἄστρων φορὰν καὶ δι' ἐκείνων πολιτευόμεναι. καθὸ γὰρ ἕκαστον αὐτῶν ἔφθακεν τῇ τοῦ κόσμου κινήσει συναναφερόμενον, τῶν κατ' αὐτὴν τὴν ῥοπὴν γεννωμένων εἴληχεν τὴν ἐπικράτειαν ὡς αὐτοῦ τέκνων. διὰ τῶν ἀπλανῶν τοίνυν καὶ πλανωμένων ἄστρων αἱ ἐπὶ τούτων ἀόρατοι δυνάμεις ἐποχούμεναι ταμιεύουσι τὰς γενέσεις καὶ προσκοποῦσι. 76 p. 987 *γενέσεως καὶ εἱμαρμένης*] 10, 3.

†νόμος: *τὸν ἐπανιστάμενον τῷ νόμῳ τοῦ θεοῦ* 7, 26. *οἱ μὲν θανάτου νόμους τοῖς ἀνθρώποις παραδεδώκασιν* 17, 4. *νόμῳ πατρὸς ἀφθαρσίας ἑπόμενοι* 33, 4.

οἶκοι: *ὑφ' ὑμῶν αὐτῶν ἐπαινούμενοι συνηγόρους τοὺς οἴκοι κέκτησθε* 1, 19. *μάρτυρας οὐ τοὺς οἴκοι παραλήψομαι* 31, 12 [*οἱ οἴκοι* pro *οἱ οἰκεῖοι* solus Tatianus usurpasse uidetur, tamen cf. Plut. symp. 7, 8 p. 713d *τὴν σωτηρίαν οἴκοι καὶ παρ' αὐτῶν ἔχοντες.* sensu contrario dicebatur *οἴκοθεν ὁ μάρτυς* cf. Diogenian. 7, 29 c. nott. interpr.].

οἰκονομία: *τὸν Ἕκτορα .. καὶ τὸν Ἀχιλλέα . . καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ πάντας ἁπαξαπλῶς Ἕλληνάς τε καὶ βαρβάρους σὺν τῇ Ἑλένῃ καὶ τῷ Πάριδι τῆς αὐτῆς φύσεως ὑπάρχοντας* [suppleuerim *ὑποστάσεις*] *χάριν οἰκονομίας ἐρεῖτε παρεισῆχθαι μηδενὸς ὄντος τῶν προειρημένων ἀνθρώπων* 24, 13 *allegoriae causa, in imaginem et symbolum dispositos.* Eph. 3, 9 *φωτίσαι τίς ἡ οἰκονομία τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀποκεκρυμμένου ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ θεῷ τῷ τὰ πάντα κτίσαντι.* Iustin. dial. 107 p. 384 *διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἐκ τῆς γῆς ἀνατεῖλαι αὐτῷ κικυῶνα.* 134 p. 476 *οἰκονομίαι τινὲς μεγάλων μυστηρίων ἐν ἑκάστῃ τινὶ τοιαύτῃ πράξει ἀπετελοῦντο. ἐν γὰρ τοῖς γάμοις τοῦ Ἰακὼβ τίς οἰκονομία καὶ προκήρυξις ἀπετελεῖτο, ἐρῶ ὅπως καὶ ἐν τούτοις ἐπιγνῶτε ὅτι οὐδὲν πρὸς τὸ θειωδέστερον δι' ὃ ἑκάστη πρᾶξις γέγονεν, ἀπεῖδον ὑμῶν ἀεὶ οἱ διδάσκαλοι ἀλλὰ πρὸς τὰ χαμαιπετῆ καὶ τὰ διαφθορᾶς μᾶλλον πάθη . . . τῆς ὑπὸ Χριστοῦ μελλούσης ἀπαρτίζεσθαι πράξεως τύποι ἦσαν οἱ γάμοι τοῦ Ἰακώβ.* 141 p. 496 *οὐχ ὡς πορνεύοντες πολλὰς ἔσχον γυναῖκας οἱ πατριάρχαι, ἀλλ' οἰκονομία τις καὶ μυστήρια ⟨κατὰ ταῦτα⟩ πάντα δι' αὐτῶν ἀπετελεῖτο.* Theophil. ad Autol. 2 p. 94d *ταῦτα . . δεῖγμα καὶ τύπον ἐπέχει μεγάλου μυστηρίου. ὁ γὰρ ἥλιος ἐν τύπῳ θεοῦ ἐστιν· ἡ δὲ σελήνη ἀνθρώπου . . . ἡ δὲ τῶν ἄστρων θέσις οἰκονομίαν καὶ τάξιν ἔχει τῶν δικαίων καὶ εὐσεβῶν καὶ τηρούντων τὸν νόμον καὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ.* p. 91b *τῆς μὲν οὖν ἑξαημέρου οὐδεὶς ἀνθρώπων δυνατὸς κατ' ἀξίαν τὴν ἐξήγησιν καὶ τὴν οἰκονομίαν πᾶσαν ἐξειπεῖν.* Clementin. hom. 2, 23 *ἐν ᾧ ἀριθμῷ μία τις ἦν γυνὴ λεγομένη Ἑλένη, ἵνα μηδὲ τοῦτο ἀνοικονόμητον ᾖ.* Ignat. ad Ephes. 20, 1 *προσδηλώσω ὑμῖν ἧς ἠρξάμην οἰκονομίας εἰς τὸν καινὸν ἄνθρωπον Ἰησοῦν Χριστόν.* Pseudoignat. ad Ephes. 19 *τὸ μὲν ἀλήθεια, τὸ δὲ οἰκονομία.* Clem. strom. 2, 19 p. 481 *ἡ . . . οἰκονομία αὕτη καὶ προφητικὴ καὶ τυπική. — τριχῶν διακόσμησις καὶ ἐντοσθίων οἰκονομία μυελῶν τε καὶ ὀστέων καὶ νεύρων σύμπηξις* 13, 6. *διὰ τί . . ὁ πιστεύων ὕλης οἰκονομίᾳ πιστεύειν οὐ βούλεται τῷ θεῷ* 20, 8. *ἔχω δεικνύειν τὴν τού-*

των οἰκονομίαν 22, 8. his locis est *institutio dispositio constructio*, idem quod Attice dicitur *κατασκευή*. cf. Menandr. ap. Pseudoplut. cons. ad Apoll. p. 103d [Meineke 4 p. 227] *ἀσθενέστατον γὰρ ὂν φύσει μεγίστοις οἰκονομεῖται πράγμασιν*. Polyb. 6, 9, 10 *αὕτη πολιτειῶν ἀνακύκλωσις, αὕτη φύσεως οἰκονομία καθ' ἣν μεταβάλλει καὶ μεθίσταται καὶ πάλιν εἰς αὐτὰ καναντᾷ τὰ κατὰ τὰς πολιτείας*. Cels. ap. Origen. 8, 53 p. 780d *οἰκονομίας τῶν ὅλων ἕνεκεν*. Plut. de am. prol. p. 495d *πανταχοῦ ... ἡ φύσις ἀκριβὴς καὶ φιλότεκνος καὶ ἀνελλιπὴς καὶ ἀπερίτμητος ... ἀρκεῖ δὲ ἡ τοῦ γάλακτος ἐργασία καὶ οἰκονομία τὴν πρόνοιαν αὐτῆς ἐμφῆναι καὶ ἐπιμέλειαν*. p. 496a *τούτων γε τῶν τοσούτων ἐπὶ τὴν γένεσιν ἐργαλείων καὶ τοιούτων οἰκονομιῶν καὶ φιλοτιμίας καὶ προνοίας*. Clem. strom. 2, 18 p. 477 *ἀποσπῶν τῆς τοῦ γάλακτος οἰκονομίας τὸ τεχθὲν ἀτιμάζει τὴν φύσιν*. Martyr. Polycarp. 2, 2 *μάστιξι .. καταξανθέντες ὥστε μέχρι τῶν ἔσω φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν τὴν τῆς σαρκὸς οἰκονομίαν θεωρεῖσθαι ὑπέμειναν. — ἡ ... τοῦ σώματος σύστασις μιᾶς ἐστιν οἰκονομίας* 13, 3. *θάτερον .. θατέρου ὂν διάφορον κατ' οἰκονομίαν συμφωνίας ἐστὶν ἁρμονία* 13, 8. significatur *unitas per partes ita dispensata ut ipsa non deminuatur*: cf. Clem. excerpt. Theodot. 11 p. 971 *σώματα .. ἐπουράνια εὔμορφα καὶ νοερὰ οἶδεν ὁ ἀπόστολος. πῶς δ' ἂν καὶ ὀνόματα διάφορα αὐτῶν ἐλέγετο εἰ μὴ σχήμασιν ἦν περιεγραμμένα, μορφῇ καὶ σώματι; ... ὡς πρὸς τὴν σύγκρισιν τῶν τῇδε σωμάτων, οἷον ἄστρων, ἀσώματα καὶ ἀνείδεα, ⟨ἀλλ'⟩ ὡς πρὸς τὴν σύγκρισιν τοῦ υἱοῦ σώματα μεμετρημένα καὶ αἰσθητὰ οὕτως ⟨ὡς⟩ καὶ ὁ υἱὸς πρὸς τὸν πατέρα παραβαλλόμενος· καὶ δύναμιν μὲν ἰδίαν ἔχει ἕκαστον τῶν πνευματικῶν καὶ ἰδίαν οἰκονομίαν· καθὸ δὲ ὁμοῦ τε ἐγένοντο καὶ τὸ ἐντελὲς ἀπειλήφασιν οἱ πρωτόκτιστοι, κοινὴν τὴν λειτουργιαν καὶ ἀμέριστον*. inde locus explicandus de unitate patris et sermonis: *γέγονε .. κατὰ μερισμόν, οὐ κατὰ ἀποκοπήν· τὸ γὰρ ἀποτμηθὲν τοῦ πρώτου κεχώρισται, τὸ δὲ μερισθὲν οἰκονομίας τὴν διαίρεσιν προσλαβὸν οὐκ ἐνδεᾶ τὸν ὅθεν εἴληπται πεποίηκεν* 5, 26. praeter Athenagorae locos in adnotatione allatos cf. Tertullian. adu. Prax. 2 unicum quidem deum credimus, sub hac tamen dispensatione quam *οἰκονομίαν* dicimus ut unici dei sit et filius sermo ipsius qui ex ipso processerit... haec quae se existimat meram ueritatem possidere, dum unicum deum non alias putat credendum quam si ipsum eundemque et patrem et filium et spiritum sanctum dicat; quasi non sic quoque unus sit omnia, dum ex uno omnia, per substantiae scilicet unitatem, et nihilominus custodiatur *οἰκονομίας* sacramentum quae unitatem in trinitatem disponit tres dirigens, patrem et filium et spiritum sanctum, tres autem non statu sed gradu. nec substantia sed forma, nec potestate sed specie, unius autem substantiae et unius status et unius potestatis quia unus deus ex quo et gradus isti et formae et species in nomine patris et filii et spiritus sancti deputantur . . . 3 simplices quique ne dixerim imprudentes et idiotae . . . non intellegentes unicum quidem, sed cum sua *οἰκονομίᾳ* esse credendum, expauescunt ad *οἰκονομίαν*. numerum et dispositionem trinitatis diuisionem praesumunt unitatis, quando unitas

ex semetipsa deriuans trinitatem non destruatur ab illa, sed administretur ... monarchiam nihil aliud significare scio quam singulare et unicum imperium; non tamen praescribere monarchiam ideo quia unius sit eum cuius sit aut filium non habere aut ipsum se sibi filium fecisse aut monarchiam suam non per quos uelit administrare ..... quale est ut deus diuisionem et dispersionem pati uideatur in filio et in spiritu sancto, secundum et tertium sortitis locum, tam consortibus substantiae patris? . . . 4 . . uide ergo ne tu potius monarchiam destruas qui dispositionem et dispensationem eius euertis in tot nominibus constitutam in quot deus uoluit. ... 8 ... haec erit *προβολὴ* ueritatis, custos unitatis, qua prolatum dicimus filium a patre, sed non separatum. protulit enim deus sermonem ... sicut radix fruticem et fons fluuium et sol radium. nam et istae species *προβολαὶ* sunt earum substantiarum ex quibus prodeunt . . . nec frutex . . a radice nec fluuius a fonte nec radius a sole discernitur sicut nec a deo sermo. . . nam et radix et frutex duae res sunt, sed coniunctae; et fons et flumen duae species sunt, sed indiuisae; et sol et radius duae formae sunt, sed cohaerentes. . . ita trinitas per consertos et conexos gradus a patre decurrens et monarchiae nihil obstrepit et *οἰκονομίας* statum protegit. — ceterum animaduertatur in Gnosticorum christologia maximi fuisse momenti oeconomiam in quam apud illos coaluerunt notiones symboli et educationis diuinae atque dispensationis et machinationis. apud Valentinianos enim Christo inuisibili opponebatur Christus uisibilis, *ὁ κατ' οἰκονομίαν σωτήρ*, corpore indutus animali atque in eam speciem putatiue dispensato et administrato ut in mundo uersari posset et animas per dolum a morte liberaret. Irenae. 1, 6, 1 *ἀπὸ . . τῆς οἰκονομίας περιτεθεῖσθαι σῶμα ψυχικὴν ἔχον οὐσίαν, κατεσκευασμένον δὲ ἀρρήτῳ τέχνῃ, πρὸς τὸ καὶ ὁρατὸν καὶ ψηλαφητὸν καὶ παθητὸν γενέσθαι* [cf. 1, 9, 3. 3, 16, 1. Tertull. adu. Valent. 26]. exc. Theodot. 5 p. 968 *ἵνα μὴ ὅ ἐστιν ὁ κύριος νοήσαντες ἀπόσχωνται τοῦ ἐπιβάλλειν τῷ κυρίῳ τὰς χεῖρας καὶ ἀτελὴς ἡ οἰκονομία γένηται καὶ ὁ θάνατος ἀπόσχηται τοῦ κυρίου ὡς μάτην πειράζων ἐπὶ ἀνηνύτῳ* [cf. 59 p. 983. 61 p. 984]. Irenae. 1, 15, 3 *ἀπὸ τούτων . . δυνάμεις, φησὶν* [Marcus], *ἀπορρυεῖσαι ἐγενεσιούργησαν τὸν ἐπὶ γῆς φανέντα Ἰησοῦν. καὶ τοῦ μὲν Λόγου ἀναπεπληρωκέναι τὸν τόπον τὸν ἄγγελον Γαβριήλ, τῆς δὲ Ζωῆς τὸ ἅγιον Πνεῦμα, τοῦ δὲ Ἀνθρώπου τὴν δύναμιν τοῦ Ὑψίστου, τὸν δὲ τῆς Ἐκκλησίας τόπον ἡ Παρθένος ἐπέδειξεν· οὕτως τε ὁ κατ' οἰκονομίαν διὰ τῆς Μαρίας γενεσιουργεῖται παρ' αὐτῷ ἄνθρωπος ὢν ὁ Πατὴρ τῶν ὅλων διελθόντα διὰ μήτρας ἐξελέξατο διὰ λόγου εἰς ἐπίγνωσιν αὐτοῦ . . . καθεῖλε μὲν τὸν θάνατον, φησὶν, ὁ ἐκ τῆς οἰκονομίας σωτήρ, ἐγνώρισε δὲ τὸν πατέρα Χριστόν* [Origen. c. Cels. 2, 16 p. 403 b *ἵνα ἐκοῦσα μὲν τὸ σῶμα καταλίπῃ ἡ ψυχή, οἰκονομησαμένη δέ τινα ἔξω αὐτοῦ πάλιν ἐπανέλθῃ ὅτε βούλεται.* Iustin. dial. 45 p. 150 *τὸν Χριστὸν τοῦτον τοῦ θεοῦ υἱὸν ὄς . . . διὰ τῆς παρθένου ταύτης τῆς ἀπὸ τοῦ γένους τοῦ Δαυὶδ γεννηθῆναι σαρκοποιηθεὶς ὑπέμεινεν ἵνα διὰ τῆς οἰκονομίας ταύτης ὁ πονηρευσάμενος τὴν ἀρχὴν ὄφις καὶ οἱ ἐξομοιωθέντες αὐτῷ ἄγγελοι καταλυθῶσι καὶ ὁ θάνατος καταφρονηθῇ.*

120 p. 428 *ἐκείνοις ἐξ ὧν ἔμελλεν ἔσεσθαι κατὰ τὴν οἰκονομίαν τὴν διὰ τῆς παρθένου Μαρίας ὁ Χριστός.* Ignat. ad Ephes. 18, 2 *ὁ .. θεὸς ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς ἐκυοφορήθη ὑπὸ Μαρίας κατ' οἰκονομίαν θεοῦ ἐκ σπέρματος μὲν Δαβὶδ, πνεύματος δὲ ἁγίου· ὃς ἐγεννήθη καὶ ἐβαπτίσθη, ἵνα τῷ πάθει τὸ ὕδωρ καθαρίσῃ*]. omnino enim oeconomiae nomine significabatur Demiurgi imperium quod perfectionem non ex origine ingenitam et indelebilem possideret sed ita dispensatum esset ut citra terminum imaginum et symbolorum [*τὸ δεύτερον καταπέτασμα*] remaneret. nam dum in dispensatione esset, per animam corporalem impediri quominus ad perfectionem et cognitionem peruenireret, tamen ut ipsum pro imagine esset, ita per imagines et symbola erudiri. eruditionem uero propriam esse generis animalis, quoniam genus spiritale natura saluum esset. *οἰκονομία* igitur et dicebatur id quod dispensatur *οἱ κλητοί*, et dispensati eruditio. exc. Theod. 33 p. 977 *Χριστοῦ .. τὸ ἀνοίκειον φυγόντος, συσταλέντος εἰς τὸ πλήρωμα ἐκ τῆς μητρῴας γενομένου ἐννοίας, ἡ μήτηρ αὖθις τὸν τῆς οἰκονομίας προηγάγετο ἄρχοντα εἰς τύπον τοῦ φυγόντος αὐτὴν κατ' ἐπιπόθησιν αὐτοῦ κρείττονος ὑπάρχοντος ὃς ἦν τύπος τοῦ πατρὸς τῶν ὅλων.* 58 p. 983 *ὁ μέγας ἀγωνιστὴς Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν ἑαυτῷ δυνάμει τὴν ἐκκλησίαν ἀναλαβὼν τὸ ἐκλεκτὸν καὶ τὸ κλητόν, τὸ μὲν παρὰ τῆς τεκούσης, τὸ πνευματικόν, τὸ δὲ ἐκ τῆς οἰκονομίας, τὸ ψυχικόν,* [ὃ del. Bernays] *ἀνέσωσεν καὶ ἀνήνεγκεν ἅπερ ἀνέλαβεν, καὶ δι' αὐτῶν καὶ τὰ τούτοις ὁμοιούσια* [*ὁμοιοῦσα* cod. em. Bernays]. Irenae. 1, 7, 2 *τὸν .. κύριον ἡμῶν ἐκ τεσσάρων τούτων σύνθετον γεγονέναι φάσκουσιν ἀποσῴζοντα τὸν τύπον τῆς ἀρχεγόνου καὶ πρώτης τετρακτύος, ἔκ τε τοῦ πνευματικοῦ ὃ ἦν ἀπὸ τῆς Ἀχαμώθ, καὶ ἐκ τοῦ ψυχικοῦ ὃ ἦν ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ, καὶ ἐκ τῆς οἰκονομίας ὃ ἦν κατεσκευασμένον ἀῤῥήτῳ τέχνῃ, καὶ ἐκ τοῦ Σωτῆρος ὃ ἦν* ⟨*ἡ*⟩ *κατελθοῦσα εἰς αὐτὸν περιστερά .... ἔπαθεν δὲ λοιπὸν κατ' αὐτοὺς ὁ ψυχικὸς Χριστὸς καὶ ὁ ἐκ τῆς οἰκονομίας κατεσκευασμένος μυστηριωδῶς, ἵν' ἐπιδείξῃ* ⟨*δι'*⟩ *αὐτοῦ ἡ μήτηρ τὸν τύπον τοῦ ἄνω Χριστοῦ ἐκείνου τοῦ ἐπεκταθέντος τῷ Σταυρῷ καὶ μορφώσαντος τὴν Ἀχαμὼθ μόρφωσιν τὴν κατ' οὐσίαν. πάντα γὰρ ταῦτα τύπους ἐκείνων εἶναι λέγουσι.* excerpt. Theodot. 27 p. 976 *ὁ ἱερεὺς εἰσιὼν ἐντὸς τοῦ καταπετάσματος τοῦ δευτέρου τὸ* [*τε* del. Bernays] *πέταλον ἀπετίθει . . . δεικνὺς τὴν ἀπόθεσιν τοῦ καθάπερ πετάλου χρυσοῦ καθαροῦ γενομένου καὶ κούφου διὰ τὴν κάθαρσιν, τοῦ ὥσπερ σώματος τῆς ψυχῆς ἀπόθεσιν . . . ἀποτίθεται δὲ τοῦτο τὸ σῶμα, τὸ πέταλον τὸ ἀβαρὲς γενόμενον, ἐντὸς τοῦ καταπετάσματος τοῦ δευτέρου ἐν τῷ νοητῷ κόσμῳ . . . γυμνὴ δὲ ἡ ψυχὴ ἐν δυνάμει τοῦ συνειδότος οἷον σῶμα τῆς δυνάμεως γενομένη, μεταβαίνει εἰς τὰ πνευματικὰ λογικὴ τῷ ὄντι .. γενομένη ..... τὴν ἀγγελικὴν διδασκαλίαν ὑπερβᾶσα καὶ τὸ ὄνομα τὸ διδασκόμενον ἐγγράφως, ἐπὶ τὴν γνῶσιν καὶ κατάληψιν τῶν πραγμάτων* [scripserim *πνευματικῶν*] *ἔρχεται, οὐκέτι νύμφη ἀλλ' ἤδη λόγος γενόμενος .... ὥστε τὸ μὲν τῆς οἰκονομίας ἦν, τὸ πέταλον περικεῖσθαι* [*παρακεῖσθαι* cod. em. Bernays] *καὶ μανθάνειν εἰς γνῶσιν· τὸ δὲ δυνάμεως, τὸ θεοφόρον γίνεσθαι τὸν ἄνθρωπον προσεχῶς ἐνεργούμενον ὑπὸ τοῦ κυρίου καὶ καθάπερ σῶμα αὐτοῦ γενόμενον.* simi-

liter sed ex catholicorum doctrina interpretanda esse uidetur oeconomia talibus locis qualis est 1 Tim. 1, 4 *παρεκάλεσά σε . . . ἵνα παραγγείλῃς τισὶν μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν μηδὲ προσέχειν μύθοις καὶ γενεαλογίαις ἀπεράντοις αἵτινες ζητήσεις παρέχουσιν μᾶλλον ἢ οἰκονομίαν* [uar. l. *οἰκοδομὴν*] *θεοῦ ἐν πίστει* uel Eph. 1, 10 *γνωρίσας ἡμῖν τὸ μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ ἣν προέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ . . . ἐν ᾧ καὶ ἐκλήθημεν προορισθέντες κατὰ πρόθεσιν τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος.* imprimis uero Clemens Alexandrinus gnoseos catholicae propugnator ingeniosus uerbo oeconomiae eruditionem praeparatoriam et per uarias machinationes ad ipsam ueritatem educentem significauit. cf. e. g. strom. 1, 1 p. 324 *πάνθ' ὅσα προοικονομηθῆναι καθήκει τῆς κατὰ τὴν ἐποπτικὴν θεωρίαν γνώσεως.* 24 p. 417 *ἑτέρα γὰρ ἦν οἰκονομία καθ' ἣν ἐπαιδεύοντο Ἑβραῖοι δι' ἐρημίας πολλῆς καὶ χρόνου μακροῦ εἰς μόνον τὸ πιστεύειν τὸν θεὸν εἶναι δι' ὑπομονῆς ἐθιζόμενοι σώφρονος.* 2, 6 p. 444 *ἐκ πίστεως . . τῆς κατὰ τὴν διαθήκην καὶ τὰς ἐντολάς, ἐπειδὴ δύο αὗται ὀνόματι καὶ χρόνῳ, καθ' ἡλικίαν καὶ προκοπὴν οἰκονομικῶς δεδομέναι, δυνάμει μία οὖσαι ἡ μὲν παλαιὰ ἡ δὲ καινή, διὰ υἱοῦ παρ' ἑνὸς θεοῦ χορηγοῦνται.* paedag. 1, 8 p. 139 *σαφέστατα . . διὰ τοῦ Ἀμὼς τοῦ προφήτου τὴν οἰκονομίαν μεμήνυκεν ὁ λόγος τὴν ἑαυτοῦ . . . ὁρᾶτε πῶς ὁ θεὸς τὴν μετάνοιαν ὑπὸ φιλαγαθίας ζητεῖ ἐνδείκνυταί τε παρὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς ἀπειλῆς ἡσυχῇ τὸ φιλάνθρωπον τὸ ἑαυτοῦ.* p. 142 *πολλὴ . . ἡ σοφία περὶ τὴν παιδαγωγίαν αὐτοῦ καὶ ὁ τρόπος τῆς οἰκονομίας αὐτοῦ ποικίλος εἰς σωτηρίαν.* 9 p. 146 *μεμψιμοιρία . . ἐστὶ λάθριος ψόγος τεχνικῇ βοηθείᾳ καὶ αὐτὴ σωτηρίαν οἰκονομουμένη ἐν παρακαλύμματι.* strom. 3, 17 p. 559 *πῶς δ' ἄνευ τοῦ σώματος ἡ κατὰ τὴν ἐκκλησίαν καθ' ἡμᾶς οἰκονομία τέλος ἐλάμβανεν, ὅπου γε καὶ αὐτὸς, ἡ κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, ἐν σαρκὶ μὲν ἀηδὴς διελήλυθεν καὶ ἄμορφος εἰς τὸ ἀειδὲς καὶ ἀσώματον τῆς θείας αἰτίας ἀποβλέπειν ἡμᾶς διδάσκων.* cf. etiam Origen. c. Cels. 2, 76 p. 444 f *ἐὰν δ' οἱ παρ' ἐμοὶ προφῆται καὶ αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ὑπὲρ ἐπιστροφῆς τῶν ἀκουόντων λέγοι τὸ οὐαὶ καὶ ἃς νομίζει λοιδορίας, οὐδὲν οἰκονομεῖται πρὸς τοὺς ἀκούοντας διὰ τοιούτων λόγων οὐδὲ προσάγει αὐτοῖς ὡς παιώνιον φάρμακον τὸν τοιοῦτον λόγον;* 4, 9 p. 507 b *ἦλθεν . . μετὰ πολλοὺς προφήτας ἐπανορθουμένους τὰ τοῦ Ἰσραὴλ ἐκείνου ἐπανορθωτὴς ὅλου τοῦ κόσμου ὁ Χριστὸς οὐ δεόμενος κατὰ τὴν προτέραν οἰκονομίαν τῆς κατ' ἀνθρώπων χρήσεως μαστίγων καὶ δεσμῶν καὶ βασανιστηρίων. ἤρκει γὰρ ἡ διδασκαλία.* 80 p. 563 b *καὶ ὁ θεῖος . . κατὰ Μωϋσέα λόγος εἰσήγαγε τοὺς πρώτους ἀκούοντας θειοτέρας φωνῆς καὶ χρησμῶν καὶ ὁρῶντας ἔσθ' ὅτε ἀγγέλων θεοῦ ἐπιδημίας γεγενημένας πρὸς αὐτούς. καὶ γὰρ εἰκὸς ἐν ἀρχῇ τοῦ κόσμου ἐπὶ πλεῖον βεβοηθῆσθαι τὴν ἀνθρώπων φύσιν, ἕως, προκοπῆς γενομένης εἰς σύνεσιν καὶ τὰς λοιπὰς ἀρετὰς καὶ τὴν εὕρεσιν τῶν τεχνῶν, δυνηθῶσι καὶ καθ' ἑαυτοὺς ζῆν οὐ χρῄζοντες ἀεὶ ἐπιτροπευόντων καὶ οἰκονομούντων αὐτούς . . . τῶν ὑπηρετουμένων τῷ τοῦ θεοῦ βουλήματι.* 5, 16 p. 589 d *ὁ λόγος . . μόνους μὲν ἀγεύστους τοῦ πυρὸς καὶ τῶν κολάσεων φησι διαμένειν τοὺς*

τὰ δόγματα καὶ τὰ ἤθη καὶ τὸ ἡγεμονικὸν ἄκρως κεκαθαρμένους· τοὺς δὲ μὴ τοιούτους κατὰ τὴν ἀξίαν χρήζοντας τῆς διὰ πυρὸς κολάσεως οἰκονομίας ἐν τούτοις ἐπί τινι τέλει φησὶν ἔσεσθαι ἃ τῷ θεῷ ἁρμόζει ἐπάγειν τοῖς κατ' εἰκόνα αὐτοῦ πεποιημένοις καὶ παρὰ τὸ βούλημα τῆς κατ' εἰκόνα φύσεως βεβιωκόσιν.

ὁμήγυρις: *τῶν πολλῶν θεῶν ἡ ὁμήγυρις* 29, 1. *τὰς δὲ σὺν ἡμῖν πολιτευομένας σὺν τῇ μετ' αὐτῶν ὁμηγύρει χλευάζοντες eas quae nobiscum uiuunt et simul concilium quod cum illis est* (i. e. totam ecclesiam) *irridentes* 34, 26.

ὁμιλία: *νῦν δὲ μόνοις ὑμῖν ἀποβέβηκε μηδὲ ἐν ταῖς ὁμιλίας ὁμοφωνεῖν* 2, 2. *πρὸς τὴν ὁμιλίαν ἱλαρώτερον* 28, 20.

†*ὁμοιοπαθής*: *τί .. χαλεπὸν ἀνθρώπους πεφηνότας ἀμαθεῖς ὑπὸ ἀνθρώπου νῦν ὁμοιοπαθοῦς συνελέγχεσθαι* 37, 17. *νῦν* ad *συνελέγχεσθαι* referatur necesse est, et si hiatus causa ante *ὁμοιοπαθοῦς* collocatum est. nam *ὁμοιοπαθής* a Iudaeis et Christianis dicitur *qui et ipse homo est et humanitatem patitur*: cf. Pseudoioseph. de rat. imp. 12 *οὐκ ᾔδέσθης ἄνθρωπος ὤν, θηριωδέστατε, τοὺς ὁμοιοπαθεῖς καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν γεγονότας στοιχείων γλωττοτομῆσαι καὶ τοῦτον καταικίσας τὸν τρόπον βασανίσαι.* Sap. Sal. 7, 3 *εἰμὶ μὲν κἀγὼ θνητὸς ἄνθρωπος ἴσος ἅπασι καὶ γηγενοῦς ἀπόγονος πρωτοπλάστου .. καὶ ἐγὼ δὲ γενόμενος ἔσπασα τὸν κοινὸν ἀέρα καὶ ἐπὶ τὴν ὁμοιοπαθῆ κατέπεσον γῆν πρώτην φωνὴν τὴν ὁμοίαν πᾶσιν ἴσα κλαίων.* act. apost. 14, 15 *ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμὲν ὑμῖν ἄνθρωποι.* Iacob. 5, 17 *Ἠλίας ἄνθρωπος ἦν ὁμοιοπαθὴς ἡμῖν.* Iustin. apol. 2, 10 p. 228 *λόγος .. ὁ ἐν παντὶ ὢν καὶ διὰ τῶν προφητῶν προειπὼν τὰ μέλλοντα γίνεσθαι καὶ δι' ἑαυτοῦ ὁμοιοπαθοῦς γενομένου καὶ διδάξαντος ταῦτα.* dial. 48 p. 162 *προϋπῆρχε* [Christus] *καὶ γεννηθῆναι ἄνθρωπος ὁμοιοπαθὴς ἡμῖν σάρκα ἔχων κατὰ τὴν τοῦ πατρὸς βουλὴν ὑπέμεινεν* cf. 57 p. 200. 93 p. 340 *ὁ τὸν πλησίον ἀγαπῶν· πλησίον δὲ ἀνθρώπου οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ τὸ ὁμοιοπαθὲς καὶ λογικὸν ζῷον ὁ ἄνθρωπος.* apol. 2, 1 p. 194 *ὑπὲρ ἡμῶν ὁμοιοπαθῶν ὄντων καὶ ἀδελφῶν.*

ὅμοιος: *τὸν ὅμοιον θεολογήσας* 11, 12. *ὁ λῃστεύων ἀπάνθρωπος ὢν διὰ τόλμης τῶν ὁμοίων ἐπικρατεῖν εἴωθεν* 15, 11. cf. Valentin. ap. Pseudoorig. dial. contra Marcion. 4 p. 86 Wetst. *τὴν ὁμοίαν οὕτως ἐνύβριζεν εἰκόνα .. ἐπὶ τὸν ὅμοιον ἄνθρωπον ἐχώρει .. οὐδὲ ἠλέει τὸν ὁμογενῆ οὐδὲ ἑαυτὸν διὰ τῆς εἰκόνος ἐκείνου βλέπειν ἤθελεν .. ἤδη δὲ καὶ τὸ σῶμα τῷ ὁμοίῳ προσέφερε σώματι.*

†*ὁμοίωσις*: *θεοῦ .. εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις* 12, 19. 16, 13. *ἡ κατὰ θεὸν εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις* 16, 18. *οὐκ ὢν ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ* 16, 26.

†*οὐράνιος*: *τῆς οὐρανίου συνουσίας* 22, 14. *πνεῦμα τὸ οὐράνιον* 23, 1.

ὄψις: *διὰ πηλίνης ὄψεως* 24, 26. — *τὰ ὑπ' ὄψιν ἐπιτηδεύματα* 34, 19 [cf. Iustin. apol. 2, 6 p. 214 *ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν γινομένων.* 1, 55 p. 150 *τῶν ὑπ' ὄψιν πιπτόντων*].

πάθος: *οἱ δαίμονες τοῖς αὐτοῖς πάθεσιν οἷσπερ καὶ οἱ ἄνθρωποι κρατηθέντες* 8, 19. *πάθος οὐκ ἔστι δι' ἀντιπαθείας ἀπολλύμενον* 18, 23. *τῶν παθῶν ἂν ὑπάρχῃς ἀνώτερος, τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πάντων καταφρονήσεις* 22, 2.

παιδεία: τῆς Ἑλλήνων παιδείας 31, 10. τῆς ἐκείνων (Atticorum) παιδείας 28, 21. οἷς μέλον ἐστὶ παιδείας 35, 24. accuratius hanc παιδείαν describit 29, 13 τί δ' ἂν ὠφελήσειε λέξις Ἀττικὴ καὶ φιλοσόφων σωρεία καὶ συλλογισμῶν πιθανότητες καὶ μέτρα γῆς καὶ ἄστρων θέσεις καὶ ἡλίου δρόμοι. — τὰ τῆς ἡμετέρας παιδείας 14, 8. τὴν ἡμετέραν παιδείαν 37, 12.

παιδεύειν: ψευδομάρτυρες οἱ πεπαιδευμένοι γεγόνατε 27, 12. — μὴ ἀναξιοπαθήσετε παρὰ τοῖς βαρβαρικῇ νομοθεσίᾳ παρακολουθοῦσι παιδεύεσθαι 14, 4.

παιδευτής: κιναίδων παιδευτήν 25, 1.

πανήγυρις: τὰς δημοτελεῖς ὑμῶν πανηγύρεις, αἳ προφάσει πονηρῶν ἐπιτελούμεναι δαιμόνων εἰς ἀδοξίαν τοὺς ἀνθρώπους περιτρέπουσιν 24, 19. καθάπερ ἐν πανηγύρει θεατροκοπουμένους ἔνεστιν ἰδεῖν τοὺς οὐκ εἰδότας τὸν θεόν 21, 13. αἱ τῶν φιλοψόφων καὶ οὐ φιλοσόφων πανηγύρεις 4, 13.

παραβραβεύειν: τὸ ἐπικρατῆσαν . . ἑνὸς αὐτῶν φῶς τοὺς πλείονας παραβραβεύει 10, 5. ὅπως τὰ ὅσα μὴ συνίεσαν διά τινος ἐπιπλάστου ῥητολογίας παρακαλύπτοντες, ὡς μυθολογίαν τὴν ἀλήθειαν παραβραβεύσωσιν 41, 10 [cf. Euseb. HE 3, 29, 4 . . περὶ τῶν . . . παραβραβεῦσαι τὴν ἀλήθειαν ἐγκεχειρηκότων].

παραδεκτός: ὅτι μηδὲ ὑφ' ἡμῶν παραδεκτόν 31, 13.

παραλαμβάνειν: τὴν . . ἀρχὴν λόγου δύναμιν παρειλήφαμεν 5, 16 [παραλαβόντες τινὲς παρὰ τοῦ διδασκάλου Χριστοῦ μὴ ἀρνεῖσθαι ἐξεταζόμενοι Iustin. apol. 1. 4 p. 14. οὐδὲ δέεσθαι τῆς παρὰ ἀνθρώπων ὑλικῆς προσφορᾶς παρειλήφαμεν τὸν θεὸν ibid. 10 p. 30. μόνην ἀξίαν αὐτοῦ τιμὴν ταύτην παραλαβόντες 13 p. 40. γνήσιον Αἰσχίνην Σωκράτους (sodalem) παρειλήφαμεν Aristid. 45 p. 20, 17 Iebb. οἷς ἐντυχόντες τινὲς αὐτῶν ἤρνηνται οὕτως παρειληφέναι Hippolyt. 6, 42].

παράληψις: νεύρων τε καὶ ὀστέων παραλήψεις 19, 3. cf. πρὸς ἅπερ . . . ἰσχύειν ὡρίκασιν . . παρειλημμένην . . τὴν δι' αὐτῶν ὑπηρεσίαν 19, 6. Plut. de an. procr. p. 1027 d περὶ . . τῆς χρείας καὶ τῆς δυνάμεως [numerorum] τί ποιοῦσι παραλαμβανόμενοι πρὸς τὴν σύστασιν τῆς ψυχῆς. Porph. d. abst. 2, 50 ἀρκεῖ ὅτι τὰ τοῦ θανάτου μέρη ἐπὶ τῶν καρπῶν εἰς τὴν ἐνταῦθα ἡμῶν ζωὴν παραλαμβάνομεν.

παρασύρειν: μὴ παρασυρέτωσαν ὑμᾶς αἱ τῶν . . φιλοσόφων πανηγύρεις 4, 12. cf. Irenae. 1 prooem. 4 εἰς τὸ μηκέτι παρασύρεσθαι τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τῆς ἐκείνων πιθανολογίας.

παρατρέπειν: δαίμονες . . . τὰς γνώμας αὐτῶν παρατρέπουσι 17, 21. τῆς θεοσεβείας τοὺς ἀνθρώπους παρατρέπουσι 19, 12.

παραχαράττειν: οἱ . . σοφισταὶ . . τὰ ὅσα παρὰ τῶν κατὰ Μωσέα καὶ τῶν ὁμοίως αὐτῷ φιλοσοφούντων ἔγνωσαν, παραχαράττειν ἐπειράθησαν 41, 7 [cf. Amelium ap. Porphyr. uit. Plot. 17 ὅτι εἴτι τῶν ἀπὸ τῆς οἰκείας ἑστίας παραχαράττοιτο, διορθώσῃ εὐμενῶς, εὖ οἶδα].

παρεισάγειν: σοφῶς ὁ Εὐριπίδης ὑπὸ Ὀρέστου τῆς προειρημένης γυναικὸς τὴν ἀναίρεσιν παρεισήγαγε 11, 24. τὸν Ἕκτορα . . καὶ τὸν Ἀχιλλέα . . καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ πάντας ἁπαξαπλῶς Ἕλληνάς

τε καὶ βαρβάρους σὺν τῇ Ἑλένῃ καὶ τῷ Πάριδι . . χάριν οἰκονομίας ἐρεῖτε παρεισῆχθαι 24, 13.

παριστᾶν: *τὸ νῦν δίκαιον αὖθις οὐκ ἀγαθὸν παριστῶντες* 2, 16. *παραστῆσαι πρεσβυτέραν τὴν ἡμετέραν φιλοσοφίαν τῶν παρ' Ἕλλησιν ἐπιτηδευμάτων* 31, 4. *ἀπὸ τῶν νομιζομένων παρ' ὑμῖν τιμίων παριστᾶν ὅτι τὰ μὲν ἡμέτερα σωφρονεῖ, τὰ δὲ ὑμέτερα μανίας ἔχεται πολλῆς* 34, 2.

παρόμοιος: *τὸ συγκρινόμενον οὔτι ἕτερον ἢ τὸ παρόμοιον* 16, 20.

παρομοιοῦσθαι: *πνεῦμα . . . ὥσπερ . . ψυχὴ παρωμοιωμένον* 5, 11.

†*πατήρ*: *αἰσθητῶν καὶ ὁρατῶν αὐτὸς γεγονὼς πατήρ* 5, 5. *ἔργον πρωτότοκον τοῦ πατρός* 5, 23. *ὁ λόγος προελθὼν ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς δυνάμεως* 6, 3. *κατὰ τὴν τοῦ γεννήσαντος αὐτὸν πατρὸς μίμησιν εἰκόνα τῆς ἀθανασίας τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν* 7, 8. *νόμῳ πατρὸς ἀφθαρσίας* 33, 4.

περαίνειν: *τῶν καθ' ἡμᾶς αἰώνων πεπερασμένων* 6, 19. *οὐκ ἔστι . . ἄπειρος ὁ οὐρανός . . πεπερασμένος δὲ καὶ ἐν τέρματι* 22, 20.

περιγίνεσθαι: *εὐμαρέστερον περιγίνεται* 12, 8.

περιγράφειν: *τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἠρέσκετο περιγράψας* 2, 24. *ἣν ἐπραγματεύσαντο νόσον περιγράφοντες* 20, 23.

περιγραφή: *τοῦ βίου περιγραφὴν* 12, 6. *τὰ τῆς ὑμετέρας περὶ τὴν ἀπιστίαν ἐπιμονῆς καλὸν μὲν εἰ λαμβάνοι περιγραφήν* 33, 13. *ὑπὸ Φορωνέως μόγις τοῦ θηριώδους βίου καὶ νομάδος περιγραφὴ γέγονεν* 40, 4.

περιληπτός: *τὸν θεὸν ὅστις ἀνθρωπίνοις οὐκ ἔστιν ὁρατὸς ὀφθαλμοῖς. οὐ τέχνῃ περιληπτός* 4, 27.

περινοεῖν: *περινοοῦντι . . μοι τὰ σπουδαῖα συνέβη γραφαῖς τισιν ἐντυχεῖν βαρβαρικαῖς* 30, 4.

πιθάκνη: *Διογένης πιθάκνης καυχήματι τὴν αὐτάρκειαν σεμνυνόμενος* 2, 19.

πλήκτης: *τὸν μᾶλλον πλήκτην* 25, 20.

†*πλησίον*: *θεραπεύων τὸν πλησίον* 20, 13. *οὔτ' ἂν πεισθείην οὔτ' ἂν πείσαιμι τὸν πλησίον* 24, 5.

†*πνεῦμα*: *δύο πνευμάτων διαφορὰς ἴσμεν ἡμεῖς, ὧν τὸ μὲν καλεῖται ψυχή, τὸ δὲ μεῖζον μὲν τῆς ψυχῆς, θεοῦ δὲ εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις* [cf. exc. Theodot. 86 p. 989 *ὁ πιστὸς ἐπιγραφὴν μὲν ἔχει διὰ Χριστοῦ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, τὸ δὲ πνεῦμα ὡς εἰκόνα*]. *ἑκάτερα δὲ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς πρώτοις ὑπῆρχεν, ἵνα τὸ μέν τι ὦσιν ὑλικοί, τὸ δὲ ἀνώτεροι τῆς ὕλης* 12, 18. *ὁ κόσμος . . . θελήματι τοῦ δημιουργήσαντος πνεύματος μετείληφεν ὑλικοῦ* 13, 11. *οἱ δαίμονες . . . σύμπηξιν ἐξ ὕλης λαβόντες κτησάμενοί τε πνεῦμα τὸ ἀπ' αὐτῆς* 13, 16. *ἔστιν . . . πνεῦμα ἐν φωστῆριν, πνεῦμα ἐν ἀγγέλοις, πνεῦμα ἐν φυτοῖς καὶ ὕδασι, πνεῦμα ἐν ἀνθρώποις, πνεῦμα ἐν ζῴοις· ἓν δὲ ὑπάρχον καὶ ταὐτὸν διαφορὰς ἐν αὐτῷ κέκτηται* 13, 28. 29. 30. *πνεῦμα ὁ θεός, οὐ διήκων διὰ τῆς ὕλης, πνευμάτων δὲ ὑλικῶν . . κατασκευαστής* 5, 2. *πνεῦμα . . τὸ διὰ τῆς ὕλης διῆκον, ἔλαττον ὑπάρχον τοῦ θειοτέρου πνεύματος, ὥσπερ δὲ ψυχὴ παρωμοιωμένον, οὐ τιμητέον ἐπ' ἴσης τῷ τελείῳ θεῷ* 5, 10. 11. *λόγος . . ὁ ἐπουράνιος πνεῦμα γεγονὼς ἀπὸ τοῦ πνεύματος καὶ λόγος ἐκ λογικῆς δυνάμεως* 7, 6. *πνεῦμα . . τὸ τοῦ θεοῦ παρὰ πᾶσιν μὲν οὐκ ἔστι* [cf. exc. Theod. 56 p. 983 *σπάνιοι οἱ πνευματικοί*], *παρὰ δέ τισι τοῖς δικαίως*

πολιτευομένοις καταγινόμενον καὶ συμπεριπλεκόμενον τῇ ψυχῇ διὰ προαγορεύσεων ταῖς λοιπαῖς ψυχαῖς τὸ κεκρυμμένον ἀνήγγειλε· καὶ αἱ .. πειθόμεναι τῇ ** σοφίᾳ σφίσιν αὐταῖς ἐφεῖλκον τὸ πνεῦμα συγγενές 14, 31. 15, 4. locus corruptus 23, 1. γέγονεν ... συνδίαιτον ἀρχῆθεν τῇ ψυχῇ τὸ πνεῦμα· τὸ δὲ πνεῦμα ταύτην ἕπεσθαι μὴ βουλομένην αὐτῷ καταλέλοιπεν 14, 26. 27. ἡ δὲ ὥσπερ ἔνανσμα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ κεκτημένη [haec referunt Gnosticorum doctrinam de semine spiritali, sed admodum mutatam cf. exc. Theod. 53 p. 982 ἔσχεν .. ὁ Ἀδὰμ ἀδήλως αὐτῷ ὑπὸ τῆς Σοφίας ἐνσπαρὲν τὸ σπέρμα τὸ πνευματικὸν εἰς τὴν ψυχήν. Iren. 1, 5, 6 τὸ κύημα τῆς μητρὸς .. τῆς Ἀχαμὼθ ... πνευματικὸν ... λεληθότως κατατεθεῖσθαι εἰς αὐτὸν [Demiurgum] μὴ εἰδότος αὐτοῦ, ἵνα δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ἀπ' αὐτοῦ ψυχὴν σπαρὲν καὶ εἰς τὸ ὑλικὸν τοῦτο σῶμα, κυοφορηθὲν ἐν τούτοις καὶ αὐξηθὲν ἕτοιμον γένηται εἰς ὑποδοχὴν τοῦ τελείου λόγου] 14, 28. ὁ .. κατ' εἰκόνα τοῦ θεοῦ γεγονὼς χωρισθέντος ἀπ' αὐτοῦ τοῦ πνεύματος τοῦ δυνατωτέρου θνητὸς γίνεται 7, 30. πτέρωσις .. ἡ τῆς ψυχῆς πνεῦμα τὸ τέλειον ὅπερ ἀπορρίψασα διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἔπτηξεν ὥσπερ νεοσσὸς καὶ χαμαιπετὴς ἐγένετο 22, 12. ψυχὴ .. οὐκ αὐτὴ τὸ πνεῦμα ἔσωσεν, ἐσώθη δὲ ὑπ' αὐτοῦ 14, 19. θώρακι .. πνεύματος ἐπουρανίου καθωπλισμένος πᾶν τὸ ὑπ' αὐτοῦ περιεχόμενον σῶσαι δυνατὸς ἔσται 18, 5. συζυγίαν κεκτημένη τὴν τοῦ θείου πνεύματος οὐκ ἔστιν ἀβοήθητος, ἀνέρχεται δὲ πρὸς ἅπερ αὐτὴν ὁδηγεῖ χωρία τὸ πνεῦμα· τοῦ μὲν γάρ ἐστιν ἄνω τὸ οἰκητήριον, τῆς δὲ κάτωθέν ἐστιν ἡ γένεσις 14, 23. 24. χρὴ ... ζευγνύναι .. τὴν ψυχὴν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ 16, 5. τὸ .. τοιοῦτον τῆς συστάσεως εἶδος εἰ μὲν ὡς ναὸς εἴη, κατοικεῖν ἐν αὐτῷ θεὸς βούλεται διὰ τοῦ πρεσβεύοντος πνεύματος 16, 23. μόνοις .. τοῖς πνεύματι θεοῦ φρουρουμένοις εὐσύνοπτα καὶ τὰ τῶν δαιμόνων ἐστὶ σώματα, τοῖς λοιποῖς δὲ οὐδαμῶς, λέγω δὲ τοῖς ψυχικοῖς 16, 29.

πνευματικός: δαίμονες .. πάντες σαρκίον μὲν οὐ κέκτηνται, πνευματικὴ δέ ἐστιν αὐτοῖς ἡ σύμπηξις ὡς πυρὸς καὶ ἀέρος 16, 27.

ποίημα: τοῖς ποιήμασι καταλαμβανόμεθα 5, 6. θεῶν ... ποίημα 10, 4.

ποίησις: τοῦτον διὰ τῆς ποιήσεως ἴσμεν αὐτοῦ 5, 5. τῆς τοῦ παντὸς ποιήσεως τὸ εὐκατάληπτον 30, 9. τί .. αὐτοῦ τὴν ποίησιν ἀτιμάζετε 11, 13. κατὰ .. τὴν μηδέπω γεγενημένην ποίησιν 5, 18. ὁ λόγος ἐν ἀρχῇ γεννηθεὶς ἀντεγέννησε τὴν καθ' ἡμᾶς ποίησιν αὐτὸς ἑαυτῷ 6, 8. πᾶσαν ... τοῦ κόσμου τὴν κατασκευὴν σύμπασάν τε τὴν ποίησιν 12, 23. τὸν οὐρανὸν συνάμα τῇ λοιπῇ ποιήσει 18, 1. τὸ .. ἑκάτερον τῆς ποιήσεως εἶδος 7, 12.

ποικιλία: τῶν ῥιζῶν αἱ ποικιλίαι 19, 2. δογμάτων ποικιλίαις 33, 2. τὰς ... ἀνδριάντων ποικιλίας 37, 2 [cf. epist. eccl. Gall. ap. Eus. HE 5, 1, 61 τὰ μὲν ἀπ' ἐκείνων τοιαύτην εἶχε τὴν ποικιλίαν].

ποικίλος: ποικίλαις καὶ ἐψευσμέναις δραματουργίαις 17, 20. cf. Iustin. apol. 1, 10 p. 34 τὴν ἐν ἑκάστῳ κακὴν πρὸς πάντα καὶ ποικίλην φύσει ἐπιθυμίαν.

πολιτεία: διὰ τί .. ἄνδρες Ἕλληνες, ὥσπερ ἐν πυγμῇ συγκρούειν βούλεσθε τὰς πολιτείας καθ' ἡμῶν 4, 21. μίαν .. ἐχρῆν εἶναι καὶ κοινὴν ἁπάντων τὴν πολιτείαν 29, 18. τὴν ἄλογον ἐπὶ γῆς πολιτείαν

9, 29. *ψεύσασθαι τὴν πολιτείαν* 29, 5. *τὴν ἡμετέραν πολιτείαν* 36, 23. *περὶ . . τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας* 41, 11. *μενούσης μοι τῆς κατὰ θεὸν πολιτείας ἀνεξαρνήτου* 43, 15.

πολιτεύεσθαι: *οἱ . . τῆς ὕλης ἐπιλεξάμενοι τὸ ἔλαττον καὶ κατὰ τὸ ὅμοιον αὐτῇ πολιτευόμενοι* 13, 19. *παρὰ . . τισὶ τοῖς δικαίως πολιτευομένοις* 15, 1. *τὰς . . σὺν ἡμῖν πολιτευομένας* 34, 25. falso conieci *πολιτεύεσθαι* 26, 29.

πολίτευμα: *κόσμου μὲν . . ἡ κατασκευὴ καλή, τὸ δὲ ἐν αὐτῷ πολίτευμα φαῦλον* 21, 12.

πομπεύειν: locus corruptus 28, 12. de sententia cf. Aeschin. 3, 174.

πραγματεία: *τοὺς μὴ κοινωνοῦντας ὑμῶν ταῖς πραγματείαις* 25, 5. *περὶ . . τῆς καθ' ἕκαστον τῶν λογίων πραγματείας* 42, 14.

πραγματεύεσθαι: *ὃ . . τοὺς βίους τῶν φιλοσόφων ἐπ' ἀκριβὲς πραγματευσάμενος* 38, 19. *τοὺς . . τὰ περὶ θεοῦ πραγματευομένους* 33, 19. *πάνθ' ἅπερ ἐν νυκτὶ μοχθηρῶς πραγματεύεται* 25, 12. *τῷ θανάτῳ περιβαλεῖν πραγματεύσασθαι* 21, 5. *τὴν κατὰ θεὸν συζυγίαν πραγματεύεσθαι* 16, 6. *δι' ὀνείρων τὴν εἰς αὐτοὺς πραγματευόμενοι δόξαν* 20, 20. *ἣν ἐπραγματεύσαντο νόσον* 20, 23. *κακοπραγίας ἐπαναστάσεις πραγματευόμενον* 30, 2. *μηδὲ . . ἀντιλογίαν καθ' ἡμῶν πραγματεύσησθε* 37, 13.

πρεσβεύειν: *διὰ τοῦ πρεσβεύοντος πνεύματος per spiritum tutelarem* 16, 23. *τῷ πρεσβεύοντι κατὰ τὴν ἡλικίαν* 41, 2.

προαιρεῖσθαι: *διακοσμεῖν τὴν ἐν ὑμῖν ἀκόσμητον ὕλην προήρημαι* 6, 7. *τὸ δαιμόνιόν σοι συναγωνίσασθαι προαιρῇ* 21, 17. *τὰς γυναῖκας τὰς νῦν τοιαύτας εἶναι προήρησθε* 35, 16.

προαίρεσις uox philosophorum: *τῇ . . ἐλευθερίᾳ τῆς προαιρέσεως* 7, 14.

προβάλλειν: *προβαλλόμενος τὴν ἐμαυτοῦ φωνήν* 6, 6. *ἡ ὕλη . . . ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη* 6, 15. *τὴν ὕλην . . ὑπὸ τοῦ θεοῦ προβεβλημένην* 12, 24. *μηδὲ προβάλλεσθε ῥημάτων εὐπρέπειαν* 1, 17.

προγνώστης: *προγνώστης ὑπῆρχεν ὁ Ἀπόλλων* 21, 21.

προγνωστικός: *ἡ . . τοῦ λόγου δύναμις ἔχουσα παρ' ἑαυτῇ τὸ προγνωστικόν* 7, 20. *τῶν μελλόντων τὸ προγνωστικόν* 30, 10. *τῇ κατὰ Βαβυλωνίους προγνωστικῇ* 14, 5.

προέρχεσθαι: *ὁ λόγος προελθὼν ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς δυνάμεως* 6, 2.

πρόλημμα praesumpta et falsa opinio: *ἐχρῆν . . μηδὲ βασιλείας προλήμματι κολακεύειν τοὺς ἡγουμένους ex falsa regiae auctoritatis aestimatione* 4, 17. *πῶς οὐκ ἄτοπον . . . ἡμᾶς . . προλήμματι λοιδορίας ἀνεξετάστως μεμισηκέναι ex falsa opinione quae propria est conuiciorum* 28, 24. cf. hom. Clem. 8, 23 *ἔνδυμα . . εἰ βούλεσθε γενέσθαι θείου πνεύματος, σπουδάσατε πρῶτον ἐκδύσασθαι τὸ ῥυπαρὸν ὑμῶν πρόλημμα . . . καὶ μιαρὸν περίβλημα.* saepius hoc sensu usurpatur *πρόληψις*: cf. hom. Clem. 4, 11 *οὐ . . κρίσει, ἀλλὰ προλήψει ὁ τοιοῦτος πεπίστευκεν γνώμῃ τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐπ' ἀδήλῳ τύχῃ τὴν ἰδίαν ἐπιδεδωκὼς ἐλπίδα· καὶ οὐκ ἔστιν ῥᾳδίως ἀποδύσασθαι τὴν πάτριον περιβολὴν κἂν πάνυ αὐτῷ δεικνύηται μωρὰ καὶ καταγέλαστος οὖσα.* 2, 22 *τὰ . . τοῦ νόμου ἰδίᾳ προλήψει ἀλληγορεῖ.*

9, 16 *πρὸς τὰς προλήψεις ἡ ἑκάστου ψυχὴ ἰδέας δαιμόνων ἀπεικονίζει καὶ οὐχ οἱ λεγόμενοι θεοὶ ἐπιφαίνονται.* Origen. c. Cels. 1, 52 p. 367e *χαλεπὸν φιλονικία καὶ πρόληψις πρὸς τὸ ποιῆσαι καὶ τοῖς ἐναργέσιν ἀντιβλέψαι.* Iustin. apol. 1, 2 p. 8 *μὴ προλήψει μηδ' ἀνθρωπαρεσκείᾳ τῇ δεισιδαιμόνων κατεχομένους.* 2, 4 p. 208 *ὑμᾶς .. τῆς ἀδίκου προλήψεως ἀπαλλάξαι νῦν σπεύδοντες.* dial. 17 p. 62 *οὐχ οὕτως .. τὰ ἄλλα ἔθνη εἰς ταύτην τὴν ἀδικίαν τὴν εἰς ἡμᾶς καὶ τὸν Χριστὸν ἐνέχονται ὅσον ὑμεῖς οἱ κἀκείνοις τῆς κατὰ τοῦ δικαίου καὶ ἡμῶν τῶν ἀπ' ἐκείνου κακῆς προλήψεως αἴτιοι ὑπάρχετε.*

προνοεῖν: *προνοοῦσι τῶν ἀπρονοήτων* 3, 7.

πρόνοια uox philosophorum: *ὅρον τῇ προνοίᾳ θείς* 2, 24.

προνομία: *παιδεραστία .. προνομίας ... ἠξίωται* 29, 23.

προπηδᾶν: *προπηδᾷ λόγος* 5, 22.

προσανέχειν: *δυνάμει θεοῦ προσανέχων* 19, 28.

προσάπτειν: *ταύτην μοι δοκοῦσιν Ἀθηναῖοι μὴ βουληθέντες διαβάλλειν καὶ τὸν ἀπὸ τῆς Ἡφαίστου μίξεως γινόμενον τῇ Γῇ προσάπτειν* 9, 4. *πῶς ὕλῃ καλὸν προσάπτειν* [ex coni.] *τὴν εἰς τοὺς μεμηνότας βοήθειαν καὶ μὴ τῷ θεῷ* 19, 10. *κἂν θεραπεύησθε φαρμάκοις ... τὴν μαρτυρίαν προσάπτειν σε δεῖ τῷ θεῷ* 22, 10.

προσεχής: *φιλαργυρίᾳ δὲ πάνυ προσεχὴς ἦν* 21, 2.

πρόσκρουσμα: *πολλὰ .. παρ' αὐτοῖς ἐστι προσκρούσματα* 4, 15.

προσομιλεῖν: *ὁ προσομιλῶν* 6, 5.

προτείνειν: *προετείναμεν ὥσπερ ἐπὶ ὑποθέσεως* 24, 14.

προΐχειν: *προΐχει τῶν θηρίων ὁ ἄνθρωπος* 16, 24. *ὁ πάσης προΐχειν νομισθεὶς σοφίας ἀγχινοίας τε καὶ νομοθεσίας* 42, 18. *τους προΐχοντας* 4, 17. *ὁ προΐχων ἐν ὑμῖν* 25, 28.

†*προφήτης*: *ἡμεῖς .. τὰ ὑφ' ἡμῶν ἀγνοούμενα διὰ προφητῶν μεμαθήκαμεν* 22, 30. *ἅτινα διὰ τῶν καθ' ἡμᾶς προφητῶν ἴσμεν κεκηρυγμένα* 38, 9.

προφορά: *ἐν τῇ τοῦ λόγου προφορᾷ* 2, 2.

πρωτόγονος: *διὰ .. τὴν παράβασιν καὶ τὴν ἄγνοιαν ὁ πρωτόγονος δαίμων ἀποδείκνυται καὶ τοῦτον οἱ μιμησάμενοι* 7, 31. *ἐπειδή τινι φρονιμωτέρῳ παρὰ τοὺς λοιποὺς ὄντι διὰ τὸ πρωτόγονον συνεξηκολούθησαν καὶ θεὸν ἀνέδειξαν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἄγγελοι τὸν ἐπανιστάμενον τῷ νόμῳ τοῦ θεοῦ* 7, 25. cf. 7, 11 *ὁ ... λόγος πρὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων κατασκευῆς ἀγγέλων δημιουργὸς γίνεται.* Clem. exc. Theod. 10 p. 969 *οἱ ἀρχάγγελοι οἱ πρωτόκτιστοι.*

†*πρωτόπλαστος*: *μετῳκίσθησαν γὰρ οἱ δαίμονες, ἐξωρίσθησαν δὲ οἱ πρωτόπλαστοι* 22, 16 [cf. Sap. Sal. 7, 1 *γηγενοῦς ἀπόγονος πρωτοπλάστου.* 10, 1 *αὕτη πρωτόπλαστον πατέρα κόσμου μόνον κτισθέντα διεφύλαξε καὶ ἐξείλατο αὐτὸν ἐκ παραπτώματος ἰδίου*].

†*πρωτότοκος*: *ὁ λόγος ... ἔργον πρωτότοκον τοῦ πατρὸς γίνεται* 5, 23 [Col. 1, 15 *πρωτότοκος πάσης κτίσεως*].

**ῥητολογία*: *τὰ ὅσα μὴ συνίεσαν διά τινος ἐπιπλάστου ῥητολογίας παρακαλύπτοντες* 41, 9.

ῥιναυλεῖν: *ῥιναυλοῦσι ... καὶ λαλοῦσι τὰ αἰσχρά* 25, 8. uocem Atticistarum fuisse testatur Lucianus Lexiph. 19. praeterea cf. FMarx stud. Lucil. p. 2.

σαρκικός: ἐν ὑποστάσει τῆς σαρκικῆς ὕλης 6, 27.
σαρκίον uox Cynicorum: καν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον 6, 31. ἀπαθανατίζεσθαι μόνην τὴν ψυχήν, ἐγὼ δὲ καὶ τὸ σὺν αὐτῇ σαρκίον 27, 9.
†σάρξ: ἄσαρκος μὲν ὁ .. θεός, ἄνθρωπος δὲ σάρξ· δεσμὸς δὲ τῆς σαρκὸς ψυχή, σχετικὴ δὲ τῆς ψυχῆς ἡ σάρξ [cf. Plut. de ei ap. Delph. 20 p. 393 f ὅσον ἀμωσγέπως ἐγγέγονε τῷ κόσμῳ, τοῦτο συνδεῖ τὴν οὐσίαν καὶ κρατεῖ τῆς περὶ τὸ σωματικὸν ἀσθενείας ἐπὶ φθορὰν φερομένης. symp. 5, 10 p. 685 c ὥσπερ ἡ ψυχὴ θειότατον οὖσα τῶν ἡμετέρων τὰ ζῷα συνέχει καὶ ῥεῖν οὐκ ἐᾷ τὸν ὄγκον. Plotin. 2, 9, 7 ἡμεῖς μὲν ὑπὸ τοῦ σώματος δεδέμεθα ἤδη δεσμοῦ γεγενημένου. ἐν γὰρ τῇ πάσῃ ψυχῇ ἡ τοῦ σώματος φύσις δεδεμένη ἤδη συνδεῖ ὃ ἂν περιλάβῃ· αὐτὴ δὲ ἡ τοῦ παντὸς ψυχὴ οὐκ ἂν δέοιτο ὑπὸ τῶν ὑπ' αὐτῆς δεδεμένων. Porphyr. ap. Euseb. PE 15, 12 p. 814 b εἰ .. μὴ μία τις εἴη δύναμις ἔμψυχος διήκουσα διὰ τοῦ παντὸς καὶ πάντα συνδοῦσα καὶ συνέχουσα, οὔτ' ἂν εὐλόγως τὸ πᾶν οὔτε καλῶς διοικούμενον εἶναι δυναιτο] 16, 20—22. οὔτε ἂν αὐτὴ (ἡ ψυχὴ) φανείη ποτὲ χωρὶς σώματος οὔτε ἀνίσταται σὰρξ χωρὶς ψυχῆς [cf. Tertull. de resurr. carn. 16 uas .. capacitatis nomine dicta est [1 Thess. 4, 4] qua animam capit et continet. 7 collocauit .. (animam) an potius inseruit et immiscuit carni? tanta quidem concretione ut incertum haberi possit utrumne caro animam an carnem anima circumferat, utrumne animae caro an anima appareat carni. praeterea uid. Porphyr. ap. Stob. ecl. 1, 49, 25 p. 354 W. μήποτε διττῶς ἐπινοουμένης τῆς ψυχῆς καὶ ἐχούσης τὴν ζωήν, τήν τε καθ' αὐτὴν καὶ τὴν κατὰ σχέσιν, ἐν τῇ κατὰ σχέσιν ζωῇ ὑφίστανται τὰ μέρη] 16, 9. συναποθνήσκουσα τῇ σαρκί 14, 22. σαρκὸς .. ἀμοιροῦσι [daemones] 15, 14.
σέβειν: σέβειν .. τῶν στοιχείων τὴν ὑπόστασιν οὔτ' ἂν πεισθείην οὔτ' ἂν πείσαιμι τὸν πλησίον 24, 5 [cf. Vahlen ind. Berol. 1882/83 p. 13].
σεμνός: τῇ παρ' ὑμῖν σοφίᾳ κἂν εἰ πάνυ σεμνός τις ἦν ἐν αὐτῇ 2, 10. τί .. σεμνὸν φιλοσοφοῦντες ἐξηνέγκατε 2, 17. τί .. ὑμῖν ἡ Γλαυκίππη σεμνὸν εἰσηγήσατο 34, 26. πάνυ γοῦν σεμνὸς καὶ ὁ τύραννος Φάλαρις 35, 19.
σεμνότης: τῶν .. παρ' ἡμῖν γυναικῶν διαβάλλοντες τὴν σεμνότητα 36, 12.
σεμνύνεσθαι: πιθάκνης καυχήματι τὴν αὐτάρκειαν σεμνυνόμενος 2, 19. τὴν παιδεραστίαν [τῇ παιδεραστίᾳ MP] σεμνύνεται 11, 4. τὴν εὐγένειαν οὐ σεμνύνομαι 12, 1.
†σκήνωμα: τοιούτου δὲ μὴ ὄντος τοῦ σκηνώματος 16, 24 [2 Petr. 1, 13. 14].
†σκορπίζειν: ἡμῶν πειθομένων λόγῳ θεοῦ καὶ μὴ σκορπιζόντων ἑαυτούς 30, 21 nisi nosmet ipsi dissipamus ex Verbi diuini custodia. cf. Ioann. 10, 12 ὁ μισθωτὸς δὲ καὶ οὐκ ὢν ποιμήν, οὗ οὐκ ἔστιν τὰ πρόβατα ἴδια, θεωρεῖ τὸν λύκον ἐρχόμενον καὶ ἀφίησιν τὰ πρόβατα καὶ φεύγει, καὶ ὁ λύκος ἁρπάζει αὐτὰ καὶ σκορπίζει.
σοφία: ὁ πάσης προὔχειν νομισθεὶς σοφίας ἀγχινοίας τε καὶ νομοθεσίας 42, 19. τῇ παρ' ὑμῖν σοφίᾳ 2, 9. τί φάσκετε σοφίαν εἶναι παρ' ὑμῖν μόνοις 27, 31. πάσης βαρβάρου σοφίας 31, 8. οἱ μερίζοντες

τὴν σοφίαν τῆς κατὰ ἀλήθειαν σοφίας ἀπετμήθητε 28, 4. *αἱ πειθόμεναι ** σοφίᾳ* 15, 4.

σόφισμα: *ἑκάστη πόλις ἐὰν ἀφέληται τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀφ' ὑμῶν λέξιν, ἐξαδυνατήσουσιν ὑμῖν τὰ σοφίσματα* 27, 18.

σοφιστεύειν: *τοὺς ὅπως δεῖ μοιχεύειν ἐπὶ τῆς σκηνῆς σοφιστεύοντας* 25, 10. *ὁ κατ' Ἐπίκουρον σοφιστεύων* 26, 29. *σοφιστεύσας τὰ ὑμέτερα* 36, 26.

σοφιστής: *κατὰ τὸν οἰκεῖον ὑμῶν σοφιστήν* 37, 18. *οἱ κατ' αὐτοὺς σοφισταὶ . . τὰ ὅσα παρὰ τῶν κατὰ Μωσέα καὶ τῶν ὁμοίως αὐτῷ φιλοσοφούντων ἔγνωσαν, παραχαράττειν ἐπειράθησαν* 41, 5.

σοφιστικός: *ἀπ' ἐννοιῶν συντάξεώς τε σοφιστικῆς* 13, 32.

σπερμολόγος: *φληνάφους τε καὶ σπερμολόγους* 6, 24.

σπουδάζειν studere: *θάτερος θατέρῳ σπουδάζων* 8, 13 [cf. Dion. Chrys. 15 p. 445 R. *καὶ παρῆσαν ἑκατέρῳ τοῖν ἀνδροῖν οὐκ ὀλίγοι σπουδάζοντες.* Plut. Artax. 21 *σπουδάσας βασιλεῖ*].

σπουδαῖος: *τίς . . τῶν πάνυ σπουδαίων ἀλαζονείας ἔξω καθέστηκεν* 2, 18. *φασὶν Εὐριπίδην . . . τὸ Ἡρακλείτειον σκότος τοῖς σπουδαίοις παραδεδωκέναι* 3, 17. *περινοοῦντι . . μοι τὰ σπουδαῖα* 30, 4. *ὥς τι σπουδαῖον ἔχοντες κτῆμα* 36, 19. *ὡς εἶναι τὰ παρ' ἐνίοις αἰσχρὰ παρά τισι σπουδαῖα* 29, 20. *πῶς . . σπουδαῖον πρὸς τὸ μισεῖν τινας παριόντας βοηθεῖν* 19, 9. *τί μοι σπουδαῖον μανθάνειν Εὐάνθην ἐν Περιπάτῳ τεκεῖν* 36, 12. *τὸ κατ' ἀλήθειαν σπουδαῖον* 4, 11. 36, 22. *περὶ τὰς ἠλακάτας αἱ παρθένοι τὰ κατὰ θεὸν λαλοῦσιν ἐκφωνήματα σπουδαιότερον τῆς παρ' ὑμῖν παιδός* 34, 23.

στάσις: *εἰσὶν . . . νόσοι καὶ στάσεις τῆς ἐν ἡμῖν ὕλης* 18, 6. *ὕβρεως . . καὶ στάσεως φιλονικίᾳ* 25, 19. *στάσεως . . οὔσης τοσαύτης παρ' ὑμῖν ἐν οἷς οὐκ ἐχρῆν ἀπορῶ τίνα με δεῖ καλεῖν Ἕλληνα* 2, 4. *στάσεως . . τῶν εἰπόντων τὰ περὶ αὐτὸν καὶ ἀσυμφωνίας* 32, 16 [cf. Max. Tyr. 17, 5 p. 316 R. *ἐν τοσούτῳ δὴ πολέμῳ καὶ στάσει καὶ διαφωνίᾳ ἕνα ἴδοις ἂν ἐν πάσῃ γῇ ὁμόφωνον νόμον καὶ λόγον ὅτι θεὸς εἷς πάντων βασιλεύς*].

στασιώδης: *στασιώδεις . . ἔχοντες τῶν δογμάτων τὰς διαδοχάς* 27, 3.

στοιχείωσις institutio signorum siue astrologicorum siue magicorum quibus fata humana et destinentur et cognoscantur: *τοιοῦτοί τινές εἰσιν οἱ δαίμονες οἳ τὴν εἱμαρμένην ὥρισαν. στοιχείωσις δὲ αὐτοῖς ἡ ζῴωσις ἦν. τὰ γὰρ ἐπὶ τῆς γῆς ἑρπετὰ καὶ τὰ ἐν τοῖς ὕδασι νηκτὰ καὶ τὰ ἐπὶ τοῖς ὄρεσι τετράποδα . . . τῆς ἐπουρανίου τιμῆς ἠξίωσαν* [uocem *στοιχεῖον* astrum zodiaci significare e. g. demonstrauit Salmas. de ann. climacter p. 576 sq.] 9, 24. *ὥσπερ . . οἱ τῶν γραμμάτων χαρακτῆρες στίχοι τε οἱ ἀπ' αὐτῶν οὐ καθ' ἑαυτούς εἰσι δυνατοὶ σημαίνειν τὸ συνταττόμενον, σημεῖα δὲ τῶν ἐννοιῶν σφίσιν αὐτοῖς ἄνθρωποι δεδημιουργήκασι, παρὰ τὴν ποιὰν αὐτῶν σύνθεσιν γινώσκοντες ὅπως καὶ ἡ τάξις τῶν γραμμάτων νενομοθέτηται, παραπλησίως καὶ τῶν ῥιζῶν αἱ ποικιλίαι νεύρων τε καὶ ὀστέων παραλήψεις οὐκ αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς δραστικαί τινές εἰσι, στοιχείωσις δέ ἐστι τῆς τῶν δαιμόνων μοχθηρίας* 19, 4.

συγγένεια: *πρὸς τὴν συγγένειαν τὴν ἀρχαίαν ἀναδραμεῖν* 23, 4.

συγγενής: *τῆς συγγενοῦς ὕλης* 6, 11. *τὸ πνεῦμα συγγενές* 15, 5.

συγκρούειν: *ὥσπερ ἐν πυγμῇ συγκρούειν βούλεσθε τὰς πολιτείας καθ' ἡμῶν* 4, 21. *ως ἐν πυγμῇ συγκρούεις τὰς ἐκφωνήσεις αὐτῶν* 28, 16.

συζυγία: *συζυγίαν . . τὴν τοῦ θείου πνεύματος* 14, 22. *τὴν κατὰ θεὸν συζυγίαν* 16, 6. cf. *ζευγνύναι . . τὴν ψυχὴν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ* 16, 5 [catholicorum fidei adaptat, ut solet, sententias Gnosticorum cf. Iren. 1, 6, 1 *τὸ . . πνευματικὸν ἐκπεπέμφθαι ὅπως ἐνθάδε τῷ ψυχικῷ συζυγὲν μορφωθῇ*].

†*συλαγωγεῖν*: *ὑμεῖς . . ὑπὸ τούτων συλαγωγεῖσθε* 25, 4 [Col. 2, 8].

συμπεριπλέκεσθαι: *πνεῦμα . . τὸ τοῦ θεοῦ . . . συμπεριπλεκόμενον τῇ ψυχῇ* 15, 2.

σύμπηξις: *μυελῶν . . καὶ ὀστέων καὶ νεύρων σύμπηξις* 13, 7. *οἱ δαίμονες . . . σύμπηξιν ἐξ ὕλης λαβόντες* 13, 15. *πνευματική ἐστιν αὐτοῖς ἡ συμπηξις ὡς πυρὸς καὶ ἀέρος* 16, 28.

συμφύρδην: *συμφύρδην ὑμῶν πεποιήκατε τὴν διάλεκτον* 2, 8 [de constructione cf. Thuc. 4, 31, 2 *ἔρυμα . . . παλαιὸν λίθων λογάδην πεποιημένον* c. nott. intt.].

συνδίαιτος: *γέγονεν . . συνδίαιτον ἀρχῆθεν τῇ ψυχῇ τὸ πνεῦμα* 14, 26.

συνδιατίθεσθαι: *τῷ νεύοντι καὶ κινουμένῳ παρὰ φύσιν οὐ βούλομαι συνδιατίθεσθαι* 25, 7.

συνελέγχειν: *τούτου . . τὴν ἀμαθίαν ὁ θάνατος συνήλεγξεν* 3, 18. *τὴν ἀκρασίαν τοῦ Ἀπόλλωνος νικήσασα συνήλεγξας αὐτοῦ τὴν μαντικήν* 9, 18. *λίχνους τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπατεῶνας συνήλεγχεν* 21. 6. *τί . . χαλεπὸν ἀνθρώπους πεφηνότας ἀμαθεῖς ὑπὸ ἀνθρώπου νῦν ὁμοιοπαθοῦς συνελέγχεσθαι* 37, 17.

συνεξακολουθεῖν: *τινὶ φρονιμωτέρῳ . . ὄντι . . συνεξηκολούθησαν* 7, 25 [*τοὺς συνακολουθήσαντας τούτῳ* 7, 28].

συνέχειν: *τὸ . . νῦν συνέχον ῥητέον* 16, 17. *τὸ νῦν συνέχον, σπευστέον . . . σαφηνίζειν* 41, 15.

συνίστασθαι: *τὴν διὰ σίριγγος ἁρμονίαν ἄγροικοι συνεστήσαντο* 1, 14. *ῥητορικὴν . . ἐπ' ἀδικίᾳ καὶ συκοφαντίᾳ συνεστήσασθε* 2, 14. *τὰς παρὰ πᾶσι θρησκείας δοκιμάσας διὰ θηλυδριῶν καὶ ἀνδρογύνων συνισταμένας* 29, 28. *τούτῳ . . τοῦ συνιστάναι τὴν ἀφορμὴν παρέσχομεν* 30, 23.

συνολκή: *τῆς κόπρου κρατυνθείσης συνολκάς τε τοῦ παντὸς ἀπεργασαμένης σώματος* 3, 21.

συνουσία: *μεταβᾶσα . . τῆς οὐρανίου συνουσίας τῶν ἐλαττόνων μετουσίαν ἐπεπόθησεν* 22, 14.

σύνταξις: *ἀπ' ἐννοιῶν συντάξεώς τε σοφιστικῆς* 13, 32.

†*συντέλεια*: *μετὰ τὴν τῶν ὅλων συντέλειαν* 6, 16. *ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ κόσμου* 14, 13. *ἐν ἡμέρᾳ συντελείας* 18, 18.

σύστασις: *ποῖον . . ἐπιτήδευμα παρ' ὑμῖν τὴν σύστασιν οὐκ ἀπὸ βαρβάρων ἐκτήσατο* 1, 3. *ἡ γῆ . . καὶ πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῆς ζῳογονούμενον τὴν ὁμοίαν ἔχει σύστασιν* 12, 19. *θεὸς ὁ καθ' ἡμᾶς οὐκ ἔχει σύστασιν ἐν χρόνῳ* 5, 1. *ἡ . . τοῦ σώματος σύστασις μιᾶς ἐστιν οἰκονομίας* 13, 2. *τὸ . . τοιοῦτον τῆς συστάσεως εἶδος* 16, 22. *διὰ μόνων τῶν ἀνθρώπων τὴν σύστασιν* [cf. *ἄνθρωπος*] 6, 20. locus corruptus 15, 26. *τοῦ θανάτου τὴν σίστασιν παραιτούμενον* 17, 9. *τὴν . . τῆς πονηρίας σύστασιν ἐοι-*

κνῖαν τῇ τῶν βραχυτάτων σπερμάτων ἴσμεν 30, 18.

σφετερίζειν: *σφετερίζοντες μὲν τοὺς λόγους, διαλεγόμενοι δὲ καθάπερ τυφλὸς κωφῷ etsi eloquentiam uobis solis arrogatis, nihil nisi ineptias scitis proferre* 28, 7.

σχετικός: *σχετικὴ . . τῆς ψυχῆς ἡ σάρξ* [cf. *σάρξ*] 16, 21.

σχῆμα: *οἱ ποιηταὶ . . . διὰ σχημάτων ἐξαπατῶντες τοὺς ἀκροωμένους* 25, 14. *παρὰ λόγον καταχρᾶσθε τοῖς σχήμασι* 28, 12. — *τῶν ἐν αὐτῇ σχημάτων κατασκευαστής* 5, 3. cf. *τὸ μέν τι αὐτῆς ἄπειρον* [?] *καὶ ἀσχημάτιστον* 12, 25. — *οὐδὲ τοὺς προσιόντας ἡμῖν ἀπὸ σχήματος κρίνομεν* 33, 29. *ᾧ μηδὲ τὸ οἰκεῖον πρόσεστι σχῆμα* 26, 10. — *Πολυνείκους καὶ Ἐτεοκλέους ὁρῶντες τὰ σχήματα* 35, 26.

σχηματουργία: *γραμμάτων σχηματουργίᾳ κατηστερίσθησαν* 10, 22.

σωμασκία: *ἀνθρώπους ὑπὸ τῆς σωμασκίας βεβαρημένους* 25, 16.

τέλειος: *τῷ τελείῳ θεῷ* 5, 12. 13, 26. 16, 20. 19, 18. 27, 5. *πνεῦμα τὸ τέλειον* 22, 12. *διὰ τὸν χωρισμὸν τὰ τέλεια καθορᾶν μὴ δυναμένη* 14, 29.

τέρμα: *πεπερασμένος . . καὶ ἐν τέρματι* 22, 20.

τέχνη: *τέχνῃ . . τῆς θεοσεβείας τοὺς ἀνθρώπους παρατρέπουσι dolose* 19, 11. *τέχνῃ . . τοὺς ἀνθρώπους αἰχμαλωτεύουσι* 20, 15. *τί . . λέγων θανάτου καταφρονεῖν, διὰ τέχνης φεύγειν αὐτὸν καταγγέλλεις* 29, 5.

τόπος: *τόπων . . τῶν μὲν τὸ ἔκπυρον, τῶν δὲ τὸ ψυχρὸν καὶ πεπηγός* 22, 28. *ἀντιδοξοῦσι . . ἑαυτοῖς διὰ τὴν ἀλαζονείαν τόπους ἐπιλεγόμενοι* ** 4, 16. *ἡ τῶν δαιμόνων ὑπόστασις οὐκ ἔχει μετανοίας τόπον* [cf. *μετάνοια*] 17, 2.

τῦφος uox Cynicorum: *καταβάλλετε . . τοῦτον τὸν τῦφον* 1, 17.

ὕλη: *οὔτε . . ἄναρχος ἡ ὕλη καθάπερ καὶ ὁ θεός, οὔτε διὰ τὸ ἄναρχον ἰσοδύναμος τῷ θεῷ, γενητὴ δὲ καὶ οὐχ ὑπὸ ἄλλου γεγοννῖα, μόνου δὲ ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη* 6, 12. *πᾶσαν ἔστιν ἰδεῖν τοῦ κόσμου τὴν κατασκευὴν σύμπασάν τε τὴν ποίησιν γεγοννῖαν ἐξ ὕλης καὶ τὴν ὕλην δὲ αὐτὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ προβεβλημένην ἵνα τὸ μέν τι αὐτῆς ἄπειρον* [*ἄπορον* MPV: nescio an melius scribatur *ἄποιον* cl. Maxim. ap. Euseb. PE 7, 22 p. 340 b *ἡ . . ὕλη ἄποιος ἦν καὶ ἀσχημάτιστος*] *καὶ ἀσχημάτιστον νοῆται πρὸ τοῦ διάκρισιν λαβεῖν, τὸ δὲ κεκοσμημένον καὶ εὔτακτον μετὰ τὴν ἐν αὐτῇ διαίρεσιν* [cf. Iustin. apol. 1, 10 p. 32 *πάντα τὴν ἀρχὴν ἀγαθὸν ὄντα δημιουργῆσαι αὐτὸν ἐξ ἀμόρφου ὕλης δι' ἀνθρώπους δεδιδάγμεθα.* 59 p. 158 *ἵνα . . παρὰ . . . τοῦ λόγου τοῦ διὰ τῶν προφητῶν λαβόντα τὸν Πλάτωνα μάθητε τὸ εἰπεῖν ὕλην ἄμορφον οὖσαν τρέψαντα τὸν θεὸν κόσμον ποιῆσαι.* 67 p. 188 *ὁ θεὸς τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε.* Athenag. suppl. 15 p. 68 *ὡς . . ὁ κεραμεὺς καὶ ὁ πηλὸς, ὕλη μὲν ὁ πηλός, τεχνίτης δὲ ὁ κεραμεύς, καὶ ὁ θεὸς δημιουργός, ὑπακούουσα δὲ αὐτῷ ἡ ὕλη πρὸς τὴν τέχνην. ἀλλ' ὡς ὁ πηλὸς καθ' ἑαυτὸν σκεύη γενέσθαι χωρὶς τέχνης ἀδύνατος, καὶ ἡ πανδεχὴς ὕλη ἄνευ τοῦ θεοῦ τοῦ δημιουργοῦ διάκρισιν καὶ σχῆμα καὶ κόσμον οὐκ ἐλάμβανεν.* Tertullian. adu. Hermog. 33 satis est quod omnia et facta a deo constat et ex materia facta non constat, quae etiam si fuisset, ipsam quoque a deo factam credidissemus. 15 et

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
ST. MICHAEL'S COLLEGE
LIBRARY

Hermogenes expugnat quorundam argumentationes dicentium mala necessaria fuisse ad illuminationem bonorum ex contrariis intellegendorum] 12, 23. *ὁ λόγος . . . τὴν ὕλην δημιουργήσας* [*ὅτε δημιουργεῖν τὴν ὕλην ἤρξατο* Maxim. ap. Eus. PE 7, 22 p. 344c cf. p. 338c] 6, 9. *οἱ μέν τινες αὐτῶν* [daemonum] *ἐπὶ τὸ καθαρώτερον τραπέντες, οἱ δὲ τῆς ὕλης ἐπιλεξάμενοι τὸ ἔλαττον καὶ κατὰ τὸ ὅμοιον αὐτῇ πολιτευόμενοι* 13, 18. *ὕλῃ . . τῇ κάτω πρὸς τὴν ὁμοίαν αὐτοῖς ὕλην πολεμοῦσιν* 18, 2. 3. *εἰ . . τὴν φαυλοτέραν ὕλην παραιτούμεθα* 19, 30 [cf. Valentin. ap. Pseudo-origen. dial. c. Marcion. 4 p. 88 Wetst. *διόπερ ἔδοξέν μοι συνυπάρχειν τι αὐτῷ ᾧ τοὔνομα ὕλη, ἐξ ἧς τὰ ὄντα ἐδημιούργησε τέχνῃ σοφῇ διακρίνας καὶ διακοσμήσας καλῶς· ἐξ ἧς καὶ τὰ κακὰ εἶναι δοκεῖ. ἀποιήτου γὰρ καὶ ἀσχηματίστου οὔσης αὐτῆς, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἀτάκτως φερομένης δεομένης τε τῆς τοῦ θεοῦ τέχνης οὐκ ἐφθόνησεν οὗτος οὔτε διὰ παντὸς κατέλιπεν αὐτὴν οὕτως φέρεσθαι, ἀλλὰ δημιουργεῖν ἤρχετο καὶ ἀπὸ τῶν χειρίστων αὐτῆς τὰ κάλλιστα διακρίνειν ἤθελε. καὶ οὕτως γοῦν ἐδημιούργησε· τὰ δ' ὅσα αὐτῆς ὡσπερεὶ* [*ὡς ἐποίει* uulgo] *τρυγώδη ἐτύγχανε, ταῦτα, ἀνάρμοστα ὄντα πρὸς δημιουργίαν, ὡς εἶχε κατέλειψε, κατ' οὐδὲν αὐτῷ προσήκοντα. ἐξ ὧν δοκεῖ μοι νῦν παρὰ ἀνθρώποις ἐπιρρεῖν τὰ κατά.* Hippolyt. 8, 17 *Ἑρμογένης . . . ἔφη τὸν θεὸν ἐξ ὕλης συγχρόνου καὶ ἀγενήτου πάντα πεποιηκέναι . . . καὶ τὸ μὲν ἐκ τοῦ παντὸς λαβὼν ἡμέρωσε, τὸ δὲ εἴασεν ἀτάκτως φέρεσθαι, καὶ τὸ ἡμερωθὲν τοῦτο εἶναι κόσμον λέγει, τὸ δὲ ἄγριον μένειν καὶ ὕλην καλεῖσθαι ἄκοσμον*]. *ἔστιν . . ὁ οὐρανὸς ἐξ ὕλης καὶ τὰ ἄστρα τὰ ἐν αὐτῷ· καὶ ἡ γῆ δὲ καὶ πᾶν τὸ ὑπ' αὐτῆς ζῳογονούμενον τὴν ὁμοίαν ἔχει σύστασιν* 12, 27. *διαφοραί τινες τῶν ἐξ ὕλης εἰσὶν ὡς εἶναι τὸ μέν τι κάλλιον, τὸ δὲ καὶ αὐτὸ μὲν καλόν, πλὴν ὑπὸ τινος κρείττονος ἐλαττούμενον* 12, 30. *πῶς ὕλῃ καλὸν προσάπτειν τὴν εἰς τοὺς μεμηνότας βοήθειαν καὶ μὴ τῷ θεῷ* 19, 10. *εἰ . . τὶς ὑπὸ τῆς ὕλης θεραπεύεται πιστεύων αὐτῇ, θεραπευθήσεται μᾶλλον αὐτὸς δυνάμει θεοῦ προσανέχων* 19, 27. *διὰ τί . . ὁ πιστεύων ὕλης οἰκονομίᾳ πιστεύειν οὐ βούλεται τῷ θεῷ* 20, 8. *ὥσπερ . . τὰ δηλητήρια συνθέσεις εἰσὶν ὑλικαί, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ ἰώμενα τῆς αὐτῆς ὑποστάσεώς ἐστιν* 19, 29. *εἰσὶν . . νόσοι καὶ στάσεις τῆς ἐν ἡμῖν ὕλης* 18, 7. *ὥσπερ . . οὐκ ὢν . . . μόνον . . ἐν ὑποστάσει τῆς σαρκικῆς ὕλης ὑπῆρχον* 6, 27. *κἂν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην ὁ κόσμος κεχώρηκε* 6, 31. *ὁ κόσμος . . . θελήματι τοῦ δημιουργήσαντος πνεύματος μετείληφεν ὑλικοῦ* 13, 11. *πνεῦμα ὁ θεὸς, οὐ διήκων διὰ τῆς ὕλης, πνευμάτων δὲ ὑλικῶν καὶ τῶν ἐν αὐτῇ σχημάτων κατασκευαστής* 5, 2. 3. *πνεῦμα τὸ διὰ τῆς ὕλης διῆκον, ἔλαττον ὑπάρχον τοῦ θειοτέρου πνεύματος, ὥσπερ δὲ ψυχὴ παρωμοιωμένον* 5, 10. 11. *οἱ δαίμονες . . . σύμπηξιν ἐξ ὕλης λαβόντες κτησάμενοί τε πνεῦμα τὸ ἀπ' αὐτῆς ἄσωτοι καὶ λίχνοι γεγόνασιν* 13, 16. *τούτους . . . προσκυνεῖτε γεγονότας μὲν ἐξ ὕλης, μακρὰν δὲ τῆς εὐταξίας εὑρεθέντας* 13, 20. *ἡ τῶν δαιμόνων ὑπόστασις οὐκ ἔχει μετανοίας τόπον. τῆς γὰρ ὕλης καὶ πονηρίας εἰσὶν ἀπαυγάσματα, ὕλη δὲ τῆς ψυχῆς κατεξουσιάζειν ἠθέλησεν* [cf. Theodot. exc. 56 p. 983 *τὸ . . ὑλικὸν φύσει ἀπόλλυται.* Iren. 1, 6, 1 *τὸ . . ὑλικὸν . . . κατὰ ἀνάγκην ἀπόλ-*

λυσθαι λέγουσιν [Valentiniani] *ἅτε μηδεμίαν ἐπιδέξασθαι πνοὴν ἀφθαρσίας δυνάμενον*] 17, 2. 3. *τούτους* [daemonas] *νικᾶν ἄν τις θελήσῃ, τὴν ὕλην παραιτησάσθω* 18, 4 *δύο πνευμάτων διαφορὰς ἴσμεν ἡμεῖς, ὧν τὸ μὲν καλεῖται ψυχή, τὸ δὲ μεῖζον μὲν τῆς ψυχῆς, θεοῦ δὲ εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις· ἑκάτερα δὲ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς πρώτοις ὑπῆρχεν, ἵνα τὸ μέν τι ὦσιν ὑλικοί, τὸ δὲ ἀνώτεροι τῆς ὕλης* 12, 21. *προβαλλόμενος . . τὴν ἐμαυτοῦ φωνὴν διακοσμεῖν τὴν ἐν ὑμῖν ἀκόσμητον ὕλην προήρημαι* 6, 7. *τὴν . . ἡμετέραν περὶ τοῦ θεοῦ κατάληψιν οὐδὲ συγκρίνειν ὅσιον τοῖς εἰς ὕλην καὶ βόρβορον κυλινδουμένοις* 24, 16. *τὴν τοῦ ἀληθοῦς κατάληψιν πεποιημένος μεταρρυθμίζω τῆς συγγενοῦς ὕλης τὴν σύγχυσιν* 6, 11. *μόνη μὲν διαιτωμένη* [anima] *πρὸς τὴν ὕλην νεύει κάτω συναποθνήσκουσα τῇ σαρκί* 14, 22. *κόσμος ἡμᾶς ἔτι καθέλκει καὶ δι' ἀτονίαν τὴν ὕλην ἐπιζητῶ* 22, 11.

ὑπόθεσις: *ὑπόθεσις . . αὐτοῖς τῆς ἀποστασίας οἱ ἄνθρωποι γίνονται* 8, 4. *ταῦτα . . ἡμεῖς προετείναμεν ὥσπερ ἐπὶ ὑποθέσεως* 24, 15.

ὑπομνηματιστής: *μοιχείας ὑπομνηματιστήν* 24, 29.

ὑπόστασις: *ὁ . . δεσπότης τῶν ὅλων αὐτὸς ὑπάρχων τοῦ παντὸς ἡ ὑπόστασις* 5, 18. *ἐν ὑποστάσει τῆς σαρκικῆς ὕλης* 6, 27. *θεὸς . . . ὅτε βούλεται, τὴν ὁρατὴν αὐτῷ μόνον ὑπόστασιν ἀποκαταστήσει πρὸς τὸ ἀρχαῖον* 7, 5. *τῶν στοιχείων τὴν ὑπόστασιν* 24, 4. *φύσεως . . ὑποστάσεις καὶ στοιχείων διακοσμήσεις* 24, 9. *ὥσπερ . . τὰ δηλητήρια συνθέσεις εἰσὶν ὑλικαί, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ ἰώμενα τῆς αὐτῆς ὑποστάσεώς ἐστιν* 19, 30. *ἡ τῶν δαιμόνων ὑπόστασις* 17, 1.

ὑφιστάναι: *τὰ πάντα σὺν αὐτῷ διὰ λογικῆς δυνάμεως ὑπέστησεν* 5, 21.

φαντασία: *δι' ἀγνοιῶν καὶ φαντασιῶν* 15, 13.

φάντασμα: *διὰ . . τὴν παράβασιν καὶ τὴν ἄγνοιαν ὁ πρωτόγονος δαίμων ἀποδείκνυται καὶ τοῦτον οἱ μιμησάμενοι. τούτου δὲ τὰ φαντάσματα δαιμόνων στρατόπεδον ἀποβεβήκασι καὶ διὰ τὸ αὐτεξούσιον τῇ σφῶν ἀβελτερίᾳ παρεδόθησαν* 8, 2. locum corruptum esse crediderim scripserimque *τοῦτον οἱ μιμησάμενοι τούτου τε τὰ φαντάσματα.*

φαρμακεία: *φαρμακεία . . καὶ πᾶν τὸ ἐν αὐτῇ ⟨θεραπείας⟩ εἶδος τῆς αὐτῆς ἐστιν ἐπιτεχνήσεως* 19, 25.

φθορεύς: *Παντευχίδα συλλαμβάνουσαν ἐκ φθορέως Εὐθυκράτης ἐχαλκούργησεν* 35, 5. [cf. *φθορέα καὶ ἐφθαρμένην οὐδεὶς τῶν παλαιῶν, ἀλλὰ τὸν βιασάμενον καὶ βεβιασμένην. φθορεὺς δὲ καὶ ἐφθαρμένη Ἕλληνες* Moer. p. 212, 5. ad sensum cf. Sap. Sal. 3, 13. 16 *μακαρία στεῖρα ἡ ἀμίαντος ἥτις οὐκ ἔγνω κοίτην ἐν παραπτώματι . . . τέκνα δὲ μοιχῶν ἀτέλεστα ἔσται καὶ ἐκ παρανόμου κοίτης σπέρμα ἀφανισθήσεται.* Pseudo-ios. de rat. imp. 18 *ἐγὼ ἐγενήθην παρθένος ἁγνή . . . οὐ διέφθειρέ με λυμεὼν ἐρημίας φθορεὺς ἐν πεδίῳ οὐδ' ἐλυμήνατό μου τὰ ἁγνὰ τῆς παρθενίας ἀπατηλὸς ὄφις*].

φιλοσοφεῖν: *τί . . σεμνὸν φιλοσοφοῦντες ἐξηνέγκατε* 2, 17. *Πλάτων φιλοσοφῶν ὑπὸ Διονυσίου διὰ γαστριμαργίαν ἐπιπράσκετο* 2, 22. *οἱ τοιοῦτοι φιλοσοφείτωσαν* 3, 10. *Τατιανὸς ὑπὲρ τοὺς Ἕλληνας ὑπέρ τε τὸ ἄπειρον τῶν φιλοσοφησάντων πλῆθος καινοτομεῖ τὰ βαρ-*

βάρων δόγματα 37, 14. — *παρὰ τῶν κατὰ Μωσέα καὶ τῶν ὁμοίως αὐτῷ φιλοσοφούντων* 41, 6. *ὁ κατὰ βαρβάρους φιλοσοφῶν Τατιανός* 43, 9. *φιλοσοφοῦσι . . οὐ μόνον οἱ πλουτοῦντες, ἀλλὰ καὶ οἱ πένητες προῖκα τῆς διδασκαλίας ἀπολαύουσιν* 33, 5. *πάντες οἱ βουλόμενοι φιλοσοφεῖν ** παρ' ἡμῖν* 33, 27. *τὰς παρ' ἡμῖν φιλοσοφούσας* 34, 20.

φιλοσοφία: *τὴν ἰατρικὴν ὡς φιλοσοφίαν ἐπιτηδεύσας* 3, 19. — *τὴν ἡμετέραν φιλοσοφίαν* 31, 5. *τῆς καθ' ἡμᾶς βαρβάρου φιλοσοφίας* [cf. Clem. strom. 2, 2 p. 430 *ἡ . . βάρβαρος φιλοσοφία ἣν μεθέπομεν ἡμεῖς*] 37, 7.

φιλόσοφος: *αἱ τῶν φιλοψόφων καὶ οὐ φιλοσόφων πανηγύρεις* 4, 13. *οἱ . . παρ' ὑμῖν φιλόσοφοι τοσοῦτον ἀποδέουσι τῆς ἀσκήσεως ὥστε παρὰ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως ἐτησίους χρυσοῦς ἑξακοσίους λαμβάνειν τινὰς εἰς οὐδὲν χρήσιμον ἢ ὅπως μηδὲ τὸ γένειον δωρεὰν καθειμένον αὐτῶν ἔχωσιν* 20, 27. *κηρύττων τὴν ἀλήθειαν λίχνους τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπατεῶνας συνήλεγχεν* 21, 6. *τίνας . . ἂν καὶ ἔδει διῶξαι τὸν φιλόσοφον εἰ μὴ μόνους ὑμᾶς* 21, 7. *τί μέγα καὶ θαυμαστὸν οἱ παρ' ὑμῖν ἐργάζονται φιλόσοφοι* 26, 18. *φιλοσόφων σωρεία* 29, 14.

φλήναφος: *φληνάφους . . καὶ σπερμολόγους* [cf. Menand. 4, 101 *ὦ φλήναφε*. Moer. p. 211, 29 *φλήναφος Ἀττικοί, μωρολόγος Ἕλληνες*] 6, 24. *φλήναφα . . τὰ ὑμέτερα* 23, 19. hoc pessime dictum est; *φλήναφος* et nugatorem et nugas significat.

†*φρουρεῖσθαι*: *τοῖς πνεύματι θεοῦ φρουρουμένοις* 16, 29 [1 Petr. 1, 5. Phil. 4, 7].

φυσικός: *μεταγόμενοι πρὸς τὸ φυσικώτερον* 24, 3. *δέον σε λαλεῖν φυσικώτερον* 28, 17.

φύσις: *τἀγαθοῦ φύσιν μὴ ἔχον, ὃ ⟨τέλειον μὲν ἴσμεν ὑπάρχον οὐδαμοῦ⟩ πλὴν παρὰ τῷ θεῷ τῇ δὲ ἐλευθερίᾳ τῆς προαιρέσεως ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκτελειούμενον* [omne genus humanum bono naturali priuat ut Gnostici genus psychicum cf. exc. Theod. 56 p. 983 *τὸ πνευματικὸν . . . φύσει σῳζόμενον, τὸ δὲ ψυχικὸν αὐτεξούσιον ὂν ἐπιτηδειότητα ἔχει πρός τε πίστιν καὶ ἀφθαρσίαν καὶ πρὸς ἀπιστίαν καὶ φθορὰν κατὰ τὴν οἰκείαν αἵρεσιν*] 7, 13. *τῷ νεύοντι καὶ κινουμένῳ παρὰ φύσιν* 25, 7. *φύσεως . . ὑποστάσεις καὶ στοιχείων διακοσμήσεις* 24, 9. *τῆς αὐτῆς φύσεως ὑπάρχοντας ⟨ὑποστάσεις⟩* 24, 12.

†*φωστήρ*: *ἐν φωστῆρσιν* 13, 28.

χαίνειν: *κεχηνέναι πολλῶν ᾀδόντων οὐ θέλω* 25, 5. *τί μοι σπουδαῖον . . . πρὸς τὴν Καλλιστράτου κεχηνέναι τέχνην* 36, 14.

χειροῦσθαι: *τοῦ πολυτιμοτέρου πλούτου τὴν ἐξουσίαν ἐχειρώσατο* 30, 25 cf. *ἐξουσία*.

χρόνος: *τί μοι μερίζετε τὸν χρόνον* 27, 22. tempus cum naui comparatur 27, 24.

ψευδολόγος: *οἱ ποιηταὶ ψευδολόγοι* 25, 14. *τὸν ψευδολόγον Αἴσωπον* 36, 7.

ψευδόμαρτυς: *ψευδομάρτυρες οἱ πεπαιδευμένοι γεγόνατε* 27, 12.

ψυχή: *δύο πνευμάτων διαφορὰς ἴσμεν ἡμεῖς, ὧν τὸ μὲν καλεῖται ψυχή, τὸ δὲ μεῖζον μὲν τῆς ψυχῆς, θεοῦ δὲ εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις* 12, 19. *ψυχὴ . . . ἡ τῶν ἀνθρώπων πολυμερής ἐστι καὶ οὐ μονομερής* [cf. exc. Theod. 50 p. 981 *λαβὼν ἀπὸ τῆς γῆς, οὐ τῆς ξηρᾶς, ἀλλὰ τῆς*

πολυμεροῦς καὶ ποικίλης ὕλης, μέρος, ψυχὴν γεώδη καὶ ὑλικὴν ἐτεκτήνατο ἄλογον καὶ τῆς τῶν θηρίων ὁμοούσιον uid. Tatian. 16, 12. 14. Heracleon. ap. Origen. comm. in Ioann. 17 p. 962 Stier. ἐπισημαίνεται τὸ ‚πολλοί' ὡς πολλῶν ὄντων ψυχικῶν, τὴν δὲ μίαν λέγει τὴν ἄφθαρτον τῆς ἐκλογῆς φύσιν καὶ μονοειδῆ καὶ ἐνικήν] 16, 6. συνθετή . . ἐστιν ὡς εἶναι φανερὰν αὐτὴν διὰ σώματος· οὔτε γὰρ ἂν αὐτὴ φανείη ποτὲ χωρὶς σώματος οὔτε ἀνίσταται σὰρξ χωρὶς ψυχῆς 16, 10. δεσμὸς . . τῆς σαρκὸς ψυχή, σχετικὴ δὲ τῆς ψυχῆς ἡ σάρξ [cf. σάρξ] 16, 21. οὐκ ἔστιν ἀθάνατος . . . ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτήν, θνητὴ δέ· ἀλλὰ δυνατὸς ἡ αὐτὴ καὶ μὴ ἀποθνήσκειν [cf. Heracleon. ap. Origen. comm. in Ioann. 18, p. 964 οὐκ οἶδα . . ὅπως εἰς τὸ ‚ἤμελλεν ἀποθνήσκειν' κινηθεὶς οἴεται ἀνατρέπεσθαι τὰ δόγματα τῶν ὑποτιθεμένων ἀθάνατον εἶναι τὴν ψυχήν, εἰς τὸ αὐτὸ συμβάλλεσθαι ὑπολαμβάνων καὶ τὸ› τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα ‚ἀπόλλυσθαι ἐν γεέννῃ. καὶ οὐκ ἀθάνατόν γε εἶναι ἡγεῖται τὴν ψυχὴν ὁ Ἡρακλέων, ἀλλ' ἐπιτηδείως ἔχουσαν πρὸς σωτηρίαν, αὐτὴν λέγων εἶναι τὸ ἐνδυόμενον ἀφθαρσίαν φθαρτὸν καὶ ἀθανασίαν θνητόν, ὅταν κατεπόθῃ ὁ θάνατος αὐτῆς εἰς νῖκος. similiter Tatianus in loco corrupto 23, 1] 14, 10. ἀπαθανατίζεσθαι μόνην τὴν ψυχήν, ἐγὼ δὲ καὶ τὸ σὺν αὐτῇ σαρκίον 27, 9. θνήσκει . . καὶ λύεται μετὰ τοῦ σώματος μὴ γινώσκουσα τὴν ἀλήθειαν, ἀνίσταται δὲ εἰς ὕστερον ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ κόσμου σὺν τῷ σώματι θάνατον διὰ τιμωρίας ἐν ἀθανασίᾳ λαμβάνουσα· πάλιν τε οὐ θνήσκει, κἂν πρὸς καιρὸν λυθῇ, τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ θεοῦ πεποιημένη 14, 13. γέγονεν . . . συνδίαιτον ἀρχῆθεν τῇ ψυχῇ τὸ πνεῦμα 14, 26. ψυχὴ . . οὐκ αὐτὴ τὸ πνεῦμα ἔσωσεν, ἐσώθη δὲ ὑπ' αὐτοῦ 14, 18. τὸ φῶς τὴν σκοτίαν κατέλαβεν ἧ λόγος μέν ἐστι τὸ τοῦ θεοῦ φῶς, σκότος δὲ ἡ ἀνεπιστήμων ψυχή 14, 21. καθ' ἑαυτὴν . . σκότος ἐστὶν, καὶ οὐδὲν ἐν αὐτῇ φωτεινόν, καὶ τοῦτό ἐστιν ἄρα τὸ εἰρημένον ‚ἡ σκοτία τὸ φῶς οὐ καταλαμβάνει' 14, 16. μόνη . . διαιτωμένη πρὸς τὴν ὕλην νεύει κάτω συναποθνῄσκουσα τῇ σαρκί 14, 21. τὰς μεμονωμένας ψυχάς 15, 13. ὕλη . . τῆς ψυχῆς κατεξουσιάζειν ἠθέλησεν 17, 3. πτέρωσις . . ἡ τῆς ψυχῆς πνεῦμα τὸ τέλειον, ὅπερ ἀπορίψασα διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἔπτηξεν ὥσπερ νεοσσὸς καὶ χαμαιπετὴς ἐγένετο, μεταβᾶσα δὲ τῆς οὐρανίου συνουσίας τῶν ἐλαττόνων μετουσίαν ἐπεπόθησεν 22, 12. τὸ . . πνεῦμα ταύτην ἔπεσθαι μὴ βουλομένην αὐτῷ καταλέλοιπεν· ἡ δὲ ὥσπερ ἔναυσμα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ κεκτημένη καὶ διὰ τὸν χωρισμὸν τὰ τέλεια καθορᾶν μὴ δυναμένη, ζητοῦσα τὸν θεὸν κατὰ πλάνην πολλοὺς θεοὺς ἀνετύπωσε τοῖς ἀντισοφιστεύουσι δαίμοσι κατακολουθοῦσα [cf. Sap. Sal. 13, 6 καὶ γὰρ αὐτοὶ τάχα πλανῶνται θεὸν ζητοῦντες καὶ θέλοντες εὑρεῖν] 14, 28. πνεῦμα . . τὸ τοῦ θεοῦ . . παρὰ . . τισὶ τοῖς δικαίως πολιτευομένοις καταγινόμενον καὶ συμπεριπλεκόμενον τῇ ψυχῇ διὰ προαγορεύσεων ταῖς λοιπαῖς ψυχαῖς [τὰ ὅσα μὴ ἐγίνωσκον αἱ λοιπαὶ ψυχαί 23, 3] τὸ κεκρυμμένον ἀνήγγειλε . . καὶ αἱ μὲν πειθόμεναι ** σοφίᾳ σφίσιν αὐταῖς ἐφείλκον τὸ πνεῦμα συγγενές, αἱ δὲ μὴ πειθόμεναι καὶ τὸν διάκονον τοῦ πεπονθότος θεοῦ παραιτούμεναι θεομάχοι μᾶλλον ἦπερ θεοσεβεῖς ἀνεφαίνοντο 15, 2. 3. χρὴ . . . ζευγνύναι . . τὴν ψυχὴν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ καὶ τὴν κατὰ θεὸν συζυγίαν πραγματεύεσθαι 16, 5. συζυγίαν . .

κεκτημένη τὴν τοῦ θείου πνεύματος οὐκ ἔστιν ἀβοήθητος, ἀνέρχεται δὲ πρὸς ἅπερ αὐτὴν ὁδηγεῖ χωρία τὸ πνεῦμα· τοῦ μὲν γάρ ἐστιν ἄνω τὸ οἰκητήριον, τῆς δὲ κάτωθέν ἐστιν ἡ γένεσις [cf. Heracleon. ap. Origen. comm. in Ioann. 14 p. 957 *διὰ .. τοῦ πνεύματος καὶ ὑπὸ τοῦ πνεύματος προσάγεται ἡ ψυχὴ τῷ σωτῆρι*] 14, 23. *τῆς ἀπαθανατιζούσης τὰς ψυχὰς* ** 17, 24. — *ὁ .. Ἀριστοτέλης τῆς ψυχῆς διαβάλλει τὴν ἀθανασίαν* 27, 3. *χαλεπὸν οἴεσθαι τὴν ἀθάνατον ὑπὸ τῶν τοῦ σώματος μερῶν ἐμποδιζομένην φρονιμωτέραν, ἐπειδὰν ἀπ' αὐτοῦ μεταναστῇ, γίνεσθαι* 17, 17 [cf. *ἀθάνατος* et Plotin. 2, 9, 9 *εἰ δ' ἀδικῇ, τί δεινὸν τῷ ἀθανάτῳ.* 2, 9, 7 *τὸ .. ὅσον αὐτῆς πρὸς τὸ θεῖον τὸ ὑπεράνω, ἀκέραιον μένει καὶ οὐκ ἐμποδίζεται*]. *δαίμονες .. οἱ τοῖς ἀνθρώποις ἐπιτάττοντες οὔκ εἰσιν αἱ τῶν ἀνθρώπων ψυχαί* [cf. *δαίμων*] 17, 12.

ψυχικός: μόνοις .. τοῖς πνεύματι θεοῦ φρουρουμένοις εὐσύνοπτα καὶ τὰ τῶν δαιμόνων ἐστὶ σώματα, τοῖς λοιποῖς δὲ οὐδαμῶς, λέγω δὲ τοῖς ψυχικοῖς [cf. Iren. 1, 5, 4 *τὸν μὲν Κοσμοκράτορα γινώσκειν τὰ ὑπὲρ αὐτὸν, ὅτι πνεῦμά ἐστι τῆς πονηρίας· τὸν δὲ Δημιουργὸν ἀγνοεῖν ἅτε ψυχικὸν ὑπάρχοντα.* exc. Theod. 81 p. 988 *τὸ .. ἄνωθεν δοθὲν ἡμῖν πνεῦμα ἀσώματον ὂν οὐ στοιχείων μόνον, ἀλλὰ καὶ δυνάμεων κρατεῖ καὶ ἀρχῶν πονηρῶν*] 16, 31. *βλέπονται .. καὶ ὑπὸ τῶν ψυχικῶν οἱ δαίμονες, ἔσθ' ὅτε τοῖς ἀνθρώποις ἑαυτοὺς ἐκείνων δεικνύντων* 17, 25.

Druck von August Pries in Leipzig.

ATHENAGORAE

LIBELLVS PRO CHRISTIANIS

ORATIO DE RESVRRECTIONE CADAVERVM

RECENSVIT

EDVARDVS SCHWARTZ

LEIPZIG
J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG
1891

PRAEFATIO

Athenagorae Libellum ad Caesares pro Christianis missum saeculo tertio in ecclesiis non sine auctoritate fuisse Methodius [ap. Epiphan. 64, 20. 21 Phot. cod. 234 p. 293b] testis est, sed eum in altera saeculi parte cum rixae de trinitate ortae essent, prorsus neglectum esse et in profundam obliuionem abiisse ex nulla re magis apparet quam inde quod in bibliotheca Caesareensi eius non modo exemplar, sed etiam omnis uel leuissima notitia defuit. saeculo quinto Philippus Sidetes paucissima de libri inscriptione protulit et ea falsa, sed ipsum librum neque legit neque omnino uidit. Orationis de resurrectione cadauerum testimonium extat nullum. neque est cur Athenagorae doctrinam et elegantiam a Christianis tam parui aestimatam esse miremur. ne ceteris quidem apologetis ecclesia multum fauebat postquam et Caesarum potentiam et doctrinam philosophorum uicit, inerat tamen aliis aliud quo a damnatione memoriae defenderentur. ut de Clemente et Origene taceam, quid in Aristide placuerit, nunc didicimus; Iustinus ad sancti sanctae philosophiae doctoris gradum euectus est; Tatiani Theophilique libris utiles erant et chronologiae et barbaries Graecis inimica. Melitonis et Miltiadis alias propter causas celebrium libri seruari magis pergebant quam legi; de Miltiade incertum iudicium est. Athenagoras autem fidelibus sine dubio displicebat, quoniam ut Platonicus in usum Platonicorum acute disputabat, non Christianorum aedificationi pie seruiebat, neque Alexandrinis placebat propter simplicitatem doctrinae de resurrectione. denique carebat chronologia, carebat narrationibus de confessorum constantia, ne decreta quidem Caesarum memoriae tradebat. iacuit igitur Athenagoras in altissimis tenebris semperque iacuisset, nisi Arethas archiepiscopus Caesareae, cui et philologi et theologi gratias debemus quam maximas,

utrumque librum inuenisset inuentosque per Baanem notarium a. 914 describi iussisset. Athenagoram enim in celebre illud corpus apologetarum recepit quod codice Parisino 451 continetur. utrum Arethas libros Athenagorae in unum uolumen coniunctos an separatim scriptos reppererit, sciri nequit; hoc tantum constat Libellum pendere ex codice archetypo corruptelis omnis generis deuastato. Orationem ita integre et pure traditam esse ut paucissima exemplaria inter ipsam scriptoris manum et Arethae codicem intercessisse eluceat.

Arethae codicem Parisinum 451 et O. de Gebhardt et ego contulimus atque ita quidem ut alter alterius collatione non uteretur. accuratissime O. de Gebhardt codicem descripsit in huius ephemeridos uol. 1 fasc. 3 p. 162 sq., addo a librario s. XV in ultimo folio scripta esse haec: *ἀποτὸ βιβλίον τούτο γε τὸ πάνυ δέωσ* (*ωσ* compendio), *λοιπονντο τέτραδα πέντε*: — et ab alio librario eiusdem saeculi in eodem folio: *ἡ βίβλοσ αὕτη πέφυκε μοναχῶ μελετίω, οἰκτρῶσ βιοῦντοσ καὶ παρὰξίαν θύτου*: — praeter paucas correcturas s. XV siue XVI factas duae manus antiquae in codicis correcturis scholiisque marginalibus facile distinguuntur, quarum alteram Baanis alteram Arethae esse O. de Gebhardt sagaciter euicit; idem eodem loco Arethae adnotationes ad Orationem de resurrectione publici iuris fecit. iam uero Baanis correcturae paucissimae omnesque tales sunt ut dubium non sit quin librario in scribendo se ipsum corrigenti debeantur, de Arethae iudicium et difficilius est et grauioris momenti. quod spiritus et accentus apposuit fere omnes, uerba saepe a Baane uno tenore perscripta distinxit, itacismos uel grauiores correxit, non mirum in uiro pro saeculo illo docto et sermonis Graeci antiqui perito, quoniam uel librarios monachosque, quos ineptos editores solent inepte appellare, multa ex suo ingenio et notitia etiam melius corrigere potuisse quam qui hodie se artis criticae compotes esse gloriantur, peritis notum est et infra saepe apparebit: sed extant loci haud pauci quos ab Aretha ex alio exemplari mutatos esse facile quis crediderit. cui opinioni nequis temere cedat, primo moneo Athenagorae scriptoris fere ignoti duo uel plura exemplaria ab Aretha reperta esse credi non posse, cum uel ceteri apologetae ad unum omnes, Iustinus Tatianus Theophilus Clemens, unius codicis ope seruati sint, deinde nullo loco signum *γρ.* in codice extare, denique ommes correcturas ita

esse comparatas ut aut aperte falsae sint aut si placent, ad coniecturam referri possint. locos grauissimos afferam.

p. 8, 27 *οὐ γάρ, εἰ θεοί, ὅμοιοι, ἀλλοτ|||ια|||ενητοὶ, οὐχ ὅμοιοι* A. inde facile petitur unice uera lectio *ἀλλ' ὅτι ἀγένητοι, οὐχ ὅμοιοι.* similitudinem enim in iis tantum locum habere quae ex uno eodemque exemplari expressa i. e. facta sint, Athenagoras in eis quae secuntur exponit Platonicorum de ideis doctrinam mire detorquens: *τὰ μὲν γὰρ γενητὰ ὅμοια τοῖς παραδείγμασιν, τὰ δὲ ἀγένητα ἀνόμοια, οὔτε ἀπό τινος οὔτε πρός τινα γενόμενα.* quae Arethas cum non intellexisset et in eo haesisset quod dei aeterni propter ipsam aeternitatem non similes esse dicerentur, distinctionem inter deum aeternum et deos non aeternos latere ratus locum ita correxit *ἀλλ' ὅτι ἀγενητοί τε καὶ γενητοὶ, οὐχ ὅμοιοι*, quae correctura quin falsa esset, nemo dubitauit.

p. 10, 26 *ὑφ' οὗ γεγένηται τὸ πᾶν διαντοῦ λόγου* A, Arethas restituit *διὰ τοῦ αὐτοῦ λόγου.* sed Graece dicitur *ὁ λόγος αὐτοῦ*, non *ὁ αὐτοῦ λόγος*, praeterea Athenagoras *ὁ παρ' αὐτοῦ λόγος* usurpare solet cf. ind. s. u. *λόγος.* scripsi igitur *διὰ ⟨τοῦ παρ'⟩ αὐτοῦ λόγου*, litterae enim omissae sollemne est uitium in scriptura unciali.

p. 11, 19 *|||γοντασ θεὸν πατέρα καὶ υἱὸν θεὸν κτλ.* A, *λέγοντας* Arethas. at usu scriptoris postulatur *ἄγοντας*, cf. ind. s. u. *ἄγειν.*

p. 33, 23 *πῶς οὖν τάδ' εἰσορῶντοσ ἢ θεῶν γένος εἶναι λέγωμεν ἢ νόμοισι χρώμεθα* A. in *εἰσορῶντοσ* latere *εἰσορῶντες* certum est; sed Arethas cum participium falso ad deos rettulisset, correxit *εἰσορῶντας.*

p. 35, 10 *ἡ μὲν Νερυλλίνου εἰκόνας ἔχει — ὁ ἀνὴρ τῶν καθ' ἡμᾶς — τὸ δὲ Πάριον κτλ.* in Libello Athenagoras fuco oratorio non parcit et saepe sententias ita interrumpit [cf. ind. p. 92 b 3] ut iudici maligno et nasuto Philostratos uel Aelianum in memoriam uocet. quas elegantias cum bonus archiepiscopus non nosset, scripsit quae a Graecorum usu prorsus aliena sunt *ὃς ἀνὴρ τῶν καθ' ἡμᾶς.*

p. 36, 26. 37, 6. 38, 13 Athenagoras locos ex Herodoto excerptos, ne oratio grammaticum magis saperet quam oratorem, abrupte et artificiose introduxit simpliciter *Ἡρόδοτος* siue *ὁ αὐτὸς Ἡρόδοτος* positis et omissis *φησί* uel talibus quae frequentia sunt in grammaticorum libris. similiter loquitur p. 39, 6. 10.

40, 10. haec integra reliquit Arethas, illa mutauit uel *μέν* addito uel *ὡς-λέγει* uel pro *ὁ αὐτὸς Ἡρόδοτος* inepte posito *ὡς αὐτὸς Ἡρόδοτος*. iisdem locis Arethas formas Ionicas et ueras et falsas restituit; ille enim scire non poterat, quod uel nunc pauci intellegunt, Herodoti exemplaria saeculo altero p. Chr. n. formas Ionicas et uolgares uarie commixtas exhibuisse, sicut nunc in Bibliorum uersionibus Lutheranis formae antiquae modo seruatae sunt modo euanuere.

p. 45, 7 *τίς αν εὖ φρονῶν* A. deesse particulam qua sententia cum eis quae praecedunt coniungeretur Arethas intellexit, sed cum *αν* in *οὖν* mutauit, peccauit contra grammaticam. scribendum est *ἂν ⟨οὖν⟩*.

p. 49, 25 *σκοπῶμεν δὲ οὕτως εἰ πᾶσα ἀπιστία μὴ προχείρως .. ἐγγινομένη τισὶν ἀλλὰ μετά τινος αἰτίας ἰσχυρᾶς καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀλήθειαν ἀσφαλείας τότε τὸν εἰκότα σῴζει λόγον ὅταν αὐτὸ τὸ πρᾶγμα περὶ οὗ ἀπιστοῦσιν ἄπιστον εἶναι δοκῇ* A. haec corrupta esse apparet. miro quodam modo Arethas in *εἰ — ἐγγινομένη* sententiam siue conditionalem siue interrogatiuam latere ratus *γάρ* post *τότε* inseruit et constructione et sensu pessumdatis. litteris *οττωσει* significari sumas *οἵτωσί*, iam omnia plane procedent.

p. 59, 2 *οὔτε γὰρ τὴν ψυχὴν ἀδικεῖσθαι φήσει τις σωφρονῶν· λήσεται γε ταύτῃ συνεκβάλλων καὶ τὴν παροῦσαν ζωήν* A. Arethas in margine ascripsit *ὅτι* ut legeretur *ὅτι λήσεταί γε*. at non *ὅτι*, sed *ἐπεί* reponendum erat et *γε* omnino falsum est. Athenagoras sine dubio scripsit *λήσεται γάρ*.

p. 59, 6 cf. quae ad ipsum locum adnotaui et ind. s. u. *εἴδηλος*.

p. 64, 8 *ἢ τῶν τῆς ἀληθείας δογμάτων ἢ τῶν ὁπωσοῦν εἰς ἐξέτασιν προβαλλομένων ἀπόδειξις τὴν ἁπλανῆ τοῖς λεγομένοις ἐπιφέρουσα πίστιν οὐκ ἔξωθέν ποθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν οὐδ' ἐκ τῶν τισι δοκούντων ἢ δεδογμένων, ἀλλ' ἐκ τῆς κοινῆς καὶ φυσικῆς ἐννοίας ἢ τῆς πρὸς τὰ πρῶτα τῶν δευτέρων ἀκολουθίας* A. quae omnia recte et ex Athenagorae ipsa et intima mente perscripta sunt, ueritatis decreta ita probari et posse et debere rati ut ad primas notiones diuinitus reuelatas referrentur. sed in dogmatum probatione ita haesit archiepiscopi Byzantini scrupulosa fides ut et sententiam et grammaticam penitus corrumpere auderet; scribi enim uoluit *ἢ διὰ τῶν τῆς ἀληθείας δογμάτων*

ἢ τῶν ὁπωσοῦν εἰς ἐξέτασιν προβαλλομένων ἡ ἀπόδειξις τὴν ἀπλανῆ τοῖς λεγομένοις ἐπιφέρουσα πίστιν ἥτις οὐκ ἔξωθέν ποθεν ἔχει τὴν ἀρχήν.

p. 67, 31 *οὐδ' ἐπειδὴ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος μερῶν καὶ μορίων διάλυσις τὴν συνεχῆ διακόπτει ζωήν, διὰ τοῦτ' ἀπογινώσκειν χρὴ τὴν ἀνάστασιν* A, Arethas post *ἀπὸ* inseruit *τῶν*. quod falsum est quoniam *μερῶν καὶ μορίων* separari non possunt quippe quae ab Athenagora semper coniungi soleant; immo inter *σώματος* et *μερῶν* hiat lacuna parua sane sed ea quae certo expleri nequeat. praeterea cf. p. 1, 18. 2, 1. 9, 25. 10, 15. 13, 19. 15, 1. 2. 16, 20. 18, 15. 25, 24. 28, 1. 30, 12. 32, 11. 17. 35, 1. 39, 16. 44, 13. 46, 8. 51, 14. 60, 33. 62, 1. 64, 20. 65, 12. 14. 69, 21. 73, 32. 74, 9. 77, 14. 15.

unicum igitur artis criticae fundamentum in Athenagora recensendo est prima manus codicis Arethae: haec summa diligentia eruenda est. quod in omnibus qui hoc codice continentur libris, si Eusebii Praeparationem excipias, ualere moneo imprimis propter Clementis Protrepticum et Paedagogum. nihil magis dolendum quam quod Tatianus in ipso codice Arethae deest; qua de causa haud pauci loci in illo insanabiles manebunt.

ex codice Arethae correcto ceteri codices pendent ad unum omnes. ex ipso codice antiquo tempore descripti sunt

1) n = codex Mutinensis III D 7 s. XI. contuli ipse.

2) p = codex Parisinus 174 s. XI. contuli ipse.

egi de his in praefatione Tatiani.

3) c = codex Parisinus 450 celeberrimus quippe qui Iustini libros genuinos unus seruauerit, a. 1364 p. C. conscriptus. continet fol 433^{v}—461^{r} Orationem. extat subscriptio haec: *ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ἐπὶ ἔτους* $\overline{ξ}^{ου}\overline{ω}^{ου}ο^{ου}β^{ου}\overline{Νβ}$· *ἐν μηνὶ σεπτεβρίῳ* $\overline{ια}$:

his in codicibus Arethae correcturae si per rasuram factae sunt, semper redeunt, uerba super lineam uel in margine scripta aut recepta aut reiecta sunt, loci difficiles nunquam sanantur, coniecturae faciles et bonae et malae saepe inueniuntur, omnia denique ea praesto sunt uestigia quibus eorum nullam esse auctoritatem concludatur. ualde tamen inter se differunt. Mutinensis fidele exemplar archetypi est, sed neglegenter scriptum uitiisque refertum, postea tamen ab homine ingenioso correctum. a quo correctore diuersus est scriba recentissimus qui primas Orationis paginas foedissimis interpolationibus maculauit. Parisini interpolati sunt a librariis non indoctis

qui non modo in *ν* paragogicum uerborumque collocationem saeuierunt, sed saepe ipsa uerba mutauere, haud raro tamen ita ut uerum inuenirent; ut uere et ex re loquar, hi codices non exemplaria sunt, sed recensiones neque eae peiores quam Dechairiana uel Maraniana, ut de editionibus huius saeculi taceam. qua de causa tabulam infra proposui omnium lectionum Mutinensis et Parisinorum quae ab Arethae codice correcto discrepant, ut homines artis criticae male periti librariis istis desinant et temere maledicere et caecam fidem tribuere.

Iam accedo ad negotium molestum et inutile, ad codices recentiores recentissimosque enumerandos et recensendos. praeter paucos de quibus ultimo loco agam, pendent ex iis codicibus quos modo enumeraui.

ex codice Mutinensi III D 7 [n] deriuati sunt

a) codex Argentoratensis 9 [s] bombyc. a. 1870 incendio absumptus. continebat Libellum et Orationem. descriptus est ab Ottone in praefatione Iustini t. II p. XIII sq. Athenagorae libri in usum Ottonis ab Eduardo Cunitz collati sunt. omnes lectiones ex Ottonis notis excerpsi et in tabulam infra propositam recepi ut codicem et ex n descriptum et turpiter interpolatum esse appareret. quodsi haud raro uaria lectio ex n tantum neque ex s infra proposita est, ea re moneo ne quis perturbetur: neque enim ea est siue ipsius collationis siue Ottonis notarum fides ut ex silentio quicquam concludi possit.

b) codex Ottobonianus 94 chart. s. XVI [h], 'ex codicibus Ioannis Angeli ab Altaemps'. continet fol. 164r—181r Libellum, fol. 182r—195r Orationem. partim contuli ipse. in Oratione recentissimas codicis n interpolationes recepit.

c) codex Ottobonianus 274 chart. s. XVI [k]. continet fol. 32r—67r Libellum. partim contuli ipse.

d) codex Ottobonianus 275 chart. s. XVI [l], 'ex codicibus Ioannis Angeli Ducis ab Altaemps, ex Graeco manuscripto'. continet fol. 1r—60 Libellum. partim contuli ipse.

e) codex Vaticanus 1261 chart. s. XVI [o], 'Antonii Cardinalis Garafae bibliothecarii munus ex Testamento'. continet fol. 1r—20r Libellum usque ad uerba *ὧν οἶδα ἀνθρώπους δημιουργούς* [p. 18, 5], in quibus scriba desiit. partim contuli ipse.

ceterum codices hklo ita ex codice n pendent ut ad unum idemque exemplar redeant ex n descriptum et ex alio quodam

codice recentiore correctum, lo rursus ad nouum exemplar ex illo desumptum.

f) lectiones Bigotianae ad Orationem quas attulit Maranus. quae in codice Mutinensi redeunt omnes praeter *τρυφήν* p. 56, 22 [*τροφὴν* n] et *κατάγνειν* ᾗ p. 70, 16. 17 [*κατάγειν* ᾗ n], de quibus locis nisi falsa uel ab Emerico Bigot uel a Marano relata sunt, Bigot usus est codice ex Mutinensi fideliter descripto. ceterum hae lectiones Athenagorae multum nocuere quippe quae interpolationes illas codicis Mutinensis recentissimas Marano Maranique asseclis praebuerint. e. g. initium Orationis quod in A ita traditum est *παντὶ δόγματι καὶ λόγῳ τῆς ἐν τούτοις ἀληθείας ἐχομένῳ*, inde a Marano usque ad hunc diem ex lectionibus Bigotianis ita interpolatum legebatur *παντὶ δόγματι καὶ λόγῳ τῆς ἐν τοῖς οὖσιν ἀληθείας ἐχομένῳ*, quam coniecturam interpolator iste codici Mutinensi intulit cum *ἐν τούτοις* ad *δόγμα* et *λόγον* referendum esse non intellexisset. omnia recte se habere apparet ex locis similibus p. 49, 18. 48, 16. 64, 18.

g) codex Sirletianus quo praeter codicem Parisinum 174 in corrigenda Gesneri editione Libelli Henricus Stephanus usus est. haec enim editio cum ex codice Monacensi 81 simillimo desumpta esset, paucas lectiones praebet quae ab huius codicis familia prorsus alienae sunt neque in ullo codice inueniuntur nisi in Mutinensi eiusque progenie: p. 2, 19 *γε ὄντα;* p. 12, 23 *γρ σκαιόν;* p. 46, 2 *οὐκ ἄρχοντες.*

ex codice Parisino 174 [p] pendent:

a) codex Mutinensis III D 20 s. XV [t]. continet Libellum et Orationem. partem ipse contuli.

b) codex Neapolitanus II A a 13 [u] a Valeriano Foroliuiensi a. 1534 p. C. scriptus. continet fol. 1^{r}—23^{r} Libellum. fol. 23^{r} subscriptio extat: *τέλος ἀθηναγόρου ἀθηναίου φιλοσόφου χριστιανοῦ πρεσβείας | περὶ χριστιανῶν | χάρις τῷ θῷ | θεοῖ διδόντος οὐδὲν ἰσχύει φθόνος | καὶ μὴ διδόντος οὐδὲν ἰσχύει πόνος | Οὐαλεριανὸς ὁ φορολιβιεὶσ μοναχὸς τῆς πολιτείασ τοῦ ἁγίου | σρσ ἡμῶν ταύτην βίβλον ἐν τῷ μοναστηρίῳ τοῦ ἁγίου | ἀμβροσίου τοῦ εὐγουβίου ἐξέγραψεν: — | ἔτη τοῦ ϡυ' αφλδ μηνὸσ | σεπτεμβρίου ἰσταμένου:* partim contuli ipse.

c) codex Angelicanus B 1. 10 [v] a Valeriano scriptus. continet fol. 1^{r}—18^{u} Orationem, folio 18^{u} extat subscriptio *Ἀδελφὸσ βαλεριανὸσ φορολιβιεὺς ὁ ἀλβίνου ἔγραψε τὸν βίβλον: —*

fol. 20^{r}—41^{u} Libellum, fol. 41^{u} extat subscriptio *Οὐαλεριανὸσ ἀδελφὸσ ἔγραψε ταύτην βίβλον: —| θεοῦ διδόντοσ οὐδὲν ἰσχύει φθόνοσ | καὶ μὴ διδόντοσ οὐδὲν ἰσχύει πόνοσ.*

d) codex Bodleianus misc. 212 olim Claromontanus 83 [α] a Valeriano a. 1532 p. C. scriptus. descriptus est Ottone teste a Coxio in catalogo codicum mstorum Bibliothecae Bodleianae I p. 770, qui liber mihi praesto non fuit. continet Libellum et Orationem; in fine extare dicitur subscriptio: *Οὐαληριανὸσ ὁ ἀλβίνου κανονικὸσ τῆσ πολιτείασ τοῦ σωτῆροσ ἡμῶν ταύτην ἔγραψεν βίβλον.* 1532. neglegentissime ut solebat Maranus contulit.

c) codex Bodleianus Barocc. 98 [β]. descriptus est a Coxio l. c. p. 169. continet Libellum. non sine diligentia contulit Dechair, ex cuius editione quae Oxoniae a. 1706 facta est, uarias lectiones desumpsi.

f) codex Bodleianus Barocc. 145 [γ]. descriptus est a Coxio l. c. p. 247. continet Libellum. contulit Dechair.

g) codex Etonensis 88 [δ] a Valeriano, ut fertur, a. 1534 scriptus. continet Libellum et Orationem in usum Dechairii contulit Worth.

codices βγ etsi artiore uinculo inter se coniuncti adeo tamen codicibus Valeriani uναδ affines sunt ut ex Valeriani aliquo codice descripti esse uideantur. ceterum omnium Valeriani codicum unus archetypus est aut codex Mutinensis III D 20 aut quod credere malim codex huius simillimus. omnes neglegenter scripti omnisque generis uitiis inquinati sunt.

similiter codici t quam maxime affines sunt

h) codex Florentinus S. Marci 690 [x]. continet Orationem. contuli ipse.

i) codex Laurentianus X 32 [y]. continet Orationem. contuli ipse. ex codice x transcriptus esse uidetur.

codice horum simillimo Petrus Nannius cum editionem principem faceret, usus est. quam ad corrigendam cum Henricus Stephanus Parisinum 174 totius huius familiae archetypum adhibuerit, non multum fructus eum inde petere potuisse facile apparet.

denique ex ipso Parisino 174 transscriptus esse uidetur

k) codex Laurentianus IV 3 [r] a Ioanne Rhoso Cretensi a. 1491 p. C. scriptus. continet Orationem, in fine extat subscriptio haec: *μετεγράψησαν καὶ ταῦτα τοῦ περὶ ἀναστάσεωσ λόγου χι-*

λιοστῶ τετρακοσιοστῶ ἐνενικοστῶ πρώτω: μηνὸσ ἰουνίου, ἕκτη, διὰ χειρὸσ κάμοῦ ἰωάννου ἱερέωσ, ῥώσου τοῦ κρητόσ: οὐενετίαισ: contuli ipse. codex impudentissime interpolatus est.

ex codice c transcriptus est

codex Claromontanus 82 nunc in bibliotheca Phillippsiana, a Georgio a. 1541 conscriptus. ab Ottone in praefatione Iustini t. I p. XXIII descriptus est.

Iam propono tabulam uariarum lectionum omnium quae a codicis Parisini 451 correcti lectionibus discrepant in codicibus npc; addidi omnes lectiones quae in editione Ottoniana ex codice s enotatae sunt. ex codicibus recentibus ad p. 1, 1 usque ad p. 7, 29 et ad p. 71, 21 usque ad finem eas lectiones adnotaui quae complurium codicum communes sunt, omisi singuli cuiusque propria uitia, ne haec moles ipsi Athenagorae prorsus inutilis in nimium cresceret.

n codex Mutinensis III D 7
s codex Argentoratensis 9
h codex Ottobonianus 94
k codex Ottobonianus 274
l codex Ottobonianus 275
o codex Vaticanus 1261
p codex Parisinus 174
r codex Laurentianus IV 3
t codex Mutinensis III D 20
u codex Neapolitanus II Aa 13
v codex Angelicanus B 1. 10
x codex Florentinus S. Marci 690
y codex Laurentianus X 32
α codex Bodleianus misc. 212 [Claromontanus 83]
β codex Bodleianus Barocc. 98
γ codex Bodleianus Barocc. 145
δ codex Etonensis 88
c codex Parisinus 450.
asterisco lectiones ueras sed per coniecturam repertas signaui.

1, 4 *αὐτοκράτορσι* p tu*αβγδ* ks *αὐτοκράτορσι ν* erasa h
ἀντωνίωι ptv*α* om. u
Ἀντωνίνῳ — Αὐρηλίῳ om. *δ*
Λουκίῳ om. tuv

1, 7 *μεγάλοι* ex *μεγάλη* corr. n *μεγάλη* hk *γ*
1, 10 *ἀδράστριαν* tuv*δ*
1, 12 *φιλονόην* uv
**τυνδάρεω* n hklo

τέμνην βγ
σέβη n
1, 13 *ποσιδῶνι* no
καὶ (alterum) om. *βγ*
1, 14 *ἀθηναῖοι* om. ptuv
ἄγουσι ptuv k, ex *ἄγουσιν* corr. h
1, 16 *αἶσ* s
1, 17 *ἐθέλωσιν* ptuv
1, 19 *νομίζουσι* ptu *νομίζουσιν* v
τούτων tuv*αβγδ*
*1, 20 *οὖν* del. n m. rec., om. so
ἀσεβεῖσ tv*γδ*
1, 22 *τῷ*] *τὸ* u
2, 1 *τὸ ὀνόματι* nohl
2, 2 *ἀπεχθάνεσθε* ptuv, ex *ἀπεχθάνεται* corr. n *ἀπεχθάνεσθαι* h
2, 4 *ἅπαντασ* k
2, 6 *ἡμετέρᾳ* uv*βγδ*
2, 8 *συγχωρῆται* n **συγχωρεῖτε* ptuv
2, 13 *διδαχθήσεσθαι* n *διδαχθήσεται* u *διδαχθήσεσθε*. *ε* ex *αι* corr. v
δὲ om. p tuv *βγδ*
2, 14 *ἅπερ* uv *γδ*
2, 15 *πάσχοντες βγ*
2, 15 *ἡμῶν*] *ὑμῶν* n
2, 16 *παυσόμεθα* tuv *αδ*
2, 18 *τοῦτω* o *τούτῳ* l
2, 19 *δοκεῖ* n
δέροντα in *γε ὄντα* corr. m. ant. n *γε ὄντα δέροντα* o *γε ὄντα* ex corr. h *γε ὄντα* in mg. *δέροντα* l *δαίροντα* s *δέοντα* tuv *αβγδ*
2, 20 *ἄγουσι* p tuv
2, 21 *μεμαθηκότεσ βγ*
κἂν om. s
2, 22 *προπηλακίζωσι* p tuv
παύειν βγ
2, 23 ex *χῶνα* corr. m. ant. n *χιτόνα* in ras. h
ἀφεροῖντο uv
καὶ om. tuv *βγδ*
2, 25 *χρήμασι* n oh l
κατασκευαζοντεσ k
2, 27 *ἀδολεσχοῦσι* p tuv
3, 2 *εἴ τισ* s
3, 4 *τὴν* om. tu *βγδ* ex v nihil enotatum
3, 5 *φημὶ* ex corr. u, v
3, 8 *ὥπερ* uv
εὐεργέταισ tuv *βγ*
*3, 9 *ἔχωμεν* ex *ἔχομεν* corr. p, *ἔχωμεν* tuv oh
3, 10 *χάριν ὑμῖν* p tuv *βδ*
3, 11 *γάρ* ex corr. add. p, om. tuv *βγδ*
ἡμετέρασ nhk
3, 14 *εἰ* om. p tuv *βγδ*
ἠδίκησε p tuv *ἀδίκησε βγ*
3, 14. 5 *ἐπιζητούντων* om. tuv *βγδ*
3, 15 *ὡσει δίκημα* n in *ὡσεὶ αδίκημα* corr. *ὡς εἰ ἀδίκημα* skl *ὡς εἰ ἀσίκημα* o *ὡς ἀδίκημα* h
3, 16 *ἐφ' αὑτοῦ* uv
οὐ om. s
οὔτε χρηστὸν om. tuv *βγδ*
3, 18 *φαῦλα* s *φαῦλα* ex *φλαῦρα* corr. h
3, 19 *ἔστε βγ*
*3, 21 *φεύγωσι* ex *φεύγουσι* corr. n p, *φεύγουσι* tu*δ* h *φεύγουσιν* u
ἐξετάσσετε tuv
3, 22 *προσθήσεσθαι* n
*3, 27 *ὅτω* ex *ὅτων* corr. p m. 1, n m. rec., *ὅτω* s ohkl v *βγδ* *ὅτω* ex *ὅτων* corr. t *ὅτων* u
3, 29 *ἀλησκομένουσ* nk *ἀλλ'ἰσκομένους ι* ex *η* corr. h
4, 1 *παρακρίσεως* u *προκρίσεως* v
4, 2 post *τέχνην* add. *αὐτῶν* ol
in *ἀγαθός* et *πονηρός σ* in ras. t, *ἀγαθοῖσ δ*
4, 2. 3 *δόξας μὲν*] *δεδοξασμένοσ* ol
4, 3 *ἄδικον βγδ*
4, 4 *ἔγκλιμα* n *ἔγκημα* uv
ὡς om. uv *βγδ*
4, 9 *ὦ* uoci *μέγιστοι* superscr. tuv, *ὦ μέγιστοι βγ*
4, 10 *φημὶ* uv *βδ*
συναπενεχθέντεσ n ohkl *ἀπενεχθέντασ* s

*4, 12 *ἐξαμαρτήσετε* pt ohl *ἐξαμαρτήσεται* uv, in *ἐξαμαρτήσετε* corr. nk
*4, 15 *θυέστεια* p tuv oh *θυσέτεια* k
*4, 16 *οἰδιποδείουσ* p tuv oh
4, 17 *ἐπεξέλθατε* s *ἐπεξέλθεται* h, in *ἐπεξέλθετε* corr. k
4, 18 ex *πορρίζους* corr. t, *πορρίζουσ* u *προρρίτουσ* v *προρρίζουs* ζ ex *τ* corr. o
4, 20 *ἅπεται* uv
καὶ (alterum) om. tuv *β*
*4, 21 *μίγνυται* s
καὶ ὑφ' ὧν δὲ ὠφελεῖται γνωρίζει p tuv *βγ γνωρίζει καὶ ὑφ' ὧν δὲ ὠφελεῖται δ*
ἀφ' ol
*4, 22 *ἀνημερώτεροσ* p *ἀνημερότεροσ* tuv
4, 26 *νόμῳ*] *μόνῳ* uv *δ*
4, 27 *τοῦτον* s
4, 29 *τῆσ βασιλείασ* p tuv *βγδ*
4, 30 *ὑμῖν* nkl *ὑμίν* o
4, 31 *πλέων* uv *βδ*
5, 2 *καὶ* ex corr. add. p compendio parum claro, *δὲ* tuv *βγδ*
5, 4 *τῶν ὀρφικῶν* n ohl
5, 5 *καβείρων* pt *καβεῖρον* uv *καβηρον* o
5, 6 *ἡρακλέοσ* s
γογγύασ uv *βγδ*
*5, 7 *ἀποφαινομένου, ου* in *ω* corr. n m. rec., t *ἀποφαινομένῳ* u
5, 8 *δεικνύσουσιν* ex *δεικνύουσιν* corr. u, *δεικνύσουσι* v
5, 11 *δὲ* om. tuv *γδ*
5, 12 *ἀλόγωσ* ex *ἀλόγῳ* corr. t, *ἀλόγω* uv *δ*
θεότητοσ ol *θεότητο* o
5, 13 *φρονοῦμεν* u *βγδ* ex v nihil enotatum
5, 16 *καὶ — δόξαι* in mg. add. m. ant. p
5, 20 *ἀλόγωσ* ex *ἀλόγῳ* corr. t, *ἀλόγῳ* uv *βγδ*
πάσχωμεν n
5, 23 *ἐπὶ* in *ἐπεὶ* corr. t, *ἐπεὶ* u
5, 24 *θεῶν* om. tuv *γδ*
διαπορῶν in *διαπορεῖν* corr. tv *γ* *διαπορεῖν βδ* *διαπορῶν οὖν* u *οὐδὲν* del.
5, 25 *ὤφεληδὲ* n *ὤφελλεν ἦδεν* [ηδ nunc perierunt] p *ὤφελλεν* [ελλ in ειλ corr.] t *ὤφειλεν ἦδεν* u *βγδ* *ὤφειλεν οὐδὲν ἦδεν* v
5, 26 *καθεστάναι* ptu *γδ* *κατεστάναι* u
5, 29 *γῆν*] *τὴν* uv *βγ* *δ*[in mg. *γῆν*]
5, 30 *τοῦτο* uv *βδ*
ζῆμα uv
6, 1 *τῷ* uv *τὸν* ol *βγ*
αἶ u *δ* om. *βγ* h
6, 2 *ἑώρα* om. tuv *βγδ*
ζῆμα uv
6, 3 *ὑποκειμένου* u *ὑποκείμενον γ*
6, 4 *πλέων* u *βδ*
6, 6 *ἀέρα* in *ἀέροσ* corr. t, *ἀέροσ* uv *οὐρανοῦ βγ*
6, 9 *////εισ ταῖσ ἀληθείαισ ////ιν* n *εἶσ ταῖσ ἀληθείαισιν* ohkl *σοφισταῖσ ἀληθείαισ ἵν'* p *δ*[*ἵνα*], *εἶσ*[ex *σοφισταῖσ* corr.] *ταῖσ ἀληθείαισιν* [ex *ἀληθείαισ ἵν'* corr.] t, *εἶσ ταῖσ ἀληθείαισ ἵν'* uv *βγ* [*ἵνα βγ*]
6, 10 *τ'* om. uv *γ*, *τ'ἔτευξε* ex *τέτευξε* corr. t *ἐτέτυξεν* ol
6, 10 *ἔτευξε* p tuv *γ*
6, 12 *δεῖ* (prius) del. t, om. uv *βγδ*
6, 13 ante *διδάσκων* add. *τὸν θεὸν* p tuv *βγδ*
δὲ] *καὶ* tu *βγδ* om. v
6, 14—16 *περιειλῆφθαι — μεγίστου* in mg. *β* om. *γ*
*6, 15 *τὸ* ex *τῶι* corr. nt *τὸ* uv o om. h
λύσεισ nhk *λύσισ* p *λύσησ* ol
6, 20 *τοῦτο* n *τούτων* tuv *β*
6, 22 *πλάτον* n
6, 24 *ἃ*] *ἄν* s
6, 25 *ἰσχύει* n corr. m. rec. *ἰσχυίκασι* o, *ἰσχύει* uv

*ὑπερέχετε p tuv n m. rec., ok
*7, 1 *κρατεῖτε* p tuv n. m. rec., ok
7, 2 *κατορθοῦνται* n *κατορθοῦτε* n m. rec., sk *κατορθοῦτεσ* ol *κατορθοῦντεσ* h *ἀπαιτοῦντεσ* [in mg. m. 1 *κατορθοῦντεσ*] p tuv *βδ*
ἐν αὐτοῖσ uv *β* *ἓν αὐτοῖς δ*
ἀποτεμνόμενοι nohkl
7, 5 *ἐπιτραπόμην* tuv *ἐπετραπόμην β*
ὁ om. nohkl
7, 6. 7 *εἰς πάντας* om. sed in mg. add. m. ant. p, *εἰσ τ* postea add. *πλῆθοσ, εἰσ πλῆθοσ* uv *βγδ*
7, 8 *οἶδε* p tuv
σελίνην n
7, 9 *γεννητοὺσ* p tuv ol
ὧν om. p tuv *βγδ*
7, 12 *τῶν*] *τὸν* uv *β*
**ἀγένητον* s
7, 14 *τὰ* om. tuv *βγδ*
θεόν om. tuv *βγδ*
7, 15 *ζῷον*] *ζῶντεσ* n corr. m. rec., *ζῶον* k in mg. *ζῶντα*
7, 17 *αὐτοῦ*] *οὖν* uv *βγδ*
7, 18 *κυκλοφορικῶσ* p tuv sk
7, 21 *τῆστοᾶσ* n
καὐταῖσ tuv
7, 22 *πληθύνουσι* ex *πληθύνωσι* corr. pt *πληθύνουσιν* ex *πληθύνωσιν* corr. v *πληθυνώουσιν γ* *πληθύνουσιν* u *δ* *πληθύνωσιν β*
7, 24 *βαδίζων* p tuv *βγδ*
γενέσισ n in *γένεσιν* corr. m. rec., *γένεσιν* ohkl *γενέσει* s
7, 25 *ἐμπεριειληφῶσ* n *ἐμπεριειληφὼσ* [*ω* ex corr.] p tuv *βγδ*, ex *ἐμπεριειληφὸσ* corr. k
7, 26 *γίνεται* s u *δ* h
7, 28 *ξένον* uv *βγδ*
8, 2 *πλεῖστοσ* v *βγδ*
8, 3 *παραγινομένουσ* nohkl*γ*
8, 4 *ἡ* om. uv *βγ*
adnot. *οὐ δοκιμάζουσιν* s
8, 10 *αὐτῆσ αὐτου* s
8, 11—13 *τὴν ἀλήθειαν — παρὰ θεοῦ*] *τὴν ἀλήθειαν οὐχ εὕρηντο· ὃν οὐ παρὰ θεοῦ τὸ σοῦτον δὲ δυνηθέντεσ ὅσον περινοῆσαι* in textu p, haec del. et in mg. add. m. ant. *τὴν ἀλήθειαν· τοσοῦτον δὲ δυνηθέντεσ ὅσον περινοῆσαι* p [*τὴν ἀλήθειαν τοσοῦτον δι᾽ δυνηθέντεσ περινοῆσαι*, tum pergit *περὶ θεοῦ α*]
8, 12 *εὕρηντε* n
8, 17 *ἐκπεφωνίκασι* n
8, 20 *παρὰ λειπόντασ* n
*8, 21 *κεκινηκότι* ex *κεκινηκότα* corr. np
8, 24 *σκέψασθαι* n
8, 25 *οἱ θεοὶ* ns
8, 27 *ἠδύνατο* p
εἶ] *οἱ* s
ἀγέννητοί τε καὶ γεννητοὶ np
8, 28 *γεννητὰ* np
8, 29 *παραδείγμασι* p
ἀγέννητα np
9, 1 *εἰσὶ* p
9, 2 *γεννητὸσ* p
9, 4 *ἀπαθεῖσ* n
*9, 5 *ἕκαστοσ* s
ὄντωσ n
9, 6 ex *ἐποιήσετε* n ex *ἐποιήσατε* p
ἐκόσμησε p
9, 7 *μὲν γὰρ ὁ* ns
9, 11 *τοῦτων* n
9, 12 *ἐστὶ* p
9, 13 *ὑπερ* n
9, 18. 19 *πάντα — ἕτερον* om. n, add. in mg.
9, 19 *καὶ* om. s
9, 20 (bis) *ὄντωσ* n
9, 22 *τῶ κόσμω* ns
τὸν κόσμον s
9, 25 *ἀλλὰ* np
ex *μηδὲν οὐδὲν* corr. n
9, 25. 26 *καὶ — προνοῆι* om. s [?]

9, 26 *εἰ μὴ* ex *εἰπεῖν* corr. n
**προνοεῖ* np
10, 4 *ἐνόμισε* p
10, 6 *ἡμᾶσ* ns
10, 8 *ἠσαΐα* in *ἠσαΐου* corr. m. alt. n, *ἠσαΐου* p
10, 9 *λογισμὸν* n
10, 10 *ἐνειργοῦντο* n
10, 13 *καὶ* (alterum) om. p.
10, 15 post *ἐμοῦ* add. *σώζων* p
10, 17 *οἰκοδομήσεταί* n
*10, 22 *τὸν* ex *τὸ* corr. al. m. p
**ἀγένητον* in *ἀγέννητον* corr. p *ἀγένητον* s
10, 26 *διακεκόσμητε* n
11, 4 *ὄντωσ* n
11, 12 *ὀχιασ* in *ὀχείασ* corr. al. m. n *ὀχίασ* in *ὀχείασ* corr. p
11, 13 *ἰδέαι καὶ ἐνεργείαι* p
11, 14 **πνεῦμα* ex *πνεύματι* corr. m. rec. np
11, 15 *ἔκτησέν* n *ἔκτισέ* p
11, 18 *ἀκτῆνα* n
οὖν om. p
11, 22 *τούτουσ* ns
μέλοσ s
11, 24 *διένημε* n
11, 25 *διέταξε* p
11, 26 *τούτων*] postquam primae manus scriptura euanuit, *αὐτῶν* m. rec. restit. s
11, 27 *μὴ* in textu nunc periit, extat in m. mg. rec. p
12, 2 *ἔχετε* n
εἶναι ns [corr. m. recentiss.]
12, 5 *ὑμῶν* p corr. m. rec.
12, 6 *ἡμῶν* ns
εὐλογεῖται n corr. m. al.
12, 7 *πρὸσ εύχεσθαι* np, corr. p
ὑπὸ n
12, 9 *βράχει* n corr. m. al.
*12, 10 in *ἐπιτρέψατε* per ras. corr. n, in *ἐπιστρέψασθε* m. rec. p
12, 11 in *γεγωνότοσ* corr. m. rec. p, sed correctura post deleta *ἀγαγεῖν* p
12, 13 *τουσ* om. s
12, 14 *ὀμώνυμα* n corr. al. m.
12, 16 *οἳ* add. m. rec. p
εὐδαίμονασ ἀποτελεῖν post *τούτων* coll. p
12, 18 *εἰσιν* n
12, 19 *τοῦ, τὸ*] *τούτω* n corr. m. al.
12, 20 *λοιδωρίασ* n
12, 22 *ἑαυτοῖσ* s
τὰ τοιαῦτα p
12, 23 *σκαιὸν* ex *κακὸν* corr. n *λόγον* n
12, 24 *εὕροιτ'* p
12, 26 *παριστᾶν* post *λόγῳ* coll. p
12, 28 *ἐπιδεικνύουσι* p
ποιόμενοι n corr. m. al.
13, 2 *ὡσ σὲ αὐτούσ* n corr. m al.
13, 5 *ὑφέξειν* corr. al. m. ex *ἐξειπεῖν* p
13, 8 *ἐνταῦθα κακὸν πείσεσθαι* p
13, 9 *ἡμᾶσ* ex *ἡμῶν* corr. s
13, 10 *ἐπι εἶκου* n corr. m. al.
13, 12 *δικάσσειν καὶ κολάσσειν* n
13, 13 *τισ* om. p
13, 14 *διαφεύξασθαι* n
13, 17 *διδυμάοναι* n corr. m. al. *διδυμάω* ex corr. s
13, 19 *τοῦτον* in *τούτου* corr. n, om. p sed in mg. add. *τούτου*
13, 21 *ἐνώτησ* n corr. m. al.
13, 24 *κρείττων* n *κρείττω* s
13, 27 supra *φίλουσ* add. *ἀλλὰ καὶ τοὺσ ἐχθροὺσ* s
14, 1 *δανίζεται* n **δανείζητε* s
δανίζουσιν n
ἕξεται n
14, 2 *ὑμεῖσ* p corr. m. rec.
14, 7 post *ἐπειδὴ* add. *δὲ* m. rec. p¹
*14, 8 *ἐστι θεὸν* n¹
14, 10 *ἐπικαλοῦσι* p
14, 11 *σκέψασθαί* n, n¹ corr. m. rec.
14, 12 *μὴ μηθύειν* n **μὴ θύειν* p
14, 16 *τοὺσ οὐρανοὺσ* post *ἐξέτεινε* coll. p¹
14, 17 *συνεσφαίρωσε* p

14, 18 *συνήγαγε* p
διέκρινε pp[1]
14, 19. 20 *ἐποίησε* (bis) pp[1]
14, 20 *ἀναβάλειν* n
τὸν ἄνθρωπον p
14, 22 *καθ' ἕν* corr. m. al. n[1]
14, 24 *ἑκατόμβην* n[1]
14, 25 *τοῖσ* s
14, 26 *παρατροπῶσ* n *παρατροπῶσιν* s
15, 1 *ὁ* om. p
*15, 3 *περὶ τοῦ μὴ* ex *μὴ περὶ τοῦ* corr. m. rec. p
15, 4 *πόλεσι* p
θεὸν n corr. m. al.
15, 6 *συμφωνοῦσι* p
*15, 9 *ἰλιεῖσ* p
φέρουσι p
*15, 10 *ἀρισταῖον* p
15, 13 *μήδιαν* n
15, 14 *καρχιδόνιοι* n
15, 16 *διαφωνῶσι* p
15, 17 *ἐπικαλοῦσι* p
15, 19 *πανηγύρισ* n
τε τελευτηκῶσιν n *τετελευτηκόσι* p
15, 20 *ἄγουσι* p
15, 21 *ἀποθνήσκουσι* p
δειμοτελεῖσ n
15, 22 *κοινὸσ* n
15, 23 *πᾶσα μεν πόλισ* n
15, 25 *ἄγοντασ* n corr. al. m.
*16, 3 in *ἀγένητον* corr. al. m. n, s in *γενητὸν* corr. al. m. n, s *γεννητὸν* p
16, 4 *αὐτὸν* n
16, 5 *προσκυνήσωμεν* n
16, 7 *οὐ* add. m. rec. p
16, 10. 11 *καὶ — κεραμεύσ* om. ns
16, 12 *ἡ ὕλη αὐτῶι* p
16, 14 *παντευχὴσ* p
16, 16 *ἔχωμεν* n
16, 22 *εἰ τὰ* om. n, ex corr. add. s
ἀναισθητὴν n
16, 23 *ὄντοσ* p
16, 28 *παρὰ λειπόντεσ* n
17, 3 *ἐντυχωντεσ* n
17, 4 *εἰσκειμένην* n, *εἰ* in *ἡ* corr. al. m.
ἄγουσα n
17, 6 *γέγονε* p
17, 9 *αρμωσάμενον* n
τὸν πλήσσοντα p
17, 13 *εστε* [del. al. m.] n *ἔσται* p, in mg. m. rec. *ὥστε εἴτε* superscripto *γρ*
17, 16. 17 *στοιχεῖα — αὐτοὺσ* om. ns
17, 22 *πλέον* post *ἐκελεύσθησαν* coll. p
17, 23 *καλὸν* s
αὐτὰ] *οὐ* s
17, 25 *ἐπωνόμακε* p
*18, 7 *σκέψασθε* p
18, 11 *πᾶσι* p
18, 12 *συγγιγνώμενοι* n *συγγινόμενοι* p
18, 15 post *Ὅμηρον* add. *καὶ εἰσίοδον εἶναι, τοῖσ ὑπ' αὐτῶν λεγομένοισ θεοῖσ· μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡρόδοτοσ, ἡσίοδον γὰρ καὶ ὅμηρον,* sed omnia punctis superpositis del. m. al. n
18, 17 *θεογονίκην* ns
18, 18 ex *εἴδη* corr. al. m. p
18, 22 *σκιαγραφείασ* n
18, 23 *τοῦ σαυρίου* p
18, 24 *λελευκομένω* n
18, 25 *κοροπλαθικὴ* p
19, 1 *τύχω υ* in ras. n
19, 2 *εἰσθεὶσ* n corr. m. al.
19, 3 *δὲ* del. m. rec. p
ante *ἀναγλύψασ* add. *καὶ* m. rec. p
19, 5 ante *Θεόδωροσ* add. *καὶ* m. rec. p
μιλήσιοσ p
καὶ πλαστικὴν om. p, in mg. *καὶ πλαστικήν* ita add. m. 1 ut ante *ἀνδριαντοποιητικὴν* legatur
19, 11 *δ' ἐδάλου* n

19, 13 *ἰδεκτέου* n
αγγελίονοσ n
19, 16 *αὐτὸν* n
19, 17 *διαπέφευγε* p
*19, 18 *δὲ εἰσὶ* p s
*19, 19 *δὲ* p
19, 22 *προσίασι* p
19, 23 *ἀναφέρεσθε* n
19, 24 *τε* om. ns
20, 1 *παρέχουσι* np
20, 5 *ἀλλὰ* om. in fine lineae n, s
*20, 6 in *παρέχω* corr. m. rec. p
*20, 7 *εἰληφόσιν* del. m. rec. p, *ἐξετάζειν — βασιλείαν* om. et *εἰληφόσι* in *εἰληφότεσ* corr. s
20, 8 *εἰληφόσι* p
20, 9 *ὡσ φησι* p
20, 11 *ἐκείνω* n
σκέψασθαί n
20, 12 *ὥς* om. ns
20, 13 *γινόμεθα* p
20, 15 *ὠκεανῶν* n
20, 16 *ἐξεῦρε ευρ* in ras. p, s
20, 17 *γενέσισ* n
διεξῆλθε p
εἶπε p
*20, 18 adnot. *βασιλείαν — ἄνωθεν* del. m. rec. p
πάντα] *πάντων* s
20, 21 *ὥσπερ* n
20, 25 *αὐτὸν* n
ἡρακλεῖσ n
*21, 2 in *ἄτροπον* corr. np, in p fuit *ἀτραπόν*
*21, 3 *τε*] *δὲ* n
γύννιν p
21, 5 *μαθὼν τῆσ ἀρχῆσ* p
21, 7 *γέα* n
21, 9 *τιμήσωσι* tum spatium VI litterarum p *τιμήσουσι σάσθεν* s
21, 11 *ἐκεῖνο — τεθεολογημένων* del. m. rec. p
ἐκείνω ns
*21, 13 *ἀγένητον* s
*21, 14 *γενητὸν* s
ἐστι p
21, 15 *ἔχων* n
21, 16 *γεννώμενον* p
μέν om. s
*21, 17 *ἀγένητον* s
21, 18 *γεννητόν* np
21, 19 *τοῦτο* n
21, 21 *ὄντωσ* n
21, 22 *καὶ* om. ns
22, 2 *στάσισ* p
22, 5 *συστεῖναι* n
στοιχεῖον δύνατο o in *αι* corr. s
22, 6 *γένηται* ns
22, 9 *γινομένων* ps
22, 11 *ἔχων* n
22, 12 *ἐπιδεδιχὼσ* n
**γενητὸν* s
οὐκ εὖ διάλυτον p
22, 13 in *παραγενοίμην* corr. al. m. p, s
22, 16 *καὶ δήμητροσ* del. m. rec. p
22, 17 *δημήτεροσ* p
τὸν del. m. rec. p
22, 18 *εἶπων* n
22, 21 *τὴν θηλὴν αὐτῇι* p
μυστηκῶσ n corr. m. al.
22, 23 in mg. m. rec. *γρ κόρσησ γενομένη* p
22, 24 *οἷόν τε* ns
διεξεληλύθασι p
ἐξέτεμε p
22, 25 *αἰδόα* n corr. m. al.
22, 26 *τὸν* n
22, 28 *ὁ* om. s
ἐπολέμησε p
23, 5 in *περσεφόνη* corr. s
23, 6 *ἀνάγκη* post *εἰπεῖν* coll. p
23, 7 *τί σεμνόν τί ἢ χρηστὸν* p
τοσαύτησ p
23, 10 *τοῦ* ante *θεοῦ* add. sed postea del. p
23, 12 *ἂν* m. rec. in *τὰν* corr. p
23, 17 *θεὸν* om. s
προτόγονον n
23, 19 *καταποθῆναι*] *πο* abscissa in

p, m. rec. in mg. *πωθῆναι*
πω tamen in *τε* corr.
23, 20 *διενηνόχασι* p
23, 21 *ὑποδιαλάσσειν* np
23, 22 *ἀποκρινόμενον* in mg. m. rec. p
εἰσὶ p
**δὲ* np s
23, 24 *δυσιδεῖσ* n corr. al. m.
23, 25 *σαρκοειδῆσ* n
23, 30 *μὲν* om. s
24, 1 *μην* n *μοι* p corr. m. rec.
αἰρῆι p (*η* in ras.) *αἰρῆ* s
24, 6. 7 *θεῶνται* n
*24, 9 *μοῖρ* n *μοῖρ'* p
μενοιτιᾶδε ὁ n corr. al. m.
*24, 10 *ἀδυνατῆι* p
24. 12 *τυούτοισ* n
24, 14 *τιτρωσκέσθωσαν σαν* in ras. m. rec. p
ἀφροδίτην n
δημήδουσ n
24. 15 *τυδέωσ* s
24, 16 *ἄρεοσ* s
24, 18 in *ἀρίδηλον* corr. m. rec. p
24, 19 *ὁ* (alterum) detritum p
24, 20 *τοῦ Διόσ* om. s
24, 20. 21 *φαίνεται διομήδουσ* p
24, 21 *μαίνετο o* in ras. p
ὅτ' ἄρησ] *ἀτάρησ* n corr. m. al., *ἄτ' ἄρησ* s
ἐχεσπάλοσ p *ἐχέσπαλοσ* s
*24, 23 *διηγῆι* p
24, 26 *ἔχυντο* om. p
24, 27 *τοι* n
25, 1 *καταβάλουσι* n
λῆρον τὸν ἀσεβῆ p
25, 2 *ὁ οὐρανὸσ* s
καταρταροῦται n corr. m. 1, *ταρταροῦται* s
25, 10 in *ἢ δὴ* corr. p
*25, 11 in *ἔρος* corr. per ras. p
25, 12 *στήθεσι* p
ex *ἐδάμασεν* corr. p, *ἐδάμασεν* s
25. 13 *ἰξιονιησ* n (*ἰ* et *ι* in ras.), p
25, 14 *ἀκρισιόνησ* ns
25, 15 *κούρηστε* n
25, 18 *ἐρηκυδέουσ* n
25, 19 *γεννητόσ* p
ἐστι p
*25, 21 in *ἀδμήτεια* corr. p
26, 2 *φώνον* n
26, 3 *φοῖβον* p
26, 5 *ψευδομάντην* n corr. al. m.
in *ἀπόλλων* corr. s
26, 11 *ἐμπεδοκλεῖσ* n corr. m. al.
26, 12 *τ'ἐπὶ κούρησ νωμᾶ* s
26, 18 *καὶ γαῖαν καὶ ἠέρα* s
26, 22 *συνκρίματα* n
*26, 26 *ἀγενήτω* s
26, 27 *ζεὺσ δὲ* s
*27, 5 *ἀγένητον* s
**νομίζετε* n (*ε* ex *αι* corr.), p
27, 7 *ἄλλον ὄνομα* n corr. al. m.
27, 8 *ἤδη* n corr. al. m.
27, 11 *μὲν ὄντοσ* p
27, 12 *πιστεύση* s
27, 14 *συλλαμβάνουσαν* n abscissa in p, in mg. m. rec. *συλλαμβάνουσαν ἄλλοισ*, sed *ἄλλοισ* del.
27, 15 *νομίζεται πάντων* p
27, 17 *ἄρσενοσ* n
καὶ τέμνουσαν ns
27, 20 *δὲ* om. n
27, 21 *καιρὸν* p
γενόμενον ns
27, 25 *τὸ*] *τῶι* n corr. al. m.
27, 26 *εἰ*] *ἡ* n corr. al. m.
27, 28 *ἀλλοιοῦτε* n
27, 29 *δὲ* in *δεῖ* corr. al. m. n
27, 31 *πεφυσιολογικότων* n
28, 1 *ἢ ἅ* abscissum in p, in mg. m. rec. *καὶ*
παρα n corr. al. m.
28, 2 *εἴσοδοσ* n corr. al. m.
φύσιν αἰώνοσ n *φὰσιν αἰῶνα* s
28, 3 *εἰσι* p
λέγοντεσ n
28, 6 in *ὤκησεν* corr. s
ταφὴ om. s
ὠσιριακεῖ n corr. al. m.

28, 7 *καὶ* add. al. m. p
28, 8 *ἀποπίπτουσι* p
*in *τοῦ* corr. s
28, 13 *κεραυνῶν* n corr. al. m.
*28, 14 *η* in *εἰ* corr. m 1., *ἦ* restituit m. al. n
28, 16 *ὑπ'* ns
λόγοισ n
βεβαιοῦσι p *βεβαιοὺσι* n
28, 18 *μίξισ τοῦ διὸσ* p
*28, 19 in *ἀποπίπτοντεσ* corr. m. rec. p
28, 20 *ἔχουσι* p
28, 21 *ἐπεὶ* n corr. m. al.
28, 21 *συντετήκησαν* n *συντετήκεισαν* s, supra *συντετήκασι* m. rec. *γρ θεί* p praeterea in mg. m. rec. *συντεθείκασιν ἢ συνήκασιν*
28, 25 *κυβερνίτην* n
ὤφελοσ n
29, 4 *εἰσὶ* p
29, 7 *γίνεσθαί* ps
29, 9 *ἑτέρουσ* s
29, 10 *νομίζεται* ns
29, 11 *εἴδολα* n
29, 15 *μάρτυσι* p
ante *ἀκριβοῦντεσ* add. *καὶ* al. m. p
29, 19 *τοὺσ φαύλουσ* ns
*29, 20 *ἀγένητον* s
*29, 21 *ἀγενήτου* s
τὸν n
29, 23 *εἰρηκόσι* p
29, 26 *που*] *τοι* p
30, 2 *οἰκία* n corr. al. m.
ἀπαγγέλειν n
30, 3 *γέννησισ* n
30, 4 *καὶ λεγέσθω* add. m. 1 p
30, 11 *ἐπιχεόμενον* p
*30, 12 *τὸν* p
30, 17 *ἐπειδὴ* s
30, 19 *γινομένοισ* p
τῶ n
30, 20 *ἀβασανίστουσ* n
30, 23 *μὲν* ante *δὴ* superscr. s (ex Platone)
31, 1 *ἐπικαλούμενοσ* ns
31, 2 *τοῦ ἀπὸ*] *ἀπὸ τοῦ* p sed *τοῦ* del.
31, 3 *τοῦτο* n
31, 5. 6 *τῶι θω* n *τῶ θεῶ* s
31, 8 *χαμόθεν* ps
*31, 9 *ἀγένητον* s
**γενητοῦ* s
*31, 12 *δὲ* ps
31, 19. 20 *ἅγιον πνεῦμα* p
*31, 21 *ὁ υἱὸσ* s
31, 23 in *αὐτὴν* corr. p
31, 26 post *θεῷ* add. *ὡσ τῆ φιλία τὸ νείκοσ κατὰ τὸν ἐμπεδοκλέα. καὶ τῆ ἡμέρα νὺξ κατὰ τὰ φαινόμενα· ἐπεὶ κ' ἂν εἰ ἀνθειστήκει τί τῶ θωι ὡς τη φιλία τὸ νείκοσ κατὰ τὸν ἐμπεδοκλέα· καὶ τῆ ἡμέρα νὺξ κατὰ τὰ φαινόμενα· ἐπεὶ κὰν εἰ ανθειστήκει τί τῶι θωι* n *ὡσ τῆ φιλία τι νεῖκοσ* s
31, 27 *δυνάμη* n
32, 1 *συνὑπάρχων* n
χρώα corr. al. m. n
σώματα n *σώματοσ* s
32, 2 *ὄντωσ* n
32, 3 *συγκεχρωμένου* n
32, 5 *ἔχων* n
32, 6 *λυποὶ* n
32, 7 *πιστευόμενον* s
32, 8 *γέγοναι* n corr. al. m.
32, 10 *γενηκὴν* n
32, 11 *δὲ* nps
32, 14 *αὐτοὺσ* n
32, 15 *ἡμῶν* s
32, 17 *οἷοι* post *δὴ* add. al. m. n, post *γεγόνασιν* p om. s
32, 18 *ἐποίησε* p
33, 1 *γίγαντες ἐγεννήθησαν* p
33, 3 *καὶ θεολογικῆσ* add. m. rec. p
πειθανοῦ n
θαλαττουσῶν n corr. al. m.
33, 5 *καὶ* om. s
33, 7 *ἄγγελοι οἱ* n *οἱ ἄγγελοι* p

ἐκπεσῶντεσ n corr. al. m.
33, 13 *τῶν* om. p
33, 14 *διοικῆ* n
33, 18 *δ'ἐναπίπτοντεσ* n
τ'ἀτὰρ s
33, 20 *ἄφεσία* n corr. al. m., *ἀφουσία* s
33, 21 *ἐποίησε* p
τίνοσ αὕτη superscr. *ἡ τοι* p
33, 23 *εἰσορῶντεσ* n [ex silentio]
33, 25 *ἀριστοτέλην* p
33, 26 *ἐποίησε* p
34, 5 *λόγω* n
in *τοῦ ἐναντίου* corr. m. rec. p *τοῦ ἐναντίου* s
34, 6 *ταύτασ* post *ἐπιφορὰς* coll. p
34, 12 *φέρεσθε* n
ante *τοῦ* add. *αὐτοῦ* s
34, 14 *γεγονὼσ* n corr. al. m.
34, 17 *κοινωνὸν* n
post *λόγον* add. *καὶ τῇ κατὰ τὴν γένεσιν φύσει, ἕνα καὶ κοινωνὸν ἐπέχουση λόγον* n
34, 19 *μένοντι*] *λέγοντι* p
34, 21 *ἄλλος*] *ἄλλωσ* n corr. al. m.
34, 24 ante *οἱ* add. *καὶ* s
34, 27 *γεγόνασι* p
34, 28 *ὀνόμασι* p
35, 3 *ἄρτεμην* n corr. al. m.
35, 7 *τέλειοσ* nps
ἀΐδιοσ ns *o* in *ω* corr. s
35, 10 *πάρειον* n corr. al. m.
35, 16 *περιαλείφουσι* p
στεφανοῦσι p
ἄνδρα p
35, 17 *ὁ* (alterum) om. s
35, 19 *τῶι* [ex *τοῦ* corr. m. 1] *δε τῶι ἀλεξάνδρω* n corr. al. m., *ὠδτῶ* [?] *ἀλεξάνδρω* s
35, 23 *σύστισ* n corr. al. m., ex *στάσισ* corr. p
*35, 24 *δὲ* ps
αὐτῶν n *ἑαυτὸν* p
ὃν] *ὧν* s
35, 27 *νερύλλου* s
36, 3 *ἀναπλάττουσι* p
κνοῦσι p
36, 8 ex *γινομένη* corr. al. m. p
τῆς om. p
36, 9 *εἰδωλομανουσισ* n corr. m. al., *εἰδωλομανούσασ* s
ἁπλῆ s
*36, 12 *ἐναποσφραγίσηται* p *ηται* in ras.
περι αὐτῆσ ψευδεῖσ p
36, 17 *παρέχουσι* p
ἑαυτὴν p
36, 18 *λογικὸσ* n
36, 21 *περὶ* om. p
36, 26 post *τῶν* add. *ὧν* s
36, 28 *πολλῶν* s
36, 30 *ἀνθρώποισι* p
post *Ἕλληνες* add. *τοῦτον* s
37, 1 *ὀνομάζουσι* p
37, 6 *ἴσοδοσ* n
ἡρώδοτοσ n corr. m. al.
37, 7 *ἴσοδοσ* n
37, 9 *βασιλείασ* n
37, 10 *θεοσεβείασ* p
37, 11 *μὲν οὖν* ps
37, 12 *ἄρσενασ* p
37, 13 in *ἱέραι*, tum in *ἱερείαι* corr. s
ἴσοδοσ n
37, 14 *ἄγα*⟩*λμα — κα*⟨*θάπερ* detrita in p, m. rec. in textu restituta *λμα ἐὰν γυναική ..... εστι κα*, alt. m. rec. superscripta *ἐν δαμάλησ σχήματι ἰδεῖν ἐστι*
37, 15 *ἰῶ* p
γράφουσι p m. rec. in loco detrito
37, 16 *ἢ οἱ*] *ἢι ἡ* n corr. al. m.
37, 17 *εἰστορίαν* n corr. al. m.
37, 19 *ηρώδοτοσ* n. m. al. corr.
ἔλεγε p
37, 20 *ἱστορίαν* p
37, 21 *μὲν θεῖα νῦν* ns
37, 22 *ἤκουων* n corr. al. m.
37, 23 *αὐτέον* n corr. al. m.
38, 2 *λόγουσ* p
38, 3 *μηενομίσθαι* n corr. al. m.
38, 4 *δηλοῦσι* p

38, 5 *τοὺσ ἀνθρωπουσ τοὺσ ἄλλους θνητοὺσ* p
38, 6 *νομίζουσι* p
38, 8 *βουσίρει* p *νουσίριδι* [*ν* erorre pro *β* lectum esse uidetur] s
πόλει n *πόλι* s
*in *ἀνάγουσι* corr. p
38, 9 in *ἴσιδι* corr. p, *ἴσει* s
μοι πρότερον ps [?]
38, 10 *θυσίαν* ns, ex *θυσίαν* corr. p
38, 11 *ἐστι* p
38, 13 *ἀνοισ ὅσ* n corr. al. m.
38, 15 ex *τὸ ὄνομα* corr. p *τοὔνομα* s
38, 15. 16 *ὄπισθεν — Ἀθηναίης* om. p, add. in mg. m. 1
38, 16 *τίχου* n
38, 17 *κριπῖδι* s
*38, 19 *δείκηλα* p
38, 21 *ταραχεία* n *τὰ ῥαχεία* s
38, 22 *σφίσι* p
κομισθῆναι s
περιδείγματα s
38, 24 *πεποιεῦμαι* p
39, 1 *ἑλλήνον* n
39, 12 *ἀγανὸν μισθῶ* s
χρυσὸν n corr. al. m.
39, 13 *ἀνπνοὰν* s
39, 16 *εἰ* s
*39, 17 *δεξίωμα* s
βροτοῖσιν p
*39, 23 *ἀμφιάρεω* p
40, 3 *σεμνὸς* om. p
40, 5 ex *σεμήραμισ* corr. n.
*40, 7 *σεμίραμιν* ex corr. al. m. n, p
40, 9. 10 *καθ' αὑτοὺσ* p
40, 14 **βασίλευσε* s *βασιλεὺσ* superscr. m. rec. *τὲ* p
40, 17 *ἔσσαν* s
40, 18 *δὲ* (prius) p
40, 20 ex *μετεδίδωσαν* corr. n
40, 21 *μετέχειν* p
40, 27 *ἐπισκιάζειν* p
41, 1 in *ἄντρον* corr. p *ἄντ///ον* n
βλέπεισ s
41, 2 ex *σωρὸν* corr. n
*41, 3 *ἀγένητοσ* s
*41, 6 in mg. m. rec. *γρ ἔρωτεσ* p
41, 8 in *εἰσὶ* corr. p
41, 11 *σεμνοποιήσαντεσ* n
41, 12 *ἑαυτῶν* p
41, 15 *ἐλήλεκται* p
41, 17 *καὶ οἰόμενοι* om. p
41, 21 *προσπολεμίαν* p
41, 23 *ἡράκλητοσ* n corr. al. m.
δὲ om. p
41, 27 *οὐθὲν* n
41, 28 ex *τεινων* corr. n
41, 31 *ἐμαυτῶν* n corr. al. m.
42, 1 in *ἕκαστοσ* corr. al. m. n
in *ἂν* corr. s
**γένοιτο* p, ex corr. al. m. n
42, 14 in *πάρεργα* corr. s
ἀπολύμεθα n corr. al. m.
42, 18 *τοῖσ* p
42, 20 *ἐχρῆν* p
42, 23 *πεπαιδευμένον* p
γυναικὶ δε ἀδελφῆ p
42, 25 *ἐποίησε* p
οὕτωσ n
42, 26 *βασιλεὺσ θέλων* n **βασιλεῦσαι θέλων* s
43, 2 *μεμοίχευκεν αὐτὴν* p
43, 3 *ἔπλασε* p
43, 6 *αν* om. p
ἀπιστηεν n corr. al. m.
43, 8 *ὑμῖν* p superscr. *ἡ* al. m. sed postea del.
δεσπότησ superscr. *ῶ* m. rec. p *δεσπόται* s
43, 10 *ὅσ* in mg. s
43, 25. 26 *μένει* p
43, 29 *τῶ* n
44, 1 *τῶι* n
44, 7 *μοιχᾶτε* n
ἐπιπρέπων p
44, 9 *τέθνηκε* p
ἐστι p
44, 11 *ἔπλασε* p
44, 12 ante *τοῦ* add. *εἰσ* p m. rec., s
44, 14 *ἀκούωμεν* n
44, 16 *ἀρρένων* s
44, 17 *ἐν* om. p

ὅσον n
44, 19 *ἀτιμοῦνται* p
44, 20 *ἀλλ' ἀπὸ* s
44, 25 *συμπεσόντα* s
45, 4 *ἀκούουσι* p
45, 5 ex *ἔξεστι* corr. p
οὐδὲ γὰρ p
ex *ἐπαρκεῖ* corr. p
45, 6 in *δικαιοσύνης* corr. p
ἀλεξικάκοις p
45, 8 *σπάσασθαι* ps
45, 14 *τηλικοῦτα* n corr. al. m.
45, 15 *κἂν* om. p
*45, 16 *ἀνδροφονίαν* p
οὐχ ἡ] *οὐχὶ* p
45, 19 *φωνευόμενον* n
45, 21 *καὶ*] *εἰ* s
45, 22 *λόγων* n
45, 25 *μέλλειν* ps
46, 2 *οὐ κρατοῦντες* p *οὐκ ἄρχοντες* n m. al.
46, 3 *ἂν* om. p
46, 4 *τάφω* s
46, 6 *ἀναστησώμενα* n corr. al. m.
46, 7 *αὐτὸσ* detritum in p, m. rec. *αὐτῶν*
46, 18 *λόγουσ* n corr. al. m.
46, 28 ex *γενομένων* corr. m. rec. p
47, 3 *ἐπιδεδιχότι* n corr. al. m
47, 6 *τὰσ ἀρχὰσ* n
47, 7 *κατὰ* om. ns
δικαιώτατον n
47, 10 superscr. *κελευόμενα* s
47, 11 superscr. *ὑπηρετοίημεν* s
48, 3 in *τοῖσ οὖσιν* n corr. al. m.
48, 4 *τι* om. s
48, 12 *κατέλειπον* n
48, 15 *καὶ* | *καὶ* p
48, 16 *ἀπογινώσκουσι* p
*48, 17 ex *αὐτοὺσ* corr. m. al. n
48, 19. 20 *τῶν δὲ — ἀληθείασ* om. s
49, 1 *μὴ* om. c
49, 2 superscr. al. m. *ἑκατέρῳ* c
in *χρείασ* corr. s
49, 6 *προσήκοντοσ* n corr. al. m.
49, 8 *σπέρμασι* p
*49, 9 *ὑγιεινῶν* n ex corr. m. 1, p
49, 10 *προκαθάρασ* pc
49, 11. 12 *ἐθέλων διδάσκειν* p
49, 13 *ὑποικοιρούσησ* n
49, 15 *προστάσσομεν* p, ex *προστάσσομεν* corr. c
49, 18 *τοῖσ σκοποῦσι* s
εὑρίσκωμεν n
49, 24 *διαποροῦσι* c
49, 25 *εἰ*] *ὅτι* c
49, 26 *ἐγγίνεται εται* in ras. al. m. n
49, 27 adn. *γὰρ* om. c
49, 29 ex *οὖσι* corr. p
49, 30 *ἔργων* n *ω* in *ο* corr. al. m.
50, 1 *ἀκρίτωσ* om. c
50, 3 in *μηδεμίαν αἰτίαν* corr. al. m. n
in *τῇ* corr. al. m. n
50, 4 ante *γένεσιν* add. *φύσιν* p sed del.
in *γενέσει* corr. al. m. n
50, 8 *ὃν* om. c
50, 9 *πάντη η* in ras. n *πάντα* s
50, 10 *αὐτῶν* om. p
50, 11 ex *τούτω* corr. al. m. n
50, 13 ex *ἀληθευσιν* corr. m. rec. p
50, 14 *γενήσεται* om. s
50, 15 per rasur. corr. in *γίνεται* n
50, 17 *τε* om. p
50, 18 *οὖται* m. al. in *οὔτε*, tum m. al. in *οὔτ' ἂν* corr. n
50, 19 *τὸ παράπαν δυνηθείη* p
ἀγνοῇ n
50, 22 *ἐγχειρήσειε* pc
50, 23 in *σωφρονοίη* al. m. corr. n
σωφρονοίη p
οἰκείαν c (Ottonis testimonio)
ἐπισκέψεται m. rec. in loco detrito p
ex *ἐνχειρήσασ* al. m. corr. n
50, 24 *ἐπιτελέσειε* pc
*50, 25 *τε* om. p
50, 26 *ὅπη* c
50, 27 in *τῶν στοιχείων* corr. al. m n
50, 29 in *δοκοίη* m. al. corr. n
ὁ in *ὧ*, tum in *εἰ* m. rec. corr. p
50, 30 in *ἕκαστα* al. m. corr. n

50, 32 ἔμελλε pc
ex τὸ δόξαν λήψεσθαι litteris α et β superpositis corr. p
50, 33 ex ἀνθρωπίου corr. al. m. n
51, 1 εἴληφε pc
51, 3 in σφετέρων corr. al. m. n γινόμενα p
51, 6 γινόμενα p
51, 9 ἐποίησε pc
51, 12 ex τούτω corr. al. m. n
51, 14 πρώτων pc ex πρῶτον corr. al. m. n
51, 15 ἧς in τῆσ αὐτῆσ corr. al. m. n
*παρ᾽ αὐτοῖσ c ex παρ᾽ αὐτῆσ corr. m. al. n παρ᾽ αὐτῆσ s παρὰ τῆσ p
51, 16 νενομισμένησ p
*in οὐσίαν corr. m. al. n
ex ἀνήδεον corr. al. m. n
51, 17 εἴδεσι pc
51, 20 τῷ om. s
ἐστι pc
51, 22 ἄφθαρτον s
51, 24 πλήθει c ex πλήθη corr. al. m. n
51, 25 εἴωθε pc
51, 27 κἂν prius] καὶ n
χωρῆσαι corr. al. m. ex χωρήσ/// n χωρήσειν s
51, 29 in συνδιαλυθῆ corr. al. m. n
in ἐνεχθῆναι corr. al. m. n
51, 30 ἔδοξε pc
52, 2 δέ γε in δὴ γὰρ corr. al. m. n φασὶ c
52, 3 ἰχθύσι pc
52, 5 προστυγχάνουσι pc
52, 11 τῶν ἀνθρώπων in mg. habet p
52, 12 ὁπόσα] ὁμοίωσ ὡσ c
52, 14 ex πᾶσιν corr. al. m. n πᾶσιν s
52, 15 γέγονε pc
52, 16 τούτων c
52, 18 ἐγένοντο c
52, 19 ἐπιτραγωδοῦσι pc
λιμῷ c
ex ἐπιτολμηθείσασ corr. p
τεκνοφαγίαισ p
*52, 20 γεννησαμένων c ex γενησαμένων corr. al. m. n
in ἐδηδεσμένουσ corr. n ἐδηδομένουσ c
52, 22 ἐπισυνείρουσιν οὐ παρὰ βαρβάροισ μόνον ἀλλὰ καὶ παρ᾽ ἕλλησι c
ἕλλησι p
52, 31 ex τότε corr. al. m. n
53, 3 γεννωμένων s
53, 4 πᾶν] παρ᾽ c
53, 8 ὅ] ὅτι ns
*ἀνάγκησ pc ///ἀνάγκησ n αν ἀνάγκησ s
53, 9 προσφυῶσ n
53, 14 οὖν om c
53, 15 προσπελάζειν npcs
53, 16 τὴν om. p
53, 17 ἀποκριναμένων p
53, 18 ex ἱπατη corr. m. al. n
53, 19 ex τρέφην corr. al. m. n
ἐκβέβηκε pc
γε] δὲ p
53, 20 γινομένησ om. c
ἐσ p
53, 21 πέφυκε c
53, 22 καταλειφθήσησ s
53, 24 περιττεύοντοσ ἢ πλεονάζοντοσ c
περιττεύοντοσ in ἐλλείποντοσ corr. al. m. n
53, 25 εἰωθότωσ τω in ras. c εἰωθότοσ ex εἰοθότοσ m. rec. corr. p
53, 27 ἑκάστου c
53, 29 γενομένησ p
53, 31 τι om. p
ὅσον c
54, 3 δυνάμεσι pc
54, 4 πέφυκε pc
54, 7 ὀνομάσειε pcs
54, 9 ἐπισχυθέντα in ἐπεισχυθέντα corr. s in mg. add. ἐπεισαχθέντα, in mg. ἐπισαχθέντα n
54, 10 τὴν εἰλικρινεστάτην in mg. ns
ταύτην μὲν τὴν εἰλικρινεσ-

τάτην p
54, 11 ex *ἀμφισβητήσιεν* corr. al. m. n
τῷ σώματι τῷ τρεφομένῳ c
συμπλεκομένην p
54, 12 *μέρεσι* pc
54, 13 *δὲ* np
ἔχοντοσ n
54, 15 *εὐμαρία* n
54, 18 *ἀλόγωσ* superscripto *ἄλγα* s
54, 21 ex *πάντοσ* corr. al. m. n
54, 24 *διήρηται* c
54, 28 *ποιοῦ*] *τοιούτου* s
54, 30 *οὐδὲν ἄν* et post *ποτὲ* c
54, 31 *ἔστι* pc
55, 2 *πλέον* c
55, 5 *βελτίωσιν* n
55, 6 *δυνάμεσιν ἠττηθέν* c
55, 7 ex *φέρων* corr. al. m. n
55, 8 ex *ἀσύγκατον* corr. n ex *ἀσύγκριτον* corr. p *ἀσύγκριτον* s
55, 14. 15 *ἐκ — συνισταμένων* om. ns
55, 15 ex *ὄντωσ* corr. al. m. n
οὐδὲ τὴν] *οὔθ' ὅλωσ* c
55, 16 *ὡς*] *εἰσ* ns
55. 18 *τοῖς* om. c
55, 19 *οὐ χολῆσ οὐ πνσ* in mg. n om. s, *οὐ πνεύματος* om. c
55, 24 ex *μεταβληθῆσαν* corr. al. m. n
55, 24. 25 *τοιαύτησ* c
55, 28 *προσείληφε* pc
ταύτηι pc
55, 30 *φροντίσι* pc
55, 31 ex *λύποισ* corr. al. m. n
ex *κανάτοισ* corr. al. m. n
56, 1 *ἐκ καύσεωσ* s
ἐπιγενομέναισ n
56, 2 *συμμεταβαλομένων* n
**πιμελῆι* pc
56, 3 *γινομένων* c
56, 8 *πλείωσιν* n *πλείοσι* pc
56, 9 *πέφυκε* pc
*56, 10 *ἐξειλεγμένην* c ex *ἐξηλεγμένην* corr. p
56, 11 *συνεξέπλησε* pc ex *συνεξέπληξε* corr. s
56, 13 *κατὰ*] *παρὰ* n
56, 14 *ἐπεκείνοι* n
ex *αὐτὸν* corr. al. m. n
56, 18 *μιανθῶσι* pc
56, 19 *τινεσ* om. c
56, 22 in *τρυφὴν* corr. c
56, 23 *ἀπὸ κληροθέντων* n
56, 24 in *μεμοιρασμένων* corr. s
56, 25 *τοῦ αὐτοῦ* p
56, 26 *γίνεται* n
56, 27 *ἔχουσι* pc
ἀνθρώποις om. c
56, 29. 30 *ὥσπερ — συγκεχωρημένων* in mg. p
57, 1 *σφίσι* pc *φησιν* n *φησὶ* s
57, 2 *οὔτ'* om. s
57, 5 ante *οὐκ* add. *βρώσεωσ ἢ πράξεωσ* ns
δεομένησ n
μέρεσι pc
57, 6 *χωρίοισ* p
57, 9 *περὶ* s
57, 12 *ἔσχε* pc
57, 19 *ἁρμονίασ* s
57, 20 *ἢ-διαλυθέντος* om. ns
57, 21 *ἄκαιρον* c
57, 22 *μὴ* om. s
57, 25 *καὶ* om. n
58, 6 *φεῖσαι* superscripto *ῆ* p
παρὰ pc
δυνατὸν παρὰ θεῷ c
τῶ θεῶ s
58, 10 *αὐτῶι* n *αὐτῷ* c *αὐτῶ* p
58, 11 post *ἀνάξιον* add. *ἢ ὡσ ἄδικον* s
ex *αὐτῶν* corr. al. m. n
58, 12 *θεωρῆται* n
**αὐτόν* p
58, 16 *βλάβη* s
58, 18 ex *ἐμψύχων* corr. al. m. n
58, 19 *τισ* ex *τησ* corr. n
58, 20 *ταύτη* p
58, 21 *ὑπείκοντα νῦν* p
58, 25 *ἡ* n
58, 27 *τοῖσ αὐτοῖσ* c
τούτησ n
58, 30 *οὐδὲ τοῦ δικαίου μία* p

58, 31 *οὐδὲ* ps
59, 1 *φήσειέ* s
59, 1. 2 *σώφρων ὤν* s
59, 2 *ὅτι* in mg. habet n
59, 3 *κατοικοῦσαν* c
59, 4 *ἀπαθῆ* n
59, 6 *φθαρτὸν*] *φθαρτῷ* c
οὐδ' ἀφθαρτἀδικηθήσεται n
οὐδ' ἄφθαρτον ἀδικηθήσεται s *οὐδ' ἀφθάρτω ἀδικηθήσεται* p *οὐκ ἀδικεῖται δῆλον ὅτι οὐδὲ ἄφθαρτον ἀφθάρτῳ συνὸν ἀδικηθήσεται* c
οὐδὲ p
59, 7 *τοῦ* in *πῶσ* corr. p
59, 10 *ὅπερ-ἀπαθέσ* in mg. n, in textu *τοῦτἔστιν τὸ φθαρτὸν ποιῆσαι σῶμα καὶ παθητον* sed del.
59, 11 *πρῶτον* n
59, 16 *γὰρ* ex corr. add. p
**λέγειν* pc ex *λέγει* corr. al. m. n
59, 18 *κεχωρισμένον* ns
59, 21 *ὁ* add. al. m. n
59, 27 *προσῆκε* pc
60, 1 ex *προἀνήργειν* corr. al. m. n
60, 9 *τὸ* (alterum) om. p
60, 10 in *δεύτερον* m. rec. corr. p
60, 11 *ἐξ* om. n
60, 12 *ἐπιφύει* ns
60, 14 *προκαθαίρων* p
60, 19 *ἅπασι* c
60, 20 *ἰδίας* om. c
60, 21 *τίσι* c
60, 25 *ἐκείνων* n
60, 26 *καὶ* om. c
60, 30 *μὴ εἶναι* c
60, 33 post *πότερον* add. *ἁπλῶσ καὶ μάτην γέγονεν* sed del. n
*60, 33 *τῷ* c
**αὐτὸν* c
61, 1 *διαμένην* corr. al. m. n
61, 1. 2 *εἰ — τινὸς* om. s
61, 4 *κοινώτερον* n
61, 6 ex *πρόσθεν* corr. p
61, 7 *πεφρόντηκεν* c
61, 8 *ὁλικῇ* c
καὶ φυσικῇ στοργῇ c
61, 11 *οἰκείαν* c
61, 17 *ἐπεὶ* n
**τῷ* c *τῶ* ex *τὸ* corr. p
οἵοντε n **οἷόν τε* pc
61, 18 ex *γενωμένουσ* corr. al. m. n *γενομένουσ* c
61, 21 *ἐποίησε* pc
61, 24 *οὐδὲν ἂν* post *ἂν* om. c
ἂν ex corr. add. p
61, 25 *ἐποίησε τὸν* p
62, 1 *χρῆσθε* n
ἔσται s
62, 2 *ὑπάγην* n
ὑποτάττων n **ὑποτάττειν* c
οἶσι pc
62, 5 *τοῦ θεοῦ* ns
62, 7 *εἴτ'* s **ἤ* p *μήτε* c
62, 8 *κοινώτερον* n
62, 9 ex *ἑαυτῶν* corr. n
62, 10 *τὸν ἄνθρωπον* pc
62, 12 ex *ἐξαπτομένων* corr. p
62, 13 *σβεννομένην* n
62, 14 *κοινώτερον* n
62, 15 *ἀπένειμε* p
ὁ θεόσ c
αὐτῶν c
62, 16 *ἐπιφερομένοισ* c
*62, 17 *μεμοιραμένοις* pc ex *μεμοιραμένησ* corr. n *μεμοιρασμένοισ* s
ποιητήσ p in *ποιήσασ* corr. m. 1 n
62, 18 *τε* om. p
62, 19 *συνεπώμενοι* n
συνδιαιωνίζουσιν n
62, 22 ex *γέγωνεν* corr. n *γέγονε* c
γέγονε pc
62, 23 *παύεται* s
62, 24 *ἐν* om. p
62, 26 *πέφυκε* pc
62, 27. 28 *οὐδεμίαν* om. c
62, 28 *οὐδέπω τε* n
62, 31 *γέγονε* pc

63, 2 *γέγονε* pc
in *διακονούσης* corr. s
63, 2. 3 *πέφυκεν πέφυκε* p *πέφυκε πέφυκε* c
63, 4 ex *προσπίπτων* corr. al. m. n
63, 6 *πέφυκε* pc
63, 7 *τῆς ἡλικίας* ns
63, 14 *ἐλπίζωμεν* n
63, 18 *ἀθανάτου*] *ἀσωμάτου* c
63, 20 *δεδομένων* pc
63, 21 *κατεσκεύασε* pc
*63, 24 *τῶι* pc
*63, 25 *πᾶσι* p ex *πάσῃ* al. m. corr. n *ταύτῃ* c
63, 26 *θεωρεία* n
συνδιαμένειν ἀεὶ θεωρίαι p
63, 27 *εἴληχε* pc
63, 32 *παρῆκται* om. s
64, 8 *διὰ* om. c
ὅποσοῦν n
64, 9 *ἢ* om. c
64, 10 *ἥτις* om. c
οὐδὲ ἐκ p
64, 15. 16 *καὶ — πρώτοις* om. ns
64, 17 *ἀκολουθῆ* n
**τῷ* pc
64, 18 *ἢ*] *μήτε* c
64, 19 *συγχωρεῖν* s
64, 20 *χρῆναι* in *χρῆν* corr. p *χρὴν* ns *χρῆναι* c
64, 24 *εἴληχε* pc
64, 25 *ἢ*] *τί δὲ* p
64, 26 *πρῶτον* c
64, 27 *τουτέστι* c
64, 31 *καὶ* p
**συνυπάρχωσιν* c *σὺν ὑπάρχουσαν* n [in *συνυπάρχουσιν* al. m. corr.] *συνυπάρχουσαν* s
64, 32 *παρέχονται* npc
65, 11 *κατορθώσαντος* n
65, 12. 13 *τοῦτ' ἔστι — ἀνίστασθαι* om. p
65, 14 *οἳ καὶ* n *ὃ καὶ* p om. c
65, 19 *σώμασι* pc
65, 28 *ἀπεκλήρωσε* p
ὁ θεὸς c
65, 30 ex *γενωμένοις* corr. n *γενομένοις* ex *γεννωμένοις* corr. s *γενομένοις* c
γίνονται c ex *γεννῶνται* corr. s
65, 31 *καταλήξωσι* pc
66, 1 *ὄντως* n
66, 7 *τὼ* n
66, 11 *τούτοις* om. c
66, 12 *ἐστι* pc
66, 14 *ἐξὸν* n
ex *μερὸν* corr. al. m. n
66, 17 *δείκνυσι* pc
66, 17. 18 *καὶ διαλυθέντων* om. p
66, 24 *διαμένην* n
66, 27 *τῶν* n
66, 28 *ἐσαεὶ* c
66, 28. 29 *ἀδύνατον διαμένειν* p
66, 29 *γενομένης* ns
66, 32 *πάθεσι* pc
67, 3 *περ ἀνθρώποις* n *παρ' ἀνθρώποις* s
67, 10 *λογιζόμενοι* p
67, 12 ante *φύσις* add. *ἔχει* ns
67, 22. 23 *λόγος βούλεται* p
67, 25 *ἐλπιζομένην* c
67, 28 *μὴ* om. ns
67, 30 *θεωρεῖτε* n
68, 3 *διακόπτην* n
68, 7 *ζωὴν λέγειν* p
68, 9 *πατέρων ἢ προγόνων* c
*68, 16 *ἥτις ἥ* in ras. p
αὐτῇ c
*68, 18 *διακόπτηται* pc
68, 24 *ὑστέρων* c
*68, 25 in *ἀδιαπλάστωι* corr. al. m. ns
69, 6 *τούτου* n
69, 9 *πρώτην* om. ns
69, 10 ex *τελείωσης* corr. al. m. n
69, 12 *οὖν* om. c
69, 14 *γενομένων* p
69, 16 *πολλῶ* c
69, 19 *τῆς ἀληθείας* c
69, 26 *λαμβάνουσι* pc
69, 27 *καὶ δι' ἣν* om. s
69, 31 *ἤρτηντε* n
69, 32 *ἔχει* c

70, 8 *γινομένων* s
70, 10 *φρονοῦντεσ* n
70, 11 *τὴν γῆν* c
ex *ἐπιτρόπευτον* corr. al. m. n
70, 14 *ἐπιμελείασ* c *σ* ex corr.
70, 14. 15 *δεῖται — ἐπιμελείασ* om. c
70, 15 *πέφυκε* pc
70, 17 ex *διερει* corr. al. m. n
νῦν om. c
70, 18 ex *ἐθέλην* corr. al. m. n
*70, 25 *δὲ* c
λέγω δὲ συναμφότερον om. s
post *συναμφότερον* add. *φερομένησ. ἐπιτοῦτον* [*ἐπὶ τοῦτον* c] *φέρεσθαι καὶ την* [*τὴν* c] *δίκην· λέγω δὴ* [*δὲ* c] *συναμφότερον* nc
70, 27 *πεπραγμένον* c
70, 28 *τὸ συναμφότερον* s
71, 3 *ἑκάστου* c
71, 4 *συμβαίνων* n in *συμβαῖνον* corr. p
71, 5 post *διὰ* add. *δὲ* p
71, 7 *ἀπειράστουσ* s
71, 9 *ἐπηρίαισ* n
71, 10 *οὐ* c
71, 16 *καὶ σκεδαστὸν* om. c
διασκεδαστὸν p
71, 19 *κομήσηται* n
71, 21 *τὴν* om. prtxy
*71, 23 *χρήσαιτ'* nc prtxy
71, 24 ex *πλείωσι* corr. al. m. n
71, 27 *πρὸ*] *περὶ* c
71, 28 *δοξάζουσι* pcr
ταῦτα ns
72, 2 *γενομένων* c
72, 4 *γίγνοιτο* txy
72, 5 *πλείων* n
72, 8 *κτηνώδησ* [*κτηνώδη δ*] *βίοσ καὶ θηριώδησ* txy *δ*
ante *ἀρετὴ* add. *καὶ ἡ* x [sed punctis suppos. del.], y
72, 10 *ἀγαθὸν* prtxy
κοινὸν om. c
*72, 11 *δὲ* om. c
72, 15 *βεβιομένων* n
72, 22 *ᾧ* c
72, 23 *οἷα τε*] *δύναται* c
72, 24 *μυρίοισ* ex *μυρίουσ* corr. al. m. n
72, 26 ex *λύσιεν* corr. n *λύσειε* pcrtxy
72, 27 ex *ὕβρη* corr. al. m. n *ὕβρη* r
72, 28 *ὑβρίσαι* t
72, 30 *τούτοις*] *ταύτῃ* s
73, 1 *πᾶν* prtxy*δ*
73, 2 *τῶι φθαρτῶ σώματι* prtxy
ἀρκέσειε pcrtxy
73, 3 *κατὰ* ty
73, 4 *ἐργασμένων* t
73, 6 ex *σβέσεισ* corr. al. m. n
73, 7 ex *συνδιὰλυωμένησ* corr. al. m. n
73, 8 *ἡ ψυχὴ* post *ἄλυτος* coll. prtxy
73, 10 ex *σωιζων* corr. al m n
73, 11 *μὲν* om. ns, ex corr. add. m. 1 p
73, 12 ex *ζόντων* corr. al. m. n
73, 14 *ἐπεισκυληθήσεται* t
*73, 16 *ἀθεότησ* pc rtxy *α*
χοροίη n
73, 19 *τῆσ δικαιοσύνησ* c
ἐπειδὴ txy
θεμητὸν n
73, 21 *οὐ — δίκαιον* om. s
73, 22 *διαπραξαμένου τὴν* om. n add. al. m
73, 23 post *διαπραξάμενος* add. *τὴν δικαιοσύνην* sed post del. p, *τὴν δικαιοσύνην ἢ τὴν ἀνομίαν* t
73, 26 *τε*] *μὲν* c
ἀδικήσεται t
73, 28 *κατορθώμασι* c
73, 29 *πολλάκισ τυγχάνειν* c
73, 32 *συνδιήνεγκε* c *διήνεγκε* superscripto *συν* p *διήνεγκε* r
74, 2 ex *ἐνοχλοῦντεσ* corr. al. m. n
74, 3 *πρὸς* om. s
74, 4 *τὴν συναρπαγὴν* txy
74, 5 *βιαἰωτέραν* n *βιαιωτέραν* r *βιοτέραν* t*δ*
74, 7 *ἥντινα οὖν* ns *ἠντιναοῦν* c
74, 8 *οὐχ*] *οὐκ* xy

74, 9. 10 *ἁμαρτημάτων* c
74, 15. 16 *καὶ περὶ — ἐν οἷς* om. tδ
74. 15 *τό τε* om. c
74. 16 *πρωτοπαθῆ* n
74, 17 *καὶ κοινωνίαν* om. txyδ
74, 18 *αὐτὸν* tδ
74 20 ex *ἔχει* corr. c *ἔχει δ*
74, 25 *μόνον* ns tδ
74, 27 *προσήκειν ταῦτα* c
74, 28 *σκοπῶμεν* add. *ἐπι* m. 1 p, *σκοπῶμεν* t
74, 29 *ἐνδεὴς* c
75, 1 *καὶ* om. txyδ
75, 3 *πείρωσιν* n
μηδὲν c
75, 11 *μηδὲν* tδ
75, 12 *γινώσκομεν εἶναι* c
75, 13 *χωρισμένης* s
75, 14 *δ'* txy
*75, 16 *ἀνδρείαν* nc
75, 18 *οὐ κακίας* s *οὐκ κακίας δ*
75, 22 *ἐριθίζοντος* n
**δὲ* pcrtxy
75, 23 *καὶ — πρακτέων* om. txy (habet *δ*)
οὐθὲν n
*75, 25 *δὲ* pcrtxy
75, 26 *ἀλλήλαις* c
75, 27 *ὁμογενῶν ἢ τῶν* om. s
τῶν om. c txy
οὐκ ἐχούσαις om. prtxy *δ*
75, 28 ex *ἀπονίμωσι* corr. al. m n *ἀπονέμωσι* c
κατὰ pr
ἴσων t in *ἴσον* corr. x
75, 29 *τῆς* om. tδ
75. 30 *ἰδίαν* in *ἰδίων* corr. n *ἰδίαν* s
75, 31 post *μὲν* add. *γὰρ* pr
φύσιν om. txy *δ*
καὶ] *ἢ* txy
76, 2 *δικαιοπραγίας* c
ψυχῆς om. txy *δ*
76, 5 *θεσπιθέντας* nt
76, 7 *εἰ*] *ἡ* tδ
ὁ om. tδ
οὗτος om. txy *δ*
ἂν δέξαιτο c
76, 11 *ἐθέσπισε* pr *ἐθέσπιζεν* txy
ὁ θεὸς c
76, 12 ex *φώνου* corr. n al. m.
76. 14 *τὸ* om. txy
76, 15 post *μητέρα* add. *σου* nc
76, 17 *οἰκοιοῦνται* c
76, 19 *μοιχεύσης* txy
76, 20 *τὸ θῆλυ* c
76, 21 ex *μῆξίν* corr. al. m. n
76, 23 *οὐκ ἔστιν ὅλως* prtxy
ὁ γάμος prtxy
76, 25 *εἶναι* om. c
76, 27 *τοῦ* om. c
76, 28 *την φυσικην* txy
76, 29 *εἰώθασι* pcr
καὶ] *ἢ* txy
77, 1 ex *εὐτελέστεροσ* corr. m. rec. p
77, 2 *σπουδαιώτερον* n
77, 7 *εἰπεῖν* om. t *αδ*
77, 8 *τῆς* om. txy
77, 12 *τὸν ὁ* in ras. c *τῶν* ptxy *δ*
77, 14 *τι* om. np txy
μικρῶν n *μικρῶσ* superscr. *πρόσθεν* s *μικρὸν* pr txy
77, 15 *ἡμῖν* in fine lineae post *εἰρημένων* add. p *εἰρημένων ἡμῖν* rtxy
77, 15. 16 *καταλιπεῖν — ἀρχῆς* om. t *αδ*
77, 15 *καταλειπεῖν* n
77, 16 *οὖν* om. s
77, 18 *τὸν* c
77, 20 *τοῦ τόπου* tδ
77, 21 *εἰ* c
77, 22 *οὐ* om. s
77, 23 *ἐπικείμενον* txy *δ*
77, 25 *εἰρμῶν* n
77, 26 *ἐκ* om. c
77, 28 *ὡς* om. c
*77, 29 *μὴ δὲ* prtxy
78, 1 *τοῦτ'* prtxy
*78, 2 *μετείη* c, in ras. p, rtxy, in *μέτεστι* corr. s
ἄν om. nsc, ex corr. add. p
78, 3 *ἢ*] *καὶ* c

78, 5 *δὲ* txy
ex *τῶν* corr. p *τῶν* r
78, 6 *τοῦτο τὸ τέλοσ* c
ἀθανάτων ptxy *δ*
78, 8 ex *καὶ χωρισμένησ* corr. al. m. n *κεχωρισμένη* c
78, 10 ex *ἀμφοῖσ* corr. al. m. n
λαχὼν τὸν βίον prtxy
78, 12 ante *οὔτε* add. *τοῦ συναμφοτέρου τέλοσ τοῦτο δὲ* t*δ*
ex *ζόντων* corr. n
78, 15 *μηδὲν* c
78, 16 *πάντωσ* in *παντὸς* al. m. corr. n *παντὸσ* s
78, 20 *πάντων* c
78, 25 *ταῖσ ψυχαῖσ αὐταῖσ* prtxy*δ*
78, 26 *αὖ τὸ* p txy
78, 28 *γινομένησ* c txy
78, 31 *φυσικῶσ* p
ex *συνήρμωσται* corr. al. m. n
78, 32 *τῆτε τῇ* n
τε om. prtxy *δ*
ex *δόντωσ* corr. n, *δόντοσ* in mg. *γρ. ὄντοσ* tx*δ* *ὄντοσ* cy
78, 33 ex *ἐπαγέλλεσθαι* corr. al. m c *ἐπαγγέλλεσθαι* t*δ*
καὶ t*δ*
79, 1 *προπεπονθότεσ* prxy *προπεπονθότων* t

Praeter codices npc etiam quartum exemplar extitit ex codice Arethae deriuatum quod ipsum periisse uidetur, sed per apographa haud pauca propagatum est. huic quartae classi adscribendi sunt

a) codex Monacensis 81 s. XV. continet fol. 459^{r}—479^{r} Libellum. extat subscriptio haec: *μιχαῆλοσ σοφιανὸσ ἐπηνώρθωσεν ὡσ ἐνῆν μάλιστα ἐσ τὸ πρωτότυπον κιβδήλωσ ἔχον ἀπακριβώσασ οὐδεν* [*δεν* ex *τε* corr.] *τε ἀφ᾽ ἑαυτοῦ προσθεῖσ οὔτ᾽ ἀφελών:* ceterum Sophianus codicem non ex archetypo tantum, sed etiam ex coniectura correxit. praefectorum bibliothecae Monacensis beneuolentia factum est ut codicem Rostochii inspicere possem.

b) codex Laubanensis s. XVI. continet Libellum. in inuolucro scripta sunt: 'Ad Bibliothecam Lauban: scriptum hoc peruetus e libris peruenit Heinrici Joachimi Heine. Lauban d. 19. Jun. 1697.' directoris gymnasii Laubanensis beneuolentia factum est ut codicem Rostochii inspicere possem.

c) codex Parisinus suppl. 143 s. XVI, olim Sorbonicus, a Georgio Palaeocappa 'Apterae quae est urbs Cretensium' conscriptus. Parisiis inspexi, sed doleo me paucissima enotasse.

d) codex Parisinus bibliothecae Mazarinaeae 1298, olim Oratorianus. non uidi; pauca inde euotauit Maranus.

e) codex Suffridi Petri, cuius lectiones praesto sunt in notis a Suffrido Petro translationi latinae Libelli [Colon. 1567] adiectis.

omnium horum codicum communis est lectio *ἀπεχθάνεται* [p. 2, 2] quae nisi ex ipso codice Arethae deriuari nequit. p. 6, 8

Monacensis habet ut codex Arethae *σοφοκλέους σοφεῖσ ταῖσ ἀληθείαισ ἴν'*, Laubanensis *σοφοκλέους* spatium *ταῖσ ἀληθείαισ ἴν'*, Parisinus suppl. 143 *σοφοκλέους ταῖσ ἀληθείαισ ἴν'*. p. 25, 13 in Monacensi est ut in codice Arethae *ἐξ ηιονίησ ἀλόχοιο* quae lectio in Laubanensi ita correcta est *ἴρηξ ἐμῆσ ἀλόχοιο*. p. 46, 2 codicis Arethae lectionem corruptam fideliter seruauit *οὐκ αρτεσ αυτου;* correxit codicum Laubanensis et Petrini archetypus *οὐκ ἀρνοῖντεσ αὐτόν*. neque enim ullus ex his codicibus ex ipso codice Arethae transcriptus est, quoniam in omnibus e. g. extat lectio *ὑμῖν* [p. 2, 1] ab illo aliena, sed ad communem quendam archetypum ex codice Arethae transcriptum redeunt. artius inter se cohaerent codex Laubanensis et Petrinus; plura dicere non possum quoniam Parisinorum lectionibus careo. neque tamen operae pretium est has sordes ad amussim expedire. hoc unum scitu dignum est, fundamentum editionis Gesnerianae Libelli codicem fuisse Monacensis simillimum; in uno enim Monacensi haud pauca uitia editionis principis redeunt: p. 6, 12 *πληρουμένων*, p. 16, 10. 11 *πηλός — καὶ ὁ* om., p. 26, 20. 21 *χεόμενα*, p. 47, 8 *ἐπιχειρίων*.

Restat ut gratias agam quam maximas uiris de hac editione praeclare meritis Vdalrico de Wilamowitz-Moellendorf, quem et Athenagorae alterum editorem dicere debeo, et Oscari de Gebhardt cuius indefessa sedulitas in plagulis corrigendis optime me adiuuit.

Rostochii mense Augusto 1891.

Eduardus Schwartz.

CORRIGENDA

p. 13, 24 legas *κρείττον'*
p. 13, 28 legas Gorg. p. 524a
p. 18, 28 legas in loco Platonis *αὐτῷ*, non *ταὐτῷ*
p. 21, 22 legas *καταρχομένου*
p. 24, 19 initio lineae signum lacunae excidit
p. 29, 3 legas *τίνι*
p. 30, 25 legas Pseudoplat. epist. 2 p. 312e
p. 34, 32. 33 deleas uerba 'scripserim ⟨*μὴ*⟩ *κοινὸν'*
p. 47, 14 legas *ΠΡΕΣΒΕΙΑ*
p. 64, 30 in margine excidit 244

praeterea haud paucae litterae et prosodiae signa per typothetae culpam post plagulas correctas exciderunt.

A = codex Parisinus 451 per Baanem in usum Arethae a. 914 scriptus

a = correcturae ab Aretha factae

n = codex Mutinensis III D 7 ex Aa transscriptus

p = codex Parisinus 174 ex Aa transscriptus

c = codex Parisinus 450 ex Aa transscriptus

s = codex Argentoratensis 9 ex n transscriptus

Wil = V. de Wilamowitz-Moellendorf

ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΠΕΡΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

ed. Otto

Αὐτοκράτορσιν Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Ἀντωνίνῳ καὶ Λουκίῳ Αὐρηλίῳ Κομόδῳ Γερμανικοῖς Σαρματικοῖς, τὸ δὲ μέγιστον Φιλοσόφοις.

Ἡ ὑμετέρα, μεγάλοι βασιλέων, οἰκουμένη ἄλλος ἄλλοις ἔθεσι χρῶνται καὶ νόμοις, καὶ οὐδεὶς αὐτῶν νόμῳ καὶ φόβῳ
4 *δίκης, κἂν γελοῖα ᾖ, μὴ στέργειν τὰ πάτρια εἴργεται, ἀλλ' ὁ | μὲν Ἰλιεὺς θεὸν Ἕκτορα λέγει καὶ τὴν Ἑλένην Ἀδράστειαν ἐπιστάμενος προσκυνεῖ, ὁ δὲ Λακεδαιμόνιος Ἀγαμέμνονα Δία καὶ Φυλονόην τὴν Τυνδάρεω θυγατέρα καὶ τεννηνοδίαν σέβει, ὁ δὲ Ἀθηναῖος Ἐρεχθεῖ Ποσειδῶνι θύει καὶ Ἀγραύλῳ Ἀθηνᾷ [καὶ τελετὰς καὶ μυστήρια Ἀθηναῖοι ἄγουσιν] καὶ Πανδρόσῳ, αἳ ἐνομίσθησαν ἀσεβεῖν ἀνοίξασαι τὴν λάρνακα, καὶ ἑνὶ λόγῳ κατὰ*
6 *ἔθνη καὶ δήμους θυσίας ⟨καὶ μυστήρια καὶ τελετὰς⟩ ἄγουσιν ἃς ἂν θέλωσιν ἄνθρωποι | [καὶ μυστήρια]. οἱ δὲ Αἰγύπτιοι καὶ αἰλούρους καὶ κροκοδείλους [ὄφεις] καὶ ἀσπίδας καὶ κύνας θεοὺς νομίζουσιν. καὶ τούτοις πᾶσιν ἐπιτρέπετε καὶ ὑμεῖς καὶ οἱ νόμοι, τὸ μὲν [οὖν] μηδ' ὅλως θεὸν ἡγεῖσθαι ἀσεβὲς καὶ ἀνόσιον νομίσαντες, τὸ δὲ οἷς ἕκαστος βούλεται χρῆσθαι ὡς θεοῖς ἀναγκαῖον, ἵνα τῷ πρὸς τὸ θεῖον δέει ἀπέχωνται τοῦ ἀδικεῖν.*

---

5 *Γερμανικοῖς* Mommsen *αρμε///ιακοισ* A [*κ* erasum esse videtur] *ἀρμενιακοῖσ* a 11 *ἐπιστάμενον* A corr. m. 1 12 *τυνδάρεωσ* A *καὶ τεννηνοδίαν* A *καθὰ τὴν Ενοδίαν* ego 13 *Ἀθηνᾷ* ego *ἀθηναῖοι* A 13. 14 *καὶ — ἄγουσιν* deleui 16 *θυσίας — ἄγουσιν* ego *θυσίασ κατάγουσιν* A 17 *καὶ μυστήρια* deleui 18 *ὄφεισ* A *καὶ ὄφεισ* a, glossema vocabuli *ἀσπίδας* eieci 20 *οὖν* del. n m. rec.

[ἡμῖν δὲ, καὶ μὴ παρακρουσθῆτε ὡς οἱ πολλοὶ ἐξ ἀκοῆς, τῷ ὀνόματι ἀπεχθάνεται. οὐ γὰρ τὰ ὀνόματα μίσους ἄξια, ἀλλὰ τὸ ἀδίκημα δίκης καὶ τιμωρίας.] διόπερ τὸ πρᾶον ὑμῶν καὶ ἥμερον καὶ τὸ πρὸς ἅπαντα εἰρηνικὸν καὶ φιλάνθρωπον θαυμά-
5 ζοντες οἱ μὲν καθ' ἕνα ἰσονομοῦνται, αἱ δὲ πόλεις πρὸς ἀξίαν τῆς | ἴσης μετέχουσι τιμῆς, καὶ ἡ σύμπασα οἰκουμένη τῇ ὑμετέρᾳ fol. 32
συνέσει βαθείας εἰρήνης ἀπολαύουσιν. ἡμεῖς δὲ οἱ λεγόμενοι Χριστιανοί, ὅτι | μὴ προνενόησθε καὶ ἡμῶν, συγχωρεῖτε δὲ μηδὲν 8
ἀδικοῦντας, ἀλλὰ καὶ πάντων, ὡς προϊόντος τοῦ λόγου δειχθήσε-
10 ται, εὐσεβέστατα διακειμένους καὶ δικαιότατα πρός τε τὸ θεῖον καὶ τὴν ὑμετέραν βασιλείαν, ἐλαύνεσθαι καὶ φέρεσθαι καὶ διώκεσθαι, ἐπὶ μόνῳ ὀνόματι προσπολεμούντων ἡμῖν τῶν πολλῶν, μηνῦσαι τὰ καθ' ἑαυτοὺς ἐτολμήσαμεν (διδαχθήσεσθε δὲ ὑπὸ τοῦ λόγου ἄτερ δίκης καὶ παρὰ πάντα νόμον καὶ λόγον πάσχον-
15 τας ἡμᾶς) καὶ δεόμεθα ὑμῶν καὶ περὶ ἡμῶν τι σκέψασθαι, ὅπως παυσώμεθά ποτε ὑπὸ τῶν συκοφαντῶν σφαττόμενοι. οὐδὲ γὰρ εἰς χρήματα ἢ παρὰ τῶν διωκόντων ζημία οὐδὲ εἰς ἐπιτιμίαν ἡ αἰσχύνη ἢ εἰς ἄλλο τι τῶν μειόνων ἢ βλάβη (τούτων γὰρ καταφρονοῦμεν, κἂν τοῖς πολλοῖς δοκῇ σπουδαῖα, δέροντα
20 οὐ μόνον οὐκ ἀντιπαίειν οὐδὲ μὴν δικάζεσθαι τοῖς ἄγουσιν καὶ ἁρπάζουσιν ἡμᾶς μεμαθηκότες, ἀλλὰ τοῖς μὲν κἂν κατὰ κόρρης προπηλακίζωσιν, καὶ τὸ ἕτερον παίειν παρέχειν τῆς κεφαλῆς μέρος, τοῖς δέ, εἰ τὸν χιτῶνα ἀφαιροῖντο, ἐπιδιδόναι καὶ τὸ ἱμάτιον), ἀλλ' εἰς τὰ σώματα καὶ τὰς ψυχάς, ὅταν ἀπείπωμεν
25 τοῖς χρήμασιν, ἐπιβουλεύουσιν ἡμῖν κατασκεδάζοντες ὄχλον ἐγκλη|μάτων, ἃ ἡμῖν μὲν οὐδὲ μέχρις ὑπονοίας, τοῖς δὲ ἀδολε- 10
σχοῦσιν καὶ τῷ ἐκείνων πρόσεστι γένει. 2. καὶ εἰ μέν τις ἡμᾶς

---

21) Luc. 6, 29 23) Matth. 5, 40

1—3 *ἡμῖν — τιμωρίας*] eieci, quoniam *ἡμῖν* Athenagoras dicere non poterat antequam explicationem *οἱ λεγόμενοι Χριστιανοί* addidisset. Athenagorae locum ita vindicari posse ut post *Χριστιανοί* [l. 8] inseratur, censet Wil 2 *ἀπεχθάνεται* A *εσθε* in mg. a *ἀπεχθανόμενοι* Wil 7 *ἀπολαύουσιν*] *ουσι* in ras. a 8 *προνενόησθαι* A corr. a *συγχωρεῖται* A corr. m. rec. 13 *διδαχθήσεσθαι* A corr. a 18 *ἢ* om. A add. a *μειόνων* ego *μειζόνων* A 20 *οὐκ* ego *τὸ* A 22 *προπηλακίζουσιν* A corr. a 25 *κατασκεδάζοντες*] *σκε* in ras. a

fol. 323 v λ[ε]ιν ἔχει ἢ μικρὸν ἢ μεῖζον ἀδικοῦντας, κο|λάζεσθαι οὐ
[ζ]ητούμεθα, ἀλλὰ καὶ ἥτις πικροτάτη καὶ ἀνηλεὴς τιμωρία,
[τ]ιμᾶσιν ἀξιοῦμεν· εἰ δὲ μέχρις ὀνόματος ἡ κατηγορία (εἰς γοῦν
[τ]ὴν σήμερον ἡμέραν ἃ περὶ ἡμῶν λογοποιοῦσιν, [ἡ] κοινὴ καὶ
[κ]ρατοῦσα τῶν ἀνθρώπων φήμη, καὶ οὐδεὶς ἀδικῶν Χριστιανὸς
[ἐ]γκαλεῖται), ὑμῶν ἤδη ἔργον τῶν μεγίστων καὶ φιλανθρωπο-
[τ]άτων καὶ φιλομαθεστάτων βασιλέων ἀποσκευάσαι ἡμῶν νόμῳ
[δ]ικαίῳ πήρειαν, ἵν' ὥσπερ ἡ σύμπασα ταῖς παρ' ὑμῶν εὐεργεσίαις
[ἀ]φ' ἑνὸς ἀνθ' ἑνὸς κεκοινώνηκε ** καὶ κατὰ πόλεις, καὶ ἡμεῖς ἔχωμεν
[τ]ὴν χάριν σεμνυνόμενοι ὅτι πεπαύμεθα συκοφαντούμενοι.
[Ο]ὐ γὰρ οὐ πρὸς τῆς ὑμετέρας δικαιοσύνης τοὺς μὲν ἄλλους
[ἀ]δικημάτων λαβόντας ἀδικημάτων μὴ πρότερον ἢ ἐλεγχθῆναι κολά-
[ζ]εσθαι, ἐφ' ἡμῶν δὲ μεῖζον ἰσχύειν τὸ ὄνομα τῶν ἐπὶ τῇ δίκῃ
[κ]ρινόντων, οὐκ εἰ ἠδίκησέν τι ὁ κρινόμενος τῶν δικαζόντων ἐπι-
[τ]ιμώντων, ἀλλ' εἰς τὸ ὄνομα ὡς εἰς ἀδίκημα ἐνυβριζόντων.
Τὸ δὲ ὄνομα ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ δι' αὑτοῦ | οὐ πονηρὸν οὐδὲ
[κ]ακὸν νομίζεται, διὰ δὲ τὰς ὑποκειμένας αὐτοῖς ἢ πονηρὰς
[ἢ] χρηστὰς πράξεις ἢ φλαῦρα ἢ ἀγαθὰ δοκεῖ. ὑμεῖς δὲ ταῦτα
[π]άντων σαφέστερον, ὡσανεὶ ἀπὸ φιλοσοφίας καὶ παιδείας πάσης
[ἐ]ξειργασμένοι. διὰ τοῦτο καὶ οἱ παρ' ὑμῖν κρινόμενοι, κἂν ἐπὶ
[ξ]ύλοις φεύγωσι, θαρροῦσιν, εἰδότες ὅτι ἐξετάσετε αὐτῶν τὸν
[β]ίον καὶ οὔτε τοῖς ὀνόμασι προσθήσεσθε, ἂν ᾖ κενά, οὔτε ταῖς
[κ]ατηγόρων αἰτίαις, εἰ ψευδεῖς εἶεν· ** ἐν ἴσῃ τάξει τὴν
[ἀ]πολύουσαν δικάζουσαν τῆς ἀπολυούσης δέχονται ψῆφον. τὸ τοίνυν |
fol. 324 r [τ]οὺς ἅπαντας ἴσον καὶ ἡμεῖς ἀξιοῦμεν, μὴ ὅτι Χριστιανοὶ
[δ]εῖσθα μισεῖσθαι καὶ κολάζεσθαι (τί γὰρ ἡμῖν τὸ ὄνομα
[π]ρὸς κακίαν τελεῖ;), ἀλλὰ κρίνεσθαι ἐφ' ὅτῳ ἂν καὶ εὐθύνῃ
[κ]αὶ ἢ ἀφίεσθαι ἀπολυομένους τὰς κατηγορίας ἢ κολάζε-
[σθ]αι τοὺς ἁλισκομένους πονηρούς, μὴ ἐπὶ τῷ ὀνόματι (οὐδεὶς
[γ]ὰρ Χριστιανὸς πονηρός, εἰ μὴ ὑποκρίνεται τὸν λόγον), ἐπὶ δὲ
[τ]ῷ δικήματι. οὕτω καὶ τοὺς ἀπὸ φιλοσοφίας κρινομένους

ἢ deleui 6. 7 *φιλανθρώπων* A em. Stephanus 9 lacunam indicauit
pplens *εἰρήνης* ἔχομεν A 14 *οὐκ εἰ*] *κει* in ras. a 16 *οὐδὲ*
τε A 21 *φεύγουσι* A em. p 23 *κατηγόρων* Wil *κατηγοριῶν* A
n indicaui, *καὶ* ins. Maranus *δὲ* post *ἴσῃ* Gesner 27 *ὅτων* A
em. rrectores n et p

ὁρῶμεν· οὐδεὶς αὐτῶν πρὸ κρίσεως διὰ τὴν ἐπιστήμην ἢ τέχνην ἀγαθὸς ἢ πονηρὸς τῷ | δικαστῇ εἶναι δοκεῖ, ἀλλὰ δόξας 14
μὲν εἶναι ἄδικος κολάζεται, οὐδὲν τῇ φιλοσοφίᾳ προστριψάμενος ἔγκλημα (ἐκεῖνος γὰρ πονηρὸς ὁ μὴ ὡς νόμος φιλοσοφῶν,
5 ἡ δὲ ἐπιστήμη ἀναίτιος), ἀπολυσάμενος δὲ τὰς διαβολὰς ἀφίεται. ἔστω δὴ τὸ ἴσον καὶ ἐφ' ἡμῶν· ὁ τῶν κρινομένων ἐξεταζέσθω βίος, τὸ δὲ ὄνομα παντὸς ἀφείσθω ἐγκλήματος. ἀναγκαῖον δέ μοι ἀρχομένῳ ἀπολογεῖσθαι ὑπὲρ τοῦ λόγου δεηθῆναι ὑμῶν, μέγιστοι αὐτοκράτορες, ἴσους ἡμῖν ἀκροατὰς γενέσθαι καὶ μὴ
10 τῇ κοινῇ καὶ ἀλόγῳ φήμῃ συναπενεχθέντας προκατασχεθῆναι, ἐπιτρέψαι δὲ ὑμῶν τὸ φιλομαθὲς καὶ φιλάληθες καὶ τῷ καθ' ἡμᾶς λόγῳ. ὑμεῖς τε γὰρ οὐ πρὸς ἀγνοίας ἐξαμαρτήσετε καὶ ἡμεῖς τὰ ἀπὸ τῆς ἀκρίτου τῶν πολλῶν φήμης ἀπολυσάμενοι παυσόμεθα πολεμούμενοι.

15 3. Τρία ἐπιφημίζουσιν ἡμῖν ἐγκλήματα, ἀθεότητα Θυέστεια δεῖπνα Οἰδιποδείους μίξεις. ἀλλὰ εἰ μὲν ἀληθῆ ταῦτα, μηδενὸς γένους φείσησθε, ἐπεξέλθετε δὲ τοῖς ἀδικήμασι, σὺν γυναιξὶ καὶ παισὶ | προρρίζους ἡμᾶς ἀποκτείνατε, εἴ γέ τις ἄνθρωπος fol. 324
ὢν ζῇ δίκην θηρίων· καίτοι γε καὶ τὰ θηρία τῶν ὁμο|γενῶν 16
20 οὐχ ἅπτεται καὶ νόμῳ φύσεως καὶ πρὸς ἕνα καιρὸν τὸν τῆς τεκνοποιΐας, οὐκ ἐπ' ἀδείας, μίγνυται, γνωρίζει δὲ καὶ ὑφ' ὧν ὠφελεῖται. εἴ τις οὖν καὶ τῶν θηρίων ἀνημερώτερος, τίνα οὗτος πρὸς τὰ τηλικαῦτα ὑποσχὼν δίκην [καὶ] πρὸς ἀξίαν κεκολάσθαι νομισθήσεται; εἰ δὲ λογοποιΐαι ταῦτα καὶ διαβολαὶ
25 κεναί, φυσικῷ λόγῳ πρὸς τὴν ἀρετὴν τῆς κακίας ἀντικειμένης καὶ πολεμούντων ἀλλήλοις τῶν ἐναντίων θείῳ νόμῳ, καὶ τοῦ μηδὲν τούτων ἀδικεῖν ⟨ἡμᾶς⟩ ὑμεῖς μάρτυρες, κελεύοντες μὴ ὁμολογεῖν, | πρὸς ὑμῶν λοιπὸν ἐξέτασιν ποιήσασθαι βίου, δογ- 18
μάτων, τῆς πρὸς ὑμᾶς καὶ τὸν ὑμέτερον οἶκον καὶ τὴν βασιλείαν
30 σπουδῆς καὶ ὑπακοῆς, καὶ οὕτω ποτὲ συγχωρῆσαι ἡμῖν οὐδὲν πλέον ⟨ἢ⟩ τοῖς διώκουσιν ἡμᾶς. νικήσομεν γὰρ αὐτοὺς ὑπὲρ ἀληθείας ἀόκνως καὶ τὰς ψυχὰς ἐπιδιδόντες.

---

12 *ἐξαμαρτήσεται* A corr. m. rec. 13 *ἀποδυσάμενοι* A em. Maranus
15 *θυέστια* A 16 *οἰδιποδίους* A 18. 19 *ἄνθρωπος ὤν* ego *ἀνὼν* A
21 *μίγνυνται* A 22 *εἴ* in ras. a *ἀνημερότεροσ* A 23 *καὶ* del. Wil
27 *ἡμᾶς* addidi 28 *ὁμολογεῖν* Lindner *ὁμονοεῖν* A 31 *ἢ* addidi

4. *Ὅτι μὲν οὖν οὐκ ἐσμὲν ἄθεοι (πρὸς ἓν ἕκαστον ἀπαντήσω τῶν ἐγκλημάτων), μὴ καὶ γελοῖον ᾖ τοὺς λέγοντας [μὴ] ἐλέγχειν. Διαγόρᾳ μὲν γὰρ εἰκότως ἀθεότητα ἐπεκάλουν Ἀθηναῖοι, μὴ μόνον τὸν Ὀρφικὸν εἰς μέσον κατατιθέντι λόγον καὶ τὰ ἐν Ἐλευσῖνι καὶ τὰ τῶν Καβίρων δημεύοντι μυστήρια καὶ τὸ τοῦ Ἡρακλέους ἵνα τὰς γογγύλας ἕψοι κατακόπτοντι ξόανον, ἄντικρυς δὲ ἀποφαινομένῳ μηδὲ ὅλως εἶναι Θεόν· ἡμῖν δὲ διαιροῦσιν ἀπὸ τῆς ὕλης τὸν Θεὸν καὶ δεικνύουσιν ἕτερον μέν*
325 r *τι εἶναι τὴν ὕλην ἄλλο δὲ τὸν Θεὸν | καὶ τὸ διὰ μέσου πολύ (τὸ μὲν γὰρ Θεῖον ἀγένητον εἶναι καὶ ἄϊδιον, νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ θεωρούμενον, τὴν δὲ ὕλην γενητὴν καὶ φθαρτήν), μή τι*
22 [*οὐκ*] *ἀλόγως τὸ τῆς ἀθεότητος ἐπικαλοῦσιν ὄνομα; εἰ μὲν γὰρ ἐφρονοῦμεν ὅμοια τῷ Διαγόρᾳ, τοσαῦτα ἔχοντες πρὸς θεοσέβειαν ἐνέχυρα, τὸ εὔτακτον τὸ διὰ παντὸς σύμφωνον τὸ μέγεθος τὴν χροιὰν τὸ σχῆμα τὴν διάθεσιν τοῦ κόσμου, εἰκότως ἂν ἡμῖν καὶ ἡ τοῦ μὴ θεοσεβεῖν δόξα καὶ ἡ τοῦ ἐλαύνεσθαι αἰτία προσετρίβετο· ἐπεὶ δὲ ὁ λόγος ἡμῶν ἕνα θεὸν ἄγει τὸν τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητήν, αὐτὸν μὲν οὐ γενόμενον (ὅτι τὸ ὂν οὐ γίνεται ἀλλὰ τὸ μὴ ὄν), πάντα δὲ διὰ τοῦ παρ' αὐτοῦ λόγου πεποιηκότα, ἑκάτερα ἀλόγως πάσχομεν, καὶ κακῶς ἀγορευόμεθα καὶ διωκόμεθα.*

5. *Καὶ ποιηταὶ μὲν καὶ φιλόσοφοι οὐκ ἔδοξαν ἄθεοι, ἐπιστήσαντες περὶ Θεοῦ. ὁ μὲν Εὐριπίδης ἐπὶ μὲν τῶν κατὰ κοινὴν πρόληψιν ἀνεπιστημόνως ὀνομαζομένων Θεῶν διαπορῶν*

ὤφειλε δ' εἴπερ ἔστ' ἐν οὐρανῷ,
Ζεὺς μὴ τὸν αὐτὸν δυστυχῆ καθιστάναι·

24 *ἐπὶ δὲ τοῦ κατ' ἐπιστήμην νοητοῦ ὡς ἔστιν Θεὸς δογματίζων*

ὁρᾷς τὸν ὑψοῦ τόνδ' ἄπειρον αἰθέρα
καὶ γῆν πέριξ ἔχοντα ὑγραῖς ἐν ἀγκάλαις;
τοῦτον νόμιζε Ζῆνα, τόνδ' ἡγοῦ Θεόν·

---

25) frg. 900 28) frg. 941

---

2 *μὴ* deleui 5 *καβήρων* A 7 *αποφαινομένου* A corr. m. rec. 10 *ἀγέννητον* A 12 *οὐκ* del. Wil 25 *ὤφειλε δ'* in fine supplens *κρατῶν* Wil *ὠφέλη δὲ* A *ὤφειλε δῆθεν* Nauck 27 *ἔστιν Θεὸς* Wil *ἐκεῖνος* A

τῶν μὲν γὰρ οὔτε τὰς οὐσίας, αἷς ἐπικατηγορεῖσθαι τὸ ὄνομα συμβέβηκεν, ὑποκειμένας ἑώρα (Ζῆνα γὰρ ὅστις ἐστὶ Ζεύς, οὐκ οἶδα πλὴν λόγῳ) οὔτε τὰ ὀνόματα καθ' ὑποκειμένων κατηγορεῖσθαι πραγμάτων (ὧν γὰρ αἱ οὐσίαι οὐχ ὑπόκεινται, τί πλέον αὐτοῖς τῶν ὀνομάτων;), τὸν δὲ | ἀπὸ τῶν ἔργων, ὄψιν τῶν ἀδήλων fol. 32 νοῶν τὰ φαινόμενα, ἐφώρα [αἰθέρος γῆς]. οὗ οὖν τὰ ποιήματα καὶ ὑφ' οὗ τῷ πνεύματι ἡνιοχεῖται, τοῦτον κατελαμβάνετο εἶναι θεόν, συνάδοντος τούτῳ καὶ Σοφοκλέους

εἷς ταῖς ἀληθείαισιν, εἷς ἐστιν θεός,
ὃς οὐρανόν τ' ἔτευξε καὶ γαῖαν μακράν,

πρὸς τὴν τοῦ οὐρανοῦ φύσιν τοῦ κάλλους τοῦ ἐκείνου πληρουμένην ἑκάτερα, καὶ ποῦ δεῖ εἶναι τὸν θεὸν καὶ ὅτι ἕνα δεῖ εἶναι, διδάσκων. 6. καὶ Φιλόλαος δὲ ὥσπερ ἐν φρουρᾷ πάντα ὑπὸ τοῦ θεοῦ περιειλῆφθαι λέγων, καὶ τὸ ἕνα εἶναι καὶ τὸ ἀνωτέρω τῆς ὕλης δεικνύει. Λῦσις δὲ καὶ Ὄψιμος ὁ μὲν ἀριθμὸν ἄρρητον ὁρίζεται τὸν θεόν, ὁ δὲ τοῦ μεγίστου τῶν ἀριθμῶν τὴν παρὰ τὸν ἐγγυτάτω ὑπεροχήν. εἰ δὲ μέγιστος μὲν ἀριθμὸς ὁ δέκα κατὰ τοὺς Πυθαγορικοὺς ὁ τετρακτύς τε ὢν καὶ πάντας τοὺς ἀριθμητικοὺς καὶ τοὺς ἁρμονικοὺς περιέχων λόγους, τούτῳ δὲ ἐγγὺς παράκειται ὁ ἐννέα, μονάς ἐστιν ὁ θεός, τοῦτ' ἔστιν εἷς· ἑνὶ γὰρ ὑπερέχει ὁ μέγιστος τ᾽ν ἐγγυτάτω. ἐλάχιστον αὐτῷ. Πλάτων δὲ καὶ Ἀριστοτέλης (καὶ οὐχ ὡς ἐπιδεικνύων τὰ δόγματα τῶν φιλοσόφων ἐπ' ἀκριβὲς, οὕτως ἃ εἰρήκασι περὶ θεοῦ διέξειμι· οἶδα γάρ ὅτι ὅσον συνέσει καὶ ἰσχύϊ τῆς βασιλείας πάντων ὑπερέχετε, τοσοῦτον καὶ τῷ πᾶσαν

---

2) cf. frg. 480 9) frg. spur. 1025

---

5 ὄψιν ego ὄψει A cf. Sext. Pyrrh. hypot. 1, 138 ὄψις γὰρ κατ' αὐτοὺς τῶν ἀδήλων τὰ φαινόμενα 6 ἐφώρα ego ἀέρα A cf. Xenoph. Cyrop. 8, 7, 17 οὐδὲ γὰρ νῦν τοι τήν γ' ἐμὴν ψυχὴν ἑωρᾶτε, ἀλλ' οἷς διεπράττετο, τούτοις αὐτὴν ὡς οὖσαν κατεφωρᾶτε αἰθέρος γῆς deleui 9 εἷς ταῖς ἀληθείαισιν] σοφεισ ταῖσ ἀληθείαισ ἵν' A 10 ἔτευξεν A 11 οὐρανοῦ ego θεοῦ A 15 τῶι ἀνωτέρωι A corr. m. rec. λυσησ A corr. m. rec. Ὄψιμος Meursius ὄψει A 17 τῶν ἐγγυτάτων A em. Gesner 19 ἁρμονικοὺς ego ἁρμονίουσ A 22 ἐλάχιστον αὐτῷ non extrico 25 ἰσχυεῖ A corr. per ras. ὑπερέχεται A corr. m. rec.

παιδείαν ἀκριβοῦν | πάντων κρατεῖτε, οὕτω καθ' ἕκαστον παιδείας μέρος κατορθοῦντες ὡς οὐδὲ οἱ ἐν αὐτῆς μόριον ἀποτεμόμενοι· ἀλλ' ἐπειδὴ ἀδύνατον δεικνύειν ἄνευ παραθέσεως ὀνομάτων ὅτι μὴ μόνοι εἰς μονάδα τὸν Θεὸν κατακλείομεν, ἐπὶ τὰς δόξας
l. 326 r ἐτραπόμην), φησὶν οὖν ὁ | Πλάτων· 'τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὑρεῖν τε ἔργον καὶ εὑρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν', ἕνα τὸν ἀγένητον καὶ ἀΐδιον νοῶν Θεόν. εἰ δ' οἶδεν καὶ ἄλλους οἷον ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ἀστέρας, ἀλλ' ὡς γενητοὺς οἶδεν αὐτούς· 'Θεοὶ Θεῶν, ὧν ἐγὼ δημιουργὸς πατήρ τε ἔργων ἃ ἄλυτα ἐμοῦ μὴ θέλοντος, τὸ μὲν οὖν δεθὲν πᾶν λυτόν'. εἰ τοίνυν οὐκ ἔστιν ἄθεος Πλάτων, ἕνα τὸν δημιουργὸν τῶν ὅλων νοῶν ἀγένητον θεόν, οὐδὲ ἡμεῖς ἄθεοι, ὑφ' οὗ λόγῳ δεδημιούργηται καὶ τῷ παρ' αὐτοῦ πνεύματι συνέχεται τὰ πάντα, τοῦτον εἰδότες καὶ κρατύνοντες θεόν. ὁ δὲ
32 Ἀρι | στοτέλης καὶ οἱ ἀπ' αὐτοῦ ἕνα ἄγοντες οἱονεὶ ζῷον σύνθετον, ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συνεστηκότα λέγουσι τὸν θεόν, σῶμα μὲν αὐτοῦ τὸ αἰθέριον νομίζοντες τούς τε πλανωμένους ἀστέρας καὶ τὴν σφαῖραν τῶν ἀπλανῶν κινούμενα κυκλοφορητικῶς, ψυχὴν δὲ τὸν ἐπὶ τῇ κινήσει τοῦ σώματος λόγον, αὐτὸν μὲν οὐ κινούμενον, αἴτιον δὲ τῆς τούτου κινήσεως γινόμενον. οἱ δὲ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, κἂν ταῖς προσηγορίαις κατὰ τὰς παραλλάξεις τῆς ὕλης, δι' ἧς φασι τὸ πνεῦμα χωρεῖν τοῦ θεοῦ, πληθύνωσι τὸ θεῖον τοῖς ὀνόμασι, τῷ γοῦν ἔργῳ ἕνα νομίζουσι τὸν θεόν. εἰ γὰρ ὁ μὲν θεὸς πῦρ τεχνικὸν ὁδῷ βαδίζον ἐπὶ γενέσει κόσμου ἐμπεριειληφὸς ἅπαντας τοὺς σπερματικοὺς λόγους καθ'
34 οὓς ἕκαστα καθ' εἱμαρμένην γίγνεται, τὸ δὲ πνεῦμα αὐτοῦ διήκει δι' ὅλου τοῦ κόσμου, ὁ θεὸς εἷς κατ' αὐτούς, Ζεὺς μὲν
l. 326 u κατὰ τὸ ζέον τῆς ὕλης ὀνομαζόμενος, Ἥρα δὲ κατὰ τὸν | ἀέρα, καὶ τὰ λοιπὰ καθ' ἕκαστον τῆς ὕλης μέρος δι' ἧς κεχώρηκε καλούμενος.

---

5) Tim. p. 28 c 9) ibid. p. 41 a 14) Aet. 1, 7, 32 p. 305 D. 20) ibid. 1, 7, 33

---

1 *κρατεῖται* A corr. per ras. 7 *ἀγέννητον* A 10 *ἃ ἄλυτα* Plato *ἀδύνατα* A *οὖν δή* Plato 12 *ἀγέννητον* A 14 *κρατύνοντες* ego *κρατοῦντεσ* A 23 *τὸ .. ἔργον* A corr. m. 1 24 *γενέσει* s cf. Aet. p. 306 D. *γενέσεισ* A

7. Ὅταν οὖν τὸ μὲν εἶναι ἓν τὸ θεῖον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κἂν μὴ θέλωσι, τοῖς πᾶσι συμφωνῆται ἐπὶ τὰς ἀρχὰς τῶν ὅλων παραγινομένοις, ἡμεῖς δὲ κρατύνωμεν τὸν διακοσμήσαντα τὸ πᾶν τοῦτο, τοῦτον εἶναι τὸν θεόν, τίς ἡ αἰτία τοῖς μὲν ἐπ' ἀδείας ἐξεῖναι καὶ λέγειν καὶ γράφειν περὶ τοῦ θείου ἃ θέλουσιν, ἐφ' ἡμῖν δὲ κεῖσθαι νόμον, οἷ ἔχομεν ὅ τι καὶ νοοῦμεν καὶ ὀρθῶς πεπιστεύκαμεν, ἕνα θεὸν εἶναι, ἀληθείας σημείοις καὶ λόγοις παραστῆσαι; ποιηταὶ μὲν γὰρ καὶ φιλόσοφοι, ὡς καὶ τοῖς ἄλλοις, ἐπέβαλον στοχαστικῶς, κινηθέντες μὲν κατὰ συμπάθειαν τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ πνοῆς ὑπὸ τῆς αὐτὸς αὑτοῦ ψυχῆς ἕκαστος ζητῆσαι εἰ δυνατὸς εὑρεῖν καὶ νοῆσαι τὴν ἀλήθειαν, τοσοῦτον δὲ | δυνηθέντες ὅσον περινοῆσαι, οὐχ εὑρεῖν τὸ ὄν, οὐ 36
παρὰ θεοῦ περὶ θεοῦ ἀξιώσαντες μαθεῖν ἀλλὰ παρ' αὑτοῦ ἕκαστος· διὸ καὶ ἄλλος ἄλλως ἐδογμάτισεν αὐτῶν καὶ περὶ θεοῦ καὶ περὶ ὕλης καὶ περὶ εἰδῶν καὶ περὶ κόσμου. ἡμεῖς δὲ ὧν νοοῦμεν καὶ πεπιστεύκαμεν ἔχομεν προφήτας μάρτυρας, οἳ πνεύματι ἐνθέῳ ἐκπεφωνήκασι καὶ περὶ τοῦ θεοῦ καὶ περὶ τῶν τοῦ θεοῦ. εἶποιτε δ' ἂν καὶ ὑμεῖς συνέσει καὶ τῇ περὶ τὸ ὄντως θεῖον εὐσεβείᾳ τοὺς ἄλλους προὔχοντες ὡς ἔστιν ἄλογον παραλιπόντας πιστεύειν τῷ παρὰ τοῦ θεοῦ πνεύματι ὡς ὄργανα κεκινηκότι τὰ τῶν προφητῶν στόματα, προσέχειν δόξαις ἀνθρωπίναις.

8. Ὅτι τοίνυν εἷς ἐξ ἀρχῆς ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητὴς θεός, οὑτωσὶ σκέψασθε, ἵν' ἔχητε καὶ τὸν λογισμὸν ἡμῶν τῆς πίστεως. εἰ δύο ἐξ ἀρχῆς ἢ πλείους ἦσαν θεοί, ἤτοι ἐν | ἑνὶ 38
καὶ ταὐτῷ ἦσαν ἢ ἰδίᾳ ἕκαστος αὐτῶν. ἐν μὲν οὖν ἑνὶ καὶ ταὐτῷ εἶναι οὐκ ἠδύναντο. οὐ γὰρ, εἰ θεοί, ὅμοιοι, ἀλλ' ὅτι ἀγένητοι, οὐχ ὅμοιοι· τὰ μὲν γὰρ γενητὰ ὅμοια τοῖς παραδείγμασιν, τὰ δὲ ἀγένητα ἀνόμοια, οὔτε ἀπό τινος οὔτε | πρός fol. 327
τινα γενόμενα. εἰ δέ, ὡς χεὶρ καὶ ὀφθαλμὸς καὶ ποὺς περὶ

---

2 *συμφωνῆται ἐπὶ*] ῆται ἐ in ras. a 4 inter *μὲν* et *ἐπ' ἀδείας* ins. A·*ἀδοκιμάζουσιν ἐπειδὴ οἱ πολλοὶ* [p. 14, 7] etc. usque ad *κνίσηι τε παρατρωπῶσιν* [p. 14, 26] 12 *εὑρεῖν τὸ ὄν* ego *εὕρηντο· ὄν* A 21 *κεκινηκότα* A corr. np et m. rec. A *τὰ* om. A add. a 24 *ἔχοιτε* A 26. 27 *καὶ ταὐτῷ*] *καὶ ταὐ* add. a *ἠδυνατο* A corr. a 27. 28 *ἀλλοτ///ια//ενητοὶ* A *ἀλλ' ὅτ//ι ἀγενητοι τε καὶ γενητοὶ* a

ἓν σῶμά εἰσιν συμπληρωτικὰ μέρη, ἕνα ἐξ αὐτῶν συμπληροῦντες, ὁ Θεὸς εἷς· καίτοι ὁ μὲν Σωκράτης, παρὸ γενητὸς καὶ φθαρτός, συγκείμενος καὶ διαιρούμενος εἰς μέρη, ὁ δὲ Θεὸς ἀγένητος καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀδιαίρετος· οὐκ ἄρα συνεστὼς ἐκ μερῶν. εἰ δὲ ἰδίᾳ ἕκαστος αὐτῶν, ὄντος τοῦ τὸν κόσμον πεποιηκότος ἀνωτέρω τῶν γεγονότων καὶ ὑπὲρ ἃ ἐποίησέ τε καὶ ἐκόσμησεν, ποῦ ὁ ἕτερος ἢ οἱ λοιποί; εἰ γὰρ ὁ μὲν κόσμος σφαιρικὸς ἀποτελεσθεὶς οὐρανοῦ κύκλοις ἀποκέκλεισται, ὁ δὲ τοῦ κόσμου ποιητὴς
40 ἀνωτέρω | τῶν γεγονότων παρέχων αὐτὸν τῇ τούτων προνοίᾳ, τίς ὁ τοῦ ἑτέρου Θεοῦ ἢ τῶν λοιπῶν τόπος; οὔτε γὰρ ἐν τῷ κόσμῳ ἐστίν, ὅτι ἑτέρου ἐστίν· οὔτε περὶ τὸν κόσμον, ὑπὲρ γὰρ τοῦτον ὁ τοῦ κόσμου ποιητὴς Θεός. εἰ δὲ μήτε ἐν τῷ κόσμῳ ἐστὶν μήτε περὶ τὸν κόσμον [τὸ γὰρ περὶ αὐτὸν πᾶν ὑπὸ τούτου κατέχεται], ποῦ ἐστιν; ἀνωτέρω τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Θεοῦ, ἐν ἑτέρῳ τόπῳ καὶ περὶ ἕτερον; ἀλλ' εἰ μέν ἐστιν ἐν ἑτέρῳ καὶ περὶ ἕτερον, οὔτε περὶ ἡμᾶς ἐστιν ἔτι (οὐδὲ γὰρ κόσμου κρατεῖ), οὔτε αὐτὸς δυνάμει μέγας ἐστίν (ἐν γὰρ περιωρισμένῳ τόπῳ ἐστίν). [εἰ δὲ οὔτε ἐν ἑτέρῳ κόσμῳ ἐστὶν (πάντα γὰρ ὑπὸ τούτου πεπλήρωται) οὔτε περὶ ἕτερον (πάντα γὰρ ὑπὸ τούτου κατέχεται), καὶ οὐκ ἔστιν, οὐκ ὄντος ἐν ᾧ ἐστιν.] ἢ τί ποιεῖ, ἑτέρου μὲν ὄντος οὗ ἐστιν ὁ κόσμος, αὐτὸς δὲ ἀνωτέρω ὢν τοῦ ποιητοῦ τοῦ κόσμου, οὐκ ὢν δὲ οὔτε ἐν κόσμῳ οὔτε περὶ κόσμον; [ἀλλ' ἔστι τι ἕτερον
328 r ἵνα που στῇ ὁ γενόμενος κατὰ τοῦ ὄντος; ἀλλ' ὑπὲρ αὐτὸν | ὁ
42 Θεὸς καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ. καὶ τίς ἔσται | τόπος τὰ ὑπὲρ τὸν κόσμον τούτου πεπληρωκότος;] ἀλλὰ προνοεῖ; καὶ μὴν οὐδὲ προνοεῖ, εἰ μὴ πεποίηκεν. εἰ δὲ [μὴ ποιεῖ] μήτε προνοεῖ μήτε ἐστὶ τόπος

---

1 συμπληρωτικὰ ego συμπληροῦντεσ τὰ A cf. Clem. strom. 2, 17 p. 468 P. εἴη γὰρ ἂν οὕτως, ὃ μηδ' εἰπεῖν θέμις, μερικῶς ἁμαρτάνων ὁ Θεός, εἴγε τὰ μέρη τοῦ ὅλου μέρη καὶ συμπληρωτικὰ τοῦ ὅλου· εἰ δὲ μὴ συμπληρωτικά, οὐδὲ μέρη εἴη ἄν 3 ἀγέννητος A 5 ἑκάστου A corr. s ἀνωτερω/// A 6 ὑπὲρ Wil περὶ A 9 παρέχων αὐτὸν ego ἐπέχων αὐτὸν A 13 τὸ — κατέχεται interpolata esse et pronomine inepto et molesta repetitione indicatur 14 ἀνωτέρω/// A τόπῳ Wil κόσμωι A 15 καὶ [prius] ego ἢ A ex corr. 16 οὐδὲ ego οὔτε A 17—20 εἰ — ἐστιν del Wil et ego 21 ἀνωτέρω/// A 22—25 ἀλλ'—πεπληρωκότος deleui 25 ἀλλὰ] in mg. οὐ a 25. 26 οὐδὲ προνοεῖ, εἰ μὴ Gesner οὐδὲν εἰ μὴ προνοῇι A 26 μὴ ποιεῖ del. Wil

ἕτερος ἐν ᾧ ἐστιν, εἷς οὗτος ἐξ ἀρχῆς καὶ μόνος ὁ ποιητὴς τοῦ κόσμου θεός.

9. Εἰ μὲν οὖν ταῖς τοιαύταις ἐννοίαις ἀπηρκούμεθα, ἀνθρωπικὸν ἄν τις εἶναι τὸν καθ' ἡμᾶς ἐνόμιζεν λόγον· ἐπεὶ δὲ αἱ φωναὶ τῶν προφητῶν πιστοῦσιν ἡμῶν τοὺς λογισμούς· νομίζω ⟨δὲ⟩ καὶ ὑμᾶς φιλομαθεστάτους καὶ ἐπιστημονεστάτους ὄντας οὐκ ἀνηκόους γεγονέναι οὔτε τῶν Μωσέως οὔτε τῶν Ἡσαΐου καὶ Ἱερεμίου καὶ τῶν λοιπῶν προφητῶν, οἳ κατ' ἔκστασιν τῶν ἐν αὐτοῖς λογισμῶν, κινήσαντος αὐτοὺς τοῦ θείου πνεύματος, ἃ ἐνηργοῦντο ἐξεφώνησαν, συγχρησαμένου τοῦ πνεύματος ὡς εἰ καὶ αὐλητὴς αὐλὸν ἐμπνεύσαι — τί οὖν οὗτοι; Κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν· οὐ λογισθήσεται ἕτερος πρὸς αὐτόν· καὶ πάλιν· Ἐγὼ θεὸς πρῶτος καὶ μετὰ ταῦτα, καὶ πλὴν ἐμοῦ οὐκ ἔστι θεός. ὁμοίως· Ἔμπροσθεν ἐμοῦ οὐκ ἐγένετο ἄλλος θεὸς καὶ μετ' ἐμὲ οὐκ ἔσται· ἐγὼ ὁ θεὸς καὶ οὐκ ἔστι πάρεξ ἐμοῦ. καὶ περὶ τοῦ μεγέθους· Ὁ οὐρανός μοι θρόνος, ἡ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν | ποδῶν μου. ποῖον οἶκον οἰκοδομήσετέ μοι, ἢ τίς 44
τόπος τῆς καταπαύσεώς μου; καταλείπω δὲ ὑμῖν ἐπ' αὐτῶν τῶν βιβλίων γενομένοις ἀκριβέστερον τὰς ἐκείνων ἐξετάσαι προφητείας, ὅπως μετὰ τοῦ προσήκοντος λογισμοῦ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπήρειαν ἀποσκευάσησθε.

10. Τὸ μὲν οὖν ἄθεοι μὴ εἶναι, ἕνα τὸν ἀγένητον καὶ ἀΐδιον | καὶ ἀόρατον καὶ ἀπαθῆ καὶ ἀκατάληπτον καὶ ἀχώρητον, fol. 8
νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ καταλαμβανόμενον, φωτὶ καὶ κάλλει καὶ πνεύματι καὶ δυνάμει ἀνεκδιηγήτῳ περιεχόμενον, ὑφ' οἷς γεγένηται τὸ πᾶν διὰ ⟨τοῦ παρ'⟩ αὐτοῦ λόγου καὶ διακεκόσμηται καὶ συγκρατεῖται, θεὸν ἄγοντες, ἱκανῶς μοι δέδεικται ** νοοῦμεν γὰρ καὶ υἱὸν τοῦ θεοῦ. καὶ μή μοι γελοῖόν τις νομίσῃ τὸ υἱὸν εἶναι τῷ θεῷ. οὐ γὰρ ὡς ποιηταὶ μυθοποιοῦσιν οὐδὲν βελ-

---

12) cf. Exod. 20, 2—3 13) Ies. 44, 6 . 14) Ies. 43, 10. 11 16) Ies. 66, 1

---

4 ἐνόμιζεν Wil ἐνόμισεν A 6 δὲ add. Wil 7 ἀνηκόους ego ἀνοήτους A 8 ἡσαΐα A corr. np ιερεμίου A ἱηρεμίου a 14 ὁμοίως Otto ὅμοιος A 15 in mg. add. σωζον a 22 τὸν p al. m. τὸ A ἀγέννητον A 26 διὰ-αὐτοῦ ego διαυτοῦ A διὰ τοῦ αὐτοῦ a 27 lacunam statui, ἀλλὰ suppl. Wil

τίους τῶν ἀνθρώπων δεικνύντες τοὺς θεούς, ἢ περὶ τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς ἢ περὶ τοῦ υἱοῦ πεφρονήκαμεν, ἀλλ᾽ ἐστὶν ὁ υἱὸς
46 τοῦ θεοῦ λόγος τοῦ πατρὸς ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ· πρὸς αὐτοῦ γὰρ καὶ δι᾽ αὐτοῦ πάντα ἐγένετο, ἑνὸς ὄντος τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ. ὄντος δὲ τοῦ υἱοῦ ἐν πατρὶ καὶ πατρὸς ἐν υἱῷ ἑνότητι καὶ δυνάμει πνεύματος, νοῦς καὶ λόγος τοῦ πατρος ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. εἰ δὲ δι᾽ ὑπερβολὴν συνέσεως σκοπεῖν ὑμῖν ἔπεισιν, ὁ παῖς τί βούλεται, ἐρῶ διὰ βραχέων· πρῶτον γέννημα εἶναι τῷ πατρί, οὐχ ὡς γενόμενον (ἐξ ἀρχῆς γὰρ ὁ θεός, νοῦς ἀΐδιος ὤν, εἶχεν αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον, ἀϊδίως λογικὸς ὤν), ἀλλ᾽ ὡς τῶν ὑλικῶν ξυμπάντων ἀποίου φύσεως καὶ γῆς οχιας ὑποκειμένων δίκην, μεμιγμένων τῶν παχυμερεστέρων πρὸς τὰ κουφότερα, ἐπ᾽ αὐτοῖς ἰδέα καὶ ἐνέργεια εἶναι, προελθών. συνάδει δὲ τῷ λόγῳ καὶ τὸ προφητικὸν πνεῦμα· ‘κύριος
48 γάρ᾽, φησίν, ‘ἔκτισέν με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ’. καίτοι καὶ αὐτὸ τὸ ἐνεργοῦν τοῖς ἐκφωνοῦσι προφητικῶς ἅγιον πνεῦμα ἀπόρροιαν εἶναί φαμεν τοῦ θεοῦ, ἀπορρέον καὶ ἐπαναφερόμενον ὡς ἀκτῖνα ἡλίου. τίς οὖν οὐκ ἂν ἀπορήσαι ⟨τοὺς⟩
329 r ἄγοντας | θεὸν πατέρα καὶ υἱὸν θεὸν καὶ πνεῦμα ἅγιον, δεικνύντας αὐτῶν καὶ τὴν ἐν τῇ ἑνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν, ἀκούσας ἀθέους καλουμένους; καὶ οὐδ᾽ ἐπὶ τούτοις τὸ θεολογικὸν ἡμῶν ἵσταται μέρος, ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἀγγέλων καὶ λειτουργῶν φαμεν, οὓς ὁ ποιητὴς καὶ δημιουρ-
50 γὸς κόσμου θεὸς διὰ τοῦ παρ᾽ αὐτοῦ λόγου διένειμε καὶ διέταξεν περί τε τὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καὶ τὴν τούτων εὐταξίαν.

11. Εἰ δὲ ἀκριβῶς διέξειμι τὸν καθ᾽ ἡμᾶς λόγον, μὴ θαυ-

---

14) Prou. 8, 22

---

11. 12 *γῆσ οχιασ* A corruptum, temptaui *ἀργῆς συστοιχίας* 13 *ἰδέα καὶ ἐνέργεια*] nominatiui recte se habent quoniam *προελθών* quoque nominatiuus est; verba enim *πρῶτον γέννημα εἶναι* non de *ἐρῶ* pendent, sed de *βούλεται* 14 $\overline{\pi\nu\imath}$ A corr. np m. rec. 18 *τοὺς* add. Wil 19 *ἄγοντας* ego ////γοντασ A *λέγοντασ* a 20 *αὐτὸν* A corr. m. rec. *καὶ* prius] *κ* in ras. a 21 *ἀκούσασα θεοὺσ* A corr. a *οὐδ᾽* Wil *οὐκ* A

μάσητε· ἵνα γὰρ μὴ τῇ κοινῇ καὶ ἀλόγῳ συναποφέρησθε γνώμῃ, ἔχητε δὲ τἀληθὲς εἰδέναι, ἀκριβολογοῦμαι· ἐπεὶ καὶ δι' αὐτῶν τῶν δογμάτων οἷς προσέχομεν, οὐκ ἀνθρωπικοῖς οὖσιν ἀλλὰ θεοφάτοις καὶ θεοδιδάκτοις, πεῖσαι ὑμᾶς μὴ ὡς περὶ ἀθέων ἔχειν δυνάμεθα. τίνες οὖν ἡμῶν οἱ λόγοι οἷς ἐντρεφόμεθα; λέγω ὑμῖν· ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους, προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς, ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὃς τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους[6]. ἐπιτρέψατε ἐνταῦθα τοῦ λόγου ἐξακούστου μετὰ πολλῆς κραυγῆς γεγονότος ἐπὶ παρρησίαν ἀναγαγεῖν, ὡς ἐπὶ βασιλέων φιλοσόφων ἀπολογούμενον. τίνες γὰρ ἢ τῶν τοὺς συλλογισμοὺς ἀναλυόντων καὶ τὰς ἀμφιβολίας διαλυόντων καὶ τὰς ἐτυμολογίας σαφηνιζόντων ἢ τῶν τὰ ὁμώνυμα καὶ | 52
συνώνυμα καὶ κατηγορήματα καὶ ἀξιώματα καὶ τί τὸ ὑπο|κείμενον fol. 3
καὶ τί τὸ κατηγορούμενον ** εὐδαίμονας ἀποτελεῖν διὰ τούτων καὶ τῶν τοιούτων λόγων ὑπισχνοῦνται τοὺς συνόντας, οὕτως ἐκκεκαθαρμένοι εἰσὶ τὰς ψυχὰς ὡς ἀντὶ τοῦ μισεῖν τοὺς ἐχθροὺς ἀγαπᾶν καὶ ἀντὶ τοῦ, τὸ μετριώτατον, κακῶς ἀγορεύειν τοὺς προκατάρξαντας λοιδορίας εὐλογεῖν, καὶ ὑπὲρ τῶν ἐπιβουλευόντων εἰς τὸ ζῆν προσεύχεσθαι; οἳ τοὐναντίον ἀεὶ διατελοῦσι κακῶς τὰ ἀπόρρητα ἑαυτοὺς ** ταῦτα μεταλλεύοντες [καὶ] ἀεί τι ἐργάσασθαι ἐπιθυμοῦντες κακόν, τέχνην λόγων καὶ οὐκ ἐπίδειξιν ἔργων τὸ πρᾶγμα πεποιημένοι. παρὰ δ' ἡμῖν εὕροιτε ἂν ἰδιώτας καὶ χειροτέχνας καὶ γραΐδια, εἰ λόγῳ τὴν ὠφέλειαν παριστᾶν εἰσιν ἀδύνατοι τὴν παρὰ τοῦ λόγου, ἔργῳ τὴν ἀπὸ τῆς προαιρέσεως ὠφέλειαν ἐπιδεικνυμένους· οὐ γὰρ λόγους διαμνημονεύουσιν, ἀλλὰ πράξεις ἀγαθὰς ἐπιδεικνύουσιν, παιό-

---

6) Matth. 5, 44. 45

---

10 *ἐπιστρέψατε* A corr. n 11 *γεγωνότος* p m. rec. ex coniectura 13 *ἀμφιβολίας*] *βολι* in ras. a 16 lacunam statui, *οἳ* ins. p m. rec. et Stephanus, quod non sufficit 18 *εἰσὶ* in ras. a 22 lacunam statui, suppleuerim *λέγοντες καὶ* cl. Dem. 58, 40 *τοτὲ μὲν λοιδορουμένους καὶ πλύνοντας αὐτοὺς τἀπόρρητα* *καὶ* deleui 24 *εὕροιτε*] *εὖ* in ras. a 25 *εἰ* in ras. a

μενοι μὴ ἀντιτύπτειν καὶ ἁρπαζόμενοι μὴ δικάζεσθαι, τοῖς αἰτοῦσιν διδόναι καὶ τοὺς πλησίον ἀγαπᾶν ὡς ἑαυτούς.

54 12. Ἆρα τοίνυν, εἰ μὴ ἐφεστηκέναι θεὸν τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει ἐνομίζομεν, οὕτως ἂν ἑαυτοὺς ἐξεκαθαίρομεν; οὐκ ἔστιν εἰπεῖν, ἀλλ' ἐπεὶ πεπείσμεθα ὑφέξειν παντὸς τοῦ ἐνταῦθα βίου λόγον τῷ πεποιηκότι καὶ ἡμᾶς καὶ τὸν κόσμον θεῷ, τὸν μέτριον καὶ φιλάνθρωπον καὶ εὐκαταφρόνητον βίον αἱρούμεθα, οὐδὲν τηλικοῦτον πείσεσθαι κακὸν ἐνταῦθα νομίζοντες κἂν τῆς ψυχῆς ἡμᾶς ἀφαιρῶνταί τινες, ὧν ἐκεῖ κομιούμεθα τοῦ πράου καὶ φιλανθρώπου καὶ ἐπιεικοῦς βίου παρὰ τοῦ μεγάλου δικαστοῦ. Πλάτων μὲν οὖν Μίνῳ καὶ Ῥαδάμανθυν δι-
30 r κάσειν καὶ κολάσειν τοὺς πονηροὺς | ἔφη, ἡμεῖς δὲ κἂν Μίνως τις κἂν Ῥαδάμανθυς ᾖ κἂν ὁ τούτων πατήρ, οὐδὲ τοῦτόν φαμεν διαφεύξεσθαι τὴν κρίσιν τοῦ θεοῦ. εἶθ' οἱ μὲν τὸν βίον τοῦτον νομίζοντες 'φάγωμεν καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνῄσκομεν' καὶ τὸν θάνατον βαθὺν ὕπνον καὶ λήθην τιθέμενοι — 'ὕπνος καὶ θάνατος διδυμάονε' — πιστεύονται θεοσεβεῖν· ἄνθρωποι δὲ τὸν μὲν ἐνταῦθα ὀλίγου καὶ μικροῦ τινος ἄξιον βίον λελογισμένοι, ὑπὸ μόνου δὲ παραπεμπόμενοι τοῦ τὸν
56 ὄντως θεὸν καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ λόγον εἰδέναι, τίς ἡ τοῦ παιδὸς πρὸς τὸν πατέρα ἑνότης, τίς ἡ τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν κοινωνία, τί τὸ πνεῦμα, τίς ἡ τῶν τοσούτων ἕνωσις καὶ διαίρεσις ἑνουμένων, τοῦ πνεύματος τοῦ παιδὸς τοῦ πατρός, πολὺ δὲ καὶ κρεῖττονα ἢ εἰπεῖν λόγῳ τὸν ἐκδεχόμενον βίον εἰδότες, ἐὰν καθαροὶ ὄντες ἀπὸ παντὸς παραπεμφθῶμεν ἀδικήματος, μέχρι τοσούτου δὲ φιλανθρωπότατοι ὥστε μὴ μόνον στέργειν τοὺς φίλους ('ἐὰν γὰρ ἀγαπᾶτε', φησί, 'τοὺς ἀγαπῶντας καὶ δα-

---

11) Gorg. p. 523c 15) Ies. 22, 13. 1 Cor. 15, 32 17) *Π* 672 27) cf. Luc. 6, 32. 34

---

5 ἄλλο A ut uidetur, corr. a 9 τὴν ψυχὴν ego οἷον ἐκεῖ κομιούμεθα ⟨μισθὸν⟩ Wil 13 τοῦτον] ex τούτων corr. A m. 1 17 ὕπνος καὶ θάνατος διδυμάονε Wil ὕπνωι καὶ θανάτωι διδυμάονε A ὕπνῳ καὶ θανάτῳ διδυμάοσιν apud Homerum πιστεύονται] αι in ras. A m. 1 19 τοῦ τὸν Maranus τοῦτον A τούτου a 20 ὄντως ego ὂν ἴσως A 24 κρεῖττον A ἢ in ras. a ἐκδεχομένων A corr. m. 1 ἐκδεξόμενον Wil

νείζητε τοῖς δανείζουσιν ὑμῖν, τίνα μισθὸν ἕξετε᾽;), τοιοῦτοι δὲ ἡμεῖς ὄντες καὶ τὸν τοιοῦτον βιοῦντες βίον ἵνα κριθῆναι διαφύγωμεν, ἀπιστούμεθα θεοσεβεῖν;

Ταῦτα μὲν οὖν μικρὰ ἀπὸ μεγάλων καὶ ὀλίγα ἀπὸ πολλῶν, ἵνα μὴ ἐπὶ πλεῖον ὑμῖν ἐνοχλοίημεν· καὶ γὰρ τὸ μέλι καὶ τὸν ὀρὸν δοκιμά|ζοντες μικρῷ μέρει τοῦ παντὸς τὸ πᾶν εἰ καλὸν 58
δοκιμάζουσιν. 13. ἐπεὶ δὲ οἱ πολλοὶ τῶν ἐπικαλούντων ἡμῖν τὴν ἀθεότητα οὐδ᾽ ὄναρ τί ἐστι θεὸν ἐγνωκότες, ἀμαθεῖς καὶ ἀθεώρητοι ὄντες τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ θεολογικοῦ λόγου, μετροῦντες τὴν εὐσέβειαν θυσιῶν νόμῳ, ἐπικαλοῦσιν τὸ μὴ καὶ τοὺς αὐτοὺς ταῖς πόλεσι θεοὺς ἄγειν, σκέψασθέ μοι, αὐτο|κράτορες, fol. 3
ὧδε περὶ ἑκατέρων, καὶ πρῶτόν γε περὶ τοῦ μὴ θύειν. ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς δημιουργὸς καὶ πατὴρ οὐ δεῖται αἵματος οὐδὲ κνίσης οὐδὲ τῆς ἀπὸ τῶν ἀνθῶν καὶ θυμιαμάτων εὐωδίας, αὐτὸς ὢν ἡ τελεία εὐωδία, ἀνενδεὴς καὶ ἀπροσδεής· ἀλλὰ θυσία αὐτῷ μεγίστη, ἂν γινώσκωμεν τίς ἐξέτεινε καὶ συνε- 60
σφαίρωσεν τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὴν γῆν κέντρου δίκην ἥδρασε, τίς συνήγαγεν τὸ ὕδωρ εἰς θαλάσσας καὶ διέκρινεν τὸ φῶς ἀπὸ τοῦ σκότους, τίς ἐκόσμησεν ἄστροις τὸν αἰθέρα καὶ ἐποίησεν πᾶν σπέρμα τὴν γῆν ἀναβάλλειν, τίς ἐποίησεν ζῷα καὶ ἄνθρωπον ἔπλασεν. ὅταν ⟨οὖν⟩ ἔχοντες τὸν δημιουργὸν θεὸν ⟨τὸν⟩ συνέχοντα καὶ ἐποπτεύοντα ** ἐπιστήμῃ καὶ τέχνῃ καθ᾽ ἣν ἄγει τὰ πάντα, ἐπαίρωμεν ὁσίους χεῖρας αὐτῷ, ποίας ἔτι χρείαν ἑκατόμβης ἔχει;

καὶ τοὺς μὲν θυσίῃσι καὶ εὐχωλῇς ἀγανῇσι
λοιβῇ τε κνίσῃ τε παρατρωπῶσ᾽ ἄνθρωποι,
λισσόμενοι, ὅτε κέν τις ὑπερβαίῃ καὶ ἁμάρτῃ.

---

25) *I* 499 sq.

---

1 *δανείζετε* A corr. Wil 7—26 inde a *ἐπεὶ δὲ* usque *παρατρωπᾶσ᾽* ea quae priore illo loco quo falso haec inserta sunt [cf. p. 8, 4] extant, siglo A^1 significaui 7 *ἐπεὶ δὲ* A *ἐπειδὴ* A^1 8 *ἐστιν ὁ θεὸσ* A^1 10 *ἐπικαλοῦσι* A^1 11 *σκέψασθαί* A^1 corr. m. 1 12 *ὧιδε* AA^1 *μὴ* initio lineae repetit A 15 *ἀλλὰ καὶ* A^1 18 *συνήγαγε* A^1 *θάλασσαν* Wil 20 ex *ἀναβαλεῖν* corr. A 21 *οὖν* addidi *τὸν* addidi 22 lacunam indicaui, e. g. suppleas *τὸν κόσμον καὶ προσέχοντες τῇ* 25 *εὐχωλῆσ* A 26 *παρατρωπῶσιν* A^1

τί δεῖ μοι ὁλοκαυτώσεων, ὧν μὴ δεῖται ὁ Θεός; καὶ προσφέρειν, δέον ἀναίμακτον θυσίαν τὴν λογικὴν προσάγειν λατρείαν;

14. Ὁ δὲ περὶ τοῦ μὴ προσιέναι καὶ τοὺς αὐτοὺς ταῖς πόλεσιν θεοὺς ἄγειν πάνυ αὐτοῖς εὐήθης λόγος· ἀλλ' οὐδὲ οἱ ἡμῖν ἐπικαλοῦντες ἀθεότητα, ἐπεὶ μὴ τοὺς αὐτοὺς οἷς ἴσασι
62 νομίζομεν, σφίσιν αὐτοῖς συμφωνοῦσιν περὶ θεῶν [μάτην], ἀλλ' Ἀθηναῖοι μὲν Κελεὸν καὶ Μετάνειραν ἱδρυνται θεούς, Λακεδαιμόνιοι δὲ Μενέλεων καὶ θύουσιν αὐτῷ καὶ ἑορτάζουσιν, Ἰλιεῖς δὲ οὐδὲ τὸ ὄνομα ἀκούοντες [Ἕκτορα] φέρουσιν, Κεῖοι
331 r Ἀρισταῖον, τὸν αὐτὸν καὶ Δία καὶ Ἀπόλλω | νομίζοντες, Θάσιοι Θεαγένην, ὑφ' οὗ καὶ φόνος Ὀλυμπίασιν ἐγένετο, Σάμιοι Λύσανδρον ἐπὶ τοσαύταις σφαγαῖς καὶ τοσούτοις κακοῖς, ἀλκμὰν
64 καὶ ἡσίο|δος μήδειαν ἢ νιόβην Κίλικες, Σικελοὶ Φίλιππον τὸν Βουτακίδου, Ὀνησίλαον Ἀμαθούσιοι, Ἀμίλκαν Καρχηδόνιοι· ἐπιλείψει με ἡ ἡμέρα τὸ πλῆθος καταλέγοντα. ὅταν οὖν αὐτοὶ αὐτοῖς διαφωνῶσιν περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς θεῶν, τί ἡμῖν μὴ συμφερομένοις ἐπικαλοῦσιν; τὸ δὲ κατ' Αἰγυπτίους μὴ καὶ γελοῖον ᾖ· τύπτονται γὰρ ἐν τοῖς ἱεροῖς τὰ στήθη κατὰ τὰς πανηγύρεις ὡς ἐπὶ τετελευτηκόσιν καὶ θύουσιν ὡς θεοῖς. καὶ οὐδὲν θαυμαστόν· οἵ γε καὶ τὰ θηρία θεοὺς ἄγουσιν καὶ ξυ-
66 ρῶνται ἐπεὶ ἀποθνήσκουσιν, καὶ θάπτουσιν ἐν ἱεροῖς καὶ δημοτελεῖς κοπετοὺς ἐγείρουσιν. ἂν τοίνυν ἡμεῖς, ὅτι μὴ κοινῶς ἐκείνοις θεοσεβοῦμεν, ἀσεβῶμεν, πᾶσαι μὲν πόλεις, πάντα δὲ ἔθνη ἀσεβοῦσιν· οὐ γὰρ τοὺς αὐτοὺς πάντες ἄγουσι θεούς.

15. Ἀλλ' ἔστωσαν τοὺς αὐτοὺς ἄγοντες. τί οὖν; ἐπεὶ οἱ πολλοὶ διακρῖναι οὐ δυνάμενοι, τί μὲν ὕλη τί δὲ θεὸς πό-

---

2) Rom. 12, 1 13) Herod. 5, 47 14) ibid. 5, 114 ibid. 7, 167

---

1 *δεῖ* ego *δέ* A *καὶ* A *καίτοι* a, latet lacuna per particulam *καὶ* male tecta; e. g. scribas *τί δὲ θυσίαν* 2 *τὴν* A *καὶ τὴν* a 3 *περὶ τοῦ μὴ* Gesner *μὴ περὶ τοῦ* A 5 *ἴσασι*] *μάτην προσίασι* Wil 6 *μάτην* del. Maranus 7 *ἀθήναισι* A 8 *δὲ* postea add. m. 1 A *Μενέλεων*] *ἑλ* in ras. a 9 *ἡλιεῖσ* A corr. p *Ἕκτορα* deleui *Κεῖοι* Bochart Huet Otto *καὶ χιοι* A 10 *ἀριστέων* A corr. p *Ἀπόλλω*] *πολλῶι* A 11 post *Θεαγένην* addas *Ἀστυπαλαιεῖς Κλεομήδην ἀλκμὰν καὶ ἡσίοδοσ μήδειαν ἢ νιόβην* A *Ἀκαρνᾶνες Αμφίλοχον, Μῆδοι Δηιόκην, ⟨Μόψον⟩* ego 16 *διαφωνοῦσιν* A corr. a 22 *////εγείρουσιν* A

σον δὲ τὸ διὰ μέσου αὐτῶν, προσίασι τοῖς ἀπὸ τῆς ὕλης εἰδώλοις, δι' ἐκείνους καὶ ἡμεῖς οἱ διακρίνοντες καὶ χωρίζοντες τὸ ἀγένητον καὶ τὸ γενητόν, τὸ ὂν καὶ τὸ οὐκ ὄν, τὸ νοητὸν καὶ τὸ αἰσθητόν, καὶ ἑκάστῳ αὐτῶν τὸ προσῆκον ὄνομα ἀποδιδόντες, προσελευσόμεθα καὶ προσκυνήσομεν τὰ ἀγάλματα; εἰ μὲν γὰρ ταὐτὸν ὕλη καὶ θεὸς, δύο ὀνόματα καθ' ἑνὸς πράγματος, τοὺς λίθους καὶ τὰ ξύλα τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον οὐ νομίζοντες θεοὺς ἀσεβοῦμεν· εἰ δὲ διεστᾶσι πάμ|πολυ ἀπ' ἀλλήλων fol. 3
καὶ τοσοῦτον ὅσον τεχνίτης καὶ ἡ πρὸς τὴν τέχνην αὐτοῦ παρασκευή, τί ἐγκαλούμεθα; ὡς γὰρ ὁ κεραμεὺς καὶ | ὁ πηλὸς, 68
ὕλη μὲν ὁ πηλός, τεχνίτης δὲ ὁ κεραμεύς, καὶ ὁ θεὸς ** δημιουργός, ὑπακούουσα δὲ αὐτῷ ἡ ὕλη πρὸς τὴν τέχνην. ἀλλ' ὡς ὁ πηλὸς καθ' ἑαυτὸν σκεύη γενέσθαι χωρὶς τέχνης ἀδύνατος, καὶ ἡ πανδεχὴς ὕλη ἄνευ τοῦ θεοῦ τοῦ δημιουργοῦ διάκρισιν καὶ σχῆμα καὶ κόσμον οὐκ ἐλάμβανεν. ὡς δὲ οὐ τὸν κέραμον προτιμότερον τοῦ ἐργασαμένου αὐτὸν ἔχομεν οὐδὲ τὰς φιάλας καὶ χρυσίδας τοῦ χαλκεύσαντος, ἀλλ' εἴ τι περὶ ἐκείνας δεξιὸν κατὰ τὴν τέχνην, τὸν τεχνίτην ἐπαινοῦμεν καὶ οὗτός ἐστιν ὁ τὴν ἐπὶ τοῖς σκεύεσι δόξαν καρπούμενος, καὶ ἐπὶ τῆς ὕλης καὶ τοῦ θεοῦ τῆς διαθέσεως τῶν κεκοσμημένων οὐχ ἡ ὕλη τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν δικαία ἔχειν ἀλλ' ὁ δημιουργὸς αὐτῆς θεός. ὥστε, εἰ τὰ εἴδη τῆς ὕλης ἄγοιμεν θεούς, ἀναισθητεῖν τοῦ ὄντως θεοῦ δόξομεν, τὰ λυτὰ καὶ φθαρτὰ τῷ ἀϊδίῳ ἐξισοῦντες. 16. καλὸς μὲν γὰρ ὁ κόσμος καὶ τῷ μεγέθει ⟨ὡς⟩ περιέχον καὶ τῇ διαθέσει τῶν τε ἐν τῷ λοξῷ κύκλῳ καὶ τῶν περὶ τὴν ἄρκτον καὶ τῷ σχήματι σφαιρικῷ ὄντι· ἀλλ' οὐ τοῦτον, ἀλλὰ τὸν τεχνίτην αὐτοῦ προσκυνητέον. οὐδὲ γὰρ οἱ πρὸς ὑμᾶς 70
ἀφικνούμενοι ὑπήκοοι παραλιπόντες ὑμᾶς τοὺς ἄρχοντας

---

24) [Plut.] epit. 1 6, 2 sq. p. 293 D.

---

3 *ἀγέννητον* A 11 lacunam indicauit et suppl. *καὶ ἡ πανδεχὴς ὕλη, ὁ μὲν θεὸς* Wil 20 *οὐχ ἡ ὕλη* ego *ὕλῃ* A *οὐχ* add. a 21 *δικαία ἔχειν* Wil *δικαίαν ἔχει* A 22 *ὥστε* Otto *ὡς* A 23 *λυτὰ*] *λυ* in ras. a 24. 25 *ὡς περιέχον* ego *περιέχων* A cf. [Plutarch.] epit. 1, 6, 5 p. 293 D. *καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους καλός. πάντων γὰρ τῶν ὁμογενῶν τὸ περιέχον καλὸν ὡς ζῷον καὶ δένδρον*

καὶ δεσπότας θεραπεύειν παρ᾽ ὧν ἂν, ὧν δέοιντο, καὶ τύχοιεν, ἐπὶ τὸ σεμνὸν τῆς καταγωγῆς ὑμῶν καταφεύγουσιν, ἀλλὰ τὴν μὲν βασιλικὴν ἑστίαν, τὴν ἄλλως ἐντυχόντες αὐτῇ, θαυμάζουσι καλῶς
332 r ἠσκημένην, ὑμᾶς δὲ πάντα ἐν πᾶσιν ἄγουσι τῇ δόξῃ. καὶ ὑμεῖς μὲν οἱ βασιλεῖς ἑαυτοῖς ἀσκεῖτε τὰς καταγωγὰς βασιλικάς, ὁ δὲ κόσμος οὐχ ὡς δεομένου τοῦ θεοῦ γέγονεν· πάντα γὰρ ὁ θεός ἐστιν αὐτὸς αὑτῷ, φῶς ἀπρόσιτον, κόσμος τέλειος, πνεῦμα δύναμις λόγος. εἰ τοίνυν ἐμμελὲς ὁ κόσμος ὄργανον κινούμενον ἐν ῥυθμῷ, τὸν ἁρμοσάμενον καὶ πλήσσοντα τοὺς φθόγγους καὶ τὸ σύμφωνον ἐπᾴδοντα μέλος, οὐ τὸ ὄργανον προσκυνῶ· οὐδὲ γὰρ ἐπὶ τῶν ἀγωνιστῶν παραλιπόντες οἱ
72 ἀθλοθέται τοὺς κιθαριστάς, τὰς κιθάρας στεφανοῦσιν αὐτῶν· εἴτε, ὡς ὁ Πλάτων φησί, τέχνη τοῦ θεοῦ, θαυμάζων αὐτοῦ τὸ κάλλος τῷ τεχνίτῃ πρόσειμι· εἴτε οὐσία καὶ σῶμα, ὡς οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου, οὐ παραλιπόντες προσκυνεῖν τὸν αἴτιον τῆς κινήσεως τοῦ σώματος θεὸν ἐπὶ τὰ πτωχὰ καὶ ἀσθενῆ στοιχεῖα καταπίπτομεν, τῷ ἀπαθεῖ αἰθέρι κατ᾽ αὐτοὺς τὴν παθητὴν ὕλην προσομοιοῦντες· εἴτε δυνάμεις τοῦ θεοῦ τὰ μέρη τοῦ κόσμου νοεῖ τις, οὐ τὰς δυνάμεις προσιόντες θεραπεύομεν, ἀλλὰ τὸν ποιητὴν αὐτῶν καὶ δεσπότην. οὐκ αἰτῶ τὴν ὕλην ἃ μὴ ἔχει, οὐδὲ παραλιπὼν τὸν θεὸν τὰ στοιχεῖα θεραπεύω, οἷς μηδὲν πλέον ἢ ὅσον ἐκελεύσθησαν ἔξεστιν· εἰ γὰρ καὶ καλὰ ἰδεῖν τῇ τοῦ δημιουργοῦ τέχνῃ, ἀλλὰ λυτὰ τῇ τῆς ὕλης φύσει. μαρτυρεῖ δὲ τῷ λόγῳ τούτῳ καὶ Πλάτων· ‘ὃν γὰρ οὐρανὸν’, φησί, ‘καὶ κόσμον ἐπωνομάκαμεν, πολλῶν μὲν μετέ-

---

24) Politic. p. 269 d

---

1 *καὶ δεσπότας*] *καὶ δεσπό* in ras. A m. 1 *ὧν ἂν ὧν* Wil *ὧν ὧν ἄν* A 2 *φεύγουσιν* A superscr. *κατα* a 5 *ἀσκεῖτε*] *εῖ* et *ε* in ras. a 6 *δεομένω* A corr. a 13 *εἴτε* p m. rec. in mg. *εστε* A *τέχνηι* A 17 *αἰθέρι* ego *ἀέρι* A 18 *προσομοιοῦντες* ego *προσκυνοῦντεσ* A quod seruat Wil *ἐπ᾽ ἴσης* siue *ὁμοίως* ante *τῷ ἀπαθεῖ* inserto 19 *νοεῖ////* A *νοεῖ τισ* a 20 *αἰτῶ* in ras. a 22 *ἢ* om. A add. m. rec. in mg. 23 *ἀλλὰ λυτὰ* ego *ἀλλ᾽ αὐτὰ* A 24 *μαρτυρεῖ μαρτυρεῖ* A *γὰρ* A *δὲ* Plato 25 *ἐπωνομάκαμεν* Plato *ἐπωνόμακεν* A

σχηκε ⟨καὶ⟩ μακαρίων παρὰ τοῦ πατρός, ἀτὰρ οὖν δὴ κεκοινώ- 74
νηκε ⟨καὶ⟩ σώματος· ὅθεν αὐτῷ μεταβολῆς | ἀμοίρῳ τυγχάνειν fol. 332
ἀδύνατον. εἰ τοίνυν θαυμάζων τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς
τέχνης, οὐ προσκυνῶ αὐτὰ ὡς θεοὺς εἰδὼς τὸν ἐπ' αὐτοῖς τῆς
λύσεως λόγον, ὧν οἶδα ἀνθρώπους δημιουργοὺς, πῶς ταῦτα
προσείπω θεούς;

17. Σκέψασθε δέ μοι διὰ βραχέων (ἀνάγκη δὲ ἀπολογούμενον ἀκριβεστέρους παρέχειν τοὺς λογισμοὺς καὶ περὶ τῶν ὀνομάτων, ὅτι νεώτερα, καὶ περὶ τῶν εἰκόνων, ὅτι χθὲς καὶ πρῴην γεγόνασιν ὡς λόγῳ εἰπεῖν· ἴστε δὲ καὶ ὑμεῖς ταῦτα ἀξιολογώτερον ὡς ἂν ἐν πᾶσιν καὶ ὑπὲρ πάντας τοῖς παλαιοῖς συγγιγνόμενοι)· φημὶ οὖν Ὀρφέα καὶ Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδον εἶναι τοὺς καὶ γένη καὶ ὀνόματα δόντας τοῖς ὑπ' αὐτῶν λεγομένοις θεοῖς. μαρτυρεῖ δὲ καὶ Ἡρόδοτος· "Ἡσίοδον γὰρ καὶ Ὅμηρον ἡλικίην τετρακοσίοισι ἔτεσι δοκέω πρεσβυτέρους ἐμοῦ γενέσθαι, καὶ οὐ πλείοσι· οὗτοι δέ εἰσιν οἱ ποιήσαντες Θεογονίην Ἕλλησι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντες καὶ εἴδεα αὐτῶν σημήναντες". αἱ δ' εἰκόνες μέχρι μήπω πλαστικὴ καὶ | γραφικὴ καὶ ἀνδριαντοποιη- 76
τικὴ ἦσαν, οὐδὲ ἐνομίζοντο· Σαυρίου δὲ τοῦ Σαμίου καὶ Κράτωνος τοῦ Σικυωνίου καὶ Κλεάνθους τοῦ Κορινθίου καὶ κόρης Κορινθίας γενομένων καὶ σκιαγραφίας μὲν εὑρεθείσης ὑπὸ Σαυρίου ἵππον ἐν ἡλίῳ περιγράψαντος, γραφικῆς δὲ ὑπὸ Κράτωνος ἐν πίνακι λελευκωμένῳ σκιὰς ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἐναλείψαντος, ἀπὸ δὲ τῆς κόρης κοροπλαθικῆς [εὑρέθη] (ἐρωτικῶς γάρ fol. 33

14) 2, 53

1. 2 καὶ addidi πολλῶν μὲν καὶ μακαρίων παρὰ τοῦ γεννήσαντος μετείληφεν. ἀτὰρ οὖν δὴ κεκοινώνηκέ γε καὶ σώματος, ὅθεν ταὐτῷ μεταβολῆς ἀμοίρῳ γίγνεσθαι ἀδύνατον Plato 7 σκέψασθαι A 10 λόγῳ Ducaeus λόγος A 13 τοὺς — δόντας hoc loco coll. Otto, post πλείοσι (15) habet A 15 τετρακοσιετεσι A τετρακοσίοισ ἔτεσι a μου πρεσβυτέρουσ Herodoti codices 16. 17. θεογονίην] γον in ras. a 17 δόντες] ε in ras. a 18 εἴδεα] α add. a 19 πλαστικῆι A γραφικῆι A 19. 20 ἀνδριαντοποιητικῆι A corr. a 22 γενομένων ego ἐπιγενομένων A 25 κοροπλαθικῆς ego ἡ κοροπαλθικὴ εὑρέθη A ἡ κοροπλαθικὴ εὑρέθη p

τινος ἔχουσα περιέγραψεν αὐτοῦ κοιμωμένου ἐν τοίχῳ τὴν σκιάν, εἶθ' ὁ πατὴρ ἡσθεὶς ἀπαραλλάκτῳ οὔσῃ τῇ ὁμοιότητι (κέραμον δὲ εἰργάζετο) ἀναγλύψας τὴν περιγραφὴν πηλῷ προσανεπλήρωσεν· ὁ τύπος ἔτι καὶ νῦν ἐν Κορίνθῳ σῴζεται), τούτοις δὲ ἐπιγενόμενοι
78 Δαίδαλος Θεόδωρος Σμῖλις ἀνδριαντοποιητικὴν καὶ πλαστικὴν προσεξεῦρον. ὁ μὲν δὴ χρόνος ὀλίγος τοσοῦτος ταῖς εἰκόσι καὶ τῇ περὶ τὰ εἴδωλα πραγματείᾳ, ὡς ἔχειν εἰπεῖν τὸν ἕκάστου τεχνίτην θεοῦ. τὸ μὲν γὰρ ἐν Ἐφέσῳ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς (μᾶλλον δὲ Ἀθηλᾶς· ἀθήλη γὰρ ὡς οἱ μυστικώτερον οὕτω γὰρ) τὸ ἀπὸ τῆς ἐλαίας τὸ παλαιὸν καὶ τὴν Καθημένην Ἔνδοιος εἰργάσατο μαθητὴς Δαιδάλου, ὁ δὲ Πύθιος ἔργον Θεοδώρου καὶ Τηλεκλέους καὶ ὁ Δήλιος καὶ ἡ Ἄρτεμις
80 Τεκταίου καὶ Ἀγγελίωνος τέχνη, ἡ δὲ ἐν Σάμῳ | Ἥρα καὶ ἐν Ἄργει Σμίλιδος χεῖρες καὶ Φειδίου τὰ λοιπὰ εἴδωλα ἡ Ἀφροδίτη ⟨ἡ⟩ ἐν Κνίδῳ ἑτέρα Πραξιτέλους τέχνη, ὁ ἐν Ἐπιδαύρῳ Ἀσκληπιὸς ἔργον Φειδίου. συνελόντα φάναι, οὐδὲν αὐτῶν διαπέφευγεν τὸ μὴ ὑπ' ἀνθρώπου γεγονέναι. εἰ τοίνυν θεοί, τί οὐκ ἦσαν ἐξ ἀρχῆς; τί δὲ εἰσιν νεώτεροι τῶν πεποιηκότων; τί δὲ ἔδει αὐτοῖς πρὸς τὸ γενέσθαι ἀνθρώπων καὶ τέχνης; γῆ ταῦτα καὶ λίθοι καὶ ὕλη καὶ περίεργος τέχνη.

18. Ἐπεὶ τοίνυν φασί τινες εἰκόνας μὲν εἶναι ταύτας, θεοὺς
82 δὲ ἐφ' οἷς αἱ εἰκόνες, καὶ τὰς προσόδους ἃς ταύταις | προσίασιν
333 u καὶ τὰς θυσίας ἐπ' ἐκείνους ἀναφέρεσθαι | καὶ εἰς ἐκείνους γίνεσθαι μὴ εἶναί τε ἕτερον τρόπον τοῖς θεοῖς ἢ τοῦτον προσελθεῖν (ἐχαλεποὶ δὲ θεοὶ φαίνεσθαι ἐναργεῖς) καὶ τοῦ ταῦθ' οὕτως

---

25) Y 131

---

2 ////σθεὶσ A ἡ////σθεὶσ a 4 cauendum ne δὴ scribatur 5 Σμῖλις ego ὁ μιλίσιοσ A 9 ἀθήλη Wil ἀθηλᾶ A 10 οὕτω γὰρ] θεολογοῦντες ego τὸ παλαιόν] temptaui ἐν ἀκροπόλει 11 Ἔνδοιος Otto ἔνδυσο A 12 καὶ ἡ Ἄρτεμις hoc loco aliena 13 Τεκταίου Otto ἰδεκταίου A 13. 14 καὶ ἐν ἄργεῖ (sic) A ἡ καὶ ἐν Ἄργει Wesseling 14 καὶ — εἴδωλα confusa et lacunosa, haud pauca intercidisse apparet ex uocabulo quod sequitur ἑτέρα, uerba καὶ τὰ λοιπὰ εἴδωλα ante συνελόντα φάναι posuerim 15 ἡ addidi 16 Phidiae nomen huc corruptela translatum esse uidetur 18 δαὶ A 19 δαὶ A αὐτοὺσ A 22 ταύταις Otto τούτοις A

ἔχειν τεκμήρια παρέχουσιν τὰς ἐνίων εἰδώλων ἐνεργείας, φέρε ἐξετάσωμεν τὴν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι δύναμιν αὐτῶν. δεήσομαι δὲ ὑμῶν, μέγιστοι αὐτοκρατόρων, πρὸ τοῦ λόγου ἀληθεῖς παρεχομένῳ τοὺς λογισμοὺς συγγνῶναι· οὐ γὰρ προκείμενόν μοι ἐλέγχειν τὰ εἴδωλα, ἀλλὰ ἀπολυόμενος τὰς διαβολὰς λογισμὸν τῆς προαιρέσεως ἡμῶν παρέχω. ἔχοιτε ⟨δ' ἂν⟩ ἀφ' ἑαυτῶν καὶ τὴν ἐπουράνιον βασιλείαν ἐξετάζειν· ὡς γὰρ ὑμῖν πατρὶ καὶ υἱῷ πάντα κεχείρωται ἄνωθεν τὴν βασιλείαν εἰληφόσιν (᾽βασιλέως γὰρ ψυχὴ ἐν χειρὶ θεοῦ᾽, φησὶ τὸ προφητικὸν πνεῦμα), 84
οὕτως ἑνὶ τῷ θεῷ καὶ τῷ παρ' αὐτοῦ λόγῳ υἱῷ νοουμένῳ ἀμερίστῳ πάντα ὑποτέτακται. ἐκεῖνο τοίνυν σκέψασθέ μοι πρὸ τῶν ἄλλων. οὐκ ἐξ ἀρχῆς, ὥς φασιν, ἦσαν οἱ θεοί, ἀλλ' οὕτως γέγονεν αὐτῶν ἕκαστος ὡς γιγνόμεθα ἡμεῖς· καὶ τοῦτο πᾶσιν αὐτοῖς ξυμφωνεῖται, Ὁμήρου μὲν [γὰρ] λέγοντος

᾽Ὠκεανόν τε, θεῶν γένεσιν, καὶ μητέρα Τηθύν᾽,

Ὀρφέως δὲ, ὃς καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν πρῶτος ἐξηῦρεν καὶ τὰς γενέσεις διεξῆλθεν καὶ ὅσα ἑκάστοις πέπρακται εἶπεν καὶ πεπίστευται παρ' αὐτοῖς ἀληθέστερον θεολογεῖν, ᾧ καὶ Ὅμηρος τὰ πολλὰ καὶ περὶ θεῶν μάλιστα ἕπεται, καὶ αὐτοῦ τὴν πρώτην γένεσιν αὐτῶν ἐξ ὕδατος συνιστάντος

᾽Ὠκεανός, ὅσπερ γένεσις πάντεσσι τέτυκται᾽.

ἦν γὰρ ὕδωρ ἀρχὴ κατ' αὐτὸν τοῖς ὅλοις, ἀπὸ δὲ τοῦ ὕδατος fol. 3
ἰλὺς κατέστη, ἐκ δὲ ἑκατέρων ἐγεννήθη ζῷον δράκων προσπεφυκυῖαν ἔχων κεφαλὴν λέοντος ⟨καὶ ἄλλην ταύρου⟩, διὰ μέσου δὲ αὐτῶν θεοῦ | πρόσωπον, ὄνομα Ἡρακλῆς καὶ Χρόνος. οὗτος ὁ 86
Ἡρακλῆς ἐγέννησεν ὑπερμέγεθες ᾠόν, ὃ συμπληρούμενον ὑπὸ βίας τοῦ γεγεννηκότος ἐκ παρατριβῆς εἰς δύο ἐρράγη. τὸ μὲν οὖν κατὰ κορυφὴν αὐτοῦ Οὐρανὸς εἶναι ἐτελέσθη, τὸ δὲ

---

8) Prou. 21, 1 18) Ξ 201 = 302

---

1 *φέρε*] ε in ras. a 5 *ἀποδυόμενος* A corr. a 6 *παρέχων* A *δ' ἂν* addidi *αὐτοὶ δ' ἂν ἔχοιτε* Wil 7 post *βασιλείαν* ins. *εἰληφόσιν* A 14 *ξυμφωνεῖται* ego *ξυμφωνεῖ* A *γὰρ* deleui 17 post *πεπίστευται* ins. *βασιλείαν ἐξετάζειν ὡσ παρ' ὑμῖν πρι καὶ υἱῶι πάντα κεχείρωται ἄνωθεν* A 24 *καὶ ἄλλην ταύρου* add. Zoega

κάτω ἐνεχθὲν Γῇ· προῆλθε δὲ καὶ θεός τις δισώματος. Οὐρανὸς δὲ Γῇ μιχθεὶς γεννᾷ θηλείας μὲν Κλωθὼ Λάχεσιν Ἄτροπον, ἄνδρας δὲ Ἑκατόγχειρας Κόττον Γύγην Βριάρεων καὶ Κύκλωπας Βρόντην καὶ Στερόπην καὶ Ἄργην· οὓς καὶ δήσας κατεταρτάρωσεν, ἐκπεσεῖσθαι αὐτὸν ὑπὸ τῶν παίδων τῆς ἀρχῆς μαθών. διὸ καὶ ὀργισθεῖσα ἡ Γῆ τοὺς Τιτᾶνας ἐγέννησεν

κούρους δ' Οὐρανίωνας ἐγείνατο πότνια Γαῖα,
88 οὓς δὴ καὶ Τιτῆνας ἐπίκλησιν καλέουσιν,
οὕνεκα τισάσθην μέγαν Οὐρανὸν ἀστερόεντα.

19. Αὕτη ἀρχὴ γενέσεως περὶ τοὺς κατ' αὐτοὺς θεούς τε καὶ τῷ παντί. ἐκεῖνο τοίνυν ἕκαστον γὰρ τῶν τεθεολογημένων, ὡς τὴν ἀρχὴν, ονειναι. εἰ γὰρ γεγόνασιν οὐκ ὄντες, ὡς οἱ περὶ αὐτῶν θεολογοῦντες λέγουσιν, οὐκ εἰσίν· ἢ γὰρ ἀγένητόν τι, καὶ ἔστιν ἄϊδιον, ἢ γενητόν, καὶ φθαρτόν ἐστιν. καὶ οὐκ ἐγὼ μὲν οὕτως, ἑτέρως δὲ οἱ φιλόσοφοι. τί τὸ ὂν ἀεὶ γένεσίν τε οὐκ ἔχον, ἢ τί τὸ γενόμενον μὲν, ὂν δὲ οὐδέποτε; περὶ νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ διαλεγόμενος ὁ Πλάτων τὸ μὲν ἀεὶ ὄν, τὸ νοητὸν, ἀγένητον εἶναι
90 διδάσκει, τὸ δὲ οὐκ ὄν, | τὸ αἰσθη|τὸν, [γενητόν] ἀρχόμενον εἶναι καὶ
334 u παυόμενον. τούτῳ τῷ λόγῳ καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἐκπυρωθήσεσθαι τὰ πάντα καὶ πάλιν ἔσεσθαί φασιν, ἑτέραν ἀρχὴν τοῦ κόσμου λαβόντος. εἰ δὲ, καίτοι δισσοῦ αἰτίου κατ' αὐτοὺς ὄντος, τοῦ μὲν δραστηρίου καὶ κατάρχοντος, καθὸ ἡ πρόνοια, τοῦ δὲ πάσχοντος καὶ τρεπομένου, καθὸ ἡ ὕλη, ἀδύνατόν [δέ] ἐστιν καὶ προνοούμενον

---

1 *κάτω ἐνεχθὲν* ego *κάτω κατενεχθὲν* A *τις δισώματος* Lobeck *γη* [*γῆι* a] *διὰ σώματοσ* A *γηδι ἀσώματος* OKern *τρίτος ἤδη ἀσώματος* Gomperz 2 *ἄτραπον* A 3 *δὲ*] *τε* A *κόττυν* A *γυνη* A *γύνην* a 4 *κρότην* A corr. a *ἄργον* A 9 *οὕνεκατι τιμωρήσωσιν ἢ τιμήσωσιν σασθην* A 11. 12 *τῷ παντί. ἕκαστον δὲ τῶν γεγεννημένων, ὡς τὴν ἀρχὴν οὐκ ὄν, φαμέν. ἐκεῖνο τοίνυν σκεπτέον* Gesner *τὸ πᾶν. τί ἐκεῖνο τοίνυν; ἕκαστον γὰρ τῶν τεθεολογημένων ὡς τὴν ἀρχὴν ὂν νοεῖται* Dechair et Maranus infeliciter, pro *ὂν νοεῖται* maluit *ὂν δεῖ εἶναι* Otto in ceteris Dechairium secutus, *τῷ παντί. ἐκεῖνο τοίνυν ⟨σκέψασθε⟩ ἕκαστον πάν⟨των⟩ τῶν τεθεολογημένων, ὡς τὴν ἀρχὴν, ⟨γεγ⟩ονέναι* ego temptaui, de certa emendatione desperans 12 *ονειναι* A *ὂν εἶναι* a 13 *ἢ* A *ἀγέννητόν* A 14 *γεννητὸν* A 16 *μὲν*] *μ* et *ν* in ras. a 17 *ἀγέννητον* A 18 *γεννητο///* A *γεννητὸν* a, del. Wil 19 *τῷ—Στοᾶς* ego *καὶ οἱ ἀπὸ τῆσ στοᾶσ τῶι λόγωι* A 22 *κατάρχοντος* ego *καταρχομένου* A 23 *δέ* del Wil ⟨*καὶ προνοοῦντα*⟩ *καὶ προνοούμενον* ego

ἐπὶ ταὐτοῦ μεῖναι τον κόσμον ⟨ὡς⟩ γενόμενον, πῶς ἡ τούτων μένει σύστασις, οὐ φύσει ὄντων ἀλλὰ γενομένων; τί δὲ τῆς ὕλης κρείττους οἱ θεοὶ τὴν σύστασιν ἐξ ὕδατος ἔχοντες; ἀλλ' οὔτε κατ' αὐτοὺς ὕδωρ τοῖς πᾶσιν ἀρχή (ἐκ γὰρ ἁπλῶν καὶ μονοειδῶν τί ἂν συστῆναι [στοιχείων] δύναιτο; δεῖ δὲ καὶ τῇ ὕλῃ τεχνίτου καὶ ὕλης τῷ τεχνίτῃ· ἢ πῶς ἂν γένοιτο τὰ ἐκτυπώματα χωρὶς τῆς ὕλης ἢ τοῦ τεχνίτου;)· οὔτε πρεσβυτέραν λόγον ἔχει εἶναι τὴν ὕλην τοῦ θεοῦ· τὸ γὰρ ποιητικὸν αἴτιον προκατάρχειν τῶν γιγνομένων ἀνάγκη.

20. Εἰ μὲν οὖν μέχρι τοῦ φῆσαι γεγονέναι τοὺς θεοὺς καὶ ἐξ ὕδατος τὴν σύστασιν ἔχειν τὸ ἀπίθανον ἦν αὐτοῖς τῆς θεολογίας, ἐπιδεδειχὼς ὅτι οὐδὲν γενητὸν ὃ οὐ καὶ διαλυτόν, ἐπὶ τὰ λοιπὰ ἂν παρεγενόμην τῶν ἐγκλημάτων. ἐπεὶ δὲ τοῦτο μὲν διατεθείκασιν αὐτῶν τὰ σώματα, τὸν μὲν Ἡρακλέα ὅτι 92
θεὸς δράκων ἑλικτός, τοὺς δὲ Ἑκατόγχειρας εἰπόντες, καὶ τὴν θυγατέρα τοῦ Διός, ἣν ἐκ τῆς μητρὸς Ῥέας καὶ Δήμητρος ἢ δημήτορος τὸν αὐτῆς ἐπαιδοποιήσατο, δύο μὲν κατὰ φύσιν [εἶπον] ἔχειν ὀφθαλμοὺς καὶ ἐπὶ τῷ μετώπῳ δύο καὶ προτο|μὴν fol. 33
κατὰ τὸ ὄπισθεν τοῦ τραχήλου μέρος, ἔχειν δὲ καὶ κέρατα, διὸ καὶ τὴν Ῥέαν φοβηθεῖσαν τὸ τῆς παιδὸς τέρας φυγεῖν οὐκ ἐφεῖσαν αὐτῇ τὴν θηλήν, ἔν|θεν μυστικῶς μὲν Ἀθηλᾶ κοινῶς 94
δὲ Φερσεφόνη καὶ Κόρη κέκληται, οὐχ ἡ αὐτὴ οὖσα τῇ Ἀθηνᾷ τῇ ἀπὸ τῆς κόρης λεγομένῃ· τοῦτο δὲ τὰ πραχθέντα αὐτοῖς ἐπ' ἀκριβὲς ὡς οἴονται διεξεληλύθασιν, Κρόνος μὲν ὡς ἐξέτεμεν τὰ αἰδοῖα τοῦ πατρὸς καὶ κατέρριψεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἅρματος καὶ ὡς ἐτεκνοκτόνει καταπίνων τῶν παίδων τοὺς ἄρσενας, Ζεὺς δὲ ὅτι τὸν μὲν πατέρα δήσας κατεταρτάρωσεν, καθὰ καὶ τοὺς υἱεῖς ὁ Οὐρανός, καὶ πρὸς Τιτᾶνας περὶ τῆς ἀρχῆς ἐπολέμησεν καὶ

---

1 ὡς add. Wil 4 οὔτε ego οὐδὲ A γὰρ ego τε A 5 στοιχείων del. Wil 6 ἢ A ex η corr. 12 γεννητὸν A 13 παρεγενάμην A per ras. corr. 15 conicio θεὸς ⟨καὶ λέων καὶ⟩ δρακων 16 17 scripturam codicis A dedi, conicio καὶ Δήμητρος ἤδη προσ⟨α⟩γορευ⟨θεί⟩σης 18 εἶπον deleui 21 ἐφεῖσαν] εῖ in ras. a 23 κόρσης γενομένη p in mg. m. rec. quam coniecturam repetiit Lobeck, sed historiola de nominis Παλλὰς Ἀθήνη origine tangitur 23. 24 αὐτοῖς ἐπ' ἀκριβὲς ego ἐπακριβὲσ αὐτοῖσ A 26 καταπεινων A corr. a

ὅτι τὴν μητέρα Ῥέαν ἀπαγορεύουσαν αὐτοῦ τὸν γάμον ἐδίωκε, δρακαίνης δ' αὐτῆς γενομένης καὶ αὐτὸς εἰς δράκοντα μεταβαλὼν συνδήσας αὐτὴν τῷ καλουμένῳ Ἡρακλειωτικῷ ἅμματι ἐμίγη (τοῦ σχήματος τῆς μίξεως σύμβολον ἡ τοῦ Ἑρμοῦ ῥάβδος), εἶθ' ὅτι Φερσεφόνῃ τῇ θυγατρὶ ἐμίγη βιασάμενος καὶ ταύτην ἐν δράκοντος σχήματι, ἐξ ἧς παῖς Διόνυσος αὐτῷ· ἀνάγκη κἂν τοσοῦτον εἰπεῖν· τί τὸ σεμνὸν ἢ χρηστὸν τῆς τοιαύτης ἱστορίας, 96 ἵνα πιστεύσωμεν θεοὺς εἶναι τὸν Κρόνον, τὸν Δία, τὴν Κόρην, τοὺς λοιπούς; αἱ διαθέσεις τῶν σωμάτων; καὶ τίς ἂν ἄνθρωπος κεκριμένος καὶ ἐν θεωρίᾳ γεγονὼς ὑπὸ θεοῦ γεννηθῆναι πιστεύσαι ἔχιδναν [Ὀρφεύς]

ἂν δὲ Φάνης ἄλλην γενεὴν τεκνώσατο δεινὴν
νηδύος ἐξ ἱερῆς, προσιδεῖν φοβερωπὸν Ἔχιδναν,
l. 335 u ἧς χαῖται μὲν ἀπὸ | κρατὸς καλόν τε πρόσωπον
ἦν ἐσιδεῖν, τὰ δὲ λοιπὰ μέρη φοβεροῖο δράκοντος
αὐχένος ἐξ ἄκρου

ἢ αὐτὸν τὸν Φάνητα δέξαιτο, θεὸν ὄντα πρωτόγονον (οὗτος γάρ ἐστιν ὁ ἐκ τοῦ ᾠοῦ προχυθείς), [ἢ σῶμα] ἢ σχῆμα ἔχειν δράκοντος ἢ καταποθῆναι ὑπὸ τοῦ Διός, ὅπως ὁ Ζεὺς ἀχώρητος γένοιτο; εἰ γὰρ μηδὲν διενηνόχασιν τῶν φαυλοτάτων θηρίων 98 (δῆλον γὰρ ὅτι πολὺ διαλλάσσειν δεῖ τῶν γῄϊνων καὶ | τῶν ἀπὸ τῆς ὕλης ἀποκρινομένων τὸ θεῖον), οὐκ εἰσὶν θεοί. τί δὲ καὶ πρόσιμεν αὐτοῖς, ὧν κτηνῶν μὲν δίκην ἔχει ἡ γένεσις, αὐτοὶ δὲ θηριόμορφοι καὶ δυσειδεῖς;

21. Καίτοι εἰ σαρκοειδεῖς μόνον ἔλεγον αὐτοὺς καὶ αἷμα ἔχειν [σπέρμα] καὶ πάθη ὀργῆς καὶ ἐπιθυμίας, καὶ τότε ἔδει λῆρον καὶ γέλωτα λόγους τούτους νομίζειν· οὔτε γὰρ ὀργὴ οὔτε ἐπιθυμία καὶ ὄρεξις οὐδὲ παιδοποιὸν σπέρμα ἐν τῷ θεῷ. ἔστωσαν τοίνυν σαρκοειδεῖς, ἀλλὰ κρείττους μὲν θυμοῦ καὶ ὀργῆς, ἵνα μὴ Ἀθηνᾶ μὲν βλέπηται σκυζομένη Διὶ πατρί, χόλος δέ

30) Δ 23

9. 10 ἀνσ̄ κεκριμένος A νοῦν κεκτημένος ego νῷ uel λόγῳ κεχρημένος Wil 11 ////ιδναν A ἔχιδναν a Ὀρφεὺς deleui 18 ἢ σῶμα del. Wil 19. 20 ἀχώριστος Lobeck 21 πολὺ διαλλάσσειν ego ὑποδιαλλάσσειν A 22 δαὶ A 26 σπέρμα del. Wil 27 γέλωτα ego γέλωτος A

μιν ἄγριος ἦρεϊ, Ἥρα δὲ θεωρῆται Ἥρῃ δ' οὐκ ἔχαδε στῆθος χόλον, ἀλλὰ προσηύδα, κρείττους δὲ λύπης

ὤ πόποι, ἦ φίλον ἄνδρα διωκόμενον περὶ τεῖχος
ὀφθαλμοῖσιν ὁρῶμαι· ἐμὸν δ' ὀλοφύρεται ἦτορ.

ἐγὼ μὲν γὰρ καὶ ἀνθρώπους ἀμαθεῖς καὶ σκαιοὺς λέγω τοὺς ὀργῇ καὶ λύπῃ εἴκοντας· ὅταν δὲ ὁ πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε ὀδύρηται μὲν τὸν υἱὸν

αἰ αἰ ἐγών, ὅτε μοι Σαρπηδόνα φίλτατον ἀνδρῶν
μοῖρ' ὑπὸ Πατρόκλοιο Μενοιτιάδαο δαμῆναι,

ἀδυνατῇ δὲ ὀδυρόμενος τοῦ κινδύνου ἐξαρπάσαι 100

Σαρπηδὼν Διὸς υἱός, ὁ δ' οὐδ' ᾧ παιδὶ ἀμύνει,

τίς οὐκ ἂν τοὺς | ἐπὶ τοῖς τοιούτοις μύθοις φιλοθέους, μᾶλ- fol. 33c
λον δὲ ἀθέους, τῆς ἀμαθίας καταμέμφοιτο; ἔστωσαν σαρκοειδεῖς, ἀλλὰ μὴ τιτρωσκέσθω μηδὲ Ἀφροδίτη ὑπὸ Διομήδους τὸ σῶμα οὑτά με Τυδέος υἱὸς ὑπέρθυμος Διομήδης, ἣ ὑπὸ Ἄρεως τὴν ψυχήν

ὡς ἐμὲ χωλὸν ἐόντα Διὸς θυγάτηρ Ἀφροδίτη
αἰὲν ἀτιμάζει, φιλέει δ' ἀΐδηλον Ἄρηα.

διὰ δὲ χρόα καλὸν ἔδαψεν, ὁ δεινὸς ἐν πολέμοις, ὁ σύμμαχος κατὰ Τιτάνων τοῦ Διός, ἀσθενέστερος Διομήδους φαίνεται. μαίνετο δ' ὡς ὅτ' Ἄρης ἐγχέσπαλος — σιώπησον Ὅμηρε, θεὸς οὐ μαίνεται· σὺ δέ μοι καὶ μιαιφόνον καὶ βροτολοιγόν, Ἄρες, Ἄρες βροτολοιγέ, μιαιφόνε, διηγῇ τὸν θεὸν καὶ τὴν μοιχείαν αὐτοῦ διέξει καὶ τὸ δεσμά

τὼ δ' ἐς δέμνια βάντε κατέδραθον, ἀμφὶ δὲ δεσμοὶ 102
τεχνήεντες ἔχυντο πολύφρονος Ἡφαίστοιο,
οὐδέ τι κινῆσαι μελέων ἦν.

---

1) *Δ* 24 3. 4) *X* 168. 169 [Plat. rep. 3 p. 388c] 8. 9) *Π* 433. 434 [Plat. ibid.] 11) *Π* 522 15) *E* 376 17. 18) *Θ* 308. 309 19) *E* 858 21) *O* 605 23) *E* 31 25—28) *Θ* 296—298

---

1 *ἦρει* apud Homerum *αἱρεῖ* A *ἦρη///* A 8 *αἰ αἰ* Plat. rep. 3 p. 388 c *ὤ μοι* apud Homerum *λέγων* A 9 *μοῖραι* A 10 *ἀδυνατ///* A *ἀδυνατεῖ* a 13 *καταμέμφοιτο* ego *καταμέμψοιτο* A 14 in *τιτρωσκέσθων* corr. a 19 spatium dimidiae lineae in A, suppl. *ἀλλὰ τιτρώσκει τὸ δόρυ καὶ τὸν Ἄρη* Wil 23 *διηγεῖ* A 24 *διέξηι* A

οὐ καταβαλοῦσι τὸν πολυν τοῦτον ἀσεβῆ λῆρον περὶ τῶν Θεῶν; Οὐρανὸς ἐκτέμνεται, δεῖται καὶ καταταρταροῦται Κρόνος, ἐπανίστανται Τιτᾶνες, Στὺξ ἀποθνήσκει κατὰ τὴν μάχην — ἤδη καὶ θνητοὺς αὐτοὺς δεικνύουσιν — ἐρῶσιν ἀλλήλων, ἐρῶσιν ἀνθρώπων

᾽Αἰνείας, τὸν ὑπ᾽ Ἀγχίσῃ τέκε δῖ᾽ Ἀφροδίτη,
Ἴδης ἐν κνημοῖσι θεὰ βροτῷ εὐνηθεῖσα᾽.

οὐκ ἐρῶσιν, οὐ πάσχουσιν· ἢ γὰρ θεοὶ καὶ οὐχ ἅψεται αὐτῶν ἐπιθυμία **. κἂν σάρκα θεὸς κατὰ θείαν οἰκονομίαν λάβῃ, ἤδη δοῦλός ἐστιν ἐπιθυμίας;

᾽οὐ γὰρ πώποτέ μ᾽ ὧδε θεᾶς ἔρος οὐδὲ γυναικὸς
θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι περιπροχυθεὶς ἐδάμασσεν,
οὐδ᾽ ὁπότ᾽ ἠρασάμην Ἰξιονίης ἀλόχοιο,
336 u οὐδ᾽ ὅτε περ Δανάης καλλισφύρου | Ἀκρισιώνης,
οὐδ᾽ ὅτε Φοίνικος κούρης τηλεκλειτοῖο,
οὐδ᾽ ὅτε περ Σεμέλης, οὐδ᾽ Ἀλκμήνης ἐνὶ Θήβῃ,
οὐδ᾽ ὅτε Δήμητρος καλλιπλοκάμοιο ἀνάσσης,
οὐδ᾽ ὅτε περ Λητοῦς ἐρικυδέος, οὐδὲ σεῦ αὐτῆς᾽.

104 γενητός ἐστιν, φθαρτός ἐστιν, οὐδὲν ἔχων θεοῦ. ἀλλὰ καὶ θητεύουσιν ἀνθρώποις

᾽ὦ δώματ᾽ Ἀδμήτεια, ἐν οἷς ἔτλην ἐγὼ
θῆσσαν τράπεζαν αἰνέσαι θεός περ ὤν᾽

καὶ βουκολοῦσιν

᾽ἐλθὼν δ᾽ ἐς αἶαν τήνδ᾽ ἐβουφόρβουν ξένῳ,
καὶ τόνδ᾽ ἔσῳζον οἶκον᾽.

οὐκοῦν κρείττων Ἄδμητος τοῦ θεοῦ. ὦ μάντι καὶ σοφὲ καὶ

---

6. 7) *B* 820. 821 11—18) Ξ 315—317. 319. 321. 323. 325. 327 21. 22) Eurip. Alc. 1. 2 24. 25) ibid. 8. 9

---

1 *καταβαλοῦσι* ego *καταβάλλουσι* A 8 *πάσχουσιν*] *ου* ex corr. A uel a 9 lacunam indicaui, suppleas e. g. *ἢ ἐρῶσιν, καὶ οὐκέτι θεοὶ ἔσονται* cf. p. 154, 4 11 *ὧιδε* A *ἔρωσ* A ante *οὐδὲ* ins. *ἀμφεκάλυψεν* A sed punctis circumpositis deleuit 13 *ἰξιονίησ* np *ἐξηιονίησ* A 18 *ὁπότε* uel *ὅτε* Homeri codices 21 *ἀδμήτια* A 24 *δ᾽ ἐς αἶαν*] *αἶα* in ras. a, *δὲ γαῖαν* Euripides quod nescio an lateat in scriptura codicis A ab Aretha falso correcta *ξένων* A

προειδὼς τοῖς ἄλλοις τὰ ἐσόμενα, οὐκ ἐμαντεύσω τοῦ ἐρωμένου τὸν φόνον, ἀλλὰ καὶ ἔκτεινας αὐτοχειρὶ τὸν φίλον

'κἀγὼ τὸ Φοίβου θεῖον ἀψευδὲς στόμα
ἤλπιζον εἶναι, μαντικῇ βρύον τέχνῃ',
ὡς ψευδόμαντιν κακίζει τὸν Ἀπόλλω ὁ Αἰσχύλος,
'ὁ δ' αὐτὸς ὑμνῶν, αὐτὸς ἐν θοίνῃ παρὼν,
αὐτὸς τάδ' εἰπών, αὐτός ἐστιν ὁ κτανὼν
τὸν παῖδα τὸν ἐμόν'.

22. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἴσως πλάνη ποιητική, φυσικὸς δὲ τις ἐπ' αὐτοῖς καὶ τοιοῦτος λόγος· 'Ζεὺς ἀργής', ὥς φησιν Ἐμπεδοκλῆς, "Ηρη τε φερέσβιος ἠδ' Ἀϊδωνεὺς
Νῆστίς τε, ἣ δακρύοις τέγγει κρούνωμα βρότειον'.
εἰ τοίνυν Ζεὺς μὲν τὸ πῦρ, "Ηρα δὲ ἡ γῆ καὶ ὁ ἀὴρ Ἀϊδωνεὺς 106
καὶ τὸ ὕδωρ Νῆστις, στοιχεῖα δὲ ταῦτα, τὸ πῦρ τὸ ὕδωρ ὁ ἀήρ, οὐδεὶς αὐτῶν θεός, οὔτε Ζεὺς οὔτε "Ηρα οὔτε Ἀϊδωνεύς· ἀπὸ γὰρ τῆς ὕλης διακριθείσης ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἡ τούτων σύστασίς τε καὶ γένεσις

'πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ γαῖα καὶ ἠέρος ἤπιον ὕψος,
καὶ φιλίη μετὰ τοῖσιν'.

ἃ χωρὶς τῆς φιλίας οὐ δύναται μένειν ὑπὸ τοῦ νείκους συγχεόμενα, πῶς ἂν [οὖν] εἴποι τις ταῦτα εἶναι θεούς; ἀρχικὸν ἡ fol. 3
φιλία κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα, ἀρχόμενα τὰ συγκρίματα, τὸ δὲ ἀρχικὸν κύριον· ὥστε, ἐὰν μίαν καὶ τὴν ⟨αὐτὴν⟩ τοῦ τε ἀρχομένου καὶ τοῦ ἄρχοντος δύναμιν θῶμεν, λήσομεν ἑαυτοὺς ἰσότιμον τὴν ὕλην τὴν φθαρτὴν καὶ ῥευστὴν καὶ μεταβλητὴν τῷ ἀγενήτῳ καὶ ἀϊδίῳ καὶ διὰ παντὸς συμφώνῳ ποιοῦντες θεῷ. Ζεὺς ἡ ζέουσα οὐσία κατὰ τοὺς Στωϊκούς, "Ηρα ὁ ἀήρ, καὶ τοῦ 108
ὀνόματος εἰ αὐτὸ αὐτῷ ἐπισυνάπτοιτο συνεκφωνουμένου, Πο-

---

3. 4. 6—8) Aeschyl. frg. 350, 5—9 [Plat. rep. 2 p. 383 b]
11. 12.) Emped. 34. 35 St. 18. 19) ibid. 78. 80

---

3 τὸ] τοι A 5 ex ψευδόμαντι corr. A m. pr. 9 φυσικῶσ A 11 "Ηρη τε] εἴρηται A 12 ἡ A τέγγει κρούνωμα] τ' ἐπικούρου νωμᾶι A 13 ἡ in ras. a 21 οὖν del. Wil 23 ὥστε Gesner ὡσ A αὐτὴν add. Gesner 26 ἀγεννήτωι A

σειδῶν ἡ πόσις. ἄλλοι δὲ ἄλλως φυσιολογοῦσιν· οἱ μὲν γὰρ ἀέρα διφυῆ ἀρσενόθηλυν τὸν Δία λέγουσιν, οἱ δὲ καιρὸν εἰς εὐκρασίαν τρέποντα τὸν χρόνον, διὸ καὶ μόνος Κρόνον διέφυγεν. ἀλλ' ἐπὶ μὲν τῶν ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἔστιν εἰπεῖν· εἰ ἕνα τὸν ἀνωτάτω Θεὸν ἀγέννητόν τε καὶ ἄϊδιον νομίζετε, συγκρίματα δὲ εἰς ἃ ἡ τῆς ὕλης ἀλλαγή, καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ὕλης κεχωρηκὸς κατὰ τὰς παραλλάξεις αὐτῆς ἄλλο καὶ ἄλλο ὄνομα μεταλαγχάνειν φατέ, σῶμα μὲν τὰ εἴδη τῆς ὕλης τοῦ Θεοῦ γενήσεται, φθειρομένων δὲ τῶν στοιχείων κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν ἀνάγκη συμφθαρῆναι ὁμοῦ τοῖς εἴδεσι τὰ ὀνόματα, μόνου μένοντος τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ. ὧν οὖν σωμάτων φθαρτὴ
110 ἡ κατὰ τὴν ὕλην παραλλαγή, τίς ἂν ταῦτα πιστεύσαι Θεούς; πρὸς δὲ τοὺς λέγοντας τὸν μὲν Κρόνον χρόνον, τὴν δὲ Ῥέαν γῆν, τὴν μὲν συλλαμβάνουσαν ἐκ τοῦ Κρόνου καὶ ἀποτίκτουσαν, ἔνθεν καὶ μήτηρ πάντων νομίζεται, τὸν δὲ γεννῶντα καὶ
337 u καταναλίσκοντα, | καὶ εἶναι τὴν μὲν τομὴν τῶν ἀναγκαίων ὁμιλίαν τοῦ ἄρρενος πρὸς τὸ θῆλυ, τέμνουσαν καὶ καταβάλλουσαν σπέρμα εἰς μήτραν καὶ γεννῶσαν ἄνθρωπον ἐν ἑαυτῷ τὴν ἐπιθυμίαν, ὅ ἐστιν Ἀφροδίτη, ἔχοντα, τὴν δὲ μανίαν τοῦ Κρόνου τροπὴν καιροῦ φθείρουσαν ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, τὰ δὲ δεσμὰ καὶ τὸν Τάρταρον χρόνον ὑπὸ καιρῶν τρεπόμενον καὶ ἀφανῆ γινόμενον, πρὸς τοίνυν τούτους φαμέν· εἴτε χρόνος ἐστὶν ὁ Κρόνος, μεταβάλλει, εἴτε καιρός, τρέπεται, εἴτε σκότος ἢ πάγος ἢ οὐσία ὑγρά, οὐδὲν αὐτῶν μένει· τὸ δὲ θεῖον καὶ ἀθάνατον καὶ ἀκίνητον καὶ ἀναλλοίωτον· οὔτε ἄρα ὁ Κρόνος οὔτε τὸ ἐπ' αὐτῷ εἴδωλον Θεός. περὶ δὲ τοῦ Διός, εἰ μὲν ἀήρ ἐστι γεγονὼς ἐκ Κρόνου, οὗ τὸ μὲν ἄρσεν ὁ Ζεύς, τὸ δὲ θῆλυ Ἥρα (διὸ καὶ ἀδελφὴ καὶ γυνή), ἀλλοιοῦται, εἰ δὲ καιρός, τρέπεται· οὔτε δὲ μεταβάλλει οὔτε μεταπίπτει τὸ θεῖον. τί δὲ ⟨δεῖ ὑμῖν ἐπὶ⟩ πλέον λέγοντα ἐνοχλεῖν, οἷ ἄμεινον τὰ παρ' ἑκάστοις τῶν πεφυσιολογηκότων οἴδατε, ποῖα περὶ τῆς φύσεως ἐνόησαν οἱ

---

5 *ἀγέννητόν* A *νομίζεται* A 6 *εἰς ἃ* ego *ἴσα* A 19 *τεκνοκτονίαν* Wil 21 ex *γενόμενον* corr. a 29 *δὲ δεῖ ὑμῖν ἐπὶ* Wil et ego *δὲ* A *δεῖ* n corr. *ὑμῖν* post *ἐνοχλεῖν* add. Otto 30 *αμινον* A corr. a 31 *ποῖα* Wil *ἢ οἷα* A *περὶ τῆς τῶν θεῶν φύσεως* Wil

συγγραψάμενοι ἢ περὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἣν | φρόνησιν διὰ πάντων 112
διήκουσάν φασιν, ἢ περὶ τῆς Ἴσιδος ἣν φύσιν αἰῶνος, ἐξ
ἧς πάντες ἔφυσαν καὶ δι' ἧς πάντες εἰσίν, λέγουσιν, ἢ περὶ
τοῦ Ὀσίριδος οὗ σφαγέντος ὑπὸ Τυφῶνος τοῦ ἀδελφοῦ
περι πελ ** Ὥρου τοῦ υἱοῦ ἡ Ἶσις ζητοῦσα τὰ μέλη καὶ
εὑροῦσα ἤσκησεν εἰς ταφήν, ἣ ταφὴ ἕως νῦν Ὀσιριακὴ καλεῖ-
ται; ἄνω γὰρ ⟨καὶ⟩ κάτω περὶ τὰ εἴδη τῆς ὕλης στρεφόμενοι
ἀποπίπτουσιν τοῦ λόγῳ θεωρητοῦ θεοῦ, τὰ δὲ στοιχεῖα καὶ τὰ
μόρια αὐτῶν θεοποιοῦσιν, ἄλλοτε ἄλλα ὀνόματα αὐτοῖς τιθέ-
μενοι, τὴν | μὲν τοῦ σίτου σποράν Ὄσιριν (ὅθεν φασὶ μυστικῶς fol. 38
ἐπὶ τῇ ἀνευρέσει τῶν μελῶν ἢ τῶν καρπῶν ἐπιλε|χθῆναι τῇ 114
Ἴσιδι ‹εὑρήκαμεν συγχαίρομεν›), τὸν δὲ τῆς ἀμπέλου καρπὸν
Διόνυσον ** καὶ Σεμέλην αὐτὴν τὴν ἄμπελον καὶ κεραυνὸν τὴν
τοῦ ἡλίου φλόγα. καίτοι γε πάντα μᾶλλον ἢ θεολογοῦσιν οἱ
τοὺς μύθους θεοποιοῦντες, οὐκ εἰδότες ὅτι οἷς ἀπολογοῦνται
ὑπὲρ τῶν θεῶν, τοὺς ἐπ' αὐτοῖς ἐλέγχους βεβαιοῦσιν. τί ἡ
Εὐρώπη καὶ ὁ Ταῦρος καὶ ὁ Κύκνος καὶ ἡ Λήδα πρὸς γῆν
καὶ ἀέρα, ἵν' ἡ πρὸς ταύτας μιαρὰ τοῦ Διὸς μῖξις ᾖ γῆς καὶ
ἀέρος; ἀλλὰ ἀποπίπτοντες τοῦ μεγέθους τοῦ θεοῦ καὶ ὑπερ-
κύψαι τῷ λόγῳ (οὐ γὰρ ἔχουσιν συμπάθειαν εἰς τὸν οὐράνιον
τόπον) οὐ δυνάμενοι, ἐπὶ τὰ εἴδη τῆς ὕλης συντετήκασιν καὶ
καταπίπτοντες τὰς τῶν στοιχείων τροπὰς θεοποιοῦσιν, ὅμοιον
εἴ καὶ ναῦν τις, ἐν ᾗ ἔπλευσεν, ἀντὶ τοῦ κυβερνήτου ἄγοι.
ὡς δὲ οὐδὲν πλέον νεὼς, κἂν ᾖ πᾶσιν ἠσκημένη, μὴ ἐχούσης
τὸν κυβερνήτην, οὐδὲ τῶν στοιχείων ὄφελος διακεκοσμημένων
δίχα τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ προνοίας. ἥ τε γὰρ ναῦς καθ' ἑαυ- 116

---

1 post ἢ add. ἃ a ἣν Otto τὴν A 2 φασιν ἢ a φασι A
5 περὶ πελώρου A μετ' Ὥρου Gesner, sed multo grauior latet corruptela ἡ ἰσισ a ἰ////σι A 6 ἕωσ in ras. A 7 καὶ om. A ἄνω κάτω γαρ Wil 8 τοῦ s et Maranus τῶι A 11 ἐπὶ τῇ ἀνευρέσει τῶν μελῶν ⟨ὡς ἂν τῇ συγκομιδ⟩ῇ τῶν καρπῶν Wil ⟨ὡς⟩ ἐπὶ τῇ ἀνευρέσει τῶν μελῶν ⟨ἐπὶ τῇ συγκομιδ⟩ῇ τῶν καρπῶν ego 13 lacunam indicauit Wil supplens φάσκοντες uel tale quid 14 καίτοιγε Gesner καὶ τί γὰρ A η n corr. εἰ A 15 τοὺς μύθους ἀλληγοροῦντες Wil τοὺς μύθους ⟨ἀλληγοροῦντες καὶ τὰ στοιχεῖα⟩ θεοποιοῦντες ego 16 ἐλέγχους ego λόγουσ A 18 ταύτας Gesner ταῦτα A 19 ἀποπίπτοντεσ p m. rec. ἀποπίπτοντασ A 24 ἡ A ᾖ a 26 ᾗ in ras. a

τὴν οὐ πλευσεῖται τά τε στοιχεῖα χωρὶς τοῦ δημιουργοῦ οὐ κινηθήσεται.

23. Εἴποιτε ἂν οὖν συνέσει πάντας ὑπερέχοντες· τινι οὖν τῷ λόγῳ ἕνια τῶν εἰδώλων ἐνεργεῖ, εἰ μὴ εἰσὶν θεοὶ ἐφ' οἷς ἱδρυόμεθα τὰ ἀγάλματα; οὐ γὰρ εἰκὸς τὰς ἀψύχους καὶ ἀκινήτους εἰκόνας καθ' ἑαυτὰς ἰσχύειν χωρὶς τοῦ κινοῦντος. τὸ μὲν δὴ κατὰ τόπους καὶ πόλεις καὶ ἔθνη γίγνεσθαί τινας ἐπ' ὀνόματι εἰδώλων ἐνεργείας οὐδ' ἡμεῖς ἀντιλέγομεν· οὐ μὴν εἰ
338 n ὠφελήθησάν τινες καὶ αὖ ἐλυπήθησαν ἕτεροι, θεοὺς νοοῦμεν τοὺς ἐφ' ἑκάτερα ἐνεργήσαντας, ἀλλὰ καὶ ᾧ λόγῳ νομίζετε ἰσχύειν τὰ εἴδωλα καὶ τίνες οἱ ἐνεργοῦντες ἐπιβατεύοντες αὐτῶν τοῖς ὀνόμασιν, ἐπ' ἀκριβὲς ἐξητάκαμεν. ἀναγκαῖον δέ μοι μέλλοντι δεικνύειν τίνες οἱ ἐπὶ τοῖς εἰδώλοις ἐνεργοῦντες καὶ ὅτι μὴ θεοί, προσχρήσασθαί τισι καὶ τῶν ἀπὸ φιλοσοφίας μάρτυσιν. πρῶτος Θαλῆς διαιρεῖ, ὡς οἱ τὰ ἐκείνου διακριβοῦντες
118 μνημονεύουσιν, εἰς θεὸν εἰς δαίμονας εἰς ἥρωας. ἀλλὰ θεὸν μὲν τὸν νοῦν τοῦ κόσμου ἄγει, δαίμονας δὲ οὐσίας νοεῖ ψυχικὰς καὶ ἥρωας τὰς κεχωρισμένας ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, ἀγαθοὺς μὲν τὰς ἀγαθάς, κακοὺς δὲ τὰς φαύλους. Πλάτων δὲ τὰ ἄλλα ἐπέχων καὶ αὐτὸς εἴς τε τὸν ἀγέννητον θεὸν καὶ τοὺς ὑπ' τοῦ ἀγενήτου εἰς κόσμον τοῦ οὐρανοῦ γεγονότας, τούς τε πλανήτας καὶ τοὺς ἀπλανεῖς ἀστέρας, καὶ εἰς δαίμονας τέμνει· περὶ ὧν δαιμόνων αὐτὸς ἀπαξιῶν λέγειν τοῖς περὶ αὐτῶν εἰρηκόσιν προσέχειν ἀξιοῖ ‘περὶ δὲ τῶν ἄλλων δαιμόνων εἰπεῖν καὶ γνῶναι τὴν γένεσιν μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς, πειστέον δὲ τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐγγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν ὡς ἔφασαν, σαφῶς γέ που τοὺς ἑαυτῶν προγόνους εἰδότων· ἀδύνατον οὖν θεῶν παισὶν

---

15) Aet. 1, 7, 21 p. 301 D. 8, 2 p. 307 D. 24—p. 30, 8) Plat. Timae. p. 40 d. e

---

3 ex *ανανουν* corr. a 10 *νομίζεται* A corr. m. pr. 14 *τισει* A *τισι* a 15 *διακριβοῦντες* ego *διαιροῦντεσ ἀκριβοῦντεσ* A *ἀκριβοῦντες* Otto 20 *ἀγέννητον* A 21 *ἀγεννήτου* A 25 *πιστέον* A 26 *δέ που* Plato 27 *γε αὐτῶν* Plato *ἑαυτῶν* etiam Clem. strom. 5, 13 p. 697 *εἰδόσιν* Plato *εἰδότων* etiam Clem.

ἀπισιεῖν, κἄπειρ ἄνευ εἰκότων καὶ ἀναγκαίων ἀποδείξεων λέγωσιν, ἀλλὰ ὡς οἰκεῖα φασκόντων ἀπαγγέλλειν ἑπομένους τῷ νόμῳ πιστευτέον. οὕτως οὖν κατ' ἐκείνους καὶ ἡμῖν ἡ γένεσις περὶ τούτων τῶν θεῶν ἐχέτω καὶ λεγέσθω. Γῆς τε καὶ Οὐρανοῦ παῖδες Ὠκεανός τε καὶ Τηθὺς ἐγεννήθησαν, τούτων δὲ 120
Φόρκος Κρόνος τε καὶ Ῥέα καὶ ὅσοι μετὰ τούτων, ἐκ δὲ Κρό- fol. 33
νου τε καὶ Ῥέας Ζεὺς Ἥρα τε καὶ πάντες, οὓς ἴσμεν πάντας ἀδελφοὺς λεγομένους αὐτῶν ἔτι τε τούτων ἄλλους ἐκγόνους· ἆρ' οὖν τὸν ἀΐδιον νῷ καὶ λόγῳ καταλαμβανόμενον περινοήσας θεὸν καὶ τὰ ἐπισυμβεβηκότα αὐτῷ ἐξειπὼν, τὸ ὄντως ὂν, τὸ μονοφυές, τὸ ἀγαθὸν ἀπ' αὐτοῦ ἀποχεόμενον, ὅπερ ἐστὶν ἀλήθεια, καὶ περὶ πρώτης δυνάμεως ** καὶ ⟨περὶ τὸν πάντων βασιλέα πάντα ἐστὶν καὶ ἐκείνου ἕνεκεν πάντα καὶ ἐκεῖνο αἴτιον πάντων⟩ καὶ περὶ δευτέρου καὶ τρίτου ⟨δεύτερον δὲ περὶ τὰ δεύτερα καὶ τρίτον περὶ τὰ τρίτα⟩, περὶ τῶν ἐκ τῶν αἰσθητῶν, γῆς τε καὶ οὐρανοῦ, λεγομένων γεγονέναι μεῖζον ἢ καθ' ἑαυτὸν τἀληθὲς μαθεῖν ἐνόμισεν; ἢ οὐκ ἔστιν εἰπεῖν. ἀλλ' ἐπεὶ ἀδύνατον γεννᾶν καὶ ἀποκυΐσκεσθαι θεοὺς ἐνόμισεν ἑπομένων τοῖς γιγνομένοις τελῶν καὶ ἔτι τούτου ἀδυνατώτερον μεταπεῖσαι τοὺς πολλοὺς ἀβασανίστως τοὺς μύθους παραδεχομένους, διὰ ταῦτα μεῖζον ἢ καθ' ἑαυτὸν γνῶναι καὶ εἰπεῖν ἔφη περὶ τῆς τῶν ἄλλων δαιμόνων γενέσεως, οὔτε μαθεῖν οὔτε ἐξειπεῖν γεννᾶσθαι θεοὺς | δυνάμενος. καὶ τὸ εἰρημένον αὐτῷ 'ὁ δὴ μέγας 122
ἡγεμὼν ἐν οὐρανῷ Ζεὺς, ἐλαύνων πτηνὸν ἅρμα, πρῶτος πορεύε-

12—14) Pseudoplat. epist. 2 p. 312 c 14. 15) ibid. 23) Plat. Phaedr. p. 246 e

---

1. 2 *καίπερ — λέγουσιν* Plat. 4 *λεγέσθω*// A *γέσθ* in ras. m. pr. 6 *Φόρκυς* Plato 6. 7 *Κρόνου καὶ Ῥέας* Plato 7 *ὅσους* Plato *ἴσμεν* ex *εἰσ μὲν* corr. a *πάντας* om. Plato 9 *νῷ* ego *νοῦν* A 10 *ἐξειπὼν* Gesner *ἐξειπεῖν* A 12 lacunam indicaui, excidit *εἰρηκὼς* uel tale quid et locus Platonicus ad *πρώτην δύναμιν* proprie pertinens *καὶ* A *καὶ ὡς* a *τὸν* p *τῶν* A 14 *δευτέρου καὶ τρίτου* ego *δύο καὶ τρία* A 19 ⟨*ἀρχῆς καὶ*⟩ *τέλους* scripserim *ἔτι* Otto *τὸ* A 22. 23. *οὔτε μαθεῖν — θεοὺς* corrupta, *οὔτε μαθεῖν ⟨γεννᾶσθαι⟩ οὔτε ἐξειπεῖν ⟨μὴ⟩ γεννᾶσθαι θεοὺς* Wil 23 *δυνάμενος* Gesner *δυναμένουσ* A

ται διακοσμῶν πάντα καὶ ἐπιμελούμενος, τῷ δὲ ἕπεται στρατιὰ θεῶν τε καὶ δαιμόνων· οὐκ ἐπὶ τοῦ ἀπὸ Κρόνου λεγομένου ἔχει Διός· ἔστι γὰρ ἐν τούτῳ ὄνομα τῷ ποιητῇ τῶν ὅλων. δηλοῖ δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων ⟨ὅτι⟩ ἑτέρῳ σημαντικῷ προσει-
39 u πεῖν αὐτὸν οὐκ ἔχων, τῷ δημιώδει ὀνόματι | οὐχ ὡς ἰδίῳ τοῦ θεοῦ ἀλλ' εἰς σαφήνειαν, ὅτι μὴ δυνατὸν εἰς πάντας φέρειν τὸν θεόν, κατὰ δύναμιν προσεχρήσατο, ἐπικατηγορήσας τὸ 'μέγας', ἵνα διαστείλῃ τὸν οὐράνιον ἀπὸ τοῦ χαμαθεν, τὸν ἀγένητον ἀπὸ τοῦ γενητοῦ, τοῦ νεωτέρου μὲν οὐρανοῦ καὶ γῆς, νεωτέρου δὲ Κρητῶν, οἳ ἐξέκλεψαν αὐτὸν μὴ ἀναιρεθῆναι ὑπὸ τοῦ πατρός.

24. Τί δὲ δεῖ πρὸς ὑμᾶς πάντα λόγον κεκινηκότας ἢ ποιητῶν μνημονεύειν ἢ καὶ ἑτέρας δόξας ἐξετάζειν, τοσοῦτον εἰπεῖν ἔχοντι· εἰ καὶ μὴ ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι ἕνα μὲν εἶναι ἐπεγί-
124 νωσκον θεόν, περὶ δὲ τούτων οἱ μὲν ὡς περὶ δαιμόνων, οἱ δὲ ὡς περὶ ὕλης, οἱ δὲ ὡς περὶ ἀνθρώπων γενομένων ἐφρόνουν, ἡμεῖς οὐκ ἂν εἰκότως ἐξενηλατούμεθα, διαιρετικῷ λόγῳ καὶ περὶ θεοῦ καὶ ὕλης καὶ περὶ τῆς τούτων αὐτῶν οὐσίας κεχρημένοι. ὡς γὰρ θεόν φαμεν καὶ υἱὸν τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ πνεῦμα ἅγιον, ἑνούμενα μὲν κατὰ δύναμιν ** τὸν πατέρα τὸν υἱὸν τὸ πνεῦμα, ὅτι νοῦς λόγος σοφία ⟨ὁ⟩ υἱὸς τοῦ πατρὸς καὶ ἀπόρροια ὡς φῶς ἀπὸ πυρὸς τὸ πνεῦμα, οὕτως καὶ ἑτέρας εἶναι δυνάμεις κατειλήμμεθα περὶ τὴν ὕλην ἐχούσας καὶ δι' αὐτῆς, μίαν
126 μὲν τὴν ἀντίθεον, οὐχ ὅτι ἀντιδοξοῦν τί ἐστι τῷ θεῷ ὡς τῇ φιλίᾳ τὸ νεῖκος κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα καὶ τῇ ἡμέρᾳ νὺξ κατὰ τὰ φαινόμενα (ἐπεὶ κἂν εἰ ἀνθειστήκει τι τῷ θεῷ, ἐπαύσατο ⟨ἂν⟩ τοῦ εἶναι, λυθείσης αὐτοῦ τῇ τοῦ θεοῦ δυνάμει καὶ ἰσχύϊ τῆς συστάσεως), ἀλλ' ὅτι τῷ τοῦ θεοῦ ἀγαθῷ | ὃ κατὰ συμβεβηκός

26—28) ἐπεὶ—συστάσεως transcripsit Methodius ap. Epiphan. 64, 20

---

4 ὅτι add. Wil 5 ἰδίω A ἰδίωι a 7 τὸν θεόν, κατὰ δύναμιν ego κατὰ δύναμιν τὸν θεὸν A 9 ἀγέννητον A γεννητοῦ A 10 δὲ p δαὶ A 14. 15 ἐπιγινώσκων A corr. a 17 οὐκ ego τε A ξενηλατούμεθα A 20 lacunam indicaui, suppleo διαιρούμενα δὲ κατὰ τάξιν εἰς 21 ὅτι—καὶ A in ras. m. pr. ὁ s om. A 27 ἂν addidi ex Epiph. ex αὐτῷ corr. A

ἐστιν αὐτῷ καὶ συνυπάρχον ὡς χρόα σώματι οὗ ἄνευ οὐκ
ἔστιν (οὐχ ὡς μέρους ὄντος, ἀλλ' ὡς κατ' ἀνάγκην συνόντος fol.
παρακολουθήματος, ἡνωμένου καὶ συγκεχρωσμένου ὡς τῷ πυρὶ
ξανθῷ εἶναι καὶ τῷ αἰθέρι κυανῷ), ἐναντίον ἐστὶ τὸ περὶ τὴν
ὕλην ἔχον πνεῦμα, γενόμενον [μὲν] ὑπὸ τοῦ θεοῦ, καθὸ ⟨καὶ⟩
οἱ λοιποὶ ὑπ' αὐτοῦ γεγόνασιν ἄγγελοι, καὶ τὴν ἐπὶ τῇ ὕλῃ
καὶ τοῖς τῆς ὕλης εἴδεσι πεπιστευμένον διοίκησιν. τούτων γὰρ
ἡ [τῶν ἀγγέλων] σύστασις τῷ θεῷ ἐπὶ προνοίᾳ γέγονε τοῖς 128
ὑπ' αὐτοῦ διακεκοσμημένοις, ἵν' ᾖ τὴν μὲν παντελικὴν καὶ γε-
νικὴν ὁ θεὸς ⟨ἔχων⟩ τῶν ὅλων πρόνοιαν, τὴν δὲ ἐπὶ μέρους οἱ
ἐπ' αὐτοῖς ταχθέντες ἄγγελοι. ὡς δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων
αὐθαίρετον καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν ἐχόντων (ἐπεὶ οὐκ
ἂν οὔτ' ἐτιμᾶτε τοὺς ἀγαθοὺς οὔτ' ἐκολάζετε τοὺς πονηρούς,
εἰ μὴ ἐπ' αὐτοῖς ἦν καὶ ἡ κακία καὶ ἡ ἀρετή) [καὶ] οἱ μὲν
σπουδαῖοι περὶ ἃ πιστεύονται ὑφ' ὑμῶν, οἱ δὲ ἄπιστοι εὑρί-
σκονται, καὶ τὸ κατὰ τοὺς ἀγγέλους ἐν ὁμοίῳ καθέστηκεν. οἱ
μὲν γὰρ ἄλλοι [αὐθαίρετοι δὴ γεγόνασιν ὑπὸ τοῦ θεοῦ] ἔμει- 130
ναν ἐφ' οἷς αὐτοὺς ἐποίησεν καὶ διέταξεν ὁ θεός, οἱ δὲ ἐνύ-
βρισαν καὶ τῇ τῆς οὐσίας ὑποστάσει καὶ τῇ ἀρχῇ οὗτός τε ὁ
τῆς ὕλης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ εἰδῶν ἄρχων καὶ ἕτεροι τῶν περὶ
τὸ πρῶτον τοῦτο στερέωμα (ἵστε δὲ μηδὲν ἡμᾶς ἀμάρτυρον λέ-
γειν, ἃ δὲ τοῖς προφήταις ἐκπεφώνηται μηνύειν), ἐκεῖνοι μὲν
εἰς ἐπιθυμίαν πεσόντες παρθένων καὶ ἥττους σαρκὸς εὑρεθέντες,
οὗτος δὲ ἀμελήσας καὶ πονηρὸς περὶ τὴν τῶν πεπιστευμένων
γενόμενος διοίκησιν. ἐκ μὲν οὖν τῶν περὶ τὰς παρθένους ἐχόν-

4—11) *ἐναντίαν—ἄγγελοι* affert Methodius ap. Epiphan. 64, 21 et Phot. cod. 234 p. 293b 11—25) libere usus est Methodius l. c.

---

5 *μὲν* om. Methodius *καὶ* add. Wil ex Methodio 7 *πεπιστευμένον* Phot. *πεπιστευμένοι* Epiphan. *πιστευσάμενον* A *τούτων* [*τοῦτο* cod. A] Photius *τοῦτο* A Epiphan. 8 *ἦν ἡ* Epiphanius *τῶν ἀγγέλων* om. Phot. *γεγονέναι* Epiphan. Phot. 9 *ἵν' ᾖ* Wil postea addito *ἔχων*, *ἵν' η* A *ἵνα τὴν μὲν παντελικὴν καὶγενικὴν ὁ θεὸς ἔχων τῶν ὅλων πρόνοιαν ᾖ τὸ κῦρος καὶ τὸ κράτος ἁπάντων αὐτὸς ἀνηρτημένος* Epiphanius Photius 11 *δὲ* A *δὴ* a 13 ex *οὔτε τιμᾶται* et *οὔτε κολάζεται* corr. a ut uidetur 14 *καὶ* deleui 16 iuxta lineam quae a *καθέστηκεν* incipit, in *γεγόνασιν* desinit, in mg. add. *οἷοι* a 17 *αὐθαίρετοι—θεοῦ* scholiastae deberi agnouit Wil 20 *τῶν* [alterum] ex corr. add. A m. pr. 25 *ἐκ* in ras. a

340 u *των οἱ καλούμενοι ἐγεννή|θησαν γίγαντες· εἰ δέ τις ἐκ μέρους εἴρηται περὶ τῶν γιγάντων καὶ ποιηταῖς λόγος, μὴ θαυμάσητε, τῆς κοσμικῆς ** σοφίας ὅσον ἀλήθεια πιθανοῦ διαφέρει διαλλαττουσῶν καὶ τῆς μὲν οὔσης ἐπουρανίου, τῆς δὲ ἐπιγείου καὶ κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ὕλης*

᾽Ἴσμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα᾽.

25. *οὗτοι τοίνυν οἱ ἄγγελοι οἱ ἐκπεσόντες τῶν οὐρανῶν, περὶ τὸν ἀέρα ἔχοντες καὶ τὴν γῆν, οὐκέτι εἰς τὰ [ὑπερ]ουράνια*
132 *ὑπερκύψαι δυνάμενοι, καὶ αἱ τῶν γιγάντων ψυχαὶ οἱ περὶ τὸν κόσμον εἰσὶ πλανώμενοι δαίμονες, ὁμοίας κινήσεις οἱ μὲν αἷς ἔλαβον συστάσεσιν, οἱ δαίμονες, οἱ δὲ αἷς ἔσχον ἐπιθυμίαις, οἱ ἄγγελοι, ποιούμενοι. ὁ δὲ τῆς ὕλης ἄρχων, ὡς ἔστιν ἐξ αὐτῶν τῶν γινομένων ἰδεῖν, ἐναντία τῷ ἀγαθῷ τοῦ θεοῦ ἐπιτροπεύει καὶ διοικεῖ.*

᾽πολλάκι μοι παπίδων διῆλθε φροντίς,
εἴτε τύχα εἴτε δαίμων τὰ βρότεια κραίνει,
παρά τ᾽ ἐλπίδα καὶ παρὰ δίκαν
134 *τοὺς μὲν ἀπ᾽ οἴκων δ᾽ ἐναπίπτοντας*
ἀτὰρ θῦ, τοὺς δὲ εὐτυχοῦντας ἄγει᾽.

⟨εἰ⟩ τὸ παρ᾽ ἐλπίδα καὶ δίκην εὖ πράττειν ἢ κακῶς ἐν ἀφασίᾳ τὸν Εὐριπίδην ἐποίησεν, τίνος ἡ τοιαύτη τῶν περιγείων διοίκησις, ἐν ᾗ εἴποι τις ἄν·

᾽πῶς οὖν τάδ᾽ εἰσορῶντες ἢ θεῶν γένος
εἶναι λέγωμεν ἢ νόμοισι χρώμεθα;᾽

τοῦτο καὶ τὸν ᾽Αριστοτέλη ἀπρονόητα εἰπεῖν τὰ κατωτέρω τοῦ οὐρανοῦ ἐποίησεν, καίτοι τῆς ἀϊδίου ἐπ᾽ ἴσης ἡμῖν μενούσης προνοίας τοῦ θεοῦ

---

6) Hesiod. theog. 27 15—19) Eur. frg. 901 23. 24) frg. adesp. 99

---

3 suppleas *καὶ τῆς προφητικῆς* male in p m. rec. post *σοφίας* add. *καὶ θεολογικῆς* 8 *ὑπερ* del. Wil 16 *βρότεια* Dechair *βιότια* A 18. 19 locus insanabilis 20 *εἰ* add. Gercke *ἀφασίᾳ* A corr. a 23 *εἰσορῶντος* A *εἰσορῶντας* a 24 *λέγομεν* A *εἰ* A

'ἡ γῆ δὲ ἀνάγκῃ, κἂν θέλῃ κἂν μὴ θέλῃ,
φύουσα ποίαν ταμὰ πιαίνει βοτά',

τῆς δ' ἐπὶ μέρους πρὸς ἀλήθειαν, οὐ πρὸς δόξαν, χωρούσης ἐπὶ τοὺς ἀξίους καὶ τῶν | λοιπῶν κατὰ τὸ κοινὸν συστάσεως fol. 8
νόμου λόγον προνοουμένων. ἀλλ' ἐπεὶ αἱ ἀπὸ τοὐναντίου πνεύ- 136
ματος δαιμονικαὶ κινήσεις καὶ ἐνέργειαι τὰς ἀτάκτους ταύτας ἐπιφοράς παρέχουσιν, ἤδη καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἄλλον ἄλλως, καὶ καθ' ἕνα καὶ κατὰ ἔθνη, μερικῶς καὶ κοινῶς, κατὰ τὸν τῆς ὕλης λόγον καὶ τῆς πρὸς τὰ θεῖα συμπαθείας, ἔνδοθεν καὶ ἔξωθεν κινοῦσαι, διὰ τοῦτό τινες, ὧν δόξαι οὐ μικραί, ἐνόμισαν οὐ τάξει τινὶ τὸ πᾶν τοῦτο συνεστάναι, ἀλλ' ἀλόγῳ τύχῃ ἄγεσθαι καὶ φέρεσθαι, οὐκ εἰδότες ὅτι τῶν μὲν περὶ τὴν τοῦ παντὸς κόσμου σύστασιν οὐδὲν ἄτακτον οὐδὲ ἀπημελημένον, ἀλλ' ἕκαστον αὐτῶν γεγονὸς λόγῳ, διὸ οὐδὲ τὴν ὡρισμένην ἐπ' αὐτοῖς παραβαίνουσι τάξιν, ὁ δὲ ἄνθρωπος κατὰ μὲν τὸν πεποιηκότα καὶ αὐτὸς εὐτάκτως ἔχει καὶ τῇ κατὰ τὴν γένεσιν φύσει ἕνα καὶ κοινὸν ἐχούσῃ λόγον καὶ τῇ κατὰ τὴν πλάσιν διαθέσει οὐ παραβαινούσῃ τὸν ἐπ' αὐτῇ νόμον καὶ τῷ τοῦ βίου τέλει ἴσῳ καὶ κοινῷ μένοντι, κατὰ δὲ τὸν ἴδιον ἑαυτῷ λόγον καὶ τὴν τοῦ ἐπέχοντος ἄρχοντος καὶ τῶν παρακολουθούντων δαιμόνων ἐνέργειαν ἄλλος ἄλλως φέρεται καὶ κινεῖται, κοινὸν πάντες τὸν ἐν αὐτοῖς ἔχοντες λογισμόν.

26. Καὶ οἱ μὲν περὶ τὰ εἴδωλα αὐτοὺς ἕλκοντες οἱ δαίμονές εἰσιν οἱ προειρημένοι, οἱ προστετηκότες τῷ ἀπὸ τῶν ἱερείων αἵματι καὶ ταῦτα περιλιχμώμενοι· οἱ δὲ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκοντες θεοὶ καὶ ταῖς εἰκόσιν ἐπονομαζόμενοι, ὡς ἔστιν ἐκ τῆς καθ' αὐτοὺς ἱστορίας εἰδέναι, ἄνθρωποι γεγόνασιν. καὶ 138
τοῦ μὲν δαίμονας εἶναι τοὺς ἐπιβατεύοντας τοῖς ὀνόμασιν πίστις

1. 2) Eurip. Cycl. 332. 333

2 *φύουσαν οἵαν* A *τίκτουσα ποίαν* Euripides 5 *νόμον* ego *νόμωι* A 7 *ἤδη καὶ* corrupta 11 *ἀλλὰ λόγωι* A corr. a 17 *ἐχούσῃ* ego *ἐπέχουσι* A *ἐπεχούσῃ* a 20 *ἐπέχοντος* corruptum 21 scripserim *μὴ κοινὸν* 22 *αὐτοῖς* A 28 *τοῦ* ego *τοὺς* A *πίστις ἡ*] *σ* *ἡ* in ras. a

341 u ἡ ἑκάστου αὐτῶν ἐνέργεια. οἱ μὲν ἀποτέμνουσι τὰ αἰδοῖα, | οἱ
περὶ τὴν Ῥέαν, οἱ δὲ ἐγκόπτουσιν ἢ ἐντέμνουσιν, οἱ περὶ τὴν
Ἄρτεμιν. [καὶ ἡ μὲν ἐν Ταύροις φονεύει τοὺς ξένους] ἐῶ γὰρ
τοὺς ταῖς μαχαίραις καὶ τοῖς ἀστραγάλοις αἰκιζομένους αὐτοὺς
λέγειν καὶ ὅσα εἴδη δαιμόνων. οὐ γὰρ θεοῦ κινεῖν ἐπὶ τὰ παρὰ
φύσιν· ὅταν ὁ δαίμων ἀνδρὶ πορσύνῃ κακά, τὸν νοῦν ἔβλαψε
πρῶτον, ὁ δὲ θεὸς τελείως ἀγαθὸς ὢν ἀϊδίως ἀγαθοποιός ἐστιν.
τοῦ τοίνυν ἄλλους μὲν εἶναι τοὺς ἐνεργοῦντας, ἐφ' ἑτέρων δὲ
ἀνίστασθαι τὰς εἰκόνας, ἐκεῖνο μέγιστον τεκμήριον, Τρωὰς καὶ
Πάριον· ἡ μὲν Νερυλλίνου εἰκόνας ἔχει — ὁ ἀνὴρ τῶν καθ'
140 ἡμᾶς — τὸ δὲ Πάριον Ἀλεξάνδρου καὶ Πρωτέως· τοῦ Ἀλεξάνδρου
ἔτι ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς καὶ ὁ τάφος καὶ ἡ εἰκών. οἱ μὲν οὖν ἄλ-
λοι ἀνδριάντες τοῦ Νερυλλίνου κόσμημά εἰσι δημόσιον, εἴπερ
καὶ τούτοις κοσμεῖται πόλις, εἷς δὲ αὐτῶν καὶ χρηματίζειν καὶ
ἰᾶσθαι νοσοῦντας νομίζεται, καὶ θύουσί τε δι' αὐτὸ καὶ περια-
λείφουσιν καὶ στεφανοῦσιν χρυσῷ τὸν ἀνδριάντα οἱ Τρωαδεῖς.
ὁ δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ τοῦ Πρωτέως (τοῦτον δ' οὐκ ἀ-
γνοεῖτε ῥίψαντα ἑαυτὸν εἰς τὸ πῦρ περὶ τὴν Ὀλυμπίαν), ὁ μὲν
καὶ αὐτὸς λέγεται χρηματίζειν, τῷ δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου — ὑ-
σπαρι, εἶδος ἄριστε, γυναιμανές — δημοτελεῖς ἄγονται θυσίαι
καὶ ἑορταὶ ὡς ἐπηκόῳ θεῷ. πότερον οὖν ὁ Νερυλλῖνος καὶ ὁ
Πρωτεὺς καὶ ὁ Ἀλέξανδρός εἰσιν οἱ ταῦτα ἐνεργοῦντες περὶ τὰ
ἀγάλματα ἢ τῆς ὕλης ἡ σύστασις; ἀλλ' ἡ μὲν ὕλη χαλκός ἐστιν,
τί δὲ χαλκὸς δύναται καθ' αὑτόν, ὃν μεταποιῆσαι πάλιν εἰς
342 r ἕτερον σχῆμα ἔξεστιν, ὡς τὸν ποδονιπτῆρα ὃν παρὰ τῷ Ἡρο-
142 δότῳ Ἄμασις; ὁ δὲ | Νερυλλῖνος | καὶ ὁ Πρωτεὺς καὶ ὁ Ἀλέξαν-
δρος τί πλέον τοῖς νοσοῦσιν; ἃ γὰρ ἡ εἰκὼν λέγεται νῦν ἐνεργεῖν,
ἐνήργει καὶ ζῶντος καὶ νοσοῦντος Νερυλλίνου.

---

6. 7) frg. adesp. 455 19. 20) *Γ* 39 25. 26) Herod. 2, 172

---

1 *μὲν* A *μὲν γὰρ* a 2. 3 *ἐγκόπτουσιν — Ἄρτεμιν* obscura 3 *καὶ — ξένους* deleui 5 *λέγειν — δαιμόνων* grauiter corrupta 6 *ὅταν* δ' schol. Soph. Antig. 620 10 *νερυλλινον* A *ὁ* A *ὃσ* a 11 *Πρωτέως*] *εω* in ras. a 15 *αὐτὸ* Wil *αὐτὰ* A 16 *χρυσῷ* post *στεφανοῦσιν* coll. Wil, ante *περιαλείφουσιν* A 19 *τὸ* in *τῶ* corr. A *τῶι* a 21 *Νερυλλῖνος*] *ις* in ras. A 24 *δὲ* p *δαὶ* A 28 *ἐνήργει* Maranus *ἐνεργεῖ* A

27. Τί οὖν; πρῶτα μὲν αἱ τῆς ψυχῆς ἄλογοι καὶ ἐνδαλματώδεις περὶ τὰς δόξας κινήσεις ἄλλοτ' ἄλλα εἴδωλα τὰ μὲν ἀπὸ τῆς ὕλης ἕλκουσι, τὰ δὲ αὐταῖς ἀναπλάττουσιν καὶ κυοῦσιν. πάσχει δὲ τοῦτο ψυχὴ μάλιστα τοῦ ὑλικοῦ προσλαβοῦσα καὶ ἐπισυγκραθεῖσα πνεύματος, οὐ πρὸς τὰ οὐράνια καὶ τὸν τούτων ποιητὴν ἀλλὰ κάτω πρὸς τὰ ἐπίγεια βλέπουσα, καθολικῶς εἰπεῖν, ὡς μόνον αἷμα καὶ σάρξ, οὐκέτι πνεῦμα καθαρὸν γιγνομένη. αἱ οὖν ἄλογοι αὗται καὶ ἐνδαλματώδεις τῆς ψυχῆς κινήσεις εἰδωλομανεῖς ἀποτίκτουσι φαντασίας· ὅταν δὲ ἀπαλὴ καὶ εὐάγωγος ψυχή, ἀνήκοος μὲν καὶ ἄπειρος λόγων ἐρωμένων, ἀθεώρητος δὲ τοῦ ἀληθοῦς, ἀπερινόητος δὲ τοῦ πατρὸς καὶ ποιητοῦ τῶν ὅλων, ἐναποσφραγίσηται ψευδεῖς περὶ αὐτῆς δόξας, οἱ περὶ τὴν ὕλην δαίμονες, λίχνοι περὶ τὰς κνίσας καὶ τὸ τῶν ἱερείων αἷμα ὄντες, ἀπατηλοὶ δὲ ἀνθρώπων, προσλαβόντες τὰς ψευδοδόξους ταύτας τῶν πολλῶν τῆς ψυχῆς κινήσεις, φαντασίας αὐτοῖς ὡς ἀπὸ τῶν εἰδώλων καὶ | ἀγαλμάτων ἐπιβατεύοντες 144
αὐτῶν τοῖς νοήμασιν εἰσρεῖν παρέχουσιν, καὶ ὅσα καθ' αὑτήν, ὡς ἀθάνατος οὖσα, λογικῶς κινεῖται ψυχὴ ἢ προμηνύουσα τὰ μέλλοντα ἢ θεραπεύουσα τὰ ἐνεστηκότα, τούτων τὴν δόξαν καρποῦνται οἱ δαίμονες.

28. Ἀναγκαῖον δὲ ἴσως κατὰ τὰ προειρημένα περὶ τῶν ὀνομάτων ὀλίγα εἰπεῖν. Ἡρόδοτος μὲν οὖν καὶ Ἀλέξανδρος ὁ τοῦ Φιλίππου ἐν τῇ πρὸς | τὴν μητέρα ἐπιστολῇ (ἑκάτεροι δὲ ἐν fol. 3
τῇ Ἡλιουπόλει καὶ ἐν Μέμφιδι καὶ Θήβαις εἰς λόγους τοῖς ἱερεῦσιν ἀφῖχθαι λέγονται) φασὶ παρ' ἐκείνων ἀνθρώπους αὐτοὺς γενέσθαι μαθεῖν. Ἡρόδοτος· Ἤδη ὧν τῶν αἱ εἰκόνες ἦσαν, | τοιούτους ἀπεδείκνυσάν σφεας [αὐτοὺς] ἐόντας, θεῶν δὲ 146
πολλὸν ἀπηλλαγμένους. τὸ δὲ πρότερον τῶν ἀνδρῶν τούτων θεοὺς εἶναι τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ ἄρχοντας, οἰκέοντας ἅμα τοῖς ἀνθρώποισιν, καὶ τούτων ἀεὶ ἕνα τὸν κρατέοντα εἶναι· ὕστερον δὲ αὐτῆς βασιλεῦσαι Ὧρον τὸν Ὀσίρεως παῖδα, τὸν Ἀπόλλωνα

---

7 *εἰπεῖν* Wil *εἰς γῆν* A 12 *ἐναποσφραγίσεται* A per ras. corr. p 18. 19 *ἡ* (bis) A 22 *ὁ* add. a 24 *μέμφι* A 26 *μὲν* post *Ἡ.* add. a 27 *αὐτοὺς* deleui *πάντας* Herodoti codices 29 *οἰκέοντας* Herodoti cod. Romanus *οὐκεοντας* A et Herodoti codd. deteriores 30 *ὕστατον* Herodotus

Ἕλληνες ὀνομάζουσιν· τοῦτον καταπαύσαντα Τυφῶνα βασιλεῦσαι ἴσταται Αἰγύπτου. Ὄσιρις δέ ἐσιι Διόνυσος κατὰ Ἑλλάδα γλῶσσαν. οἵ τε οὖν ἄλλοι καὶ τελευταῖος ⟨Ἀπόλλων ὁ Διονύσου καὶ Ἴσιδος⟩ βασιλεῖς Αἰγύπτου· παρὰ δὲ τούτων εἰς Ἕλληνας ἦλθε τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν. [Ἀπόλλων ὁ Διονύσου καὶ Ἴσιδος] ὁ αὐτὸς Ἡρόδοτος· Ἀπόλλωνα δὲ καὶ Ἄρτεμιν Διονύσου καὶ Ἴσιδος λέγουσιν εἶναι παῖδας, Λητὼ δὲ τροφὸν αὐτοῖσ⟨ι καὶ⟩ σώτειραν γενέσθαι. οὓς οὖν ἀνθρώπους γεγονότας πρώτους βασιλέας ἔσχον, πῇ μὲν ἀγνοίᾳ τῆς ἀληθοῦς περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείας, πῇ δὲ χάριτι τῆς ἀρχῆς θεοὺς ὁμοῦ ταῖς γυναιξὶν αὐτῶν ἦγον. τοὺς μέν νυν καθαροὺς βοῦς τοὺς ἕρσενας καὶ τοὺς μόσχους οἱ πάντες Αἰγύπτιοι θύουσι, τὰς δὲ
148 θηλείας οὔ σφιν ἔξεστι θύειν, | ἀλλὰ ἱραί εἰσι τῆς Ἴσιδος· ⟨τὸ γὰρ τῆς Ἴσιδος⟩ ἄγαλμα ἐὸν γυναικήιον βούκερών ἐστιν, καθάπερ οἱ Ἕλληνες τὴν Ἰοῦν γράφουσιν. τίνες δ' ἂν μᾶλλον ταῦτα πισιευθεῖεν λέγοντες ἢ οἱ κατὰ διαδοχὴν γένους παῖς
343 r παρὰ πατρός, ὡς τὴν ἱερωσύνην, καὶ τὴν ἱστορίαν | διαδεχόμενοι; οὐ γὰρ τοὺς σεμνοποιοῦντας ζακόρους τὰ εἴδωλα εἰκὸς ἀνθρώπους αὐτοὺς γενέσθαι ψεύδεσθαι. εἰ τοίνυν Ἡρόδοτος ἔλεγεν περὶ τῶν θεῶν ὡς περὶ ἀνθρώπων ἱστορεῖν Αἰγυπτίους, καίτοι λέγοντι [τῷ Ἡροδότῳ] τὰ μέν νυν θεῖα τῶν ἀφηγημάτων, οἷα ἤκουον, οὐκ εἰμὶ πρόθυμος διηγεῖσθαι, ἔξω ἢ τὰ ὀνόματα αὐτέων μοῦνα· ἐλάχιστα [μὴ] πιστεύειν ὡς μυθοποιῷ ἔδει· ἐπεὶ δὲ Ἀλέξανδρος καὶ Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος ἐπικαλούμενος

---

p. 36, 26—3) Herod. 2, 144 4) cf. Herod. 2, 50 6—8) Herod. 2, 156 11—15) Herod. 2, 41 21—23) Herod. 2, 3

---

1. 2 *βασιλεὺσ* A corr. a 3. 4 *Ἀπόλλων—Ἴσιδος* huc transtuli, deleui lin. 5. 6 4 *βασιλεῖς* ego *βασιλεὺσ* A 6 *ὁ αὐτὸς ἡρόδοτοσ* A *ὡσ ὁ αὐτὸσ ἡρόδοτοσ λέγει* a 8 *αὐτοῖσι καὶ σώτειραν* Herodotus *αὐτοῖσ σ̄ριαν* A *οὖν ἀνθρώπους* ego *οὐρανίουσ* A 9 *βασιλῆασ* A 11 *μὲν νῦν* A 13. 14 *τὸ—Ἴσιδος* suppleui ex Herodoto, *τῆσ* add. a *γυναικήιον*] *ή* et *o* in ras. a 19 *τοίνυν* Wil *τι μὲν* A *τι μὲν οὖν* a 20 *καίτοι* Wil *καὶ* A 21 *τῷ Ἡροδότῳ* deleui *μὲν νῦν* A 22 *ἐξηγεῖσθαι* Herodotus *ἔξω ἢ* Herodotus *ἐξ ὧν* A 23 *μοῦνον* Herodotus *μὴ* deleui

συνάπτων τὸ ἴδιον αὐτοῖς γένος καὶ ἄλλοι μυρίοι, ἵνα μὴ καθ' ἕκαστον καταλέγοιμι, οὐδὲ λόγος ἔτι καταλείπεται βασιλεῖς 150
ὄντας αὐτοὺς μὴ νενομίσθαι θεούς. καὶ ὅτι μὲν ἄνθρωποι, δηλοῦσιν μὲν καὶ Αἰγυπτίων οἱ λογιώτατοι, οἳ θεοὺς λέγοντες αἰθέρα γῆν ἥλιον σελήνην τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους θνητοὺς νομίζουσιν καὶ ἱερὰ τοὺς τάφους αὐτῶν· δηλοῖ δὲ καὶ Ἀπολλόδωρος ἐν τῷ Περὶ θεῶν. Ἡρόδοτος δὲ καὶ τὰ παθήματα αὐτῶν φησι μυστήρια· ἐν δὲ Βουσίρι πόλει ὡς ἀνάγουσι τῇ Ἴσι τὴν ἑορτήν, εἴρηται πρότερόν μοι. τύπτονται γὰρ δὴ μετὰ τὴν θυσίην πάντες καὶ πᾶσαι, μυριάδες κάρτα πολλαὶ ἀνθρώπων· τὸν δὲ τύπτονται τρόπον, οὔ μοι ὅσιόν ἐστιν λέγειν. εἰ θεοί, καὶ ἀθάνατοι, εἰ δὲ τύπτονται καὶ τὰ πάθη ἐστὶν αὐτῶν μυστήρια, ἄνθρωποι. ὁ αὐτὸς Ἡρόδοτος· εἰσὶ δὲ καὶ αἱ ταφαὶ τοῦ οὐχ ὅσιον ποιοῦμαι ἐπὶ τοιούτῳ πράγματι ἐξηγορεύειν τὸ ὄνομα, ἐν Σάι ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀθηναίης, ὄπισθεν τοῦ νηοῦ, παντὸς τῆς Ἀθηναίης ἐχόμενον τοίχου. λίμνη δ' ἐστὶν ἐχομένη λιθίνῃ κρηπῖδι κεκοσμημένη ⟨καὶ ἐργασμένη⟩ ἐν κύκλῳ, μέγεθος, ὡς ἐμοὶ δοκέει, ὅση περ ἐν Δήλῳ ἡ τροχοειδὴς καλεομένη. ἐν δὲ τῇ λίμνῃ ταύτῃ τὰ δείκηλα τῶν παθέων 152
αὐτοῦ νυκτὸς ⟨ποιοῦσι τὰ⟩ καλέουσι μυστήρια Αἰγύπτιοι. καὶ οὐ μόνον ὁ τάφος τοῦ Ὀσίριδος δείκνυται, ἀλλὰ καὶ ταριχεία· ἐπεάν σφισιν κομισθῇ νεκρός, δεικνύασι τοῖσι κομίσασι παραδείγματα νεκρῶν ξύλινα τῇ γραφῇ μεμιμημένα· καὶ τὴν μὲν σπουδαιοτάτην αὐτέων φασὶν εἶναι τοῦ οὐχ ὅσιον ποιοῦμαι οὔνομα ἐπὶ τοιούτῳ πράγματι ὀνομάζειν.

fol. 3

7) frg. 12 8—11) Herod. 2, 61 13—20) Herod. 2, 170
22—25) Herod. 2, 86

1 *ἴδιον* ego *ἀίδιον* A 7 *παθήματα* Otto *μαθήματα* A 8 *πόλι* a *ἀνάγωσι* a, ut uidetur ex *ἀναγνῶσ* correctum 9 *μὲν γὰρ* Herodoti codd. deteriorr. 13 *ὁ* A *ὡσ* a *δὲ* in ras. m. pr. A 14 *ποιεῦμαι* a *πρήγματι* a 15 *οὔνομα* a 16 *παντὸσ τῆσ* A *παντὸσ τοῦ τῆσ* Herodoti codd. Herodotus scripsit *πᾶν τὸ τοῦ* ante *λίμνη* pauca omisit Athenagoras *τ'* Herodotus 17 *καὶ ἐργασμένη* addidi ex Herod. *ἐν* A *εὖ* Herodoti codd. 18 *μέγαθοσ* a 19 *δίκηλα* A 20 *ποιοῦσι τὰ* addidi ex Herodoto 21 *ταριχία* A *τὰ ριχεία* a 22 *ἐπεάν* A *ἐ* (alterum) in ras. a 24 *ποιεῦμαι* a 25 *οὔνομα* Herodoti codd. optimi *τὸ οὔνομα* deteriorr. illic scribendum *τοὔνομα*

29. *Ἀλλὰ καὶ Ἑλλήνων οἱ περὶ ποίησιν καὶ ἱστορίαν σοφοὶ περὶ μὲν Ἡρακλέους*

ἀσχέτλιος, οὐδὲ θεῶν ὅπιν ᾐδέσατ' οὐδὲ τράπεζαν
τὴν ἣν οἱ παρέθηκεν· ἔπειτα δὲ πέφνε καὶ αὐτόν',

Ἴφιτον. τοιοῦτος ὢν εἰκότως μὲν ἐμαίνετο, εἰκότως δὲ ἀνάψας πυρὰν κατέκαυσεν αὐτόν. περὶ δὲ Ἀσκληπιοῦ Ἡσίοδος μέν· ἀπατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε

χώσατ', ἀπ' Οὐλύμπου δὲ βαλὼν ψολόεντι κεραυνῷ
ἔκτανε Λητοΐδην Φοίβῳ σὺν θυμὸν ὀρίνων'·

Πίνδαρος δέ

ἀλλὰ κέρδει καὶ σοφία δέδεται.
154 *ἔτραπε κἀκεῖνον ἀγάνορι μισθῷ χρυσὸς ἐν χερσὶ φανείς.*
χερσὶ δ' ἄρα Κρονίων ῥίψας δι' ἀμφοῖν ἀμπνοὰν στέρνων καθεῖλεν
ὠκέως, αἴθων δὲ κεραυνὸς ἐνέσκηψε μόρον'.

ἦ τοίνυν θεοὶ ἦσαν, καὶ οὔτε ἀνθρωπίνως πρὸς χρυσὸν εἶχον

ὦ χρυσέ, δεξίωμα κάλλιστον βροτοῖς,
⟨ὡς⟩ οὔτε μήτηρ ἡδονὰς τοιάσδε ἔχει,
οὐ παῖδες'

(ἀνεπιδεὲς γὰρ καὶ κρεῖττον ἐπιθυμίας τὸ θεῖον) οὔτε ἀπέθνῃσκον· ἦ ἄνθρωποι γεγονότες καὶ πονηροὶ δι' ἀμαθίαν ἦσαν καὶ χρημάτων ἐλάττους. τί ⟨δὲ δεῖ⟩ με πολλὰ λέγειν ἢ Κάστορος
344 r *ἢ Πολυδεύκους μνημονεύοντα ἢ Ἀμφιάρεω, οἵ, ὡς εἰπεῖν | λόγῳ, χθὲς καὶ πρῴην ἄνθρωποι ἐξ ἀνθρώπων γεγονότες θεοὶ νομίζονται, ὁπότε καὶ Ἰνὼ μετὰ τὴν μανίαν καὶ τὰ ἐπὶ τῆς μανίας πάθη θεὸν δοξάζουσι γεγονέναι*

---

3. 4) φ 28. 29 7—9) Hesiod. frg. 109 11—15) Pind. Pyth. 3, 54. 55. 57. 58 18—20) Eur. frg. 324, 1—3

---

2 ἡρακλεὺσ A 7. 8 τε θεῶν τε χώσατ' Dechair δ' ὅτ' ἐχώσατ' A 9 Φοίβῳ Wil φίλον A 11 κέρδεϊ A 12 ἄγαν ορμισθωι A 14 κάθελεν Pindarus 15 ἐνέσκιμψεν Pindarus 16 ἦ in ras. a ἀνθρωπίνως Wil αὐτουσ A αὐτοὶ a 17 δεξίαμα A 18 ὡς om. A τοίας Euripides 22 δὲ δεῖ addidi δεῖ olim insertum 23 ἀμφιάρεωσ A

πόντιον πλάτητες Λευκοθέαν ἐπώνυμον
καὶ τὸν παῖδα αὐτῆς —
σεμνὸς Παλαίμων ναυτίλοις κεκλήσεται; 156

30. *εἰ γὰρ καὶ ὡς ἀπόπτυστοι καὶ θεοσυγεῖς δόξαν ἔσχον εἶναι θεοὶ καὶ ἡ θυγάτηρ τῆς Δερκετοῦς Σεμίραμις, λάγνος γυνὴ καὶ μιαιφόνος, ἔδοξε Συρία θεὸς καὶ διὰ τὴν Δερκετὼ καὶ τὰς περιστερὰς καὶ τὴν Σεμίραμιν σέβουσι Σύροι (τὸ γὰρ ἀδύνατον, εἰς περιστερὰν μετέβαλεν ἡ γυνή· ὁ μῦθος παρὰ Κτησίᾳ), τί θαυμαστὸν τοὺς μὲν ἐπὶ ἀρχῇ καὶ τυραννίδι ὑπὸ τῶν κατ' αὐτοὺς κληθῆναι θεούς — Σίβυλλα (μέμνηται δ' αὐτῆς καὶ Πλάτων)·*

δὴ τότε δὴ δεκάτη γενεὴ μερόπων ἀνθρώπων,
ἐξ οὗ δὴ κατακλυσμὸς ἐπὶ προτέρους γένετ' ἄνδρας,
καὶ βασίλευσε Κρόνος καὶ Τιτὰν Ἰαπετός τε,
Γαίης τέκνα φέριστα καὶ Οὐρανοῦ οὓς ἐκάλεσσαν
ἄνθρωποι Γαῖάν τε καὶ Οὐρανὸν οὔνομα θέντες,
οὕνεκα οἱ πρώτιστοι ἔσαν μερόπων ἀνθρώπων —

τοὺς δ' ἐπ' ἰσχύϊ, ὡς Ἡρακλέα καὶ Περσέα, τοὺς δ' ἐπὶ τέχνῃ, 158
ὡς Ἀσκληπιόν; οἷς μὲν οὖν ἢ [αὐτοὶ] οἱ ἀρχόμενοι τιμῆς με-
τεδίδοσαν ἢ αὐτοὶ οἱ ἄρχοντες, οἱ μὲν φόβῳ, οἱ δὲ καὶ αἰδοῖ μετεῖχον τοῦ ὀνόματος (καὶ Ἀντίνοις φιλανθρωπίᾳ τῶν ἡμετέρων προγόνων πρὸς τοὺς ὑπηκόους ἔτυχε νομίζεσθαι θεός)· οἱ δὲ μετ' αὐτοὺς ἀβασανίστως παρεδέξαντο.

Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται· καὶ γὰρ τάφον, ὦ ἄνα, σεῖο
Κρῆτες ἐτεκτήναντο· σὺ δ' οὐ θάνες'.

πιστεύων, Καλλίμαχε, ταῖς γοναῖς τοῦ Διὸς ἀπιστεῖς | αὐτοῦ τῷ fol. 34
τάφῳ καὶ νομίζων ἐπισκιάσειν τἀληθὲς καὶ τοῖς ἀγνοοῦσι κη-

---

1) frg. adesp. 100 3) frg. adesp. 101 8) frg. 5 11) Plat. Phaedr. p. 244b 12—17) Sibyllin. 3, 108—113 24. 25) Callim. hymn. in Iou. 8. 9

---

6. 7 *καὶ διὰ – Σύροι* confusa et lacunosa cl. Diodor. 2, 4 Pseudoluc. de dea Syr. 14 scribendum *καὶ διὰ τὴν Δερκετὼ τοὺς ἰχθῦς καὶ τὰς περιστερὰς διὰ τὴν Σεμίραμιν σέβουσι Σύροι* 7 *σεμήραμιν* A 12 *καὶ τότε δὴ* Sibyllina *δεκάτηι γενεῆι* A corr. a 14 *βασιλεὺσ* A 15 *Οὐρανοῦ οὓς* Maranus *οὐρανοὺσ* A *ἐκαλεσσεν* A 17 *προφέριστοι* Sibyllina 19 *ἢ* A *αὐτοὶ* deleui 21 *φιλανθρωπία* A corr. a

ρύσσεις τὸν τεθνηκότα κἂν μὲν τὸ ἄντρον βλέπῃς, τὸν Ῥέας ὑπομιμνήσκῃ τόκον, ἂν δὲ τὴν σορὸν ἴδῃς, ἐπισκοτεῖς τῷ τεθνηκότι, οὐκ εἰδὼς ὅτι μόνος ἀΐδιος ὁ ἀγέννητος Θεός. ἦ γὰρ ἄπιστοι οἱ ὑπὸ τῶν πολλῶν καὶ ποιητῶν λεγόμενοι μῦθοι περὶ τῶν Θεῶν καὶ περισσὴ ἡ περὶ αὐτοὺς εὐσέβεια (οὐ γὰρ εἰσὶν ὧν ψευδεῖς οἱ λόγοι), ἢ εἰ ἀληθεῖς αἱ γενέσεις, οἱ ἔρωτες, αἱ μιαιφονίαι, αἱ κλοπαί, αἱ ἐκτομαί, οἱ κεραυνοί, οὐκέτ' εἰσὶν, παυσάμενοι εἶναι, ἐπεὶ καὶ ἐγένοντο οὐκ ὄντες. τίς γὰρ τοῖς μὲν πιστεύειν λόγος, τοῖς δὲ ἀπιστεῖν, ἐπὶ τὸ σεμνότερον περὶ αὐτῶν τῶν ποιητῶν ἱστορηκότων; οὐ γὰρ ἂν δι' οὓς ἐνομίσθησαν Θεοὶ σεμνοποιήσαντας τὴν κατ' αὐτοὺς ἱστορίαν, οὗτοι τὰ πάθη κατ' αὐτῶν ἐψεύσαντο.

Ὡς μὲν οὖν οὐκ ἐσμὲν ἄθεοι Θεὸν ἄγοντες τὸν ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ λόγον, κατὰ δύναμιν τὴν ἐμὴν, εἰ καὶ μὴ πρὸς ἀξίαν, ἐλήλεγκται. 31. ἔτι δὲ καὶ τροφὰς καὶ μίξεις λογοποιοῦσιν ἀθέους καθ' ἡμῶν, ἵνα τε μισεῖν νομίζοιεν μετὰ λόγου καὶ οἰόμενοι τῷ δεδίττεσθαι ἢ τῆς ἐνστάσεως ἀπάξειν ἡμᾶς τοῦ βίου ἢ πικροὺς καὶ ἀπαραιτήτους τῇ τῶν αἰτιῶν ὑπερβολῇ τοὺς ἄρχοντας παρασκευάσειν, πρὸς εἰδότας παίζοντες ὅτι ἄνωθέν πως ἔθος καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῶν μόνον κατά
162 τινα Θεῖον νόμον καὶ λόγον παρη|κολούθηκε προσπολεμεῖν τὴν
345 r κακίαν τῇ | ἀρετῇ. οὕτω καὶ Πυθαγόρας μὲν ἅμα τριακοσίοις ἑταίροις κατεφλέχθη πυρί, Ἡράκλειτος δὲ καὶ Δημόκριτος, ὁ μὲν τῆς Ἐφεσίων πόλεως ἠλαύνετο, ὁ δὲ τῆς Ἀβδηριτῶν ἐπικατηγορούμενος μεμηνέναι, καὶ Σωκράτους Ἀθηναῖοι θάνατον κατέγνωσαν. ἀλλ' ὡς ἐκεῖνοι οὐδὲν χείρους εἰς ἀρετῆς λόγον διὰ τὴν τῶν πολλῶν δόξαν, οὕτω δ' ἡμῖν οὐδὲν ἐπισκοτεῖ πρὸς ὀρθότητα βίου ἡ παρά τινων ἄκριτος βλασφημία· εὐδοξοῦμεν γὰρ παρὰ τῷ Θεῷ. πλὴν ἀλλὰ καὶ πρὸς ταῦτα ἀπαντήσω τὰ ἐγκλήματα. ὑμῖν μὲν οὖν καὶ δι' ὧν εἴρηκα εὖ οἶδα ἀπολελογῆσθαι ἐμαυτόν. συνέσει γὰρ πάντας ὑπερφρονοῦντες, οἷς ὁ βίος ὡς πρὸς στάθμην τὸν Θεὸν κανονίζεται ὅπως ἀνυπαί-

---

1 ἄντρον p corr. ἄντλον A 3 αγέννητος A 6. 7 ἔρωτες p m. rec. ἐρῶντες A 12 κατ' Wil τὰ A 16 ἃ θεοὺς A corr. a 23 ἑταίροις Wil ἑτέροις A 30 ὑμῖν Stephanus ὑμεῖς A

ιος καὶ ἀνεπίληπτος ἑκάστου ἡμῶν ἀνσ αὐτῷ γένοιτο, ἵστε τούτους μηδ' εἰς ἔννοιάν ποτε τοῦ βραχυτάτου ἐλευσομένους ἁμαρτήματος. εἰ μὲν γὰρ ἕνα τὸν | ἐνταῦθα βίον βιώσεσθαι 164
ἐπεπείσμεθα, κἂν ὑποπτεύειν ἐνῆν δουλεύοντας σαρκὶ καὶ αἵματι
ἢ κέρδους ἢ ἐπιθυμίας ἐλάττους γενομένους ἁμαρτεῖν· ἐπεὶ δὲ
ἐφεστηκέναι μὲν οἷς ἐννοοῦμεν, οἷς λαλοῦμεν, ⟨οἷς ποιοῦμεν⟩
καὶ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν τὸν θεὸν οἴδαμεν, πάντα δὲ φῶς
αὐτὸν ὄντα καὶ τὰ ἐν τῇ καρδίᾳ ἡμῶν ὁρᾶν, πεπείσμεθα ⟨δὲ⟩
τοῦ ἐνταῦθα ἀπαλλαγέντες βίου βίον ἕτερον βιώσεσθαι ⟨ἢ⟩
ἀμείνονα παρὰ τὸν ἐνθάδε καὶ ἐπουράνιον, οὐκ ἐπίγειον, ἐὰν
μετὰ θεοῦ καὶ σὺν θεῷ ἀκλινεῖς καὶ ἀπαθεῖς τὴν ψυχὴν οὐχ
ὡς σάρκες κἂν ἔχωμεν, ἀλλ' ὡς οὐράνιον πνεῦμα μένωμεν, ἢ
συγ|καταπίπτοντες τοῖς λοιποῖς χείρονα καὶ διὰ πυρός (οὐ γὰρ fol.
καὶ ἡμᾶς ὡς πρόβατα ἢ ὑποζύγια, πάρεργον καὶ ἵνα ἀπολοί-
μεθα καὶ ἀφανισθείημεν, ἔπλασεν ὁ θεός), ἐπὶ τούτοις οὐκ
εἰκὸς ἡμᾶς ἐθελοκακεῖν οὐδ' αὐτοὺς τῷ μεγάλῳ παραδιδόναι
κολασθησομένους δικαστῇ.

32. Τοὺς μὲν οὖν θαυμαστὸν οὐδὲν λογοποιεῖν περὶ ἡμῶν
ἃ περὶ τῶν σφετέρων λέγουσι θεῶν (καὶ ⟨γὰρ⟩ τὰ πάθη
αὐτῶν δεικνύουσι μυστήρια· χρῆν δ' αὐτοὺς, εἰ δεινὸν τὸ ἐπ'
ἀδείας καὶ | ἀδιαφόρως μίγνυσθαι κρίνειν ἔμελλον, ἢ τὸν Δία 166
μεμισηκέναι, ἐκ μητρὸς μὲν Ῥέας θυγατρὸς δὲ Κόρης πεπαι-
δοποιημένον, γυναικὶ δὲ τῇ ἰδίᾳ ἀδελφῇ χρώμενον, ἢ τὸν τούτων
ποιητὴν Ὀρφέα, ὅτι καὶ ἀνόσιον ὑπὲρ τὸν Θυέστην καὶ μιαρὸν
ἐποίησεν τὸν Δία· καὶ γὰρ οὗτος τῇ θυγατρὶ κατὰ χρησμὸν
ἐμίγη, βασιλεῦσαι θέλων καὶ [Θυέστης] ἐκδικηθῆναι)· ἡμεῖς δὲ
τοσοῦτον ⟨τοῦ περὶ τὰς μίξεις ἀ⟩διάφοροι εἶναι ἀπέχομεν, ὡς

---

1 ἀνος A παρὰ Wil probabiliter, possis etiam scribere ἐναντίον γένοιτο p γένοιτε A 4 ἐπεπείσμεθα ego πεπείσμεθα A 6 οἷς ποιοῦμεν addidi 7 οἶδα μὲν A 8 πεπείσμεθα δὲ Wil πεπείσμεθα A πεπείσμεθα καὶ Gesner καὶ πεπείσμεθα Dechair 9 ἢ addidi 10 παρὰ ego ἢ κατὰ A ἐὰν ego ὡσ ἂν A 12 μένωμεν ego μενοῦμεν A 19 γὰρ add. Wil 23 γυναικὶ δὲ τῇ ἰδίᾳ ἀδελφῇ ego γυναικι διαδελφὴ A ἡ in ῆι corr. a 26 βασιλεῦσαι θέλων s βασιλεὺσ ἐθέλων A Θυέστης deleuit Dechair 27 τοῦ περὶ τὰς μίξεις add. Wil διαφοροι A ἀδιάφοροι a

μηδὲ ἰδεῖν ἡμῖν πρὸς ἐπιθυμίαν ἐξεῖναι. 'ὁ γὰρ βλέπων', φησί, 'γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς ἤδη μεμοίχευκεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ'. οἷς οὖν μηδὲν πλέον ἔξεστιν ὁρᾶν ἢ ἐφ' ἃ ἔπλασεν τοὺς ὀφθαλμοὺς ὁ θεός, ἡμῖν φῶς αὐτοὺς εἶναι, καὶ οἷς τὸ ἰδεῖν
168 ἡδέως μοιχεία, ἐφ' ἕτερα τῶν ὀ|φθαλμῶν γεγονότων, μέχρις
ἐννοίας κριθησομένοις, πῶς ἂν οὗτοι ἀπιστηθεῖεν σωφρονεῖν; οὐ γὰρ πρὸς ἀνθρωπικοὺς νόμους ὁ λόγος ἡμῖν, οὓς ἄν τις γενόμενος πονηρὸς καὶ λάθοι (ἐν ἀρχῇ δὲ ὑμῖν [δεσπότης] θεοδίδακτον εἶναι τὸν καθ' ἡμᾶς λόγον ἐπιστούμην), ἀλλ' ἔστιν
346 r ἡμῖν νόμος ** ἡ δικαιοσύνης μέτρον ἐποίησεν | αὐτοὺς καὶ τοὺς
πέλας ἔχειν. διὰ τοῦτο καὶ καθ' ἡλικίαν τοὺς μὲν υἱοὺς καὶ θυγατέρας νοοῦμεν, τοὺς δὲ ἀδελφοὺς ἔχομεν καὶ ἀδελφὰς καὶ τοῖς προβεβηκόσι τὴν τῶν πατέρων καὶ μητέρων τιμὴν ἀπονέμομεν. οὓς οὖν ἀδελφοὺς καὶ ἀδελφὰς καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ γένους νοοῦμεν ὀνόματα, περὶ πολλοῦ ἡμῖν ἀνύβριστα καὶ ἀδιάφθορα αὐτῶν τὰ σώματα μένειν, πάλιν ἡμῖν λέγοντος τοῦ λόγου· 'ἐάν
170 τις διὰ τοῦτο ἐκ δευ|τέρου καταφιλήσῃ, ὅτι ἤρεσεν αὐτῷ' καὶ ἐπιφέροντος ** οὕτως οὖν ἀκριβώσασθαι τὸ φίλημα μᾶλλον δὲ τὸ προσκύνημα δεῖ, ὡς, εἴ που μικρὸν τῇ διανοίᾳ παραθολωθείη, ἔξω ἡμᾶς τῆς αἰωνίου τιθέντος ζωῆς.

33. Ἐλπίδα οὖν ζωῆς αἰωνίου ἔχοντες, τῶν ἐν τούτῳ τῷ βίῳ καταφρονοῦμεν μέχρι καὶ τῶν τῆς ψυχῆς ἡδέων, γυναῖκα μόνην ἕκαστος ἡμῶν ἣν ἠγάγετο κατὰ τοὺς ὑφ' ἡμῶν τεθειμένους νόμους νομίζων καὶ ταύτην μέχρι τοῦ παιδοποιήσασθαι. ὡς γὰρ ὁ γεωργὸς καταβαλὼν εἰς γῆν τὰ σπέρματα ἄμητον περι-
172 μένει οὐκ ἐπισπείρων, καὶ ἡμῖν μέτρον ἐπιθυμίας ἡ παιδοποιΐα. εὕροις δ' ἂν πολλοὺς τῶν παρ' ἡμῖν καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας καταγηράσκοντας ἀγάμους ἐλπίδι τοῦ μᾶλλον συνέσεσθαι τῷ θεῷ. εἰ δὲ τὸ ἐν παρθενίᾳ καὶ ἐν εὐνουχίᾳ μεῖναι μᾶλλον

1—3) Matth. 5, 28 10. 11) cf. Matth. 7. 12

---

8 ἐν in ras. a ex ἀρχὴ corr. a δεσπότης deleui 10 lacunam indicaui, temptaui *ο θεοῦ δεσπότης καὶ ἡ τοῦ παρ' αὐτοῦ λόγου ἐντολὴ* 18 lacunam indicaui ἀκριβώσασθαι] αι in ras. m. pr A 20 ζωῆς add. a 23 μόνην Wil μὲν A

παρίσιμσι τῷ θεῷ, τὸ δὲ μέχρις ἐννοίας καὶ ἐπιθυμίας ἐλθεῖν ἀπάγει, ὧν τὰς ἐννοίας φεύγομεν, πολὺ πρόιερον τὰ ἔργα παραιτούμεθα. οὐ γὰρ ⟨ἐν⟩ μελέτῃ λόγων ἀλλ' ἐπιδείξει καὶ διδασκαλίᾳ ἔργων τὰ ἡμέτερα ** ἢ οἷός τις εἰέχθη μένειν ἢ
5 ἐφ' ἑνὶ γάμῳ· ὁ γὰρ δεύτερος | εὐπρεπὴς ἐστι μοιχεία. ὃς γὰρ fol.
ἂν ἀπολύσῃ, φησὶ, τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ γαμήσῃ ἄλλην, μοιχᾶται', οὔτε ἀπολύειν ἐπιτρέπων ἧς ἔπαυσέ τις τὴν παρθενίαν οὔτε ἐπιγαμεῖν. ὁ γὰρ ἀποστερῶν ἑαυτὸν τῆς προτέρας γυναικὸς, καὶ εἰ τέθνηκεν, μοιχός ἐστιν παρακεκαλυμμένος, παρα- 174
10 βαίνων μὲν τὴν χεῖρα τοῦ θεοῦ, ὅτι ἐν ἀρχῇ ὁ θεὸς ἕνα ἄνδρα ἔπλασεν καὶ μίαν γυναῖκα, λύων δὲ τὴν σάρκα πρὸς σάρκα κατὰ τὴν ἕνωσιν πρὸς μῖξιν τοῦ γένους κοινωνίαν.

34. Ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι (καὶ τί ἂν εἴποιμι τὰ ἀπόρρητα;) ἀκούομεν τὰ τῆς παροιμίας 'ἡ πόρνη τὴν σώφρονα'. οἱ γὰρ 176
15 ἀγορὰν στήσαντες πορνείας καὶ καταγωγὰς ἀθέσμους πεποιημένοι τοῖς νέοις πάσης αἰσχρᾶς ἡδονῆς καὶ μηδὲ τῶν ἀρσένων φειδόμενοι, ἄρσενες ἐν ἄρσεσι τὰ δεινὰ κατεργαζόμενοι, ὅσων σεμνότερα καὶ εὐειδέστερα σώματα, παντοίως αὐτὰ ὑβρίζοντες, ἀτιμοῦντες καὶ τὸ ποιητὸν τοῦ θεοῦ καλόν (οὐ γὰρ αὐτοποίητον
20 ἐπὶ γῆς τὸ κάλλος, ἀλλὰ ὑπὸ χειρὸς καὶ γνώμης πεμπόμενον τοῦ θεοῦ), οὗτοι [δὲ] ἃ συνίσασιν αὐτοῖς καὶ τοὺς σφετέρους λέγουσι θεοὺς, ἐπ' αὐτῶν ὡς σεμνὰ καὶ τῶν θεῶν ἄξια αὐχοῦντες, ταῦτα ἡμᾶς λοιδοροῦνται, κακίζοντες οἱ μοιχοὶ καὶ παιδερασταὶ τοὺς εὐνούχους καὶ μονογάμους, οἱ δίκην ἰχθύων ζῶν-
25 τες (καὶ γὰρ οὗτοι καταπίνουσι τὸν ἐμπεσόντα, ἐλαύνοντες ὁ ἰσχυρότερος τὸν ἀσθενέστερον, καὶ τοῦτό ἐστι σαρκῶν ἅπτεσθαι ἀνθρωπικῶν, τὸ κειμένων νόμων, οὓς ὑμεῖς καὶ οἱ ὑμέτεροι

5—7) Matth. 19, 9 10—12) Matth. 19, 4—6 24) cf. Hesiod. opp. 277

---

2 *φεύγομεν*] *vγ* in ras. A 3 *ἐν* add. Wil *μελετη* A 4 lacunam indicaui 5 *μοιχείαι* A 7 *ἔλυσε* Wil 11. 12 conieci *τὴν σαρκὸς πρὸς σάρκα ⟨κοινωνίαν⟩ κατὰ τὴν ἕνωσιν πρὸς μῖξιν τοῦ γένους* [*κοινωνίαν*] 13 *ἀλλ' οἱ* a *ἄλλου* A *καὶ τί* Wil *ὅτι* A ut uidetur *ὥ τί* a 19 *ποιητὸν ὑπὸ θεοῦ* Wil 21 *δὲ* deleui 22 *ἄξια* ego *αὐτὰ* A 23 ex *ἡμῖν* corr. A m. pr. 25—p. 45, 3 parenthesin agnouit Wil

347 r πρόγονοι πρὸς πᾶσαν δικαιο|σύνην ἐξετάσαντες ἐθήκατε, παρὰ
τούτους ἀνθρώπους βιάζεσθαι, ὡς μηδὲ τοὺς ὑφ' ὑμῶν κατα-
178 πεμπομένους ἡγεμόνας τῶν ἐθνῶν ἐξαρκεῖν ταῖς δίκαις) οἷς
οὐδὲ παιομένοις μὴ παρέχειν ἑαυτοὺς οὐδὲ κακῶς ἀκούουσιν μὴ
εὐλογεῖν ἔξεστιν· οὐ γὰρ ἀπαρκεῖ δίκαιον εἶναι (ἔστι δὲ δι- 5
καιοσύνη ἴσα ἴσοις ἀμείβειν), ἀλλ' ἀγαθοῖς καὶ ἀνεξικάκοις εἶναι
πρόκειται. 35. τίς ⟨ἂν⟩ οὖν εὖ φρονῶν εἴποι τοιούτους ὄντας
ἡμᾶς ἀνδροφόνους εἶναι; οὐ γὰρ ἔστι πάσασθαι κρεῶν ἀνθρω-
πικῶν μὴ πρότερον ἀποκτείνασί τινα. τὸ πρότερον οἶν ψευδό-
μενοι, ** τὸ δεύτερον, κἂν μέν τις αὐτοὺς ἔρηται εἰ ἑωράκασιν 10
ἃ λέγουσιν, οὐδείς ἐστιν οὕτως ἀπηρυθριασμένος ὡς εἰπεῖν
ἰδεῖν. καίτοι καὶ δοῦλοί εἰσιν ἡμῖν, τοῖς μὲν καὶ πλείους τοῖς
δὲ ἐλάττους, οὓς οὐκ ἔστι λαθεῖν· ἀλλὰ καὶ τούτων οὐδεὶς καθ'
ἡμῶν τὰ τηλικαῦτα οὐδὲ κατεψεύσατο. οὓς γὰρ ἴσασιν οὐδ'
ἰδεῖν κἂν δικαίως φονευόμενον ὑπομένοντας, τούτων τίς ἂν 15
κατείποι ἢ ἀνδροφονίαν ἢ ἀνθρωποβορίαν; τίς οὐχ ἡ τῶν περὶ
180 σπουδῆς τὰς δι' ὅπλων ἀγωνίας | καὶ διὰ θηρίων καὶ μάλιστα
τὰς ὑφ' ὑμῶν ἀγομένας ἔχει; ἀλλ' ἡμεῖς πλησίον εἶναι τὸ ἰδεῖν
[τὸ] φονευόμενον τοῦ ἀποκτεῖναι νομίζοντες, ἀπηγορεύσαμεν
τὰς τοιαύτας θέας. πῶς οὖν οἱ μηδὲ ὁρῶντες ἵνα μὴ ἑαυτοῖς 20
ἄγος καὶ μίασμα προστριψαίμεθα, φονεύειν δυνάμεθα; καὶ οἱ
τὰς τοῖς ἀμβλωθριδίοις χρωμένας ἀνδροφονεῖν τε καὶ λόγον
ὑφέξειν τῆς ἐξαμβλώσεως τῷ θεῷ φαμεν, κατὰ ποῖον ⟨ἂν⟩ ἀν-
347 u δροφονοῖμεν λόγον; οὐ γὰρ τοῦ αὐτοῦ νομίζειν | [μὲν] καὶ τὸ
κατὰ γαστρὸς ζῷον εἶναι καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῦ μέλειν τῷ θεῷ, 25
καὶ ⟨τὰ⟩ παρεληλυθότα εἰς τὸν βίον φονεύειν, καὶ μὴ ἐκτιθέναι
μὲν τὸ γεννηθέν, ὡς τῶν ἐκτιθέντων τεκνοκτονούντων, πάλιν δὲ

---

4. 5) Luc. 6, 29. 28

---

2 *τούτους* a *τούτοις* A *ἀνθρώπους* Wil *αὐτοὺς* A ex *ἡμῶν* corr. a 7 *ἂν οὖν* ego *αν* A *οἶν* a 9 ex *ἀποκτείνασει* corr. a *τὸ* ex corr. add. m. pr. A 10 lacunam indicani, suppleas e. g. *κατελέγχουσι μέν* suspectum ex *εἴρηται* corr. a 13 ex *οισ* corr. a 14 *τὰ*] *τ* in ras. a 16 *ἀνδροφονίαν* p *ἀνδροφανίαν* A 16. 17 *οὐχ—σπουδῆς* corrupta, temptani *οὐ κ ἀκατάσχετον σπουδὴν περὶ* 18 ex *ἡμῶν* corr. a 19 *τὸ* deleni *τοῦ* a *τὸ* A 20 *μηδὲ*/// A 23. 24 *ἂν ἀνδροφονοῖμεν* ego *ἀνδροφονοῖμεν* A 24 *μὲν* del. Wil 25 *μέ*//*λειν* A 26 *τὰ* add. Wil

τὸ ἱμαφὲν ἀναιρεῖν· ἀλλ' ἐσμὲν πάντα πανταχοῦ ὅμοιοι καὶ ἴσοι, δουλεύοντες τῷ λόγῳ καὶ οὐ καταμαρτυροῦντες αὐτοῦ. 36. τίς ἂν οὖν ἀνάστασιν πεπιστευκὼς [ἐπὶ] σώμασιν ἀναστησομένοις ἑαυτὸν παράσχοι τάφον; οὐ γὰρ τῶν αὐτῶν καὶ ἀναστήσεσθαι ἡμῶν πεπεῖσθαι τὰ σώματα καὶ ἐσθίειν αὐτὰ ὡς οὐκ ἀναστησόμενα, καὶ ἀποδώσειν μὲν νομίζειν τὴν γῆν τοὺς ἰδίους νεκρούς, οὓς δέ τις αὐτὸς ἐγκατέθαψεν αὐτῷ, μὴ ἀπαιτήσεσθαι. τοὐναντίον μὲν οὖν εἰκὸς τοὺς μὲν μήτε λόγον ὑφέξειν τοῦ ἐνταῦθα ἢ πονηροῦ ἢ χρηστοῦ βίου μήτε ἀνάστασιν εἶναι οἰομένους, συναπόλλυσθαι δὲ τῷ σώματι καὶ τὴν ψυχὴν 182
καὶ οἷον ἐναποσβέννυσθαι λογιζομένους, μηδενὸς ἂν ἀποσχέσθαι τολμήματος· τοὺς δὲ μηδὲν ἀνεξέταστον ἔσεσθαι παρὰ τῷ θεῷ, συγκολασθήσεσθαι δὲ καὶ τὸ ὑπουργῆσαν σῶμα ταῖς ἀλόγοις ὁρμαῖς τῆς ψυχῆς καὶ ἐπιθυμίαις πεπεισμένους, οὐδεὶς λόγος ἔχει οὐδὲ τῶν βραχυτάτων τι ἁμαρτεῖν. εἰ δέ τῳ λῆρος πολὺς δοκεῖ τὸ σαπὲν καὶ διαλυθὲν καὶ ἀφανισθὲν σῶμα συστῆναι πάλιν, κακίας μὲν οὐκ ἂν εἰκότως δόξαν ἀποφεροίμεθα διὰ τοὺς οὐ πιστεύοντας, ἀλλ' εὐηθείας· οἷς γὰρ ἀπατῶμεν ἑαυτοὺς λόγοις ἀδικοῦμεν οὐδένα· ὅτι μέντοι οὐ καθ' ἡμᾶς μόνον ἀναστήσεται τὰ σώματα, ἀλλὰ καὶ κατὰ πολλοὺς τῶν φιλοσόφων, περίεργον ἐπὶ τοῦ | παρόντος δεικνύειν, ἵνα μὴ ἐξαγωνίους τοῖς προ- fol.
κειμένοις ἐπεισάγειν δοκῶμεν λόγους, ἢ περὶ νοητῶν καὶ αἰσθητῶν καὶ τῆς τούτων συστάσεως λέγοντες ἢ ὅτι πρεσβύτερα τὰ ἀσώματα τῶν σωμάτων καὶ τὰ νοητὰ προάγει τῶν αἰσθητῶν κἂν πρώτοις περιπίπτωμεν τοῖς αἰσθητοῖς, συνισταμένων ἐκ μὲν τῶν ἀσωμάτων κατὰ τὴν ἐπισύνθεσιν τῶν νοητῶν σωμάτων, ἐκ δὲ τῶν νοητῶν ⟨τῶν αἰσθητῶν⟩· οὐ γὰρ κωλύει κατὰ τὸν Πυθαγόραν καὶ τὸν Πλάτωνα γενομένης τῆς διαλύσεως τῶν σωμάτων ἐξ ὧν τὴν ἀρχὴν συνέστη, ἀπὸ τῶν αὐτῶν αὐτὰ καὶ πάλιν συστῆναι.

37. Ἀλλ' ἀνακείσθω μὲν ὁ περὶ τῆς ἀναστάσεως λόγος.

---

2 οὐ κα ταμα ρ τυροῦντ ες αὐτοῦ ego οὐ καρτεσαντον A οὐ κρατοῦντες p οὐκ ἄρχοντες n man. alt. 3 ἐπὶ del. Wil 7 μὴ ego μήτε A 7. 8 ἀπαιτηθήσεσθαι a 8 μὲν μήτε uolgo μεν A μὴ a 12 τοὺς δὲ in ras. a 27 τῶν αἰσθητῶν add. Suffridus Petrus 29 post σωμάτων add. εἰς ἐκεῖνα siue εἰς τὰ Wil

184 ὑμεῖς δὲ, ὦ πάντα ἐν πᾶσι φύσει καὶ παιδείᾳ χρησιοὶ καὶ μέιριοι καὶ φιλάνθρωποι καὶ τῆς βασιλείας ἄξιοι, διαλελιμένῳ μὲν τὰ ἐγκλήματα, ἐπιδεδειχότι δὲ ὅτι καὶ θεοσεβεῖς καὶ ἐπιεικεῖς καὶ τὰς ψυχὰς κεκολασμένοι, τὴν βασιλικὴν κεφαλὴν ἐπινεύσατε. τίνες γὰρ καὶ δικαιότεροι ὧν δέονται τυχεῖν ἢ οἵτινες περὶ μὲν τῆς ἀρχῆς τῆς ὑμετέρας εὐχόμεθα ἵνα παῖς μὲν παρὰ πατρὸς κατὰ τὸ δικαιότατον διαδέχησθε τὴν βασιλείαν, αὔξην δὲ καὶ ἐπίδοσιν καὶ ἡ ἀρχὴ ὑμῶν, πάντων ὑποχειρίων γιγνομένων, λαμβάνῃ; τοῦτο δ' ἐστὶ καὶ πρὸς ἡμῶν, ὅπως ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγοιμεν, αὐτοὶ δὲ πάντα τὰ κεκελευσμένα προθύμως ὑπηρετοῖμεν.

10) 1 Timoth. 2, 2

5 *δέονται τυχεῖν*] *ται τ* in ras a *ἡ* A subscr. *ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ ΠΡΕΣΒΕΙΑ* a

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΕΡΙ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΝΕΚΡΩΝ

Παντὶ δόγματι καὶ λόγῳ τῆς ἐν τούτοις ἀληθείας ἐχομένῳ 180
παραφύεταί τι ψεῦδος· παραφύεται δὲ οὐκ ἐξ ὑποκειμένης
τινὸς ἀρχῆς κατὰ φύσιν ὁρμώμενον ἢ τῆς κατ' αὐτὸ ὅπερ ἐστὶν
ἕκαστον αἰτίας, ἀλλ' ὑπὸ τῶν τὴν ἔκθεσμον σπορὰν ἐπὶ δια-
φθορᾷ τῆς ἀληθείας τετιμηκότων σπουδαζόμενον. τοῦτο δ' 188
ἔστιν εὑρεῖν πρῶτον μὲν ἐκ τῶν πάλαι ταῖς περὶ τούτων φρον-
τίσιν ἐσχολακότων καὶ τῆς ἐκείνων πρός τε τοὺς ἑαυτῶν πρε-
σβυτέρους καὶ τοὺς ὁμοχρόνους γενομένης διαφορᾶς, οὐχ ἥκιστα
δὲ ἐξ αὐτῆς τῆς τῶν ἐν μέσῳ στρεφομένων ταραχῆς. οὐδὲν γὰρ
τῶν ἀληθῶν οἱ τοιοῦτοι κατέλιπον ἀσυκοφάντητον, οὐ τὴν
οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, οὐ τὴν γνῶσιν, οὐ τὴν ἐνέργειαν, οὐ τὰ τού-
τοις ἐφεξῆς καθ' εἱρμὸν ἑπόμενα καὶ τὸν τῆς εὐσεβείας ἡμῖν
ὑπογράφοντα λόγον· ἀλλ' οἱ μὲν πάντῃ καὶ καθάπαξ ἀπο-
γινώσκουσιν τὴν περὶ τούτων ἀλήθειαν, οἱ δὲ πρὸς τὸ δοκοῦν
αὐτοῖς διαστρέφουσιν, οἱ δὲ καὶ περὶ τῶν ἐμφανῶν ἀπορεῖν
ἐπιτηδεύουσιν. ὅθεν οἶμαι δεῖν τοῖς περὶ ταῦτα πονουμένοις
λόγων διττῶν, τῶν μὲν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, τῶν δὲ περὶ τῆς
ἀληθείας· καὶ τῶν μὲν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας πρὸς τοὺς ἀπιστοῦν-
τας ἢ τοὺς ἀμφιβάλλοντας, τῶν δὲ περὶ τῆς ἀληθείας πρὸς
τοὺς εὐγνωμονοῦντας καὶ μετ' εὐνοίας δεχομένους τὴν ἀλήθειαν.
ὧν ἕνεκεν χρὴ τοὺς περὶ τούτων ἐξετάζειν ἐθέλοντας τὴν
ἑκάστοτε προκειμένην χρείαν σκοπεῖν καὶ ταύτῃ τοὺς λόγους
μετρεῖν τήν τε [περὶ τούτων] τάξιν μεθαρ|μόζειν πρὸς τὸ δέον fol. 1

---

8 *πρῶτον μὲν* in ras. m. pr. A 9 post *ἑαυτῶν* erasa sunt *καὶ τῆς ἐκείνων πρὸς τοὺς ἑαυτῶν* A 21 *ἢ*] *καὶ* Wil 25 *περὶ τούτων* deleui

καὶ μὴ τῷ δοκεῖν ⟨δεῖν⟩ τὴν αὐτὴν πάντοτε φυλάττειν ἀρχὴν
ἀμελεῖν τοῦ προσήκοντος καὶ τῆς ἐπιβαλλούσης ἑκάστῳ χώρας.
190 ὡς μὲν γὰρ πρὸς ἀπόδειξιν καὶ τὴν φυσικὴν ἀκολουθίαν, πάν-
τοτε πρωτοστατοῦσιν οἱ περὶ αὐτῆς λόγοι τῶν ὑπὲρ αὐτῆς,
ὡς δὲ πρὸς τὸ χρειωδέστερον, ἀνεστραμμένως οἱ ὑπὲρ αὐτῆς
τῶν περὶ αὐτῆς. οὔτε γὰρ γεωργὸς δύναιτ' ἂν προσηκόντως
καταβάλλειν τῇ γῇ τὰ σπέρματα, μὴ προεξελὼν τὰ τῆς ἀγρίας
ὕλης καὶ ⟨τὰ⟩ τοῖς καταβαλλομένοις ἡμέροις σπέρμασιν λυμαι-
νόμενα, οὔτε ἰατρὸς ἐνεῖναί τι τῶν ὑγιεινῶν φαρμάκων τῷ
δεομένῳ θεραπείας σώματι, μὴ τὴν ἐνοῦσαν κακίαν προκαθήρας
ἢ τὴν ἐπιρρέουσαν ἐπισχών· οὔτε μὴν ὁ τὴν ἀλήθειαν διδά-
σκειν ἐθέλων περὶ τῆς ἀληθείας λέγων πεῖσαι δύναιτ' ἄν τινα
ψευδοδοξίας τινὸς ὑποικουρούσης τῇ τῶν ἀκουόντων διανοίᾳ καὶ
τοῖς λόγοις ἀντιστατούσης. διὸ πρὸς τὸ χρειωδέστερον ἀφορῶν-
τες καὶ ἡμεῖς προτάσσομεν ἔσθ' ὅτε τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀληθείας
λόγους τῶν περὶ τῆς ἀληθείας· κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ποιῆ-
σαι καὶ νῦν ἐπὶ τῶν τῆς ἀναστάσεως λόγων οὐκ ἀχρεῖον φαί-
νεται σκοποῦσι τὸ δέον. καὶ γὰρ ἐν τούτοις εὑρίσκομεν τοὺς
μὲν ἀπιστοῦντας πάντῃ, τινὰς δὲ ἀμφιβάλλοντας καὶ τῶν γε
τὰς πρώτας ὑποθέσεις δεξαμένων τινὰς ἐπ' ἴσης τοῖς ἀμφι-
192 βάλλουσιν ἀποροῦντας· τὸ δὲ πάντων παραλογώτατον ὅτι
ταῦτα πάσχουσιν οὐδ' ἡντιναοῦν ἔχοντες ἐκ τῶν πραγμάτων
349 u ἀπιστίας ἀφορμὴν οὐδ' αἰτίαν | εὑρίσκοντες εἰπεῖν εὔλογον, δι'
ἣν ἀπιστοῦσιν ἢ διαποροῦσιν.

2. Σκοπῶμεν δὲ οὑτωσί. πᾶσα ἀπιστία μὴ προχείρως καὶ
κατά τινα δόξαν ἄκριτον ἐγγινομένη τισὶν ἀλλὰ μετά τινος
αἰτίας ἰσχυρᾶς καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀλήθειαν ἀσφαλείας τότε τὸν
εἰκότα σῴζει λόγον, ὅταν αὐτὸ τὸ πρᾶγμα περὶ οὗ ἀπιστοῦσιν
ἄπιστον εἶναι δοκῇ· τὸ γάρ τοι τοῖς οὐκ οὖσιν ἀπίστοις ἀπι-
στεῖν ἀνθρώπων ἔργον οὐχ ὑγιαινούσῃ κρίσει περὶ τὴν ἀλή-
θειαν χρωμένων. οὐκοῦν χρὴ καὶ τοὺς περὶ τῆς ἀναστάσεως

---

1 δεῖν addidi 8 τὰ add. Wil 9 ὑγεινῶν A 13 ante τῇ add. ἐν Wil 25 οὑτωσί ego οὕτως εἰ A 27 κἀκ Hemsterhuis ἀσαφείας Hemsterhuis sed cf. p. 64, 18 post τότε add. γὰρ a 31 τοὺσ ex τοῦ corr. m. pr. A

ἀπιστοῦντας ἢ διαποροῦντας μὴ πρὸς τὸ δοκοῦν αὐτοῖς ἀκρίτως καὶ τὸ τοῖς ἀκολάστοις κεχαρισμένον τὴν περὶ ταύτης ἐκφέρειν γνώμην, ἀλλ' ἢ μηδεμιᾶς αἰτίας ἐξάπτειν τὴν τῶν ἀνθρώπων γένεσιν (ὃ δὴ καὶ λίαν ἐστὶν εὐεξέλεγκτον) ἢ τῷ θεῷ τὴν τῶν ὄντων ἀνατιθέντας αἰτίαν εἰς τὴν τοῦδε τοῦ δόγματος ἀποβλέπειν ὑπόθεσιν καὶ διὰ ταύτης δεικνύναι τὴν ἀνά- 194
στασιν οὐδαμόθεν ἔχουσαν τὸ πιστόν. τοῦτο δὲ ποιήσουσιν, ἐὰν δεῖξαι δυνηθῶσιν ἢ ἀδύνατον ὂν τῷ θεῷ ἢ ἀβούλητον τὰ νεκρωθέντα τῶν σωμάτων ἢ καὶ πάντῃ διαλυθέντα πάλιν ἑνῶσαι καὶ συναγαγεῖν πρὸς τὴν τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων σύστασιν. ἐὰν δὲ τοῦτο μὴ δύνωνται, παυσάσθωσαν τῆς ἀθέου ταύτης ἀπιστίας καὶ τοῦ βλασφημεῖν ἃ μὴ θέμις· ὅτι γὰρ οὔτε τὸ ἀδύνατον λέγοντες ἀληθεύουσιν οὔτε τὸ ἀβούλητον, ἐκ τῶν ῥηθησομένων γενήσεται φανερόν.

Τὸ ἀδύνατόν τινι γινώσκεται κατ' ἀλήθειαν τοιοῦτον ἢ ἐκ τοῦ μὴ γινώσκειν τὸ γενησόμενον ἢ ἐκ τοῦ δύναμιν ἀρκοῦσαν μὴ ἔχειν πρὸς τὸ ποιῆσαι καλῶς τὸ ἐγνω|σμένον. ὅ τε γὰρ tol. 3
ἀγνοῶν τι τῶν γενέσθαι δεόντων οὐκ ἂν οὔτ' ἐγχειρῆσαι οὔτε ποιῆσαι δυνηθείη τὸ παράπαν ὅπερ ἀγνοεῖ, ὅ τε γινώσκων καλῶς τὸ ποιηθησόμενον καὶ πόθεν γένοιτ' ἂν καὶ πῶς, δύναμιν δὲ ἢ μηδ' ὅλως ἔχων πρὸς τὸ ποιῆσαι τὸ γινωσκόμενον ἢ μὴ ἀρκοῦσαν ἔχων, οὐκ ἂν ἐγχειρήσειεν τὴν ἀρχήν, εἰ σωφρο- 196
νοῖ καὶ τὴν ἰδίαν ἐπισκέψαιτο δύναμιν, ἐγχειρήσας δὲ ἀπερισκέπτως οὐκ ἂν ἐπιτελέσειεν τὸ δόξαν. ἀλλ' οὔτε ἀγνοεῖν τὸν θεὸν δυνατὸν τῶν ἀναστησομένων σωμάτων τὴν φύσιν κατὰ [τε] μέρος [ὅλον] καὶ μόριον οὔτε μὴν ὅποι χωρεῖ τῶν λυομένων ἕκαστον καὶ ποῖον τοῦ στοιχείου μέρος δέδεκται τὸ λυθὲν καὶ χωρῆσαν πρὸς τὸ συγγενές, κἂν πάνυ παρ' ἀνθρώποις ἀδιάκριτον εἶναι δοκῇ τὸ τῷ παντὶ πάλιν προσφυῶς ἡνωμένον. ᾧ γὰρ οὐκ ἠγνόητο πρὸ τῆς οἰκείας ἑκάστου συστάσεως οὔτε τῶν γενησομένων στοιχείων ἡ φύσις, ἐξ ὧν τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα, οὔτε τὰ μέρη τούτων, ἐξ ὧν ἔμελλεν λήψεσθαι τὸ δόξαν πρὸς τὴν τοῦ ἀνθρωπείου σώματος σύστασιν, εἴδηλον ὡς οὐδὲ μετὰ τὸ διαλυθῆναι τὸ πᾶν ἀγνοηθήσεται ποῦ κεχώρηκεν

---

23 ἐνχειρήσας A 25 τε deleui 26 ὅλον deleui

ἕκαστον ὧν εἴληφεν πρὸς τὴν ἑκάστου συμπλήρωσιν. ὅσον μὲν γὰρ κατὰ τὴν νῦν κρατοῦσαν παρ' ἡμῖν τῶν πραγμάτων τάξιν καὶ τὴν ἐφ' ἑτέρων κρίσιν, μεῖζον τὸ τὰ μὴ γενόμενα προγινώσκειν· ὅσον δὲ πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ θεοῦ καὶ τὴν τούτου σοφίαν, ἀμφότερα κατὰ φύσιν καὶ ῥᾴδιον ἐπ' ἴσης τῷ τὰ μὴ γενόμενα προγινώσκειν τὸ καὶ διαλυθέντα γινώσκειν.

198 3. Καὶ μὴν καὶ τὴν δύναμιν ὡς ἔστιν ἀρκοῦσα πρὸς τὴν
350 u τῶν σωμάτων ἀνάστασιν, δεί|κνυσιν ἡ τούτων αὐτῶν γένεσις. εἰ γὰρ μὴ ὄντα κατὰ τὴν πρώτην σύστασιν ἐποίησεν τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα καὶ τὰς τούτων ἀρχάς, καὶ διαλυθέντα καθ' ὃν ἂν τύχῃ τρόπον, ἀναστήσει μετὰ τῆς ἴσης εὐμαρείας· ἐπ' ἴσης γὰρ αὐτῷ καὶ τοῦτο δυνατόν. καὶ τῷ λόγῳ βλάβος οὐδέν, κἂν ἐξ ὕλης ὑποθῶνταί τινες τὰς πρώτας ἀρχάς, κἂν ἐκ τῶν στοιχείων ὡς πρώτων τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων, κἂν ἐκ σπερμάτων. ἧς γάρ ἐστι δυνάμεως καὶ τὴν παρ' αὐτοῖς νενομισμένην ἄμορφον οὐσίαν μορφῶσαι καὶ τὴν ἀνείδεον καὶ ἀδιακόσμητον πολλοῖς καὶ διαφόροις εἴδεσιν κοσμῆσαι καὶ τὰ μέρη τῶν στοιχείων εἰς ἓν συναγαγεῖν καὶ τὸ σπέρμα ἓν ὂν καὶ ἁπλοῦν εἰς πολλὰ διελεῖν καὶ τὸ ἀδιάρθρωτον διαρθρῶσαι καὶ τῷ μὴ ζῶντι δοῖναι ζωήν, τῆς αὐτῆς ἐστιν καὶ τὸ διαλελυμένον ἑνῶσαι καὶ τὸ κείμενον ἀναστῆσαι καὶ τὸ τεθνηκὸς ζῳοποιῆσαι πάλιν καὶ τὸ φθαρτὸν μεταβαλεῖν εἰς ἀφθαρσίαν. τοῦ αὐτοῖ δ' ἂν εἴη καὶ τῆς αὐτῆς δυνάμεως καὶ σοφίας καὶ
200 τὸ διατεθρυμμένον ⟨εἰς⟩ πλήθη ζῴων παντοδαπῶν ὁπόσα τοῖς τοιούτοις σώμασιν ἐπιτρέχειν εἴωθεν καὶ τὸν ἐκ τούτων ἀγείρειν κόρον, διακρῖναι μὲν ἐκεῖθεν, ἑνῶσαι δὲ πάλιν τοῖς οἰκείοις μέρεσι καὶ μορίοις, κἂν εἰς ἓν ἐξ ἐκείνων χωρήσῃ ζῷον, κἂν εἰς πολλά, κἂν ἐντεῦθεν εἰς ἕτερα, κἂν αὐτοῖς ἐκείνοις συνδιαλυθὲν ἐπὶ τὰς πρώτας ἀρχὰς ἐνεχθῇ κατὰ τὴν φυσικὴν εἰς ταύτας ἀνάλυσιν· ὃ δὴ καὶ μάλιστα ταράττειν ἔδοξέν τινας καὶ
351 r τῶν ἐπὶ σοφίᾳ θαυμαζομένων, ἰσχυρὰς οὐκ οἶδ' ὅπως | ἡγη-

---

11 *ἀναστήσει*] *ή* et *ει* in ras. A 14 *πρωτων* A *πρῶτον* a 15 *αυτοῖσ* n man. rec. *αὐτῆσ* A 16 *οὐσιαν* n man. rec. *οὖσαν* A 20 *τῶι* ex *τὸ* corr. a *μὴ*] *ἡ* in ras. a *ζῶντι*] *ω* ex *o* corr. a 24 *εἰς* addidi 25. 26 *ἀγείρειν κόρον* non intellego 27 *κἂν* (prius) add. a

σαμένων τὰς παρὰ τῶν πολλῶν φερομένας διαπορήσεις. 4. οὗτοι δέ γέ φασιν πολλὰ μὲν σώματα τῶν ἐν ναυαγίοις ἢ ποταμοῖς δυσθανάτων ἰχθύσιν γενέσθαι τροφήν, πολλὰ δὲ τῶν ἐν πολέμοις θνῃσκόντων ἢ κατ' ἄλλην τινὰ τραχυτέραν αἰτίαν καὶ πραγμάτων περίστασιν ταφῆς ἀμοιρούντων τοῖς προστυγχάνουσιν ζῴοις προκεῖσθαι βοράν. τῶν οὖν οὕτως ἀναλισκομένων σωμάτων καὶ τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν καὶ μορίων εἰς πολὺ πλῆθος ζῴων διαθρυπτομένων καὶ διὰ τῆς τροφῆς τοῖς τῶν τρεφομένων σώμασιν ἑνουμένων, πρῶτον μὲν τὴν διάκρισιν τούτων φασὶν ἀδύνατον, πρὸς δὲ ταύτῃ τὸ δεύτερον ἀπορώτερον. τῶν γὰρ τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων ἐκβοσκηθέντων ζῴων, ὁπόσα πρὸς τροφὴν ἀνθρώποις ἐπιτήδεια, διὰ τῆς τούτων γαστρὸς ἰόντων καὶ τοῖς τῶν μετειληφότων σώ|μασιν ἑνου- 202
μένων, ἀνάγκην εἶναι πᾶσαν τὰ μέρη τῶν ἀνθρώπων, ὁπόσα τροφὴ γέγονεν τοῖς μετειληφόσι ζῴοις, πρὸς ἕτερα τῶν ἀνθρώπων μεταχωρεῖν σώματα, τῶν μεταξὺ τούτοις τραφέντων ζῴων τὴν ἐξ ὧν ἐτράφησαν τροφὴν διαπορθμευόντων εἰς ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους ὧν ἐγένετο τροφή. εἶτα τούτοις ἐπιτραγῳδοῦσιν τὰς ἐν λιμοῖς καὶ μανίαις τολμηθείσας τεκνοφαγίας καὶ τοὺς κατ' ἐπιβουλὴν ἐχθρῶν ὑπὸ τῶν γεννησαμένων ἐδηδεμένους παῖδας καὶ τὴν Μηδικὴν τράπεζαν ἐκείνην καὶ τὰ τραγικὰ δεῖπνα Θυέστου καὶ τοιαύτας δή τινας ἐπισυνείρουσι παρ' Ἕλλησιν καὶ βαρβάροις καινουργηθείσας συμφορὰς ἔκ τε τούτων κατασκευάζουσιν, ὡς νομίζουσιν, ἀδύ|νατον τὴν ἀνάστασιν, fol. 351
ὡς οὐ δυναμένων τῶν αὐτῶν μερῶν ἑτέροις τε καὶ ἑτέροις συναναστῆναι σώμασιν, ἀλλ' ἤτοι τὰ τῶν προτέρων συστῆναι μὴ δύνασθαι, μετεληλυθότων τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν πρὸς ἑτέρους, ἢ τοίτων ἀποδοθέντων τοῖς προτέροις ἐνδεῶς ἔξειν τὰ τῶν ὑστέρων.

5. Ἐμοὶ δὲ δοκοῦσιν οἱ τοιοῦτοι πρῶτον μὲν τὴν τοῦ δημιουργήσαντος καὶ διοικοῦντος τόδε τὸ πᾶν ἀγνοεῖν δύναμίν τε καὶ σοφίαν, ἑκάστου ζῴου φύσει καὶ γένει τὴν προσφυῆ καὶ κατάλληλον συναρμόσαντος τροφὴν καὶ μήτε πᾶσαν φύσιν πρὸς

---

1 παρὰ τοῖς πολλοῖς Wil 20 γεννησαμένων A 20. 21 ἐδηδεμένους] η et ε in ras. A 25 καὶ add. a

204 ἕνωσιν ἢ κρᾶσιν παντὸς σώματος ἰέναι δικαιώσαντος μήτε πρὸς
διάκρισιν τῶν ἑνωθέντων ἀπόρως ἐχοντος, ἀλλὰ καὶ τῇ καθ'
ἕκαστον φύσει τῶν γενομένων τὸ δρᾶν ἢ πάσχειν ἃ πέφυκεν
ἐπιτρέποντος ἄλλο δὲ κωλύοντος καὶ πᾶν ὃ βούλεται καὶ πρὸς
ὃ βούλεται συγχωροῦντος ἢ μεταστρέφοντος, πρὸς δὲ τοῖς εἰρη- 5
μένοις μηδὲ τὴν ἑκάστου τῶν τρεφόντων ἢ τρεφομένων ἐπε-
σκέφθαι δύναμίν τε καὶ φύσιν. ἦ γὰρ ἂν ἔγνωσαν ὅτι μὴ
πᾶν ὃ προσφέρεταί τις ὑπενδόσει τῆς ἔξωθεν ἀνάγκης, τοῦτο
γίνεται τῷ ζῴῳ τροφὴ προσφυής· ἀλλὰ τὰ μὲν ἅμα τῷ προσ-
ομιλῆσαι τοῖς περιπτυσσομένοις τῆς κοιλίας μέρεσι φθείρεσθαι 10
πέφυκεν ἐμούμενά τε καὶ διαχωρούμενα ἢ τρόπον ἕτερον δια-
φορούμενα, ὡς μηδὲ κατὰ βραχὺ τὴν πρώτην καὶ κατὰ φύσιν
ὑπομεῖναι πέψιν, ἧ που γε τὴν εἰς τὸ τρεφόμενον σύγκρασιν,
ὥσπερ οὖν οὐδὲ πᾶν τὸ πεφθὲν καὶ τὴν πρώτην δεξάμενον
352 r μεταβολὴν τοῖς τρεφομένοις μορίοις προσπελάζει πάντως, τινῶν 15
μὲν κατ' αὐτὴν τὴν γαστέρα τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως ἀποκρι-
νομένων, τῶν δὲ κατὰ τὴν δευτέραν μεταβολὴν καὶ τὴν ἐν
ἥπατι γινομένην πέψιν διακρινομένων καὶ πρὸς ἕτερόν τι μετα-
206 χωρούντων ὃ τὴν τοῦ τρέφειν ἐκβέβηκεν δύναμιν, καὶ αὐτῆς γε
τῆς ἐν ἥπατι γινομένης μεταβολῆς οὐ πάσης εἰς τροφὴν 20
ἀνθρώποις χωρούσης, ἀλλ' εἰς ἃ πέφυκεν περιττώματα διακρινο-
μένης τῆς τε καταλειφθείσης τροφῆς ἐν αὐτοῖς ἔσθ' ὅτε τοῖς
τρεφομένοις μέρεσι καὶ μορίοις πρὸς ἕτερόν τι μεταβαλλούσης
κατὰ τὴν ἐπικράτειαν τοῦ πλεονάζοντος ἢ περιττεύοντος καὶ
φθείρειν πως ἢ πρὸς ἑαυτὸ τρέπειν τὸ πλησιάσαν εἰωθότος. 25
6. πολλῆς οὖν οὔσης ἐν πᾶσι τοῖς ζῴοις τῆς φυσικῆς δια-
φορᾶς καὶ αὐτῆς γε τῆς κατὰ φύσιν τροφῆς ἑκάστῳ γένει
ζῴων καὶ τῷ τρεφομένῳ σώματι συνεξαλλαττομένης, τριττῆς δὲ
κατὰ τὴν ἑκάστου ζῴου τροφὴν γινομένης καθάρσεως καὶ δια-
κρίσεως, δεῖ πάντως φθείρεσθαι μὲν καὶ διαχωρεῖν ᾗ πέφυκεν 30
ἢ πρὸς ἕτερόν τι μεταβάλλειν πᾶν ὁπόσον ἀλλότριον εἰς τὴν

---

4 *ἄλλο* Wil *ἄλλοτε* A 8 *ὑπενδόσει*] accentus et *σει* in ras. A
ἂν ἀνάγκης A *τοῦτο* in ras. m. pr. A 9 *τῷι* (alterum) a *το*/// A
11 *ἢ* Wil *καὶ* A 12 *βραχυ*/// A 15 ex *προσπελάζειν* corr. A 28 *ζῴων*
Wil *ζῴου* A 30 *ᾗ*] *ἣ* A, in mg. *αντι καθὸ* a

τοῦ ζῴου τροφὴν ὡς συγκραθῆναι μὴ δυνάμενον, συμβαίνουσαν δὲ καὶ κατὰ φύσιν εἶναι τὴν τοῦ τρέφοντος σώματος δύναμιν ταῖς τοῦ τρεφομένου ζῴου δυνάμεσιν καὶ ταύτην ἐλθοῦσαν δι' ὧν πέφυκεν κριτηρίων καὶ καθαρθεῖσαν ἀκριβῶς τοῖς φυσικοῖς καθαρσίοις εἰλικρινεστάτην γενέσθαι πρόσληψιν εἰς οὐσίαν· ἣν δὴ καὶ μόνην ἐπαληθεύων ἄν τις τοῖς πράγμασιν 208
ὀνομάσειεν τροφὴν ὡς ἀποβαλοῦσαν | πᾶν ὁπόσον ἀλλότριον καὶ fol. 35
βλαβερὸν εἰς τὴν τοῦ τρεφομένου ζῴου σύστασιν καὶ τὸν πολὺν ἐκεῖνον ὄγκον ἐπεισαχθέντα πρὸς τὴν τῆς γαστρὸς ἀποπλήρωσιν καὶ τὴν τῆς ὀρέξεως θεραπείαν. ἀλλὰ ταύτην μὲν οὐκ ἄν τις ἀμφισβητήσειεν ἑνοῦσθαι τῷ τρεφομένῳ σώματι συνδιαπλεκομένην τε καὶ περιπλαττομένην πᾶσι τοῖς τούτου μέρεσιν καὶ μορίοις· τὴν δ' ἑτέρως ἔχουσαν καὶ παρὰ φύσιν φθείρεσθαι μὲν ταχέως, ἢν ἐρρωμενεστέρᾳ συμμίξῃ δυνάμει, φθείρειν δὲ σὺν εὐμαρείᾳ τὴν κρατηθεῖσαν εἴς τε μοχθηροὺς ἐκτρέπεσθαι χυμοὺς καὶ φαρμακώδεις ποιότητας ὡς μηδὲν οἰκεῖον ἢ φίλον τῷ τρεφομένῳ σώματι φέρουσαν. καὶ τούτου τεκμήριον μέγιστον τὸ πολλοῖς τῶν τρεφομένων ζῴων ἐκ τούτων ἑπακολουθεῖν ἄλγος ἢ κίνδυνον ἢ θάνατον, ἢν ὑπὸ σφοδροτέρας ὀρέξεως τῇ τροφῇ καταμεμιγμένον συνεφελκύσηταί τι φαρμακῶδες καὶ παρὰ φύσιν· ὃ δὴ καὶ πάντως φθαρτικὸν ἂν εἴη τοῦ τρεφομένου σώματος, εἴ γε τρέφεται μὲν τὰ τρεφόμενα τοῖς οἰκείοις καὶ κατὰ φύσιν, φθείρεται δὲ τοῖς ἐναντίοις. εἴπερ οὖν τῇ διαφορᾷ τῶν τῇ φύσει διαφερόντων ζῴων ἡ κατὰ φύσιν συνδιῄρηται τροφὴ καὶ ταύτης γε αὐτῆς οὔτε πᾶν ὅπερ ἂν προσενέγκηται τὸ ζῷον οὔτε τὸ τυχὸν ἐκ τούτου τὴν πρὸς τὸ τρεφόμενον σῶμα δέχεται σύγκρασιν, ἀλλ' αὐτὸ μόνον τὸ διὰ πάσης πέψεως κε- 210
καθαρμένον καὶ μεταβεβληκὸς εἰλικρινῶς πρὸς τὴν τοῦ ποιοῦ σώματος | ἕνωσιν καὶ τοῖς τρεφομένοις μέρεσιν εὐάρμοστον, εὔδη- fol. 353
λον ὡς οὐδὲν τῶν παρὰ φύσιν ἐνωθείη ποτ' ἂν τούτοις οἷς οὐκ ἐστιν τροφὴ προσφυὴς καὶ κατάλληλος, ἀλλ' ἤτοι κατ' αὐτὴν

---

7 ἀποβαλοῦσαν Wil ἀποβάλλουσαν A 9 ἐπεισχυθεῖ///τὰ A ἐπεισαχθέντα a in mg. ἐπισαχθέντα a 10 ταύτην a ταύτηι A 14 ἐρρωμενεστέρα A συμμίξῃ] ηι in ras. A 17 ex τοῦτο corr. A 29 μέρεσιν] μέρεσ in ras. m. pr. A

τὴν κοιλίαν διαχωρεῖ πρὶν ἕτερόν τινα γεννῆσαι χυμὸν ὠμὸν ἢ διεφθαρμένον, ἢ συστὰν ἐπὶ πλεῖον τίκτει πάθος ἢ νόσον δυσίατον, συνδιαφθείρουσαν καὶ τὴν κατὰ φύσιν τροφὴν ἢ καὶ αὐτὴν τὴν τῆς τροφῆς δεομένην σάρκα. ἀλλὰ κἂν ἀπωσθῇ ποτε φαρμάκοις τισὶν ἢ σιτίοις βελτίοσιν ἢ ταῖς φυσικαῖς δυνάμεσι νικηθέν, μετ' οὐκ ὀλίγης ἐξερρύη τῆς βλάβης ὡς μηδὲν φέρον τοῖς κατὰ φύσιν εἰρηνικὸν διὰ τὸ πρὸς τὴν φύσιν ἀσύγκρατον.

7. Ὅλως δὲ κἂν συγχωρήσῃ τις τὴν ἐκ τούτων εἰσιοῦσαν τροφὴν (προσειρήσθω δὲ τοῦτο συνηθέστερον), καίπερ οὖσαν παρὰ φύσιν, διακρίνεσθαι καὶ μεταβάλλειν εἰς ἕν τι τῶν ὑγραινόντων ἢ ξηραινόντων ἢ θερμαινόντων ἢ ψυχόντων, οὐδ' οὕτως ἐκ τῶν συγχωρηθέντων αὐτοῖς γενήσεταί τι προὔργου, τῶν μὲν ἀνισταμένων σωμάτων ἐκ τῶν οἰκείων μερῶν πάλιν συνισταμένων, οὐδενὸς δὲ τῶν εἰρημένων μέρους ὄντος οὐδὲ τὴν ὡς μέρους ἐπέχοντος σχέσιν ἢ τάξιν, οὐ μὴν οὐδὲ παραμένοντος πάντοτε τοῖς τρεφομένοις τοῦ σώματος μέρεσιν ἢ συνανισταμένου τοῖς ἀνισταμένοις, οὐδὲν συντελοῦντος ἔτι πρὸς τὸ ζῆν
212 *οὐχ αἵματος οὐ φλέγματος οὐ χολῆς οὐ πνεύματος. | οὐδὲ γὰρ*
ὧν ἐδεήθη ποτὲ τὰ τρεφόμενα σώματα, δεηθήσεται καὶ τότε, συνανηρημένης τῇ τῶν τρεφομένων ἐνδείᾳ καὶ φθορᾷ τῆς ἐξ
353 u *ὧν ἐτρέφετο χρείας. ἔπειτ' εἰ | καὶ μέχρι σαρκὸς φθάνειν τὴν ἐκ τῆς τοιαύτης τροφῆς μεταβολὴν ὑποθοῖτό τις, οὐδ' οὕτως ἀνάγκη τις ἔσται τὴν νεωστὶ μεταβληθεῖσαν ἐκ τῆς τοιᾶσδε τροφῆς σάρκα προσπελάσασαν ἑτέρου τινὸς ἀνθρώπου σώματι πάλιν ὡς μέρος εἰς τὴν ἐκείνου τελεῖν συμπλήρωσιν, τῷ μήτε αὐτὴν τὴν προσλαμβάνουσαν σάρκα πάντοτε φυλάττειν ἣν προσείληφεν, μήτε τὴν ἑνωθεῖσαν ταύτην μόνιμον εἶναι καὶ παραμένειν ᾗ προσετέθη, πολλὴν δὲ καὶ τὴν ἐπὶ θάτερα δέχεσθαι μεταβολήν, ποτὲ μὲν πόνοις ἢ φροντίσιν διαφορουμένην, ἄλλοτε δὲ λύπαις ἢ καμάτοις ἢ νόσοις συντηκομένην, ** καὶ ταῖς ἐξ*

---

1 ἢ Wil *καὶ* A 16 *μέρος* Wil 18 *οὐδὲν* a *οὐδὲ* A 19 *οὐ χολῆς οὐ πνσ* in mg. m. pr. A 22 *ἔπειτ' εἰ καὶ* ego *ἔπειθ' ὅτι κἂν* A 24 *μεταβ///ληθεῖσαν* A *θ* ex *φ* corr. m. pr. 25 *προσπελάσασαν*] *πε* et *ασ* in ras. a 31 *λύπαις*] *ύ* in ras. A lacunam indicaui, suppleas e. g. *πολλάκις δὲ* siue quod proposuit Wil, *ἢ*

ἐγκαύσεως ἢ περιψύξεως ἐπιγινομέναις δυσκρασίαις, μὴ συμμεταβαλλομένων σαρκὶ καὶ πιμελῇ τῶν [δημῶν] ἐν τῷ μένειν ἅπερ ἐστὶ τὴν τροφὴν δεχομένων. τοιούτων δὲ γενομένων ἐπὶ πάσης σαρκὸς παθημάτων, πολύ γ' ἔτι μᾶλλον εἴροι τις ἂν ταῦτα πάσχουσαν τὴν ἐξ ἀνοικείων τρεφομένην σάρκα, νῦν μὲν εἰς ὄγκον προϊοῦσαν καὶ πιαινομένην ἐξ ὧν προσείληφεν, εἶτα πάλιν ἀποπτίουσαν ὃν ἂν τύχῃ τρόπον καὶ μειουμένην ἢ μιᾷ τινι τῶν ἔμπροσθεν ῥηθεισῶν αἰτιῶν ἢ πλείοσιν· μόνην δὲ παραμένειν τοῖς μέρεσιν ἃ συνδεῖν ἢ στέγειν ἢ θάλπειν πέφυκεν, 214
τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως ἐξειλεγμένην καὶ τούτοις προσπεφυκυῖαν οἷς τὴν κατὰ φύσιν συνεξέπλησεν ζωὴν καὶ τοὺς ἐν τῇ ζωῇ πόνους. ἀλλ' (οὔτε γὰρ καθ' ὃ δεῖ κρινομένων τῶν ἐναγχος ἐξητασμένων οὔτε κατὰ συγχώρησιν παραδεχθέντων τῶν ἐπ' ἐκείνοις | γεγυμνασμένων ἀληθὲς δεικνύναι δυνατὸν τὸ πρὸς αὐτῶν fol. 3
λεγόμενον) οὐκ ἂν συγκραθείη ποτὲ τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα τοῖς τῆς αὐτῆς οὖσι φύσεως, κἂν ὑπ' ἀγνοίας ποτὲ κλαπῶσι τὴν αἴσθησιν δι' ἑτέρου τινὸς μετασχόντες τοιούτου σώματος, κἂν αὐτόθεν ὑπ' ἐνδείας ἢ μανίας ὁμοειδοῦς τινος μιανθῶσι σώματι· εἴ γε μὴ λελήθασιν ἡμᾶς ἀνθρωποειδεῖς τινες ὄντες θῆρες ἢ μικτὴν ἔχοντες φύσιν ἐξ ἀνθρώπων καὶ θηρίων, οἵους πλάττειν εἰώθασιν οἱ τολμηρότεροι τῶν ποιητῶν.

8. Καὶ τί δεῖ λέγειν περὶ τῶν μηδενὶ ζῴῳ πρὸς τροφὴν ἀποκληρωθέντων σωμάτων μόνην δὲ τὴν εἰς γῆν ταφὴν ἐπὶ τιμῇ τῆς φύσεως μεμοιραμένων, ὅπου γε μηδ' ἄλλο τι τῶν 216
ζῴων τοῖς ἐκ ταὐτοῦ εἴδους εἰς τροφὴν ἀπεκλήρωσεν ὁ ποιήσας, κἂν [ἐν] ἄλλοις τισὶ τῶν ἑτερογενῶν τροφὴ γίνηται κατὰ φύσιν; εἰ μὲν οὖν ἔχουσιν δεικνύναι σάρκας ἀνθρώπων ἀνθρώποις εἰς βρῶσιν ἀποκληρωθείσας, οὐδὲν κωλύσει τὰς ἀλληλοφαγίας εἶναι κατὰ φύσιν ὥσπερ ἄλλο τι τῶν τῇ φύσει συγκεχωρημένων καὶ τούς γε τὰ τοιαῦτα λέγειν τολμῶντας τοῖς τῶν φιλτάτων ἐντρυφᾶν σώμασιν ὡς οἰκειοτέροις ἢ καὶ τοὺς εὐ-

---

2 *πιμελῆι* p *πημελῆι* A *δημῶν* del. Wil 4 *πάσης* Wil *τῆσ* A 7 *ἀποπτύουσαν* corruptum 8 *μόνην* Maranus *μόνα*, *α* in ras. A 9 ex *συνδιν* corr. A 10 *ἐξειλεγμένην* pc *ἐξηλεγμένην* A 15 *οὐκ* ego *οὔτ'* A 25 *γένους* propter hiatum Wil 26 *ἐν* deleui *γίνηται*] *η* in ras. A

νουστάτους σφίσιν τούτοις αὐτοῖς ἐστιᾶν. εἰ δὲ τοῦτο μὲν
οὐδ' εἰπεῖν εὐαγές, τὸ δὲ σαρκῶν ἀνθρώπων ἀνθρώπους με-
τασχεῖν ἐχθιστόν τι καὶ παμμίαρον καὶ πάσης ἐκθέσμου καὶ
παρὰ φύσιν βρώσεως ἢ πράξεως ἐναγέστερον, τὸ δὲ παρὰ φύσιν
οὐκ ἄν ποτε χωρήσειεν εἰς τροφὴν τοῖς ταύτης δεομένοις μέρεσιν
καὶ μορίοις, τὸ δὲ μὴ χωροῦν εἰς τροφὴν οὐκ ἂν ἐνωθείη τού-
54 u τοις ἃ μηδὲ τρέφειν | πέφυκεν, οὐδὲ τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα
συγκραθείη ποτ' ἂν τοῖς ὁμοίοις σώμασιν, οἷς ἐστιν εἰς τροφὴν
παρὰ φύσιν, κἂν πολλάκις διὰ τῆς τούτων ἴῃ γαστρὸς κατά
τινα πικροτάτην συμφοράν· ἀποχωροῦντα δὲ τῆς θρεπτικῆς
δυνάμεως καὶ σκιδνάμενα πρὸς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν τὴν πρώτην
218 ἔσχεν σύστασιν, ἑνοῦται μὲν τούτοις ἐφ' ὅσον ἂν ἕκαστον τύχῃ
χρόνον, ἐκεῖθεν δὲ διακριθέντα πάλιν σοφίᾳ καὶ δυνάμει τοῦ
πᾶσαν ζῴου φύσιν σὺν ταῖς οἰκείαις δυνάμεσι συγκρίναντος
ἑνοῦται προσφυῶς ἕκαστον ἑκάστῳ, κἂν πυρὶ καυθῇ, κἂν ὕδατι
κατασαπῇ, κἂν ὑπὸ θηρίων ἢ τῶν ἐπιτυχόντων ζῴων καταδα-
πανηθῇ, κἂν τοῦ παντὸς σώματος ἐκκοπὲν προδιαλυθῇ τῶν
ἄλλων μερῶν· ἑνωθέντα δὲ πάλιν ἀλλήλοις τὴν αὐτὴν ἴσχει
χώραν πρὸς τὴν τοῦ αὐτοῦ σώματος ἁρμονίαν τε καὶ σύστασιν
καὶ τὴν τοῦ νεκρωθέντος ἢ καὶ πάντῃ διαλυθέντος ἀνάστασιν
καὶ ζωήν. ταῦτα μὲν οὖν ἐπὶ πλεῖον μηκύνειν οὐκ εὔκαιρον·
ὁμολογουμένην γὰρ ἔχει τὴν ἐπίκρισιν τοῖς γε μὴ μιξοθήροις.

9. Πολλῶν δὲ ὄντων τῶν εἰς τὴν προκειμένην ἐξέτασιν
χρησιμωτέρων, παραιτοῦμαι δὴ νῦν τοὺς καταφεύγοντας ἐπὶ
τὰ τῶν ἀνθρώπων ἔργα καὶ τοὺς τούτων δημιουργοὺς ἀνθρώ-
πους, οἳ τὰ συντριβέντα τῶν ἔργων ἢ χρόνῳ παλαιωθέντα ἢ
καὶ ἄλλως διαφθαρέντα καινουργεῖν ἀδυνατοῦσιν, εἶτα ἐξ ὁμοίου
220 τοῖς κεραμεῦσι καὶ τέκτοσι δεικνύναι πειρωμένους τὸ καὶ τὸν
θεὸν μήτ' ἂν βουληθῆναι μήτε βουληθέντα δυνηθῆναι νεκρω-
355 r θὲν ἢ καὶ διαλυθὲν ἀναστῆσαι σῶμα, καὶ μὴ λογι|ζομένους ὅτι
διὰ τούτων ⟨ἐπ' ἴσης⟩ τοῖς χειρίστοις ἐξυβρίζουσιν εἰς θεόν,

---

2 οὔτ' A 8 *συγκραθείη* Wil *συγκριθείη* A 9 ἴῃι a ///η A
20 ex *παντὶ* corr. A 21 *μηκύνειν*] *ν* in ras. A 24 *δὴ* ex
δὲ corr. A 28 *καὶ*] *αἱ* in ras. A *τέκτοσι*] *ι* in ras. A 31 *ἐπ'*
ἴσης addidi

συνεξισοῦντες τῶν πάντῃ διεστηκότων τὰς δυνάμεις, μᾶλλον δὲ καὶ τῶν ταύταις χρωμένων τὰς οὐσίας καὶ τὰ τεχνητὰ τοῖς φυσικοῖς. περὶ μὲν οὖν τούτων σπουδάζειν οὐκ ἀνεπιτίμητον· ἠλίθιον γὰρ ὡς ἀληθῶς τὸ τοῖς ἐπιπολαίοις καὶ ματαίοις ἀντιλέγειν. μακρῷ γε μὴν ἐνδοξότερον καὶ πάντων ἀληθέστατον τὸ φῆσαι τὸ παρ' ἀνθρώποις ἀδύνατον παρὰ θεῷ δυνατόν. εἰ δὲ δι' αὐτῶν τούτων ὡς ἐνδόξων καὶ διὰ πάντων τῶν μικρῷ πρόσθεν ἐξητασμένων δείκνυσιν ὁ λόγος δυνατόν, εὔδηλον ὡς οὐκ ἀδύνατον. ἀλλὰ μὴν οὐδ' ἀβούλητον.

10. Τὸ γὰρ ἀβούλητον ἢ ὡς ἄδικον [αὐτό] ἐστιν ἀβούλητον ἢ ὡς ἀνάξιον. καὶ πάλιν τὸ ἄδικον ἢ περὶ αὐτὸν θεωρεῖται τὸν ἀναστησόμενον ἢ περὶ ἄλλον τινὰ παρ' αὐτόν. ἀλλ' ὅτι μὲν οὐδεὶς ἀδικεῖται τῶν ἔξωθεν καὶ τῶν ἐν τοῖς οὖσιν ἀριθμουμένων, πρόδηλον. οὔτε γὰρ αἱ νοηταὶ φύσεις ἐκ τῆς 222
τῶν ἀνθρώπων ἀναστάσεως ἀδικηθεῖεν ἄν· οὐδὲ γὰρ ἐμπόδιόν τι ταύταις πρὸς τὸ εἶναι, οὐ βλάβος, οὐχ ὕβρις ἡ τῶν ἀνθρώπων ἀνάστασις· οὐ μὴν οὐδὲ τῶν ἀλόγων ἡ φύσις οὐδὲ τῶν ἀψύχων· οὐδὲ γὰρ ἔσται μετὰ τὴν ἀνάστασιν, περὶ δὲ τὸ μὴ ὂν οὐδὲν ἄδικον. εἰ δὲ καὶ εἶναί τις ὑποθοῖτο διὰ παντός, οὐκ ἂν ἀδικηθείη ταῦτα τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων ἀνανεωθέντων· εἰ γὰρ νῦν ὑπείκοντα τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων [καὶ] τῆς τούτων χρείας ὄντων ἐνδεῶν ὑπό τε ζυ|γὸν ἠγμένα καὶ δουλείαν fol.
παντοίαν οὐδὲν ἀδικεῖται, πολὺ μᾶλλον, ἀφθάρτων καὶ ἀνενδεῶν γενομένων καὶ μηκέτι δεομένων τῆς τούτων χρείας, ἐλευθερωθέντα δὲ πάσης δουλείας, οὐκ ἀδικηθήσεται. οὐδὲ γάρ, εἰ φωνῆς μετεῖχεν, ἠτιάσατο ἂν τὸν δημιουργὸν ὡς παρὰ τὸ δίκαιον ἐλαττούμενα τῶν ἀνθρώπων, ὅτι μὴ τῆς αὐτῆς τούτοις τετύχηκεν ἀναστάσεως. ὧν γὰρ ἡ φύσις οὐκ ἴση, τούτοις οὐδὲ τὸ τέλος ἴσον ὁ δίκαιος ἐπιμετρεῖ. χωρὶς δὲ τούτων, παρ' οἷς οὐδεμία τοῦ δικαίου κρίσις, οὐδὲ μέμψις ἀδικίας. οὐ μὴν οὐδ' ἐκεῖνο φῆσαι δυνατὸν ὡς περὶ αὐτὸν θεωρεῖταί τις ἀδι- 224
κία τὸν ἀνιστάμενον ἄνθρωπον. ἔστι μὲν γὰρ οὗτος ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος, οὔτε δὲ εἰς ψυχὴν οὔτε εἰς σῶμα δέχεται τὴν

---

4 ἐπιπολαίοις] λαί in ras. a 10 αὐτὸ A αὐτῶι n αὐτῶ p del. Wil
12 αὐτὸν p αὐτοῖσ A 21 καὶ del. Wil 21.22 τῆς—χρείας ego ταῖσ χρείαισ A

ἀδικίαν. οὔτε γὰρ τὴν ψυχὴν ἀδικεῖσθαι φήσει τις σωφρονῶν· λήσεται γὰρ ταύτῃ συνεκβάλλων καὶ τὴν παροῦσαν ζωήν· εἰ γὰρ νῦν ἐν φθαρτῷ καὶ παθητῷ κατοικοῦσα σώματι μηδὲν ἠδίκηται, πολὺ μᾶλλον ἀφθάρτῳ καὶ ἀπαθεῖ συζῶσα οὐκ ἀδικηθήσεται. ἀλλ' οὐδὲ τὸ σῶμα ἀδικεῖταί τι· εἰ γὰρ νῦν φθαρτὸν ἀφθάρτῳ συνὸν ** ⟨ἀδικηθή⟩σεται. οὐ μὴν οὐδ' ἐκεῖνο φαίη τις ἂν ὡς ἀνάξιον ἔργον τοῦ θεοῦ τὸ διαλυθὲν ἀναστῆσαι σῶμα καὶ συναγαγεῖν· εἰ γὰρ τὸ χεῖρον οὐκ ἀνάξιον, τοῦτ' ἔστι τὸ φθαρτὸν ποιῆσαι σῶμα καὶ παθητόν, πολὺ μᾶλλον τὸ κρεῖττον οὐκ ἀνάξιον, ὅπερ ἐστὶν ἄφθαρτον καὶ ἀπαθές. 11. εἰ δὲ διὰ τῶν κατὰ φύσιν πρώτων καὶ τῶν τούτοις ἑπομένων δέδεικται τῶν ἐξητασμένων ἕκαστον, εὔδηλον ὅτι καὶ δυνατὸν καὶ βουλητὸν καὶ ἄξιον τοῦ δημιουργήσαντος ἔργον ἡ τῶν
6 r διαλυθέντων σωμάτων ἀνάστασις· διὰ γὰρ τούτων ἐδείχθη | ψεῦ-
226 δος τὸ τούτοις ἀντικείμενον καὶ τὸ τῶν ἀπιστούντων παράλογον. τί γὰρ δεῖ λέγειν περὶ τῆς ἑκάστου τούτων πρὸς ἕκαστον ἀντιστροφῆς καὶ τῆς πρὸς ἄλληλα συναφείας, εἴ γε δεῖ καὶ συνάφειαν εἰπεῖν ὡς ἑτερότητί τινι κεχωρισμένων, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ δυνατὸν λέγειν βουλητὸν καὶ τὸ τῷ θεῷ βουλητὸν πάντως εἶναι δυνατὸν καὶ κατὰ τὴν τοῦ βουληθέντος ἀξίαν;

Καὶ ὅτι μὲν ἕτερος ὁ περὶ τῆς ἀληθείας λόγος, ἕτερος δὲ ὁ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, εἴρηται διὰ τῶν προλαβόντων μετρίως οἷς τε διενήνοχεν ἑκάτερος καὶ πότε καὶ πρὸς τίνας ἔχει τὸ χρήσιμον· κωλύει δὲ ἴσως οὐδὲν τῆς τε κοινῆς ἀσφαλείας ἕνεκεν καὶ τῆς τῶν εἰρημένων πρὸς τὰ λειπόμενα συναφείας ἀπ' αὐτῶν τούτων καὶ τῶν τούτοις προσηκόντων πάλιν ποιήσασθαι τὴν ἀρχήν. προσῆκεν δὲ τῷ μὲν τὸ πρωτεύειν κατὰ φύσιν, τῷ δὲ

---

2 *λήσεται γὰρ* ego *λήσεται γε* A in mg. add. *ὅτι* a 6 *ἀδικηθήσεται*] ////////σεται A *οὐδ' ἀφθάρτω ἀδικηθή* in ras. a, in mg. *τὸ ὁλόκληρον οὕτως· εἰ γαρ νῦν φθαρτῶι συνὸν οὐκ ἀδικεῖται, δηλον ὅτι οὐδὲ ἀφθάρτωι συνὸν οὐκ ἀδικηθήσεται* a. inde orta est per coniecturam lectio codicis c *οὐκ ἀδικεῖται, δῆλον ὅτι οὐδ' ἄφθαρτον ἀφθάρτωι συνὸν ἀδικηθήσεται* in quibus neque *δῆλον ὅτι* neque *εἰ—οὐκ* ab Athenagora scripta sunt. supplet *τῇ ψυχῇ μηδὲν ἠδίκηται*, tum ea quibus nouum corpus describatur, Wil 16 *λέγειν* n corr. al. m. p *λέγει* A *τούτων* ego *τῶν* A 27 *τῶι* (alterum) ex *το* corr. A

τὸ διαφορεῖν τὸν πρῶτον ὁδοποιεῖν τε καὶ προανείργειν πᾶν ὁπόσον ἐμποδὼν καὶ πρόσαντες. ὁ μὲν γὰρ περὶ τῆς ἀληθείας 228
λόγος ἀναγκαῖος ὢν πᾶσιν ἀνθρώποις πρὸς ἀσφάλειαν καὶ σωτηρίαν πρωτοστατεῖ καὶ τῇ φύσει καὶ τῇ τάξει καὶ τῇ χρείᾳ· τῇ
5 φύσει μέν, ὡς τὴν τῶν πραγμάτων γνῶσιν παρεχόμενος, τῇ τάξει δέ, ὡς ἐν τούτοις καὶ ἅμα τούτοις ὑπάρχων ὧν γίνεται μηνυτής, τῇ χρείᾳ δέ, ὡς τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς σωτηρίας τοῖς γινώσκουσι γινόμενος πρόξενος. ὁ δ' ὑπὲρ τῆς ἀληθείας φύσει τε καὶ δυνάμει καταδεέστερος, ἔλαττον γὰρ τὸ τὸ ψεῦδος ἐλέγ-
10 χειν τοῦ τὴν ἀλήθειαν κρατύνειν· καὶ τάξει δεύτερος, κατὰ γὰρ τῶν ψευδοδοξούντων ἔχει τὴν ἰσχύν· ψευδοδο|ξία δὲ ἐξ fol. 38
ἐπισπορᾶς ἐπεφύη καὶ παραφθορᾶς· ἀλλὰ δὴ καὶ τούτων οὕτως ἐχόντων προτάττεται πολλάκις καὶ γίνεταί ποτε χρειωδέστερος ὡς ἀναιρῶν καὶ προδιακαθαίρων τὴν ἐνοχλοῦσάν τισιν
15 ἀπιστίαν καὶ τοῖς ἄρτι προσιοῦσι τὴν ἀμφιβολίαν ἢ ψευδοδοξίαν. καὶ πρὸς ἓν μὲν ἑκάτερος ἀναφέρεται τέλος· εἰς γὰρ τὴν εὐσέβειαν ἔχει τὴν ἀναφορὰν ὅ τε τὸ ψεῦδος ἐλέγχων καὶ ὁ τὴν ἀλήθειαν κρατύνων· οὐ μὴν καὶ καθάπαξ ἕν εἰσιν, ἀλλ' ὁ μὲν ἀναγκαῖος, ὡς ἔφην, πᾶσι τοῖς πιστεύουσι καὶ τοῖς τῆς
20 ἀληθείας καὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας φροντίζουσιν, ὁ δὲ ἔστιν ὅτε καί τισιν καὶ πρός τινας γίνεται χρειωδέστερος. καὶ ταῦτα μὲν ἡμῖν κεφαλαιωδῶς προειρήσθω πρὸς ὑπόμνησιν τῶν ἤδη λεχθέντων· ἰτέον δὲ ἐπὶ τὸ προκείμενον, καὶ δεικτέον ἀληθῆ τὸν περὶ τῆς ἀναστάσεως λόγον ἀπό τε τῆς αἰτίας αὐτῆς, καθ' 230
25 ἣν καὶ δι' ἣν ὁ πρῶτος γέγονεν ἄνθρωπος οἵ τε μετ' ἐκεῖνον, εἰ καὶ μὴ κατὰ τὸν ὅμοιον γεγόνασι τρόπον, ἀπό τε τῆς κοινῆς πάντων ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων φύσεως, ἔτι δὲ ἀπὸ τῆς τοῦ ποιήσαντος ἐπὶ τούτοις κρίσεως, καθ' ὅσον ἕκαστος ἔζησε χρόνον καὶ καθ' οὓς ἐπολιτεύσατο νόμους, ἣν οὐκ ἄν τις ἀμφι-
30 σβητήσειεν εἶναι δικαίαν.

12. Ἔστι δὲ ὁ μὲν ἀπὸ τῆς αἰτίας λόγος, ἐὰν ἐπισκοπῶμεν πότερον ἁπλῶς καὶ μάτην γέγονεν ἄνθρωπος ἢ τινὸς ἕνεκεν· εἰ δὲ τινὸς ἕνεκεν, πότερον ἐπὶ τῷ γενόμενον αὐτὸν ζῆν

---

32 ἁπλῶς] ἄλλως Wil 33 τῷ ego το A τοῦτο a αυτον c αὐτὸ A αὐτὸ τὸ a

καὶ διαμένειν καθ' ἣν ἐγένετο φύσιν ἢ διὰ χρείαν τινός· εἰ δὲ
κατὰ χρείαν, ἤτοι τὴν αὐτοῦ τοῦ ποιήσαντος ἢ ἄλλου τινὸς
r τῶν αὐτῷ προσηκόντων καὶ | πλείονος φροντίδος ἠξιωμένων.
ὃ δὴ καὶ κοινότερον σκοποῦντες εὑρίσκομεν ὅτι πᾶς εὖ φρονῶν
καὶ λογικῇ κρίσει πρὸς τὸ ποιεῖν τι κινούμενος οὐδὲν ὧν κατὰ
πρόθεσιν ἐνεργεῖ ποιεῖ μάτην, ἀλλ' ἤτοι τῆς ἰδίας ἕνεκεν χρή-
σεως ἢ διὰ χρείαν ἄλλου τινὸς ὧν πεφρόντικεν ἢ δι' αὐτὸ τὸ
γινόμενον, ὁλκῇ τινι φυσικῇ καὶ στοργῇ πρὸς τὴν αὐτοῦ γένεσιν
32 κινούμενος· οἷον (λεγέσθω γὰρ δι' εἰκόνος τινός, | ἵνα σαφὲς
γένηται τὸ προκείμενον) ἄνθρωπος ποιεῖ μὲν οἶκον διὰ τὴν
ἰδίαν χρείαν, ποιεῖ δὲ βουσὶ καὶ καμήλοις ἢ τοῖς ἄλλοις ζῴοις,
ὧν ἐστιν ἐνδεής, τὴν ἑκάστῳ τούτων ἁρμόζουσαν σκέπην οὐκ
ἰδίας ἕνεκεν χρήσεως κατὰ τὸ φαινόμενον, ἀλλὰ κατὰ μὲν τὸ
τέλος διὰ τοῦτο, κατὰ δὲ τὸ προσεχὲς διὰ τὴν τούτων ὧν
πεφρόντικεν ἐπιμέλειαν· ποιεῖται δὲ καὶ παῖδας οὔτε διὰ
χρείαν ἰδίαν οὔτε δι' ἕτερόν τι τῶν αὐτῷ προσηκόντων, ἀλλ'
ἐπὶ τῷ εἶναί τε καὶ διαμένειν καθόσον οἷόν τε τοὺς ὑπ' αὐτοῦ
γεννωμένους, τῇ τῶν παίδων καὶ τῶν ἐγγόνων διαδοχῇ τὴν
ἑαυτοῦ τελευτὴν παραμυθούμενος καὶ ταύτῃ τὸ θνητὸν ἀπα-
θανατίζειν οἰόμενος. ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὑπὸ τούτων· ὁ μέντοι
θεὸς οὔτ' ἂν μάτην ἐποίησεν τὸν ἄνθρωπον· ἔστι γὰρ σοφός,
οὐδὲν δὲ σοφίας ἔργον μάταιον· οὔτε διὰ χρείαν ἰδίαν· παν-
τὸς γάρ ἐστιν ἀπροσδεής, τῷ δὲ μηδενὸς δεομένῳ τὸ παράπαν
οὐδὲν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων συντελέσειεν ἂν εἰς χρείαν ἰδίαν.
u ἀλλ' οὐδὲ διά τινα τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων ἔργων | ἐποίησεν
ἄνθρωπον. οὐδὲν γὰρ τῶν λόγῳ καὶ κρίσει χρωμένων οὔτε τῶν
μειζόνων οὔτε τῶν καταδεεστέρων γέγονεν ἢ γίνεται πρὸς
ἑτέρου χρείαν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν τῶν γενομένων ζωήν
τε καὶ διαμονήν. οὐδὲ γὰρ ὁ λόγος εὑρίσκει τινὰ χρείαν τῆς
τῶν ἀνθρώπων γενέσεως αἰτίαν, τῶν μὲν ἀθανάτων ἀνενδεῶν
ὄντων καὶ μηδεμιᾶς μηδαμῶς παρ' ἀνθρώπων συντελείας πρὸς
τὸ εἶναι δεομένων, τῶν δὲ ἀλόγων ἀρχομένων κατὰ φύσιν καὶ
34 τὰς πρὸς ὃ πέφυκεν | ἕκαστον χρείας ἀνθρώποις ἀποπληρούντων

---

6 *ποιεῖ* in ras. m. pr. A 8 *αὐτοῦ* Wil *αὐτοῦ* A 17 *τῶι* p corr. c *τὸ* A *οἷόν τε* pc *οἵονται* A

ἀλλ᾽ οὐκ αὐτῶν τούτοις χρῆσθαι πεφυκότων· θέμις γὰρ οὔτε ἦν οὔτε ἐστὶ τὸ ἄρχον καὶ ἡγεμονοῦν ὑπάγειν εἰς χρῆσιν τοῖς ἐλάττοσιν ἢ τὸ λογικὸν ὑποτάττειν ἀλόγοις, οὗσιν πρὸς τὸ ἄρχειν ἀνεπιτηδείοις. οὐκοῦν εἰ μήτε ἀναιτίως καὶ μάτην γέγονεν ἄνθρωπος (οὐδὲν γὰρ τῶν ὑπὸ θεοῦ γενομένων μάταιον κατά γε τὴν τοῦ ποιήσαντος γνώμην) μήτε χρείας ἕνεκεν αὐτοῦ τοῦ ποιήσαντος ἢ ἄλλου τινὸς τῶν ὑπὸ θεοῦ γενομένων ποιημάτων, εὔδηλον ὅτι κατὰ μὲν τὸν πρῶτον καὶ κοινότερον λόγον δι᾽ ἑαυτὸν καὶ τὴν ἐπὶ πάσης τῆς δημιουργίας θεωρουμένην ἀγαθότητα καὶ σοφίαν ἐποίησεν ὁ θεὸς ἄνθρωπον, κατὰ δὲ τὸν προσεχέστερον τοῖς γενομένοις λόγον διὰ τὴν αὐτῶν τῶν γενομένων ζωήν, οὐκ ἐπὶ μικρὸν ἐξαπτομένην εἶτα παντελῶς σβεννυμένην. ἑρπετοῖς γάρ, οἶμαι, καὶ πτηνοῖς καὶ νηκτοῖς ἢ καὶ κοινότερον εἰπεῖν πᾶσι τοῖς ἀλόγοις τὴν τοιαύτην ζωὴν 236
ἀπένειμεν θεός, τοῖς δὲ αὐτὸν ἐν ἑαυτοῖς ἀγαλματοφοροῦσι τὸν ποιητὴν νοῦν τε συνεπιφερομένοις καὶ λογικῆς κρίσεως μεμοιραμένοις τὴν εἰς ἀεὶ διαμονὴν ἀπεκλήρωσεν ὁ ποιήσας, ἵνα fol. 3ᵛ
γινώσκοντες τὸν ἑαυτῶν ποιητὴν καὶ τὴν τούτου δύναμίν τε καὶ σοφίαν νόμῳ τε συνεπόμενοι καὶ δίκῃ τούτοις συνδιαιωνίζωσιν ἀπόνως, οἷς τὴν προλαβοῦσαν ἐκράτυναν ζωὴν καίπερ ἐν φθαρτοῖς καὶ γήϊνοις ὄντες σώμασιν. ὁπόσα μὲν γὰρ ἄλλου του χάριν γέγονεν, παυσαμένων ἐκείνων ὧν ἕνεκεν γέγονεν, παύσεται εἰκότως καὶ αὐτὰ [τὰ γενόμενα] τοῦ εἶναι καὶ οὐκ ἂν διαμένοι μάτην, ὡς ἂν μηδεμίαν ἐν τοῖς ὑπὸ θεοῦ γενομένοις τοῦ ματαίου χώραν ἔχοντος· τά γε μὴν δι᾽ αὐτὸ τὸ εἶναι καὶ ζῆν καθὼς πέφυκεν γενόμενα, ὡς αὐτῆς τῆς αἰτίας | τῇ φύσει 238
συνειλημμένης καὶ κατ᾽ αὐτὸ μόνον τὸ εἶναι θεωρουμένης, οὐδεμίαν οὐδέποτε δέξαιτ᾽ ἂν τὴν τὸ εἶναι παντελῶς ἀφανίζουσαν αἰτίαν. ταύτης δὲ ἐν τῷ εἶναι πάντοτε θεωρουμένης, δεῖ σῴζεσθαι πάντως καὶ τὸ γενόμενον ζῷον, ἐνεργοῦν τε καὶ πάσχον ἃ πέφυκεν, ἑκατέρου τούτων ἐξ ὧν γέγονεν τὰ παρ᾽ ἑαυτοῦ

---

1 ἀλλ᾽ οὐκ αὐτῶν ego [illegible]ὰ τῶν A τῶν in ras. m. pr. ἀλλ᾽ οὐ τῶν a τούτοις a τοῦ τοῖς A 3 ὑποτάττειν c ὑποτάττο// A ὑποτάττον a 7 ἢ p ἦτ᾽ ex ἦδ᾽ corr. A 16. 17 μεμοιραμένοις pc et n corr. μεμοιραμένης A 23 τὰ γενόμενα del. Wil

συνεισφέροντος καὶ τῆς μὲν ψυχῆς οὔσης τε καὶ διαμενούσης ὁμαλῶς ἐν ᾗ γέγονεν φύσει καὶ διαπονούσης ἃ πέφυκεν (πέφυκεν δὲ ταῖς τοῦ σώματος ἐπιστατεῖν ὁρμαῖς καὶ τὸ προσπῖπτον ἀεὶ τοῖς προσήκουσι κρίνειν καὶ μετρεῖν κριτηρίοις καὶ μέτροις), τοῦ δὲ σώματος κινουμένου κατὰ φύσιν πρὸς ἃ πέφυκεν καὶ τὰς ἀποκληρωθείσας αὐτῷ δεχομένου μεταβολάς, μετὰ δὲ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὰς ἡλικίας ἢ κατ᾽ εἶδος ἢ μέγεθος τὴν ἀνάστασιν. εἶδος γάρ τι μεταβολῆς καὶ πάντων ὕστα-
68 u τον ἡ ἀνάστασις ἥ τε τῶν κατ᾽ ἐκεῖνον τὸν χρό|νον περιόντων ἔτι πρὸς τὸ κρεῖττον μεταβολή.

13. Ἐπὶ δὲ τούτοις τεθαρρηκότες οὐ μεῖον ἢ τοῖς ἤδη γενομένοις καὶ τὴν ἑαυτῶν ἐπισκοποῦντες φύσιν, τήν τε μετ᾽ ἐνδείας καὶ φθορᾶς ζωὴν στέργομεν ὡς τῷ παρόντι βίῳ προσήκουσαν καὶ τὴν ἐν ἀφθαρσίᾳ διαμονὴν ἐλπίζομεν βεβαίως· ἣν οὐ παρὰ ἀνθρώπων ἀναπλάττομεν μάτην ψευδέσιν ἑαυτοὺς βουκολοῦντες ἐλπίσιν, ἀπλανεστάτῳ δὲ πεπιστεύκαμεν ἐχεγγύῳ, τῇ τοῦ δημιουργήσαντος ἡμᾶς γνώμῃ, καθ᾽ ἣν ἐποίησεν ἄνθρωπον ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ σώματος νοῦν τε συγκατεσκεύασεν αὐτῷ καὶ νόμον ἔμφυτον ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ φυλακῇ τῶν παρ᾽ αὐτοῦ διδομένων, ἔμφρονι δὲ βίῳ καὶ ζωῇ λογικῇ προσ-
240 ηκόντων, εὖ εἰδότες ὡς οὐκ ἂν τοιοῦτον κατεσκείασεν ζῷον καὶ πᾶσι τοῖς πρὸς διαμονὴν ἐκόσμησεν, εἰ μὴ διαμένειν ἐβούλετο τὸ γενόμενον. εἰ τοίνυν ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς δημιουργὸς ἐποίησεν ἄνθρωπον ἐπὶ τῷ ζωῆς ἔμφρονος μετασχεῖν καὶ γενόμενον θεωρὸν τῆς τε μεγαλοπρεπείας αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπὶ πᾶσι σοφίας τῇ τούτων θεωρίᾳ συνδιαμένειν ἀεὶ κατὰ τὴν ἐκείνου γνώμην καὶ καθ᾽ ἣν εἴληχεν φύσιν, ἡ μὲν τῆς γενέσεως αἰτία πιστοῦται τὴν εἰς ἀεὶ διαμονήν, ἡ δὲ διαμονὴ τὴν ἀνάστασιν, ἧς χωρὶς οὐκ ἂν διαμείνειεν ἄνθρωπος. ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων εὔδηλον ὡς τῇ τῆς γενέσεως αἰτίᾳ καὶ τῇ γνώμῃ τοῦ ποιήσαντος δείκνυται σαφῶς ἡ ἀνάστασις.

Τοιαύτης δὲ τῆς αἰτίας οὔσης, καθ᾽ ἣν εἰς τόνδε παρῆ-

---

11 ἐπὶ] ἰ in ras. a 11. 12 τοῖς ἀεὶ γινομένοις praetulerim 16 ἐλπίσιν] ι in ras. a 20 δὲ Wil τε A 24 τῶι pc τὸ A 25 πᾶσι p et n corr. πάσηι A

κται τὸν κόσμον ἄνθρωπος, ἀκόλουθον | ἂν εἴη τὸν τούτοις κατὰ fol. 1
φύσιν ἢ καθ' εἱρμὸν ἑπόμενον διασκέψασθαι λόγον· ἕπεται δὲ
κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῇ μὲν αἰτίᾳ τῆς γενέσεως ἡ τῶν γεννηθέν-
των ἀνθρώπων φύσις, τῇ δὲ φύσει τῶν γενομένων ἡ τοῦ ποιή-
σαντος ἐπὶ τούτοις δικαία κρίσις τούτοις τε πᾶσι τὸ τοῦ βίου
τέλος. ἐξητασμένων δὲ ἡμῖν τῶν προτεταγμένων ἐπισκεπτέον
ἑξῆς τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν.

14. Ἡ τῶν τῆς ἀληθείας δογμάτων ἢ τῶν ὀπωσοῦν εἰς
ἐξέτασιν προβαλλομένων ἀπόδειξις τὴν ἀπλανῆ τοῖς λεγομένοις
ἐπιφέρουσα πίστιν οὐκ ἔξωθέν ποθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν οὐδ' ἐκ 242
τῶν τισι δοκούντων ἢ δεδογμένων, ἀλλ' ἐκ τῆς κοινῆς καὶ φυ-
σικῆς ἐννοίας ἢ τῆς πρὸς τὰ πρῶτα τῶν δευτέρων ἀκολουθίας.
ἢ γὰρ περὶ τῶν πρώτων ἐστὶ δογμάτων καὶ δεῖ μόνης ὑπο-
μνήσεως τῆς τὴν φυσικὴν ἀνακινούσης ἔννοιαν ἢ περὶ τῶν κατὰ
φύσιν ἑπομένων τοῖς πρώτοις καὶ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας
καὶ δεῖ τῆς ἐπὶ τούτοις τάξεως, δεικνύντας τί τοῖς πρώτοις ἢ
τοῖς προτεταγμένοις ἀκολουθεῖ κατ' ἀλήθειαν, ἐπὶ τῷ μήτε τῆς
ἀληθείας ἢ τῆς κατ' αὐτὴν ἀσφαλείας ἀμελεῖν μήτε τὰ τῇ
φύσει τεταγμένα καὶ διωρισμένα συγχεῖν ἢ τὸν φυσικὸν εἱρμὸν
διασπᾶν. ὅθεν, οἶμαι, [χρῆν] δίκαιον περὶ τῶν προκειμένων
ἐσπουδακότας καὶ κρίνειν ἐμφρόνως θέλοντας εἴτε γίνεται τῶν
ἀνθρωπίνων σωμάτων ἀνάστασις εἴτε μή, πρῶτον μὲν ἐπισκο-
πεῖν καλῶς τῶν πρὸς τὴν τοῦδε δεῖξιν συντελούντων τὴν δύ-
ναμιν καὶ ποίαν ἕκαστον εἴληχεν χώραν καὶ τί μὲν τούτων
πρῶτον τί δὲ δεύτερον ἢ | τρίτον τί δ' ἐπὶ τούτοις ὕστατον· fol. 3
ταῦτα δὲ διαταξαμένους χρὴ πρώτην μὲν τάξαι τὴν αἰτίαν τῆς
τῶν ἀνθρώπων γενέσεως, τοῦτ' ἔστιν τὴν τοῦ δημιουργήσαντος
γνώμην καθ' ἣν ἐποίησεν ἄνθρωπον, ταύτῃ δὲ προσφυῶς ἐπι-
συνάψαι τὴν τῶν γενομένων ἀνθρώπων φύσιν, οὐχ ὡς τῇ τάξει
δευτερεύουσαν, διὰ δὲ τὸ μὴ δύνασθαι κατὰ ταὐτὸν | ἀμφοτέρων
γενέσθαι τὴν κρίσιν, κἂν ὅτι μάλιστα συννπάρχωσιν ἀλλήλαις
καὶ πρὸς τὸ προκείμενον τὴν ἴσην παρέχωνται δύναμιν. διὰ
δὲ τούτων, ὡς πρώτων καὶ τὴν ἐκ δημιουργίας ἐχόντων ἀρχήν,

---

8 ἡ A ἢ διὰ a 9 ἡ ἀπόδειξις a 10 post πίστιν add. ἥτις a 17 τῷ pc
τὸ A 20 χρῆν A χρῆναι a del. Wil 31 συννπάρχωσιν c συννπάρχουσιν A

ἐναργῶς δεικνυμένης τῆς ἀναστάσεως, οὐδὲν ἧττον καὶ διὰ τῶν τῆς προνοίας λόγων ἔστι λαβεῖν τὴν περὶ ταύτης πίστιν, λέγω δὲ διὰ τῆς ἑκάστῳ τῶν ἀνθρώπων ὀφειλομένης κατὰ δικαίαν κρίσιν τιμῆς ἢ δίκης καὶ τοῦ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον βίον τέλους. πολλοὶ γὰρ τὸν τῆς ἀναστάσεως λόγον διαλαμβάνοντες τῷ τρίτῳ μόνῳ τὴν πᾶσαν ἐπήρεισαν αἰτίαν, νομίσαντες τὴν ἀνάστασιν γίνεσθαι διὰ τὴν κρίσιν. τοῦτο δὲ περιφανῶς δείκνυται ψεῦδος ἐκ τοῦ πάντας μὲν ἀνίστασθαι τοὺς ἀποθνήσκοντας ἀνθρώπους, μὴ πάντας δὲ κρίνεσθαι τοὺς ἀναστάντας· εἰ γὰρ μόνον τὸ κατὰ τὴν κρίσιν δίκαιον τῆς ἀναστάσεως ἦν αἴτιον, ἐχρῆν δήπου τοὺς μηδὲν ἡμαρτηκότας ἢ κατορθώσαντας μηδ' ἀνίστα-
246 σθαι, τοῦτ' ἔστι τοὺς | κομιδῇ νέους παῖδας· ἐξ ὧν δὲ πάντας ἀνίστασθαι τούς τε ἄλλους καὶ δὴ καὶ τοὺς κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν τελευτήσαντας καὶ αὐτοὶ δικαιοῦσιν, οὐ διὰ τὴν κρίσιν
60 r ἡ ἀνάστασις γίνεται | κατὰ πρῶτον λόγον, ἀλλὰ διὰ τὴν τοῦ δημιουργήσαντος γνώμην καὶ τὴν τῶν δημιουργηθέντων φύσιν.

15. Ἀρκούσης δὲ καὶ μόνης τῆς ἐπὶ τῇ γενέσει τῶν ἀνθρώπων θεωρουμένης αἰτίας δεῖξαι τὴν ἀνάστασιν κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν ἑπομένην τοῖς διαλυθεῖσι σώμασιν, δίκαιον ἴσως πρὸς μηδὲν ἀποκνῆσαι τῶν προτεθέντων, ἀκολούθως δὲ τοῖς εἰρημένοις καὶ τὰς ἐξ ἑκάστου τῶν ἑπομένων ἀφορμὰς ἱποδεῖξαι τοῖς ἐξ αὐτῶν συνιδεῖν μὴ δυναμένοις καὶ πρό γε τῶν ἄλλων τὴν τῶν γενομένων ἀνθρώπων φύσιν, ἐπὶ τὴν αὐτὴν ἄγουσαν ἔννοιαν καὶ τὴν ἴσην παρέχουσαν περὶ τῆς ἀναστάσεως πίστιν. εἰ γὰρ πᾶσα κοινῶς ἡ τῶν ἀνθρώπων φύσις ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ τοῦ κατὰ τὴν γένεσιν αὐτῇ συναρμοσθέντος σώματος ἔχει τὴν σύστασιν καὶ μήτε τῇ φύσει τῆς ψυχῆς καθ' ἑαυτὴν μήτε τῇ φύσει τοῦ σώματος χωρὶς ἀπεκλήρωσεν θεὸς τὴν τοιάνδε γένεσιν ἢ τὴν ζωὴν καὶ τὸν σύμπαντα βίον, ἀλλὰ τοῖς ἐκ τούτων ἡνωμένοις ἀνθρώποις, ἵν', ἐξ ὧν ἥνωνται καὶ ζῶσι, διαβιώσαντα εἰς ἕν τι καὶ κοινὸν καταλήξωσιν τέλος, δεῖ, πάν-

---

6 *ἐπήρεισαν*] *ει* in ras. a *ἀνάστασιν* ego *αἰτίαν* A 12 *παῖδας*] *δ* in ras. m. pr. A *ἐξ ὧν* ego *ἐξ//ν* A *ἐξὸν* a 14 *καὶ* A *οἳ καὶ* a ante *οὐ* add. *ὡσ* a 30 *ἡνωμένοις* Wil *γεννωμένοισ* A *ἥνωνται* Wil *γεννῶνται* A 31 *διαβιώσαντα* ego *διαβιώσαντεσ* A

τως ἑνὸς ὄντος ἐξ ἀμφοτέρων ζῴου τοῦ καὶ πάσχοντος ὁπόσα πάθη ψυχῆς καὶ ὁπόσα τοῦ σώματος ἐνεργοῦντός τε καὶ πράττοντος ὁπόσα τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς λογικῆς δεῖται κρίσεως, πρὸς ἕν τι τέλος ἀναφέρεσθαι πάντα τὸν ἐκ τούτων εἱρμόν, 248
ἵνα πάντα καὶ διὰ πάντων συντρέχῃ πρὸς μίαν ἁρμονίαν καὶ τὴν αὐτὴν συμπάθειαν, ἀνθρώπου γένεσις, ἀνθρώπου φύσις, ἀνθρώπου ζωή, ἀνθρώπου πράξεις καὶ πάθη καὶ | βίος καὶ τὸ fol. 3
τῇ φύσει προσῆκον τέλος. εἰ δὲ μία τίς ἐστιν ἁρμονία τοῦ ζῴου παντὸς καὶ συμπάθεια, καὶ τῶν ἐκ ψυχῆς φυομένων καὶ τῶν διὰ τοῦ σώματος ἐπιτελουμένων, ἓν εἶναι δεῖ καὶ τὸ ἐπὶ πᾶσι τούτοις τέλος. ἓν δὲ τέλος ἔσται κατ' ἀλήθειαν, τοῦ αὐτοῦ ζῴου κατὰ τὴν ἑαυτοῦ σύστασιν ὄντος, οὗπέρ ἐστιν τέλος τὸ τέλος. τὸ αὐτὸ δὲ ζῷον ἔσται καθαρῶς, τῶν αὐτῶν ὄντων πάντων ἐξ ὧν ὡς μερῶν τὸ ζῷον. τὰ αὐτὰ δὲ κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν ἕνωσιν ἔσται, τῶν διαλυθέντων πάλιν ἑνωθέντων πρὸς τὴν τοῦ ζῴου σύστασιν. ἡ δὲ τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων σύστασις ἐξ ἀνάγκης ἑπομένην δείκνυσιν τὴν τῶν νεκρωθέντων καὶ διαλυθέντων σωμάτων ἀνάστασιν· ταύτης γὰρ χωρὶς οὔτ' ἂν ἑνωθείη τὰ αὐτὰ μέρη κατὰ φύσιν ἀλλήλοις οὔτ' ἂν συσταίη τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις. εἰ δὲ καὶ νοῦς καὶ λόγος δέδοται τοῖς ἀνθρώποις πρὸς διάκρισιν νοητῶν, οὐκ οὐσιῶν μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς τοῦ δόντος ἀγαθότητος καὶ σοφίας καὶ δικαιοσύνης, ἀνάγκη, διαμενόντων ὧν ἕνεκεν ἡ λογικὴ δέδοται κρίσις, καὶ αὐτὴν διαμένειν τὴν ἐπὶ τούτοις δοθεῖσαν κρίσιν· ταύτην δὲ διαμένειν ἀδύνατον, μὴ τῆς δεξαμένης αὐτὴν καὶ τὰ ἐν οἷς ἐστι διαμενούσης φύσεως. ὁ δὲ καὶ νοῦν καὶ λόγον δεξάμενός ἐστιν ἄνθρωπος, οὐ ψυχὴ καθ' ἑαυτήν· ἄνθρωπον ἄρα δεῖ τὸν ἐξ ἀμφοτέρων ὄντα διαμένειν εἰς ἀεί, τοῦτον δὲ διαμένειν ἀδύνατον μὴ | ἀνιστάμενον. ἀναστάσεως γὰρ μὴ γινομένης, οὐκ ἂν 250
ἡ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων διαμένοι φύσις· τῆς δὲ τῶν ἀνθρώπων φύσεως μὴ διαμενούσης, μάτην μὲν ἡ ψυχὴ συνήρμοσται τῇ τοῦ σώματος ἐνδείᾳ καὶ τοῖς τούτου πάθεσιν, | μάτην fol. 360r
δὲ τὸ σῶμα πεπέδηται πρὸς τὸ τυγχάνειν ὧν ὀρέγεται, ταῖς τῆς ψυχῆς ἡνίαις ὑπεῖκον καὶ χαλιναγωγούμενον, μάταιος δὲ

---

25 τὰ Wil τῆσ A

ὁ νοῦς, ματαία δὲ φρόνησις καὶ δικαιοσύνης παρατήρησις ἢ καὶ πάσης ἀρετῆς ἄσκησις καὶ νόμων θέσις καὶ διάταξις καὶ συνόλως εἰπεῖν πᾶν ὅτι περ ἐν ἀνθρώποις καὶ δι' ἀνθρώπους καλόν, μᾶλλον δὲ καὶ αὐτὴ τῶν ἀνθρώπων ἡ γένεσίς τε καὶ φύσις. εἰ δὲ πάντων καὶ πανταχόθεν ἀπελήλαται τῶν ἔργων τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ὑπ' ἐκείνου διδομένων δωρεῶν τὸ μάταιον, δεῖ πάντως τῷ τῆς ψυχῆς ἀτελευτήτῳ συνδιαιωνίζειν τὴν τοῦ σώματος διαμονὴν κατὰ τὴν οἰκείαν φύσιν.

16. Ξενιζέσθω δὲ μηδεὶς εἰ τὴν θανάτῳ καὶ φθορᾷ διακοπτομένην ζωὴν ὀνομάζομεν διαμονήν, λογιζόμενος ὡς οὐχ εἷς τοῦ προσρήματος ὁ λόγος, οὐχ ἓν τῆς διαμονῆς τὸ μέτρον, ὅτι μηδὲ τῶν διαμενόντων φύσις μία. εἴπερ γὰρ κατὰ τὴν
52 οἰκείαν φύσιν ἕκαστον τῶν διαμενόντων ἔχει τὴν διαμονήν, οὔτ' ἐπὶ τῶν καθαρῶς ἀφθάρτων καὶ ἀθανάτων εὕροι τις ἂν ἰσάζουσαν τὴν διαμονήν, τῷ μηδὲ τὰς οὐσίας τῶν κρειττόνων συνεξισοῦσθαι ταῖς καθ' ὑπόβασιν διαφερούσαις, οὔτ' ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν ὁμαλὴν ἐκείνην καὶ ἀμετάβλητον ἐπιζητεῖν ἄξιον, ἅτε δὴ τῶν μὲν ἐξ ἀρχῆς γενομένων ἀθανάτων καὶ διαμενόντων [μόνῃ] τῇ γνώμῃ τοῦ ποιήσαντος ἀτελευτήτως, τῶν δὲ ἀνθρώπων κατὰ μὲν τὴν ψυχὴν ἀπὸ γενέσεως ἐχόντων τὴν ἀμετάβλητον διαμονήν, κατὰ δὲ τὸ σῶμα προσλαμβανόντων ἐκ μεταβολῆς τὴν ἀφθαρσίαν· ὅπερ ὁ τῆς ἀναστάσεως βούλεται
bis λόγος· πρὸς ἣν ἀποβλέποντες | τήν τε διάλυσιν τοῦ σώματος ὡς ἑπομένην τῇ μετ' ἐνδείας καὶ φθορᾶς ζωῇ περιμένομεν καὶ μετὰ ταύτην τὴν μετ' ἀφθαρσίας ἐλπίζομεν διαμονήν, οὔτε τῇ τῶν ἀλόγων τελευτῇ συνεξισοῦντες τὴν ἡμετέραν τελευτὴν οὔτε τῇ τῶν ἀθανάτων διαμονῇ τὴν τῶν ἀνθρώπων διαμονήν, ἵνα μὴ λάθωμεν ταύτῃ συνεξισοῦντες καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν καὶ ζωὴν οἷς μὴ προσῆκεν. οὐ τοίνυν ἐπὶ τούτῳ δυσχεραίνειν ἄξιον, εἴ τις ἀνωμαλία θεωρεῖται περὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων διαμονήν, οὐδ' ἐπειδὴ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος **

---

2 *θέσις* a *θέσεις* A 7 ex *τῶν* corr. a ex *ἀτελευτήτων* corr. a 17 *καὶ* Wil *τὴν* A 19 *μόνῃ* del. Wil 22 *ὁ* add. a *βούλεται*] *βουλ* in ras. pr. m. A 29 *τοίνυν*] *ί* in ras. m. pr. A 31 *οὐδ'—τοῦ* in ras. m. pr. A ante *τοῦ* add. *τῶν* a lacunam indicaui, suppleas e. g. *τούτου τε τῶν*

μερῶν καὶ μορίων διάλυσις τὴν συνεχῆ διακόπτει ζωήν, διὰ τοῦτ᾽ ἀπογινώσκειν χρὴ τὴν ἀνάστασιν. οὐδὲ γὰρ ἐπειδὴ τὴν 254
κατὰ συναίσθησιν ζωὴν διακόπτειν δοκοῦσιν αἱ κατὰ τὸν ὕπνον φυσικῶς ἐγγινόμεναι παρέσεις τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ἰσομέτροις χρόνου διαστήμασιν ὑπνούντων τῶν ἀνθρώπων καὶ τρόπον τινὰ πάλιν ἀναβιωσκόντων, τὴν αὐτὴν παραιτούμεθα λέγειν ζωήν· παρ᾽ ἣν αἰτίαν, οἶμαι, τινὲς ἀδελφὸν τοῦ θανάτου τὸν ὕπνον ὀνομάζουσιν, οὐχ ὡς ἐκ τῶν αὐτῶν προγόνων ἢ πατέρων φύντας γενεαλογοῦντες, ἀλλ᾽ ὡς τῶν ὁμοίων παθῶν τοῖς τε θανοῦσι καὶ τοῖς ὑπνοῦσιν ἐγγινομένων, ἕνεκά γε τῆς ἠρεμίας καὶ τοῦ μηδενὸς ἐπαισθάνεσθαι τῶν παρόντων ἢ γινομένων, μᾶλλον δὲ μηδὲ τοῦ εἶναι καὶ τῆς ἰδίας ζωῆς· εἴπερ οὖν τὴν τῶν ἀνθρώπων ζωὴν τοσαύτης γέμουσαν ἀνωμαλίας ἀπὸ γενέσεως μέχρι διαλύσεως καὶ διακοπτομένην πᾶσιν οἷς προείπομεν, οὐ παραιτούμεθα τὴν αὐτὴν λέγειν ζωήν, οὐδὲ τὴν ἐπέκεινα τῆς διαλύσεως ζωήν, ἥτις | ἑαυτῇ fol. 4 r
συνεισάγει τὴν ἀνάστασιν, ἀπογινώσκειν ὀφείλομεν, κἂν ἐπὶ ποσὸν διακόπτηται τῷ χωρισμῷ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος.

17. αὕτη γὰρ τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις ἄνωθεν καὶ κατὰ γνώμην τοῦ ποιήσαντος συγκεκληρωμένην ἔχουσα τὴν ἀνωμαλίαν, ἀνώμαλον ἔχει τὴν ζωὴν καὶ τὴν διαμονήν, ποτὲ μὲν ὕπνῳ ποτὲ δὲ θανάτῳ διακοπτομένην καὶ ταῖς καθ᾽ ἑκάστην ἡλικίαν μεταβολαῖς, οὐκ ἐμφαινομένων ἐναργῶς τοῖς πρώτοις τῶν ὕστερον ἐπιγινομένων. ἢ τίς ἂν ἐπίστευσεν μὴ τῇ πείρᾳ δεδι- 255
δαγμένος, ἐν ὁμοιομερεῖ καὶ ἀδιαπλάστῳ τῷ σπέρματι τοσούτων καὶ τηλικούτων ἀποκεῖσθαι δυνάμεων ** ἢ τοσαύτην ἐπισυνισταμένων καὶ πηγνυμένων ὄγκων διαφορὰν, ὀστέων φημὶ καὶ νεύρων καὶ χόνδρων, ἔτι δὲ μυῶν καὶ σαρκῶν καὶ σπλάγχνων καὶ τῶν λοιπῶν τοῦ σώματος μερῶν; οὔτε γὰρ ἐν ὑγροῖς ἔτι τοῖς σπέρμασι τούτων ἔστιν ἰδεῖν οὐδὲν οὔτε μὴν τοῖς νηπίοις ἐμφαίνεταί τι τῶν τοῖς τελείοις ἐπιγινομένων ἢ τῇ

---

11 ἠρεμίας a ἐρημίας A 16 ἥτις p corr. εἴτις A 18 διακόπτηται pc διακόπτεται A 20 ποιήσαντος] ποι in ras. m. pr. A ἔχουσα/// A 24 ἢ in ras. a 25 ἀδιαπλάστωι n corr. m. al. διαπλάστωι A διαπλαστῶι a 26 lacunam indicaui, suppleuerim ἀρχὴν τοσαύτην Wil τῶν ταύτην A τῶν ταύτηι a

τῶν τελείων ἡλικίᾳ τὰ τῶν παρηβηκότων ἢ τούτοις τα τῶν γεγηρακότων. ἀλλὰ δὴ καίτοι τῶν εἰρημένων τινῶν μὲν οὐδ' ὅλως τινῶν δὲ ἀμυδρῶς ἐμφαινόντων τὴν φυσικὴν ἀκολουθίαν καὶ τὰς τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων ἐπιγινομένας μεταβολὰς, ὅμως ἴσασιν ὅσοι μὴ τυφλώττουσιν ὑπὸ κακίας ἢ ῥᾳθυμίας περὶ τὴν τούτων κρίσιν, ὅτι δεῖ πρῶτον μὲν γενέσθαι τῶν σπερμάτων
258 καταβολήν, διαρθρωθέντων δὲ τούτων καθ' ἕκαστον μέρος καὶ μόριον καὶ προελθόντων εἰς φῶς τῶν κυηθέντων ἐπιγίνεται μὲν
361 u ἡ κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν αὔξησις ἥ τε κατ' αὔ|ξησιν τελείωσις, τελειωθέντων δὲ ὕφεσις τῶν φυσικῶν δυνάμεων μέχρι γήρως, εἶτα πεπονηκότων τῶν σωμάτων ἡ διάλυσις. ὥσπερ οὖν ἐπὶ τούτων, οὔτε τοῦ σπέρματος ἐγγεγραμμένην ἔχοντος τὴν τῶν ἀνθρώπων φυὴν ἢ μορφὴν οὔτε τῆς ζωῆς τὴν εἰς τὰς πρώτας ἀρχὰς διάλυσιν, ὁ τῶν φυσικῶς γινομένων εἱρμὸς παρέχει τὴν πίστιν τοῖς οὐκ ἐξ αὐτῶν τῶν φαινομένων
260 ἔχουσι τὸ πιστόν, πολὺ μᾶλλον ὁ λόγος ἐκ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας ἀνιχνεύων τὴν ἀλήθειαν πιστοῦται τὴν ἀνάστασιν, ἀσφαλέστερος ὢν καὶ κρείττων τῆς πείρας πρὸς πίστωσιν ἀληθείας.

18. Τῶν πρώην ἡμῖν εἰς ἐξέτασιν προτεθέντων λόγων καὶ τὴν ἀνάστασιν πιστουμένων πάντες μέν εἰσιν ὁμογενεῖς, ὡς ἐκ τῆς αὐτῆς φύντες ἀρχῆς· ἀρχὴ γὰρ αὐτοῖς ἡ τῶν πρώτων ἀνθρώπων ἐκ δημιουργίας γένεσις· ἀλλ' οἱ μὲν ἐξ αὐτῆς κρατύνονται τῆς πρώτης ἀρχῆς ἐξ ἧσπερ ἔφυσαν, οἱ δὲ παρεπόμενοι τῇ τε φύσει καὶ τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῆς τοῦ θεοῦ περὶ ἡμᾶς προνοίας λαμβάνουσιν τὴν πίστιν· ἡ μὲν γὰρ αἰτία, καθ' ἣν καὶ δι' ἣν γεγόνασιν ἄνθρωποι, συνεζευγμένη τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων ἐκ δημιουργίας ἔχει τὴν ἰσχύν, ὁ δὲ τῆς δικαιοσύνης λόγος, καθ' ὃν κρίνει θεὸς τοὺς εὖ ἢ κακῶς βεβιωκότας ἀνθρώπους, ἐκ τοῦ τούτων τέλους· φύονται μὲν γὰρ ἐκεῖθεν, ἥρτηνται δὲ μᾶλλον τῆς προνοίας. δεδειγμένων δὲ ἡμῖν τῶν πρώτων ὡς οἷόν τε, καλῶς ἂν ἔχοι καὶ διὰ τῶν ὑστέρων δεῖ-

---

2 οὐδ' Ioannes Rhosus οὐθ' A 12 τούτων ego τούτωι A 13 φυὴν Wil ζωὴν A 21 ante πάντες add. ὅτι a 30 ἐκ τοῦ] ἐκ et οῦ in ras. a τέλους a τε A γὰρ add. a

ξαι τὸ προκείμενον, λέγω δὲ διὰ τῆς ὀφειλομένης ἑκάστῳ τῶν ἀνθρώπων κατὰ δικαίαν κρίσιν τιμῆς ἢ δίκης καὶ τοῦ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον βίον τέλους, | αὐτῶν δὲ τούτων προτάξαι τὸν fol.
κατὰ φύσιν ἡγούμενον καὶ πρῶτόν γε διασκέψασθαι τὸν περὶ
τῆς κρίσεως λόγον, τοσοῦτον μόνον ὑπει|πόντας φροντίδι τῆς 262
προσηκούσης τοῖς προκειμένοις ἀρχῆς καὶ τάξεως ὅτι δεῖ τοὺς ποιητὴν τὸν θεὸν τοῦδε τοῦ παντὸς παραδεξαμένους τῇ τούτου σοφίᾳ καὶ δικαιοσύνῃ τὴν τῶν γενομένων ἁπάντων ἀνατιθέναι φυλακήν τε καὶ πρόνοιαν, εἴ γε ταῖς ἰδίαις ἀρχαῖς παραμένειν
ἐθέλοιεν, ταῦτα δὲ περὶ τούτων φρονοῦντας μηδὲν ἡγεῖσθαι μήτε τῶν κατὰ γῆν μήτε τῶν κατ᾽ οὐρανὸν ἀνεπιτρόπευτον μηδ᾽ ἀπρονόητον, ἀλλ᾽ ἐπὶ πᾶν ἀφανὲς ὁμοίως καὶ φαινόμενον μικρόν τε καὶ μεῖζον διήκουσαν γινώσκειν τὴν παρὰ τοῦ ποιήσαντος ἐπιμέλειαν. δεῖται γὰρ πάντα τὰ γενόμενα τῆς παρὰ
τοῦ ποιήσαντος ἐπιμελείας, ἰδίως δὲ ἕκαστον καθ᾽ ὃ πέφυκεν καὶ πρὸς ὃ πέφυκεν· ἀχρείου γὰρ οἶμαι φιλοτιμίας τὸ κατὰ γένη διαιρεῖν νῦν ἢ τὸ πρόσφορον ἑκάστῃ φύσει καταλέγειν ἐθέλειν. ὅ γε μὴν | ἄνθρωπος, περὶ οὗ νῦν πρόκειται λέγειν, 264
ὡς μὲν ἐνδεὴς δεῖται τροφῆς, ὡς δὲ θνητὸς διαδοχῆς, ὡς δὲ
λογικὸς δίκης. εἰ δὲ τῶν εἰρημένων ἕκαστόν ἐστιν ἀνθρώπῳ κατὰ φύσιν καὶ δεῖται μὲν τροφῆς διὰ τὴν ζωήν, δεῖται δὲ διαδοχῆς διὰ τὴν τοῦ γένους διαμονήν, δεῖται δὲ δίκης διὰ τὸ τῆς τροφῆς καὶ τῆς διαδοχῆς ἔννομον, ἀνάγκη δήπου, τῆς τροφῆς καὶ τῆς διαδοχῆς ἐπὶ τὸ συναμφότερον φερομένης, ἐπὶ τοῦτο
φέρεσθαι καὶ τὴν δίκην, λέγω δὲ συναμφότερον τὸν ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος ἄνθρωπον, καὶ τὸν | τοιοῦτον ἄνθρωπον γίνεσθαι fol. 3 a
πάντων τῶν πεπραγμένων ὑπόδικον τήν τε ἐπὶ τούτοις δέχεσθαι τιμὴν ἢ τιμωρίαν. εἰ δὲ κατὰ τοῦ συναμφοτέρου φέρει τὴν ἐπὶ τοῖς εἰργασμένοις δίκην ἡ δικαία κρίσις καὶ μήτε τὴν
ψυχὴν μόνην δεῖ κομίσασθαι τὰ ἐπίχειρα τῶν μετὰ τοῦ σώματος εἰργασμένων (ἀπροσπαθὴς γὰρ αὕτη καθ᾽ ἑαυτὴν τῶν περὶ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς ἢ τροφὰς καὶ θεραπείας γινομένων

---

16 ἀχρείου Stephanus ἃ χρή· οὐ A 16. 17 κατὰ γένη ego κατάγειν ἢ A 17 διερινν A αι et ει suprascr. a 22 τὸ add. a 24 τοῦτο Stephanus τοῦτον A 25 δὲ c δὴ A

πλημμελημάτων) μήτε τὸ σῶμα μόνον (ἄκριτον γὰρ τοῦτο καθ' ἑαυτὸ νόμου καὶ δίκης), ὁ δὲ ἐκ τούτων ἄνθρωπος τὴν ἐφ' ἑκάστῳ τῶν εἰργασμένων αὐτῷ δέχεται κρίσιν, τοῦτο δὲ οὔτε κατὰ τήνδε τὴν ζωὴν εὑρίσκει συμβαῖνον ὁ λόγος (οὐ γὰρ σώζεται τὸ κατ' ἀξίαν ἐν τῷ παρόντι βίῳ διὰ τὸ πολλοὺς μὲν ἀθέους καὶ πᾶσαν ἀνομίαν καὶ κακίαν ἐπιτηδεύοντας μέχρι τελευτῆς διατελεῖν κακῶν ἀπειράτους καὶ τοὐναντίον τοὺς κατὰ πᾶσαν ἀρετὴν ἐξητασμένον τὸν ἑαυτῶν βίον ἐπιδειξαμένους ἐν ὀδύναις ζῆν, ἐν ἐπηρείαις, ἐν συκοφαντίαις, αἰκίαις τε καὶ παντοίαις κακοπαθείαις) οὔτε δὲ μετὰ θάνατον (οἰδὲ γὰρ ἔστιν
266 ἔτι τὸ συναμφότερον | χωριζομένης μὲν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος, σκεδαννυμένου δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ σώματος εἰς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν συνεφορήθη καὶ μηδὲν ἔτι σῴζοντος τῆς προτέρας φυῆς ἢ μορφῆς, ἤ πού γε τὴν μνήμην τῶν πεπραγμένων), εὔδηλον παντὶ τὸ λειπόμενον, ὅτι δεῖ κατὰ τὸν ἀπόστολον τὸ φθαρτὸν τοῦτο καὶ σκεδαστὸν ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν, ἵνα
363 r ζῳοποιηθέντων ἐξ ἀναστάσεως | τῶν νεκρωθέντων καὶ πάλιν ἑνωθέντων τῶν κεχωρισμένων ἢ καὶ πάντῃ διαλελυμένων, ἕκαστος κομίσηται δικαίως ἃ διὰ τοῦ σώματος ἔπραξεν εἴτε ἀγαθὰ εἴτε κακά.

19. Πρὸς μὲν οὖν τοὺς ὁμολογοῦντας τὴν πρόνοιαν καὶ τὰς αὐτὰς ἡμῖν παραδεξαμένους ἀρχάς, εἶτα τῶν οἰκείων ὑποθέσεων οὐκ οἶδ' ὅπως ἐκπίπτοντας, τοιούτοις χρήσαιτ' ἄν τις λόγοις καὶ πολλῷ πλείοσι τούτων, εἴ γε πλατύνειν ἐθέλοι τὰ συντόμως καὶ κατ' ἐπιδρομὴν εἰρημένα. πρὸς δέ γε τοὺς περὶ τῶν πρώτων διαφερομένους ἴσως ἂν ἔχοι καλῶς ἑτέραν ὑποθέσθαι πρὸ τούτων ἀρχήν, συνδιαποροῦντας αὐτοῖς περὶ ἃ ἂν δοξάζουσιν καὶ τοιαῦτα συνδιασκεπτομένους· ἆρά γε πάντῃ καθάπαξ ἡ τῶν ἀνθρώπων παρῶπται ζωὴ καὶ σύμπας ὁ βίος, ζόφος δέ τις βαθὺς κατακέχυται τῆς γῆς ἀγνοίᾳ καὶ σιγῇ κρύπτων αὐτούς τε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς τούτων πράξεις, η

---

16) 1 Cor. 15, 53 19) 2 Cor. 5, 10

---

23 χρήσαιτ' npc χρήσετ' A 31 in ἤ corr. A

πολὺ τοίτων ἀσφαλέστερον τὸ δοξάζειν ὅτι τοῖς ἑαυτοῦ ποιήμασιν ἐφέστηκεν ὁ ποιήσας, πάντων τῶν ὁπωσοῦν ὄντων ἢ γινομένων ἔφορος, ἔργων τε καὶ βουλευμάτων κριτής. εἰ μὲν 268
γὰρ μηδεμία μηδαμοῦ τῶν ἀνθρώποις πεπραγμένων γίνοιτο
κρίσις, οὐδὲν ἔξουσι πλεῖον τῶν ἀλόγων ἄνθρωποι· μᾶλλον δὲ
κἀκείνων πράξουσιν ἀθλιώτερον οἱ τὰ πάθη δουλαγωγοῦντες
καὶ φροντίζοντες εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ἢ τῆς ἄλλης ἀρετῆς, ὁ δὲ κτηνώδης ἢ θηριώδης βίος ἄριστος, ἀρετὴ δὲ ἀνόητος,
δίκης δὲ ἀπειλὴ γέλως πλατύς, τὸ δὲ πᾶσαν θεραπεύειν ἡδονὴν
ἀγαθῶν τὸ μέγιστον, δόγμα δὲ κοινὸν τούτων ἁπάντων καὶ
νόμος εἷς τὸ τοῖς ἀκολάστοις καὶ λάγνοις φίλον ‘φάγωμεν [δὲ]
καὶ πίωμεν, αὔριον γὰρ ἀποθνῄσκομεν’. τοῦ γὰρ τοιούτου βίου fol.
τέλος οὐδὲ ἡδονὴ κατά τινας, ἀλλ’ ἀναισθησία παντελής. εἰ
δὲ ἔστι τις τῷ ποιήσαντι τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἰδίων ποιημάτων φροντὶς καὶ σῴζεταί που τῶν εὖ ἢ κακῶς βεβιωμένων ἡ
δικαία κρίσις, ἤτοι κατὰ τὸν παρόντα βίον ** ζώντων ἔτι τῶν
κατ’ ἀρετὴν ἢ κακίαν βεβιωκότων ἢ μετὰ θάνατον ἐν χωρισμῷ
καὶ διαλύσει τυγχανόντων. ἀλλὰ κατ’ οὐδέτερον τῶν εἰρημένων
εὑρεῖν δυνατὸν σῳζομένην τὴν δικαίαν κρίσιν· οὔτε γὰρ οἱ
σπουδαῖοι κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν φέρονται τὰ τῆς ἀρετῆς
ἐπίχειρα οὔτε μὴν οἱ φαῦλοι τὰ τῆς κακίας. παρίημι γὰρ λέγειν ὅτι σῳζομένης τῆς φύσεως ἐν ᾗ νῦν ἐσμέν, οὐδ’ ἡ θνητὴ φύσις ἐνεγκεῖν οἵα τε τὴν σύμμετρον δίκην πλειόνων ἢ βαρυτέρων φερομένην πλημμελημάτων. ὅ τε γὰρ μυρίους ἐπὶ μυρίοις
ἀνελὼν ἀδίκως λῃστὴς ἢ δυνάστης ἢ τύραννος οὐκ ἂν | ἑνὶ θανάτῳ λύσειεν τὴν ἐπὶ τούτοις δίκην ὅ τε μηδὲν περὶ θεοῦ δοξάζων ἀληθές, ὕβρει δὲ πάσῃ καὶ βλασφημίᾳ συζῶν καὶ παρορῶν 270
μὲν τὰ θεῖα, καταλύων δὲ νόμους, ὑβρίσας δὲ παῖδας ὁμοῦ καὶ
γυναῖκας, κατασκάψας δὲ πόλεις ἀδίκως, ἐμπρήσας δὲ οἴκους
μετὰ τῶν ἐνοικούντων καὶ δῃώσας χώραν καὶ τούτοις συνα-

---

11. 12) Ies. 22, 13. 1 Cor. 15, 32

2 ἤ add. a 11 δὲ A om. c 12 ex ἀποθνήσκομεν corr. a
16 δι καί α κρίσις ego διάκρισις A lacunam indicauit Wil supplens ἔσται uel tale quid 22 οὐδ’ ego οἴθ’ A 24 φερομένην Wil φερομένων A

φανίσας δήμους καὶ λαοὺς ἢ καὶ σύμπαν ἔθνος, πῶς ἂν ἐν φθαρτῷ τῷ σώματι πρὸς τὴν τούτοις σύμμετρον ἀρκέσειεν δίκην, προλαμβάνοντος τοῦ θανάτου τὸ κατ' ἀξίαν καὶ μηδὲ πρὸς ἕν τι τῶν εἰργασμένων τῆς θνητῆς ἐξαρκούσης φύσεως; οὔτ' οὖν
364 r κατὰ | τὴν παροῦσαν ζωὴν ἡ κατ' ἀξίαν δείκνυται κρίσις οὔτε μετὰ θάνατον. 20. ἤτοι γαρ παντελής ἐστι σβέσις τῆς ζωῆς ὁ θάνατος συνδιαλυομένης τῷ σώματι τῆς ψυχῆς καὶ συνδιαφθειρομένης, ἢ μένει μὲν ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν ἄλυτος ἀσκέδαστος ἀδιάφθορος, φθείρεται δὲ καὶ διαλύεται τὸ σῶμα, οὐδεμίαν ἔτι σῳζον οὔτε μνήμην τῶν εἰργασμένων οὔτ' αἴσθησιν τῶν ἐπ' αὐτῇ παθημάτων. σβεννυμένης μὲν γὰρ παντελῶς τῆς τῶν ἀνθρώπων ζωῆς, οὐδεμία φανήσεται τῶν ἀνθρώπων οὐ ζώντων φροντίς, οὐ τῶν κατ' ἀρετὴν ἢ κακίαν βεβιωκότων [ἡ] κρίσις, ἐπεισκυκληθήσεται δὲ πάλιν τὰ τῆς ἀνόμου ζωῆς καὶ τῶν ταύτῃ συνεπομένων ἀτόπων τὸ σμῆνος τό τε τῆς ἀνομίας ταύτης κεφάλαιον, ἀθεότης. εἰ δὲ φθείροιτο μὲν τὸ σῶμα καὶ χωροίη
272 πρὸς τὸ συγγενὲς τῶν λελυμένων ἕκαστον, μένοι δὲ ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν ὡς ἄφθαρτος, οὐδ' οὕτως ἕξει χώραν ἡ κατ' αὐτῆς κρίσις, μὴ προσούσης δικαιοσύνης· ἐπεὶ μηδὲ θεμιτὸν ὑπολαμβάνειν ἐκ θεοῦ καὶ παρὰ θεοῦ γίνεσθαί τινα κρίσιν, ᾗ μὴ πρόσεστι τὸ δίκαιον. οὐ πρόσεστι δὲ τῇ κρίσει τὸ δίκαιον μὴ σῳζομένου τοῦ διαπραξαμένου τὴν δικαιοσύνην ἢ τὴν ἀνομίαν· ὁ γὰρ διαπραξάμενος ἕκαστον τῶν κατὰ τὸν βίον ἐφ' οἷς ἡ κρίσις, ἄνθρωπος ἦν, οἱ ψυχὴ καθ' ἑαυτήν. τὸ δὲ σύμπαν εἰπεῖν, ὁ λόγος οὗτος ἐπ' οὐδενὸς φυλάξει τὸ δίκαιον. 21. κατορθωμάτων τε γὰρ τιμωμένων, ἀδικηθήσεται τὸ σῶμα σαφῶς ἐκ τοῦ κοινωνῆσαι μὲν τῇ ψυχῇ τῶν ἐπὶ τοῖς σπουδαζομένοις
364 u πόνων, μὴ κοινωνῆσαι δὲ | τῆς ἐπὶ τοῖς κατορθωθεῖσι τιμῆς καὶ συγγνώμης μὲν τυγχάνειν πολλάκις τὴν ψυχὴν ἐπί τινων πλημμεληματων διὰ τὴν τοῦ σώματος ἔνδειάν τε καὶ χρείαν, ἐκπίπτειν δὲ αὐτὸ τὸ σῶμα τῆς ἐπὶ τοῖς κατορθωθεῖσι κοινωνίας, ὑπὲρ ὧν τοὺς ἐν τῇ ζωῇ συνδιήνεγκεν πόνους. καὶ μὴν

---

8 ἢ *μένει* in ras. a *μὲν* add. a 13 ἡ deleui 16 *ἀθεότησ* pc *ἀθεότητοσ* A 20 ex ἧ corr. A 28 δὲ / A 32 ad *πόνους* in mg. add. *πῶσ οὐκ ἄδικον* a

καὶ πλημμελημάτων κρινομένων οὐ σῴζεται τῇ ψυχῇ τὸ δικαιον, εἴ γε μόνη τίνοι δίκην ὑπὲρ ὧν ἐνοχλοῦντος τοῦ σώματος καὶ πρὸς τὰς οἰκείας ὀρέξεις ἢ κινήσεις ἕλκοντος ἐπλημμέλησεν ποτὲ μὲν κατὰ συναρπαγὴν καὶ κλοπήν, ποτὲ δὲ κατά τινα βιαιοτέραν ὁλκήν, ἄλλοτε δὲ κατὰ συνδρομὴν ἐν χάριτος μέρει καὶ θεραπείας τῆς τούτου συστάσεως. ἢ πῶς οὐκ ἄδικον τὴν ψυχὴν κρίνεσθαι καθ' ἑαυτὴν ὑπὲρ ὧν οὐδ' ἡντινοῦν ἔχει κατὰ τὴν ἑαυτῆς φύσιν οὐκ ὄρεξιν οὐ κίνησιν | οὐχ ὁρμὴν, οἷον λα- 27
γνείας ἢ βίας ἢ πλεονεξίας [ἀδικίας] καὶ τῶν ἐπὶ τούτοις ἀδικημάτων; εἰ γὰρ τὰ πλεῖστα τῶν τοιούτων γίνεται κακῶν ἐκ τοῦ μὴ κατακρατεῖν τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἐνοχλούντων παθῶν, ἐνοχλοῦνται δὲ ὑπὸ τῆς τοῦ σώματος ἐνδείας καὶ χρείας καὶ τῆς περὶ τοῦτο σπουδῆς καὶ θεραπείας (τούτων γὰρ ἕνεκεν πᾶσα ἡ κτῆσις καὶ πρὸ ταύτης ἡ χρῆσις, ἔτι δὲ γάμος καὶ ὅσαι κατὰ τὸν βίον πράξεις, ἐν οἷς καὶ περὶ ἃ θεωρεῖται τό τε πλημμελὲς καὶ τὸ μὴ τοιοῦτον), ποῦ δίκαιον ἐν οἷς πρωτοπαθεῖ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἕλκει πρὸς συμπάθειαν καὶ κοινωνίαν τῶν ἐφ' ἃ κινεῖται πράξεων, αὐτὴν κρίνεσθαι μόνην, καὶ τὰς μὲν ὀρέξεις καὶ τὰς ἡδονὰς, | ἔτι δὲ φόβους καὶ λύπας, ἐφ' ὧν πᾶν τὸ fol. 5
μὴ μέτριον ὑπόδικον, ἀπὸ τοῦ σώματος ἔχειν τὴν κίνησιν, τὰς δὲ ἐκ τούτων ἁμαρτίας καὶ τὰς ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τιμωρίας ἐπὶ τὴν ψυχὴν φέρεσθαι μόνην τὴν μήτε δεομένην τοιούτου τινὸς μήτε ὀρεγομένην μήτε φοβουμένην ἢ πάσχουσάν τι τοιοῦτον καθ' ἑαυτὴν οἷον πάσχειν πέφυκεν ἄνθρωπος; ἀλλὰ κἂν μὴ μόνου | τοῦ σώματος, ἀνθρώπου δὲ θῶμεν εἶναι τὰ πάθη, 276
λέγοντες ὀρθῶς διὰ τὸ μίαν ἐξ ἀμφοτέρων εἶναι τὴν τούτου ζωήν, οὐ δήπου γε καὶ τῇ ψυχῇ ταῦτα προσήκειν φήσομεν, ὁπόταν καθαρῶς τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἐπισκοπῶμεν φύσιν. εἰ γὰρ πάσης καθάπαξ τροφῆς ἐστιν ἀνενδεής, οὐκ ἂν ὀρεχθείη ποτὲ τούτων ὧν οὐδαμῶς δεῖται πρὸς τὸ εἶναι, οὐδ' ἂν ὁρμήσειεν ἐπί τι τούτων οἷς μηδ' ὅλως χρῆσθαι πέφυκεν· ἀλλ' οὐδ' ἂν λυπηθείη δι' ἀπορίαν χρημάτων ἢ κτημάτων ὡς οὐδὲν αὐτῇ

---

7 *ἤντιν' οὖν* a *ιὰ τιν 'ουν* A 9 *ἀδικίασ* A *ἢ ἀδικίασ* a del. Wil
14 *κτῆσισ* a *κτισισ* A *καὶ ὅσαι* a *ἔτι* A 18 *κινεῖται* ego *δεῖται* A
20 *μέτριον*] *ιον* in ras. a 30 *οὐδ'* ego *οὔτ'* A

προσηκόντων. εἰ δὲ καὶ φθορᾶς ἐστι κρείττων, οὐδὲν φοβεῖται τὸ παράπαν ὡς φθαρτικὸν ἑαυτῆς· οὐ γὰρ δέδοικεν οὐ λιμὸν οὐ νόσον οὐ πήρωσιν οὐ λώβην οὐ πῦρ οὐ σίδηρον, ἐπεὶ μηδὲ παθεῖν ἐκ τούτων δύναταί τι βλαβερὸν μηδ' ἀλγεινόν, οὐχ ἁπτομένων αὐτῆς τὸ παράπαν οὔτε σωμάτων οὔτε σωματικῶν δυνάμεων. εἰ δὲ τὸ τὰ πάθη ταῖς ψυχαῖς ἰδιαζόντως προσάπτειν ἄτοπον, τὸ τὰς ἐκ τούτων ἁμαρτίας καὶ τὰς ἐπὶ ταύταις τιμωρίας ἐπὶ μόνας φέρειν τὰς ψυχὰς ὑπερβαλλόντως ἄδικον καὶ τῆς τοῦ θεοῦ κρίσεως ἀνάξιον.

22. Πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένοις πῶς οὐκ ἄτοπον τὴν μὲν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν μηδὲ νοηθῆναι δύνασθαι χωρὶς ἐπὶ τῆς
365 u |ψυχῆς (ἀνθρώπου γὰρ ἀρετὰς εἶναι γινώσκομεν τὰς ἀρετὰς,
278 ὥσπερ οὖν καὶ τὴν ταύταις ἀντικειμένην κακίαν οὐ ψυχῆς κεχωρισμένης τοῦ σώματος καὶ καθ' ἑαυτὴν οὔσης), τὴν δὲ ἐπὶ τούτοις τιμὴν ἢ τιμωρίαν ἐπὶ μόνης φέρεσθαι τῆς ψυχῆς; ἢ πῶς ἄν τις καὶ νοήσειεν ἐπὶ ψυχῆς μόνης ἀνδρείαν ἢ καρτερίαν, οὐκ ἐχούσης οὐ θανάτου φόβον οὐ τραύματος οὐ πηρώσεως οὐ ζημίας οὐκ αἰκίας οὐ τῶν ἐπὶ τούτοις ἀλγημάτων ἢ τῆς ἐκ τούτων κακοπαθείας; πῶς δὲ ἐγκράτειαν καὶ σωφροσύνην, οὐδεμιᾶς ἑλκούσης αὐτὴν ἐπιθυμίας πρὸς τροφὴν ἢ μῖξιν ἢ τὰς ἄλλας ἡδονάς τε καὶ τέρψεις οὐδ' ἄλλου τινὸς οὔτ' ἔσωθεν ἐνοχλοῦντος οὔτ' ἔξωθεν ἐρεθίζοντος; πῶς δὲ φρόνησιν, οὐχ ὑποκειμένων αὐτῇ πρακτέων καὶ μὴ πρακτέων οὐδ' αἱρετῶν καὶ φευκτῶν, μᾶλλον δὲ μηδεμιᾶς ἐνούσης αὐτῇ κινήσεως τὸ παράπαν ἢ φυσικῆς ὁρμῆς ἐπί τι τῶν πρακτέων; ποῦ δὲ ὅλως ψυχαῖς ἡ πρὸς ἀλλήλας δικαιοσύνη προσφυὴς ἢ πρὸς ἄλλο τι τῶν ὁμογενῶν ἢ τῶν ἑτερογενῶν, οὐκ ἐχούσαις οὔτε πόθεν οὔτε δι' ὧν οὔτε πῶς ἀπονείμωσι τὸ κατ' ἀξίαν ἢ κατ' ἀναλογίαν ἴσον ἐξῃρημένης τῆς εἰς θεὸν τιμῆς, οὐδ' ἄλλως ἐχούσαις ὁρμὴν ἢ κίνησιν πρὸς χρῆσιν ἰδίων ἢ πρὸς ἀποχὴν ἀλλοτρίων, τῆς μὲν χρήσεως τῶν κατὰ φύσιν καὶ τῆς ἀποχῆς ἐπὶ τῶν χρῆσθαι πεφυκότων θεωρουμένης, τῆς δὲ ψυχῆς μήτε δεομένης τινὸς μήτε

---

4 μηδ' Wil οὔτ' A 9 θεοῦ] θ in ras. pr. m. A 16 ἀνδρείαν nc ἀνδρίαν A 22 δὲ pc δαὶ A 23 οὐδ' ego οἵτ' A οὔθ' a ἐρετῶν A corr. a 25 δὲ pc δαὶ A

χρῆσθαι τισὶν ἢ τινὶ πεφυκυίας καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ τῆς λεγο- 280
μένης ἰδιοπραγίας τῶν μερῶν ἐπὶ τῆς οὕτως ἐχούσης ψυχῆς
εὑρεθῆναι δυναμένης; fol. 3 e

23. Καὶ μὴν κἀκεῖνο πάντων παραλογώτατον, τὸ τοὺς μὲν
θεσπισθέντας νόμους ἐπ᾽ ἀνθρώπους φέρειν, τῶν δὲ νομίμως
ἢ παρανόμως πεπραγμένων τὴν δίκην ἐπὶ μόνας τρέπειν τὰς
ψυχάς. εἰ γὰρ ὁ τοὺς νόμους δεξάμενος αὐτὸς δέξαιτ᾽ ἂν δι-
καίως καὶ τῆς παρανομίας τὴν δίκην, ἐδέξατο δὲ τοὺς νόμους
ἄνθρωπος, οὐ ψυχὴ καθ᾽ ἑαυτήν, ἄνθρωπον δεῖ καὶ τὴν ὑπὲρ
τῶν ἡμαρτημένων ὑποσχεῖν δίκην, οἰ ψυχὴν καθ᾽ ἑαυτήν· ἐπεὶ
μὴ ψυχαῖς ἐθέσπισεν θεὸς ἀπέχεσθαι τῶν οὐδὲν αὐταῖς προσ-
ηκόντων, οἷον μοιχείας φόνου κλοπῆς ἁρπαγῆς τῆς κατὰ τῶν
γεννησάντων ἀτιμίας πάσης τε κοινῶς τῆς ἐπ᾽ ἀδικίᾳ καὶ βλά-
βῃ τῶν πέλας γινομένης ἐπιθυμίας. οὔτε γὰρ τὸ ‘τίμα τὸν
πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα᾽ ψυχαῖς μόνον εὐάρμοστον, οὐ
προσηκόντων αὐταῖς τῶν τοιούτων ὀνομάτων· οὐ γὰρ ψυχαὶ
ψυχὰς γεννῶσαι τὴν τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρὸς οἰκειοῦνται προσ-
ηγορίαν, ἀλλ᾽ ἀνθρώπους ἄνθρωποι· οὔτε οὖν τὸ ‘οὐ μοιχεύ-
σεις᾽ ἐπὶ ψυχῶν λεχθείη ποτ᾽ ἂν ἢ νοηθείη δεόντως, οὐκ οὔσης
ἐν αὐταῖς τῆς κατὰ τὸ ἄρσεν καὶ θῆλυ διαφορᾶς οὐδὲ πρὸς 282
μῖξιν τινὸς ἐπιτηδειότητος ἢ πρὸς ταύτην ὀρέξεως. ὀρέξεως
δὲ τοιαύτης οὐκ οὔσης, οὐδὲ μῖξιν εἶναι δυνατόν· παρ᾽ οἷς δὲ
μῖξις ὅλως οὐκ ἔστιν, οὐδὲ ἔνθεσμος μῖξις, ὅπερ ἐστὶν γάμος·
ἐννόμου δὲ μίξεως οὐκ οὔσης, οὐδὲ τὴν παράνομον καὶ τὴν
ἐπ᾽ ἀλλοτρίᾳ γυναικὶ γινομένην ὄρεξιν ἢ μῖξιν εἶναι δυνατόν,
τοῦτο γάρ ἐστι μοιχεία. ἀλλ᾽ οὐδὲ τὸ κλοπὴν ἀπαγορεύειν
ἢ τὴν τοῦ πλείονος ἐπιθυμίαν ψυχαῖς προσ|φυές· οὐδὲ γὰρ fol. 3 f
δέονται τούτων ὧν οἱ δεόμενοι διὰ φυσικὴν ἔνδειαν ἢ χρείαν
κλέπτειν εἰώθασιν καὶ λῃστεύειν, οἷον χρυσὸν ἢ ἄργυρον ἢ
ζῷον ἢ ἄλλο τι τῶν πρὸς τροφὴν ἢ σκέπην ἢ χρῆσιν ἐπιτη-
δείων· ἀχρεῖον γὰρ ἀθανάτῳ φύσει πᾶν ὁπόσον τοῖς ἐνδεέσιν

---

14) Exod. 20, 12 Luc. 18, 20 18) Exod. 20, 13

---

1 μηδὲ Rhosus μήτε A 7 αὐτὸς Wil οὗτος A 11 ψυχαῖς] αῖς in ras. a τῶν add. a 17 ψυχὰσ a ψυχαῖσ A

ὀρεκτὸν ὡς χρήσιμον. ἀλλ᾽ ὁ μὲν ἐντελέστερος περὶ τούτων λόγος ἀφείσθω τοῖς σπουδαιότερον ἕκαστον σκοπεῖν βουλομένοις ἢ φιλοτιμότερον διαγωνίζεσθαι πρὸς τοὺς διαφερομένους, ἡμῖν δὲ ἀρκούντων τῶν ἀρτίως εἰρημένων καὶ τῶν συμφώνως τούτοις τὴν ἀνάστασιν πιστουμένων τὸ τοῖς αὐτοῖς ἐπὶ πλεῖον ἐνδιατρίβειν οὐκέτ᾽ ἂν ἔχοι καιρόν· οἱ γὰρ τὸ μηδὲν παραλιπεῖν τῶν ἐνόντων εἰπεῖν πεποιήμεθα σκοπόν, ἀλλὰ τὸ κεφαλαιωδῶς ὑποδεῖξαι τοῖς συνελθοῦσιν ἃ χρὴ περὶ τῆς ἀναστάσεως φρονεῖν καὶ τῇ δυνάμει τῶν παρόντων συμμετρῆσαι τὰς ἐπὶ τοῦτο φερούσας ἀφορμάς.

24. Ἐξητασμένων δὲ ποσῶς τῶν προτεθέντων ὑπόλοιπον
284 ἂν εἴη καὶ τὸν ἀπὸ τοῦ τέλους διασκέψασθαι λόγον, ἤδη μὲν τοῖς εἰρημένοις ἐμφαινόμενον, τοσαύτης δὲ μόνον ἐπιστασίας καὶ προσθήκης δεόμενον, ὡς μὴ δοκεῖν τι τῶν μικρῷ ⟨πρόσθεν⟩ εἰρημένων ἀμνημόνευτον καταλιπόντα παραβλάψαι τὴν ὑπόθεσιν ἢ τὴν ἐξ ἀρχῆς γενομένην διαίρεσιν. τούτων τε οὖν ἕνεκεν καὶ τῶν ἐπὶ τούτοις ἐγκληθησομένων καλῶς ἂν ἔχοι τοσοῦτον ἐπισημήνασθαι μόνον ὅτι δεῖ καὶ τῶν ἐκ φύσεως συνισταμένων καὶ τῶν κατὰ τέχνην γινομένων οἰκεῖον ἑκάστου τέλος εἶναι,
67 r τοῦτό που καὶ τῆς κοινῆς πάντων ἐννοίας ἐκ|διδασκούσης ἡμᾶς καὶ τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς στρεφομένων ἐπιμαρτυρούντων. ἦ γὰρ οὐ θεωροῦμεν ἕτερόν τι τοῖς γεωργοῦσιν, ἕτερον δὲ τοῖς ἰατρεύουσιν ὑποκείμενον τέλος, καὶ πάλιν ἄλλο μέν τι τῶν ἐκ γῆς φυομένων, ἄλλο δὲ τῶν ἐπ᾽ αὐτῆς τρεφομένων ζῴων καὶ κατά τινα
286 φυσικὸν εἱρμὸν γεννωμένων; εἰ δὲ τοῦτ᾽ ἐστὶν ἐναργὲς καὶ δεῖ πάντως ταῖς φυσικαῖς ἢ τεχνικαῖς δυνάμεσι καὶ ταῖς ἐκ τούτων ἐνεργείαις τὸ κατὰ φύσιν ἕπεσθαι τέλος, ἀνάγκη πᾶσα καὶ το τῶν ἀνθρώπων τέλος ὡς ἰδιαζούσης ὂν φύσεως ἐξῃρῆσθαι τῆς τῶν ἄλλων κοινότητος· ἐπεὶ μηδὲ θεμιτὸν ταὐτὸν ὑποθέσθαι τέλος τῶν τε λογικῆς κρίσεως ἀμοιρούντων καὶ τῶν κατὰ τὸν ἔμφυτον νόμον καὶ λόγον ἐνεργούντων ἐμφρονί τε ζωῇ καὶ

---

14 *μικρῷ πρόσθεν εἰρημένων* ego *μικρων* [accentu super *ω* eraso] ////////////*ρημένων* A *μικρων ἡμῖν εἰρημένων* a 15 *καταλιπόντα* Wil *καταλιπεῖν* A *καταλιπεῖν καὶ* a 17 *ἐγκληθησομένων* ego *ἐγκλεισομένων* A 18 *δεῖ*] *εῖ* in ras. a 29 *μηδὲ* p *μὴ* A

δίκῃ χρωμένων. οὔτ' οὖν τὸ ἄλυπον οἰκεῖον τούτοις αν εἰη τέλος, μετείη γὰρ ἂν τούτου καὶ τοῖς παντελῶς ἀναισθητοῦσιν· ἀλλ' οὐδὲ τῶν τὸ σῶμα τρεφόντων ἢ τερπόντων ἀπόλαυσις καὶ πλῆθος ἡδονῶν· ἢ πρωτεύειν ἀνάγκη τὸν κτηνώδη βίον, ἀτελῆ δ' εἶναι τὸν κατ' ἀρετήν. κτηνῶν γὰρ οἶμαι καὶ βοσκημάτων οἰκεῖον τοῦτο τέλος, οὐκ ἀνθρώπων ἀθανάτῳ ψυχῇ καὶ λογικῇ κρίσει χρωμένων. 25. οὐ μὴν οὐδὲ μακαριότης ψυχῆς κεχωρισμένης σώματος· οὐδὲ γὰρ τὴν θατέρου τούτων ἐξ ὧν συνέστηκεν ἄνθρωπος ἐσκοποῦμεν ζωὴν ἢ τέλος, ἀλλὰ τοῦ συνεστῶτος ἐξ ἀμφοῖν· τοιοῦτος γὰρ πᾶς ὁ τόνδε τὸν βίον λαχὼν ἄνθρωπος καὶ δεῖ τῆς τούτου ζωῆς εἶναί τι τέλος οἰκεῖον. εἰ δὲ τοῦ συναμφοτέρου τὸ τέλος, τοῦτο δὲ οὔτε ζώντων αὐτῶν ἔτι κατὰ τόνδε τὸν βίον εὑρεθῆναι δυνατὸν διὰ τὰς πολλάκις fol. 36
ἤδη ῥηθείσας αἰτίας οὔτε μὴν ἐν χωρισμῷ τυγχανούσης τῆς
ψυχῆς, τῷ μηδὲ | συνεστάναι τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον διαλυθέντος 288
ἢ καὶ πάντῃ σκεδασθέντος τοῦ σώματος κἂν ἡ ψυχὴ διαμένῃ καθ' ἑαυτήν, ἀνάγκη πᾶσα κατ' ἄλλην τινὰ τοῦ συναμφοτέρου καὶ τοῦ αὐτοῦ ζῴου σύστασιν τὸ τῶν ἀνθρώπων φανῆναι τέλος. τούτου δ' ἐξ ἀνάγκης ἑπομένου, δεῖ πάντως γενέσθαι τῶν νεκρωθέντων ἢ καὶ πάντῃ διαλυθέντων σωμάτων ἀνάστασιν καὶ τοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους συστῆναι πάλιν· ἐπειδή γε τὸ μὲν τέλος οὐχ ἁπλῶς οὐδὲ τῶν ἐπιτυχόντων ἀνθρώπων ὁ τῆς φύσεως τίθεται νόμος, ἀλλ' αὐτῶν ἐκείνων τῶν κατὰ τὴν προλαβοῦσαν ζωὴν βεβιωκότων, τοὺς δ' αὐτοὺς ἀνθρώπους συστῆναι πάλιν ἀμήχανον, μὴ τῶν αὐτῶν σωμάτων ταῖς αὐταῖς ψυχαῖς ἀποδοθέντων. τὸ δ' αὐτὸ σῶμα τὴν αὐτὴν ψυχὴν ἀπολαβεῖν ἄλλως μὲν ἀδύνατον, κατὰ μόνην δὲ τὴν ἀνάστασιν δυνατόν· ταύτης γαρ γενομένης καὶ τὸ τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων πρόσφορον ἐπακολουθεῖ τέλος. τέλος δὲ ζωῆς ἔμφρονος καὶ λογικῆς
κρίσεως οὐκ ἂν ἁμάρτοι τις εἰπὼν τὸ τούτοις ἀπερισπάστως 290
συνδιαιωνίζειν οἷς μάλιστα καὶ πρώτως ὁ φυσικὸς συνήρμοσται λόγος, τῇ τε θεωρίᾳ τοῦ δόντος καὶ τῶν ἐκείνῳ δεδογμένων ἀπαύστως ἐπαγάλλεσθαι· κἂν οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώ-

---

1 *τούτοις ἂν εἴη*] *τούτοισ ἂν εἰ* in ras. a 2 *μετείη* p [*εἰη* in ras.] *μετίει* A *ἂν* p corr. om. A 8 *θατέρου*] *υ* in ras. m. pr. A

πων ἐμπαθέστερον καὶ σφοδρότερον τοῖς τῇδε προσπεπονθότες ἄστοχοι τούτου διατελῶσιν. οὐ γὰρ ἀκυροῖ τὴν κοινὴν ἀποκλήρωσιν τὸ πλῆθος τῶν ἀποπιπτόντων τοῦ προσήκοντος αὐτοῖς τέλους, ἰδιαζούσης τῆς ἐπὶ τούτοις ἐξετάσεως καὶ τῆς ἑκάστῳ συμμετρουμένης ὑπὲρ τῶν εὖ ἢ κακῶς βεβιωμένων τιμῆς ἢ δίκης.

---

subscr: *ΑΘΗΝΑΓΌΡΟΥ ΠΕΡΙ ΑΝΑΣΤΆΣΕΩΣ*: ∼ a

Index auctorum

Aeschylus: [frg. 350, 5—9] 26, 3. 6. locus ex Plat. rep. 2 p. 383 b desumptus est.

Alexander: *ἐν τῇ Πρὸς τὴν μητέρα ἐπιστολῇ* [cf. FHG II p. 331] 36, 22. 37, 24.

Apollodorus: *ἐν τῷ Περὶ θεῶν* [frg. 12] 38, 7.

Callimachus: [hymn. in Iou. 8. 9] 40, 24.

Ctesias: [frg. 5] 40, 8.

Empedocles: [34. 35] 26, 11. [78. 80] 26, 18. cf. ind. rer. 'philosophi'.

Euripides: [Alc. 1. 2] 25, 21. [ibid. 8. 9] 25, 24. [Cycl. 332. 333] 34, 1. [frg. 324] 39, 17. [frg. 480] 6, 2. [frg. 900] 5, 25. [frg. 901] 33, 15. [frg. 941] 5, 28.

Hermes Trismegistus: 37, 24.

Herodotus: [2, 3] 37, 21. [2, 41] 37, 11. [2, 50] 37, 4. [2, 53] 18, 14. [2, 61] 38, 8. [2, 86] 38, 22. [2, 144] 36, 26. [2, 156] 37, 6. [2, 170] 38, 13. [2, 172] 35, 25. — [5, 47. 114. 7, 167] 15, 13.

Hesiodus: [theog. 27] 33, 6. [frg. 109] 39, 8. — opp. 277 latet 44, 24.

Homerus: [*B* 820. 821] 25, 6. [*Γ* 39] 35, 19. [*Δ* 23] 23, 30. [*Δ* 24] 24, 1. [*E* 31. 455] 24, 23. [*E* 376] 24, 15. [*E* 858] 24, 19. [*I* 499—501, ex Platon. rep. 2 p. 364 e locum desumptum esse docet uaria lectio] 14, 25. [*Ξ* 301. 302] 20, 15. [*Ξ* 315—317. 319. 321. 323. 326. 327, eosdem uersus omittit Pseudoiust. coh. ad gent. 2] 25, 11. [*O* 605] 24, 21. [*Π* 433. 434, ex Plat. rep. 3 p. 388 c] 24, 8. [*Π* 522] 24, 11. [*Π* 672] 13, 17 cf. 68, 7. [*Y* 131] 19, 25. [*X* 168. 169, aliter Plat. rep. 3 p. 388 c] 24, 3. [*Ψ* 296—298] 24, 25. [*φ* 28. 29] 39, 3.

Orpheus: 20, 21. 21, 7. 23, 12. cf. ind. rer. 'dei' et 'heroes'.

Pindarus: [Pyth. 3, 54. 55. 57. 58, eosdem uersus omittit eandemque lectionis discrepantiam exhibet Clem. protr. 2, 30 p. 25] 39, 11. — [Pyth. 9, 64] 15, 10.

Plato: [Politic. p. 269 d] 17, 24. [Phaedr. p. 244 b] 40, 11. [ibid. p. 246 e] 30, 23. [Gorg. p. 524 a] 13, 11. [Tim. p. 28 c] 7, 5. [ibid. p. 40 d. e] 29, 24. [ibid. p. 41 a] 7, 9. [ep. 2 p. 312 e] 30, 12. 14. cf. Homerus.

Scriptura sacra: [Exod. 20, 2. 3] 10, 12. [Exod. 20, 12] 76, 14. [Exod. 20, 13] 76, 18. [Ies. 43, 10. 11] 10, 14. [Ies. 44, 6] 10, 13. [Ies. 66, 1] 10, 16. [Prou. 8, 22] 11, 14. [Prou. 21, 1] 20, 8. [1 Cor. 15, 32 = Ies. 22, 13] 13, 15. 72, 11. [Matth. 5, 28] 43, 1. [Matth. 5, 44, 45] 12, 6. [Matth. 19, 9] 44, 5. [Matth. 5, 46. Luc. 6, 32. 34] 13, 27. *λόγιον* apocryphum 43, 16. [1 Cor. 15, 53] 71, 15. — latent uel latere uidentur [Matth. 5, 39. 42. 19, 19 Luc.

6, 29. 30] 13, 1. [Matth. 5, 40. Luc. 6, 29, cf. Doctr. XII apost. 1, 4] 2, 21. 45, 4. [Matth. 7, 12] 43, 10. [Matth. 13, 25] 48, 6. 60, 12. [Matth. 19, 4—6] 44, 10. [Luc. 18, 20?] 76, 12. [Luc. 18, 27] 58, 6. [Ioann. 1, 3] 5, 19. 10, 26. [Ioann. 17, 3] 13, 20. [Ioann. 17, 23] 11, 4. [Rom. 1, 27] 44, 17. [Rom. 8, 18] 13, 8. [Rom. 12, 1] 15, 2. [1 Cor. 15, 51] 63, 8. [2 Cor. 5, 10] 71, 19. [Gal. 4, 9] 17, 16. [1 Tim. 2, 2] 47, 10. [1 Tim. 6, 16] 17, 7. cf. ind. uerb. *δουλαγωγεῖν εὐνουχία πᾶς*.
Sibylla: [3, 108—113] 40, 12.
Sophocles: [frg. spur. 1025] 6, 9.
Tragici: [frg. 99] 33, 23. [frg. 100] 40, 1. [frg. 101] 40, 3. [frg. 455] 35, 6.
prouerbia: 44, 14.

Indices nominum et rerum

deorum nomina

Ἀδράστεια: *Ἑλένη Ἀδράστεια* 1, 10.
Ἀθηνᾶ: *τῇ Ἀθηνᾷ τῇ ἀπὸ τῆς κόρης λεγομένῃ* 22, 22. nomen mysticum *Ἀθηλᾶ* 19, 9 cf. 22, 21. apud Homerum 23, 30. *φρόνησιν διὰ πάντων διήκουσάν φασιν* 28, 1. *Ἄγραυλος Ἀθηνᾶ* 1, 13. simulacrum 19, 9. *ἡ Καθημένη* 19, 11. templum Saiticum ab Herodoto commemoratum 38, 15.
Ἀϊδωνεύς: apud Empedoclem 26, 11. 13.
Ἀπόλλων: apud Aeschylum 26, 5. apud Hesiodum 39, 9. [apud Euripidem 25, 19]. apud Herodotum 36, 31. 37, 3. 6. *Ἀ. Ἀρισταῖος* 15, 10. simulacrum Delii 19, 12. Pythii 19, 11.
Ἄρης: apud Homerum 24, 16. 21. 23. in Titanomachia 24, 20.
Ἄρτεμις: sacerdotes 35, 3. apud Herodotum 37, 6. Ephesiae simulacrum 19, 8. Deliae 19, 12.
Ἀσκληπιός: 40, 19. apud Hesiodum, ubi *Λητοΐδης* dicitur 39, 6. apud Pindarum 39, 10 [cf. Clem. protr. 2, 30 p. 25, ubi eaedem textus Pindarici mutationes inueniuntur. neque igitur Athenagoras neque Clemens Pindarum ipsum legerunt]. Epidaurii simulacrum 19, 15.
Ἀφροδίτη: apud Homerum 24, 14. 16. 25, 6. *τὴν ἐπιθυμίαν, ὅ ἐστιν Ἀφροδίτη* 27, 19. Cnidiae simulacrum 19, 15.
Γῆ: apud Orphicos 21, 1. 2. 6. 7. apud Platonem 30, 4. apud Sibyllam 40, 15.
Δερκετώ: dea Syria 40, 5.
Δημήτηρ: apud Orphicos 22, 16. cf. *Ῥέα*.
Διόννσος: apud Orphicos 23, 6 [42, 22]. apud Herodotum 37, 2. 7. *τὸν τῆς ἀμπέλου καρπὸν Διόννσον* 28, 13.
⟨*Ἐνοδία*: *Φυλονόη Ἐνοδία* [?] 1, 12⟩.
Ἑρμῆς: *ἡ τοῦ Ἑρμοῦ ῥάβδος* apud Orphicos 23, 4. *Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος ἐπικαλούμενος* Isidis filius 37, 24.
Ζεύς: amores et transformationes 28, 17. 23, 1. Minois et Rhadamanthi pater 13, 13. apud Homerum 24, 6. 25, 11. apud Orphicos 22, 16. 26. 23, 8. 19. 42, 21. 25. in Titanomachia 24, 20. apud Euripidem 5, 26. 30. 6, 2. apud Platonem 30, 7. 24. 31, 3. apud Callimachum [*γοναὶ τοῦ Διός*] 40, 26.

apud Empedoclem 26, 10. 13. Stoicorum allegoria *ἡ ζέουσα οὐσία* [cf. Prob. ad Verg. ecl. p. 11, 7 Aet. 1, 3, 20 p. 287a 12 et m. p. 409, 3 Gud. p. 230, 29 homil. Clem. 4, 24. 6, 7 Arnob. 3, 30 Lact. 1, 11] 7, 27. 26, 27. secundum physiologos *ἀὴρ διφυὴς ἀρσενόθηλυς* [cf. Philodem. de piet. p. 83] 27, 2. 26 siue *καιρός* 27, 2. 28. *Ἀγαμέμνων Ζεύς* 1, 11. *Ζεὺς Ἀρισταῖος* 15, 10.

Ἥρα: [42, 23]. apud Homerum 24, 1. apud Platonem 30, 7. apud Empedoclem 26, 11. 13. 15. secundum Stoicos *ὁ ἀήρ* 7, 28. 26, 27. cum Ioue coniuncta et aeris partem femininam significans 27, 27 [cf. homil. Clem. 6, 8].

Ἰσις: 28, 5. acclamatio 28, 12 [Firm. Mat. 2, 9 tunc. . proclama *εὑρήκαμεν συγχαίρομεν*]. apud Herodotum 37, 4. 7. 13. 14. 38, 9. *ἣν φύσιν αἰῶνος ἐξ ἧς πάντες ἔφυσαν καὶ δι' ἧς πάντες εἰσίν* [allegoria notabilis, sine dubio per etymologiam qua *Ἶσις ἀπὸ τοῦ ἰέναι* deriuatur comprobata cf. Marc. Aur. 4, 43 *ποταμός τις ἐκ τῶν γινομένων καὶ ῥεῦμα βίαιον ὁ αἰών*] 28, 2.

Κάβιροι: *τὰ τῶν Καβίρων μυστήρια* 5. 5.

Κόρη: apud Orphicos 22, 22. 23, 8. 42, 22.

Κρόνος: 27, 25. 27. 31, 2. apud Orphicos 22, 24. 23, 8. in Titanomachia 25, 2. apud Platonem 30, 6. apud Sibyllam 40, 14. *τοὺς λέγοντας τὸν Κρόνον χρόνον* 27, 3. 13. 14. 22. *τὴν τεκνοκτονίαν τοῦ Κρόνου τροπὴν καιροῦ* 27, 19. 23.

Λητώ: apud Herodotum 37, 7.

Ὄσιρις: 28, 4. apud Herodotum 36, 31. 37, 2. *ταφὴ Ὀσιριακή* 28, 6 [cf. Firm. Mat. 2, 6 sepulcrum Osiridis hodieque in Aegypto est]. apud Herodotum 38, 14. 21. *τὴν τοῦ σίτου σπορὰν Ὄσιριν* 28, 10 [cf. Cornut. 28 p. 54, 15 *τοιοῦτόν . . τι καὶ παρ' Αἰγυπτίοις ὁ ζητούμενος καὶ ἀνευρισκόμενος ὑπὸ τῆς Ἴσιδος Ὄσιρις ἐμφαίνει* Plut. de Is. et Os. 65 p. 377b *τοῖς πολλοῖς καὶ φορτικοῖς . . . εἴτε ταῖς καρπῶν γενέσεσι καὶ σποραῖς καὶ ἀρύτοις χαίρουσι τὰ περὶ τοὺς θεοὺς τούτους συνοικειοῦντες καὶ λέγοντες θάπτεσθαι μὲν τὸν Ὄσιριν ὅτε κρύπτεται τῇ γῇ σπειρόμενος ὁ καρπός, αὖθις δ' ἀναβιοῦσθαι καὶ ἀναβαίνεσθαι ὅτε βλαστήσεως ἀρχή* Firm. Mat. 2, 6 defensores eorum uolunt addere physicam rationem, frugum semina Osirim dicentes esse . .].

Οὐρανός: apud Orphicos 20, 28. 21, 1. 9. 22, 28. in Titanomachia 25, 2. apud Platonem 30, 5. apud Sibyllam 40, 15. 16.

Ποσειδῶν: secundum Stoicos *Ποσειδῶν ἡ πύσις* 27, 1. *Ἐρεχθεὺς Ποσειδῶν* 1, 13.

Ῥέα: 41, 1 apud Orphicos 22, 16. 20. 23, 1. 42, 22. apud Platonem 30, 6. sacerdotes 35, 2. *τὴν Ῥέαν γῆν* 27, 13.

Τυφών: 28, 4.

Φερσεφόνη 22, 22. 23, 5. [42, 22].

Ὧρος 28, 5. apud Herodotum 36, 31.

Orphicorum dei: *Ἀθηλᾶ* 22, 22 cf. 19, 9. *Γῆ* 21, 1. 2. 6. 7. *Διόνυσος* 23, 6 [42, 22]. *Ἑρμῆς* 23, 4. *Ζεύς* 22, 16. 26. 23, 8. 19. 42. 21. 25. *Κόρη* 22, 22. 23, 8. 42, 22. *Οὐρανός* 20, 28. 21, 1. 9. 22, 28. *Ῥέα* 22, 16. 20. 23, 1. 42, 22. *Φερσεφόνη* 22, 22. 23, 5. [42, 22].

allegoriae: 26, 9—29, 2. *Ἀθηνᾶ* 28, 1. *Ἀϊδωνεύς* 26, 11. 13. *Ἀφροδίτη* 27, 19. *Διόνυσος* 28, 13. *Ζεύς* 7, 27. 26, 27. 10. 13. 27, 2. 26. 28. *Ἥρα* 7, 28. 26, 27. 11. 13. 15. *Ἶσις* 28, 2. *Κρόνος* 27, 3. 13. 14. 19. 22. 23.

Οσιρις 28, 10. *Ποσειδῶν* 27, 1. *Ρέα* 27, 13. cultus deorum uarius apud uarios populos 1, 7 sq. 15, 5 sq. mysteria 5, 5. 38, 8. 42, 19. sacerdotes fanatici 35, 1 sq. deorum nomina deorum imagines 18, 18—20, 2. 29, 3—12. 34, 23—36, 20. theogonia 20, 12—23, 24. deorum corpora 22, 13—23 [cf. Plut. de Is. et Osir. 22 p. 359 e Clem. protr. 2, 30 p. 26]. dei affectibus subiecti 23, 25—26, 8. 41, 6. 42, 21. 44, 21. 11, 1. dei re uera homines fuerunt 36, 21—41, 12. poetarum et philosophorum sententiae de diis 5, 22—7, 29. 26, 9—29, 2. 29, 15—31, 11. 31, 14. 39, 1—41, 12. 11, 1.

nomina heroum et ex historia fabulari petita*)

Ἀγαμέμνων: Ἀγαμέμνων Ζεύς 1, 11 [cf. Lycophr. 335 Staphyl. ap. Clem. protr. 2, 38 p. 32].

Ἄγραυλος: 1, 14. 15. Ἄγραυλος Ἀθηνᾶ 1, 13.

Ἄδμητος: 25, 26.

Ἀλέξανδρος: heros Parianorum 35, 11. 17. 22. 26.

Ἀμίλκας: ex Herodoto 15, 14.

Ἀμφιάρεως: 39, 23.

⟨Ἀμφίλοχος: heros Acarnanum 15, 12⟩.

Ἀντίνους: 40, 21.

Ἄργης: apud Orphicos 21, 4.

Ἀρισταῖος: heros Ceorum 15, 10. τὸν αὐτὸν καὶ Δία καὶ Ἀπόλλω νομίζοντες [Pind. Pyth. 9, 64].

Ἄτροπος: apud Orphicos 21, 2.

Βριάρεως: apud Orphicos 21, 3.

Βρόντης: apud Orphicos 21, 4.

Γύγης: apud Orphicos 21, 3.

⟨Δηιόκης: heros Medorum 15, 13⟩.

Διομήδης: apud Homerum 24, 14. 15. 20.

Ἑκατόγχειρες: apud Orphicos 21, 3. 22, 15.

Ἕκτωρ: heros Iliensium 1, 10.

Ἑλένη: Ἑλένη Ἀδράστεια 1, 10.

Ἐρεχθεύς: Ἐρεχθεὺς Ποσειδῶν 1, 13 [cf. CIA I 387 III 276. 805 Pseudoplut. vit. Lycurg. p. 843 b Hesych. s. u. Ἐρεχθεύς Lycophr. 158].

Εὐρώπη: 28, 17.

Ἔχιδνα: apud Orphicos 23, 11. 13.

Ἡρακλῆς: 40, 18. apud Homerum 39, 2. apud Orphicos 20, 25. 26. 22, 14. τὸ Ἡρακλειωτικὸν ἄμμα 23, 3. simulacrum ligneum 5, 6.

Θεαγένης: heros Thasiorum 15, 11.

Θυέστης: incesti et parricidii exemplar 42, 24 [cf. Lucian. de sacrif. 5]. Θυέστεια δεῖπνα 4, 15. τὰ τραγικὰ δεῖπνα Θυέστου 52, 22.

Ἰαπετός: apud Sibyllam 40, 14.

Ἰνώ: 39, 25.

Ἶφιτος: apud Homerum 39, 5.

Ἰώ: apud Herodotum 37, 5.

Κάστωρ: 39, 22.

Κελεός: heros Atheniensium 15, 7. [cf. Hesych. Plut. sympos. 4 p. 667 d].

Centauri: philosophorum exemplum rei non existentis 56, 20 [ἀνυπαρξίας παράδειγμα cf. Sext. Emp. Pyrrh. hypot. 1, 162. adu. math. 3, 41. adu. log. 2, 60. adu. phys. 1, 49. 395. adu. eth. 251 Cic. de deor. nat. 1, 105. 2, 5. Tuscul. 1, 90].

⟨Κλεομήδης: heros Astypalaeensium 15, 1⟩ cf. Paus. 6, 9, 6. 7 Plut. Rom. 28 Cels. ap. Orig. 3, 33 p. 468 b Oenom. ap. Euseb. PE 5, 34 p. 230 b Suid. s. u. Κλεομήδης.

Κλωθώ: apud Orphicos 21, 2.

Κόττος: apud Orphicos 21, 3.

Κύκλωπες: apud Orphicos 21, 3.

Λάχεσις: apud Orphicos 21, 2.

*) Nomina ab Homero commemorata plerumque omisi.

Λευκοθέα: 40, 1.
Λήδα: 28. 17.
Λύσανδρος: heros Samiorum 15, 11 [cf. Durid. ap. Plut. Lys. 18 Athen. 15 p. 696 e].
Μενέλεως: heros Lacedaemoniorum 15, 7 [cf. Isocrat. 10, 63 Paus. 3, 19, 9 Oenom. ap. Eus. 5, 28 p. 223 b Polyb. 5, 18, 3. 10. 22. 3. 8 Liu. 34, 28].
Μετάνειρα: heroina Atheniensium 15, 7.
Μίνως: apud Platonem 13, 11. 12.
⟨*Μόψος*: heros Cilicum 15, 13⟩.
Νερυλλῖνος: heros Troadis 35, 10. 21. 26.
Νῆστις: apud Empedoclem 26, 10. 14.
Οἰδίπους: *Οἰδιποδείους μίξεις* 4, 16.
Ὄνησίλαος: ex Herodoto 15, 14.
Παλαίμων: 40, 3.
Πάνδροσος: 1, 14.
Περσεύς: 40, 18.
Πολυδεύκης: 39, 23.
Πρωτεύς [Peregrinus]: heros Parianorum 35, 11. 17. 22. 26.
Ραδάμανθυς: apud Platonem 13,11.13.
Σαρπηδών: apud Homerum 24, 8. 11.
Σεμέλη: *Σεμέλην αὐτὴν τὴν ἄμπελον καὶ κεραυνὸν τὴν τοῦ ἡλίου φλόγα* 28, 13.
Σεμίραμις: dea Syria 40, 5. 7.
Στερόπης: apud Orphicos 21, 4.
Στύξ: apud Hesiodum [theog. 396] 25, 3.
Τάρταρος: *τὰ δὲ δεσμὰ καὶ τὸν Τάρταρον χρόνον ὑπὸ καιρῶν τρεπόμενον καὶ ἀφανῆγενόμενον* 27,21.
Τηθύς: apud Platonem 30, 5.
Τιτᾶνες: 24, 20. 25. 3. apud Orphicos 21, 6. 8. 22, 28. apud Sibyllam 40, 14. [apud Platonem 30, 6].
Τυνδάρεως: 1, 12.
[*Ὑάκινθος*]: 26, 1. Aeschyli locum ex Platone desumptum falso Athenagoras ad Hyacinthum rettulit; nam ille non de Hyacintho, sed de Achille locutus est.
Φάνης: apud Orphicos 23, 12. 17. [21, 1].
Φίλιππος ὁ Βοντακίδου: ex Herodoto 15, 13.
Φόρκος: apud Platonem 30, 6.
Φυλονόη: *Φυλονόη Ἐνοδία* [?] 1, 12.
Χρόνος: apud Orphicos 20, 25.
Ὠκεανός: apud Platonem 30, 5.
Orphicorum numina: *Ἄργης* 21, 4. *Ἄτροπος* 21, 2. *Βριάρεως* 21, 3. *Βρόντης* 21, 4. *Γύγης* apud Orphicos 21, 3. *Ἑκατόγχειρες* 21, 3. 22,15. *Ἔχιδνα* 23, 11. 13. *Ἡρακλῆς* 20, 25. 26. 22, 14. 23, 3. *Κλωθώ* 21, 2. *Κόττος* 21, 3. *Κύκλωπες* 21, 3. *Λάχεσις* 21, 2. ouum 20, 26. 23, 18.
homines pro diis culti: duo catalogi docte compositi extant 1, 9 sq. et 15, 6 sq. sed utroque loco Athenagoras non probare uolt homines diuinis honoribus a paganis esse affectos, sed uarios et diuersos deos coli, in quem finem ii catalogi compositi sunt qui leguntur Cic. de nat. deor. 3, 39 Cels. ap. Origen. 5, 38 p. 606 e Lucian. Iupp. trag. 42. de sacrific. 10 Minuc. Fel. 6 Tertull. apolog. 24. ad natt. 8. hominum pro diis cultorum catalogus extat doctissimus hom. Clem. 6, 22 = rec. Clem. 10, 25. praeterea cf. e. g. — non omnia affero quae afferri possunt — Cic de nat. deor. 2, 62. 3, 41 sq. Cels. ap. Origen. 3, 34 p. 469 b Max. Tyr. 15, 7 Apul. de deo Socr. 15 Lucian. deor. conc. 12 Paus. 1, 34, 2 [*καταλέξαι δὲ καὶ ἄλλους ἔχω γενομένους τότε ἀνθρώπους οἳ θεῶν παρ' Ἕλλησι τιμὰς ἔχουσι*] Hygin. 224 [qui facti sunt ex mortalibus immortales] Aen. Gaz. p. 38 Boiss. quam facile uero haec duo catalogorum genera inter se confundi potuerint,

docetur Cic. de nat. deor. 3, 39, cf. etiam Clem. protr. 2, 40 p. 35. — *Ἀγαμέμνων Ζεύς* 1, 11. *Ἄγραυλος Ἀθηνᾶ* 1, 13. *Ἀλέξανδρος* 35, 11. 17. 22. 26. *Ἀμίλκας* 15, 14. *Ἀμφιάρεως* 39, 23. ⟨*Ἀμφίλοχος* 15, 12⟩. *Ἀντίνους* 40, 21. *Ἀρισταῖος* 15, 10. *Ἀσκληπιός* 40, 19. *Δηιόκης* 15, 13. *Ἕκτωρ* 1, 10. *Ἑλένη Ἀδράστεια* 1, 10. *Ἐρεχθεὺς Ποσειδῶν* 1, 13. *Ἡρακλῆς* 40, 18. *Θεαγένης* 15, 11. *Ἰνώ* 39, 25. *Κάστωρ* 39, 22. *Κελεός* 15, 7. ⟨*Κλεομήδης* 15, 11⟩. *Λευκοθέα* 40, 1. *Λύσανδρος* 15, 11. *Μενέλεως* 15, 7. *Μετάνειρα* 15, 7. ⟨*Μόψος* 15, 13⟩. *Νερυλλῖνος* 35, 10. 21. 26. *Ὀνησίλαος* 15, 14. *Παλαίμων* 40, 3. *Πάνδροσος* 1, 14. *Περσεύς* 40, 18. *Πολυδεύκης* 39, 23. *Πρωτεύς* 35, 11. 17. 22. 26. *Σεμίραμις* 40, 5, 7. *Φίλιππος ὁ Βουτακίδου* 15, 13. *Φυλονόη* 1, 12.

nomina locorum ciuitatum gentium

Ἀβδηρῖται: 41, 24.
Ἀθηναῖοι: 1, 13. 5, 3. 15, 7. 41, 25. [19, 10].
Αἰγύπτιοι: 1, 17. 15, 17. 37, 12. 20. 38, 4. 20. *Αἴγυπτος* 36, 29.
⟨*Ἀκαρνᾶνες*: 15, 12⟩.
Ἀμαθούσιοι 15, 14.
Ἄργος: 19, 14.
⟨*Ἀστυπαλαιεῖς* 15, 11⟩.
Βούσιρις 38, 8.
Delphi: 19, 11.
Δῆλος 38, 18 [19, 12].
Ἐλευσίς: 5, 5.
Ἕλληνες: 18, 17. 52, 23.
Ἐπίδαυρος: 19, 15.
Ἔφεσος: 19, 8. *Ἐφέσιοι* 41, 24.
Ἡλιούπολις: 36, 24.
Θάσιοι: 15, 10.
Θῆβαι: 36, 24.
Ἴλιεῖς: 1, 10. 15, 9.
Καρχηδόνιοι: 15, 14.
Κεῖοι: 15, 9.
Κίλικες: 15, 13.
Κνίδος: 19, 15.
Κόρινθος: 19, 4.
Κρῆτες: 31, 10.
Λακεδαιμόνιοι: 1, 11. 15, 7.
Μέμφις: 36, 24.
⟨*Μῆδοι*: 15, 13⟩. *Μηδικὴ τράπεζα* 52, 21.
Ὀλυμπία: 15, 11. 35, 18.
Πάριον: 35, 10. 11.
Σάις: 38, 15.
Σάμος: 19, 13. *Σάμιοι* 15, 11.
Σικελοί: 15, 13.
Σύροι: 40, 7.
Τρωάς: 35, 9. *Τρωαδεῖς* 35, 16.

historia

Ἀμίλκας: 15, 14.
Ἀντίνους: 40, 21.
⟨*Δηιόκης*⟩: 15, 13.
Λύσανδρος: 15, 11.
Μηδικὴ τράπεζα 52, 21.
Πρωτεύς: 35, 17.
Σεμίραμις: 40, 5.

Imperatores

edictum Traiani 4, 27. 8, 6. cf. ind. graec. *ὁμολογεῖν*.
Hadrianus Antinoum pro deo haberi iussit 40, 21. edictum de Christianis 45, 1.
Αὐτοκράτορσιν Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Ἀντωνίνῳ καὶ Λουκίῳ Αὐρηλίῳ Κομόδῳ Γερμανικοῖς Σαρματικοῖς, τὸ δὲ μέγιστον φιλοσόφοις 1, 4—6. *ὑμῖν πατρὶ καὶ υἱῷ* 20, 7.
αὐτοκράτορες 14, 11. *μέγιστοι αὐτοκράτορες* 4, 9. *μέγιστοι αὐτοκρατόρων* 20, 3. *μεγάλοι βασιλέων* 1, 7. *ὑμῶν τῶν μεγίστων . . βασιλέων* 3, 6. *ὑμεῖς οἱ βασιλεῖς* 17, 5. cf. 12, 12. *τὴν ὑμετέραν βασιλείαν* 2, 11. *ἰσχύι τῆς βασιλείας* 6, 25 cf. 4, 29. 20, 8. 47, 2. 7. *τὴν βασιλικὴν κεφαλὴν ἐπινεύσατε* 47, 2. *τὴν βασιλικὴν ἑστίαν* 17, 3. *τὰς*

καταγωγὰς βασιλικάς 17, 5. *ὑμᾶς τοὺς ἄρχοντας καὶ δεσπότας* 17, 1. *τοὺς ἄρχοντας* 41, 19. *ἡ ἀρχὴ ὑμῶν* 47, 8. *ἡ ὑμετέρα οἰκουμένη* 1, 7. *πρὸς ὑμᾶς καὶ τὸν ὑμέτερον οἶκον καὶ τὴν βασιλείαν* 4, 29 cf. 47, 6.

καὶ ὑμεῖς καὶ οἱ νόμοι 1, 19. *νόμων οὓς ὑμεῖς καὶ οἱ ὑμέτεροι πρόγονοι πρὸς πᾶσαν δικαιοσύνην ἐξετάσαντες ἐθήκατε* 45, 1. *οὐ πρὸς τῆς ὑμετέρας δικαιοσύνης* 3, 11. *οἱ παρ' ὑμῖν κρινόμενοι* 3, 20.

τὸ πρᾶον ὑμῶν καὶ ἥμερον καὶ τὸ πρὸς ἅπαντα εἰρηνικὸν καὶ φιλάνθρωπον 2, 3. *ταῖς παρ' ὑμῶν εὐεργεσίαις* 3, 8.

τῇ ὑμετέρᾳ συνέσει 2, 7. *συνέσει . . πάντων ὑπερέχετε* 6, 25. 29, 3. *συνέσει . . τοὺς ἄλλους προὔχοντες* 8, 18. *συνέσει πάντας ὑπερφρονοῦντες* 41, 31. *δι' ὑπερβολὴν συνέσεως* 11, 7.

βασιλέων φιλοσόφων 12, 12. *ἀπὸ φιλοσοφίας καὶ παιδείας πάσης ὁρμώμενοι* 3, 19. *ὑμῶν τὸ φιλομαθὲς καὶ φιλάληθες* 4, 11. *ὑμᾶς φιλομαθεστάτους καὶ ἐπιστημονεστάτους ὄντας* 10, 6. *ὅσον συνέσει καὶ ἰσχύι τῆς βασιλείας πάντων ὑπερέχετε, τοσοῦτον καὶ τῷ πᾶσαν παιδείαν ἀκριβοῖν πάντων κρατεῖτε, οὕτω καθ' ἕκαστον παιδείας μέρος κατορθοῦντες ὡς οὐδὲ οἱ ἐν αὐτῆς μόριον ἀποτεμόμενοι* 7, 1. *ὑμᾶς πάντα λόγον κεκινηκότας* 31, 12. *ἐν πᾶσιν καὶ ὑπὲρ πάντας τοῖς παλαιοῖς συγγιγνόμενοι* 18, 11. *οἳ ἀμεινον τὰ παρ' ἑκάστοις τῶν πεφυσιολογηκότων οἴδατε* 27, 30.

τῶν μεγίστων καὶ φιλανθρωποτάτων καὶ φιλομαθεστάτων βασιλέων 3, 6. *ὦ πάντα ἐν πᾶσι φύσει καὶ παιδείᾳ χρηστοὶ καὶ μέτριοι καὶ φιλάνθρωποι καὶ τῆς βασιλείας ἄξιοι* 47, 1.

cultus deorum populares tolerant 1, 19.

legati: *τοὺς ὑφ' ὑμῶν καταπεμπομένους ἡγεμόνας τῶν ἐθνῶν* 45, 3.

ludi 45, 18.

uita

status imperii: *οἱ μὲν καθ' ἕνα ἰσονομοῦνται, αἱ δὲ πόλεις πρὸς ἀξίαν τῆς ἴσης μετέχουσι τιμῆς, καὶ ἡ σύμπασα οἰκουμένη . . βαθείας εἰρήνης ἀπολαύουσιν* 2, 5.

ludi 45, 16.

puerorum prostitutio 44, 15.

nomina artificum

Ἀγγελίων: 19, 3.

Δαίδαλος: 19, 5. 11.

Ἔνδοιος: 19, 11.

Θεόδωρος: 19, 5. 12.

Κλεάνθης ὁ Κορίνθιος: 18, 21.

κόρη Κορινθία: 18, 22.

Κράτων ὁ Σικυώνιος: 18, 21. 23.

Πραξιτέλης: 19, 15.

Σαύριος ὁ Σάμιος: 18, 20. 23.

Σμῖλις: 19, 5. 14.

Τεκταῖος: 19, 13.

Τηλεκλῆς: 19, 12.

Φειδίας: 19, 14. 16.

statuae deorum et heroum

τὸ τῆς Ἀθηνᾶς . . τὸ ἀπὸ τῆς ἐλαίας: 19, 9. *ἡ Καθημένη* 19, 11.

Ἀλέξανδρος: Parii 35, 12. 19.

Ἀπόλλων: Deli 19, 12. Delphis 19, 11.

Ἄρτεμις: Deli 19, 12. Ephesi 19, 8.

Ἀσκληπιός: Epidauri 19, 15.

Ἀφροδίτη: Cnidi 19, 15.

Ἥρα: Argis 19, 14. Sami 19, 13.

Ἡρακλῆς: 5, 6.

Κρόνος: 27, 26.

Νερυλλῖνος: Alexandriae Troadis 35, 10. 13.

Πρωτεύς: Parii 35, 11. 19.

poetae et scriptores praeter philosophos

Ἀλέξανδρος: cum sacerdotibus Aegyptiorum conuenisse dicitur 36, 23.

Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος ἐπικαλούμενος: genus ad ipsos deos refert 38, 1.
Εὐριπίδης: de paganorum diis dubitauit, unum deum credidit 5, 23.
Ἡρόδοτος: cum sacerdotibus Aegyptiorum conuenit 36, 23. *μυθοποιός* 37, 23.
Ἡσίοδος: iudicium Herodoti 18, 14. 12.
Ὅμηρος: iudicium Herodoti 18, 14. 12. Orpheum sequitur 20, 18.
Ὀρφεύς: theologiae Graecorum auctor 20, 16.
Σίβυλλα: a Platone commemorata 40, 11.
Σοφοκλῆς: unum deum caelestem credidit 6, 8.

philosophi

Ἀριστοτέλης: 6, 22. 7, 15. 33, 25.
Δημόκριτος: fuga 41, 23.
Διαγόρας: 5, 3. 13.
Ἐμπεδοκλῆς: 26, 22. 31, 25. cf. ind. auct.
Epicurei: tanguntur 72, 13. 78, 2.
Ἡράκλειτος: fuga 41, 23.
Θαλῆς: 29, 15.
Λῦσις: 6, 15.
Ὄψιμος: 6, 15.
οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου: 17, 15.
Πλάτων: 6, 22. 17, 13. 21, 17. 29, 19. 31, 4. cf. ind. auct.
doctrina Platonicorum de incorporalibus intellegibilibus corporalibus 46, 22—30 cf. ind. gr. *εἶδος ἐπισύνθεσις νοητός*.
ex Platonicorum philosophia desumpta sunt quae A. docet de discrimine dei et materiae [cf 21, 15sq.] 5, 8sq. 15, 26sq. 26, 25. 23, 22. 26, 16. 31, 17 cf. *ὕλη*; de deo intellegibili 5, 10. 27. 10, 24. 16, 3. 21, 16. 28, 8. 30, 9; de *τῷ ὄντι* 5, 18. 8, 12. 16, 3. 21, 15; de daemonibus materiae addictis 31, 23. 33, 5. 36, 13 cf. *ὕλη*; de triplici prouidentia 33, 26—34, 22. 32, 4—11 cf. *πρόνοια*; de serie angelorum hominum bestiarum 58. 14sq. 61, 30sq. 67, 12sq. 72, 3sq. [sed cf. infra 'Stoici'] cf. *ἀθάνατος κρείττων νοητός οὐσία ὑπόβασις*; de anima immortali [74, 28sq. 76, 31 cf. *ἀθάνατος ατελεύτητος*] et uaticinii capaci 36, 18 [cf. Aristot. ap. Sext. adu. phys. 1, 120 Aet. 5, 1, 4 Dicaearch. ap. Cic. de diuin. 1, 5. 113 Posidon. ibid. 127]. de ideis cf. *εἶδος*; de cognitione et intuitione dei et intellegibilium pro fine hominis constituto 66, 20. 78, 32. 63, 25 [cf. praeter Philonem Cels. 7, 45 p. 727b. 8, 63 p. 789b Albin. isag. 27 p. 179]. quae ad Aristotelem referri possunt uelut *ἰδέα καὶ ἐνέργεια* 11, 13, *ἡ κατὰ τὸ εἶναι αἰτία* 48, 6. 62, 25sq., *τὰ πρῶτα* [cf. ind. gr.], ea quoque Platonicis debentur in arte logica Aristotelis fidis asseclis.
Πρωτεύς [Peregrinus]: 35, 11. 17. 22. 26.
Πυθαγόρας: 46, 28. mors 41, 22. *Πυθαγορικοί* 6, 18 [17, 8].
οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, Στωικοί: 7, 21. [17, 18]. 21, 19. 26, 27. 27, 4. accurata Stoicorum philosophiae notitia Athenagorae non praesto fuit. aut ex compendiis uelut Aetii collectione [7, 20sq. 16, 24. 27, 4sq.] illorum opiniones desumpsit aut ex communi omnium aliquo modo philosophantium notitia uelut demonstrationem prouidentiae ex mundi pulcritudine et praestantia deductam [5, 13sq. 6, 5sq. 16, 24] siue spiritum et mundi rectorem [6, 7. 7, 13] et materialem [32, 5] siue sensus ratione discretos 63. 3 siue *ἀκολουθίαν* et *εἱρμόν* [cf. ind.] siue quattuor uirtutes [75, 16sq.] siue multas illas uoces

quas Stoicorum esse in indice adnotaui, aut denique ex ipsa Platonicorum philosophia, quae illo tempore multa Stoicis debebat, sicut e. g. *τὸ προσεχὲς τέλος* [cf. *προσεχής*], *φυσικαὶ ἔννοιαι* [cf. *ἔννοια*]. quod animalia ratione carere et natura usui humano destinata esse dixit 42, 14. 58, 21 sq. 61, 32—62, 4. 62, 13—15. 77, 29 sq., in hac re Athenagoras Christianus sicut Philo Iudaeus [quod deus imm. 10 p. 479 de praem. et paen. 15 p. 422 de uit. contempl. 1 p. 473] Stoicorum doctrinam [Origen. c. Cels. 4, 74 p. 559 b Plut. de soll. an. 2 p. 960 b Porphyr. de abst. 1, 4—6] Platonicae [praeter Plutarchum et Porphyrium cf. Cels. ap. Orig. l. c.] praetulit.

Σωκράτης: ex more scholastico nomen pro exemplo ponitur 9, 2. mors 41, 25.

Φιλόλαος: 6, 13.

philosophorum rixae 12, 21. disputationes dialecticae 12, 12—16 [cf. Max. Tyr. 7, 8]. philosophiae capita 8, 15. *τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ θεολογικοῦ λόγου* 14, 9 [cf. 27, 31. *τὸ θεολογικὸν μέρος* 11, 22]. philosophorum [Pythagoreorum Platonis Aristotelis] sententiae de deo 6, 13—7, 29; de mundo [Pythagoreorum Platonis Peripateticorum Stoicorum] 17, 8—20; [de aeternitate mundi [Platonis Stoicorum] 21, 15—22, 2; de deorum allegoriis [Empedoclis Stoicorum physiologorum] 26, 9—29, 2; de daemonibus [Thaletis Platonis] 29, 15—31, 11; de animarum migratione [Pythagorae Platonis] 46, 27—30. philosophorum testimonia ueritatis Christianae 21, 15. 29, 14. poetae et philosophi uerum deum diuinatione quadam senserunt, sed non nouerunt quoniam a deo ipso discere noluerunt 5, 22. 23. 8, 1—22 [poetas et philosophos, diuinae reuelationis instrumenta, componere solebant Platonici; cf. Plutarch. de Is. et Osir. 45 p. 369 b Max. Tyr. 10, 1. 3. 4 Cels. ap. Orig. 4, 36 p. 529 b. 6, 42 p. 663 e. 7, 28 p. 713 d. 41 p. 723 d]. philosophorum de resurrectione opinio 51, 31. philosophi prouidentiam credentes [Platonici et Stoici] 71, 21. philosophorum persecutiones cum Christianis comparatae 41, 22 sq. philosophi ex uita, non ex doctrina iudicantur 3, 31 sq. [locus ex Iustini apologia 1, 7 p. 24 desumptus].

Christiani

Ἡσαΐας 10, 8.

Ἱερεμίας 10, 8.

Μωσῆς 10, 7.

Χριστιανοί 2, 8. 3, 5. 25, 30.

edictum Traiani 4, 27. 8, 6. Chr. coram praeside prouinciae accusati 41, 19. 45, 2. persecutiones 2, 11 sq. 4, 31. Christianorum serui interrogati 45, 12. fama uolgaris de Chr. 3, 4. 4, 10. 13. 12, 1. 41, 18 cf. *κοινὸς ὄνομα οἱ πολλοί. τρία ἐγκλήματα* 4, 15. 41, 15. preces pro salute Caesaris 47, 5. imperium Caesaris a deo institutum 20, 8; cum imperio diuino comparatur 20, 6. 32, 11. Christiani Caesari pie oboediunt 2, 11. 4, 29.

leges de matrimonio 43, 23. caelibatus uoluntarius 43, 27 sq. ludorum spectatio defensa 45, 18. abortus et infantium expositio 45, 21 sq. alterum matrimonium 44, 5. patris matris fratris sororis appellationes 43, 11 sq. osculum fraternum 43, 16. *οἱ ἁπλοί* 12, 25. *δόγματα* 12, 5—14, 3 43, 1. 10. 16. 44, 5.

76, 10. uita Christiana 13, 7. 10. 42, 10. 44, 24sq. 47, 3.
disciplina et doctrina: *ὁ λόγος* 4, 8 [cf. 5, 17]. 12, 26. 20, 3. *ὁ καθ' ἡμᾶς λόγος* 4, 12. 10, 4. 11, 27. 43, 9. *ὁ λόγος ἡμῶν* 5, 17. *ἡ προαίρεσις* 12, 27. 20, 6. reuelatio per prophetas 8, 15sq. 10, 3sq. 11, 14sq. 32, 21. 33, 3. philosophica doctrinae diuinitus reuelatae expositio et demonstratio: *τὸν λογισμὸν ἡμῶν τῆς πίστεως* 8, 24. *ἡμῶν τοὺς λογισμούς* 10, 5. *λογισμὸν τῆς προαιρέσεως ἡμῶν* 20, 5. *τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ, τὴν γνῶσιν, τὴν ἐνέργειαν, τὰ τούτοις ἐφεξῆς καθ' εἰρμὸν ἑπόμενα καὶ τὸν τῆς εὐσεβείας ἡμῖν ὑπογράφοντα λόγον* 48, 13—15 cf. 64. 8sq. 69, 16. *αἱ πρῶται ὑποθέσεις* 49, 20. 71, 23. *πολλοὶ τὸν τῆς ἀναστάσεως λόγον διαλαμβάνοντες* 65, 5. cf. *ἀκολουθία διαλαμβάνειν εἰρμός ἔννοια.*
deus unus: demonstratio philosophica 8, 23—10, 2; ex V.T. 10, 3—31.
deus describitur: intellegibilis 5, 10. 27. 10, 24. 16, 3. 21, 16. 28, 8. 30, 9. cf. *λόγος νοῦς ὕλη. — τὸ ὄν* 5, 18. 8, 12. 16, 3. 21, 15. *τὸ ὄντως θεῖον* 8, 19. *ὁ ὄντως θεός* 13, 20. 16, 23.
τὸν ἀγένητον καὶ ἀίδιον καὶ ἀόρατον καὶ ἀπαθῆ καὶ ἀκατάληπτον καὶ ἀχώρητον . . . φωτὶ καὶ κάλλει καὶ πνεύματι καὶ δυνάμει ἀνεκδιηγήτῳ περιεχόμενον 10, 22—25. a Platone item atque a Christianis describitur 30, 9sq. *τῷ τοῦ θεοῦ ἀγαθῷ ὃ κατὰ συμβεβηκός ἐστιν αὐτῷ καὶ συννπάρχον ὡς χρόα σώματι οὗ ἄνευ οὐκ ἔστι* 31, 28sq. 33, 13. *τελείως ἀγαθὸς ὢν ἀιδίως ἀγαθοποιός ἐστιν* 35, 7. *τὴν ἐπὶ πάσης τῆς δημιουργίας θεωρουμένην ἀγαθότητα καὶ σοφίαν* 62, 9. *μόνος ἀίδιος ὁ ἀγένητος θεός* 41, 3. *τὸν ἀγένητον θεόν* 29, 20 cf. 16, 3. *τῷ ἀγενήτῳ καὶ ἀιδίῳ καὶ διὰ παντὸς συμφώνῳ θεῷ* 26, 26. *ἀγένητον καὶ ἀίδιον* 5, 10. 7, 7. 27, 5. *τὸν ἀίδιον θεόν* 30, 9. *ἀγένητος καὶ ἀπαθὴς καὶ ἀδιαίρετος* 9, 3. *τὸν οὐράνιον* [cf. 6, 11. 28, 20. 33, 8. 36, 5] . . *τὸν ἀγένητον* 31, 8. 9. *ἀθάνατον καὶ ἀκίνητον καὶ ἀναλλοίωτον* 27, 24. *οὔτε μεταβάλλει οὔτε μεταπίπτει* 27, 29. *πάντα ὁ θεός ἐστιν αὐτὸς αὑτῷ, φῶς ἀπρόσιτον, κόσμος τέλειος, πνεῦμα δύναμις λόγος* 17, 6. *σοφός . . παντὸς ἀπροσδεής* 61, 21—23. *ἀνενδεὴς καὶ ἀπροσδεής* 14, 15. *ἀνεπιδεὲς καὶ κρεῖττον ἐπιθυμίας τὸ θεῖον* 39, 20. *πάντα φῶς ὄντα* 42, 7. *τοῦ μεγέθους τοῦ θεοῦ* 28, 19. *τῆς μεγαλοπρεπείας καὶ τῆς ἐπὶ πᾶσι σοφίας* 63, 25. *τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σοφίαν* 51, 4. *δύναμις καὶ σοφία* 51, 23. 52, 31. 57, 13. 62, 18. *δυνάμει καὶ ἰσχύι* 31, 27. *τὸ παρ' ἀνθρώποις ἀδύνατον παρὰ θεῷ δυνατόν* 58, 6. *τὸ τῷ θεῷ βουλητὸν πάντως δυνατὸν καὶ κατὰ τὴν τοῦ βουληθέντος ἀξίαν* 59, 19. — *τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ . . τὴν γνῶσιν . . τὴν ἐνέργειαν* 48, 13.
deus mundi creator et rector: 9, 4—10, 2. 14, 16—21. dei opera clara dei ueri testimonia 5, 13sq. 6, 5sq. 16, 24. deus materiam in mundi ordinem et formam disposuit 11, 11—13. 16, 10—18, 6. 22, 5—7. 51, 15sq. 52, 32. *ἃ ἐποίησέ τε καὶ ἐκόσμησεν* 9, 6. *τὸν διακοσμήσαντα τὸ πᾶν τοῦτο* 8, 3. *ὑφ' οὗ γεγένηται τὸ πᾶν . . καὶ διακεκόσμηται* 10, 26. *τῶν στοιχείων διακεκοσμημένων* 28, 25. *τοῖς ὑπ' αὐτοῦ διακεκοσμημένοις* 32, 9. *τῆς ὕλης διακριθείσης ὑπὸ*

τοῦ θεοῦ 26, 16. εἰ μὴ ὄντα κατὰ τὴν πρώτην σύστασιν ἐποίησεν τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα καὶ τὰς τούτων ἀρχάς 51, 9. 10. ὁ κόσμος οὐχ ὡς δεομένου τοῦ θεοῦ γέγονεν 17, 6. τὸ ποιητὸν τοῦ θεοῦ καλόν 44, 19. τὰ οὐράνια καὶ τὸν τούτων ποιητήν 36, 5. τὸν δημιουργὸν τῶν ὅλων 7, 12. ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς δημιουργός 14, 13. ὁ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς κόσμου 11, 23. ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητής 5, 18. 8, 23. 41, 13. 70, 7. τῷ ποιητῇ τῶν ὅλων 31, 3. τοῦ πατρὸς καὶ ποιητοῦ τῶν ὅλων 36, 11. ὁ τοῦ κόσμου ποιητής 9, 8. 12. 21. 10, 1. τοῦ τὸν κόσμον πεποιηκότος 9, 5. τῷ πεποιηκότι καὶ ἡμᾶς καὶ τὸν κόσμον 13, 6. — οὐδὲν τῶν ὑπὸ θεοῦ γενομένων μάταιον κατά γε τὴν τοῦ ποιήσαντος γνώμην 62, 5. 24. 67, 5 sq. 61, 22. omnium specierum naturas et fines in creatione deus constituit 57, 14; animalium 56, 24. 58, 25; hominis 34, 15 sq. 42, 13—15. 43, 3. 4. 44, 10. 50, 3. 4. 60, 24—63, 31. 65, 17—69, 19. 59, 9. 64, 2 sq. 26 sq. 65, 15. 68, 19. 69, 22—28. 78, 29 sq. — prouidentia 72, 1. 2. 13 sq. 10, 27. 14, 21. τοῦ δημιουργήσαντος καὶ διοικοῦντος τόδε τὸ πᾶν 52, 31; cf. πρόνοια.

filius dei: quid significet 11, 8—14. 13, 20—23. 17, 8. 31, 19—22. υἱὸς τοῦ θεοῦ 10, 28. 11, 2. 7. υἱός 11, 5. 19. 13, 21. ὁ παῖς 11, 8. 13, 20. ὁ παρ' αὐτοῦ λόγος 5, 19. 10, 26. 11, 24. 13, 20. 20, 10. 41, 14. ὁ λόγος 43, 16. 46, 2. θεία οἰκονομία 25, 9.

spiritus sanctus: quid sit 11, 5—7. 16—18. 13, 20—23. 17, 7. 31, 19—22. spiritus per prophetas locutus 8, 15—22. 10, 8—11. 11, 14—18. spiritu mundus regitur 6, 7. 7, 13.

angeli: a deo creati et prouidentiae secundi gradus [cf. πρόνοια] praepositi 11, 21—26. 32, 5—18. αἱ νοηταὶ φύσεις 58, 14. νοηταὶ οὐσίαι 66, 21. οἱ κρείττονες 67, 15. immortalitas 58, 14—16. 61, 30—32. 67, 14—16. 26—29.

daemones: et angeli infideles et gigantum ab angelis cum mulieribus procreatorum animae 31, 22 – 33, 12. prouidentiae tertii gradus [cf. πρόνοια] praepositi 34, 19—22. idololatriae auctores 34, 23—36, 20. philosophorum sententiae 29, 15—31, 11.

diabolus: τὸ περὶ τὴν ὕλην ἔχον πνεῦμα 32, 4—7. ὁ τῆς ὕλης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ εἰδῶν ἄρχων 32, 20. 24. 25. 33, 5. 12—14. 34, 20.

origo mali et erroris: 31, 23—32, 16. 4, 25. 26. 41, 20—22. 48, 4—7. 60, 11. 12. [cf. e. g. Menandr. frg. 407 M. Aurel. 6, 36 Max. Tyr. 41, 4 Clem. strom. 7, 89 p. 887].

homo: ἡ αἰτία τῆς γενέσεως τοῦτ' ἔστιν ἡ τοῦ δημιουργήσαντος γνώμη καθ' ἣν ἐποίησεν ἄνθρωπον 50, 3. 4. 60, 24—26. 31—63, 31. 64, 26—28. 69, 26—28. ἡ κοινὴ ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων φύσις 60, 26. 27. 64, 28—33. 65, 17—69, 19. 69, 26—28. 78, 21—29. ex corpore et anima compositus 58, 32—59, 6. 62, 29—63, 10. 63, 18. 65, 25—67, 8. 70, 20—71, 20. 73, 16—77, 1. 78, 7—29. mors i. e. separatio animae a corpore 46, 10. 11. 67, 31. 68, 18. 71, 11—14. 72, 17. 73, 6—11. 78, 7. 8. 14—17. anima corpus regit 46, 13. 14. 63, 2—5. homo secundae et tertiae prouidentiae subiectus 34, 16—22. ὡς μὲν ἐνδεὴς δεῖται τροφῆς, ὡς δὲ θνητὸς διαδοχῆς [cf. 61, 15—20. sententia est Aristotelis; cf. Philon. de incorr. mund. 13 p. 495 ἐξ

ἀιδίου κατὰ διαδοχὰς ἐξ ἀνθρώπων βλαστάνουσιν ἄνθρωποι . . τῆς . . φύσεως ἀοράτως ἕκαστα καὶ τῶν τοῦ σώματος καὶ τῶν τῆς ψυχῆς διαπλαττούσης μερῶν καὶ ὅπερ οὐκ ἴσχυσε λαβεῖν ἡμῶν ἕκαστος, τοῦθ' ἅπαντι τῷ γένει δωρησαμένης, τὸ ἀθάνατον], *ὡς δὲ λογικὸς δίκης* 70, 19. 20. hominis finis cognitio dei 62, 18. 63, 25. 66, 21. 22 [cf. *νοητός*]. 78, 32 et uita aeterna 58, 29. 65, 25—67, 8. 69, 28—30. 77, 11—79, 6. liberum arbitrium 32, 11—16.

deus iudex: *ὁ μέγας δικαστής* 13, 10. 42, 17. *πάντων τῶν ὁπωσοῦν ὄντων ἢ γινομένων ἔφορος ἔργων τε καὶ βουλευμάτων κριτής* 72, 2. 3. supremum iudicium 13, 3—14, 3. 42, 3—17. 43, 5. 6. 20. 21. 45, 22. 23. 46, 8—15. 60, 27—30. 65, 5—16. 70, 18—71, 20. 71, 28—75, 9. 78, 33—79, 6.

resurrectio: 46, 15—31. multi de resurrectione scripserunt 48, 7—10. multi ad solum iudicium rettulerunt, sed falso 65, 5—16. *τὰς παρὰ τῷ πολλῶν φερομένας διαπορήσεις* 52, 1—29 [cf. Tertull. de resurr. 4]. philosophi dubitant 48, 15—17. 51, 31, etiam Stoici et Platonici 49, 19—21. cf. M. Aurel. 4, 21.

Athenagoras: philosophus Platonicus fuit cf. ind. rer. *Πλάτων Στωϊκοί*. scripsit Supplicationem a. 176—180 cf. Mommsen. ap. Otton. p. LXIX. Iustini certe apologiam nouit, unde pauca desumpsit [cf. *ὄνομα* 3, 31sq. = Iust. 1, 7p. 24]; de aliis auctoribus Christianis non constat. sicut Iustinus, et ipse defensioni contra calumnias et expositionem breuem doctrinae et disciplinae Christianae [10, 3—14, 7. 31, 19—34, 22. 42, 26—44, 12] et multas disputationes contra gentilium superstitionem inseruit, morem secutus Iudaeorum apologetarum, cf. Ioseph. c. Apion. 2, 145sq. 172. 176sq. 236sq.

Orationem de resurrectione post Supplicationem scripsit; sed non multo post, quoniam in illa eam commemorauit quasi in manibus haberet 46, 31. est acroasis [77, 8] philosophica ad homines paganos et philosophiae operam dantes sed in fidem Christianam recipi paratos [77, 9] habita : qua de causa Stoici et Platonici, prouidentiae propugnatores [71, 21], communia cum Christianis fundamenta habere dicuntur [49, 20]. ut Theo [prog. p. 250 W.] *θέσιν*, quae legitima *ἀκροάσεως* forma est [cf. p. 243 W.], ita institui iubet ut primo *τὸ δυνατὸν* et *τὸ ῥᾴδιον* demonstretur, ita A. primo hoc probat 50, 15—58, 9. distinguit orationem pro ueritate et de ueritate [cf. *ἀλήθεια*] dispositionem sollemnem Academicorum secutus qui post Philonem Larissaeum *θέσει* philosophicae multum operae dabant: cf. Philon. ap. Stob. ecl. 2, 7 p. 40 W. *ὡς ἰατροῦ . . τὸ προσάγειν ἐστὶ θεραπείαν τὰ μὲν ἐν τῷ προεκκομίσαι τὰ νοσοποιὰ τῶν αἰτίων* [cf. 49, 10], *τὰ δ' ἐν τῷ τὰ παρασκευαστικὰ τῆς ὑγιείας ἐνθεῖναι, οὕτως αὖ κἀπὶ τῆς ἐπιστήμης ἔχει· . . . . πειρᾶται τὰ θεραπευτικὰ προσάγειν . . διμερῶς· τὸ μὲν γὰρ ὑπεξαιρετικὸν τῶν ψευδῶς γεγενημένων δοξῶν, δι' ἃς τὰ κριτήρια νοσοποιεῖται τῆς ψυχῆς, προσάγει λόγον, τὸ δὲ τῶν ὑγιῶς ἐχουσῶν ἐνθετικόν*. Albin. isag. 6 p. 150 H. *δεῖ πρῶτον μὲν ἐκκαθᾶραι τὰς*

ψευδεῖς δόξας τῶν ὑπολήψεων· οὐδὲ γὰρ οἱ ἰατροὶ νενομίκασι πρότερον τῆς προσφερομένης τροφῆς ἀπολαῦσαι τὸ σῶμα δύνασθαι, εἰ μὴ τὰ ἐμποδίζοντα ἐν τούτῳ τις ἐκβάλλει μετὰ δὲ τὸ ἐκκαθᾶραι ἐπεγείρειν καὶ προκαλεῖσθαι δεῖ τὰς φυσικὰς ἐννοίας καὶ ταύτας ἐκκαθαίρειν καὶ εὐκρινεῖς ἀποφαίνειν ὡς ἀρχάς. ἐπὶ τούτοις ὡς προκατεσκευασμένης τῆς ψυχῆς δεῖ αὐτῇ τὰ οἰκεῖα ἐμποιεῖν δόγματα καθ' ἃ τελειοῦται [= 64, 8—15] Plat. soph. 230c. acroasi philosophicae aptae sunt et crebrae definitiones generales [49, 25sq. 50, 15sq. 58, 10sq. 64, 8sq. 73, 6sq.] et accuratae argumentorum dispositiones; sermo ipse uocabulis philosophorum propriis refertus, magno periodorum ambitu large et commode fluens, longe distans a Supplicationis artificiis oratoriis. sententiis interruptis [13, 15. 17. 15, 15. 16, 10. 19, 4. 9. 25. 21, 13. 23, 4. 24, 1. 8. 15. 17. 21. 23. 25. 25, 4. 21. 24. 26, 3. 6. 33, 6. 34, 1. 35, 10. 11. 19. 39, 3. 6. 10. 40, 1. 3. 7. 10], uocabulis quaesitis, uerborum similium coaceruatione [1, 8. 18. 20. 2, 11. 14. 3, 2. 6. 8, 15. 10, 22sq. 11, 25. 15, 20. 16, 3. 7. 15. 17, 7. 19, 20. 20, 16sq. 23, 27. 25, 2. 19. 26. 26, 25. 27, 24. 31, 8. 34, 8sq. 36, 10sq. 41, 7. 42, 6. 46, 16. 47, 1], antithetis [2, 5. 17. 3, 22. 23. 5, 20. 12, 13. 14. 25—27. 34, 16sq. 40, 26. 46, 4sq.], anaphoris [13, 20sq. 14, 16sq. 15, 12. 23. 26. 19, 18. 19. 23, 29. 24, 2. 13. 25, 4. 8. 38, 4sq. 39, 5. 41, 1. 2], multis aliis.

Index graecus*)

*ἀβούλητος: τὸ ἀβούλητον ἢ ὡς ἄδικόν ἐστιν ἀβούλητον ἢ ὡς ἀνάξιον 58, 10. 50, 8. 13.

ἀγαθοποιός: ὁ θεὸς τελείως ἀγαθὸς ὢν ἀιδίως ἀγαθοποιός ἐστιν 35, 7. cf. Sext. Emp. adu. eth. 70 παρ' ὃ καὶ ὁ Πλάτων συνιστὰς ὅτι φύσει ἀγαθόν ἐστιν ὁ θεός, ἀπὸ τῶν ὁμοίων ἐπικεχείρηκεν. ὡς γὰρ θερμοῦ, φησίν, ἴδιόν ἐστι τὸ θερμαίνειν καὶ ψυχροῦ ἴδιόν ἐστι τὸ ψύχειν, οὕτω καὶ ἀγαθοῦ ἴδιόν ἐστι τὸ ἀγαθοποιεῖν. τἀγαθὸν δέ γε ὁ θεός· ἴδιον ἄρα ἐστὶ θεοῦ τὸ ἀγαθοποιεῖν [haec apud Platonem ipsum non leguntur]. Plut. de Is. et Os. 42 p. 368b ὁ Ὄσιρις ἀγαθοποιὸς καὶ τὸ ὄνομα πολλὰ φράζει, οὐχ ἥκιστα δὲ κράτος ἐνεργοῦν καὶ ἀγαθοποιόν.

ἀγαθότης: διὰ . . τὴν ἐπὶ πάσης τῆς δημιουργίας θεωρουμένην ἀγαθότητα 62, 9 [cf. Philon. q. deus imm. s. 23 p. 289 εἴτις μ' ἔροιτο τίς ἡ αἰτία γενέσεως κόσμου, μαθὼν παρὰ Μωυσέως ἀποκρινοῦμαι ὅτι ἡ τοῦ ὄντος ἀγαθότης ἐστί, πρεσβυτάτη τῶν χαρίτων οὖσα ἑαυτῇ]. τῆς τοῦ δόντος ἀγαθότητος 66, 22.

ἀγαλματοφορεῖν: τοῖς ἐν ἑαυτοῖς ἀγαλματοφοροῦσι τὸν ποιητήν 62, 15. cf. Phil. de opif. mund.

---

*) Vocum asterisco notatarum non omnia exempla attuli.

23 p. 16 (ὁ νοῦς) *τρόπον τινὰ θεὸς ὢν τοῦ φέροντος καὶ ἀγαλματοφοροῦντος αὐτόν.* 47 p. 33 *ψυχῆς λογικῆς ἣν ἔμελλεν ἀγαλματοφορήσειν ἀγαλμάτων τὸ θεοειδέστατον.*

**ἄγειν*: *θεὸν ἄγοντες τὸν ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντός* 41, 13. *τὰ θηρία θεοὺς ἄγουσιν* 15, 20. *ὑμᾶς πάντα ἐν πᾶσιν ἄγουσι τῇ δόξῃ* 17, 4. *ἕνα θεὸν ἄγει* 5, 17. 10, 27. *τοὺς ἄγοντας θεὸν πατέρα καὶ υἱὸν θεὸν καὶ πνεῦμα ἅγιον* 11, 19. *τοὺς αὐτοὺς ταῖς πόλεσι θεοὺς ἄγειν* 14, 11. 15, 4. *οὐ τοὺς αὐτοὺς πάντες ἄγουσι θεούς* 15, 24. 25. — *τοῖς ἄγουσιν καὶ ἁρπάζουσιν ἡμᾶς* 2, 20. *ἄγεσθαι καὶ φέρεσθαι* 34, 11.

**ἄγνοια*: *ὑμεῖς οὐ πρὸς ἀγνοίας ἐξαμαρτήσετε* 4, 12. *ἀγνοίᾳ τῆς ἀληθοῦς περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείας* 37, 9. *ζόφος τις βαθὺς κατακέχυται τῆς γῆς ἀγνοίᾳ καὶ σιγῇ κρύπτων αὐτούς τε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς τούτων πράξεις* 71, 30.

ἄδεια sine uerecundia: *τοῖς μὲν ἐπ᾽ ἀδείας ἐξεῖναι καὶ λέγειν καὶ γράφειν περὶ τοῦ θείου ἃ θέλουσιν* 8. 5. *νόμῳ φύσεως καὶ πρὸς ἕνα καιρὸν τὸν τῆς τεκνοποιίας, οὐκ ἐπ᾽ ἀδείας, μίγνυται* 4, 21. *τὸ ἐπ᾽ ἀδείας καὶ ἀδιαφόρως μίγνυσθαι* 42, 21. cf. Luc. Tim. 14 *οὐδὲ ἐπ᾽ ἀδείας χρωμένους τῷ ἔρωτι κυρίους γε ὄντας.*

ἄδηλος uox philosophorum: *ὄψιν τῶν ἀδήλων νοῶν τὰ φαινόμενα* 6, 5.

ἀδιάφορος uox philosophorum: *ἐπ᾽ ἀδείας καὶ ἀδιαφόρως μίγνυσθαι* 42, 21. ⟨*περὶ τὰς μίξεις*⟩*ἀδιάφοροι εἶναι* 42, 27.

**ἄδικος*: *τὸ ἄδικον ἢ περὶ αὐτὸν θεωρεῖται τὸν ἀναστησόμενον ἢ περὶ ἄλλον τινὰ παρ᾽ αὐτόν* 58, 11. *περὶ τὸ μὴ ὂν οὐδὲν ἄδικον* 58, 19. *παρ᾽ οἷς οὐδεμία τοῦ δικαίου κρίσις, οὐδὲ μέμψις ἀδικίας* 58, 30.

ἀδολεσχεῖν: *τοῖς ἀδολεσχοῦσιν* 2, 26.

ἀθάνατος: *ὡς ἀθάνατος οὖσα . . ψυχή* 36, 18. *ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου* 63, 18. 65, 25. 78, 6. *ἀθανάτῳ φύσει* 76, 31. — *ἐπὶ τῶν καθαρῶς ἀφθάρτων καὶ ἀθανάτων* 67, 14. *τῶν ἐξ ἀρχῆς γενομένων ἀθανάτων* 67, 18. *τῶν ἀθανάτων ἀνενδεῶν ὄντων* 61, 30. *τῇ τῶν ἀθανάτων διαμονῇ* 67, 27.

ἄθεος: *οὐκ ἐσμὲν ἄθεοι* 5, 1. 7, 12. 10, 22. 41, 13. *ἀθέους καλουμένους* 11, 21. *μὴ ὡς περὶ ἀθέων ἔχειν* 12, 5. *ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι οὐκ ἔδοξαν ἄθεοι* 5, 22. 7, 11. *τοὺς ἐπὶ τοῖς τοιούτοις μύθοις φιλοθέους, μᾶλλον δὲ ἀθέους* 24, 13. *πολλοὺς ἀθέους καὶ πᾶσαν ἀνομίαν καὶ κακίαν ἐπιτηδεύοντας* 71, 6. *τροφὰς καὶ μίξεις ἀθέους* 41, 16. *τῆς ἀθέου ταύτης ἀπιστίας* 50, 11.

ἀθεότης: *ἐπιφημίζουσιν ἡμῖν ἀθεότητα* 4, 15. *ἀθεότητα ἐπεκάλουν* 5. 3. 15, 5. *τῶν ἐπικαλούντων ἡμῖν τὴν ἀθεότητα* 14, 8. *τὸ τῆς ἀθεότητος ἐπικαλοῦσιν ὄνομα* 5. 12. *τὸ τῆς ἀνομίας ταύτης κεφάλαιον ἀθεότης* 73, 16 [cf. Phil. de decal. 18 p 196 *πηγὴ πάντων ἀδικημάτων ἀθεότης.* Sap. Sal. 14, 17].

ἄθεσμος: *καταγωγὰς ἀθέσμους πεποιημένοι . . πάσης αἰσχρᾶς ἡδονῆς* 44, 15.

ἀθεώρητος: *ἀμαθεῖς καὶ ἀθεώρητοι ὄντες τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ θεολογικοῦ λόγου* 14, 9. *ἀθεώρητος τοῦ ἀληθοῦς* 36, 11. cf. Plut. de Pyth. or. 21 p. 405 a *τὸν ἐν λόγοις ἀθεώρητον καὶ ἀνάσκητον.*

αἰσθητικός uox Platonicorum: *ὁπόσα τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς λογικῆς δεῖται κρίσεως* 66, 3.

αἰσθητός uox Platonicorum: *τὸ νοητὸν καὶ τὸ αἰσθητόν* 16, 4. *περὶ νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ* 21, 16. *περὶ νοητῶν καὶ αἰσθητῶν καὶ τῆς τούτων συστάσεως* 46, 22. *τὰ νοητὰ προάγει τῶν αἰσθητῶν* 46, 24. *συνισταμένων ἐκ τῶν νοητῶν τῶν αἰσθητῶν* 46, 27. *κἂν πρώτοις περιπίπτωμεν τοῖς αἰσθητοῖς* 46, 25. *τῶν ἐκ τῶν αἰσθητῶν, γῆς τε καὶ οὐρανοῦ, λεγομένων γεγονέναι* 30, 15.

**αἰτία*: *ἢ κατ' ἄλλην τινὰ τραχυτέραν αἰτίαν* 52, 4. — logice *οὐδ' αἰτίαν εὑρίσκοντες εἰπεῖν εὔλογον δι' ἣν ἀπιστοῦσιν ἢ διαποροῦσιν* 49, 23. *μετά τινος αἰτίας ἰσχυρᾶς* 49, 27. *τῶν ἔμπροσθεν ῥηθεισῶν αἰτιῶν* 56, 8. *διὰ τὰς πολλάκις ἤδη ῥηθείσας αἰτίας* 78, 14. — metaphysice *τῷ τρίτῳ μόνῳ τὴν πᾶσαν ἐπήρεισαν αἰτίαν, νομίσαντες τὴν ἀνάστασιν γίνεσθαι διὰ τὴν κρίσιν* 65, 6. *μηδεμιᾶς αἰτίας ἐξάπτειν τὴν τῶν ἀνθρώπων γένεσιν* 50, 3. *τῷ θεῷ τὴν τῶν ὄντων ἀνατιθέντας αἰτίαν* 50, 5. *τὴν τὸ εἶναι παντελῶς ἀφανίζουσαν αἰτίαν* 62, 29. *ἔστι ὁ ἀπὸ τῆς αἰτίας λόγος ἐὰν ἐπισκοπῶμεν πότερον ἁπλῶς καὶ μάτην γέγονεν ἄνθρωπος ἢ τινὸς ἕνεκεν* 60, 31. *οὐδὲ γὰρ ὁ λόγος εὑρίσκει τινὰ χρείαν τῆς τῶν ἀνθρώπων γενέσεως αἰτίαν* 61, 30. *τῆς κατ' αὐτὸ ὅπερ ἐστὶν ἕκαστος αἰτίας* 48, 6. *αὐτῆς τῆς αἰτίας τῇ φύσει συνειλημμένης καὶ κατ' αὐτὸ μόνον τὸ εἶναι θεωρουμένης* 62, 26 cf. 29. *ἡ αἰτία καθ' ἣν καὶ δι' ἣν γεγόνασιν ἄνθρωποι, συνεζευγμένη τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων ἐκ δημιουργίας ἔχει τὴν ἰσχύν* 69, 26. *τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ἀνθρώπων γενέσεως, τοῦτ' ἔστιν τὴν τοῦ δημιουργησαντος γνώμην καθ' ἣν ἐποίησεν ἄνθρωπον* 64, 26. *τῇ τῆς γενέσεως αἰτίᾳ καὶ τῇ γνώμῃ τοῦ ποιήσαντος* 63, 30. *ἀπὸ τῆς αἰτίας αὐτῆς καθ' ἣν καὶ δι' ἣν ὁ πρῶτος γέγονεν ἄνθρωπος οἵ τε μετ' ἐκεῖνον* 60, 24. *τοιαύτης τῆς αἰτίας οὔσης καθ' ἣν εἰς τόνδε παρῆκται τὸν κόσμον ἄνθρωπος* 63, 32. *ἡ τῆς γενέσεως αἰτία πιστοῦται τὴν εἰς ἀεὶ διαμονὴν* 63, 27. *ἀρκούσης δὲ καὶ μόνης τῆς ἐπὶ τῇ γενέσει τῶν ἀνθρώπων θεωρουμένης αἰτίας δεῖξαι τὴν ἀνάστασιν* 65, 18.

**αἴτιος*: *δισσοῦ αἰτίου κατ' αὐτοὺς* [Stoicos] *ὄντος, τοῦ μὲν δραστηρίου καὶ καταρχομένου καθὸ ἡ πρόνοια, τοῦ δὲ πάσχοντος καὶ τρεπομένου, καθὸ ἡ ὕλη* 21, 21 [cf. Phil. de opif. mund. 2 p. 2 *ἀναγκαιότατόν ἐστιν ἐν τοῖς οὖσι τὸ μὲν εἶναι δραστήριον αἴτιον, τὸ δὲ παθητόν . . . ὃν (τὸν κόσμον) οἱ φάσκοντες ὡς ἔστιν ἀγένητος, λελήθασι . . ὑποτεμνόμενοι τὴν πρόνοιαν.* de decal. 14 p. 192 *τὸ δρῶν τοῦ πάσχοντος ἐπικυδέστερον*]. *τὸ ποιητικὸν αἴτιον προκατάρχειν τῶν γιγνομένων ἀνάγκη* 22, 9. — *εἰ μόνον τὸ κατὰ τὴν κρίσιν δίκαιον τῆς ἀναστάσεως ἦν αἴτιον* 65, 10.

αἰών: *Ἴσιδος ἦν φύσιν αἰῶνος, ἐξ ἧς πάντες ἔφυσαν καὶ δι' ἧς πάντες εἰσίν, λέγουσιν* 28, 2.

ἀκολουθία uox Stoicorum: *πρὸς ἀπόδειξιν καὶ τὴν φυσικὴν ἀκολουθίαν* 49, 3. *περὶ τῶν κατὰ φύσιν ἑπομένων τοῖς πρώτοις καὶ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας* 64, 15. *δεῖξαι τὴν ἀνάστασιν κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν ἑπομένην τοῖς διαλυθεῖσι σώμασιν* 65, 19. *τῆς πρὸς τὰ πρῶτα τῶν δευτέρων ἀκολουθίας* 64, 12. *τί τοῖς πρώτοις ἢ τοῖς προτεταγμένοις ἀκολουθεῖ κατ'*

ἀλήθειαν 64, 17. *ὁ λόγος ἐκ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας ἀνιχνεύων τὴν ἀλήθειαν* 69, 17. *τὴν φυσικὴν ἀκολουθίαν καὶ τὰς τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων ἐπιγινομένας μεταβολάς* 69, 3 [cf. M. Aur. 9, 1 *ὑποστάσεων τε καὶ μεταβολῶν καὶ διαδοχῶν τοιούτων*]. cf. Sext. Emp. adu. log. 2, 276 *ἀκολουθίας ἔννοιαν ἔχων εὐθὺς καὶ σημείου νόησιν λαμβάνει διὰ τὴν ἀκολουθίαν*. Epict. ench. 51, 1 *τί γάρ ἐστιν ἀπόδειξις; τί ἀκολουθία; τί μάχη; τί ἀληθές; τί ψεῦδος*; Phil. de opif. mund. 7 p. 6 *τάξις δ' ἀκολουθία καὶ εἱρμός ἐστι προηγουμένων τινῶν καὶ ἑπομένων*. 45 p. 31 *τῆς ἀκολουθίας ἐχόμενος καὶ τὸν εἱρμὸν τῶν ἑπομένων πρὸς τὰ ἡγούμενα διατηρῶν*. cf. εἱρμός.

ἄκριτος: *ἄκριτον γὰρ τοῦτο καθ' ἑαυτὸ* (corpus) *νόμου καὶ δίκης* 71, 1.

ἀλήθεια: *ἀνθρώπων οὐχ ὑγιαινούσῃ κρίσει περὶ τὴν ἀλήθειαν χρωμένων* 49, 30. *μετὰ . . τῆς κατὰ τὴν ἀλήθειαν ἀσφαλείας* 49, 27. *τῆς ἀληθείας ἢ τῆς κατ' αὐτὴν ἀσφαλείας* 64, 18. *κατ' ἀλήθειαν* 50, 15. 64, 17. 66, 11. *ueritas Christiana*: *τῆς ἀληθοῦς περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείας* 37, 9. *παντὶ δόγματι καὶ λόγῳ τῆς ἐν τούτοις ἀληθείας ἐχομένῳ* 48, 1. *ἡ τῶν τῆς ἀληθείας δογμάτων . . ἀπόδειξις* 64, 8. *ἀπογινώσκουσιν τὴν περὶ τούτων ἀλήθειαν* 48, 16. *ὁ τὴν ἀλήθειαν κρατύνων* 60, 18. 10. *ὁ τὴν ἀλήθειαν διδάσκειν ἐθέλων* 49, 11. *τοὺς . . μετ' εὐνοίας δεχομένους τὴν ἀλήθειαν* 48, 22. *ἐπὶ διαφθορᾷ τῆς ἀληθείας* 48, 7. *πᾶσι τοῖς πιστεύουσι καὶ τοῖς τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας φροντίζουσιν* 60, 20. *λόγων διττῶν τῶν μὲν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, τῶν δὲ περὶ τῆς ἀληθείας* 48, 19—22. 49, 12. 15. 16. 59, 21. 22. 60, 2. 8. *οὐδὲν τῶν ἀληθῶν οἱ τοιοῦτοι κατέλιπον ἀσυκοφάντητον, οὐ τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ, οὐ τὴν γνῶσιν, οὐ τὴν ἐνέργειαν, οὐ τὰ τούτοις ἐφεξῆς καθ' εἱρμὸν ἑπόμενα καὶ τὸν τῆς εὐσεβείας ἡμῖν ὑπογράφοντα λόγον* 48, 12. *οἳ ἔχομεν ὅ τι καὶ νοοῦμεν καὶ ὀρθῶς πεπιστεύκαμεν . . ἀληθείας σημείοις καὶ λόγοις παραστῆσαι* 8, 7. *ὁ λόγος ἐκ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας ἀνιχνεύων τὴν ἀλήθειαν* 69, 17. *πρὸς πίστωσιν ἀληθείας* 69, 19. *εἰ δυνατὸς εὑρεῖν καὶ νοῆσαι τὴν ἀλήθειαν* 8, 11. *τῆς κοσμικῆς ⟨καὶ τῆς προφητικῆς⟩ σοφίας ὅσον ἀλήθεια πιθανοῦ . . διαλλαττουσῶν* 33, 3. *ὑπὲρ ἀληθείας ἀόκνως καὶ τὰς ψυχὰς ἐπιδιδόντες* 4, 32. *ὁ μηδὲν περὶ θεοῦ δοξάζων ἀληθές* 72, 27. — *ueritas diuinae prouidentiae τῆς ἐπὶ μέρους* (προνοίας) *πρὸς ἀλήθειαν, οὐ πρὸς δόξαν, χωρούσης ἐπὶ τοὺς ἀξίους* 34, 3. — *ueritas* apud Platonem [rep. 6 p. 508e] *τὸ ἀγαθὸν ἀπ' αὐτοῦ ἀποχεόμενον, ὅπερ ἐστὶν ἀλήθεια* 30, 12.

ἀλληλοφαγία: *οὐδὲν κωλύσει τὰς ἀλληλοφαγίας εἶναι κατὰ φύσιν* 56, 28.

ἄλλως: *τὴν βασιλικὴν ἑστίαν, τὴν ἄλλως ἐντυχόντες αὐτῇ, θαυμάζουσι cum sine certo fine peregrinantes in eam inciderint* 17, 3. cf. Plat. Theaet. p. 172e *οἱ ἀγῶνες οὐδέποτε τὴν ἄλλως, ἀλλ' ἀεὶ τὴν περὶ αὐτοῦ*.

ἀμαθής: *ἀμαθεῖς καὶ ἀθεώρητοι ὄντες* 14, 8. *ἀνθρώπους ἀμαθεῖς καὶ σκαιοὺς λέγω τοὺς ὀργῇ καὶ λύπῃ εἴκοντας* 24, 5 cf. Wilamow. Herakl. 2 p. 115 Plut. mul. uirt. p. 258e *ἦν . . πρὸς ἡδονὴν καὶ ἀργύριον ἀμαθὴς καὶ ἀκρατὴς ἄνθρωπος*. Epictet. enchir. 48, 3

(ἰδιώτης) ὁρμῇ πρὸς ἅπαντα ἀνειμένῃ χρῆται. ἂν ἠλίθιος ᾖ ἀμαθὴς δοκῇ, οὐ πεφρόντικεν.
ἀμαθία: τίς οὐκ ἂν τοὺς ἐπὶ τοῖς τοιούτοις μύθοις φιλοθέους . . τῆς ἀμαθίας καταμέμφοιτο; 24, 13. πονηροὶ δι' ἀμαθίαν ἦσαν καὶ χρημάτων ἐλάττους 39, 21.
ἀμοιρεῖν: ταφῆς ἀμοιρούντων 52, 5. τῶν λογικῆς κρίσεως ἀμοιρούντων 77, 30. cf. Phil. de gig. 2 p. 263 ἆρ' οὖν εἰκὸς δι' οὗ τὰ ἄλλα ἔννδρά τε καὶ χερσαῖα ἐψύχωται, ἔρημον εἶναι ἢ ψυχῶν ἀμοιρεῖν.
ἄμορφος: τὴν παρ' αὐτοῖς νενομισμένην ἄμορφον οὐσίαν 51, 16.
ἀνάγειν: ἐπὶ παρρησίαν ἀναγαγεῖν 12, 11.
ἀναισθητεῖν: ἀναισθητεῖν τοῦ ὄντως θεοῦ 16, 22. τοῖς παντελῶς ἀναισθητοῦσιν 78, 2.
ἀναλογία: τὸ κατ' ἀξίαν ἢ κατ' ἀναλογίαν ἴσον 75, 28. cf. Aristot. eth. Nic. *E* 5 p. 1131a 24 ἐκ τοῦ κατ' ἀξίαν τοῦτο δῆλον· τὸ γὰρ δίκαιον ἐν ταῖς διανομαῖς ὁμολογοῦσι πάντες κατ' ἀξίαν τινὰ δεῖν εἶναι, τὴν μέντοι ἀξίαν οὐ τὴν αὐτὴν λέγουσι πάντες ὑπάρχειν . . ἔστιν ἄρα τὸ δίκαιον ἀνάλογόν τι. 8 p. 1134a 5 ἡ δικαιοσύνη ἐστὶν καθ' ἣν ὁ δίκαιος λέγεται . . . διανεμητικὸς . . . τοῦ ἴσου τοῦ κατ' ἀναλογίαν.
ἀνανεοῦν: τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων ἀνανεωθέντων 58, 20.
ἀνείδεος: τὴν ἀνείδεον καὶ ἀδιακόσμητον 51, 16. cf Aet. 1, 9, 4 p. 308 D. Ἀριστοτέλης καὶ Πλάτων τὴν ὕλην σωματοειδῆ ἄμορφον ἀνείδεον ἀσχημάτιστον.
ἀνθρώπειος: τοῦ ἀνθρωπείου σώματος 50, 33.
ἀνθρωπικός: ἀνθρωπικὸν ἄν τις εἶναι τὸν καθ' ἡμᾶς ἐνόμιζεν λόγον 10, 4. (δόγμασιν) οὐκ ἀνθρωπικοῖς ουσιν 12, 3 οὐ πρὸς ἀνθρωπικοὺς νόμους ὁ λόγος ὑμῖν 43, 7. σαρκῶν ἀνθρωπικῶν 44, 27. κρεῶν ἀνθρωπικῶν 45, 8.
ἀνθρώπινος: τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων 58, 20. 64, 22. τὸν ἀνθρώπινον βίον 65, 4. ἀνθρωπίνως πρὸς χρυσὸν εἶχον 39, 16.
ἀνθρωποβορία: τούτων τίς ἂν κατείποι ἢ ἀνδροφονίαν ἢ ἀνθροποβορίαν 45, 16.
*ἄνθρωπος: εἴ γέ τις ἄνθρωπος ὢν ζῇ δίκην θηρίων 4, 18. cf. Theon. progymn. 7 p 226 W. ὡς ὠμῶς καὶ ἀνηλεῶς αὐτόχειρ γενόμενος ἀνθρώπου ἄνθρωπος ὤν. 4 Macc. 12, 13 οὐκ ἠδέσθης ἄνθρωπος ὤν, θηριωδέστατε, τοὺς ὁμοιοπαθεῖς καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν γεγονότας στοιχείων γλωττοτομῆσαι. Phil. de somn. 2, 18 p. 676 ὅσῳ καὶ τῶν ἄλλων ἄνθρωπος ὢν διενηνοχέναι ζῴων δοκεῖ. Epict. 4, 1, 120 ὃ καὶ σὺ ὁμολογήσεις, ἂν θέλῃς σῴζειν ὅτι ἄνθρωπος οὐκ ἔστι θηρίον, ἀλλ' ἥμερον ζῷον cf. 3, 23, 4. Tertull. apolog. 8 qui ista credis de homine, potes et facere. homo es et ipse quod et Christianus.
ἀντιδοξεῖν: οὐχ ὅτι ἀντιδοξοῦν τί ἐστι τῷ θεῷ ὡς τῇ φιλίᾳ τὸ νεῖκος κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα καὶ τῇ ἡμέρᾳ νὺξ κατὰ τὰ φαινόμενα 31, 24.
ἀντίθεος: τὴν ἀντίθεον (δύναμιν) 31, 24.
ἀντιστατεῖν: ψευδοδοξίας τινὸς . . τοῖς λόγοις ἀντιστατούσης 49, 14.
ἀντιστροφή uox logicorum: τῆς ἑκάστου τούτων πρὸς ἕκαστον ἀντιστροφῆς 59, 17.
ἄνωθεν: ἄνωθεν καὶ κατὰ γνώμην τοῦ ποιήσαντος 68, 19. ὑμῖν . . ἄνωθεν τὴν βασιλείαν εἰληφόσιν 20, 8. ἄνωθέν πως ἔθος καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῶν μόνον κατά τινα θεῖον

νόμον καὶ λόγον παρηκολούθηκε 40, 20. cf. e. g. Phil. q. d. imm. 33 p. 296 *οἷς ὁ θεὸς ἐπινίφει καὶ ἐπομβρεῖ τὰς ἀγαθῶν πηγὰς ἄνωθεν.*

ἀξία: *ὅσον πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ θεοῦ καὶ τὴν τούτου σοφίαν* 51, 4. *τὸ τῷ θεῷ βουλητὸν πάντως εἶναι δυνατὸν καὶ κατὰ τὴν τοῦ βουληθέντος ἀξίαν* 59, 20. *κατὰ δύναμιν τὴν ἐμὴν, εἰ καὶ μὴ πρὸς ἀξίαν, ἐλήλεγκται* 41, 15. cf. M. Aur. 5, 36 *κατὰ δύναμιν καὶ κατ' ἀξίαν. — οὐκ ἐχούσαις . . πῶς ἀπονείμωσι τὸ κατ' ἀξίαν ἢ κατ' ἀναλογίαν ἴσον* 75, 28. *αἱ πόλεις πρὸς ἀξίαν τῆς ἴσης μετέχουσι τιμῆς* 2, 5. *πρὸς ἀξίαν κεκολάσθαι* 4, 23. *οὐ σῴζεται τὸ κατ' ἀξίαν ἐν τῷ παρόντι βίῳ* 71, 5. *ἡ κατ' ἀξίαν κρίσις* 73, 5. subiacet Stoicorum definitio iustitiae: cf. Stob. ecl. 2, 7 p. 59 W. *δικαιοσύνην ἐπιστήμην ἀπονεμητικὴν τῆς ἀξίας ἑκάστῳ.* Clem. paed. 1, 64 p. 136 *ἡ δικαιοσύνη . . . τοῦ κατ' ἀξίαν ἑκάστῳ* [*ἑκάστου* cod.] *ἐστὶν ἀπονεμητική.* Marc. Aur. 1, 16 *τὸ ἀπαρατρέπτως τοῦ κατ' ἀξίαν ἀπονεμητικὸν ἑκάστῳ.* 4, 10 *κατὰ τὸ δίκαιον καὶ ὡς ἂν ὑπό τινος ἀπονέμοντος τὸ κατ' ἀξίαν.* 5, 30. Phil. leg. alleg. 1, 27 p. 61 *ἀπονεμητικὴ τῶν κατ' ἀξίαν ἐστὶν ἡ δικαιοσύνη.*

ἄοκνος: *ὑπὲρ ἀληθείας ἀόκνως καὶ τὰς ψυχὰς ἐπιδιδόντες* 4, 32. cf. Philon. q. o. prob. l. s. 6 p. 450 *ὑπηρετοῦντες ἀόκνως.*

ἀπαθανατίζειν: *τῇ τῶν παίδων καὶ τῶν ἐγγόνων διαδοχῇ . . . τὸ θνητὸν ἀπαθανατίζειν οἰόμενος* 61, 19.

ἀπαράλλακτος uox Academicorum: *ἀπαραλλάκτῳ οὔσῃ τῇ ὁμοιότητι* 19, 2.

ἀπειπεῖν: *ὅταν ἀπείπωμεν τοῖς χρήμασιν cum pecunia nos defecerit* 2, 24. cf. Dem. 3, 8 *ἀπειρηκότων χρήμασιν Φωκέων.*

ἀπελαύνειν: *εἰ δὲ πάντων καὶ πανταχόθεν ἀπελήλαται τῶν ἔργων τοῦ θεοῦ . . τὸ μάταιον* 67, 6.

ἀπερινόητος: *ἀπερινόητος τοῦ πατρὸς καὶ ποιητοῦ τῶν ὅλων* 36, 11.

ἀπερίσπαστος uox philosophorum: *ἀπερισπάστως συνδιαιωνίζειν* 78, 30.

ἀπηρυθριασμένος: *οὐδείς ἐστιν οὕτως ἀπηρυθριασμένος ὡς εἰπεῖν ἰδεῖν* 45, 11.

**ἀπιστία*: *πᾶσα ἀπιστία . . . τότε τὸν εἰκότα σῴζει λόγον, ὅταν αὐτὸ τὸ πρᾶγμα περὶ οὗ ἀπιστοῦσιν ἄπιστον εἶναι δοκῇ* 49, 25.

ἀπό: rhetorice circumscribit *τοὺς ἀπὸ φιλοσοφίας* 3, 31. 29, 14. *Ἀριστοτέλης καὶ οἱ ἀπ' αὐτοῦ* 7, 15. *οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς* 7, 21. 21, 19. 27, 4. *οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου* 17, 15. *τὰ ἀπὸ τῆς ἀκρίτου τῶν πολλῶν φήμης* 4, 13.

ἄποιος uox philosophorum: *τῶν ὑλικῶν ξυμπάντων ἀποίου φύσεως . . ὑποκειμένων δίκην* 11, 11.

ἀποκληροῦν: *ὅπου γε μηδ' ἄλλο τι τῶν ζῴων τοῖς ἐκ ταὐτοῦ εἴδους εἰς τροφὴν ἀπεκλήρωσεν ὁ ποιήσας* 56, 25. *τοῖς αὐτὸν ἐν ἑαυτοῖς ἀγαλματοφοροῦσι τὸν ποιητὴν . . . . τὴν εἰς ἀεὶ διαμονὴν ἀπεκλήρωσεν ὁ ποιήσας* 62, 17. *ἀπεκλήρωσεν θεὸς τὴν τοιάνδε γένεσιν ἢ τὴν ζωὴν . . . τοῖς ἐκ τούτων* [anima et corpore] *ἡνωμένοις ἀνθρώποις* 65, 28. *περὶ τῶν μηδενὶ ζῴῳ προς τροφὴν ἀποκληρωθέντων σωμάτων* 56, 23. *σάρκας ἀνθρώπων ἀνθρώποις εἰς βρῶσιν ἀποκληρωθείσας* 56, 28. *τὰς ἀποκληρωθείσας αὐτῷ δεχο-*

μένου μεταβολάς 63, 6. *τὴν κοινὴν ἀποκλήρωσιν* 79, 2. haec significatio *destinationis diuinae* nouicia esse videtur. apud Stoicos enim *ἀποκλήρωσις* est electio per casum, non per rationem aut uoluntatem directa cf. Fabric. ad Sext. hypot. Pyrrh. 3, 79 Chrysipp. ap. Plut. de Stoic. rep. p. 1045 f; sed apud Platonicos inueniuntur quae conferri possint e. g. apud Procl. in Plat. remp. p. 36, 12 *τὸ μὴ εὐτυχὲς τῆς ἀποκληρώσεως τῆς ἐκ τοῦ κόσμου.* 27 *τῶν ἐκ τοῦ παντὸς ἡμῖν ἀποκληρουμένων.* 32 *οὔσης ἀπὸ τοῦ παντὸς ὁμολογίας πρὸς ἡμᾶς τῆς ἀποκληρώσεως τοῦ τοιωσδὶ ζῶσιν ταδὶ συμπεσεῖσθαι.* Philon. q. det. potior. ins. 22 p. 207 *ἑκατέρῳ τούτων συγγενὴς δύναμις τῶν κατὰ ψυχὴν ἀποκεκλήρωται.* cf. *συγκληροῦν.*

ἀποκρίνειν: *τινῶν μὲν κατ' αὐτὴν τὴν γαστέρα τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως ἀποκρινομένων* 53, 16 cf. 57, 10.

ἀποπίπτειν: *ἀποπίπτουσιν τοῦ λόγῳ θεωρητοῦ θεοῦ* 28, 8. *ἀποπίπτοντες τοῦ μεγέθους τοῦ θεοῦ* 28, 19. *τὸ πλῆθος τῶν ἀποπιπτόντων τοῦ προσ'κοντος αὐτοῖς τέλους* 79, 3. cf. Procl. in Plat. remp. p. 68, 30 Sch. *τὸ τῶν τιμωριῶν μέγεθος ἠλίκον ἐστὶν τῶν κατὰ δίκην ὀφειλομένων ταῖς ἀποπεσούσαις (ψυχαῖς) τῆς ἀρίστης ζωῆς.* Clem. strom. 7, 46 p. 859 *ναὶ μὴν μηδὲ ἀποπεσεῖν ποτε τῆς ἀρετῆς αἰτήσεται συνεργῶν μάλιστα πρὸς τὸ ἄπτωτος διαγενέσθαι.*

ἀποσκευάζειν remouere: *ἀποσκευάσαι ἡμῶν νόμῳ τὴν ἐπήρειαν* 3, 7. *τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπήρειαν ἀποσκευάσησθε* 10, 21. cf. Plut. Galb. 13 *τῶν φίλων δύο μόνους τούτους ἀποσκευασάμενος.* Cat. min. 29 *του Κάτωνος ἄχθος οὐ μικρὸν ἀπεσκευασμένου τῆς δημαρχίας.* symp. 5, 2 p. 674 e *οὐχ ἥκιστα δὲ τὸ τῶν λογογράφων καὶ ποιητῶν ἔθνος ᾤοντο δεῖν ἀποσκευάσασθαι τοῦ ἀγῶνος.* Fauorin. [Dio Chrys. 37] p. 103 R. *ἀπεσκευάσατο τὴν τυραννίδα.*

ἀποτέμνεσθαι: *οἱ ἐν αὐτῆς (παιδείας) μόριον ἀποτεμόμενοι* 7, 2. cf. Phil. de Cher. 2 p. 139 *τὴν μετέωρον.. φιλοσοφίαν, ἣν φυσιολογίας τὸ κράτιστον εἶδος ἀποτέτμηται μαθηματική.*

ἀποχωρεῖν: *ἀποχωροῦντα τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως* 57, 10 cf. 53, 16.

ἀπρονόητος uox philosophorum: *τοῦτο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπρονόητα εἰπεῖν τὰ κατωτέρω τοῦ οὐρανοῦ ἐποίησεν* 33, 25. *ἀνεπιτρόπευτον μηδ' ἀπρονόητον* 70, 12.

ἀπροσπαθής: *ἀπροσπαθὴς . . . τῶν περὶ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς . . . πλημμελημάτων* 70, 31.

ἀρετή: *φυσικῷ λόγῳ πρὸς τὴν ἀρετὴν τῆς κακίας ἀντικειμένης* 4, 25. *κατά τινα θεῖον νόμον καὶ λόγον παρηκολούθηκε προσπολεμεῖν τὴν κακίαν τῇ ἀρετῇ* 41, 22. *τὴν ταύταις (ταῖς ἀρεταῖς) ἀντικειμένην κακίαν* 75, 13. *αὐθαίρετον καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν ἐχόντων* 32, 12. *τῶν κατ' ἀρετὴν ἢ κακίαν βεβιωκότων* 72, 17. 73, 13. *τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν* 75, 11. *φρόνησις καὶ δικαιοσύνης παρατήρησις η καὶ πάσης ἀρετῆς ἄσκησις* 67, 2. *εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ἢ τῆς ἄλλης ἀρετῆς* 72, 7. *κατὰ πᾶσαν ἀρετὴν* 71, 8. *ἀρετὴ ἀνόητος* 72, 8. *βίον . . τὸν κατ' ἀρετήν* 78, 5. *οὐδὲν χείρους εἰς ἀρετῆς λόγον* 41, 26. *τὰ τῆς ἀρετῆς ἐπίχειρα* 72, 20. *ἀνθρώπου ἀρετὰς εἶναι γινώσκομεν τὰς ἀρε-*

τάς 75,12. quattuor uirtutes ἀνδρεία ἢ καρτερία, ἐγκράτεια καὶ σωφροσύνη, φρόνησις, δικαιοσύνη 75, 16. 19. 22. 26.

* ἀρχή uox philosophorum: αὕτη ἀρχὴ γενέσεως περὶ τοὺς κατ' αὐτοὺς θεούς τε καὶ τῷ παντί 21, 10. ἦν ὕδωρ ἀρχὴ κατ' αὐτὸν τοῖς ὅλοις 20, 22. 22, 4. locus corruptus 21, 12. τοῖς . . ἐπὶ τὰς ἀρχὰς τῶν ὅλων παραγινομένοις 8, 2. εἷς ἐξ ἀρχῆς ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητὴς θεός 8, 23. 10, 1. 11, 9. οὐκ ἐξ ἀρχῆς ἦσαν οἱ θεοί 20, 12. 8, 25. 19, 18. τῶν μὲν ἐξ ἀρχῆς γενομένων ἀθανάτων 67, 18. — τὴν ἐξ ἀρχῆς . . διαίρεσιν 77, 16. secundum Stoicos ἑτέραν ἀρχὴν τοῦ κόσμου λαβόντος 21, 20. — διὰ δὲ τούτων ὡς πρώτων καὶ τὴν ἐκ δημιουργίας ἐχόντων ἀρχήν 64, 33. κἂν ἐξ ὕλης ὑποθῶνταί τινες τὰς πρώτας ἀρχάς 51, 13. κἂν . . συνδιαλυθὲν ἐπὶ τὰς πρώτας ἀρχὰς ἐνεχθῇ κατὰ τὴν φυσικὴν εἰς ταύτας ἀνάλυσιν 51, 29. τῆς ζωῆς τὴν εἰς τὰς πρώτας ἀρχὰς διάλυσιν 69, 14. τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα καὶ τὰς τούτων ἀρχάς 51, 10. — ἡ . . ἀπόδειξις . . . ἔχει τὴν ἀρχὴν . . ἐκ τῆς κοινῆς καὶ φυσικῆς ἐννοίας ἢ τῆς πρὸς τὰ πρῶτα τῶν δευτέρων ἀκολουθίας 64, 10. οἱ μὲν (λόγοι) ἐξ αὐτῆς κρατύνονται τῆς πρώτης ἀρχῆς ἐξ ἧσπερ ἔφυσαν 69, 24. (οἱ λόγοι) εἰσὶν ὁμογενεῖς ὡς ἐκ τῆς αὐτῆς φύντες ἀρχῆς. ἀρχὴ γὰρ αὐτοῖς ἡ τῶν πρώτων ἀνθρώπων ἐκ δημιουργίας γένεσις 69, 22. εἶγε ταῖς ἰδίαις ἀρχαῖς παραμένειν ἐθέλοιεν 70, 9. τοὺς . . . τὰς αὐτὰς ἡμῖν παραδεξαμένους ἀρχάς 71, 22. ψεῦδος παραφύεται οὐκ ἐξ ὑποκειμένης τινὸς ἀρχῆς κατὰ φύσιν ὁρμώμενον 48, 5. ἑτέραν ὑποθέσθαι πρὸ τούτων ἀρχὴν 71, 27. φροντίδι τῆς προσηκούσης τοῖς προκειμένοις ἀρχῆς καὶ τάξεως 70, 6. μὴ τῷ δοκεῖν ‹δεῖν› τὴν αὐτὴν πάντοτε φυλάττειν ἀρχὴν ἀμελεῖν τοῦ προσήκοντος καὶ τῆς ἐπιβαλλούσης ἑκάστῳ χώρας 49, 1.

ἀρχικός: ἀρχικὸν ἡ φιλία κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα 26, 21. τὸ ἀρχικὸν κύριον 26, 23.

ἀσκέδαστος: μένει ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν ἄλυτος ἀσκέδαστος ἀδιάφθορος 73, 8.

ἀσυκοφάντητος: οὐδὲν γὰρ τῶν ἀληθῶν οἱ τοιοῦτοι κατέλιπον ἀσυκοφάντητον 48, 12.

ἀσφάλεια immunitas erroris: πᾶσα ἀπιστία . . . ἐγγινομένη τισὶν . . μετά τινος αἰτίας ἰσχυρᾶς καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀλήθειαν ἀσφαλείας 49, 27. ἐπὶ τῷ μήτε τῆς ἀληθείας ἢ τῆς κατ' αὐτὴν ἀσφαλείας ἀμελεῖν 64, 18. τῆς τε κοινῆς ἀσφαλείας ἕνεκεν καὶ τῆς τῶν εἰρημένων πρὸς τὰ λειπόμενα συναφείας 59, 24. ὁ περὶ τῆς ἀληθείας λόγος ἀναγκαῖος ὢν πᾶσιν ἀνθρώποις πρὸς ἀσφάλειαν καὶ σωτηρίαν 60, 3. τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς σωτηρίας τοῖς γινώσκουσι γινόμενος πρόξενος 60, 7. Luc. 1, 4 ἵνα ἐπιγνῷς περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν. act. Ap. 21, 34. 22, 30 γνῶναι τὸ ἀσφαλές. 25, 26 ἀσφαλές τι γράψαι. 2, 36 ἀσφαλῶς γινωσκέτω. sap. Sal. 18, 6 ἀσφαλῶς εἰδότες. 7, 23 πνεῦμα . . . βέβαιον ἀσφαλὲς ἀμέριμνον. ex sermone uolgari uocem arripuere Stoici recentiores cf. Epictet. 2, 15, 8 οὐ θέλεις τὴν ἀρχὴν ποιῆσαι καὶ τὸν θεμέλιον, τὸ κρίμα σκέψασθαι πότερον ὑγιὲς ἢ οὐχ ὑγιές, καὶ οὕτω λοιπὸν ἐποικοδομεῖν αὐτῷ τὴν εὐτονίαν, τὴν ἀσφάλειαν; 3, 2, 5 (ὁ τόπος) ὁ περὶ τὴν αὐτῶν

τούτων ἀσφάλειαν ἵνα μηδ' ἐν ὕπνοις λάθῃ τις ἀνεξέταστος παρελθοῦσα φαντασία μηδ' ἐν οἰνώσει μηδὲ μελαγχολῶντος. 3, 16, 9 μέχρις ἂν οὖν παγῶσιν ἐν ὑμῖν αἱ κομψαὶ ὑπολήψεις καὶ δύναμίν τινα περιποιήσησθε πρὸς ἀσφάλειαν. 4, 5, 28 εἶτα οὐ θέλομεν τὴν μόνην δεδομένην ἡμῖν ἀσφάλειαν ἐχυρὰν ποιεῖν οὐδ' ἀποστάντες τῶν θνητῶν καὶ δούλων τὰ ἀθάνατα καὶ φύσει ἐλεύθερα ἐκπονεῖν; Marc. Aur. 3, 6 ἀτύφως φύλασσε τὴν κρίσιν. μόνον ὅπως ἀσφαλῶς τὴν ἐξέτασιν ποιήσῃ. 8, 40 ἐὰν ἀφέλῃς τὴν σὴν ὑπόληψιν περὶ τοῦ λυπεῖν σε δοκοῦντος, αὐτὸς ἐν τῷ ἀσφαλεστάτῳ ἔστηκας. Athenagorae usus magis ad Stoicos quam ad libros sacros accedit.

ασφαλής: ὁ λόγος ἐκ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας ἀνιχνεύων τὴν ἀλήθειαν . . . ἀσφαλέστερος ὢν καὶ κρείττων ..πρὸς πίστωσιν ἀληθείας 69, 18. πολὺ τούτων ἀσφαλέστερον τὸ δοξάζειν 72, 1.

ἀτελεύτητος: τῷ τῆς ψυχῆς ἀτελευτήτῳ 67, 7. τῶν μὲν . . . διαμενόντων .. ἀτελευτήτως 67, 19.

ἄτερ: ἄτερ δίκης 2, 14.

ἀτιμοῦν: ἀτιμοῦντες καὶ τὸ ποιητὸν τοῦ θεοῦ καλόν 44, 19.

αὐτοποίητος: οὐ γὰρ αὐτοποίητον ἐπὶ γῆς τὸ κάλλος, ἀλλὰ ὑπὸ χειρὸς καὶ γνώμης πεμπόμενον τοῦ θεοῦ 44, 19.

ἀφασία: τὸ παρ' ἐλπίδα καὶ δίκην εὖ πράττειν ἢ κακῶς ἐν ἀφασίᾳ τὸν Εὐριπίδην ἐποίησεν 33, 20. cf. Plat. Phileb. p. 21 d εἰς ἀφασίαν παντάπασί με . . οἵτος ὁ λόγος ἐμβέβληκε τὰ νῦν.

ἀφθαρσία: ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν 71, 16. τὸ φθαρτὸν μεταβαλεῖν εἰς ἀφθαρσίαν 51, 22. κατὰ τὸ σῶμα προσλαμβανόντων ἐκ μεταβολῆς τὴν ἀφθαρσίαν 67, 22. τὴν ἐν ἀφθαρσίᾳ διαμονήν 63, 14. τὴν μετ' ἀφθαρσίας διαμονήν 67, 25.

ἄφθαρτος: ἀφθάρτῳ καὶ ἀπαθεῖ (σώματι) 59, 4. 10. ἀφθάρτων καὶ ἀνενδεῶν γενομένων 58, 23. φθαρτὸν ἀφθάρτῳ συνόν 59, 6. εἰ μένοι ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτὴν ὡς ἄφθαρτος 73, 18.

ἀφορμή: οὐδ' ἡντιναοῦν ἔχοντος ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπιστίας ἀφορμήν 49, 23. τὰς ἐξ ἑκάστου τῶν εἰρημένων ἀφορμὰς ὑποδεῖξαι τοῖς ἐξ αὐτῶν συνιδεῖν μὴ δυναμένοις 65, 21. κεφαλαιωδῶς ὑποδεῖξαι . . ἃ χρὴ περὶ τῆς ἀναστάσεως φρονεῖν καὶ τῇ δυνάμει τῶν παρόντων συμμετρῆσαι τὰς ἐπὶ τοῦτο φερούσας ἀφορμάς 77, 10.

βασιλεία: ἔχοιτε δ' ἂν ἀφ' ἑαυτῶν καὶ τὴν ἐπουράνιον βασιλείαν ἐξετάζειν 20. 7.

βίος: τὴν ζωὴν καὶ τὸν σύμπαντα βίον 65, 29. 71, 29. ἕκαστον τῶν κατὰ τὸν βίον 73, 23. ἀνθρώπου πρᾶξις καὶ πάθη καὶ βίος καὶ τὸ τῇ φύσει προσῆκον τέλος 66, 7. τῇ τε φύσει καὶ τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων 69, 25. πᾶσα ἡ κτῆσις καὶ πρὸ ταύτης ἡ χρῆσις, ἔτι δὲ γάμος καὶ ὅσαι κατὰ τὸν βίον πράξεις 74, 15. τῷ τοῦ βίου τέλει ἴσῳ καὶ κοινῷ μένοντι 34, 18. 64, 5. τοῦ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τέλους 65, 4. 70, 3. τὰ παρεληλυθότα εἰς τὸν βίον 45, 26. τοῦ ἐνταῦθα βίου 13, 6. 42, 3. 9. 46, 9. τῶν ἐν τούτῳ τῷ βίῳ 43, 21. τὸν βίον τοῦτον 13, 15. τόνδε τὸν βίον 78, 10. 13. τῷ παρόντι βίῳ 63, 13. 71, 51. 72, 16. τὸν ἐκδεχόμενον βίον 13, 24. βίον ἕτερον 42, 9. — τὸν μέτριον καὶ φιλάνθρωπον καὶ εὐκαταφρόνητον βίον 13, 7. τοῦ πράου καὶ φιλανθρώπου καὶ ἐπιεικοῦς βίου 13, 10. τὸν τοιοῦτον

βιοῦντες βίον 14, 2. *τῶν ἐμφρονι βίῳ καὶ ζωῇ λογικῇ προσηκόντων* 63, 20. *τῆς ἐνστάσεως τοῦ βίου* 41, 18. *πρὸς ὀρθότητα βίου* 41, 28. *οἷς ὁ βίος ὡς πρὸς στάθμην τὸν θεὸν κανονίζεται* 41, 32. 14, 2. *τοὺς κατὰ πᾶσαν ἀρετὴν ἐξητασμένον τὸν ἑαυτῶν βίον ἐπιδειξαμένους* 71, 8. — *ὁ κτηνώδης ἢ θηριώδης βίος* 72, 8. *τοῦ τοιούτου βίου τέλος* 72, 13. *τὸν κτηνώδη βίον .. τὸν κατ' ἀρετήν* 78, 4. 5. *ὁ τῶν κρινομένων ἐξεταζέσθω βίος* 4, 7. 28. 3, 22. — *ὅπως ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγοιμεν* 47, 10. cf. *ἔνστασις ζωή*.

βουκολεῖν uox Atticistarum: *ψευδέσιν ἑαυτοὺς βουκολοῦντες ἐλπίσιν* 63, 16. cf. Alciphr. 3, 5, 3 *ἐλπίσιν ἀπατηλαῖς βουκολούμενοι*. Max. Tyr. 10, 3 *καθάπερ αἱ τίτθαι τοὺς παῖδας διὰ μυθολογίας βουκολοῦσι*.

γέλως: *ἔδει λῆρον καὶ γέλωτα λόγους τούτους νομίζειν* 23, 27. *δίκης ἀπειλὴ γέλως πλατύς* 72, 9.

γενικός uox Stoicorum: *τὴν παντελικὴν καὶ γενικὴν . . . πρόνοιαν* 32, 10.

γίγνεσθαι: *ἐπ' αὐτῶν τῶν βιβλίων γενομένοις* 10, 19. *ἐν θεωρίᾳ γεγονώς* 23, 10.

γνῶσις: *τὴν τῶν πραγμάτων γνῶσιν παρεχόμενος* 60, 5. — *τὴν γνῶσιν* 48, 13.

γυμνάζειν: *οὔτε κατὰ συγχώρησιν παραδεχθέντων τῶν ἐπ' ἐκείνοις γεγυμνασμένων neque si ea quae contra resurrectionem dialectice, non uere, disputata sunt, inquisitionis causa conceduntur* 56, 14. cf. Plut. Cic. 25 *μελέτης ἕνεκεν γυμνάζων τὸν λόγον εἰς φαύλην ὑπόθεσιν*. symp. 3, 1 p. 646 a *εἰδὼς ὅτι γυμνασίας ἕνεκα καὶ ζητήσεως καταβέβληκεν ἐν μέσῳ τὸν λόγον ὁ Ἀμμώνιος*. de passiuo cf. Procl. ad remp. p. 91, 27 *τοῖς περὶ ἀστρολογίαν γεγυμνασμένοις*.

δεδίττεσθαι: *οἰόμενοι τῷ δεδίττεσθαι ἢ τῆς ἐνστάσεως ἀπάξειν ἡμᾶς τοῦ βίου ἢ πικροὺς καὶ ἀπαραιτήτους . . . τοὺς ἄρχοντας παρασκευάσειν* 41, 17. cf. Moer. p. 194, 13 *δεδιττόμενος Ἀττικοί, ἐκφοβῶν Ἕλληνες*.

δημεύειν: *τὰ ἐν Ἐλευσῖνι καὶ τὰ τῶν Καβίρων δημεύοντι μυστήρια* 5, 5.

διαίρεσις: *τὴν ἐν τῇ ἑνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν* 11, 21. *τίς ἡ τῶν τοσούτων ἕνωσις καὶ διαίρεσις ἑνουμένων* 13, 23.

διαλαμβάνειν ex artis regula tractare: *τὸν τῆς ἀναστάσεως λόγον διαλαμβάνοντες* 65, 5. cf. Dion. Chrys. 18 p. 481 R. *οὐδένα λόγον .. εὑρήσεις ὃς οὐ διείληπται καὶ κανόνος ἂν τρόπον ὑπόσχοι τῷ πρὸς αὐτὸν ἀπευθῦναι ἢ μιμήσασθαι βουλομένῳ*. Epict. 2, 20, 14 *τίνες παραβατικώτερον αὐτῆς (τῆς κοινωνίας) ἔχουσιν ὑμῶν τῶν ταῦτα διειληφότων*; uox prima in antiqua Academia usurpata est cui inquirere et in *εἴδη διαλαμβάνειν* idem esse uidebatur [cf. e. g. Aristot. rhet. A 4 p. 1359 b 3].

διαμένειν: *ζῆν καὶ διαμένειν* 61, 1. *εἶναί τε καὶ διαμένειν* 61, 17. 63, 1. *τῶν μὲν ἐξ ἀρχῆς γενομένων ἀθανάτων καὶ διαμενόντων . . . ἀτελευτήτως* 67, 18. *οὐκ ἂν διαμένοι μάτην* 62, 24. *τῆς τῶν ἀνθρώπων φύσεως μὴ διαμενούσης* 66, 31. *εἰ μὴ διαμένειν ἐβούλετο τὸ γενόμενον* 63, 22. *τὴν ἀνάστασιν ἧς χωρὶς οὐκ ἂν διαμείνειεν ἄνθρωπος* 63, 29. *ἀνάγκη διαμενόντων ὧν ἕνεκεν ἡ λογικὴ δέδοται κρίσις, καὶ αὐτὴν διαμένειν τὴν . . κρίσιν*.

ταύτην δὲ διαμένειν ἀδύνατον μὴ τῆς δεξαμένης αὐτὴν . . διαμενούσης φύσεως. ὁ δὲ . . . *δεξάμενός ἐστιν ἄνθρωπος, οὐ ψυχή . . . ἄνθρωπον ἄρα διαμένειν εἰς ἀεί . τοῦτον δὲ διαμένειν ἀδύνατον μὴ ἀνιστάμενον· ἀναστάσεως γὰρ μὴ γινομένης οὐκ ἂν ἡ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων διαμένοι φύσις* 66, 23—30. *κἂν ἡ ψυχὴ διαμένῃ καθ' ἑαυτήν* 78, 16. *μηδὲ τῶν διαμενόντων φύσις μία* 67, 12. *ἕκαστον τῶν διαμενόντων* 67, 13.

διαμονή: *ξενιζέσθω μηδεὶς εἰ τὴν θανάτῳ . . διακοπτομένην ζωὴν ὀνομάζομεν διαμονήν, λογιζόμενος ὡς οὐχ εἷς τοῦ προσρήματος ὁ λόγος, οὐχ ἓν τῆς διαμονῆς τὸ μέτρον, ὅτι μηδὲ τῶν διαμενόντων φύσις μία* 67, 9—12. *εἴ τις ἀνωμαλία θεωρεῖται περὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων διαμονήν* 67, 31. *τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις . . ἀνώμαλον ἔχει τὴν ζωὴν καὶ τὴν διαμονήν* 68, 21. *κατὰ τὴν οἰκείαν φύσιν ἕκαστον τῶν διαμενόντων ἔχει τὴν διαμονήν* 67, 13. *συνεξισοῦντες . . οὔτε τῇ τῶν ἀθανάτων διαμονῇ τὴν τῶν ἀνθρώπων διαμονήν* 67, 27. *οὔτ' ἐπὶ τῶν καθαρῶς ἀφθάρτων . . εὕροι τις ἂν ἰσάζουσαν τὴν διαμονήν . . . . οὔτ' ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν ὁμαλὴν ἐκείνην καὶ ἀμετάβλητον ἐπιζητεῖν ἄξιον* 67, 15. 17. *τῶν ἀνθρώπων κατὰ μὲν τὴν ψυχὴν ἀπὸ γενέσεως ἐχόντων τὴν ἀμετάβλητον διαμονήν* 67, 21. *δεῖ τῷ τῆς ψυχῆς ἀτελεντήτῳ συνδιαιωνίζειν τὴν τοῦ σώματος διαμονὴν κατὰ τὴν οἰκείαν φύσιν* 67, 8. *διὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν τῶν γενομένων ζωήν τε καὶ διαμονήν* 61, 29. *τὴν εἰς ἀεὶ διαμονήν* 62, 17. *ἡ μὲν τῆς γενέσεως αἰτία πιστοῦται τὴν εἰς ἀεὶ διαμονήν, ἡ δὲ διαμονὴ τὴν ἀνάστασιν ἧς χωρὶς οὐκ ἂν διαμείνειεν ἄνθρωπος* 63, 28. *τὴν ἐν ἀφθαρσίᾳ διαμονήν* 63, 14. *τὴν μετ' ἀφθαρσίας διαμονήν* 67, 25. *πᾶσι τοῖς πρὸς διαμονήν* 63, 22. — *διὰ τὴν τοῦ γένους διαμονήν* 70, 22.

διαπορθμεύειν: *τῶν μεταξὺ τούτοις τραφέντων ζῴων τὴν ἐξ ὧν ἐτράφησαν τροφὴν διαπορθμευόντων εἰς ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους ὧν ἐγένετο τροφή* 52, 17.

διαφορεῖν uox medicorum: *φθείρεσθαι πέφυκεν ἐμούμενά τε καὶ διαχωροῦντα ἢ τρόπον ἕτερον διαφορούμενα* 53, 12. (*σάρκα*) *ποτὲ μὲν πόνοις ἢ φροντίσιν διαφορουμένην* 55, 30.

διαχωρεῖν uox medicorum: *κατ' αὐτὴν τὴν κοιλίαν διαχωρεῖ πρὶν ἕτερόν τινα γεννῆσαι χυμόν* 55, 1. *φθείρεσθαι καὶ διαχωρεῖν ἢ πέφυκεν* 53, 30. *ἐμούμενά τε καὶ διαχωροῦντα ἢ τρόπον ἕτερον διαφορούμενα* 53, 11; quod in codice extat *διαχωρούμενα*, sine dubio falsum est.

διήκειν uox Stoicorum: *τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διήκει δι' ὅλου τοῦ κόσμου* 7, 27. *φρόνησιν διὰ πάντων διήκουσαν* 28, 2. *ἐπὶ πᾶν . . . διήκουσαν . . τὴν παρὰ τοῦ ποιήσαντος ἐπιμέλειαν* 70, 13.

*δικαιοσύνη: *ἔστι δικαιοσύνη ἴσα ἴσοις ἀμείβειν* 45, 5.

δικαιοῦν: *τοῦ δημιουργήσαντος . . . μήτε πᾶσαν φύσιν πρὸς ἕνωσιν ἢ κρᾶσιν παντὸς σώματος ἰέναι δικαιώσαντος* 53, 1. *πάντας ἀνιστασθαι . . . δικαιοῦσιν* 65, 14. cf. Plut. de fort. 2 p. 97 f *εἰ τὰ τῆς εὐβουλίας ἔργα τῆς τύχης δικαιοῦμεν εἶναι, ἔστω τύχης καὶ τὰ τῆς δικαιοσύνης.*

δόγμα uox philosophorum, imprimis Stoicorum: *τὰ δόγματα τῶν φιλοσόφων* 6, 23. *παντὶ δόγματι καὶ λόγῳ τῆς ἐν τούτοις ἀληθείας*

ἐχομένῳ 48, 1. *εἰς τὴν τοῦδε τοῦ δόγματος ἀποβλέπειν ὑπόθεσιν* 50, 5. *περὶ τῶν πρώτων δογμάτων* 64, 13. cf. Sext. hypot. Pyrrh. 1, 13 *δόγμα εἶναί φασί τινες τήν τινι πράγματι τῶν κατὰ τὰς ἐπιστήμας ζητουμένων ἀδήλων συγκατάθεσιν. — δι' αὐτῶν τῶν δογμάτων οἷς προσέχομεν, οὐκ ἀνθρωπικοῖς οὖσιν, ἀλλὰ θεοφάτοις καὶ θεοδιδάκτοις*, sequitur mandatum dei Matth. 5, 44. 45. *ἐξέτασιν ποιήσασθαι βίου, δογμάτων, τῆς πρὸς ὑμᾶς . . . ὑπακοῆς* 4, 28. opponuntur enim decreta Christianorum diuina decretis Stoicorum quae non ad cognitionem tantum, sed quam maxime ad uitam pertinent. cf. Cic. acad. pr. 2, 27 (sapientia) neque de se ipsa dubitare debet neque de suis decretis, quae philosophi uocant *δόγματα*, quorum nullum sine scelere prodi poterit: cum enim decretum proditur, lex ueri rectique proditur. Senec. ep. 95, 12 decreta sunt quae muniant, quae securitatem nostram tranquillitatemque tueantur, quae totam uitam totamque rerum naturam simul contineant. Apul. de Plat. 1, 4 quae consulta, quae *δόγματα* graece licet dici, ad utilitatem hominum uiuendique et intellegendi ac loquendi rationem extulerit. Phil. q. deus imm. 19 p. 286 *τῶν ἀρετῆς δογμάτων*. leg. alleg. 1, 16 p. 54 *φυλακὴ καὶ διατήρησις τῶν ἁγίων δογμάτων*. de uita cont. 3 p. 475 *τὰ τῆς ἱερᾶς φιλοσοφίας ἀοίδιμα δόγματα*. — in partem contrariam *δόγμα κοινὸν τούτων ἁπάντων καὶ νόμος εἷς* 72, 10. cf. *δόξα*.

δογματίζειν uox philosophorum: *ἄλλος ἄλλως ἐδογμάτισεν αὐτῶν καὶ περὶ θεοῦ καὶ περὶ ὕλης* etc. 8, 14. *Εὐριπίδης ἐπὶ μὲν τῶν . . ἀνεπιστημόνως ὀνομαζομένων θεῶν διαπορῶν . . . ἐπὶ δὲ τοῦ κατ' ἐπιστήμην νοητοῦ ὡς ἔστιν θεὸς δογματίζων* 5, 27.

**δόξα*: *ἐπὶ τὰς δόξας (τῶν φιλοσόφων) ἐτραπόμην* 7, 4. *ἢ ποιητῶν μνημονεύειν ἢ καὶ ἑτέρας δόξας ἐξετάζειν* 31, 13. *ἐκ τῶν τισι δοκούντων ἢ δεδογμένων* 64, 11. *προσέχειν δόξαις ἀνθρωπίναις* 8. 21.

δορυφορεῖν tueri: *τῷ δὲ (λόγῳ) το δορυφορεῖν τὸν πρῶτον ὁδοποιεῖν τε καὶ προανείργειν πᾶν ὁπόσον ἐμποδὼν καὶ πρόσαντες* 60, 1.

δουλαγωγεῖν: *οἱ τὰ πάθη δουλαγωγοῦντες* 72, 6 cf. 1 Cor. 9, 27 *ὑπωπιάζω μου τὸ σῶμα καὶ δουλαγωγῶ*.

δουλεύειν: *δουλεύοντας σαρκὶ καὶ αἵματι* 42, 4. *δουλεύοντες τῷ λόγῳ* 46, 2.

δοῦλος: *κἂν σάρκα θεὸς κατὰ θείαν οἰκονομίαν λάβῃ, ἤδη δοῦλός ἐστιν ἐπιθυμίας* 25, 10.

δραστήριος: *διττοῦ αἰτίου κατ' αὐτοὺς ὄντος, τοῦ μὲν δραστηρίου καὶ καταρχομένου* 21, 22.

**δύναμις*: *τῷ δημώδει ὀνόματι . . εἰς σαφήνειαν κατὰ δύναμιν προσεχρήσατο* 31, 7. *κατὰ δύναμιν τὴν ἐμήν, εἰ καὶ μὴ πρὸς ἀξίαν* 41, 14. — *ἐξετάσωμεν τὴν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι δύναμιν αὐτῶν* 20, 2. *ἐὰν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τοῦ τε ἀρχομένου καὶ τοῦ ἄρχοντος δύναμιν θῶμεν* 26, 24. *συνεξισοῦντες τῶν πάντῃ διεστηκότων τὰς δυνάμεις, μᾶλλον δὲ καὶ τῶν ταύταις χρωμένων τὰς οὐσίας* 58, 1. *κατὰ φύσιν εἶναι τὴν τοῦ τρέφοντος σώματος δύναμιν ταῖς τοῦ τρεφομένου ζῴου δυνάμεσιν* 54, 3. *τὸν ἑκάστου τῶν τρεφόντων ἢ*

τρεφομένων . . δύναμίν τε καὶ φύσιν 53, 7. *ὁ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας (λόγος) φύσει τε καὶ δυνάμει καταδεέστερος* 60, 9. *τῶν πρὸς τὴν τοῦδε δεῖξιν συντελούντων τὴν δύναμιν* 64, 23. *κἂν . . . πρὸς τὸ προκείμενον τὴν ἴσην παρέχωνται δύναμιν* 64, 32. — *et uis et pars corporis uel omnino res quae ui quadam utitur τινῶν μὲν κατ' αὐτὴν τὴν γαστέρα τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως ἀποκρινομένων* 53, 16. *ἀποχωροῦντα τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως καὶ σκιδνάμενα πρὸς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν τὴν πρώτην ἔσχεν σύστασιν* 57, 11. *πρὸς ἕτερόν τι μεταχωροῦντων ὃ τὴν τοῦ τρέφειν ἐκβέβηκεν δύναμιν* 53, 19. *φθείρεσθαι ταχέως ἢν ἐρρωμενεστέρᾳ συμμίξῃ δυνάμει* 54, 14. *τοῦ πᾶσαν ζῴου φύσιν σὺν ταῖς οἰκείαις δυνάμεσι συγκρίναντος* 57, 14. *τοσούτων καὶ τηλικούτων δυνάμεων* 68, 26. *οὔτε σωμάτων οὔτε σωματικῶν δυνάμεων* 75, 5. *φαρμάκοις τισὶν ἢ σιτίοις βελτίοσιν ἢ ταῖς φυσικαῖς δυνάμεσι νικηθέν* 55, 6. *παρέσεις τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων* 68, 5. *ὕφεσις τῶν φυσικῶν δυνάμεων* 69, 10. *ταῖς φυσικαῖς ἢ τεχνικαῖς δυνάμεσιν καὶ ταῖς ἐκ τούτων ἐνεργείαις* 77, 26. *οὔτε δυνάμει μέγας ἐστίν* 9, 17. *ἧς ἐστι δυνάμεως καὶ τὴν . . ἄμορφον οὐσίαν μορφῶσαι . . . . τῆς αὐτῆς ἐστι καὶ τὸ διαλελυμένον ἑνῶσαι* 51, 15. *τῇ τοῦ θεοῦ δυνάμει καὶ ἰσχύι* 31, 27. *τῆς αὐτῆς δυνάμεως καὶ σοφίας* 51, 23. *τὴν τοῦ δημιουργήσαντος . . τόδε τὸ πᾶν . . δύναμίν τε καὶ σοφίαν* 52, 31. 62, 18. *σοφίᾳ καὶ δυνάμει* 57, 13. *φωτὶ καὶ κάλλει καὶ πνεύματι καὶ δυνάμει ἀνεκδιηγήτῳ περιχεόμενον* 10, 25. *ὄντος τοῦ υἱοῦ ἐν πατρὶ καὶ πατρὸς ἐν υἱῷ ἑνότητι καὶ δυνάμει πνεύματος* 11, 6. *τὴν ἐν τῇ ἑνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν* 11, 20. *θεὸν . . καὶ υἱὸν τὸν λόγον αὐτοῦ καὶ πνεῦμα ἅγιον, ἑνούμενα μὲν κατὰ δύναμιν* 31, 20. *πάντα ὁ θεός ἐστιν αὐτὸς αὐτῷ . . . πνεῦμα δύναμις λόγος* 17, 8. — *καὶ ἑτέρας εἶναι δυνάμεις κατειλήμμεθα περὶ τὴν ὕλην ἐχούσας καὶ δι' αὐτῆς* 31, 22. — apud Platonem *περὶ πρώτης δυνάμεως* ** [sequi poterat rep. 6 p. 509 b] 30, 12. — apud Stoicos *εἴτε δυνάμεις τοῦ θεοῦ τὰ μέρη τοῦ κόσμου νοεῖ τις* 17, 18 cf. Diog. Laert. 7, 147 *τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον διὰ πάντων ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεται κατὰ τὰς δυνάμεις.*

δυσθάνατος: τῶν ἐν ναυαγίοις ἢ ποταμοῖς δυσθανάτων 52, 3.

ἔγκαυσις uox medicorum: *ταῖς ἐξ ἐγκαύσεως ἢ περιψύξεως ἐπιγινομέναις δυσκρασίαις* 56, 1. cf. Plut. de tuend. san. 10 p. 127 b *οὐκ ἀγνοῶ ὅτι καὶ διὰ κόπους πυρέττουσιν ἄνθρωποι καὶ δι' ἐγκαύσεις καὶ διὰ περιψύξεις.* cf. *περίψυξις.*

ἑδράζειν: τίς . . . τὴν γῆν κέντρου δίκην ἥδρασε 14, 17.

ἐθελοκακεῖν: ἐπὶ τούτοις οὐκ εἰκὸς ἡμᾶς ἐθελοκακεῖν οὐδ' αὐτοὺς τῷ μεγάλῳ παραδιδόναι κολασθησομένους δικαστῇ 42, 16.

**εἶδος* uox philosophorum: *περὶ θεοῦ καὶ περὶ ὕλης καὶ περὶ εἰδῶν καὶ περὶ κόσμου* 8, 15. *τὴν παρ' αὐτοῖς νενομισμένην ἄμορφον οὐσίαν μορφῶσαι καὶ τὴν ἀνείδεον καὶ ἀδιακόσμητον πολλοῖς καὶ διαφόροις εἴδεσιν κοσμῆσαι* 51, 13. *εἰ τὰ εἴδη τῆς ὕλης ἄγοιμεν θεούς* 16, 22. *σῶμα μὲν τὰ εἴδη τῆς ὕλης τοῦ θεοῦ γενήσεται, φθειρομένων δὲ τῶν στοιχείων*

κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν ἀνάγκη συμφθαρῆναι ὁμοῦ τοῖς εἴδεσι τὰ ὀνόματα 27, 8. 10. *περὶ τὰ εἴδη τῆς ὕλης στρεφόμενοι* 28, 7. *ἐπὶ τὰ εἴδη τῆς ὕλης συντετήκασιν καὶ καταπίπτοντες τὰς τῶν στοιχείων τροπὰς θεοποιοῦσιν* 28, 21. *τὴν ἐπὶ τῇ ὕλῃ καὶ τοῖς τῆς ὕλης εἴδεσι πεπιστευμένον διοίκησιν* 32, 7. *ὁ τῆς ὕλης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ εἰδῶν ἄρχων* 32, 20. Athenagoras unus est ex iis Platonicis qui *ἰδέας exemplaria* esse dicebant, *εἴδη formas ex ἰδέαις desumptas et materiae impressas*, Aristotelica *εἴδους* notione philosophiae Platonicae immixta et deo ab *ἰδέαις* clarius quam apud Platonem distincto. cf. Senec. ep. 58, 20 quid sit hoc *εἶδος*, attendas oportet et Platoni imputes, non mihi, hanc rerum difficultatem ... alterum exemplar est alterum forma ab exemplari sumpta et operi imposita ... habet aliquam faciem statua: haec est *εἶδος*; habet aliquam faciem exemplar ipsum quod intuens opifex statuam figurauit: haec *ἰδέα* est ... si aliam desideras distinctionem, *εἶδος* in opere est, *ἰδέα* extra opus, nec tantum extra opus est sed ante opus. Plut. de def. orac. 35 p. 429a *ὅλως ἀριθμὸς οὐκ ἔστι τὸ πλῆθος ἂν μὴ καθάπερ εἶδος ὕλης τὸ ἓν γενόμενον ἐκ τῆς ἀπειρίας τοῦ ἀορίστου πῇ μὲν πλεῖον πῇ δ' ἔλαττον ἀποτέμνηται ... τὸ εἶδος οὐκ ἀναίρεσίς ἐστι τῆς ὕλης ἀλλὰ μορφὴ καὶ τάξις ὑποκειμένης.* de an. procr. 3 p. 1013c *αὐτός τε γὰρ ὁ κόσμος οὗτος καὶ τῶν μερῶν ἕκαστον αὐτοῦ συνέστηκεν ἔκ τε σωματικῆς οὐσίας καὶ νοητῆς· ὧν ἡ μὲν ὕλην καὶ ὑποκείμενον, ἡ δὲ μορφὴν καὶ εἶδος τῷ γενομένῳ παρέσχε.* de Is. et Osir. 54 p. 373a *ἃς δ' ἀπ' αὐτοῦ τὸ αἰσθητὸν καὶ σωματικὸν εἰκόνας ἐκμάττεται καὶ λόγους καὶ εἴδη καὶ ὁμοιότητας ἀναλαμβάνει, καθάπερ ἐν κηρῷ σφραγῖδες οὐκ ἀεὶ διαμένουσι.* de an. procr. 22 p. 1023c *ἡ (ἰδέα) ἀμιγὴς πρὸς τὸ αἰσθητόν .... ὁ θεὸς τῆς ἰδέας ὡς παραδείγματος γέγονε μιμητής.* Albin. isag. 10 *διὰ τὸ πᾶν σῶμα συνδύασμά τι εἶναι ἔκ τε ὕλης καὶ τοῦ σὺν αὐτῇ εἴδους ὅπερ ἐξομοιοῦται ταῖς ἰδέαις καὶ μετέχει αὐτῶν δύσφραστον δή τινα τρόπον* Phil. leg. alleg. 2, 4 p. 69 *πρότερον μὲν ἐν τῇ ἑξημέρῳ τὰ γένη τῶν παθῶν καὶ τὰς ἰδέας εἰργάζετο, νυνὶ δὲ τὰ εἴδη προσπλάττει.*

εἰδωλομανής: αἱ ἄλογοι .. καὶ ἐνδαλματώδεις τῆς ψυχῆς κινήσεις εἰδωλομανεῖς ἀποτίκτουσι φαντασίας 36, 9.

**εἴδωλον: αἱ τῆς ψυχῆς ἄλογοι καὶ ἐνδαλματώδεις περὶ τὰς δόξας κινήσεις ἄλλοτ' ἄλλα εἴδωλα τὰ μὲν ἀπὸ τῆς ὕλης ἕλκουσι, τὰ δὲ αὐταῖς ἀναπλάττουσιν καὶ κνοῦσιν* 36, 2. similiter Stoici distinxerunt *φαντασίας ἀπὸ τοῦ μὴ ὑπάρχοντος* et *ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος, ἀλλὰ μὴ κατὰ τὸ ὑπάρχον* cf. Sext. Emp. adu. log. 1, 249 *πολλαὶ τῶν φαντασιῶν προσπίπτουσιν ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος ὥσπερ ἐπὶ τῶν μεμηνότων ... ἔνιαι πάλιν ἀπὸ ὑπάρχοντος μέν εἰσιν, οὐκ αὐτὸ δὲ τὸ ὑπάρχον ἐνδάλλονται.* Chrysipp. ap. Aet. 4, 12, 5 p. 402. eadem fere atque A. habet Plut. Brut. 37 [cf. Dion. 2] *ὑγρὸν μέν τι χρῆμα καὶ ἀπατηλὸν ἡ αἴσθησις, ἔτι δ' ὀξυτέρα ἡ διάνοια κινεῖν αὐτὸ καὶ μεταβάλλειν ἀπ' οὐδενὸς ὑπάρχοντος ἐπὶ πᾶσαν ἰδέαν. κηρῷ μὲν γὰρ ἔοικεν ἡ τύπωσις, ψυχῇ δ' ἀνθρώπου, τὸ πλαττόμενον καὶ*

τὸ πλάττον ἐχούσῃ τὸ αὐτό, ῥᾷστα ποικίλλειν αὐτὴν καὶ σχηματίζειν δι' ἑαυτῆς ὑπάρχει, δηλοῦσι δὲ αἱ κατὰ τοὺς ὕπνους τροπαὶ τῶν ὀνείρων ἃς τρέπεται τὸ φανταστικὸν ἐξ ἀρχῆς βραχείας παντοδαπὰ καὶ πάθη καὶ εἴδωλα γινόμενον· κινεῖσθαι δ' ἀεὶ πέφυκεν· κίνησις δ' αὐτῷ φαντασία τις ἢ νόησις. falsissime Plutarchus haec Epicureis adscripsit cf. Usener. Epicur. p. 225: aut Stoicorum sunt aut ex Stoicorum doctrina deriuata. ceterum cf. etiam Phil. de praem. et paen. 3 p. 411 *οὐκέτι τῆς ὄψεως χορηγεῖν δυναμένης τῷ πάθει τῆς ἡδονῆς τὰ εἴδωλα.* 19 p. 427 *τοῖς .. τὰ τῆς ὑπαιτίου ζωῆς κακίζουσιν καὶ ὅσα ἐναπεμάξαντο ταῖς ψυχαῖς αἰσχρὰ εἴδωλα μυσαττομένοις, εὐδίαν δὲ παθῶν ἐζηλωκόσι καὶ εἰρήνην καὶ γαλήνην βίου μετατρέχουσιν.*

εἰλικρινής: τὸ διὰ πάσης πέψεως κεκαθαρμένον καὶ μεταβεβληκὸς εἰλικρινῶς πρὸς τὴν τοῦ ποιοῦ σώματος ἕνωσιν 54, 28.

εἶναι: οὓς . . διέταξε περί τε τὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τοὺς οὐρανούς κτλ. 11, 25.

εἱρμός uox Stoicorum: *τὰ τούτοις ἐφεξῆς καθ' εἱρμὸν ἑπόμενα* 48, 14. *τὸν τούτοις κατὰ φύσιν ἢ καθ' εἱρμὸν ἑπόμενον διασκέψασθαι λόγον* 64, 2. *μήτε τὰ τῇ φύσει τεταγμένα καὶ διωρισμένα συγχεῖν ἢ τὸν φυσικὸν εἱρμὸν διασπᾶν* 64, 19. cf. Philon. de decal. 17 p. 194 *προειπὼν περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τιμῆς τοῦ ἀεὶ ὑπάρχοντος, ἑπόμενος τῷ τῆς ἀκολουθίας εἱρμῷ τὰ πρέποντα καὶ περὶ τῆς κλήσεως εὐθὺς παρήγγειλε.* Marc. Aur. 3, 4 *χρὴ τὸ εἰκῇ καὶ μάτην ἐν τῷ εἱρμῷ τῶν φαντασιῶν περιίστασθαι.* logicus enim rationum nexus pendet ex naturali causarum nexu [Alex. de an. 2 *ὁμολογεῖται πάντα τὰ καθ' εἱμαρμένην γιγνόμενα κατὰ τάξιν καὶ ἀκολουθίαν γίγνεσθαί τινα καί τι ἐφεξῆς ἔχειν ἐν αὑτοῖς . . . εἱρμὸν γοῦν αἰτίων φασὶν αὐτήν.* Nemes. de nat. hom. 37 Aet. 1, 28, 4 p. 338 D.], cf. Chrysipp. ap. Cic. de diuin. 1, 125: *εἱμαρμένην* id est ordinem seriemque causarum cum causae causa nexa rem ex se gignat: ea est ex omni aeternitate fluens ueritas sempiterna. — *δεῖ .. πρὸς ἕν τι τέλος ἀναφέρεσθαι πάντα τὸν ἐκ τούτων εἱρμόν, ἵνα πάντα . . συντρέχῃ πρὸς μίαν ἁρμονίαν . . . ἀνθρώπου γένεσις, ἀνθρώπου φύσις, ἀνθρώπου ζωή, ἀνθρώπου πράξεις καὶ πάθη καὶ βίος καὶ τὸ τῇ φύσει προσῆκον τέλος* 66, 4. *ὁ τῶν φυσικῶς γινομένων εἱρμός* 69, 14. cf. Marc. Aurel. 12, 23 *τὸ ἐκ πασῶν τῶν πράξεων σύστημα, ὅπερ ἐστὶν ὁ βίος, ἐὰν ἐν καιρῷ παύσηται, οὐδὲν κακὸν πάσχει κατ' αὐτὸ τοῦτο καθ' ὃ πέπαυται· οὐδὲ ὁ καταπαύσας ἐν καιρῷ τὸν εἱρμὸν τοῦτον κακῶς διετέθη. — τῶν . . . ζῴων . . κατά τινα φυσικὸν εἱρμὸν γεννωμένων* 77, 25.

ἐκβόσκειν: τῶν τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων ἐκβοσκηθέντων ζῴων 52, 11.

ἔκθεσμος: τὴν ἔκθεσμον σποράν 48, 6. *πάσης ἐκθέσμου καὶ παρὰ φύσιν βρώσεως ἢ πράξεως* 57, 3. cf. Phil. de gigant. 8 p. 267 *τὰς ἐκνόμους καὶ ἐκθέσμους ὁμιλίας τε καὶ μίξεις.* cf. *ἔνθεσμος.*

ἐκκαθαίρειν: τίνες . . . οὕτως ἐκκεκαθαρμένοι εἰσὶ τὰς ψυχάς 12, 18. *οὕτως ἂν ἑαυτοὺς ἐξεκαθαίρομεν* 13, 4.

ἐκτύπωμα: πῶς ἂν γένοιτο ἐκτυ-

πώματα χωρὶς τῆς ὕλης ἢ τοῦ τεχνίτου 22, 7. uox desumpta est ex Plat. Tim. p. 50 d.

ἐκφωνεῖν: προφήτας . . οἳ πνεύματι ἐνθέῳ ἐκπεφωνήκασι καὶ περὶ τοῦ θεοῦ καὶ περὶ τῶν τοῦ θεοῦ 8, 17. *τῶν . . προφητῶν οἳ . . κινήσαντος αὐτοὺς τοῦ θείου πνεύματος ἃ ἐνηργοῦντο ἐξεφώνησαν* 10, 10. *τὸ ἐνεργοῦν τοῖς ἐκφωνοῦσι προφητικῶς ἅγιον πνεῦμα* 11, 16. *ἃ τοῖς προφήταις ἐκπεφώνηται* 32, 22.

ἐλαύνεσθαι uexari: ἐλαύνεσθαι καὶ φέρεσθαι καὶ διώκεσθαι 2, 11. *ἡ τοῦ ἐλαύνεσθαι αἰτία* 5, 16. cf. Dem. 18, 48 *ἐλαυνομένων καὶ ὑβριζομένων καὶ τί κακῶν οὐχὶ πασχόντων.* Plut. Dem. 24 *τοῖς ἐλαύνουσι τὸν Δημοσθένην . . . οὐ προήκαντο τὴν κατ' αὐτοῦ ψῆφον.* Cic. 9 *prosequitur eum Manilius eiulans; ille . . eiusmodi fuit ut uideretur a populo pulsus reuerti.*

ἐλπίζειν: τὴν ἐν ἀφθαρσίᾳ διαμονὴν ἐλπίζομεν βεβαίως 63, 14.

ἐλπίς: ἐλπίδα ζωῆς αἰωνίου ἔχοντες 43, 21. *ἐλπίδι τοῦ μᾶλλον συνέσεσθαι τῷ θεῷ* 43, 28. *οὐ . . μάτην ψευδέσιν ἑαυτοὺς βουκολοῦντες ἐλπίσιν* 63, 16.

ἐναποσφραγίζεσθαι uox Stoicorum: *ὅταν . . ψυχὴ . . ἐναποσφραγίσηται ψευδεῖς περὶ αὐτῆς δόξας* 36, 12. cf. Sext. Pyrrh. hypot. 2, 4 *τῆς καταληπτικῆς φαντασίας οὔσης ἀπὸ ὑπάρχοντος κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐναπομεμαγμένης καὶ ἐναπεσφραγισμένης.* Diogen. 7, 46.

ἔνδοξος probabilis, uox Aristotelica: *μακρῷ γε μὴν ἐνδοξότερον καὶ πάντων ἀληθέστατον τὸ φῆσαι τὸ παρ' ἀνθρώποις ἀδύνατον παρὰ θεῷ δυνατόν* 58, 5. *εἰ δι' αὐτῶν τούτων ὡς ἐνδόξων . . . δείκνυσιν ὁ λόγος δυνατόν, εἴδηλον ὡς οὐκ ἀδύνατον* 58, 7. cf. Aristot. top. *A* 1 p. 100 a 30 *διαλεκτικὸς συλλογισμὸς ὁ ἐξ ἐνδόξων συλλογιζόμενος . . . . ἔνδοξα δὲ τὰ δοκοῦντα ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς σοφοῖς, καὶ τούτοις ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς μάλιστα γνωρίμοις καὶ ἐνδόξοις.*

ἐνέργεια: ταῖς φυσικαῖς ἢ τεχνικαῖς δυνάμεσι καὶ ταῖς ἐκ τούτων ἐνεργείαις 77, 27. — *τὰς ἐνίων εἰδώλων ἐνεργείας* 20, 1. *γίγνεσθαί τινας ἐπ' ὀνόματι εἰδώλων ἐνεργείας* 29, 8. *αἱ ἀπὸ τοὐναντίου πνεύματος δαιμονικαὶ κινήσεις καὶ ἐνέργειαι* 34, 6. *κατὰ . . τὴν . . δαιμόνων ἐνέργειαν* 34, 21. 35, 1. — *τοῦ θεοῦ τὴν ἐνέργειαν* 48, 13. — ex usu Peripateticorum *ἔστιν ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ λόγος τοῦ πατρὸς ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ* 11, 3. *τῶν ὑλικῶν ἀποίου φύσεως . . ὑποκειμένων δίκην . . . ἐπ' αὐτοῖς ἰδέα καὶ ἐνέργεια εἶναι* 11, 13.

ἐνεργεῖν: πᾶς εὖ φρονῶν . . . οὐδὲν ὧν κατὰ πρόθεσιν ἐνεργεῖ ποιεῖ μάτην 61, 6. *τὸ . . ζῷον ἐνεργοῦν τε καὶ πάσχον ἃ πέφυκεν* 62, 30. *τοῦ σώματος ἐνεργοῦντός τε καὶ πράττοντος* 66, 2. *τῶν κατὰ τὸν ἔμφυτον νόμον καὶ λόγον ἐνεργούντων* 77, 31. — *τίνες οἱ ἐπὶ τοῖς εἰδώλοις ἐνεργοῦντες* 29, 13. *οἱ ταῦτα ἐνεργοῦντες περὶ τὰ ἀγάλματα* 35, 22. *τίνι τῷ λόγῳ ἔνια τῶν εἰδώλων ἐνεργεῖ* 29, 4. *ἃ ἡ εἰκὼν λέγεται νῦν ἐνεργεῖν, ἐνήργει καὶ ζῶντος καὶ νοσοῦντος Νερυλλίνου* 35, 27. 28. *οὐ . . θεοὺς νοοῦμεν τοὺς ἐφ' ἑκάτερα ἐνεργήσαντας, ἀλλὰ . . . τίνες οἱ ἐνεργοῦντες . . ἐξητάκαμεν* 29, 10. 11. *ἄλλους μὲν εἶναι τοὺς ἐνεργοῦντας, ἐφ' ἑτέρων δὲ ἀνίστασθαι τὰς εἰκόνας* 35, 8. — *τὸ ἐνεργοῦν*

τοῖς ἐκφωνοῦσι προφητικῶς ἅγιον πνεῦμα 11, 16. κινήσαντος αὐτοὺς τοῦ θείου πνεύματος, ἃ ἐνηργοῦντο ἐξεφώνησαν 10, 10.

ἔνθεσμος: ἔνθεσμος μῖξις, ὅπερ ἐστὶν γάμος 76, 23. cf. ἔκθεσμος.

ἔννοια: τὸ μέχρις ἐννοίας καὶ ἐπιθυμίας ἐλθεῖν 44, 1. μηδ' εἰς ἔννοιάν ποτε τοῦ βραχυτάτου ἐλευσομένους ἁμαρτήματος 42, 2. μέχρις ἐννοίας κριθησομένοις 43, 6. ὧν τὰς ἐννοίας φεύγομεν, πολὺ πρότερον τὰ ἔργα παραιτούμεθα 44, 2. ἐπὶ τὴν αὐτὴν ἄγουσαν ἔννοιαν καὶ τὴν ἴσην παρέχουσαν περὶ τῆς ἀναστάσεως πίστιν 65, 24. — εἰ ταῖς τοιαύταις ἐννοίαις ἀπηρκούμεθα 10, 3 — ex usu Stoicorum quem Platonici secuti sunt τοῦτό που καὶ τῆς κοινῆς πάντων ἐννοίας ἐκδιδασκούσης ἡμᾶς καὶ τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς στρεφομένων ἐπιμαρτυρούντων [cf. Diog. 7, 54 ὁ Χρύσιππος . . κριτήριά φησιν εἶναι αἴσθησιν καὶ πρόληψιν· ἔστι δ' ἡ πρόληψις ἔννοια φυσικὴ τῶν καθόλου] 77, 20. ἡ . . ἀπόδειξις . . ἔχει τὴν ἀρχὴν . . ἐκ τῆς κοινῆς καὶ φυσικῆς ἐννοίας 64, 12. δεῖ μόνης ὑπομνήσεως τῆς τὴν φυσικὴν ἀνακινούσης ἔννοιαν 64, 14. cf. Albin. prolog. 6 p. 150 Herm. ἐπεγείρειν καὶ προκαλεῖσθαι δεῖ τὰς φυσικὰς ἐννοίας καὶ ταύτας ἐκκαθαίρειν καὶ εὐκρινεῖς ἀποφαίνειν ὡς ἀρχάς. ceterum cf. Tertull. de resurr. carn. 3 est quidem et de communibus sensibus sapere in dei rebus, sed in testimonium ueri, non in adiutorium falsi.

ἐνοχλεῖν: ἵνα μὴ ἐπὶ πλεῖον ὑμῖν ἐνοχλοίημεν 14, 5. τί ⟨δεῖ ὑμῖν ἐπὶ⟩ πλέον λέγοντα ἐνοχλεῖν 27, 30. — ex usu philosophorum: ἐκ τοῦ μὴ κατακρατεῖν τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἐνοχλούντων παθῶν, ἐνοχλοῦνται δὲ ὑπὸ τῆς τοῦ σώματος ἐνδείας καὶ χρείας καὶ τῆς περὶ τοῦτο σπουδῆς καὶ θεραπείας 74, 11. 12. ἐνοχλοῦντος τοῦ σώματος καὶ πρὸς τὰς οἰκείας ὀρέξεις ἢ κινήσεις ἕλκοντος 74, 2. οὐδ' ἄλλου τινὸς οὔτ' ἔσωθεν ἐνοχλοῦντος οὔτ' ἔξωθεν ἐρεθίζοντος 75, 21. cf. Aristot. top. Γ 2 p. 117 a 34 μᾶλλον οἱ νέοι τῶν πρεσβυτέρων ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν ἐνοχλοῦνται. Plut. de rat. aud. 12 p. 43 d ἂν μήτι τῶν ἰδίων ἐνοχλῇ καὶ κατεπείγῃ πάθος . . ἢ νόσημα. Marc. Aur. 7, 16 τὸ ἡγεμονικὸν αὐτὸ ἑαυτῷ οὐκ ἐνοχλεῖ. 8, 47 εἰ μὲν διά τι τῶν ἐκτὸς λυπῇ, οὐκ ἐκεῖνό σοι ἐνοχλεῖ, ἀλλὰ τὸ σὸν περὶ αὐτοῦ κρίμα. 11, 18 οὐχ αἱ πράξεις αὐτῶν ἐνοχλοῦσιν ἡμῖν . . ἀλλὰ αἱ ἡμέτεραι ὑπολήψεις.

ἔνστασις uox philosophorum: οἰόμενοι τῷ δεδίττεσθαι ἢ τῆς ἐνστάσεως ἀπάξειν ἡμᾶς τοῦ βίου ex uitae firma et stabili institutione et disciplina 41, 17. cf. Epictet. enchir. 23 ἐάν ποτέ σοι γένηται ἔξω στραφῆναι πρὸς τὸ βούλεσθαι ἀρέσαι τινί, ἴσθι ὅτι ἀπώλεσας τὴν ἔνστασιν. diss. 3, 22, 19 τὸ ἡγεμονικόν σε δεῖ τὸ σαυτοῦ καθαρὸν ποιῆσαι καὶ τὴν ἔνστασιν ταύτην. 3, 14, 7 τῶν πραττομένων τὰ μὲν προηγουμένως πράττεται, τὰ δὲ κατὰ περίστασιν, τὰ δὲ κατ' οἰκονομίαν, τὰ δὲ κατὰ συμπεριφοράν, τὰ δὲ κατ' ἔνστασιν. Diog. 6, 103 αἵρεσιν καὶ ταύτην (Cynicam) εἶναι ἐγκρίνοντες τὴν φιλοσοφίαν, οὐ καθά φασί τινες, ἔνστασιν βίου Euseb. HE 5 pr. 4 τῶν εὐσεβείας ἀθλητῶν τὰς ἐνστάσεις καὶ τὰς πολυτλήτους ἀνδρείας. Clem. strom. 3, 53 p. 536 Ἰωάννου τὴν ἔνστασιν τὴν γνωστικὴν τοῦ

βίου τίς μιμήσεται. 7, 59 p. 867 *πᾶσα ἡ διὰ τοῦ ἐπιστήμονος πρᾶξις εὐπραγία, ἡ δὲ διὰ τοῦ ἀνεπιστήμονος κακοπραγία κἂν ἔνστασιν σῴζῃ.* 61 p. 868 *ἐπεὶ μηδὲ τὸν Ἰωσὴφ παράγειν τῆς ἐνστάσεως ἴσχυσεν ἡ τοῦ δεσπότου γυνή.*

ἐξαγώνιος uox Atticistarum: *ἵνα μὴ ἐξαγωνίους τοῖς προκειμένοις ἐπεισάγειν δοκῶμεν λόγους* 46, 21. cf. lex. Seguier. p. 260 *ἐξαγωνίων: ... Αἰσχίνης κέχρηται τῇ λέξει ἐπὶ τῶν ἔξω τοῦ ἀγῶνος λεγομένων λόγων καὶ οὐ προσηκόντων εἰρῆσθαι.*

ἐξάκουστος: *τοῦ λόγου ἐξακούστου μετὰ πολλῆς κραυγῆς γεγονότος* 12, 10.

ἐξετάζειν: *ἐξετάσετε αὐτῶν τὸν βίον* 3, 21. 4, 6. — *ἐξετάσωμεν τὴν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι δύναμιν αὐτῶν* 20, 2. *τίνες οἱ ἐνεργοῦντες, ἐπ' ἀκριβὲς ἐξητάκαμεν* 29, 12. *ἑτέρας δόξας ἐξετάζειν* 31, 13. *ἀκριβέστερον τὰς ἐκείνων ἐξετάσαι προφητείας* 10, 19. *ἔχοιτε δ' ἂν ἀφ' ἑαυτῶν καὶ τὴν ἐπουράνιον βασιλείαν ἐξετάζειν* 20, 7. *νόμων οὓς ... πρὸς πᾶσαν δικαιοσύνην ἐξετάσαντες ἐθήκατε* 45, 1. *τοὺς κατὰ πᾶσαν ἀρετὴν ἐξητασμένον τὸν ἑαυτῶν βίον ἐπιδειξαμένους* [cf. *τὰς ψυχὰς κεκολασμένοι* 47, 4] 71, 8. — *philosophice inquirere τοὺς περὶ τούτων ἐξετάζειν ἐθέλοντας* 48, 23. *καθ' ὃ δεῖ κρινομένων τῶν ἔναγχος ἐξητασμένων* 56, 12. *διὰ πάντων τῶν μικρῷ πρόσθεν ἐξητασμένων δείκνυσιν ὁ λογὸς δυνατόν* 58, 8. *εἰ δέδεικται τῶν ἐξητασμένων ἕκαστον* 59, 12. *ἐξητασμένων ἡμῖν τῶν προτεταγμένων* 64, 6. *ἐξητασμένων .. τῶν προτεθέντων* 77, 11.

ἐξέτασις: *ἐξέτασιν ποιήσασθαι βίου* 4, 28. *τῆς ἐπὶ τούτοις ἐξετάσεως* 79, 4. — *ἡ τῶν τῆς ἀληθείας δογμάτων ἢ τῶν ὁπωσοῦν εἰς ἐξέτασιν προβαλλομένων ἀπόδειξις* 64, 9. *τῶν πρώην ἡμῖν εἰς ἐξέτασιν προτεθέντων λόγων καὶ τὴν ἀνάστασιν πιστουμένων* 69, 20. *εἰς τὴν προκειμένην ἐξέτασιν* 57, 33. *κατὰ τὴν ἐξέτασιν* 64, 3.

ἐξισοῦν: *τὰ λυτὰ καὶ φθαρτὰ τῷ ἀιδίῳ ἐξισοῦντες* 16, 23. cf. *συνεξισοῦν.*

ἔξωθεν: *ἔνδοθεν καὶ ἔξωθεν κινοῦσαι* 34, 10. *οὔτ' ἄλλου τινὸς οὔτ' ἔσωθεν ἐνοχλοῦντος οὔτ' ἔξωθεν ἐρεθίζοντος* 75, 22. *τῆς ἔξωθεν ἀνάγκης* 53, 8. *τῶν ἔξωθεν καὶ τῶν ἐν τοῖς οὖσιν ἐξαριθμουμένων* 58, 13. *ἡ .. ἀπόδειξις ... οὐκ ἔξωθέν ποθεν ἔχει τὴν ἀρχήν* 64, 10.

ἐπαγάλλεσθαι: *τῇ θεωρίᾳ τοῦ δόντος .. ἀπαύστως ἐπαγάλλεσθαι* 78, 33. usus singularis et sine exemplo est.

ἐπαληθεύειν: *ἐπαληθεύων τοῖς πράγμασιν si quis de rerum natura uera dicturus est* 54, 6.

ἐπεισκυκλεῖν: *ἐπεισκυκληθήσεται πάλιν τὰ τῆς ἀνόμου ζωῆς* 73, 14.

**ἐπέχειν* uox Academicorum: *Πλάτων τὰ ἄλλα ἐπέχων* 29, 20.

ἐπήκοος: *δημοτελεῖς ἄγονται θυσίαι καὶ ἑορταὶ ὡς ἐπηκόῳ θεῷ* 35, 21. in titulis huius saeculi persaepe legitur, cf. bull. de corr. hell. 3 p. 336 *Ἥρα ἐπηκόῳ.* 2 p. 173 *θεῷ ἐπηκόῳ Ποσειδῶνι.* p. 239 *Ἀρτέμιδι ἐπηκόῳι.* Le Bas-Wadd. inscr. de l'Asie Min. 1173 *θεᾶι Ἀφροδείτηι ἐπηκόωι.* Newton Greek Inscr. 2, 369 *Ἀπόλλωνι .. ἐπηκόῳ* etc. etc.

ἐπιβάλλειν: *τῆς ἐπιβαλλούσης ἑκάστῳ χώρας* 49, 2. — *ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι, ὡς καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέβαλον στοχαστικῶς* 8, 9. cf.

homil. Clem. 2, 7 *οἱ τῶν Ἑλλήνων φιλόσοφοι καὶ βαρβάρων οἱ σπουδαιότεροι ἐκ στοχασμῶν ἐπιβάλλοντες τοῖς ὀρατοῖς περὶ τῶν ἀδήλων ἁπεφήναντο.* Clem. strom. 2, 22 p. 439 *καὶ Πλάτωνα τοῖς αὐτοῖς ἐπιβάλλοντα παραστησώμεθα δόγμασιν.* 1, 80 p. 366 *ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὡς μέν τινες, κατὰ περίπτωσιν ἐπήβολος τῆς ἀληθείας ἁμῇ γέ πῃ, ἀμυδρῶς τε καὶ οὐ πάσης, γίνεται.* Marc. Aur. 10, 30 *τοίτῳ ἐπιβάλλων.*

ἐπιβατεύειν: *ἐπιβατεύοντες αὐτῶν τοῖς ὀνόμασιν* 29, 11. *δαίμονας εἶναι τοὺς ἐπιβατεύοντας τοῖς ὀνόμασιν* 34, 28. *ἐπιβατεύοντες αὐτῶν τοῖς νοήμασιν* 36, 16. contra usum cum datiuo construxit Athenagoras.

ἐπιεικής: *τοῦ πράου καὶ φιλανθρώπου καὶ ἐπιεικοῦς βίου* 13, 10.

ἐπίκρισις: *ὁμολογουμένην ἔχει τὴν ἐπίκρισιν* 57, 22.

ἐπισημαίνεσθαι: *καλῶς ἂν ἔχοι τοσοῦτον ἐπισημήνασθαι μόνον* 77, 18.

ἐπισκιάζειν: *νομίζων ἐπισκιάσειν τἀληθές* 40, 27.

ἐπισκοτεῖν: *ἐπισκοτεῖς τῷ τεθνηκότι* 41, 2. *οὐδ' ἡμῖν οὐδὲν ἐπισκοτεῖ πρὸς ὀρθότητα βίου ἡ παρά τινων ἄκριτος βλασφημία* 41, 27.

ἐπισπορά: *ψευδοδοξία ἐξ ἐπισπορᾶς ἐπεφύη καὶ παραφθορᾶς* 60, 12. cf. 48, 6 *ὑπὸ τῶν τὴν ἔκθεσμον σποράν ἐπὶ διαφθορᾷ τῆς ἀληθείας τετιμηκότων.* Matth. 13, 25.

ἐπίστασθαι: *τὴν Ἑλένην Ἀδράστειαν ἐπιστάμενος προσκυνεῖ Helenam Adrasteam esse ratus* 1, 10. haec significatio uolgaris est in sermone ionico, redit apud recentiores e. g. apud Clem. strom. 2, 14 p. 435 *Θαλῆ ὕδωρ ἐπισταμένῳ τὴν πρώτην αἰτίαν.* Plut. Rom. 7 *πρότερον μὲν ἑαυτοὺς οἰκετῶν βασιλέως Φαυστύλου καὶ Λαρεντίας ἠπιστάμεθα παῖδας . . . γενόμενοι δὲ ἐν αἰτίᾳ πρὸς σὲ καὶ διαβολαῖς . . . ἀκούομεν μεγάλα περὶ ἑαυτῶν.*

ἐπιστασία: *τοσαύτης μόνον ἐπιστασίας καὶ προσθήκης δεόμενον* 77, 13.

ἐπιστήμη: *διὰ τὴν ἐπιστήμην ἢ τέχνην* 4, 1. *ἐπιστήμῃ καὶ τέχνῃ* 14, 22. *ἐπὶ τοῦ κατ' ἐπιστήμην νοητοῦ* 5, 27.

ἐπισυγκεραννύναι: *ψυχὴ . . τοῦ ὑλικοῦ προσλαβοῦσα καὶ ἐπισυγκραθεῖσα πνεύματος* 36, 5.

ἐπισυμβαίνειν: *θεὸν καὶ τὰ ἐπισυμβεβηκότα αὐτῷ* 30, 10.

ἐπισυνείρειν: *καὶ τοιαύτας δή τινας ἐπισυνείρουσι . . . συμφοράς* 52, 22.

ἐπισύνθεσις uox Platonicorum: *συνισταμένων ἐκ . . τῶν ἀσωμάτων κατὰ τὴν ἐπισύνθεσιν τῶν νοητῶν σωμάτων, ἐκ δὲ τῶν νοητῶν τῶν αἰσθητῶν* 46, 26. distinguuntur incorporalia [= *ἰδέαι*], intellegibilia [= *εἴδη*], uisibilia ita ut quo quid longius ab incorporali absit, eo plus materiae *superadditum* habeat. cf. *εἶδος* et Phil. leg. alleg. 1, 13 p. 51 *οὗ μετέσχεν ὁ νοῦς παρὰ τοῦ θεοῦ, τούτου μεταδίδωσι τῷ ἀλόγῳ μέρει τῆς ψυχῆς . . . τῶν γὰρ γινομένων τὰ μὲν καὶ ὑπὸ θεοῦ γίγνεται καὶ δι' αὐτοῦ, τὰ δὲ ὑπὸ θεοῦ μέν, οὐ δι' αὐτοῦ δέ· τὰ μὲν ἄριστα καὶ ὑπὸ θεοῦ γέγονε καὶ δι' αὐτοῦ . . . τὸ δὲ ἄλογον ὑπὸ θεοῦ μὲν γέγονεν, οὐ διὰ θεοῦ δέ, ἀλλὰ διὰ τοῦ λογικοῦ τοῦ ἄρχοντός τε καὶ βασιλεύοντος ἐν ψυχῇ.*

ἐπισυνίστασθαι: *τοσαύτην ἐπισυνισταμένων καὶ πηγνυμένων*

ὄγκων διαφοράν 68, 27. cf. Phil. de incorr. mund. 7 p. 499 ἢ γὰρ ἔνδεια ἢ φλογμὸς ἢ κρυμὸς ἢ μυρία ἄλλα τῶν εἰωθότων ἐπισυνίστασθαι.

ἐπιτραγῳδεῖν: εἶτα τούτοις ἐπιτραγῳδοῦσιν τὰς ἐν λιμοῖς καὶ μανίαις τολμηθείσας τεκνοφαγίας κτλ. 52, 18.

ἐπιτρέχειν: πλήθη ζῴων παντοδαπῶν ὁπόσα τοῖς τοιούτοις σώμασιν ἐπιτρέχειν εἴωθεν 51, 25. usus non uolgaris est.

ἐπιφημίζειν: τρία ἐπιφημίζουσιν ἡμῖν ἐγκλήματα 4, 15. cf. Philon. de decal. 21 p. 198 ὑπ' ἀνθρώπων εἰκαιοτέρων οἳ τὴν ἰδίαν πλάνην τοῖς οὐρανίοις ἐπεφήμισαν. q. o. prob. lib. s. 2 p. 446 τοῖς μὲν ἀμφιθαλέσι καὶ τῷ ὄντι εὐπατρίδαις . . δουλείαν ἐτόλμησαν ἐπιφημίσαι.

ἐπίχειρα: μήτε τὴν ψυχὴν μόνην δεῖ κομίσασθαι τὰ ἐπίχειρα τῶν μετὰ τοῦ σώματος εἰργασμένων 70, 30. οὔτε οἱ σπουδαῖοι κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν φέρονται τὰ τῆς ζωῆς ἐπίχειρα οὔτε μὲν οἱ φαῦλοι τὰ τῆς κακίας 72, 21.

ἐποπτεύειν: τὸν δημιουργὸν θεὸν τὸν συνέχοντα καὶ ἐποπτεύοντα ** 14, 22.

ἐπουράνιος: τὴν ἐπουράνιον βασιλείαν 20, 7. τῆς μὲν (σοφίας) οὔσης ἐπουρανίου, τῆς δὲ ἐπιγείου καὶ κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ὕλης 33, 4. βίον . . . ἐπουράνιον, οὐκ ἐπίγειον 42, 10.

ἐρρωμένος: ἢν ἐρρωμενεστέρᾳ συμμίξῃ δυνάμει 54, 14. ἀνήκοος καὶ ἄπειρος λόγων ἐρρωμένων 36, 10.

ἑτερογενής: ἄλλοις τισὶ τῶν ἑτερογενῶν 56, 26. ἄλλο τι τῶν ὁμογενῶν ἢ τῶν ἑτερογενῶν 75, 27.

ἑτερότης uox philosophorum: εἴγε δεῖ καὶ συνάφειαν εἰπεῖν ὡς ἑτερότητί τινι κεχωρισμένων 59, 18.

εὐάγωγος: ἀπαλὴ καὶ εὐάγωγος ψυχή, ἀνήκοος καὶ ἄπειρος λόγων ἐρρωμένων κτλ. 36, 10. cf. Plut. Gryll. 4 p. 987 e νεοσσοῖς δὲ καὶ σκύμνοις τούτων δι' ἡλικίαν εὐαγώγοις καὶ ἁπαλοῖς οὖσιν πολλὰ καὶ ἀπατηλὰ μειλίγματα καὶ ὑποπεττεύματα προσφέροντες.

εὔδηλος: εὔδηλον ὡς 50, 33. 54, 29. 58, 8. εὔδηλον ὅτι 59, 12. 62, 8. εὔδηλον παντὶ τὸ λειπόμενον ὅτι 71, 15. δῆλον ὅτι ab Athenagorae elegantia alienum.

εὐδοξεῖν: εὐδοξοῦμεν παρὰ τῷ θεῷ 41, 28.

εὐμάρεια: μετὰ τῆς ἴσης εὐμαρείας 51, 11. σὺν εὐμαρείᾳ 54, 15.

εὐνουχία uox Christianorum: τὸ ἐν παρθενίᾳ καὶ ἐν εὐνουχίᾳ μεῖναι 43, 29. τοὺς εὐνούχους καὶ μονογάμους 44, 24.

εὐσέβεια: φροντίζοντες εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ἢ τῆς ἄλλης ἀρετῆς 72, 7 cf. 2, 10 εὐσεβέστατα διακειμένους καὶ δικαιότατα πρός τε τὸ θεῖον καὶ τὴν ὑμετέραν βασιλείαν. — περισσὴ ἡ περὶ αὐτοὺς (θεοὺς) εὐσέβεια 41, 5. ἀγνοίᾳ τῆς ἀληθοῦς περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείας 37, 10. εἰς τὴν εὐσέβειαν ἔχει τὴν ἀναφοράν, ὅτε τὸ ψεῦδος ἐλέγχων καὶ ὁ τὴν ἀλήθειαν κρατύνων 60, 17. τὸν τῆς εὐσεβείας ἡμῖν ὑπογράφοντα λόγον 48, 15.

* ἐφιστάναι: ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι οὐκ ἔδοξαν ἄθεοι ἐπιστήσαντες περὶ θεοῦ 5, 23. cf. M. Aurel. 3, 1 περὶ αὐτοῦ τοῦ εἰ ἤδη ἐξακτέον αὐτόν, ἐφιστάνειν. Arist. de gen. et corr. A 3 p. 314 a 34 περὶ οὐδενὸς οὐδεὶς ἐπέστησεν ἔξω Δημοκρίτου.

ἔφορος: πάντων τῶν ὁπωσοῦν ὄντων ἢ γενομένων ἔφορος 72, 3. cf. Phil. de decal. 19 p. 196 τῆς

ἐφόρου τῶν ἀνθρωπείων δίκης. 33 p. 208 τὴν πάρεδρον αὐτῷ (θεῷ) δίκην καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἔφορον πραγμάτων.

*ἔχειν: πεῖσαι ὑμᾶς μὴ ὡς περὶ ἀθέων ἔχειν δυνάμεθα 12, 5 cf. Aristid. 49 p. 494 σκόπει δῆτα ἀκούων ὡς ἔχω περὶ τούτων. — ἑτέρας εἶναι δυνάμεις .. περὶ τὴν ὕλην ἐχούσας 31, 23. τὸ περὶ τὴν ὕλην ἔχον πνεῦμα 32, 5. οἱ ἄγγελοι .. περὶ τὸν ἀέρα ἔχοντες καὶ τὴν γῆν 33, 8. τῶν περὶ τὰς παρθένους ἐχόντων 32, 25.

ζωή: οἷς τὴν κατὰ φύσιν συνεξέπλησεν ζωὴν καὶ τοὺς ἐν τῇ ζωῇ πόνους 56, 11. ὑπὲρ ὧν τοὺς ἐν τῇ ζωῇ συνδιήνεγκεν πόνους 73, 32. τὴν ζωὴν καὶ τὸν σύμπαντα βίον 65, 29. ἡ τῶν ἀνθρώπων .. ζωὴ καὶ σύμπας ὁ βίος 71, 29. εἴπερ τὴν τῶν ἀνθρώπων ζωὴν τοσαύτης γέμουσαν ἀνωμαλίας .. καὶ διακοπτομένην .. οὐ παραιτούμεθα τὴν αὐτὴν λέγειν ζωήν 68, 14. 16. οὐδὲ γὰρ ἐπειδὴ τὴν κατὰ συναίσθησιν ζωὴν διακόπτειν δοκοῦσιν αἱ κατὰ τὸν ὕπνον .. παρέσεις τῶν αἰσθήσεων ... τὴν αὐτὴν παραιτούμεθα ζωήν 68, 3. 7. ἐπαισθάνεσθαι ... μηδὲ τοῦ εἶναι καὶ τῆς ἰδίας ζωῆς 68, 13. τὴν τοιαύτην ζωήν 62, 14. οὐδὲ .. τὴν θατέρου ἐξ ὧν συνέστηκεν ἄνθρωπος ἐσκοποῦμεν ζωὴν ἢ τέλος, ἀλλὰ τοῦ συνεστῶτος ἐξ ἀμφοῖν 78. 9. δεῖ τῆς τούτου ζωῆς εἶναί τι τέλος οἰκεῖον 78, 11. τὴν παροῦσαν ζωήν 59, 2. 72, 20. 73, 5. τὴν προλαβοῦσαν ζωήν 62, 20. 78, 24. κατὰ τήνδε τὴν ζωήν 71, 4. τὴν μετ' ἐνδείας καὶ φθορᾶς ζωὴν στέργομεν ὡς τῷ παρόντι βίῳ προσήκουσαν 63, 13. τῇ μετ' ἐνδείας καὶ φθορᾶς ζωῇ 67, 24. ἐπὶ τῷ ζωῆς ἔμφρονος μετασχεῖν 63, 24. ἔμφρονί τε ζωῇ καὶ δίκῃ χρωμένων 77, 31. τέλος ζωῆς ἔμφρονος καὶ λογικῆς κρίσεως 78, 29. ἔμφρονι βίῳ καὶ ζωῇ λογικῇ 63, 20. τὰ τῆς ἀνόμου ζωῆς καὶ τῶν ταύτῃ συνεπομένων ἀτόπων τὸ σμῆνος 73, 14. διὰ τὴν ἰδίαν τῶν γενομένων ζωήν τε καὶ διαμονήν 61, 28. διὰ τὴν αὐτῶν τῶν γενομένων ζωήν, οὐκ ἐπὶ μικρὸν ἐξαπτομένην εἶτα παντελῶς σβεννυμένην 62, 12. ἤτοι παντελής ἐστι σβέσις τῆς ζωῆς ὁ θάνατος 73, 6. σβεννυμένης παντελῶς τῆς τῶν ἀνθρώπων ζωῆς 73, 12. τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις ... ἀνώμαλον ἔχει τὴν ζωὴν καὶ τὴν διαμονήν 68, 21. τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν καὶ ζωήν 67, 29. ξενιζέσθω μηδεὶς εἰ τὴν θανάτῳ καὶ φθορᾷ διακοπτομένην ζωὴν ὀνομάζομεν διαμονήν 67, 10. τὴν συνεχῆ .. ζωήν 68, 1. τὴν ἐπέκεινα τῆς διαλύσεως ζωὴν ἥτις ἑαυτῇ συνεισάγει τὴν ἀνάστασιν 68, 17. τὴν τοῦ νεκρωθέντος ἢ καὶ πάντῃ διαλυθέντος ἀνάστασιν καὶ ζωήν 57, 21. ἐλπίδα ζωῆς αἰωνίου ἔχοντες 43, 21. ἔξω ἡμᾶς τῆς αἰωνίου τιθέντος ζωῆς 43, 20.

ζῳοποιεῖν: τὸ τεθνηκὸς ζῳοποιῆσαι πάλιν 51, 22.

ἡνιοχεῖν: οὗ οὖν τὰ ποιήματα καὶ ὑφ' οὗ τῷ πνεύματι ἡνιοχεῖται 6, 7. cf. Philon. de decal. 13 p. 190 τοῦ ἀγενήτου καὶ ἀιδίου .. ὃς ἅπαντα τὸν κόσμον ἡνιοχῶν σωτηρίως ἀόρατος ὢν κατευθύνει. 29 p. 205 ὁ ἡνιοχῶν καὶ κυβερνῶν τὰ ὅλα σωτηρίως. de incorr. mund. 16 p. 503 ἕκαστα ἐφορᾷ καὶ πάντων οἷα γνήσιος πατὴρ ἐπιτροπεύει .. καὶ ἡνιόχου καὶ κυβερνήτου τρόπον ἡνιοχεῖ καὶ πηδαλιουχεῖ τὰ σύμπαντα. de praem. et paen. 5 p. 413 τρόπον εὐνόμου πόλεως

ὁ κόσμος ἡνιοχεῖταί τε σωτηρίως καὶ κυβερνᾶται. Plut. de def. orac 29 p. 426b οὐδ' ἐλευθέρους οἷον ἡνιόχους ἢ κυβερνήτας ὄντας.

τὸ θεῖον: κἂν . . πληθύνωσι τὸ θεῖον τοῖς ὀνόμασι 7, 23. τῷ πρὸς τὸ θεῖον δέει 1, 22. τῇ περὶ τὸ ὄντως θεῖον εὐσεβείᾳ 8, 19. τῆς ἀληθοῦς περὶ τὸ θεῖον εὐσεβείας 37, 10. εὐσεβέστατα διακειμένους καὶ δικαιότατα πρός τε τὸ θεῖον καὶ τὴν ὑμετέραν βασιλείαν 2, 10. τὸ εἶναι ἓν τὸ θεῖον 8, 1. λέγειν καὶ γράφειν περὶ τοῦ θείου ἃ θέλουσιν 8, 5. τῶν ἀπὸ τῆς ὕλης ἀποκρινομένων τὸ θεῖον 23, 22. τὸ θεῖον καὶ ἀθάνατον καὶ ἀκίνητον καὶ ἀναλλοίωτον 27, 24. οὔτε μεταβάλλει οὔτε μεταπίπτει τὸ θεῖον 27, 29. ἀνεπιδεὲς καὶ κρεῖττον ἐπιθυμίας τὸ θεῖον 39, 20. — κατὰ τὸν τῆς ὕλης λόγον καὶ τὸν τῆς πρὸς τὰ θεῖα συμπαθείας 34, 9. παρορῶν τὰ θεῖα 72, 28.

θεοδίδακτος: τῶν δογμάτων οἷς προσέχομεν οὐκ ἀνθρωπικοῖς οὖσιν ἀλλὰ θεοφάτοις καὶ θεοδιδάκτοις 12, 4. θεοδίδακτον εἶναι τὸν καθ' ἡμᾶς λόγον 43, 9.

θεολογεῖν: Ὀρφέως ὃς . . . πεπίστευται παρ' αὐτοῖς ἀληθέστερον θεολογεῖν 20, 18. οἱ περὶ αὐτῶν θεολογοῦντες 21, 13. πάντα μᾶλλον ἢ θεολογοῦσιν οἱ τοὺς μύθους ⟨ἀλληγοροῦντες⟩ 28, 14 ἕκαστον τῶν τεθεολογημένων 21, 11.

θεολογία: εἰ . . μέχρι τοῦ φῆσαι γεγονέναι τοὺς θεοὺς . . . τὸ ἀπίθανον ἦν αὐτοῖς τῆς θεολογίας 22, 11.

θεολογικός: τὸ θεολογικὸν ἡμῶν . . μέρος 12, 22. τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ θεολογικοῦ λόγου 14, 9.

θεοποιεῖν: τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ μόρια αὐτῶν θεοποιοῦσιν 28, 14. τὰς τῶν στοιχείων τροπὰς θεοποιοῦσιν 28, 22. οἱ τοὺς μύθους ⟨ἀλληγοροῦντες καὶ τὰ στοιχεῖα θεοποιοῦντες 28, 15.

θεοσέβεια: τοσαῦτα ἔχοντες πρὸς θεοσέβειαν ἐνέχυρα 5, 13.

θεοσεβεῖν: ἡ τοῦ μὴ θεοσεβεῖν δόξα 5, 16. πιστεύονται θεοσεβεῖν 13, 17. ἀπιστούμεθα θεοσεβεῖν 14, 3. ὅτι μὴ κοινῶς ἐκείνοις θεοσεβοῦμεν 15, 23.

θεοσεβής: ἐπιδεδειχότι ὅτι καὶ θεοσεβεῖς καὶ ἐπιεικεῖς καὶ τὰς ψυχὰς κεκολασμένοι 47, 3.

θεοστυγής: ἀπόπτυστοι καὶ θεοστυγεῖς 40, 4.

θεόφατος: τῶν δογμάτων οἷς προσέχομεν οὐκ ἀνθρωπικοῖς οὖσιν ἀλλὰ θεοφάτοις καὶ θεοδιδάκτοις 12, 4.

θεσπίζειν: ἐπεὶ μὴ ψυχαῖς ἐθέσπισεν θεὸς ἀπέχεσθαι τῶν οὐδὲν αὐταῖς προσηκόντων οἷον μοιχείας φόνου κλοπῆς κτλ. 76, 11. cf. Philon. de decal. 33 p. 208 ἦν γὰρ ἁρμόττον αὐτοῦ τῇ φύσει κεφάλαια μὲν τῶν ἐν εἴδει νόμων αὐτοπροσώπως θεσπίσαι.

θεωρεῖν: ἵνα μὴ . . . Ἥρα θεωρῆται "Ἥρῃ δ' οὐκ ἔχαδε στῆθος χόλον" 24, 1. τὸ θεῖον . . νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ θεωρούμενον 5, 11. τὴν ἐπὶ πάσης τῆς δημιουργίας θεωρουμένην ἀγαθότητα 62, 9. τῆς χρήσεως τῶν κατὰ φύσιν ἢ τῆς ἀποχῆς ἐπὶ τῶν χρῆσθαι πεφυκότων θεωρουμένης 75, 32. τῆς ἐπὶ τῇ γενέσει τῶν ἀνθρώπων θεωρουμένης αἰτίας 65, 18. τὸ ἄδικον ἢ περὶ αὐτὸν θεωρεῖται τὸν ἀναστησόμενον ἢ περὶ ἄλλον τινά 58, 11. 31. εἴ τις ἀνωμαλία θεωρεῖται περὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων διαμονήν 67, 30. ἐν οἷς καὶ περὶ ἃ θεωρεῖται τό τε πλημμελὲς καὶ τὸ μὴ τοιοῦτον 74, 15. ταύτης ἐν τῷ εἶναι πάντοτε θεωρουμένης 62, 29.

τῆς αἰτίας . . κατ' αὐτὸ μόνον τὸ εἶναι θεωρουμένης 62, 27.

θεωρητός: *τοῦ λόγῳ θεωρητοῦ θεοῦ* 28, 8.

θεωρία: *τῇ θεωρίᾳ τοῦ δόντος καὶ τῶν ἐκείνῳ δεδογμένων ἀπαύστως ἐπαγάλλεσθαι* 78, 32. *τῇ τούτων θεωρίᾳ συνδιαμένειν ἀεί* 63, 26. *ἐν θεωρίᾳ γεγονώς* 23, 10.

θεωρός: *γενόμενον θεωρὸν τῆς τε μεγαλοπρεπείας αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπὶ πᾶσι σοφίας* 63, 25.

θηρίον: *εἴ γε τις ἄνθρωπος ὢν ζῇ δίκην θηρίων. καίτοι γε καὶ τὰ θηρία τῶν ὁμογενῶν οὐχ ἅπτεται καὶ νόμῳ φύσεως καὶ πρὸς ἕνα καιρὸν τὸν τῆς τεκνοποιίας . . μίγνυται, γνωρίζει δὲ καὶ ὑφ' ὧν ὠφελεῖται* 4, 19. cf. Philon. de decal. 23 p. 200 *μιμηταὶ θηρίων ἐνίων ἄνθρωποι γίνεσθε· τοὺς ὠφελοῦντας ἀντωφελεῖν ἐκεῖνα οἶδε καὶ πεπαίδευται.*

ἰδέα uox Platonicorum: *ἔστιν ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ λόγος τοῦ πατρὸς ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ* 11, 3. *ὡς τῶν ὑλικῶν ξυμπάντων ἀποίου φύσεως . . . ὑποκειμένων δίκην . . ἐπ' αὐτοῖς ἰδέα καὶ ἐνέργεια εἶναι* 11, 13. cf. *εἶδος.*

ἰδιάζειν: *κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν ἕνωσιν* 66, 14. *ἰδιαζούσης τῆς ἐπὶ τούτοις ἐξετάσεως* 79, 4. *τὸ τῶν ἀνθρώπων τέλος ὡς ἰδιαζούσης ὂν φύσεως* 77, 28. *τὰ πάθη ταῖς ψυχαῖς ἰδιαζόντως προσάπτειν* 75, 6. cf. Sext. Pyrrh. hyp. 1, 182 *τάχα μὲν ὁμοίως τοῖς φαινομένοις τῶν ἀφανῶν ἐπιτελουμένων, τάχα δ' οὐχ ὁμοίως ἀλλ' ἰδιαζόντως.*

ἰδιοπραγία: *τῆς λεγομένης ἰδιοπραγίας τῶν μερῶν* 76, 2. cf. Plat. rep. 4 p. 434 c.

ἰνδαλματώδης: *αἱ τῆς ψυχῆς ἄλογοι καὶ ἰνδαλματώδεις περὶ τὰς δόξας κινήσεις* 36, 8.

ἰσάζειν: *ἰσάζουσαν τὴν διαμονήν* 67, 15.

ἰσόμετρος: *ἰσομέτροις χρόνου διαστήμασιν* 68, 5.

ἰσονομεῖσθαι: *οἱ μὲν καθ' ἕνα ἰσονομοῦνται* 2, 5. cf. Thuc. 6, 38, 5 *ἀλλὰ δὴ μὴ μετὰ πολλῶν ἰσονομεῖσθαι.*

ἰσότιμος: *λήσομεν ἑαυτοὺς ἰσότιμον τὴν ὕλην . . . ποιοῦντες θεῷ* 26, 25.

ἱστορεῖν: *ἐπὶ τὸ σεμνότερον περὶ αὐτῶν τῶν ποιητῶν ἱστορηκότων* 41, 10. *εἰ . . Ἡρόδοτος ἔλεγεν περὶ τῶν θεῶν ὡς περὶ ἀνθρώπων ἱστορεῖν Αἰγυπτίους* 37, 20.

ἱστορία: *οἱ κατὰ διαδοχὴν γένους . . . ὡς τὴν ἱερωσύνην, καὶ τὴν ἱστορίαν διαδεχόμενοι* 37, 17. *Ἑλλήνων οἱ περὶ ποίησιν καὶ ἱστορίαν σοφοί* 39, 1. *ὡς ἔστιν ἐκ τῆς κατ' αὐτοὺς ἱστορίας εἰδέναι* 34, 27. *δι' οὓς ἐνομίσθησαν θεοὶ σεμνοποιήσαντας τὴν κατ' αὐτοὺς ἱστορίαν* 41, 11. *τί τὸ σεμνὸν ἢ χρηστὸν τῆς τοιαύτης ἱστορίας* 23, 7.

καθαρός: *καθαροὶ ὄντες . . ἀπὸ παντὸς ἀδικήματος* 13, 25. *οὐκέτι πνεῦμα καθαρὸν γιγνομένη* 36, 7. — *τὸ αὐτὸ ζῷον ἔσται καθαρῶς* 66, 13. *ἐπὶ τῶν καθαρῶς ἀφθάρτων καὶ ἀθανάτων* 67, 14. *ὁπόταν καθαρῶς τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἐπισκοπῶμεν φύσιν* 74, 28. cf. Plat. soph. p. 253 e.

καθάρσιον uox medicorum: *καθαρθεῖσαν τοῖς φυσικοῖς καθαρσίοις* 54, 5.

κάθαρσις uox medicorum: *τριττῆς κατὰ τὴν ἑκάστου ζῴου τροφὴν γινομένης καθάρσεως καὶ διακρίσεως* 59, 29. cf. *πέψις.*

καινουργεῖν: *οἳ τὰ συντριβέντα τῶν ἔργων ἢ χρόνῳ παλαιωθέντα ἢ καὶ ἄλλως διαφθαρέντα καινουργεῖν ἀδυνατοῦσιν* 57, 27.

cf. Alciphr. 3, 3, 1 *ἐξ ὧν αὖθις καινουργῆσαί μοι τὴν σαγήνην ὑπάρξειε. — τοιαύτας δή τινας . . παρ' Ἕλλησιν καὶ βαρβάροις καινουργηθείσας συμφοράς* 52, 23. cf. Philon. de decal. 28 p. 205 *γῆ καὶ θάλαττα πληροῦται τῶν κεκαινουργημένων ἀεὶ συμφορῶν.* de Abrah. 34 p. 27 *ἐγχειρητὴν κεκαινουργημένης πράξεως.*

κανονίζειν: *οἷς ὁ βίος ὡς πρὸς στάθμην τὸν θεὸν κανονίζεται* 41, 32.

**καταβάλλειν*: *οὐ καταβαλοῦσι τὸν πολὺν τοῦτον λῆρον περὶ τῶν θεῶν* 25, 1. cf. Tatian. p. 10, 25 *καταβάλλετε τὸν λῆρον. — καταβάλλειν τῇ γῇ τὰ σπέρματα* 49, 7. cf. Philon. de uita cont. 4 p. 476 *ἐγκράτειαν ὥσπερ τινὰ θεμέλιον προκαταβαλόμενοι τῇ ψυχῇ.*

καταδαπανᾶν: *κἂν ὑπὸ θηρίων ἢ τῶν ἐπιτυχόντων ζῴων καταδαπανηθῇ* 57, 16.

καταλαμβάνεσθαι uox philosophorum: *τοῦτον κατελαμβάνετο εἶναι θεόν* 6, 7. *ἑτέρας εἶναι δυνάμεις κατειλήμμεθα περὶ τὴν ὕλην ἐχούσας* 31, 23. *νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ καταλαμβανόμενον* 10, 24. 30, 9.

κατάλληλος: *τὴν προσφυῆ καὶ κατάλληλον τροφήν* 52, 33. 54, 31. cf. M. Aurel. 5, 8 *ἔταξε τούτῳ τοῦτο ὡς κατάλληλον πρὸς ὑγίειαν.* Epictet. 1, 22, 9 *μανθάνειν τὰς φυσικὰς προλήψεις ἐφαρμόζειν ταῖς ἐπὶ μέρους οὐσίαις καταλλήλως τῇ φύσει.* 1, 9, 9 *οὔτε τροφῆς ἀπορεῖ τῆς οἰκείας οὔτε διεξαγωγῆς τῆς καταλλήλου καὶ κατὰ φύσιν.* Clem. strom. 3, 69 p. 542 *ὁ ταῖς κατὰ φύσιν ἐνεργείαις τῆς ψυχῆς ἐν δέοντι χρώμενος ἐπιθυμεῖ μὲν τῶν καταλλήλων, μισεῖ δὲ τὰ βλάπτοντα.*

κατάρχεσθαι: *δισσοῦ αἰτίου κατ' αὐτοὺς ὄντος τοῦ μὲν δραστηρίου καὶ καταρχομένου* [non recte scripsi *κατάρχοντος*] *καθὸ ἡ πρόνοια, τοῦ δὲ πάσχοντος καὶ τρεπομένου καθὸ ἡ ὕλη* 21, 62. cf. Procl. ad remp. Plat. p. 15, 4 *τῇ τοιᾷδε καταρχῇ καὶ τὴν τοιάνδε γένεσιν.* cf. *προκατάρχειν.*

κατασκευάζειν probare: *ἔκ τε τούτων . . κατασκευάζουσιν τὴν ἀνάστασιν* 52, 24.

κατορθοῦν uox Stoicorum: *οὕτω καθ' ἕκαστον παιδείας μέρος κατορθοῦντες* 7, 2. *τοὺς μηδὲν ἡμαρτηκότας ἢ κατορθώσαντας* 65, 11. *τῆς ἐπὶ τοῖς κατορθωθεῖσι τιμῆς* 73, 28. *τῆς ἐπὶ τοῖς κατορθωθεῖσι κοινωνίας* 73, 31.

κατόρθωμα: *κατορθωμάτων τιμωμένων* 73, 26.

κηρύσσειν: *τοῖς ἀγνοοῦσι κηρύσσεις τὸν τεθνηκότα* 41, 1.

**κινεῖν*: *πρὸς ὑμᾶς πάντα λόγον κεκινηκότας* 31, 12. cf. Plat. Phileb. p. 15 e *πάντα κινεῖ λόγον.* Symp. p. 198 e *πάντα λόγον κινοῦντες.*

κοινός uolgaris: *κοινὴ καὶ ἄκριτος τῶν ἀνθρώπων φήμη* 3, 4. *τῇ κοινῇ καὶ ἀλόγῳ φήμῃ* 4, 10. *τῇ κοινῇ καὶ ἀλόγῳ γνώμῃ* 12, 1. *τῶν κατὰ κοινὴν πρόληψιν ἀνεπιστημόνως ὀνομαζομένων θεῶν* 5, 24. *μυστικῶς μὲν Ἀθηλᾶ, κοινῶς δὲ Φερσεφόνη καὶ Κόρη κέκληται* 22, 21. — *totius generis humani τῆς κοινῆς ἀσφαλείας ἕνεκεν* 59, 24. *τὴν κοινὴν ἀποκλήρωσιν* 79, 2. *ἐκ τῆς κοινῆς καὶ φυσικῆς ἐννοίας* 64, 11. cf. *ἔννοια.* — *quod genus uniuersum continet uel ad uniuersum pertinet τῶν λοιπῶν κατὰ τὸ κοινὸν συστάσεως νόμου λόγου προνοουμένων* 34, 4. *τῇ κατὰ τὴν γένεσιν φύσει ἕνα*

καὶ κοινὸν ἐχούσῃ λόγον 34, 17. *τῷ τοῦ βίου τέλει ἴσῳ καὶ κοινῷ μένοντι* 34, 19. locus corruptus 34, 21. *ἀπὸ τῆς κοινῆς πάντων ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων φύσεως* 60, 27. *μερικῶς καὶ κοινῶς* 34, 8. *πᾶσα κοινῶς ἡ τῶν ἀνθρώπων φύσις* 65, 25. *πάσης κοινῶς τῆς ἐπ' ἀδικίᾳ τῶν πέλας γινομένης ἐπιθυμίας* 76, 13. *κοινότερον σκοποῦντες* 61, 4. *κοινότερον εἰπεῖν* 62, 14. *κατὰ τὸν πρῶτον καὶ κοινότερον λόγον* 62, 8.

κοινότης: *τὸ τῶν ἀνθρώπων τέλος ὡς ἰδιαζούσης ὂν φύσεως ἐξῃρῆσθαι τῆς τῶν ἄλλων κοινότητος* 77, 29.

κολάζειν: *θεοσεβεῖς καὶ ἐπιεικεῖς καὶ τὰς ψυχὰς κεκολασμένοι* 47, 4.

κοσμικός: *τῆς κοσμικῆς ⟨καὶ τῆς προφητικῆς⟩ σοφίας* 33, 3.

κόσμος: *τοὺς ὑπὸ τοῦ ἀγενήτου εἰς κόσμον τοῦ οὐρανοῦ γεγονότας* ex Platonis sententia 29, 21. *ἡ πανδεχὴς ὕλη ἄνευ τοῦ θεοῦ τοῦ δημιουργοῦ διάκρισιν καὶ σχῆμα καὶ κόσμον οὐκ ἐλάμβανεν* 16, 15. — *τὰ στοιχεῖα .. καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ* 11, 26, *τὸ εὔτακτον τὸ διὰ παντὸς σύμφωνον τὸ μέγεθος τὴν χροιὰν τὸ σχῆμα τὴν διάθεσιν τοῦ κόσμου* 5, 15. *καλὸς ὁ κόσμος καὶ τῷ μεγέθει ὡς περιέχον καὶ τῇ διαθέσει τῶν τε ἐν τῷ λοξῷ κύκλῳ καὶ τῶν περὶ τὸν ἄρκτον καὶ τῷ σχήματι σφαιρικῷ ὄντι* 16, 24. *τῶν περὶ τὴν τοῦ παντὸς κόσμου σύστασιν οὐδὲν ἄτακτον οὐδὲ ἀπημελημένον* 34, 13. *ὁ κόσμος σφαιρικὸς ἀποτελεσθεὶς οὐρανοῦ κύκλοις* 9, 7. — philosophorum sententiae: *Θαλῆς .. θεὸν τὸν νοῦν τοῦ κόσμου ἄγει* 29, 17. *ἐμμελὲς ὁ κόσμος ὄργανον κινούμενον ἐν ῥυθμῷ* [Pythagorei cf. Hippol. 10, 2 p. 555 D.] 17, 8. *ὡς ὁ Πλάτων φησί, τέχνη τοῦ θεοῦ* 17, 13. *οὐσία καὶ σῶμα ὡς οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου* [cf. 7, 16] 17, 14. *εἴτε δυνάμεις τοῦ θεοῦ τὰ μέρη τοῦ κόσμου νοεῖ τις* [Stoici cf. *δύναμις*] 17, 19. *οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἐκπυρωθήσεσθαι τὰ πάντα καὶ πάλιν ἔσεσθαί φασιν ἑτέραν ἀρχὴν τοῦ κόσμου λαβόντος* 21, 20. *ἀδύνατόν ἐστιν . . . ἐπὶ ταὐτοῦ μεῖναι τὸν κόσμον ὡς γενόμενον* 22, 1. — *ὁ τοῦ κόσμου ποιητής* 9, 8. 12. 21. 10, 1. *τοῦ τὸν κόσμον πεποιηκότος* 9, 5. *τῷ πεποιηκότι καὶ ἡμᾶς καὶ τὸν κόσμον θεῷ* 13, 6. *ἑτέρου ὄντος οὗ ἐστιν ὁ κόσμος* 9, 21. *οὐδὲ γὰρ κόσμου κρατεῖ* 9, 16. *ἀνωτέρω τοῦ κόσμου καὶ τοῦ θεοῦ* 9, 14. *οὔτε ἐν τῷ κόσμῳ . . οὔτε περὶ τὸν κόσμον* 9, 10. 11. 12. 13. *οὔτε ἐν κόσμῳ οὔτε περὶ κόσμον* 9, 22. *ὁ κόσμος οὐχ ὡς δεομένου θεοῦ γέγονεν . . ὁ θεός ἐστιν αὐτὸς αὑτῷ . . κόσμος τέλειος* 17, 6. 7. — *οἱ περὶ τὸν κόσμον πλανώμενοι δαίμονες* 33, 10. *εἰς τόνδε παρῆκται τὸν κόσμον ἄνθρωπος* 64, 1.

κρατύνειν: *ἵνα .. νόμῳ τε συνεπόμενοι καὶ δίκῃ τούτοις συνδιαιωνίζωσιν ἀπόνως οἷς τὴν προλαβοῦσαν ἐκράτυναν ζωὴν καίπερ ἐν φθαρτοῖς καὶ γηίνοις ὄντες σώμασιν* 62, 20. *τοῦτον εἰδότες καὶ κρατύνοντες θεόν* 7, 14. *ἡμεῖς δὲ κρατύνωμεν τὸν διακοσμήσαντα τὸ πᾶν τοῦτο* 8, 3. *τὴν ἀλήθειαν κρατύνειν* 60, 10. 18. *οἱ μὲν (λόγοι) ἐξ αὐτῆς κρατύνονται τῆς πρώτης ἀρχῆς ἐξ ἧσπερ ἔφυσαν* 69, 24.

κραυγή: *τοῦ λόγου ἐξακούστου μετὰ πολλῆς κραυγῆς γεγονότος* 12, 11.

κρείττων uox Platonicorum: *μηδὲ τὰς οὐσίας τῶν κρειττόνων συνεξισοῦσθαι ταῖς καθ' ὑπόβασιν*

διαφερούσαις 67, 15. cf. Plat. Soph. p. 216 b *κατὰ τὸν Ὅμηρον . . ὅς φησιν ἄλλους τε θεοὺς τοῖς ἀνθρώποις . . καὶ δὴ καὶ τὸν ξένιον οὐχ ἥκιστα θεὸν συνοπαδὸν γιγνόμενον ὕβρεις τε καὶ εὐνομίας τῶν ἀνθρώπων καθορᾶν. τάχ' οὖν ἂν καὶ σοί τις οὗτος τῶν κρειττόνων συνέποιτο.* Euthyd. p. 291 a *ὦ δαιμόνιε Κρίτων, μή τις τῶν κρειττόνων παρὼν αὐτὰ ἐφθέγξατο.* Legg. 4 p. 718 a *ταῦτ' ἂν ποιοῦντες . . τὴν ἀξίαν ἂν παρὰ θεῶν καὶ ὅσοι κρείττονες ἡμῶν κομιζοίμεθα.* Plut. Pyrrh. 24 *ὥς τινα τῶν κρειττόνων θαυμάσαντας καὶ καταπλαγέντας τὸν Πύρρον.* Mar. 37 *πρὸς τὴν ὄψιν ὡς κρείττονα θαυμάσας.* Cim. 19 *τοῦ θεοῦ προστάξαντος αὐτοῖς μὴ ἀμελεῖν Κίμωνος, ἀλλ' ὡς κρείττονα σέβεσθαι καὶ γεραίρειν.* de def. orac. 18 p. 419 f *λέγειν τοὺς νησιώτας ὅτι τῶν κρεισσόνων τινὸς ἔκλειψις γέγονεν.*

κριτήριον uox medicorum: *ἐλθοῦσαν δι' ὧν πέφυκεν κριτηρίων καὶ καθαρθεῖσαν* 54, 4. — philosophorum *τὸ προσπῖπτον ἀεὶ τοῖς προσήκουσι κρίνειν καὶ μετρεῖν κριτηρίοις καὶ μέτροις* 63, 4.

κτῆσις: *τούτων γὰρ ἕνεκεν πᾶσα ἡ κτῆσις καὶ πρὸ ταύτης ἡ χρῆσις* 74, 14. cf. Plat. Prot. p. 321 d *ἀμήχανον ἦν ἄνευ πυρὸς αὐτὴν κτητὴν τῳ ἢ χρησίμην γενέσθαι.* Euthyd. p. 280 d *ἆρ' οὖν ἤδη τοῦτο ἱκανὸν πρὸς τὸ εὐδαίμονα ποιῆσαί τινα, τό τε κεκτῆσθαι τἀγαθὰ καὶ τὸ χρῆσθαι αὐτοῖς.* Arist. eth. Nic. *A* 9 p. 1098 b 32 *διαφέρει δὲ ἴσως οὐ μικρὸν ἐν κτήσει ἢ χρήσει τὸ ἄριστον ὑπολαμβάνειν.* Ar. Didym. ap. Stob. ecl. 2, 7 p. 50 *τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ κατ' ἀρετὴν ζῆν· τοῦτο δ' αὖ κτῆσις ἅμα καὶ χρῆσις τῆς τελείας ἀρετῆς.* p. 57 *τὴν εὐδαιμονίαν οὗτος μὲν ἀπὸ τῆς χρήσεως ἀναφωνεῖ, Πλάτων δὲ καὶ ἀπὸ τῆς κτήσεως.* Phil. de ebriet. 2 p. 358 *κτῆσις ὁμοῦ καὶ χρῆσις ἀρετῆς.* Clem. paed. 1, 92 p. 152 *ἐπὶ τὴν χρῆσιν ἡμᾶς καὶ τὴν κτῆσιν τῶν καλῶν διὰ ταύτης καλῶν.*

λογικός uox philosophorum: *τὸ λογικὸν ὑποτάττειν ἀλόγοις* 62, 3. *ὁ ἄνθρωπος . . ὡς μὲν ἐνδεὴς δεῖται τροφῆς, ὡς δὲ θνητὸς διαδοχῆς, ὡς δὲ λογικὸς δίκης* 70, 20. *ὅσα καθ' αὑτὴν ὡς ἀθάνατος οὖσα λογικῶς κινεῖται ψυχή* 36, 18. *πᾶς εὖ φρονῶν καὶ λογικῇ κρίσει πρὸς τὸ ποιεῖν τι κινούμενος* 61, 5. *ἀνθρώπων ἀθανάτῳ ψυχῇ καὶ λογικῇ κρίσει χρωμένων* 78, 7. *ὁπόσα τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς λογικῆς δεῖται κρίσεως* 66, 3. *τοῖς νοῦν συνεπιφερομένοις καὶ λογικῆς κρίσεως μεμοιραμένοις* 62, 16. *τῶν λογικῆς κρίσεως ἀμοιρούντων* 77, 30. *ὧν ἕνεκεν ἡ λογικὴ δέδοται κρίσις* 66, 23. *ζωῆς ἔμφρονος καὶ λογικῆς κρίσεως* 78, 29. *ἔμφρονι βίῳ καὶ ζωῇ λογικῇ* 63, 20. *δέον ἀναίμακτον θυσίαν τὴν λογικὴν προσάγειν λατρείαν* 15, 2. *ἐξ ἀρχῆς ὁ θεὸς, νοῦς ἀίδιος ὤν, εἶχεν αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον, ἀιδίως λογικὸς ὤν* 11, 10.

λόγιος uox Herodotea: *Αἰγυπτίων οἱ λογιώτατοι* 38, 4.

λογοποιεῖν: *ἃ περὶ ἡμῶν λογοποιοῦσιν, κοινὴ καὶ ἄκριτος τῶν ἀνθρώπων φήμη* 3, 4. *τοὺς μὲν οὖν θαυμαστὸν οὐδὲν λογοποιεῖν περὶ ἡμῶν ἃ περὶ τῶν σφετέρων λέγουσι θεῶν* 42, 9. *τροφὰς καὶ μίξεις λογοποιοῦσιν ἀθέους καθ' ἡμῶν* 41, 16.

λογοποιία: *λογοποιίαι ταῦτα καὶ διαβολαὶ κεναί* 4, 24.

**λόγος*: *τῶν λοιπῶν κατὰ το κοινὸν συστάσεως νόμου λόγου*

προνοουμένων 34, 5. τῇ κατὰ τὴν γένεσιν φύσει ἕνα καὶ κοινὸν ἐχούσῃ λόγον 34, 17. κατὰ τὸν ἴδιον ἑαυτῷ λόγον . . . ἄλλος ἄλλως φέρεται καὶ κινεῖται 34, 19. τοίτοις ἀπερισπάστως συνδιαιωνίζειν οἷς μάλιστα καὶ πρώτως ὁ φυσικὸς συνήρμοσται λόγος 78, 32. τῶν κατὰ τὸν ἔμφυτον νόμον καὶ λόγον ἐνεργούντων 77, 31. νοῦς καὶ λόγος δέδοται τοῖς ἀνθρώποις πρὸς διάκρισιν νοητῶν 66, 20. ὁ καὶ νοῦν καὶ λόγον δεξάμενος ἄνθρωπος 66. 26. τὸ θεῖον . . νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ θεωρούμενον 5, 11. τὸν . . νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ καταλαμβανόμενον 10, 24. 30, 9. cf. Philon. q. det. potior. insid. 23 p. 207 τὸ τῆς ψυχῆς ἄριστον εἶδος ὃ νοῦς καὶ λόγος κέκληται. τῶν λόγῳ καὶ κρίσει χρωμένων 61, 26. ὑπερκύψαι τῷ λόγῳ . . οὐ δυνάμενοι 28, 20. — τῶν περὶ τὴν τοῦ παντὸς κόσμου σύστασιν . . . ἕκαστον . . γεγονὸς λόγῳ 34, 14. ὑφ' οὗ λόγῳ δεδημιούργηται τὰ πάντα 7, 13. φυσικῷ λόγῳ πρὸς τὴν ἀρετὴν τῆς κακίας ἀντικειμένης καὶ πολεμούντων ἀλλήλοις τῶν ἐναντίων θείῳ νόμῳ 4, 25. κατά τινα θεῖον νόμον καὶ λόγον 41, 21. παρὰ πάντα νόμον καὶ λόγον 2, 14. — νοῦς καὶ λόγος τοῦ πατρὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ 11, 6. υἱὸν τὸν λόγον αὐτοῦ 31, 19. νοῦς λόγος σοφία ὁ υἱὸς τοῦ πατρός 31, 21. ἐξ ἀρχῆς . . ὁ θεὸς, νοῦς ἀίδιος ὤν, εἶχεν αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον, ἀιδίως λογικὸς ὤν 11, 10. ὁ θεός ἐστιν αὐτὸς αὑτῷ . . . πνεῦμα δύναμις λόγος 17, 8. τὸν παρ' αὐτοῦ λόγον 13, 20. 5, 19. 10, 26. 11, 24. 20, 10. 41, 14. ἡμῖν λέγοντος τοῦ λόγου 43, 16. δουλεύοντες τῷ λόγῳ 46, 2.

μερικός: μερικῶς καὶ κοινῶς 34, 8.

μέρος: ὡς χεὶρ καὶ ὀφθαλμὸς καὶ ποὺς περὶ ἓν σῶμά εἰσιν συμπληρωτικὰ μέρη 9, 1. ὁ Σωκράτης, παρὸ γενητὸς καὶ φθαρτός, συγκείμενος καὶ διαιρούμενος εἰς μέρη, ὁ δὲ θεὸς ἀγένητος . . . οὐκ ἄρα συνεστὼς ἐκ μερῶν 9, 2—4. τῶν . . . σωμάτων καὶ τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν καὶ μορίων 52, 7. τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν 52, 27. ὡς μέρος εἰς τὴν ἐκείνου τελεῖν συμπλήρωσιν 55, 26. οὐδενὸς τῶν εἰρημένων μέρους ὄντος οὐδὲ τὴν ὡς μέρους ἐπέχοντος σχέσιν ἢ τάξιν 55, 15. 16. πάντων ἐξ ὧν ὡς μερῶν τὸ ζῷον 66, 14. τῆς λεγομένης ἰδιοπραγίας τῶν μερῶν 76, 2. οὐχ ὡς μέρους ὄντος, ἀλλ' ὡς κατ' ἀνάγκην συνόντος παρακολουθήματος 32, 2. τοῖς οἰκείοις μέρεσι καὶ μορίοις 51, 27. τῶν αὐτῶν μερῶν 52, 25. 66, 19. τῶν ἄλλων μερῶν 57, 18. τοῖς τρεφομένοις μέρεσι καὶ μορίοις 53, 23. τοῖς τρεφομένοις μέρεσιν 54, 29. 55, 17. εἰς τροφὴν τοῖς ταύτης δεομένοις μέρεσιν καὶ μορίοις 57, 5. τοῖς μέρεσιν ἃ συνδεῖν ἢ στέγειν ἢ θάλπειν πέφυκεν 56, 9. μερῶν καὶ μορίων διάλυσις 68, 1. κατὰ μέρος καὶ μόριον 50, 26. καθ' ἕκαστον μέρος καὶ μόριον 69, 7. τοῖς περιπτυσσομένοις τῆς κοιλίας μέρεσι 53, 10. κατὰ τὸ ὄπισθεν τοῦ τραχήλου μέρος 22, 19. ποῖον τοῦ στοιχείου μέρος 50, 27. τὰ μέρη τούτων 50, 32. τὰ μέρη τῶν στοιχείων 51, 17. — μικρῷ μέρει τοῦ παντὸς τὸ πᾶν . . δοκιμάζουσιν 14, 6. — τὸ θεολογικὸν ἡμῶν μέρος 11, 22. οὕτω καθ' ἕκαστον παιδείας μέρος κατορθοῦντες ὡς οὐδὲ οἱ ἐν αὐτῆς μόριον ἀποτεμόμενοι 7, 2. — καθ' ἕκαστον τῆς ὕλης μέρος 7, 29. εἴτε δυνάμεις

τοῦ θεοῦ τὰ μέρη τοῦ κόσμου νοεῖ τις [Stoici] 17, 18. — τὴν μὲν παντελικὴν καὶ γενικὴν . . . τῶν ὅλων πρόνοιαν, τὴν δὲ ἐπὶ μέρους 32, 10. τῆς ἀιδίου . . προνοίας . . . τῆς δ' ἐπὶ μέρους 34, 3. — ἐν χάριτος μέρει 74, 5.

*μέσος: ἐξ αὐτῆς τῆς τῶν ἐν μέσῳ στρεφομένων ταραχῆς eorum qui in publico uersantur ita ut non ex libris, sed ex ipsa uita noti sint omnibus 48, 11. cf. Plat. rep. 8 p. 558 a μενόντων τε καὶ ἀναστρεφομένων ἐν μέσῳ. — τὸν Ὀρφικὸν εἰς μέσον κατατιθέντι λόγον 5, 4. — τὸ διὰ μέσου 5, 9. 16, 1. διὰ μέσου 20, 24.

μεταλλεύειν: οἳ τοὐναντίον ἀεὶ διατελοῦσι κακῶς τὰ ἀπόρρητα ἑαυτοὺς ** καὶ ταῦτα μεταλλεύοντες 12, 22. cf. Sap. Sal. 4, 12 βασκανία φαυλότητος ἀμαυροῖ τὰ καλὰ καὶ ῥεμβασμὸς ἐπιθυμίας μεταλλεύει νοῦν ἄκακον. Phil. de gig. 15 p. 272 οἱ γῆς παῖδες τὸν νοῦν ἐκβιβάσαντες τοῦ λογίζεσθαι καὶ μεταλλεύσαντες [εἰς] τὴν ἄψυχον καὶ ἀκίνητον σαρκῶν φύσιν.

μέτριος: τὸν μέτριον καὶ φιλάνθρωπον καὶ εὐκαταφρόνητον βίον 13, 7. — φόβους καὶ λύπας ἐφ' ὧν πᾶν τὸ μὴ μέτριον ὑπόδικον 74, 20. — τὸ μετριώτατον 12, 19. — εἴρηται διὰ τῶν προλαβόντων μετρίως 59, 22.

μέχρι: οὐδὲ μέχρις ὑπονοίας 2, 26. μέχρις ἐννοίας 43, 5. μέχρις ἐννοίας καὶ ἐπιθυμίας 44, 1. μέχρι καὶ τῶν τῆς ψυχῆς ἡδέων 43, 22. μέχρι τοσούτου . . ὥστε 13, 26. — εἰ μέχρις ὀνόματος ἡ κατηγορία 3, 3. εἰ . . . μέχρι τοῦ φῆσαι γεγονέναι τοὺς θεοὺς . . τὸ ἀπίθανον ἦν αὐτοῖς τῆς θεολογίας 22, 20. γυναῖκα μόνην ἕκαστος ἡμῶν ἣν ἠγάγετο . . . νομίζων καὶ ταύτην μέχρι τοῦ παιδοποιήσασθαι 43, 24. — μέχρι μήπω . . ἦσαν 18, 19.

*μή: μὴ καὶ γελοῖον ᾖ 5, 2. 15, 17.

μοιρᾶσθαι: τῶν σωμάτων . . . μόνην τὴν εἰς γῆν ταφὴν ἐπὶ τιμῇ τῆς φύσεως μεμοιραμένων 56, 24. cf. Hesych. μοιρήσασθαι λαχεῖν καὶ τὰ ὅμοια. λογικῆς κρίσεως μεμοιραμένοις 62, 16. cf. Philon. de inc. mund. 24 p. 511 πάντων ὅσα ψυχῆς μεμοίραται. de carit. 20 p. 400 περὶ τῶν πρότερον ἀνθρώπων καὶ τῶν ὅσα ψυχῆς μεμοίραται.

μόριον: τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ μόρια αὐτῶν 28, 8. μέρος καὶ μόριον 50, 26. 69, 7. cf. 7, 2. μερῶν καὶ μορίων 52, 7. 68, 1. μέρεσι καὶ μορίοις 51, 27. 53, 23. 57, 5.

μορφοῦν: ἧς ἐστι δυνάμεως καὶ τὴν . . ἄμορφον οὐσίαν μορφῶσαι 51, 16. cf. Phil. de incorr. mund. 8 p. 500 ἐμπρεπὲς θεῷ τὰ ἄμορφα μορφοῦν. Plut. quaest. Platon. 2 p. 1001 b δυοῖν ὄντοιν ἐξ ὧν ὁ κόσμος συνέστηκε, σώματος καὶ ψυχῆς, τὸ μὲν οὐκ ἐγέννησε θεός, ἀλλὰ τῆς ὕλης παρασχομένης ἐμόρφωσε καὶ συνήρμοσε.

μυθοποιεῖν: ὡς ποιηταὶ μυθοποιοῦσιν 10, 29.

νοητός uox Platonicorum: τὸ νοητὸν καὶ τὸ αἰσθητόν 16, 3. περὶ νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ 21, 16. περὶ νοητῶν καὶ αἰσθητῶν καὶ τῆς τούτων συστάσεως λέγοντες ἢ ὅτι πρεσβύτερα τὰ ἀσώματα τῶν σωμάτων καὶ τὰ νοητὰ προάγει τῶν αἰσθητῶν . . . συνισταμένων ἐκ μὲν τῶν ἀσωμάτων κατὰ τὴν ἐπισύνθεσιν τῶν νοητῶν σωμάτων, ἐκ δὲ τῶν νοητῶν ⟨τῶν αἰσθητῶν⟩ 46, 22. 24. 26. 27 cf. ἐπισύνθεσις. — νοῦς καὶ λόγος δέδοται τοῖς ἀνθρώποις πρὸς διάκρισιν νοητῶν,

οὐκ οὐσιῶν μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς τοῦ δόντος ἀγαθότητος καὶ σοφίας καὶ δικαιοσύνης 66. 21. cf. Clem. strom. 7, 17 p. 838 ἡ τῶν νοητῶν γνῶσις καὶ κατάληψις βεβαία δεόντως ἂν λέγοιτο ἐπιστήμη ἧς τὸ μὲν περὶ τὰ θεῖα ἔργον ἔχειν σκοπεῖν τί μὲν τὸ πρῶτον αἴτιον, τί δὲ 'δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο' .. τίνα τε αὖ τὰ μὲν ὡς διήκοντα, τὰ δὲ ὡς περιέχοντα καὶ τίνα μὲν συνημμένα, τίνα δὲ διεζευγμένα καὶ τίνα τούτων ἕκαστον ἔχει τὴν τάξιν καὶ ἣν δύναμιν καὶ ἣν λειτουργίαν εἰσφέρεται ἕκαστον. — οὔτε γὰρ αἱ νοηταὶ φύσεις ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀναστάσεως ἀδικηθεῖεν ἄν *angeli* 58, 14. nam angeli sunt ψυχαί cf. 29, 17. 33, 9 Philon. de somn. 22 p. 641. 642. de conf. ling. 34 p. 431. de plant. Noe 4 p. 331 διττὰ ἔν τε γῇ καὶ ἀέρι γένη ὁ ποιῶν ἐποίει, ἀέρι μὲν τὰ πτηνὰ αἰσθητὰ καὶ δυνάμεις ἄλλας αἰσθήσει οὐδαμῇ οὐδαμῶς καταλαμβανομένας. ψυχῶν ὁ θίασος οὗτος ἀσωμάτων ἐστὶ, διακεκοσμημένων οὐ ταῖς αὐταῖς ἐν τάξεσι . . . τὰς δὲ θειοτέρας κατασκευῆς λαχούσας ἅπαντος ἀλογεῖν τοῦ γῆς χωρίου. ἀνωτάτω δ' εἶναι πρὸς αὐτῷ τῷ αἰθέρι τὰς καθαρωτάτας ἃς . . . Μωυσῆς . . . ἀγγέλους προσαγορεύει. de gigant. 4 p. 264. praeterea cf. Apul. de deo Socr. 13 daemones sunt genere animalia, ingenio rationabilia.

νόμος: ἄλλος ἄλλοις ἔθεσι χρῶνται καὶ νόμοις 1, 8. ἕκαστος .. καθ' οὓς ἐπολιτεύσατο νόμους 60, 29. οὐ πρὸς ἀνθρωπικοὺς νόμους ὁ λόγος ἡμῖν οὓς ἄν τις γενόμενος πονηρὸς καὶ λάθοι 43, 7. παρορῶν μὲν τὰ θεῖα, καταλύων δὲ νόμους 72, 28. νόμων θέσις καὶ διάταξις 67, 2. νόμῳ καὶ φόβῳ δίκης 1, 8. cf. Clem. strom. 7, 67 p. 872 οἱ νόμῳ καὶ φόβῳ κωλυόμενοι. παρὰ πάντα νόμον καὶ λόγον 2, 14. cf. Plat. rep. 9 p. 587 c ὁ τύραννος φυγὼν νόμον τε καὶ λόγον. ὁ μὴ ὡς νόμος φιλοσοφῶν 4, 4. μετροῦντες τὴν εὐσέβειαν θυσιῶν νόμῳ 14, 10. ἐφ' ἡμῖν κεῖσθαι νόμον 8, 6. καὶ ὑμεῖς καὶ οἱ νόμοι 1, 20. κειμένων νόμων οὓς ὑμεῖς καὶ οἱ ὑμέτεροι πρόγονοι πρὸς πᾶσαν δικαιοσύνην ἐξετάσαντες ἐθήκατε 44, 27. ἀποσκευάσαι ἡμῶν νόμῳ τὴν ἐπήρειαν 3, 7. — κατὰ τοὺς ὑφ' ἡμῶν τεθειμένους νόμους 43, 24. — τὰ θηρία . . . νόμῳ φύσεως . . . μίγνυται i. e. mares cum feminis tantum 4, 20 cf. e. g. Plut. Gryll. 7 p. 990 d παρ' ἡμῖν (bestiis) τὸ ὅλον ἡ φύσις, ὅθεν οὔτε ἄρρενος πρὸς ἄρρεν οὔτε θήλεος πρὸς θῆλυ μῖξιν αἱ τῶν θηρίων ἐπιθυμίαι μέχρι γε νῦν ἐνηνόχασιν. — φυσικῷ λόγῳ πρὸς τὴν ἀρετὴν τῆς κακίας ἀντικειμένης καὶ πολεμούντων ἀλλήλοις τῶν ἐναντίων θείῳ νόμῳ 4, 26. κατά τινα θεῖον νόμον καὶ λόγον παρηκολούθηκε προσπολεμεῖν τὴν κακίαν τῇ ἀρετῇ 41, 21. τῶν λοιπῶν κατὰ τὸ κοινὸν συστάσεως νόμου λόγου προνοουμένων 34, 5. τῇ κατὰ τὴν πλάσιν διαθέσει οὐ παραβαινούσῃ τὸν ἐπ' αὐτῇ νόμον 34, 18. τοὺς θεσπισθέντας νόμους ἐπ' ἀνθρώπους φέρειν 76, 5. ὁ τοὺς νόμους δεξάμενος 76, 7. 8. ἔστιν ἡμῖν νόμος ** 43, 10. νοῦν συγκατεσκεύασεν αὐτῷ καὶ νόμον ἔμφυτον ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ φυλακῇ τῶν παρ' αὐτοῦ διδομένων 63, 19. νόμῳ τε συνεπόμενοι καὶ δίκῃ 62, 19. ἄκριτον τοῦτο (corpus) καθ' ἑαυτὸ νόμου καὶ δίκης 71, 2. cf. Philon. de gigant. 5 p. 265 οἴχεται εὐθέως μεταναστᾶσα τοὺς προσ-

εληλυθότας οἰκήτορας νόμον καὶ δίκην ἐκδεδιητημένους ἀποστραφεῖσα.

νοῦς: *ἐποίησεν ἄνθρωπον ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ σώματος νοῦν τε συγκατεσκεύασεν αὐτῷ καὶ νόμον ἔμφυτον* 63, 18. *τοῖς . . νοῦν τε συνεπιφερομένοις καὶ λογικῆς κρίσεως μεμοιραμένοις* 62, 16. *νοῦς καὶ λόγος δέδοται τοῖς ἀνθρώποις* 66, 20. *ὁ . . νοῦν καὶ λόγον δεξάμενος . . ἄνθρωπος* 66, 26. *μάταιος ὁ νοῦς, ματαία δὲ φρόνησις* 67, 1. *νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ θεωρούμενον* 5, 10. *νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ καταλαμβανόμενον* 10, 24. 30, 9. *νοῦς καὶ λόγος τοῦ πατρὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ* 11, 6. *ὁ θεὸς νοῦς ἀΐδιος ὤν* 11, 16. *νοῦς λόγος σοφία ὁ υἱὸς τοῦ πατρός* 31, 21. — *Θαλῆς . . θεὸν . . τὸν νοῦν τοῦ κόσμου ἄγει* 29, 17.

ξενηλατεῖν: *ἡμεῖς οὐκ ἂν εἰκότως ἐξενηλατούμεθα* 31, 17.

ξενίζειν: *ξενιζέσθω δὲ μηδεὶς, ει . . . ὀνομάζομεν* 67, 9.

οἰκειοῦσθαι: *τὴν τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρὸς οἰκειοῦνται προσηγορίαν* 76, 17.

οἰκονομία: *κἂν σάρκα θεὸς κατὰ θείαν οἰκονομίαν λάβῃ* 25, 9.

ὁλκή: *κατά τινα βιαιοτέραν ὁλκήν* 74, 5. *ὁλκῇ τινι φυσικῇ καὶ στοργῇ πρὸς τὴν αὐτοῦ γένεσιν κινούμενος* 61, 8.

ὁμοειδής: *κἂν . . . ὁμοειδοῖς τινος μιανθῶσιν σώματι* 56, 18.

ὁμοιομερής: *ἐν ὁμοιομερεῖ καὶ ἀδιαπλάστῳ τῷ σπέρματι* 68, 25.

ὅμοιος: *ὅμοιον εἰ καὶ ναῦν τις . . . ἄγοι* 28, 22 cf. Plat. legg. 1 p. 628 d *ὅμοιον ὡς εἰ . . . ἡγοῖτό τις.*

ὁμολογεῖν: *ὑμεῖς μάρτυρες κελεύοντες μὴ ὁμολογεῖν* 4, 28 cf. Traian. ad Plin. 97 puniendi sunt ita tamen ut qui negauerit se Christianum esse . . . ueniam ex paenitentia impetret. ep. eccles. Gall. ap. Euseb. HE 5, 1, 8 *ἀνακριθέντες καὶ ὁμολογήσαντες.* Tertull. apolog. 2 torquemur confitentes. Iustin. apol. 1, 4 p. 14 *ἐὰν μέν τις τῶν κατηγορουμένων ἔξαρνος γένηται τῇ φωνῇ μὴ εἶναι φήσας, ἀφίετε αὐτὸν ὡς μηδὲν ἐλέγχειν ἔχοντες ἁμαρτάνοντα, ἐὰν δέ τις ὁμολογήσῃ εἶναι, διὰ τὴν ὁμολογίαν κολάζετε.*

ὄνομα: *οὐδὲ τὸ ὄνομα ἀκούοντες φέρουσιν* 15, 9. *ἀδύνατον δεικνύειν ἄνευ παραθέσεως ὀνομάτων* 7, 3. — *ἀνάγκη . . παρέχειν τοὺς λογισμοὺς καὶ περὶ τῶν ὀνομάτων ὅτι νεώτερα* 18, 9. *ἀναγκαῖον . . . περὶ τῶν ὀνομάτων ὀλίγα εἰπεῖν* 36, 22. *Ὀρφέως, ὃς καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν πρῶτος ἐξηῦρεν* 20, 16. *Ὀρφέα καὶ Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδον εἶναι τοὺς καὶ γένη καὶ ὀνόματα δόντας τοῖς ὑπ' αὐτῶν λεγομένοις θεοῖς* 18, 13. *οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς κἂν ταῖς προσηγορίαις κατὰ τὰς παραλλάξεις τῆς ὕλης, δι' ἧς φασι τὸ πνεῦμα χωρεῖν τοῦ θεοῦ, πληθύνωσι τὸ θεῖον τοῖς ὀνόμασι, τῷ γοῦν ἔργῳ ἕνα νομίζουσι τὸν θεόν* 7, 23. *τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ὕλης κεχωρηκὸς κατὰ τὰς παραλλάξεις αὐτῆς ἄλλο καὶ ἄλλο ὄνομα μεταλαγχάνειν φατέ* 27, 8. *τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ μόρια αὐτῶν θεοποιοῦσιν ἄλλοτε ἄλλα ὀνόματα αὐτοῖς τιθέμενοι* 28, 9. *ἀνάγκη συμφθαρῆναι ὁμοῦ τοῖς εἴδεσι τὰ ὀνόματα* 27, 10. *Ἥρα ὁ ἀὴρ καὶ τοῦ ὀνόματος εἰ αὐτὸ αὐτῷ ἐπισυνάπτοιτο συνεκφωνουμένου* 26, 28. cf. Max. Tyr. 8, 9. 10 *τὰ κείμενα ἐῶμεν, τὰς φήμας τῶν θεῶν ἀποδεχόμενοι καὶ φυλάττοντες αὐτῶν τὰ σύμβολα ὥσπερ καὶ τὰ ὀνόματα . ὁ μὲν γὰρ θεὸς . . . ἀνώνυμος . . . οὐκ*

ἔχοντες δὲ αὐτοῦ λαβεῖν τὴν οὐσίαν ἐπερειδόμεθα φωναῖς καὶ ὀνόμασι . . . Porphyr. de abstin. 2, 37 λοιπὸν οὖν ἡμῖν ἐστι τὸ τῶν ἀοράτων πλῆθος οὓς δαίμονας ἀδιαστόλως εἴρηκε Πλάτων. τούτων δὲ οἱ μὲν κατονομασθέντες ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων παρ' ἑκάστοις τυγχάνουσι τιμῶν τ' ἰσοθέων καὶ τῆς ἄλλης θεραπείας, οἱ δὲ ὡς τὸ πολὺ μὲν οὐ πάνυ τι κατωνομάσθησαν, ὑπ' ἐνίων δὲ κατὰ κώμας ἤ τινας πόλεις ὀνόματός τε καὶ θρησκείας ἀφανῶς τυγχάνουσιν. Philon. de decal. 12 p. 189 τὸν ἀνωτάτω καὶ πρεσβύτατον . . . παρεκαλύψαντο ψευδωνύμους προσρήσεις ἐκείνοις (elementis) ἐπιφημίσαντες ἑτέρας ἕτεροι . . . τὰς ἐπωνυμίας μυθογράφοις παρέδοσαν οἳ πρὸς ἀπάτην ἀκοῆς εὖ τετεχνασμένα πλάσματα συνυφήναντες ἔδοξαν περὶ τὴν τῶν ὀνομάτων θέσιν κεκομψεῦσθαι. de uita cont. 1 p. 472 τὰ στοιχεῖα . . οἷς καὶ ἐπωνυμίας ἔθεντο ἑτέρας ἕτεροι . . . ἀλλὰ τὰ μὲν ὀνόματα σοφιστῶν ἐστιν εὑρήματα. — τῶν μὲν οὔτε τὰς οὐσίας αἷς ἐπικατηγορεῖσθαι τὸ ὄνομα συμβέβηκεν, ὑποκειμένας ἑώρα . . . οὔτε τὰ ὀνόματα καθ' ὑποκειμένων κατηγορεῖσθαι πραγμάτων· ὧν γὰρ αἱ οὐσίαι οὐχ ὑπόκεινται, τί πλέον αὐτοῖς τῶν ὀνομάτων 6, 1. 3. 5. ᾧ λόγῳ νομίζετε ἰσχύειν τὰ εἴδωλα καὶ τίνες οἱ ἐνεργοῦντες ἐπιβατεύοντες αὐτῶν τοῖς ὀνόμασιν 29, 12. δαίμονας εἶναι τοὺς ἐπιβατεύοντας τοῖς ὀνόμασιν 34, 28 cf. 34, 26 οἱ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκοντες θεοὶ καὶ ταῖς εἰκόσιν ἐπονομαζόμενοι. γίγνεσθαί τινας ἐπ' ὀνόματι εἰδώλων ἐνεργείας οὐδ' ἡμεῖς ἀντιλέγομεν 29, 8. τὴν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι δύναμιν αὐτῶν 20, 2. cf. Plut. de Is. et Osir. 71 p. 379 c ὥσπερ Ἑλλήνων οἱ τὰ χαλκᾶ καὶ τὰ γραπτὰ καὶ λίθινα μὴ μαθόντες μηδ' ἐθισθέντες ἀγάλματα καὶ τιμὰς θεῶν ἀλλὰ θεοὺς καλεῖν, εἶτα τολμῶντες λέγειν ὅτι τὴν Ἀθηνᾶν Λαχάρης ἐξέδυσε . . . λανθάνουσι συνεφελκόμενοι καὶ παραδεχόμενοι δόξας πονηρὰς ἑπομένας τοῖς ὀνόμασιν. Max. Tyr. 8, 2 τῇ τοῦ θείου φύσει δεῖ μὲν οὐδὲν ἀγαλμάτων οὐδὲ ἱδρυμάτων, ἀλλὰ ἀσθενὲς ὂν κομιδῇ τὸ ἀνθρώπειον καὶ διεστὸς τοῦ θείου ὅσον οὐρανοῦ γῆ, σημεῖα ταῦτα ἐμηχανήσατο ἐν οἷς ἀποθήσεται τὰ τῶν θεῶν ὀνόματα καὶ τὰς φήμας αὐτῶν. — χωρίζοντες τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ γενητὸν . . . καὶ ἑκάστῳ αὐτῶν τὸ προσῆκον ὄνομα ἀποδιδόντες 16, 4. cf. sap. Sal. 14, 21 τὸ ἀκοινώνητον ὄνομα λίθοις καὶ ξύλοις περιέθεσαν. εἰ . . ταὐτὸν ὕλη καὶ θεὸς, δύο ὀνόματα καθ' ἑνὸς πράγματος 16, 6 [cf. Plat. soph. p. 255 c]. ἔστι . . ἐν τούτῳ ὄνομα τῷ ποιητῇ τῶν ὅλων 31, 3. ἑτέρῳ σημαντικῷ προσειπεῖν αὐτὸν οὐκ ἔχων τῷ δημώδει ὀνόματι, οὐχ ὡς ἰδίῳ τοῦ θεοῦ ἀλλ' εἰς σαφήνειαν . . . προσεχρήσατο 31, 5. οἱ μὲν φόβῳ, οἱ δὲ καὶ αἰδοῖ μετεῖχον τοῦ ὀνόματος 40, 21. οὓς ἀδελφοὺς καὶ ἀδελφὰς καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ γένους νοοῦμεν ὀνόματα 43, 15. οὔτε τὸ 'τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὸν μητέρα' ψυχαῖς μόνον εὐάρμοστον οὐ προσηκόντων αὐταῖς τοιούτων ὀνομάτων 76, 16. cf. Phil. de praem. et paen. 18 p. 425 μηδενὸς ἐλλειφθέντος ἢ μέρους ἢ ὀνόματος τῶν ὅσα ἐπιφημίζεται τοῖς προσήκουσι. — ἐπὶ μόνῳ ὀνόματι προσπολεμούντων ἡμῖν τῶν πολλῶν 2, 12. εἰ μέχρις ὀνόματος ἡ κατηγορία 3, 3. κολά-

ζεσθαι . . μὴ ἐπὶ τῷ ὀνόματι 3, 29. *οὔτε τοῖς ὀνόμασι προσθήσεσθε, ἂν ᾖ κενά* 3, 22. *ὁ τῶν κρινομένων ἐξεταζέσθω βίος. τὸ δὲ ὄνομα παντὸς ἀφείσθω ἐγκλήματος* 4, 7. *τί ἡμῖν τὸ ὄνομα πρὸς κακίαν τελεῖ* 3. 26. *οὐ πρὸς τῆς ὑμετέρας δικαιοσύνης τοὺς μὲν ἄλλους αἰτίαν λαβόντας ἀδικημάτων μὴ πρότερον ἢ ἐλεγχθῆναι κολάζεσθαι, ἐφ' ἡμῶν δὲ μεῖζον ἰσχύειν τὸ ὄνομα τῶν ἐπὶ τῇ δίκῃ ἐλέγχων, οὐκ εἰ ἠδίκησέν τι ὁ κρινόμενος τῶν δικαζόντων ἐπιζητούντων, ἀλλ' εἰς τὸ ὄνομα ὡς εἰς ἀδίκημα ἐνυβριζόντων* 3, 13. 15. [haec ex Justino desumpta apol. 1, 4 p. 14 *τοὺς κατηγορουμένους ἐφ' ὑμῶν πάντας πρὶν ἐλεγχθῆναι οὐ τιμωρεῖτε, ἐφ' ἡμῶν δὲ τὸ ὄνομα ὡς ἔλεγχον λαμβάνετε*]. *οὐδὲν ὄνομα ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ οὐ πονηρὸν οὐδὲ χρηστὸν νομίζεται, διὰ δὲ τὰς ὑποκειμένας αὐτοῖς ἢ πονηρὰς ἢ ἀγαθὰς πράξεις ἢ φλαῦρα ἢ ἀγαθὰ δοκεῖ* 3, 16. [haec quoque ex Justin. apol. 1, 4 p. 12 *ὀνόματος προσωνυμία οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν κρίνεται ἄνευ τῶν ὑποπιπτουσῶν τῷ ὀνόματι πράξεων*].

ὁρμᾶσθαι: *ἀπὸ φιλοσοφίας καὶ παιδείας πάσης ὁρμώμενοι* 3, 20. *ἐξ ὑποκειμένης τινὸς ἀρχῆς κατὰ φύσιν ὁρμώμενον* 48, 3.

ὁρμή: *ταῖς τοῦ σώματος ἐπιστατεῖν ὁρμαῖς* 63, 3. *ψυχαῖς . . οὐδ' ἄλλως ἐχούσαις ὁρμὴν ἢ κίνησιν πρὸς χρῆσιν ἰδίων ἢ πρὸς ἀποχὴν ἀλλοτρίων* 75, 29. *μηδεμιᾶς . . κινήσεως . . ἢ φυσικῆς ὁρμῆς ἐπί τι τῶν πρακτέων* 75, 25.

οὐράνιος: *οὐκέτι εἰς τὰ οὐράνια ὑπερκύψαι δυνάμενοι* 33, 8. *οὐ πρὸς τὰ οὐράνια καὶ τὸν τούτων ποιητὴν βλέπουσα* 36, 5. *οὐ γὰρ ἔχουσιν συμπάθειαν εἰς τὸν οὐράνιον τόπον* 28, 20. *ὡς οὐράνιον πνεῦμα μένωμεν* 42, 12.

**οὐρανός*: *πρὸς τὴν τοῦ οὐρανοῦ φύσιν τοῦ κάλλους τοῦ ἐκείνου πληρουμένην ἑκάτερα καὶ ποῦ δεῖ εἶναι τὸν θεὸν καὶ ὅτι ἕνα δεῖ εἶναι διδάσκων* 6, 11 cf. Clem. protr. 74 p. 63 *ὁ μὲν καὶ εἰς τὸν αἰθέρα καὶ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβλέψας 'τόνδε ἡγοῦ θεόν' φησὶν Εὐριπίδης. ὁ δὲ τοῦ Σοφίλλου Σοφοκλῆς 'εἷς ταῖς ἀληθείαισιν κτλ.* Phil. de opif. mundi 7 p. 6 *πρῶτον ἐποίησε τὸν οὐρανόν. καὶ γὰρ εὔλογον τῷ ὄντι πρῶτον αὐτὸν εἰς γένεσιν ἐλθεῖν ἄριστόν τ' ὄντα τῶν γεγονότων καὶκ τοῦ καθαρωτάτου τῆς οὐσίας παγέντα διότι θεῶν ἐμφανῶν τε καὶ αἰσθητῶν ἔμελλεν οἶκος ἔσεσθαι ἱερώτατος.* Tertull. apolog. 17 pronuntians haec . . . ad caelum respicit. nouit enim sedem dei uiui ab illo. — *περί τε τὰ στοιχεῖα καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν κόσμον* 11, 25. *συνεσφαίρωσεν τοὺς οὐρανούς* 14, 17.

οὐσία uox philosophorum: *τὰς οὐσίας αἷς ἐπικατηγορεῖσθαι τὸ ὄνομα συμβέβηκεν* 6, 1. *ὧν αἱ οὐσίαι οὐχ ὑπόκεινται, τί πλέον αὐτοῖς τῶν ὀνομάτων* 6, 4. *περὶ θεοῦ καὶ ὕλης καὶ περὶ τῆς τούτων αὐτῶν οὐσίας* 31, 18. *συνεξισοῦντες τῶν πάντῃ διεστηκότων τὰς δυνάμεις, μᾶλλον δὲ καὶ τῶν ταύταις χρωμένων τὰς οὐσίας* 58, 2. *τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ* 48, 13. *τὴν παρ' αὐτοῖς νενομισμένην ἄμορφον οὐσίαν* 51, 16. *ἐνυβρίζοντες . . τῇ τῆς οὐσίας ὑποστάσει* 32, 19. *εἰλικρινεστάτην γενέσθαι πρόσληψιν εἰς οὐσίαν* 54, 6. — *τὰς οὐσίας τῶν κρειττόνων* 67, 15. *πρὸς διάκρισιν νοητῶν, οὐκ οὐσιῶν μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς τοῦ δόντος ἀγαθότητος καὶ σοφίας καὶ δικαιοσύνης*

66, 21 cf. *νοητός*. — *Θαλης . . δαίμονας . . οὐσίας νοεῖ ψυχικάς* 29, 17. *εἴτε* (mundus) *οὐσία καὶ σῶμα ὡς οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου* 17, 14. *Ζεὺς ἡ ζέουσα οὐσία κατὰ τοὺς Στωικούς* 26, 27. *εἴτε σκότος ἢ πάγος ἢ οὐσία ὑγρά* 27, 23.

ὄψις: *ὄψιν τῶν ἀδήλων νοῶν τὰ φαινόμενα* 6, 5.

παντελικός: *τὴν μὲν παντελικὴν καὶ γενικὴν . . . τῶν ὅλων πρόνοιαν* 32, 9.

παράδειγμα uox Platonicorum: *τὰ . . γενητὰ ὅμοια τοῖς παραδείγμασιν* 8, 28.

παραθολοῦν: *εἴ που μικρὸν τῇ διανοίᾳ παραθολωθείη* 43, 19. cf. Clem. strom. 7, 99 p. 893 *ἡ ψυχὴ τοῖς παρὰ φύσιν θολωθεῖσα δόγμασιν*. 86 p. 885 *κἂν τεθολωμένοι τύχωσιν ἄλλοι ἄλλων μᾶλλον*.

παρακολουθεῖν uox philosophorum: *κατά τινα θεῖον νόμον καὶ λόγον παρηκολούθηκε προσπολεμεῖν τὴν κακίαν τῇ ἀρετῇ* 41, 21. cf. Aristot. top. *Δ* 5 p. 125 b 28 *ἐνίοτε τὸ παρακολουθοῦν ὁπωσοῦν ὡς γένος τιθέασιν οἷον τὴν λύπην τῆς ὀργῆς καὶ τὴν ὑπόληψιν τῆς πίστεως. ἄμφω γὰρ τὰ εἰρημένα παρακολουθεῖ μὲν τρόπον τινὰ τοῖς ἀποδοθεῖσιν εἴδεσιν κτλ.* Phil. de praem. et paen. 17 p. 424 *διὰ τὰς ἀπὸ κρυμοῦ καὶ θάλπους παρακολουθούσας ζημίας*.

παρακολούθημα uox philosophorum: *οὐχ ὡς μέρους ὄντος ἀλλ' ὡς κατ' ἀνάγκην συνόντος παρακολούθηματος* 32, 3. cf. Aristot. top. *E* 3 p. 131 b 9 *εἰώθασι δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πάντες τὸ ἀεὶ παρακολουθοῦν ἴδιον ἀποδιδόναι*. Aet. 1, 29, 1 p. 324 a 9 D. *περὶ τύχης*: *Πλάτων αἰτίαν ἐν προαιρετικοῖς κατὰ συμβεβηκὸς καὶ παρακολούθημα*.

παραλλαγή uox Stoicorum: *ὧν σωμάτων φθαρτὴ ἡ κατὰ τὴν ὕλην παραλλαγή* 27, 12.

παράλλαξις uox Stoicorum: *κατὰ τὰς παραλλάξεις τῆς ὕλης* 7, 21. 27, 7.

παραπέμπειν: *ὑπὸ μόνου παραπεμπόμενοι τοῦ τὸν ὄντως θεὸν καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ λόγον εἰδέναι* 13, 19. *πολὺ δὲ καὶ κρείττονα ἢ εἰπεῖν λόγῳ τὸν ἐκδεχόμενον βίον εἰδότες ἐὰν καθαροὶ ὄντες ἀπὸ παντὸς παραπεμφθῶμεν ἀδικήματος* 13, 25. cf. Clem. strom. 7, 57 p. 866 *ἡ γνῶσις ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ' ἐπιστήμης καταληπτικὸν παραπέμπουσα*.

πάρεσις: *αἱ κατὰ τὸν ὕπνον φυσικῶς ἐγγινόμεναι παρέσεις τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων* 68, 5.

**παρθενία*: *τὸ ἐν παρθενίᾳ καὶ εὐνουχίᾳ μεῖναι* 43, 29.

**πᾶς*: *ὑμᾶς δὲ πάντα ἐν πᾶσιν ἄγουσιν τῇ δόξῃ* 17, 4. *ὦ πάντα ἐν πᾶσι φύσει καὶ παιδείᾳ χρηστοί* 47, 1. cf. 1 Cor. 15, 28 *ἵνα ᾖ ὁ θεὸς πάντα ἐν πᾶσιν*. Col. 3, 11 *τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσιν Χριστός*. — *ἐν πᾶσιν καὶ ὑπὲρ πάντας τοῖς παλαιοῖς συγγιγνόμενοι* 18, 11. — *ἐσμὲν πάντα πανταχοῦ ὅμοιοι* 46, 1. cf. 1 Cor. 10, 33 *καθὼς κἀγὼ πάντα πᾶσιν ἀρέσκω*.

περινοεῖν: *τοσοῦτον δὲ δυνηθέντες ὅσον περινοῆσαι, οὐχ εὑρεῖν τὸ ὄν* 8, 12. *ὁ τὸν ἀίδιον νῷ καὶ λόγῳ καταλαμβανόμενον περινοήσας θεόν* 30, 9. cf. Sext. adu. math. 2. 9 *τοῖς μὴ προηγουμένως τὸν περὶ ῥητορικῆς διεξοδεύουσι λόγον ἀλλ' ὅσον τοῦ τὴν ἰδιότητα ταύτης περινοῆσαι*. Clem. strom.

5, 134 p. 730 *τὰ ἀκόλουθα τούτοις, εἰ μὴ κατηχηθεῖεν πρὸς ἡμῶν, οὐκ ἐπιστάμενοι, ἀλλ᾽ οὐδ᾽ αὐτὸν, ὅπως νοεῖσθαι πέφυκεν, τὸν θεόν, μόνον δ᾽, ὡς ἤδη πολλάκις εἰρήκαμεν, κατὰ περίφρασιν ἀληθῆ.*

περιπτύσσεσθαι: τὰ μὲν ἅμα τῷ προσομιλῆσαι τοῖς περιπτυσσομένοις τῆς κοιλίας μέρεσι 53, 10. cf. Galen. de san. tu. 4, 11 [VI p. 303] *ἡ γαστὴρ ἑαυτῆς ἕνεκα λαμβάνει τὴν τροφὴν ἵνα . . ἀναπληρώσῃ τὸ ἐλλεῖπον ἑαυτῇ καὶ διὰ τοῦτο περιπτύσσεται πανταχόθεν αὐτῇ καὶ κατέχει σύμπασαν.*

περίψυξις uox medicorum: *ταῖς ἐξ ἐγκαύσεως ἢ περιψύξεως ἐπιγινομέναις δυσκρασίαις* 56, 1. cf. Philon. de decal. 16 p. 193 *γυμνὰ γὰρ ἂν τὰ σώματα διεφθείρετο ῥᾳδίως ἢ διὰ θάλπος ἢ διὰ κρύος ἄμετρον, τοτὲ μὲν τῷ ἀφ᾽ ἡλίου φλογμῷ, τοτὲ δ᾽ ἀπ᾽ ἀέρος περιψύξει.* de incorr. mund. 12 p. 495 *τοὺς γηγενεῖς φύντας πῶς οὐκ ἄν τις εὐθὺς διέφθειρε γυμνοὺς ἐαθέντας ἢ ἀέρος κατάψυξις ἢ ἀφ᾽ ἡλίου φλογμός; κρυμοὶ γὰρ καὶ θάλπη κρατήσαντα νόσους καὶ φθορὰς ἀπεργάζονται.* cf. *ἔγκαυσις.*

πέψις uox medicorum: *τὸ διὰ πάσης πέψεως κεκαθαρμένον* 54, 27. *ὡς μηδὲ κατὰ βραχὺ τὴν πρώτην καὶ κατὰ φύσιν ὑπομεῖναι πέψιν* [cf. 53, 14 *οὐδὲ πᾶν τὸ πεφθὲν καὶ τὴν πρώτην δεξάμενον μεταβολὴν τοῖς τρεφομένοις μορίοις προσπελάζει πάντως*] 53, 13. *τῶν δὲ κατὰ τὴν δευτέραν μεταβολὴν καὶ τὴν ἐν ἥπατι γινομένην πέψιν διακρινομένων* 53, 18. *καὶ πρὸς ἕτερόν τι μεταχωρούντων ὃ τὴν τοῦ τρέφειν ἐκβέβηκε δύναμιν.* cf. Galen. de nat. facult. 1, 10 [II p. 22] *διεξέρχεται τὰ τῆς πέψεως ὄργανα βραχέος ἐξ αὐτῆς εἰς τὰς φλέβας ἀναληφθέντος αἵματος . . δευτέρας οὖν αὖθις ἐδέησε διακρίσεως . . τῶν ἐν ταῖς φλεψὶ περιττωμάτων . καὶ χρεία καὶ τούτοις ὁδῶν τέ τινων ἑτέρων ἐπὶ τὰς ἐκκρίσεις αὐτὰ παραγουσῶν . . ὑποδοχῶν τέ τινων οἷον δεξαμενῶν, ἐν αἷς ὅταν ἱκανὸν ἀθροιζόμενον πλῆθος ἀφίκηται, τηνικαῦτ᾽ ἐκκριθήσεται. δεύτερον δή σοι καὶ τοῦτο γένος τῶν ἐν τῷ σώματι μορίων ἐξεύρηται τοῖς περιττώμασι τῆς τροφῆς ἀνακείμενον. — αὐτῆς γε τῆς ἐν ἥπατι γινομένης μεταβολῆς οὐ πάσης εἰς τροφὴν ἀνθρώποις χωρούσης ἀλλ᾽ εἰς ἃ πέφυκεν περιττώματα διακρινομένης* 53, 20. cf. 53, 28 *τριττῆς κατὰ τὴν ἑκάστου ζῴου τροφὴν γινομένης καθάρσεως καὶ διακρίσεως.* cf. Galen. de nat. fac. 3, 13 [II p. 200] *καί μοι τεμὼν ἤδη τῷ λογισμῷ τὴν τῆς τροφῆς οἰκονομίαν ἅπασαν εἰς τρεῖς μοίρας χρόνων, ἐν μὲν τῇ πρώτῃ νόει μένουσάν τε ἅμα κατὰ τὴν κοιλίαν αὐτὴν καὶ πεττομένην καὶ προστιθεμένην εἰς κόρον τῇ γαστρὶ καί τι καὶ τῷ ἥπατι παρ᾽ αὐτῆς ἀναφερόμενον· ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ διερχομένην τά τε ἔντερα καὶ προστιθεμένην εἰς κόρον αὐτοῖς τε τούτοις καὶ τῷ ἥπατι καί τι βραχὺ μέρος αὐτῆς πάντῃ τοῦ σώματος φερόμενον· ἐν δὲ δὴ τούτῳ τῷ καιρῷ τὸ προστεθὲν ἐν τῷ πρώτῳ χρόνῳ προσφύεσθαι νόει τῇ γαστρί· κατὰ δὲ τὴν τρίτην μοῖραν τοῦ χρόνου τρέφεσθαι μὲν ἤδη τὴν κοιλίαν ὁμοιώσασαν ἑαυτῇ τελέως τὰ προσφύντα· πρόσφυσιν δὲ τῷ ἥπατι καὶ τοῖς ἐντέροις γίγνεσθαι τῶν προστεθέντων, ἀνάδοσιν δὲ πάντῃ τοῦ σώματος καὶ πρόσθεσιν.*

πλάνη: ταῦτα μὲν ἴσως πλάνη ποιητική 26, 9.

πληθύνειν: καν .. πληθύνωσι τὸ θεῖον τοῖς ὀνόμασι 7, 22. ita Iudaei loqui solent, non Graeci, cf. Sap. Sal. 10, 10 εὐπόρησεν αὐτὸν ἐν μόχθοις καὶ ἐπλήθυνε τοὺς πόνους αὐτοῦ.

πλημμελεῖν uox philosophorum: ὑπὲρ ὧν ἐνοχλοῦντος τοῦ σώματος .. ἐπλημμέλησεν 74, 3.

πλημμέλημα uox philosophorum: τῶν περὶ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς ἢ τροφὰς καὶ θεραπείας γινομένων πλημμελημάτων 71, 1. ἐπί τινων πλημμελημάτων 73, 30. πλειόνων ἢ βαρυτέρων .. πλημμελημάτων 72, 24. πλημμελημάτων κρινομένων 74, 1.

πλημμελής uox philosophorum: ἐν οἷς καὶ περὶ ἃ θεωρεῖται τό τε πλημμελὲς καὶ τὸ μὴ τοιοῦτον 74, 15.

*ποιητικός uox philosophorum: τὸ ποιητικὸν αἴτιον 22, 8.

ποιότης uox medicorum: εἰς μοχθηροὺς ἐκτρέπεσθαι χυμοὺς καὶ φαρμακώδεις ποιότητας 54, 16. cf. Plut. symp. 8, 9, 3 p. 733 a τοῦ σώματος .. τοσαύτας διὰ σίτων καὶ ποτῶν ἐπεισαγομένου ποιότητας ἑκάστοτε. Galen. de natural. fac. 3, 12 [II p. 183] αἱ κύστεις (ἀποτρίβονται) ἐπειδὰν ἕκαστον τῶν ἐλχθέντων ἢ τῷ πλήθει διατεῖνον ἢ τῇ ποιότητι δάκνον ἀνιαρὸν γένηται.

πολιτεύεσθαι: καθ' ὅσον ἕκαστος ἔζησε χρόνον καὶ καθ' οὓς ἐπολιτεύσατο νόμους 60, 29.

οἱ πολλοί: τῆς ἀκρίτου τῶν πολλῶν φήμης 4, 13. ὡς ἐκεῖνοι οὐδὲν χείρους εἰς ἀρετῆς λόγον διὰ τὴν τῶν πολλῶν δόξαν 41, 27. ἐπὶ μόνῳ ὀνόματι προσπολεμούντων ἡμῖν τῶν πολλῶν 2, 12. οἱ πολλοὶ διακρῖναι οὐ δυνάμενοι τί μὲν ὕλη τί δὲ θεός 15, 26. τοὺς πολλοὺς ἀβασανίστως τοὺς μύθους παραδεχομένους 30, 20. τὰς παρὰ τῶν πολλῶν φερομένας διαπορήσεις 52, 1. κἂν οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων ἐμπαθέστερον καὶ σφοδρότερον τοῖς τῇδε προσπεπονθότες ἄστοχοι τούτου διατελῶσιν 78, 33.

πονεῖσθαι: τοῖς περὶ ταῦτα πονουμένοις 48, 18. cf. Clem. strom. 7, 84 p. 883 τοῖς πονεῖν ἐθέλουσι καὶ προσεκπονεῖν τὰ δόγματα κατ' ἐκλογὴν τῶν γραφῶν ἐπιτρέψαντας.

ποσός: ἐξητασμένων δὲ ποσῶς τῶν προτεθέντων 77, 11. cf. Sext. Pyrrh. hypot. 1, 120 ἡ αὐτὴ εἰκὼν ἐξυπτιαζομένη μὲν λεία φαίνεται, ποσῶς δὲ ἐπινενομένη εἰσοχὰς καὶ ἐξοχὰς ἔχειν δοκεῖ. 1, 227 ἐν οἴκῳ σκοτεινῷ ποσῶς. Phil. de incorr. mund. 18 p. 505 σύμπαν μὲν τὸ πῦρ οὐ σβέννυται, ποσὴ δέ τις αὐτοῦ μοῖρα ὑπολείπεται.

πρεσβύτερος: οὔτε πρεσβυτέραν λόγον ἔχει εἶναι τὴν ὕλην τοῦ θεοῦ 22. 7. πρεσβύτερα τὰ ἀσώματα τῶν σωμάτων 46, 23.

προάγειν: τὰ νοητὰ προάγει τῶν αἰσθητῶν 46, 24. προάγειν τινός alibi me legere non memini.

προαίρεσις sectae cuiusdam doctrina: ἔργῳ τὴν ἀπὸ τῆς προαιρέσεως ὠφέλειαν ἐπιδεικνυμένους 12, 27. λογισμὸν τῆς προαιρέσεως ἡμῶν παρέχω Christianismi explicationem atque rationes exhibeo 20, 6. cf. Phil. de uita contempl. 3 p. 476 ἔστι δὲ αὐτοῖς καὶ συγγράμματα παλαιῶν ἀνδρῶν οἳ τῆς αἱρέσεως ἀρχηγέται γενόμενοι πολλὰ μνημεῖα τῆς ἀλληγορουμένης ἰδέας ἀπέλιπον οἷς καθάπερ τισὶν ἀρχετύποις χρώμενοι μιμοῦνται τῆς προαιρέσεως τὸν τρόπον [Plut.] de mus. 18 p. 1137 a οἱ περὶ

Ὄλυμπον καὶ Τέρπανδρον καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες τῇ τούτων προαιρέσει. 21 p. 1138 c οἱ παλαιοὶ οὐ δι' ἄγνοιαν, ἀλλὰ διὰ προαίρεσιν ἀπείχοντο τῶν κεκλασμένων μελῶν.

προβεβηκώς: τοῖς προβεβηκόσι τὴν τῶν πατέρων καὶ μητέρων τιμὴν ἀπονέμομεν 43, 13. cf. [Plut.] cons. ad Apoll. 23 p. 113 d τῶν ἤδη προβεβηκότων.

προέρχεσθαι uox Christianorum: ὁ παῖς . . βούλεται . . πρῶτον γέννημα εἶναι τῷ πατρί, οὐχ ὡς γενόμενον . . . ἀλλ' ὡς . . . ἰδέα καὶ ἐνέργεια εἶναι, προελθών 11, 13.

προκατάρχειν: τοὺς προκατάρξαντας λοιδορίας εὐλογεῖν 12, 20. cf. Clem. strom. 7, 21 p. 840 ὁ εὐεργέτης προκατάρχει τῆς εὐποιίας. — τὸ ποιητικὸν αἴτιον προκατάρχειν τῶν γιγνομένων ἀνάγκη 22, 9 cf. [Plut.] de fato 10 p. 574 d προκατάρχοντος αὐτῆς τῆς εἱμαρμένης εἱμαρμένου [cf. 4 p. 569 f]. Sext. adu. phys. 1, 120 ἐπεὶ καὶ ὁ κόσμος ὑπὸ φύσεως διοικεῖται πολυμερῶς καθεστώς, εἴη ἄν τι ἐν αὐτῷ τὸ κυριεῦον καὶ τὸ προκαταρχόμενον τῶν κινήσεων.

προκατέχειν: μὴ τῇ κοινῇ καὶ ἀλόγῳ φήμῃ συναπενεχθέντας προκατασχεθῆναι 4, 10. cf. Plut. praec. ger. reip. 9 p. 804 c Κάτων περὶ ὧν οὐκ ἤλπιζε πείσειν τῷ προκατέχεσθαι χάρισι καὶ σπουδαῖς τὸν δῆμον ἢ τὴν βουλήν.

προλαβών: εἴρηται διὰ τῶν προλαβόντων μετρίως 59, 22. τὴν προλαβοῦσαν ζωήν 62, 20. 78, 23. cf. Cyrill. c. Julian. 2 p. 44 d ταῖς τῶν προλαβόντων ἐννοίαις.

πρόληψις uox philosophorum: τῶν κατὰ κοινὴν πρόληψιν ἀνεπιστημόνως ὀνομαζομένων θεῶν 5, 24.

προνοεῖν: ὅτι μὴ προνενόησθε καὶ ἡμῶν 2, 8. — ἀδύνατόν ἐστιν καὶ ⟨προνοοῦντα καὶ⟩ προνοούμενον ἐπὶ ταὐτοῦ μεῖναι τὸν κοσμον ὡς γενόμενον 21, 23. — τῶν λοιπῶν κατὰ τὸ κοινὸν συστάσεως νόμου λόγου προνοουμένων 34, 5. cf. πρόνοια. — ἀλλὰ προνοεῖ; καὶ μὴν οὐδὲ προνοεῖ, εἰ μὴ πεποίηκεν. εἰ δὲ μήτε προνοεῖ μήτε ἐστὶ τόπος ἕτερος ἐν ᾧ ἐστιν, εἷς . . ὁ ποιητὴς τοῦ κόσμου θεός 9, 25. 26. cf. Philon. de opif. mund. 2 p. 2 τόνδε τὸν κόσμον, ὃν οἱ φάσκοντες ὡς ἔστιν ἀγένητος, λελήθασι τὸ . . ἀναγκαιότατον τῶν εἰς εὐσέβειαν ὑποτεμνόμενοι, τὴν πρόνοιαν· τοῦ μὲν γὰρ γεγονότος ἐπιμελεῖσθαι τὸν πατέρα καὶ ποιητὴν αἱρεῖ λόγος. de praem. et paen. 7 p. 415 εἰς ἔννοιαν ἦλθον . . . ὅτι ἄρα τοσαῦτα κάλλη καὶ οὕτως ὑπερβάλλοντα τάξει, οὐκ ἀπαυτοματισθέντα, γέγονεν, ἀλλ' ὑπό τινος δημιουργοῦ κοσμοποιοῦ καὶ ὅτι πρόνοιαν ἀναγκαῖον εἶναι. νόμος γὰρ φύσεως ἐπιμελεῖσθαι τὸ πεποιηκὸς γεγονότος. Cic. de nat. deor. 2, 75 dico prouidentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari.

πρόνοια: τῆς ἀιδίου ἐπ' ἴσης ἡμῖν μενούσης προνοίας τοῦ θεοῦ . . . τῆς δ' ἐπὶ μέρους πρὸς ἀλήθειαν, οὐ πρὸς δόξαν, χωρούσης ἐπὶ τοὺς ἀξίους καὶ τῶν λοιπῶν κατὰ τὸ κοινὸν συστάσεως νόμου λόγου προνοουμένων 33, 27. τούτων ἡ σύστασις τῷ θεῷ ἐπὶ προνοίᾳ γέγονε τοῖς ὑπ' αὐτοῦ διακεκοσμημένοις ἵν' ᾖ τὴν μὲν παντελικὴν καὶ γενικὴν ὁ θεὸς ⟨ἔχων⟩ τῶν ὅλων πρόνοιαν, τὴν δὲ ἐπὶ μέρους οἱ ἐπ' αὐτοῖς ταχθέντες ἄγγελοι 32, 8. 10. distinguuntur igitur 1) summa prouidentia ipsius dei ad uniuersum mundum pertinens

[34, 12 *τῶν περὶ τὴν τοῦ . . κόσμου σύστασιν οὐδὲν ἄτακτον*] 2) lex naturae qua singulis speciebus certi quidam generationis formae interitus modi praescripti sunt [34, 4 *τὸ κοινὸν συστάσεως νόμου λόγου*] 3) administratio singularium quae ita instituta est ut daemonibus hominibusque arbitrii sit libertas et summum iudicium recte introducatur [34, 19 *κατὰ τὸν ἴδιον ἑαυτῷ λόγον καὶ τὴν . . τῶν . . δαιμόνων ἐνέργειαν ἄλλος ἄλλως φέρεται καὶ κινεῖται κοινὸν πάντες τὸν ἐν αὐτοῖς ἔχοντες λογισμόν*, ubi non recte *οὐ κοινὸν* proposui; cf. Clem. strom. 7, 94 p. 890 *πάντων ἀνθρώπων τὴν αὐτὴν κρίσιν ἐχόντων οἱ μὲν ἀκολουθοῦντες τῷ αἱροῦντι λόγῳ ποιοῦνται τὰς πίστεις, οἱ δὲ ἡδοναῖς σφᾶς αὐτοὺς ἐκδεδωκότες βιάζονται πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τὴν γραφήν*]. in his accurate sequitur Athenagoras Platonicorum saeculi alterius p. C. de triplici prouidentia doctrinam qua diuina prouidentia. Stoicorum fatum uel lex naturae, liberum arbitrium [*τὸ ἐφ' ἡμῖν*] daemonumque imperium miro quodam modo in unum componebantur. cf. [Plut.] de fato 9 p. 572 f *ἔστιν οὖν πρόνοια ἡ μὲν ἀνωτάτω καὶ πρώτη τοῦ πρώτου θεοῦ νόησις εἴτε καὶ βούλησις, οὖσα εὐεργέτις ἁπάντων καθ' ἣν πρώτως ἕκαστα τῶν θείων διὰ παντὸς ἄριστά τε καὶ κάλλιστα κεκόσμηται. ἡ δὲ δευτέρα θεῶν τῶν κατ' οὐρανὸν ἰόντων, καθ' ἣν τά τε θνητὰ γίγνεται τεταγμένως καὶ ὅσα πρὸς διαμονὴν καὶ σωτηρίαν ἑκάστων τῶν γενῶν* [34, 15 *ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν πεποιηκότα καὶ αὐτὸς εὐτάκτως ἔχει καὶ τῇ κατὰ τὴν γένεσιν φύσει . . καὶ τῇ κατὰ τὴν πλάσιν διαθέσει . . καὶ τῷ τοῦ βίου τέλει*]. *τρίτη δ' ἂν εἰκότως ῥηθείη πρόνοια . . τῶν ὅσοι περὶ γῆν δαίμονες τεταγμένοι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων φύλακές τε καὶ ἐπίσκοποί εἰσι.* Nemes. de nat. hom. 44 p. 167 *πρώτην εἶναι τὴν τοῦ πρώτου θεοῦ· προνοεῖν δὲ τοῦτον προηγουμένως μὲν τῶν ἰδεῶν ἔπειτα δὲ ξύμπαντος τοῦ καθόλου κόσμου . . . τῆς δὲ γενέσεως τῶν ἀνθρώπων* [uolgo *ἀτίμων*] *ζώων τε καὶ φυτῶν καὶ πάντων τῶν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ τοὺς δευτέρους θεοὺς τοὺς τὸν οὐρανὸν περιπολοῦντας προνοεῖν . . . τῆς δὲ διεξαγωγῆς καὶ τοῦ τέλους τῶν πρακτῶν καὶ τῆς τάξεως τῶν κατὰ τὸν βίον . . . τὴν τρίτην εἶναι πρόνοιαν Πλάτων ἀποφαίνεται, προίστασθαι δὲ ταύτης τινὰς τεταγμένους δαίμονας περὶ τὴν γῆν φύλακας τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων.* Chalcid. in Timae. 147 etenim iussum dei, cui parent dii secundi, ratio est opinor continens ordinationem perpetuam quae fatum uocatur. eandem doctrinam rhetorice exponit Max. Tyr. 11, 4 *τῶν ὅσα οἱ ἄνθρωποι εὔχονται γενέσθαι . . τὰ μὲν ἡ πρόνοια ἐφορᾷ, τὰ δὲ εἱμαρμένη καταναγκάζει, τὰ δὲ μεταβάλλει ἡ τύχη, τὰ δὲ οἰκονομεῖ ἡ τέχνη.* cf. A. Gercke, *eine platonische Quelle des Neuplatonismus* Rh. Mus. 41 p. 279 sq. quod uero Athenagoras deos caelestes omisit et supremum iudicium addidit, in homine Christiano opinor non mirum, immo ex uerbis 34, 12 *τῶν περὶ τὴν τοῦ παντὸς κόσμου σύστασιν οὐδὲν ἄτακτον . . ἀλλ' ἕκαστον αὐτῶν γεγονὸς λόγῳ, διὸ οὐδὲ τὴν ὡρισμένην ἐπ' αὐτοῖς παραβαίνουσι τάξιν* quamuis obscuris tamen clare elucet Platonica de stellarum diuinitate

rationabili doctrina, cf. Nemes. l. c. *ξύμπαντος τοῦ καθόλου κόσμου οἷον οὐρανοῦ καὶ ἀστέρων.* — *καὶ διὰ τῶν τῆς προνοίας λόγων ἔστι λαβεῖν τὴν περὶ ταίτης πίστιν, λέγω δὲ διὰ τῆς ἑκάστῳ τῶν ἀνθρώπων ὀφειλομένης κατὰ δικαίαν κρίσιν τιμῆς ἢ δίκης καὶ τοῦ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον βίον τέλους* 65, 2. *οἱ δὲ (λόγοι) .. ἐκ τῆς τοῦ θεοῦ περὶ ἡμᾶς προνοίας λαμβάνουσι τὴν πίστιν* 69, 26. *ἤρτηνται μᾶλλον τῆς προνοίας* 69, 31. — *πρὸς τοὺς ὁμολογοῦντας τὴν πρόνοιαν καὶ τὰς αὐτὰς ἡμῖν παραδεξαμένους ἀρχάς* 71, 21. *οὐδὲ τῶν στοιχείων ὄφελος διακεκοσμημένων δίχα τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ προνοίας* 28, 26. *δεῖ τοὺς ποιητὴν τὸν θεὸν τοῦδε τοῦ παντὸς παραδεξαμένους τῇ τούτου σοφίᾳ καὶ δικαιοσύνῃ τὴν τῶν γενομένων ἁπάντων ἀνατιθέναι φυλακήν τε καὶ πρόνοιαν* 70, 9. *ὁ τοῦ κόσμου ποιητὴς .. παρέχων αὐτὸν τῇ τούτων προνοίᾳ* 9, 9. — *δισσοῦ αἰτίου κατ' αὐτοὺς* (Stoicos) *ὄντος, τοῦ μὲν δραστηρίου καὶ καταρχομένου, καθὸ ἡ πρόνοια, τοῦ δὲ πάσχοντος καὶ τρεπομένου, καθὸ ἡ ὕλη* 21, 22.

προσεχής uox Stoicorum a Platonicis recepta: *ἄνθρωπος ποιεῖ .. βουσὶ καὶ καμήλοις .. τὴν ἑκάστῳ τούτων ἁρμόζουσαν σκέπην οὐκ ἰδίας ἕνεκεν χρήσεως κατὰ τὸ φαινόμενον, ἀλλὰ κατὰ μὲν τὸ τέλος διὰ τοῦτο, κατὰ δὲ τὸ προσεχὲς διὰ τὴν τούτων ὧν πεφρόντικεν ἐπιμέλειαν* 61, 14. *κατὰ μὲν τὸν πρῶτον καὶ κοινότερον λόγον δι' ἑαυτὸν . . . ἐποίησεν ὁ θεὸς ἄνθρωπον, κατὰ δὲ τὸν προσεχέστερον τοῖς γενομένοις λόγον διὰ την αὐτῶν τῶν γενομένων ζωήν* 62, 11. cf. Sext. adu. eth. 15 *πᾶσα, φασίν, ὑγιὴς διαίρεσις γένους ἐστὶ τομὴ εἰς τὰ προσεχῆ εἴδη.* Phil. de opif. mund. 24 p. 17 *τὰ προσεχέστατα τῶν εἰδῶν ἐνυπάρχει τῷ γένει.* M. Aurel. 9, 23 *ἥτις ἐὰν οὖν πρᾶξίς σου μὴ ἔχῃ τὴν ἀναφορὰν εἴτε προσεχῶς εἴτε πόρρωθεν ἐπὶ τὸ κοινωνικὸν τέλος.* Simplic. ad Aristot. de an. p. 149, 16 *τὸ μὲν πρῶτον καὶ κυριώτερον οὗ ἕνεκα ἡ καρδία, προσεχὲς δὲ ὅμως τῇ ἀρτηρίᾳ τέλος ὁ πνεύμων, ἐπεὶ οὗτος προσεχῶς δεῖται τῆς ἀναπνοῆς.*

προσιέναι: *τί .. πρόσιμεν αὐτοῖς ὧν κτηνῶν δίκην ἔχει ἡ γένεσις κτλ.* 23, 23. *εἰκόνας μὲν εἶναι ταύτας, θεοὺς δὲ ἐφ' οἷς αἱ εἰκόνες καὶ τας προσόδους ἃς ταύταις προσίασιν καὶ τὰς θυσίας ἐπ' ἐκείνους ἀναφέρεσθαι καὶ εἰς ἐκείνους γίνεσθαι* 19, 22. *οἱ πολλοὶ . . . προσίασι τοῖς ἀπὸ τῆς ὕλης εἰδώλοις* 16, 1. *θαυμάζων αὐτοῦ τὸ κάλλος τῷ τεχνίτῃ πρόσειμι* 17, 14. *προσελευσόμεθα καὶ προσκυνήσομεν τὰ ἀγάλματα* 16, 5. *οὐ τὰς δυνάμεις προσιόντες θεραπεύομεν* 17, 19. *ὁ περὶ τοῦ μὴ προσιέναι καὶ τοὺς αὐτοὺς ταῖς πόλεσιν θεοὺς ἄγειν πάνυ αὐτοῖς εὐήθης λόγος* 15, 3. cf. Philon. q. deus immut. 24 p. 289 *προσίασί τε αὐτῷ μάλα γεγηθότες καὶ δορυφοροῦσιν.* Porphyr. de abstin. 2, 33 *καθαροὶ πανταχόθεν τοῖς θεοῖς προσιόντες.* 44 *ὑπ' ἐκείνων οἷς πρόσεισι καὶ ἀπομειλίττεται.*

προσομιλεῖν: *ἅμα τῷ προσομιλῆσαι τοῖς περιπτυσσομένοις τῆς κοιλίας μέρεσι* 53, 10. cf. Galen. in Hippocr. de nutr. 2 [XV p. 232] *πάντως μὲν οὖν τὰ ὅσα μέλλει τροφαὶ εἶναι, ὁμιλῆσαι χρὴ τοῖς ὀργάνοις τοῖς πεπτικοῖς.*

προσπάσχειν uox Stoicorum: *οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων ἐμπαθέστε-*

ρον καὶ σφοδρότερον τοῖς τῇδε προσπεπονθότες 79, 1. cf. Epict. 2, 16, 27 δεῖ τὸν ἄνθρωπον . . μηδενὶ προσπάσχειν τῶν ἀλλοτρίων μήθ' ἑταίρῳ μήτε τόπῳ μήτε γυμνασίοις ἀλλὰ μηδὲ τῷ σώματι τῷ αὐτοῦ. M. Aurel. 5, 1 καὶ οὗτοι ὅταν προσπαθῶσιν, οὔτε φαγεῖν οὔτε κοιμηθῆναι θέλουσι μᾶλλον ἢ ταῦτα συναύξειν πρὸς ἃ διαφέρονται. Plut. amat. 4 p. 750 c τοὺς γυναιξὶ προσπεπονθότας ἢ παρθένοις. cf. συντήκειν.

πρόσρημα: οὐχ εἷς τοῦ προσρήματος ὁ λόγος 67, 11.

προστήκειν uox Stoicorum: οἱ προστετηκότες τῷ ἀπὸ τῶν ἱερείων αἵματι καὶ ταῦτα περιλιχμώμενοι 34, 24. cf. Epictet. 1, 3, 6 τὰ δύστηνά μου σαρκίδια. — τῷ μὲν ὄντι δύστηνα. ἀλλὰ ἔχεις τι καὶ κρεῖσσον τῶν σαρκιδίων. τί οὖν ἀφεὶς ἐκεῖνο τούτοις προστέτηκας. M. Aur. 10, 24 τί ἐστί μοι τὸ ἡγεμονικόν μου . . . μήτι προστετηκὸς καὶ ἀνακεκραμένον τῷ σαρκιδίῳ. Plut. de cupid. diuit. 4 p. 524 d ἄνδρα τῷ πορισμῷ προστετηκότα. de exil. 4 p. 600 c οἱ φιλόλυποι καὶ φιλαίτιοι τῷ . . . προστετηκέναι τοῖς ἀνιαροῖς. Clem. strom. 7, 80 p. 881 χρὴ μήτε ἐὰν ἀγαθὰ ᾖ, προστετηκέναι τούτοις ἀνθρωπίνοις οὖσι μήτε αὖ ἐὰν κακά, ἀπεχθάνεσθαι αὐτοῖς.

προστρίβειν: οὐδὲν τῇ φιλοσοφίᾳ προστριψάμενος ἔγκλημα 4, 3. ἵνα μὴ ἑαυτοῖς ἄγος καὶ μίασμα προστριψαίμεθα 45, 21. εἰκότως ἂν ἡμῖν καὶ ἡ τοῦ μὴ θεοσεβεῖν δόξα καὶ ἡ τοῦ ἐλαύνεσθαι αἰτία προσετρίβετο 5, 17.

προσφυής: ἑκάστου ζῴου φύσει καὶ γένει τὴν προσφυῆ καὶ κατάλληλον συναρμόσαντος τροφήν 52, 33. 54, 31. τοῦτο γίνεται τῷ ζῴῳ τροφὴ προσφυής 53, 9. — τὸ τῷ παντὶ πάλιν προσφυῶς ἡνωμένον 50, 29. ἑνοῦται προσφυῶς ἕκαστον ἑκάστῳ 57, 15. — ποῦ δὲ ὅλως ψυχαῖς ἡ πρὸς ἀλλήλας δικαιοσύνη προσφυής 75, 26. οὐδὲ τὸ κλοπὴν ἀπαγορεύειν ἢ τὴν τοῦ πλείονος ἐπιθυμίαν ψυχαῖς προσφυές 76, 27. cf. M. Aurel. 8, 12 ὃ δὲ κατὰ φύσιν ἑκάστῳ, τοῦτο οἰκειότερον καὶ προσφυέστερον. Clem. strom. 1, 99 p. 377 καὶ ἡ ὄψις συμβάλλεται καὶ ἡ ἀκοὴ καὶ ἡ φωνὴ πρὸς ἀλήθειαν, νοῦς δὲ ὁ γνωρίζων αὐτὴν προσφυῶς. — πρώτην μὲν τάξαι τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ἀνθρώπων γενέσεως . . ταύτῃ δὲ προσφυῶς ἐπισυνάψαι τὴν τῶν γενομένων ἀνθρώπων φύσιν 64, 28. cf. Clem. strom. 7, 103 p. 896 τὰ προσφυῆ τοῖς θεοπνεύστοις λόγοις ὑπὸ τῶν μακαρίων ἀποστόλων τε καὶ διδασκάλων παραδιδόμενα.

προΰχειν: τῇ περὶ τὸ ὄντως θεῖον εὐσεβείᾳ τοὺς ἄλλους προΰχοντες 8, 19.

πρωτεύειν: προσῆκεν δὲ τῷ μὲν τὸ πρωτεύειν κατὰ φύσιν, τῷ δὲ τὸ δορυφορεῖν τὸν πρῶτον 59, 27. ἢ πρωτεύειν ἀνάγκη τὸν κτηνώδη βίον, ἀτελῆ δ' εἶναι τὸν κατ' ἀρετήν 78, 4.

πρωτοπαθεῖν: ἐν οἷς πρωτοπαθεῖ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἕλκει πρὸς συμπάθειαν καὶ κοινωνίαν τῶν ἐφ' ἃ κινεῖται πράξεων 74, 16. cf. Clem. strom. 7, 62 p. 868 καὶ δὴ καὶ συμπάσχει τῷ σώματι τῷ φύσει παθητῷ ἐνδεδεμένος, ἀλλ' οὐ πρωτοπαθεῖ κατὰ τὸ πάθος.

*πρῶτος: ὁ πρῶτος ἄνθρωπος 60, 25. τῶν πρώτων ἀνθρώπων 69, 22. τὸ πρῶτον τοῦτο στερέωμα 32, 21. κατὰ τὴν πρώτην σύστασιν 51, 9. — κἂν ἐκ τῶν στοιχείων ὡς πρώτων τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων

51, 14. cf. Aristot. analyt. post. *A* 2 p. 72 a 5 *ἐκ πρώτων δ' ἐστὶ τὸ ἐξ ἀρχῶν οἰκείων· ταὐτὸ γὰρ λέγω πρῶτον καὶ ἀρχήν. τὰς πρώτας ἀρχάς* 51, 29. 69, 14. *ἐξ αὐτῆς . . τῆς πρώτης ἀρχῆς ἐξ ἧσπερ ἔφυσαν* 69, 24. — *κἂν πρώτοις περιπίπτωμεν τοῖς αἰσθητοῖς* 46, 25. cf. Arist. analyt. post. *A* 2 p. 71 b 33 *πρότερα δ' ἐστὶ καὶ γνωριμώτερα διχῶς· οὐ γὰρ ταὐτὸν πρότερον τῇ φύσει καὶ πρὸς ἡμᾶς πρότερον οὐδὲ γνωριμώτερον καὶ ἡμῖν γνωριμώτερον. λέγω δὲ πρὸς ἡμᾶς μὲν πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ ἐγγύτερον τῆς αἰσθήσεως, ἁπλῶς δὲ πρότερα καὶ γνωριμώτερα τὰ πορρώτερον. — ἢ περὶ τῶν πρώτων ἐστὶ δογμάτων . . ἢ περὶ τῶν κατὰ φύσιν ἑπομένων τοῖς πρώτοις* 64, 13. 15. *δεικνύντας τί τοῖς πρώτοις ἢ τοῖς προτεταγμένοις ἀκολουθεῖ* 64, 16. *εἰ διὰ τῶν κατὰ φύσιν πρώτων καὶ τῶν τούτοις ἑπομένων δέδεικται τῶν ἐξητασμένων ἕκαστον* 59, 11. *δεδειγμένων δὲ ἡμῖν τῶν πρώτων ὡς οἷόν τε, καλῶς ἂν ἔχοι καὶ διὰ τῶν ὑστέρων δεῖξαι τὸ προκείμενον* 69, 32. *τῶν τὰς πρώτας ὑποθέσεις δεξαμένων* 49, 20. *πρὸς τοὺς περὶ τῶν πρώτων διαφερομένους* 71, 26. cf. Aristot. analyt. *A* 1 p. 71 a 1 *πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μάθησις διανοητικὴ ἐκ προυπαρχούσης γίνεται γνώσεως . . .* 17 *ἔστι δὲ γνωρίζειν τὰ μὲν πρότερον γνωρίζοντα, τῶν δὲ καὶ ἅμα λαμβάνοντα τὴν γνῶσιν οἷον ὅσα τυγχάνει ὄντα ὑπὸ τὸ καθόλου, ὧν ἔχει τὴν γνῶσιν . . . .* b 20 *ἀνάγκη τὴν ἀποδεικτικὴν ἐπιστήμην ἐξ ἀληθῶν τ' εἶναι καὶ πρώτων . . . ἐκ πρώτων δ' ἀναποδείκτων ὅτι οὐκ ἐπιστήσεται μὴ ἔχων ἀπόδειξιν αὐτῶν. — κατὰ τὸν πρῶτον καὶ κοινότερον λόγον* 62, 8. *κατὰ πρῶτον λόγον* 65, 15. cf. Aristot. analyt. post. *A* 21 p. 82 b 2 *λέγω δὲ πρῶτον ὃ αὐτὸ μὲν κατ' ἄλλου, κατ' ἐκείνου δὲ μηδὲν ἄλλο. — οἷς μάλιστα καὶ πρώτως ὁ φυσικὸς συνήρμοσται λόγος* 78, 31. cf. Aristot. de an. 2 p. 403 b 29 *φασὶ γὰρ ἔνιοι καὶ μάλιστα καὶ πρώτως ψυχὴν εἶναι τὸ κινοῦν.*

πρωτοστατεῖν: *πρωτοστατοῦσιν οἱ περὶ αὐτῆς λόγοι τῶν ὑπὲρ αὐτῆς* 49, 4. *ὁ περὶ τῆς ἀληθείας λόγος . . . πρωτοστατεῖ καὶ τῇ φύσει καὶ τῇ τάξει καὶ τῇ χρείᾳ* 60, 4.

πτωχός: *ἐπὶ τὰ πτωχὰ καὶ ἀσθενῆ στοιχεῖα* 17, 16.

σαρκοειδής: *εἰ σαρκοειδεῖς μόνον ἔλεγον αὐτούς* (deos) 23, 25. *ἔστωσαν σαρκοειδεῖς* 23, 29. 24, 13.

σάρξ: 55, 22—56, 12 (totus locus conferendus est). — *κἂν σάρκα θεὸς κατὰ θείαν οἰκονομίαν λάβῃ* 25, 9. *ἧττους σαρκὸς εὑρεθέντες* 32, 23. *δουλεύοντας σαρκὶ καὶ αἵματι* 42, 4. locus corruptus 44, 11.

σεμνοποιεῖν: *τοὺς σεμνοποιοῦντας ζακόρους τὰ εἴδωλα* 37, 18. *δι' οὓς ἐνομίσθησαν θεοὶ σεμνοποιήσαντας τὴν κατ' αὐτοὺς ἱστορίαν* 41, 11. in bonam partem utitur Phil. de praem. et paen. 20 p. 428 *θεοῦ τὰ καλὰ διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ὁμοιότητα σεμνοποιοῦντος καὶ γεραίροντος.*

σεμνύνεσθαι: *ἡμεῖς ἔχωμεν ὑμῖν χάριν σεμνυνόμενοι ὅτιπεπαύμεθα συκοφαντούμενοι* 3, 10.

σιγή: *ζόφος δέ τις βαθὺς κατακέχυται τῆς γῆς ἀγνοίᾳ καὶ σιγῇ κρύπτων αὐτούς τε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς τούτων πράξεις* 71, 30.

σπουδάζειν: *περὶ τῶν προκειμένων ἐσπουδακότας καὶ κρίνειν ἐμφρόνως θέλοντας* 64, 21. cf. Epictet. 2, 23, 34 *τὸ κράτιστον τῶν ὄντων*

καταμαθεῖν καὶ τοῦτο ἐν παντὶ μεταδιώκειν, περὶ τούτου ἐσπουδακέναι. — ψεῦδος . . . ὑπὸ τῶν τὴν ἔκθεσμον σπορὰν . . τετιμηκότων σπουδαζόμενον 48, 7.

στερέωμα: τῶν περὶ τὸ πρῶτον τοῦτο στερέωμα 32, 21.

στοιχεῖον: οὐ παραλιπόντες προσκυνεῖν τὸν . . θεὸν ἐπὶ τὰ πτωχὰ καὶ ἀσθενῆ στοιχεῖα καταπίπτομεν 17, 16. οὐδὲ παραλιπὼν τὸν θεὸν τὰ στοιχεῖα θεραπεύω 17, 21. στοιχεῖα ταῦτα . . . οὐδεὶς αὐτῶν θεός 26, 14. τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ μόρια αὐτῶν θεοποιοῦσιν 28, 8. τὰς τῶν στοιχείων τροπὰς θεοποιοῦσιν 28, 22. φθειρομένων τῶν στοιχείων κατὰ τὴν ἐκπύρωσιν ἀνάγκη συμφθαρῆναι . . τὰ ὀνόματα 27, 9. οὐδὲ τῶν στοιχείων ὄφελος διακεκοσμημένων δίχα τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ προνοίας 28, 25. τὰ στοιχεῖα χωρὶς τοῦ δημιουργοῦ οὐ κινηθήσεται 29, 1. περὶ τὰ στοιχεῖα . . καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν κόσμον 11, 25. — κἂν ἐκ τῶν στοιχείων ὡς πρώτων τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων 51, 14. τῶν στοιχείων . . ἐξ ὧν τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα 50, 31. τὰ μέρη τῶν στοιχείων εἰς ἓν συναγαγεῖν 51, 18. ποῖον τοῦ στοιχείου μέρος δέδεκται τὸ λυθὲν καὶ χωρῆσαν πρὸς τὸ συγγενές 50, 27. cf. M. Aurel. 4, 32 βλέπε πόσοι κατενταθέντες μετὰ μικρὸν ἔπεσον καὶ ἀνελύθησαν εἰς τὰ στοιχεῖα.

στοχαστικός: ποιηταὶ . . καὶ φιλόσοφοι, ὡς καὶ τοῖς ἄλλοις, ἐπέβαλον στοχαστικῶς 8, 9. cf. ἐπιβάλλειν.

συγκαταπίπτειν: συγκαταπίπτοντες τοῖς λοιποῖς 42, 13.

συγκληροῦν: τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις . . . κατὰ γνώμην τοῦ ποιήσαντος συγκεκληρωμένην ἔχουσα τὴν ἀνωμαλίαν 68, 20. cf. Clem. strom. 7, 107 p. 899 τῇ τοῦ ἑνὸς φύσει συγκληροῦται ἐκκλησία ἡ μία. cf. ἀποκληροῦν.

σύγκριμα uox Stoicorom: εἰ ἕνα τὸν ἀνωτάτω θεὸν . . νομίζετε, συγκρίματα δὲ εἰς ἃ ἡ τῆς ὕλης ἀλλαγὴ 27, 5. ἀρχικὸν ἡ φιλία κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα, ἀρχόμενα τὰ συγκρίματα 26, 22. cf. Sext. adu. phys. 1, 180 εἰ σῶμά ἐστιν, ἤτοι σύγκριμά ἐστιν ἐκ τῶν ἁπλῶν στοιχείων ἢ ἁπλοῦν ἐστι καὶ στοιχειῶδες σῶμα. καὶ εἰ μὲν σύγκριμά ἐστιν, φθαρτόν ἐστι. πᾶν γὰρ τὸ κατὰ σύνοδόν τινων ἀποτελεσθὲν ἀνάγκη διαλυόμενον φθείρεσθαι. M. Aurel. 2, 3 σῴζουσι κόσμον ὥσπερ αἱ τῶν στοιχείων, οὕτως καὶ αἱ τῶν συγκριμάτων μεταβολαί. Phil. leg. alleg. 1, 10 p. 48 τὰ κατὰ μέρος συγκρίματα. 2, 1 p. 66 ὁ θεὸς μόνος ἐστὶ καὶ ἕν, οὐ σύγκριμα, φύσις ἁπλῆ. de incorr. mund. 2 p. 488 εἰ (mundus) δέχεται τὴν ἐκ τῆς διακοσμήσεως μεταβολὴν τὰς ποικίλας μορφὰς στοιχείων τε καὶ συγκριμάτων εἰς μίαν τε καὶ τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἀναλυθείς.

συγκρίνειν: διακριθέντα . . σοφίᾳ . . τοῦ πᾶσαν ζῴου φύσιν σὺν ταῖς οἰκείαις δυνάμεσι συγκρίναντος 57, 14. cf. Plat. Tim. p. 67 d τὰ μὲν συγκρίνοντα, τὰ δὲ διακρίνοντα αὐτήν.

συγχώρησις: κατὰ συγχώρησιν παραδεχθέντων 56, 13. cf. 55, 9 ὅλως κἂν συγχωρήσῃ τις . . . οὐδ' οὕτως ἐκ τῶν συγχωρηθέντων αὐτοῖς γενήσεταί τι προὔργου.

συμβαίνειν conuenire, aptum esse: συμβαίνουσαν· δὲ καὶ κατὰ φύσιν εἶναι τὴν τοῦ τρέφοντος σώματος δύναμιν ταῖς τοῦ τρεφομένου ζῴου δυνάμεσιν 54, 1. cf. M. Aurel. 5, 8 ὡς καὶ τοὺς τετραγώνους λίθους ἐν τοῖς τείχεσιν ἢ ἐν ταῖς πυρα-

μίσιν συμβαίνειν οἱ τεχνῖται λέγουσι συναρμόζοντες ἀλλήλοις τῇ ποιᾷ συνθέσει.

συμπάθεια: *ἵνα .. συντρέχῃ πρὸς μίαν ἁρμονίαν καὶ τὴν αὐτὴν συμπάθειαν* 66, 6. *εἰ δέ μία τίς ἐστιν ἁρμονία τοῦ ζῴου παντὸς καὶ συμπάθεια* 66, 9. *τὴν ψυχὴν ἕλκει πρὸς συμπάθειαν καὶ κοινωνίαν τῶν ἐφ' ἃ κινεῖται πράξεων* 74, 17. — *κινηθέντες κατὰ συμπάθειαν τῆς παρὰ τοῦ θεοῦ πνοῆς ὑπὸ τῆς αὐτὸς αὑτοῦ ψυχῆς ἕκαστος ζητῆσαι εἰ δυνατὸς εὑρεῖν καὶ νοῆσαι τὴν ἀλήθειαν* 8, 10. cf. Philon. de praem. et paen. 7 p. 415 *οὗτοί γε θεσπέσιοι.* leg. alleg. 1, 13 p. 51 *πῶς ἂν ἐνόησεν ἡ ψυχὴ θεὸν εἰ μὴ ἐνέπνευσε καὶ ἥψατο αὐτῆς κατὰ δύναμιν ... πνοὴν δὲ, ἀλλ' οὐ πνεῦμα εἴρηκεν ὡς διαφορᾶς οὔσης. τὸ μὲν γὰρ πνεῦμα νενόηται κατὰ τὴν ἰσχὺν καὶ εὐτονίαν καὶ δύναμιν· ἡ δὲ πνοὴ ὡς ἂν αὔρα τίς ἐστι καὶ ἀναθυμίασις ἠρεμαία καὶ πραεῖα. ὁ μὲν οὖν κατὰ τὴν εἰκόνα γεγονὼς καὶ τὴν ἰδέαν νοῦς πνεύματος ἂν λέγοιτο κεκοινωκέναι ... ὁ δὲ ἐκ τῆς ὕλης .. αὔρας ὡς ἂν ἀποφορᾶς τινος.* Clem. strom. 7, 8 p. 833 *οὐδὲ τοῦ ἰδίου ποτ' ἂν ἀμελοίη ἔργου τῷ μόνῳ τῶν ἄλλων ζῴων ἀνθρώπῳ ἔννοιαν κατὰ τὴν δημιουργίαν ἐνεστάχθαι θεοῦ. — κατὰ τὸν τῆς ὕλης λόγον καὶ τῆς πρὸς τὰ θεῖα συμπαθείας* 34, 9. cf. Procl. ad Plat. remp. p. 59, 22 *τῶν κρειττόνων ἡμῶν γενῶν ... ἀνεγειρόντων ἡμᾶς εἰς τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς δι' αὐτῶν συμπάθειαν. — οὐ γὰρ ἔχουσιν συμπάθειαν εἰς τὸν οὐράνιον τόπον* 28, 20.

**συμπληροῦν* uox Stoicorum: *ἕνα ἐξ αὐτῶν συμπληροῦντες* 9, 1. *τῶν .. σωμάτων καὶ τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν καὶ μορίων* 52, 7. *τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν* 52, 27. cf. M. Aurel. 5, 8 *ὥσπερ ἐκ πάντων τῶν σωμάτων ὁ κόσμος τοιοῦτον σῶμα συμπληροῦται.* Phil. de plant. Noe 2 p. 330 *τελειότατον δὲ οὐκ ἂν ἦν εἰ μὴ τελείοις συνεπληροῦτο μέρεσιν.* de praem. et paen. 20 p. 428 *οὐρὰ δ' ὕστατον καὶ φαυλότατον, οὐ μέρος συνεκπληροῦν τὸν τῶν μελῶν ἀριθμόν.*

συμπλήρωσις uox Stoicorum: *ἕκαστον ὧν εἴληφεν πρὸς τὴν ἑκάστου συμπλήρωσιν* 51, 1. *ὡς μέρος εἰς τὴν ἐκείνου τελεῖν συμπλήρωσιν* 55, 26.

συμπληρωτικός uox Stoicorum: *ὡς χεὶρ καὶ ὀφθαλμὸς καὶ ποὺς περὶ ἓν σῶμά εἰσιν συμπληρωτικὰ μέρη* 9, 1. cf. Sext. Pyrrh. hypot. 3, 100 *ἕκαστον τῶν μερῶν συμπληρωτικὸν εἶναι λέγεται τοῦ ὅλου.*

συμφορεῖν: *σκεδαννυμένου ... τοῦ σώματος εἰς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν συνεφορήθη* 71, 13. cf. Plat. Phaedr. p. 253 e *ὁ δ' αὖ . . . εἰκῇ συμπεφορημένος.*

συναίσθησις: *τὴν κατὰ συναίσθησιν ζωήν* 68, 3.

συναμφότερος: *λέγω συναμφότερον τὸν ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος ἄνθρωπον* 70, 25. *οὐδὲ ἔστιν ἔτι τὸ συναμφότερον χωριζομένης .. τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος* 71, 11. *τοῦ συναμφοτέρου καὶ τοῦ αὐτοῦ ζῴου* 78, 17. *τοῦ συναμφοτέρου τὸ τέλος* 78, 12. *τῆς τροφῆς καὶ τῆς διαδοχῆς ἐπὶ τὸ συναμφότερον φερομένης* 70, 24.

συναρπαγή: *ἐπλημμέλησεν ποτὲ μὲν κατὰ συναρπαγὴν καὶ κλοπήν* 74, 4.

συνάφεια: *περὶ τῆς ἑκάστου τούτων πρὸς ἕκαστον ἀντιστροφῆς καὶ τῆς πρὸς ἄλληλα συναφείας*

εἴ γε δεῖ καὶ συνάφειαν εἰπεῖν ὡς ἑτερότητι τινι κεχωρισμένων 59, 17. τῆς τῶν λειπομένων πρὸς τὰ λειπόμενα συναφείας 59, 25. cf. M. Aurel. 4, 45 τὰ ἐξῆς ἀεὶ τοῖς προηγησαμένοις οἰκείως ἐπιγίνεται· οὐ γὰρ οἷον καταριθμησίς τίς ἐστιν ἀπηρτημένως καὶ μόνον τὸ κατηναγκασμένον ἔχουσα, ἀλλὰ συνάφεια εἴλογος.

συνδιαιρεῖν: τῇ διαφορᾷ τῶν τῇ φύσει διαφερόντων ζῴων ἡ κατὰ φύσιν συνδιήρηται τροφή 54, 24.

συνδιαιωνίζειν: τούτοις συνδιαιωνίζωσιν ἀπόνως οἷς τὴν προλαβοῦσαν ἐκράτυναν ζωήν 62, 19. συνδιαιωνίζειν οἷς μάλιστα καὶ πρώτως ὁ φυσικὸς συνήρμοσται λόγος 78, 31. cf. Philon. de praem. et paen. 12 p. 419 πῶς οὖν ὁ θάνατος αὐτῷ συνδιαιωνίζει, σκόπει.

συνδρομή uox philosophorum: (anima) ἐπλημμέλησεν . . . ἄλλοτε δὲ κατὰ συνδρομὴν ἐν χάριτος μέρει καὶ θεραπείας τῆς τούτου (corporis) συστάσεως ita ut corpori se associet 74, 5. cf. Aristot. hist. anim. *K* 5 p. 636 b 13 τὸ πρὸς ἀλλήλους μὴ συνδρόμως ἔχειν. Simplic. ad. Aristot. de an. p. 184, 29 εἰ μὴ κατὰ τὴν συνδρομὴν τῶν διαφόρων αἰσθήσεων, οὐ γίνεται ἡ ἀμφοῖν ἅμα γνῶσις.

συνεισάγειν uox philosophorum: τὴν ἐπέκεινα τῆς διαλύσεως ζωὴν ἥτις ἑαυτῇ συνεισάγει τὴν ἀνάστασιν 68, 17. cf. Sext. Pyrrh. hyp. 2, 163 ἅμα τῷ λεχθῆναι ὅτι τόδε τι καλόν ἐστι, συνεισάγεται καὶ τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ εἶναι ὡς . . . παρέλκειν τὸ ἕτερον λῆμμα ἐν ᾧ τὸ καλὸν ἀγαθὸν εἶναι ἐλέγετο.

συνεκβάλλειν: οὔτε γὰρ τὴν ψυχὴν ἀδικεῖσθαι (per resurrectionem) φήσει τις σωφρονῶν· λήσεται γὰρ ταύτῃ συνεκβάλλων καὶ τὴν παροῦσαν ζωήν 59, 2. cf. Plut. sap. conu. 15 p. 158 f ἐκεῖνο δ' οὐ λέγεις ὅτι καὶ τὸν ὕπνον ἅμα τῇ τροφῇ συνεκβάλλομεν.

συνεξισοῦν: συνεξισοῦντες τῶν πάντῃ διεστηκότων τὰς δυνάμεις, μᾶλλον δὲ καὶ τῶν ταύταις χρωμένων τὰς οὐσίας 58, 1. συνεξισοῦντες τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν καὶ ζωὴν οἷς μὴ προσῆκεν 67, 28. οὔτε τῇ τῶν ἀλόγων τελευτῇ συνεξισοῦντες τὴν ἡμετέραν τελευτὴν οὔτε τῇ τῶν ἀθανάτων διαμονῇ τὴν τῶν ἀνθρώπων διαμονήν 67, 26. τῷ μηδὲ τὰς οὐσίας τῶν κρειττόνων συνεξισοῦσθαι ταῖς καθ' ὑπόβασιν διαφερούσαις 67, 16.

συνεπιφέρεσθαι: νοῦν συνεπιφερομένοις καὶ λογικῆς κρίσεως μεμοιραμένοις 62, 16.

συνήθης: ὅλως δὲ κἂν συγχωρήσῃ τις τὴν ἐκ τούτων εἰσιοῦσαν τροφὴν (προσειρήσθω δὲ τοῦτο συνηθέστερον) καίπερ οὖσαν παρὰ φύσιν, διακρίνεσθαι 55, 10. cf. Galen. de nat. fac. 1, 11 [II p. 25[κυρίως μὲν οὖν τὸ τρέφον ἤδη τροφή, τὸ δ' οἷον μὲν τροφὴ, οὔπω δὲ θρέψαν, ὁποῖόν ἐστι τὸ προσφυόμενον ἢ τὸ προστιθέμενον, τροφὴ μὲν οὐ κυρίως, ὁμωνύμως δὲ τροφή . . . κατὰ ταὐτὰ δὲ καὶ τῶν ἐδεσμάτων ἕκαστα τροφὰς ὀνομάζομεν, οὔτε τῷ τρέφειν ἤδη τὸ ζῷον οὔτε τῷ τοιοῦτον ὑπάρχειν οἷον τὸ τρέφον, ἀλλὰ τῷ δύνασθαί τε καὶ μέλλειν τρέφειν, εἰ καλῶς κατεργασθείη.

συντέλεια: μηδεμιᾶς μηδαμῶς παρ' ἀνθρώπων συντελείας πρὸς τὸ εἶναι δεομένων 61, 31.

συντελεῖν: οὐδὲν συντελοῦντες ἔτι πρὸς τὸ ζῆν οὐχ αἵματος οὐ φλέγματος κτλ. 55, 18. οὐδὲν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων συντελέσειεν ἂν εἰς χρείαν ἰδίαν 61, 24. τῶν πρὸς

τὴν τοῦδε δεῖξιν συντελούντων 64, 23. cf. *τελεῖν*.

**συντήκειν*: *ἐπὶ τὰ εἴδη τῆς ὕλης συντετήκασιν* 28, 21. cf. *προστήκειν*.

συνυπάρχειν uox Stoicorum: *τῷ τοῦ θεοῦ ἀγαθῷ ὃ κατὰ συμβεβηκός ἐστιν αὐτῷ καὶ συνυπάρχον ὡς χρόα σώματι οὗ ἄνευ οὐκ ἔστι* 32, 1. *χρὴ πρώτην μὲν τάξαι τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ἀνθρώπων γενέσεως . . . ταύτῃ δὲ προσφυῶς ἐπισυνάψαι τὴν τῶν γενομένων ἀνθρώπων φύσιν . . διὰ . . τὸ μὴ δύνασθαι κατὰ ταὐτὸν ἀμφοτέρων γενέσθαι τὴν κρίσιν κἂν ὅτι μάλιστα συνυπάρχωσιν ἀλλήλαις* 64, 31. cf. Sext. Pyrrh. hyp. 2, 109 *μήποτε δὲ εἰ καθ' ὑπόθεσιν εἶναί τι λεκτὸν δοθείη, τὸ ἀξίωμα ἀνύπαρκτον εὑρίσκεται συνεστηκὸς ἐκ λεκτῶν μὴ συνυπαρχόντων ἀλλήλοις. οἷον γοῦν ἐπὶ τοῦ 'εἰ ἡμέρα ἐστί, φῶς ἐστί', ὅτε λέγω τὸ 'ἡμέρα ἐστίν' οὐδέπω ἔστι τὸ 'φῶς ἐστί' καὶ ὅτε λέγω τὸ 'φῶς ἐστί' οὐκέτι ἔστι τὸ 'ἡμέρα ἐστίν.' εἰ οὖν τὰ μὲν συγκείμενα ἔκτινων ἀδύνατον ὑπάρχειν μὴ συνυπαρχόντων ἀλλήλοις τῶν μερῶν αὐτῶν, τὰ δὲ ἐξ ὧν σύγκειται τὸ ἀξίωμα, οὐ συνυπάρχει ἀλλήλοις, οὐχ ὑπάρξει τὸ ἀξίωμα.*

συσφαιροῦν: *τίς ἐξέτεινε καὶ συνεσφαίρωσεν τοὺς οὐρανούς* 14, 17.

σχολάζειν: *τῶν πάλαι ταῖς περὶ τούτων φροντίσιν ἐσχολακότων* 48, 9.

**σωτηρία* uox Christianorum: *ὁ . . περὶ τῆς ἀληθείας λόγος ἀναγκαῖος ὢν πᾶσιν ἀνθρώποις πρὸς ἀσφάλειαν καὶ σωτηρίαν* 60, 3. *τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς σωτηρίας τοῖς γινώσκουσι γινόμενος πρόξενος* 60, 7. *τοῖς τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας φροντίζουσιν* 60, 20.

τάξις: *θεὸν πατέρα καὶ υἱὸν θεὸν καὶ πνεῦμα ἅγιον δεικνύντας αὐτῶν καὶ τὴν ἐν τῇ ἑνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν* 11, 20. cf. Tertull. adu. Prax. 2 *οἰκονομίας* sacramentum quae unitatem in trinitatem disponit, tres dirigens, patrem et filium et spiritum sanctum, tres autem non statu (*ὑποστάσει*) sed gradu (*τάξει*), nec substantia (*οὐσίᾳ*) sed forma (*ἰδέᾳ*), nec potestate (*δυνάμει*) sed specie (*εἴδει*), unius autem substantiae et unius status et unius potestatis, quia unus deus ex quo et gradus isti et formae et species in nomine patris et filii et spiritus sancti deputantur. — *τινὲς ὧν δόξαι οἱ μικραί, ἐνόμισαν οὐ τάξει τινὶ τὸ πᾶν τοῦτο συνεστάναι, ἀλλ' ἀλόγῳ τύχῃ ἄγεσθαι καὶ φέρεσθαι* 34, 11. *διὸ οὐδὲ τὴν ὡρισμένην ἐπ' αὐτοῖς παραβαίνουσι τάξιν* scil. *stellae* 34, 15. cf. *πρόνοια*. *κατὰ τὴν νῦν κρατοῦσαν παρ' ἡμῖν τῶν πραγμάτων τάξιν* 51. 2. — *τὴν τάξιν μεθαρμόζειν πρὸς τὸ δέον* 48, 25. *ὁ περὶ τῆς ἀληθείας λόγος . . πρωτοστατεῖ καὶ τῇ φύσει καὶ τῇ τάξει καὶ τῇ χρείᾳ . . . τῇ τάξει . . ὡς ἐν τούτοις καὶ ἅμα τούτοις ὑπάρχων ὧν γίνεται μηνυτής* 60, 4. 5. *ὁ δ' ὑπὲρ τῆς ἀληθείας . . καὶ τάξει δεύτερος, κατὰ γὰρ τῶν ψευδοδοξούντων ἔχει τὴν ἰσχύν· ψευδοδοξία δὲ ἐξ ἐπισπορᾶς ἐπεφύη καὶ παραφθορᾶς* 60, 10. *ταύτῃ δὲ προσφυῶς ἐπισυνάψαι τὴν τῶν γενομένων ἀνθρώπων φύσιν οὐχ ὡς τῇ τάξει δευτερεύουσαν, διὰ δὲ τὸ μὴ δύνασθαι κατὰ ταὐτὸν ἀμφοτέρων γενέσθαι τὴν κρίσιν κἂν ὅτι μάλιστα συνυπάρχωσιν ἀλλήλαις* 64, 29. *ἢ περὶ τῶν πρώτων ἐστὶ δογμάτων . . ἢ περὶ τῶν κατὰ φύσιν ἑπομένων τοῖς πρώτοις . . . καὶ δεῖ τῆς ἐπὶ τούτοις τάξεως,*

δεικνίντας τί τοῖς πρώτοις ἢ τοῖς προτεταγμένοις ἀκολουθεῖ κατ' ἀλήθειαν 64, 16. — *ἐν ἴσῃ τάξει τὴν καταδικάζουσαν τῆς ἀπολυούσης δέχονται ψῆφον* 3. 24.

τελεῖν: *τί ἡμῖν τὸ ὄνομα πρὸς κακίαν τελεῖ* 3. 27. *ὡς μέρος εἰς τὴν ἐκείνου τελεῖν συμπλήρωσιν* 55, 26. cf. *συντελεῖν*.

ὕλη uox philosophorum: *ἡμῖν διαιροῦσιν ἀπὸ τῆς ὕλης τὸν θεὸν καὶ δεικνύουσιν ἕτερον μέν τι εἶναι τὴν ὕλην, ἄλλο δὲ τὸν θεὸν καὶ τὸ διὰ μέσου πολύ· τὸ μὲν γὰρ θεῖον ἀγένητον εἶναι καὶ ἀίδιον, νῷ μόνῳ καὶ λόγῳ θεωρούμενον, τὴν δὲ ὕλην γενητὴν καὶ φθαρτήν* 5, 8. 9. 10. cf. ne Philonis locos innumeros afferam, Celsum, qui Platonicus fuit neque quicquam cum Epicureis commune habuit ap. Origen. 7, 45 p. 727 b *οὐσία καὶ γένεσις νοητὸν ὁρατόν· μετὰ μὲν οὐσίας ἀλήθεια, μετὰ δὲ γενέσεως πλάνη* [cf. 16, 2 *ἡμεῖς οἱ διακρίνοντες καὶ χωρίζοντες τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ γενητόν, τὸ ὂν καὶ τὸ οὐκ ὄν, τὸ νοητὸν καὶ τὸ αἰσθητὸν καὶ ἑκάστῳ αὐτῶν τὸ προσῆκον ὄνομα ἀποδιδόντες*] . . . *νοητοῦ μέν ἐστι νόησις, ὁρατοῦ δὲ ὄψις, γινώσκει δὲ νοητὸν μὲν νοῦς, ὁρατὸν δὲ ὀφθαλμός. ὅπερ οὖν ἐν τοῖς ὁρατοῖς ἥλιος οὔτ' ὀφθαλμὸς ὢν οὔτ' ὄψις, ἀλλ' ὀφθαλμῷ τε τοῦ ὁρᾶν αἴτιος καὶ ὄψει τοῦ δι' αὐτὸν συνίστασθαι καὶ ὁρατοῖς τοῦ ὁρᾶσθαι . . . τοῦτο ἐν τοῖς νοητοῖς ἐκεῖνος, ὅσπερ οὔτε νοῦς οὔτε νόησις οὔτ' ἐπιστήμη, ἀλλὰ νῷ τε τοῦ νοεῖν αἴτιος καὶ νοήσει τοῦ δι' αὐτὸν εἶναι καὶ ἐπιστήμῃ τοῦ δι' αὐτὸν γιγνώσκειν καὶ νοητοῖς ἅπασι καὶ αὐτῇ ἀληθείᾳ καὶ αὐτῇ οὐσίᾳ τοῦ εἶναι, πάντων ἐπέκεινα ὤν, ἀρρήτῳ τινὶ δυνάμει νοητός.* 4, 65 p. 553 a *ἐκ θεοῦ μὲν οὐκ ἔστι κακά, ὕλῃ δὲ πρόσκειται.* Max. Tyr. 17, 11 *ἐννόει μοι μήτε μέγεθος μήτε χρῶμα μήτε σχῆμα μήτε ἄλλο τι ὕλης πάθος, ἀλλ' ὥσπερ ἂν εἰ καὶ σῶμα καλὸν ἀπεκρύπτετο πρὸς τὴν θέαν ὑπὸ ἐσθήτων πολλῶν καὶ ποικίλων. ἀπέδυσεν αὐτὸ ἐραστὴς ἵνα ἴδῃ σαφῶς, οὕτω καὶ νῦν ἀπόδυσον καὶ ἄφελε τῷ λόγῳ τὴν περιβολὴν ταύτην καὶ τὴν ἀσχολίαν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὸ καταλειπόμενον ὄψει αὐτὸ ἐκεῖνο ὃ ποθεῖς.* Albin. isag. 10 p. 164 *ἑξῆς δὲ περὶ τῆς τρίτης ἀρχῆς ποιητέον τὸν λόγον, ἣν μικροῦ δεῖν καὶ ἄρρητον ἡγεῖται ὁ Πλάτων . . εἰ ἔστι νοητά, ταῦτα δὲ οὔτε αἰσθητὰ οὔτε μετούσια τῶν αἰσθητῶν ἀλλὰ πρώτων τινῶν τῶν νοητῶν, ἔστι πρῶτα νοητὰ ἁπλᾶ . . ἄνθρωποι μὲν δὴ ἅτε τοῦ τῆς αἰσθήσεως πάθους ἐμπιπλάμενοι ὥστε καὶ ὁπότε νοεῖν προαιροῖντο τὸ νοητόν, ἐμφανταζόμενον ἔχειν τὸ αἰσθητὸν ὡς καὶ μέγεθος συνεπινοεῖν καὶ σχῆμα καὶ χρῶμα πολλάκις, οὐ καθαρῶς τὰ νοητὰ νοοῦσι, θεοὶ δὲ ἀπηλλαγμένως τῶν αἰσθητῶν εἰλικρινῶς τε καὶ ἀμιγῶς . . . . ὁ πρῶτος θεὸς ἀίδιός ἐστιν, ἄρρητος αὐτοτελής . . ἀειτελής . . . παντελής.* Apul. de deo Socrat. 3 quorum parentem qui omnium rerum dominator atque auctor est, solutum ab omnibus nexibus patiendi aliquid gerendiue nulla uice ad alicuius rei munia obstrictum cur ego nunc dicere exordiar cum Plato . . . frequentissime praedicet hunc solum maiestatis incredibili quadam nimietate et ineffabili non posse penuria sermonis humani quauis oratione uel modice comprehendi. *ἐὰν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τοῦ τε*

ἀρχομένου καὶ τοῦ ἄρχοντος δύναμιν θῶμεν, λήσομεν ἑαυτοὺς ἰσότιμον τὴν ὕλην τὴν φθαρτὴν καὶ ῥευστὴν καὶ μεταβλητὴν τῷ ἀγενήτῳ καὶ ἀιδίῳ καὶ διὰ παντὸς συμφώνῳ ποιοῦντες θεῷ 26, 25. similiter contra Stoicos pugnat Plutarchus de def. oracul. 29 p. 426 b et passim alibi. *τὸ ἕνα εἶναι καὶ τὸ ἀνωτέρω τῆς ὕλης δεικνύει* 6, 15. *ἐπεὶ οἱ πολλοὶ διακρῖναι οὐ δυνάμενοι τί μὲν ὕλη τί δὲ θεὸς πόσον δὲ τὸ διὰ μέσου αὐτῶν προσίασι τοῖς ἀπὸ τῆς ὕλης εἰδώλοις* 15', 26. 16, 1. cf. quae sub *ὄνομα* adnotaui. *εἰ ταὐτὸν ὕλη καὶ θεὸς δύο ὀνόματα καθ' ἑνὸς πράγματος, τοὺς λίθους καὶ τὰ ξύλα τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον οὐ νομίζοντες θεοὺς ἀσεβοῦμεν* 16, 6. *γῆ ταῦτα καὶ λίθοι καὶ ὕλη καὶ περίεργος τέχνη* 19, 20. *περὶ τούτων . . . οἱ δὲ ὡς περὶ ὕλης . . ἐφρόνουν* 31, 16. *διαιρετικῷ λόγῳ καὶ περὶ θεοῦ καὶ ὕλης καὶ περὶ τῆς τούτων αὐτῶν οὐσίας κεχρημένοι* 31, 18. *πότερον ὁ Νερυλλῖνος καὶ ὁ Πρωτεὺς καὶ ὁ Ἀλέξανδρός εἰσιν οἱ ταῦτα ἐνεργοῦντες περὶ τὰ ἀγάλματα ἢ τῆς ὕλης ἡ σύστασις; ἀλλ' ἡ μὲν ὕλη χαλκός ἐστιν, τί δὲ χαλκὸς δύναται καθ' αὑτὸν ὂν μεταποιῆσαι πάλιν εἰς ἕτερον σχῆμα ἔξεστιν ὡς τὸν ποδονιπτῆρα ὁ παρὰ τῷ Ἡροδότῳ Ἄμασις* 35, 23. cf. Philon. de uita cont. 1 p. 472 *τοὺς τὰ ξόανα καὶ ἀγάλματα σέβοντας ὧν αἱ οὐσίαι λίθοι καὶ ξύλα τὰ μέχρι πρὸ μικροῦ τελείως ἄμορφα, λιθοτόμων καὶ δρυοτόμων τῆς συμφυίας αὐτὰ διακοψάντων, ὧν τὰ ἀδελφὰ μέρη καὶ συγγενῆ λοντροφόροι γεγόνασι καὶ ποδόνιπτρα καὶ ἄλλα ἄττα τῶν ἀτιμοτέρων ἃ πρὸς τὰς ἐν σκότῳ χρείας ὑπηρετεῖ μᾶλλον ἢ τὰς ἐν φωτί.* Sap. Sal. 15, 7 *καὶ γαρ κεραμεὺς ἁπαλὴν γῆν θλίβων ἐπίμοχθον πλάσσει πρὸς ὑπηρεσίαν ἡμῶν ἓν ἕκαστον, ἀλλ' ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ ἀνεπλάσατο τά τε τῶν καθαρῶν ἔργων δοῦλα σκεύη τά τε ἐναντία πάντα ὁμοίως.* Rom. 9, 20. — *ὡς ὁ κεραμεὺς καὶ ὁ πηλός, ὕλη μὲν ὁ πηλός, τεχνίτης δὲ ὁ κεραμεύς, καὶ ὁ θεὸς ** δημιουργός, ὑπακούουσα δὲ αὐτῷ ἡ ὕλη πρὸς τὴν τέχνην. ἀλλ' ὡς ὁ πηλὸς καθ' ἑαυτὸν σκεύη γενέσθαι χωρὶς τέχνης ἀδύνατος, καὶ ἡ πανδεχὴς ὕλη* [Plat. Tim. p. 51 a *ἀνόρατον εἶδός τι καὶ ἄμορφον, πανδεχές*] *ἄνευ τοῦ θεοῦ τοῦ δημιουργοῦ διάκρισιν καὶ σχῆμα καὶ κόσμον οὐκ ἐλάμβανεν* 16, 10—15. Athenagoras Iudaeorum declamationes contra idola de figulo et argilla desumpta [praeter locos quos modo attuli cf. Philon. de decal. 14 p. 192] commiscuit cum Stoicorum et Platonicorum de deo mundi artifice doctrina, quae non a philosophis tantum iterum iterumque proferebatur [cf. imprimis Sen. ep. 65, 3 omnis ars naturae imitatio est. itaque quod de uniuerso dicebam, ad haec transfer quae ab homine facienda sunt: statua et materiam habuit quae pateretur artificem et artificem qui materiae daret faciem, ergo in statua materia aes fuit, causa opifex], sed uel rhetorum ludos inuaserat et caput erat sollemne *θέσεως* qua an dei et prouidentia essent quaerebatur, qualem delineauit Theo Caligulae uel Claudii tempore [progymn. p. 252 W.] *ὥσπερ οὐδὲ οἰκία ἄνευ τοῦ οἰκοδόμου δύναται γενέσθαι ἐξ αὐτομάτου συνδραμόντων τῶν πλίνθων οὐδὲ πλοῖον ἄνευ τοῦ ναυπηγοῦ οὐδὲ ὅλως τι τῶν εὐτελεστάτων*

η τιμιωτάτων ανευ τοῦ περὶ ἕκαστον δημιουργοῦ, οὕτω γελοῖόν ἐστι φάναι τὸ κάλλιστον καὶ τιμιώτατον ἁπάντων τῶν ὄντων τὸν κόσμον μὴ ὑπὸ καλλίστου τινὸς καὶ θειοτάτου δημιουργοῦ γεγονέναι. — δεῖ καὶ τῇ ὕλῃ τεχνίτου καὶ ὕλης τῷ τεχνίτῃ. ἡ πῶς ἂν γένοιτο τὰ ἐκτυπώματα χωρὶς τῆς ὕλης ἢ τοῦ τεχνίτου 22, 6. 7. *ὡς οὐ τὸν κέραμον προτιμότερον τοῦ ἐργασαμένου αὐτὸν ἔχομεν . . . καὶ ἐπὶ τῆς ὕλης καὶ τοῦ θεοῦ, τῆς διαθέσεως τῶν κεκοσμημένων οὐχ ἡ ὕλη τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν δικαία ἔχειν ἀλλ' ὁ δημιουργὸς αὐτῆς θεός* 16, 19. 20. *οὐκ αἰτῶ τὴν ὕλην ἃ μὴ ἔχει* 17, 20. *οὔτε πρεσβυτέραν λόγον ἔχει εἶναι τὴν ὕλην τοῦ θεοῦ· τὸ γαρ ποιητικὸν αἴτιον προκατάρχειν τῶν γιγνομένων ἀνάγκη* 22, 8. cf. Sen. ep. 65, 23 potentius est ac pretiosius quod facit, quod est deus, quam materia patiens dei. *πολὺ διαλλάσσειν δεῖ τῶν γηίνων καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ὕλης ἀποκρινομένων τὸ θεῖον* 23, 22. *ἀπὸ τῆς ὕλης διακριθείσης ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἡ τούτων σύστασίς τε καὶ γένεσις* 26, 16. *τί τῆς ὕλης κρείττους οἱ θεοὶ τὴν σύστασιν ἐξ ὕδατος ἔχοντες* 22, 3. — *καὶ ἑτέρας εἶναι δυνάμεις κατειλήμμεθα περὶ τὴν ὕλην ἐχούσας καὶ δι' αὐτῆς* 31, 23. *τὸ περὶ τὴν ὕλην ἔχον πνεῦμα γενόμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ . . καὶ τὴν ἐπὶ τῇ ὕλῃ καὶ τοῖς τῆς ὕλης εἴδεσι πεπιστευμένον διοίκησιν* 32, 5—7. *κατὰ τὸν ἄρχοντα τῆς ὕλης* 33, 5. *οἱ περὶ τὴν ὕλην δαίμονες* 36, 13. est doctrina Platonicorum: praeter Philonem et Plutarchum cf. imprimis Cels. ap. Origen. 6, 42 p. 663 e *διηγούμενος τὰ Ὁμηρικὰ ἔπη φησὶ λόγους εἶναι τοῦ θεοῦ πρὸς τὴν ὕλην τους λόγους τοῦ Διὸς πρὸς τὴν Ἥραν· τοὺς δὲ πρὸς τὴν ὕλην λόγους αἰνίττεσθαι ὡς ἄρα ἐξ ἀρχῆς αὐτὴν πλημμελῶς ἔχουσαν διαλαβὼν ἀναλογίαις τισὶ συνέδησε καὶ ἐκόσμησεν ὁ θεὸς καὶ ὅτι τοὺς περὶ αὐτὴν δαίμονας, ὅσοι ὑβρισταί, τούτους ἀπορριπτεῖ κολάζων αὐτοὺς τῇ δεῦρο ὁδῷ.* 8 p. 762 c *μακαρίζω τῆς σοφίας αὐτοὺς ὅτι βραδέως συνίασιν ὄντες ἀεὶ συνέστιοι δαιμόνων καὶ τότε δὴ μόνον φυλάσσονται τοῦτο ὁπόταν ἱερεῖον θυόμενον βλέπωσιν· ὅταν δὲ σῖτον ἐσθίωσι καὶ οἶνον πίνωσι καὶ ἀκροδρύων γεύωνται καὶ αὐτὸ ὕδωρ καὶ αὐτὸν ἀέρα ἀναπνέωσιν, οὐκ ἄρα παρά τινων δαιμόνων ἕκαστα τούτων λαμβάνουσιν, οἷς κατὰ μέρη τὸ ἐπιμελὲς ἑκάστῳ προστέτακται. — κατὰ τὸν τῆς ὕλης λόγον καὶ τῆς πρὸς τὰ θεῖα συμπαθείας* 34, 9. *ἄλλοτ' ἄλλα εἴδωλα τὰ μὲν ἀπὸ τῆς ὕλης ἕλκουσι* 36, 3. — *τὰ εἴδη τῆς ὕλης* 16, 22. 27, 8. 28, 7. 21. 32, 7. cf. *εἶδος*. — *κἂν ἐξ ὕλης ὑποθῶνταί τινες τὰς πρώτας ἀρχάς* 51, 13. — ex usu Stoicorum *δισσοῦ αἰτίου κατ' αὐτοὺς ὄντος τοῦ μὲν δραστηρίου . . καθὸ ἡ πρόνοια, τοῦ δὲ πάσχοντος καὶ τρεπομένου καθὸ ἡ ὕλη* 21, 23 *κατὰ τὰς παραλλάξεις τῆς ὕλης, δι' ἧς φασι τὸ πνεῦμα χωρεῖν τοῦ θεοῦ* 7, 22. 29. 27, 6. *συγκρίματα εἰς ἃ ἡ τῆς ὕλης ἀλλαγή* 27, 5. *Ζεὺς κατὰ τὸ ζέον τῆς ὕλης ὀνομαζόμενος* 7, 28. — *τῷ ἀπαθεῖ αἰθέρι κατ' αὐτοὺς* (Peripateticos) *τὴν παθητὴν ὕλην προσομοιοῦντες* 17, 18. — *λυτὰ τῇ τῆς ὕλης φύσει* 17, 23.

ὑλικός uox philosophorum: *τῶν ὑλικῶν ξυμπάντων ἀπολου φύσεως . . . ὑποκειμένων δίκην* 11, 11. *ψυχὴ . . τοῦ ὑλικοῦ προσλαβοῦσα καὶ ἐπισυγκραθεῖσα πνεύματος* 36, 4.

ὑπένδοσις: *υπενδόσει τῆς ἔξωθεν ανάγκης* 53, 8.

ὑπερκύπτειν: *ὑπερκύψαι τῷ λόγῳ (οὐ γὰρ ἔχουσιν συμπάθειαν εἰς τὸν οὐράνιον τόπον) οὐ δυνάμενοι* 28, 20. *οὐκέτι εἰς τὰ οὐράνια ὑπερκύψαι δυνάμενοι* 33, 9. cf. Phil. de gig. 13 p. 271 *τὸ αἰσθητὸν πᾶν ὑπερκύψαντες εἰς τὸν νοητὸν κόσμον μετανέστησαν.* de praem. et paen. 5 p. 413 *ὅτῳ δ' ἐξεγένετο πάντα μὲν σώματα, πάντα δ' ἀσώματα ὑπεριδεῖν καὶ ὑπερκύψαι, μόνῳ δ' ἐπερείσασθαι καὶ στηρίξασθαι θεῷ.* Max. Tyr. 17, 10 *ἀλλὰ καὶ τούτων ἐπέκεινα ἐλθεῖν δεῖ καὶ ὑπερκύψαι τοῦ οὐρανοῦ ἐπὶ τὸν τἀληθοῦς τόπον.*

ὑπόβασις uox Platonicorum: *τῷ μηδὲ τὰς οὐσίας τῶν κρειττόνων συνεξισοῦσθαι ταῖς καθ' ὑπόβασιν διαφερούσαις* 67, 16. cf. Clem. strom. 1, 80 p. 366 *ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία . . . ὡς δὲ ἄλλοι βούλονται, ἐκ τοῦ διαβόλου τὴν κίνησιν ἴσχει, ἔνιοι δὲ δυνάμεις τινὰς ὑποβεβηκυίας ἐμπνεῦσαι τὴν πᾶσαν φιλοσοφίαν ὑπειλήφασιν.* Simpl. (qui hac uoce saepissime utitur) ad Aristot. de an. p. 40, 10 *ἵνα ἅμα μὲν τὴν μεσότητα αὐτῆς* (animae) *τῆς ἀμερίστου καὶ τῆς περὶ τὰ σώματα μεριζομένης οὐσίας ἐνδείξηται . . . ἅμα δὲ τὴν προσεχεστέραν τῷ νῷ ὑπόβασιν.* p. 89, 28 *τῷ τῆς γενέσεως ὀνόματι χρώμενος ἐπὶ τῆς ψυχῆς διὰ τὴν πρώτην εἰς μερισμὸν ὑπόβασιν.* p. 25, 19 *τὰ δὲ μέσα κινεῖσθαί πως βούλεται ὁ Πλάτων ὡς τοῦ πρώτου κινητικοῦ νοῦ ὑποβάντα, ἀλλ' οὐ τὴν σωματοειδῆ κίνησιν ἐσχάτην οὖσαν καὶ τῶν μόνως κινουμένων.* p. 84, 11 *τὴν ψυχὴν ὡς πρώτως τοῦ ἀμερίστου ὑποβᾶσαν.* Theophr. metaph. p. 10 a 3 Vsen.

ὑπογράφειν: *τὰ τοίτοις ἐφεξῆς καθ' εἱρμὸν ἑπόμενα καὶ τὸν τῆς εὐσεβείας ἡμῖν ὑπογράφοντα λόγον quae fidei rationes definiunt* 48, 15. cf. M. Aurel. 3, 11 *τὸ ὅρον ἢ ὑπογραφὴν ἀεὶ ποιεῖσθαι τοῦ ὑποπίπτοντος φανταστοῦ.* Phil. de gig. 5 p. 265 *ὥστε τὸ τί ἐστι πνεῦμα θεῖον ὁρικῶς διὰ τῶν λεχθέντων ὑπογράφεσθαι.* Clem. str. 7, 1 p. 829 *κεφαλαιωδῶς τὸν Χριστιανισμὸν ὑπογράφοντες.* 84 p. 883 *τὴν διάνοιαν τοῦ ῥητοῦ τοῦ ἀποστόλου παραστήσομεν καθ' ἣν τοῦ γνωστικοῦ τὴν τελειότητα ὑπογράφει.*

ὑπόδικος uox Atticistarum: *ἔτι δὲ φόβους καὶ λύπας, ἐφ' ὧν πᾶν τὸ μὴ μέτριον ὑπόδικον* 74, 20.

ὑπόθεσις *primum doctrinae fundamentum necessitate naturali et diuina firmissime constitutum.* ex Aristotelis usu loquendi haec uox explicari debet; quae ὑποθέσεως notio hodie obtinuit, quam maxime procul habenda: *τῶν τὰς πρώτας ὑποθέσεις δεξαμένων* 49, 20. *πρὸς τοὺς ὁμολογοῦντας τὴν πρόνοιαν καὶ τὰς αὐτὰς ἡμῖν παραδεξαμένους ἀρχὰς εἶτα τῶν οἰκείων ὑποθέσεων οὐκ οἶδ' ὅπως ἐκπίπτοντας* 71, 23. cf. Phil. q. deus immut. 6 p. 276 *ἡμῶν . . τὰς ἐξ ἀρχῆς ὑποθέσεις ἀδυνατούντων κραταιῶς διαφυλάττειν.* q. deter. potior. insid. 22 p. 207 *τῶν ἐξ ἀρχῆς ὑποθέσεων ἄκρως εἰωθε διαμεμνῆσθαι τὰ ἀκόλουθα καὶ ὁμολογούμενα τοῖς προτέροις δικαιῶν ἐφαρμόττειν.* — *εἰς τὴν τοῦδε τοῦ δόγματος ἀποβλέπειν ὑπόθεσιν* 50, 6. *ὡς μὴ δοκεῖν . . . παραβλάψαι τὴν ὑπόθεσιν* 77, 15.

ὑποικουρεῖν: *ψευδοδοξίας τινὸς ὑποικουρούσης τῇ τῶν ἀκουόντων διανοίᾳ* 49, 13. cf. Phil. de prouid.

ap. Eus. PE 8, 42 p. 394 c *εἰ δὲ μηδέπω πέπεισαι, τὸν ἔθ' ὑποικουροῦντα ἐνδοιασμὸν εἰπὲ θαρρῶν.*

ὑπόστασις uox philosophorum: *οἱ δὲ ἐνέβρισαν καὶ τῇ τῆς οὐσίας ὑποστάσει* 32, 19.

ὕφεσις: *ὕφεσις τῶν φυσικῶν δυνάμεων μέχρι γήρως* 69, 10.

φαινόμενον: *ὕψιν τῶν ἀδήλων νοῶν τὰ φαινόμενα* 6, 6. *τοῖς οὐκ ἐξ αὐτῶν τῶν φαινομένων ἔχουσι τὸ πιστόν* 69, 15. *κατὰ τὸ φαινόμενον* 61, 13. *κατὰ τὰ φαινόμενα* 31, 26. *ἐπὶ πᾶν ἀφανὲς ὁμοίως καὶ φαινόμενον* 70, 12.

φαντασία: *αἱ .. ἄλογοι .. καὶ ἐνδαλματώδεις τῆς ψυχῆς κινήσεις εἰδωλομανεῖς ἀποτίκτουσι φαντασίας* 36, 9.

**φέρειν*: *τὰς παρὰ τῶν πολλῶν φερομένας διαπορήσεις* 52, 1. — *ἀνάγκη . . τῆς τροφῆς καὶ τῆς διαδοχῆς ἐπὶ τὸ συναμφότερον φερομένης, ἐπὶ τοῦτο φέρεσθαι καὶ τὴν δίκην* 70, 24. 25. *τὰς . . ἁμαρτίας καὶ τὰς . . τιμωρίας ἐπὶ τὴν ψυχὴν φέρεσθαι μόνην* 74, 22. *τὰς . . ἁμαρτίας καὶ τὰς . . τιμωρίας ἐπὶ μόνας φέρειν τὰς ψυχάς* 75, 8. *τοὺς θεσπισθέντας νόμους ἐπ' ἀνθρώπους φέρειν* 76, 5. *τὴν σύμμετρον δίκην πλειόνων ἢ βαρυτέρων φερομένην πλημμελημάτων* 72, 24. *τὴν . . τιμὴν ἢ τιμωρίαν ἐπὶ μόνης φέρεσθαι τῆς ψυχῆς* 75, 15.

φιλόθεος: *τοὺς ἐπὶ τοιούτοις μύθοις φιλοθέους, μᾶλλον δὲ ἀθέους* 24, 12.

φίλτατος: *τοῖς τῶν φιλτάτων ἐντρυφᾶν σώμασιν corporibus suorum* 56, 31. est uox tragicorum, sed a Platone in orationem pedestrem recepta.

φυσικός: *συνεξισοῦντες . . τὰ τεχνητὰ τοῖς φυσικοῖς* 58, 2. *ταῖς φυσικαῖς ἢ τεχνικαῖς δυνάμεσι* 77, 26. *φαρμάκοις τισὶν ἢ σιτίοις βελτίοσιν ἢ ταῖς φυσικαῖς δυνάμεσι νικηθέν* 55, 5. *παρεσεις τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν φυσικῶν δυνάμεων* 68, 4. *ὕφεσις τῶν φυσικῶν δυνάμεων* 69, 10. *τοῖς φυσικοῖς καθαρσίοις* 54. 5. *κατὰ τὴν φυσικὴν . . ἀνάλυσιν* 51, 29. *διὰ φυσικὴν ἔνδειαν ἢ χρείαν* 76, 28. *πολλῆς . . οὔσης ἐν πᾶσι τοῖς ζῴοις τῆς φυσικῆς διαφορᾶς* 53, 26. *ὁλκῇ τινι φυσικῇ καὶ στοργῇ* 61, 8. *μηδεμιᾶς . . κινήσεως . . ἢ φυσικῆς ὁρμῆς ἐπί τι τῶν πρακτέων* 75, 25. *πρὸς ἀπόδειξιν καὶ τὴν φυσικὴν ἀκολουθίαν* 49, 3. 64, 15. 65, 18. 69, 3. 16. *τὸν φυσικὸν εἱρμόν* 64, 19. *τῶν ἐπ' αὐτῆς τρεφομένων ζῴων καὶ κατά τινα φυσικὸν εἱρμὸν γεννωμένων* 77, 25. *ἐκ τῆς κοινῆς καὶ φυσικῆς ἐννοίας* 64, 12. 14. *φυσικῷ λόγῳ . . . καὶ . . θείῳ νόμῳ* 4, 25 [cf. 41, 21; umbra est Stoicorum doctrinae de lege naturali et diuina cf. Cic. de nat. deor. 1, 36 Zeus . . naturalem legem diuinam esse censet. Chrysipp. ap. Aet. 1, 28, 3 p. 323 a *εἱμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος ἢ νόμος τῶν ἐν τῷ κόσμῳ προνοίᾳ διοικουμένων.* Cleanth. ap. Stob. ecl. 1, 1 p. 26 *ὧδε γὰρ εἰς ἓν πάντα συνήρμοκας ἐσθλὰ κακοῖσιν ὥσθ' ἕνα γίγνεσθαι πάντων λόγον αἰὲν ἐόντα, ὃν φεύγοντες ἐῶσιν ὅσοι θνητῶν κακοί εἰσι, δύσμοροι οἵ τ' . . οὔτ' ἐσορῶσι θεοῦ κοινὸν νόμον οὔτε κλύουσιν*: sed cf. praeterea Aet. 1, 28, 2 p. 323 a *Πλάτων* (fatum) *λόγον ἀΐδιον καὶ νόμον ἀΐδιον τῆς τοῦ παντὸς φύσεως*, i. e. Plato ille stoicissans Platonicorum recentiorum]. *τὸ τούτοις ἀπερισπάστως συνδιαιωνίζειν οἷς μάλιστα καὶ πρώτως ὁ φυσικὸς συνήρμοσται λόγος, τῇ τε θεωρίᾳ

τοῦ δόντος . . ἀπαύστως ἐπαγάλλεσθαι *quibuscum uinculo primario hominis natura et destinatio naturalis coniuncta est* 78, 31 [cf. 34, 16. 63, 17]. τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ θεολογικοῦ λόγου 14, 9. cf. Albin. isag. 7 p. 160 τὸ μὲν εἴπομεν εἶναι θεολογικὸν, τὸ δὲ φυσικόν . . . καὶ ὅτι τοῦ μὲν θεολογικοῦ τέλος ἡ περὶ τὰ πρῶτα αἴτια καὶ ἀνωτάτω τε καὶ ἀρχικὰ γνῶσις, τοῦ δὲ φυσικοῦ τὸ μαθεῖν τίς ποτ' ἐστὶν ἡ τοῦ παντὸς φύσις καὶ οἷόν τι ζῷον ὁ ἄνθρωπος καὶ τίνα χώραν ἐν κόσμῳ ἔχων καὶ εἰ θεὸς προνοεῖ τῶν ὅλων καὶ εἰ ἄλλοι θεοὶ τεταγμένοι ὑπὸ τούτῳ καὶ τίς ἡ ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς σχέσις. — ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἴσως πλάνη ποιητική, φυσικὸς δέ τις ἐπ' αὐτοῖς καὶ τοιοῦτος λόγος 26, 9. — αἱ κατὰ τὸν ὕπνον φυσικῶς ἐγγινόμεναι παρέσεις τῶν αἰσθήσεων 68, 4. ὁ τῶν φυσικῶς γινομένων εἱρμός 69, 14.

φυσιολογεῖν: τὰ παρ' ἑκάστοις τῶν πεφυσιολογηκότων 27, 31. ἄλλοι ἄλλως φυσιολογοῦσιν 27, 1.

φυσις: τῶν ἐκ φύσεως συνισταμένων καὶ τῶν κατὰ τέχνην γινομένων 77, 18. ἡ τούτων . . σύστασις οὐ φύσει ὄντων ἀλλὰ γενομένων 22, 2. τὰ θηρία . . νόμῳ φύσεως . . μίγνυται 4, 20. τὰ τῇ φύσει τεταγμένα καὶ διωρισμένα 64, 19. ἄλλο τι τῶν τῇ φύσει συγκεχωρημένων 56, 29. — τῶν ἀναστησομένων σωμάτων τὴν φύσιν 50, 25. τῶν γενησομένων στοιχείων ἡ φύσις 50, 31. μικτὴν ἔχοντες φύσιν ἐξ ἀνθρώπων καὶ θηρίων 56, 20. — τὴν δύναμίν τε καὶ φύσιν 53, 7. τῇ καθ' ἕκαστον φύσει τῶν γενομένων 53, 3. τοῦ πᾶσαν ζῴου φυσιν συν ταῖς οἰκείαις δυνάμεσι συγκρίναντος 57, 14. διὰ τὸ πρὸς τὴν φύσιν ἀσύγκρατον 55, 7. σάρκα . . τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως ἐξειλεγμένην 56, 10. — ἑκάστου ζῴου φύσει καὶ γένει 52, 32. τῶν τῇ φύσει διαφερόντων ζῴων 54, 24. τοῖς τῆς αὐτῆς οὖσι φύσεως 56, 16. ὅτι μηδὲ τῶν διαμενόντων φύσις μία 67, 12. ὧν . . ἡ φύσις οὐκ ἴση 58, 28. ἐπὶ τιμῇ τῆς φύσεως 56, 24. — τῇ κατὰ τὴν γένεσιν φύσει ἕνα καὶ κοινὸν ἐχούσῃ λόγον 34, 16. τῆς κοινῆς πάντων ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων φύσεως 60, 27. ἡ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀνθρώπων . . φύσις 66, 30. αὐτῆς τῆς αἰτίας τῇ φύσει συνειλημμένης 62, 26. ἕπεται . . τῇ μὲν αἰτίᾳ τῆς γενέσεως ἡ τῶν γεννηθέντων ἀνθρώπων φύσις, τῇ δὲ φύσει τῶν γενομένων ἡ τοῦ ποιήσαντος ἐπὶ τούτοις δικαία κρίσις 64, 4. τὸ τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων πρόσφορον . . τέλος 78, 28. τὸ τέλος . . ὃ τῆς φύσεως τίθεται νόμος 78, 22. ἀνθρώπου γένεσις, ἀνθρώπου φύσις . . τὸ τῇ φύσει προσῆκον τέλος 66, 6. 8. τὸ τῶν ἀνθρώπων τέλος ὡς ἰδιαζούσης ὂν φύσεως 77, 28. χρὴ πρώτην μὲν τάξαι τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ἀνθρώπων γενέσεως, τοῦτ' ἔστιν τὴν τοῦ δημιουργήσαντος γνώμην καθ' ἣν ἐποίησεν ἄνθρωπον, ταύτῃ δὲ προσφυῶς ἐπισυνάψαι τὴν τῶν γενομένων ἀνθρώπων φύσιν 64, 29. ἡ . . αἰτία καθ' ἣν καὶ δι' ἣν γεγόνασιν ἄνθρωποι, συνεζευγμένη τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων 69, 27. τὴν τοῦ δημιουργήσαντος γνώμην καὶ τὴν τῶν δημιουργηθέντων φύσιν 65, 16. τῶν ἀνθρώπων ἡ γένεσίς τε καὶ φύσις 67, 5. τὴν τῶν γενομένων ἀνθρώπων φύσιν 65, 23. ζῆν καὶ διαμένειν καθ' ἣν ἐγένετο φύσιν 61, 1. συνδιαμένειν ἀεὶ κατὰ τὴν ἐκείνου γνώμην καὶ καθ' ἣν εἵληχε

φύσιν 63, 27. *τῷ τῆς ψυχῆς ἀτελευτήτῳ συνδιαιωνίζειν τὴν τοῦ σώματος διαμονὴν κατὰ τὴν οἰκείαν φύσιν* 67, 8. *κατὰ τὴν οἰκείαν φύσιν ἕκαστον τῶν διαμενόντων ἔχει τὴν διαμονήν* 67, 13. *τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν καὶ ζωήν* 67, 28. *τῇ τε φύσει καὶ τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων* 69, 25. *τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις ἄνωθεν καὶ κατὰ γνώμην τοῦ ποιήσαντος συγκεκληρωμένην ἔχουσα τὴν ἀνωμαλίαν, ἀνώμαλον ἔχει τὴν ζωὴν καὶ τὴν διαμονήν* 68, 19. *τὰς τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων ἐπιγινομένας μεταβολάς* 69, 4. *ἡ θνητὴ φύσις* 72, 23. 73, 4. *σῳζομένης τῆς φύσεως ἐν ᾗ νυν ἐσμέν* 72, 22. *ἀθανάτῳ φύσει* 76, 31. *μὴ τῆς δεξαμένης . . διαμενούσης φύσεως* 66, 26. *πᾶσα κοινῶς ἡ τῶν ἀνθρώπων φύσις ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ τοῦ κατὰ τὴν γένεσιν αὐτῇ συναρμοσθέντος σώματος ἔχει τὴν σύστασιν* 65, 25. *οὔτ' ἂν συσταίη τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις* 66, 20. *τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν* 64, 7. *τὴν ἑαυτῶν φύσιν* 63, 12. *εἰ . . μήτε τῇ φύσει τῆς ψυχῆς καθ' ἑαυτὴν μήτε τῇ φύσει τοῦ σώματος χωρὶς ἀπεκλήρωσεν θεὸς τὴν τοιάνδε γένεσιν ἢ τὴν ζωὴν καὶ τὸν σύμπαντα βίον* 65, 27. 28. *τῆς ψυχῆς οὔσης τε καὶ διαμενούσης ὁμαλῶς ἐν ᾗ γέγονεν φύσει* 63, 2. *τὴν ψυχὴν . . κατὰ τὴν ἑαυτῆς φύσιν* 74, 8. *τὴν ἰδίαν αὐτῆς . . φύσιν* 74, 28. — *μήτε πᾶσαν φύσιν πρὸς ἕνωσιν ἢ κρᾶσιν παντὸς σώματος ἰέναι δικαιώσαντος* 52, 33. *τὸ πρόσφορον ἑκάστῃ φύσει* 70, 17. *ἀποίου φύσεως . . δίκην* 11, 11. *αἱ νοηταὶ φύσεις* 58, 14. *οὐδὲ τῶν ἀλόγων ἡ φύσις οὐδὲ τῶν ἀψύχων* 58, 17. *τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων* 58, 21. — *ὁ περὶ τῆς ἀληθείας λόγος . . πρωτοστατεῖ καὶ τῇ φύσει καὶ τῇ τάξει καὶ τῇ χρείᾳ, τῇ φύσει μέν, ὡς τὴν τῶν πραγμάτων γνῶσιν παρεχόμενος* 60, 4. 5. *ὁ δ' ὑπὲρ τῆς ἀληθείας φύσει τε καὶ δυνάμει καταδεέστερος* 60, 8. — *περὶ τῆς φύσεως . . οἱ συγγραψάμενοι* 27, 31. *τῆς Ἴσιδος ἣν φύσιν αἰῶνος . . λέγουσιν* 28, 2. — *δύο κατὰ φύσιν . . ὀφθαλμοὺς καὶ ἐπὶ τῷ μετώπῳ δύο* 22, 17. *οὔτ' ἂν ἑνωθείη τὰ αὐτὰ μέρη κατὰ φύσιν ἀλλήλοις* 66, 19. *κἂν ἄλλοις τισὶ . . τροφὴ γίνηται κατὰ φύσιν* 56, 27. *οὐδὲν κωλύσει τὰς ἀλληλοφαγίας εἶναι κατὰ φύσιν* 56, 29. *τὴν πρώτην καὶ κατὰ φύσιν . . . πέψιν* 53, 12. *τῆς κατὰ φύσιν τροφῆς* 53, 27. 54, 24. 55, 3. *τοῖς οἰκείοις καὶ κατὰ φύσιν* 54, 23. *τῆς μὲν χρήσεως τῶν κατὰ φύσιν καὶ τῆς ἀποχῆς* 75, 31. *μηδὲν φέρον τοῖς κατὰ φύσιν εἰρηνικόν* 55, 7. *τὴν κατὰ φύσιν . . ζωήν* 56, 11. *τῶν ἀλόγων ἀρχομένων κατὰ φύσιν* 61, 32. *τοῦ σώματος κινουμένου κατὰ φύσιν πρὸς ἃ πέφυκεν* 63, 5. *τὸ κατὰ φύσιν τέλος* 77, 27. *ἀμφότερα κατὰ φύσιν καὶ ῥᾴδιον* 51, 5. *εἰ τῶν εἰρημένων ἕκαστόν ἐστιν ἀνθρώπῳ κατὰ φύσιν* 70, 20. *συμβαίνουσαν καὶ κατὰ φύσιν εἶναι τὴν τοῦ τρέφοντος σώματος δύναμιν ταῖς τοῦ τρεφομένου ζῴου δυνάμεσιν* 54, 2. *οὐκ ἐξ ὑποκειμένης τινὸς ἀρχῆς κατὰ φύσιν ὁρμώμενον* 48, 5. *τῶν κατὰ φύσιν πρώτων* 59, 11. *τὸν κατὰ φύσιν ἡγούμενον* 70, 4. *τὸ πρωτεύειν κατὰ φύσιν* 59, 27. *τὸν τούτοις κατὰ φύσιν ἢ καθ' εἱρμὸν ἑπόμενον . . λόγον* 64, 2. *τῶν κατὰ φύσιν ἑπομένων τοῖς πρώτοις* 64, 15. — *τὴν ἑτέρως ἔχουσαν καὶ παρὰ φύσιν (τροφήν)* 54, 13. *τὴν*

. . τροφὴν . . καίπερ οὖσαν παρὰ φύσιν 55, 11. οἷς ἐστιν εἰς τροφὴν παρὰ φύσιν 57, 9. τὶ φαρμακῶδες καὶ παρὰ φύσιν 54, 20. οὐδὲν τῶν παρὰ φύσιν 54, 30. τὸ παρὰ φύσιν 57, 4. οὐ θεοῦ κινεῖν ἐπὶ τὰ παρὰ φύσιν 35, 6.

φωνή: αἱ φωναὶ τῶν προφητῶν 10, 5.

χαλιναγωγεῖν: τὸ σῶμα . . ταῖς τῆς ψυχῆς ἡνίαις ὑπεῖκον καὶ χαλιναγωγούμενον 66, 34.

χείρ: ἡ ἐν Σάμῳ Ἥρα καὶ ἐν Ἄργει Σμίλιδος χεῖρες 19, 14. — τὸ κάλλος . . ὑπὸ χειρὸς καὶ γνώμης πεμπόμενον τοῦ θεοῦ 44, 20. παραβαίνων τὴν χεῖρα τοῦ θεοῦ 44, 10.

χρηματίζειν: εἰς αὐτῶν καὶ χρηματίζειν καὶ ἰᾶσθαι νοσοῦντας νομίζεται 35, 14. ὁ μὲν . . λέγεται χρηματίζειν 35, 19.

ψευδοδοξεῖν: κατὰ τῶν ψευδοδοξούντων 60, 11.

ψευδοδοξία: ψευδοδοξία ἐξ ἐπισπορᾶς ἐπεφύη καὶ παραφθορᾶς 60, 11. τὴν ἀμφιβολίαν ἢ ψευδοδοξίαν 60, 15. ψευδοδοξίας τινὸς ὑποικουρούσης τῇ τῶν ἀκουόντων διανοίᾳ καὶ τοῖς λόγοις ἀντιστατούσης 49, 13.

ὠφέλεια: ἔργῳ τὴν ἀπὸ τῆς προαιρέσεως ὠφέλειαν ἐπιδεικνυμένους 12, 27.

Druck von August Pries in Leipzig.

DIE

APOLOGIE DES ARISTIDES

RECENSION UND REKONSTRUKTION DES TEXTES

VON

Lic. **EDGAR HENNECKE**

LEIPZIG
J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG
1893

Vorwort.

Über die Apologie des „Philosophen" Aristides, welche neben der Apol. des Quadratus nach alter Annahme die Reihe der christlichen Schutzschriften des zweiten Jahrhunderts eröffnet hat, war bis vor kurzem wenig oder gar nichts bekannt. Denn was Eusebius mitteilt[1]), ist unzureichend und teilweise unzutreffend. Aus der Apol. des Aristides hat er kein Citat beigebracht. Über Eusebius hinaus bieten, wie treffend gezeigt ist[2]), Spätere, Hieronymus an der Spitze[1]), nichts, was der Beachtung wert wäre.

Erst neuerdings haben, im Jahre 1878, die Mechitaristen von Venedig aus einer dortigen armenischen Handschrift ein wichtiges Fragment der Apol. herausgegeben, welches neben einem anderen gleichfalls unter dem Namen des A. gehenden, augenscheinlich unechten Stücke[3]) viel umstritten wurde[4]). Doch bestätigte sich seine wesentliche Echtheit an dem im Frühjahr 1889 durch J. R. Harris im sinaitischen Katharinenkloster erfolgten Funde der (vollständigen) Apologie in syrischer Sprache sowie an einer sich daran schliessenden glücklichen Entdeckung J. A. Robinson's, wonach die kleine Schrift des Aristides innerhalb des bekannten, im Mittelalter viel gelesenen griechischen Mönchsromans Barlaam und Joasaph — in anderer Recension als der syrischen — seit lange bereits vorlag.

---

1) s. u. p. 44 f.

2) Harnack, Die Überlieferung der griechischen Apologeten etc. Texte u. Untersuchgn. etc. I, 1 p. 103 ff.

3) Sancti Aristidis philosophi Atheniensis sermones II ed. PP. Mechitaristae Congreg. S. Lazari Venetiis 1878. (Nr. 2 Homil. über Luc. 23, 42 f.)

4) s. die Literatur bei Harnack l. c. p. 110 A. 23 und in Herzog's Realencykl.[2] XVII 675 ff. (Art. „Aristides").

Veröffentlicht sind die Texte in den Texts and Studies. Contributions to biblical and patristic literature. Vol. I. Nr. 1 The Apology of Aristides (Cambridge 1891)[1]).

Das wie mit einem Male aus dem Schutte der Überlieferung hervorgezogene Textmaterial, welches dem Versuche einer Textrekonstruktion als Grundlage dienen kann, ist hiernach folgendes. Wir besitzen:

a) den Armenier *(A)*, der nur einen kleinen Teil der Apologie, nämlich die beiden ersten Kapp. umfasst, in zwei Handschriften a. 981 (cod. Venetus) und saec. XI. (cod. Edschmiazin), die aber beinahe Wort für Wort übereinstimmen und keine verschiedenartige Überlieferung darstellen. Aus jener *(A_1)* haben die Mechitaristen eine ungenügende lateinische (T. and St 27—29)[2]) und hat von Himpel eine bessere deutsche Übersetzung (Tüb. Theol. Quartalschr. 1880. I, abgedruckt bei Harnack T. u. U. l. c. 110—112 Anm.) hergestellt, aus dieser *(A_2)* Conybeare eine englische Übersetzung angefertigt (T. and St. 30—33). Datum der armen. Version: 5. Jhdt.;

b) den Syrer *(S)*, der die Apologie im wesentlichen vollständig enthält, in einer Handschrift (cod. Sinait. Syr. XVI. 93^r—105^r) aus der zweiten Hälfte des 6. Jhdts. (das Datum der Übersetzung liegt also vor dieser Zeit). Er ist abgedruckt in den T. and St. am Schlusse des gen. Heftes hinter p. 118[3]) und ins Engl. übertragen von Harris (p. 35—51), ins Deutsche von Raabe (l. c. 1—24) und von Schönfelder (Tüb. Theol. Quartalschr. 1892. IV). Vgl. noch die Übersetzungsbeiträge von Nestle (Zeitschr. f. wissensch. Theol. XXXVI 368—70);

c) den Griechen *(G)*, dessen Umfang dem des Syrers nicht gleichkommt, als Bestandteil des bekannten von einem griechischen Mönch Johannes im Sabaskloster bei Jerusalem in der ersten Hälfte des 7. Jhdts. verfassten[4]) Romans Barlaam und

1) Vgl. noch R. Raabe, die Apol. des Arist. Aus dem Syrischen übersetzt, mit Beiträgen zur Textvergleichung und Anmerkungen. T. u. U. IX, 1 (Lpz. 1892).

2) Von Gautier einer französischen (von Thoumaian nach dem Grundtexte revidierten) Übersetzung (Revue de théol. et de philos. 1879) zu Grunde gelegt.

3) Vorn befindet sich ein Facsimile der Handschrift.

4) Zotenberg, Notice sur le texte et sur les versions orient. du livre de B. et J. (Notices et extraits des mss. etc. XXVIII 1. Paris 1887) p. 77.

Joasaph[1]), dessen in zahlreichen Handschriften (und Übersetzungen) vorhandener Text[2]) bislang nur in einer gedruckten Ausgabe existiert: Boissonade, Anecdota Graeca IV. Paris 1832[3]); bei ihrer Herstellung sind, in — nicht erfüllter — Erwartung einer anderen, Wiener, Ausgabe (cf. das Praeloquium von Boiss.), von 17 (20) Pariser Hss. nur zwei vollständig benutzt worden, von zwei anderen gelegentlich Lesarten angeführt (A, C, B, D; codd. reg. Paris. 903. 1128. 904. 907; saec. XI, XIV, XII. XIV; bei C grössere Lücke zw. Rob. p. 103_{22}—110_{11}). Den betr. Abschnitt, als Rede des Eremiten Nahor, s. bei Boiss. p. 239—55. Robinson hat den Text desselben mit Benutzung dreier englischer Hss. (W, M, P; cod. im Privatbesitz zu Wisbech, cod. Gr. 4 des Magdalen College in Oxford, cod. des Pembroke College zu Cambridge; saec. XI, a. 1064, saec. XVII) und einiger von Schubart (Wiener „Jahrbücher der Literatur" LXIII 44 LXXIII 176) gesammelter Lesarten aus Wiener Hss. (V, mit der betr. Nr.) sowie der alten lateinischen Übersetzung (lat)[4]) von neuem

---

1) Vgl. ausser der angeführten gründlichen Abhandlung Zotenberg's die Zusammenstellung bei Krumbacher im Handbuch der klass. Altertumswissenschaften IX 466ff.

2) Ausführliche Nachweise von Handschriften (und Übersetzungen) s. bei Zotenberg p. 3ff. Zu dem hienach von Coxe, Report ... on the greek mss. yet remaining in libraries of the Levant (London 1858) p. 38 erwähnten cod. (chart. in 4to; saec. XIV) der alexandrinischen Patriarchalbibliothek tritt der von Gardthausen (catal. codd. Graec. Sinaiticorum, Oxonii 1886, p. 257) angeführte cod. Alex. 355, a. 1598–99. NB. ferner (bei Gardth. l. c. p. 93) 2 sinait. codd: No. 391 (cod. membr. saec. XI) und 392 (cod. membr. saec. XI binis columnis scr.); dazu cod. Hieros. S. Sepulchri 178, a. 1338, bombyc. fol. 3—312 (Papadopulos-Kerameus, *Ιεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη* 1891, p. 268). Es sollen sich in Jerusalem ausserdem noch ein cod. Hieros. S. Crucis 42 saec. XI membr., und in Rom die codd. Vat. gr. 860, 861, 1997, 2025, 2015 befinden.

3) In Migne's Patrol. Gr. (vol. XCVI), unter den Werken des Joh. Damasc. abgedruckt, dem die Schrift (cf. die Überschriften mehrerer Hss.) zugeschrieben wurde.

4) Der Tradition zufolge von Georg von Trapezunt verfasst. Doch gehen — nach Zotenbg. p. 78 — die ältesten Hss. der lateinischen Version auf das 12. Jhdt. zurück. Sie liegt gedruckt vor in einer Baseler Ausgabe a. 1535. 1539 (bei Henricus Petrus; unter Werken des Damascenens) sowie in der Duodezausgabe eines Schülers des Petrus a Soto (Antverp., apud Ioannem Bellerum, undatiert). Auf Grund derselben geschah vermutlich die Anfertigung zahlreicher Übersetzungen, zu denen auch

mit kritischem Apparate aufgeführt (T. and St. 100—112), dem ich die Lesarten der vier von B. & J. existierenden Münchener Hss. (M_1, M_2, M_3, M_4; cod. Monac. graec. 496. 41. 138. 188; saec. XI membr. binis columnis scr., a. 1550 Venedig, saec. XVI Rom, saec. XVI; cf. Ignaz Hardt. catal. mss. bibl. reg. Bavar. V 168. I 215. II 103. 250) beizufügen in der Lage bin, dank der Liberalität der Verwaltung der Kgl. Bayrischen Hof- und Staatsbibliothek (Dir. Dr. Laubmann), durch die mir eine bequeme Benutzung der Hss. ermöglicht wurde.

Ich führe die Varianten dieser Hss. mit Ausschluss der wichtigeren unter dem Texte selbst zu gebenden und unter Verweisung auf die Robinson'schen Seiten- und Zeilenzahlen gleich hier auf. Ein flüchtiger Überblick über dieselben lässt die nahe Verwandtschaft zwischen M_1, M_3 und M_4 besonders in die Augen fallen, die stärker ist, als etwaige Beziehungen, welche sich zwischen den übrigen Hss. beobachten lassen; doch scheint W, und an einzelnen Stellen auch der Lateiner, dieser Gruppe am nächsten zu stehen (vgl. auch M_2 mit V_{102}!). Um zu einem sicheren Urteil über die Textvarianten zu gelangen, wird es freilich einer Klassificierung des gesamten vorhandenen Hss.-materials (für den ganzen Roman) bedürfen. Eine solche fällt jedoch ausserhalb des Rahmens der vorliegenden Arbeit. Es konnte mir nur daran liegen, einige wichtigere von den infolge gleichguter Bezeugung unsicher erscheinenden Lesarten zu rektificieren, wobei, wie ich im Voraus bemerken darf, auf den Boissonade'schen Text kein durchweg ungünstiges Licht fällt.

100 1 *βασιλεῦς* Monacensis$_4$
2 *θεορήσας* $M_{1,4}$
3 *τοῦτον* M_1 (—*ων* alt. man.)
4 *κόσμων* M_1

100 4 *αὐτῷ*] add. *δὲ τὸν κόσμον* M_3 (sed idem delev.)
5 *διακρατοῦντα καὶ κινοῦντα* $M_{1,3,4}$

---

die mangelhafte (stark verkürzte, mit Glossen hie und da untermischte) deutsche Version („Das Buch der christlichen Lehre der Hystori Josaphat und Barlaam"), die von Günther Zainer vor 1478 gedruckt ist, gehören wird. — Eine jüngere lateinische Übersetzung stammt von Jac. de Billy (Billius) und liegt vor in seiner Ausg. der Werke des Joh. Dam. Paris 1577; Separatdruck: S. Joannis Damasceni historia de vitis etc. SS. Barl. et Josaphat Jac. Billio interprete Colon. 1593. 12°. Sie wurde z. B. einer holländischen Übersetzung von F. v. H(oogstraeten) Rotterdam 1672 zu Grunde gelegt (cf. van Manen in der Theol. Tijdschrift XXVII. 1. p. 11).

100 8 om. *τὰ* M_2
10 *ἐλαττομάτων* $M_{3,4}$, *ἐλαττομάμάτων* M_1
λίθης M_2
11 *λυπῶν* M_1
om. *τὰ* M_1
συνέστηκε $M_{1,3,4}$
χρίζει $M_{3,4}$
12 *οὐδὲν* M_4
φαινομένων] *δεομένων* $M_{1,3,4}$
13 *χρείζουσι* M_4, *χρείζουσιν* M_3 (*ν* deleto)
14 *παρὰ θεοῦ* $M_{3,4}$, *παρὰ θεῷ* M_1
ἐχώρισε M_1
15 *ἔλθομεν* M_1
ἐπὶ] *περὶ* $M_{1,3,4}$
16 *ἴδομεν* $M_{1,3,4}$
17 *φανερῶν* M_1 (ˋ post *ω* superscr. alt. man.)
ἡμῖν ἐστιν M_2
βασιλείς M_1, (—*εῦς* alt. man.)
γένει $M_{3,4}$
18 *εἰσὶν* sec.] *εἰσὶ* M_3
19 *λεγωμένων* M_1
20 *σεβομένους* $M_{1,3,4}$
21 *γένει* $M_{3,4}$
101 2 *πολυονύμων* M_1
θεῶν] add. *θρισκίας καὶ* M_1
om. *καὶ* $M_{3,4}$
3 *οὖν*] *τοίνυν* M_2
3sq. *τούτων — πλάνης*] *αὐτῶν τῆς πλάνης μετέχουσιν* $M_{1,3,4}$
6 *τῶν*] *τὸν* M_3
7 om. *αὐτούς* $M_{1,3}$

101 7 *ὀνόμασαν* M_1 (alt. man.)
8 *τοῦ — γῆς*] *οὐρανοῦ τε καὶ γῆς* $M_{1,3,4}$
om. *καὶ* sec. M_2
9 *λυπῶν* M_1
ἢ] *καὶ* $M_{1,3,4}$
10 *ναοῖς*] praem. *ἐν* M_2
11 *λοιστῶν* M_2
12 *ἐστίν* $M_{1,2,3,4}$
13 *ποίον* M_1
om. *ἐστὶ* $M_{1,3}$
16 *νεκρῶν καὶ ἀνοφελῶν* $M_{1,3}$, *νεκρῶν καὶ ἀνωφελῶν* M_4
17 *βασιλεῦς* M_4
λεγώμενοι M_1
19 *εἰσί* $M_{1,3,4}$
20 *πῶς εἰσι*] *καὶ οὐκ εἰσὶ* M_2, *καὶ πῶς ἂν ἢ ἐν* $M_{1,3,4}$
στοιχεῖα] add. *φθαρτά ἐστι* $M_{1,4}$, *φ. ἐ. καὶ* M_3
πῶς sec.] add. *γὰρ* $M_{1,3,4}$
21 om. *ἃ* $M_{1,3,4}$
γεγόνασιν M_2
θεοὶ] praem. *εἰ* M_1, praem. *οἱ* $M_{3,4}$
ὑπάρχουσι $M_{1,3,4}$
22 om. *ὦ* $M_{1,3,4}$
βασιλεὺς $M_{1,4}$
23 *ἀποδείξομεν* $M_{1,3,4}$
24 *ὄντως* M_4
25 *ὄντος* $M_{1,3}$
ὅς] *ὡς* M_1
om. *τε* M_2
om. *καὶ* sec. M_2
27 *λέγομεν* M_2
om. *τῶν* $M_{3,4}$
28 *νομείζοντες* M_1
πλανόνται M_1

10129 om. *τρεπόμενον* M_2
30 *συνεστῶτα*] *ἑστῶτα* M_2
καὶ — δὲ] *κόσμος* $M_{1, 3, 4}$
31 *ἐστιν ἑνὸς* $M_{1, 3, 4}$
τεχνήτου $M_{1, 3}$
δὲ] add. *οὐρανός* $M_{1, 3, 4}$
102 1 om. *κινεῖται δὲ ὁ οὐρανὸς* $M_{1, 3, 4}$
3 *δύνουσι* M_1
om. *καὶ* M_1
4 *καιρὸν* $M_{1, 3, 4}$
πορίαν M_1
θέρη (in marg.) *καὶ χιμῶνος* (*ι* per ras. corr.) M_2, *θέρει καὶ χειμόνας* $M_{1, 3, 4}$
6 *ἀπαρέτητον* M_1
7 *ἐστιν* $M_{3, 4}$
8 *ἔργων* $M_{1, 3}$, *ἔργω* M_4
10sq. *κατακυριευομένην — φυρομένην*] *φυρομένην καὶ κατακυριευομένην καὶ σκαπτομένην* M_1
11 *ἄχριστον* $M_{3, 4}$
γενομένην] $M_{1, 3, 4}$
12 *ὀπτιθῇ* M_1, *ὀπτιθῆ* M_3, *ὀπτιθεὶ* M_1
ὠστράκου M_4
φύεται] *γίνεται* $M_{1, 3, 4}$
13 *ἐὰν*] *ἐπὰν* $M_{1, 3}$
φθήρεται M_1
14 *καταπατῆται* M_2
15 *αἵματι φονευομενον* M_1
διορύσεται M_2
16 *ὄντων* M_1
18sq. *καὶ — τῶν*] *εἰς χρῆσιν γὰρ* M_1
19 *γέγονεν* M_1
20 om. *καὶ* pr. M_2

10220 *φθίρεται* M_4
21 *κρείους* M_2
22 *ἀκαθάρτων*] add. *πρὸς* $M_{1, 3, 4}$
23 om. *ἀλλ᾽ ἔργον θεοῦ* $M_{1, 3, 4}$ $V_{21, 71}$
24 *πλανόνται* M_1
25 *χρῆσιν*] add. *τῶν* $M_{1, 3, 4}$
28 om. *τῶν* M_1
σβενύμενον M_2
30 om. *τὴν* M_1
θεὸν M_2
103 2 *κατασκεύασται* $M_{1, 4}$, *κατασκεύασθαι* M_3, *κατεσκέβασται* M_2
2sq. om. *καὶ — σιτικῶν* M_2 $V_{71, 102}$
3 *αὐξει ταὶ* M_1
4 *οὐ νενόμισται*] *οὐκ ἐνδέχεται* $M_{1, 3, 4}$ V_{12}
6 *πλανόνται* $M_{3, 4}$ (M_3 *ω̃* superscr.)
7 *κατ᾽ ἀνάγκην* M_2
7sq. *κατὰ — μεταβαίνοντα*] *τὰ* M_3
8 *καταβαίνοντα* M_1
9 *τὰ βλαστάνοντα φυτὰ* $M_{1, 2, 3}$ $V_{12, 102}$, *pullulantia plantaria* lat, *τὰ βλαστάνοντα* M_4
10 om. *λοιπῶν* $M_{1, 3, 4}$
12 *αὐτοκρατίαν* M_2, *αὐτοκρατορίαν* $M_{1, 3, 4}$
13 *ἔργων* M_3
14 *πλανόνται* M_4
15 *κατ᾽ ἀνάγκην* M_2
16sq. om. *τε καὶ ἀνατέλλουσαν* M_4, *ἀνατέλουσαν* M_3
18 *αὐξουμένην* $M_{1, 2, 3, 4}$

10318 *ἐκλήψεις* (*ἐκλίψεις*?) M_1
ἔχουσα M_1
19 *οἱ νενόμισται*] *οὐκ ὀφειλόμενόν ἐστι* $M_{1,3,4}$ (sed *ἐστίν* M_1, et *ὀφιλόμενον* M_4)
21 *κατ' ἀνάγκην* M_2
22 *χέρει* M_2
23 *λυπεῖτε* $M_{3,4}$
24 *ἐπιθυμιτὴν* $M_{1,2}$
καὶ tert.] add. *πολλάκις* M_2
25 *μεταμελώμενον* $M_{1,3,4}$
ἐλαττόματα $M_{1,4}$
25 sq. *φθείρεται — τρόπους*] *τρόπων* $M_{1,3,4}$
27 *αὐτοῦ* M_1
θανάτου αὐτῷ M_2
θανάτου] add. *φθειρόμενον* $M_{1,3,4}$
τὸν ἄνθρωπον εἶναι $M_{1,2,3,4}$
29 *πλάνειν* M_1
30 *ἐπιθυμιῶν* $M_{1,2}$ $V_{102,54}$ P
104 1 *εἴδωμεν* M_2
ἴδομεν τί ἄρα $M_{1,3,4}$ (sed *ἆρα* M_4)
2 *λέγοντε* M_4
3 *χείρων* M_1, *χείρω* M_2
4 *γεγενεῖσθαι* $M_{1,3,4}$
5 *δημιουργὸς* M_4
ἀνομιμάτων $M_{1,3,4}$
αὐτοὶ ἐκεῖνοι M_2
6 *φωνεῖς* M_2
ὀργήλους M_1
8 *κυλοὺς* M_2
om. *καὶ* sec. M_1, *debiles, veneficos* lat
μενομένους $M_{1,4}$
9 *τοῦτον* M_1 (sed *ω* superscr.)
τετελευτικότας M_1, *τελευτηκότας* M_2
καικεραυνωμένους M, *καικεραυνομένους* M_1, *καὶ κεραυνομένους* $M_{2,3,4}$
10 *ἀνθρώπους* M_4
11 *θρηνομένους* $M_{1,3,4}$, *θρηνοῦντας* M_2
μεταμορφωμένους M_1
11 sq. *ἐπι ποπονηραῖς* M_1
12 *ἐσχρὲς* M_4
13 *παρησειγαγων* M_1
βασιλεῦς M_4
14 *προσαγορεύοντες*] *παρεισάγοντες* M_1
15 *ἔχονται* $M_{3,4}$
15 sq. *μοιχεύσωσιν, ἁρπάσωσι* $M_{1,3,4}$
16 *φωνεύωσι* M_2, *φονεύσωσι* $M_{3,4}$, *φωνεύσωσιν* M_1
ποιῶσι $M_{3,4}$
17 om. *οἱ* M_4
τοιαῦτα pr.] *ταῦτα* $M_{1,3,4}$
οὐ] *οἱ* M_3, *ἡ* M_4
19 *τοὺς ἀνθρώπους* M_2
21 *εἰ θελήσωμεν* $M_{1,3}$ $V_{12,54,71}$, *ἠθελήσαμεν* D
22 *τῷ*] *τὸ* M_1
πολὴν M_4
ὄψη $M_{1,3}$, *ὄψι* M_4
23 om. *πρὸ* $M_{1,3,4}$ (sed in M_4 super liter. *π* vocis *πάντων* exstat rasura), om. *πρὸ πάντων* M_2 V_{102}
θεὸς] add. *ὁ* M_2 V_{102}

10423 *τοῦτο* M_2
24 *ἴσθιε* M_1
ἴδεα M_2
25 *ἀναγκαῖα*]*αἰδοῖα*DM_2V_{102}
26 *γεννηθῆναι* M_2 V_{102}, *γενέσθαι* V_{71}
27 *ἔβαλε* M_1
28 *ἀσέλγιαν* M_1, *ἀσέβειαν* M_2 V_{102}
105 1 *θεὸν* superscriptum habet M_2
2 *ἐχώντων* M_1
φήσειε $M_{1, 2, 3, 4}$
3 *παρησάγεται* M_1
φησὶ M_1
4 *μεταφορφοῦσθαι* M_1
μοιχεύσει $M_{1, 3}$
6 *εὐρόπην* M_1
δανάμην M_3, *δίναμιν* M_4
7 *λύδδαν* $M_{1, 3, 4}$
εἰς pr.] *εἰ* M_4
ἀντιώπην $M_{3, 4}$
8 *προσεμέλην* M_3
τούτου? M_1
διόνησον M_4
9 om. *καὶ* sec. $M_{1, 3, 4}$
ἀμφίον M_1
om. *καὶ* quart. $M_{3, 4}$
ἀπόλωνα $M_{2, 4}$
10 *ἄρτεμην* $M_{1, 4}$, *ἀρτέμην* M_3
καὶ στορά M_4
om. *τε* M_1
om. *καὶ* tert. $M_{1, 3, 4}$
11 *μήνωα* M_2, *μήνωνα* $M_{1, 3, 4}$
om. *καὶ* sec. $M_{1, 3}$
ῥαδάμανθην M_1, *ῥαδαμάνθην* $M_{3, 4}$
σαρπιδόνα $M_{1, 2, 3, 4}$
ἐνεα M_2

10512 *προηγόρευσαν* M_3
παρησάγουσι M_1
13 *βασιλεὺς* $M_{1, 4}$
τοὺς ἀνθρώπους M_2
14 *μημεῖσθαι* M_1
γενέσθαι M_2
15 *ἔργων δεινῶν* $M_{1, 3, 4}$
μήμισιν M_1
τοῦ θεοῦ $M_{1, 2, 3, 4}$
16 *πῶς οὖν*] *καὶ πῶς* $M_{1, 3, 4}$
πατροκτόνων M_1
18 *τοῦτο* M_1
ἥφεστον $M_{1, 3, 4}$
19 *χολὸν* $M_{1, 4}$
om. *καὶ* sec. $M_{1, 3, 4}$
κρατοῦντά τε $M_{1, 3}$
πυρόλαβον $M_{2, 3}$, *πυρόλαβων* M_4, *πυρόβολον* M_1
20 *αρα*] add. *οὖν* M_2, *ἆρ' οὖν* $M_{1, 3, 4}$
20 sq. inde a *-δεής* usque *οὐκ ἐν-* in marg. praebet M_4
21 *προσδεόμενον ἀνθρώπων*] *προσδεῖ* $M_{1, 3, 4}$
21 sq. om. *θεὸν — Ἑρμῆν* M_2
22 *παρεισάγουσιν* M_4, *παρησάγουσιν* M_1
23 om. *κλέπτην καὶ* $M_{1, 3, 4}$
καὶ μάγον] *μάγον τε* $M_{1, 3, 4}$
κυλὸν $M_{1, 3, 4}$
λόγον M_1
23 sq. om. *καὶ* sec. — *ἐνδέχεται* M_2
24 *εἶναι*] add. *τὸν* M_2
25 *παρεισάγουσι θεὸν*] *θεὸν μὲν καὶ αὐτὸν λέγουσιν* $M_{1, 3, 4}$

1052 5 sq. om. *θεὸν — φάρμακα καὶ* M_2
26 *ἐμπλάστρον* M_1
27 *ἐπιδεὶς* $M_{1, 3, 4}$
καὶ ραυνοῦσθαι M_4, *κερανωθῆναι* M_2 V_{102}
28 *Λακεδαίμονας* M_1
106 1 *ὢν*] *ἢ ὢν* M_2
ἠδυνήθει M_1
2 *βοηθήσει*] *βωηθήσει* M_1
3 *παρεισάγεται — εἶναι*] *καὶ αὐτὸς θεὸς ὢν ὡς μυθεύονται* $M_{1, 3, 4}$
πολεμηστὴς M_1
4 om. *καὶ* pr. $M_{1, 3, 4}$
ἐπιθυμητὶς M_4, *ἐπηθυμητὴς* M_1
θρεμμάτων]*χρημάτων* M_2
om. *δὲ αὐτὸν* $M_{1, 3, 4}$
5 *νηπίου*] *ηπιδ*? M_1*
6 *Ἡφαίστου*] *τοῦ ὑφέστου* $M_{1, 3, 4}$
7 *πολεμηστὴς* M_1
καὶ δέσμιος] *δέσμιός τε* $M_{1, 3, 4}$
8 *Τὸν — εἶναι*] *ὁμοίως καὶ τὸν διόνυσον λέγουσιν* $M_{1, 3, 4}$ (sed *λέγουσι*? M_4)
διόνυσσον M_2
(ν)εκτερινας M_4
ἄγοντα] *ἔχοντα* M_2 V_{102}
9 *ἀποσπόντα* M_1, *ἀποβιῶντα* M_3
om. *τῶν* M_4
πλησίων M_2 (man. alt.?)
10 *μενόμενον* M_1
καὶ φεύγοντα] *καταφεύγοντα* M_3, *κατὰ φεύγοντα* M_4

1061 0 *δὲ αὐτὸν*] *ταὶ αὐτῶν* M_1
11 *Τιτάνων*] *τυράνων* M_3
διόνυσσος M_2, *διόνυσσο* M_1
11 sq. *οὐκ ἠδυνήθη*] *οὐκέτι δυνήθη* M_3
14 *Τὸν δὲ Ἡρακλῆν*] *ἡρακλῆν δὲ* M_1, *ἡράκλην δὲ* $M_{3, 4}$
παρεισάγουσιν M_4, *παρησάγουσιν* M_1
μανεῖναι $M_{1, 3, 4}$
16 *μέθυσος*] add. *τε* M_2
τεκτοτόκος M_1
16 sq. om. *καὶ κατακαιόμενος* M_2
17 *βοηθήσει*] add. *ὁ* W$M_{1, 2, 3, 4}$
ἑαυτὸν M_1
18 *δυνηθῆς* M_2, *δυνάμενος* M_1
19 *παρησάγουσιν* M_1
20 om. *δὲ* M_2
21 om. *καὶ ἐπαυθίδα* M_2 V_{102}, om. *καὶ ἐπ. — χάριν* M_3
22 *ἄρα*] *ἄρ* M_2
ἐνδεὴς M_1
ὅπερ] *ὅπως* M_3
23 *ζηλοτὴν καὶ κηθαροδόν* M_1
24 *ἄρτεμην* $M_{1, 3, 4}$
παρεισάγουσι M_4, *παρησάγουσιν* M_1
om. *ἀδελφὴν — εἶναι* $M_{1, 3, 4}$
25 *ῥέμπεσθαι* M_1, *πορέμβεσθαι* M_4
26 *μόνη* M_4
26—28 *ὅπως — κυνῶν* om. A V_{21}

10627 *τοιαύτη*] add. *τη*? M_4
28 *ῥεμπομένη* M_1, *πορευομένην* M_4
29 *ἀφροδῆτιν* M_1
λέγουσι M_4
μοιχαλίδα] *μοιχαλλίδα* $M_{1,3}$, add. *οὖσαν* $M_2 V_{102}$
30 *ἔσχεν* M_1
ἀγχίσιν M_2, *ἀγχήσιν* M_1
31 *ἄδωνιν* M_3, *ἄδονιν* $M_{1,4}$
ζητοῦσα — αὐτῆς] *τοῦ ἀδώνιδος φημί* $M_2 V_{102}$
107 1 *ἦν — καταβαίνειν*] *διὸ ὃν καὶ εἰς ἅδην καταβῆναι λέγουσιν* M_2 [*λέγουσι* M_4]
καταβῆναι $M_{1,3}$, *καταβάναι* M_4
2 *τὸν Ἄδωνιν*] *αὐτὸν* $M_2 V_{102}$
ἄδωνην $M_{1,3,4}$
περσοφρόνης M_1
εἶδε ὁ M_4
βασιλεὺς $M_{1,4}$
2 *ταύτης ἀφροσύνην*] *ταύτας τῆς ἀφροσύνην* M_4, *τῆς ἀφροσύνης* M_3
τὴν μοιχεύουσαν] *τὴν μοιχεύσασαν* M_1, *μοιχεύουσαν γυναῖκα* M_2
4 *κλέουσαν* M_2
5 *ἄδωνην* $M_{3,4}$, *ἀδώνην* MM_1
κυνηγὸν] add. *ὄντα* M_2
6 om. *τοῦ* $M_2 V_{102}$
6sq. *δυνηθέντα βοηθῆσαι*] *δυνηθῆσαι* M_3
9 *πολλὰ*] *ἄλλα* $M_{1,3,4}$
πλείονα M_2P, *plura* lat, *πλέον* $M_{1,3,4}$
10 *παρησήγαγον* M_4, *παρησίγαγον* M_1, *παρεισίγαγον* M_3*, *παρεισάγουσιν* $M_2 V_{102}$
10710 om. *βασιλεῦ* M_2
11 *λέγεις* M_3
οὔτ'] *οὔτε* M_2
13 *ἀσελγίαν* M_1
om. *καὶ ἀσέβειαν* M_2
14 *μιαίνοντες*] add. *τὴν* M_1
αὐτῶν] *ὄντων* M_4
πράξεσι $M_{3,4}$
15 *ἀφρενέστεροι* M_2
16 *χείρων* M_1
17 *τοῖς*] *τῆς* M_1
Ἑλλήνων M_1
18 *παρήγαγον* $M_{3,4}$, *παρήγαγων* M_1
19 om. *τὰ* M_1
20 *ἀσελγία* $M_{3,4}$
om. *χεῖρον — γῆς* $M_{1,3,4}$, *χείρω* M_2
21 *ἴσην* $M_{1,2,3,4}$
21sq. om. *καὶ ἄνδρα* $M_{1,3,4}$
22 *ὄσιριν* M_4, *ὄσειριν* $M_{1,3}$
23 *ἴση* $M_{1,3,4}$
om. *Ὥρου* M_2, *ὄρου* M_4
24 *ὄσειριν* $M_{1,3}$, *ὄσιρειν* M_4
25 *θρινοῦσα* M_1
ἕως] add. *οὗ* $M_{1,3}$, add. *οὖ* M_4
ὄρος M_4
26 om. *ἡ* A, *εἰ* M_1
ἴση $M_{3,4}$, *ἧση* M_1
27 om. *ὁ* $M_{1,3,4}$
ὄσιρης M_4, *ὄσειρης* $M_{1,3}$
28 *αὐτοῦ* $M_{1,2,3,4}$
οὔτε] add. *ὁ* $M_{1,3,4}$
ὑπὸ] *ἀπὸ* M_2
29 *ὥρους* $M_{1,3}$, *ὄρους* M_4

10729 *ἴσοδος* M_3
εὐπόρησεν $M_{3,4}$, *εὐπόρισεν* M_1, *ἴσχυσε* $M_2 V_{102}$
108 1 *τοιαύταις* M_2
ἀτυχήμασιν M_1
γνωρισθέντων αὐτῶν $M_{1,3,4} V_{12}$
2 *ὠνομάσθησαν* $M_2 V_{102}$
2 sq. *μηδὲ ἐν* $M_{1,3,4}$
3 *ἀρκεσθέντων*? M_1
4 *ἄλωγα* M_2
παρησίγαγον M_1
5 *αὐτὸν* M_3
πρόβατον] praem. *τὸ* $M_{1,3,4}$
7 *καὶ τὸν γῦπα*] *τὸν γῦπά τε* $M_{1,3,4}$
om. *καὶ* tert. $M_{1,3,4}$
κροκόδηλον $M_{1,3,4}$, *κορκόδηλον* M_2
8 *ἔλουρον* $M_{3,4}$, *ἔλλουρον* M_1
9 *πήθηκον* M_4
om. *καὶ* tert. $M_{1,3,4}$
τὸ] *τὸν* $M_{1,4}$
10 *κρόμμυον* $MM_{1,3}$, *κρόμιον* M_4
τὸ] *τὸν* M_4
σκόρδον M, *σκόριδον*? M_1
11 *ἐσθάνονται* $M_{1,4}$
ταλαίποροι M_1
om. *πάντων* M_2
12 *ἰσχύουσι* M_2
αὐτῶν τοὺς θεοὺς $M_{1,3,4}$
12 sq. *βιβρωσκωμένους* M_4
14 *σιπομένους* $M_{1,3}$
16 om. *οἱ* pr. $M_{3,4}$
om. *οἱ* sec. $M_{1,3,4}$

10816 *τοιαύτοις* M_2
παρησάγοντες M_1
16 sq. om. *θεοὺς — ποιοῦντες* $M_{1,3,4}$
17 *θεοποιοῦντες* M_2, *θεούμενοι* $M_{3,4}$
18 *ἀνέσθητα* $M_{1,4}$
20 *κολαβομένους* M_2, om. *καὶ κολοβουμένους παλαιουμένους* M_3
om. *τοῖ* M_4
20 sq. *ἀναλοιομένους* M_2, om. *καὶ ἀναλυομένους* $M_{1,3,4}$
21 *χονευομένους* $M_{1,3,4}$
22 *ἠσὶ* M_1
ὅτε] *ὅτι* $M_{3,4}$, *ὁ* M_1
περὶ] *ὑπὲρ* $M_{1,3,4}$
ἰσχύουσιν M_1
θελησαν M_1
26 *παρ᾽ αὐτοὺς* $M_{3,4}$, *παρ᾽ αὐτῶν* M_1
28 *ὃν*] *ὧν* $M_{2,3,4}$
29 *ἔχων* $M_{1,3,4}$
30 *διαφονία* M_4
109 1 *ὑπῆρχεν*] *ὑπάρχει* M_1, add. *οὐκ* M_3
ὤφιλεν M_1, *ὤφειλον* $M_{3,4}$
2 *σφάζει* M_4
κακοποιεῖ? M_4
ὑπὸ] add. *τῶν* M_4
4 *διειρημέναι* $M_{1,3,4}$
κακοποιαὶ $M_{1,3,4}$
5 *φανερῶν* M_1
8 *κρίνωνται* $M_{3,4}$ [„Ad *κρίν.* est in A glossa, vel varietas, *ἤτοι κατακρίνονται.*“]
9 *πάντος* M_1

109 9 *εἰσὶ*] *εἰσὶν* M_4
10 *ἀλλιλοκτονίας* M_1
12 *ἆρα* M_4
ἠσίν M_1
συντιθέντες $M_{1, 3, 4}$
13 *καλλὰ* M_4
14 *ἀπαγορεύωντες* M_1, *ἐπαγορεύοντες* M_4
15 *ἄρα*] *ἆρα* $M_{3, 4}$, add. *καὶ* $M_{1, 3, 4}$
οἱ θεοὶ αὐτῶν] *αὐτοὶ* $M_{1, 3, 4}$
ἔνωχοι M_2
17 *εἰσί* $M_{1, 3, 4}$
μη] *μι* $M_{1, 3}$
φυσικά M_1
20 om. *τὰ* M_1
21 *ἀπολείας ὑπάρχοντα* $M_{1, 3, 4}$
22 *ὠνομάζειν* $M_{3, 4}$
24 *σέβειν* M_2 V_{102}
25 *Ἔλθωμεν*] add. *δὴ* M_2 (*οὖν* in marg.)
om. *ὦ* $M_{1, 3, 4}$
βασιλεύς $M_{1, 3}$
26 *ἴδομεν* M_3
φρονοῦσιν $M_{1, 4}$
27 *ἀπόγονυ* M_2 (*υ* in ras.)
28 *ἐξήγαγε δὲ αὐτοὺς ὁ θεὸς ἐκεῖθεν* $M_{1, 3, 4}$, *eduxit autem illos Deus inde* lat
29 *βραχίονι*] *ἀρχίονι* M_3
τεράστια M_3
30 *ἐγνώρησεν* M_1
αὐτοῦ $M_{1, 3, 4}$
110 1 *ἀλλ᾽ ἀγνώμονες* $M_{1, 3, 4}$ *καὶ αὐτοὶ φανέντες* in marg. M_3
πολλάκης M_1
110 2 *σεβάσμασιν* M_1
3 *αὐτῶν* M_2
4 *υἱός — γῆς*] *θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐπὶ γῆς ἀποστεῖλαι* $M_{1, 3, 4}$ (sed *ἀποστεῖλε* M_1, et ante *γῆς* praem. *τῆς* M_4)
ἐνπαροινήσαντες M_1
5 *παρέδωκαν* $M_{1, 3, 4}$
ἡγεμόνη M_1
6 *ἐνεργίας* M_4
6 sq. *τὰ ἀναρίθμ.*] *ἄπειρα* M_2
7 om. *καὶ ἀπώλοντο* M_3
ἀπολλωντω M_1
10 *παρόμοιοι τοῖς ἔθνεσι* $M_{1, 3, 4}$, *τοῖς ἔθνεσι παρόμοιοι* M_2 V_{102}
κἂν] *καὶ* M_1 V_{54}*
11 *ἑαυτὸν* M_4
ταῦτα] add. *καὶ* M_2
14 om. *ὁ* $M_{1, 3, 4}$
om. *τοῦ θεοῦ* $M_{1, 4}$
om. *ὁμολογεῖται* M_2 V_{102}, *ὡμολόγηται* $M_{3, 4}$ V plur.
16 sq. *ἀσπόρος τε καὶ ἀφθόρος* M_1
17 *ἀνέλαβεν* M_1
18 om. *αὐτοὺς* M_2
19 *θάνατον* M_4
21 *ἐνεβίω* M_1, *ἀνέστη* V_{21}
ἀνέβη M_4, *ἀνελήφθη* V_{71}
22 om. *ἁγίας* $M_{2, 4}$, *ἁγίας καὶ εὐαγγελικῆς* $M_{1, 3}$
23 *βασιλεῦ γνῶναι* M_1
δέδωκα M_2
24 *ἄνωδον* M_2
ἐξῆλθεν M_3
ἐπαρχείας M_1

11025 *καθάπερ*] *ὅθεν καὶ* M_2
26 *καθ' ἡμῶν* $M_{3,4}$
κηρύσσον $M_{1,4}$
27 *τῆς ἀ ἀληθείας* M_1
om. *οἱ* M_1
29 om. *οἱ* M_1
εὑρῶντες $M_{3,4}$
31 om. *τῶν* M_2
μονογενῆ M_3, *μονογενῆ* $M_{1,4}$
ἁγίῳ πνεύματι M_2
111 1 *ἔχουσι*] add. *δὲ* $M_{1,3,4}$
2 *καιχαραγμένας* M_1, *καὶ χαραγμένας* M_2
3 *ταῦτα* $M_{1,3}$*
φυλάττουσιν M_1
6 *τοῖς* M_2
δίκαια κρίνουσιν (M_3 in marg.)] *δίκαια κρίνουσι* M_4
7 *θέλωσιν* M_4
γενέσθαι ἑτέροις $M_{1,3,4}$
8 *αὐτοὺς* pr.] *ἑαυτοὺς* M_1
om. *αὐτοὺς* sec. $M_{3,4}$
om. *ἑαυτοῖς* M_1
ποιῶσι M_2
9 *εὐεργετῆν* M_1
om. *καὶ* M_3
ἐπιεικὶς M_1
11 *ὑπερορῶσι* $M_{1,3,4}$
λυποῦσι $M_{1,4}$, *λοιποῦσιν* M_2
12 *ἐπιχωρηγεῖ* M_4, *ἐπιχωριγεῖ* M_1
13 *στέγης* $M_{1,3,4}$
εἰσάγουσιν M_3
14 *ἐπὶ*] *ἐπ'* M_2
αὐτοὺς $M_{1,4}$, *αὐτοὺς ἀδελφοὺς* M_2

11115 *καλοῦσι* M_4
ψυχὴν] add. *καὶ* M_1
ὑπὲρ] add. *τοῦ* M_1
16 *προέσψαι* M_1
17 *φυλάττουσι* $M_{3,4}$
18 *αὐτοῖς*] *αὐτοὺς* M_2
21 *οὖν αὕτη*] *γὰρ αὕτη* $M_{3,4}$, *γὰρ αὕτι* M_1
ἥτης M_1
22 *χειραγωγῆ* M_1
23 *ἐπιγγελμένην* $M_{1,4}$
24 *γνῶς*] add. *ὦ* $M_{1,3,4}$
25 *ἔξωθεν* $M_{1,3,4}$
27 *υἱός σσου* M_1
ἐδιδάχθειν M_1
om. *τοῦ* $M_{1,3,4}$
29 om. *γὰρ* M_2
ὑπὸ τῶν χριστιανῶν τὰ M_1
30 *λεγόμενα*] add. *τε* M_2, *λεγώμενα* M_1
πραττόμενα] add. *εἰσιν ὦ βασιλεῦ* M_2
λαλοῦσι $M_{1,4}$
31 om. *τὰ* pr. $M_{1,2,3,4}$
112 1 *ὀδεύονται* M_4
προσρίσσονται ἑαυτοὺς $M_{1,3,4}$
3 om. *ὁ* pr. M_1
πρὸ M_4
om. *ὁ* sec. M_4
4 *ἀπαγορευθεὶς* M_1
6 *ἡμῖν* $M_{1,2,3,4}$ V plur.
om. *θεὸν* M_4
7 *ἵνα*] add. *κατα* $M_{1,3,4}$, (*κατάκρισιν* $M_4V_{12,54}$*)
τιμωρίας $M_{1,3,4}$, $V_{12,54}$*, *τιμωρίαν* M_2
8 *ἀνολέθρου* $M_{1,2,3,4}$

Der vorliegende Versuch einer Textrekonstruktion der Aristides-Apologie verdankt seine Entstehung einer Anregung des Herrn Prof. Dr. A. Harnack (Berlin), dem ich hiefür wie für manche Förderung nach Fertigstellung der Arbeit meinen aufrichtigsten Dank schulde. Ein nach Beginn derselben erschienener Aufsatz von Seeberg (in der Neuen Kirchl. Zeitschr. II. 935—66) machte ihre Fortsetzung nicht überflüssig, da er eine Rekonstruktionsprobe für nur einige der wichtigeren Kapp. der Apol. enthielt; aber er bestätigte mir im wesentlichen die Richtigkeit der von mir zuvor über das Gesamtverhältnis der Recenss. angestellten Erwägungen, die ich dann, unter möglichst eingehender Berücksichtigung der inzwischen weiterhin erschienenen Publikationen, in Hilgenfeld's Zeitschr. f. wissensch. Theol. (XXXVI², N. F. I. 1. p. 42—126. Zur Frage nach der ursprünglichen Textgestalt der Aristides-Apologie) ausgesprochen habe; ich glaubte dort sowohl die Möglichkeit einer vollständigen Textrekonstruktion betonen zu können wie die Begrenztheit dieser Möglichkeit andeuten zu müssen. Nimmt man einige Einzelheiten aus, in denen meine Ansicht danach noch eine Änderung erfahren hat, so kann jene Auseinandersetzung als die Grundlage für den vorliegenden Rekonstruktionsversuch angesehen werden.

Die Möglichkeit einer vollständigen Textrekonstruktion findet ihre Grenze an dem starken Auseinandergehen der Versionen nach Form und Inhalt; und zwar erstrecken sich die Differenzen der letzteren Kategorie sowohl auf die Komposition des ganzen Schriftstücks als auf die Erhaltung einzelner Sätze und Wörter. Doch da in den Recenss. zusammengenommen die Apol. vollständig erhalten sein wird und da die griech. Version für grössere Partien den ursprünglichen Wortlaut allem Anschein nach bewahrt hat, so schienen mir die mit dem vorliegenden Unternehmen verknüpften Gefahren beseitigt zu sein, wenn ich, bei dem Bestreben, ein einheitliches Gesamtbild der Apol. zu gewinnen, mein Hauptaugenmerk darauf richtete, das als ursprünglich Eruierbare von dem in dieser Hinsicht Unkontrollierbaren in äusserlich kenntlicher Weise zu scheiden, und dann für die letzteren Partien nach Analogie der Stücke, die m. E. in dem ursprünglichen Wortlaut erhalten sind, einen Rekonstruktionsversuch in griechischer Sprache (unter dem Texte) bei-

fügte. Zu dem Unkontrollierbaren rechne ich mehrere Sätze, bei denen die Differenzen der doppelten (dreifachen) Bezeugung nicht auszugleichen waren, sowie die nur von einer (nichtgriechischen) Version bezeugten Stücke, bei denen die überlieferte Form nach Umfang und innerer Anordnung nicht für unbedingt sicher gelten kann.

Wie *G* durch den neuverglichenen Text des „Barlaam und Joasaph", so ist *S* durch einen revidierten[1]) Text von Raabe's deutscher Übersetzung und *A* durch von Himpel's deutsche Übersetzung repräsentiert, deren Revision nach dem Grundtexte (cod. Venetus ed. Mech.) Herr Archidiakonus Karapet aus Edschmiatzin (z. Zt. in Leipzig) auf mein Ersuchen freundlichst für mich übernommen hat[2]). Der sonach verbesserten Übersetzung von A_1 sind die leichten Abweichungen der Conybeare'schen Übersetzung von A_2 (cod. Edschm.) auch in den Fällen beigefügt, wo möglicherweise thatsächliche Differenzen zwischen den beiden Grundtexten nicht vorliegen.

Eine mir durch das freundlichste Entgegenkommen des Herrn Prof. U. von Wilamowitz-Moellendorff (Göttingen) ermöglichte und unter Berücksichtigung der Parallelrecensionen sowie meines Rekonstruktionsversuchs vollzogene gemeinsame Durchsicht eines Teiles des überlieferten griechischen Textes setzte mich in die Lage, jenem nachträglich in einzelnen Fällen einige ergänzende Wendungen beizufügen, wie sie mich veranlasst hat, die Grundsätze, welche ich mir für die Beurteilung des Verhältnisses der Verss. im mittleren Hauptteile der Schrift (c. 8—11) hatte massgebend sein lassen, hie und da nachzuprüfen[3]). Einige dem

1) Mehrere schon von Harris beigefügte zweifellos richtige Verbesserungen von Lesungen des cod. Syr. sind stillschweigend mit übernommen.

2) Es sei mir gestattet, sein (durch den Hinblick auf die Parallelverss. m. Wissens nicht beeinflusstes) Urteil über die Echtheit des am Schlusse des 2. Kap. stehenden rätselhaften und bisher stark angezweifelten Satzes hier anzuführen: — „Der Herausgeber [Mech.] hat sicher Unrecht, wenn er (in der Anm.) dies als ein Fragment aus anderer Schrift betrachtet. Der Verf. teilt offenbar das Universum unter 4 Gattungen der lebenden Wesen, wie er oben die Erde unter 4 Menschheitsstämme geteilt hatte."

3) Sofern (dadurch) einige Abweichungen zwischen der vorliegenden Textgestalt und einzelnen Aufstellungen meines oben erwähnten Aufsatzes

(echten) griechischen Texte beigefügte Konjekturen, deren Urheber (Wil) ich an ihrem Orte angegeben habe, können als unmittelbare Frucht jener Besprechung gelten.

Die von Harris-Robinson eingeführte Kapiteleinteilung ist bis auf leichte Änderungen einiger Kapitelanfänge (c. 13. 16) beibehalten.

Osterode (Harz), im April 1893.

E. H.

---

entstanden sind, sehe ich mich genötigt, sie hier in aller Kürze aufzuzählen. (Wo sich die nähere Begründung für diese Änderungen aus einer Betrachtung der vorliegenden Textgestalt von selbst ergiebt, unterlasse ich ihre Anführung). Es sind zu berichtigen: p. 76 A. 1 der erwähnten Abhdlg. 77 A. 3 cf. 103_{23-26}. 90 f. [Die p. 88 sub 2 a und b von *S* bezeugten Sätze sind doch wohl Bestandteile einer ursprünglichen Gedankenreihe, die, auf ihre Elemente zurückgeführt, einen Anschluss an das folgende nicht unmöglich macht]. 94 A. 2 [auch der betr. „Zwischensatz" wohl echt]. 98_{8} ff. [Die betr. Überschrift hat der Veranstalter des Sammelbandes doch vermutlich aus einer älteren, griechischen — cf. Eus. h. e. 4, 4, 1 — ihm bereits vorliegenden gebildet]. 102_{6-12}. [Die Wiedereinsetzung eines zweimaligen *κοινωνεῖ* nach *S* macht es wahrscheinlich, dass diese Version hier doch die ursprüngl. Fassung erhalten hat]. $_{13-16}$ [Auch hier giebt *S* einen guten Sinn; Kombinierung nicht notwendig]. $_{22-25}$. 103_{15} f. 104_{10} ff. $_{20}$ f. [Ob *ἀνθρώποις* oder *ἄνθρωπος*, ist fraglich]. (105_{4} ff.) 107_{22-25} cf. 114_{7} ff. [Die hier ausgesprochene „Schlussanwendung" bedarf der Einschränkung. Dem Syrer ist keine so weitgehende mythol. Kenntnis zuzutrauen, dass das Material der Zusätze in der Beschreibung der griech. Götter), die er vor *G* voraus hat, von ihm stammen könnte. Vielmehr muss *G* hier häufig gekürzt haben. Das Verfahren von *S* tritt sonach in ein nicht durchweg ungünstiges Licht, zumal wenn man hinzunimmt, dass sich dieser Übersetzer in der Wiedergabe einzelner Wörter (Partikeln, z. B. ⌐?, ⌐ etc. in der Regel entsprechend griechischem *δέ*, *γάρ* etc.) auch wieder der Genauigkeit befleissigt hat. Doch wird mit dieser Anerkennung der Thatbestand der p. 59 f. etc. aufgestellten Behauptungen nicht abgeschwächt]. 111_{19-21} und $_{10}$ [cf. T. and St. 108_{11}. Rbe. 1_{17}]. 112_{22} ff. 113_{1} ff. und A. 1 [Eine „Hinweisung auf die dreifache widernatürliche Verbindung von Menschen" liegt hier gar nicht vor; die Form von *S* erweckt den Anschein, als wäre in diesem Satze nicht von Göttern — zur Sache cf. Rbe. 75 f. — die Rede, dadurch, dass *S* in dem darauf folgenden Satze ein offenbar zu Grunde liegendes *τοὺς μὲν* (*τὰς δὲ*) mit „Und über ihre Götter sagen sie" wiedergegeben hat]. 114_{20} ff. [s. u. die Textkonjektur]. 115_{4-6} [Die Worte *δεινῶν ἔργων ἐργάτας* und *κατὰ μίμησιν τοῦ θεοῦ αὐτῶν* scheinen doch zusammenziehende Formeln von *G* zu sein]. 116_{3-6}. Mitte der Seite [Die betr. Konjektur überflüssig]. unten cf. 118_{9} ff. 117_{12} ff. [Das vollere Objekt erwünscht, wenn man den Satz von *G ἃ οὔτε κτλ.* festhalten will].

Erläuterungen zum Text.

1) Die ganze Breite der Seite nimmt ein, was entweder durch hinlängliche Übereinstimmung der Versionen oder aus anderen Gründen gesichert erscheint (meist *G*, in vielen Fällen *S*).

NB. Die dabei vorhandenen Diskrepanzen der betr. Version mit den Parallelversionen sind in der zu unterst stehenden Kolumne der Textanmerkungen aufgeführt.

2) Wo bei mangelnder Übereinstimmung der Versionen weder die eine noch die andere Form die Gewähr der Ursprünglichkeit bietet, sind die betr. Stücke nebeneinandergestellt. Die Überschriften der betr. Kolumnen weisen sie der Version zu, welcher sie entstammen.

NB. Für die Kapp. 3 ff. (p. 11 ff.) hat — beim alleinigen Vorhandensein von *G* und *S* — die links stehende Version die Präsumption grösserer Ursprünglichkeit für sich.

3) Gebührt in den aufgeführten Fällen einer andern Version als *G* der Vorrang, so ist für die betr. Partie ein Rekonstruktionsversuch in der Ursprache (unter dem Texte) beigegeben. Die demselben beigefügten Zeilenziffern zählen mit denen des oben stehenden Textes in einer Reihe!

4) Ist die Echtheit einer Stelle durch das gemeinsame Auftreten bei sämtlichen jeweilig erhaltenen Verss. gesichert, so sind die betr. Worte unterstrichen. Da in c. 1 u. 2 drei Verss. vorliegen, so ist die doppelte Bezeugung einer Stelle *(AS, AG, SG)* hier durch Punkte bezeichnet, die für c. 3 ff. in vereinzelten Fällen das alleinige Auftreten bei *S* bezeugen.

5) Wörter oder Sätze, deren Tilgung ich aus inneren oder äusseren Gründen für möglich halte, ohne sie deshalb mit Sicherheit als unecht bezeichnen zu können oder zu wollen, sind in [] eingeschlossen. (Bei einer mir notwendig erschienenen Umstellung zweier Sätze in c. 16 ist ihr ursprünglicher Platz durch entsprechende Klammern gekennzeichnet.)

In den Registern stammen

1) die mit * versehenen Wörter nicht aus der griechischen Recension, sondern sind der Rückübersetzung entnommen;

2) sind die mit † bezeichneten Wörter Hapaxlegomena oder selten auftretende Formen.

***A* (V. Arm.): Versio Armeniaca saec. V.**

A_1: codice Veneto a. 981 contenta

A_2: codice Edschmiazin. saec. XI. contenta

***S* (V. Syr.): Versio Syriaca (cod. Sinait. Syr. 16 saec. VI. dim. sec.)**

***G* (V. Gr.): Versio Graeca Vitae Barlaami et Josaphat**

A : cod. Paris. reg. 903 saec. XI.)

(W : „ „of Wisbech" — cf. supra p. V — saec. XI.)

(M : „ Oxoniensis „of Magdalen College" gr. 4 a. 1064

M_1 : „ Monacensis graec. 496 membr. in 4to, binis columnis scr. saec. XI. fol. 1 sqq.

(B : „ Paris. reg. 904 saec. XII.)

C : „ „ „ 1128 saec. XIV.)

(D : „ „ „ 907 saec. XIV.)

M_2 : „ Monac. graec. 41 Venetiis scr. a. 1550 fol. 342 sqq.

M_3 : „ „ „ 138 Romae scr. saec. XVI. fol. 101 sqq.

M_4 : „ „ „ 188 saec. XVI. fol. 1 sqq.

(P : „ Cantabrig. „of Pembroke College" saec. XVII.)

($V_{12,21,49,54,71,102}$: codd. Vindobon. graeci — cf. Schubart l. c. LXIII 52sqq.—)

* ante literas codicum mss. positum negat satis constare quid istis locis legatur

lat: versio Latina vetus Vitae Barl. et Jos.

TSt. : Texts and Studies. Contributions to biblical and patristic literature ed. J. A. Robinson. I 1 The Apology of Arist. edd. J. R. Harris & J. A. Robinson. Cambridge 1891

Bois : J. Fr. Boissonade, Anecdota graeca e codd. regiis. IV. Paris. 1832

Rob : J. A. Robinson (l. c.)

Wil : U. de Wilamowitz-Moellendorff

Rbe : R. Raabe, Die Apol. des Arist.: Texte u. Untersuchungen zur Gesch. d. altchristl. Litt. edd. von Gebhardt und Harnack. IX 1. Leipzig 1892

Sbg : Seeberg, Die Apol. des Arist.: Forschungen zur Gesch. des NTl. Kanons und der altkirchl. Litt. ed. Zahn. V 2. Erlgn. u. Leipzig 1893

ZwTh.: Zeitschr. f. wissenschaftl. Theologie ed. Hilgenfeld l. c. (supra p. XVI)

Sib. = Sibyllinische Weissagungen ed. Friedlieb

Praed. Petri: ed. Hilgenfeld, N.T. extra can. rec. IV² p. 56 sq.

Ps. Mel. = Apologia quae fertur esse Melitonis Syriace exstans ed. Cureton, Spicilegium Syriacum p. 41—51

Ps. Bard. = Bardesan. The Book of the Laws of Countries ed. Cureton l. c. p. 1—34

PP. app. GH = Patrum apostolicorum opp. ed. Gebhardt-Harnack (-Zahn). fasc. I² III (Lips. 1876/7)

Möller Kosm. = W. Möller, Gesch. der Kosmologie in der griechischen Kirche bis auf Origenes (Halle 1860)

⟨ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΠΕΡΙ ΘΕΟΣΕΒΕΙΑΣ⟩

⟨*Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τίτῳ ⟨Αἰλίῳ⟩ Ἀδριανῷ Ἀντωνείνῳ Σεβαστῷ Εὐσεβεῖ Μαρκιανὸς Ἀριστείδης φιλόσοφος Ἀθηναῖος.*⟩

1. *Ἐγώ, βασιλεῦ, προνοίᾳ θεοῦ ἦλθον εἰς τὸν κόσμον· καὶ θεωρήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν, ἥλιόν τε καὶ σελήνην καὶ τὰ λοιπά, ἐθαύμασα τὴν διακόσμησιν τούτων. ἰδὼν δὲ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πάντα, ὅτι κατὰ ἀνάγκην κινεῖται, συνῆκα τὸν κινοῦντα καὶ διακρατοῦντα εἶναι*

---

1 *Αἰλίῳ* add. Wil — 4 *καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν* MPV$_{54, 71}$, *καὶ γῆν καὶ* Bois, *γῆν τε καὶ* M$_1$, *γῆν καὶ* WM$_{2, 3, 4}$ — 5 *τε* Bois M$_4$P, om. WMM$_{1, 2, 3}$ —

[Ferner die Apologie, welche der Philosoph Aristides vor dem König Hadrian über die Verehrung Gottes gehalten hat *S*, *om. GA*].

1 sq. *Αὐτοκράτορι usque ad Ἀθηναῖος S* (*excepta voce Αἰλίῳ, pro Σεβ. Εὐσ.: σεβαστοῖς* [*καὶ*] *εὐμενέσι praebens et pro Ἀθηναῖος: Ἀθηναίων*), Imperatori Caesari Hadriano Aristides philosophus Atheniensis *A*, *om G.*

3 *προνοίᾳ GA*, Gnade *S* — *ἦλθον GS*, geschaffen . . . eingetreten *A*$_1$, was . . . created and fashioned man *A*$_2$ — *κόσμον GA*$_2$, diese(n) *add. SA*$_1$ — 4 *τὴν θάλασσαν GA*, die Meere *S* — 4 sq. *ἥλιόν τε καὶ σελήνην GA*, und gesehen hatte die Sonne *S* — 5 *τὰ λοιπά G*, die übrigen Herrichtungen *S*, die Gestirne und alle Geschöpfe *A* — *ἐθαύμασα GS*, überkam mich Bewunderung und Staunen *A* — 5 sq. *διακόσμησιν τούτων G*, Ausschmückung der Welt *S*, Bau dieser Ewigkeit [*vel* dieses Universum] *A*$_1$, eternal order thereof *A*$_2$ — *ἰδὼν δὲ G*, ich begriff aber *S*, Ich erkannte sodann klar [by reflection *A*$_2$] *A* (*antecepto illo συνῆκα*) — 6 sq. *κατὰ ἀνάγκην G*, und (unwiderstehliche) Kraft *add. A*, durch die Nötigung eines andern *S* — 7 *κινεῖται GS*, geführt und *praem. A* — 7 sq. *τὸν κινοῦντα u. a. θεόν G*, *καὶ διακρατοῦντα om. S* (*ante καὶ add.*: sie (*plur.*), *et post θεόν*: der in ihnen verdeckt und vor ihnen verborgen ist cf. Ps. Mel. 5$0_{29}$ sq.), (und) es giebt einen Gott, Leiter und Bildner von allem *A* —

θεόν· πᾶν γὰρ τὸ κινοῦν ἰσχυρότερον τοῦ κινουμένου καὶ τὸ
2 *διακρατοῦν ἰσχυρότερον τοῦ διακρατουμένου ἐστίν.*

Versio Graeca.

Αὐτὸν οὖν λέγω εἶναι θεὸν τὸν συστησάμενον τὰ πάντα καὶ διακρατοῦντα.

Versio Armeniaca.

Ihm aber [aber *om.* A_2] nachzuforschen, welcher der Fürsorger ist und alles leitet, scheint mir unerreichbar und über die Massen schwierig zu sein, und über ihn sich genaue Kunde zu verschaffen [speak A_2] ist unerreichbar [beyond compass of thought A_2] und unaussprechlich und bringt keinen Nutzen; denn unendlich und unergründlich [and imperceptible — *cf. T St. p.* 30 *a.* 2 — *add.* A_2] und unerreichbar für alle Geschöpfe ist seine Wesenheit. Das allein soll man jedoch [We can only A_2] wissen, dass er, der alle diese [diese *om.* A_2] Geschöpfe durch seine Fürsorge leitet: er ist der Herr

Versio Syriaca.

Und zu forschen über eben diesen Beweger von allem, in welcher Weise er ist, — denn das ist mir klar; denn er ist in seiner Natur unbegreiflich — und zu streiten über die Festigkeit seiner Regierung, dass ich sie ganz erfasste, nützt mir nicht, denn niemand kann sie vollständig erfassen.

Ich sage aber über jenen Beweger der Welt.

dass er (der) Gott

3 *Ἐξετάζειν δὲ τὸν συστησάμενον τὰ πάντα καὶ διακρατοῦντα ποῖός ἐστιν*
ὑπερβάλλειν μοι δοκεῖ τὴν κατάληψιν, καὶ περὶ αὐτοῦ διαλέγεσθαι
5 *. . . . ἀνωφελές· ἐστὶ γὰρ ἡ φύσις αὐτοῦ ἀόριστος καὶ ἀνεξέταστος καὶ*
ἀκατάληπτος [πᾶσι τοῖς γεγενημένοις]. Λέγω δὲ τὸν προνοοῦντα τῶν

3sqq. cf. Plat. Tim. 28 C (cuius loci verba ipsa a scriptoribus haud raro afferuntur, cf. Otto, corp. apol. I 1^2, 193 A. 9, Möller Kosm. 26 A. 2. 116 A. 2, Mangey ed. Philon., de monarch. 1, I 217 sub y).

1 sq. *πᾶν u. a. ἐστίν G*, denn der [that which A_2] Leitende ist mächtiger als das, was geleitet und bewegt wird *A*, und es ist bekannt, dass das Bewegende mächtiger ist als das, was bewegt wird *S*.

V. Gr.

V. Arm.

und Gott und Schöpfer von allem, welcher alle sichtbaren Dinge in seiner Wohlthat gebildet [ordered A_2] und dem Menschengeschlecht dargeboten [graciously bestowed A_2] hat. Darum [Now A_2] ziemt sich, ihm allein als Gott zu dienen und (ihn) zu verherrlichen und einander zu lieben wie sich selbst. So viel allein soll man [But ... can we A_2] inbezug auf Gott wissen, dass er von nirgends geworden ist [= seinen Ursprung genommen hat; A_2: generated] noch er sich selbst geschaffen hat und dass er von Niemandem [aught A_2] umfasst wird [= dass kein anderes Wesen ihm Grenzen stellt], sondern selbst alles umfasst. *Αὐτογενὲς εἶδος* und unsterbliche Weisheit, ist er [*om.* A_2] anfangslos und endlos, unvergänglich und unsterblich, vollkommen ist er und bedürfnislos und [while He A_2] erfüllt aller Be-

V. Syr.

von allem ist, welcher

alles um des Menschen willen gemacht hat. Und es ist mir klar, dass dies nützlich ist, dass man Gott fürchtet, den Menschen aber nicht bedrückt. Ich sage

aber: Gott ist nicht geboren, nicht gemacht,

ἄναρχον καὶ ἀΐδιον, ἀθάνατον καὶ ἀπροσδεῆ, ἀνώτερον πάντων τῶν παθῶν καὶ ἐλαττωμάτων,

eine beständige Natur, ohne Anfang und ohne Ende,

unsterblich, vollkommen und unfassbar. Vollkommen aber, wovon ich gesagt habe,

---

ὅλων εἶναι θεὸν πάντων τὸν ποιήσαντα τὰ πάντα χάριν τῶν ἀνθρώπων, καὶ συμφέρειν μοι δοκεῖ θεὸν σέβεσθαι, {ἄνθρωπον δὲ μὴ λυπεῖν. Λέγω δὲ θεὸν εἶναι ἀγένητον ἀποίητον αὐτογενὲς εἶδος ἄναρχον [ἀτελεύτητον] ἀΐδιον ἀθάνατον τέλειον ἀκατάληπτον· τέλειον δέ, ὅτι οὐδὲν ἔχει ἐλάτ- 1

V. Gr.

V. Arm.

dürfen [all wants A_2]. Er selbst bedarf nichts von irgend Jemandem [v. i. J. *om.* A_2], sondern giebt allen Bedürftigen und erfüllt (sie) [gives to and fulfils the needs of all A_2]. Er ist [In Himself *praem.* A_2] ohne Anfang, denn von allem, wovon ein Anfang ist, giebt es auch ein Ende [for He is beginning of everything whatever, and is perfect (?)A_2]. Er ist [In Himself *praem.* A_2] ohne Namen, denn Jegliches, was einen Namen trägt, ist von einem andern geschaffen und gemacht [fashioned . . and created A_2]. Farben und Formen [Colour and form A_2] hat er nicht, denn an welchem solches [colour and form A_2] sich findet, der [that . . ., unto whatsoever A_2] fällt unter Mass und Umgrenzung. Mannheit und Weibheit ist nicht an dieser Natur, denn an dem solche [that distinction A_2] ist, der [that . . ., in

V. Syr.

bedeutet, dass in ihm kein Mangel ist, und (dass) er nichts bedarf, alles aber seiner bedarf. Und dass ich gesagt habe, dass er ohne Anfang ist, bedeutet, dass alles, was einen Anfang hat, auch ein Ende hat; und das, was ein Ende hat, ist auflösbar. Er hat keinen Namen, denn alles, was einen Namen hat, ist Genosse der Kreatur. Er hat keine Gestalt, und auch keine Zusammensetzung der Glieder, denn was dieses besitzt, ist Genosse der gestalteten (Dinge). Er ist nicht männlich noch weiblich.

---

1 *τωμα οὐδὲ προσδεῖται οὐδενός, πάντα δὲ αὐτοῖ προσδεῖται· ἄναρχον δέ, ὅτι πᾶν τὸ ἔχον ἀρχὴν καὶ τέλος ἔχει, τὸ δὲ τέλος ἔχον διαλύεται· ὄνομα οὐκ ἔχει· πᾶν γὰρ τὸ ἔχον ὄνομα κοινωνεῖ τοῖς πεποιημένοις· οὔτε χρῶμα ἔχει οὔτε σχῆμα· τὸ γὰρ τούτων μετέχον κοινωνεῖ τοῖς πεπλασμένοις· οὔτε ἄρρην ἐστὶν οὔτε θῆλυς, ὅτι πάθεσιν ὑπόκειται ὁ τοιοῦ-*

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
	whatsoever A_2] fällt unter die Kategorie von Fehlern [is subject to particular passions A_2]. Er ist nicht umfasst unter dem Himmel, denn er übersteigt den Himmel und nicht ist der Himmel grösser als er, denn der Himmel und alles Geschaffene sind unter [in A_2] ihm zusammengefasst. Gegner und Widersacher ist ihm keiner; wenn Jemand als Gegner [to Him *add.* A_2] erfunden wird, so ist ersichtlich, dass er sein Genosse wird. Unbeweglich ist er, [and *add.* A_2] unermesslich und unaussprechlich, denn es giebt keinen Ort, von wo er anders wohin [whence or with which A_2] sich bewegte. Auch wird er nicht durch Mass [by being measured A_2] von irgend einer Seite umfasst und [or A_2] umschlossen, denn er ist es, welcher alles erfüllt und alles Sichtbare und Unsichtbare überragt.	Die Himmel umgrenzen ihn nicht, aber die Himmel und alles, was sichtbar und unsichtbar (ist), werden von ihm umgrenzt. Einen Gegner hat er nicht, denn niemand ist, der mächtiger (wäre) als er.
ὀργῆς τε καὶ	Zorn und Erbitterung besteht nicht in ihm, denn es giebt in ihm keine Ver-	Zorn und Grimm besitzt er nicht; giebt es doch nichts,

τος. οὐ συνέχουσιν αὐτὸν οἱ οὐρανοί, ἀλλ' οἱ οὐρανοὶ καὶ πάντα τὰ ὁρατὰ ὑπ' αὐτοῦ συνέχεται· ἀντίπαλον οὐκ ἔχει, οὐδεὶς γὰρ αὐτοῦ κραταιώτερος· [. . . . . .] *οὐ μετέχει ὀργῆς τε καὶ θυμοῦ,* [. . . . . .]

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
		was gegen ihn bestehen könnte. Irrtum und Vergesslichkeit ist nicht in seiner Natur, denn er ist völlig Weisheit und Einsicht,
λήθης καὶ ἀγνοίας καὶ τῶν λοιπῶν,	blendung, sondern er ist vollständig und durch und durch vernünftig,	

2 *δι' αὐτοῦ δὲ τὰ πάντα συνέστηκεν· οὐ χρήζει θυσίας καὶ σπονδῆς οὐδέ τινος πάντων τῶν φαινομένων, πάντες δὲ αὐτοῦ χρήζουσι.*

2. *Τούτων οὕτως εἰρημένων περὶ θεοῦ, καθὼς ἐμὲ ἐχώ-*
5 *ρησε περὶ αὐτοῦ λέγειν, ἤλθωμεν καὶ ἐπὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὅπως ἴδωμεν, τίνες αὐτῶν*

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
μετέχουσι τῆς ἀληθείας καὶ τίνες τῆς πλάνης.	sich zu den genannten Wahrheiten bekannt haben [are capable of receiving the truth of these	an der Wahrheit teilhaben, (an) derjenigen, von welcher wir ge-

1 *λήθης καὶ ἀγνοίας [καὶ τῶν λοιπῶν], ὅτι ὅλως .... νοῦς ἐστι,*
7 *μετέχουσι τῆς ἀληθείας τῆς εἰρημένης καὶ τίνες ἀπεπλανήθησαν.*

2 *σπονδῆς* Bois M_2, *libamine* lat, *σπονδὰς* $WM_{1,3,4}$ P, *σπονδῶν* M — 3 *τινος*] $M_{1,3,4}$ (*S*), *aliquo* lat, om. Bois MM_2P —

2 *δι' αὐτοῦ v. a. συνέστηκεν G*, was besteht *add. S*, [and A_2] deshalb hat er durch vielfältige Wunder und jegliche Güte alle [alle *om.* A_2] Geschöpfe [creation A_2] festgestellt [zurechtgemacht] *A* — 2 sq. *οὐ u. a. φαινομένων*, Er verlangt von niemand etwas *add. S* (*antea om. πάντων*), für ihn haben Opfer, [and *add.* A_2] Darbringungen und Geschenke [sacrifices A_2] und alles, was an den sichtbaren Geschöpfen [in the .. creation A_2] ist, keinen Nutzen *A* — 3 *πάντες u. a. χρήζουσι GS*, denn die Bedürfnisse aller erfüllt und befriedigt er, und er ist bedürfnislos und verherrlicht alle Zeit *A*.

4 sq. *Τούτων u. a. λέγειν GS* (*sed S pro τούτων οὕτως ... ἐμὲ praebet*: nun zu Euch von uns ...), Nun wurde mir von Gott [by the grace of God A_2; *Karapet mutata ratione verba disiungendi:* von der Gottesweisheit] gestattet, weise über ihn zu reden. So gut ich vermochte, habe ich gesprochen [I will speak A_2], ohne dass ich jedoch die volle [(yet not according to) the measure of the A_2] Unerforschlichkeit seiner Grösse erreichen könnte: [but *add.* A_2] allein im Glauben verherrlichend bete ich ihn an *A* — 5 *καὶ G*, nunmehr *AS* — *τὸ ἀνθρώπινον γένος GSA*$_2$, d. Menschenvölker A_1 — 6 *ἴδωμεν GA*, *εἰδῶμεν S* — *αὐτῶν GS*, *om. A* —

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
	sayings A_2] und welche sich in der Irre befinden.	sprochen haben, und welche von ihr abirren.

Φανερὸν γάρ ἐστιν ἡμῖν, ὦ βασιλεῦ, ὅτι τέτταρα γένη 1
εἰσὶν ἀνθρώπων ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ· βάρβαροί τε καὶ Ἕλληνες, Ἰουδαῖοι καὶ Χριστιανοί.

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
	Die Heiden u. Barbaren nun [But A_2] leiten ihr Geschlecht von Beeles ab	Die Barbaren nun rechnen den Anfang der Art (*γένος*) ihrer Religion von
	und von Kronos [and *add.* A_2] von Eerr und von ihren vielen anderen Göttern. Die Griechen aber	Kronos und von Rhea und ihren übrigen Göttern an; die Griechen aber
	nennen Zeus, das ist Dios, und leiten ihr Geschlecht von Helenos und Xuthos	von Hellen, von dem gesagt wird, dass er von Dios abstammt. Von Hellen aber stammte ab Aiolos und Xuthos,
	und nach einander von Hellas,	das übrige Hellas [ܗܠܐ, *quod Nestle*

Οἱ μὲν οὖν βάρβαροι γενεαλογοῦνται ἀπὸ Βήλου καὶ Κρόνου καὶ Ῥέας 4
καὶ τῶν λοιπῶν θεῶν αὐτῶν· οἱ δὲ Ἕλληνες ἀπὸ Ἕλληνος τοῦ λεγομένου εἶναι Διός, Ἕλληνος δ' ἀπόγονοι Αἴολος καὶ Ξοῦθος, τὸ δὲ λοιπὸν τῆς

2 *ἀνθρώπων* Bois $M_{2,4}$ P (*SA*), om. WM$M_{1,3}$ lat —

1 *γὰρ G, om. SA* — *ἡμῖν* GA_1 (A_2 *vacat, cf. TSt.* 32 *annot.* 1), Euch *S* — *τέτταρα SA, τρία G* — 1 sq. *γένη . . ἀνθρώπων GS*, Stämme der Menschengeschlechter *A* — 2 *ἐν u. a. κόσμῳ GS, om. A* — 2sq. *βάρβαροι u. a. Χριστιανοί S*, das sind: die Barbaren, und die da Griechen (heissen) und andere Juden und es giebt (solche), welche Christen sind *A*, *ὧν εἰσιν οἱ τῶν παρ' ὑμῖν λεγομένων θεῶν προσκυνηταὶ καὶ Ἰουδαῖοι καὶ Χριστιανοί G, addens: αὐτοὶ δὲ πάλιν οἱ τοὺς πολλοὺς σεβόμενοι θεοὺς εἰς τρία διαιροῦνται γένη, Χαλδαίους τε καὶ Ἕλληνας καὶ Αἰγυπτίους· οὗτοι γὰρ γεγόνασιν ἀρχηγοὶ καὶ διδάσκαλοι τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι τῆς τῶν πολυωνύμων θεῶν λατρείας καὶ προσκυνήσεως (deinde ceteris argumentis omissis vel ad seriorem locum* — c. (14). 15 — *reservatis pergit afferre ea quae ineunte capite 3 sequuntur*).

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
		l. c. recte coniecit sic interpretandum, cf. versionem A] aber von Inachos und von Phoroneus, zuletzt aber von Danaos dem Aegypter und von Kadmos und von Dionysos. — Die Juden aber rechnen den Anfang ihres Geschlechts von Abraham, welcher den Isaak zeugte, von dem Jakob gezeugt wurde, welcher seinerseits zwölf Söhne zeugte, die von Syrien in Aegypten wohnen gemacht wurden. Und daselbst wurden sie das Geschlecht der Hebräer genannt von ihrem Gesetzgeber, zuletzt aber wurden sie Juden genannt.
	Inachos und Phoroneus und zuletzt auch von Danaos dem Aegypter und von Kadmos dem Sidonier und Dionysos dem Thebäer. — Die Juden sodann [But A_2] leiten ihr	
. . . . .		
τοῦ Ἀβραὰμ ὄντες ἀπόγονοι καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ παρῴ-	Geschlecht von Abraham ab, und Abrahams Sohn nennen sie (den) Isaak und Isaaks (Sohn den) Jakob und Jakobs die Zwölfe, welche aus Syrien [from Assyria A_2] nach	
κησαν εἰς Αἴγυπτον . . . . . τοῦ	Aegypten auswanderten und von da an [there A_2] von ihrem Gesetzgeber Geschlechter der Hebräer genannt wurden, und in	
νομοθέτου αὐτῶν (*G* c. 14). . . .	das Land der Geschenke [of recompence A_2] gekommen, nannte man sie Geschlechter der Juden.	

1 Ἑλλάδος ἀπὸ Ἰνάχου καὶ Φορωνέως, τέλος δὲ καὶ ἀπὸ Δαναοῦ Αἰγυπτίου καὶ Κάδμου Σιδονίου καὶ Διονύσου Θηβαίου.

Οἱ δὲ Ἰουδαῖοι γενεαλογοῦνται ἀπὸ Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ καὶ [τῶν] δώδεκα υἱῶν αὐτοῦ, οἳ παρῴκησαν ἐκ Συρίας εἰς Αἴγυπτον
5 κἀκεῖ ἐκλήθησαν τὸ γένος τῶν Ἑβραίων ὑπὸ τοῦ νομοθέτου αὐτῶν, ὕστερον δὲ Ἰουδαῖοι ἐκλήθησαν.

3 καὶ Ἰσαὰκ] *ἰσαάκ τε* $M_{1,2,3,4}$ P, *καὶ ἰσαάκ τε* Bois —

Οἱ δὲ Χριστιανοὶ γενεαλογοῦνται ἀπὸ [τοῦ κυρίου] Ἰησοῦ Χριστοῦ· οὗτος δὲ [ὁ] υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου 2

V. Gr.

ὁμολογεῖται ἐν πνεύματι ἁγίῳ ἀπ᾽ οὐρανοῦ καταβὰς διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων· καὶ ἐκ παρθένου ἁγίας γεννηθεὶς ἀσπόρως τε καὶ ἀφθόρως σάρκα ἀνέλαβε καὶ ἀνεφάνη ἀνθρώποις, ὅπως ἐκ τῆς πολυθέου πλάνης αὐτοὺς ἀνακαλέσηται. | καὶ τελέσας τὴν θαυμαστὴν αὐτοῦ οἰκονομίαν διὰ σταυροῦ θανάτου ἐγεύσατο ἑκουσίᾳ βουλῇ κατ᾽ οἰκονομίαν μεγάλην, μετὰ δὲ τρεῖς ἡμέρας ἀνεβίω καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀνῆλθεν. οὗ τὸ κλέος τῆς

V. Arm.

ist, welcher [der Sohn] durch [of A_2] den heiligen Geist geoffenbart worden ist, indem er [indem er *om.* A_2] vom Himmel herniederstieg und von einer hebräischen Jungfrau geboren(wurde,)sich Fleisch von der Jungfrau nahm u. sich in der menschlichen Natur offenbarte der Sohn Gottes, | der die ganze Welt durch seine lebenschaffende Predigt für seine verheissungsvollen Güter [to His eternal goodness A_2] fischte [= gewann; sought to win A_2].

Er war [is A_2] es, der dem Fleische nach aus dem Volk [race A_2] der Hebräer aus der Gottesgebärerin [θεοτόκ.] (der) Jungfrau Mariam geboren wurde. Er wählte

V. Syr.

(wird . . .) genannt, und es wird gesagt, dass Gott vom Himmel herabgestiegen ist und von einer hebräischen Jungfrau Fleisch annahm und anzog, und (dass) in einer Menschentochter der Sohn Gottes wohnte. | Dieses ist zu lernen aus jenem Evangelium, welches seit kurzer Zeit, (wie) bei ihnen erzählt wird, [dass es] verkündigt worden ist, dessen Kraft auch ihr, wenn ihr darin lesen werdet, erfassen werdet. Dieser Jesus also wurde vom Stamme der Hebräer geboren. Er hatte aber zwölf

καλεῖται . . . [ἐν πνεύματι ἁγίῳ] ἀπ᾽ οὐρανοῦ καταβὰς καὶ ἐξ Ἑβραΐδος παρθένου γεννηθεὶς σάρκα ἀνέλαβε καὶ ἀνεφάνη ἀνθρωπο[ι]ς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, οὗ τὴν ἐξουσίαν ἐκ τῆς παρ᾽ αὐτοῖς καλουμένης εὐαγγελικῆς γραφῆς ἔξεστί σοι γνῶναι, βασιλεῦ, ἐὰν ἐντύχῃς. οὗτος οὖν [ὁ Ἰησοῦς] ἀπὸ τοῦ φύλου τῶν Ἑβραίων ἐγεννήθη· ἔσχε δὲ δώδεκα 3 5

6 ἐντύχοις $M_{3,4}$*, εὐτύχῃς $V_{12,102}$, τύχῃς $V_{71,54}$ W*, τύχεις M_1 —

1 δὲ *GA*, nun *S* — γενεαλογοῦνται *GA*, rechnen den Anfang ihrer Religion *S* — τοῦ κυρίου *GA*, *om. S* — 2 δὲ *G*, *om. A*, und *S* —

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
παρουσίας ἐκ τῆς παρ' αὐτοῖς καλουμένης εὐαγγελικῆς ἁγίας γραφῆς ἔξεστί σοι γνῶναι, βασιλεῦ, ἐὰν ἐντύχῃς. οὗτος δώδεκα ἔσχε μαθητάς,	die zwölf Apostel [disciples A_2] aus und lehrte die ganze Welt durch seine heilsmittlerische, lichtspendende Wahrheit. Und er wurde von den Juden ans Kreuz genagelt,	Schüler, damit sein wunderbarer /*Rbe 3, annot. 3*/ Heilsplan vollendet würde. Derselbe wurde von den Juden durchbohrt
οἳ μετὰ τὴν ἐν οὐρανοῖς ἄνοδον αὐτοῦ ἐξῆλθον εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς οἰκουμένης καὶ ἐδίδαξαν τὴν ἐκείνου μεγαλωσύνην· καθάπερ εἷς ἐξ αὐτῶν τὰς καθ' ἡμᾶς περιῆλθε χώρας τὸ δόγμα κηρύττων τῆς ἀληθείας. ὅθεν οἱ εἰσέτι διακονοῦντες τῇ δικαιοσύνῃ τοῦ κηρύγματος αὐτῶν καλοῦνται Χριστιανοί.	und auferstanden von den Toten [Who rose . . . and A_2] fuhr er zum Himmel auf.	und starb und wurde begraben, und sie erzählen, dass er nach drei Tagen auferstand und zum Himmel aufstieg.
	Da [and A_2] sandte er die Apostel [His disciples A_2] in die ganze Welt	Und dann sind diese zwölf Jünger ausgegangen in die bekannten Teile der Welt und lehrten
	und unterrichtete alle durch göttlicher Herrlichkeit und hoher Weisheit volle Wunder, deren [Their A_2] Predigt bis jetzt blüht und Früchte bringt und die ganze Welt zur Erleuchtung [to receive the light A_2] aufruft.	von seiner Grösse in aller Demut und Würde. Und deshalb werden auch diejenigen, welche heute an jene Predigt glauben,
	Dieses sind die vier Geschlechter, welche wir	Christen genannt, welche bekannt [= in gutem Rufe] sind. Es giebt also vier

1 μαθητάς, καὶ τελέσας τὴν θαυμαστὴν αὐτοῦ οἰκονομίαν ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων [σταυρῷ] προσηλώθη. . . . μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀνεβίω καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀνῆλθεν. . . οἱ δώδεκα μαθηταὶ ἐξῆλθον εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς οἰκουμένης καὶ ἐδίδαξαν τὴν ἐκείνου μεγαλοσύνην μετὰ πάσης πραότητος καὶ ἐπιεικείας· ὅθεν οἱ εἰσέτι προσέχοντες τῷ κηρύγματι αὐτῶν καλοῦνται Χριστιανοί [, οὓς πάντες γνωρίζουσιν].

4 μεγαλοσύνην W*M$_1$ P, μεγαλωσύνην cett. mss. —

V. Gr.	V. Arm.	V. Syr.
	dir vor Augen gestellt haben, o König: die Barbaren, die Griechen, die Juden und die Christen. [But A_2] dem Göttlichen wurde das Geistige zu teil, [and *add.* A_2] den Engeln das Feurige, [and *add.* A_2] den Dämonen das Wässrige und dem Menschengeschlecht die Erde.	Klassen (*γένη*) von Menschen, wie ich vorher gesagt habe: Barbaren und Griechen, Juden und Christen. Gott also dient der Wind und den Engeln das Feuer, den Dämonen aber das Wasser und den Menschen die Erde.

3. *Ἴδωμεν οὖν, τίνες τούτων μετέχουσι τῆς ἀληθείας καὶ τίνες τῆς πλάνης.*

Οἱ μὲν γὰρ βάρβαροι, μὴ εἰδότες θεόν, ἐπλανήθησαν ὀπίσω τῶν στοιχείων καὶ ἤρξαντο σέβεσθαι τὴν κτίσιν παρὰ τὸν κτίσαντα αὐτούς· ὧν καὶ μορφώματά τινα ποιήσαντες [ὠνόμασαν ἐκτύπωμα τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης, ἡλίου τε καὶ σελήνης καὶ τῶν λοιπῶν στοιχείων ἢ φωστήρων,] καὶ συγκλείσαντες ναοῖς προσκυνοῦσι θεοὺς κα-

---

Εἰσὶν οὖν τέτταρα γένη ἀνθρώπων, βασιλεῦ, ὡς προεῖπον· βάρβαροί τε καὶ Ἕλληνες, Ἰουδαῖοι καὶ Χριστιανοί.

*Θεῷ οὖν προσήκει τὸ πνεῦμα, ἀγγέλοις δὲ τὸ πῦρ, δαίμοσι δὲ τὸ ὕδωρ, ἀνθρώποις δὲ ἡ γῆ.)**

---

3 sq. cf. Plat. Tim. 40 (Wil) 8 sq. Rom. 1, 25

10 *ἐκτύπωμα* $MM_{1,2,4}$ PVomn., *figuram* lat, *ἐκτύπομα* M_3, *ἐκτυπώματα* Bois W —

5 *Ἴδωμεν G*, begreifen *S (praem.* Wir wollen nun mit den Barbaren beginnen und der Reihe nach zu den übrigen Völkern kommen, damit) — *ἀληθείας G*, über Gott *add. S* — 6 *τίνες G*, von ihnen *add. S*.

7 *γὰρ G*, nun *S* — *βάρβαροι S*, *Χαλδαῖοι G* — 8 *ὀπίσω G*, durch *S* — *τὴν κτίσιν παρὰ G*, die Geschöpfe an Stelle *S* — 9 *ὧν καὶ G*, und eben deshalb *S* — *τινα G*, *om. S* — 10 sqq. *ὠνόμασαν u. a. φωστήρων G*, *om. S* — 12 *προσκυνοῦσι G*, siehe *praem. S* — 12 sq. *θεοὺς καλοῦντες G*, *om. S* —

*) *i. e.* „Christianorum caelum est, Iudaeorum ignis, barbarorum mare, Graecorum imperium terrae“ (*Wil*); *cf. supra* XVII *a.* 1. *ZwTh.* 81 *sq.*

λοῦντες, οὓς καὶ τηροῦσιν ἀσφαλῶς, ἵνα μὴ κλαπῶσιν ὑπὸ λῃστῶν, καὶ οὐ συνῆκαν ὅτι πᾶν τὸ τηροῦν μεῖζον τοῦ τηρουμένου ἐστὶ καὶ ὁ ποιῶν μείζων ἐστὶ τοῦ ποιουμένου. εἰ γὰρ ἀδυνατοῦσιν οἱ θεοὶ αὐτῶν περὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας, πῶς ἄλλοις σωτηρίαν χαρίσονται; πλάνην οὖν μεγάλην ἐπλανήθησαν οἱ βάρβαροι σεβόμενοι ἀγάλματα νεκρὰ καὶ ἀνωφελῆ. καὶ θαυμάζειν μοι ἐπέρχεται, ὦ βασιλεῦ, πῶς οἱ λεγόμενοι φιλόσοφοι αὐτῶν οὐδ' ὅλως συνῆκαν ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα φθαρτά ἐστιν. εἰ δὲ τὰ στοιχεῖα φθαρτά ἐστι καὶ ὑποτασσόμενα κατὰ ἀνάγκην, πῶς εἰσὶ θεοί; εἰ δὲ τὰ στοιχεῖα οὐκ εἰσὶ θεοί, πῶς τὰ ἀγάλματα, ἃ γέγονεν εἰς τιμὴν αὐτῶν, θεοὶ ὑπάρχουσιν;

4. Ἔλθωμεν οὖν, ὦ βασιλεῦ, ἐπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ὅπως ἀποδείξωμεν περὶ αὐτῶν ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοί, ἀλλὰ φθαρτὰ καὶ ἀλλοιούμενα,

V. Syr.	V. Gr.
welches nach dem Gleichnis des Menschen ist. Gott aber	ἐκ τοῦ μὴ ὄντος παραχθέντα προστάγματι τοῦ ὄντως θεοῦ. ὃς

15 ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου ὑπάρχοντα· ὁ δὲ θεός

15 (Rom. 1, 23)

8 sq. om. φθαρτά ἐστιν. εἰ δὲ τὰ στοιχεῖα $WM_{1,2,3,4}$ —

1 οὓς καὶ *G*, indem . . sie *S* — ἀσφαλῶς *G*, mit grosser Sorgfalt *S* — ἵνα *G*, ihre Götter *add. S* — 2 συνῆκαν *G*, die Barbaren *add. S* — 3 γὰρ *G*, es nun (ist), dass *S* — 5 ἄλλοις *G*, den Menschen *S* — 6 βάρβαροι *S*, Χαλδαῖοι *G* — καὶ ἀνωφελῆ *G*, welche für sie ohne Nutzen sind *S* — 7 λεγόμενοι *G*, *om. S* — 8 οὐδ' ὅλως *G*, auch [sie] geirrt und die Bilder Götter genannt haben (*cf. illud* θεοὺς καλοῦντες *supra occurrens*), welche zur Ehre der Elemente gemacht worden sind, und (dass) die Weisen nicht *S* — 9 ἐστιν *G*, und auflösbar. Denn wenn (auch nur) ein kleiner Teil von dem Element aufgelöst oder zerstört wird, so wird es ganz aufgelöst und zerstört *add. S* — δὲ *G*, also *S* (*add.* diese) — φθαρτά *G*, aufgelöst und zerstört *S* — κατὰ ἀνάγκην *G*, einem andern, das härter ist, als sie *add. S* — 10 πῶς pr. *u. a.* στοιχεῖα *G*, und sie ihrer Natur nach *S* — 11 θεοὶ ὑπάρχουσιν *G*, nennen sie denn Gott *S* (*add.* Gross ist also der Irrtum, welchen ihre Philosophen über ihre Anhänger gebracht haben).

13 sq. φθαρτὰ κ. ἀ. *G*, ein zerstörbares u. w. Geschöpf *S* —

ἐστιν ἄφθαρτός τε καὶ ἀναλλοίωτος καὶ ἀόρατος· αὐτὸς δὲ πάντα ὁρᾷ καὶ καθὼς βούλεται ἀλλοιοῖ καὶ μεταβάλλει. τί οὖν λέγω περὶ τῶν στοιχείων;

Οἱ νομίζοντες τὸν οὐρανὸν εἶναι θεὸν πλανῶνται. ὁρῶμεν γὰρ αὐτὸν τρεπόμενον καὶ κατὰ ἀνάγκην κινούμενον καὶ ἐκ πολλῶν συνεστῶτα· διὸ καὶ κόσμος καλεῖται. κόσμος δὲ κατασκευή ἐστί τινος τεχνίτου· τὸ κατασκευασθὲν δὲ ἀρχὴν καὶ τέλος ἔχει. κινεῖται δὲ ὁ οὐρανὸς κατὰ ἀνάγκην σὺν τοῖς αὐτοῦ φωστῆρσι· τὰ γὰρ ἄστρα τάξει καὶ διαστήματι φερόμενα ἀπὸ σημείου εἰς σημεῖον, οἱ μὲν δύνουσιν, οἱ δὲ ἀνατέλλουσι, καὶ κατὰ καιροὺς πορείαν ποιοῦνται τοῦ ἀποτελεῖν θέρη καὶ χειμῶνας, καθὰ ἐπιτέτακται αὐτοῖς παρὰ τοῦ θεοῦ, καὶ οὐ παραβαίνουσι τοὺς ἰδίους ὅρους κατὰ ἀπαραίτητον φύσεως ἀνάγκην [σὺν τῷ οὐρανίῳ κόσμῳ]. ὅθεν φανερόν ἐστι μὴ εἶναι τὸν οὐρανὸν θεόν, ἀλλ' ἔργον θεοῦ.

Οἱ δὲ νομίζοντες τὴν γῆν εἶναι θεὰν ἐπλανήθησαν. ὁρῶμεν γὰρ αὐτὴν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὑβριζομένην καὶ κατακυριευομένην, σκαπτομένην καὶ φυρουμένην καὶ ἄχρηστον γινομένην. ἐὰν γὰρ ὀπτηθῇ, γίνεται νεκρά· ἐκ γὰρ τοῦ ὀστράκου φύεται οὐδέν. ἔτι δὲ καὶ ἐὰν ἐπὶ πλέον βραχῇ, φθείρεται καὶ αὐτὴ καὶ οἱ καρποὶ αὐτῆς. καταπατεῖται δὲ ὑπό τε ἀνθρώπων καὶ τῶν λοιπῶν ζώων, αἵμασι φονευομένων μιαίνεται, διορύσσεται, γεμίζεται, νεκρῶν θήκη γίνεται σωμάτων.

---

6 om. καὶ WM_2 P lat (in $M_{1,3,4}$ vel plura desunt) — 8 αὐτοῦ] ἑαυτοῦ $WM_{1,3,4}$ P — 12 καθὰ] καθ' ὃ WM_2, καθὼς $M_{1,3}$ — 18 φυρουμένην WP, φρουρουμένην MC, φυρομένην Bois $M_{1,2,3,4}$ — 19 ἐκ γὰρ] καθότι ἐκ $WM_{1,2,3,4}$ — 23 γεμίζεται om. Bois, γεμίζεται, νεκρῶν θήκη $M_{1,3}$, γε-

1 . . δὲ *G*, während . . *S* — 2 καθὼς βούλεται *G*, *om.* — 2sq. τί u. a. στοιχείων *G*, *om. S*.

4—15 *G*, *om. S* (*exceptis verbis quae linea subsignavimus; cf. versionem S in capite quod de homine est*).

16 δὲ *G*, nun *S* — θεὰν *G*, Gott *S* (*add.* schon) — ὁρῶμεν *G*, *om. S* — 17 γὰρ *G*, indem *S* — ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων *G*, *om. S* — 17sq. ὑβριζ. καὶ κατακυριευομένην *G*, zerschnitten und bepflanzt (σχιζομένην καὶ καταφυτευομένην?) *S* (*add.* und) — 18 φυρουμένην *G*, indem sie den Unrat des Schmutzes der Menschen und der wilden Tiere und des Viehs aufnimmt *S* — καὶ sec. *G*, zuweilen *add. S* — 20 ἔτι δὲ καὶ *G*, Und wiederum *S* — πλέον *G*, *om. S* — 21 . . δὲ *G*, und siehe . . *S* — τῶν λοιπῶν ζώων *G*. d. Vieh, und *S* — 22 αἵμασι *G*, des Blutes *S* — διορ. *G*, und *praem. S* — 23 γεμίζεται νεκρῶν *G*, und mit Toten angefüllt und *S* —

V. Gr.

τούτων οὕτως ὄντων οὐκ ἐν-
2 δέχεται τὴν γῆν

V. Syr.

Das ist unmöglich, dass jene [heilige und geehrte und] glückselige und unzerstörbare Natur eins von diesen zulässt. Und hieraus ist [uns] klar [geworden], dass die Erde nicht

3 εἶναι θεάν, ἀλλ' ἔργον θεοῦ εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων.

5. Οἱ δὲ νομίζοντες τὸ ὕδωρ εἶναι θεὸν ἐπλανήθησαν. καὶ
5 αὐτὸ γὰρ εἰς χρῆσιν τῶν ἀνθρώπων γέγονε καὶ κατακυριεύεται ὑπ' αὐτῶν, μιαίνεται καὶ φθείρεται καὶ ἀλλοιοῦται ἑψούμενον καὶ ἀλλασσόμενον χρώμασι καὶ ὑπὸ τοῦ κρύους πηγνύμενον καὶ αἵμασι μολυνόμενον καὶ [durch den Zwang der Leitungen (ἀγωγαί) in Gärten und in andere Orte] εἰς πάντων τῶν ἀκα-
10 θάρτων πλύσιν ἀγόμενον. διὸ ἀδύνατον τὸ ὕδωρ εἶναι θεόν. ἀλλ' ἔργον θεοῦ.

Οἱ δὲ νομίζοντες τὸ πῦρ εἶναι θεὸν πλανῶνται. τὸ γὰρ

(S sq.) [ἀνάγκῃ δι' ἀγωγῶν εἰς κήπους καὶ ἄλλους τόπους (cf. Rbe 36.]

μίζεται, νεκρωνθήκη M_2 (.. νεκρωθήκη P), γεμίζεται, νεκρῶν θήκην M_4, γεμίζεται νεκρῶν. θήκη Rob — 5 om. τῶν $WM_{1,2,3,4}$ P — 6 ἑψούμενον W $MM_{1,2,3}$ P, ὑψούμενον M_4 — 12 sq. τὸ γὰρ πῦρ ἐγένετο εἰς χρῆσιν] καὶ αὐτὸ γὰρ εἰς χρῆσιν ἐγένετο Bois V_{21} (*S*) —

3 θεάν *G*, Gott *S* — ἔργον *G*, Geschöpf *S* — εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων *G*, *om. S*.

4 δὲ *G*, Und auf dieselbe Art wiederum *S* — 4 sq. καὶ αὐτὸ *G*. das Wasser *S* — 5 sq. τῶν ἀνθρ. . . . ὑπ' αὐτῶν *G*, des Menschen . . . ihm *S* (*add.*: auf viele Weisen) — 6 μιαίνεται *G*, denn es verändert sich und *praem. S* — ἀλλοιοῦται *G*, lässt seine Natur untergehen *S* (*add.*: indem es zugleich mit vielen Dingen) — 8 αἵμασι μολυνόμενον *G*, mit dem Schmutz der Menschen und Tiere und dem Blut der Getöteten vermischt und vermengt *S* — 8 sqq. καὶ *u. a.* ἀγόμενον *G* (*om.*: durch *u. a.* Orte), Und von Künstlern wird es gezwungen, durch den Zwang der Leitungen zu fliessen und sich (vorwärts) treiben zu lassen ohne seinen Willen und einzutreten in die Gärten und in andere Orte, damit es sammle und fortschaffe den Unrat der Menschen und abwasche jegliche Unreinheit und befriedige den Bedarf des Menschen an ihm *S* — 11 ἀλλ' *G*, es ist *add. S* — θεοῦ *G*, und ein Teil der Welt *add. S*.

12 δὲ *G*, Und so auch *S* — πλανῶνται *G*, nicht wenig *add. S* — 12 sq. τὸ γὰρ πῦρ *G*, καὶ αὐτὸ γὰρ *S* —

πῦρ ἐγένετο εἰς χρῆσιν ἀνθρώπων καὶ κατακυριεύεται ὑπ' αὐτῶν περιφερόμενον ἐκ τόπου εἰς τόπον εἰς ἕψησιν καὶ ὄπτησιν παντοδαπῶν κρεῶν, ἔτι δὲ καὶ νεκρῶν σωμάτων· φθείρεται δὲ καὶ κατὰ πολλοὺς τρόπους ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων σβεννύμενον. διὸ οὐκ ἐνδέχεται τὸ πῦρ εἶναι θεόν, ἀλλ' ἔργον θεοῦ.

Οἱ δὲ νομίζοντες τὴν τῶν ἀνέμων πνοὴν εἶναι θεὰν πλανῶνται. φανερὸν γάρ ἐστιν ὅτι δουλεύει ἑτέρῳ καὶ χάριν τῶν ἀνθρώπων κατεσκεύασται ὑπὸ τοῦ θεοῦ πρὸς μεταγωγὴν πλοίων καὶ συγκομιδὰς τῶν σιτικῶν καὶ εἰς λοιπὰς αὐτῶν χρείας· αὔξει τε καὶ λήγει κατ' ἐπιταγὴν θεοῦ. διὸ οὐ νενόμισται τὴν τῶν ἀνέμων πνοὴν εἶναι θεάν, ἀλλ' ἔργον θεοῦ.

6. Οἱ δὲ νομίζοντες τὸν ἥλιον εἶναι θεὸν πλανῶνται.

---

4 om. *καὶ* $WM_{1,2,3,4}$ — 7 *ἑτέρῳ*] *ἑτέροις* $M_{1,3,4}$, *θεῷ* C — 9 *σιτικῶν* $V_{21,54}$, al., *σιτίων* Bois $M_{1,3,4}$ —

---

1 *καὶ G*, auf viele Weisen *add. S* — 2 sq. *περιφερόμενον u. a. σωμάτων G*, zum Kochen [*cf. Rbe* 6 *annot.* 1] von Speisen und zur Herstellung [*cf. TSt.* 57 *ad*] 10. *Rbe* 6 *annot.* 2] gegossener Gegenstände und der übrigen (Dinge), deren Eure Majestät kundig ist *S* — 3 sq. *φθείρεται u. a. σβεννύμενον G*, indem eben dasselbe auf viele Weisen ausgelöscht und zum Verschwinden gebracht wird *S* — 5 *διὸ u. a. θεοῦ G, om. S.*

6 *θεὰν G*, Gott *S* (*add.*: auch diese) — 7 *γὰρ G*, Und das . . uns *S* — *δουλεύει G*, jene Winde . . unterworfen sind *S*, *addens:* indem ihr Wehen bald wächst und bald abnimmt und aufhört nach dem Befehl dessen, welcher sie beherrscht — *καὶ G*, denn *S* — 7 sq. *τῶν ἀνθρώπων G*, des Menschen *S* — 8 sqq. *πρὸς u. a. χρείας G*, um zu befriedigen das Bedürfniss der Bäume und der Früchte und der Saaten, und um Schiffe auf dem Meere fortzuführen, diejenigen, welche den Menschen den Bedarf und Dinge bringen von da, wo sie vorhanden sind, dahin, wo sie nicht vorhanden sind, und um die Teile der Welt zu regieren(?) *S* — 10 *αὔξει u. a. ἐπιταγὴν θεοῦ G*, Eben dieses schafft zu Zeiten, indem es wächst und indem es abnimmt, an der einen Stelle Nutzen und an der andern Schaden nach dem Wink des Lenkers *S*, *add.*: Und selbst die Menschen vermögen durch bekannte Instrumente es einzufangen und einzuschliessen, damit es ihnen den Bedarf, den sie von ihm verlangen, erfülle. Und über sich selbst hat es auch nicht eine Befugnis. Und — 10 sq. *οὐ u. a. θεάν G*, ist es unmöglich, dass die Winde Götter genannt werden *S*.

12 *δὲ G*, Ebenso . . auch *S* —

ὁρῶμεν γὰρ αὐτὸν κινούμενον κατὰ ἀνάγκην καὶ τρεπόμενον καὶ μεταβαίνοντα ἀπὸ σημείου εἰς σημεῖον, δύνοντα καὶ ἀνατέλλοντα. τοῦ θερμαίνειν τὰ φυτὰ καὶ βλαστὰ εἰς χρῆσιν τῶν ἀνθρώπων. ἔτι δὲ καὶ μερισμοὺς ἔχοντα μετὰ τῶν λοιπῶν ἀστέρων καὶ ἐλάττονα ὄντα τοῦ οὐρανοῦ πολὺ καὶ ἐκλείποντα τοῦ φωτὸς καὶ μηδεμίαν αὐτοκράτειαν ἔχοντα. διὸ οὐ νενόμισται τὸν ἥλιον εἶναι θεόν, ἀλλ' ἔργον θεοῦ.

Οἱ δὲ νομίζοντες τὴν σελήνην εἶναι θεὰν πλανῶνται. ὁρῶμεν γὰρ αὐτὴν κινουμένην κατὰ ἀνάγκην καὶ τρεπομένην καὶ μεταβαίνουσαν ἀπὸ σημείου εἰς σημεῖον, δύνουσάν τε καὶ ἀνατέλλουσαν εἰς χρείαν τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐλάττονα οὖσαν τοῦ ἡλίου, αὐξουμένην τε καὶ μειουμένην καὶ ἐκλείψεις ἔχουσαν. διὸ οὐ νενόμισται τὴν σελήνην εἶναι θεάν, ἀλλ' ἔργον θεοῦ.

7. Οἱ δὲ νομίζοντες τὸν ἄνθρωπον εἶναι θεὸν πλανῶνται. ὁρῶμεν γὰρ αὐτὸν κνούμενον κατὰ ἀνάγκην καὶ τρεφόμενον

---

4 μερισμοὺς Bois $MM_{1,2,3,4}$ P, μερισμὸν W, *divisionem* lat — 11 χρείαν Bois $MM_{3,4}$ P, χρήαν M_1, χρῆσιν WM_2 —

1 γὰρ *G*, siehe! *add. S* — κατὰ ἀνάγκην *G*, durch die Nötigung eines andern *S* — τρεπόμενον *G*, und läuft *add. S* — 2 ἀπὸ *u. a.* σημεῖον *G*, von Grad zu Grad *S* — δύνοντα *G*, täglich *praem. S* — 3 τὰ *u. a.* βλαστὰ *G*, die Triebe der Pflanzen und Gewächse *S*, *add.*: und durch die Luft, mit der sie sich vermischt, alles Kraut zum Treiben zu bringen, was auf Erden ist (*sic Rahlfs interpretatur; verba* εἰς χρ. τ. ἀνθρώπων *postea vertuntur ante* καὶ μηδεμίαν) — 4sq. ἔτι *u. a.* ἀστέρων *G*, Und eben dieselbe hat an der Berechnung Anteil mit den übrigen Sternen, durch ihren Lauf *S*, *addens*: Und während sie eine ist in ihrer Natur, mischt sie sich vielen Teilen bei, nach dem Nutzen des Bedarfs der Menschen — 5sq. καὶ ἐλάττονα *u. a.* φωτὸς *G*, *om. S* — 6sq. μηδεμίαν *u. a.* νενόμισται *G*, nicht nach ihrem Willen, sondern nach dem Willen dessen, der sie lenkt. Und deshalb ist es unmöglich *S* — 7 ἔργον θεοῦ *G*, Und auf dieselbe Art auch der Mond und die Sterne *add. S*.

8—13 *G*, *om.*

14 τὸν *u. a.* πλανῶνται *G*, von den Menschen der Vorzeit, dass (einige) von ihnen Götter gewesen seien, — eben diese haben sehr geirrt *S*, *add.*: wie du, auch du, o König, zugestehst, dass der Mensch aus vier Elementen und aus Seele und Geist besteht und deshalb auch Welt genannt wird und ohne einen von diesen Teilen nicht besteht. Er hat einen Anfang und ein Ende (*quae linea subsignavimus, supra inveniuntur loco quo de coelo agitur*) — 15sq. ὁρῶμεν *u. a.* αὐτοῦ *G* (*praebens* κινούμενον *pro voce* κνούμενον, *quam ego restituendam esse conieci*), und er wird ge-

καὶ γηράσκοντα καὶ μὴ θέλοντος αὐτοῦ· καὶ ποτὲ μὲν χαίρει, ποτὲ δὲ λυπεῖται, δεόμενος βρώματος καὶ ποτοῦ καὶ ἐσθῆτος· εἶναι δὲ αὐτὸν ὀργίλον καὶ ζηλωτὴν καὶ ἐπιθυμητὴν καὶ μεταμελόμενον καὶ ἐλαττώματα πολλὰ ἔχοντα. φθείρεται δὲ κατὰ πολλοὺς τρόπους, ὑπὸ στοιχείων καὶ ζώων καὶ τοῦ ἐπικειμένου αὐτῷ θανάτου. οὐκ ἐνδέχεται οὖν εἶναι τὸν ἄνθρωπον θεόν, ἀλλ' ἔργον θεοῦ.

Πλάνην οὖν μεγάλην ἐπλανήθησαν οἱ βάρβαροι ὀπίσω τῶν ἐπιθυμημάτων αὐτῶν. σέβονται γὰρ τὰ φθαρτὰ στοιχεῖα καὶ τὰ νεκρὰ ἀγάλματα καὶ οὐκ αἰσθάνονται

V. Syr.	V. Gr.
was der wahre Gott ist.	*ταῦτα θεοποιούμενοι.*

8. Ἔλθωμεν οὖν καὶ ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας, ἵνα ἴδωμεν εἴ τι φρονοῦσι περὶ θεοῦ. Οἱ οὖν Ἕλληνες σοφοὶ λέγοντες εἶναι ἐμωράνθησαν χεῖρον τῶν βαρβάρων, παρεισάγοντες θεοὺς

περὶ θεοῦ ποῖός ἐστιν.

13 sq. Rom. 1, 22

12 *οὖν καὶ* $M_{1,2,4}$, *itaque* lat, *οὖν* M_3 al., *καὶ* WP — 14 sq. *πολλοὺς θεοὺς* Bois $M_{1,3,4}$, *plurimos deos* lat —

boren (und) auch zerstört. Gott aber hat, wie ich gesagt habe, keins von diesen (Dingen) in seiner Natur, sondern er ist nicht gemacht und nicht zerstörbar *S* — 1sq. *ποτὲ μὲν u. a. λυπεῖται G*, deshalb ist es unmöglich, dass wir den Menschen ansetzen (als) von der Natur Gottes (*cf. verba exeuntia in l.* 6 *posita*), ihn, dem zu der Zeit, wann er die Freude erwartet, Bedrängnis widerfährt, und (wann er) Lachen (erwartet), so widerfährt ihm Weinen *S* — 2 *δεόμενος u. a. ἐσθῆτος G, om. S* — 3 *εἶναι δὲ αὐτὸν G*, er, welcher ist *S* — 4 *καὶ . . πολλὰ ἔχοντα G*, mitsamt dem Rest der anderen . . *S* — *δὲ G*, und *S* — 5 *ὑπὸ G*, den *add. S* — *καὶ* pr. *G*, auch von *add. S* — 5 sqq. *καὶ τοῦ u. a. θεοῦ G, om. S* (*sed cf. quae paulo ante ex hac versione allegavimus*).

8 sq. *Πλάνην u. a. αὐτῶν G* (*sed pro illo βάρβαροι*: *Χαλδαῖοι praebet*), Und hieraus, o König, müssen wir den Irrtum der Barbaren begreifen, dass sie darum, weil sie nicht über den wahren Gott geforscht haben, von der Wahrheit abgeirrt und der Begierde ihres Sinnes nachgegangen sind *S* — 9 *γὰρ G*, indem *S* — 10 *καὶ G*, wegen ihres Irrtums *add. S.*

12 *Ἔλθωμεν G*, kehren wir zurück *S* — *ἴδωμεν G*, *εἰδῶμεν S* — *εἴ G*, *om. S* — 13 *θεοῦ G*, dem wahren *add. S* — 13 sq. *σοφοὶ u. a. χεῖρον G*, haben, weil sie weiser als die Barbaren sind, stärker als . . . geirrt *S* — 14 *βαρβάρων S*, *Χαλδαίων G* —

πολλοὺς γεγενῆσθαι, τοὺς μὲν ἄρρενας, τὰς δὲ θηλείας, παντοίων ⟨δούλους⟩ παθῶν καὶ παντοδαπῶν δημιουργοὺς ἀνομημάτων· οὓς αὐτοὶ ἐξέθεντο μοιχοὺς εἶναι καὶ φονεῖς, ὀργίλους καὶ ζηλωτὰς καὶ θυμαντικούς, πατροκτόνους καὶ ἀδελφοκτόνους, κλέπτας καὶ ἅρπαγας, χωλοὺς καὶ κυλλοὺς καὶ φαρμακοὺς καὶ μαινομένους und [einige haben] Cithern geschlagen und [einige pflegten] die Berge zu durchstreifen, καὶ τούτων τινὰς μὲν τετελευτηκότας, τινὰς δὲ κεκερασμένους καὶ δεδουλευκότας ἀνθρώποις καὶ φυγάδας γενομένους und [einige sind von Menschen] gestohlen worden καὶ κοπτομένους καὶ θρηνουμένους und [einige, erzählen sie, sind] zum Hades hinabgestiegen und [einige sind] durchbohrt worden καὶ εἰς ζῶα μεταμορφουμένους

V. Syr.	V. Gr.
um [das Geschlecht] sterblicher Frauen zum Ehebruch zu verleiten, und [einige wurden] des Beilagers bei Männern geziehen. Und [einige, erzählen sie, sind] mit [ihren] Müttern und Schwestern und Töchtern eine Ver-	ἐπὶ πονηραῖς καὶ αἰσχραῖς πράξεσιν.

(6 sq.) καὶ κιθαρίζοντας καὶ κατὰ τῶν ὀρέων ἐμβομένους
(9 sq.) καὶ κλαπέντας
(10 sq.) καὶ εἰς Ἅιδου καταβαίνοντας καὶ τιτρωσκομένους
13 ὅπως μοιχεύσωσι θνητὰς γυναῖκας, καὶ λοιδορουμένους ὡς ἀρσενοκοίτας καὶ συνελθόντας μητράσι καὶ ἀδελφαῖς καὶ θυγατράσι, καὶ τοὺς

2 δούλους add. Wil —

1 γεγενῆσθαι *G*, gemachte *S* (*add.* und) — τοὺς μὲν *G*, und einige angesetzt haben *S* — 1 sqq. παντοίων *u. a.* ἀνομημάτων *G*, *om. S* — 3 οὓς *u. a.* ἐξέθεντο *G* (*addens p. illud* οὓς: ἐκεῖνοι), und so, dass einige von ihren Göttern erfunden worden sind *S* — 3 sq. ὀργίλους καὶ ζηλωτὰς *G*, und eifersüchtig [*cf. TSt.* p. 1] und neidisch waren und zürnten *S* — 4 πατροκτ. *G*, und *praem. S* — ἀδελφοκτόνους *G*, *om. S* — 5 χωλοὺς *G*, Und einige, erzählen sie, waren *praem. S* — φαρμακοὺς *G*, einige *praem. S* — μαινομένους *G*, einige *praem. S* — 6 sq. und *u. a.* durchstreifen *S*, *om. G* — 7 τούτων τινὰς *G*, einige *S* — 8 . . δὲ *G*, und . . *S* — καὶ pr. *G*, einige auch *add. S* — καὶ sec. *G*, einige *add. S.* — 9 sq. und *u. a.* gestohlen worden *S*, *om. G* — 10 κοπτομένους *G*, wurden beweint *S* (*praem.*: einige, siehe) — θρηνουμένους *G*, von Menschen *add. S* — 10 sqq. und *u. a.* durchbohrt worden *S*, *om. G* — 12 εἰς *G*, einige in die Gestalt von *add. S* —

V. Syr.

bindung eingegangen. Und [über] ihre Götter [sagen sie, dass sie] mit Menschentöchtern Ehebruch getrieben haben, und (dass) von diesen [ein gewisses Geschlecht] geboren wurde [,welches] selbst auch sterblich [war]. Und [über] einige (*fem.*) [sagen sie, dass sie] über die Schönheit stritten und vor Menschen ins Gericht kamen.

V. Gr.

ὅθεν γελοῖα καὶ μωρὰ καὶ ἀσεβῆ παρεισήγαγον οἱ Ἕλληνες, βασιλεῦ, ῥήματα, τοὺς μὴ ὄντας προσαγορεύοντες θεούς, [κατὰ τὰς ἐπιθυμίας αὐτῶν τὰς πονηράς,]

V. Gr.

ἵνα τούτους συνηγόρους ἔχοντες τῆς κακίας

V. Syr.

und hieraus haben die Menschen Vorwände genommen, zu

μοιχεύσιν, ἁρπάζωσι, φονεύωσι καὶ τὰ δεινὰ πάντα ποιῶσιν. εἰ γὰρ οἱ θεοὶ αὐτῶν τοιαῦτα ἐποίησαν, πῶς

V Syr.

viel mehr werden es die Menschen thun, welche an eben diese glauben [,die dieses gethan haben].

V. Arm.

καὶ αὐτοὶ οὐ τοιαῦτα πράξουσιν;

*μὲν μοιχεύοντας θυγατέρας ἀνθρώπων, ἐξ ὧν ἐγένοντο καὶ αὐτοὶ θνητοί, τὰς δὲ περὶ κάλλους ἀγωνιζομένας καὶ ὑπ' ἀνθρώπων κρινομένας. οὐχὶ καὶ οἱ προσέχοντες αὐτοῖς ἄνθρωποι**) *πράξουσιν;*

S *δεινὰ πάντα* MWil, *πάντα δεινὰ* M_4P, *omnia mala* lat, *πάντων δεινὰ* M_2, *πάνδεινα* $M_{1,3}$ al. — 10 *πράξωσιν* $WM_{1,3,4}$ $V_{12,54,71}$ P —

3 *ὅθεν κ. τ. ἀ.* *G*, Verruchtes also und Lächerliches und Thörichtes *S* — 4 *ῥήματα G*, über ihre Götter und über sich selbst *S* — *τοὺς μὴ ὄντας G*, diejenigen, welche so beschaffen sind *praem. S* (*addens:* Götter) — 4 sq. *κατὰ τ. ἀ. πονηράς G*, *om. S* — 8 *μοιχεύωσιν G*, und Unzucht zu treiben und *add. S* — *φονεύωσι G*, *om. S* — *τὰ δεινὰ πάντα G*, alles Böse und Hässliche und Abscheuliche *S* — 9 *οἱ G*, die, welche genannt werden *S* — *τοιαῦτα G*, alles das, was oben geschrieben ist *S* —

*) *E vitae B. et J. altero loco* (*Bois* 200) *desumpsi, quod etiam Rbe* 9 *sq. annot.* 3 *proposuit.*

ἐκ τούτων οὖν τῶν ἐπιτηδευμάτων τῆς πλάνης συνέβη τοῖς ἀνθρώποις πολέμους ἔχειν συχνοὺς καὶ σφαγὰς καὶ αἰχμαλωσίας πικράς [. . . . .].

9. Ἀλλὰ καὶ καθ' ἕκαστον τῶν θεῶν αὐτῶν εἰ θελήσομεν ἐπεξελθεῖν τῷ λόγῳ πολλὴν ὄψει τὴν ἀτοπίαν. Οὕτως παρεισάγεται αὐτοῖς πρὸ πάντων θεὸς Κρόνος, καὶ τούτῳ θύουσι τὰ ἴδια τέκνα

V. Syr.

und [einige] verbrennen sie, während sie leben. [Von demselben] erzählen sie, dass er Rhea sich zum Weibe nahm und von ihr viele Kinder zeugte; [von welcher er] auch Dios [zeugte], [der Zeus genannt wird]; — er, der zuletzt wahnsinnig wurde und [aus Furcht vor einer Weissagung, welche ihm gesagt worden war,] seine Kinder zu essen anfing, — er, welchem Zeus gestohlen wurde, ohne dass er es merkte, — derselbe, welchen Zeus zuletzt band und ihm (die

V. Gr.

ὃς ἔσχε παῖδας πολλοὺς ἐκ τῆς Ῥέας

καὶ μανεὶς ἤσθιε τὰ ἴδια τέκνα. φασὶ δὲ τὸν Δία κόψαι αὐτοῦ τὰ ἀναγκαῖα καὶ βαλεῖν εἰς τὴν θάλασσαν, ὅθεν Ἀφροδίτη μυθεύεται γεννᾶσθαι. δήσας οὖν τὸν ἴδιον πατέρα ὁ Ζεὺς

8 ζῶντα κατακαίοντες. φασὶ δέ, ὅτι γυναῖκα ἔσχε τὴν Ῥέαν καὶ ἐξ αὐτῆς παῖδας πολλοὺς καὶ τὸν Δία καὶ μανεὶς ἤσθιε τὰ ἴδια τέκνα· ᾧ ὁ Ζεὺς 10 ἐκλάπη λαθών, ὕστερον δὲ δήσας τὸν ἴδιον πατέρα ἔκοψεν αὐτοῦ τὰ ἀναγ-

5 ἐπεξελθεῖν V_{12} $M_{1,3,4}$, ἐξελθεῖν DV_{54}*, ἐλθεῖν Bois Rob M_2 — Οὕτως Wil, ὅπως AM_2 al., (παρεισάγεται) γὰρ DV_{12} $M_{1,3,4}$, (*inducitur*) *enim* lat —

1 ἐκ *u. a.* ἐπιτηδευμάτων *G*, Und wegen der Verruchtheit dieses *S* (*addens:* . . . siehe!) — 2 ἔχειν *G*, *om. S* — σφαγὰς *G*, grosse Hungersnöte *S* — 2 sq. αἰχμαλωσίας πικράς *G*, bittere Gefangenschaft *S*, *addens:* und Beraubung von allem. Und siehe! sie ertragen (es), und alles dies kommt über sie allein aus diesem Grunde. Und während sie es ertragen, merken sie nicht in ihrem Sinne, dass um ihres Irrtums willen dies ihnen widerfährt.

4sq. Ἀλλὰ *u. a.* ἀτοπίαν *G*, Lasst uns nun zu der Erzählung von diesen ihren Göttern kommen, damit wir sorgfältig Nachricht geben von allem, was oben gesagt worden ist *S* — 5 οὕτως (ὅπως) *G*, *om. S* — 6 αὐτοῖς *G*, d. Griechen *S* — Κρόνος *G*, welches verdolmetscht wird Kewân *add. S* — καὶ *G*, seine Verehrer *add. S* — τούτῳ *G*, ihm *S* —

V. Syr.

Kennzeichen) seine(r) Mannheit abschnitt und ins Meer warf, von wo, wie sie in der Fabel erzählen, Aphrodite geboren ward, welche Estera genannt wird; und den Kronos gefesselt

V. Gr.

ἔβαλεν εἰς τὸν Τάρταρον. ὁρᾷς τὴν πλάνην καὶ ἀσέλγειαν, ἣν 3
παρεισάγουσι κατὰ τοῦ θεοῦ αὐτῶν; ἐνδέχεται οὖν θεὸν εἶναι
δέσμιον καὶ ἀπόκοπον; ὦ τῆς ἀνοίας· τίς τῶν νοῦν ἐχόντων 5
ταῦτα φήσειεν;

Δεύτερος παρεισάγεται ὁ Ζεύς. ὃν φασι βασιλεῦσαι τῶν
θεῶν αὐτῶν καὶ μεταμορφοῦσθαι εἰς ζῶα, ὅπως μοιχεύσῃ θνη-
τὰς γυναῖκας. παρεισάγουσι γὰρ τοῦτον μεταμορφούμενον εἰς
ταῦρον πρὸς Εὐρώπην [καὶ Πασιφάην] καὶ εἰς χρυσὸν πρὸς 10
Δανάην καὶ εἰς κύκνον πρὸς Λήδαν καὶ εἰς σάτυρον πρὸς Ἀν-
τιόπην καὶ εἰς κεραυνὸν πρὸς Σεμέλην· εἶτα γενέσθαι ἐκ τού-
των τέκνα πολλά·

V. Syr.

denn [sie erzählen, dass] er von

V. Gr.

καῖα καὶ ἔβαλεν εἰς τὴν θάλασσαν, ὅθεν Ἀφροδίτη μυθεύεται γεννᾶσθαι, 1
τὸν δὲ Κρόνον δεδεμένον

1 *ἀφροδίτη* D V_{12} al., *ἀφροδίτην* Bois WM_2, *ἀφροδίτης* $M_{1,3,4}$ — *μυθεύεται* $DM_{1,3,4}$ V_{12} al., *μυθεύονται* M_2, *μηθύεται* M, *μυθύεσθαι* Bois —

3 *Τάρταρον G*, Finsternis *S* — *ὁρᾷς G*, Gross also ist *S* — *ἀσέλγειαν G*, ein Gespött *S* — 4 *κατὰ u. a. αὐτῶν G*, über den ersten ihrer Götter *S* (*praem.*: die Griechen; *add.*: dadurch, dass sie alles dieses über ihn gesagt haben, o König) — *ἐνδέχεται οὖν G*, Es ist unmöglich *S* — 5 *καὶ G*, oder *S* — 5 sq. *ὦ u. a. φήσειεν G*, Oder er ist sehr elend *S*.

7 *Δεύτερος παρεισάγεται G*, Und nach Kronos führen sie als einen andern Gott ein *S* — *ὃν G*, und von diesem *S* — *βασιλεῦσαι G*, die Herrschaft übernahm und König wurde *S* — 8 *αὐτῶν G*, aller *S* — *καὶ G*, sie erzählen von ihm *add. S* — *ζῶα G*, Vieh und in anderes *S* — 9 *γυναῖκας G*. und sich von ihnen Kinder zu erwecken *add. S* — *παρεισάγουσι γὰρ τοῦτον G*, indem er einstmals, sagen sie, *S* — 10 *πρὸς G*, aus Liebe zu *S* (*sic subinde saepius*) — *καὶ Πασιφάην S*, *om. G* — *καὶ* sec. *G*, ferner sich verwandelte *add. S* — *χρυσὸν G*, die Gestalt des Goldes *S* — 11 *σάτυρον G*. Mann *S* — 12 *Σεμέλην G*, d. Mond (Selene) *S* — *εἶτα γενέσθαι G*, sodass er zeugte *S* —

V. Syr.

Antiope Zethus und Amphion zeugte und von Selene Dionysos,

V. Gr.

Διόνυσον καὶ Ζῆθον καὶ Ἀμφίονα καὶ

ἐξ Ἀλκμήνης Ἡρακλῆν καὶ ἐκ Λητοῦς Ἀπόλλωνα καὶ Ἄρτεμιν καὶ ἐκ Δανάης Περσέα καὶ ἐκ Λήδας Κάστορά τε καὶ Ἑλένην καὶ Πολυδεύκην καὶ

V. Syr.

von Mnemosyne [zeugte er] neun Töchter, diejenigen, welche [er] Musen genannt ha[t], und von Europa Minos und Rhadamanthys und Sarpedon. Zuletzt aber verwandelte er sich in [die Gestalt] eines Adlers [aus Liebe] zu [dem Hirten] Ganymedes.

V. Gr.

Μίνωα καὶ Ῥαδάμανθυν καὶ Σαρπηδόνα καὶ τὰς ἐννέα θυγατέρας, ἃς προσηγόρευσαν Μούσας. εἶθ' οὕτως παρεισάγουσι τὰ κατὰ τὸν Γανυμήδην.

συνέβη οὖν, βασιλεῦ, τοῖς ἀνθρώποις μιμεῖσθαι ταῦτα πάντα καὶ γίνεσθαι μοιχοὺς

V. Syr.

und sich durch ihre Mütter und durch ihre Schwestern und durch das Beilager bei Männern beflecken und [einige sich erfrechen, selbst] ihre Eltern zu töten.

Denn wenn der[, welcher der oberste und] König ihrer Götter

V. Gr.

καὶ ἀρρενομανεῖς καὶ ἄλλων δεινῶν ἔργων ἐργάτας

---

1 *ἐξ Ἀντιόπης [γὰρ γενέσθαι] Ζῆθον καὶ Ἀμφίονα καὶ ἐκ Σεμέλης Διόνυσον,*

6 *ἐκ Μνημοσύνης τὰς ἐννέα θυγατέρας, ἃς προσηγόρευσαν Μούσας, καὶ ἐξ Εὐρώπης Μίνωα καὶ Ῥαδάμανθυν καὶ Σαρπηδόνα· ὕστερον δὲ μεταμορφοῦσθαι αὐτὸν εἰς ἀετὸν πρὸς Γανυμήδην.*

11 *καὶ ἐραστὰς μητέρων καὶ ἀδελφῶν καὶ ἀρρενομανεῖς καὶ πατροκτόνους. εἰ γὰρ ὁ βασιλεὺς τῶν θεῶν αὐτῶν*

---

3 *ἐξ Ἀλκμήνης S, om. G* — *ἐκ Λητοῦς S, om. G* — 4 *ἐκ Δανάης S, om. G* — *καὶ ἐκ Λήδας S, om. G* — 4 sq. *Ἑλένην καὶ Πολυδεύκην G*, Polydeukes und Helena und Paludus [*cf. TSt.* 59 *ad l.* 11] *S* — 9 *συνέβη u. a. πάντα G*, Infolge dieser Erzählungen, o König, ist viel Böses unter die Menschen, die zu dieser Zeit (leben), gekommen, indem sie ihre Götter nachahmen *S* —

V. Syr.

[genannt wird,] diese (Dinge) gethan hat, um wie viel mehr werden ihn seine Anbeter nachahmen! Und gross ist die Sinnlosigkeit, welche die Griechen durch ihre Erzählung über diesen aufgebracht haben. Denn es ist un-

V. Gr

κατὰ μίμησιν τοῦ θεοῦ αὐτῶν.

πῶς οὖν

ἐνδέχεται θεὸν εἶναι μοιχὸν ἢ ἀνδροβάτην ἢ πατροκτόνον. 3

10. *Σὺν τούτῳ δὲ καὶ Ἡφαιστόν τινα παρεισάγουσι θεὸν εἶναι, καὶ τοῦτον χωλὸν* und eine Kappe [auf seinem Haupte] 5 trägt *καὶ κρατοῦντα σφῦραν καὶ πυρολάβον καὶ χαλκεύοντα χάριν τροφῆς. ἆρα ἐπενδεής ἐστιν; ὅπερ οὐκ ἐνδέχεται θεὸν εἶναι χωλὸν οὐδὲ προσδεόμενον ἀνθρώπων.*

Εἶτα τὸν Ἑρμῆν παρεισάγουσι θεὸν εἶναι ἐπιθυμητὴν καὶ κλέπτην καὶ πλεονέκτην καὶ μάγον καὶ κυλλὸν und ein Ringer 10 *καὶ λόγων ἑρμηνευτήν. ὅπερ οὐκ ἐνδέχεται θεὸν εἶναι*

V. Syr.

ein Magier oder habgierig oder

V. Gr.

ταῦτα ἐποίησε, πῶς οὐχὶ καὶ οἱ σεβόμενοι αὐτὸν μιμήσονται; μεγάλην 1
οὖν παρεισήγαγον οἱ Ἕλληνες περὶ τούτου ἄνοιαν. οὐ γὰρ
(5 sq.) *καὶ φοροῦντα πῖλον*
(10) *καὶ παλαιστὴν*

8 *οὐδὲ*] *καὶ* Bois $M_{1,3,4}$ P —

3 *μοιχὸν G*, oder Unzücht(iger) *add. S* — *πατροκτόνον G*, Oder er ist viel schlimmer als der verderbende Dämon *add. S.*

4 sq. *Σὺν u. a. εἶναι G*, Und ferner führen sie ein einen andern Gott Hephaistos *S* — 5 *τοῦτον G*, erzählen von ihm, dass er ist *add. S* — und eine *u. a.* trägt *S*, *om. G* — 6 *κρατοῦντα G*, in seiner Hand *add. S* — *σφῦραν καὶ πυρολάβον G*, Zange und Hammer *S* — 6 sq. *χάριν τροφῆς G*, um durch sie [Schmiedekunst] den Bedarf seines Unterhalts zu finden *S* — 7 *ἆρα G*, denn dieser Gott in so hohem Grade *add. S* — 8 *χωλὸν u. a. ἀνθρώπων G*, bedürftig oder lahm *S* (*add.:* Oder er ist sehr kraftlos).

9 *Εἶτα G*, und *praem. S* — *τὸν Ἑρμῆν . . θεὸν G*, . . einen andern Gott und nennen ihn Hermes *S* (*add.:* und erzählen, dass er) — 9 sq. *ἐπιθυμητὴν u. a. πλεονέκτην G*, ein Dieb [*TSt. p.* ⌐ *a.* 1], die Habsucht liebt und nach Gewinn begierig ist *S* — 10 und ein Ringer *S*, *om. G* — (12 sqq.) ein Magier *u. a.* Ringer *S* (*add.:* Oder sonst ist er unnütz), *τοιοῦτον G.*

V. Syr.

verstümmelt oder der nach etwas begehrt, was ihm nicht gehört, oder ein Ringer.

V. Gr.

τοιοῦτον.

2 Τὸν δὲ Ἀσκληπιὸν παρεισάγουσι θεὸν εἶναι, ἰατρὸν ὄντα καὶ κατασκευάζοντα φάρμακα καὶ σύνθεσιν ἐμπλάστρων χάριν τροφῆς· ἐπενδεὴς γὰρ ἦν· ὕστερον δὲ κεραυνοῦσθαι αὐτὸν 5 ὑπὸ τοῦ Διὸς διὰ Τυνδάρεων Λακεδαίμονος υἱὸν καὶ ἀποθανεῖν. εἰ δὲ Ἀσκληπιὸς θεὸς ὢν κεραυνωθεὶς οὐκ ἠδυνήθη ἑαυτῷ βοηθῆσαι, πῶς ἄλλοις βοηθήσει;

Ἄρης δὲ παρεισάγεται θεὸς εἶναι πολεμιστὴς καὶ ζηλωτὴς καὶ ἐπιθυμητὴς θρεμμάτων καὶ ἑτέρων τινῶν und d(ass)er 10 durch [seine] Waffen Besitz erwirbt, ὕστερον δὲ μοιχεύοντα τὴν Ἀφροδίτην δεθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τοῦ νηπίου Ἔρωτος καὶ ὑπὸ Ἡφαίστου. πῶς οὖν θεὸς ἦν ὁ ἐπιθυμητὴς καὶ πολεμιστὴς καὶ δέσμιος καὶ μοιχός;

Τὸν δὲ Διόνυσον παρεισάγουσι θεὸν εἶναι, νυκτερινὰς

1 μάγον καὶ πλεονέκτην καὶ κυλλὸν καὶ ἐπιθυμητὴν [ἀλλοτρίων] καὶ παλαιστήν. (9 sq.) καὶ ὁπλίτης

5 τινδάρεων D, τυνδάρεω M, τυνδάρεως W^2M_3 P, τοινδάρεως AW*, τωνδάρεως M_1, τὴν δάρεως M_4, *Darii* lat, τῷ δάρεω M_2 — 6 ὢν] + καὶ del. Wil — 10 δὲ] + αὐτὸν del. Bois Wil — 12 ἦν] ἐστιν Bois M_4 P —

2 Τὸν δὲ Ἀσκληπιὸν .. εἶναι *G*, Und nach diesem .. einen andern Gott, Asklepios *S* (*add.:* und erzählen, dass er) — 3 σύνθεσιν ἐμπλάστρων *G*, Pflaster *S* — χάριν τροφῆς *G*, um zu befriedigen den Bedarf seines Unterhalts *S* — 4 .. γὰρ ἦν *G*, Ist denn .. dieser Gott *S* — δὲ .. αὐτὸν *G*, er, welcher *S* — 5 Λακεδαίμονος υἱὸν *G*, des Lacedämoniers *S* — καὶ *G*, so *add. S* — 6 δὲ *G*, nun *S* — ὢν *G*, war und *S* — 7 βοηθήσει *G*, ist es möglich, dass *praem. S, addens:* Das ist unmöglich, dass die göttliche Natur bedürftig ist oder vom Blitz erschlagen wird.

8 Ἄρης *u. a.* θεὸς *G*, Und wiederum führen sie einen andern Gott ein und nennen ihn Ares *S* (*add.:* und erzählen, dass er) — 9 ἑτέρων τινῶν *G*, nach Dingen, die ihm nicht gehören *S* — 9 sq. und *u. a.* erwirbt *S*, *om. G* — 10 sq. δὲ .. . αὐτὸν *G*, der, von welchem sie erzählen, dass er *S* — 11 νηπίου *G*, kleinen Knaben *S* — 12 Ἡφαίστου *G*, dem Gemahl der Aphrodite *add. S* — πῶς *u. a.* καὶ *G*, Es ist unmöglich, dass ein Gott ist *S* — 13 καὶ (pr. & sec.) *G*, oder *S*.

14 .. δὲ .. παρεισάγουσι *G*, Und wiederum sagen sie von *S* — νυκτερινὰς

ἄγοντα ἑορτὰς καὶ διδάσκαλον μέθης καὶ ἀποσπῶντα τὰς τῶν πλησίον γυναῖκας καὶ μαινόμενον [und verliess seine Dienerinnen] καὶ φεύγοντα [in die Wüste und in diesem seinem Wahnsinn ass er Schlangen]· ὕστερον δὲ αὐτὸν σφαγῆναι ὑπὸ τῶν Τιτάνων. εἰ οὖν Διόνυσος σφαγεὶς οὐκ ἠδυνήθη ἑαυτῷ βοηθῆσαι, ἀλλὰ καὶ μαινόμενος ἦν καὶ μέθυσος καὶ δραπέτης, πῶς ἂν εἴη θεός;

Τὸν δὲ Ἡρακλῆν παρεισάγουσι [und sagen von ihm,] ein Gott sei, der Hassenswertes hasst, ein Tyrann und Rauflustiger und der die Frevler tötet. Und [von eben] demselben [erzählen sie, dass er] zuletzt μεθυσθῆναι καὶ μανῆναι καὶ τὰ ἴδια τέκνα σφάξαι, εἶτα πυρὶ ἀναλωθῆναι καὶ οὕτως ἀποθανεῖν. πῶς δ' ἂν εἴη θεός, μέθυσος καὶ τεκνοκτόνος καὶ κατακαιόμενος; ἢ πῶς ἄλλοις βοηθήσει ἑαυτῷ βοηθῆσαι μὴ δυνηθείς;

11. Τὸν δὲ Ἀπόλλωνα παρεισάγουσι θεὸν εἶναι ζηλωτήν, ἔτι δὲ καὶ τόξον καὶ φαρέτραν κρατοῦντα, ποτὲ δὲ καὶ κιθάραν καὶ † ἐπανθίδα † καὶ μαντευόμενον τοῖς ἀνθρώποις χάριν

(2. 3sq. certa restitutione despero, cf. Rbe 84)

(7sqq.) θεὸν εἶναι μισοπονηροῦντα, τύραννον καὶ πολεμιστὴν καὶ ὑβριστῶν φονέα, ὕστερον δὲ αὐτὸν

15 om. καὶ pr. WMM$_2$ (lat), om. ἔτι δὲ καὶ M$_{1,4}$ — om. καὶ tert. W M$_{3,4}$ (lat), om. δὲ καὶ M$_1$ — 16 ἐπανθίδα WAD, ἐπανθῆδα M$_1$, ἐπανθίδα M, ἐπανδίδα V$_{71}$, ἐπανλίδα P, *tibiam* lat, ἐπασθίδην (−νν?) M$_4$ —

G, in den Nächten *S* — 1sq. τῶν πλησίον *G*, die ihm nicht gehören *S* — 2 καὶ *G*, zuletzt, sagen sie, dass er *add. S* — und *u. a.* Dienerinnen *S*, *om. G* — 4 . . δὲ *G*, und . . *S* — τῶν Τιτάνων *G*, Titanus *S* — 5 Διόνυσος *G*, ein Gott war und *add. S* — 5sq. ἀλλὰ *u. a.* θεός *G*, wie sollte er andern helfen können *S*.

7sqq. Und *u. a.* zuletzt *S*, *om. G* — 10 μεθυσθῆναι καὶ *G*, *om. S* — 10sq. εἶτα πυρὶ ἀναλωθῆναι *G*, und sich ins Feuer warf *S* — 11 οὕτως *G*, *om. S* — ἀποθανεῖν *G*, Wenn nun Herakles ein Gott ist und in all diesen Übeln sich selbst nicht retten konnte, wie baten andere ihn um Hilfe? *add. S* (*transponens quae apud G exeunte capite exstant*) — πῶς *u. a.* θεός *G*, Das ist unmöglich, dass ein Gott sei *S* (*add.:* ein Wahnsinniger oder) — 12 καὶ *G*, oder *S* — καὶ *G*, oder *S* — 12sq. ἢ *u. a.* δυνηθείς *G*, *om.* (*hoc loco*) *S*.

14 Τὸν δὲ Ἀπόλλωνα . . θεὸν *G*, Und nach diesem . . einen andern Gott und nennen ihn Apollon, und erzählen von ihm, dass *S* — ζηλωτὴν *G*, und veränderlich *add. S* — 15 ἔτι δὲ καὶ *G*, und bald *S* — καὶ tert. *G*, *om. S* — 16 ἐπανθίδα(?) *G*, Klöppel *S* — χάριν μισθοῦ *G*, um Lohn von

μισθοῦ· ἆρα ἐπενδεής ἐστιν; ὅπερ οὐκ ἐνδέχεται θεὸν εἶναι ἐνδεῆ καὶ ζηλωτὴν καὶ κιθαρῳδόν.

Ἄρτεμιν δὲ παρεισάγουσιν

V. Gr.	V. Syr.
4 ἀδελφὴν αὐτοῦ εἶναι,	(als) eine Göttin, die Schwester des Apollo, und erzählen, dass
5 κυνηγὸν οὖσαν, καὶ τόξον ἔχειν μετὰ φαρέτρας καὶ ταύτην ῥέμβεσθαι κατὰ τῶν ὀρέων μόνην μετὰ τῶν κυνῶν, ὅπως θηρεύσῃ ἔλαφον ἢ κάπρον. πῶς οὖν ἔσται θεὸς ἡ τοιαύτη γυνὴ καὶ κυνηγὸς καὶ ῥεμβομένη μετὰ τῶν κυνῶν;	
Ἀφροδίτην δὲ λέγουσι καὶ αὐτὴν θεὰν εἶναι μοιχαλίδα.	
10 ποτὲ γὰρ ἔσχε μοιχὸν τὸν Ἄρην, ποτὲ δὲ Ἀγχίσην, ποτὲ δὲ Ἄδωνιν, οὗτινος καὶ τὸν θάνατον κλαίει ζητοῦσα τὸν ἐραστὴν αὐτῆς· ἣν λέγουσιν καὶ εἰς Ἅιδου καταβαίνειν, ὅπως ἐξαγοράσῃ τὸν Ἄδωνιν ἀπὸ τῆς Περσεφόνης. εἶδες, ὦ βασιλεῦ, μείζονα ταύτης ἀφροσύνην θεὰν παρεισαγόντων τὴν μοιχεύουσαν καὶ
15 θρηνοῦσαν καὶ κλαίουσαν;	

7 θηρεύσει Bois $M_{1,2,3}$ P — 14 παρεισαγόντων Wil, παρεισάγειν *G* —

ihnen zu empfangen *S* — 1 ἆρα *u. a.* ἐστιν *G*, denn des Lohns dieser Gott *add. S* — 1 sq. ὅπερ *u. a.* κιθαρῳδόν *G*, Es ist schmachvoll, dass alle diese (Dinge) bei einem Gott gefunden werden *S*.

3 Ἄρτεμιν δὲ παρεισάγουσιν *G*, Und nach ihm führen sie ein Artemis *S* — 5 οὖσαν, καὶ *G*, (dass) sie war, und eben dieselbe *S* — ἔχειν μετὰ φαρέτρας *G*, trug . . und Pfeile *S* — ταύτην *G*, *om. S* — 6 κατὰ τῶν ὀρέων *G*, auf den Bergen *S* — μόνην *G*, *om. S* — μετὰ τῶν κυνῶν *G*, indem sie Hunde führte *S* — 7 ἔλαφον ἢ κάπρον *G*, entweder . . Hirsche oder wilde Schweine *S* — 7 sq. πῶς *u. a.* κυνῶν *G*, Es ist schmachvoll, dass eine Jungfrau allein in den Bergen umherschweift und Jagd auf (wilde) Tiere macht. Und deshalb ist es unmöglich, dass Artemis eine Göttin ist *S*.

9 καὶ αὐτὴν *G*, *om. S* — μοιχαλίδα *G*, und bald bei ihren (*plur.*) Göttern wohne, bald aber Menschen zum Ehebruch verleite *S* — 10 γὰρ *G*, aber *S* — ποτὲ δὲ Ἀγχίσην *G*, *om. S* — 11 Ἄδωνιν *G*, d. i. Tammuz *add. S* — οὗτινος *u. a.* αὐτῆς *G*, Und einstmals wehklagte Aphrodite und beweinte den Tod des Tammuz *S* — 12 καὶ *G*, *om. S* — 13 Περσεφόνης *G*. welche die Tochter des Hades ist *add. S*. — 13 sqq. εἶδες *u. a.* κλαίουσαν *G*, Wenn nun Aphrodite eine Göttin ist und nicht vermochte, ihrem Liebhaber in seinem Tode zu helfen, wie vermag sie andern zu helfen? Und es ist unmöglich anzuhören, dass die göttliche Natur hingelange zu Weinen und Wehklagen und Ehebruch *S*.

Ἄδωνιν δὲ παρεισάγουσι θεὸν εἶναι 1

V. Syr.
[Und er sei] ein Jäger und Ehebrecher, und [sie erzählen, dass]

V. Gr.
κυνηγόν, καὶ

τοῦτον βιαίως ἀποθανεῖν πληγέντα ὑπὸ τοῦ ὑὸς καὶ μὴ δυνηθέντα βοηθῆσαι τῇ ταλαιπωρίᾳ αὐτοῦ. πῶς οὖν τῶν ἀνθρώπων φροντίδα ποιήσεται ὁ μοιχὸς καὶ κυνηγὸς καὶ βιοθάνατος; 3 5

Ferner sagen sie von Rhea, dass sie die Mutter ihrer Götter sei, und sie [erzählen von ihr, dass sie einstmals] Attis zum Liebhaber hatte. Und [eben diese] erfreute sich verderbter Männer, zuletzt aber erhob sie Wehklagen und bejammerte ihren Liebhaber Attis. [Wenn nun die] Mutter ihrer Götter [nicht vermochte, ihrem Liebhaber zu helfen und ihn dem Tode zu entreissen, wie vermöchte sie andern zu helfen?] Es ist nun schmachvoll, dass [eine Göttin] wehklage und weine und an Verderbten Freude habe.

Wiederum bringen sie Kore [und sagen], dass sie eine Göttin ist. Und eben diese wurde von Pluton geraubt und konnte sich selbst nicht helfen. [Wenn sie] nun eine Göttin ist und sich selbst nicht helfen konnte, wie [vermag sie andern zu helfen? Denn ein Gott, welcher] geraubt wird, [ist sehr kraftlos].

μοιχὸν καὶ κυνηγόν, καὶ 2

Ῥέαν δὲ λέγουσι μητέρα τῶν θεῶν εἶναι, καὶ αὐτὴν ἔχειν μοιχὸν τὸν Ἄττιν καὶ ἥδεσθαι κιναίδοις, ὕστερον δὲ θρήνους ποιεῖσθαι κλαίουσαν τὸν μοιχὸν αὐτῆς Ἄττιν. ὅπερ οὐκ ἐνδέχεται μητέρα τῶν θεῶν θρηνεῖν καὶ κλαίειν καὶ ἥδεσθαι κιναίδοις. 6

Κόρην δὲ παρεισάγουσι θεὰν εἶναι, καὶ ταύτην ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος ἁρπαγῆναι καὶ μὴ δυνηθῆναι ἑαυτῇ βοηθῆσαι. πῶς οὖν ἔσται θεά [ἁρπαγεῖσα καὶ μὴ δυνηθεῖσα ἑαυτῇ βοηθῆσαι]; 10

---

3 ὑὸς M_1 $V_{71,54}$ al., υἱὸς $WV_{12,21}$ $M_{3,4}$, υἱοῦ D, συὸς ἀγρίου V_{102} M_2 —

---

1 *Ἄδωνιν δὲ παρεισάγουσι G*, Und wiederum sagen sie über Tammuz *S* — 3 *βιαίως G, om. S* — *τοῦ ὑὸς G*, eines Wildschweines *S* — 4 *τῇ u. a. αὐτοῦ G*, sich selbst *S* (*add.*: Und wenn er sich selbst nicht helfen konnte) — 4 sq. *πῶς u. a. ποιήσεται G*, wie kann er das Menschengeschlecht lenken? *S* — 5 *ὁ u. a. βιοθάνατος G*, Und das ist unmöglich, dass ein Gott die Ehe brechen oder jagen oder durch Gewalt sterben sollte *S*.

(6 sqq.) ferner *u. a.* kraftlos *S*, om. *G*

Ταῦτα πάντα καὶ πολλὰ τοιαῦτα καὶ πολλῷ αἰσχρότερα καὶ πονηρότερα παρεισήγαγον οἱ Ἕλληνες, βασιλεῦ, ⟨πλάσαντες⟩ περὶ τῶν θεῶν αὐτῶν,

V. Gr.	V. Syr.
ἃ οὔτε λέγειν θέμις οὔτ' ἐπὶ μνήμης ὅλως φέρειν·	und (haben) erdichtet und über sie ausgesagt.

ὅθεν λαμβάνοντες οἱ ἄνθρωποι ἀφορμὴν [ἀπὸ τῶν θεῶν αὐτῶν] ἔπραττον πᾶσαν ἀνομίαν καὶ ἀσέλγειαν καὶ ἀσέβειαν, καταμιαίνοντες γῆν τε καὶ ἀέρα [ταῖς δειναῖς αὐτῶν πράξεσιν].

12. *Αἰγύπτιοι δὲ ἀβελτερώτεροι καὶ ἀφρονέστεροι τούτων ὄντες χεῖρον πάντων τῶν ἐθνῶν ἐπλανήθησαν. οὐ γὰρ ἠρκέσθησαν τοῖς τῶν βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων σεβάσμασιν, ἀλλ' ἔτι καὶ ἄλογα ζῶα παρεισήγαγον θεοὺς εἶναι χερσαῖά τε καὶ ἔννδρα καὶ τὰ φυτὰ καὶ βλαστὰ καὶ ἐμιάνθησαν ἐν πάσῃ μανίᾳ καὶ ἀσελγείᾳ χεῖρον πάντων τῶν ἐθνῶν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς.*

Ἀρχῆθεν γὰρ ἐσέβοντο τὴν Ἶσιν ἔχουσαν ἀδελφὸν καὶ ἄνδρα τὸν Ὄσιριν τὸν σφαγέντα ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τοῦ Τυφῶνος. καὶ διὰ τοῦτο φεύγει ἡ Ἶσις μετὰ Ὥρου τοῦ υἱοῦ αὐτῆς

---

1 sq. *πολλῷ αἰσχρότερα καὶ πονηρότερα* Wil, *πολλῷ πλεῖον αἰσχρότερα καὶ πονηρὰ G* — 2 *πλάσαντες* Wil (cf. *S*) — 9 *ἀβελτερώτεροι* M(Bois), *ἀβελτώτεροι* W*DM$_{1,3,4}$, *ἀβελτότεροι* W^{2}AM$_2$P — 14 *ἐπὶ τῆς γῆς*] praem. *τῶν* PWil, *ἐπὶ γῆς* MM$_2$ — 15 *Ἀρχῆθεν* Bois M$_{1,2,3,4}$ V plur. (*S*), *Ἀρχαίως* Rob V$_{54}$, *ἀχραίως* V$_{21}$, *in principio* lat — 16 om. *τοῦ* sec. Bois M$_{1,2,3,4}$ —

1 *Ταῦτα G*, nun *add. S* — 1 sq. *καὶ πολλὰ u. a. πονηρότερα G* (*Wil*), *om. S* — 6 *οἱ G*, alle *S* — *ἀπὸ u. a. αὐτῶν G*, *om. S* — 7 *πᾶσαν u. a. ἀσέβειαν G*, alle Gottlosigkeiten und alle Unreinheiten *S* — 7 sq. *καταμιαίνοντες u. a. πράξεσιν G*, Und dadurch wurde die ganze Erde verdorben *S*.

9 *ἀβελτερώτεροι G*, schlechter . . . mehr *S* — *τούτων G*, als alle Völker, die auf der Erde sind *S* — 10 *χεῖρον G*, mehr *S* (*praem.* diese) — *πάντων τῶν ἐθνῶν G*, als jedermann *S* — 11 *τοῖς . . . σεβάσμασιν G*, die Religion *S* — *βαρβάρων S*, *Χαλδαίων G* — *ἔτι G*, *om. S* — 12 *ἄλογα ζῶα G*, von der Natur der Tiere *S* (*addens:* und sagten davon, dass) — *χερσαῖα u. a. ἔννδρα G*, und selbst vom Gewürm, welches auf dem Trockenen und im Wasser gefunden wird *S* — 13 *βλαστὰ G*, (von) dem Kraut *S*, *add.:* haben sie gesagt, dass (einige) von ihnen Götter sind — *ἐμιάνθησαν G*, sind verderbt worden *S* — 14 *χεῖρον G*, mehr *S*.

15 *Ἶσιν G*, und sagen, dass sie eine Göttin sei *add. S* — *ἀδελφὸν u. a. Ὄσιριν G*, ihren Bruder Osiris zum Gemahl *S* — 16 *τὸν σφαγέντα G*, Als

εἰς Βύβλον τῆς Συρίας ζητοῦσα τὸν Ὄσιριν καὶ πικρῶς θρηνοῦσα, ἕως ηὗρεν ὁ Ὧρος καὶ ἀπέκτεινε τὸν Τυφῶνα. οὔτε οὖν ἡ Ἶσις ἴσχυσε βοηθῆσαι τῷ ἰδίῳ ἀδελφῷ καὶ ἀνδρί· οὔτε Ὄσιρις ὁ σωτήριος σφαζόμενος ὑπὸ τοῦ Τυφῶνος ἠδυνήθη ἀντιλαβέσθαι ἑαυτοῦ· οὔτε Τυφὼν ὁ ἀδελφοκτόνος ἀπολλύμενος ὑπὸ τοῦ Ὧρου καὶ τῆς Ἴσιδος εὐπόρησε ῥύσασθαι ἑαυτὸν τοῦ θανάτου. καὶ ἐπὶ τοιούτοις ἀτυχήμασι γνωρισθέντες αὐτοὶ θεοὶ ὑπὸ τῶν ἀσυνέτων Αἰγυπτίων ἐνομίσθησαν· οἵτινες μηδ' ἐν τούτοις ἀρκεσθέντες ἢ τοῖς λοιποῖς σεβάσμασι τῶν ἐθνῶν καὶ τὰ ἄλογα ζῶα παρεισήγαγον θεοὺς εἶναι.

Τινὲς γὰρ αὐτῶν ἐσεβάσθησαν πρόβατον,

V. Gr.	V. Syr.
12 τινὲς δὲ τράγον, ἕτεροι δὲ μό-	andere aber das Kalb und einige
13 σχον καὶ χοῖρον, ἄλλοι δὲ τὸν	das Schwein und andere den

(12 sqq. Ordini bestiarum, quas *G* enumerat, quoquo modo inserenda viden-

1 *Βύβλον*] *Byblum* lat, *βίβλον* W*MM$_{1,2,3}$ P, *βαβυλῶν* M$_4$ (pr. man., postea corr. in *βίβλων*) — 4 *οὔτε*] + ὁ transposui — 6 *ἀπολλύμενος* Bois M$_1$, *ἀπολύμενος* M$_{2,3,4}$, *ἀπολλόμενος* WMP — 13 *καὶ*] + *τὸν* delevi —

aber Osiris getötet worden sei *S* (*om.:* . . . . *καὶ διὰ τοῦτο*) — 1 sq. *ζητοῦσα u. a. θρηνοῦσα G*, und war daselbst eine bestimmte Zeit *S* (*paulo post praebens quae G hoc loco habet*) — 2 ὁ Ὧρος *G*, ihr Sohn *S* — *καὶ u. a. Τυφῶνα G*, Und er kämpfte mit seinem Oheim Typhon und tötete ihn *S* (*add.:* Darauf kehrte Isis zurück und ging mit ihrem Sohn Horos umher und suchte den Leichnam ihres Gatten Osiris und beklagte bitterlich seinen Tod) — 3 *οὔτε G*, Wenn . . (*post Ἶσις add.:* eine Göttin ist und) nicht *S* — *βοηθῆσαι G*, Osiris *add. S* — *ἀνδρί G*, wie sollte sie einem andern helfen können? Das ist unmöglich, dass die göttliche Natur fürchte und fliehe oder weine und müde werde. Oder sie ist sehr elend *add. S* — 4 *οὔτε u. a. σωτήριος* (Über den Osiris aber sagen sie, dass er ein helfender Gott ist und . . nicht) *S*, *οὔτε ὁ Ὄσιρις G* — 5 *ἑαυτοῦ G*, Und es ist klar, dass dies von der Gottheit nicht gesagt werden darf *add. S* — *οὔτε Τυφὼν G*, Und wiederum sagen sie über seinen Bruder Typhon, dass (einer) ein Gott ist . . . . nicht *S* — 6 *ἀπολλ. u. a. Ἴσιδος G*, und von seines Bruders Sohn und von seiner Frau getötet wird, indem *S* — 7 *τοῦ θανάτου G*, *om. S* (*add.:* Und wie ist denn der, welcher sich selbst nicht hilft, ein Gott?) — 7 sq. *καὶ ἐπὶ u. a. ἐνομίσθησαν G*, Weil nun die Aegypter einfältiger sind als die übrigen Völker *S* — 9 sq. *οἵτινες u. a. ἐθνῶν G*, so genügten ihnen diese und ähnliche Götter nicht *S* — 10 *καὶ τὰ u. a. εἶναι G*, sondern sie legten selbst Tieren, die allein seelenlos sind, den Namen von Göttern bei *S*.

V. Gr.

κόρακα καὶ τὸν ἱέρακα καὶ τὸν γῦπα καὶ τὸν ἀετόν, καὶ ἄλλοι τὸν κροκόδειλον, τινὲς δὲ τὸν αἴλουρον καὶ τὸν κύνα καὶ τὸν λύκον καὶ τὸν πίθηκον καὶ τὸν δράκοντα καὶ τὴν ἀσπίδα, καὶ ἄλλοι τὸ κρόμυον καὶ τὸ σκόροδον καὶ ⟨τὰς⟩ ἀκάνθας καὶ τὰ λοιπὰ κτίσματα.

V. Syr.

Silurus und einige das Krokodil und den Sperber und den Fisch und die Weihe und den Geier und den Adler und den Raben. Einige verehren die Katze und andere den Fisch Schebbut, einige den Hund, einige die Schlange und einige die Aspis und andere den Löwen und andere den Knoblauch und die Zwiebeln und die Dornen und andere den Panther und das Übrige dieser Art.

καὶ οὐκ αἰσθάνονται οἱ ταλαίπωροι περὶ πάντων τούτων ὅτι οὐδὲν ἰσχύουσιν. ὁρῶντες γὰρ τοὺς θεοὺς αὐτῶν βιβρωσκομένους ὑπὸ ἑτέρων ἀνθρώπων καὶ καιομένους καὶ σφαττομένους καὶ σηπομένους οὐ συνῆκαν περὶ αὐτῶν ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοί. πλάνην οὖν μεγάλην ἐπλανήθησαν οἱ Αἰγύπτιοι τοιούτους παρεισάγοντες θεοὺς [mehr als alle Völker, die auf der Oberfläche der Erde leben].

---

tur esse hae: τὸν σίλουρον, τὸν ἰχθύν, (τὴν ἶβιν) ac nescio an aliae; verum enumeratione finita legi volo versionem S secutus: τὰ λοιπὰ τοιαῦτα).

(15 sq.) [ὑπὲρ πάντα τὰ ἔθνη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς].

---

3 om. τὸν sec. $WM_{1,2,3,4}$ P — 4 om. τὸν pr. WMM_2P — 5 sq. καὶ τὸν δράκοντα] om. τὸν $MM_{1,2,3,4}$, δράκοντα δὲ P — S τὰς addidi — ἀκάνθας Bois (Rob), ἄκανθα $WM_{1,2,3,4}$ P, ἄκανθον M —

11 ἰσχύουσιν G, sind S — γὰρ G, om. S (praem.: täglich) — 12 ὑπὸ ἑτέρων ἀνθρώπων G, durch die Menschen, sogar durch ihre Genossen S (praem.: und zu Grunde gehen) — καὶ pr. G, einige add. S — σφαττομένους G, einige sterbend S — 13 σηπομένους G, und Mist werden. Und add. S — συνῆκαν G, dass sie auf viele Weisen zu Grunde gehen. Und nicht begriffen also haben die Aegypter add. S — περὶ αὐτῶν ὅτι G, dass die so Beschaffenen S — θεοί G, sie, in deren Macht ihre Rettung nicht steht. Und wenn sie denn zu ihrer eigenen Rettung zu schwach sind, woher haben sie denn Kraft zur Rettung ihrer Verehrer, ihnen zu helfen? add. S — 14 Αἰγύπτιοι S, (τε) . . καὶ οἱ Χαλδαῖοι καὶ οἱ Ἕλληνες add. G — 14 sq. τοιούτους u. a. θεοὺς G, om. S — 15 sq. einen u. a. leben S, om. G.

V. Syr.

13. Man muss sich aber, o König, über die Griechen wundern, wie sie, während sie alle übrigen Völker durch ihr Gebaren und durch ihre Logik übertreffen, hinter toten Götzen und seelenlosen Bildern hergeirrt sind

V. Gr.

καὶ ἀγάλματα αὐτῶν ποιοῦντες καὶ θεοποιούμενοι τὰ κωφὰ καὶ ἀναίσθητα εἴδωλα. καὶ θαυμάζω πῶς

ὁρῶντες ⟨γὰρ⟩ τοὺς θεοὺς αὐτῶν ὑπὸ τῶν δημιουργῶν πριζομένους καὶ πελεκουμένους καὶ κολοβουμένους, παλαιουμένους τε ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ ἀναλυομένους καὶ χωνευομένους οὐκ ἐφρόνησαν περὶ αὐτῶν ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοί. ὅτε γὰρ περὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας οὐδὲν ἰσχύουσι, πῶς τῶν ἀνθρώπων πρόνοιαν ποιήσονται; ἀλλ᾽ οἱ ποιηταὶ αὐτῶν καὶ φιλόσοφοι

V. Syr.

[irrend] führten [über sie] ein, dass [sie] Götter [seien, solche, welche] gemacht sind zur Ehre des allmächtigen Gottes. Und [irrend suchen sie (sie)] Gott ähnlich zu machen, welchen niemals jemand gesehen hat, wem er gleicht, und ihn nicht sehen kann. [Und unter diesen

V. Gr.

θελήσαντες τοῖς ποιήμασιν αὐτῶν καὶ συγγραφαῖς σεμνῦναι τοὺς παρ᾽ αὐτοῖς θεοὺς μειζόνως τὴν αἰσχύνην αὐτῶν ἐξεκάλυψαν καὶ γυμνὴν πᾶσι προὔθηκαν.

c. 13. Ἀλλὰ θαυμάζω, βασιλεῦ, τῶν Ἑλλήνων, πῶς διαφέροντες τῶν λοιπῶν ἐθνῶν τρόποις καὶ λόγοις ἐπλανήθησαν ὀπίσω τῶν νεκρῶν εἰδώλων καὶ ἀναισθήτων ἀγαλμάτων.

[θελήσαντες τοῖς ποιήμασιν αὐτῶν καὶ συγγραφαῖς σεμνῦναι τοὺς παρ᾽ αὐτοῖς] θεοὺς παρεισήγαγον εἰς τιμὴν θεοῦ παντοκράτορος γεγονέναι καὶ θεῷ ὁμοιοῦσιν, ὃν οὐδέποτε ἑώρακεν οὐδείς, τίνι ὅμοιός ἐστιν, [οὐδὲ ἰδεῖν

12 sq. (1 Tim. 6, 16)

4 γὰρ addidi — 5 πελεκωμένους Bois M_2, πελεκομένους $M_{1, 3, 4}$ —

4 δημιουργῶν *G*, ihren *add. S* — 5 πελεκομένους *G*, geglättet *S* — κολοβομένους *G*, und zerspalten und gebrannt und geformt und in jede Gestalt verändert (werden). Und wenn sie *add. S* — 6 ὑπὸ *u. a.* ἀναλυομένους *G*, und durch die Länge der Zeit zergehen *S* — χωνευομένους *G*, und zerstossen (werden), wie denn *add. S* — 7 ὅτε γὰρ *G*, Und diejenigen, welche *S* — 9 ἀλλ᾽ *G*, selbst *add. S* — ποιηταὶ *G*, Schriftsteller *S* — φιλόσοφοι *S*, τῶν τε Χαλδαίων καὶ Ἑλλήνων καὶ Αἰγυπτίων *add. G* —

V. Syr.

führen sie ein über die Gottheit,] als ob ein Mangel bei ihr gefunden würde, [dadurch dass sie sagen,] dass er ein Schlachtopfer [annehme, und ein Brandopfer] und ein Sprengopfer und Tötungen [von Menschen] und Tempel verlange. Gott aber ist nicht bedürftig und von diesen ist nichts von ihm gesucht. Und [es ist klar, dass] die Menschen mit den (Dingen), die sie sich ausdenken, irren. Ihre Schriftsteller aber und Philosophen führen ein [und sagen], dass die Natur [aller] ihrer Götter eine ist, und haben nicht von Gott [unserm Herrn] begriffen, [dass er, indem er einer ist, in allem] ist. [Sie irren also.]

V. Gr.

6 *εἰ γὰρ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου πολυμερὲς ὂν οὐκ ἀποβάλλεταί τι τῶν ἰδίων μελῶν, ἀλλὰ πρὸς πάντα τὰ μέλη ἀδιάρρηκτον ἕνωσιν ἔχον ἑαυτῷ ἐστι σύμφωνον, πῶς ἐν φύσει θεοῦ μάχη καὶ διαφωνία ἔσται τοσαύτη; εἰ γὰρ μία φύσις τῶν θεῶν ὑπ-*

1 *δύναται*], *ὡς καὶ αὐτῷ ἐνδεεῖ ὄντι καὶ χρῄζοντι θυσίας καὶ σπονδῆς καὶ σφαγῶν καὶ ναῶν· ἐστὶ δὲ ὁ θεὸς ἀπροσδεὴς καὶ οὐδὲν τούτων ἐπιζητεῖ, καὶ πλανῶνται οἱ ταῦτα πλάσαντες ἄνθρωποι. οἱ δὲ ποιηταὶ αὐτῶν καὶ φιλόσοφοι παρεισάγοντες μίαν φύσιν εἶναι τῶν θεῶν αὐτῶν οὐ συνῆκαν*
5 *περὶ θεοῦ ποῖός ἐστιν.*

9 *τοσαύτη ἔσται* $WM_{1, 3, 4}$ P, *τοσαύτη ἐστίν* M_2 (*tanta est* lat) —

6 sq. *οὐκ ἀ. α. μελῶν G*, kein Glied sich vor dem andern fürchtet *S* — 7 sq. *πρὸς ἀ. α. ἔχον G*, indem es ein zusammengesetzter Körper ist, ganz *S* — 8 sq. *πῶς ἀ. α. τοσαύτη G*, so ziemt nun auch Gott, welcher in seiner Natur [*φύσις*] einer ist, einerlei Wesen [*οὐσία*], indem er übereinstimmt in seiner Natur und seinem Wesen und sich nicht vor sich fürchtet *S* — 9 *γὰρ G*, nun *S* — 9sq. *ὑπῆρχεν, οὐκ ὤφειλεν G*, ist, so ist es

ἦρχεν, οὐκ ὤφειλεν θεὸς θεὸν διώκειν οὔτε σφάζειν οὔτε κακοποιεῖν. εἰ δὲ οἱ θεοὶ ὑπὸ θεῶν ἐδιώχθησαν καὶ ἐσφάγησαν καὶ ἡρπάγησαν καὶ ἐκερανυώθησαν, οὐκ ἔτι μία φύσις ἐστίν, ἀλλὰ γνῶμαι διῃρημέναι, πᾶσαι κακοποιοί· ὥστε οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἐστι θεός. φανερὸν οὖν, ὦ βασιλεῦ, πλάνην εἶναι πᾶσαν τὴν περὶ τῶν θεῶν φυσιολογίαν. οὐ χρὴ γὰρ θεοὺς ὀνομάζειν ὁρατοὺς καὶ μὴ ὁρῶντας, ἀλλὰ τὸν ἀόρατον καὶ πάντα ὁρῶντα καὶ πάντας δημιουργήσαντα δεῖ θεὸν σέβεσθαι.

V. Gr.

9 Πῶς δὲ οὐ συνῆκαν οἱ σοφοὶ καὶ λόγιοι τῶν Ἑλλήνων, ὅτι νόμους θέμενοι κρίνονται
12 ὑπὸ τῶν ἰδίων νόμων;

V. Syr.

Denn siehe! während die Griechen Gesetze gaben, haben sie nicht begriffen, dass sie durch ihre Gesetze ihre Götter verurteilen.

εἰ γὰρ οἱ νόμοι δίκαιοί εἰσιν, ἄδικοι πάντως οἱ θεοὶ αὐτῶν 13 εἰσι παράνομα ποιήσαντες, ἀλληλοκτονίας καὶ φαρμακείας καὶ μοιχείας καὶ κλοπὰς καὶ ἀρσενοκοιτίας. εἰ δὲ καλῶς ἔπραξαν 15

(9—12 Utra versio sequenda sit, haud facile quis diiudicaverit).

5 οὖν] + ἐστιν (*est* lat) om. WMM$_{2,3,4}$ Wil, + ἔσται M$_1$ — 8 πάντα ὁρῶντα καὶ πάντας M$_{2,3,4}$ Vomn. (om. πάντας V$_{71}$) P, πάντας Bois M$_1$, πάντα ὁρῶντα καὶ πάντα Rob — 14 φαρμακίας Bois M$_{1,3,4}$ P — 15 ἀρσενοκοιτείας MM$_{1,3}$, ἀρσενοκοίτας M$_2$ lat —

nicht in der Ordnung *S* — 2 δὲ *G*, nun *S* — ἐσφάγησαν *G*, durchbohrt worden sind *S* — 3 καὶ pr. *G*, einige *add. S* — καὶ sec. *G*, einige *add. S* — οὐκ ἔτι *G*, so ist es klar, dass nicht *S* — φύσις *G*, ihrer Götter *add. S* — 4 sq. ἀλλὰ *u. a.* θεός *G*, *om. S*. — 5 . . οὖν *G*, Und hieraus . . *S* — 6 πᾶσαν *u. a.* φυσιολογίαν *G*, dass sie die Naturen ihrer Götter berechnen und sie auf eine Natur bringen *S* — 6 sqq. οὐ χρὴ *u. a.* πάντα ὁρῶντα *G* (*sed aliquanto post: exeunte capite, quo loco praem.:* Ἀποδέδεικται τοίνυν, ὦ βασιλεῦ, ταῦτα πάντα τὰ πολύθεα σεβάσματα πλάνης ἔργα καὶ ἀπωλείας ὑπάρχειν), Wenn es nun in der Ordnung ist, dass wir uns über einen Gott wundern, welcher gesehen wird und nicht sieht, wieviel mehr ist das der Bewunderung würdig, dass jemand an eine Natur glaubt, welche unsichtbar ist und alles sieht *S* — 8 καὶ πάντας *u. a.* σέβεσθαι *G*, Und wenn es wiederum geziemend ist, dass man die Werke des Künstlers anschaue, so ist es noch einmal so geziemend, dass man den Schöpfer des Künstlers rühme *S*.

13 οἱ νόμοι *G*, ihre *add. S* — πάντως *G*, *om. S* — 14 φαρμακείας *G*, Zauberei *S* — 15 μοιχείας *G*, und raubten *add. S* — ἀρσενοκοιτίας *G*, samt dem Rest ihrer andern Thaten *add. S* — δὲ *G*, ihre Götter *add. S* — καλῶς *G*, und wie sie schreiben *add. S* —

ταῦτα, οἱ νόμοι ἄρα ἄδικοί εἰσι, κατὰ τῶν θεῶν συντεθέντες.

V. Gr.

2 νυνὶ δὲ οἱ νόμοι καλοί εἰσι καὶ δίκαιοι, τὰ καλὰ ἐπαινοῦντες καὶ τὰ κακὰ ἀπαγορεύοντες, τὰ 5 δὲ ἔργα τῶν θεῶν αὐτῶν παράνομα· παράνομοι ἄρα οἱ θεοὶ αὐτῶν [καὶ ἔνοχοι πάντες θανάτου] καὶ ἀσεβεῖς οἱ τοιούτους θεοὺς παρεισάγοντες.

V. Syr.

10 εἰ μὲν γὰρ μυθικαὶ αἱ περὶ αὐτῶν ἱστορίαι, οὐδέν εἰσιν εἰ μὴ μόνον λόγοι· εἰ δὲ φυσικαί, οὐκ ἔτι θεοί εἰσιν οἱ ταῦτα ποιήσαντες καὶ παθόντες· εἰ δὲ ἀλληγορικαί, μῦθοί εἰσι καὶ οὐκ ἄλλο τι

14. Ἔλθωμεν οὖν, ὦ βασιλεῦ, καὶ ἐπὶ τοὺς Ἰουδαίους, ὅπως 15 ἴδωμεν τί φρονοῦσι καὶ αὐτοὶ περὶ θεοῦ.

(2—9 cf. p. 33, ad lin. 9—12)

4 sq. εἰ τὰ ἔργα δὲ M, εἰ δὲ τὰ ἔργα $M_{1,3,4}$ —

1 ταῦτα *G*, alles *add. S* — νόμοι *G*, der Griechen *add. S* — ἄρα *G*, *om. S* — κατὰ τῶν θεῶν *G*, nicht nach dem Willen ihrer Götter *S* (*add.*: Und dadurch irrte die ganze Welt).

10 εἰ μὲν u. a. ἄλλο τι *G*, Denn die Erzählungen von ihren Göttern sind zum Teil Mythen, und zum Teil physisch, und zum Teil sind sie Hymnen und Lieder. Die Hymnen nun und Lieder sind leere Worte und (ein blosser) Schall. Wenn aber diese physischen ausgeführt worden sind, wie sie sagen, so sind sie keine Götter, nun da sie solches gethan und solches erlitten und erduldet haben. Und diese Mythen sind flache Reden, in denen durchaus keine Kraft ist *S*.

14 τοὺς Ἰουδαίους *G*, dem Stamme der Juden *S* — ὅπως *G*, und *S* — 15 καὶ (αὐτοὶ) *G*, *om. S* (*cum iis quae G post* θεοῦ *praebet*: οὗτοι γὰρ τοῦ Ἀβραὰμ ὄντες ἀπόγονοι καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ παρῴκησαν εἰς Αἴγυπτον· ἐκεῖθεν δὲ ἐξήγαγεν αὐτοὺς ὁ θεὸς ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ διὰ Μωσέως τοῦ νομοθέτου αὐτῶν καὶ τέρασι πολλοῖς καὶ σημείοις ἐγνώρισεν αὐτοῖς τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν. ἀλλὰ ἀγνώμονες καὶ αὐτοὶ φανέντες καὶ ἀχάριστοι πολλάκις ἐλάτρευσαν τοῖς τῶν ἐθνῶν σεβάσμασι καὶ τοὺς ἀπεσταλμένους πρὸς αὐτοὺς προφήτας καὶ δικαίους ἀπέκτειναν. εἶτα ὡς εὐδόκησεν ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ἐλθεῖν ἐπὶ τῆς γῆς ἐμπαροινήσαντες εἰς αὐτὸν προέδωκαν Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι τῶν Ῥωμαίων καὶ σταυρῷ κατεδίκασαν μὴ αἰδεσθέντες τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ καὶ τὰ ἀναρίθμητα θαύματα ἅπερ ἐν αὐτοῖς εἰργάσατο· καὶ ἀπώλοντο τῇ ἰδίᾳ παρανομίᾳ. σέβονται γὰρ κτλ.)

V. Syr.

Die Juden nun sagen, dass Gott einer ist, der Schöpfer von allem und allmächtig, und dass es nicht in der Ordnung ist, dass etwas anderes verehrt werde, als dieser Gott allein. Und darin scheinen sie der Wahrheit näher zu kommen als alle Völker,

V. Gr.

οὗτοι γὰρ κτλ. . . . σέβονται γὰρ καὶ νῦν τὸν θεὸν μόνον παντοκράτορα, ἀλλ᾽ οὐ κατ᾽ ἐπίγνωσιν· τὸν γὰρ Χριστὸν ἀρνοῦνται τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ καί εἰσι παρόμοιοι τῶν ἐθνῶν, κἂν ἐγγίζειν πως τῇ ἀληθείᾳ δοκῶσιν, ἧς ἑαυτοὺς ἐμάκρυναν.

dass sie vorzüglich Gott anbeten und nicht seine Werke. Und sie ahmen Gott nach durch die Menschenliebe, [die sie haben,] indem sie mit den Armen Erbarmen haben und die Gefangenen befreien und die Toten begraben und (Dinge) thun, die diesen ähnlich sind, die vor Gott genehm sind und auch den Menschen gefallen, die sie von ihren Vorfahren empfangen haben. Trotzdem sind aber auch jene von der richtigen Erkenntnis abgeirrt und glauben in ihrem Sinne, dass sie Gott anbeten, nach den Arten ihrer Werke aber gilt ihre Anbetung den Engeln und nicht Gott, indem sie Sabbathe beobachten und Neumonde und die ungesäuerten Brote und das grosse Fasten [*Sbg* 393 *conicit* ﻋﻴﺪ ﺍﻟﻔﻄﻴﺮ] und das Fasten und die Beschneidung und die Reinheit der Speisen, — die sie nicht einmal so vollkommen beobachten.

Οἱ οὖν Ἰουδαῖοι λέγουσιν ἕνα εἶναι τὸν θεόν, δημιουργὸν τῶν ἁπάντων παντοκράτορα, καὶ οὐ δεῖν ἄλλο τι σέβεσθαι ἀλλ᾽ ἢ τὸν θεὸν μόνον, καὶ ἐν τούτῳ ἐγγίζειν πως τῇ ἀληθείᾳ δοκοῦσιν ὑπὲρ πάντα τὰ ἔθνη, ὅτι τὸν θεὸν σέβονται μᾶλλον καὶ οὐχὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ τὸν θεὸν μιμοῦνται τῇ φιλανθρωπίᾳ ἐλεοῦντες τοὺς πτωχοὺς καὶ λυτροῦντες τοὺς ἁλωκότας καὶ θάπτοντες τοὺς νεκροὺς καὶ τὰ ὅμοια τούτοις πράττοντες εὐάρεστα τῷ θεῷ καὶ εὐδόκιμα τοῖς ἀνθρώποις, ἃ παρὰ τῶν προπατόρων παρειλήφασιν. ὅμως δὲ καὶ οὗτοι τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως ἀπεπλανήθησαν καὶ οἴονται μὲν λατρεύειν τῷ θεῷ, τοῖς δὲ ἔργοις πρὸς ἀγγέλους ἐστὶν ἡ λατρεία αὐτῶν καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν θεόν, σάββατα τηρούντων καὶ νουμηνίας καὶ ἄζυμα καὶ μεγάλην νηστείαν [? καὶ νηστείαν] καὶ περιτομὴν καὶ βρωμάτων ἁγνείαν. ἃ οὐδὲ τελείως τηροῦσιν.

---

7 Rom. 14, 18

---

2 *τὸν θεὸν μόνον*] *θεὸν τὸν μόνον* Bois, om. *μόνον* $M_{1,3,4}$ — 3 *δοκοῦσιν* M_2 V_{102} al., *δοκοῖσι* $M_{1,3,4}$, *δοκῶσιν* W*Bois —

(4 sqq.) dass sie *u. a.* beobachten *S*, *om. G.*

15. *Ταῦτα περὶ τῶν Ἰουδαίων. Οἱ δὲ Χριστιανοί,*

V. Syr.

o König, haben, indem sie umhergingen und suchten, die Wahrheit gefunden, [und, wie wir aus ihren Schriften erfasst haben, kommen diese der Wahrheit und der richtigen Erkenntnis viel näher] als die übrigen Völker.

V. Gr.

(. . . . . cf. supra c. 2) *Καὶ οὗτοί εἰσιν οἱ ὑπὲρ πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς εὑρόντες τὴν ἀλήθειαν.*

γινώσκουσι γὰρ τὸν θεὸν κτίστην καὶ δημιουργὸν τῶν ἁπάντων καὶ ἄλλον θεὸν πλὴν τούτου οὐ σέβονται·

V. Syr.

von welchem sie die Befehle erhalten haben[, welche sie (... haben)]

V. Gr.

ἔχουσι τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ

ἐν ταῖς καρδίαις κεχαραγμένας καὶ ταύτας φυλάττουσι προσδοκῶντες

V. Syr.

d(er) zukünftige(n) Welt. [Deshalb]

V. Gr.

ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.

οὐ μοιχεύουσιν, οὐ πορνεύουσιν, οὐ ψευδομαρτυροῦσιν, [und] leugnen nicht ein anvertrautes Gut, *οὐκ ἐπιθυμοῦσι τὰ ἀλλότρια, τιμῶσι πατέρα καὶ μητέρα καὶ τοὺς πλησίον φιλοῦσι. δίκαια*

---

2 *ὦ βασιλεῦ, μετερχόμενοι καὶ ζητοῦντες ὑπὲρ τὰ λοιπὰ ἔθνη εὑρήκασι τὴν ἀλήθειαν·*
6 *παρ' οὗ ἔχουσι τὰς ἐντολὰς*
9 *τὸν μέλλοντα αἰῶνα.*
(10 sq.) *οὐκ ἀρνοῦνται παρακαταθήκην.*

---

7 sqq. cf. Doctr. XII apost. 1—4

---

1 *Ταῦτα u. a. Ἰουδαίων G, om. S.* — 4 *γὰρ G*, und glauben an *add. S* — *κτίστην G*, Himmels und der Erde *add. S* — *καὶ δημιουργὸν τῶν ἁπάντων G* (*add. ἐν υἱῷ μονογενεῖ καὶ πνεύματι ἁγίῳ*) durch den alles (besteht) und von dem alles (kommt) *S* — 5 *καὶ ἄλλον u. a. σέβονται G*, der keinen andern Gott neben sich hat *S* — 7 *ταῖς καρδίαις G*, ihrem Sinn *S* — *καὶ ταύτας G*, (diejenigen,) welche sie *S* — *προσδοκῶντες G*, in der Hoffnung und *praem. S* — 10 *οὐ* (sec. & tert.) *G*, und *praem. S* — 10 sq. und leugnen *u. a.* Gut *S*, *om. G* — 11 *οὐκ G*, und *praem. S* — 12 *φιλοῦσι G*, erweisen Gutes *S* — 12 sq. *δίκαια G*, und wenn sie Richter

κρίνουσιν, [und] Götzen in Menschengestalt beten sie nicht an, ὅσα οὐ θέλουσιν αὐτοῖς γίνεσθαι, ἑτέρῳ οὐ ποιοῦσι⟨ν⟩, [und von der] Speise der Götzenopfer essen sie nicht, τοὺς ἀδικοῦντας αὐτοὺς παρακαλοῖσι καὶ προσφιλεῖς αὐτοὺς ἑαυτοῖς ποιοῦσι, τοὺς ἐχθροὺς εὐεργετεῖν σπουδάζουσι⟨ν⟩.

V. Syr.

[und] ihre Frauen sind rein, o König, wie die Jungfrauen, und ihre Töchter züchtig. Und ihre Männer enthalten sich jeder ungesetzlichen Verbindung und jeder Befleckung in der Hoffnung auf die [zukünftige Vergeltung in der] andern Welt. Knechte aber und Mägde oder Kinder, wenn der eine oder andere von ihnen (welche) hat, überreden sie Christen zu werden, wegen der Liebe zu ihnen. Und wenn sie es geworden sind, so nennen sie sie ohne Unterschied Brüder. [Fremde Götter beten sie nicht an und] wandeln in aller Demut und Freundlichkeit. [Und] Falschheit wird nicht bei ihnen gefunden und sie lieben einander,

V. Gr.

πραεῖς εἰσι καὶ ἐπιεικεῖς, ἀπὸ πάσης συνουσίας ἀνόμου καὶ ἀπὸ πάσης ἀκαθαρσίας ἐγκρατεύονται,

(1) εἴδωλα ἀνθρωπόμορφα οὐ προσκυνοῦσιν,
(2 sq.) εἰδωλόθυτα οὐκ ἐσθίουσι,
αἱ γυναῖκες αὐτῶν ἁγναί εἰσιν, ὦ βασιλεῦ, ὡς παρθένοι, αἱ δὲ θυγατέρες σώφρονες· οἱ δὲ ἄνδρες ἀπὸ πάσης συνουσίας ἀνόμου καὶ ἀπὸ πάσης ἀκαθαρσίας ἐγκρατεύονται ἐπ᾽ ἐλπίδι τοῦ μέλλοντος αἰῶνος· δούλους δὲ καὶ δούλας ἢ παῖδας ἐὰν ἔχωσι, πείθουσι Χριστιανοὺς γενέσθαι διὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς φιλίαν καὶ τοὺς γενομένους ἀδιαφόρως ἀδελφοὺς καλοῦσι· [.....]· πραεῖς εἰσι καὶ ἐπιεικεῖς, ἀψευδεῖς καὶ φιλοῦντες ἀλλήλους·

sind, mit Gerechtigkeit *S* — 1 und Götzen *u. a.* an *S*, *om. G* — 2 ὅσα *G*, und *praem. S* — αὐτοῖς *u. a.* οὐ sec. *G*, dass andere ihnen thun, keinem *S* — 2 sq. und von *u. a.* nicht *S* (*add.* denn sie sind rein. Und), *om. G* — 5 τοὺς *u. a.* σπουδάζουσι *G*, und ihren Feinden thun sie Gutes *S*.

χήραν οὐχ ὑπεροροῦσιν, ὀρφανὸν οὐ λυποῦσιν· ὁ ἔχων τῷ μὴ ἔχοντι ἀνεπιφθόνως ἐπιχορηγεῖ· ξένον ἐὰν ἴδωσιν, ὑπὸ στέγην εἰσάγουσι καὶ χαίρουσιν ἐπ' αὐτῷ ὡς ἐπὶ ἀδελφῷ ἀληθινῷ· οὐ
4 *γὰρ κατὰ σάρκα ἀδελφοὺς ἑαυτοὺς καλοῦσιν, ἀλλὰ κατὰ ψυχήν.*

Wenn aber einer von ihren Armen aus der Welt hinübergeht, und ihn irgend einer von ihnen sieht, so trägt er nach seinem Vermögen Sorge für sein Begräbnis. Und wenn sie hören, dass einer von ihnen gefangen ist oder bedrängt wegen des Namens ihres Messias, so tragen sie alle für sein Bedürfnis Sorge, und wenn es möglich ist, [dass er befreit werde,] befreien sie ihn. Und wenn jemand unter ihnen arm oder bedürftig ist, und sie haben keine überflüssigen Lebensmittel, so fasten sie zwei oder drei Tage, damit sie den Bedürftigen den Bedarf ihrer Speise ergänzen.

V. Syr.	V. Gr.
Und die Befehle ihres Messias	*Ἕτοιμοί εἰσιν ὑπὲρ Χριστοῦ τὰς ψυχὰς αὐτῶν προέσθαι· τὰ γὰρ προστάγματα αὐτοῦ*

12 *ἀσφαλῶς φυλάττουσιν, ὁσίως καὶ δικαίως ζῶντες, καθὼς κύριος ὁ θεὸς αὐτοῖς προσέταξεν.*

V. Gr.	V. Syr.
14 *εὐχαριστοῦντες αὐτῷ κατὰ*	an allen Morgen und zu allen

5 *ἰδόντες δὲ τῶν πτωχῶν τινα μετηλλαχότα ἐκ τοῦ κόσμου κατὰ τὸ δυνατὸν προνοοῦνται τῆς ταφῆς αὐτοῦ. ἀκούσαντές τινα ἐξ αὐτῶν δεδέσθαι ἢ ἀδικεῖσθαι διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ πάντες τῶν ἐπιτηδείων αὐτοῦ προνοοῦνται καὶ ἐὰν οἷόν τε ᾖ ἀπολύουσιν· εἴ τις αὐτῶν πτωχός ἐστι καὶ ἐνδεής, [οἱ] μὴ ἔχοντες ἐπιτήδεια πολλὰ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας νηστεύου-*
10 *σιν, ὅπως αὐτῷ τὴν χρείαν πληρῶσι.*
11 *τὰ προστάγματα τοῦ Χριστοῦ*

2 *ἀνεπιφθόνως* Rob M_2, *ἀφθόνως* Bois $M_{1,3,4}$ P — 4 *ψυχήν* (*animam* lat)] *πνεῦμα* Bois V_{21} —

1 *χήραν u. a. λυποῦσιν G*, und von den Witwen wenden sie ihr Gesicht nicht ab und den Waisen retten sie vor dem, welcher ihm Gewalt anthut *S* (*add.* und) — 2 *ἐπιχορηγεῖ G*, giebt *S* (*add.* und) — *ὑπὸ στέγην G*, in ihre Wohnungen *S* — 4 *κατὰ ψυχήν G*, Brüder nach dem Geist (ܒܪ̈ܝܚ̈ܐ) und in Gott *S* — Wenn aber *u. a.* ergänzen *S*, *om. G* — 12 *ἀσφαλῶς G*, mit grosser Sorgfalt *S* — *ὁσίως καὶ δικαίως G*, gerecht und keusch *S* — 13 *ὁ θεὸς G*, ihr *add. S* —

V. Gr.

1 *πᾶσαν ὥραν ⟨ἐπὶ⟩ παντὶ βρώ-*
ματι καὶ ποτῷ καὶ τοῖς λοιποῖς
3 *ἀγαθοῖς.*

V. Syr.

Stunden für Gottes Wohlthaten gegen sie bekennen und lobpreisen sie ihn, und für ihre Speise und für ihren Trank sagen sie ihm Dank.

Und wenn ein Gerechter von ihnen aus der Welt hinübergeht, so freuen sie sich und danken Gott, und sie geleiten seinen Körper, als wenn er (nur) von einem Ort zum andern wanderte. Und wenn einem von ihnen ein Kind geboren wird, bekennen sie Gott; und wenn es sich wieder ereignet, dass es in seiner Kindheit stirbt, so preisen sie Gott sehr als für einen, der ohne Sünden durch die Welt gegangen ist. Und wenn sie wiederum sehen, dass jemand von ihnen in seiner Gottlosigkeit oder in seinen Sünden gestorben ist, über den weinen sie bitterlich und seufzen wie über einen, der im Begriff ist, zur Strafe zu gehen.

16. [. . . . . .] Wie Menschen, welche Gott kennen, bitten sie von ihm Bitten, welche ihm zu geben und ihnen zu empfangen ziemen; und so vollenden sie die Zeit ihres Lebens *(plur.)*. Und weil sie die Wohlthaten Gottes gegen sich kennen, siehe! so sind um ihretwillen *(masc.)* die schönen Dinge, die in der Welt sind, in Fluss. [[. . . . . .]] Die Wohlthaten aber, welche sie erweisen, verkünden sie nicht vor den Ohren der Menge und sind besorgt, dass niemand sie bemerke. Und sie verbergen ihre Gabe wie jemand, der einen Schatz findet und ihn

ἐάν τις δίκαιος αὐτῶν ἐκ τοῦ κόσμου μεταλλάττῃ, [χαίρουσι καὶ] εὐχαριστοῦσι θεῷ προπέμποντες τὸ σῶμα αὐτοῦ ὡς ἐκ τόπου εἰς τόπον πορευομένου. καὶ ὅταν τινὶ αὐτῶν τέκνον γένηται, θεὸν εὐλογοῦσιν· ὅταν δ' αὖ ἀποθάνῃ νήπιον, θεὸν μεγάλως εὐλογοῦσιν ὡς ἐπὶ διελθόντι τὸν κόσμον ἀναμαρτήτως. ἔτι δὲ ὁρῶντές τινα ἐξ αὐτῶν ἀποθανόντα ἐν ταῖς ἁμαρτίαις αὐτοῦ [πικρῶς θρηνοῦσι καὶ] στενάζουσιν ὡς ἐπὶ ἐρχομένῳ εἰς τιμωρίαν.

16. *Γινώσκοντες τὸν θεὸν αἰτοῦσι τὰ προσήκοντα ἐκείνῳ μὲν δοῦναι, αὐτοῖς δὲ λαβεῖν, καὶ οὕτω διάγουσι τὸν βίον. καὶ διότι τὰ ἀγαθὰ τοῦ θεοῦ γινώσκουσι, [δι' αὐτοὺς] τὰ ἐν τῷ κόσμῳ καλὰ . . . . τὰ δὲ ἀγαθά, ἃ ποιοῦσιν, οὐ κηρύττουσιν ἐπὶ τῶν ὄχλων φοβούμενοι μή τις αἰσθάνηται· [κρύπτουσι τὸ χάρισμα ὡς ὁ εὑρὼν θησαυρὸν*

15 [Matth. 13, 44]

1 *ἐπὶ* Wil, *ἐν G*

(4sqq.) Und wenn *u. a.* wie Leute *S, om. G* —

verbirgt. Und sie bemühen sich, gerecht zu sein wie Leute,

V. Syr.

welche hoffen, ihren Messias zu sehen und von ihm die Versprechungen, die bei ihnen (sind), mit grossem Lobe zu empfangen.

〈Das ist die Vorschrift des Gesetzes der Christen, o König, und ihre(r) Lebensführungen.〉 〈〈Und sicherlich: diese sind es, welche die Wahrheit gefunden haben, indem sie umhergingen und sie suchten, und aus dem, was wir begriffen haben, haben wir erfasst, dass diese allein der Erkenntnis der Wahrheit nahe kommen.〉〉

Ihre Worte aber und Vorschriften, o König, und die Herrlichkeit ihres Gottesdienstes und die Erwartung des Lohnes ihrer Vergeltung nach dem Werke eines jeden von ihnen, welchen sie in der andern Welt erhoffen, kannst du aus ihren Schriften kennen lernen. Es genügt uns aber, dass wir in kurzen (Worten) Eure Majestät bekannt gemacht haben mit dem Gebaren

V. Gr.

Οὗτος οὖν αὕτη ἐστὶν ἡ ὁδὸς τῆς ἀληθείας, ἥτις τοὺς ὁδεύοντας αὐτὴν εἰς τὴν αἰώνιον χειραγωγεῖ βασιλείαν τὴν ἐπηγγελμένην παρὰ Χριστοῦ ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ.

---

1 *κρύπτει*]. *δίκαιοι εἶναι σπουδάζουσι προσδοκώμενοι ὄψεσθαι τὸν Χριστὸν καὶ λήψεσθαι παρ' αὐτοῦ τὰ ἐπηγγελμένα* [*μετ' εὐδοκίας μεγάλης*].

Αὕτη ἐστίν, ὦ βασιλεῦ, ἡ ἐντολὴ τοῦ νόμου τῶν Χριστιανῶν [. . . .]. 5 *καὶ οἵτοι δή εἰσιν οἱ τὴν ἀλήθειαν εὑρόντες, καὶ ἐξ ὧν ἔγνωμεν, μόνους αὐτοὺς συνήκαμεν ἐγγίσαι τῇ γνώσει τῆς ἀληθείας.*

Τοὺς δὲ λόγους αὐτῶν καὶ τὰ προστάγματα, βασιλεῦ, καὶ τὴν σεμνὴν λατρείαν καὶ τὴν προσδόκησιν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος ἐκ τῶν γραφῶν αὐτῶν ἔξεστί σοι γνῶναι· ἀρκοῦμαι δὲ διὰ βραχέων σοι δηλῶσαι τοὺς

V. Syr.

und der Wahrheit der Christen. Denn sicherlich: gross und bewunderungswürdig ist ihreLehre für den, welcher sie betrachten und begreifen will. Und sicherlich: neu ist dieses Volk, und eine göttliche Beimischung ist in ihm. Nehmt also ihre Schriften und lest in ihnen, und siehe! ihr werdet finden, dass ich nicht aus mir selbst dieses vorgebracht oder wie ihr Anwalt dieses gesagt habe, sondern, sintemal ich (dieses) in ihren Schriften gelesen habe, habe ich es als zuverlässig betrachtet und auch dasjenige, was zukünftig ist. Und deshalb war ich gezwungen, die Wahrheit anzuzeigen denen, welche ihr geneigt sind und die zukünftige Welt suchen. Und es besteht für mich kein Zweifel, dass wegen der Fürbitte der Christen die Erde besteht. Die übrigen Völker aber irren und führen irre, indem sie sich vor den Elementen der Welt wälzen, sintemal das Sehvermögen ihres Geistes nicht

V. Gr.

καὶ ἵνα γνῷς, βασιλεῦ, ὅτι οὐκ ἀπ᾽ ἐμαυτοῦ ταῦτα λέγω, ταῖς γραφαῖς ἐγκύψας τῶν Χριστιανῶν εὑρήσεις οὐδὲν ἔξω τῆς ἀληθείας με λέγειν.

Καλῶς οὖν συνῆκεν ὁ υἱός σου καὶ δικαίως ἐδιδάχθη τοῦ λατρεύειν ζῶντι θεῷ καὶ σωθῆναι εἰς τὸν μέλλοντα ἐπέρχεσθαι αἰῶνα. μεγάλα γὰρ καὶ θαυμαστὰ τὰ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν λεγόμενα καὶ πραττόμενα· οὐ γὰρ ἀνθρώπων ῥήματα λαλοῦσιν, ἀλλὰ τὰ τοῦ θεοῦ. τὰ δὲ λοιπὰ ἔθνη πλανῶνται καὶ πλανῶσιν ἑαυτούς· ὁδεύοντες γὰρ

τρόπους καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν Χριστιανῶν. Μεγάλη γὰρ δὴ καὶ θαυμαστὴ ἡ διδαχὴ αὐτῶν ὑπάρχει τῷ θέλοντι [αὐτὴν] μαθεῖν· καὶ δὴ καινόν ἐστι τὸ ἔθνος τοῦτο καὶ θεῖόν τι ἐπιμεμιγμένον αὐτῷ. Λαβὼν οὖν τὰς γραφὰς αὐτῶν καὶ ἀναγνοὺς εὑρήσεις, ὅτι οὐκ ἀπ᾽ ἐμαυτοῦ ταῦτα λέγω [ἢ ὡς παράκλητος αὐτῶν γενόμενος], ἀλλὰ ταῖς γραφαῖς αὐτῶν ἐγκύψας πέπεισμαι ταῦτα καὶ τὰ μέλλοντα. διὰ τοῦτο ἔδει τὴν ἀλήθειαν μηνῦσαι τοῖς αὐτῇ σπουδάζουσι καὶ τὸν μέλλοντα αἰῶνα ζητοῦσι. Οὐκ ἀμφιβάλλω δὲ μὴ οὐχὶ διὰ τὴν ἔντευξιν(?) τῶν Χριστιανῶν τὴν οἰκουμένην καθίστασθαι. Τὰ δὲ λοιπὰ ἔθνη πλανῶνται καὶ πλανῶσιν, κυλινδούμενοι ἔμπροσθεν τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου, ὧν ἡ ὄψις τῆς ψυχῆς αὐτῶν οὐχ

V. Syr.	V. Gr.
über sie hinausgehen will. Und sie tasten wie im Finstern, weil sie die Wahrheit nicht erkennen wollen; und wie Trunkene schwanken sie und werfen einander nieder und fallen.	*ἐν σκότει προσρήσσονται ἑαυτοῖς ὡς μεθύοντες.*

17. *Ἕως ὧδε ὁ πρὸς σέ μου λόγος, βασιλεῦ·* denn über das Übrige werden, wie oben gesagt worden ist, in ihren [andern] Schriften Worte gefunden, die schwer zu besprechen (und) selbst wiederzugeben sind, welche nicht allein erzählt, sondern auch ausgeführt worden sind.

Die Griechen aber, o König, weil sie hässliche Dinge thun durch ihr Beilager bei Männern und bei der Mutter und Schwester und Tochter, richten das Lachen ihrer Unreinheit gegen die Christen. Die Christen aber sind rechtschaffen und fromm, und die Wahrheit steht vor ihren Augen und ihr Geist ist langmütig. Und deshalb, während sie ihren Irrtum erkennen und von ihnen geschlagen werden, dulden und ertragen sie sie und erweisen ihnen vorzüglich Mitleid wie Leuten, welche der Erkenntnis ermangeln; und für sie bringen sie Gebet dar, damit sie von ihrem Irrtum umkehren. Wenn es aber geschieht, dass einer von ihnen umkehrt, so schämt er sich vor den Christen der Werke, die er gethan hat. Und er bekennt Gott, indem er spricht:

---

1 *ὑπερέχει, καὶ ψηλαφῶντες ὡς ἐν σκότει [διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι γνῶναι τὴν ἀλήθειαν] προσρήσσονται ἑαυτοῖς ὡς μεθύοντες.*

17. *Ἕως ὧδε ὁ πρὸς σέ μου λόγος, βασιλεῦ· περὶ τῶν λοιπῶν γάρ, ὡς εἴρηται, ἐν ταῖς γραφαῖς αὐτῶν ὑπάρχει χαλεπὰ μὲν εἰπεῖν, λεγόμενα δ' οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πραττόμενα.*

Οἱ δὲ Ἕλληνες, ὦ βασιλεῦ, αἰσχρὰ ἐπιτηδεύοντες, συνουσίας ἀνδρῶν καὶ μητέρων καὶ ἀδελφῶν καὶ θυγατέρων, τὸν γέλωτα τῆς ἀσελγείας αὐτῶν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τρέπουσιν· οἱ δὲ Χριστιανοὶ δίκαιοί εἰσι καὶ εὐσεβεῖς, φιλαλήθεις καὶ μακρόθυμοι, ὥστε τὴν πλάνην αὐτῶν γινώσκοντες ὑπομένουσι τυπτόμενοι καὶ μᾶλλον ἐλεοῦσιν αὐτοὺς ὡς ἀγνοοῦντας καὶ εἴχονται ὑπὲρ αὐτῶν, ἵνα τῆς πλάνης ἀποτρέπωνται. ὅταν δὲ συμβῇ τινι αὐτῶν ἀποτραπῆναι, αἰσχυνθεὶς ἃ ἐποίησε τοὺς Χριστιανοὺς ὁμολογεῖ πρὸς τὸν θεὸν λέγων·

---

3 *Ἕως u. a. βασιλεῦ G* (*add. ὁ ὑπὸ τῆς ἀληθείας ἐν τῷ νοΐ μου ὑπαγορευθείς*), Bis hierher, König, habe ich gesprochen *S* — denn über etc. *S*, *om. G* —

In Unwissenheit habe ich dieses gethan. Und er reinigt sein Herz, und seine Sünden werden ihm vergeben, weil er sie unwissentlich begangen hat in der früheren Zeit, als er die wahre Erkenntnis der Christen verhöhnte und schmähte. Und sicherlich: glückselig ist das Christenvolk vor allen Menschen, welche auf der Oberfläche der Erde sind.

V. Syr.

Verstummen mögen nunmehr die Zungen derer, welche Leeres reden und die Christen bedrängen, und sie mögen nun die Wahrheit reden. Denn es ist ihnen viel nützlicher, dass sie den wahren Gott anbeten, als dass sie einen ununterscheidbaren Schall anbeten. Und sicherlich: Gottes ist, was vom Munde der Christen gesprochen wird, und ihre Lehre ist die Pforte des Lichts. Nahen mögen ihr also alle, welche Gott nicht kennen, und unzerstörbare Worte empfangen, diejenigen welche von je und von Ewigkeit her sind. Sie mögen also zuvorkommen dem furchtbaren Gericht, welches durch Jesus den Messias

V. Gr.

διὸ παυσάσθωσαν οἱ ἀνόητοί σου σοφοὶ ματαιολογοῦντες κατὰ τοῦ κυρίου· συμφέρει γὰρ ὑμῖν θεὸν κτίστην σέβεσθαι

καὶ τὰ ἄφθαρτα αὐτοῦ ἐνωτίζεσθαι ῥήματα,

ἵνα, κρίσιν ἐκφυγόντες καὶ τιμωρίας, ζωῆς

ἐν ἀγνοίᾳ ἐποίησα, καὶ καθαίρει τὴν καρδίαν καὶ ἀφίενται αὐτῷ αἱ ἁμαρτίαι, διότι ἐν ἀγνοίᾳ ἥμαρτεν ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ βλασφημῶν τὴν γνῶσιν τῶν Χριστιανῶν. Μακάριον δὴ τὸ γένος τῶν Χριστιανῶν ὑπὲρ πάντας τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐπὶ τῆς γῆς.

Διὸ παυσάσθωσαν οἱ ματαιολογοῦντες καὶ ἀδικοῦντες τοὺς Χριστιανοὺς καὶ εἰπάτωσαν τὴν ἀλήθειαν. συμφέρει γὰρ θεὸν κτίστην σέβεσθαι ἢ ψόφον ἀδιάκριτον· θεοῦ δὴ τὰ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν λεγόμενα, καὶ ἡ διδαχὴ αὐτῶν πύλη ἐστὶ φωτός. Ἐγγισάτωσαν οὖν πάντες οἱ τὸν θεὸν ἀγνοοῦντες καὶ ἄφθαρτα ῥήματα δεξάσθωσαν [τὰ ἀπ' αἰῶνος], κρίσιν ἐκφυγόντες τὴν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ

V. Syr.	V. Gr.
im Kommen begriffen ist über das ganze menschliche Geschlecht*).	*ἀνωλέθρου δειχθείητε κληρονόμοι.*

1 *μέλλουσαν ἐπέρχεσθαι παντὶ γένει ἀνθρωπίνῳ.*

Nachrichten späterer Schriftsteller**).

Euseb. chronic. (Armen. p. a. 2140. Hadr. 8) Codratus apostolorum auditor et Aristides nostri dogmatis (nostrae rei) philosophus Atheniensis Adriano supplicationes dedere apologeticas (apologiae, responsionis) ob mandatum. Acceperat tamen et a Serennio (*s.* Serenno) splendido praeside (iudice) scriptum de christianis, quod nempe iniquum sit occidere eos solo rumore sine inquisitione, neque ulla incusatione. Scribit Armonicus Fundius (Phundius) proconsuli Asianorum, ut sine ullo damno et incusatione non damnarentur; et exemplar edicti illius hucusque circumfertur (Schoene, Euseb. Chron. Can. p. 166). — *Κοδρᾶτος ὁ ἱερὸς τῶν ἀποστόλων ἀκουστὴς Αἰλίῳ Ἀδριανῷ τῷ αὐτοκράτορι λόγους ἀπολογίας ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐπέδωκεν . . . . τούτῳ καὶ Ἀριστείδης Ἀθηναῖος φιλόσοφος ὑπὲρ Χριστιανῶν ἀκόλουθα τῷ αὐτοκράτορι προσεφώνησεν Ἀδριανῷ· ἅπερ δεξάμενος ὁ Καῖσαρ σὺν τοῖς παρὰ Σερενίου λαμπροτάτου ἡγουμένου, ὡς ἄδικον εἴη κτείνειν γράψαντος Χριστιανοὺς ἀκρίτως ἐπὶ μηδενὶ τῶν ἐγκλημάτων, γράφει Μινουκίῳ Φουνδανῷ ἀνθυπάτῳ τῆς Ἀσίας Ἀδριανὸς μηδένα κτείνειν ἄνευ ἐγκλημάτων καὶ κατηγορίας* (Syncellus, ed. Bonnens. I 658).

Euseb. h. e. 4, 3, 1. 3 *Τούτῳ* [*Αἰλ. Ἀδριαν.*] *Κοδρᾶτος λόγον προσφωνήσας ἀναδίδωσιν, ἀπολογίαν συντάξας ὑπὲρ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας, ὅτι δὴ πονηροί τινες ἄνδρες τοὺς ἡμετέρους ἐνοχλεῖν ἐπειρῶντο. εἰσέτι δὲ φέρεται παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν, ἀτὰρ καὶ παρ' ἡμῖν τὸ σύγγραμμα . . . . καὶ Ἀρι-*

*) Oratione finita ms. Syriacum praebet haec verba: Zu Ende ist die Apologie des Philosophen Aristides.

**) Über ihren Wert resp. Unwert s. o. p. I.

στείδης δὲ πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὁρμώμενος εὐσεβείας τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογίαν ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ καταλέλοιπε. σώζεται δέ γε εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τούτου γραφή.

Hieron. chronic. (p. a. 2142. Hadr. 10) Vall. VII 706 f. Quadratus discipulus apostolorum et Aristides Atheniensis noster philosophus libros pro Christiana religione Hadriano dedere compositos, et Serenus Granius . . . literas ad imperatorem mittit . . . Quibus commotus Hadrianus Minutio Fundano proconsuli Asiae scripsit etc.

Hieron. de vir. illustr. 20 Aristides Atheniensis philosophus eloquentissimus et sub pristino habitu discipulus Christi, volumen nostri dogmatis rationem continens eodem tempore quo et Quadratus Hadriano principi dedit, id est, apologeticum pro Christianis, quod usque hodie perseverans, apud philologos ingenii eius indicium est (Vall. II 847).

Hieron. ep. 70 (al. 84) ad Magnum Quadratus apostolorum discipulus et Atheniensis pontifex ecclesiae nonne Hadriano principi Eleusinae sacra invisenti librum pro nostra religione tradidit? Et tantae admirationi omnibus fuit, ut persecutionem gravissimam illius excellens sedaret ingenium. Aristides philosophus, vir eloquentissimus, eidem principi apologeticum pro Christianis obtulit contextum philosophorum sententiis: quem imitatus postea Iustinus, et ipse philosophus, Antonino Pio etc. (Vall. I 426).

Oros. hist. adv. pag. 7, 13, 2: hic [Hadr.] per Quadratum discipulum apostolorum et Aristidem Atheniensem, mirum fide sapientiaque plenum, et per Serenum Granium legatum libris de Christiana religione conpositis instructus atque eruditus praecepit per epistulam ad Min. Fund. etc. — Vgl. Ottonis Frising. chronicon 3, 21 (Mon. Germ. hist. XX p. 183).

Martyrologium Romanum parvum ed. Rosw. zum 31. Aug. Apud Athenas, Aristidis, qui Adriano principi de religione Christiana libros obtulit (Martyrol. Adonis ed. Dom. Georgius Romae 1745 I p. XXXIV sq. cf. Acta Sanct. ed. Bolland. XL 650); zum 3. Oct. († Dionys. Areop.) ut Aristides testis est in opere, quod de Christiana religione composuit: hoc opus apud Athenienses inter antiquorum memorias clarissimum tenetur (M. A. l. c. XXXVI).

Martyrol. Adonis († 875) zum 31. Aug. Eodem die apud

Athenas, beati Aristidis, fide sapientiaque clarissimi. Qui Adriano principi de religione Christiana libros obtulit, et quod Christus Iesus solus esset deus, praesente ipso imperatore, luculentissime peroravit (l. c. II 440); zum 3. Oct. ut Aristides Atheniensis, vir fide sapientiaque mirabilis, testis est in eo opere, quod de Christiana religione composuit. hoc opus apud Athenienses summo genere colitur et inter antiquorum monumenta clarissimum tenetur, ut peritiores Graecorum affirmant (l. c. 514).

Vgl. Usuard. (de la Barre, Historia Christiana veterum patrum Paris. 1583 p. 560^{v} 566^{v}); Notker (H. Canisii Lectiones antiquae ed. Jac. Basnage Antv. 1725 tom. II pars 3 p. 170 . . . . et quod Jesus Christus verus esset deus, praesente illo iocundissime peroravit).

Martyrol. Romanum ed. Baronius (Romae 1586) zum 31. Aug. Athenis sancti Aristidis, fide et sapientia clarissimi: qui Hadriano principi de religione Christiana volumen obtulit, nostri dogmatis continens rationem, et quod Christus Iesus solus esset deus, praesente ipso imperatore luculentissime peroravit (A. S. l. c.).

Namenregister.

Ἀβραάμ 8_3.
Ἀγχίσης 26_{10}.
Ἄδωνις $26_{11.\,13}$ 27_1 ff.
Αἴγυπτος, ἡ 8_4.
Αἰγύπτιοι, οἱ 28_9. 29_5. 30_{14}.
Ἅιδης s. *Ἅδης*.
**Αἴολος* 7_6.
**Ἀλκμήνη* 22_3.
Ἀμφίων 22_1.
Ἀντιόπη 21_{11}. **22*$_1$.
**Ἀντωνεῖνος: Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνείνῳ Σεβαστῷ Εὐσεβεῖ* $*1_1$ f.
Ἀπόλλων 22_3. 25_{14} ff
**Ἀριστείδης*] *Μαρκιανὸς Ἀ. φιλόσοφος Ἀθηναῖος* 1_2.
Ἄρης 24_8 ff. 26_{10}.
Ἄρτεμις 22_3. 26_3 ff.
Ἀσκληπιός 24_2 ff.
**Ἄττις* $27_{7.\,8}$.
Ἀφροδίτη 21_1. 24_{11}. 26_9 ff.
**βάρβαροι, οἱ* $7_{2.\,4}$. $11_{1.\,7}$. 12_6. $17_{8.\,14}$. 28_{11}.
**Βῆλος* 7_4.
Βύβλος, ἡ 29_1 [cf. Plutarch. de Isid. 16. Lucian. de dea Syria 7].
Γανυμήδης 22_8.
Δανάη 21_{11}. **22*$_4$.
**Δαναός, ὁ Αἰγύπτιος* 8_1.
Διόνυσος $*8_2$ (*ὁ Θηβαῖος*). 22_1. 24_{14} ff.
**Ἑβραῖοι, οἱ* 8_5 [cf. Theoph. ad Aut. 3, 9: *τοῖς Ἑβραίοις, τοῖς καὶ Ἰουδαίοις καλουμένοις*. Tertull. apol. 18: Hebraei retro qui nunc Iudaei. Sbg 232 A.]. 9_7.
**Ἑβραῖς* 9_3 (*Ἑ. παρθένος*).

῾Ελένη 22$_4$.
*῾Ελλάς, ἡ 8$_1$.
*῾Ελλην 7$_5$. $_6$.
῾Ελληνες οἱ 7$_2$. *$_5$. *11$_2$. 17$_{12}$. $_{13}$. 19$_3$. *23$_2$. 28$_2$. $_{11}$. *31$_1$. 33$_{10}$. *42$_6$.
῾Ερμῆς 23$_9$ ff.
῎Ερως 24$_{11}$ (Beiname *νήπιος*).
Εὐρώπη 21$_{10}$. *22$_7$.
Ζεύς *7$_6$. 20$_9$. $_9$. 21$_7$ ff. 24$_5$.
Ζῆθος 22$_1$.
῾Ηρακλῆς 22$_3$. 25$_7$ ff.
῾Ηφαιστος 23$_4$ ff. 24$_{12}$.
᾽Ιακώβ 8$_3$.
[*᾽Ιησοῦς 9$_6$]. *᾽Ιησοῦς Χριστός* 9$_2$. *43$_{10}$ f. *Χριστός, ὁ* *38$_7$. $_{11}$. 40$_2$.
*῎Ιναχος 8$_1$.
᾽Ιουδαῖοι, οἱ 7$_3$. *8$_3$. *$_6$. *10$_1$ [cf. Sbg 333 u.]. *11$_2$. 34$_{14}$. *35$_1$. 36$_1$.
᾽Ισαάκ 8$_3$.
῎Ισις 28$_{15}$. $_{17}$. 29$_3$. $_6$.
Κάδμος, ὁ Σιδόνιος 8$_2$.
Κάστωρ 22$_4$.
Κόρη 27$_{10}$ ff.
Κρόνος *7$_4$. 20$_6$ ff.
Λήδα 21$_{11}$. *22$_4$.
Λητώ 22$_3$.
Μίνως 22$_7$.
Μνημοσύνη 22$_6$.
Μοῦσαι, αἱ (ἐννέα) 22$_6$.
*Ξοῦθος 7$_6$.
῾Οσιρις 28$_{16}$. 29$_1$. $_4$.
[*Πασιφάη 21$_{10}$.]
Περσεύς 22$_4$.
Περσεφόνη 26$_{13}$.
Πλούτων 27$_{10}$.
Πολυδεύκης 22$_5$.
῾Ραδάμανθυς 22$_7$.
῾Ρέα *7$_4$. 20$_8$. *27$_6$ ff.
Σαρπηδών 22$_7$.
Σεμέλη 21$_{12}$. *22$_1$.
Συρία, ἡ *8$_4$. 29$_1$.
Τάρταρος, ὁ 21$_3$.
Τιτᾶνες, οἱ 25$_4$.
Τυνδάρεως, Λακεδαίμονος υἱός 24$_5$.
Τυφών 28$_{16}$. 29$_2$. $_4$. $_5$.
Φορωνεύς 8$_1$.
Χριστιανοί, οἱ 7$_3$. 9$_1$. 10$_6$ [cf. Tacit. annal. 15, 44: auctor nominis eius Christus. Praed. Petri 57 u.: *τοὺς φοροῦντας τὸ ὄνομα αὐτοῦ*. Justin. apol. 1, 12 p. 60 A. dial. (42 p. 261 A.) 63 p. 287 B. 123 p. 353. Tertull. adv. Marc. 4, 14. Sib. 1, 383. Eus. h. e. 1, 4, 2]. *11$_2$. 36$_1$. *37$_9$. *40$_4$. 41$_1$. *$_8$. *42$_8$. *$_8$. *$_{12}$. 43$_3$. $_3$. $_5$. $_7$.
Χριστός s. *᾽Ιησοῦς*.
῾Ωρος 28$_{17}$. 29$_2$. $_6$.

Wort- und Sachregister.

ἀβέλτερος 28$_9$.
ἀγαθά, τὰ 39$_3$. *$_{12}$.—*$_{13}$.
ἄγαλμα 12$_6$. $_{11}$. 17$_{10}$. 31$_3$.
*ἄγγελοι 11$_3$. — *πρὸς ἀγγέλους ἐστὶν ἡ λατρεία αὐτῶν* (sc. *τῶν ᾽Ιουδαίων*) 35$_9$. cf. (Paul. Col. 2, 18: *ἐν ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκίᾳ τῶν ἀγγέλων*. Praed. Petr.: *λατρεύοντες ἀγγέλοις καὶ ἀρχαγγέλοις, μηνὶ καὶ σελήνῃ κτλ.*) Celsus bei Orig. 1, 26. 5, 6. (dagg. Orig. 6. 8 f.) cf. Sbg 235 A. 2.
*ἀγέννητος [ἀγέννητος?] s. *θεός*.
ἀγνοεῖν 42$_{10}$. cf. 1 Tim. 1, 13.
ἄγνοια 6$_1$. — *ἐν ἀγνοίᾳ ἐποίησα 43$_1$. $_2$. cf. Act. ap. 3, 17: *κατὰ ἄγνοιαν ἐπράξατε* (17, 30. 1 Petr. 1, 14). Praed. Petr.: *ὅσα ἐν ἀγνοίᾳ τις ὑμῶν ἐποίησεν μὴ εἰδὼς σαφῶς τὸν θεόν, ἐὰν ἐπιγνοὺς*

μετανοήσῃ, πάντα αὐτῷ ἀφεθήσεται τὰ ἁμαρτήματα. . . . . ὅτι ἀγνοίᾳ φερόμενοι καὶ μὴ ἐπιστάμενοι τὸν θεόν (sc. *οἱ Ἕλληνες*). Tert. apol. 39: qui de uno utero ignorantiae eiusdem ad unam lucem expaverint veritatis. Recogn. Clem. 6, 8 u. ö.

ἀδελφοκτόνος 18_4.

ἀδελφός (*christlich*) *37_{10}. $38_{(3)}$. 4. cf. 1 Tim. 6, 2. Lucian. de morte Per. 13. Athenag. suppl. 32. Tert. apol. 39. Min. Fel. 9, 2 etc.

ᾅδης: *εἰς ᾅδου καταβαίνειν* *18_{10} 26_{12}.

ἀδιάρρηκτος 32_7.

ἀδυνατεῖν περὶ 12_4.

ἀετός *22_8.—30_2 (Aeg.).

ἀήρ 28_8.

**ἄζυμα* 35_{11}.

ἀθάνατος s. *θεός*.

ἀΐδιος s. *θεός*.

αἴλουρος 30_4 (Aeg.).

**αἰσχύνεσθαι* 42_{12}. [cf. 1 Petr. 3, 16.]

**αἰτεῖν*: *γινώσκοντες τὸν θεὸν αἰτοῦσι τὰ προσήκοντα ἐκείνῳ μὲν δοῦναι, αὐτοῖς δὲ λαβεῖν* *39_{11}. cf. Min. Fel. 36, 7: facultates, si utiles putaremus, a Deo posceremus: utique indulgere posset aliquantum cuius est totum. sed nos contemnere malumus opes quam contingere, innocentiam magis cupimus, magis patientiam flagitamus, malumus nos bonos esse quam prodigos. Sbg 302 A. 2.

αἰχμαλωσία 20_2. [cf. 1 Clem. 3, 2: *πόλεμος καὶ α.* Sbg 274.]

αἰών, ὁ μέλλων 36_9. *37_8. *40_8. *41_7 cf. *$_6$ (*τὰ μέλλοντα*).

ἄκανθα, ἡ 30_8 (Aeg.; cf. Sbg 380).

ἀκαθαρσία 37_7.

ἀκάθαρτος 14_9.

**ἀκατάληπτος* s. *θεός*.

ἀλήθεια (*absolut*; opp. *πλάνη*) 6_7. 11_5. 35_3. $36_3 = 40_5$. *$_6$. *41_1. *42_2.

ἀλλάσσεσθαι 14_7.

ἀλληγορικός 34_{12}.

ἀλληλοκτονία 33_{14}.

ἀλλοιοῦν 14_6. 12_{14}. 13_2.

ἀλλότριος: *οὐκ ἐπιθυμοῦσι τὰ ἀλλότρια* 36_{11}. [*24_1]. cf. Praed. Petr.: *αἰσχύνθητε κατέχοντες τὰ ἀ.* (Doctr. XII apost. 2, 2 = Barn. 19, 6). Herm. sim. 1, 11. 2 Clem. 5, 6. Sib. 2, 57.

ἄλογα ζῶα (sehr beliebte Verbindung) 28_{12}. 29_{10}.

**ἁμαρτία* 39_8. 43_1.

ἀναβιῶναι 10_2. cf. (2 Clem. 19, 4). Steph. thes. s. v. *ἀναβιόω*. (Zur Sache cf. PP. app. GH I 2 p. 138.)

ἀναγκαῖα, τὰ (= *τὰ αἰδοῖα*) 20_{10}. cf. Steph. thes. II 322 D s. v. *ἀναγκαῖος*.

ἀνάγκην, κατὰ 1_6 f. 12_9 f. 13_5. $_8$. $_{13}$. 16_1. $_9$. $_{15}$.

ἀναίσθητος 31_3. cf. ep. ad. Diogn. 2, 4. (8 f.) 3, 3.

ἀναλαμβάνειν σάρκα 9_4. cf. Ps. Iust. cohort. 38: *Ἰησοῦ Χριστοῦ . . ., ὃς τοῦ θεοῦ ὑπάρχων λόγος . . . . ἀναλαβὼν ἄνθρωπον*. (Häufigere Wendgn. s. PP. app. GH I 2 p. 137.)

ἀναλλοίωτος s. *θεός*.

ἀναλύειν 31_6.

ἄναρχος s. *θεός*.

ἀνατέλλειν astron. (neben *δύνειν*) 13_{10}. 16_2. $_{11}$. cf. Min. Fel. 21, 10: divinum autem id est, quod nec ortum habet nec occasum.

ἀναφαίνεσθαι 9_4.

ἀνδροβάτης 23_3.

ἀνεπιφθόνως 38_2.

ἀνέρχεσθαι: *εἰς οὐρανοὺς ἀνῆλθε* (sc. Christus) 10_3. cf. PP. app. GH I 2 p. 138 f.

**ἀνθρωπόμορφος* 37_1.

ἄνθρωπος 16_{14} ff. cf. Ps. Bardes. 8

(Euseb. praep. ev. 6, 10): *Κατὰ φύσιν ὁ ἄ. γεννᾶται τρέφεται ἀκμάζει γεννᾷ ἐσθίει πίνει κοιμᾶται γηρᾷ ἀποθνήσκει.*
ἄνοια 21_5. *23_2.
ἀνόμημα 18_2.
ἀνομία 28_7.
ἄνομος 37_7.
ἀντιλαμβάνεσθαι ἑαυτοῦ 29_5.
**ἀντίπαλος* 5_2.
ἀνωφελής 12_6.
ἀόρατος s. *θεός*.
ἀπαραίτητος 13_{13}.
ἀποβάλλεσθαι med. 32_6.
**ἀποίητος* s. *θεός*.
ἀπόκοπος 21_5.
**ἀποπλανᾶσθαι* 6_7. 35_8.
ἀποσπᾶν 25_1.
ἀποτελεῖν astron. 13_{11}.
ἁρπάζειν 19_8. *27_{11}. 33_3.
αρπαξ 18_5.
†*ἀρρενομανής* 22_{11}.
ἄρρην (nb. *θῆλυς*) 18_1. *4_5.
ἀρσενοκοιτία 33_{15}.
ἀρχή (nb. *τέλος*) *4_2. 13_7 f.
ἀρχῆθεν 28_{15}.
ἀσέβεια 28_7.
ἀσεβής 19_3.
ἀσέλγεια 21_3. $28_{7.\ 14}$. *42_7.
ἀσπίς 30_6 (Aeg.).
ἀστήρ, ἄστρον 13_9 ff. [cf. 1 Clem. 20, 3. 9]. 16_5.
ἀσύνετος 29_8.
**ἀτελεύτητος* s. *θεός*.
ἀτοπία 20_5.
ἀτύχημα 29_7.
αὔξειν 15_{10} (nb. *λήγειν*). 16_{12} (nb. *μειοῦν, astron.*). 29_2.
**αὐτογενὲς εἶδος* s. *θεός*.
αὐτοκράτεια 16_6.
ἄφθαρτος s. *θεός*. — *ἄφθαρτα ῥήματα* 43_9.
ἀφορμὴν λαμβάνειν 28_6.
ἀφροσύνη 26_{14}.
ἄφρων 28_9.
ἄχρηστος 13_{18}.
βασιλεύειν τινός 21_7.
βασιλεύς (zur Bezeichnung des Kaisers; cf. Mommsen, Röm. Staatsrecht II 2^2 p. 740 f., dazu Ioseph. bell. jud. 5, 13, 6. Herodian. 1, 5. 7. Constit. ap. 7, 16. 8, 12, 18 etc.) 1_3. 7_1. 9_6. *11_1. $12_{7.\ 12}$. 19_4. 22_9. 26_{13}. 28_2. *31_1. 33_5. 34_{14}. *36_2. *37_6. *$40_{4.\ 7}$. 42_3. *$_6$.
βιαίως 27_3.
βιβρώσκειν: τοὺς θεοὺς αὐτῶν βιβρωσκομένους ὑπὸ ἑτέρων ἀνθρώπων 30_{11}. cf. Praed. Petr.: *ἃ δέδωκεν αὐτοῖς εἰς βρῶσιν ὁ θεός . . . . καὶ τὰ ἴδια βρώματα βρωτοῖς θύματα θύουσιν.* Sbg 381 u.
βιοθάνατος 27_5 s. Suic., thes. s.v. *β.*
βλαστά, τὰ s. *φυτά*.
βρῶμα 17_2. *35_{12}. 39_1.
γελοῖος 19_3.
**γέλως* 42_7.
γεμίζεσθαι 13_{23}.
γενεαλογεῖσθαι *7_4. *8_3 [cf. Recogn. Clem. 1, 32: Abraham, a quo nostrum Hebraeorum ducitur genus. Eus. h. e. 1, 4, 5] 9_1 [cf. Sib. 8, 484 f. Iust. dial. 138. Orig. c. Cels. 1, 26].
γεννᾶσθαι 9_4 [cf. Matth. 1, 16; PP. app. GH I 2 p. 136 f.]. *$_7$. — 21_1.
γένος: τὸ ἀνθρώπινον γ. 6_5. *44_1. — *τέτταρα γένη ἀνθρώπων* 7_1 f. *11_1. — *γ. τῶν Ἑβραίων* *8_5. cf. Ioseph. bell. jud. 7, 3, 3. Iustin. dial. c. Tryph. Orig. c. Cels. 4, 23. — *γ. τῶν Χριστιανῶν* *43_3. cf. Iustin. dial. 116: *τὸ ἀληθινὸν γένος ἐσμὲν τοῦ θεοῦ.* Melit. apol. (Eus. h. e. 4, 26, 5): *τὸ τῶν θεοσεβῶν γένος.* Mart. Polyc. 3. Orig. l. c. etc.
γῆ 13_{16} ff. cf. Henoch 2, 2 (ed. Lods, Paris 1892, p. 6). — *11_4.
γηράσκειν 17_1.
γραφή s. *εὐαγγελικός*. — *γραφαί* [*36_3 *S.*] *40_8. *Λαβὼν οὖν τὰς γραφὰς αὐτῶν καὶ ἀναγνοὺς εὑρήσεις* *41_3 f. cf. Praed. Petri: *Λάβετε*

καὶ τὰς ἑλληνικὰς βίβλους. ἐπίγνωτε Σίβυλλαν . . . καὶ τὸν Ὑστάσπην λαβόντες ἀνάγνωτε καὶ εὑρήσετε κτλ. 3 s. *ἐγκύπτειν.*

γύψ 30_2 (Aeg.).

**δαίμων* 11_3 Plat. conviv. 202e: *πᾶν τὸ δαιμόνιον μεταξύ ἐστι θεοῦ τε καὶ θνητοῦ.* cf. Philo, Plutarch u. A. [Möller Kosm. 66 ff.), christl. Apologeten].

δέσμιος 21_5. 24_{13}. — *τινα ἐξ αὐτῶν δεδέσθαι κτλ.* *38_6 ff. (*35_5 f.) cf. Hom. Clem. 11, 4. PP. app. GH I 1 p. 101 A. III p. 101 A. Sbg 228 A. 2

δημιουργεῖν 33_8.

δημιουργός: ἀνομημάτων 18_2. — *τοὺς θεοὺς αὐτῶν ὑπὸ τῶν δημιουργῶν ῥιζομένους καὶ πελεκουμένους καὶ κολοβουμένους, παλαιομένους τε ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ ἀναλυομένους καὶ χωνευομένους* 31_4 ff. cf. Is. 40, 18—20. 41, 7. 42, 17. 44, 9 ff. Ier. 10, 2 ff. ep. Ier. 7. 45. Dan. 5, 4. 23. Ps. 115, 4 (LXX 113, 12). Sap. Sal. 13, 11 ff. 15, 7 f. Apoc. Ioh. 9, 20. Act. ap. 17, 29. Praed. Petri: *ὧν ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν εἰς χρῆσιν, μορφώσαντες ξύλα καὶ λίθους, χαλκὸν καὶ σίδηρον, χρυσὸν καὶ ἄργυρον, τῆς βουλῆς αὐτῶν καὶ χρήσεως τὰ δοῦλα τῆς ὑπάρξεως ἀναστήσαντες σέβονται.* Sib. 3, 586 ff. 5, 82 ff. 2 Clem. 1, 6. Iustin. apol. 1, 9. (Tatian. or. 4). Theoph. ad Aut. 1, 1. 10. 2, 2. Ps. Mel. 46. Athenag. suppl. 15. ep. ad Diogn. 2, 2 ff. Hom. Clem. 10, 8. 17, 3. Recogn. 4, 26. Tert. apol. 12. Min. Fel. 23, 9 ff. etc. — *δ.* s. *θεός.*

διαιρεῖν: γνῶμαι διῃρημέναι 33_4 (s. *φύσις*).

διακόσμησις (nb. *διοίκησις* specif. stoischer Begriff, Bernays Heraklit. Briefe 125) 1_5.

διακρατεῖν 1_7. 2_2. $_2$. *$_3$.

διάστημα: τάξει καὶ διαστήματι 13_9.

διαφωνία: μάχη καὶ δ. 32_9.

διδάσκειν 10_4.

**διδαχή* (der Christen) 41_2. 43_8.

δίκαιος *39_1 [cf. Apoc. Petr. 5]. *δίκαιοι εἶναι σπουδάζουσι* *40_1. cf. 2 Clem. 18, 2: *σπουδάζω τὴν δικαιοσύνην διώκειν.* — Nb. *εὐσεβής* *42_8. cf. 1 Clem. 62, 1: *τοῖς θέλουσιν εὐσεβῶς καὶ δικαίως διευθύνειν.* Athenag. suppl. 1: *εὐσεβέστατα καὶ δικαιότατα.* de resurr. m. 19: *φροντίζοντες εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης.* — *δίκαια κρίνουσιν* 36_{12} f. cf. Doctr. XII ap. 4, 3. (5, 2.) Barn. 19, 11. (Polyc. ad Phil. 6, 1. Sib. 2, 61). — s. *ὁσίως.*

διορύσσειν 13_{22}.

δουλεύειν 15_7. 18_8.

δράκων 30_6 (Aeg.).

δραπέτης 25_6.

ἐγγίζειν *43_8. — *ἐ. τῇ ἀληθείᾳ* 35_3. [*36_3.] *40_6.

ἐγκρατεύεσθαι 37_8.

ἐγκύπτειν: ταῖς γραφαῖς αὐτῶν ἐγκύψας 41_5. cf. 1 Clem. 45, 2. 53, 1. 62, 3. Polyc. ad Phil. 3, 2.

ἔθνος $28_{10.14}$. 29_{10}. [*30_{15} f.] 35_3. 36_2. 41_9.—*$_3$.

**εἰδωλόθυτον: εἰδωλόθυτα οὐκ ἐσθίουσι* 37_2 f. cf. 1 Cor. 8, 4. 7. 10. (10, 18. 28.) Apoc. Ioh. 2, 14. 20. Act. ap. 15, 29. Doctr. XII ap. 6, 3. Sib. 2, 96. Iustin. dial. 35 etc.

εἴδωλον 31_2. *37_1.

εἰσάγειν 38_3.

εἰσέτι 10_5.

ἐκλείπειν, ἐκλείψεις ἔχειν astron. 16_5. $_{12}$.

ἐκτίθεσθαι med. 18_3.

ἐκτύπωμα 11_{10}.

ἐκφεύγειν s. *κρίσις.*

ἐλάττωμα 3_4. 17_4.

ἔλαφος 26_7.

**ἐλεεῖν* 35_5. 42_{10}.

ἔμπλαστρον 24_3.

ἐνδεής 26_2.
ἐνδέχεται 14_1. 15_5. 17_6. 21_4. $23_{3.7.11}$. 26_1. *27_8.
[*ἔνοχος: ἔνοχοι . . θανάτου* 34_7. cf. Matth. 26, 66.]
[**ἔντευξις: διὰ τὴν ἔντευξιν(?) τῶν Χριστιανῶν τὴν οἰκουμένην καθίστασθαι* *41_8. cf. Iustin. apol. 2, 7. 1, 45. ep. ad Diogn. 6, 7: *Χριστιανοὶ .... συνέχουσι τὸν κόσμον.* Tert. apol. 39: Oramus etiam .... pro mora finis. 32: dum precamur differri, Romanae diuturnitati favemus. cf. Oehler ed. Tert. I 237 f. A. c. 256. A. d. Sbg 304 A 2.]
ἐντολή 36_6. *40_4.
ἐντυγχάνειν: ἐὰν ἐντύχῃς(τῇ εὐαγγραφῇ) 9_6. cf. Iustin. apol. 1, 45 p. 83 A. dial. 7 p. 224 D. 10 p. 227 C. Tatian. or. 29. (Theoph. ad Aut. 1, 14.) Ps. Iustin. coh. u. ö.
ἔννυδρος s. *χερσαῖος*.
ἕνωσις 32_8.
ἐξαγοράζειν 26_{12}.
ἐξέρχεσθαι: οἱ δώδεκα μαθηταὶ ἐξῆλθον κτλ. 10_3. cf. 1 Clem. 42, 3. Praed. Petri: *ἐξέλθετε εἰς τὸν κόσμον.* Iustin. apol. 1, 39 p. 78 A. 45 p. 83 A. 49 p. 85 A. Iren. 3, 1, 1.
**ἐξουσία: οὗ [Ἰησοῦ Χρ.] τὴν ἐξουσίαν κτλ.* 9_5. cf. Matth. 7, 29.
*ἐπαγγέλλειν: *προσδοκώμενοι . . . λήψεσθαι παρ' αὐτοῦ τὰ ἐπηγγελμένα* 40_2. cf. epist. Lugd. (Eus. h. e. 5, 1, 34): *ἡ ἐλπὶς τῶν ἐπηγγελμένων.* 2 Clem. 11, 7: *λεηψόμεθα τὰς ἐπαγγελίας.*
ἐπαρχία 10_3.
†*ἐπαυθίς*(?) 25_{16}.
†*ἐπενδεής* 23_7. 24_4. 26_1.
ἐπέρχεταί μοί τι 12_7.
ἐπιεικής, ἐπιείκεια s. *πραΰς, πραότης*.
ἐπιθύμημα 17_9.
ἐπιθυμητής 17_3. 23_9. *$24_{1.9.12}$.
ἐπικεῖσθαι 17_5.
ἐπιταγή: κατ' ἐπιταγὴν θεοῦ 15_{10}. cf. Henoch 5, 2. 1 Clem. 20, 3.
ἐπιτάσσειν: ἐπιτέτακται αὐτοῖς παρὰ τοῦ θεοῦ 13_{12}.
ἐπιτήδευμα: τῶν ἐπιτηδευμάτων τῆς πλάνης 20_1. cf. Iustin. dial. 3: *τὴν τῶν ἄλλων πλάνην καὶ τὰ ἐκείνων ἐπιτηδεύματα.*
ἐπιχορηγεῖν: ὁ ἔχων τῷ μὴ ἔχοντι . . ἐπιχορηγεῖ 38_1 f. cf. 1 Clem. 38, 2. Herm. sim. 2, 5 f. (Iustin. apol. 1, 67 p. 98 C. ep. ad Diogn. 10, 6).
ἐραστής 26_{11}. *22_{11}.
ἔργον: οἴονται μὲν λατρεύειν τῷ θεῷ, τοῖς δὲ ἔργοις κτλ. [Praed. Petri: *καὶ γὰρ ἐκεῖνοι μόνοι οἰόμενοι τὸν θεὸν γινώσκειν, οὐκ ἐπίστανται λατρεύοντες κτλ.*] *35_9. cf. Tit. 1, 16: *θεὸν ὁμολογοῦσιν εἰδέναι. τοῖς δὲ ἔργοις ἀρνοῦνται.* — *ἔργον θεοῦ* s. *θεός*.
ἑρμηνευτής, λόγων 23_{11}.
ἕτερος 15_7. 30_{12}. — *ὅσα οὐ θέλουσιν αὐτοῖς γίνεσθαι, ἑτέρῳ οὐ ποιοῦσιν* 37_2. cf. (Ps. Bard. 5_{29}). Resch, Agrapha 95 f. 135 f. 272 f.
εὐαγγελικὴ γραφή 9_5.
**εὐάρεστος* 35_7.
**εὐδόκιμος* 35_7.
εὐεργετεῖν, τοὺς ἐχθροὺς 37_5. [cf. Luc. 6, 27. Matth. 5, 44. 1 Petr. 2, 15 etc.]
εὐπορεῖν c. inf. 29_6.
εὐχαριστεῖν θεῷ 38_{14}. *39_4 (beim Tode eines „Gerechten" cf. Iustin. apol. 2, 11: *ὅθεν καὶ τὸ ὄφλημα ἀποδιδόντες εὐχαριστοῦμεν*).
**εὔχεσθαι: εὔχονται ὑπὲρ αὐτῶν* 42_{11}. [cf. Matth. 5, 44. Luc. 6, 28. Doctr. XII ap. 1, 3. 2, 7. Ignat. ad Eph. 10, 1 etc.]
ἔψειν (*ἑψεῖν*) 14_6.
ἕψησις 15_2.
ζηλωτής 17_3. 18_4. 24_8. 25_{14}. 26_2.
ζητεῖν 29_1. — *ζητοῦντες . . . εὑρήκασι τὴν ἀλήθειαν* *36_2. [*40_5.] cf.

(Sir. 6, 27 f.) Herm. mand. 10, 1, 4. 6. (Act. ap. 17, 27. Iustin. apol. 1, 63 p. 96 E. Min. Fel. 38, 6).

ζῶα, ἄλογα (bei den Aegyptern verehrt) 28_{12}. 29_{10}. [Zur Liste 29_{10} ff. cf. Herod. 2, 65—76. Plut. de Isid. 4. 7. 8. 18. 32. 38. 44. 50 f. 71 ff. Aelian. de nat. an. 10, 14. 12, 5. 7. 17, 5. Maxim. Tyr. 8, 5. Porphyr. de abstin. 4, 9 etc. Ferner Praed. Petri: *πετεινὰ τοῦ ἀέρος καὶ τῆς θαλάσσης τὰ νηκτὰ καὶ τῆς γῆς τὰ ἑρπετὰ καὶ τὰ θηρία σὺν κτήνεσι τετραπόδοις τοῦ ἀγροῦ. γαλᾶς τε καὶ μῦς, αἰλούρους τε καὶ κύνας καὶ πιθήκους.* Iustin. apol. 1, 24. Theoph. ad Aut. 1, 10. Athenag. suppl. 1. 14. Sib. frgt. II 22. 27. 3, 30. 5, 279 f. Hom. Clem. 10, 16. 18. Recogn. 5, 20. Tert. (apol. 24.) adv. Marc. 2, 14. Min. Fel. 28, 8 f. Clem. Alex. cohort. 2 [Potter p. 11]. paed. 3, 2 [Pott. p. 253]. strom. 5, 7 [Pott. p. 670 f.]. Orig. c. Cels. 3, 17. 19. 21. 4, 90. 5, 51. 6, 80. Athanas. contra gentes [ed. Colon. 1686] I p. 10 C. 26 B. Cyrill. Hieros. catech. 6, 10. Greg. Naz. or. 5, 32. 39, 5. Epiph. ancor. 103. Chrysost. in Genes. serm. I [ed. Montf. IV 647 A]. ad pop. Antioch. hom. X M. II 110 A]. Hieron. comment. in Isaiam IV [Vall. IV 165]. Priscillian. tract. ed. Schepss; Sbg 191 A. 1.]

ἥλιος 15_{12} ff.

**θάπτειν*: *θάπτοντες τοὺς νεκρούς* (sc. *οἱ Ἰουδαῖοι*) 35_6. cf. Tob. 1, 17 ff. 2, 7 ff. 12, 12 f. (Tacit. hist. 5, 5).

θαυμαστός 10_1. — *μεγάλη . . . καὶ θαυμαστὴ* (*ἡ διδαχὴ*) $*41_1$ f. [cf. Apoc. Ioh. 15, 3. 1 Clem. 26, 1. 50, 1. 2 Clem. 2, 6. 5, 5. (13, 3) etc.]

θεά 13_{16}. 14_3. $15_{6.\ 11}$. $16_{8.\ 13}$. $26_{9.\ 14}$. $*27_{10}$. $*_{11}$.

**θεῖος* 41_3.

θέμις: ἃ οὔτε λέγειν θ. οὔτ' ἐπὶ μνήμης ὅλως φέρειν 28_4 f. cf. ep. Lugd. (Eus. h. e. 5, 1, 14): *ὅσα μήτε λαλεῖν μήτε νοεῖν θ. ἡμῖν.*

θεός: a) $*7_5$. 11_{12} *θεοὺς καλοῦντες* cf. Sap. Sal. 13, 10. Sib. 8, 395. Plut. de Isid. 71 p. 379 c Parthey. Iustin. apol. 1, 9. ep. ad Diogn. 2, 5 u. ö. $12_{4.\ 10.\ 10.\ 11.\ 13}$. 17_{14}. $19_{4.\ 9}$. $20_{4.\ 6}$. $21_{4.\ 4}$. 22_{12}. $23_{3.\ 4.\ 7.\ 9.\ 11}$. $24_{2.\ 6.\ 8.\ 12.\ 14}$. 25_6. $*_{7.\ 11.\ 14}$. $26_{1.\ 7}$ (!). 27_1. $*_{6.\ *8}$. $28_{3.\ 6.\ 12}$. $29_{8.\ 10}$. $30_{11.\ 13.\ 15}$. $31_{4.\ 7.\ 11}$. 32_4. $33_{1.\ 1.\ 2.\ 2.\ 5.\ 6.\ 6.\ 13}$. $34_{5.\ 9.\ 11}$.

b) 2_1. $*3_3$. 6_4. 12_{15}. ($13_{4.\ 15}$. $14_{4.\ 10.\ 12}$. $15_{5.\ 12}$. $16_{7.\ 14}$. 17_6.) $*_{11.\ 13}$. $*31_{12}$. $*32_5$. 33_8. 34_{15} u. ö. — Einheit Gottes 35_1 cf. Tacit. hist. 5, 5. ep. ad Diogn. 3, 2. Hom. Clem. 4, 13. Min. Fel. 10, 4. (Gal. 3, 20. Eph. 4, 6. Iac. 2, 19. 1 Tim. 1, 17. 2, 5. 1 Clem. 59, 4. Praed. Petri: *ὅτι εἷς θεός ἐστιν.* Sib. prooem. 7. Tatian. or. 9. 19. Athenag. suppl. 10. Tert. apol. 17 etc. PP. app. GH I 2 p. 134 f. Möller Kosm. 112 ff. 125.) — *θεὸν πάντων* $*3_1$. — *τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου* 9_2 [cf. LXX. Sib. 1, 331. Philo. N.T.; *Ζεὺς ὕψιστος*]. — *κύριος ὁ θεός* 38_{12} f. [cf. LXX. Philo etc.].

ἡ φύσις αὐτοῦ ἀόριστος καὶ ἀνεξέταστος καὶ ἀκατάληπτος $*2_5$ f. s. *φύσις*. — *θεῷ . . προσήκει τὸ πνεῦμα* $*11_3$. cf. (Möller Kosm. 10 f. — 180 f. 178.) Tatian. or. 4: *πνεῦμα ὁ θεός, οὐ διήκων διὰ τῆς ὕλης, πνευμάτων δὲ ὑλικῶν καὶ τῶν ἐν αὐτῇ σχημάτων κατασκευαστής.* Athenag. suppl. 16: *πάντα γὰρ ὁ θεός ἐστιν αὐτὸς αὑτῷ . . . . πνεῦμα* [= *οὐσία νοητή* Möller Kosm. 128] *δύναμις λόγος.* (Ioh. 4, 24).

Gott ist **ὅλως . . . . νοῦς* [? cf. Möller Kosm. 30 f. 133 A. 1] 6_1 [cf. Plut. de Isid.]: *μακάριον τὸ θεῖον . . . ἐπιστήμῃ καὶ φρονήσει* —

*ἀγέν[ν]ητος 3$_3$ [cf. Möller Kosm. 117 ff.] — *ἀπ οίητος 3$_3$. cf. Praed. Petri: ἀ., ὃς τὰ πάντα ἐποίησεν λόγῳ δυνάμεως αὐτοῦ. Ps. Mel. 41$_{25}$. 46$_{21}$. 50$_{27}$ — *αὐτογενὲς εἶδος [αὐτοφυῆ? Sib. 3, 12. Lact. inst. 1, 7] 3$_3$ — ἄναρχος 3$_3$. *4$_1$ cf. Sib. Praed. Petri. Tatian. or. 4. Min. Fel. 18, 7 (Deum nec principium habere nec terminum) u. ö. — [*ἀτελεύτητος 3$_3$] — ἀίδιος 3$_4$ cf. (Sap. Sal. 7, 26. Rom. 1, 20). Plut. epit. 4, 7 [Diels, doxogr. 393$_{12}$]. Athenag. suppl. etc. [Praed. Petri: ἀένναος] — ἀθάνατος 3$_4$ — *τέλειος 3$_4$ cf. Philo frg. [M. II 667]. Matth. 5, 48. Tatian. or. 15. Theoph. ad Aut. 2, 15. Clem. Alex. quis div. salv. 1. 27 etc. — *ἀπροσδεής (καὶ οὐδὲν τούτων ἐπιζητεῖ) *32$_2$. οὐδὲν ἔχει ἐλάττωμα οὐδὲ προσδεῖται οὐδενός, πάντα δὲ αὐτοῦ προσδεῖται *3$_4$ f. οὐ χρήζει θυσίας κτλ., πάντες δὲ αὐτοῦ χρήζουσι 6$_2$ f. *32$_1$ f. cf. 2 Macc. 14, 35. Philo quod deus immut. [M. I 281$_{22}$]. Praed. Petri: ἀνεπιδεής, οὗ τὰ πάντα ἐπιδέεται καὶ δι' ὃν ἐστιν. Iustin. apol. 1, 13. dial. 22. Ps. Mel. 45$_{31}$ f. Athenag. suppl. 29. Ps. Bard. 5$_3$ f. Tert. ad Scap. 2. Boissonade l. c. 239 A. 3. PP. app. GH I 1 p. 87 (zu 1 Clem. 52, 1). Möller Kosm. 141 — ἄφθαρτος 13$_1$ cf. (Diog. L. 7, 137). Philo Sib. frg. II 17. 2, 285. 1 Tim. 1, 17. Praed. Petri. Iustin. dial. 5 p. 223 D etc. — ἀναλλοίωτος 13$_1$ cf. Theoph. ad Aut. 1, 4. Athenag. suppl. 22 etc. — ἀόρατος (. . . πάντα ὁρᾷ) 13$_1$ f. *31$_{12}$. 33$_7$ f. cf. Philo de nom. mut. M. I 578. Col. 1, 15. 1 Tim. 1, 17. 6, 16. (Ioh. 1, 18. 6, 46. 1 Ioh. 4, 12. 20. Rom. 1, 20. Herm. vis. 1, 3, 4. 3, 3, 5). 2 Clem. 20, 5. Praed. Petri: ὁ ἀ., ὃς τὰ πάντα ὁρᾷ. Sib. prooem. 8. 3, 12. Maxim. Tyr. 8, 10. Iustin. dial. 3 p. 221 C. Tatian. or. 4. Ps. Mel. Athenag. suppl. 10. ep. ad Diogn. 7, 2. Tert. apol. 17. Min. Fel. 10, 5. 18, 8 etc. — παντοκράτωρ 35$_2$. *31$_{11}$. cf. PP. app. GH I 1 p. 2 2 p. 134. Wrede, Untersuchgn. zum ersten Clemensbrief 63 A. 2.

*ὄνομα οὐκ ἔχει κτλ. 4$_3$ cf. [ἀνώνυμος Maxim. Tyr. 8, 10, ἀκατονόμαστος Philo de somn. M. I 630 u. (cf. 655. de nom. mut. M. I 579 f.) etc., ἀνωνόμαστος Iustin. apol. 1, 63. Tatian. or. 4.] epist. Lugd. (Eus. h. e. 5, 1, 52). Min. Fel. 18, 9. Möller Kosm. 124 A. 2 f. — *οὔτε χρῶμα ἔχει οὔτε σχῆμα 4$_3$ f. Iustin. dial. 4 p. 221 D. cf. apol. 1, 9. Plut. de Isid. 76: οὐκ ἐν χροαῖς γὰρ οὐδ' ἐν σχήμασιν . . . ἐγγίνεται τὸ θεῖον. Hom. Clem. 17, 8. Orig. de princ. 1, 1, 6 f. (Delarue I 51 f.) — *οὔτε ἄρρην .. οὔτε θῆλυς 4$_5$ [cf. Diels, doxogr. gr. 546 b$_8$ ff. 549 b$_8$ f. Rbe 66] — οὐ συνέχουσιν αὐτὸν οἱ οὐρανοί, ἀλλ' οἱ κτλ. *5$_1$. cf. Philo de h. v. resip. Noe M. I 402 (περιέχ.). Athenag. suppl. 8: τὸ γὰρ περὶ αὐτὸν (sc. τὸν κόσμον) πᾶν ὑπὸ τούτου κατέχεται. 13: θεὸν τὸν συνέχοντα καὶ ἐποπτεύοντα. 10: ἀχώρητον. Praed. Petri: ἀχώρητος, ὃς τὰ πάντα χωρεῖ. Iustin. dial. 127 p. 357 A. Acta Iust. 2. PP. app. III 73 A. — *ἀντίπαλον οὐκ ἔχει 5$_2$. cf. Orig. c. Cels. 8, 11 — οὐ μετέχει ὀργῆς τε καὶ .. λήθης καὶ ἀγνοίας 5$_3$ f. [cf. Plut. non posse suav. vivi sec. Epic. 22. ep. ad Diogn. 8, 8].

θεὸν κτίστην [κτ. s. Möller Kosm. 157] 43$_6$. θ. κτ. καὶ δημιουργὸν τῶν ἁπάντων 36$_4$ cf. *35$_1$. πάντας δημιουργήσαντα 33$_8$. [cf. Plato etc. — Möller Kosm. 49 f. 145

A. 1—, Philo (Hatch-Preuschen. Griechentum u. Christentum 134 f. A. 3). Apologeten etc. (PP. app. GH I 2 p. 135). — *ἔργον θεοῦ* 13_{13}. $14_{3.\ 11}$. $15_{7.\ 11}$. $16_{7.\ 13}$. 17_{7}. — *προνοία θεοῦ* 1_3, cf. Cic. de nat. deor. 2, 29 ff. Diels, doxogr. gr., ind. s. v. *πρόνοια*. Apocr. V. T. (s. Wahl, clavis apocr. s. v. *π.*). Philo *περὶ προνοίας*. Möller Kosm. 177 A. 5 etc. — **τὸν ποιήσαντα τὰ πάντα χάριν τῶν ἀνθρώπων* $*3_1$. 15_7 f. (*εἰς χρῆσιν ἀ., εἰς χρείαν τῶν ἀ.* $14_{3.\ 5}$. $15_{1.\ 9}$ f. 16_3 f. $_{11}$). cf. Cic. de nat. deor. 2, 53. 60 f. Herm. mand. 12, 4, 2. Iustin. apol. 1, 10 p. 58 B. 2, 4. 5. dial. 5 p. 223 B. 41 p. 260 A. Tatian. or. 4. Ps. Mel. $42_{12.\ 14}$. ep. ad Diogn. 4, 2. 10, 2. Iren. 5, 29, 1. Tert. adv. Marc. 1, 13. Orig. c. Cels. 4, 23. Hom. Clem. 3, 36. 11, 23. (Harnack, Dogmengesch. I² 150 A. 4. Sbg. 222 A.) etc. — *δι' αὐτοῦ δὲ τὰ πάντα συνέστηκεν* 6_2. cf. Col. 1, 16 f.: *τὰ πάντα δι' αὐτοῦ ... ἔκτισται, καὶ αὐτός ἐστιν πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκεν.* Ps. Mel. 41_{24}. — *πάντα .... ἀλλοιοῖ καὶ μεταβάλλει* 13_2. — *ἐπιταγὴ θεοῦ* s. *ἐπιταγή. ἐπιτάσσειν, προστάσσειν. — τὰ ἀγαθὰ (τοῦ θεοῦ)* 39_3. $*_{12}$ f.

γινώσκειν. εἰδέναι θεόν 11_7. 36_4. $*39_{11}$. cf. $*43_8$ f. — *σέβεσθαι θ.* $*3_2$. $35_{2.\ 4}$. 36_5. 43_6. — **θεῷ λατρεύειν* 35_9. (10.) — **μιμεῖσθαι θ.* (23_1.) 35_4 f. cf. Eph. 5. 1: *γίνεσθε οὖν μιμηταὶ τοῦ θεοῦ.* Praed. Petri: *ὁ κατὰ θεοῦ μίμησιν ἐπιδούς .... μιμήσασθε ἰσότητα θεοῦ.* Ignat. ad Eph. 1, 1. ad Trall. 1, 2. ep. ad Diogn. 10, 4 ff. — *εὐχαριστεῖν θεῷ* s. *εὐχ.* — **εὐλογεῖν θεόν* 39_6. $_7$. — *ὁμολογεῖν πρὸς θ.* s. *ὁμολ.*

ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ 9_{12}. $*_4$.

ἐντολαὶ (τοῦ θεοῦ) s. *καρδία.*

**θεοῦ .. τὰ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν λεγόμενα* 43_7. [cf. 1 Petr. 4, 11: *εἴ τις λαλεῖ. ὡς λόγια θεοῦ.*]

θερμαίνειν 16_3.

θέρος: θέρη καὶ χειμῶνας 13_{11}. (cf. Hen. 3, 1. 1 Clem. 20, 9.)

θεωρεῖν: θεωρήσας τὸν οὐρανὸν κτλ. 1_4 cf. Rbe 63 f. Sap. Sal. 13, 5. 2 Macc. 7, 28. (Henoch 2, 1. Rom. 1, 20). Ps. Mel. 46 f. Athenag. suppl. 4. Min. Fel. 17, 5 ff. Ps. Iustin. de monarch. 1. Hom. Clem. 3, 35 f. Dio Chrys. 12 p. 385 R. Athan. c. gent. 45.

θήκη, νεκρῶν .. σωμάτων 13_{23}.

θηρεύειν 26_7.

**θησαυρός* 39_{15}.

θνητός $*18_{13}$. 21_8. $*19_1$.

θρέμματα 24_9.

**θυγατέρες ἀνθρώπων, ἐξ ὧν ἐγένοντο κτλ.* 19_1. Gen. 6, 2 LXX. cf. Henoch 6 f. 9, 6. 15, 3. Ps. Bardes. 4 u. (Otto, corp. apol. I 1³ p. 210 A. 6, zu Iustin. apol. 2, 5)

θύειν: τούτῳ (sc. *Κρόνῳ θύουσι τὰ ἴδια τέκνα* 20_6. [cf. Tert. apol. 9: infantes penes Africam Saturno immolabantur palam usque ad proconsulatum Tiberii.]

†θυμαντικός [*furibundus* lat.] 18_4.

θυσία 6_2. $*32_1$.

ἰατρός 24_2.

ἴδιος 12_4. 13_{13}. 20_9. 25_{10}. 29_3. 31_8. 33_{12}.

ἱέραξ 30_1 (Aeg.).

ἱστορία 34_{10}.

ἰσχύειν 29_3. 30_{11}. 31_8.

**ἰχθύς* 30 o. (Aeg.).

**καθαίρειν: καθαίρει τὴν καρδίαν* $*43_1$. cf. Herm sim. 5, 3, 6: *καθάρισόν σου τὴν καρδίαν ἀπὸ πάντων τῶν ματαιωμάτων τοῦ αἰῶνος τούτου.* 6, 5, 2.

**καινός: καινόν ἐστι τὸ ἔθνος τοῦτο* $*41_2$ f. .. cf. Praed. Petri: *καινῶς τὸν θεὸν διὰ τοῦ Χριστοῦ σεβό-*

μενοι. ep. ad Diogn. 1: *τί δήποτε καινὸν τοῦτο γένος ἢ ἐπιτήδευμα εἰσῆλθεν εἰς τὸν βίον νῦν καὶ οὐ πρότερον.* Orig. c. Cels. 1, 4. 2, 5. Eus. h. e. 1, 4, 4 cf. 5. 15. Sib. 1, 383: *βλαστὸς νέος.*

**κάλλος* 19_2. [cf. Hom. Clem. 6, 2: *κριθησομένας περὶ κάλλους.*]

κακοποιεῖν 33_2.

κακοποιός 33_4.

κάπρος 26_7.

καρδία: παρ' οὗ (sc. *θεοῦ*) *ἔχουσι τὰς ἐντολὰς ἐν ταῖς καρδίαις κεχαραγμένας* 36_7. cf. (Hebr. 9, 10: Ier. 38, 33 LXX). 1 Clem. 2, 8: *τὰ προστάγματα καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ κυρίου ἐπὶ τὰ πλάτη τῆς καρδίας ὑμῶν ἐγέγραπτο.* ep. ad Diogn. 7, 2: *τὸν λόγον . . . ἐνίδρυσε καὶ ἐγκατεστήριξε ταῖς καρδίαις αὐτῶν.*

καταβαίνειν s. *ὁδός.* — *ἀπ' οὐρανοῦ καταβάς* 9_3. cf. Ioh. 6, 38 u. ö.

κατακαίειν *20_8. 25_{12}.

κατακυριεύειν 13_{17}. 14_5. 15_1.

καταμιαίνειν 28_7 f.

καταπατεῖν 13_{21}.

κατασκευή 13_6.

κεραυνός 21_{12}.

κεραυνοῦσθαι 18_8. $24_{4.6}$.

κήρυγμα (der 12 Jünger) 10_5.

κιθάρα 25_{15}.

**κιθαρίζειν* 18_6.

κιθαρῳδός 26_2.

**κίναιδος* $27_{7.9}$.

κινεῖν 1_7. 2_1. — 13_5. $16_{1.9}$ (nb. *τρέπεσθαι*).

**κλέπτειν* 18_9 f. 20_{10}.

κλέπτης 18_5. 23_{10}.

κλοπή 33_{15}.

κολοβοῦν 31_5.

κόπτεσθαι: κοπτομένους καὶ θρηνουμένους 18_{10}. [Min. Fel. 22, 1: luctus atque planctus miserorum deorum.]

κόραξ 30_1 (Aeg.).

κόσμος: 1) *κατασκευὴ . . . τεχνίτου* 13_6. 2) *τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πάντα* [Act. ap. 4, 24. 14, 15. 17, 24. Apoc. Joh. 10, 6. Mart. Pion. 8. 9. 19. ep. ad Diogn. 3, 4 etc.] 1_6. cf. Athenag. suppl. 10: *τὰ στοιχεῖα . . καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καὶ τὴν τούτων εὐταξίαν.* 23: *τοὺς ὑπὸ τοῦ ἀγενήτου εἰς κόσμον τοῦ οὐρανοῦ γεγονότας.* — *κ.* = *οὐρανός* 13_6. cf. Plat. Tim. 31 B. 92 B. Diels, doxogr. gr. 492 Nr. 17. Passow Hdwb.[5] p. 1802. Zur stoischen Fassung des Begriffs cf. Diog. L. 7, 137 f.: *λέγουσι δὲ κόσμον τριχῶς, αὐτόν τε τὸν θεὸν τὸν ἐκ τῆς πάσης οὐσίας ἰδίως ποιόν, ὃς δὴ ἄφθαρτός ἐστι καὶ ἀγένητος, δημιουργὸς ὢν τῆς διακοσμήσεως κατὰ χρόνων ποιὰς περιόδους ἀναλίσκων εἰς ἑαυτὸν τὴν ἅπασαν οὐσίαν καὶ πάλιν ἐξ ἑαυτοῦ γεννῶν· καὶ αὐτὴν δὲ τὴν διακόσμησιν τῶν ἀστέρων κόσμον εἶναι λέγουσι, καὶ τρίτον τὸ συνεστηκὸς ἐξ ἀμφοῖν.* (Paul. ad Phil. 2, 15: *ὡς φωστῆρες ἐν κόσμῳ*).

3) *ἦλθον εἰς τὸν κόσμον* 1_3 cf. (Sap. Sal. 14, 14. 1 Clem. 38, 3). Ioh. 1, 9 u. ö. — *τέτταρα γένη εἰσὶν ἀνθρώπων ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ* 7_1 f. (*11_1). — *ὡς ἐπὶ διελθόντι τὸν κόσμον ἀναμαρτήτως* *39_7. — *ἐάν τις δίκαιος αὐτῶν ἐκ τοῦ κόσμου μεταλλάττῃ* *39_4. *38_5. cf. Apoc. Petri 5: *ἕνα τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν ⟨τῶν⟩ δικαίων τῶν ἐξελθόντων ἀπὸ τοῦ κόσμου.* 2 Clem. 8, 3.

κρίσις: κρίσιν ἐκφυγόντες τὴν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ μέλλουσαν ἐπέρχεσθαι παντὶ γένει ἀνθρωπίνῳ 43_9ff. cf. (Act. ap. 17, 31). 2 Clem. 18, 2. Herm. vis. 3, 9, 5. Iustin. apol. 1, 68: *οὐκ ἐκφεύξεσθε τὴν ἐσομένην τοῦ θεοῦ κρίσιν.* dial. c. Tr. 58: *ἐν ᾧπερ μέλλει κρίσει διὰ τοῦ*

*κυρίου μου Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ ποιητὴς τῶν ὅλων θεὸς ποιεῖσθαι.
κροκώδειλος 30$_3$ (Aeg.).
κρόμυον 30$_7$ (Aeg.).
κρύος 14$_7$.
κτίζω (Rom. 1, 25) 11$_9$.
κτίσις (Rom. 1. 25) 11$_8$.
κτίστης s. θεός.
*κύειν (κυεῖν) 16$_{13}$ [cf. Aristot. probl. 1, 9].
κύκνος 21$_{11}$.
*κυλίνδεσθαι: κυλινδούμενοι ἔμπροσθεν τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου 41$_9$ f. cf. Ps. Mel. 47$_{30}$. 50$_4$. Athan. c. gent. 19.
κυλλός 18$_5$. 23$_{10}$. *24$_1$.
κυνηγός 26$_5$. $_8$.
κύριος: ἀπὸ [τοῦ κυρίου] Ἰησοῦ Χριστοῦ 9$_1$. — s. θεός.
κύων 26$_7$. $_9$.—30$_4$ (Aeg.).
*λατρεία 35$_{10}$. 40$_8$.
λατρεύειν s. θεός.
λήθη 6$_1$.
λόγιος 33$_{10}$. cf. Tatian. or. 40.
λόγος 34$_{11}$. — 20$_5$. 42$_3$. — *λόγοι (der Christen) 40$_7$. — *τρόποις καὶ λόγοις 31$_2$. (*τοὺς τρόπους καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν Χριστ. 41$_1$.
λύκος 30$_5$ (Aeg.).
λυπεῖν 38$_1$. *3$_2$.
μάγος 23$_{10}$. *24$_1$.
μαθηταί, (οἱ) δώδεκα 9$_7$ f. *10$_3$.
μαίνεσθαι 18$_5$. 20$_9$. 25$_2$. $_6$. $_{10}$.
*μακάριος 43$_3$. [*14$_2$.]
μανία 28$_{13}$.
μαντεύεσθαι 25$_{16}$.
ματαιολογεῖν: παυσάσθωσαν οἱ ματαιολογοῦντες *καὶ ἀδικοῦντες τοὺς Χριστιανοὺς 43$_5$. cf. (Tit. 1, 10: ματαιολόγοι. Iustin. dial. 137). apol. 1, 49: τὰ δύσφημα ταῦτα λεχθησόμενα κατὰ τῶν τὸν Χριστὸν ὁμολογούντων . . . τάλανες οἱ δυσφημοῦντες αὐτόν. Melit. (Eus. h. e. 4, 26, 5): οἱ γὰρ ἀναιδεῖς συκοφάνται καὶ τῶν ἀλλοτρίων ἐρασταὶ . . . φανερῶς λῃστεύουσι, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν διαρπάζοντες τοὺς μηδὲν ἀδικοῦντας. Athenag. suppl. 1: δεόμεθα, ὑμῶν καὶ περὶ ἡμῶν τι σκέψασθαι. ὅπως παυσώμεθά ποτε ὑπὸ τῶν συκοφαντῶν σφαττόμενοι.
μεγαλοσύνη: τὴν ἐκείνου (sc. Χριστοῦ) μεγαλοσύνην 10$_4$. cf. 1 Clem. 16. 2: τὸ σκῆπτρον τῆς μεγαλωσύνης τοῦ θεοῦ. 2 Petr. 1, 16: τῆς ἐκείνου μεγαλειότητος.
μέθη 25$_1$.
μεθύειν 25$_{10}$. 42$_2$.
μέθυσος 25$_6$. $_{12}$.
μειοῦν 16$_{12}$.
μερισμός astron.: μερισμοὺς ἐχοντα μετὰ τῶν λοιπῶν ἀστέρων 16$_4$. cf. Plut. epit. 2, 12 = Aetii plac. 2, 12: Θαλῆς Πυθαγόρας καὶ οἱ ἀπ' αὐτοῦ μεμερίσθαι τὴν τοῦ παντὸς οὐρανοῦ σφαῖραν εἰς κύκλους πέντε, οὕστινας προσαγορεύουσι ζώνας (Diels, doxogr. gr. 340).
μεταβαίνειν 16$_2$.
μεταβάλλειν 13$_2$.
μεταγωγή: πρὸς μεταγωγὴν πλοίων κτλ. 15$_8$. Cic. de nat. deor. 2, 60: navigia quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae.
μεταμέλεσθαι 17$_3$.
μεταμορφοῦν εἰς 18$_{12}$. 21$_8$. *22$_7$ f.
μετέχειν (τῆς ἀληθείας) 6$_7$. 11$_5$.
μοιχαλίς 26$_9$.
μοιχεία 33$_{15}$.
μοιχεύειν *18$_{13}$. *19$_1$. $_8$. 21$_8$. 24$_{10}$. 26$_{14}$. 36$_{10}$.
μοιχός 18$_3$. 22$_{10}$. 23$_3$. 24$_{13}$. 26$_{10}$. *27$_2$. *$_6$. *$_8$.
μολύνειν 14$_5$.
μόρφωμα 11$_9$
μόσχος 29$_{12}$ (Aeg.).
μυθεύειν 21$_1$.
μυθικός 34$_{10}$.

μῦθος 34_{12}. cf. Sbg 389.
μωραίνειν (Rom. 1, 22) 17_{14}.
ναός 11_{12}. *32_2.
νήπιος 24_{11}. *39_7.
**νηστεία, μεγάλη* 35_{11}.
**νηστεύειν* 38_9. cf. Constit. apost. 5, 1, 3: *εἰ δὲ οὐκ ἔχει τις, νηστεύσας τὸ τῆς ἡμέρας καὶ μερίσας τοῦτο ἐκταξάτω τοῖς ἁγίοις. εἰ δέ τις ἐν περιουσίᾳ ὑπάρχει, καὶ πλεῖόν τι κατὰ ἀναλογίαν τῆς δυνάμεως αὐτοῦ διακονείτω αὐτοῖς. εἰ δὲ καὶ οἷός τέ ἐστιν ἅπαντα τὸν βίον αὐτοῦ ἀποδόμενος ῥύσασθαι αὐτοὺς ἐκ τοῦ δεσμωτηρίου, μακάριος ἔσται καὶ φίλος τοῦ Χριστοῦ.* Sbg 219 med.
νομοθέτης 8_5.
νόμος: *νόμους θέμενοι* 33_{11}. *οἱ νόμοι . . . . συντεθέντες* 34_1 (s. *παράνομος*). — **τοῦ νόμου τῶν Χριστιανῶν* 40_4.
**νουμηνία* 35_{10}.
νοῦς: *ὁ νοῦν ἔχων* 21_5. [cf. Lucian., Alex. 25]. — s. *θεός*.
νυκτεριναὶ ἑορταί 24_{14} f.
ξένος: *ξένον ἐὰν ἴδωσιν, ὑπὸ στέγην εἰσάγουσι* 38_2 f. cf. Sib. 2, 84. Hom. Clem. 3, 69. 11, 4. (und zur altchristl. Philoxenie überh. PP. app. GH III 101 f. Sbg 301 A. 2.)
οἰκονομία cf. Schwartz, Tatiani or. ad Gr. (Lps. 1888) p. 86 ff. s. v. *οἰκονομία*.
οἰκουμένη 10_3 [Praed. Petri: *εὐαγγελίσασθαι τοὺς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἀνθρώπους*]. *41_8.
**ὅμοιος* 31_{12}. 35_6.
**ὁμοίωμα*: *ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου* (Rom. 1, 23) 12_{15}. cf. Maxim. Tyr. 8, 3: (*μορφῇ δὲ ἀνθρωπίνῃ*) . . . . *εἰς ἀνθρωπίνην ὁμοιότητα*. Ps. Mel. 46_{12}: worship the image of man.
**ὁμολογεῖν* (*πρὸς τὸν θεόν*) 42_{12} f.
**ὄνομα* s. *θεός*. — **τινὰ ἐξ αὐτῶν δεδέσθαι ἢ ἀδικεῖσθαι διὰ τὸ ὄ. τοῦ Χριστοῦ* 38_7. cf. Matth. 10, 22. Ioh. 15, 21. Polyc. ad Phil. 8, 2.
**ὁπλίτης* 24_9 f.
ὀπτᾶν 13_{19}.
ὄπτησις: *ὄπτησιν . . κρεῶν . . . καὶ νεκρῶν σωμάτων*(!) 15_2 f.
ὁρᾶν: **ὄψεσθαι τὸν Χριστόν* 40_2 [cf. Luc. 2, 26. Ioh. 16, 16 f. 19. Barn. 7, 11].
ὁρατός **5_1*. 33_7.
ὀργή s. *θεός*.
ὀργίλος 17_3. 18_3.
ὀρφανός s. *χήρα*.
ὁσίως καὶ δικαίως ζῶντες 38_{12}. cf. 1 Thess. 2, 10. (1 Clem. 48, 4). Praed. Petri: *ὁ. κ. δ. μανθάνοντες . . φυλάσσεσθε*. 2 Clem. 5, 6. (6, 9. 15, 3.) Theoph. ad Aut. 1, 7. (2, 9). Ps. Bard. 1_{15}.
ὄστρακον 13_{19}.
οὐρανός, οὐρανοί 1_4. **5_1*. **1_1*. 9_3. 10_2. [11_{10}.] 13_4 ff.
**ὄψις τῆς ψυχῆς* 41_{10}. cf. Plat. polit. 519 B. (conviv. 219 A).
πάθος **4_5*.
παλαιοῦσθαι 31_5.
**παλαιστής* 23_{10}. 24_1.
παντοδαπός 15_3. 18_2.
παντοκράτωρ s. *θεός*.
παραβαίνειν: *οὐ παραβαίνουσι τοὺς ἰδίους ὅρους* [*τὴν ἰδίαν τάξιν* Hen. 2, 1] 13_{12} f.
παρακαλεῖν 37_4.
**παρακαταθήκη*: *οὐκ ἀρνοῦνται παρακαταθήκην* 36_{10} f. cf. Plin. ep. ad Traian.: ne depositum appellati abnegarent. Porphyr. de abstin. 4, 10. Ps. Clem. ad Iac. 10. Sbg 396.
**παραλαμβάνειν* 35_8 [cf. Hom. Clem. 3, 4: *τοῖς ἐκ προγόνων παρειληφόσιν*].
παράνομος 33_{14}. $34_{5.6}$. [Lucian. necyom. 3: *ἐγὼ γάρ, ἄχρι μὲν ἐν παισὶν ἦν, ἀκούων Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου πολέμους καὶ στάσεις διηγουμένων οὐ μόνον τῶν ἡμιθέων,*

ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἤδη τῶν θεῶν. ἔτι δὲ καὶ μοιχείας αὐτῶν καὶ βίας καὶ ἁρπαγὰς καὶ δίκας καὶ πατέρων ἐξελάσεις καὶ ἀδελφῶν γάμους, πάντα ταῦτα ἐνόμιζον εἶναι καλὰ καὶ οὐ παρέργως ἐκνώμην πρὸς ταῦτα· ἐπεὶ δὲ εἰς ἄνδρας τελεῖν ἠρξάμην, πάλιν αὖ ἐνταῦθα ἤκουον τῶν νόμων τἀναντία τοῖς ποιηταῖς κελευόντων, μήτε μοιχεύειν μήτε στασιάζειν μήτε ἁρπάζειν. Ἐν μεγάλῃ οὖν καθειστήκειν ἀμφιβολίᾳ οὐκ εἰδὼς ὅ τι χρησαίμην ἐμαυτῷ· οὔτε γὰρ ἄν ποτε τοὺς θεοὺς μοιχεῦσαι καὶ στασιάσαι πρὸς ἀλλήλους ἡγούμην, εἰ μὴ ὡς περὶ καλῶν τούτων ἐγίγνωσκον, οὔτ' ἂν τοὺς νομοθέτας τἀναντία τούτοις παραινεῖν, εἰ μὴ λυσιτελεῖν ὑπελάμβανον. cf. Hom. Clem. 4, 23. Athan. c. gent. 11 f.]

παρεισάγειν 17_{14}. 19_3. 20_5. $21_{4.7.9}$. *$23_{2.4.9}$. $24_{2.8.14}$. $25_{7.14}$. $26_{3.14}$. 27_1. *$_{10}$. $28_{2.12}$. 29_{10}. 30_{14}. *31_{11}. *32_4. 34_9. cf. Sbg 351.

παροικεῖν: παρῴκησαν .. εἰς Αἴγυπτον 8_4 cf. LXX Gen. 12, 10. 47, 4; Act. ap. 13, 17.

πατροκτόνος 18_4. *22_{11}. 23_3.

**πείθειν: πείθουσι Χριστιανοὺς γενέσθαι* 37_9. [cf. Ps. Mel. 43 o.]

πελεκᾶν 31_5.

**περιτομή* 35_{11}.

περιφέρεσθαι 15_2.

πίθηκος 30_5 (Aeg.).

πικρῶς (θρηνοῦσα) 29_1. — *39_9. [cf. 1 Clem. 2, 6: *ἐπὶ τοῖς παραπτώμασιν τῶν πλησίον ἐπενθεῖτε.*]

**πῖλος* 23_5 f.

πλανᾶν: τὰ δὲ λοιπὰ ἔθνη πλανῶνται καὶ πλανῶσιν 41_9. cf. 2 Tim. 3, 13: *πλανῶντες καὶ πλανώμενοι.* — *πλανᾶσθαι* 13_4 u. ö. *πλάνην π.* 17_8. 30_{14}. *π. ὀπίσω τῶν στοιχείων* 11_7 f. *ὀ. τῶν ἐπιθυμημάτων* 17_8 f *ὀ. τῶν νεκρῶν εἰδώλων καὶ ἀναισθήτων ἀγαλμάτων* 31_2 f. [cf. das biblische *πορεύεσθαι ὀπίσω τινός* (הָלַךְ אַחֲרֵי) LXX Ier. 2, 5. Sir. 28, 29. 46, 10. (Ioh. 12, 19). 2 Petr. 2, 10.]

πλάνη 11_6. (6_7). *42_{11}.

πλεονέκτης 23_{10}. *24_1.

πλησίον, οἱ 25_2. *τοὺς π. φιλοῦσι* 36_{12}. [cf. Matth. 22, 39. Barn. 19, 5 etc.]

πλύσις 14_{10}.

**πνεῦμα* s. *θεός.* — [*ἐν πνεύματι ἁγίῳ*] 9_3. (cf. Sbg 330.)

πνοή, ἡ τῶν ἀνέμων 15_6 ff.

ποίημα 31_{10}.

ποιητής: οἱ ποιηταὶ αὐτῶν καὶ φιλόσοφοι 31_9. *32_3 f. cf. Plut. de Isid. 45. Maxim. Tyr. 10. Iustin. apol. 1, 20. 44. (2, 5. 13.) Theoph. ad Aut. 1, 14. 2, 3. 8. (33). 38. 3, 7. Athenag. suppl. 5. 7. 24. Ps. Iustin. or. ad Gr. Orig. c. Cels. Sbg 291 A. 1.

πολεμιστής $24_{8.12}$. *25_8.

πολυμερής 32_6.

πορείαν ποιεῖσθαι 13_{11}.

πορνεύειν 36_{10}.

ποτόν 17_2. 39_2.

*πράττειν: λεγόμενα *δ' οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πραττόμενα* 42_5. [cf. Athenag. suppl. 11 extr. 33: *οὐ γὰρ ἐν μελέτῃ λόγων ἀλλ' ἐπιδείξει καὶ διδασκαλίᾳ ἔργων τὰ ἡμέτερα.*]

*πραΰς, *πραότης: πραεῖς εἰσι καὶ ἐπιεικεῖς* 37_{10} f. **μετὰ πάσης πραότητος καὶ ἐπιεικείας* 10_4. cf. 2 Cor. 10, 1. Eph. 4, 2. ep. ad Diogn. 7, 4. (Athenag. suppl. 12: *τοῦ πράου ... καὶ ἐπιεικοῦς βίου*) etc.

πρίζειν 31_4.

πρόβατον 29_{11} (Aeg.).

πρόνοιαν ποιεῖσθαι 31_9. — *πρόνοια θεοῦ* s. *θεός.*

**προπάτωρ* 35_7.

**προπέμπειν τὸ σῶμα* 39_5.

προσαγορεύειν 19_4. 22_6.

προσδεῖσθαι 23_8. *4_1 (s. *θεός*).

προσδοκᾶν: προσδοκῶντες τὸν

μέλλοντα αἰῶνα 36_7 ff. cf. *40_5. ($^*37_8$). — *40_2.
**προσέχειν τινί* 19_{10}. 10_5.
**προσηλοῦν*: [*σταυρῷ*] *προσηλώθη* (sc. Christus) 10_2. Iren. 1, 14, 6. cf. Constit. apost. 5, 18, 2: *σταυρῷ προσεπάγη*. Melit. frg. 54_2. (53_{11}. 55_{16}). — 55_6. Ioh. 20, 25. Ev. Petri: *καὶ τότε ἀπέσπασαν τοὺς ἥλους ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ κυρίου*. Iustin. apol. 1, 35. dial. 97: *ἐμπήσσοντες τοὺς ἥλους τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ ὤρυξαν*. Hippol. Philos. 9, 10 (Kleomenes): *τὸν ἥλοις καταπαγέντα* [Mart. Polyc. 14, 1. 13, 3]. Zahn, Forschgn. etc. V 426 f. A. 2.
προσκυνεῖν 11_{12}.
προσρήσσεσθαι 42_2.
πρόσταγμα 38_{11}. *40_7.
προστάσσειν . . . . θεὸς . . προσέταξεν 38_{13}.
προσφιλῆ ποιεῖν 37_4.
**πτωχός* 35_5. 38_5. $_8$.
**πύλη φωτός*: *ἡ διδαχὴ αὐτῶν πύλη ἐστὶ φωτός* 43_8. cf. Iustin. dial. c. Tr. 7: *εὔχου δέ σοι πρὸ πάντων φωτὸς ἀνοιχθῆναι πύλας*. [Sib. 2, 150: *τοῦτο π. ζωῆς*. Psalm. 117, 19 f. LXX: *ἀνοίξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης . . . . . αὕτη ἡ πύλη τοῦ κυρίου*.]
πῦρ *11_3. 14_{12} ff. *πυρὶ ἀναλωθῆναι* 25_{11}.
†*πυρολάβος* 23_6.
ῥέμβεσθαι (*κατὰ τῶν ὀρέων*) *18_6 f. 26_1. $_8$.
ῥύεσθαι (*ἑαυτόν τινος*) 29_6.
**σάββατα* 35_{10}.
σάρξ: *οὐ . . κατὰ σάρκα . . . . ἀλλὰ κατὰ ψυχήν* 38_4. (cf. *σάρξ* opp. *πνεῦμα* bei Paulus). — s. *ἀναλαμβάνειν*.
σάτυρος 21_{11}.
σεβάζεσθαι 29_{11}.
σέβασμα 29_9.
σέβεσθαι 11_8. 12_6. 17_9. 28_{15}. s. *θεός*.
σελήνη 1_5. 11_{11}. 16_8 ff.
σεμνύειν: *οἱ ποιηταὶ αὐτῶν καὶ φιλόσοφοι θελήσαντες . . . . σεμνῦναι τοὺς παρ' αὐτοῖς θεοὺς κτλ.* 31_{10} f. cf. Theoph. ad Aut. 3, 3: *Τί δέ; οἰχὶ καὶ περὶ σεμνότητος πειρώμενοι γράφειν ἀσελγείας καὶ πορνείας καὶ μοιχείας ἐδίδαξαν ἐπιτελεῖσθαι κτλ.* Athenag. suppl. 30: *ἐπὶ τὸ σεμνότερον περὶ αὐτῶν τῶν ποιητῶν ἱστορηκότων: οὐ γὰρ ἂν δι' οὓς ἐνομίσθησαν θεοὶ σεμνοποιήσαντας τὴν κατ' αὐτοὺς ἱστορίαν, οὗτοι τὰ πάθη κατ' αὐτῶν ἐψεύσαντο.*]
σημεῖον astron. 13_{10}. 16_2. $_{10}$.
σήπεσθαι 30_{13}.
**σίλουρος* 30 o. (Aeg.).
σιτικά, τὰ 15_9.
σκάπτειν 13_{18}.
σκόροδον 30_8 (Aeg.).
σπονδή 6_2. *32_1.
σπουδάζειν 37_5. *41_7.
στέγη s. *ξένος*.
στοιχεῖα 12_{12}. 13_3. 17_3. $_9$. — *στοιχείων ἢ φωστήρων* 11_{11} f. cf. Iustin. apol. 2, 5. Ps. Bard. 3 f. Theoph. ad Aut. 1, 4 f. u. ö. — als Gegenstände göttlicher Verehrung 11_8 etc. (c. 4—7). 17_9. *41_{10} (*στ. τοῦ κόσμου* cf. Gal. 4, 3. Col. 2, 8). cf. Sap. Sal. 13, 2. Philo de X orac., M. II 189. (Maxim. Tyr. 8, 4. 9). Prodikos bei Epiph. [Diels, doxogr. 591 s. 21]. Hom. Clem. 11, 6. ep. ad Diogn. 8, 2. Tert. ad nat. 2, 3. Firmic. Mat. de err. prof. rel. 1 ff. Macar. Magn. bei Niceph. [Pitra, spic. Sol. I 330]. Sbg 284 A. 2. — sind nicht Götter 12_{10}. $_{13}$. cf. Ps. Mel. 42. Athenag. suppl. 16. 22. Hom. Clem. 10, 9. 25 etc., — sondern *φθαρτά* 12_8. $_9$. $_{13}$. 17_9. cf. Gal. 4, 9: *τὰ ἀσθενῆ καὶ πτωχὰ στ.* Cic. de nat. deor. 1, 12: quattuor . . naturas divinas . . ., quas et

nasci et extingui perspicuum est, et sensu omni carere. Athenag. suppl. 16: *λυτὰ τῇ τῆς ὕλης φύσει.*

συγγραφή 31_{10}.
συγκλείειν 11_{12}.
συγκομιδή 15_9.
συμβαίνει (*τινί* c. inf.) 20_1. 22_9. (*39_6 f.) *42_{11}.
σύμφωνος 32_8.
συνήγορος 19_6.
σύνθεσις ἐμπλάστρων 24_3.
συνίστασθαι 6_2. 13_6.
συνουσία ἄνομος 37_7. **συνουσίας ἀνδρῶν καὶ μητέρων καὶ ἀδελφῶν καὶ θυγατέρων* 42_6 f. **λοιδορουμένους ὡς ἀρσενοκοίτας καὶ συνελθόντας μητράσι καὶ ἀδελφαῖς καὶ θυγατράσι* 18_{13} f. **ἐραστὰς μητέρων καὶ ἀδελφῶν καὶ ἀρρενομανεῖς* 22_{11}. cf. Ps. Bard. 9_6 f. Hom. Clem. 6, 18: *μίξεις ἀσεβεῖς μητέρων θυγατέρων ἀδελφῶν.*
συντιθέναι s. *νόμος.*
σφαγή 20_2. *32_2.
σφῦρα 23_6.
σωτηρία $12_{4.\,5}$. 31_8.
**σωτήριος* 29_4.
ταλαιπωρία 27_4.
ταλαίπωρος 30_{10}. [cf. Hom. Clem. 10, 9.]
ταῦρος 21_{10}.
τεκνοκτόνος 25_{12}.
τεχνίτης 13_7.
τηρεῖν: 1) *συγκλείσαντες ναοῖς . . . . τηροῦσιν ἀσφαλῶς, ἵνα μὴ κλαπῶσιν ὑπὸ λῃστῶν* $12_{1.\,2}$ f. (cf. ep. Ier. 17. 56. Iustin. apol. 1, 9. Lucian. Timon 4. 9. ep. ad Diogn. 2, (2). 7. Ps. Mel. 48_{20}. Hom. Clem. 10, 8. Tert. apol. 29. Lact. inst. 2, 4 etc. — 2) **σάββατα τηρούντων* (sc. *τῶν Ἰουδαίων*) *καὶ νουμηνίας καὶ ἄζυμα καὶ μεγάλην νηστείαν* [? — Seeberg 393 cf. Praed. Petri: *μεγάλην ἡμέραν — καὶ νηστείαν*] *καὶ περιτομὴν καὶ βρωμάτων ἁγνείαν* [Is. 1, 13 f. Col. 2, 16: *μὴ οὖν τις ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώσει ἢ ἐν πόσει ἢ ἐν μέρει ἑορτῆς ἢ νουμηνίας ἢ σαββάτων.* Praed. Petri: *λατρεύοντες . . . . μηνὶ καὶ σελήνῃ. καὶ ἐὰν μὴ σελήνη φανῇ, σάββατον οὐκ ἄγουσι τὸ λεγόμενον πρῶτον, οὐδὲ νεομηνίαν ἄγουσιν οὐδὲ ἄζυμα οὐδὲ ἑορτὴν οὐδὲ μεγάλην ἡμέραν.* ep. ad Diogn. 4. cf. Tacit. hist. 5, 5. Barn. Iustin. dial. c. Tryph. Ps. Bardes. 30. Tert. ad nat. 1, 13. Porphyr. de abstin. 1, 14. 2, 61. 4, 11. 14]. *ἃ οὐδὲ τελείως τηροῦσιν* [Iustin. dial. 95: *οὐδεὶς ἀκριβῶς πάντα ἐποίησεν κτλ.*]. *35_{10} ff.
τιμή 12_{11}. *31_{11}. [cf. Sbg 188 A. 2.]
**τιτρώσκειν* 18_{10} f. [cf. Theoph. ad Aut. 1, 9: *Ἀφροδίτην τὴν τιτρωσκομένην.*]
τόξον 25_{15}. 26_5.
τόπος: *ἐκ τόπου εἰς τόπον* 15_2. *39_5.
τράγος 29_{12} (Aeg.).
τρέπεσθαι s. *κινεῖν.*
τρόποι s. *λόγος.*
τροφῆς, χάριν 23_7. 24_4. (*χάριν μισθοῦ* 26_1.)
**τύραννος* 25_7 ff.
ὑβρίζειν 13_{17} [cf. Sbg 285 A. 3].
ὕδωρ *11_3. 14_4 ff.
ὑπερορᾶν 38_1.
**ὑπομένειν* 42_{10}. cf. 1 Petr. 2, 20.
ὑποτάσσειν 12_9.
ὗς 27_3.
ὕψιστος s. *θεός.*
φαινόμενα, τὰ 6_3.
φαρέτρα 25_{15}. 26_5.
φαρμακεία 33_{14}.
φάρμακον 24_3.
φαρμακός 18_5.
φθαρτός s. *στοιχεῖον.*
**φιλανθρωπία* 35_5. [cf. Weber, Syst. der altsynagog. pal. Theologie 274 sub b.]

φιλεῖν s. *πλησίον*. — **φ. ἀλλήλους* 37_{11}. cf. Polyc. ad Phil. 10, 1. (ep. ad Diogn. 1.) Pass. Perp. 20. Sbg 301 A. 1.
φιλόσοφος s. *ποιητής*. [cf. Sbg 312 A. 2.]
φροντίδα ποιεῖσθαι 27_5.
φυγάς 18_9.
φύεσθαι 13_{19}.
**φῦλον*: *τοῦ φύλου τῶν Ἑβραίων* 9_7. cf. Strab. bei Ioseph. antiq. 14, 7, 2.
φυλάττειν τὰς ἐντολάς, τὰ προστάγματα 36_7. 38_{12}.
φυρᾶν (*φύρειν*) 13_{18}.
φυσικός: *φυσικαὶ* (*ἱστορίαι*) 34_{11}. cf. Tatian. or. 21. Athenag. suppl. 22 u. ö. Plut. epit. 1, 6 (Diels 295_6 ff.): *οἱ τὸν περὶ τῶν θεῶν παραδόντες σεβασμὸν διὰ τριῶν ἐξέθηκαν ἡμῖν εἰδῶν, πρῶτον μὲν τοῦ φυσικοῦ, δεύτερον δὲ τοῦ μυθικοῦ, τρίτον δὲ τοῦ τὴν μαρτυρίαν ἐκ τῶν νόμων εἰληφότος.* [*διοικεῖσθαι*] *διδάσκεται δὲ τὸ μὲν φυσικὸν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, τὸ δὲ μυθικὸν ὑπὸ τῶν ποιητῶν, τὸ δὲ νομικὸν ὑφ' ἑκάστης ἀεὶ πόλεως συνίσταται.*
φυσιολογία: *τὴν περὶ τῶν θεῶν φυσιολογίαν* 33_6. [cf. Sbg 291 f.]
φύσις: *φύσεως ἀνάγκη* 13_{13}. — *ἐν φύσει θεοῦ* 32_9 s. *θεός*. — *μία φύσις τῶν θεῶν* **32_4*. [cf. Maxim. Tyr. 39, 5: *θεοῖς πᾶσιν εἷς νόμος καὶ βίος καὶ τρόπος, οὐ διηρημένος οὐδὲ στασιωτικός· ἄρχοντες πάντες, ἡλικιῶται πάντες, σωτῆρες πάντες, ἰσοτιμίᾳ καὶ ἰσηγορίᾳ συνόντες τὸν πάντα χρόνον. ὧν μία μὲν ἡ φύσις, πολλὰ δὲ τὰ ὀνόματα.*] 9_9. 33_3.
φυτὰ καὶ βλαστά 16_3. 28_{13}.
φωστήρ 11_{12}. 13_9.
χαλκεύειν 23_6.
χαράσσειν 36_7.
χαρίζεσθαι 12_5.
χερσαῖος: *χερσαιά τε καὶ ἔνυδρα* 28_{12}. [cf. Iustin. dial. 20 p. 70 B. Herm. irris. gent. ph. 4. Tert. adv. Marc. 2, 12. Athan. c. gent. 9 etc.]
χήρα: *χήραν οὐχ ὑπερορῶσιν, ὀρφανὸν οὐ λυποῦσιν* 38_1 cf. ep. Ier. 37. Sib. 2, 76. 271 f. Hom. Clem. 3, 71. Ps. Athan. syntagma doctr. ad monach. ed. Colon. (1686) II 702 D. PP. app. GH III 100 f. Sbg 227 A. 2.
χοῖρος 29_{13} (Aeg.).
χρεία s. *θεός*.
χρήζειν 6_2. 3. **32_1*.
χρῆσις s. *θεός*.
χρυσός 21_{10}.
χρῶμα **4_4*. 14_7.
χωλός 18_5. 23_5. 8.
χωνεύειν 31_6.
χωρεῖν 6_4.
ψευδομαρτυρεῖν 36_{10}.
**ψηλαφᾶν* (*ὡς ἐν σκότει*) 42_1.
ψυχή s. *σάρξ*.

Nachträge.

Zu p. V f. A. 4.

Neben den angeführten Ausgaben der altlateinischen Übersetzung der Vita Barl. et Josaph. ist eine andere, von Marcus Hopper besorgte, Baseler Ausgabe der Werke des Joh. Dam. zu nennen (1548. 1559). 1575 p. 815 ff. Dazu vgl. die Vitae Patrum ed. Colon. und Lipomanus tom. 5 (Fabricius-Harles, biblioth. gr. IX 737; Leonis Allatii Prolegomena bei Lequien ed. opp. Joh. Dam. Paris 1712, sub XLIV). — Die Übersetzung des Billius liegt noch vor bei Surius, de probatis sanctorum historiis. Colon. 1570—81. VII (suppl.) 858 ff. und Rosweyd, Vitae Patrum Antv. 1615 p. 242 ff.

Den Textanmerkungen der untersten Kolumne sind noch folgende Abweichungen der Versionen beizufügen:

p. 6 *Z.* 8 *r. u. hinter* uns . . . : *ac pro ἐμὲ ἐχώρησε*: unser Geist vermochte
„ 6 „ 1 „ „ „ 6 : *ὅπως GS*, und *A* —
„ 11 „ 8 „ „ „ damit) : — *μετέχουσι G*, haben *S*
„ 12 „ 3 „ „ „ 11 : *γέγονεν G*, gemacht sind *S* —
„ 13 „ 4 „ „ „ *om. S* : — *ἐπὶ . . βραχῇ G*, sich sammelt auf ihr Wasser *S* — *καὶ αὐτὴ καὶ G*, mitsamt *S*
„ 14 „ 11 „ „ *vor* 8 : *ἀλλασσόμενον χρώμασι G*, Farben annimmt, die nicht die seinigen sind *S* —
„ 15 „ 17 „ „ *hinter* 6 : *δὲ G*, Und wiederum *S* —
„ 17 „ 5 „ „ *vor* 10 : *φθαρτὰ G*, auflösbaren *S* —
„ 18 „ 12 „ „ „ 1 sqq. : *τὰς δὲ G*, und einige (*masc.*) *S* —
„ 26 „ 12f. „ „ *statt* eine Jungfrau: ein jungfräuliches Mädchen
„ 31 „ 2 „ „ *hinter* 9 : *ποιήσονται G*, werden erweisen können *S* —
„ 36 „ 1 „ „ „ *S* : (*praem.*: ihnen)

sowie zur. sich *und* Fleisch *p.* 9 *Z.* 8 (*mittl. Kol.*): [His A_2]

Bei der Unsicherheit einer Entscheidung über die p. 14 o. zwischen *G* und *S* bestehende Diskrepanz trage ich der Vollständigkeit halber als Vorschlag zu einer Rekonstruktion für das betr. Stück bei *S* folgenden Wortlaut nach: *ὧν οὐδὲν ἐπιδέχεται φύσις μακαρία καὶ ἄφθαρτος. ὅθεν φανερὸν μὴ εἶναι τὴν γῆν κτλ.* Ebenso empfiehlt sich möglicherweise zu Z. 8 f. derselben Seite die Aufnahme weiterer Wendungen aus *S* (von Künstlern . . . . und [befriedige] den Bedarf des Menschen).

Die im Register mehrfach auftretende Chiffre *Sbg* weist (cf. o. p. XX) auf die jüngst und kurz vor Beendigung des Druckes der vorliegenden Arbeit erschienene umfassende Untersuchung von Seeberg (in Zahn's Forschgn. zur Gesch. des NTl. Kanons etc. V 2: Die Apol. des Arist. untersucht und wiederhergestellt S. 159—414), deren reichhaltige Sammlung von Parallelstellen der angrenzenden Literatur noch in letzter Stunde berücksichtigt werden konnte. Freilich gestehe ich, Seeberg's weitgehender (S. 208 f., gg. Neue kirchl. Ztschr. II 957) Schätzung der syrischen Version nicht zustimmen zu können.

Zu den an den Charakter der Aristides-Apologie stärker anklingenden Schriftstücken des 2. Jahrhunderts lässt sich auch die, wie verlautet, armenisch wiederaufgefundene Schutzrede des **Apollonius** rechnen, aus der einige Stellen zu 33_7 f. 30_7. ($_{11}$ f.) $_4$ f. 11_3 f.) $_{12}$ f. (37_7) Parallelen abgeben.

Göttingen, 10. Juli 1893. **E. H.**

Berichtigungen.

p. 10_3		*statt*	*ανῆλθεν* : *ἀνῆλθεν*
„ 11	*Z.* 1 *r. u.*	„	*a.* 1.: *a.* 2.
„ 13	„ 1 „ „	„	*γεμίζεται νεκρῶν*: *γεμίζεται, νεκρῶν*
„ 34_{13}		„	*τι* : *τι.*
„ 46	„ 11 „ „ *(rechts)*	„	16.: 15.

(NB. Auf p. 96 der Zeitschr. f. wissensch. Theol. XXXVI², N. F. I 1 ist sub 1 statt *S*: *G* zu lesen.)

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
ST. MICHAEL'S COLLEGE

Druck von August Pries in Leipzig.

TEXTE UND UNTERSUCHUNGEN

ZUR GESCHICHTE DER

ALTCHRISTLICHEN LITERATUR

HERAUSGEGEBEN

VON

OSCAR VON GEBHARDT UND ADOLF HARNACK.

V. BAND.

LEIPZIG
J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG
1889.

Inhaltsverzeichniss.

Heft 1: Der pseudocyprianische Tractat de aleatoribus, die älteste lateinische, christliche Schrift, ein Werk des römischen Bischofs Victor I. (saec. II.), von **Adolf Harnack.**

Heft 2: Die Abfassungszeit der Schriften Tertullians von **Ernst Noeldechen** Fragmente des Papias, Hegesippus und Pierius von **C. de Boor.**

Heft 3: Das Hebräerevangelium von Lic. **Rud. Handmann.**

Heft 4: Agrapha Aussercanonische Evangelienfragmente, gesammelt und untersucht von **Alfr. Resch.**

Anhang: Das Evangelienfragment von Fajjum von **Adolf Harnack.**

DER

PSEUDOCYPRIANISCHE TRACTAT

DE ALEATORIBUS

DIE ÄLTESTE LATEINISCHE CHRISTLICHE SCHRIFT

EIN WERK DES RÖMISCHEN BISCHOFS VICTOR I. (SAEC. II.)

VON

ADOLF HARNACK.

LEIPZIG
J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG.
1888.

SEINEM HOCHVEREHRTEN COLLEGEN

HERRN CONSISTORIALRATH PROF. D. ERNST RANKE

DEM AUSGEZEICHNETEN KENNER

DER LATEINISCHEN ALTKIRCHLICHEN SPRACHE UND LITERATUR

GEWIDMTE.

Inhaltsverzeichniss.

Der pseudocyprianische Tractat de aleatoribus.

Seite

I. Überlieferung und bisherige Bearbeitung der Schrift 1
II. Der Text der Schrift 11
III. Der Inhalt der Schrift. Die alte Kirche und das Hazardspiel . 31
IV. Die Form und Sprache der Schrift 44
V. Die Citate aus den heiligen Schriften 54
VI. Die Abfassungszeit der Schrift (ohne Berücksichtigung des ersten Capitels) 82
VII. Der Ort der Abfassung und der Verfasser der Schrift: Victor von Rom 92
Excurs: Die Schrift de aleatoribus und der Hirte des Hermas. . . 126
Index und Lexicalisches 129

Im dritten Bande seiner Ausgabe der Werke Cyprian's hat Hartel 15 Tractate als „opera spuria" abgedruckt, die in der Überlieferung dem carthaginiensischen Bischof beigelegt worden sind. In der That erweisen sie sich — zwei oder drei ausgenommen — auf den ersten Blick als Schriftstücke, die nicht von Cyprian herrühren. Hartel hätte aber ihre Zahl noch beträchtlich vermehren können; denn ältere Ausgaben enthalten eine noch grössere Anzahl von angeblich cyprianischen Schriften.

Über dieser weitschichtigen Gruppe schwebt ein Unstern: einige Herausgeber haben es nicht der Mühe werth gehalten, sie näher zu prüfen, andere, die Willens und im Stande waren, sie zu untersuchen, sind durch den Tod daran gehindert worden. Von den Literarhistorikern, wenn man sie so nennen darf, d. h. den Patristikern, hat auch nicht ein Einziger die Gruppe, sei es zusammenhängend, sei es in ihren einzelnen Bestandtheilen, gründlich durchforscht. So haften nur einzelne, flüchtig hingeworfene Observationen an diesen Schriften, obgleich darüber kein Zweifel besteht, dass mehrere von ihnen der ältesten Zeit der lateinischen Kirche angehören. Im Folgenden soll die Schrift de aleatoribus einer genauen Untersuchung unterzogen werden. Sie ist diejenige in dieser Gruppe von Schriften, bei der unzweifelhaft jeder aufmerksame Leser am meisten gestutzt hat. Doch hat dieses Stutzen bisher nur den Erfolg gehabt, dass man ihr den Rücken kehrte.

I. Überlieferung und bisherige Bearbeitung der Schrift.

Das aus dem J. 359 stammende Verzeichniss der cyprianischen Schriften in der Cheltenhamer Handschrift, welches Mommsen entdeckt hat[1]), enthält die Schrift de aleatoribus noch

1) Hermes Bd. XXI (1886) S. 142 ff., s. Theol. Lit.-Ztg. 1886 Nr. 8.

nicht [1]). Auch die ältesten Handschriften und Handschriftenfragmente, die uns erhalten sind, wissen von dieser Schrift nichts [2]). Da-

1) Wir besitzen jetzt, von den Angaben des Eusebius abgesehen, drei umfangreiche Verzeichnisse von Kirchenväterschriften: das auf der Statue des Hippolyt, das der Werke des Origenes bei Hieronymus und das von Mommsen entdeckte. Letzteres ist aber desshalb besonders wichtig, weil es 1) aus einer Zeit stammt, die den Decennien nahe kommt, in denen noch ein Notar Cyprian's zu Rom im höchsten Alter gelebt hat (s. Hieron., de vir. inl. 53: „vidi ego quendam Paulum Concordiae [Portogruaro bei Aquileja] quod oppidum Italiae est, senem, qui se beati Cypriani iam grandis aetatis notarium, cum ipse admodum esset adulescens, Romae vidisse diceret etc.“ Das Alter dieses Paulus bestimmt sich nach Hieron. ep. 10 edid. Migne, I p. 343), und 2) das hohe Ansehen bezeugt, in welchem die Schriften Cyprian's im Abendland gestanden haben; denn das Buchhändlerverzeichniss führt sie, und sie allein, unmittelbar nach den heiligen Schriften auf. Dieses einzigartige Ansehen Cyprian's ist aber nicht, wie Mommsen (S. 149) meint, auf Afrika beschränkt gewesen (s. Augustin, ep. 93 c. 35 ff.), sondern galt im 4. Jahrh. im ganzen Abendland. Den Beweis dafür bieten die Schriften Lucifer's, Prudentius' und Hieronymus'. Der Erstere benutzt neben der h. Schrift lediglich die Werke Cyprian's (s. Theol. Lit.-Ztg., a. a. O.); der Letztere beschliesst (ep. 107, 12) eine Mahnung, stets die heilige Schrift zu lesen, mit den Worten: „Cypriani opuscula semper in manu teneat“, und Prudentius sagt *περὶ στεφ.* hymn. 13: „te leget omnis amans Christum, tua, Cypriane, discit. Spiritus ille dei, qui fluxerat auctor in prophetas, fontibus eloquii te caelitus actus irrigavit.“ Erst die Autorität Augustin's und Hieronymus', dann die Autorität Gregor's I. hat das einzigartige Ansehen der Schriften Cyprian's im Abendland aufgehoben. Kein Wunder daher, dass man erst unter den Namen Cyprian's, dann unter die des Hieronymus und Augustin gestellt hat, was man viel gelesen zu sehen wünschte. So erklärt es sich — von den Sorglosigkeiten der Schreiber abgesehen —, dass wir so viele „opera spuria“ des Cyprian, Augustin und Hieronymus besitzen. Es erklärt sich ferner daraus, dass Schriften des 3. Jahrhunderts gerade dem Cyprian beigelegt worden sind, während wir solche unter den falschen Schriften des Hieronymus und Augustin vergeblich suchen. Diese Beilegungen haben demnach ein gewisses Präjudiz hohen Alterthums, d. h. der Zeit vor c. 450 für sich; denn es ist nicht abzusehen, warum solche alte Schriften nach dieser Zeit nicht dem Hieronymus oder Augustin beigelegt worden sind.

2) Ich bemerke, dass die Behauptung de Lagarde's in seiner Anzeige der Hartel'schen Ausgabe (Gött. Gel. Anz. 1871 St. 14, abgedruckt in den „Symmicta“ I S. 65 ff.): „Es hat, genau gesprochen, schwerlich jemals Handschriften der Briefe des Cyprian gegeben, sondern nur Rechtsbücher, welche aus den Briefen des Cyprian ihren Stoff entnommen hatten“ — entschieden zu weit geht. Nicht nur das Cheltenhamer Ver-

gegen steht sie in mehren jüngeren Handschriften, von denen vier dem 8.—10. Jahrhundert angehören, die anderen noch später sind. Die vier älteren hat Hartel in seiner Praefatio zu den Werken Cyprian's genau untersucht und ihre Herkunft bestimmt. Die jüngeren sind englische Handschriften, die in der Editio Oxoniensis v. J. 1682 benutzt und deren lectiones var. dort angegeben sind. Hartel hat bekanntlich diese jüngeren englischen Handschriften bei Seite gelassen, da er handschriftliches Material genug besass und Routh, welcher die englischen Cypriancodices in neuerer Zeit untersucht hat, ausdrücklich bezeugte, dass er keinen einzigen Codex habe finden können, „qui saeculum decimum aetate superaret“ [1]). Lagarde hat nun allerdings gezeigt (a. a. O.), dass es nicht rathsam war, von jenen Handschriften völlig abzusehen, resp. sie in Pausch und Bogen unter der Rubrik „Editt.“ unterzubringen. Allein die Schrift de aleatoribus anlangend, darf man sie getrost bei Seite lassen. Sie haben dieselben Fehler wie die älteren Handschriften und repräsentiren dabei fast durchweg, wie ich mich durch genaue Vergleichung überzeugt habe, einen jüngeren und schlechteren Text. Somit beschränke ich mich auf die vier älteren Handschriften.

Diese sind der Monac. 408 (bei Hartel M) saec. IX, der Trecensis 581 (Q) saec. VIII—IX, der Reginensis 118 (T) saec. X [2]) und der Sangerm. 841, nunc Paris. 13047 (D) saec. IX. — MQT gehören zu den älteren Repräsentanten der zweiten Familie der Cyprianhandschriften, welche Hartel, l. c. p. XXIXsq. so glücklich bestimmt hat. Sie gehen auf einen Archetypus (Uncialcodex scriptura continua exaratus) des 7. oder 8. Jahrhunderts, also der späteren merovingischen Zeit, zurück und zwar in folgender Abstufung:

zeichniss, sondern auch die uns erhaltenen Handschriften und die Citate der späteren Väter zeigen, dass man zunächst die Schriften Cyprian's zur Erbauung gesammelt und gelesen hat und daher Opuscula und Briefe zusammenordnete und zu dem genannten Zweck verbreitete. Aber in beschränkterem Umfang hat de Lagarde Recht, und es ist in der That eine schwere Unterlassung Hartel's, dass er die Geschichte der Briefe nicht auch als Geschichte von abendländischen Rechtsquellen verfolgt hat.

1) Script. eccl. opusc. praec. quaedam Oxon. 1858, p. 841.

2) Der Cod. Vindob. (w), eine Abschrift von T, enthält auch unsere Schrift, s. Hartel, p. XLVII.

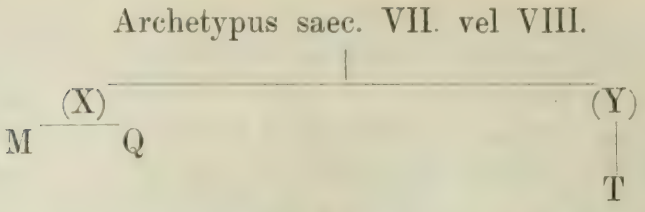

Dieser Archetypus enthielt [1]) erstlich alle von Hartel im ersten Bande seiner Ausgabe abgedruckten Opuscula Cyprian's mit Ausnahme der Schriften „Quod idola dii non sint" und der „Sentent. episc. de haeret. bapt.", sodann die Briefe 55. 63. 6. 58. 10. 28. 37. 11. 38. 39, ferner die Schriften „adv. Judaeos", „de aleatoribus" [2]), „de laude martyrii", sodann 50 weitere Briefe (zwischen ihnen die „Sentent. episc."), endlich „Quod idola dii non sint", den 4. Brief, „de duobus montibus", „hymnus de pascha", „oratio", „caena", „passio".

Die uns ebenfalls nicht mehr erhaltene Abschrift (X) dieses Codex, welche durch M und Q repräsentirt ist, „summam audaciam ostendit in scripturae sacrae testimoniis castigatis, quae ad certam quandam latinae interpretationis recensionem corrector constantius exegit etc." [3]), ferner ist sie durch Zusätze entstellt [4]), deren berüchtigtster die grosse Interpolation über den Primat des Papstes in der Schrift de unitate ecclesiae ist. Führt dieselbe an sich schon mit Sicherheit auf einen römischen Fälscher — wir befinden uns im 8. Jahrh., d. h. im Zeitalter der neu erstarkten päpstlichen Ansprüche und der grundlegenden römischen Fälschungen; erinnert sei an die „Schenkungen" —, so scheint diese Annahme urkundlich bestätigt zu werden durch die Subscriptio, welche die Briefe 28 u. 37 in MQ tragen: „EMENDAVIT IVSTINVS ROMAE" [5]), eine Unterschrift, die auch der 39. Brief, nur ohne das Wort ROMAE, aufweist.

Diese Fälschungen gehören zum Glück der Abschrift (X) und nicht dem Archetypus selber an, und wir besitzen noch eine zweite Abschrift (Y), zwar nicht mehr selbst, aber repräsentirt durch den Cod. T. „Quaecumque apographum (Y) continebat,

1) S. Hartel, a. a. O. p. XXXIV sq.
2) In T folgt die Schrift „de duobus montibus" der Schrift „de aleat."
3) Hartel p. XLII.
4) Hartel p. XXXV u. XLII sq.
5) Hartel p. XLV.

in ampliorem recepta sunt collectionem scriptorum quae servatur codice T . . . codex iste in permultis rebus stirpis originem integrius quam M et Q servavit, in quo nec scripturae sacrae testimonia castigata nec tot interpretamenta recepta sint“ [1]). Dieser Codex beweist, dass die Hand des systematischen Fälschers die Schrift de aleatoribus im Apographon (X) völlig verschont hat. Weder die Bibelcitate sind corrigirt, noch sind sonst absichtliche Correcturen angebracht [2]), so dass die drei Codd. MQT sich wie Brüder und nicht wie Vettern gleichen. Sie haben fast durchweg die nämlichen Fehler.

Leider ist dasselbe von dem vierten Codex, nämlich D, zu sagen; denn dieser Codex („ex diversis non eiusdem aetatis quaternionibus conflatus“) [3]) hat die Schriften „de mortalitate“ „de zelo et livore“ „de aleatoribus“ „de habitu virginum“ [4]) demselben Archetypus entnommen, aus welchem MQT geflossen sind. Aber er repräsentirt ihn besser als MQ und T, so dass er unzweifelhaft der Herstellung der Schrift zu Grunde gelegt werden muss. Freilich ist dieselbe noch immer in vielen Fällen eine verzweifelte Aufgabe; denn da die englischen Codd. keine Hülfe gewähren, so haben wir für die Schrift de aleatoribus im Grunde nur eine einzige Handschrift, repräsentirt durch mehrere Abschriften, zur Verfügung, und diese einzige Handschrift ist schlecht, ja an einigen Stellen augenscheinlich lückenhaft.

Als geschichtliches Resultat der handschriftlichen Überlieferung ergiebt sich, dass die Schrift de aleatoribus um d. J. 700 in einer umfangreichen (römischen?) Sammlung der Werke Cyprian's eine Stelle hatte. Aus dem Fehlen des Namens Cyprian's in der Inscriptio und Subscriptio bei D [5]) darf man nicht schliessen, dass D die Schrift etwa

1) Hartel p. XXXIX u. XLV.

2) Diese Erkenntniss ist höchst wichtig; denn man könnte sonst leicht auf den Gedanken kommen, die Sätze über den Episkopat in de aleat. 1 seien eine spätere Interpolation.

3) Hartel p. XXII u. LXII.

4) Hier steht also die Schrift de aleat. zwischen zwei echten Schriften Cyprian's.

5) „Incipit de aleatoribus“ D, „Incipit epistula Cypriani de aleatoribus (aleatores T)“ MQT. — „Explicit de aleatoribus“ D, „Adversus aleatores explicit“ MQ, „Epistula Cypriani ad aleatores explicit“ T.

nicht für cyprianisch gehalten hat; denn der Name fehlt auch in den übrigen cyprianischen Schriften, welche D umfasst.

Weder im Alterthum noch im frühen Mittelalter ist die Schrift de aleatoribus citirt worden. Wenigstens haben alle meine Nachforschungen negativ geendet; vielleicht ist ein Anderer glücklicher. Wohl citirt Hinkmar nicht nur aus der pseudocyprianischen Schrift „de XII abusivis saeculi“ (I p. 602 Migne), sondern auch (I p. 163) aus dem (ebenfalls pseudocyprianischen) Tractat adv. Jud., der im Archetypus der uns erhaltenen Cyprianschriften dem Tractat de aleatoribus unmittelbar vorherging, eine Stelle; allein eine Erwähnung des letzteren sucht man vergebens [1]. Von den älteren Herausgebern hat Pamelius angemerkt [2], dass Landulph von Columna (um 1310—1320) im Brev. hist., Philippus Bergomas um 1483 im Suppl. Chronic., Antoninus Florent. in der Summa Hist. (1457) [3] und Tritthemius [4] das Werk unter dem Namen des Cyprian erwähnt haben. Diese Mittheilungen sind von geringem Werthe. Doch lassen sie es einigermassen auffallend erscheinen, dass in den ältesten gedruckten Ausgaben der Werke des Cyprian unsere Schrift fehlt. Sie erscheint zuerst i. J. 1564 in der Pariser Ausgabe von Morelius und zwar mitten unter den Schriften Cyprian's, so dass ihr die Briefe 54. 21—24. 8. 33—36. 41. 5 vorangehen und die

---

1) S. Schrörs, Hinkmar S. 166 ff.

2) Die Pamelius'sche Ausgabe ist mir nur in dem Pariser Nachdruck v. J. 1574 zugänglich; s. p. 492.

3) Über diese drei Chronisten vgl. Potthast. Das Breviarium des Landulph ist selbst in der Berliner Bibliothek nicht vorhanden. Im Suppl. Chronic. des Philippus Bergomas (Venediger Ausgabe 1506 p. 196) werden die Schriften Cyprian's aufgezählt, darunter: „de caelo [sic] et livore, de aleatoribus, de laude martyrii“. Diese Reihenfolge ist der in MQD verwandt. Dagegen ist die Reihenfolge in der Prima pars histor. fratris Antonini archiepisc. Florentini (Nürnberger Ausgabe 1491, auf der Berliner Bibliothek befindlich, p. CCXXXVIIIr): „librum unum de lapsis, librum unum de aleatoribus, librum unum de unitate catholicae ecclesiae“, ganz singulär. Hier steht unsere Schrift zwischen den beiden Hauptschriften Cyprian's.

4) Tritthem., de script. eccl. (Pariser Ausgabe 1512) fol. XIIa zählt unter den Werken Cyprian's 8 Briefe ad Cornelium, de aleatoribus, ad Julianum amicum.

Schrift de bono pudic. folgt. Wie Morelius zu dieser Anordnung gekommen ist, bleibt dunkel; denn bevor er seine Ausgabe vollendet hatte, starb er und „de codicibus et suae recensionis ratione critica nihil docuit“ [1]).

Seitdem ist die Schrift in allen grösseren Cyprianausgaben — schlecht genug recensirt — abgedruckt worden [2]). Aber schon Pamelius (Ausgabe 1568) erkannte, dass sie dem Cyprian nicht zugehört, und stellte sie unter die „opera Cypriano adscripta.“ In dieser Rubrik (resp. der Rubrik „spuria“) ist sie seitdem verblieben; m. W. hat sich seitdem nicht eine einzige Stimme mehr erhoben, die sie dem Cyprian zugesprochen hätte [3]). Pamelius begleitete seinen Abdruck mit einigen wenigen Noten. Unter diesen ist die wichtigste Bemerkung zu c. 1: „Ex hoc loco apparet, alicuius pontificis Romani scriptum esse.“ Dieses runde Urtheil hat kein Geringerer als Bellarmin wiederholt [4]).

---

1) S. Hartel p. LXXXI. Es sei hier zusammengestellt, welchen Platz die Überlieferung unserer Schrift bis zur Editio princeps gegeben hat: MQ: adv. Jud., de aleat., de laude Martyrii; D: de zelo et livore, de aleat., de habitu virg.; T: adv. Jud., de aleat., de duobus montibus; Philippus Bergom.: de zelo et liv., de aleat., de laude mart.; Antonin. Florent.: de lapsis, de aleat., de unit. ecclesiae; Tritthemius: epp. Cypr., de aleat., ep. Cypr.; Editio princ.: epp. Cypr., de aleat., de bono pudic.

Diese Übersicht ist doch nicht ohne Werth. Unter den 14 hier neben de aleat. aufgezählten Schriften sind nur drei entschieden nicht von Cyprian (de bono pudic., de duobus mont. und adv. Jud.); diese sind aber sämmtlich sehr alt. Ferner ist die am stärksten bezeugte Verbindung die mit adv. Jud., de laude martyrii und de zelo et livore. Nach dem Archetypus unserer Handschriften ist unsre Schrift mit dem Tractate adv. Jud. zusammen unter die Werke Cyprian's gekommen. Die Schrift de laude mart. bietet schon das Mommsensche Verzeichniss. Also wird die Schrift adv. Jud. und die von T gebotene Schrift de duobus montibus untersucht werden müssen, ob sie nicht wirklich mit unserer Schrift zusammenhängen.

2) Erst die Hartel'sche Ausgabe giebt einen kritisch recensirten Text.

3) Über das Urtheil des Pamelius: „Non magnopere repugnat stilus et plerasque scripturas, sicut Cyprianus alibi, citat“, s. unten.

4) De script. eccl. (Kölner Nachdruck v. 1657) p. 63: „Liber de aleatoribus utilis et doctus est; sed non videtur esse Cypriani, cum in principio satis aperte significet auctor, se universali ecclesiae praesidere et apostolatum gerere, super quem Christus fundavit ecclesiam, et Christi vicariam sedem obtinere et sibi traditas esse claves ligandi et solvendi etc. Itaque videtur libellus esse alicuius Romani Pontificis, qui S. Cypriani

Man sollte denken, dass. nachdem man auf diese Spur gekommen war, der Tractat mit dem grössten Eifer studirt worden wäre; allein altum fuit silentium! Rigaltius, der in seiner Ausgabe v. J. 1648 den Schriften Cyprian's so ausgezeichnete Observationen hinzugefügt hat, hat die unechten Schriften, und so auch unseren Tractat, keines Commentares gewürdigt. In der trefflichen Oxforder Ausgabe von 1681 (Fell und Pearson) [1]) ist zwar ein textkritischer Apparat dem Abdruck der Schrift beigegeben; aber die erklärenden Noten beschränken sich auf den Abdruck der Pamelius'schen Bemerkungen, unter denen auch die Behauptung, die Schrift stamme von einem römischen Bischof, wiedergegeben wird. Diese Behauptung wurde von Dupin (Nouvelle Biblioth. T. 1 Paris. 1693 p. 172 u. 179) bestritten. Dupin meinte, der Verf. brauche kein römischer Bischof zu sein, da die Bezeichnung „vicarius Christi" im Alterthum allen Bischöfen gegeben worden sei [2]). Allein Dupin's Einwurf scheint keinen Eindruck gemacht zu haben. In der grossen von Baluze i. J. 1717 begonnenen, von Prudentius Maranus vollendeten Ausgabe ist der Letztere geneigt, sich dem Urtheil Bellarmin's anzuschliessen, scheint jedoch die Frage nicht selbständig untersucht zu haben („foetum esse alicuius episcopi, vel etiam, ut Bellarminus existimavit, Romani Pontificis") [3]). Alles, was er sonst noch bemerkt, beschränkt sich auf folgenden Satz: „Antiquum opus esse demonstrat Scripturae citandae ratio.

---

scriptiones imitatur, quamvis stili eius elegantiam non assequatur". Über die Schrift de script. eccles. s. Döllinger und Reusch, Bellarmin (1887) S. 225 f. Sie erschien zuerst i. J. 1612.

1) S. den Bremer Nachdruck von 1690.

2) „Le Traité ou l'Homelie contre ceux, qui jouent au hazard, est encore plus éloigné du stile de S. Cyprien, estant embarassé, obscur, et plein de mots qui ne sont point Latins(?). L'Ecriture y est citée d'une autre maniere que dans S. Cyprien, et l'auteur fait mention du Livre intitulé „la doctrine" ou „les doctrines des Apôtres", lequel suivant toutes les apparances a esté composé depuis S. Cyprien ..... Il est écrit par un Evêque: mais l'on ne doit pas conclure, que ce soit par un Pape, à cause qu'il se dit Vicaire de Jesus Christ, parce que ce nom est donné dans l'antiquité à tous les Evêques."

3) Prudent. Maran., Vita Cypr., s. den Venediger Nachdruck der Ausgabe von Baluze-Maranus v. J. 1728 p. XCV, abgedruckt bei Migne p. 174.

Serius tamen scriptum non immerito videretur, si in ipsis presbyteris, ut nonnulli opinati sunt [1]), vitiosam aleae consuetudinem vituperaret (cf. c. 5 der Schrift). Sed nihil vetat de laicis intellegi haec verba: ‚Manus quae ad sacrificium dominicum admissa, et quod ad salutem totius hominis pertinet, dignatione suscipit, quae divina sacramenta consummat'." Während die echten Schriften Cyprian's von Baluze einen vorzüglichen Commentar erhalten haben, fehlt derselbe bei den opera suppositicia, da Maranus den Abschluss der Ausgabe beeilte und die Baluzischen Bücher sammt den Notizen nicht mehr aufgefunden werden konnten. Wieder gingen also die „spuria" leer aus.

Mit dem J. 1718 hörte die Forschung vollends auf. Lumper [2]) hat nur den Bellarmin und Dupin ausgeschrieben. Alle die von Katholiken stammenden Compilationen des 18. u. 19. Jahrh., welche sich Patrologien nennen, erwähnen unsere Schrift entweder gar nicht oder führen nur den Titel an, schweigen also auch über die Pamelius-Bellarmin'sche Annahme. Nur Möhler [3]) bemerkt: „Der rauhe Styl, die incorrecte Sprache, abweichende Citation der heiligen Schrift, verrathen sattsam eine verschiedene Autorschaft, wenn es auch dahingestellt bleiben muss, ob mit Bellarmin ein Papst als Verfasser anzunehmen sei, wie der Eingang glauben machen könnte." Protestantische Gelehrte haben sich mit der Schrift bis vor Kurzem überhaupt nicht befasst [4]). Erst in der neuesten Zeit ist man auf sie aufmerksam geworden, und zwar im Interesse des Hirten des Hermas und der Didache, die beide in ihr citirt sind [5]). Relativ am

1) Gemeint sind Pamelius und seine Nachschreiber; Pamelius hatte zu den Worten c. 5: „ad sacrificium dominicum admissa" bemerkt: „Aut alludit ad veterem consuetudinem, de qua libro (Cypriani) de Lapsis, aut (quod magis apparet ex sequentibus) de presbyteris loquitur".

2) De scriptis divi Cypr. operib. dubiis etc. Art. II, abgedruckt bei Migne p. 811.

3) Patrologie S. 847.

4) Cave verzeichnet einfach die Ansicht Bellarmin's und schweigt im Übrigen.

5) Dass sie in der Vulgärsprache geschrieben, hat Hartel p. LXII constatirt: „in emendatione id inprimis animadvertendum est, quod editores omnes fugisse mireris, libellum sermone vulgari conscriptum esse, cuius vestigia oblitterata in recentioribus codicibus manifestissima modo in hoc modo illo antiquiori apparent". Folgen Beispiele. Über diesen Charakter der Schrift s. unten.

ausführlichsten habe ich [1]) das Verhältniss der Schrift zum Hermas in den Prolegg. meiner Ausgabe p. L—LII besprochen. Ich habe dort auf die auffallende und höchst alterthümliche Schriftbenutzung des Verfassers aufmerksam gemacht, nachgewiesen, dass die vulgäre lateinische Übersetzung des Hirten bereits verwendet ist, und über das Buch geschrieben: „haud ita longe post Cypriani tempus (fortasse quarto demum saeculo) ab episcopo quodam Africano Romano?) scriptus esse videtur." Das beigesetzte „Romano" hat einen um so höheren Werth, als ich damals, wenn mein Gedächtniss mich nicht trügt, nichts davon wusste, dass irgend Jemand die Schrift einem römischen Bischof beigelegt hat, und ich auch jetzt erst nachträglich, nachdem die Betrachtung des Buches mir sicher geworden, von jener früheren Vindication Kenntniss erhalten habe. Durch die Entdeckung der Didache wurde ich aufs Neue auf das Buch aufmerksam. Dass dasselbe nicht dem 4. Jahrhundert angehören könne, sondern älter sei, wurde mir nun deutlich [2]). Keiner der zahlreichen Gelehrten, welche sich seit d. J. 1884 mit der Didache beschäftigt und um des Citates willen die Schrift „de aleator." in die Hand genommen haben, hat sich m. W. über den Ursprung und die Zeit der Schrift geäussert. So ist sie noch immer ein nahezu unbetretenes Gebiet, welches Niemand im Zusammenhang untersucht hat. Dieses Versäumniss soll im Folgenden gut gemacht werden: eine Schrift, in der der Hirte des Hermas als scriptura divina bezeichnet ist, die unter Citaten aus Paulus ein solches aus den „doctrinae apostolorum" bringt, die Pamelius, Bellarmin, Fell, Pearson und Prudentius Maranus für das Werk eines römischen Bischofs zu halten geneigt waren, und die der Letztere für ein „opus antiquum" erklärt hat, verdient doch die sorgfältigste Prüfung. Um einem nahe liegenden Einwurf zu begegnen, bemerke ich, dass die isolirte Behandlung der Schrift nicht nur erlaubt, sondern geboten ist; denn weder durch die Geschichte der Überlieferung, noch durch innere Merkmale ist sie mit irgend einer anderen cyprianischen oder pseudocyprianischen Schrift eng verbunden. Am nächsten kommt ihr noch, auf einige innere Eigenschaften gesehen, die Schrift „de montibus

1) Vgl. auch Zahn i. den Gött. Gel. Anz. 1873 S. 1152 ff.

2) Vgl. meine grössere Ausgabe der Didache S. 20 der Prolegg.: „de aleator. saec. III".

Sina et Sion"; aber auch sie trägt zur Erklärung unseres Tractats im Grunde nichts aus und ist auch äusserlich nur lose mit ihm verbunden.

Ich gebe zunächst einen Text der Schrift. Derselbe kann und will nichts anderes sein als ein neu recensirter Abdruck des Hartel'schen. Einen Apparat habe ich nur dort beigefügt, wo ich von Hartel abweichen zu müssen glaubte (stärkere Bevorzugung des Cod. D.)[1] oder wo die in den Text aufgenommene Lesart auf Conjectur beruht oder wo mir die aufgenommene LA nicht sicher ist. Der Commentar soll vor Allem den Wortschatz der Schrift mit dem der ältesten lateinischen Väter vergleichen und schwierigere Stellen erläutern.

1) D erweist sich fast überall als der beste Zeuge (nur die Verwechselung von e und i ist häufiger als bei den andern Codd.; aber es ist auch hier möglich, dass die Verwechselung schon dem Verf. angehört); MQ scheinen mir das Original treuer wiederzugeben als T, der, sehr wenige Stellen abgerechnet, der mindest zuverlässige Zeuge ist. T allein bin ich daher fast nie gefolgt.

II. Der Text der Schrift.

De aleatoribus.

1. Magna nobis ob universam fraternitatem cura est, fideles, † maxime rea perditorum hominum audacia id est aleatorum, animos ad nequitiam † se in lacum mortis inmergunt. et quo-

2. *et rea* H. (Hartel) cum editt. — *hominum* H. in nota, *omnium* Codd. — 3. *in lacum* H., inlatu DTQ, *inlatae* M sed *tae* in ras. — *inmergunt* vel *mergunt* ego, *emergunt* Codd. et H., cf. I Tim. 6, 9 (Cypr.): „*quae mergunt hominem in perditionem*".

1. Z. 1 universam fraternitatem] S. c. 2: „omnis fraternitas", 6: „fraternitas" (2. 4. 5. 9: „fratres"). Über dieses Wort s. meine Note zu I Clem. 2, 4. Schon dort findet sich der Ausdruck πᾶσα ἡ ἀδελφότης = die ganze Christenheit. Aus Tertullian (Apolog. 39, de praescr. 20, de pudic. 13) geht hervor, dass derselbe ein term. techn. im Abendland gewesen ist. Auch bei Cyprian ist er noch häufig (s. z. B. de unit. 12: „universa fraternitas"), er lässt sich auch noch in der Folgezeit nachweisen; indessen wird er doch seltener. Die gesammte Christenheit wird häufiger als ecclesia catholica bezeichnet. — fideles etc.] Nicht der Anfang des Tractats, wie Hartel annimmt, fehlt, wohl aber ist der erste Satz so schlecht überliefert, dass man auf eine Wiederherstellung verzichten muss.

3. inmergunt] Firm. Matern. 7, 3: „inmersus profundis voraginibus lacus".

niam in nobis divina et paterna pietas apostolatus ducatum contulit et vicariam domini sedem caelesti dignatione ordinavit et

---

1. in nobis] S. über den Plural unten Cap. 4 u. 7. — divina et paterna pietas] pietas = misericordia (sehr oft bei Cyprian, s. den Index von Hartel), vgl. c. 5 init. — apostolatus ducatum] Ducatus schon bei Sueton., s. auch Lamprid., Heliogab. 6: „militaribus praeposituris et tribunatibus et legationibus et ducatibus venditis". Vopis., Aurel. 10: „habunt ergo multos ducatus, plurimos tribunatus, vicarias ducum". Tert. adv. Jud. 14: „erroris ducatus", ad nat. II, 5: „temporum ducatus", adv. Marc. III, 7: „errores eius, a quo ducatum mutuatus", de pudic. 5: „ducatus idololatriae antecedentis". Iren. IV, 26, 4. Cypr. ep. 78, 1 (ep. Lucii): „prior nobis ducatum ad confessionem nominis Christi praebuisti". Pseudocypr., de XII abusivis saeculi 6: „deus (dominum quemque) in ducatum constituit ... Moyses accepto ducatu familiarius dei locutionibus utebatur". Commodiani Carmen apolog. 969 sq.: „praemittetur enim ante illos angelus Alti, qui ducatum eis pacificum prastet eundo". Firm. Matern. 4, 1: „ducatum habere aërem elementorum Assyrii volunt". Sedulius, Paschal. Op. II, 8: „ducatus parvi sideris" (vom Stern der Weisen). Über die Subst. denom. auf -tus s. Paucker, De Latinit. script. hist. August. 1870, App. p. 6. Apostolatus ducatus ist entweder zu übersetzen „die Hegemonie des Apostolats" d. h. die Hegemonie unter den Aposteln, oder „die Führerschaft, nämlich den Apostolat" d. h. die im Apostolat liegende Herrschaft. Der Ausdruck ist im ersten Falle gleichbedeutend mit „Primat". Einen solchen hat mindestens schon Calixt in Anspruch genommen, wie Tertullian's Schrift de pudic. (s. c. 1: „episcopus episcoporum") beweist; Cyprian hat ihn in schwerer Zeit dem römischen Bischof zugestanden, dann aber gegen Stephanus bestritten; s. ep. 71, 3: „nam nec Petrus vindicavit sibi aliquid insolenter aut adroganter adsumpsit, ut diceret se *primatum* tenere et obtemperari a novellis et posteris sibi potius oportere", vgl. auch Firmil. ep. (Cypr. ep. 75, 17): „... Stephani stultitiam, quod qui sic de episcopatus sui loco gloriatur et se successionem Petri tenere contendit, super quem fundamenta ecclesiae collocata sunt", und meine Dogmengesch. 1. Bd. 2. Aufl. S. 348 f. Das Wort „apostolatus" findet sich Tert. adv. Marc. V, 1: „officio apostolatus".

2. vicariam domini sedem etc.] Vgl. c. 10, wo Paulus „vicarius Christi" genannt wird. Der Bischof ist aber Nachfolger der Apostel. Dass der Bischof Stellvertreter der Gottheit, resp. Christi sei, behauptet schon Ignatius, dann — und zwar sehr häufig — Cyprian („sacerdos vice Christi vere fungitur" ep. 63, 14; „ad tempus iudices vice Christi" ep. 59, 5); s. O. Ritschl, Cyprian S. 229 ff.; „antistes Christi" heisst der Bischof häufig und das ist = „vicarius Christi". Vor allem die Stelle Lc. 10, 16 (s. Cypr. ep. 59, 4) musste die Gleichung Christus = Apostel = Bischöfe nahe legen. Cyprian hat die Combination „episcopus et ecclesia" der anderen „Christus et ecclesia" völlig gleichgesetzt; in diesem Sinn ist ihm

originem authentici apostolatus *super quem Christus fundavit*

1. *Christi* D.

der Episkopat „vicaria domini sedes“. Cypr. ep. 68, 5 heisst Stephanus „vicarius und successor Cornelii et Lucii“. An unserer Stelle ist aber vielleicht nicht der Episkopat im Allgemeinen zu verstehen, sondern möglicher Weise ist ein bestimmter Bischofssitz gemeint. Das könnte aber nur der römische sein. Galt vom römischen Bischof, was dem Petrus gesagt war, und war dieser nach Joh. 20, 15 f. generell zum Hirten der Schafe Christi eingesetzt, so besass damit der römische Bischof den „Sitz des Herrn“. Über „vicarius“ vgl. Tert. adv. Marc. IV, 35, wo Christus „authenticus pontifex dei patris“ genannt wird, während die Propheten seine „vicarii“ heissen. Ebendort wird zwischen „documenta propria et vicaria“ Christi unterschieden. Adv. Marc. III, 6 heisst Christus „vicarius patris“; de praescr. 13 wird von der „vicaria vis spiritus sancti“ gesprochen, ja de virg. vel. 1 heisst der h. Geist einfach „vicarius domini“. Cyprian sagt, dass die Bischöfe den Aposteln „vicaria ordinatione“ folgen (ep. 66, 4; 75. 16). — caelesti dignatione] = „gratia“, cf. c. 2. 5 und Cypr. Indicem, e. g. ep. 59, 5: „sacerdotalis auctoritas et potestas de divina dignatione firmatur“. Tert. adv. Marc. IV, 22: „dignatio et gratia“. — ordinavit] = „instituit“, cf. Commod. carm. apolog. 55. 288.

1. originem authentici apostolatus] „Origo“ ist = „matrix“. Die Phrase berührt sich mit Ausdrücken Cyprian's wie de unitat. 4: „super unum aedificat ecclesiam, et quamvis apostolis omnibus post resurrectionem suam parem potestatem tribuat, tamen ut unitatem manifestaret, unitatis eiusdem *originem* ab uno incipientem sua auctoritate disposuit“, ep. 70, 3: „una ecclesia a Christo domino nostro super Petrum *origine unitatis* et ratione fundata“, 73, 7: „Petro primum dominus, super quem aedificavit ecclesiam et *unde unitatis originem instituit et ostendit*, potestatem istam dedit“. Ep. 48, 3 heisst die römische Kirche „matrix et radix ecclesiae catholicae“ (cf. 45, 1; die Zusammenstellung „matrix et origo“ findet sich auch bei Tertull., adv. Valent. 7); ep. 59, 14: „ad Petri cathedram adque ad *ecclesiam principalem, unde unitas sacerdotalis exorta est*“. Aber zu beachten ist, dass unser Verfasser nicht „originem unitatis“, wie Cyprian, geschrieben hat. Von „originales ecclesiae“ spricht Tertullian im Plural und meint damit alle von Aposteln gestifteten Kirchen; s. de praescr. 21: „constat perinde omnem doctrinam quae cum illis ecclesiis apostolicis *matricibus et originalibus* fidei conspiret veritati deputandam“. Über den sonstigen Gebrauch von „originalis“ bei Tertullian s. die Stellen im Index von Oehler; Tert. nennt z. B. die Patriarchen „originales auctores“ (Apolog. 21) oder „orig. personae“ (de monog. 7). — „authenticus“ steht hier vielleicht um des eben genannten „vicarius“ willen: in Bezug auf den Herrn selbst weiss sich unser Verfasser nur als „Stellvertreter“; aber in Bezug auf den Apostolat ist sein Amt kein bloss stellvertretendes, sondern ein wirklich apostolisches (auch Tert. adv. Marc. IV, 35 stehen sich

ecclesiam in superiore nostro portamus, accepta simul *potestate solvendi ac ligandi* et cum ratione *peccata dimittendi*: *salutari doctrina* admonemur, ne dum delinquentibus adsidue ignoscimus, ipsi cum eis pariter torqueamur. 2. Et ideo *sal terrae* dicimur, ut ex nobis omnis fraternitas caelesti sapientia saliatur. nam cum dicat: *sal autem si infatuatum fuerit, nihilo valebit, nisi ut proiciatur foras et conculcetur ab hominibus*, hoc veremur et timemus, ne cum in ecclesia securi quod nobis sacerdotalis dig-

1. *et ecclesiam* D. — *nostro* TQM, *nostra* D, *vestro* duo codd. angl. — 2. *cum ratione* MQD, *curatione* T et H.

authenticus und vicarius gegenüber). Allein näher liegt es, „authenticus" hier so zu fassen wie in Tertull., de monog. 11: „Graecum authenticum" (das griechische Original, die griechische Urschrift) oder in de praescr. 36: „authenticae litterae apostolorum" (die Urschriften der apostolischen Briefe), cf. Cypr. ep. 9, 2: „epistulam authenticam remisi" (d. h. nicht eine Abschrift), Tertull. adv. Valent. 4: „ecclesia authenticae regulae" (die Kirche der ursprünglichen Regel), adv. Marc. IV, 3: „authentica paratura religionis" (die unmittelbaren, urkundlichen Zeugnisse ersten Rangs für die christliche Religion), Claud. Mamert., de statu anim. II, 9: „a tractatoribus ad authenticos gradum facere". II, 11. 12: „authentica volumina". — super quem Christus etc.] Wörtlich ebenso hat sich Cyprian sehr häufig über die cathedra Petri geäussert; s. de hab. virg. 10; ep. 59, 7; 66, 8; 71, 3; 74, 11; 73, 7. Zu Grunde liegt Mtth. 16, 18.

1. in superiore nostro] Über diese schwierigen Worte s. die Abhandlung sub c. 7. — portamus] S. c. 5: „diabolus venenum portans". — accepta etc.] S. Mtth. 16, 19 und Joh. 20, 23. Diese Combination auch bei Cypr., de unit. 4.

2. cum ratione] d. h. nicht ohne Weiteres, s. Z. 3 und c. 2: „falsa communicatio".

2 sq. *salutari doctrina*] S. Tit. 2, 1.

4. sal terrae etc.] S. Mtth. 5, 13. Genaueres über das Citat, mit dem auch Cyprian's Schrift de unitate beginnt (cf. Testim. III, 87) s. in der Abhandlung. — dicimur] d. h. wir Bischöfe, in deren Namen als Repräsentant der Verfasser spricht.

5. ex nobis] Man beachte das Selbstbewusstsein. — omnis fraternitas] s. c. 1 init. — caelesti] der Verfasser braucht dieses Wort mit Vorliebe, s. c. 1: „cael. dignatio", c. 2: „cael. medicamen", „cael. vestis", c. 11: „cael. thesaurus". Ebenso häufig ist es bei Cyprian, der aber auch (ep. 60, 3) „sophia dominica" sagt.

6. cum dicat] Über die Citationsformeln des Verf.'s s. die Abhandlung. — infatuatum] Commod. carmen apolog. 527 et 778: „infatuant stultos", 677: „infatuant profanos." Iren. I, 16, 3.

8 sq. sacerdotalis dignitas] Schon in den ältesten Schriften Tertullian's

nitas a domino tradita est neglegentiae . . . iuxta quosdam fratres inertes repperiamur, aut dum falsam communicationem damus id quod cum honore de dei dignatione percipimus, indignante domino ex propria actione amittamus. dicit enim scriptura divina: *vae erit pastoribus. quod si ipsi pastores neglegentes reperti fuerint, quid respondebunt domino pro pecoris, quid dicent? a pecoribus se esse vexatos? non creditur illis: incredibilis res est pastorem aliquid posse pati a pecore, magis punietur propter mendacium suum.* et alia scriptura dicit: *rectorem te petierunt, noli extolli. esto illis quasi unus ex ipsis; curam illorum habe et sic conside.* et iterum: *existimate sacerdotem esse et cultorem et omnes esse apud eum delicias, granaria plena, de quo quid-*

3. *percipimus* Codd., fortasse *percepimus*. — 6. *pecoris* DTQ^2, *pecora* M, *pecoribus* Q^1. — 11. *existimate* M^{2}QT, *extimate* M^1, *aestimate* D et H. — *et cultorem* D, *cultorem* cett. — 12. *delicias* Editt., om. DTQM.

wird von christlichen Priestern im technischen Sinn gesprochen, s. die Stellen in meiner Dogmengesch. Bd. I. 2. Aufl. S. 383; Hippolyt (Philosoph. Praef.) nennt das bischöfliche Amt das hohepriesterliche. Bei Cyprian ist sacerd. dignitas sehr häufig.

1. neglegentiae] Nach diesem Wort ist etwas ausgefallen; s. c. 3: „episcopo neglegente." Cypr. ep. 59, 3: „solvere censuram sacerdotalem."

2. falsam communicationem] Von einer solchen spricht Tertullian häufig, besonders in der Schrift de pudicitia, ebenso Cyprian, s. z. B. de laps. 15: „laxatur communicatio, invita et falsa pax, periculosa dantibus et nihil accipientibus profutura."

3. cum honore] Cypr. ep. 59, 6: „episcopus dominicae dignationis testimonio honoratur."

4 sq. scriptura divina] S. c. 3: „de scripturis sanctis documenta." Citirt ist Hermas, Sim. IX, 31, 5, was Hartel entgangen ist. Das Nähere s. in der Abhandlung. Auch in dem interessanten römischen Gemeindeschreiben bei Cypr., ep. 8, 1 wird von den praepositi neglegentes gehandelt, aber die Hermasstelle ist nicht mehr angeführt: „et cum incumbat nobis qui videmur praepositi esse et vice pastorum custodire gregem, *si neglegentes inveniamur*, dicetur nobis quod et antecessoribus nostris dictum est, qui tam neglegentes praepositi erant, quoniam perditum non requisivimus etc."

9. alia scriptura] S. Sirach 32 (35), 1. — rectorem] Commodian (Instr. II, 28, 3) sagt vom Bischof: „sit patiens rector."

11. et iterum etc.] Diese Stelle ist in der h. Schrift nicht nachzuweisen; sie stammt aus einem uns unbekannten Buch. Näheres s. in der Abhandl.

quid desideraverit populus meus saturetur. † nam ut constaret nos id est episcopos pastores ovium esse spiritalium hoc est hominum fidelium qui sub cura nostri constituti, nullum in eis scabies vitium repperiatur. quo magis a nobis cotidie perscrutentur, ut medicamine caelesti adhibito vellera eis florida crescant qui ad nitorem vestis caelestis proficiant. 3. In evangelio dominus ad Petrum dixit: *Petre*, inquit, *amas me? et Petrus respondit: etiam domine, tu scis quoniam amo te. et dixit: pasce oves meas.* et sollicite mandans tertio confirmavit dicendo: *pasce oves meas.* et quoniam episcopi idem spiritum sanctum per inpositionem manus cordis excepimus hospitio, cohabitatori nostro

---

1. *nam ut constaret* Codd., *iam ut constet* H., sed locus ita vix sanatur. — 10. *episcopi* ** M, *episcopum* DQT, *episcopium* H. — *idem* DQ, *id est* MT et H.

---

1. nam ut constaret] Der Text ist verdorben und kann nicht mehr hergestellt werden.

2. pastores] Eine im Abendland, namentlich aber in Rom, sehr häufige Bezeichnung der Bischöfe; ATliche Stellen, der Hirte des Hermas u. Joh. 21, 15 sq. waren hier wirksam, s. Commod. Instr. II, 27, 8; 28 inscr. et vv. 1. 6. 10. Cypr., der ep. 68, 3. u. 4. von „oves dominicae" spricht. — spiritalium] Vgl. den häufigen Gebrauch dieses Wortes bei Cyprian.

3. sub cura nostri constituti] Hippolyt nennt die Bischöfe *φρουροὶ τῆς ἐκκλησίας* (Philos. Praef.). Zu „nostri" s. Rönsch, Itala u. Vulg. S. 418.

4. scabies] scabiei? Das Bild vom räudigen Schaf ist in den Papstbriefen seit Siricius sehr häufig — 4. 5. perscrutentur] S. Rönsch, Itala u. Vulgata S. 299f., Plaut., Aul. IV. 4, 30: „hunc iam perscrutavi". — 5. medicamine] Dieses Bild ist bei Cyprian besonders häufig, z. B. ep. 68, 1. 4.

6. In evangelio] S. c. 10 (bis). Joh. 21, 15f. Näheres s. in der Abhandlung. Auch im römischen Schreiben (Cypr. ep. 8) wird, nachdem von den episcopi neglegentes gesprochen, Joh. 21, 15f. citirt.

10. episcopi etc.] Der Text ist nicht sicher, besonders „idem" ist kaum erträglich, vielleicht ist das Citat Joh. 20, 23 ausgefallen; aber die Hartel'sche Conjectur „episcopium" empfiehlt sich nicht, da sich dieses Wort m. W. erst im 5. Jahrh. (Augustin) findet. Zur Sache vgl. Hippol., Philosoph. Praef.: *τοῦ ἐν ἐκκλησίᾳ παραδοθέντος ἁγίου πνεύματος τυχόντες πρότερον οἱ ἀπόστολοι μετέδοσαν τοῖς ὀρθῶς πεπιστευκόσιν· ὧν ἡμεῖς διάδοχοι τυγχάνοντες τῆς τε αὐτῆς χάριτος μετέχοντες ἀρχιερατείας τε καὶ διδασκαλίας καὶ φρουροὶ τῆς ἐκκλησίας λελογισμένοι.*

11. manus] Der Sing. auch c. 4. — hospitio] S. Firm. Matern. 4. 3: „considerandum est, quale sit numen, quod sic impuri corporis delectatur hospitio."

nullam maestitiam proponamus. monet dominus et dicit: *nolite contristare spiritum sanctum qui in vobis est*, et, *nolite exstinguere lumen, quod in vobis effulsit.* quanta autem episcopum bene agentem et salubriter admonentem sine tribulatione corporis condigna sint martyria, tanta et episcopum neglegentem et nulla de scripturis sanctis documenta promentem cumulentur tormenta. apostolus nos excitat Paulus et condignam status sui . . . . episcopos *procuratores* evangelicae doctrinae ponit et dicit: *quamdiu heres infans, sub procuratores et actores est; at cum creverit, tunc hereditatem suam expetit.* nos etiam sumus dispensatores et procuratores evangelii: hic quoque *inter dispensatores* et procuratores *quaeritur ut quis fidelis et iustus inveniatur.* 4. Si ergo *apud dispensatores quaeritur, ut quis fidelis et iustus inveniatur,*

---

1. *dominus* codd. et H., *apostolus* editt. — 3 sq. *episcopo agente* etc. M^2 et H. — 7. *condignam* D, *cum dignam* M^1QT, *condigna* H. — *suis* M^1Q^1T, *sui* cett. et H. — 13. *dispensatores et procuratores* M et H.

---

1. monet dominus etc.] Es folgen zwei apokryphe Worte. In Bezug auf das erste Citat ist nicht etwa an Ephes. 4, 30 zu denken; denn 1) stimmt der Text nicht vollständig, 2) führt unser Schriftsteller nirgendwo Worte des Paulus mit „dominus dicit" ein. Das Nähere s. in der Abhandlung.

3. quanta autem etc.] Vgl. Cypr. ep. 9, 1: „nam quantum perniciosa res est ad sequentium lapsum ruina praepositi, in tantum contra utile est et salutare cum se episcopus per firmamentum fidei fratribus praebet imitandum."

4. sine tribulatione corporis] muss wohl auf „admonente" bezogen werden = „ermahnen ohne harte Züchtigungen aufzuerlegen." Sinn: der Bischof ist der Märtyrerkrone werth, welcher seine Gemeinde durch das Wort Gottes in heilsamer Weise zu ermahnen versteht.

5. neglegentem] S. c. 2.

6. sanctis] Dieses Beiwort zu „scripturis" ist älter als „sacris."

7. apostolus] Hier fehlt jedes Beiwort, wie c. 4 init. et fin., s. c. 10: „Johannes apostolus"; aber c. 10 steht „beatus", c. 9 „beatissimus. — et condignam etc.] Hier ist der Text hoffnungslos verdorben.

8. evangelicae doctrinae] S. Tertull. adv. Marc. II, 25 u. sonst. Cyprian klagt de laps. 6, dass viele Bischöfe „procuratores rerum (regum) saecularium" geworden seien. — ponit et dicit] S. c. 10. Citirt ist Gal. 4, 1, aber mit einem grossen Zusatz; das Nähere s. in der Abhandlung. Beachtenswerth ist, dass der Verf. Gal. 4, 1 so versteht, als seien die Bischöfe die Vormünder.

10—12. nos etiam sumus sq.] S. I. Cor. 4, 1 sq., aber „et iustus" ist Zusatz des Verfassers. Cypr. ep. 59, 5: „sacerdotes id est dispensatores dei."

quid si omnes delinquant et delinquentibus dispensatores ignoscant? nonne ipsi delinquentium se pondere onerant? apostolus idem Paulus commemorat, quando ad Timotheum docendum et corroborandum in fidei firmitate ne quid deum fallat et ne malignum orationibus sanctorum intercedat . . providus et sollicitus dicens: *o Timothee fili commendatum serva: noli spernere donum quod in te est per inpositionem manus seniorum: accingere fortiter et viriliter age, ministerium tuum cum integritate persupple: esto ceteris in bonis exemplum. nemo tibi contradicat, nemo iuventutem tuam contemnat: peccantem coram multis argue, ut et ceteri metum habeant et ne communicaveris peccatis alienis.* et iterum: *si qui frater fornicarius dicitur aut idolorum cultor aut avarus aut raptor sive iniustus, cum huiusmodi quidem nec cibum capere.* et alio loco: *quicumque frater more alienigenarum*

---

1. *omnes* codd. et H., fort. legendum cum editt. *oves.* — 7. *manus* DQ^2, *manum* MQ^1, *anum* T, *manuum* H. — 13. *huiusmodi* D, *eiusmodi* cett. — 14. *alia loco* H. ex err. ut videtur.

---

1. omnes] scil. alle Laien. — ignoscant] S. c. 1 fin.

4. deum fallat] Das würde geschehen, wenn er lax in der Bestrafung der Sünder wäre.

5. orationibus] Gemeint sind hier unzweifelhaft die öffentlichen Gebete, d. h. die Gottesdienste. Nur Reine, resp. solche, die ihre Sünden reuig bekennen, sollen an den Gottesdiensten Theil haben; denn diese bestehen in „orationibus sanctorum." Nach „intercedat" ist ein verbum finit. ausgefallen, vielleicht „scribat." — providus et sollicitus] S. c. 5 init.: „sollicitos et providos."

6. dicens etc.] Das folgende Citat ist zusammengesetzt aus I Tim. 6, 20; 4, 14; II Tim. 2, 1; 4, 5; I Tim. 4, 12; 5, 20. 22, jedoch mit manchen Abweichungen, Auslassungen und Zusätzen; s. das Nähere in der Abhandlung.

11 sq. et iterum etc.] S. I Cor. 5, 11.

14. et alio loco etc.] Das folgende Citat scheint ein paulinisches sein zu sollen: allein in den Briefen des Paulus findet es sich nicht; dagegen ist es sehr verwandt mit Herm., Mand. IV, 1, 9, s. das Nähere in der Abhandlung. Doch ist es fraglich, ob der Verfasser sich hier wirklich geirrt hat. Da er nämlich S. 19 Z. 6 von „multi testes" spricht, so muss er doch wenigstens drei im Sinne gehabt haben. Allein wenn er das Hermascitat für ein paulinisches gehalten hätte, so wären von ihm im Vorhergehenden nur zwei Zeugen angeführt. Daher ist anzunehmen, dass ihm die Herkunft des Citats wohl bekannt gewesen ist. Dann ist zu „alio loco" zu ergänzen „scriptura divina dicit."

vivit et admittit res similes factis eorum, desine in convivium eius esse: quod nisi feceris, et tu particeps eius eris. in doctrinis apostolorum est: *Si quis frater delinquit in ecclesia et non apparet legi, hic nec colligatur, donec paenitentiam agat, et non recipiatur, ne inquinetur et inpediatur oratio vestra.* et apostolus iterum dicit: *eximite malos e medio vestro.* quod si multorum testium unitate et consonante monitione docemur ne cum delinquentibus fratribus . . . *nec cibum quidem vesci*, quanto magis debeat et ab sacrificio Christi arceri?

5. Quam magna et larga pietas domini fidelium, quod in futurum praescius nobis consulat, ne quis frater incautus denuo laqueis diaboli capiatur. sollicitos esse iussit et providos adque eruditos, quoniam hostis ille *antiquus circuit* pulsans dei servos non uno genere temptans. multae enim sunt temptationes eius quarum primordia sunt: idolatria, moechiae, furta, rapinae, ava-

---

1. *convivium* D, *convictum* MQT. — 2 sq. *in doct. ap. est* D, *et in doct. ap.* MQT et H. — 3. Fortasse leg. *ecclesiam.* — *apparet* DQT, *paret* M et H. — 6. 7. *unitate* usque *docemur* ego, *unitatem et consonantem monitionem docemus* Codd. (M *docemur*), *per m. t. unitatem et consonantem monitionem docemur* H. — 7. *ne cum* DM^1Q^1T, *nec cum* M^2Q^2 et H. — 13. Fort. *et* post *servos* inserendum. — 15. *idololatria* H.

---

2 sq. in doctrinis apostolorum etc.] Die folgenden Worte klingen an mehrere Stellen der Didache an, finden sich aber so nicht in derselben; s. das Nähere in der Abhandlung.

5. apostolus iterum dicit etc.] S. I Cor. 5, 13.

6. multorum testium] S. die Bemerkung zu S. 18 Z. 14.

7 sq. fratribus] Nach diesem Wort sind mehrere Worte ausgefallen.

8. cibum vesci] S. I Cor. 5, 11.

9. sacrificio Christi] S. c. 5. 8: „sacrificium dominicum". 9. 11: „sacrificium diaboli". — arceri] S. das „admittere ad sacrificium dominicum" c. 5. Zur Sache vgl. die frappante Übereinstimmung mit Tert. de pud. 18, der, nachdem er I Cor. 5, 9f. citirt hat, fortfährt: „cum talibus ne cibum quidem sumere, nedum eucharistiam".

Cap. 5. Nun erst kommt der Verf. zur Sache. — 10. fidelium ist Genet. object.

11. consulat] scil. in divinis scripturis. — denuo] scil. post baptismum.

12. sollicitos etc.] S. S. 18 Z. 5.

13. hostis antiquus] S. Apoc. Joh. 20, 2. — *circuit*] Die Übereinstimmung mit I Pet. 5, 8 ist gering. — pulsans] S. den Index Hartel's zu Cyprian. — dei servos] C. 7. häufig bei Tert. und Cyprian, s. auch Commod., Instr. II, 33, 2.

15. primordia sunt etc.] Über diesen Katalog von 18 Sünden und sein Verhältniss zu anderen Lasterkatalogen s. die Abhandlung. Bemerkens-

ritia, fraus, ebrietas, inpatientia, adulteria, homicidia, zelus, perfidia, falsa testimonia, eloquium falsum, invidia, extollentia, maledictum, error, et si qua sunt similia quae his congruunt, ex quibus est aleae tabula. praesto est diabolus manifestus, venenum portans letalem serpentis, et inductio corrumpens: quae cum videtur nihil esse, magna amplectentibus operatur deiectio. quid illud est quaeso vos, fideles, ut manus quae iam ab iniuriis humanis expiata est et ad sacrificium dominicum admissa et quod ad salutem totius hominis pertinet ipsa de dei dignatione susci-

4. *praesto est* editt. cf. c. 6 init., *prae est* Codd. et H. — *diabolus* D cf. c. 6 init., *diaboli* (*zabuli*) *laqueus* MQT et H. — 9. *dei* om. codd., conie. H.

werth ist, dass der Verf. nicht zwischen den Sünden unterscheidet. — moechiae] Einigemale auch bei Tertullian und Commod., Instr. I, 11, 2. „Moechiae" sind Ehebrüche, „adulteria" Buhlereien. Auch Tertullian hat in der Schrift de pudic. beide Worte nebeneinander.

1. zelus] Auch bei Cyprian und Commodian.

2. extollentia] Ein seltenes Wort, s. Vulgata u. Cypr., de unit. 21.

3. similia] Gal. 5, 20 heisst es am Schluss des Lasterkatalogs: *καὶ τὰ ὅμοια τούτοις*, ebenso im Lasterkatalog des Hermas Mand. VIII.

4. manifestus] Ein bei den Afrikanern beliebtes Wort, welches hier und da nur zur Verstärkung des Gedankens gebraucht wird; s. c. 6: „manifesta temptatio".

5. inductio corrumpens] = fraus.

6. amplectentibus] S. c. 7. Rönsch, Itala u. Vulg. S. 299. — operatur] c. 6: „operatur incestus". Passiv., s. den Index von Öhler zu Tertull. u. Rönsch, a. a. O. S. 298. 388. — deiectio] Das Verbum „deicere" wird von Cyprian sehr häufig gebraucht zur Bezeichnung der lapsi, welche in der Verfolgung durch die Foltern oder vom Teufel zu Fall gebracht werden (der Gegensatz ist „stare"). Das Substantivum habe ich bei Cyprian nicht gefunden; er und Tertullian brauchen dafür „ruina". Doch spricht der Letztere einmal (adv. Marc. IV, 36) von der „deiectio creatoris", die Marcion sich erlaube.

8. expiata] scil. in der Taufe. Commod. Instr. I, 30, 20; II, 6, 4: „expiare malum". Tertull., de carne 17: „carnem exclusis antiquitatis sordibus expiatam". — dominicum] S. c. 8; c. 11: „dominica mensa". Das „dominicus" ist im Sinne der Zugehörigkeit, resp. der Urheberschaft zu verstehen, vgl. „sacrificium Christi" (c. 4), „sacrificium diaboli" (c. 9. 11), s. den ausserordentlich häufigen Gebrauch von „dominicus" bei Tertullian und Cyprian. I Cor. 10: *ποτήριον, τράπεζα κυρίου*, 11: *κυριακὸν δεῖπνον*. — admissa] S. „arceri" c. 4 fin.

9. salutem etc.] Gemeint sind die eucharistischen Gaben, welche die Unsterblichkeit der Seele und des Leibes zur Folge haben. — dignatione] S. c. 1.

pit, ipsa ad laudem domini in oraculo exurgit, ipsa per quod tuemur Christi signum in frontibus notat, ipsa divina sacramenta consummat: quid est ut laqueis diaboli unde exuta est inplicetur? aleatricem manum dico, quae se ipsa perdit et damnat, manus quae libidinoso studio consuevit id est aleae tabula, quod est diaboli venabulum et delicti vulnus insanabile. 6. Aleae tabula, dico, ubi diabolus praesto est ad capiendum summissus et cum ceperit de captivo triumphus † perfidia, falsa testimonia.

3. *ut* D, *ut iterum* MQT et H. — 5. *manus quae* DQ, *manum quae* MT et H. — 6. *venabulum* H., *abulum* D^1, *malum* D^2QT. — *delicti* H., *dilecti* D, *dilectio* MT, *deiectio* Q. — 8. *triumphus suus* vult H.

1. in oraculo] Der Ausdruck ist schwierig, aber nicht unerträglich: „die Hand erhebt sich zum Lobe des Herrn beim Gottesspruch"; der Ausdruck „oracula divina" findet sich bei Tertullian (s. Firm. Matern. 19, 3: „sacrarum lectionum oracula"), und die Erhebung der Hände ist das Zeichen der Anbetung. Indessen ist es doch möglich, dass der Text verdorben und vielleicht in oratione (oratu, oratorio) zu lesen ist. Die Stelle Tertull., ad uxor. II, 5 ist nicht zu vergleichen, da dort nicht von der Erhebung der Hände zum Gebet, sondern von „oratum exurgere per noctem" die Rede ist. An das Morgengebet zu denken und dem entsprechend zu corrigieren liegt kein Grund vor.

1 sq. ipsa per quod tuemur etc.] „tueri" sensu passivo s. die frappant parallelen Stellen Commod. Carmen apolog. 292: „in illum sperabunt gentes *cuius signo tuentur*", und Cypr., testim. II, 22 inscr.: „quod in hoc *signo* crucis salus sit omnibus *qui in frontibus notentur*".

2. in frontibus] Mit dem Numerus nimmt es der Verf. überhaupt nicht genau, s. c. 4: „per inpositionem manus seniorum"; indessen man machte ja nicht nur ein Kreuzeszeichen auf die Mitte der Stirn, sondern man bekreuzigte die ganze Oberfläche (frons, frontes = Façade) des Körpers (Tertull., ad uxor. II, 5: „cum corpusculum tuum signas"). Ausserdem steht frontes auch für frons, s. Lucret. V, 1034: „cornua nata prius vitulo quam frontibus exstent". — divina sacramenta] Gemeint ist nicht die Eucharistie (s. oben), sondern „sacramenta" sind die zahlreichen heiligen Handlungen der Christen. Die Zusammenstellung von sacrificium, signum frontium und sacramenta findet sich bei Tertullian; er sagt dem Marcion (III, 22): „quae omnia cum in te quoque deprehendantur, et signaculum frontium et ecclesiarum sacramenta et munditiae sacrificiorum".

5. studio] S. c. 6. 7. 9. 11 (studium saevum, libidinosum, perniciosum, pestiferum, ignominiosum). — consuevit] Die Verbindung mit dem Ablat. ist nicht häufig.

6. vulnus insanabile] Man beachte diese strenge Bezeichnung.

8. triumphus] Nach diesem Wort ist vielleicht etwas ausgefallen.

tabula aleae, dico, ubi dementis furia et venale periurium et conloquium serpentinum. illic rabiosa amicitia, illic atrocissimi sceleris inmanitas, illic fraternitas discordans, illic convicia et audacia saeva et mens insana et fera inpatientia. aleae tabula dico, ubi possessionum amissio et pecuniarum ingentium perditus et demonstrans litigiosum et furax dementia. o aleatorum sedentaria noxia et pigra nequitia: o manus crudelis et ad periculum sui armata, quae bona paterna et opes avorum sudoribus quaesitas ignominioso studio dilapidat. manus trux, noxia et insomnis, nocte dieque continuis instrumentorum suorum armigera, quae peccando se ipsa damnavit et post peccatum non desinit. o nequam manus in perniciem domini sui armata, quae sordidissimis aeris totam substantiam perdit et cum tot essent augendae rei familiaris et multae abundantiae opes, modo inops et pauper est. alea est, quam lex odit, alea est quam insequitur crimen ignobile, ubi manifesta temptatio et poena occulta. alveus laqueus est ille mali et supplantatio inimici, qui nec lucrum confert sed totum consumit. hinc deinde pauperes fiunt, hinc opes suas perdunt, hinc iam consumptis omnibus rebus suis mutuis pecuniis se obruunt, hinc patrimonium sine ulla fori calumnia amittunt. quales sunt, fideles, ut

---

6 sq. *sedentaria noxia* D, *nox. sed.* MQT et H. — 7. *crudelis* DQ, *crudeles* MT et H. — 8. *armata* QT, *armatae* DM et H. — 9. *dilapidat* MQ^2, *dilapidant* DQ^{1}T et H. — 10 sq. *peccando* M, *peccandi* D, *peccandis* QT, *peccatis* H. — 14. *multae* H., *multarum* Codd. — *paupera* T, fort. vera lectio. — 16. *alveus laqueus* H., *alveus* D, *laqueus* MQT.

---

2. colloq. serpent.] S. Cypr., de zelo et liv. 17: „serpentinus livor".

6. demonstrans litigiosum] Ein höchst seltsamer Ausdruck, vielleicht = „demonstratio litigiosa". Über substantivirte Adjectiva und Participia s. Rönsch, a. a. O. S. 100 ff. 107 ff.

12. sordidissimis aeris] Derselbe Ausdruck c. 10 fin. (aeris = aeribus): „die schmutzigsten Instrumente" (scil. die Würfel). „Aera" = „aereae figurae" bei Sedul., carm. pasch. I, 47.

15. lex] Sehr häufig bei Tertullian und allen späteren Lateinern; s. auch schon das Citat aus den „doctrinis apost.", oben c. 4: „non apparet legi".

16. alveus] Das Würfelbrett.

16 sq. supplantatio] S. Vulg. Ps. 40, 10.

20. sine ulla fori calumnia] „ohne dass sie durch Processe einen Verlust erlitten hätten"

quos nemo persequitur se ipsos invidia persequantur, ut paternam suam hereditatem sub ossuorum multiformi numero disperdant? Est et quando ipsi aleatores cum prostitutis mulieribus penes auctorem suum nocturnas vigilias clausis foribus celebrant: armantur adversum se miseri spiritu diaboli repleti. et illic duplicem ac geminum crimen admittunt. hic concrepat aleae sonus, illac silentio operatur incestus: hic sine ullo dignitatis suae respectu sine ulla excusatione pestifero studio cedere bonis suis coguntur, illic secreto mortale uenenum bibitur.

7. Unde haec sacrilega meditatio, unde hoc crimen, auctorum testimonio conprobamus. cum enim quidam studio litterarum bene eruditus multum meditando hoc malum et tam perniciosum studium adinvenit, instinctu . . . diaboli qui eum artibus suis repleverat: hanc ergo artem ostendit quam et colendam . . cum

---

1 sq. *paternam suam hereditatem* M^2, *paterna sua hereditate* DM^1Q, *paternas suas hereditate* T, *paternas suas hereditates* H. — 12. *et* H., om. Codd. — 14. verbum, quod post *colendam* fuit, restituere non possum; *sculpturis* vult H., *sculptoris* M^1Q^1, *scultoris* T, *sculptor* M^2, *sculptori* Q^2, *cultori* D.

---

1. quos nemo persequitur] Man kann daraus genau genommen nicht einmal schliessen, dass der Verf. in einer Friedenszeit für die Kirche schrieb; denn der Spieler hat niemals seine Verluste Verfolgungen zuzuschreiben, sondern verfolgt sich selber.

2. sub ossuorum multiformi numero] Gemeint sind die „tali"; das Wort „ossuum" (= os) ist auch sonst nachgewiesen; s. Rönsch, a. a. O. S. 260.

3. prostitutis mulieribus] S. Clem., Paedag. III, 11, 75.

3 sq. auctorem] Der Unternehmer der Spielhölle oder der Teufel; der Verf. denkt an Bordelle, in denen gespielt wurde.

7. operatur] S. c. 5: „operatur deiectio".

9. mortale venenum] scil. der Hurerei.

10. sacrilega] götzendienerische; s. sacrilegium = idololatria häufig bei Sulp. Severus. — auctorum] der Schriftsteller. Über die Arten, die Einrichtungen und den Ursprung der Spiele gab es im Alterthum verschiedene Legenden; s. Pauly, REncyklop. I S. 691 f. Für das, was in diesem Capitel berichtet wird, habe ich in den Abhandlungen über die Glücksspiele der Alten schlechterdings keine Parallele gefunden.

11. studio litterarum] In der Spielersprache waren zur Bezeichnung der verschiedenen Würfe Worte üblich, die von historischen oder mythologischen Personen und sehr verschiedenen Dingen hergenommen waren.

13. Es fehlt das verb. finit. vor diaboli.

14. hanc ergo artem etc.] Dieser Satz ist mir unverständlich. Der Verf. denkt an eine der zahlreichen Legenden über die Erfindung des Würfel-

sua imagine fabricavit. statuit itaque imaginem speciei suae cum nominis sui subscriptione suggerente sibi inimico, qui ut hanc artem excogitaret in pectore subiecit. sic ergo se in imagine perniciosa demonstrans altó se quodam loco condidit, in sinus suos hanc aleae tabulam gestans, ut quasi ipse lusor et *adin-*

spiels und an abergläubische Gebräuche, die vor dem Spiel beobachtet wurden. Man spielte wohl mit Vorliebe in Räumen, wo die Statue des vermeintlichen Erfinders, sitzend und das Würfelbrett in der Hand, stand, oder man hatte kleine Statuetten von ihm und erwies ihnen vor dem Spiel Verehrung: auch waren die Spielinstrumente selbst mit Zeichen und Bildern versehen. — sculpturis] Diese Conjectur befriedigt nicht.

2. suggerente] = suppeditante, häufig bei Cyprian. Also der eigentliche Erfinder des Spiels ist nach dem Verf. der Teufel. Dieser hat — das ist ja die häufigste Deutung des gesammten Polytheismus seitens der Kirchenväter — einen anderen — einen verschlagenen Menschen — vorgeschoben, der dadurch (s. den Schluss des Capitels) zu göttlichen Ehren gekommen ist. Ob der Verfasser an den ägyptischen Gott Theuth denkt, den Plato (Phaedr. p. 274D) als Erfinder des Würfelspiels genannt hat, oder an Palamedes, der von Vielen dafür gehalten worden ist (Pauly, a. a. O. I S. 691; V S. 1077f.), ist zweifelhaft. Näher liegt es, an Theuth zu denken; denn dieser galt als ein Gott; mit dem Götzendienst bringt der Verf. aber das Spiel in die nächste Verbindung, und S. 25 Z. 1f. sagt er ausdrücklich, dass die Christen den Namen des Erfinders des Spiels nicht einmal aussprechen dürften. Aus dem nun folgenden Satze „sic enim in nomine turpis est quomodo in factis iniquus“ könnte man freilich auch schliessen, dass Palamedes gemeint sei, dessen Name den „mit der Hand Geschickten (Kräftigen)“ bezeichnet und von dem man sich allerlei schlaue Streiche und Erfindungen erzählte. Allein das „in nomine turpis“ passt auch sehr wohl auf das barbarische Wort „Theuth“, und es ist dazu noch fraglich, ob man dem lateinisch schreibenden Verf. die richtige Erklärung des Wortes „Palamedes“ zumuthen darf. Dazu kommt, dass wir von einer göttlichen Verehrung des Palamedes nichts wissen. Über Spielmarken, Spieltische und Würfel in den Katakomben s. Kraus, Rom. Sott. 2. Aufl. S. 494; REncykl. der christl. Alterth. II S. 771 ff.; Schultze, Katakomben S. 216 f.

3. in pectore] = in pectus.

4. alto loco] Er setzte sich selbst eine Bildsäule, damit er als Gott verehrt würde.

5. quasi ipse] Der eigentliche Erfinder ist der Teufel.

5 sq. adinventor] In der Itala Rom. 1, 30 (s. Cypr. ep. 67, 9): „adinventores malorum“. Das Verbum „adinvenire“ ist häufig bei Tertullian; s. auch in unserem Cap. S. 25 Z. 5 und Lucifer, Ep. V; „adinventiones“ bei Lucif., de Athanas. II, 9 und Ennod., Opusc. I paneg. p. 284, 24 ed. Hartel.

ventor huius malitiae appareret, cuius nomen a dei servis nominari non debet (sic enim in nomine turpis est quomodo in factis iniquus), et quisque dei servus aleae tabulam amplectitur auctoris nomine vocaretur. ille enim cum se in statunculis et simulacris formaret, aliud crimen adinvenit, quo se ab imitatoribus suis colendum diceret, sacrificandi sibi legem terminavit, ita ut qui vellet studio eius adhaerere non ante manum in tabulam porrigeret, nisi auctori eius prius sacrificasset. inde factum est, ut olim qui homo fuerat et facinoris admissionis adulter, post mortem a profanis et errantibus sub fictioso nomine deitatis coli meruerit.

8. Aleae tabula qui ludet, et maleficium nosse debet, quod a dei servos longe sit scientes quoniam furor iste maleficus et venenarius, et iterum in iudicii dei igne rotante torquebitur. aleae tabula qui ludet prius auctori eius sacrificare debet, quod Christianis non licet dicente domino: *sacrificans diis eradicabitur nisi domino soli*, et iterum: *nolite sacrificare diis alienis, ne incitetis me in operibus manuum vestrarum ad disperdendos vos.* Christianus quicumque es et aleae tabula ludes, licet non sacri-

---

4. *et* Pamelius et H., om. Codd. — 6. *diceret* Codd., *doceret* proponit H. — 14. *et* MQT, *est sed* D et H.

---

1. cuius nomen etc.] S. oben z. S. 24 Z. 2.

3 sq. auctoris nomine vocaretur] Gemeint ist irgend ein Name der Spieler nach dem göttlichen Patron, dem man die Erfindung des Spiels zuschrieb.

4 sq. in statunculis et simulacris] Gemeint sind die kleinen Statuetten, die der wirklichen oder vermeintlichen Statue des Erfinders nachgebildet und beim Spiel als Amulette resp. als kleine Götzen benutzt wurden.

5. aliud crimen etc.] Man brachte dem göttlichen Patron, um ein glückliches Spiel zu erhalten, vorher ein Opfer.

9. adulter] S. den Gebrauch dieses Worts bei Tertullian und Cyprian.

10. sub fictioso nomine deitatis] Eine euhemeristische Erklärung.

15. prius auctori etc.] S. c. 7.

16. dicente domino etc.] S. Exod. 22, 20. Dasselbe Citat bei Cypr., de laps. 8.

17. iterum etc.] S. Jerem. 25, 6. Dasselbe Citat bei Cypr., Testimon. I, 2; ad Fortun. 3; ad Demetr. 6.

19 sq. licet non sacrifices] Das vermieden die Christen gewiss in der Regel.

fices, lege huius facinoris particeps es. et utique dôminus occurrit et dicit: *exite de ea populus meus, ne particeps sis delictorum eius.* et iterum: *discedite discedite exite e medio eius qui fertis vasa domini et inmundum ne tetigeritis.* christianus quicumque es et alea ludis, hoc primo in loco scire debes quia non es Christianus sed ethnicum tibi nomen est et illud quod ad sacrificium dominicum pertinet in vacuum sumis. sic enim dominus dicit: *omnis inmundus non tanget sacrificium sancti.* et iterum: *omnis vir manducans carnem sacrificii, et inmunditia eius super ipsum: peribit anima illa de populo.* aleator quicumque es Christianum te dicis, quod non es eo quod saeculo particeps es. nec amicitiam cum Christo habere potes, qui Christi inimico amicus es. 9. Certe qualis dementia aleatorum fidelium, ubi insaniunt et furiacissimis vocibus perierant, et deorbati diaboli caligine invicem sibi manus inferunt, maledicunt, se devovunt, parentorum originem turbis praesentibus dehonorant. sonat publice aleae strepitus, festinant ad necem hereditatis suae manus, nec intellegit miser quod sibi noceat, quando se aleae auctorat. et qui iam saepius vincitur rursus ad nocentiorem studium diabolo suadente animatur.

---

1. *lege* MT et H., *legis* D, *legi* Q; cf. l. 11: „*saeculo particeps*“. — 3. *discedite* D, *discedite inde* MQT et H. — 5. *ludis* D, *ludes* MQT et H. — 8. *sacrificium* DQ^2, *de sacrificiis* M^2, *sacrificii* M^{1}Q^{1}T et H. — 10. *populo* D, add. *meo* MQT et H. — 13 sq. *furiacissimis* DT, *furacissimis* MQ et H.

---

1. lege] S. oben c. 7.

1 sq. occurrit et dicit etc.] S. Apoc. 18, 4. Dieses und das nächstfolgende Citat auch in Cypr., de laps. 10.

3. et iterum etc.] S. Jesai. 52, 11.

6. ethnicum] Sehr oft bei Tertullian und Cyprian. Zur Sache c. 11 init.: „Esto potius non aleator, sed Christianus“. — quod ad sacrificium etc.] S. oben c. 5: „ad sacrificium dominicum admissa“.

7 sq. dominus dicit etc.] Beide Stellen scheinen frei nach Levit. 7, 21. 20 citirt zu sein; s. das Nähere in der Abhandlung. Das Citat auch in Cypr., de lapsis 15.

14. perierant] S. c. 6 init.: „periurium“. — deorbati] Ein sonst m. W. nicht vorkommendes Wort.

15. parentorum] = parentum, s. Rönsch, a. a. O. S. 259 f. u. Pseudocypr., de montibus Sina et Sion 5: „parentorum luctum“. Sinn: sie entehren („dehonorare“ auch bei Salvian) ihre Herkunft von (christlichen) Eltern. Das „turbis praesentibus“ ist schwierig, vielleicht = „durch lauten Tumult“.

19. animatur] = incitatur, sehr oft bei Cyprian.

o ars infesta studentibus et studium libidinosum, qui non divitias sed nuditatem et inopiam praestat. manus carnifex, manus noxia, qui nec post lucra desinit, sed adhuc post damna ludit. Christianus qui alea ludet ad sacrificium diaboli inmolantibus penes auctorem manus polluit. et idcirco dominus ad hoc indignari se dicit: *nolite*, inquit, *extendere manus vestras iniuste, ne exacerbetis me, et non sinam vos diu permanere super terram.* et iterum: *abstinete manus vestras ab iniusto, et ne feceritis quicquam mali.* et apostolus beatissimus Paulus similiter dicit: *videte fratres, ne obfiguremini huic saeculo et pompis et deliciis et voluptatibus eius, sed continete vos ab omni iniustitia saeculi.* 10. Nam quod delicti in deum nulla fit excusatio nec indulgentia ulla et

10. *obfiguremini* Editt., *configuremini* MQTD et H.

2. manus carnifex] S. Arnob. I, 65: „libido carnifex".

3. post damna ludit] S. c. 6: „consumptis omnibus rebus suis mutuis pecuniis se obruunt".

4 sq. inmolantibus penes auctorem] Diese Worte sind mir unverständlich.

6. dicit, nolite etc.] Die beiden folgenden Citate sind bisher nicht nachgewiesen; s. das Nähere in der Abhandlung.

9. beatissimus] Solche Superlative sind sehr alt; Tertullian sagt „sanctissimus David" u. ä. — similiter dicit etc.] S. Rom. 12, 2, aber der Verf. hat viel hinzugefügt, s. das Nähere in der Abhandlung. Das Citat, aber wörtlicher, auch Cypr., ad Fortun. 8; ep. 76, 3.

10. pompis] Dieses Wort kommt in der Abrenuntiationsformel vor. Cyprian sagt de domin. orat. 19: „qui saeculo renuntiavimus et divitias eius et pompas abiecimus". „Pompa" auch bei Tert.

12. delicti in deum] Diese Unterscheidung der Delicte ist seit Tertullian (de pud. 21: „praeiudicatur non dimittenda in deum delicta, cum in homine admissa donantur"), der sie oft gemacht hat, bei den Abendländern sehr häufig; aber sehr bemerkenswerth ist es, dass der Verf. aufs stärkste jede Möglichkeit einer Vergebung der Sünden wider Gott („nec excusatio nec indulgentia nec venia") in Abrede stellt. Das thut Tertullian auch und Cyprian im Princip ebenfalls (s. Testim. III, 28: „non posse in ecclesia remitti ei qui in deum deliquerit", angeführt wird Mtth. 12, 32; Mrc. 3, 28 sq. und I Sam. 2, 25, also ganz wie an unserer Stelle; vgl. auch de laps. 17: „solus deus misereri potest: veniam peccatis quae in ipsum commissa sunt solus potest ille largiri qui peccata nostra portavit . . homo deo maior non potest esse, nec remittere aut donare indulgentia sua servus potest quod in dominum delicto graviore commissum est). Pamelius bemerkt z. uns. St.: „Videtur hoc pertinere ad errorem Novatia-

nemini venia datur, in evangelio dominus dicit: *si qui*, inquit, *dixerit blasphemiam in filium hominis, dimittetur ei; qui autem peccaverit in spiritum sanctum, non dimittetur illi, nec hic nec in futuro saeculo.* et iterum per prophetam: *si delinquendo peccaverit vir adversus virum, orabitur pro eo ad dominum, si autem in deum peccaverit, quis orabit pro eo?* et beatus apostolus procurator et vicarius Christi ecclesiasticam curam agens ponit et dicit: *vos estis templum dei, et in vobis Christus habitat; si quis templum dei violaverit, perdit illum deus.* et dominus iterum in evangelio negat peccatores et exprobrat dicens: *recedite a me omnes qui operamini iniustitiam; nescio vos.* et Johannes apostolus dicit: *omnis qui peccat, non est de deo, sed de diabolo est; et scitis quoniam ideo venturus est filius dei, ut perdat filios diaboli.* si quis aleator Christianus es, tuus et hereditatis tuae inimicus es. quicumque es desine ab illa dementia tua miser. quid te in laqueum mortis cum diabolo ultro praecipitas? quid opes et divitias tuas sordidissimis aeris amittis? quid te laqueis sae-

14. *aleator Christianus* QT, *Christianus aleator* DM et H. — 17. *sordidissimis aeris* M et H., *sordidissimas aeris* QT, *sordidissimo aere* D.

norum". Aber in praxi hat gerade Cyprian das Princip durchbrochen, nachdem ihm Calixt vorangegangen war.

1. dominus dicit etc.] S. Matth. 12, 32.

4. iterum per prophetam] S. I Sam. 2, 25.

6. beatus] S. c. 9: „beatissimus". Commod., Instr. II, 19, 2: „beatus Paulus". I Clem. 43, 1: ὁ μακάριος Μωϋσῆς. 47, 1: ὁ μακάριος Παῦλος, ebenso Polyc. ep. 3 u. 11, Murat. Fragm. Z. 47, Tert., Cypr. — 6 sq. procurator] S. c. 3, wo die Bischöfe „procuratores" heissen. — 7. vicarius] S. c. 1, wo der Verfasser sein Bisthum „vicaria domini sedes" genannt hat. — ecclesiasticam curam] Paulus sorgt für die ganze Kirche; dieselbe Vorstellung sehr deutlich im Murat. Fragment, übrigens auch bei Irenäus und Tertullian. — 7 sq. ponit et dicit] S. c. 3 fin. Das Citat entstammt I Cor. 3, 16.

10. dicens etc.] S. Mtth. 7, 23.

11 sq. Johannes apostolus dicit] S. I Joh. 3, 8, aber mit bemerkenswerther Änderung; s. darüber die Abhandlung. Auch Cyprian sagt de unit. 9: „Johannes apostolus dicens".

14. si quis aleator etc.] „Wenn du irgend ein Spieler als Christ bist". — hereditatis] Man möchte dies Wort gern in übertragenem Sinn verstehen; aber der Verf. zeigt sich c. 6. 9 u. in dem gleich Folgenden so besorgt um die irdische Erbschaft seiner Pfarrkinder, dass man ihn auch hier wörtlich verstehen muss.

16. laqueum mortis] Nicht selten bei Cyprian, s. z. B. de unit. 2.

17. sordidissimis aeris] S. c. 6.

cularibus involvis ut cum saeculo iudiceris? quid inimicum tuum favoribus laudando delinquis, cum quo necesse est ut puniaris? 11. Esto potius non aleator sed Christianus, pecuniam tuam adsidente Christo spectantibus angelis et martyribus praesentibus super *mensam dominicam* sparge, patrimonium tuum quod forsitan saevo studio perditurus eras pauperibus divide, divitias tuas Christo vincenti committe, servus cum domino tuo avocare, studio deifico obsequere, artem domini imitare quae non *perdet* sed potius *acquiret*. desine ab illos tuos furiacissimos mores, cohibe praecipitem nequitiam tuam, sit tibi cum pauperibus cotidianus lusus, sit tibi cum viduis frequens operatio, censum et adparatus

9. *furiacissimis moribus* DQ^2, *furacissimos mores* M^{1}Q^{1}T.

2. favoribus] sind die Beifallsrufe beim Spiel: „warum sündigst du, indem du deinem Feind (dem Teufel) durch Beifallsrufe Lobpreisungen darbringst".

3 sq. adsidente Christo etc.] Es ist die namentlich bei Cyprian, aber auch schon bei Tertullian stark hervortretende Vorstellung, dass der tugendhafte Christ ein Schauspiel für Christus und die Engel bietet. Hier schauen diese und die Märtyrer zu, Christus aber sitzt als Richter und retributor. Zur Sache vgl. de laps. 2 u. namentlich die ganze Schrift Cyprian's de op. et eleem., z. B. c. 21: „quale munus est, cuius editio deo spectante celebratur. si in gentilium munere grande et gloriosum videtur proconsules vel imperatores habere praesentes, et apparatus ac sumptus apud munerarios maior est ut possent placere maioribus, quanto illustrior muneris et maior est gloria deum et Christum spectatores habere, quanto istic et apparatus uberior et sumptus largior exhibendus est, ubi ad spectaculum conveniunt caelorum virtutes, conveniunt angeli omnes, etc".

4. martyribus praesentibus] scil. im Himmel.

5. mensam dominicam] I Cor. 10, 21.

7. Christo vincenti] Dieser Ausdruck auch bei Cyprian, z. B. de unitate 2. — servus cum domino avocare] Dieser Ausdruck ist ebenso acuminös, wie das vorhergehende „Christo vincenti" (s. c. 9. Z. 18 sq.: „qui iam saepius vincitur") u. „committe" und die folgenden Worte „studium", „ars", „lusus". Zu „avocare" (sich zerstreuen) vgl. Seneca ad Polyb. 36: „luctum lusibus avocare" und Arnob. VII, 41: „delectari eculeis avocarique se genere hoc ludicri", auch VII, 8. Zur Sache s. den Schluss der Schrift Tert.'s de spectac., der den Christen auch das wahre „Spiel" anpreist.

7 sq. studio deifico] „deificus" ist bei Cyprian sehr häufig und wird verschiedenen Substantiven (bes. scriptura) beigesetzt. Auch Tertullian hat das Wort schon (Apol. 11).

8 sq. perdet etc.] S. Mtth. 12, 30.

11. operatio] ist ebenfalls acuminös (s. S. 30 Z. 3 u. 4); denn das Wort bedeutet in der Kirchensprache (wie „opus", s. S. 30 Z. 12) auch „Wohlthun, Barmherzigkeit", s. Rönsch, a. a. O. S. 330.

tuos omnes ad studium ecclesiae distrahe, aurum tuum et argentum et pecunias tuas in thesauris caelestibus repone, fundos et villas tuas iusta operatione ad paradisum remove, ut peccata tua donentur tibi eleemosynis, et operationibus continuis incumbe. alea ne luseris, ubi lusus nocivus est et crimen inmortale, ubi dementia sine consideratione, ubi nulla veritas, sed mendaciorum mandra. abscide inde manum tuam et averte inde cor tuum, extrahe caliginem inimici ab oculis tuis et purifica manum tuam a sacrificiis diaboli, abice abs te furaces mores, esto patiens et christianus, esto tibi et vitae tuae in operationibus iustus et providus, fuge diabolum persequentem et fuge aleam inimicam operum tuorum, studium sit tibi sapientiae, evangelicis monitis erudire, puras manus ad Christum extende, ut promereri dominum possis. aleam noli respicere. amen.

---

5. *inmortale* QT, *mortale* MD et H. — 13. *extende* Q, *extendere* MTD et H.

---

1. studium ecclesiae] Also die Kirche ist bereits die Empfängerin; das ist ein Fortschritt über Herm., Simil. I, woran namentlich die folgenden Sätze anklingen.

2. pecun. in thes. caelest. repone] S. Cypr., de unit. 26: „thesauros sibi in caelo reponentes"; de laps. 11. — 2 sq. fundos et villas] Der Verf. setzt reiche Christen voraus. — 3. iusta] scil. pia; dieser Gebrauch des Worts ist bei Cyprian sehr häufig, s. Hartel's Index. — 3 sq. ut peccata donentur] Sehr häufig bei Cyprian, s. auch Sentent. episc. ep. Cypr. p. 450, 21 ed. Hartel, Commod., Instruct. II, 5, 8, Carmen apolog. 746.

5. crimen inmortale] So ist ohne Zweifel zu lesen; es ist bemerkenswerth, dass der Verf. so geschrieben und den Ausdruck „crimen mortale", hier wie sonst, nicht gebraucht hat.

6 sq. mendaciorum mandra] „mandra" ist der einzelne „Bauer" im Spiel oder die ganze Schlachtreihe der Bauern, s. Marquardt, Privatleben der Römer, 2. Th. (1882) S. 833 n. 2.

8. purifica] S. Cypr. ep. 71, 1; Sentent. episc. 29.

9. sacrificiis diaboli] S. c. 7 u. 8. — 9 sq. patiens et christianus] Leitete der Verf. „christianus" auch von χρηστός ab oder ist vielmehr „patiens christianus" zu verstehen? — 10. operationibus] Hier hat das Wort wohl den allgemeinen Sinn „Handlungen".

12 sq. evangelicis monitis] Nicht auf die h. Schrift in toto, sondern auf das Evangelium wird verwiesen für die Praxis des Lebens. So ist es im Abendland geblieben. „Monita evangelica" bei Cyprian häufig.

13 sq. promereri dominum] Häufig bei Tertullian (schon im Apolog. c. 21) und Cyprian, s. auch Commodian, Instr. II, 14, 13, Lucifer, Arnobius u. A.

III. Der Inhalt der Schrift. Die alte Kirche und das Hazardspiel.

Wir tragen für die gesammte Bruderschaft grosse Sorge um der Frechheit der Spieler willen, die die Anderen verführen und sich selbst verderben. Da uns die göttliche Gnade den Apostolat und die Stellvertretung Christi zusammen mit der Gewalt der Sündenvergebung und -Behaltung verliehen hat, so müssen wir uns ernstlich hüten, dass wir nicht immerfort milde gegen die Sünder sind (1). Der Spruch: „Ihr seid das Salz der Erde, u. s. w." stellt uns Priestern eine hohe Aufgabe, hält uns aber auch ein Gericht vor, wenn wir in der Erfüllung dieser Aufgabe lax und lässig werden. Wir werden dann das, was wir erhalten haben, verlieren und von dem Gottesspruch (des Hermas) betroffen werden: „Wehe den (nachlässigen) Hirten". Auch andere Sprüche der h. Schrift belehren uns über die Grösse unserer Würde und den Ernst unserer Aufgabe als Hirten der geistlichen Schafe, über deren Gesundheit wir wachen müssen (2). Dem Petrus hat der Herr die Heerde anvertraut; wir als Bischöfe sind seine Nachfolger und haben den h. Geist in unsere Herzen empfangen, den wir nicht betrüben dürfen. Davor warnen uns Herrnsprüche, und auch der Apostel Paulus nennt uns die Haushalter der evangelischen Lehre und die Vormünder der Gläubigen, und er verlangt von uns, dass wir treu erfunden werden (3). Schrankenlose Gewährung der Sündenvergebung ist Untreue und verstrickt uns in das Loos der Sünder; daher die eindringlichen und wiederholten Mahnungen des Apostels, die Sünder ernstlich zu strafen resp. auszuscheiden, welche Mahnungen sich auch in anderen h. Schriften (in dem „Hirten" und in den „Apostellehren") finden, so dass wir über die Pflicht, die sündigenden Brüder vom Antheil am Herrnopfer auszuschliessen, nicht zweifelhaft sein können (4).

Der Herr in seiner Barmherzigkeit mahnt uns, dass kein Gläubiger wiederum zurückfalle in die Stricke des Teufels, jenes alten Feindes, der die Knechte Gottes auf mancherlei Weise versucht. Seine Versuchungen sind zahlreich: Götzendienst, Ehebrüche, Diebstahl, Raub, Geiz u. s. w.; zu ihnen gehört auch das Würfelbrett. An ihm steht der Teufel selbst mit dem tödtlichen Gift der Schlange und bringt durch dies scheinbar

unschuldige Mittel die Gläubigen zu Fall. Wie darf die Hand, die bereits gereinigt ist, die Antheil hat an dem Herrnopfer, die das Kreuzeszeichen schlägt, die die göttlichen Mysterien vollbringt, sich wieder von den Seilen des Teufels bestricken lassen! Die Hand des Spielers verdirbt und verdammt sich selbst; denn das Würfelbrett ist das Instrument des Teufels, welches eine unheilbare Wunde verursacht (5). Hier feiert der Teufel seine Triumphe; hier folgen Perfidie und falsches Zeugniss. Am Würfelbrett herrschen wahnsinnige Raserei, schnell bereiter Meineid und schlangenartiges Gezischel; die hässlichsten Leidenschaften, Streit, Schimpf, Verbrechen und wilden Eifer ruft das Würfelbrett wach und entzweit die Brüder und Freunde. Am Würfelbrett geht mühsam gesammeltes Vermögen verloren; im Schweiss war es von den Voreltern erarbeitet, das ruhelose Nichtsthun des Spielers verdirbt es. O grausame und wider sich selber wüthende Hand des Spielers, ruchlose Hand, die sich mit ihren eigenen Waffen ruinirt, Tag und Nacht ihre heillosen Instrumente führt, und nicht eher aufhört, als bis mit den ekelhaften Würfeln das ganze Vermögen verspielt ist! Das Gesetz Gottes hasst diese Würfel, die schimpfliches Verbrechen und bittre Noth erzeugen. Das Würfelbrett ist des Teufels Erfindung, der auf Vernichtung ausgeht und die Menschen zum Spiel antreibt, auch wenn sie schon Alles verloren haben. Niemand schädigt und verfolgt sie; aber sie selbst verfolgen sich und verschleudern ihr väterliches Erbe durch das Spiel mit verschieden punktirten Knochenstückchen. Und noch mehr: mit Huren sitzen sie ganze Nächte beim Bankhalter zusammen hinter verschlossenen Thüren; ein doppeltes Verbrechen begehen sie: hier ertönt der Wurf der Würfel und dort wird schweigend Unzucht getrieben; hier verschleudert man, alle Würde vergessend, in der Pestilenz der Leidenschaft das Vermögen, und dort trinkt man im Geheimen das tödtliche Gift (6).

Wer hat dieses Verbrechen erfunden? die Schriftsteller sagen es uns. Ein in der Literatur bewanderter Mann hat es durch vieles Nachdenken unter der Inspiration des Teufels erdacht, um sich einen Namen zu machen und zu göttlicher Ehre zu gelangen. Nachdem er es durch teuflischen Beistand erfunden, liess er eine Statue von sich, das Würfelbrett in der Hand, anfertigen und an ihr seinen Namen anbringen, damit er als der Erfinder erschiene und jeder Spieler, also auch der christliche, nach sei-

nem Namen genannt wurde, während wir Christen den hässlichen Namen dieses Bösen nicht einmal in den Mund nehmen dürfen. Aber noch mehr: die grosse Statue wurde nachgebildet und in Statuetten vervielfältigt, und der Erfinder bestimmte, dass Niemand das Würfelbrett berühren solle, der ihm nicht zuvor geopfert hätte. So erreichte er es, dass er, obgleich nur ein ruchloser Mensch, zu göttlichen Ehren kam (7).

Wer auf dem Würfelbrett spielt, verübt mithin eine Schandthat und wird die Strafe des Feuers am Gerichtstage erleiden. Wer auf dem Würfelbrett spielt, muss zuvor dem Erfinder opfern, wird also zum Götzendiener, während die h. Schrift auf den Götzendienst die Strafe des ewigen Todes setzt. Aber auch der, welcher zuvor nicht opfert, ist doch des gleichen Frevels schuldig; denn die Schrift sagt an mehreren Stellen deutlich, dass man ausziehen und jede Gemeinschaft mit dem Schandbaren aufgeben soll. Jeder Christ, der spielt, soll wissen, dass er bereits kein Christ mehr ist, sondern ein Heide, und dass seine Betheiligung am Herrnopfer nichtig ist; denn der Herr sagt, dass kein Unreiner das heilige Opfer anrühren soll. Jeder Christ, der spielt, nennt sich mit Unrecht „Christ"; denn er ist mit der Welt verstrickt und kann nicht als Freund des Feindes Christi mit diesem Freundschaft haben (8). O diese wahnsinnigen „christlichen" Spieler, die es ebenso schlimm treiben wie die heidnischen, wüthen, schreien, falsch schwören, schmähen, sich verwünschen, ihr Hab und Gut durchbringen und vom Teufel umnachtet in wahnsinniger Leidenschaft nach den grössten Verlusten noch weiterspielen, bis sie nackt und bloss sind! Der Christ, welcher spielt, befleckt götzendienerisch seine Hand, obgleich der Herr seinen Zorn Allen angekündigt hat, die ihre Hände nach dem Bösen ausstrecken, und obgleich der Apostel ermahnt: „Stellet euch dieser Welt nicht gleich, sondern enthaltet euch von jeder Ungerechtigkeit der Welt" (9). Hier handelt es sich um ein Verbrechen gegen Gott, und da giebt es, wie zahlreiche Schriftstellen beweisen, keine Entschuldigung, noch Nachsicht, noch Verzeihung (Mtth. 12,31; I Sam. 2,25; I Cor. 3,16; Mtth. 7,23; I Joh. 3,8). Elender, lass also ab von deinem Wahnsinn! warum stürzt du dich freiwillig mit dem Teufel in die Stricke des Todes? warum verlierst du dein Vermögen durch die ekelhaften Würfel? warum verstrickst du dich in die Stricke der Welt, da-

mit du mit der Welt gerichtet werdest? (10). Sei kein Spieler, sondern ein Christ, bringe dein Geld auf den „Tisch des Herrn", wo Christus „den Vorsitz führt", die Engel „zuschauen" und die Märtyrer „gegenwärtig sind", „vertheile" dein Erbe, welches du vielleicht in wilder Leidenschaft verderben wolltest, den Armen, überlass deine Reichthümer dem „Gewinner" Christus, suche als Knecht solche „Zerstreuungen", wo dein Herr zugegen ist, folge der „Leidenschaft", welche dich der Gottheit ähnlich macht, ahme die „Kunst" des Herrn nach, die nicht „vernichtet", sondern sammelt, habe jeden Tag dein „Spiel" mit den Armen, und „beschäftige dich" häufig mit den Wittwen, dein Vermögen „vergeude" in „leidenschaftlichem" Dienst für die Kirche, lege dein Gold, Silber und all dein Geld in himmlischen Schätzen nieder, deine Grundstücke und Villen rücke in frommem Dienst ins Paradies hinüber, damit dir deine Sünden in Folge deiner Almosen erlassen werden, und befleissige dich fort und fort guter Werke. Spiele nicht mit Würfeln, reinige deine Hand von den Opfern des Teufels, sei ohne Leidenschaft, fliehe den Teufel, fliehe die Würfel, die Feinde deiner guten Werke; erhebe reine Hände zu Christus, auf dass du dich um den Herrn verdient machen kannst; schlag' dir die Würfel aus dem Sinn! Amen (11).

Die Schrift ist im Ganzen wohl disponirt, wenn auch die Einleitung auffallend lang ist [1]), und kleine Wiederholungen im Einzelnen nicht fehlen. Die Einleitung reicht bis zum Schluss des 4. Capitels und ist der Durchführung des einen Gedankens — auf Grund von Schriftstellen — gewidmet, dass die Bischöfe zur Strenge gegen die Sünder verpflichtet sind. Nach Aufzählung der verschiedenartigen Versuchungen des Teufels, die eben so viele Sünden darstellen, geht der Verfasser zum Würfelspiel über und schildert nun, nachdem er constatirt, dass die geweihte Hand des Christen keine Würfel berühren darf, in lebhaftester Rede und mit gewaltiger Kraft die Pest des Würfelspiels, wie es alle Laster im Gefolge hat, den Menschen in Wahnsinn stürzt, sein Hab und Gut verschlingt und den Spieler dem Teufel überantwortet (5. 6). Hierauf deckt er den Ursprung des Spiels auf

1) S. darüber später.

und zeigt, dass es mit dem Götzendienst in inniger Verbindung steht, da die Spieler dem Erfinder des Spieles als einem Gott opfern (7). Nun folgt die Anwendung auf die Christen. Sie machen sich, wenn sie spielen, des Götzendienstes schuldig, auch wenn sie das Opfern unterlassen; denn die Schrift verbietet nicht nur das fremden Göttern Opfern, sondern auch jede indirecte Betheiligung. Der Christ, wenn er spielt, verwirkt also Christennamen und Christenrechte. Treibt er es in der That doch nicht anders dabei wie die Heiden; dieselben scheusslichen Dinge, welche das Spiel bei diesen im Gefolge hat, finden sich auch hier. Wieder erhebt sich die Rede zu hohem Schwung (S. 9). Aus der h. Schrift erweist der Verfasser nun, dass das Spiel als Sünde wider Gott auf Vergebung nicht rechnen dürfe (10), und schliesst mit einem nachdrücklichen Appell, das Spiel zu meiden, dafür aber im Dienste Gottes und der Kirche zu „spielen", d. h. das Vermögen den Armen und Wittwen zu weihen und durch reichliches Almosengeben sich die Gnade Gottes zu verdienen [1]).

Wir besitzen zahlreiche Untersuchungen über die verschiedenen Spiele (Würfel- und Brettspiele) bei den Alten; sie wurden mit Geldstücken, Würfeln, Knöcheln resp. auch mit Figuren auf Spielbrettern gespielt und waren theils reine Glücksspiele, theils unserem Schachspiel ähnliche, das Nachsinnen fordernde Unterhaltungen. Auch gemischte Spiele gab es, die theils vom Zufall, theils von der Geschicklichkeit abhängig waren. Würfel und zum Spielen eingerichtete Bretter, bildliche Darstellungen der Glücksspiele sind uns zahlreich erhalten [2]). Das Hazardspiel war in Rom in älterer Zeit — abgesehen von der Zeit der Saturnalien — verboten [3]). „Ein Gesetz über die alea ist nicht

1) Im Schlusscapitel tritt die Mahnung zur Freigebigkeit und zur Aufopferung der Güter im Dienste Gottes stark hervor. Sonst aber befremdet in der Schrift das Interesse des Verfassers für die Erhaltung des Vermögens der Gläubigen.

2) S. die übersichtliche Zusammenstellung des Materials und der Litteratur bei Marquardt, Das Privatleben der Römer. 2. Th. (1882) S. 824ff. 831ff. Diction. of Greek and Rom. Antiq. s. v. „Alea". Die älteren Arbeiten bei Gronov., Thes. Antiq. VII p. 906sq.

3) Plautus, Miles glor. 164: „ne legi fraudem faciant aleariae". Horat., Od. 3, 24, 58: „vetita legibus alea". Ovid., Trist. 2, 471: „Haec (alea) est

bekannt, in dem Titel der Digesten de aleator. 11,5 wird nur eine Stelle des prätorischen Edicts und ein Senatusconsultum citirt [1]). Die Aufsicht darüber, dass in Wirthshäusern nicht gespielt wurde, hatten die Ädilen (Martial. 5,84) [2]). In der Kaiserzeit wurde mit Leidenschaft gespielt [3]), und erst Justinian [4]) erliess eine Verordnung de aleae lusu (Cod. III, 43,1), in welcher er nur gewisse Spiele und auch diese unter gewissen Beschränkungen gestattet" [5]). In den Arbeiten über das Würfel- und Brettspiel bei den Alten ist unser Tractat de aleator. sehr selten verwerthet worden [6]). So harren einige Angaben desselben über den Ursprung des Spiels und die bei ihm beobachteten Ceremonien noch der Erklärung. Vor Allem enthält das 7. Capitel

---

ad nostros non leve crimen avos". Cicer., Phil. 2, 23, 56: „Licinium Lenticulam, de alea condemnatum — restituit . . . hominem lege, quae est de alea condemnatum". [Stellen aus Marquardt S. 826].

1) S. Digest., l. XI, 5.

2) Auf das Spielen in Wirthshäusern, die gewöhnlich auch Bordelle waren, blickt unsere Schrift c. 6 fin.; beachte auch das „clausis foribus".

3) S. Galen XVI, 30, der berichtet, dass Manche bei Gastmählern mit dem Würfel- und Brettspiel soviel Zeit zubringen, als ernste Männer bei den edlen Wissenschaften, und bei diesem unedlen Zeitvertreib sind sie so ausdauernd, dass sie auch heftige Kälte und unmässige Hitze ertragen und keines von beiden empfinden, dass sie hungern und dürsten, die Nächte schlaflos verbringen und sich schwere Übel zuziehen. Auch die Kaiser Augustus und Claudius liebten das Spiel leidenschaftlich.

4) In unserer Schrift wird ein gesetzliches Verbot des Hazardspiels nicht deutlich erwähnt; denn die Stelle c. 6: „alea est quam lex odit", wird besser auf das Gesetz Gottes bezogen.

5) „Alearum lusus antiqua res est et extra operas pugnantibus concessa, verum pro tempore prodiit in lacrimas, milia extranearum nominationum suscipiens. quidam enim ludentes nec ludum scientes, sed nominationem tantum, proprias substantias perdiderunt die noctuque ludendo (vgl. unsere Schrift c. 6) in argento, apparatu lapidum et auro. consequenter autem ex hac inordinatione blasphemare conantur et instrumenta conficiunt. Commodis igitur subiectorum providere cupientes hac generali lege decernimus, ut nulli liceat in privatis seu publicis locis ludere neque in specie neque in genere, etc." Wie leidenschaftlich der Italiener jetzt noch Hazard spielt, ist bekannt.

6) Friedländer (Sittengesch. Bd. I⁴ S. 405) citirt ihn wohl, beutet ihn aber nicht aus, Marquardt nennt ihn überhaupt nicht. Auch schon Bingham, Orig. s. Antiq. Vol. VII p. 104, VIII p. 86sq., II p. 316 hat ihn übersehen.

Mittheilungen, die m. W. einzigartig sind. Wohl wissen die Schriftsteller davon zu erzählen, dass das Brettspiel von dem ägyptischen Gott Theuth oder von dem homerischen Palamedes erfunden worden sei [1]); aber eine Darstellung, die der in jenem Capitel unserer Schrift gegebenen entspräche, besitzen wir m. W. nicht. Dass die Brettspieler nach dem Namen eines göttlichen Patrons (welches?), des Erfinders, genannt wurden, dass kleine Statuetten desselben beim Spiel aufgestellt waren, und dass man diesen vor dem Spiel zu opfern pflegte, ist neu. Auch besitzen wir keine zweite Schrift aus dem Alterthum, die uns die Pest des Spiels und den Ruin, den es nach sich zog, in so beredten Worten schilderte, wie die unsrige. Endlich ist die Bemerkung (c. 6): „est et quando ipsi aleatores cum prostitutis mulieribus penes auctorem suum nocturnas vigilias clausis foribus celebrant . . . et illic duplicem ac geminum crimen admittunt: hic concrepat aleae sonus, illac silentio operatur incestus“ antiquarisch von Werth. Allein es ist nicht unsere Aufgabe, diesen Notizen nachzugehen; sie mögen den Antiquaren von Fach überlassen bleiben. Wohl aber ist es für die nähere Bestimmung unserer Schrift von Interesse, die Stellung der alten Kirche zum Spiel kennen zu lernen.

Bruzza [2]) behauptet: „die alten Christen enthielten sich des Spieles gänzlich oder machten wenigstens davon nur einen sparsamen Gebrauch; sie spielten nicht aus schmutziger Gewinnsucht, sondern zu harmloser Unterhaltung und ohne dass Streitereien und Gezänke daraus entstanden“. Diese Behauptung wird durch unsere Schrift, die Bruzza nicht gekannt haben kann, vernichtet; aber wir haben auch andere Zeugnisse, die sie in unliebsamer Weise beleuchten und die Bruzza ebenfalls entweder nicht gekannt oder nicht gewürdigt hat. A priori ist es schon wahrscheinlich, dass die Hazardspiele ihre Anziehungskraft für die Christen ebenso behauptet haben werden, wie die Gladiatoren- und die scenischen Spiele, dass man sie zwar gemissbilligt hat, aber nicht auszurotten vermochte, ja, dass man in bescheidenen Grenzen das Spielen gewähren liess. Es werden ferner hier, ebenso wie in allen ähnlichen Fragen

1) S. Marquardt, a. a. O. S. 831f., Pauly, REncyklop. I S. 691ff. und meine Noten z. cap. 7.

1) Bei Kraus, REncyklop. der christl. Alterthümer II S. 771f.

des täglichen Lebens, zwei Parteien in mancherlei Abstufungen vorhanden gewesen sein, eine rigoristische und eine laxe. Die Zeugnisse der Schriftsteller und der Katakomben bestätigen dies. Vor Allem aber bezeugt die verhältnissmässig sehr seltene Erwähnung von Spiel und Spielern, dass man die ganze Frage nicht für eine sittliche Frage ersten Rangs gehalten hat. Ueberschaut man die ausserordentlich zahlreichen Schriftstücke, in denen vor allen möglichen Sünden gewarnt wird, von der Didache an bis zum speculum Augustini, mit ihrer reichhaltigen Casuistik, so ist man erstaunt zu finden, dass das Hazardspiel fast überall übergangen ist. Man kann daraus nicht schliessen, dass die Christen nicht gespielt haben; sondern vielmehr, dass man hier nachsichtig war, vielleicht auch, dass ernste Calamitäten in Folge des Spiels selten waren.

Die älteste Notiz, die wir über brettspielende Christen besitzen, findet sich in der animosen Anklageschrift des Kleinasiaten Apollonius gegen die montanistischen Propheten. Er sagt (Euseb., h. e. V, 18, 11): *ἀναγκαῖον δέ ἐστι πάντας καρποὺς δοκιμάζεσθαι προφήτου. προφήτης, εἰπέ μοι, βάπτεται; προφήτης στιβίζεται; προφήτης φιλοκοσμεῖ; προφήτης τάβλαις καὶ κύβοις παίζει; προφήτης δανείζει; ταῦτα ὁμολογησάτωσαν πότερον ἔξεστιν ἢ μή, ἐγὼ δὲ ὅτι γέγονε παρ' αὐτοῖς δείξω.* Die Reihenfolge der Vorwürfe ist augenscheinlich eine aufsteigende. Das „*τάβλαις καὶ κύβοις παίζειν*“ nimmt in ihr die Mitte ein. Zinsnehmen ist jedem Christen untersagt, sich reinlich zu halten und mit Sorgfalt zu kleiden nicht. Es ist daher ungewiss, ob man im Sinne des Apollonius das Brett- und Würfelspiel zu den allen Christen verbotenen Dingen zu rechnen hat oder nur zu den Dingen, die den Propheten nicht anstehen. Mag aber der Verfasser auch meinen, dass keinem rechten Christen das Hazardspielen erlaubt ist, so zeigt doch die Anklage, dass selbst Propheten es üben — mag sie nun richtig oder falsch sein —, wie verbreitet das Spielen bei den Christen (um d. J. 200) gewesen sein muss.

Ein Zeitgenosse des Apollonius ist Clemens Alex. Er schreibt (Paedag. III, 11, 75): „Es sollen aber auch die Männer nicht fortwährend in den Baderstuben und Schenken Nichtiges schwatzend herumlungern und endlich aufhören, auf die vorübergehenden Weiber Jagd zu machen; auch sind sie dabei unermüdlich, alle

Leute zu verlästern (*βλασφημεῖν*), um Lachen zu erregen. Verboten werden muss ferner auch das Spiel mit den sechsseitigen Würfeln (*ἡ διὰ τῶν κύβων παιδιά*), dazu auch die Übung der Gewinnsucht beim Spiel mit den vierseitigen Würfeln (*ἡ διὰ τῶν ἀστραγάλων μελέτη πλεονεξίας*), dem man sich so gerne hingiebt. Solche Ergötzungen erfindet verschwenderischer Sinn den Müssiggängern. Die Faulheit nämlich trägt die Schuld daran; man liebt nichtige Dinge, die fern ab vom Gebiet der Wahrheit liegen; man vermag sich da überhaupt kein Vergnügen zu machen ohne Einbusse". Manches in diesen Sätzen erinnert an unsere Schrift de aleator. Auch die Zusammenstellung: Kneipe, Lascivität, Verlästerung, Spiel, Gewinnsucht, Müssiggang, Faulheit, Verschwendung und Einbusse stimmt. Bemerkenswerth aber ist, dass Clemens keine bestimmte kirchliche Gesetzgebung gegen das Spiel voraussetzt, den Zusammenhang desselben mit dem Götzendienst, obgleich derselbe schon im Namen der verschiedenen Würfe hervortrat, und der Astragalus ein Attribut der Venus war [1]), nicht betont, und überhaupt die Frage nicht so principiell und ernst anfasst, wie unser Verfasser.

Bei Tertullian erinnere ich mich einer einschlagenden Stelle. Er schreibt de carne 7: „Oro te, Apelle, vel tu, Marcion, si forte tabula ludens vel de histrionibus aut aurigis contendens tali nuntio (scil. wie Christus, als ihm seine Mutter und seine Brüder gemeldet wurden) avocareris, nonne dixisses: Quae mihi mater aut qui fratres"? Die Stelle ist von ausgezeichneter Bosheit, da Marcion die strengste Lebensführung seinen Anhängern vorschrieb. Man kann daher mit ihr nichts Rechtes anfangen; immerhin zeigt aber die Zusammenstellung des Brettspiels mit den scenischen Spielen und den Spielen der Arena, dass Tertullian jenes verurtheilte; denn wie er über diese gedacht hat, wissen wir aus seiner Schrift de spectaculis.

Die erste officielle Kundgebung der Kirche in Bezug auf das Brettspiel findet sich im 79. Kanon des Concils von Elvira (bald nach 300). Es heisst dort [2]): „Si quis fidelis aleam, id est tabulam, luserit nummis, placuit eum abstineri; et si emendatus cessaverit, post annum poterit communioni reconciliari". Also

1) S. Marquardt, a. a. O. S. 830.
2) S. Dale, The Synod of Elvira (1882) p. 339.

das Hazardspielen (um Geld) wird hier mit der Excommunication auf ein Jahr bedroht. Der Kanon steht isolirt; denn vorher geht die Bestimmung: „de fidelibus coniugatis si cum Judaea vel gentili moechatae fuerint", und es folgt die andere: „de libertis" („prohibendum ut liberti, quorum patroni in saeculo fuerint, ad clerum non promoveantur"). Daher bleibt es mindestens höchst zweifelhaft, ob der Kanon das Spiel desshalb verboten hat, weil er die Verwandtschaft desselben mit dem Götzendienst voraussetzte. Dale nimmt das an[1]; allein wahrscheinlich ist die Annahme nicht, weil in diesem Fall die Strafe sehr milde erscheint[2]. Der Ausschluss auf ein Jahr ist nämlich, wenn man die sonstigen in den Kanones verhängten Strafen vergleicht, nicht erheblich; dazu kommt, dass die in der Regel hinzugesetzte Bestimmung: „acta legitima poenitentia", hier fehlt, resp. durch „emendatus cessaverit" ersetzt ist. Der Spieler hatte also nicht die solennen Bussceremonien auf sich zu nehmen, sondern sich im Laufe des Jahres lediglich des Spiels zu enthalten — dann erfolgte seine Wiederaufnahme von selbst[3]. Unzweifelhaft nimmt also der Verf. der Schrift de aleator. einen ungleich strengeren Standpunkt in der Frage des Spiels ein, als die Väter der Synode von Elvira.

Noch nachsichtiger sind die apostolischen Kanones 42 u. 43: *Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος κύβοις σχολάζων καὶ μέθαις ἢ παυσάσθω ἢ καθαιρείσθω* und *Ὑποδιάκονος ἢ ψάλτης*

1) A. a. O. p. 184.

2) Schon Hefele, Conciliengesch. I² S. 191 hatte so geurtheilt, wie Dale, aber, das Würfelspiel der Alten nicht kennend, behauptet: „die Würfel der Alten hatten auf ihren Platten nicht Augen oder Zahlen, wie die unsrigen, sondern Bilder, auch Götterbilder, und wer das Bild der Venus warf, gewann Alles". „Venus" hiess der höchste Wurf; die Würfel waren punktirt wie die unsrigen.

3) Das Vergehen des Spieles ist (nach can. 14) dem Vergehen einer Jungfrau gleichgestellt, die sich vergangen hat, dann aber den „Bräutigam" heirathet: „virgines quae virginitatem suam non custodierint, si eosdem qui eas violaverint duxerint et tenuerint maritos, eo quod solas nuptias violaverint, post annum sine poenitentia reconciliari debebunt". Dagegen (can. 40): „Prohiberi placuit, ut quum rationes suas accipiunt possessores, quidquid ad idolum datum fuerit accepto non ferant: si post interdictum fecerint, per quinquennii spatia temporum communione esse arcendos"; s. auch die scharfen Bestimmungen can. 55. 57.

ἢ ἀναγνώστης τὰ ὅμοια ποιῶν ἢ πανσάσθω ἢ ἀφοριζέσθω, ὡσαύτως καὶ οἱ λαϊκοί. Ueber die Entstehung derselben — die Sammlung der apostolischen Kanones ist jedenfalls nachnicänisch — ist Nichts bekannt. Auch aus ihrer Stellung im Ganzen der Sammlung ist nichts zu entnehmen. Nur das scheint annehmbar, dass ursprünglich das Verbot nur den Klerikern höherer Ordnung galt, und dass es erst in späterer Zeit auf die niederen Kleriker, zuletzt auch auf die Laien, ausgedehnt worden ist. Eine Busse wird über den Spieler so wenig verhängt wie über den Wucherer (c. 44); wenn er das Spiel lässt, ist die Sache gut, verharrt er bei demselben, so soll er ausgeschlossen werden [1]). Auch hier fehlt jede Berücksichtigung der Verwandtschaft von Spiel und Götzendienst; das Spiel wird vielmehr mit dem „Kneipen" auf eine Stufe gestellt.

Im 50. Kanon des Trullanums wird die Bestimmung der apostolischen Kanones wiederholt. Hier heisst es, dass die Kleriker abgesetzt, die Laien excommunicirt werden sollen. Im nächstfolgenden Kanon wird die Ausübung der Schauspielerkunst und der verwandten Künste untersagt; in den älteren Bestimmungen sind dagegen m. W. nirgendwo Schauspiele und Hazardspiele zusammengestellt.

Wie nothwendig, wie wirkungslos aber auch diese Bestimmungen waren, geht aus manchen Berichten hervor, die wir besitzen. Ambrosius bezeichnet (de Tobia c. 11) den durch Spiel erworbenen Gewinn als Diebstahl, stellt ihn auf eine Stufe mit dem wucherischen Gewinn und sagt, dass die, welche sich den Spielen ergeben, wie unter wilden Thieren leben. Dass auch die Christen spielten und dass das Spiel auch bei ihnen schlimme Folgen hatte, geht aus seinen Worten hervor. Wenn Synesius in seinem Brief an Euoptius unter den Gründen, die es ihm unmöglich machen, ein Bisthum anzunehmen, auch seine unverwüstliche Lust am Spiel nennt, so erkennen wir daraus, dass Männer von ernstem Wahrheitsstreben das Spiel nicht lassen mochten. Noch lehrreicher ist, was Gregor von Tours (hist. Franc. X, 16) über die Aebtissin des Convents des h. Radegunde in Poi-

1) So sind die Kanones jedenfalls zu verstehen; das „πανσάσθω" kann nicht Absetzung von den Ämtern resp. Degradation bedeuten, wie Manche angenommen haben. Der Zusammenhang und die beigesetzten Worte: ὡσαύτως καὶ οἱ λαϊκοί, schliessen dies aus.

tiers erzählt. Die Nonnen hatten dieselbe unter Anderem auch desshalb verklagt, weil sie spiele („ad tabulam ludere"). Die Aebtissin stellt das nicht in Abrede, erklärt aber, dass sie schon bei Lebzeiten der h. Radegunde gespielt habe, und dass weder die h. Schrift noch die Kanones (also galt der von Elvira nicht) das Spiel verböten; übrigens sei sie bereit, den Bischöfen zu willfahren und es zu lassen.

Bei der grossen Codification der kirchlichen Gesetzgebung seitens des Staates im Gesetzbuch Justinian's wurde den Klerikern das Spielen ausdrücklich bei harter Strafe verboten, ja selbst das Zusehen untersagt. Auch wurden sie ermächtigt, die Spieler auszuspioniren, zu unterdrücken, resp. sie der Obrigkeit zu denunciren [1]). Auch die Mainzer Reformsynode v. 813 untersagt den Geistlichen und Mönchen das Spiel [2]). Vergleicht man die hier beigebrachten Angaben mit der Schrift de aleator., so tritt die Eigenartigkeit dieser deutlich hervor. Nicht nur als ausführliche Philippica gegen das Spielen ist sie eigenthümlich, sondern vor Allem darin, dass sie das Spielen als Götzendienst bezeichnet und desshalb zu den Sünden wider Gott selbst rechnet, für die es keine Entschuldigung, noch Nachsicht, noch Verzeihung giebt. Der Spieler soll, weil er ein „crimen immortale" begangen hat, ausgeschlossen werden aus der kirchlichen Gemeinschaft. Dabei ist weder von einer Busszeit, noch von aufzuerlegenden Werken der Busse, noch von Wiederaufnahme die Rede. Ueberhaupt ist das Vergehen nach keiner Richtung casuistisch be-

1) S. Cod. I, 3, 17; Novell. 123, 10; Cod. I, 4, 25; I, 4, 34 § 1; III, 43, 1. In dem an vorletzter Stelle genannten Abschnitt heisst es: „Haec igitur considerantibus nobis nuntiatum est necopinato esse devotissimorum diaconorum, quin etiam presbyterorum (nam ultra hunc gradum vel dicere erubescimus, religiosorum episcoporum videlicet), ex his ergo esse, quos non pudeat partim per se tesseras tractare et tam pudendo et laicis ipsis a nobis quam maxime interdicto ludo interesse partim eiusmodi ludum per se non facere, sed vel conversari cum ludentibus vel sedere spectatores actus inepti vel summa cum cupiditate res omnium ineptissimas, convicia audire, quae in talibus oriri necesse est, et manus suas, oculos, aures adeo damnatis et prohibitis ludis polluere". In der Novell. 123, 10 heisst es, dass der Kleriker, welcher spielt, auf drei Jahre vom Amt suspendirt und in ein Kloster gesperrt werden soll.

2) Im 14. Kanon werden die weltlichen Geschäfte aufgezählt, die die Geistlichen vermeiden sollen, darunter auch „aleas amare".

handelt, sondern es wird die Unvereinbarkeit des Spielens und des Christenstandes in schärfster Weise behauptet — nicht nur in der Theorie, sondern auch für die Praxis. Welche Schlüsse sich daraus für die Abfassungszeit der Schrift ergeben, soll später untersucht werden. Schon hier aber sei, als auf eine Parallele, auf die Schrift Tertullian's de spectaculis hingewiesen.

Noch haben wir einen Blick auf die Ergebnisse der Ausgrabungen zu werfen [1]). Längst war es bekannt, dass sich in den Gräbern verstorbener Christen auch Spielmarken und Würfel finden und dass selbst Würfelbretter der Leiche beigelegt worden sind. Die Ausgrabungen der letzten Decennien haben das Material noch bedeutend vermehrt. Die Ausflüchte katholischer Gelehrter, diese Dinge hätten zur Kenntlichmachung der Gräber, gleichsam als Nummern, gedient, oder die Würfel symbolisirten die Kürze des Lebens (!) oder der gute Wurf symbolisire den Sieg über den Tod (!), mag man bei Bruzza nachlesen. Kraus selbst gesteht unbefangen ein, dass die Spieltische vermuthlich „von wenig unterrichteten Christen, aus ähnlichem Aberglauben, wie die Heiden ihn hegten", hierher gebracht worden seien. In der That unterscheiden sich die aufgefundenen Spieltische (Würfelbretter) mit ihren kecken und ermunternden Aufschriften in nichts von den heidnischen („Victus leba [leva] te, ludere nescis, da lusori locū" — „Domine frater [h]ilaris semper ludere tabula"), und die Würfel mit der Glücksnummer sind keine Seltenheit. Man gab den Todten mit, woran sie im Leben ihre Freude gehabt hatten. Dass man auch die Würfelbretter und Würfel nicht ausschloss, ist ein Beweis, wie unbefangen man sie betrachtete. Auch das Concil von Elvira verbot ja nicht jedes Spiel, sondern nur das „ludere nummis". Uebrigens ist in der Domitilla-Katakombe sogar das Grabmal eines „artifex artis tessellariae lusoriae" aufgedeckt worden. Der Befund in den Katakomben verbietet daher die Annahme, dass die Vorstellung, das Spielen sei an sich verwerflich, weil mit dem Götzendienst in Zusammenhang stehend, bei den Christen in der Zeit, aus welcher jene Reliquien stammen, verbreitet gewesen ist. Aber diese Zeit wird wohl Niemand näher zu bestimmen wagen.

1) Vgl. de Rossi, Roma Sott. III p. 575. Kraus REncykl. II S. 771f. (Bruzza); Kraus, Rom. Sott. 2. Aufl. S. 494. Schultze, Katakomben S. 216f. Ältere Angaben bei Boldetti, Maranzoni, Raoul Rochette.

IV. Die Form und Sprache der Schrift.

An wen unsere Schrift gerichtet ist, war vor dem Erscheinen des Hartel'schen Textes nicht ganz deutlich. Erst Hartel hat den ersten Satz der Schrift lesbar gemacht, wenn auch noch nicht vollständig[1]). Statt des sinnloser „successit" in Zeile 1 hat er das von allen ihm zugänglichen Handschriften gebotene „fideles" eingesetzt. Diese Anrede begegnet auch wieder in c. 5 („quid illud est quaeso vos, fideles, etc."), und von c. 6 an bis zum Schluss kann es überhaupt nicht zweifelhaft sein, dass die Gläubigen ohne Unterschied die Adressaten sind. Weil man aber früher jenes erste „fideles" im Texte nicht las, weil ferner der Verfasser in den ersten Capiteln „nos" vielfach braucht und sich an Bischöfe zu wenden scheint, weil endlich der Satz in c. 5: „manus quae . . . ad sacrificium dominicum admissa et quod ad salutem totius hominis pertinet ipsa de dei dignatione suscipit . . . ipsa per quod tuemur Christi signum in frontibus notat, ipsa divina sacramenta consummat", auf Bischöfe resp. auf Priester zu gehen schien, so bezogen ältere Ausleger die Schrift überhaupt auf Kleriker als Adressaten oder meinten eine Verwirrung in derselben annehmen zu müssen.

Die richtige Herstellung des Textes hat diese Annahmen unmöglich gemacht: die Gläubigen überhaupt sind die Adressaten, und auch c. 5 sind — die Sache ist für die Abfassungszeit der Schrift wichtig — die Gläubigen überhaupt, nicht die Priester, gemeint, wie zum Überfluss das gerade an dieser Stelle unmittelbar vorhergehende „fideles" beweist. Nirgendwo ist auch nur angedeutet, dass der Verfasser seine Mahnungen, das Spiel zu lassen, an die Geistlichen allein richten will; auch die leider zahlreichen Stellen, an denen der Text der Schrift nicht mehr sicher hergestellt werden kann, können dies Ergebniss nicht im Mindesten erschüttern. Um so auffallender ist freilich die Haltung der vier ersten Capitel. In ihnen spricht

---

1) Hartel hat vor die ersten Worte der Schrift Punkte gesetzt und bemerkt: „initium huius libri videtur lacunosum". Allein dass der Anfang fehlt, ist durch nichts angedeutet; vielmehr bilden die Worte: „magna nobis ob universam fraternitatem cura est, fideles", einen vortrefflichen Anfang. Allerdings aber ist das gleich darauf Folgende schlecht überliefert und daher nicht ganz verständlich.

der Verfasser von der ernsten Verpflichtung, die „uns, den Bischöfen", auferlegt ist, die Sünder zu strafen, und auf Grund zahlreicher Schriftstellen scheint er den Bischöfen einzuschärfen, dass sie ihres Amtes in Strenge warten sollen. So scheint dieser Abschnitt in der That nur verständlich zu sein, wenn man sich Bischöfe als die Adressaten denkt. Da aber diese Annahme ausgeschlossen ist und andererseits die Ermahnungen an die Bischöfe so eindringliche sind, dass es unmöglich ist, in ihnen lediglich die Rechtfertigung des eigenen Verfahrens seitens des Verfassers zu sehen, so bleibt nur ein Ausweg, der die eigenthümliche Thatsache befriedigend erklärt: der Verfasser denkt als seine Leser Bischöfe und Laien, und er hat zugleich Grund zu der Annahme, dass die strenge Praxis, die er vorschreibt, von den Bischöfen bisher nicht gewissenhaft genug geübt worden ist und desshalb auch von den Gemeinden als eine zu schwere und ungerechtfertigte Last empfunden werden wird. So erklärt sich die unverhältnissmässige Länge der Einleitung und die Häufung der Schriftbeweise, die theils die Würde und hohe Aufgabe der Bischöfe, theils die Nothwendigkeit, den Bindeschlüssel streng zu handhaben, begründen sollen. Dass der Verfasser in seiner Einleitung Beides im Auge hat, laxe Bischöfe zur Strenge zu ermahnen, und in den Gemeinden das Bewusstsein zu bestärken, sich als ein heiliges Volk zu wissen und daher strenge Hirten nicht zu missachten, sondern zu begehren, ist nicht zu bezweifeln.

Ist die Schrift aber von vornherein darauf berechnet, auch von Bischöfen gelesen zu werden (s. bes. c. 3), so kann sie nicht die zufällige Niederschrift einer gewöhnlichen, in der Kirche gehaltenen Homilie sein, wenn sie auch, von der Einleitung abgesehen, dafür zu gelten vermag. Da sie ferner kein Brief ist — denn es fehlen alle Merkmale eines solchen —, so kann man sie nur als einen homiletischen Tractat bezeichnen, der von vornherein zur Veröffentlichung und zur Verbreitung in den weitesten Kreisen bestimmt gewesen ist. Ob eine wirklich gehaltene Rede ihm zu Grunde liegt, kann nicht sicher ausgemacht werden, ist aber nicht unwahrscheinlich. Was uns Justin und namentlich Tertullian (Apol. 39) über die Haltung der ältesten Predigten mittheilt, ist der Annahme günstig: „Coimus ad litterarum divinarum commemorationem, si quid praesentium tem-

porum qualitas aut praemonere cogit aut recognoscere . . . disciplinam praeceptorum inculcationibus densamus; ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina"; auch ist ein oratorischer Schwung in der Schrift nicht zu verkennen. Die Frage ist aber von untergeordneter Bedeutung, da der Schrift, die Dupin vorsichtig „einen Tractat oder eine Homilie" genannt hat, jedenfalls eine sehr umfangreiche Adresse gesichert ist.

Aber der Eingang bietet noch eine Schwierigkeit. In c. 1 nämlich — wenigstens in der ersten grösseren Hälfte — scheint das „nos" als Plur. autor. oder majest. verstanden werden zu müssen, während es in c. 2—4 die Kategorie „Bischöfe" zusammenfasst. Das Letztere unterliegt keinem Zweifel; um so auffallender ist das „nos" im ersten Capitel als Bezeichnung des Autors. Hat der Verfasser sich die Nachlässigkeit gestattet, das „nos" in zwei aufeinanderfolgenden Sätzen in verschiedenem Sinn zu brauchen, oder ist es bereits im ersten Capitel doch schon communicativ zu fassen? Will der Verfasser wirklich sagen, dass alle Bischöfe „originem authentici apostolatus super quem Christus fundavit ecclesiam" besitzen? Aber spricht er nicht in c. 2, wo er unzweifelhaft communicativ redet, nur von der „sacerdotalis dignitas", die den Bischöfen gegeben sei? Die Erledigung dieses wichtigen Punktes verschieben wir auf einen der folgenden Abschnitte, in welchem von dem Verfasser zu handeln sein wird. Für die allgemeine Bestimmung der Form und der Adresse der Schrift ist die Frage nicht entscheidend.

Die Sprache unseres homiletischen Tractats ist fest, aber für unser Stilgefühl theilweise höchst ungelenk; die Verknüpfung der Sätze und die Satzbildung ist öfters sehr ungeschickt. Dagegen ist die Disposition und die Ausführung des Thema's durchsichtig. Das Dunkle kommt fast durchweg auf Rechnung der schlechten Überlieferung. Eine nähere Bestimmung des Sprachcharakters ist für die Frage nach der Abfassungszeit nicht ohne Werth.

Hartel hat zuerst darauf hingewiesen, dass unsere Schrift im Vulgärdialect geschrieben ist; nicht erst ein Abschreiber kann denselben verschuldet haben. Der Verf. schreibt — um nur das Auffallendste hervorzuheben — in c. 2 „pro pecoris" (oder „pro pecora"), „sub cura nostri", „perscrutare", „vellera, qui", „scabies vitium" in c. 3 „idem spiritum sanctum" „quanta episcopum bene agentem

. . . condigna sint martyria, tanta et episcopum neglegentem et nulla . . . documenta promentem cumulentur tormenta", „sub procuratores et actores" (Citat), in c. 4 „in convivium esse" (Citat), in c. 5 „venenum letalem" „operatur deiectio" „extollentia" „per quod tuemur" (sens. pass.), in c. 6 „demonstrans litigiosum" „sordidissimis aeris" (s. auch c. 9) „ossuorum numerus" „duplicem ac geminum crimen" „operatur incestus", in c. 7 „in pectore subiecit" „in sinus suos tabulam gestans" „quisque = quicumque" „a profanis et errantibus", in c. 8 „a dei servos", in c. 9 „parentorum originem dehonorant", „nocentiorem studium" „studium libidinosum qui" „manus qui", in c. 10 „ab illos tuos furiacissimos mores". Dies und Aehnliches kann aus der sog. „Itala" belegt werden; ich habe im Commentar auf zahlreiche Parallelen verwiesen, hauptsächlich auf Grund von Rönsch's Werk: „Itala und Vulgata". Aber noch lehrreicher ist es, den Sprachcharakter unserer Schrift mit dem der fünf gleichfalls im Vulgärdialect geschriebenen Briefe zu vergleichen, welche in der Briefsammlung Cyprian's Aufnahme gefunden haben, und die wir desshalb genau zu datiren vermögen. Die Briefe 8 u. 21—24 der Sammlung sind gemeint; Hartel hat ihren ursprünglichen Sprachcharakter in seiner Recension derselben verwischt, aber ihn dann in der Praefat. p. XLVIII sq. constatirt und die ursprünglichen Lesarten angegeben. Diese haben sich unversehrt nur in einer Handschrift erhalten, nämlich in T, der auch die Schrift de aleator. umfasst. Da T die vulgären Formen nur bei diesen 5 Briefen wiedergiebt, während er doch fast alle Briefe Cyprian's enthält, so kann man nicht zweifeln, dass sie hier wirklich ursprünglich sind, und da T ausserdem noch die Schrift de aleator. im Vulgärdialect giebt, so erhöht sich die Zuversicht darauf, dass wir in MQTD, resp. in ihrem Archetypus, die ursprüngliche Fassung derselben erkennen dürfen [1]).

1) Hartel, l. c. p. XLVIII sq.: „inter epistulas Cypriani quinque sunt 8. 21—24, de quibus hic paucis agendum est, quia eas non ita edidi, ut edendas esse bene intellexi. non sunt Cypriani nec a viris eruditis conscriptae, sed ab hominibus, qui linguam latinam non illam litteris usurpatam et perpolitam, sed qua vulgus tum in Africa (aber auch in Rom; die Briefe 8 u. 21 stammen aus Rom) utebatur novissent. atque sermonis vulgaris tota deformitas apparet in T, in ceteris variis coniecturis obscurata est". Es folgt nun eine fast erschöpfende Reihe von Belegen; dann

Von den fünf Briefen ist der erste (ep. 8) ein Schreiben des römischen Klerus an den carthaginiensischen über die Flucht Cyprian's [1]) aus der Zeit der Sedisvacanz nach dem Tode Fabian's, der zweite (ep. 21) ein Brief des Römers Celerinus an den Carthaginienser Lucian, der dritte die Antwort darauf (ep. 22), der vierte (ep. 23) ein Schreiben „aller" Confessoren an Cyprian, der fünfte (ep. 24) endlich ein Brief des Caldonius an Cyprian und die Compresbyter.

Also zwei von diesen Schreiben, die dem J. 250 angehören, sind römischen Ursprungs — kostbare Denkmäler, wenn man sich erinnert, wie wenig es ist, was wir an römischen Schriftstücken ältester Zeit besitzen! Während aber die späteren römischen Schreiben, die in die Briefsammlung Cyprian's Aufnahme gefunden haben, in der Sprache der Gebildeten geschrieben sind — auch der 30. Brief des römischen Klerus, der auch noch aus der Zeit der Sedisvacanz stammt und dessen Concipient Novatian gewesen ist —, zeigt der 8. Brief dieselbe lingua rustica, wie die Schrift de aleatoribus. So also hat man selbst in Rom im J. 250 geschrieben und sogar in einem officiellen Schriftstück.

Die sprachlichen Eigenthümlichkeiten in den beiden römischen Schreiben haben mit denen der Schrift de aleat. grosse Verwandtschaft. So lesen wir in dem stilistisch höchst ungelenken Brief des römischen Klerus an den carthaginiensischen c. 1 „papatem" (st. papam) „cum servos suos" „vice pastore"

fährt Hartel fort: „et haec quidem prorsus fere recentiorum codicum correctionibus deleta sunt, sed quae delere non poterant quamvis insigni audacia usi (structuras dico inauditas passim occurrentes et operosum scribentium laborem, quo quae dicturi essent non tam clare pronuntiarent quam titubantes semisomno sopore ambiguis sententiis prolata aliis intellegenda relinquerent), ea meam de his epistulis coniecturam optime confirmant. quis enim quaeso has non ita ut in T leguntur ab Afris (und römischen) hominibus conscripta fuisse, sed postea demum describentium incuria hac fuligine aspersas esse sibi persuadebit? vel si tamen, quomodo factum sit demonstret necesse est ut quos Cyprianus scripsit (27. 33—35. 41) vel presbyteri et diaconi Romae consistentes Cypriano miserunt (36), omnes his codicibus solis servatas, vulgaris sermonis vestigiis immunes deprehendamus".

1) Das unterliegt keinem Zweifel, obgleich die Handschriften bekanntlich dem Brief andere Aufschriften geben, aus Gründen, die hier nicht erörtert werden können.

„collegavimus“ „operabamur“ (st. operiebamur) „lactem“, c. 2 „a plures venientes“ „terrori conpulsi“ „poterint“, c. 3 „adprehendi infirmitati“ „caticumini“ „grandis periculis (st. grande periculum) imminet“ „pro omnes“. In dem Brief des Römers Celerinus heist es c. 1 „tenitum“ (st. tentum) „magistratos“ „complectamus“, c. 2 „pro cuius facta“ (st. facto) „cum omnes“ (st. omnibus) „pro sorores nostras“ „pro quarum peccatum“ „excubere“ (st. excubare); dazu folgenden Satz [1]): „credo enim Christum secundum illarum paenitentiam et operas suas penes collegas nostros, facti extorrentes qui a vobis iverunt, a quibus ipsis de operibus eorum audies, iam Christum eis vobis martyribus suis petentibus indulturum credo“; in c. 3 „pro nomen illius“ „antestites“ „talem peccatum“ „fidemus“ (st. fidimus); in c. 4 „pro eos“.

Es folgt hieraus, dass — auf die Sprache gesehen — unsere Schrift sehr wohl aus der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts und zwar aus Rom stammen kann [2]). Ja man darf wohl noch einen Schritt weiter gehen. Gehört die Schrift nach Rom und ist sie aus der Feder eines römischen Bischofs geflossen — was später nachgewiesen werden soll —, so ist ein starkes Präjudiz vorhanden, dass sie nicht später als um das J. 250 abgefasst ist. Die folgenden römischen Bischöfe, Novatian und Cornelius, haben das Latein der Gebildeten geschrieben, wie ihre uns erhaltenen Briefe und Schriftstücke beweisen; später aber hat man schwerlich Männer in Rom zu Bischöfen gemacht, deren Bildung nicht über das Niveau der lingua rustica hinauslag.

Aber nicht nur in der Sprache hat die Schrift de aleator. mit dem Brief des römischen Klerus (Cypr. ep. 8) vom Frühjahr 250 grosse Verwandtschaft, sondern auch eine ganze Gruppe von

1) Nach Hartel's Wiederherstellung.

2) Auch die Schrift „de montibus Sina et Sion“ ist im Vulgärlatein abgefasst, s. c. 1 „vero“ = „verum“ (auch c. 3. 6. 14), c. 2: „totus mundus facta mala a diabolus maculatus“, c. 3: „per angelo“, „de tempus et factum“, c. 4: „in caelis ascendit“, „vocita est“, c. 5: „translatus in loco“, c. 6: „interpretationes (für interpretationibus) montium nomina probemus“, „per quo“, c. 7: „de ipsam passionem“, „gentes in saecula mala facta iacentes“, „inter quibus“, „de duos populos“, c. 8: „cum imperatorem et regem suum“, „vivebunt“, c. 9: „quem dictum“, „per Pontio Pilato“ „inpulita mente“, „cum nomen regis“, „mortiferare“, c. 12: „de huius mundi conversu“, c. 15: „hic conversus saecularis“.

Gedanken ist sehr ähnlich. In c. 1 des Briefes heisst es: „et cum incumbat nobis qui videmur praepositi esse et vice pastorem (so oder pastore) custodire gregem, si neglegentes inveniamur, dicetur nobis quod et antecessoribus nostris dictum est, qui tam neglegentes praepositi erant, quoniam perditum non requisivimus et errantem non correximus et claudum non collegavimus et lactem eorum edebamus et lanis eorum operabamur [sic]. denique et ipse dominus implens quae erant scripta in lege et prophetis docet dicens: (folgt Joh. 10, 11. 12). Sed et Simoni sic dicit: diligis me? respondit diligo. ait ei: pasce oves meas". Man vergleiche hierzu de aleat. c. 2 u. 3, wo derselbe Gedanke ausgeführt wird, wo ebenfalls Joh. 21 citirt ist, wo die alttestamentlichen Priester ebenfalls als die Vorgänger der Bischöfe aufgefasst werden, und wo derselbe Unterschied zwischen „scriptura divina" und „dominus" vorliegt. Aber während in der Schrift de aleator. als erster Beleg zu dem Gericht über die schlechten Hirten eine Stelle aus dem Hermas mit „dicit enim scriptura divina" angeführt wird, entnimmt das Schreiben des römischen Klerus dem Hermas zwar die Worte „si pastores neglegentes inveniamur", beruft sich aber nicht als Instanz auf ihn, sondern weicht aus und citirt eine alttestamentliche Stelle. Hiernach muss man vermuthen, dass der Hirte des Hermas in der römischen Gemeinde in dem J. 250 nicht mehr das Ansehen genossen hat, welches ihm früher zukam. Dieser Schluss bestätigt sich aus den Werken und der reichhaltigen Briefsammlung Cyprian's; denn man sucht hier vergebens ein Citat aus dem Hirten, obgleich Anlässe zu einem solchen in Fülle gegeben waren. In der Schrift de aleatoribus aber steht Hermas in vollem und ungebrochenem Ansehen. Also ist es überaus wahrscheinlich, dass diese Schrift vor dem J. 250 geschrieben ist.

Auch noch andere kleinere verwandte Züge in Bezug auf die Sprache zwischen de aleat. und den römischen Briefen aus dem J. 250 lassen sich nachweisen (vgl. z. B. das zweimalige „manifestare" in ep. 8 c. 1 mit dem Gebrauch von „manifestus" in dem Tractat u. ä.); aber die beigebrachten Beobachtungen werden genügen.

Bisher haben wir erst eine Reihe sprachlicher Erscheinungen

in unserer Schrift ins Auge gefasst. Eine andere ist schon den älteren Gelehrten aufgefallen. So sagt Pamelius: „Non magnopere repugnat stilus (scil. um die Schrift für cyprianisch zu halten) et plerasque scripturas sicut Cyprianus alibi citat". Bellarmin meint, der Verfasser habe die Schreibweise Cyprian's nachgeahmt, aber ihre Eleganz nicht erreicht. Dagegen vermochte Dupin keine Spur einer Verwandtschaft des Stils oder der Schriftcitate zwischen Cyprian und dem Verfasser unseres Tractats zu erkennen. Wer hat Recht?

Ich habe mich bemüht, im Commentar diese Frage so eingehend wie möglich zu beantworten, und ich habe zugleich den Stil und Wortschatz der abendländischen Kirchenväter und der römischen Bischöfe der späteren Zeit nach den sorgsam gearbeiten Indices der Wiener Ausgabe und nach anderen Hilfsmitteln zur Vergleichung herangezogen. Das Ergebniss war Folgendes: 1) Der Stil unserer Schrift ist von dem Cyprian's und Tertullian's ganz verschieden, 2) der Wortschatz hat bei keinen anderen abendländischen Schriftstellern auch nur annähernd so viele und schlagende Parallelen wie bei Tertullian und Cyprian, und zwar bei dem Ersteren ebenso zahlreiche wie bei dem Letzteren, 3) doch kann nicht nachgewiesen werden, dass der Verfasser auch nur eine einzige der Schriften Tertullian's oder Cyprian's gelesen hat: er erweist sich nirgendwo als von ihnen abhängig, vielmehr kann man nur schliessen, dass er in ihrer Zeit geschrieben hat, 4) Wörter, Begriffe und Ausdrucksformen einer späteren Zeit fehlen bei ihm ganz und gar, 5) nach Stil und Wortvorrath erinnert die Schrift auf das stärkste an die Zeit und die Kreise, in denen die alte lateinische Uebersetzung der Bibel entstanden ist. — Das schwankende Urtheil der älteren Gelehrten über das Verhältniss des Sprachcharakters unserer Schrift zu den Schriften Cyprian's ist daher wohl verständlich: der Wortvorrath und die Begriffe erinnern stark an Cyprian (und Tertullian), aber die Stilistik ist eine ganz andere, selbst von den Formen der Vulgärsprache abgesehen. Bellarmin's Behauptung, der Verfasser habe den Stil Cyprian's nachahmen wollen, schwebt gänzlich in der Luft.

Indem ich für diese Sätze hauptsächlich auf den Commentar verweise, seien noch folgende Erläuterungen gestattet.

Der erste Satz bedarf für jeden Kenner Tertullian's und

Cyprian's keiner Begründung; was den zweiten betrifft, so verweise ich auf folgende Worte und Begriffe: in c. 1: universa fraternitas, pietas, ducatus, apostolatus, vicarius, dignatio, origo, authenticus, in c. 2: caelestis, sacerdotalis dignitas, falsa communicatio, cum honore, pastores — oves, medicamen, in c. 3: procurator, evangelica doctrina, dispensator, in c. 4: sacrificium, in c. 5: pulsare, servi dei, moechiae, zelus, extollentia, operare, deiectio, expiare, dominicus, oraculum, die Zusammenstellung von sácrificium, signum crucis und sacramentum [1]), in c. 6: serpentinus, in c. 7: suggero, adinvenio, adinventor, adulter, in c. 8: ethnicus, in c. 9: animor, pompa, in c. 10: delictum in deum, laqueus mortis, in c. 11: adsidente Christo, deificus, repono in thesaur. cael., iustus = pius, peccata, donare, purifico, promereri deum. Alle diese Worte und Begriffe kommen natürlich auch in späteren Schriften vor; aber es steht hier so, dass man nahezu Alles, was unsere Schrift enthält, aus Tertullian und Cyprian belegen kann (s. den Index am Schluss), und sich daher schlechterdings nirgendwo veranlasst sieht, zu späteren Schriftstücken zu greifen, um Parallelen aufzufinden [2]).

Den dritten Satz anlangend, so ist darauf hinzuweisen, dass gewisse Lieblingsausdrücke, die Cyprian und Tertullian eigenthümlich sind, in unserer Schrift nicht vorkommen. Ueberhaupt fehlt jede Spur einer wissenschaftlichen Theologie: aus der h. Schrift und den Grundsätzen christlicher Sittlichkeit bestreitet der Verfasser seinen ganzen Aufwand. Seine Rhetorik c. 6 u. 9 ist weder die Tertullian's, noch die Cyprian's. Der Form nach ist sie so einfach wie möglich. Die Sätze werden asyndetisch in einem gewissen Parallelismus der Construction aneinandergereiht. — Am nächsten liegt es noch, in c. 1, wo der Verfasser die Würde seines Amtes beschreibt (apostolatus ducatum, vicariam domini sedem, originem authentici apostolatus super quem Christus fun-

---

1) Auf diese möchte ich besonders aufmerksam machen; s. meine Note zu c. 5. Aus späterer Zeit ist mir kein Beispiel bekannt, während Tertullian eine frappante Parallele bietet.

2) Griechische resp. aus dem Griechischen geflossene Worte enthält die Schrift folgende: angelus, apostolatus, apostolus, authenticus, blasphemia, christianus, diabolus, ecclesia, ecclesiasticus, eleemosynae, episcopus, ethnicus, evangelicus, evangelium, idola, idololatria, martyr, martyrium, moechia, paradisus, propheta, zelus. Sie lassen keine Schlüsse zu.

davit ecclesiam), an Abhängigkeit von Cyprian zu denken. Aber so gewiss hier eine nicht geringe Verwandtschaft vorliegt, so sehr fehlen doch andererseits die für Cyprian charakteristischen Ausdrücke „origo unitatis“ „unitas sacerdotalis“ „cathedra Petri“ „catholica ecclesia“. Weder „apostolatus ducatus“, noch „vicaria domini sedes“, noch „authenticus apostolatus“ sind cyprianische Termini; sie lassen sich sogar relativ besser aus Tertullian belegen. Aber — das mag schon hier gesagt sein — sie sind streng genommen überhaupt ohne Parallelen; sie finden sich auch im 4. Jahrhundert und weiterhin nicht. „Caput“ „sedes apostolica“ „Petri sedes“ „prima cathedra“ etc. sind die geläufigen Ausdrücke. Kein Brief Cyprian's, kein Tractat Tertullian's oder Cyprian's klingt in unserer Schrift wieder. Die Behauptung Pamelius' aber, dass der Verfasser viele Schriftstellen, die auch Cyprian citirt habe, anführt, wird im nächsten Abschnitt genau untersucht werden. Hier nur so viel, dass Cyprian in de laps. 8. 10 u. 15 allerdings vier Schriftstellen anführt (Exod. 22, 20; Apoc. 18, 4; Jes. 52, 11; Lev. 7, 20), die auch in de aleat. 8 stehen, und dass sich in Testim. III, 28 die beiden Citate Mt. 12, 32 und I Sam. 2, 25 finden, die wir in de aleat. 10 lesen. Da aber die Schrift de lapsis, aus der unser Verfasser doch so vieles hätte schöpfen können, in seinem Tractat gar nicht anklingt, und da die beiden Citate in Testim. III, 28 durch ein anderes getrennt sind und dazu noch der cyprianische Ursprung des 3. Buches der Testimonien gewissen Bedenken unterliegt [1]), so kann auf so schmaler Grundlage kein Beweis dafür geführt werden, dass unser Verfasser den Cyprian gelesen hat.

Den vierten Satz betreffend, so habe ich im Hartel'schen Text trotz eifrigsten Nachspürens nur ein Wort entdecken können, welches sich bei Tertullian und Cyprian nicht findet und seine Parallelen nur bei späteren Schriftstellern hat — das ist „episcopium“ im 3. Capitel. Allein dieses Wort stammt lediglich aus Conjectur; die Handschriften bieten episcopum (episcopi), und mag die Stelle auch verderbt sein, so liegt jedenfalls kein Grund vor, gerade jenes Wort in den Text einzuschalten. Allein selbst wenn es in denselben gehörte, so wäre

1) Die Praefatio kündigt nur zwei Bücher an, und die Überlieferungsgeschichte ist auch nicht durchweg der Echtheit des 3. Buches günstig.

doch noch immer kein sicherer Beweis gegeben, dass unsere Schrift jung ist; denn Cyprian braucht im 52. Brief (p. 617 Z. 1) „diaconium". Wo man aber „diaconium" gesagt hat, da sagte man gewiss auch „episcopium", und wie es lediglich ein Zufall ist, dass uns an einer einzigen Stelle bei Cyprian jenes Wort erhalten ist (s. auch Iren.), so kann es auch Zufall sein, dass „episcopium" bei ihm fehlt. Abgesehen hievon ist mir auch nicht ein Wort oder ein Begriff aufgestossen, der es nahe legte, sich bei späteren lateinischen Kirchenvätern umzusehen. Die ganz spärlichen dogmatischen und kirchenpolitischen Ausdrücke haben sogar schon bei Tertullian, und z. Th. in dessen ältesten Schriften, ihre Parallelen. Damit ist aber auch das im fünften Satz gegebene Urtheil begründet: Was den Sprachcharakter, die Begriffswelt und die Ausdrucksweise betrifft, so fühlt man sich durch unsere Schrift in die allerälteste Zeit der lateinischen Kirche zurückversetzt. Wie lange diese Atmosphäre in einzelnen Gegenden und Kreisen sich gehalten hat — diese ungelenke Kraft der Sprache! wie stolpert der Verfasser, wo es (in c. 7) gilt, einen historischen Bericht zu geben! —, wissen wir freilich nicht. Aber wir dürfen nicht vergessen, dass hier nicht ein „frommer Laie" zu uns redet, wie Hermas oder wie der römische Schreiber des 21. Briefes (bei Cyprian), sondern ein Bischof, und nicht ein Bischof einer abgelegenen Provinzialstadt, sondern ein solcher, der die Bischöfe der gesammten Brüderschaft ernstlich ermahnt und sich bewusst ist, „originem authentici apostolatus, super quem Christus fundavit ecclesiam, portare"!

V. Die Citate aus den h. Schriften.

Folgende Tabelle mag zunächst den Schriftgebrauch in unserem Tractat veranschaulichen:

Exod. 22, 20 (c. VIII) [1]).
Levit. 7, 20. 21 (c. VIII) als zwei Stellen citirt.
I Sam. 2, 25 (X).
Jes. 52, 11 (VIII).
Jerem. 25, 6 (VIII).
Sirach 32, 1 (II).
Apoc. Joh. 18, 4 (VIII).
Herm., Simil. IX, 31, 5f. (II).

1) Wo nichts bemerkt ist, liegt ein ausdrückliches Citat vor, nicht eine blosse Anspielung.

Dazu sechs Stellen, die zunächst nicht näher bestimmt werden können, nämlich eine in c. II und zwei in c. IX, die aus Schriften, welche dem A. T. verwandt erscheinen, herstammen; ferner zwei apokryphe Worte in c. III und endlich eine Stelle in c. IV, welche, wie sich zeigen wird, dem Hirten des Hermas entnommen ist.

Mtth. 5, 13 (II).
Mtth. 7, 23 (X).
Mtth. 12, 30 (XI) Anspielung.
Mtth. 12, 32 (X).
Mtth. 16, 18. 19 (I) in den Text verwoben.
Joh. 20, 23 (I) Anspielung.
Joh. 21, 15f. (III).
I Joh. 3, 8 (X).
Rom. 12, 2 (IX).
I Cor. 3, 16f. (X).
I Cor. 4, 1f. (III fin. et IV init.) in den Text verwoben.
I Cor. 5, 11 (IV).
I Cor. 5, 13 (IV).
Gal. 4, 1f. (III).
I Tim. 4, 12. 14; 5, 20. 22; 6, 20; II Tim. 2, 1; 4, 5 (IV) als ein Citat zusammen angeführt.
Doctrin. apost. (IV).

Schon diese Uebersicht ist lehrreich, sofern unter den 27 Stellen, die durch Citationsformeln eingeführt sind, acht sich befinden, die dem Hirten oder der Didache oder solchen Schriften angehören, die jetzt nicht mehr in den beiden Testamenten stehen. Das ist ein ausserordentlich grosser Procentsatz, der auf eine frühe Zeit weist. Angemerkt mag es auch werden, dass die Apostelgeschichte nicht citirt ist, während „Doctrinae apostolorum“ sich unter den h. Schriften finden. Doch ist bei der immerhin nicht sehr grossen Anzahl der Citate aus dem N. T. das Fehlen jener Schrift höchst wahrscheinlich blosser Zufall. Allein zu überlegen ist es, dass unsere Schrift nur die (4) Evangelien, die Paulusbriefe, den I. Joh.-Brief und die Apokalypse deckt, dass also gerade die Apostelgeschichte und der I. Petrusbrief fehlen.

Was die Citationsformeln betrifft, so sind mit „monet (occurrit) dominus et dicit“ resp. „dicente domino“ eingeführt 11 Stellen, nämlich Exod. 22, 20; Jerem. 25, 6; Apoc. 18, 4; Jes. 52, 11; Lev. 7, 21. 20; ferner I Sam. 2, 25; zwei Stellen, welche ATlichen Versen verwandt sind, und zwei weitere, die Herrnworte zu sein scheinen. Von allen diesen Stellen ist nur eine durch einen weiteren Zusatz, nämlich „per prophetam“ (I Sam. 2, 25 in c. X) näher bezeichnet, und dies ist desshalb geschehen, weil der Verfasser unmittelbar vorher ein Herrnwort citirt hatte.

Die vier ausdrücklich von ihm citirten, aus Mtth. und Joh. genommenen Herrnworte sind dreimal durch „dominus dicit in evangelio“ eingeführt (Joh. 21, 17; Mtth. 12, 32; Mtth. 7, 23), einmal (Mtth. 5, 13) heisst es einfach: „cum dicat“. Es ist möglich, zu diesem „dicat“ dem vorhergehenden Satze „caelestis sapientia“ als Subject zu entnehmen; allein diese Beziehung giebt dem sonst so schlichten Stil des Verfassers ein ihm fremdes Acumen, so dass man mit Sicherheit über ihre Zulässigkeit nicht urtheilen kann [1]). Die sechs den Paulusbriefen entnommenen Citate (resp. Citatgruppen) sind sämmtlich durch „apostolus Paulus nos excitat“, „apostolus Paulus commemorat“, „apostolus iterum dicit“, „apostolus beatissimus Paulus similiter dicit“, „beatus apostolus procurator et vicarius Christi ecclesiasticam curam agens ponit et dicit“ kenntlich gemacht: ebenso ist das eine Citat aus dem Johannesbrief mit: „Johannes apostolus dicit“ eingeführt und ist ferner das eine Citat aus den Apostellehren durch: „in doctrinis apostolorum“ bestimmt bezeichnet.

Ferner ist der Hirte des Hermas mit „dicit enim scriptura divina“ citirt, und daran reihen sich, eingeführt durch „et alia scriptura dicit“ resp. „et iterum“, ein Citat aus Sirach und ein unbekanntes, dem A. T. verwandtes Citat.

Weiter ist eine zweite, vielleicht dem Hermas entnommene Stelle durch „et alio loco“ citirt, wodurch sie ebenfalls als Bestandtheil der „scriptura divina“ kenntlich gemacht wird.

Endlich ist c. 3 als eine Hauptaufgabe des Bischofs bezeichnet, dass er „documenta de scripturis sanctis“ den Gläubigen darreiche. Aus dieser Citationsweise lassen sich höchst wichtige Schlüsse ziehen. Da „dicit scriptura divina“ und „dicit dominus“ (absolut oder mit dem Zusatz „per prophetam“) augenscheinlich gleichwerthig sind, so ergiebt sich, dass der Verfasser eine ganz bestimmte und streng festgehaltene Citationsweise befolgt. Er citirt nämlich mit dieser Formel ausschliesslich das A. T. und die Apokalypsen des Johannes und Hermas. Dass die beiden letztgenannten Schriften zu seiner „Bibel“ gehören und ihm völlig gleichwerthig mit dem A. T. sind, ergiebt sich ferner auch daraus, dass er von Hermas,

1) Zu beachten ist, dass Cyprian de unit. eccl. 1, nachdem er mit Mtth. 5, 13 begonnen hat, Christum die „sapientia dei patris“ nennt.

nachdem er ihn mit „dicit scriptura divina“ eingeführt hat, vermittelst der Formel: „et alia scriptura dicit“ zu Jesus Sirach übergeht, und dass er das Citat Apoc. Joh. 18, 4 mitten unter den ATlichen Citaten Exod. 22, 20, Jerem. 25, 6, Jes. 52, 11 und Lev. 7, 21. 20 bringt (c. VIII).

Dagegen citirt er die Evangelien stets mit der Formel: „dicit dominus in evangelio“ [1]) und macht ebenso regelmässig Citate aus apostolischen Schriften durch die Einleitung: „apostolus Paulus“, „Johannes apostolus“, „doctrinae apostolorum“ kenntlich [2]).

Hieraus folgt, dass der Verfasser drei Gruppen unterscheidet: 1) die prophetischen Schriften, d. h. das A. T. und die Apokalypsen — sie gehören enge zusammen als „scriptura divina“ oder als „dicta domini per prophetas“, 2) die in den Evangelien niedergelegten Herrnworte, 3) die apostolischen Schriften (Paulus, I Joh., Doctrin. apost.).

Das aber ist die älteste Form des abendländischen Kanons, ja des Kanons überhaupt, die wir zu ermitteln vermögen. Sie erscheint älter als die im Muratorischen Fragment vorliegende, wo zwischen A. T. und N. T. bereits ein fester Unterschied gemacht wird; aber sie erscheint dieser sehr verwandt; denn der Verfasser des Muratorischen Fragments erörtert noch die Frage, ob der Hirte des Hermas bei den „prophetae“ oder bei den „apostoli“ unterzubringen sei, um dieselbe dann mit einem „weder — noch“ zu entscheiden. Für unseren Verfasser dagegen gehört der Hirte unbeanstandet zu der scriptura divina d. h. zu den Propheten. Diese Stellung des Hirten, ferner die ohne Schwanken festgehaltene Unterscheidung der drei Instanzen: „die Propheten (heilige Schrift), der Herr, die Apostel“, endlich die Existenz einer Schrift „Doctrinae apostolorum“ im Rahmen

1) Es ist derselbe „dominus“, der im A. T. und in dem Evangelium geredet hat; s. c. X: „in evangelio dominus dicit“. . . . „et iterum per prophetam“. Um so bemerkenswerther ist, dass er bei den Evangelien den Zusatz „in evangelio“ nicht unterlässt.

2) Abgesehen ist hierbei von den zwei apokryphen Stellen in c. III, deren Herkunft unsicher ist, und von dem Citat aus Mtth., welches durch ein blosses „cum dicat“ eingeführt ist (c. II) und daher lediglich als ein heiliges Citat (ohne nähere Angabe) kenntlich gemacht ist, wenn nicht vielmehr „sapientia caelestis“ d. h. „Christus“ zu ergänzen ist (s. oben).

der „Apostel", geben unserer Schrift das Gepräge höchsten Alterthums. Wir haben diesen drei Beobachtungen noch eine nähere Betrachtung zu widmen, bevor wir auf die einzelnen Citate eingehen.

1) Was zunächst den Hirten des Hermas betrifft, so verweise ich auf die ausführliche Geschichte des Buchs, welche ich in meiner Ausgabe Prolegg. p. XLIV—LXXI gegeben habe. Als „scriptura" (ἡ γραφή) schlechthin hat ihn, wie unser Verfasser, Irenäus (IV, 34, 2) citirt, ihn aber von den Propheten unterschieden, da er fortfährt: „bene et in prophetis Malachias ait". In der Schrift de oratione (c. 16) — einer seiner frühesten Schriften — bekundet Tertullian, dass der Hirte eine massgebende Bedeutung für die Disciplin in der carthaginiensischen Kirche besass, d. h. zur Bibel gehörte; Tertullian selbst hat damals diese Bedeutung noch nicht beanstandet. Also belehren uns sowohl Irenäus als Tertullian darüber, dass der Hirte am Ende des 2. Jahrhunderts sowohl in Gallien als in Nordafrika, also auch in Rom, „scriptura divina" war.

Aber wenige Jahre später hat der Verfasser des Muratorischen Fragments, der höchst wahrscheinlich am Anfang des 3. Jahrhunderts schrieb und dessen Bemerkungen nicht unabhängig von dem damals in Rom geltenden Kanon sein können, sich scharf gegen den Hirten als Bestandtheil der heiligen Schriften ausgesprochen, freilich damit aber bezeugt, dass es noch Kreise in der Kirche gab, die ihn hielten [1]).

Dieselbe Controverse tritt uns in der, an die Adresse des römischen Bischofs Calixt gerichteten animosen Schrift Tertullian's de pudicitia entgegen. Aus derselben geht hervor, dass der Bischof Calixt den Hirten noch als Autorität citirt hatte und sich gern auf ihn berief, ja ihn vielleicht im kirchlichen Unterricht verwerthete. Allein Tertullian hält ihm entgegen, dass dieses Buch „allein die Ehebrecher liebe", dass es die Einstellung in das divinum instrumentum nicht verdient habe, dass es daher auch von allen Kirchenconcilien, nicht nur von denen der Montanisten, sondern auch der Katholiken, in die Klasse der „apocrypha et falsa" gestossen worden sei; dieses Buch sei ehebrecherisch und patronisire daher die Ehebrecher; dennoch liesse sich der

1) „. . . et ideo legi eum quidem oportet se puplicare vero in ecclesia populo neque inter profetas completo numero neque inter apostolos in fine temporum potest".

römische Bischof auch sonst von ihm „einweihen"; es biete ihm eben denselben Trost, den der mit Vorliebe auf römischen Bechern abgebildete gute Hirte mit dem verlorenen Schafe biete, den der Bischof als Symbol des Rechtes der zweiten Busse verehre [1]. „At ego eius pastoris scripturas haurio qui non potest frangi".

Tertullian hat hier den Mund sehr voll genommen; c. 20 derselben Schrift sagt er: „utique receptior apud ecclesias — man kann hier nicht an ausschliesslich montanistische denken — epistola Barnabae (scil. der Hebräerbrief) illo apocrypho Pastore moechorum", gesteht also doch ein Fortbestehen der Autorität des Hirten in gewissen, wenn auch der Zahl nach beschränkten Gemeinden zu. Das geht aber invito autore auch aus der ersten Stelle hervor; denn sie zeigt deutlich, dass das Ansehen des Hirten in den massgebenden römischen Kreisen damals noch nicht gebrochen war. Die Phrase „ab omni concilio ecclesiarum, etiam vestrarum, inter apocrypha et falsa iudicatus" ist daher nicht so schwer zu nehmen, als sie bei oberflächlicher Würdigung erscheint. Tertullian scheint „Concilien", wie aus der Schrift de ieiunio hervorgeht, überhaupt nur als eine Einrichtung der orientalischen resp. der griechischen Kirchen zu kennen, und der Satz besagt nicht mehr, als dass, wie Tertullian bekannt geworden, diese griechischen Concilien den Hirten aus der h. Schrift ausgestossen haben.

Indessen muss sehr bald nach der Zeit des Calixt in Rom und Carthago wirklich das Ansehen des Hirten erloschen und er aus

1) Spott über den „guten Hirten" schon c. 7; die Hauptstelle c. 10: „Sed cederem tibi (scil. Calixto episcopo), si scriptura Pastoris, quae sola moechos amat, divino instrumento meruisset incidi, si non ab omni concilio ecclesiarum, etiam vestrarum, inter apocrypha et falsa iudicaretur, adultera et ipsa et inde patrona sociorum, a qua et alias initiaris, cui ille, si forte, patrocinabitur pastor, quem in calice depingis . . . ., de quo nihil libentius libas quam ovem paenitentiae secundae". Zu dem „initiaris" (initiatio, initiator, initiatrix) vgl. folgende Stellen bei Tertullian: Apolog. 7. 8. 16. 21; ad nat. I, 7; II, 7; adv. Marc. I, 19; IV, 11. 21. 22. 33; dann adv. Valent. 15; de pallio 4; de monog. 8. Man kann unsere Stelle nicht anders verstehen, als dass dem Tertullian bekannt ist, der römische Bischof brauche auch sonst den Hirten mit Vorliebe, „er lasse sich auch sonst von ihm einweihen". Es müssen also dem Tertullian Berichte über Calixt's Predigten oder Schriften desselben zugekommen sein, in denen er den Hirten citirt fand.

der Bibel entfernt worden sein. Beweis dafür ist, wie schon oben S. 50 bemerkt, der cyprianische Briefwechsel, sowie die Schriften Cyprian's und Novatian's. Hier waren ausserordentlich viele Anlässe gegeben, den Hirten zu citiren, und die Zahl der Citate aus den h. Schriften ist bei Cyprian Legion. Dennoch findet sich kein einziges Citat aus dem Hirten. In dem Schreiben des römischen Klerus v. J. 250 (Cypr. ep. 8) ist aber, wie oben gezeigt worden ist, ein Citat aus dem Hirten geflissentlich vermieden [1]).

Von Cyprian's Zeit ab findet sich aber in der öffentlichen und „oberirdischen" Litteratur der lateinischen Kirche, zumal der römischen, kein Citat des Hermas mehr als eines Bestandtheils der h. Schrift. Wohl wird er noch hie und da benutzt und angeführt, bekanntlich sind auch gewisse Bestimmungen desselben in die kirchlichen Rechtsbücher übergegangen; aber „divina scriptura" ist er nicht.

Allein daneben hatte das Buch doch noch eine unterirdische Geschichte. In diese hat, wie ich Prolegg. p. LXI. sq. gezeigt habe, das Urtheil des Morgenlandes über das Buch eingewirkt, welches namentlich Hieronymus ins Abendland getragen hatte. Im Morgenland hatte Athanasius den Hirten zwar von der h. Schrift getrennt, aber zu den kirchlichen Unterrichtsbüchern neben die Weisheit Salom., Sirach, Esther, Judith, Tobias und die Doctrin. Apost. gestellt. Dieses Urtheil hat die Herstellung einiger lateinischer Bibeln beeinflusst, obgleich das sog. Decretam Gelasii den Hirten ausdrücklich als apokryph verurtheilt und schon vorher Prosper von Aquitanien den Joh. Cassianus scharf getadelt hatte, weil er sich unterfangen, neben Citaten aus der h. Schrift das Buch des Hermas, „testimonium nullius auctoritatis" auch nur anzuführen. Das Buch kam in einigen lateinischen Bibeln unter die ATlichen Apokryphen. So steht es in einem Cod. St. Germ. nach Judith, Tobias, Maccab., Weisheit Salom. und Sirach; in einem Cod. Bodl. steht es zwischen Tobias und Maccab.; in einem Cod. Vindob. zwischen Jesajas

1) Dagegen lebt noch der aufgeregte Confessor Celerinus in den Reminiscenzen an das Buch des Hermas. Als ihn Cyprian in den Klerus einreihen wollte, weigerte er sich zuerst, aber „ecclesiae ipsius admonitu et hortatu in visione per noctem conpulsus est, ne negaret" (ep. 39, 1). Im Traume war ihm also die Kirche erschienen und ermahnte ihn. Dieser Traum war aus den Visionen des Hermas geflossen.

und der Weisheit Salom.; in einem Cod. Dresd. sogar zwischen den Psalmen und den Sprüchen Salom.

Es sind aber lediglich neckische Zufälle, dass in unserer Schrift de aleat. einem Citat aus dem Hirten ein solches aus Sirach folgt, und dass auch unser Tractat sich auf den Hirten und auf die Doctrin. Apost. beruft, welche Schriften Eusebius und Athanasius in eine gewisse Verbindung gebracht haben [1]). Nur ein sehr oberflächlicher Beurtheiler könnte sich dadurch auf eine späte Zeit gewiesen sehen und Abhängigkeit unserer Schrift von dem Urtheil des Eusebius und Athanasius, resp. Verwandtschaft mit den mittelalterlichen lateinischen Bibeln vermuthen; denn 1) steht der Hirte in jenen lateinischen Bibeln zwar unter den Apokryphen des A. T.'s, aber desshalb hat ihn doch Niemand im Mittelalter, wie der Verfasser unserer Schrift, rund als „die göttliche Schrift" citirt, 2) hat ihn unser Verfasser nicht nur unmittelbar vor Sirach angeführt, sondern auch ein Evangeliencitat ihm vorangehen lassen, so dass jene Aufeinanderfolge als eine rein zufällige zu beurtheilen ist, 3) sind die Schriften „der Hirte" und die „Apostellehren" in unserem Tractat keineswegs, wie bei Eusebius und Athanasius, in eine Kategorie gebracht, sondern der Hirte wird als „divina scriptura", die Apostellehre unter diesem ihrem Titel angeführt. Beide Schriften aber sind h. Instanzen; bei Eusebius dagegen sind sie *νόθα* und bei Athanasius Schulbücher.

Wir haben mithin nicht die geringste Veranlassung, die spätere unterirdische Geschichte des Hirten im Abendland zur Vergleichung heranzuziehen, da sie den eigenthümlichen Gebrauch des Buchs in unserer Schrift keineswegs erklärt, dürfen vielmehr — zumal wenn der Tractat aus Rom stammt — mit grösster Wahrscheinlichkeit behaupten, dass er aus der Zeit des Irenäus, Tertullian und Calixt herrührt, resp. älter ist als Cyprian;

1) Athanas., ep. fest. (ann. 365) 39 nach Aufzählung der kanonischen Schriften: *ἀλλ' ἕνεκά γε πλείονος ἀκριβείας προστίθημι καὶ τοῦτο, γράφων ἀναγκαίως, ὡς ἔστι καὶ ἕτερα βιβλία τούτων ἔξωθεν, οὐ κανονιζόμενα μέν, τετυπωμένα δὲ παρὰ τῶν πατέρων ἀναγιγνώσκεσθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις καὶ βουλομένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον· σοφία Σολομῶνος καὶ σοφία Σιρὰχ καὶ Ἐσθὴρ καὶ Ἰουδὶθ καὶ Τωβίας καὶ Διδαχὴ καλουμένη τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ Ποιμήν.* Euseb., h. c. III, 25 zählt unter den „*νόθα*" den Hirten, die Offenbarung Petri, den Barnabasbrief und die „Lehren der Apostel" auf.

denn nur in dieser Zeit citirte man unbefangen den Hirten als „scriptura divina". Nach dem J. 220 haben wir dafür im Abendland kein sicheres Zeugniss mehr [1]).

2) Was die in unserer Schrift streng festgehaltene Unterscheidung der Instanzen anlangt (dominus dicit [per prophetam] — dominus dicit in evangelio — apostolus dicit), so weiss ich sehr wohl, wie zäh sich die Erinnerung an dieselbe, in welcher sich der Ursprung des Kanons im Abendland darstellt, in einzelnen Zügen erhalten hat. Man kann diese Art zu citiren bis ins 5. und 6. Jahrh. verfolgen [2]). Allein in den Schriften dieser späteren Zeit wechselt sie in der Regel mit einer anderen, welche alle Schriften der beiden Testamente einförmig oder vermittelst Citationsformeln bezeichnet, die die Vorstellung vom Kanon als einer strengen Einheit ausdrücken. So weit meine Kenntniss der späteren Litteratur reicht, muss die Schrift noch gefunden werden, welche so scharf und ausnahmslos zwischen scripturae divinae, zu welchen auch die apokalyptischen Schriften gerechnet werden, dem „dominus in evangelio" und dem „apostolus" (resp. „apostoli") unterscheidet. Von den drei Gruppen sind die beiden ersten aufs engste mit einander verbunden; denn beide stehen unter dem Zeichen: „dominus dicit", während die dritte unter dem Zeichen: „apostolus dicit" für sich steht. Nun heisst es in dem aus dem ersten Jahr des Commodus stammenden Martyrium der scillitanischen Märtyrer (auf die Frage des Richters, welches die h. Schriften seien): *αἱ καθ' ἡμᾶς βίβλοι καὶ προσεπιτούτοις ἐπιστολαὶ Παύλου τοῦ ὁσίου ἀνδρός*, und im sog. 2. Clemensbrief (c. 14): *οὐκ οἶομαι ὑμᾶς ἀγνοεῖν ὅτι τὰ βιβλία καὶ οἱ ἀπόστολοι τὴν ἐκκλησίαν οὐ νῦν εἶναι (λέγουσιν)*

1) Die Stichometrie des Cod. Claromont. (Proleg. p. L) saec. III. hat nach den 7 katholischen Briefen, dem Hebräerbrief, der Offenbarung Johannis und der Apostelgeschichte den Hirten, die Acta Pauli und die Offenbarung des Petrus. Unzweifelhaft bilden sie eine Gruppe minoris notae; aber sollte das bestritten werden, so hindert nichts, das Verzeichniss in die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts zu rücken, wofür sogar Manches spricht. — Das von Mommsen entdeckte Verzeichniss der h. Schriften beider Testamente v. J. 359 nennt den Hirten überhaupt nicht mehr.

2) Auch die Formel „dominus dicit in evangelio" ohne Nennung der bestimmten Evangelienschrift hat sich im Abendland ausserordentlich lange erhalten.

ἀλλὰ ἄνωθεν. Hier haben wir die nämliche Unterscheidung; denn ich habe anderswo gezeigt, dass unter den „βίβλοι“ die ATlichen Schriften und die Evangelien („dominus dicit“) zu verstehen sind. Ich hätte — nach unserer Schrift — hinzufügen sollen, dass auch Hermas und die Offenbarung Johannis, d. h. die anerkannten Apokalypsen, hier eingerechnet werden müssen[1]). Daneben stehen die ἀπόστολοι (II Clem., de aleator.), resp. der ἀπόστολος (Scill. Martyr.). Sehr deutlich sind noch Nachklänge dieser alten Unterscheidung bei Tertullian; aber andererseits ist doch die Betrachtung: vetus testamentum — novum testamentum, übermächtig. Bei Cyprian sind auch unverkennbare Reminiscenzen vorhanden, aber sie sind z. Th. verdunkelt. Das gänzliche Fehlen der Bezeichnung „testamentum“ (nov., vet.) in der Schrift de aleator. — obschon sie auch in späteren lateinischen Schriften nicht so häufig ist, als man vermuthen möchte —, ist immerhin von Bedeutung, und man wird nicht irren, wenn man auf Grund der Citationsmethode des Verfassers denselben Schluss zieht, den wir oben in Bezug auf seine Verwerthung des Hermas gezogen haben, nämlich dass er am Ende des 2. oder am Anfang des 3. Jahrhunderts geschrieben haben muss.

3) Völlig singulär ist in der Schrift de aleator. c. 4 das Citat aus den „Doctrinis apostolorum“, welches mitten inne zwischen Citaten aus Paulus, dem Hermas (?) und wiederum Paulus steht. Ich erinnere mich in keiner altkirchlichen oder mittelalterlichen lateinischen Schrift, in keinem Kanonsverzeichniss den „Doctrinae apost.“ begegnet zu sein, während sich Actus Pauli (Cod. Clarom.), Pauli Praedicatio (Pseudocypr. de rebaptis. 17) und andere Schriften hie und da finden. Zwar hat man in neuerer Zeit mit vielem Eifer nachzuweisen gesucht, dass nicht wenige lateinische Schriftsteller die vor einigen Jahren entdeckte Didache gelesen hätten; einige dieser Nachweise sind

---

1) Welchen Umfang die „scripturae sanctae“ haben, aus denen der Bischof nach c. 3 den Gläubigen „documenta“ vorlegen soll, ist nicht ganz deutlich. Ob die Gruppe der apostoli eingeschlossen zu denken ist, bleibt zweifelhaft. Aber wenn man diese auch mit einzurechnen hat, was nicht unwahrscheinlich ist, so hat man sich doch zu erinnern, dass „scripturae sanctae“ nicht dasselbe ist wie „script. divinae“. In c. 5 scheint der Verfasser die h. Schriften „oracula“ zu nennen; diese Bezeichnung ist auch sonst nachweisbar.

auch geglückt. Aber immer liess sich höchstens eine Kenntniss, nicht ein kanonisches resp. apostolisches Ansehen der Schrift nachweisen. Hier dagegen handelt es sich um ein solches. Für unsere Frage ist es nicht von höchster Bedeutung, festzustellen, was für eine Schrift jene „Doctrinae apostolorum" gewesen sind, die der Verfasser mit den Briefen des Paulus auf eine Stufe gestellt hat: das Verhältniss zu der neu entdeckten Didache ist ein loses, wenn es auch keineswegs in Abrede gestellt werden darf [1]). Entscheidend ist, dass überhaupt im Abendland eine Schrift mit dem Titel „Doctrinae apostolorum" massgebende Instanz gewesen ist. Das ist, wie bemerkt, beispiellos im Gebiet der lateinischen Kirche; dagegen giebt es eine einzige Parallele im Gebiet der griechischen: Clemens Alex. hat die *διδαχὴ τῶν ἀποστόλων* als *ἡ γραφή* bezeichnet [2]), Origenes bereits nicht mehr; er kennt die Schrift, aber sie ist ihm keine heilige Instanz [3]). Eusebius hat sie unter die *νόθα*

1) Der Verf. der Schrift de aleat. citirt: „si qui frater delinquit in ecclesia et non apparet legi, hic non colligatur, donec paenitentiam agat et non recipiatur, ne inquinetur et inpediatur oratio vestra". Zwei Stellen in der Didache sind hier deutlich verwandt, c. 14, 2: *πᾶς δὲ ὁ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἑταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν*, c. 15, 3: *καὶ παντὶ ἀστοχοῦντι κατὰ τοῦ ἑτέρου μηδεὶς λαλείτω μηδὲ παρ' ὑμῶν ἀκουέτω ἕως οὗ μετανοήσῃ*. Verwandelt man in dem Citat in ecclesia in den Ausdruck „in ecclesiam" (dies ist wahrscheinlich, da „delictum in deum" ein alter term. techn. gewesen ist, s. unsere Schrift c. 10, dem delictum in deum aber das delictum in ecclesiam entspricht), so klingt die Stelle Didache 4, 14: *ἐν ἐκκλησίᾳ ἐξομολογήσῃ τὰ παραπτώματά σου*, nicht mehr an. Näher liegt das „delinquere in ecclesiam" mit dem *ἀστοχεῖν κατὰ τοῦ ἑτέρου* oder *ἀμφιβολίαν ἔχειν μετὰ τοῦ ἑταίρου* zu vergleichen. Ganz ohne Parallele ist nur der Ausdruck „et non apparet legi"; er muss eine Zuthat des Lateiners sein, wenn man nicht berechtigt ist, „lex" durch *ἐντολή* wiederzugeben, welches sich fünfmal in der Didache findet und Bezeichnung sowohl für die Sitten- als für die Kirchengebote ist. Ein Zusammenhang zwischen dem Citat in de aleator. und der uns wiedergeschenkten Didache besteht jedenfalls (s. auch den Lasterkatalog, der, wie später gezeigt werden wird, von der Didache abhängig ist); aber jede nähere Bestimmung desselben fehlt uns; s. meine grosse Ausgabe der Didache S. 20 ff. — Der Plural „doctrinae" ist für die uns bekannte Schrift auch durch Eusebius u. Anastasius Antioch. bezeugt; s. a. a. O. S. 24.

2) S. meine Ausgabe S. 14 f.: *ὑπὸ τῆς γραφῆς εἴρηται* heisst es Strom. I, 20, 100, und nun folgt ein Citat aus der Didache.

3) S. R. Harris, The teaching of the Apostles, 1887 p. 47. Das mit

gestellt. Also nur am Ende des 2. Jahrhunderts und im Anfang des dritten ist die „Lehre der Apostel“ als *ἡ γραφή* bezeugt. Auch diese Beobachtung führt also darauf, die Abfassung der Schrift de aleator. in die Jahre + 200 anzusetzen.

Die bisher gewonnenen Ergebnisse werden durch eine genaue Untersuchung der einzelnen Schriftcitate bestätigt. Ich folge bei derselben der oben gegebenen Tabelle. Allem zuvor ist aber zu bemerken, dass in der Schrift nicht etwa die Vulgata, sondern eine der alten lateinischen Bibelübersetzungen, resp. die alte Bibelübersetzung, benutzt ist.

1) Exod. 22, 20 (c. VIII).

Diese Stelle wird wörtlich genau ebenso citirt von Cyprian, und zwar viermal, nämlich de laps. 7; ad Fortun. 3; ad Demetr. 16 und ep. 59, 2. Aber der Context ist an allen diesen Stellen ein ganz anderer als in de aleat. VIII. Bei Tertullian findet sich das Citat nicht. Die LXX bieten: *ὁ θυσιάζων θεοῖς θανάτῳ ἐξολοθρευθήσεται, πλὴν κυρίῳ μόνῳ*: was in unserer Uebersetzung wörtlich richtig lautet: „sacrificans diis eradicabitur nisi domino soli“.

2 u. 3) Levit. 7, 20. 21 (c. VIII).

In zwei aufeinanderfolgenden Citaten wird diese Stelle in unserer Schrift citirt. Die LXX bieten v. 20: *ἡ ψυχὴ ἥτις ἐὰν φάγῃ ἀπὸ τῶν κρεῶν τῆς θυσίας τοῦ σωτηρίου ὃ ἐστι κυρίου, καὶ ἡ ἀκαθαρσία αὐτοῦ ἐπ᾽ αὐτῷ, ἀπολεῖται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς*, v. 21: *καὶ ἡ ψυχὴ ἣ ἂν ἅψηται παντὸς πράγματος ἀκαθάρτου . . . καὶ φάγῃ ἀπὸ τῶν κρεῶν τῆς θυσίας τοῦ σωτηρίου . . . ἀπολεῖται.* Der 20. Vers liegt dem 2. Citat an unserer Stelle zu Grunde: „omnis vir manducans carnem sacrificii, et inmunditia eius super ipsum: peribit anima illa de populo meo“. Dagegen ist es zweifelhaft, ob man das erste Citat, wie Hartel meint, aus v. 21 ableiten darf. Die Aehnlichkeit („omnis inmundus non tanget sacrificii sancti“) ist doch nur eine entfernte; aber ich habe allerdings keine näher stehende Stelle auffinden können. Lev. 7, 20 wird von Cyprian, Testim. III, 94 und de laps. 15 — an beiden Stellen in Verbindung mit Stellen

„scriptura divina“ eingeführte Citat Princip. III, 2 ist dem Barnabasbrief und nicht der Didache entnommen.

aus I Cor. 10. 11 — genauer citirt: „Anima autem quaecunque manducaverit ex carne sacrificii salutaris quod est domini et inmunditia eius (ipsius) super ipsum est: peribit anima illa de populo suo". Tertullian bietet die Stelle nicht.

4) I Sam. 2, 25 (c. X).

LXX: *ἐὰν ἁμαρτάνων ἁμάρτῃ ἀνὴρ εἰς ἄνδρα, καὶ προσεύξονται ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς κύριον· καὶ ἐὰν τῷ κυρίῳ ἁμάρτῃ, τίς προσεύξεται ὑπὲρ αὐτοῦ;* de aleat.: „si delinquendo peccaverit vir adversus virum, orabitur pro eo ad dominum: si autem in deum peccaverit, quis orabit pro eo"? Zweimal Test. III, 28 u. ad Fortun. 4, bei Cyprian, an der ersten Stelle in der Reihenfolge Mtth. 12, 32; Mr. 3. 28 sq.; I Sam. 2, 25. Auch in unserer Schrift geht Mtth. 12. 32 dem Citat voran. Auf eine Abhängigkeit darf man aber nicht schliessen, weil es für den Gedanken, dass Sünden gegen Gott unvergebbar sind, andere so schlagende Stellen in der Bibel überhaupt nicht giebt. Der Text bei Cyprian ist dem unsrigen sehr verwandt; doch biet C. beide Male „peccet", ferner „orabunt" für „orabitur", „dominum" für „ad dominum" und „homo" (nach dem zweiten „peccet"). Tertullian hat die Stelle nicht.

5) Jes. 52, 11 (c. VIII).

LXX: *ἀπόστητε, ἀπόστητε, ἐξέλθατε ἐκεῖθεν καὶ ἀκαθάρτου μὴ ἅψησθε, ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐτῆς, ἀφορίσθητε οἱ φέροντες τὰ σκεύη κυρίου.* de aleat.: „discedite, discedite, exite e medio eius qui fertis vasa domini et inmundum ne tetigeritis", also Auslassungen und eine Umstellung. Cyprian bietet Testim. III, 34: „exite de medio eorum, qui portatis vasa domini"; vorhergeht, wie in de aleat., Apoc. 18, 4. Abgesehen von der fraglichen Herkunft des 3. Buches der Testimonien ist die Stelle Jes. 52, 11 bei Cyprian kürzer, während das 18. Cap. der Apokalypse von v. 4—9 citirt ist (de aleat. bringt nur den 4. Vers). Also kann der Verfasser unserer Schrift nicht aus Cyprian geschöpft haben. In de laps. 10 hat Cyprian noch einmal beide Stellen citirt, aber in umgekehrter Reihenfolge: „discedite, discedite, exite inde et inmundum nolite tangere: exite de medio eius, separamini qui fertis vasa domini". Dieses Citat folgt dem Grundtext genauer, als das Citat in unserer Schrift. — Tertullian

bietet (adv. Marc. III, 22: „divertite, divertite, excedite illinc et inmundum ne attingeritis, excedite de medio eius, separamini qui dominica vasa portatis", und (adv. Marc. V, 18): „exite de medio eorum . . inmundum ne attingeritis, separamini qui fertis vasa domini". Wie man sieht, entfernt sich die erste Form des Citats Tertullian's viel stärker von dem Text, wie ihn Cyprian und unsere Schrift bieten, als die zweite.

6) Jerem. 25, 6 (c. VIII).

LXX: *μὴ πορεύεσθε ὀπίσω θεῶν ἀλλοτρίων τοῦ δουλεύειν αὐτοῖς καὶ τοῦ προσκυνεῖν αὐτοῖς, ὅπως μὴ παροργίζητέ με ἐν τοῖς ἔργοις τῶν χειρῶν ὑμῶν τοῦ κακῶσαι ὑμᾶς.* de aleat.: „nolite sacrificare diis alienis, ne incitetis me in operibus manuum vestrarum ad disperdendos vos". Der Anfang ist also frei behandelt: der Verf. brauchte das Wort „sacrificare" um des Contexts willen und schaltete es einfach ein. Cyprian schreibt ad Fortun. 3: „nolite ambulare post deos alienos ut serviatis eis, et ne adoraveritis eos, et ne incitetis me in operibus manuum vestrarum ad disperdendos vos", und genau ebenso ad Demetr. 6. Die bisher besprochenen Stellen beweisen, dass der Verf. unserer Schrift dieselbe Recension der lateinischen Bibelübersetzung (in Ansehung ATlicher Schriften) benutzt hat, wie Cyprian.

7) Sirach 32, 1 (c. II).

Ἡγούμενόν σε κατέστησαν, μὴ ἐταίρου· γίνου ἐν αὐτοῖς εἷς ἐξ αὐτῶν, φρόντισον αὐτῶν καὶ οὕτω κάθισον. de aleat.: „rectorem te petierunt, noli extolli, esto illis quasi unus ex ipsis: curam illorum habe et sic conside". Die Stelle findet sich bei Cyprian und Tertullian nicht. Die Uebersetzung ist nahezu wörtlich. Beachtenswerth ist die Wiedergabe des „*ἡγούμενος*" durch „rector".

8) Apoc. Joh. 18, 4 (c. VIII).

Ἐξέλθατε, ὁ λαός μου, ἐξ αὐτῆς, ἵνα μὴ συγκοινωνήσητε ταῖς ἁμαρτίαις αὐτῆς. de aleat.: „exite de ea populus meus, ne particeps sis delictorum eius", Cypr. Testim. III, 34): „exi de ea populus meus, ne particeps sis delictorum eius et ne perstringaris plagis eius", und ebenso de laps. 10. Wir haben hier die-

selbe Uebersetzung. Tertullian (de coron. 13) spielt auf unsere Stelle nur an. Der Stockholmer Gigas libr. (ed. Belsheim 1879) bietet: „exite de illa populus meus, ut non communicetis peccatis eius".

9) Herm., Sim. IX, 31, 5 sq. (c. II).

Der griechische Text des Hermas ist hier nur durch ein Citat bei Antioch., Hom. 122 bekannt; den lateinischen (L^1) hat von Gebhardt also recensirt: „vae erit pastoribus. quod si ipsi pastores dissipati [1]) reperti fuerint, quid respondebunt [2]) [pro] [3]) pecoribus his [4])? numquid dicunt [5]) a pecore [6]) se esse vexatos? non credetur [7]) illis, incredibilis enim [8]) res est, pastorem pati posse [9]) a pecore; et [10]) magis punietur propter mendacium suum". Trotz der zahlreichen kleinen Abweichungen haben wir hier doch dieselbe Uebersetzung (L^1) anzuerkennen, wie ich Herm. Prolegg. L sq. dargethan habe. Der griechische Text lautet: *οὐαὶ τοῖς ποιμέσιν ἔσται. ἐὰν δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ ποιμένες εὑρεθῶσιν διαπεπτωκότες, τί ἐροῦσιν τῷ δεσπότῃ* [11]) *τοῦ ποιμνίου; ὅτι ἀπὸ τῶν προβάτων* [12]) *διέπεσαν; οὐ πιστευθήσονται. ἄπιστον γὰρ πρᾶγμά ἐστιν, ποιμένα ὑπὸ προβάτων παθεῖν τι* [13]). *μᾶλλον δὲ κολασθήσονται διὰ τὸ ψεῦδος αὐτῶν.*

Diesem Texte steht die Recension der lateinischen Uebersetzung, welche vom Verf. unserer Schrift benutzt ist, mindestens so nahe wie der Archetypus sämmtlicher uns erhaltener

---

1) De aleat.: „neglegentes".

2) De aleat. add. „domino".

3) Dieses „pro" hat von Gebhardt aus der Schrift de aleat. in den Text aufgenommen.

4) De aleat. pecoris, om. „his".

5) De aleat.: „quid dicent"?

6) De aleat.: „pecoribus".

7) De aleat.: „creditur".

8) De aleat. om. „enim".

9) De aleat.: „aliquid posse pati".

10) De aleat.: om. „et".

11) Dieses *δεσπότῃ* hat keine der Handschriften von L^1 bewahrt; dagegen findet es sich in unserer Schrift.

12) Diesen Plur. bietet unsere Schrift, die Handschriften von L^1 bieten ihn nicht.

13) Das *τι* bietet unsere Schrift, die Handschr. von L^1 lassen es aus.

Handschriften. Auch das ist ein Beweis für das hohe Alter unserer Schrift.

Ich lasse nun jene sechs Stellen folgen, deren Herkunft theils nicht ganz sicher, theils völlig ungewiss ist.

10) Das in c. IV mit „et alio loco" eingeführte Citat.

Zwischen dem Citat I Cor. 5, 11 und dem oben besprochenen Citat aus den Apostellehren heisst es c. IV unserer Schrift: „et alio loco: quicumque frater more alienigenarum vivit et admittit res similes factis eorum, desine in convivium eius esse: quod nisi feceris, et tu particeps eius eris". Die Stelle kann, wie oben bereits bemerkt, von dem Verf. nicht als eine paulinische — was sie auch nicht ist — gemeint sein; denn am Schluss des Capitels beruft er sich auf die „multi testes", die er angeführt habe, während er doch — abgesehen von unserer Stelle — nur den Paulus und die Doctr. apostol. citirt hat. Ich glaube nicht zu irren, wenn ich die fraglichen Worte auf den Hirten des Hermas zurückführe[1]): *ἀλλὰ καὶ ὃς ἂν τὰ ὁμοιώματα ποιῇ τοῖς ἔθνεσιν . . . . . ἐν τοῖς τοιούτοις ἔργοις ἐὰν ἐμμένῃ τις . . . . . μὴ συνζῆθι αὐτῷ· εἰ δὲ μή, καὶ σὺ μέτοχος εἶ τῆς ἁμαρτίας αὐτοῦ.* L[1] bietet hier: „qui simulacrum facit . . . quodsi in his factis perseveret . . . noli convivere cum illa; sin autem, et tu particeps eris peccatis eius". So überaus wahrscheinlich es ist, dass unser Citat aus dem Hirten geflossen ist, so ist doch die grosse Verschiedenheit von L[1] ein nicht zu erklärendes Räthsel. L[2] (die palatinische Uebersetzung) steht auch nicht näher: „qui similia hominibus huius saeculi, quos et ethnicos vocamus, facit . . . si quis in eiusmodi actibus permanebit . . . abstinebis a conversatione eius; sin autem, et ipse in consortium delictorum eius venies". Waren die Mandata des Hermas in mehreren Uebersetzungen vorhanden? Wir wissen es nicht.

11) Das räthselhafte Citat in c. II.

Nach Anführung der Stelle aus den Simil. des Hirten und einer Stelle aus Sirach (s. oben) fährt der Verf. c. II also fort: „et iterum (scil. dicit scriptura divina): ‚aestimate sacerdotem esse et cultorem et omnes esse apud eum delicias, granaria plena, de

1) S. Prolegg. p. Ll.

quo quidquid desideraverit populus meus saturetur". Aus dem „et iterum" lässt sich nicht folgern, dass der Verf. fortfährt aus Sirach zu citiren: denn in c. VIII verbindet er durch „et iterum" Exod. 22, 20 mit Jerem. 25, 6 und Apoc. 18, 4 mit Jes. 52, 11. Aber welche heilige Schrift hatte er im Auge? Die Herausgeber wissen es nicht, und auch ich habe die Stelle nicht auffinden können. Jedenfalls ist eine späte jüdische Schrift gemeint; verwandte Verse habe ich bei Sirach gefunden, aber keinen, der die Quelle unseres Citats sein könnte. Vielleicht ist ein Anderer, der sucht, glücklicher.

12 u. 13) Die beiden nicht identificirten Citate in c. IX.

In c. IX heisst es: „et idcirco dominus ad hoc indignari se dicit: ‚nolite', inquit, ‚extendere manus vestras iniuste, ne exacerbetis me, et non sinam vos diu permanere super terram', et iterum: ‚abstinete manus vestras ab iniusto, et ne feceritis quicquam mali'". Diese Stellen werden wahrscheinlich irgendwo im A. T. stehen; aber ich habe — wie bereits die früheren Herausgeber — vergebens nach ihnen, z. B. im Deuteronomium, gesucht. Verwandte Stellen sind zahlreich.

14 und 15) Die beiden apokryphen Citate in c. III.

In c. III heisst es: „monet dominus et dicit: ‚nolite contristare spiritum sanctum qui in vobis est', et: ‚nolite exstinguere lumen, quod in vobis effulsit'". Die älteren Herausgeber und Hartel verweisen, das erste Citat betreffend, auf Ephes. 4, 30 (*μὴ λυπεῖτε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τοῦ θεοῦ, ἐν ᾧ ἐσφραγίσθητε εἰς ἡμέραν ἀπολυτρώσεως*)[1]. Allein gegen diese Beziehung sprechen sehr gewichtige Gründe; denn 1) sind die beiden Citate durch das blosse „et" so nahe verbunden, dass sie höchst wahrscheinlich einer Quelle angehören, dann aber kann diese Quelle weder der Epheserbrief noch Paulus sein; 2) weicht der Text doch sehr beträchtlich von dem des Epheserbriefs ab[2]; 3) citirt

1) Die Editionen vor Hartel geben sogar im Texte: „apostolus monet". Aber die vier Hartel'schen Codd. bieten übereinstimmend: „monet dominus".

2) Cyprian citirt diesen Testim. III, 7 und de bono pat. 16 ganz genau: „nolite contristare spiritum sanctum dei, in quo signati estis in diem

der Verfasser paulinische Stellen niemals mit der Formel: „monet dominus et dicit“. Somit stammen unsere Verse aus einer anderen Quelle. Man ist geneigt, an apokryphe Herrnworte zu zu denken. In der That spricht dafür Vieles. Bei dem „nolite exstinguere lumen, quod in vobis effulsit“ wird Jeder sich an Mtth. 5, 15. 16 erinnern, und auch für die Redensart „spiritum contristare“ lässt sich aus Herrnworten ein Beleg beibringen. Hieronymus berichtet (ad Ezech. XVIII, 7 Opp. V p. 207): „in evangelio, quod iuxta Hebraeos Nazaraei legere consueverunt, inter maxima ponitur crimina, qui fratris sui spiritum contristaverit“. Dass andererseits Jesus von einem *εἰπεῖν κατὰ τοῦ πνεύματος ἁγίου* (*βλασφημία τοῦ πνεύματος*) gesprochen, ist durch die kanonischen Evangelien bezeugt (s. Mtth. 12, 31. 32), und auch der Gedanke: „spiritus, qui in vobis est“, ist Jesus kein fremder. Somit ist die Annahme naheliegend, dass wir hier wirklich apokryphe Herrnworte vor uns haben [1]). Was uns hindert, dieselbe für völlig ausgemacht zu halten, ist das Fehlen des „in evangelio“ in der Citationsformel, welches der Verf. sonst in der Regel braucht [2]). Aber vielleicht wollte er eben damit andeuten, dass die Worte sich in den kanonischen Evangelien nicht finden. Diese Auskunft ist naheliegend. Aus jüdischen, resp. dem A. T. verwandten Schriften die beiden Worte abzuleiten, hat grosse Schwierigkeiten; denn die Voraussetzung, dass die, an welche die Worte gerichtet sind, sämmtlich den heiligen Geist haben, und dass in ihnen ein Licht aufgestrahlt ist, welches nun dauernd weiter strahlen soll, passt auf keine jüdische Schrift; sie ist vielmehr christlich. Also bleibt die höchste Wahrscheinlichkeit bestehen, dass wir hier zwei, uns sonst unbekannte, werthvolle Herrnworte zu erkennen haben, die der Verf. indirect

---

redemptionis“. Ebenso Tertullian, de resurr. 45: „nolite contristare spiritum dei sanctum, in quo signati estis in redemptionis die“.

1) Sie wird verstärkt durch die schönen Untersuchungen, die jüngst Resch in der Ztschr. f. kirchl. Wissensch. u. kirchl. Leben (1888 H. 3) über apokryphe (mündlich überlieferte oder aus einer uns unbekannten Evangelienschrift stammende) Herrnworte im Epheserbrief veröffentlicht hat. Unsere Stelle hat er nicht gekannt, aber andere im Brief nachgewiesen.

2) Doch ist in c. II auch Mt. 5, 13 durch das einfache „cum dicat“ eingeführt. Allein der Fall liegt hier insofern anders, als auch „dominus“ fehlt, welches Wort sich an unserer Stelle findet.

als nicht den litteris scriptis entstammend kenntlich gemacht hat, die er aber doch als massgebende Instanz anführt. Wir haben somit hier wiederum einen Beweis für das hohe Alter unseres Tractats [1]).

Wir kommen nun zu den Evangeliencitaten.

16) Mtth. 5, 13 (c. II).

„Sal terrae" dicimur, ut ex nobis omnis fraternitas caelesti sapientia saliatur. nam cum dicat: „sal autem si infatuatum fuerit, nihilo valebit, nisi ut proiciatur foras et conculcetur ab hominibus". Cyprian hat die Stelle einmal citirt; s. Testim. III, 87: „si autem sal infatuatum fuerit . . . in nihilum valet, nisi ut proiciatur foras et conculcetur ab hominibus"; hier haben wir denselben Text wie in de aleat. (vgl. de unit. 1). Der Bischof Lucius a Castra Galbae (Sentent. episcop. 7 in Opp. Cypr. p. 440) hat ebenfalls den nämlichen Text vor sich gehabt: „quodsi autem sal fatuus fuerit . . . ad nihilum valebit, nisi ut proiciatur foras et conculcetur ab hominibus". Pseudocyprian (de XII abusivis saec. c. 1) bietet aber „evanuerit" für „infatuatum fuerit"; ebenso der von Belsheim edirte Cod. aureus. Andere Zeugen mögen bei Seite bleiben. Das „infatuatum fuerit" ist jedenfalls die älteste Form dieses Verses in der lateinischen Bibel, die wir kennen, da Tertullian die Stelle nicht citirt.

17) Mtth. 7, 23 (c. X).

„Dominus iterum in evangelio negat peccatores et exprobrat dicens: ‚recedite a me omnes qui operamini iniustitiam: nescio vos'". (Im Grundtexte sind die Sätze umgestellt: *οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς· ἀποχωρεῖτε ἀπ' ἐμοῦ οἱ ἐργαζόμενοι τὴν ἀνομίαν*). Auch diese Stelle fehlt bei Tertullian. Cyprian giebt an den zwei Stellen, wo er sie citirt (Testim. III, 26; de unit. 15): „numquam vos cognovi (non vos novi), recedite a me, qui operamini iniquitatem (operarii iniquitatis)". Pseudocypr., ad Novatianum 8 hat: „discedite a me omnes qui operati estis iniquitatem, non novi vos", und Pseudocypr. de rebaptism. 7: „numquam cognovi vos, discedite a me, qui operamini iniquitatem". Man beachte, dass die wörtlich genauere, aber ungelenkere Bezeichnung „iniustitiam" sich nur in unserer Schrift findet,

1) Über die Möglichkeit, das erste Citat aus Hermas abzuleiten, s. den Excurs.

und dass die Umstellung der Sätze sowohl als auch die Einschiebung des „omnes“ in der sehr alten Schrift „ad Novatianum“ wiederkehrt. Der Cod. aureus bietet: „numquam novi vos, discedite a me qui operamini iniquitatem“.

18) Mtth. 12, 30 (c. XI).

„Artem domini imitare quae non perdet sed potius acquiret“. Hier handelt es sich höchstens um eine Anspielung. Cyprian hat die Verba „colligere“ und „spargere“ (Testim. III, 86; de unit. 6); der Cod. aur. „congregare“ und „spargere“; also sind unsere Worte schwerlich auf Mtth. 12, 30 zu beziehen.

19) Mtth. 12, 32 (c. X).

„In evangelio dominus dicit, ‚si qui‘, inquit, ‚dixerit blasphemiam in filium hominis, dimittetur ei: qui autem peccaverit in spiritum sanctum, non dimittetur illi, nec hic nec in futuro saeculo‘“. Wenn man den Grundtext vergleicht, so sieht man, dass der Verf. sich die Freiheit genommen hat, aus dem 31. Vers das Wort *βλασφημία* in den 32. (hier heisst es einfach: *ὃς ἂν εἴπῃ λόγον κατὰ τ. υἱοῦ τ. ἀνθρ.*) zu setzen, sodann hat er „peccaverit in spiritum sanctum“ für *εἴπῃ κατὰ πνεύμ. τ. ἁγ.* geschrieben. Doch findet sich *ἁμάρτημα* in diesem Zusammenhang bei Mrc. 3, 28. Cyprian citirt (Testim. III, 28) genau: „si quis dixerit verbum adversus filium hominis, remittetur illi qui autem dixerit adversus spiritum sanctum, non remittetur illi neque in isto saeculo neque in futuro“. Dasselbe bieten ohne bemerkenswerthe Abweichungen der Cod. Corb. f^2 (ed. Belsheim p. 2) und der Cod. aureus, sowie andere Italahandschriften. Tertullian hat die Stelle nicht. Die freie Behandlung des Citats in unserer Schrift ist immerhin bemerkenswerth.

20—22) Mtth. 16, 18. 19; Joh. 20, 23; 21, 15 sq. (c. I u. III).

Es ist zweckmässig, diese drei Stellen zu verbinden. In den Text unserer Schrift sind die Worte verwoben (c. 1): „. . . apostolatus, super quem Christus fundavit ecclesiam . . . . accepta simul potestate solvendi ac ligandi et cum ratione peccata dimittendi“. Dann heisst es c. III init.: „In evangelio dominus ad Petrum dixit: ‚Petre‘, inquit, ‚amas me‘? et Petrus respondit: ‚etiam domine, tu scis quoniam amo te‘. et dixit: ‚pasce oves meas‘. et

sollicite mandans tertio confirmavit dicendo: ‚pasce oves meas'". Unser Verfasser hat also die beiden evangelischen Stellen, welche dem Petrus eine besondere und hohe Stellung zuweisen, angeführt und dabei auch Joh. 20, 23 gestreift. Die älteste Erwähnung der Stelle Mtth. 16, 18f. findet sich bei Tertullian, nämlich de praescr. 22; Scorp. 10; adv. Marc. IV, 11; adv. Prax. 21 und de pudicit. 21. An der ersten heisst es: „Latuit aliquid Petrum aedificandae ecclesiae petram dictum, claves regni caelorum consecutum et solvendi et alligandi in caelis et in terris potestatem". Die zweite sagt ausdrücklich, dass die „Schlüssel" durch Petrus der Kirche hinterlassen seien („memento claves caeli hic dominum Petro et per eum ecclesiae reliquisse"). Die dritte und vierte enthalten blosse Anspielungen; dagegen ist die fünfte von hohem Interesse. In der Schrift de pudic. greift Tertullian bekanntlich den römischen Bischof an und bestreitet ihm das Recht, als „apostolicus", wie er ihn höhnend nennt, nicht nur die doctrina apostolorum (die räumt er ein), sondern auch ihre potestas (Sündenvergebung) zu verwalten, die vielmehr dem h. Geist (den Propheten) gebühre. Zugestanden ist dabei von beiden Seiten: „ecclesia habet potestatem delicta donandi". Tertullian fährt nun fort: „De tua nunc sententia quaero, unde hoc ius ecclesiae usurpes. Si quia dixerit Petro dominus: ‚Super hanc petram aedificabo ecclesiam meam', ‚Tibi dedi claves regni caelestis', vel, ‚Quaecunque alligaveris vel solveris in terra, erunt alligata vel soluta in caelis', idcirco praesumis et ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem, id est ad omnem ecclesiam Petri propinquam? Qualis es, evertens atque commutans manifestam domini intentionem personaliter hoc Petro conferentem? ‚Super te', inquit, ‚aedificabo ecclesiam meam', et, ‚Dabo tibi claves, non ecclesiae', et, ‚Quaecunque solveris vel alligaveris', non quae solverint vel alligaverint. ..... Adeo nihil ad delicta fidelium capitalia potestas solvendi et alligandi Petro emancipata .... Quid nunc et ad ecclesiam, et quidem tuam, psychice? Secundum enim Petri personam spiritalibus potestas ista conveniet aut apostolo aut prophetae. Nam et ipsa ecclesia proprie et principaliter ipse est spiritus ... Atque ita exinde etiam numerus omnis qui in hanc fidem conspiraverint ecclesia ab auctore et consecratore censetur. Et ideo ecclesia quidem delicta donabit, sed ecclesia spiritus per spiritalem ho-

minem, non ecclesia numerus episcoporum". Wir sehen hier in eine wichtige Controverse hinein: der römische Bischof Calixt — der „pontifex maximus", der „episcopus episcoporum", der „benedictus papa", der „pastor bonus", der „apostolicus", der in Wahrheit doch nur ein „psychicus" ist — hatte sein Recht, Todsünden zu vergeben, aus Mtth. 16, 18f. abgeleitet. Bemerkenswerth ist dabei, dass er dieses Recht zugleich jeder Kirche „Petri propinqua", d. h. den mit ihm verbündeten Bischöfen zugesprochen zu haben scheint, und dass er sich auch auf Joh. 21, 15f. berufen haben muss; denn die Sticheleien Tertullian's auf den „pastor bonus" müssen so verstanden werden. Man darf daher wohl annehmen, dass es Tertullian bekannt gewesen ist, der römische Bischof habe sich auf Mtth. 16, 18f. und Joh. 21, 15f. berufen, und zwar so, dass er aus diesen Stellen nicht nur sein eigenes Recht, sondern auch das aller Bischöfe, welche eine „dem Petrus verwandte Kirche" weiden, abgeleitet hat. Die exclusive Anwendung der beiden Stellen auf den Inhaber des Stuhles Petri lag noch nicht vor, wohl aber eine solche, die diesen und den numerus der befreundeten Bischöfe einschloss, wobei natürlich doch dem Nachfolger Petri ein gewisser Vorrang vorbehalten blieb (wie Tertullian's Hohnworte beweisen). Diese Auffassung der Stellen, gegen die Tertullian streitet, ist also in Rom mindestens so alt wie die Zeit Calixt's: sie hat sich lange erhalten und Cyprian hat sie acceptirt. In dem Schreiben des römischen Klerus an Cyprian aus der Zeit der Sedisvacanz nach dem Tode des Fabian wird Joh. 21, 15 ebenfalls angeführt und in der Anwendung nicht auf die Person des Nachfolgers Petri beschränkt (ep. 8, 1): „et cum incumbat nobis qui videmur praepositi esse et vice pastore custodire gregem, si neglegentes inveniamur, dicetur nobis .... Denique et ipse dominus implens quae erant scripta in lege et prophetis docet dicens: (Folgt Joh. 10, 11. 12, sodann): sed et Simoni sic dicit: ‚diligis me'? respondit ‚diligo'. ait ei: ‚pasce oves meas'. hoc verbum factum ex actu ipso quo cessit cognoscimur, et ceteri discipuli similiter fecerunt". Cyprian, besonders nachdem er von Rom aus instruirt worden ist, hat häufig Mtth. 16, 18. 19 und Joh. 21, 15f. combinirt[1]). So

1) Der Hartel'sche Index reicht hier nicht aus.

heisst es z. B. de hab. virg. 10: „Petrus etiam, cui oves suas dominus pascendas tuendasque conmendat, super quem posuit et fundavit [1]) ecclesiam“. Er hat dabei stets an alle Bischöfe gedacht, die durch diese dem Petrus gegebene Verheissung und diesen Auftrag Macht und Recht erhalten hätten, so jedoch, dass der Nachfolger Petri der Repräsentant der einheitlichen Macht des Episkopats ist. Zweimal hat er die Stelle Mtth. 16, 18f. vollständig angeführt [2]), nämlich de unit. 4 und ep. 31, 1. Dort heisst es: „Loquitur dominus ad Petrum: (Folgt die ganze Stelle). super unum aedificat ecclesiam et quamvis apostolis omnibus post resurrectionem suam parem potestatem tribuat et dicat: (Folgt Joh. 20, 21f., wie in unserer Schrift c. 1) [3]), tamen ut unitatem manifestaret, unitatis eiusdem originem ab uno incipientem sua auctoritate disposuit. hoc erunt utique et ceteri apostoli quod fuit Petrus, pari consortio praediti et honoris et potestatis, sed exordium ab unitate proficiscitur, ut ecclesia Christi una monstretur. In ep. 33, 1 heisst es: „Dominus noster, cuius praecepta metuere et servare debemus, episcopi honorem et ecclesiae suae rationem disponens in evangelio loquitur et dicit Petro (Folgt Mtth. 16, 18f.). inde per temporum et successionum vices episcoporum ordinatio et ecclesiae ratio decurrit, ut ecclesia super episcopos constituatur et omnis actus ecclesiae per eosdem praepositos gubernetur“. Noch einmal aber tritt uns deutlich das Gewicht, welches man in Rom auf Mtth. 16, 18f. legte, in dem Schreiben des Firmilian an Cyprian (ep. 75, 16. 17) entgegen [4]). „Qualis vero error sit et quanta caecitas eius (scil. Stephani), qui remissionem peccatorum dicit apud synagogas haereticorum dari posse nec permanet in fundamento unius ecclesiae, quae semel a Christo super petram solidata est, hinc intellegi potest, quod soli Petro Christus dixerit (folgt Mtth. 16, 19 u. Joh. 20, 22f.). potestas ergo peccatorum remittendorum apostolis data est et ecclesiis quas illi a Christo missi constituerunt et episcopis qui eis

1) Man beachte hier das „fundavit“; so hat sich Cyprian sehr oft ausgedrückt u. so lautet auch das Citat in unserer Schrift. Wo er wörtlich citirt, sagt er „aedificare“.

2) Von kürzeren Anführungen sehe ich ab.

3) Auch ep. 73, 7 sind Mtth. 16, 18f. u. Joh. 20, 23 combinirt.

4) Die betreffenden Abschnitte werden auch von O. Ritschl, de epist. Cyprian. 1885 p. 44sq. für firmilianisch gehalten.

ordinatione vicaria sucesserunt .... Atque ego hac in parte iuste indignor ad hanc tam apertam et manifestam Stephani stultitiam, quod qui sic de episcopatus sui loco gloriatur et se successionem Petri tenere contendit, super quem fundamenta ecclesiae collocata sunt, multas alias petras aedificat ... Stephanus, qui per successionem cathedram Petri habere se praedicat, nullo adversus haereticos zelo excitatur". Auch aus Cyprian's 71. Brief (c. 3) lernt man das Pochen des römischen Bischofs auf Mtth. 16 kennen; Cyprian schreibt gegen ihn: „nam nec Petrus quem primum dominus elegit et super quem aedificavit ecclesiam suam, cum secum Paulus de circumcisione postmodum disceptaret, vindicavit sibi aliquid insolenter aut adroganter adsumpsit, ut diceret se primatum tenere et obtemperari a novellis et posteris sibi potius oportere". Den Apostel Paulus hat Cyprian überhaupt in dem Streit dem Petrus entgegengehalten. Wir werden auf diese Stellen bei der Frage nach dem Verfasser unserer Schrift zurückkommen.

Der Text der drei Citate in unserer Schrift giebt zu besonderen Beobachtungen keinen Anlass. Man beachte nur, dass es „amare" Joh. 21, 15f. heisst. In dem römischen Schreiben Cypr. ep. 8 steht „diligere", der cod. aureus wechselt zwischen beiden Worten. ebenso Cod. f[2] und andere lateinische Codd.

Wir gehen zu den „Apostoli" über.

23) I Joh. 3, 8 (c. X).

Dieser Vers wird von Tertullian de pudic. 19, dem Grundtext entsprechend, also citirt: „qui facit delictum ex diabolo est ... in hoc manifestatus est filius dei, ut solvat opera diaboli" (*ὁ ποιῶν τὴν ἁμαρτίαν ἐκ τοῦ διαβόλου ἐστίν ... εἰς τοῦτο ἐφανερώθη ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ἵνα λύσῃ τὰ ἔργα τοῦ διαβόλου*). Cyprian hat ihn nicht citirt. Unser Autor aber schreibt: „et Johannes apostolus dicit: ‚omnis qui peccat, non est de deo, sed de diabolo est: et scitis quoniam ideo venturus est filius dei, ut perdat filios diaboli'". Diese Recension des Spruchs habe ich sonst nirgends gefunden; sie ist höchst interessant, noch mehr um des „venturus est", als um der Vertauschung (opera—filios) willen. Der Verfasser erwartet also noch, dass der Sohn Gottes (bei seiner zweiten Ankunft) die Werke (Söhne) des Teufels ver-

nichten werde. Was Johannes als Perfectum verkündet hat, erlaubt sich der Verfasser ins Futurum umzusetzen. Welch' eine Freiheit hat er sich hier genommen! wir werden sehen, dass sie nicht die einzige ist, die er sich gegenüber den „apostoli" erlaubt hat[1]).

24) Rom. 12, 2 (c. IX).

Cyprian citirt diesen Vers (ep. 76, 3 u. ad Fortun. 8) identisch und dem Grundtext entsprechend: „nec configuremini saeculo huic, sed transformemini in renovatione sensus ad probandum quae sit voluntas dei bona et placens et perfecta". Dagegen schreibt unser Verfasser: „apostolus beatissimus Paulus similiter dicit: ‚videte fratres, ne obfiguremini huic saeculo et pompis et deliciis et voluptatibus eius; sed continete vos ab omni iniustitia saeculi'". Diese Fassung, die m. W. sonst nirgends vorkommt, ist das eigenste Werk unseres Verfassers. Wohl klingen andere NTliche Sprüche an, aber man kann keinen bestimmten bezeichnen, der ihm vorgeschwebt hat. Citirte er etwa aus dem Gedächtniss, und war dasselbe in Bezug auf die „apostoli" nicht so treu, wie in Bezug auf die „scripturae divinae"?

25) I Cor. 3, 16 sq. (c. X).

Unser Verf. schreibt: „apostolus procurator et vicarius Christi ecclesiasticam curam agens ponit et dicit: ‚vos estis templum dei, et in vobis Christus habitat: si quis templum dei violaverit, perdit illum deus'". Hier ist wiederum eine Abweichung zu verzeichnen. Der Grundtext hat: *τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ οἰκεῖ ἐν ὑμῖν*, und das bieten auch alle lateinischen Zeugen (s. z. B. Cypr. ep. 62, 2), mit Ausnahme einer Stelle bei Tertullian (de pudic. 16): „Non scitis, vos templum dei esse et in vobis dominum habitare?" Aber an zwei anderen Stellen (de cultu II, 1; adv. Marc. V, 6) bietet Tert. „spiritum sanctum". Bei unserem Verf.

1) Oder brauchte er eine Umarbeitung des Johannesbriefes? In der unserer Schrift in mancher Hinsicht verwandten Abhandlung „de montibus Sina et Sion" c. 13 liest man: „Christo nos instruente et monente in epistula Johannis discipuli sui ad populum: ‚ita me in vobis videte, quomodo quis vestrum se videt in aquam aut in speculum'". Woher stammt das?

sowohl als bei Tertullian ist das „Christus“ („dominus“) wahrscheinlich ein Gedächtnissfehler, da ja die Phrase: „in vobis Christus habitat“, auch eine paulinische ist. Für „violare“ und „perdere“ braucht Tert. in der Regel das eine Wort „vitiare“; doch heisst es de pud. 19: „violatio templi dei“ und ad uxor. II. 3: „templum dei violat“. Näher kommt das Citat bei Pseudocypr., de duplici martyrio 29 unserer Fassung: „si quis autem templum dei violaverit, disperdet illum deus“. Der griechische Text hat *φθείρει, φθερεῖ*.

26) I Cor. 4, 1f. (c. III fin.).

„Paulus . . . episcopos procuratores evangelicae doctrinae ponit . . . hic quoque inter dispensatores et procuratores quaeritur, ut quis fidelis et iustus inveniatur“ (der letzte Satz wird in c. IV wiederholt). Die „procuratores“ sind ebenso ein Zusatz unseres Verfassers (nach Gal. 4, 2), wie das „et iustus“. Ich habe diese Fassung sonst nirgends gefunden.

27) I Cor. 5, 11 (c. IV).

„Et iterum: ‚si qui frater fornicarius dicitur aut idolorum cultor aut avarus aut raptor sive iniustus, cum huiusmodi quidem nec cibum capere‘“ (*ἐάν τις ἀδελφὸς ὀνομαζόμενος ἢ πόρνος ἢ πλεονέκτης ἢ εἰδωλολάτρης ἢ λοίδορος ἢ μέθυσος ἢ ἅρπαξ, τῷ τοιούτῳ μηδὲ συνεσθίειν*). Tertullian braucht an den nicht wenigen Stellen, wo er diesen Vers streift, stets „cibum sumere“. Das ausführlichste Citat steht de pud. 18: „si quis frater nominatur in vobis fornicator aut idololatres aut fraudator et cetera, cum talibus ne cibum quidem sumere“. Man beachte, dass auch Tertullian den Götzendiener auf den Hurer unmittelbar folgen lässt: überhaupt schwankt auch sonst die Reihenfolge (s. Tischendorf z. d. St.): aber so frei hat sie sonst Niemand citirt. Erstlich lässt unser Verf. *λοίδορος ἢ μέθυσος* ganz weg, sodann fügt er „iniustus“ selbständig bei. Auch hier hat man anzunehmen, dass der Verfasser von seinem Gedächtniss im Stich gelassen worden ist. Die Worte „calumniator sive ebrius“ hätten ihm sehr willkommen sein müssen. Zu beachten ist auch der Ausdruck: „cum huiusmodi“; Tertullian bietet das plattere „cum talibus“.

28) I Cor. 5, 13 (c. IV).

„Et apostolus iterum dixit: ‚eximite malos e medio vestro'" (ἐξάρατε τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν). Tertullian (adv. Hermog. 11 u. de pudic. 13 bietet: „auferte malum ex vobis ipsis". Auch hier hat sich unser Verf. eine Freiheit erlaubt, indem er den Pl. „malos" geschrieben hat.

29) Gal. 4, 1f. (c. III).

„Apostolus . . . Paulus . . . episcopos procuratores evangelicae doctrinae ponit et dicit: ‚quamdiu heres infans, sub procuratores et actores est: at cum creverit, tunc hereditatem suam expetit'. nos etiam sumus dispensatores et procuratores etc.". Tertullian, der Gal. 4, 1. 2 nur streift, hat „parvulus" statt „infans", wie auch die Italacodd. (s. die schöne Zusammenstellung bei Corssen, ep. ad Galat. (1885) p. 44). Die Mehrzahl der Italacodd. bietet ferner „sub tutoribus et actoribus": aber Victorinus bietet: „sub curatoribus est et actoribus", Ambrosius „sub curatoribus et actoribus est", der Claromont. „sub curatore est et actores". Das Wort „procuratores" bietet kein Zeuge. Die zweite Hälfte des Citats aber ist eine freie Erfindung des Verfassers, entstanden aus einer Reminiscenz an Lc. 15, 12, wo der verlorene Sohn spricht: δός μοι τὸ ἐπιβάλλον μέρος τῆς οὐσίας. Waltet hier Absicht ob? wollte der Verf. die, welche sich als Erwachsene der bischöflichen Procuratur entziehen, indirect tadeln? Jedenfalls ist die Willkür höchst auffallend. Man kann aber auch nicht einwenden, dass das Citat nur bis „actores est" reicht. Denn deutlich zeigt das „nos etiam sumus etc.", dass nun erst der Verf. seine Rede wieder aufnimmt.

30) Das Convolut von Citaten aus den Timotheusbriefen (c. IV).

Ein Convolut von sieben Stellen aus den Timotheusbriefen lautet, mit Beisetzung des griechischen Textes also: „apostolus idem Paulus commemorat, quando ad Timotheum docendum et corroborandum in fidei firmitate (scribat) . . . providus et sollicitus dicens: ‚o Timothee fili commendatum serva'[1] (I Tim. 6, 20:

1) Tertull. de praescr. 25: „O Timothee, depositum custodi"; aber in dem im Original identischen Satz II Tim. 1, 14 sagt Tertullian: „depositum serva".

ὦ Τιμόθεε τὴν παραθήκην φύλαξον), noli spernere donum quod in te est per inpositionem manus seniorum (I Tim. 4, 14: *μὴ ἀμέλει τοῦ ἐν σοὶ χαρίσματος, ὃ ἐδόθη σοι διὰ προφητείας μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου*), accingere fortiter et viriliter age (II Tim. 2, 1: *ἐνδυναμοῦ*? I Tim. 1, 18: *στρατεύῃ τὴν καλὴν στρατείαν*? I Cor. 16, 13: *ἀνδρίζεσθε. κραταιοῦσθε*?), ministerium tuum cum integritate persupple (II Tim. 4, 5: *τὴν διακονίαν σου πληροφόρησον*), esto ceteris in bonis exemplum (I Tim. 4, 12: *τύπος γίνου τῶν πιστῶν ἐν λόγῳ, ἐν ἀναστροφῇ. ἐν ἀγάπῃ κτλ.*), nemo tibi contradicat (Tit. 1, 9: *δυνατὸς . . . τοὺς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν*?), nemo iuventutem tuam contemnat[1]) (I Tim. 4, 12: *μηδείς σου τῆς νεότητος καταφρονείτω*), peccantem coram multis argue, ut et ceteri metum habeant[2]) (I Tim. 5, 20: *τοὺς ἁμαρτάνοντας ἐνώπιον πάντων ἔλεγχε. ἵνα καὶ οἱ λοιποὶ φόβον ἔχωσιν*), et ne communicaveris peccatis alienis"[3]) (I Tim. 5, 22: *μηδὲ κοινώνει ἁμαρτίαις ἀλλοτρίαις*). Diese Zusammenstellung ist schwerlich ad hoc gemacht; sie zeigt, wie man die Pastoralbriefe „in ordinatione ecclesiasticae disciplinae" (Murator. Fragm.) ausnutzte, vgl. die ähnlich freie Behandlung derselben in der sog. apostol. Kirchenordnung (Texte u. Unters. II, 5). Auch sonst hat sich der Verfasser manche Freiheit erlaubt; bemerkenswerth ist, dass er „*διὰ προφητείας*" in I Tim. 4, 14 weggelassen hat. Das passte wohl nicht mehr in seine Zeit[4]).

31) Die Stelle aus den Doctrinis apostolorum (c. IV).

Über sie resp. ihre freie Behandlung ist oben S. 63 f. gehandelt worden.

Ergebnisse dieser Untersuchung sind: 1) Der Verfasser brauchte eine Bibel, deren Text der Bibel des Cyprian sehr ver-

1) Cypr., ep. 3, 3: „iuventutem tuam nemo despiciat".

2) Cypr., Testim. III, 77: „peccantem coram omnibus argue, ut ceteri timorem habeant". Aber die Codd. LM lesen „peccantes", dieselben Codd. „ut et" und WLMB bieten „metum". S. dazu das reiche Material, welches Ziegler, Italafragm. (1876) S. 128 hier bietet. „Multis" statt „omnibus" hat sonst kein Zeuge.

3) S. Tertull. de pud. 18: „neque communices delictis alienis". de bapt. 18: „ne participes aliena delicta" und Ziegler, a. a. O. S. 129.

4) Auch Hippolyt, de antichristo 1 ist I Tim. 6, 20 f. und II Tim. 2, 1 f. verbunden.

wandt gewesen ist, in manchen Stücken auch mit der Tertullian's übereinstimmte und nirgendwo die Spuren einer späteren Zeit aufweist, 2) die alttestamentlichen Schriften und die Evangelien citirt er wesentlich treu; Abweichungen, resp. Freiheiten, sind hier weder häufig noch auffallend, 3) neben den kanonischen Evangelien beruft er sich höchst wahrscheinlich auf zwei Herrnworte, die in kirchlich nicht recipirten Evangelienschriften standen oder mündlich überliefert waren, 4) in der Berufung auf Mtth. 16, 18f. und Joh. 21, 15 sq. bekundet sich der Verfasser als Römer oder als Carthaginienser (der dann aber nach Cyprian's Zeit geschrieben hat), 5) von der treuen Benutzung der „divinae scripturae" und des schriftlichen Evangeliums sticht höchst frappant die Willkür ab, mit der der Verfasser die „apostoli" (einschliesslich der doctrinae apost.) citirt hat: kaum eine einzige Stelle hat er intact gelassen, die Mehrzahl durch einschneidende Veränderungen umgestaltet. Mag man hier mehr auf Rechnung der Schwäche des Gedächtnisses oder auf Rechnung bewusster Willkür setzen — in beiden Fällen ergiebt sich, dass der Verfasser zu den apostolischen Schriften eine andere Stellung eingenommen hat, als zu den Schriften, in denen der „dominus" spricht. Der „Apostolus" ist ihm entweder minder vertraut oder in seinem Wortlaut minder heilig gewesen. Vielleicht ist sowohl dieses wie jenes anzunehmen.

Fasst man diese Ergebnisse mit den in der ersten Hälfte des Paragraphen gewonnenen zusammen, so stützen sie sich gegenseitig und geben eine feste Unterlage zur Bestimmung der Abfassungszeit der Schrift.

VI. Die Abfassungszeit der Schrift (ohne Berücksichtigung des 1. Capitels).

Die handschriftliche Ueberlieferung unserer Schrift führt uns nicht höher hinauf als bis zu einem Uncialcodex (± 700) der Opp. Cypriani, welcher unseren Tractat als ein Werk des Cyprian zwischen der Schrift „adv. Judaeos" und der alten, vielleicht dem Cyprian selbst zugehörigen Abhandlung „de laude martyrii" enthält [1]). Von Cyprian aber kann unser Tractat nicht

1) Der Cod. D (s. oben S. 5) bringt ihn sogar zwischen zwei unzweifelhaft echten Tractaten Cyprian's.

herrühren, wie der Stil und die Schriftcitate beweisen. Dem carthaginiensischen Bischof sind in der Ueberlieferung sehr junge und sehr alte Schriften beigelegt worden. So steht unter seinen Werken die Schrift „de pascha computus“ (Hartel p. 248 sq.), die nach c. 22 im 5. Jahr des Kaisers Gordian = 242/3 p. Chr. n. verfasst, also älter ist als irgend eine Schrift Cyprian's. Es fragt sich, ob unser Tractat dieser alten Schrift oder den jungen beizugesellen ist.

Unsere bisherigen Nachweisungen werden auch dem Vorsichtigsten das hohe Alter der Schrift de aleatoribus empfohlen haben. Ich fasse sie im Folgenden zusammen und werde daran weitere Beobachtungen knüpfen, welche sie zu verstärken geeignet sind.

I) Die Art, wie unser Verfasser das Hazardspiel beurtheilt und bestraft zu sehen wünscht, zeigt, dass er in sehr früher Zeit, d. h. spätestens im 3. Jahrhundert, geschrieben hat. Er leitet das Spiel einfach aus dem Götzendienst ab und will es als ein „delictum in deum“ behandelt sehen. Der Teufel hat dieses Spiel erfunden und steht hinter demselben; daher ist es „des Teufels Strick“, „venabulum diaboli et vulnus insanabile“ (c. 5). Man kann das nicht etwa als eine rhetorische Phrase eines eifernden Predigers beurtheilen, wie eine solche in jedem Jahrhundert der Kirche gebraucht worden sein kann. Dass es dem Verfasser ein heiliger Ernst mit seiner Betrachtung des Spiels ist, zeigt die historische Ausführung in c. 7, zeigt der Hinweis auf die Praxis des sacrificare vor dem Spiel und die ausdrückliche Behauptung, dass auch der des Götzendienstes beim Spiel schuldig ist, der nicht opfert (c. 7. 8). Man kann sich nicht stärker ausdrücken als unser Verfasser: wer die Würfel anrührt, opfert dem Teufel, ist kein Christ mehr, sondern ein Heide (ethnicus), gehört auf die Seite der Welt und nicht mehr auf die Seite Christi (c. 8); ja der Prediger steht nicht an, den Spieler unter das Gericht über die Sünde wider den heiligen Geist zu stellen und ihn zu den Söhnen des Teufels zu rechnen, welche der wiederkehrende Christus vernichten wird (c. 11). Keine casuistische Unterscheidung der Spieler, und wiederum keine Casuistik in der Strafausmessung! Der scharfe Gegensatz, von dem der Verfasser überhaupt durchdrungen ist (saeculum — Christus, diabolus — Christus, ethnicus — Christi-

anus), beherrscht auch die Behandlung der Spielfrage: der Spieler muss excommunicirt werden. Damit vergleiche man die Bestimmungen über die Spieler, die wir oben S. 37 ff. zusammengestellt haben, vor allem die älteste von Elvira (+ 300). Die Beziehung auf den Götzendienst fehlt ganz, und demgemäss ist auch die Behandlung eine viel mildere [1]).

Aber wir besitzen noch Mittel, um die Abfassungszeit unserer Schrift in Hinblick auf ihre Stellung in der Zuchtfrage genauer zu bestimmen, als durch das Urtheil, sie zeige den Geist des höchsten kirchlichen Alterthums und müsse älter sein als das Concil von Elvira. 1) In c. 10 proclamirt der Verf.: „Delicti in deum nulla fit excusatio nec indulgentia ulla et nemini venia datur". Das sagt Tertullian, namentlich in den montanistischen Schriften, ebenfalls; das sagt Cyprian auch noch. Aber derselbe Cyprian hat im Bunde mit den römischen Bischöfen nach dem Vorgang des Calixt doch das Meiste dafür gethan, um die Härte dieses Grundsatzes zu mildern. Die traurigen Folgen der decianischen Verfolgung haben die abendländischen Bischöfe genöthigt, ein casuistisches Verfahren auch bei den delictis in deum eintreten zu lassen, nachdem dasselbe in Rom in Bezug auf die Fleischessünden schon seit c. 218 proclamirt worden war (durch die Gesetzgebung des Calixt, s. Hippol., Philos. IX, 12 und Tertull., de pudic. 1 sq.). Dieses Verfahren hat vielen Widerspruch gefunden. Es gab unzweifelhaft noch in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts im Abendland Gemeinden, die es nicht acceptirten, ohne doch zu Novatian überzutreten. Erst in Folge der diocletianischen Verfolgung wurde es allgemein eingebürgert. Ist unsere Schrift demnach aus einem obscuren Winkel des Abendlandes, so braucht sie nicht früher abgefasst zu sein, als im Anfang des 4. Jahrhunderts; ist sie aber aus Carthago oder Rom, so darf man mit ihrer Abfassung nicht über die Mitte des 3. Jahrhun-

1) Das Gefühl der Verantwortlichkeit und die Pflicht der Strenge kommt in unserer Schrift fast in jedem Capitel zum Ausdruck; man vgl. c. 1: „ne dum delinquentibus adsidue ignoscimus, ipsi cum eis pariter torqueamur", sodann cc. 2—4, die nur der Einschärfung der Strenge gewidmet sind. Es gilt, jeden Sünder „ab sacrificio Christi arcere" (c. 4 fin.). c. 8: „christianus quicumque es et aleae tabula ludes, licet non sacrifices, lege huius facinoris particeps es". „Purifica manum tuam a sacrificiis diaboli" (c. 11) — das sind die Grundtöne der Schrift.

derts hinabgehen; ja es ist sogar — wenn ein römischer Bischof sie geschrieben haben sollte — unwahrscheinlich, dass es ein Nachfolger des Calixt gewesen ist; denn die runde Behauptung: „Delicti in deum nulla fit excusatio nec indulgentia ulla et nemini venia datur“ (vgl. auch das „vulnus insanabile“) und die Beurtheilung des Würfelspiels als puren Götzendienstes ist im Munde eines Nachfolgers Calixt's nahezu undenkbar. Entwickelungen, wie Calixt sie in der Zuchtfrage begonnen, lassen sich nicht wieder zurücknehmen: man kann sie beschleunigen, man kann sie aber nicht widerrufen. Die christliche Gemeinde in Rom zur Zeit des Calixt mit ihren inneren Verwickelungen und sittlichen Missständen kennen wir einigermassen. Eine Schrift, wie die unsrige, für sie geschrieben, muthet uns fast schon wie ein Anachronismus an. 2) Aber es giebt noch eine andere Beobachtung, die hier auf hohes Alterthum hinweist. Der Verfasser kennt „delicta in deum“, also unterscheidet er zwischen Sünden wider den Bruder und wider Gott. Das ist eine Unterscheidung, die auch Tertullian geläufig ist. Aber der Verfasser kennt augenscheinlich den term. techn. „crimen mortale“ noch nicht, den doch schon Tertullian benutzt und auf eine ganz bestimmte, ausdrücklich angegebene Zahl von Sünden bezieht. In c. 11 nennt er das Spiel ein „crimen inmortale“. Nur TQ haben uns diesen seltenen Ausdruck erhalten, DM haben ihn in das geläufige „crimen mortale“ verwandelt. Aber es ist nicht nur der Ausdruck, der ihm fehlt; es ist auch die Sache. In c. 5 will der Verfasser die schweren, vom Teufel stammenden Sünden aufzählen, unter welche auch das Spiel gehöre. Was thut er? zählt er etwa jene sieben (oder acht) Todsünden auf, die schon Tertullian kennt, und die uns im frühen und späten Mittelalter begegnen [1])? Keineswegs, sondern er bringt einen ausführlichen Lasterkatalog, in welchem die Sünden, die nachmals als die grösseren und die als die geringeren bezeichnet worden sind, bunt durch-

1) S. Göbl, Geschichte der Katechese im Abendlande (1880) S. 197 ff. Tertullian adv. Marc. IV, 9 zählt sieben Todsünden: idololatria, blasphemia, homicidium, adulterium, stuprum, falsum testimonium, fraus. Pirmin (bei Caspari S. 191) zählt homicidium, adulterium, fornicatio, furtum, falsum testimonium, periurium, ebrietas. Andere Zählungen s. bei Göbl. Der genannte Pirmin zählt acht „principalia vitia“ (S. 161): cupiditas, gula, fornicatio, ira, tristitia, accedia, vana gloria, superbia.

einander stehen — sie sind von unserem Verfasser gleichwerthig als „primordia temptationum diaboli“ bezeichnet.

Die Stelle ist einer näheren Betrachtung wohl werth. C. 5 heisst es: „multae enim sunt temptationes eius (diaboli) quarum primordia sunt: idololatria, moechiae, furta, rapinae, avaritia, fraus, ebrietas, inpatientia, adulteria, homicidia, zelus, perfidia, falsa testimonia, eloquium falsum, invidia, extollentia, maledictum, error, et si qua sunt similia quae his congruunt, ex quibus est aleae tabula“.

Diese scheinbar bunte, gleichwerthige Aufzählung sehr verschiedener Sünden als schwerer Sünden wider Gott (im Unterschied von den Beleidigungen des Bruders) gehört dem höchsten christlichen Alterthum an. Solche Kataloge finden wir Mrc. 7, 21; Rom. 1, 29 f.; Gal. 5, 20 f.; Didache 5; Barn. 20 und bei Hermas, später m. W. nicht mehr; denn sie werden dann verdrängt durch die Unterscheidung der schweren Sünden (Todsünden) und der leichten [1]). Also dürfen wir in diesem Katalog ein Zeichen hohen Alterthums erblicken. Es ist aber ferner von Interesse, ihn mit den eben angeführten Katalogen zu vergleichen. Dabei ergiebt sich sofort, dass unser Verfasser von den Lasterkatalogen bei Paulus ganz unabhängig ist, obgleich das „si qua sunt similia“ an Gal. 5, 21 anklingt; denn von den 15 in dem Galaterbrief aufgeführten Lastern sind nur fünf mit den in unserer Schrift genannten identisch, und noch geringer ist die Uebereinstimmung mit Rom. 1, 29 f. Also Paulus hat hier unseren Verfasser nicht bestimmt. Anders verhält es sich mit der Didache (ob auch mit Marcus, steht dahin).

De aleat.	**Didache** (übersetzt).	**Marcus.**
idololatria	homicidia	colloquia mala
moechiae	moechiae	adulteria

1) Es ist m. W. zuerst Taylor gewesen in seiner lehrreichen Schrift über die Didache (Cambridge 1886), dann Rendel Harris in seiner grossen Facsimile-Ausgabe p. 82sq., die den Lasterkatalog der Didache näher untersucht, auf die Zahl 22 der Laster verwiesen und diesen Katalog mit den 22 alphabetisch geordneten Sünden, die am Versöhnungstag von den Juden gebeichtet wurden, in Zusammenhang gebracht haben. Harris rechnet auch Rom. 1, 29f. zweiundzwanzig Sünden heraus. Ich muss hier diese interessanten, aber etwas künstlichen Observationen bei Seite lassen.

De aleat.	**Didache** (übersetzt).	**Marcus.**
furta	cupiditates	furta
rapinae	adulteria	homicidia
avaritia	furta	moechiae
fraus	idololatriae	avaritiae
ebrietas	magiae	malitiae
inpatientia	pharmaciae	fraus
adulteria	rapinae	ebrietas
homicidia	falsa testimonia	oculus malus
zelus	perfidiae	blasphemia
perfidia	duplicitas cordis	extollentia
falsa testimonia	fraus	stultitia (error)
eloquium falsum	extollentia	
invidia (od. iniuria)	iniuria	
extollentia	audacitas	
maledictum	avaritia	
error	maledictum	
	zelus	
	procacitas	
	superbia	
	gloriatio.	

Von den 18 Lastern in de aleat. sind 14 mit den in der Didache genannten identisch. Es fehlen die vier Synonyma *ὑπερηφανία*, *θρασύτης*, *ὕψος* und *ἀλαζονεία*, ferner *μαγεῖαι*, *φαρμακίαι*, *ἐπιθυμίαι* und *διπλοκαρδία*; dagegen sind ebrietas, inpatientia, eloquium falsum und error hinzugesetzt[1]). Diese vier haben entschieden eine Beziehung auf das Spiel, und umgekehrt erklärt sich wenigstens die Weglassung der vier Begriffe: *ὑπερηφανία κτλ.* sehr wohl; denn Spieler sind nicht stolz, sondern werfen sich selbst weg. Jedenfalls sind die beiden Kataloge nicht unabhängig. Nun wissen wir aber, dass unser Verfasser „doctrinae apostolorum" als massgebende Instanz wenige Zeilen vor seinem Lasterkatalog citirt hat (c. 4 gegen Ende). Also ist es doppelt wahrscheinlich, dass der Verfasser sich von Reminiscenzen an die Didache leiten liess.

Diese alterthümliche Art der Betrachtung der Sünden, die

1) Abhängigkeit von Marcus ist schwerlich anzunehmen; nur „ebrietas" und „error" sind dort zu belegen.

noch nichts von juristischer Casuistik zeigt und den Unterschied von Sünden und Todsünden nicht bietet, fällt stark in das Gewicht. Es wird nicht zu kühn sein, zu behaupten, dass unsere Schrift in der ganzen Weise ihrer Behandlung der Spielsünde uns die Zeit Tertullian's[1]) näher legt, als die Zeit Cyprian's, vorausgesetzt, dass sie aus einer grossen, im Mittelpunkte stehenden Kirche und nicht aus einer kleinen Provincialgemeinde stammt, was freilich bei dem Zustande der abendländischen Kirche im 3. Jahrhundert a priori höchst unwahrscheinlich ist. — Dazu kommen nun noch einzelne Züge, die, jeder einzelne für sich, freilich nicht sehr in das Gewicht fallen, aber auf Grund des bisher Beobachteten wohl eine Erwähnung verdienen. In c. 2 fällt der Satz auf: „. . . aut dum falsam communicationem damus, id quod cum honore de dei dignatione percipimus (percepimus), indignante domino ex propria actione amittamus". Der Verfasser spricht hier von Bischöfen, und er scheint vorauszusetzen, dass der Bischof seines Amts durch Untreue und Sünde verlustig gehen kann. Das war auch Cyprian's Meinung, aber nicht die Meinung der römischen Bischöfe seit Calixt (s. Hippol., Philos. IX, 12: *ὁ Κάλλιστος ἐδογμάτισεν, ὅπως εἰ ἐπίσκοπος ἁμάρτοι τι, εἰ καὶ πρὸς θάνατον, μὴ δεῖν κατατίθεσθαι.* Von Stephanus wissen wir, dass er denselben Grundsatz gehegt hat). Ferner lesen wir in demselben Capitel nach Anführung eines Citats aus dem A.T., welches vom Priester handelt: „constat, nos id est episcopos pastores ovium esse spiritalium hoc est hominum fidelium". Man wundert sich sowohl darüber, dass der Verfasser die ausdrückliche Erklärung, die Stelle beziehe sich auf die Bischöfe, für angezeigt hält, als darüber, dass er „oves spiritales" durch „homines fideles" zu erläutern für nöthig befindet. Beides weist doch auf eine sehr frühe Zeit[2]). In c. 2 werden

1) Es ist oben als auf eine Parallele auf die Schrift Tertullian's de spectaculis hingewiesen worden. In der That ist die Übereinstimmung nicht gering, und selbst die Schlussgedanken, hier das zum Gewinn der Armen und der Kirche „Spielen", dort das herrliche „Schauspiel" des jüngsten Gerichts und der Verdammniss, auf welches die Christen vertröstet werden, klingen zusammen. Sehr viel Verwandtes bietet auch Tertullian's Schrift de idololatria. Über die Frage der kirchlichen Behandlung eines „histrio" s. Cypr. ep. 2.

2) Cyprian hat m. W. niemals den Ausdruck „oves" zu erklären für nöthig befunden.

die episcopi bene agentes et salubriter admonentes des Martyriums für würdig erklärt[1]. In c. 4 wird die christliche Gemeinde als eine Gemeinde von Heiligen bezeichnet („ne malignum orationibus sanctorum intercedat")[2]. In c. 5 werden sacrificium dominicum, signum crucis, divina sacramenta so zusammengestellt, wie wir es nur bei Tertullian (adv. Marc. III, 22) lesen, und zugleich erscheint die Activität der Laien dabei als eine so hohe[3], dass ältere Gelehrte diese Stelle auf Priester deuten zu müssen meinten. Ferner darf man auch darauf hinweisen, dass der Verfasser wiederholt die Gläubigen sämmtlich als solche bezeichnet, welche ursprünglich in den Stricken des Teufels lagen und nun in Gefahr stehen, wieder in dieselben zu gerathen („ne quis frater incautus denuo laqueis diaboli capiatur", c. 5 u. öfters). Allerdings ist es stereotype kirchliche Vorstellung, dass jeder Ungetaufte ein Teufelskind ist, das erst durch die Taufe aus den Banden des Schwarzen befreit wird. Aber hier sind die Stricke des Teufels die Stricke des wirklichen Götzendienstes. Von diesen sind die Gläubigen befreit; ihre Hände sind bereits entsühnt ab iniuriis humanis; sie opfern dem Teufel nicht mehr. Man gewinnt den Eindruck, dass die Gläubigen inmitten der Heidenwelt stehen und aus ihr, wie ein Brand aus dem Feuer, gerettet sind, dass sie selbst — mindestens ihrer grossen Anzahl nach — geborene Heiden, nicht geborene Christen gewesen sind[4]. Endlich liegt ein höchst alterthümlicher Gebrauch des Wortes „christianus" in dem Satz: „esto patiens et christianus" (c. 11) vor.

1) Der Satz ist um der Worte willen: sine tribulatione corporis, schwer verständlich; allein man wird dieselben schon aus äusseren Gründen nicht zu martyria ziehen dürfen. „Martyria" und „tormenta" stehen sich gegenüber. „Martyria sine tribulatione corporis" sind nichts. Wollte man aber martyria als Märtyrerehren verstehen und den Verfasser sagen lassen, er erkläre die guten Bischöfe unblutiger Märtyrerehren für würdig, so zeige man eine ähnlich lautende Stelle aus irgend einer Zeit. Die Beziehung auf admonere ist zwar dem Sinne nach auch nicht leicht, aber nicht unerträglich.

2) Dieses ‚sanctorum' bietet nur D, die übrigen Codd. haben es in „iustorum" verwandelt, und so bieten auch alle Ausgaben ausser der Hartel'schen.

3) Von ihnen wird gesagt: „divina sacramenta consummare".

4) Argumente gegen den Ursprung unserer Schrift in vorcyprianischer Zeit haben die älteren Gelehrten kaum beigebracht. Die beiden, die mir

II) Die Sprache unserer Schrift und ihr Wortschatz stimmen mit dem gewonnenen Ergebniss überein. Es ist oben gezeigt

erinnerlich sind, lauten, der Verfasser habe die „Apostellehre" benutzt, diese sei aber nachcyprianisch, und er habe den Stil des Cyprian nachgeahmt. Beide wird heutzutage Niemand mehr vertreten wollen. Ich selbst verweise auf Folgendes: 1) auf den Satz in c. 6: „quales sunt, fideles, ut quos nemo persequitur se ipsos invidia persequantur", 2) auf die Sorge des Verfassers, dass die Christen ihr irdisches Gut nicht verlieren, 3) auf seine Vorstellung vom Bischof resp. vom Priester. Allein was die erste Stelle betrifft, so ist schon im Commentar bemerkt, dass der Satz nicht einmal das sicherstellt, dass der Verfasser in einer Zeit geschrieben hat, in der die Verfolgungen ganz ruhten. So wie er sich ausdrückt, kann man seine Worte auch dahin verstehen, dass den Spieler Niemand verfolgt, er sich vielmehr selbst verfolgt. Allein wahrscheinlich ist es allerdings, dass der Verf. in einer Friedenszeit geschrieben hat (vgl. das unmittelbar vorhergehende „hinc patrimonium sine ulla fori calumnia amittunt"). Aber dies vorausgesetzt, liegt es viel näher, an eine zeitweilige Friedenszeit zu denken, als an eine dauernde (nachkonstantinische Zeit); denn wäre der Zustand der Christen ein gesicherter, so wäre die Hervorhebung „sine ulla fori calumnia", „quos nemo persequitur" überflüssig. Ein Argument, dass wir uns mit unserer Schrift im 4. Jahrhundert befinden, kann man den Worten keinesfalls entnehmen. Was ferner die ausgesprochene Sorge des Verfassers für das Vermögen der Gläubigen betrifft, so lässt sich doch nicht absehen, warum ein Bischof um d. J. 200 oder 250 dieselbe nicht gehegt haben sollte. Überall und schon früher, namentlich aber in Rom, haben sich die Bischöfe und die Gemeinden auf die Ökonomie verstanden; die Kirchen hätten sich nicht in der Welt behaupten können, wenn nicht bei allem Trachten nach dem Jenseits und der lebendigsten Hoffnung auf die Zukunft die Fähigkeit, sich der irdischen Interessen anzunehmen, vorhanden gewesen wäre. Vollends aber in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts, ja schon am Ende des 2. hat eine solche Sorge, wie unser Verfasser sie bekundet, nichts Befremdliches, zumal da er im 11. Capitel an das Privatvermögen der Christen zum Wohle der Kirche und der Armen sehr hohe Anforderungen stellt und den Geist Tertullian's und Cyprian's verräth. Wiederum aber sind Gedanken wie die, dass durch Almosen Sünden erlassen werden, und dass es gelte, sich um Gott verdient zu machen (c. 11), nicht specifisch cyprianische, sondern sie finden sich schon in den ältesten Schriften Tertullian's, ja im II. Clemensbrief und im Hirten und gehen auf die nachkanonische Litteratur der Juden, resp. auf Sprüche Christi zurück. Was endlich den Priester- und Bischofsbegriff des Verfassers betrifft, so wird im letzten Abschnitt noch von ihm zu reden sein. Hier sei nur soviel bemerkt, dass wir die Bezeichnung „sacerdos" resp. „summus sacerdos" für den Bischof schon in den ältesten Schriften Tertullian's finden, dass bereits z. Z. des Calixt der Priester- und Bischofsbegriff in Rom aufs Höchste ausgebildet gewesen

worden, dass der Vulgärdialect, in dem unsere Abhandlung geschrieben ist, auch in römischen Schreiben, die sicher aus dem Jahre 250 stammen, ja in einem officiellen Brief des römischen Klerus, benutzt ist. Ferner ist darauf hingewiesen, dass, wenn unsere Abhandlung aus Rom stammen sollte, eine spätere Abfassung derselben nicht wahrscheinlich ist, da es nicht glaublich ist, dass ein römischer Bischof nach Novatian und Cornelius sich der lingua rustica bedient haben sollte. Weiter ist in Bezug auf den Wortvorrath und die Begriffe festgestellt worden, dass sie sich durchweg aus dem Vocabular Tertullian's und Cyprian's erklären lassen, während doch eine schriftstellerische Abhängigkeit nicht erwiesen werden kann. Endlich ist constatirt, dass nirgendwo in den Gedanken oder Worten unserer Schrift die Spuren einer späteren, nachcyprianischen Zeit vorliegen, so dass man sicher behaupten darf, dass hier mindestens keine Argumente gegen die Datirung unserer Schrift auf die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts zu gewinnen sind, während Vieles auf die allerälteste Zeit der lateinischen Kirche weist [1]).

III) Die stärksten Beweise für das hohe Alter unseres Tractats sind schliesslich seinem Verhältniss zu den h. Schriften zu entnehmen. Ich fasse sie also zusammen: 1) unser Tractat bietet die Unterscheidung von Altem und Neuem Testament nicht, sondern kennt scripturae divinae, das Evangelium und die apostoli, 2) zu den scripturae divinae rechnet er ohne jedes Schwanken auch die Offenbarung Johannis und den Hirten des Hermas [2]), 3) unter den „scripturae divinae" ist mindestens eine Schrift (s. das Citat im 2. Cap.), die uns ganz unbekannt ist, 4) neben dem Evangelium, welches aus Matth. und Johannes, also höchst wahrscheinlich aus den vier kanonischen Evangelien besteht, beruft sich der Verfasser auf zwei, sei es mündlich überlieferte, sei es an uns unbekannter Stelle schriftlich fixirte Herrnworte, 5) neben den Briefen des Paulus und Johannes (ep. I)

---

ist, und dass auch die schrankenlose Anwendung ATlicher, auf Priester bezüglicher Stellen auf christliche Priester um den Anfang des 3. Jahrhunderts nicht weiter befremden kann. Also sind der Schrift keine Argumente zu entnehmen, welche gegen den Ansatz ± 200 sprechen.

1) Die von Tertullian und Cyprian geschaffenen termini technici fehlen sämmtlich.

2) Wie Tertullian in seiner ersten Periode den Hermas und Henoch.

citirt der Verfasser als gleichwerthig die „Apostellehren“ und zeigt sich auch sonst von ihnen abhängig, 6) während er aus den heiligen Schriften und aus den Evangelien ziemlich wörtlich citirt, d. h. sich keine grösseren Freiheiten gestattet, als auch in späterer Zeit üblich, sind die Citate aus den „apostoli“ höchst frei und willkürlich behandelt und beweisen, dass der Verfasser den Wortlaut der apostolischen Schriften entweder nicht ebenso respectirte, wie den der heiligen Schriften, oder dass er mit demselben nicht in dem gleichen Masse vertraut gewesen ist.

Diese Beobachtungen verpflichten uns, soweit unsere Kenntniss der alten lateinischen Christenheit reicht, zu dem Schlusse, dass unsere Schrift nicht um 250, sondern spätestens im ersten Viertel des 3. Jahrhunderts geschrieben ist, da schon Tertullian's spätere Schriften, von Cyprian zu schweigen, betreffs des NTlichen Kanons ein jüngeres Gepräge tragen, da die Stellung unseres Verfassers zur Apostellehre nur an der des Clemens Alexandrinus ihre Parallele hat, und da auch seine Stellung zum Hirten nach der Zeit + 230 nicht verständlich ist.

Unter der Voraussetzung, dass die Schrift de aleatoribus aus Rom oder Carthago stammt, ist sie von einem Zeitgenossen Tertullian's geschrieben, wohl nicht früher als c. 190 — um des ausgebildeten Priesterbegriffs willen —, aber auch nicht später als ± 230, und innerhalb dieses Zeitraums sind die früheren Jahre noch zu bevorzugen; denn es giebt kein einziges Argument, welches die Zeit 210—230 empfiehlt, dagegen scheint die Strenge des Verfassers in der Zuchtfrage und seine Stellung zu den h. Schriften die Zeit vor Calixt zu fordern.

VII. Der Ort der Abfassung und der Verfasser der Schrift.

Die Behauptung Pamelius' und Bellarmin's, der Verfasser unserer Schrift sei ein römischer Bischof gewesen, ist nur von Dupin bestritten worden; die späteren Literarhistoriker haben sie einfach gebucht und sich nicht weiter um die Frage bekümmert. Aber auch Dupin hat nur einen unzureichenden Versuch gemacht, Bellarmin zu widerlegen. Seine Bemerkung, dass im Alterthum alle Bischöfe „vicarii Jesu Christi“ genannt worden seien, ist billig und vage und geht zudem an dem

wichtigsten Argument für die Autorschaft eines römischen Bischofs vorüber.

Durch die oben gegebene Bestimmung des Alters unserer Schrift ist die Frage nach ihrem Verfasser zu einer literarhistorischen Frage ersten Ranges geworden. Lässt sich wirklich erweisen, dass sie von einem römischen Bischof herrührt, so haben wir in ihr ein einzigartiges Denkmal zu erkennen, die älteste Schrift eines römischen Bischofs, die wir besitzen, die erste lateinische Urkunde aus der römischen Gemeinde, das früheste Zeugniss für die Verwerthung von Mtth. 16, 18 f. in Rom! Mit um so grösserer Sorgfalt und Umsicht werden wir untersuchen müssen.

Fest steht und ist von Niemandem bezweifelt worden, dass die Schrift von einem Bischof herrührt; darüber lassen die vier ersten Capitel keinen Zweifel. Dieselben Capitel legen aber auch die Frage nahe, ob nicht mehrere Bischöfe als Autoren zu denken seien, so dass unsere Schrift die Ansprache einer bischöflichen Synode an die Gläubigen wäre. Zwar fehlt im Eingang jede dies andeutende Bemerkung, während sich doch die Synodalschreiben und -Ansprachen, die sich in der Briefsammlung Cyprian's finden, deutlich als solche selbst bezeichnen. Allein der Eingang könnte, wie z. B. Hartel vermuthet hat, weggefallen sein. In der That spricht Manches für die Annahme, dass wir es hier mit einer Collectiverklärung zu thun haben. „Wir Bischöfe werden das Salz der Erde genannt", „uns Bischöfen ist die priesterliche Würde verliehen", „wir Bischöfe sind die Hirten der geistlichen Schafe", „da wir Bischöfe den h. Geist durch Handauflegung empfangen haben, so lasst uns unseren Beiwohner nicht betrüben", „der Apostel Paulus ermahnt uns Bischöfe und nennt uns Procuratoren und Ökonomen der evangelischen Lehre" u. s. w. Allein — von dem 1. Capitel sehen wir absichtlich noch ab — nicht nur hört mit der Einleitung diese Redeweise auf[1]), sondern es spricht auch von c. 5 an der Verfasser häufig im Singular: „quid illud est, quaeso vos, fideles" (c. 5), „aleatricem manum dico" (l. c.), „aleae tabula, dico" (dreimal in c. 6), und nichts mehr deutet darauf hin,

1) Nur einmal findet sich noch der Plural, hier aber deutlich als ein schriftstellerischer, nämlich c. 7: „unde hoc crimen, auctorum testimonio conprobamus".

dass wir eine Collectiverklärung vor uns haben, vielmehr spricht ein besorgter Seelenhirte zu den Gläubigen. Somit ist die Annahme, dass unsere Schrift das Manifest einer Synode sei, ausgeschlossen, wie man auch das erste Capitel deuten mag. Hat man aber einen Bischof als Verfasser zu statuiren, dann bleibt nur die bereits oben S. 45 f. vorgeschlagene Auskunft übrig, dass der Verfasser in der Einleitung als Bischof im Namen der Bischöfe redet, um ihnen das Gewissen zu schärfen und zugleich die Gläubigen darüber zu belehren, dass die Bischöfe, welche den Bindeschlüssel streng handhaben, dies im Auftrage Gottes thun und pflichtvergessen wären, wollten sie laxer sein.

Hieraus geht aber bereits hervor, dass hier nicht ein obscurer Bischof zu uns redet, sondern ein solcher, der sich für berechtigt hält, im Namen sämmtlicher Bischöfe zu sprechen. Man lese die vier ersten Capitel im Zusammenhang durch, und man wird hier die Stimme eines Mannes hören, der mit dem höchsten Standesbewusstsein als Bischof[1]) zugleich das Bewusstsein der Berechtigung, ja der Pflicht verbindet, im Namen der Bischöfe und zugleich an die Adresse derselben zu reden[2]). Das letztere ist so deutlich, dass es unmöglich verkannt werden kann. Der Plural in c. 2—4 ist also kein bloss schriftstellerischer Plural; der Schreibende spricht vielmehr zu den Gläubigen im Namen seines Standes, und er spricht zugleich zu seinen Collegen. Er richtet sich mithin nicht nur an seine Gemeinde, sondern er hat nichts Geringeres als die Christenheit im Auge, wenigstens erscheint

1) Auf die Bischöfe bezieht er Mtth. 5, 13 (weil sie die Nachfolger der Apostel sind und an diese jenes Wort Jesu gerichtet war); der Bischof hat die „dignitas sacerdotalis"; er ist der „sacerdos", auf den sich alttestamentliche Stellen, die vom Priesterthum handeln, beziehen; er ist der „rector", der verantwortliche „pastor ovium spiritalium"; er hat den heiligen Geist durch Handauflegung als wirklichen Besitz empfangen; in ihm wohnt derselbe jetzt und desshalb strahlt in dem Bischof ein besonderes Licht; auf ihn bezieht sich I Cor. 4, 1 sowohl als sogar Gal. 4, 1 f.: er ist sowohl Ökonom als Vormund. Alles das kann übrigens nicht befremden, auch wenn unsere Schrift ± 200 abgefasst sein sollte; denn damals war der katholische Priesterbegriff wesentlich fertig; s. meine Dogmengesch. 2. Aufl. Bd. I, S. 383 f., wo ich in Anerkennung des Thatbestandes fast zu zurückhaltend gewesen bin.

2) Mahnend und warnend, wenn er sich auch selbst immer einschliesst.

die Adresse durch keine andere Linie begrenzt. So haben wir ihn unzweifelhaft unter den grossen Bischöfen des Abendlands zu suchen. Ein kleiner Bischof aus Unteritalien, Afrika oder Spanien — immer noch abgesehen vom 1. Capitel — hätte so nicht schreiben können und dürfen, wie wir c. 2—4 lesen [1]). Dagegen bietet der Prolog zu den Philosophumena des (schismatischen) römischen Bischofs Hippolyt eine frappante Parallele. Nicht nur wechselt auch in ihm die I. Person Sing. u. Plur. (*ὧν καὶ πάλαι μετρίως τὰ δόγματα ἐξεθέμεθα, ὅπως ἀθέους ἐπιδείξωμεν, ἀλλ' ἐπεὶ ὁρῶ . . . βιασθεὶς πρόειμι δείξων . . . ἀλλ' ἐπεὶ ἀναγκάζει ἡμᾶς ὁ λόγος κτλ.*), sondern wir lesen auch: *ταῦτα* (die häretischen Lehren) *ἕτερος οὐκ ἐλέγξει ἢ τὸ ἐν ἐκκλησίᾳ παραδοθὲν ἅγιον πνεῦμα, οὗ τυχόντες πρότεροι οἱ ἀπόστολοι . . . ὧν ἡμεῖς διάδοχοι τυγχάνοντες τῆς τε αὐτῆς χάριτος μετέχοντες ἀρχιερατείας τε καὶ διδασκαλίας καὶ φρουροὶ τῆς ἐκκλησίας λελογισμένοι οὐκ ὀφθαλμῷ νυστάζομεν, οὐδὲ λόγον ὀρθὸν σιωπῶμεν.* Diese Stelle ist eine ausgezeichnete Parallele zu unseren Capiteln. Der Verfasser meint im Grunde sich selber, aber er spricht im Namen der Bischöfe überhaupt. Ferner vgl. man zu *τῆς αὐτῆς χάριτος* de aleat. 3: „et quoniam episcopi idem spiritum sanctum per inpositionem manus excepimus"; zu *ἀρχιερατείας* c. 2: „nobis sacerdotalis dignitas a domino tradita est"; zu *διδασκαλίας* c. 2: „et ideo sal terrae dicimur, ut ex nobis omnis fraternitas caelesti sapientia saliatur", auch c. 3: „apostolus episcopos procuratores evangelicae doctrinae ponit"; zu *φρουροὶ τῆς ἐκκλησίας* c. 2: „fideles sub cura nostri constituti", die Bezeichnung der Bischöfe als „procuratores" und „actores" (c. 3 fin.), und die Warnung, „ne falsam communicationem demus (c. 2), „ne delinquentibus adsidue ignoscamus" (c. 1).

Es wird daher wohl die Annahme keinen Widerspruch finden, dass in unserer Schrift ein römischer, möglicher Weise ein carthaginiensischer Bischof zu uns redet. An den

1) Das bestätigt sich auch aus c. 11; der Satz: „censum et adparatus tuos omnes ad studium ecclesiae distrahe, aurum tuum et argentum et pecunias tuas in thesauris caelestibus repone, fundos et villas tuas iusta operatione ad paradisum remove" setzt eine grosse Gemeinde mit wohlhabenden Mitgliedern voraus, und die Thatsache, dass das Spielunwesen im grössten Stil getrieben wurde, weist auf die Verhältnisse einer Grossstadt.

Letzteren kann man freilich nur denken, wenn man sich der Gestalt und des hohen Selbstbewusstseins Cyprian's erinnert und dieses auf seine Vorgänger überträgt: Cyprian konnte so schreiben, wie wir c. 2—4 lesen, und hat so geschrieben. Aber das Recht, von ihm rückwärts zu schliessen, ist sehr zweifelhaft; denn seine Vorgänger im Amt sind schwerlich so mächtig wie er hervorgetreten. Beweis dafür sind nicht nur die Conflicte, in die er sofort als Bischof mit Presbytern und Confessoren gerathen ist, sondern in weit höherem Masse noch das Schweigen Tertullian's. Wenn Tertullian an die Bedeutung und Macht eines Bischofs denkt, denkt er fast nie an den carthaginiensischen Bischof, sondern an den römischen. Obgleich wir zahlreiche Schriften Tertullian's besitzen, in denen uns die kirchlichen Verhältnisse Carthago's in verschiedenster Beleuchtung und von den verschiedensten Seiten entgegentreten, hören wir doch von den carthaginiensischen Bischöfen, die zwischen 195—220 regiert haben, so gut wie nichts. Der Schluss ist nicht zu umgehen, dass der Bischof (die Bischöfe) in Carthago z. Z. Tertullian's keine so mächtige, die Gemeinde bestimmende Grösse gewesen ist, wie zu Rom [1]). Scheint es doch an manchen Stellen der tertullianischen Schriften, als stünde die Christengemeinde zu Carthago nicht unter dem carthaginiensischen, sondern direct unter dem römischen Bischof (s. z. B. die Schrift de pudic., aber auch an adv. Prax. und de virg. vel. ist zu erinnern), und haben doch nach Hieronymus (de vir. inl. 53) die „invidia et contumeliae clericorum Romanae ecclesiae" Epoche in dem Leben des carthaginiensischen Presbyters Tertullian gebildet.

1) Wir kennen von alten carthaginiensischen Bischöfen den Optatus aus den Act. Mart. Perpet. et Felic. 13; er befindet sich dort in keiner rühmlichen Situation. Es wird in der Vision auf Streitigkeiten angespielt, die er, der Papa, mit dem Presbyter Aspasius gehabt hat, u. es muss ihm gesagt werden: „Corrige plebem tuam, quia sic ad te conveniunt quasi de circo redeuntes et de factionibus certantes". Niemand wird in ihm den Verfasser unserer Schrift erkennen wollen. Ferner wissen wir von einem anderen Vorgänger Cyprian's Namens Agrippinus, der ein Concil abgehalten hat (Ketzertaufe), und den Cyprian (ep. 71, 4; 73, 3) und Augustin (c. Donat. IV, 6) erwähnen. Er muss am Anfang des 3. Jahrhunderts gelebt haben. Endlich ist uns Donatus als unmittelbarer Vorgänger Cyprian's (ep. 59, 10) bekannt. Ungewiss ist ein „Cyrus".

Indessen die Möglichkeit muss offen bleiben, dass ein carthaginiensischer Bischof hier zu uns redet, wenn sie auch höchst unwahrscheinlich ist[1]). Alles kommt daher auf die Interpretation des ersten Capitels unserer Schrift an. Ich setze die wichtigen Sätze des Capitels noch einmal hierher und verzeichne alle Varianten:

„Et quoniam in (om. editt. vet.) nobis divina et paterna pietas apostolatus ducatum contulit et vicariam domini sedem caelesti dignatione ordinavit (ornavit QMT) et originem (origine QMT) authentici (authendicia T, autentica M sed ca s. l.) apostolatus super quem Christus (Christi D) fundavit ecclesiam (et ecclesiam D) in superiore nostro (nostra D, vestro duo codd. Angl.) portamus, accepta simul potestate solvendi ac (et T) ligandi et cum ratione (curatione T) peccata dimittendi: salutari doctrina admonemur, ne dum (cum QMT) delinquentibus (delinquent QMT) adsidue ignoscimus, ipsi cum eis pariter torqueamur (ipsi . . . torqueamur om. MQ[1])".

Von den beigesetzten Varianten ist m. E. keine einzige so beschaffen, dass man ihr den Vorzug geben könnte. Das „curatione", welches Hartel dem „cum ratione" vorgezogen hat, wird bei näherer Überlegung und bei Beachtung des Contextes Niemand befolgen wollen. Beachtung verdienen sonst nur die drei Varianten in D, dem besten Codex, die sich leider sämmtlich in dem wichtigsten Satz unseres Abschnitts befinden. D schreibt: „et originem authentici apostolatus super quem Christi fundavit et ecclesiam in superiore nostra portamus". Die LA „Christi" ist jedenfalls ganz unerträglich; die LA „et ecclesiam" ist möglich, ändert aber am Sinn nichts; das „nostra" soll weiter unten kurz zur Sprache kommen.

Bei der Auslegung unseres Abschnittes ist festzuhalten, dass der Verfasser das, was er hier sagt, von allen Bischöfen aussagt, in deren Namen und als deren Repräsentant er spricht. Es ist nämlich ganz unmöglich, hier einfach einen schriftstellerischen Plural anzunehmen, da der Nachsatz: „salutari doctrina admonemur etc.", und das sich enge anschliessende zweite Capitel

1) Aus der Überlieferung, d. h. aus der Angliederung unserer Schrift an die Werke Cyprian's, ist nichts zu Gunsten der carthaginiensischen Herkunft unserer Schrift zu schliessen; denn dem Cyprian sind auch Schriften von zweifellos römischem Ursprung beigelegt worden.

deutlich zeigen, dass der Verfasser im Namen der Bischöfe redet (s. oben). Die Verhältnisse liegen — das ist hier der beste Beweis — völlig klar im dritten Capitel, in welchem der Verf. das Wort Christi an Petrus („Weide meine Schafe") auch auf alle Bischöfe, nicht auf einen einzigen bestimmten, bezieht. Nach späterer abendländischer Deutung gilt das Wort: „weide meine Schafe" nur dem römischen Bischof; allein unser Verfasser fährt nach Anführung desselben fort: „et quoniam episcopi idem spiritum sanctum excepimus", denkt also an alle Bischöfe, die in Petrus mit der Weide der Schafe betraut worden sind [1]).

Steht dieser Grundsatz für die Auslegung von Cap. 1 fest, so ist viel gewonnen. Zunächst kann „apostolatus ducatum" dann nicht den „Primat", die „Führerschaft unter den Aposteln" bedeuten, sondern der Genetiv „apostolatus" ist eng mit „ducatus" zusammenzufassen: die im Apostolat liegende Herrschaft. Diese kommt im Sinn unseres Verfassers ihm als Bischof und allen Bischöfen zu. Das zweite Glied des Satzes macht keine Schwierigkeit: alle Bischöfe sind mit der Stellvertretung Christi betraut und haben seinen Sitz inne, wie schon Ignatius behauptet hat — nämlich ein jeder Bischof für seine Gemeinde. Auch das vierte und fünfte Glied des Satzes geben keinen Anstoss; ja das vierte zeigt noch einmal recht deutlich, dass der Verfasser nicht von sich und seinem Bisthum allein redet; denn er allein hat doch nicht die Gewalt, zu binden und zu lösen und Sünden zu vergeben, erhalten. Wir übersetzen mit Auslassung des dritten Gliedes den ganzen Satz nunmehr also: „Und da uns die göttliche und väterliche Barmherzigkeit die Herrschaft des Apostolats (die im Apostolat liegende Führerschaft) übertragen hat und uns den stellvertretenden Sitz des Herrn in überschwänglicher Gnade verordnet hat . . . da wir zugleich die Gewalt, zu lösen und zu binden und mit Überlegung die Sünden

1) Dieser Schluss bleibt bestehen, auch wenn im Texte vor: „et quoniam" etwas ausgefallen ist, etwa das Citat Joh. 20, 23 (das ist nicht unwahrscheinlich, um des „idem" bei „spiritum sanctum" willen). Immer bliebe bestehen, dass der Verf. Joh. 21, 17 anführt, um damit Recht und Pflicht aller Bischöfe zu begründen. Übrigens ist die Anknüpfung des Empfangs „desselben Geistes" an das Citat Joh. 21, 15f. doch nicht so hart, wie es auf den ersten Blick erscheint. In dem Auftrage: „Weide meine Schafe", liegt eine Begabung mit dem h. Geist.

zu vergeben, erhalten haben — so werden wir durch die heilsame Lehre ermahnt, dass wir nicht, indem wir den Sündern immerfort vergeben, selbst mit ihnen gleicherweise Strafqualen erleiden". So konnte man in der That von allen Bischöfen sprechen. Sie werden zwar nicht, wie Dupin behauptet, im Alterthum ständig „vicarii Christi" genannt, wohl aber haben sie nach altkirchlicher Anschauung die „vicaria domini sedes". Unser Verfasser nennt c. 10 den Paulus „procurator et vicarius Christi ecclesiasticam curam gerens". Sofern die Bischöfe in die Stellung der Apostel eingerückt und mit der cura fidelium betraut sind (c. 2), haben sie als „procuratores et dispensatores evangelicae doctrinae" die „vicaria sedes domini", sind selbst „vicarii Christi". Diese Auffassung der Apostel in ihrem Verhältniss zu Christus und der Bischöfe in ihrem Verhältniss zu den Aposteln liegt schon im I. Clemensbrief in den Anfängen vor. Rund schreibt Serapion, der antiochenische Bischof, um 205: „Wir nehmen den Petrus und die übrigen Apostel wie Christus selber an" (Euseb., h. e. VI, 12).

Augenscheinlich ist „vicaria domini sedes" im Vergleich mit „apostolatus ducatus" eine Steigerung, wie auch das zum Überfluss beigesetzte „caelesti dignatione" beweist. Dann aber ist zu erwarten, dass das dritte Glied, dem das „accepta etc." angehängt ist, eine weitere Steigerung des Gedankens bringt, und diese Erwartung bestätigt sich bereits dadurch, dass wir in dem neuen Satz dem Wort „authenticus" begegnen, während im vorhergehenden von „vicarius" die Rede war. Ferner aber ist zu bemerken, dass, während es im ersten und zweiten Gliede „contulit", „ordinavit" heisst, also von einem Amte, welches Gott verliehen hat, die Rede ist, im dritten „portamus" steht, also ein Ausdruck gewählt ist, der nicht die Bekleidung mit einem Amte ausdrückt, sondern eine blosse Inhaberschaft bezeichnet[1]). Endlich unterliegt es keinem Zweifel, dass in dem betreffenden Gliede auf Mtth. 16, 18f. angespielt ist. Also der neue Satz enthält eine Steigerung der bischöflichen Würde, aber eine solche, die in der conlatio apostolatus und in der ordinatio vicariae sedis

1) „Portare" hat in der späteren Latinität, resp. im Vulgärdialect, einen viel weiteren Gebrauch als in der classischen Latinität. Es wird einerseits sogar für „tolerare" gebraucht, andererseits für „habere". Hier kann über den Sinn des Worts kein Zweifel bestehen.

domini eingeschlossen ist und ihren Inhalt an einer fortwirkenden historischen Thatsache, an der dem Petrus gegebenen Verheissung, hat. „Wir Bischöfe alle sind Inhaber des Ursprungs des authentischen Apostolats, auf den Christus (auch) die Kirche gegründet hat", d. h. wir sind nicht nur solche, in denen sich der Apostolat fortsetzt, auch nicht nur Stellvertreter Christi, sondern der Ursprung (das Fundament) des Apostolats, auf welchem die Kirche ruht, ist selbst in unserem Besitz. Das nur können die Worte bedeuten, von „in superiore nostro" noch abgesehen. Über „origo" und „authenticus apostolatus" ist oben in der Anmerkung z. d. St. gehandelt worden. Der Genetiv ist vielleicht wiederum appositionell zu fassen (wie in „apostolatus ducatum"; doch ist diese Annahme nicht nothwendig). Über den Sinn kann kein Zweifel sein. Gemeint ist die cathedra Petri; nur sie kann unter „origo authentici apostolatus, super quem Christus fundavit ecclesiam" verstanden sein. Also die Bischöfe participiren sämmtlich an der cathedra Petri; die grosse Verheissung Mtth. 16, 18f. ist ebensowenig wie Joh. 21, 15f. dem Petrus allein gesagt und seinem römischen Nachfolger, sondern allen Bischöfen. Sie alle haben als Besitz eben jenes Amt, auf welches Christus seine Kirche gegründet hat, das Amt des Petrus.

Aber was heisst „in superiore nostro"? Diese Worte werden Jeden lange beschäftigen, der unsere Stelle ernsthaft überlegt. Ich habe zuerst daran gedacht „loco" zu ergänzen. Tertullian sagt Apolog. 1: „in aperto et edito praesidere", adv. Val. 3: „in apertis et editis", 7: „in sublimibus habitans". Allein „praesidere" und „habitare" machen hier die Ergänzung leicht; dagegen steht an unserer Stelle „portamus", und ausserdem ist „nostro" dem „superiore" beigesetzt und erschwert die Ergänzung „loco" ausserordentlich, ja macht sie nahezu unmöglich. Dazu ist der Beisatz „in unserer erhabenen Stellung" matt und höchst überflüssig. Also wird man von dieser Erklärung absehen müssen. Das Wort „superiore" ist gesichert; nicht so das „nostro". Allein die LA, die allein daneben in Betracht kommt — denn das „vestro" der englischen Codd. ist unerträglich — „nostra" (D) ändert den Sinn nicht, auch wenn wir sie zu dem alten Genetiv „nostrai" ergänzen und eine Construction annehmen wie c. 2: „sub cura nostri constituti". Wir müssen also „superior", wenn

die Ergänzung „locus" ausgeschlossen ist, persönlich fassen. Dann aber muss das „in" dem „per" nahekommen. Jede andere Deutung wird unsinnig; denn man kann nicht in einem Anderen tragen (besitzen). Der Gebrauch der Präposition „in" in instrumentalem resp. vermittelndem Sinn (wie ἐν) ist aber in dem Vulgärlatein keineswegs unerhört, vielmehr häufig: vgl. Rönsch, Itala u. Vulg. S. 396 f. [1]).

„Superior" heisst der höher Befindliche, daher der Frühere, der Aeltere, der (mittelbar oder unmittelbar) Vorhergehende („Africanus superior" = der ältere Afrikanus, „superior Dionysius" „pastores aetate superiores"), also der antecessor, dann aber auch der im Rang höher Gestellte, der Vornehmere, Vorzüglichere („superioribus invidetur", „ut ii qui superiores sunt, submittere se debent in amicitia, sic quodammodo inferiores extollere", „cui omnem honorem ut superiori habuit"). Hiernach haben wir zu übersetzen: „wir Bischöfe haben den Ursprung des authentischen Apostolats, über den Christus die Kirche gegründet hat, durch Vermittelung unseres Vorgängers oder durch Vermittelung unseres Übergeordneten".

Welche dieser beiden Übersetzungen verdient den Vorzug? Auf den ersten Blick könnte man geneigt sein, der zweiten den Vorzug zu geben; denn die erste scheint den Plural zu verlangen: „in superioribus nostris". Allein auf diese Ungenauigkeit ist schwerlich etwas zu geben, wenn man die Incorrectheit der Sprache unseres Verfassers bedenkt. Im Grunde ist es auch nicht einmal eine Ungenauigkeit, da ja jeder Bischof durch seinen Vorgänger den authentischen Apostolat überkommen hat [2]). Also lässt sich durch eine flüchtige Erwägung nicht entscheiden.

Den „superior" habe ich in der altlateinischen christlichen Literatur nur einmal finden können. Umsonst habe ich sonst Schriften und Indices durchgesehen. Aber diese eine Stelle scheint mir von Werthe zu sein, vor Allem auch ihres Alters wegen. Irenäus citirt bekanntlich in seinem grossen Werke nicht

1) Vgl. über den Gebrauch von ἐν im N. T. Winer, Grammatik 7. Aufl. S. 364: *ἀνὴρ ἡγίασται ἐν τῇ γυναικί — ἐκβάλλειν τὰ δαιμόνια ἐν τῷ ἄρχοντι τῶν δαιμόνων* etc.

2) Dass sich der Singular vielleicht noch anders erklärt, darüber s. unten.

selten „die Presbyter“ oder „den Presbyter“: „presbyter quidam, qui audierat ab his qui apostolos viderant et ab his qui didicerant“, „ille senior“, „ὁ θεῖος πρεσβύτης“, „senior apostolorum discipulus“, οἱ πρεσβύτεροι τῶν ἀποστόλων μαθηταί“, „presbyteri, qui Joannem discipulum dominum viderunt“, „ὡς ἔφη τις τῶν προβεβιηκότων“, „quemadmodum et quidam ante nos dixit“, „ex veteribus quidam ait“, etc. [1]). Unter diesen und ähnlichen Formeln finden sich aber auch folgende: „καθὼς ὑπὸ τοῦ κρείττονος ἡμῶν εἴρηται“ (Lat.: „quemadmodum a meliore nobis dictum est“) [2]), „καθὼς ὁ κρείσσων ἡμῶν ἔφη“ („sicut melior nobis etc.“) [3]), „hi qui ante nos fuerunt et quidem multo nobis meliores“ [4]), „sicut quidam dixit superior nobis“ [5]). Es kann schwerlich zweifelhaft sein, dass superior hier von der Zeit zu verstehen ist, namentlich wenn man die Citationsformeln vergleicht, die ich der unsrigen unmittelbar vorangestellt habe. Irenäus nennt einen bestimmten Presbyter — wir wissen nicht, wen — „ὁ κρείσσων“; aber „superior“ ist eben nicht „κρείσσων“, und neben jenem Wort steht „quidam“, welches hier fehlt.

Auch in der uns vorliegenden Stelle muss man bei näherer Erwägung die Übersetzung „superior“ durch „der Übergeordnete“ verwerfen. Nicht nur weil sie den abgeleiteten Sinn des Worts enthält, der durch den Zusammenhang gefordert sein müsste, wenn wir ihm folgen dürften, sondern vor Allem, weil sie den Gedanken enthielte, dass ein Bischof — nicht als Einzelner, sondern im Namen der Bischöfe sprechend — eine bestimmte Person als das Oberhaupt aller Bischöfe bezeichnete. Das ist aber unerhört im dritten Jahrhundert. Man könnte nur an den römischen Bischof als den „superior“ denken, der, wie wir sehen werden, sich um das Jahr 200 bereits eine besondere Stellung in der Kirche vindicirt hat; aber wann haben die Bischöfe ihn schlechtweg „unsern superior“ genannt? Die römische cathedra, die cathedra Petri wurde als cathedra prima bezeichnet und mit anderen hohen Ausdrücken gefeiert; aber

1) S. eine Zusammenstellung aller dieser Stellen in meiner Ausgabe der Apostolischen Väter, 2. Aufl. I, 2. p. 105sq.

2) Iren. Praef. ad l. I ed. Harvey I p. 3.

3) Iren. I, 13, 3, Harvey I p. 119.

4) Iren. Praef. ad l. IV, Harvey II p. 144.

5) Iren. III, 17, 4, Harvey II p. 95.

von dieser Anerkennung bis zur Anerkennung, der römische Bischof sei der superior aller übrigen Bischöfe, ist ein weiter Schritt, und selbst in jener Zeit, in welcher man der Person des römischen Bischofs einen wirklichen Vorrang einzuräumen begann (Zeit des Julius, Damasus, Siricius), hat man ihn m. W. nie schlechtweg „unseren superior" genannt. Auch lässt sich kaum annehmen, dass Petrus selbst unter dem superior zu verstehen sei [1]); denn warum hätte sich dann der Verfasser so seltsam ausgedrückt, und wie schwer erträglich ist der Gedanke, dass die Bischöfe durch Petrus Inhaber des Apostolats des Petrus — denn das ist der „authentische Apostolat" — seien! Indessen mag man die Möglichkeit dieser Übersetzung immerhin notiren. Sie kommt der gleich zu besprechenden Übersetzung sachlich nahe.

Wir ziehen es daher vor, „superior" an unserer Stelle in dem nächsten Sinn zu nehmen, nämlich als „der Ältere", „der Vorgänger". Der Verfasser will sagen, dass er, wie jeder Bischof, den authentischen Apostolat durch Vermittelung seines Vorgängers (antecessor) inne habe.

Überschaut man nun den ganzen Satz noch einmal, so sagt, er direct darüber nichts aus, welcher Bischof unseren Brief geschrieben hat. Mtth. 16, 18f. gilt allen Bischöfen, ebenso wie Joh. 21, 15ff.

Aber sollte der Eindruck, den Pamelius, Bellarmin u. A. gehabt haben, dass hier der römische Bischof das Wort führe, auf einem Irrthum beruhen? Ich glaube nicht; sie haben vielmehr Recht, und dass sie Recht haben, lässt sich zu höchster Wahrscheinlichkeit bringen.

Allerdings spricht der Verfasser im ersten Capitel communicativ; er redet, indem er von sich spricht, von allen Bischöfen, und wir haben diese seine Haltung bisher voll und allein zur Geltung gebracht. Allein ein Jeder, der von seinem Amte spricht und dabei alle einschliesst, welche das gleiche Amt haben, colorirt doch, mehr oder weniger bewusst, seine Aussage nach der ihm eigenthümlichen Auffassung des gemeinsamen

1) So hat Bonwetsch (Schriften Tertullian's S. 87) unter den „praecessores" des römischen Bischofs in dem Satze Tertullian's adv. Prax. 1: „auctoritatem praecessorum eius defendendo", die Apostel Petrus und Paulus verstehen wollen, aber nicht mit Recht.

Amtes. Eine solche Colorirung liegt aber hier und auch im 3. Capitel unzweifelhaft vor. Der Verfasser bestimmt die eigenthümliche Würde des Episcopats nach Mtth. 16, 18 f. und Joh. 21, 15 f., d. h. nach den beiden grossen Stellen, in denen Petrus gefeiert wird, und er spricht dabei im Singular von „unserem Vorgänger", durch welchen er die Verbindung mit Petrus besitzt. Hier denkt man an den besonderen Vorgänger, den gerade der römische Bischof besitzt, und wir werden zeigen können, welchen Werth man gerade in Rom in einzigartiger Weise auf den Vorgänger und auf die Autorität der Vorgänger gelegt hat.

Wer wird sich getrauen, die Worte einem anderen Bischof in den Mund zu legen, als dem römischen? Wir haben oben S. 73 ff. ausführlich über den ältesten Gebrauch der beiden Stellen in der Kirche gehandelt und gezeigt, dass sie der römische Bischof vor Allem verwerthet hat. Allerdings haben wir dort auch gesehen, dass Tertullian (Scorp. 10) aus Mtth. 16 ableitet, dass die Kirche die Schlüssel besitze („memento claves caeli hic dominum Petro et per eum ecclesiae reliquisse"), und noch wichtiger war, dass Cyprian de unit. 4 und ep. 31, 1 aus derselben Stelle das Amt aller Bischöfe abgeleitet hat („inde per temporum et successionum vices episcoporum ordinatio et ecclesiae ratio decurrit, ut ecclesia super episcopos constituatur et omnis actus ecclesiae per eosdem praepositos gubernetur"). Also Cyprian könnte zur Noth unsere Stelle geschrieben haben oder einer seiner Nachfolger. Allein Cyprian selbst hat die Theorie aus Rom, und wo er sie bringt, denkt er immer zugleich an die unitas der Kirche und des Episcopats, ja sie ist ihm der Hauptgedanke; endlich Cyprian schreibt nach d. J. 250. Nun aber haben wir gesehen, dass unsere Schrift älter ist, und dass die entscheidenden Ausdrücke, die sie enthält („apostolus ducatus", „authenticus apostolatus") nicht die Cyprian's sind, während die cyprianischen („unitas sacerdotalis", „origo unitatis", „cathedra Petri", „ecclesia catholica" etc.) ganz fehlen. Also werden wir von Cyprian weggewiesen auf eine ältere Zeit. Dann aber können wir nur den römischen Bischof in Anspruch nehmen, jenen Bischof, von dem auch Cyprian — trotz seiner Idee vom Gesammtepiscopat, der die dem Petrus gegebene Verheissung besitzt — bekennt, dass er die cathedra Petri in besonderer Weise inne habe, und zwar jeder Inhaber durch seinen Vorgänger,

vgl. ep. 35, 8: „cum Fabiani locus, id est cum locus Petri et gradus cathedrae sacerdotalis, vacaret, Cornelius episcopus factus est".

Versuchen wir es daher mit einer älteren Zeit: wir setzen dort ein, wo uns zuerst Mtth. 16 in einer kirchlichen Controverse entgegentritt, ja wo uns die Stelle überhaupt zuerst als wichtige Instanz begegnet — bei dem Streit zwischen Tertullian und dem römischen Bischof Calixt. Vorher sei nur noch einmal daran erinnert, dass der Gegensatz „vicarius — authenticus" nicht bei Cyprian, wohl aber bei Tertullian zu belegen ist.

Aus der Schrift Tertullian's de pudicitia vermögen wir die Position, die Calixt eingenommen und die Tertullian's Zorn erregt hat, zu erkennen[1]), und Hippolyt's Bericht in den Philosophumenen verdeutlicht dieselbe. Calixt hatte einen Erlass promulgirt: „Ego et moechiae et fornicationis delicta poenitentia functis dimitto" (de pudic. 1). Derselbe hat zunächst seines Inhaltes wegen Tertullian erregt, aber auch um seiner Begründung willen. Wenn Tertullian den Calixt in seiner Gegenschrift, den römischen Bischof höhnend, „pontifex maximus" „episcopus episcoporum" „benedictus papa" und vor allem „apostolicus" nennt oder anredet, so sieht man daraus, dass Calixt seine Stellung als römischer Bischof betont haben muss, ja das „apostolicus" weist bereits auf Mtth. 16. Auf diese Stelle muss sich Calixt zunächst für seine Person und sein Amt berufen haben. Dass dies der Fall gewesen ist, zeigt de pud. 21, und dass Calixt auch Joh. 21 für sich angerufen hat, zeigt die höhnische Anrede „pastor bonus". Allein andererseits zeigt dieselbe Stelle (de pud. 21), dass Calixt Mtth. 16 noch nicht ausschliesslich auf den römischen Bischof bezogen, vielmehr das Recht aller Bischöfe, den Binde- und Löseschlüssel zu verwalten, aus der Stelle abgeleitet hat (s. den Abdruck der Stelle oben S. 74 und namentlich die Worte: „idcirco praesumis et ad te derivasse solvendi et alligandi potestatem, id est ad omnem ecclesiam Petri propinquam"). Dass seine Erlasse primär einer Steigerung des

1) Dass die Schrift de pudicitia sich gegen Kundgebungen des römischen Bischofs richtet, ist allgemein anerkannt. Früher dachte man an Zephyrin; aber seit der Entdeckung der Philosophumena haben sich die meisten Forscher mit gutem Grund für Calixt erklärt.

Ansehens und der Befugnisse der Bischöfe überhaupt galten, secundär die besondere Bedeutung des römischen Stuhls steigern sollten und steigerten, geht auch aus Hippol., Philos. IX, 12 hervor (ὁ Κάλλιστος ἐδογμάτισεν, ὅπως εἰ ἐπίσκοπος ἁμάρτοι τι, εἰ καὶ πρὸς θάνατον, μὴ δεῖν κατατίθεσθαι).

Tertullian behandelt nun in seiner Gegenschrift die Ableitung eines Rechtes der Bischöfe auf Sündenvergebung aus Mtth. 16 als ein vollkommenes Novum; wohl stimmt er darin mit seinem Gegner überein, dass aus Mtth. 16 folge, die Kirche sei im Besitze der Schlüssel (s. auch Scorp. 10); aber die Folgerung einer Befugniss der Bischöfe erklärt er für unerhört und für widersinnig. Dieses Unerhörte und Widersinnige findet sich aber genau so in dem uns beschäftigenden Abschnitt der Schrift de aleatoribus. Ihr Verfasser spricht von allen Bischöfen und spricht allen Bischöfen die origo authentici apostolatus und das Recht der Sündenvergebung zu; aber er thut das in der Form, dass er von sich als Bischof spricht, d. h. genau so, wie wir nach der Schrift de pudicitia in Bezug auf die Erlasse Calixt's anzunehmen haben. Es lässt sich in der That keine schlagendere Parallele denken, zumal wenn man noch hinzunimmt, dass Tertullian dem Calixt die wiederholte Berufung auf den Hirten des Hermas so übel nimmt, die sich auch in unserer Schrift an hervorragender Stelle findet! Die ausschliessliche Beschlagnahme von Mtth. 16 seitens des römischen Bischofs ist erst durch Stephanus erfolgt. Er hat den entscheidenden, weiteren Schritt gethan, und es ist uns unbekannt, dass ihn ein römischer Bischof je wieder zurückgenommen hätte [1]).

1) Die Beweisstellen sind Cypr. ep. 75, 6. 16. 17. 25 (Brief Firmilian's) und 73, 3 (z Th. abgedruckt oben S. 73 f.). Erst von Stephanus wissen wir, dass er „aliquid sibi insolenter vindicavit et adroganter adsumpsit, ut diceret se primatum tenere et obtemperari a novellis et posteris sibi potius oportere". Diese Unterscheidung von primatus und ecclesiae novellae et posterae, die zum Gehorsam verpflichtet seien, ist ebenso neu, wie die „gloriatio de episcopatus sui loco, se successionem Petri tenere, super quem fundamenta ecclesiae collocata sunt". Stephanus erst hat die höhnische Bezeichnung „episcopus episcoporum", die Tertullian dem Calixt ins Gesicht geschleudert hat, wirklich wahr zu machen unternommen, wesshalb ihm die besorgten afrikanischen Bischöfe sagen müssen (Sentent. episcop. Praef.): „neque quisquam nostrum epi-

Also auf einen römischen Bischof und auf einen solchen des anfangenden 3. Jahrhunderts — in diese Zeit mussten wir aber die Abfassung unserer Schrift verlegen — passt unser erstes Capitel ausgezeichnet, ja wir finden nur hier eine schlagende Parallele. Man könnte nach dem Beigebrachten geradezu geneigt sein, in Calixt selbst den Verfasser unserer Schrift zu erkennen; sind doch dem Tertullian auch noch andere Kundgebungen dieses Bischofs ausser jenem berüchtigten Erlass bekannt geworden, und in ihnen war der Hirte des Hermas citirt (s. oben S. 59). Dass unsere Schrift lateinisch geschrieben ist, würde kein Hinderniss sein; denn der „Sklave" Calixt, der ehemals in Rom Geschäfte gemacht hat, hat unzweifelhaft auch lateinisch, trotz seines griechischen Namens, verstanden. Die in der Schrift stark hervortretende Besorgniss, die Gläubigen möchten durch das Spiel ihr Vermögen verlieren, könnte Einer bei Calixt, dem weltklugen Manne und ehemaligen Bankier, ganz besonders passend finden, zumal wenn Hippolyt Recht hat, dass Calixt einst in seiner Jugend im Börsenspiel die Depositen der Wittwen und Brüder durchgebracht habe. Allein das ist ein Scherz — der herbe Ton, der durch unsere Schrift geht, die ausserordentliche Strenge in der Zuchtfrage, der Contrast zwischen saeculum und Christus, der ihren Verfasser beherrscht, stimmt nicht zu dem Bischof, der nach Hippolyt proclamirt hat, es gehöre zum Wesen der Kirche, dass sie wie die Arche Noah beschaffen sei, in welcher reine und unreine Thiere waren, der nach Tertullian die Hurer und Ehebrecher absolvirt hat, und der nach Beiden die Thore der Kirche weiter aufgethan hat, als irgend einer seiner Vorgänger. Calixt kann nicht von der ängstlichen Sorge „vae pastoribus neglegentibus i. e. delinquentibus adsidue ignoscentibus" (de aleat. 2. 1) beherrscht gewesen sein; ihn kann die Angst nicht gequält haben: „ne malignum orationibus sanctorum intercedat" (c. 3). Die Gemeinschaft der Christen war ihm ja nicht mehr eine Gemeinschaft der Heiligen.

Wir sind also gezwungen, von Calixt abzusehen. Aber wir dürfen dann schwerlich vorwärts gehen, haben uns vielmehr bei den Vorgängern des Calixt umzusehen; denn Entwickelungen,

copum se episcoporum constituit aut tyrannico terrore ad obsequendi necessitatem collegas suas adigit".

wie sie Calixt gefördert, können nicht zurückgenommen werden[1]). Der Vorgänger des Calixt war Zephyrinus (199—217). Aber bei diesem dürfen wir nicht stehen bleiben. Wir kennen ihn als einen schwachen, geldgierigen und gänzlich ungebildeten Mann, der, ohne eigene Meinung, von seinem Diakon Calixt beherrscht wurde (s. die beissende Schilderung bei Hippol., Philos. IX, 7: *κατ' ἐκεῖνο καιροῦ Ζεφυρίνου διέπειν νομίζοντος τὴν ἐκκλησίαν, ἀνδρὸς ἰδιώτου καὶ αἰσχροκερδοῦς, ὃς τῷ κέρδει προσφερομένῳ πειθόμενος συνεχώρει τοῖς προσιοῦσι τῷ Κλεομένει μαθητεύεσθαι, καὶ αὐτὸς ὑποσυρόμενος τῷ χρόνῳ ἐπὶ τὰ αὐτὰ ὥρμητο, συμβούλου καὶ συναγωνιστοῦ τῶν κακῶν ὄντος αὐτοῦ Καλλίστου*, IX, 11: *τὸν Ζεφυρῖνον, ἄνδρα ἰδιώτην καὶ ἀγράμματον καὶ ἄπειρον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὅρων, ὃν ὁ Κάλλιστος πείθων δόμασι καὶ ἀπαιτήσεσιν ἀπειρημέναις ἦγεν εἰς ὃ ἐβούλετο, ὄντα δωρολήπτην καὶ φιλάργυρον*). Die römischen Wirren bis zum Auftreten des Calixt bestätigen uns, dass die Gemeinde in dieser Zeit einer festen Stütze entbehrte. Von diesem schwachen, der kirchlichen Gesetze unkundigen, ungebildeten Griechen kann unsere charaktervolle Schrift nicht herrühren. Dann aber müssen wir noch einen Schritt weiter zurückgehen. Der Vorgänger des Zephyrin war Victor I. (189—198). Ihn haben wir nunmehr näher ins Auge zu fassen.

Bevor wir ihn und seine Zeit betrachten, haben wir daran zu erinnern, dass wir in der Schrift de aleatoribus schlechterdings nichts gefunden haben, was eine Abfassung im letzten Decennium des 2. Jahrhunderts ausschlösse, ja die Berufung auf die „doctrinae apostolorum" neben den Briefen des Apostels Paulus und die Citation der h. Schriften, die durch die Betrachtung „Altes und Neues Testament" noch nicht beeinflusst ist, machten es rathsam, ein möglichst frühes Datum anzu-

1) An den Zeitgenossen und Gegenbischof des Calixt, Hippolyt, ist nicht zu denken trotz Philosoph. Praef; denn bischöfliche Kundgebungen dieses Mannes, der zudem, soviel wir wissen, nur griechisch schrieb, können sich im Abendland nicht erhalten haben. Dazu stimmt der schlichte, von aller Theologie absehende Inhalt unserer Schrift nicht mit der Schriftstellerei Hippolyts. Ferner hat Hippolyt nie den Hirten des Hermas als heilige Schrift citirt. Endlich passt das erste Capitel nicht auf einen Bischof, der schismatischer Bischof einer kleinen Partei in Rom war. Was die Nachfolger des Calixt betrifft, so werden wir unten auf sie zurückkommen.

setzen. Einwenden könnte man nur, dass Tertullian die Ableitung der bischöflichen Gewalt der Sündenvergebung aus Mtth. 16, welche ihm Calixt entgegengebracht (c. 218), als ein Novum behandelt, dass diese Ableitung aber auch im ersten Capitel unserer Schrift vorliege, die daher nicht vor c. 218 geschrieben sein könne. Allein Hippolyt denkt über die Würde und die Befugnisse des Bischofs, abgesehen von der Unabsetzbarkeit der Bischöfe, ebenso hoch wie sein Gegenbischof Calixt Er macht diesem auch keineswegs denselben Vorwurf, wie Tertullian, dass er nämlich qua Bischof kein Recht auf den Binde- und Löseschlüssel habe, sondern er setzt dieses Recht voraus und klagt nur über die laxe Handhabung desselben. Da nun Hippolyt nichts von Calixt gelernt, sondern ihn als den Rivalen aufs Bitterste bekämpft hat, so folgt, dass die Theorie, nach welcher die Bischöfe auf Grund von Mtth. 16 und Joh. 20 das Recht der Sündenvergebung haben, in Rom älter sein muss als die Zeit Calixt's, also nicht erst von diesem Bischof aufgebracht ist. Diese Annahme wird durch die Erwägung bestätigt, dass die montanistischen Kämpfe in Rom (Proculus, Cajus u. s. w.) in den Schluss des 2. und Anfang des 3. Jahrhunderts fallen. Diese Kämpfe aber konnten nicht ausgefochten werden, ohne dass dabei zur Sprache kam, wer in der Kirche die Sündenvergebung zu verwalten habe. Die Theorie, welche Tertullian in der Schrift de pudic. bestreitet, muss daher in Rom mindestens schon 20 Jahre älter sein; neu war nur, dass Calixt sie auf Hurer und Ehebrecher anwandte. Tertullian aber, der inzwischen Montanist geworden war, bekämpfte nothgedrungen nicht nur ihre Anwendung, sondern sie selbst. Somit kann von hier aus kein Einwurf gegen eine Verschiebung unserer Schrift bis zu dem Schluss des 2. Jahrhunderts erhoben werden.

Victor ist eine verhältnissmässig deutliche Erscheinung in der dunklen Reihe der alten römischen Bischöfe; vor Allem kennen wir ihn ungleich genauer als seinen Vorgänger Eleutherus und seinen Nachfolger Zephyrinus. Im Folgenden stelle ich kurz zusammen, was uns über ihn bekannt ist [1]).

---

1) Vgl. meine Dogmengesch. 2. Aufl. Bd. I, S. 400 ff.: „Katholisch u. Römisch", Langen, Gesch. der röm. Kirche I S. 179—200, Lipsius, Chronologie der römischen Bischöfe S. 173 f.

1) Dass der Episcopat Victor's in der Geschichte der römischen Kirche, ja in einer Hinsicht in der Geschichte der Kirche überhaupt, epochemachend gewesen ist, wird allgemein zugestanden. Die Stellung, die Victor in dem Osterstreit eingenommen hat, sichert ihm diese Bedeutung. Zwar steht es fest, dass die römische Gemeinde schon längst die erste Stelle in dem Kreise der Schwestergemeinden eingenommun hatte, dass man zu ihr längst dankbar aufschaute als zu der Gemeinde, die für das geistliche und leibliche Wohl der „ganzen Bruderschaft" Sorge trägt, dass man sich von ihr unterstützen und belehren liess, dass man ihre Schreiben mit besonderer Achtung behandelte; fest steht ferner, dass sich der monarchische Episcopat in Rom lange vor Victor entwickelt hatte, dass man schon zu Eleutherus' Zeiten in Rom eine genaue Bischofsliste, von Petrus beginnend, besass, dass man auf die successio der römischen Bischöfe auch anderswo (in Gallien) das höchste Gewicht legte, dass man die „maxima et antiquissima et omnibus cognita ecclesia Romana" um ihrer Stiftung durch Petrus und Paulus willen hochpries und in ihrer Bischofsreihe die Stütze der Wahrheit d. h. der apostolischen Tradition erkannte; fest steht weiter, dass ein Auswärtiger, Irenäus, von dieser Kirche bekannt hat: „ad hanc ecclesiam propter potiorem principalitatem necesse est omnem convenire ecclesiam, hoc est, eos qui sunt undique fideles, in qua semper ab his, qui sunt undique, conservata est ea quae ab apostolis traditio"; fest steht endlich, dass in der montanistisch-kleinasiatischen Frage der römische Bischof Eleutherus von den gallischen Confessoren angegangen worden ist — aber noch hören wir von keiner Action, in welcher der römische Bischof als Bischof handelnd und eingreifend hervorgetreten wäre. Auch von bischöflichen Schreiben und Schriften ist uns nichts bekannt; denn die Nachricht des Prädestinatus, Soter habe gegen die Montanisten geschrieben, verdient keinen Glauben, und die zwischen Soter und Dionysius von Corinth gewechselten Briefe sind Gemeindeschreiben gewesen. Erst in Victor — einem Manne mit römischem Namen, während seine Vorgänger (Anicet, Soter, Eleutherus)[1] und Nachfolger

1) Auch Pius muss, wenn er der Bruder des Hermas ist, was sicher überliefert, ein Grieche gewesen sein, trotz seines Namens.

(Zephyrin, Calixt) griechische Namen tragen — tritt uns der römische Bischof entgegen. Er arripirte das Ansehen der römischen Gemeinde für den bischöflichen Stuhl Rom's. Er wagte es, durch ein allgemeines Edict, also eine Kundgebung an die ganze Bruderschaft, in Hinsicht auf die kirchliche Festordnung die Regel der römischen Praxis als die allgemeine Kirchenregel zu proclamiren und zu erklären, dass jede Gemeinde, nicht etwa nur aus dem Verbande mit der römischen, sondern aus dem Verbande mit der einen Kirche ausgeschlossen sei, welche die römische Ordnung nicht adoptire.

Durch Eusebius (h. e. V. 23—25), der ausser einem Schreiben des Irenäus und einem solchen des Polykrates von Ephesus an Victor zahlreiche Synodalschreiben an ihn eingesehen hat, sind wir über den Passahstreit und den Antheil des Victor an demselben unterrichtet. Victor hat in dieser Sache mindestens drei Schreiben erlassen [1]). Erstens hat er den Polykrates in einem Schreiben aufgefordert, in dieser Angelegenheit eine Synode in Kleinasien zu halten [2]). Da gleichzeitig in derselben Sache viele Synoden in anderen Ländern gehalten worden sind (Eusebius zählt einige V, 23, 2 sq. auf), und da diese ihre Antworten — sie waren in der Sache sämmtlich zustimmend — an Victor schickten, wie aus dem Schreiben der Palästineser hervorgeht [3]), so kann man nicht zweifeln, dass Victor durch ein Rundschreiben die Kirchen aufgefordert hat, sich in der Osterfrage zu declariren. Dieses Rundschreiben war bereits in einem, der kleinasiatischen Kirche drohenden Tone abgefasst [4]). Zugleich ist es das erste

1) Vgl. Caspari, Quellen S. 432ff.

2) S. dessen Antwort bei Euseb., h. e. V, 24, in der (§ 8) die Worte standen: *ἐδυνάμην δὲ τῶν ἐπισκόπων τῶν συμπαρόντων μνημονεῦσαι οὓς ὑμεῖς ἠξιώσατε μετακληθῆναι ὑπ' ἐμοῦ, καὶ μετεκαλεσάμην.*

3) Euseb., h. e. V, 25: *τῆς δ' ἐπιστολῆς ἡμῶν πειράθητε κατὰ πᾶσαν ἐκκλησίαν ἀντίγραφα διαπέμψασθαι, ὅπως μὴ ἔνοχοι ὦμεν τοῖς ῥαδίως πλανῶσιν ἑαυτῶν τὰς ψυχάς. Δηλοῦμεν δὲ ὑμῖν, ὅτι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἄγουσιν, ἥπερ καὶ ἡμεῖς. Παρ' ἡμῶν γὰρ τὰ γράμματα κομίζεται αὐτοῖς καὶ ἡμῖν παρ' αὐτῶν, ὥστε συμφώνως καὶ ὁμοῦ ἄγειν ἡμᾶς τὴν ἁγίαν ἡμέραν.*

4) S. Polykrates' Antwort (§ 7): *οὐ πτύρομαι ἐπὶ τοῖς καταπλησσομένοις. Οἱ γὰρ ἐμοῦ μείζονες εἰρήκασι· ... πειθαρχεῖν δεῖ θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις.* Möglich ist indess, worauf auch Caspari aufmerksam macht, dass Victor nach Kleinasien ein besonderes (drohendes) Schreiben richtete.

Beispiel dafür, dass der römische Bischof sich durch ein Rundschreiben an alle Kirchen gewendet hat; ferner ist es das erste Beispiel dafür, dass lediglich die Bischöfe in einer solchen Frage aufgerufen wurden — der römische Bischof wendet sich nicht an die Gemeinden oder den Klerus, sondern an die Bischöfe (s. Euseb., h. e. V, 23, 2: *σύνοδοι δὴ καὶ συγκροτήσεις ἐπισκόπων ἐπὶ ταὐτὸν ἐγίνοντο, πάντες τε μιᾷ γνώμῃ δι' ἐπιστολῶν ἐκκλησιαστικὸν δόγμα τοῖς πανταχόσε διετυποῦντο*), weiter ist es wichtig zu sehen, dass die Correspondenz der verschiedenen Landeskirchen durch Vermittelung des römischen Bischofs stattfindet, endlich muss sich Victor in der Encyklika auf Paulus und Petrus, resp. auf seine Vorgänger, berufen haben: denn Polykrates sagt in seinem Brief (§ 2): *καὶ γὰρ καὶ κατὰ τὴν Ἀσίαν μεγάλα στοιχεῖα κεκοίμηται*, und nun folgen die Namen der grossen Lichter Kleinasiens, der „superiores" der dortigen Christenheit (s. auch Euseb., h. e. III, 31, 3)[1]. Zweitens hat Victor das Votum einer römischen Synode in dieser Frage promulgirt (s. Euseb., V, 23, 2: *καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμης δὲ ὁμοίως ἄλλη περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος, ἐπίσκοπον Βίκτορα δηλοῦσα*). Drittens hat er nach Empfang des Schreibens des Polykrates die kleinasiatischen Kirchen durch ein Schreiben als häretisch aus der allgemeinen Kirche ausgeschlossen; s. Euseb., V, 24, 9: *Ἐπὶ τούτοις ὁ μὲν τῆς Ῥωμαίων προεστὼς Βίκτωρ ἀθρόως τῆς Ἀσίας πάσης ἅμα τοῖς ὁμόροις ἐκκλησίαις τὰς παροικίας ἀποτέμνειν, ὡσὰν ἑτεροδοξούσας, τῆς κοινῆς ἑνώσεως πειρᾶται, καὶ στηλιτεύει γε διὰ γραμμάτων, ἀκοινωνήτους πάντας ἄρδην τοὺς ἐκεῖσε ἀνακηρύττων ἀδελφούς*. Auch dieses Schreiben war eine Encyklika. Über das

welches von der Encyklika zu unterscheiden ist. Zu beachten ist der Ausdruck: „*οἱ μείζονες ἐμοῦ*" für die Apostel; er erinnert an den „*ὁ κρείσσων*" des Irenäus und würde dann auch mit dem „in superiore nostro" unserer Schrift zu vergleichen sein, wenn man unter dem „superior" Petrus verstehen wollte.

1) Dass in jenen Tagen überhaupt die kleinasiatischen Grössen den römischen entgegengehalten wurden und umgekehrt, zeigt der unter Zephyrin geschriebene Dialog des Cajus mit dem Haupt der römischen, aber von Kleinasien abhängigen Montanisten, Proklus. Dieser hatte (Euseb. III, 31, 4) die kleinasiatischen Lichter ausgespielt; darauf erwiedert Cajus (II, 25, 7): *ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστόλων* (Pauli u. Petri) *ἔχω δεῖξαι*.

Verfahren Victor's haben wir hier nicht zu urtheilen; gewiss ist es, ihm selber mehr oder weniger bewusst, eingegeben gewesen von der Absicht, sich des mächtigsten Rivalen des römischen Bischofs und Roms, der kleinasiatischen Kirche, zu entledigen. Zwei Encykliken hat er in dieser Sache an die Bischöfe der Christenheit gerichtet; nicht gezögert hat er, das schärfste Mittel zu brauchen, die Excommunication, und als sein Recht muss er proclamirt haben, jene Kirchen aus der Verbindung mit der Gesammtkirche abzuschneiden. Hören wir nicht denselben Geist aus unserer Schrift de aleatoribus heraus? „Magna nobis ob universam fraternitatem cura est ... et quoniam in nobis divina et paterna pietas apostolatus ducatum contulit .... accepta simul postestate solvendi ac ligandi et cum ratione peccata dimittendi, salutari doctrina admonemur, ne dum delinquentibus adsidue ignoscimus, ipsi cum eis pariter torqueamur". Man vergleiche ferner die „falsa communicatio" (c. 2), das „quanto magis debeat et ab sacrificio Christi (peccatores) arceri" (c. 4) und die ganze Schärfe unserer Schrift, deren Verfasser nur die Strafe der Excommunication zu kennen scheint. Dass Victor durch sein scharfes Schreiben und sein herbes Urtheil auch bei Solchen den höchsten Anstoss erregt hat, die sachlich mit ihm einer Meinung waren, sagt Eusebius ausdrücklich [1]). Unter denen, die Briefe an ihn zur Begütigung gerichtet haben, befindet sich Irenäus. Er hat in einem Schreiben Namens der gallischen Brüder den Victor an seine Vorgänger erinnert und damit in feiner Weise die Instanz, auf die sich Victor berufen hat, gegen ihn gekehrt. Er hält ihm das milde Verfahren des Anicet und Pius, des Hygin und Telesphorus und Sixtus vor; merkwürdiger Weise aber schweigt er von Soter und Eleutherus [2]).

2) Aber nicht nur durch die Excommunication der Kleinasiaten hat Victor seiner Strenge und seinen Ansprüchen ein

---

1) V, 24, 10: *ἀλλ' οὐ πᾶσί γε τοῖς ἐπισκόποις ταῦτ' ἠρέσκετο. Ἀντιπαρακελεύονται δῆτα αὐτῷ, τὰ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς πρὸς τοὺς πλησίον ἑνώσεώς τε καὶ ἀγάπης φρονεῖν. Φέρονταί τε καὶ αἱ τούτων φωναί, πληκτικώτερον καθαπτομένων τοῦ Βίκτορος.*

2) Der Anfang der Worte des Irenäus, wie Eusebius sie § 14 giebt, ist dunkel: *ἐν οἷς καὶ οἱ πρὸ Σωτῆρος πρεσβύτεροι.* Vielleicht darf man darauf hinweisen, dass das Papstbuch sub „Victor" schon dem Eleutherus die schroffe Stellung in der Osterfrage zuspricht.

Denkmal gesetzt — wir hören auch aus bester Quelle, dass er den Theodotus als Häretiker aus der kirchlichen Gemeinschaft ausgeschlossen hat. Das sog. kleine Labyrinth (Euseb., h. e. V, 28, 6) berichtet: *Βίκτωρ Θεόδοτον τὸν σκυτέα τὸν ἀρχηγὸν καὶ πατέρα ταύτης τῆς ἀρνησιθέου ἀποστασίας ἀπεκήρυξε τῆς κοινωνίας, πρῶτον εἰπόντα ψιλὸν ἄνθρωπον τὸν Χριστόν.* Es ist der erste Fall in der Kirchengeschichte, dass ein auf der Glaubensregel stehender Christ seiner Christologie wegen excommunicirt worden ist, und Victor ist es gewesen, der dies verfügt hat. Also auch hier wiederum die stark ausgeprägte Sorge, die Kirche geschlossen und rein zu erhalten, und der Muth, das stärkste Mittel zu gebrauchen. Wahrscheinlich hat Victor noch zwei weitere Säuberungen, und zwar im römischen Presbytercollegium, vorgenommen. Die Presbyter Blastus und Florinus wurden von ihm ausgeschlossen, der eine wegen seiner Vertretung der kleinasiatischen Osterpraxis resp. Hinneigung zu „jüdischen" Ansichten, der andere, weil er zu den Valentinianern hinüber neigte (V, 15 und 20). Zwar ist es möglich, dass schon Eleutherus diese beiden excommunicirt hat; aber der dem Blastus vorgeworfene Irrthum macht es wahrscheinlicher, an Victor zu denken. Endlich sieht die Mehrzahl der Gelehrten, z. B. Caspari und Langen, in jenem römischen Bischof, von dem Tertullian in der Schrift adv. Prax. c. 1 sagt: „Praxeas tunc episcopum Romanum, agnoscentem iam prophetias Montani, Priscae, Maximillae et ex ea agnitione pacem ecclesiis Asiae et Phrygiae inferentem, falsa de ipsis prophetis et ecclesiis eorum adseverando et praecessorum eius auctoritates defendendo coëgit et litteras pacis revocare iam emissas et a proposito recipiendorum charismatum concessare", den Victor. Diese Beziehung hat Manches für sich, und dass der Mann, der de aleatoribus geschrieben hat, Neigungen für den Montanismus gehabt hat, wäre nicht auffallend; allein es giebt einen Grund, der es räthlicher erscheinen lässt, in jenem römischen Bischof vielmehr den Eleutherus, den Vorgänger des Victor, zu erkennen (wir wissen, dass Irenäus im Namen der Gallier an Eleutherus geschrieben hat). Aber mag nun Eleutherus oder Victor zu verstehen sein — bedeutungsvoll bleibt der Ausdruck: „praecessorum eius auctoritates defendendo"; denn er stimmt mit dem überein, was wir aus Polykrates' und Irenäus' Briefen an Victor schliessen konnten, dass man nämlich ± 190 in Rom auf

die „praecessores“ oder „superiores“ das höchste Gewicht gelegt hat.

3) Dies wird durch andere Stellen bei Tertullian bestätigt. Seine Schrift de oratione ist aus der Zeit des Victor. In dieser kommt er bereits auf die Frage des Schleierstreits zu sprechen und formulirt seine Forderung. „Sed non putet“, fügt er hinzu, „institutionem unusquisque antecessoris commovendam; multi alienae consuetudini prudentiam suam et constantiam eius addicunt“. Auf wen diese verhüllte Anspielung geht, zeigt dann die Schrift de virg. vel. Fast im Anfang derselben stehen die bissigen Worte (c. 1): „Paracletus solus antecessor, quia solus post Christum; hunc qui receperunt, veritatem consuetudini anteponunt; hunc qui audierunt usque, non olim prophetantem, virgines contegunt“. Und c. 2: „eas ego ecclesias proposui, quas et ipsi apostoli vel apostolici viri condiderunt, et puto ante quosdam“, und c. 3: „sed nec inter consuetudines dispicere voluerunt illi sanctissimi antecessores“. In Rom verhüllte man die Jungfrauen nicht, und von Rom aus pochte man zur Zeit des Victor und Zephyrin auf den „antecessores“ und gab die Losung aus, man müsse ihnen in Allem folgen, welche Losung dann der carthaginiensische Bischof wohl aufgriff. Von hier aus fällt ein Licht auf die stolze Formel unserer Schrift: „originem authentici apostolatus, super quem Christus fundavit ecclesiam, in superiore nostro portamus“.

4) Aber unser geschichtliches Wissen von Victor ist damit noch nicht erschöpft. Mit hoher Wahrscheinlichkeit hat man auf ihn die Worte in dem pseudotertullianischen Tractat adv. haereses bezogen: „Praxeae haeresim Victorinus corroborare curavit“. In Rom hat Praxeas gewirkt, mit einem römischen Bischof hat er nach adv. Prax. 1 zu thun gehabt, „curavit“ lässt nur an eine hochgestellte Person denken, Vertauschungen von Namen wie Victor und Victorinus sind häufig [1]), die Zeit des Praxeas stimmt; also spricht Alles dafür, hier an unseren Bischof zu denken. Demgemäss hätte er, der den Adoptianer Theodotus ex-

1) In dem zu Anfang des 6. Jahrhunderts erdichteten Constitutum und in einem Briefe Silvesters (Mansi, Conc. II p. 621. 721) kommt ein Victorinus vor, der über den Ostertermin eine anmassende Entscheidung erlassen und durch Rechthaberei und Herrschsucht die Wahrheit zerrissen habe; s. Langen S. 197.

communicirt hat, sich einer modalistischen Denkweise günstig gezeigt und ihr Vorschub geleistet. Das ist nicht nur nicht auffallend, sondern in Hinblick auf die Christologie der Nachfolger des Victor sogar wahrscheinlich. In unserem Tractat de aleat. ist nun zwar keine Theologie oder Christologie enthalten; allein eine Stelle verdient hier doch unsere Aufmerksamkeit. In c. 10 schreibt der Verfasser: „in evangelio dominus dicit (folgt Mtth. 12.32) et iterum per prophetam (folgt I Sam. 2, 25)". Also ist „dominus" in gleicher Weise für Gott und Christus als Bezeichnung eines Subjects gebraucht. Mindestens protestirt somit unser Tractat nicht dagegen, von einem dem Modalismus zugeneigten Bischof verfasst zu sein.

5) Allein man darf den „Modalismus" Victor's nicht überschätzen; die Frage, ob Logoschristologie oder Modalismus ist erst unter Zephyrin in Rom controvers geworden. Beweis hierfür, Beweis aber auch für den eindrucksvollen Episcopat des Victor ist die m. W. noch von Niemandem constatirte Thatsache, dass sich nachmals keine der Parteien in Rom den Victor hat entreissen lassen wollen, dass vielmehr alle zu ihm aufblickten und sein Gedächtniss in Ehren hielten[1]). Das gälte sogar von den Montanisten, wenn sich adv. Prax. 1 auf Victor bezöge; sie hätten es dann so dargestellt, dass Victor eigentlich ihr Mann gewesen sei, der sich nur von dem teuflischen Praxeas habe bereden lassen. Aber von dieser zweifelhaften Beziehung abgesehen — die Anhänger des Calixt, die Anhänger des Hippolyt, ja selbst die Adoptianer verehrten nachmals den grossen Bischof. Das Letztere ist das Paradoxeste: es folgt aber mit Sicherheit aus Euseb., h. e. V, 28. Die Adoptianer (Artemoniten) haben trotz der Excommunication des Theodotus des Älteren seitens des Victor doch behauptet: *τετηρῆσθαι τὴν ἀλήθειαν τοῦ κηρύγματος μέχρι τῶν χρόνων τῶν Βίκτορος, ὃς ἦν τρισκαιδέκατος ἀπὸ Πέτρου ἐν Ῥώμῃ ἐπίσκοπος, ἀπὸ δὲ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ζεφυρίνου παρακεχαράχθαι τὴν ἀλήθειαν* (§ 3). Wir wissen nicht, wie sie sich die Excommunication des Theodotus zurechtgelegt haben, wahrscheinlich identificirten sie sich nicht mehr mit ihm.

1) Eine Ausnahme macht nur, wie oben bemerkt, Pseudotertullian; aber er ist kein Römer, vielmehr höchst wahrscheinlich mit Victorin von Pettau identisch.

Thatsache ist, dass der Verfasser des kleinen Labyrinths die Orthodoxie des Victor gegen sie vertheidigt und ihn für sich in Anspruch genommen hat.

Nicht minder interessant ist die Haltung des Hippolyt. Wir kennen seine Erbitterung über Calixt und Zephyrin, seine Entschiedenheit in der Verwerfung des Modalismus, seine Entrüstung über die laxe Disciplin des Calixt. Aber über Victor fällt kein böses Wort; er nennt ihn vielmehr IX, 12 (p. 454, 47) „*τὸν μακάριον Οὐίκτορα*“ und er erzählt uns von ihm, dass die Marcia, die *φιλόθεος παλλακὴ Κομμόδου*, ihn, der damals Bischof gewesen, habe rufen lassen und ihn nach den Namen der in den Bergwerken Sardiniens schmachtenden Christen gefragt habe; er habe ihr alle Namen genannt, aber den des Calixt, der wegen groben Unfugs dort gefangen gehalten wurde, nicht angegeben. Doch gelang es dem Calixt mit den übrigen in Sardinien arbeitenden Christen die Freiheit zu erlangen; *οὗ παραγενομένου ὁ Οὐίκτωρ πάνυ ἤχθετο ἐπὶ τῷ γεγονότι, ἀλλ' ἐπεὶ εὔσπλαγχνος ἦν, ἡσύχασε . . . πέμπει τὸν Κάλλιστον καταμένειν ἐν Ἀνθείῳ, ὁρίσας αὐτῷ μηνιαῖόν τι ἐκτροφῆς*. Hippolyt, der gewünscht hätte, Calixt wäre in Sardinien zu Tode gequält worden, führt das Verfahren des Victor auf seine Barmherzigkeit zurück. Allein er konnte einen vom Statthalter Sardiniens Freigelassenen doch nicht härter behandeln, als dass er ihn aus Rom verwies. Zugleich zeigt die Stelle, welche hohe Gewalt der römische Bischof damals ausübte: er verweist Gemeindeglieder einfach aus der Stadt. Doch das ist für unsere Zwecke nur indirect von Bedeutung; wir haben die Stelle angeführt, um zu zeigen, dass Hippolyt von Victor in einem völlig anderen Tone gesprochen hat, als von Zephyrin und Calixt.

6) Es ist eben auf die Beziehungen zwischen Victor und dem Hofe des Commodus hingewiesen worden, die Hippolyt mit keinem Worte missbilligt hat. Diese Beziehungen gehören der frühesten Zeit der Regierung des Bischofs an; denn im Dec. 192 wurde bekanntlich Commodus auf Anstiften der Marcia ermordet. Bis dahin hatten die Christen einen ziemlich vollkommenen Frieden, der freilich auch nachher nicht sofort gebrochen wurde, da die politischen Kämpfe alle Gemüther beschäftigten. Wir hören ferner, dass diese Friedenszeit in der inneren Geschichte der Kirche Epoche gemacht hat. Aus Tertullian's Schriften

können wir es entnehmen, und Eusebius sagt es mit dürren Worten (h. e. V, 21): *κατὰ τὸν αὐτὸν τῆς Κομμόδου βασιλείας χρόνον μεταβέβλητο μὲν ἐπὶ τὸ πρᾶον τὸ καθ' ἡμᾶς, εἰρήνης σὺν θείᾳ χάριτι τὰς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλαβούσης ἐκκλησίας, ὅτε καὶ ὁ σωτήριος λόγος ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων πᾶσαν ἐπήγετο ψυχὴν ἐπὶ τὴν εὐσεβῆ τοῦ τῶν ὅλων θεοῦ θρησκείαν, ὥστε ἤδη καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμης εὖ μάλα πλούτῳ καὶ γένει διαφανῶν πλείους ἐπὶ τὴν σφῶν ὁμόσε χωρεῖν πανοικί τε καὶ παγγενῆ σωτηρίαν.* Mit dieser Lage der Dinge treffen die Andeutungen der Schrift de aleatoribus aufs Beste zusammen. In c. 6 heisst es: „quales sunt, fideles, ut quos nemo persequitur, se ipsos invidia persequantur". Die cc. 6 und 9 zeigen uns Zustände, wie sie eine Friedenszeit in der Gemeinde einer grossen Stadt leicht hervorrufen musste; c. 11 belehrt uns, dass der Bischof zu einer Gemeinde spricht, die wohlhabende und vornehme Mitglieder zählt („aurum tuum et argentum et pecunias tuas in thesauris caelestibus repone, fundos et villas tuas iusta operatione ad paradisum remove").

7) Unsere Schrift ist lateinisch geschrieben, und zwar im Vulgärdialect oder, wie Hartel p. XLVIII sagt, in der Sprache, „qua vulgus tum in Africa utebatur". Nun ist bis über den Anfang des 3. Jahrhunderts das Griechische in der römischen Gemeinde verbreiteter gewesen, als das Lateinische; allein mindestens seit dem Ende des 2. Jahrhunderts ist die Gemeinde zweisprachig gewesen, wie manche Anzeichen beweisen [1]). Die Encykliken Victor's müssen natürlich griechisch und lateinisch abgefasst gewesen sein, wie ja auch Tertullian mehrere seiner älteren Schriften in den beiden Sprachen hat ausgehen lassen. Es ist desshalb nicht wunderbar, dass am Ende des 2. Jahrhunderts eine lateinische Schrift in Rom veröffentlicht worden ist, zumal nach der grossen Erweiterung der Gemeinde z. Z. des Commodus, die ihr so viele vornehme Römer zuführte. Noch weniger wunderbar ist es aber, eine lateinische Schrift aus dieser Zeit in Rom anzutreffen, wenn ihr Verfasser der Bischof war und dieser Bischof den Namen Victor führte. Dass der römische Bischof Victor lateinisch geschrieben hat, ist nicht auf-

1) S. darüber die erschöpfenden Untersuchungen Caspari's im 3. Bande der Quellen, besonders S. 456f.

fallend, sondern fast selbstverständlich. Allein wir besitzen zudem noch die wichtige Notiz des Liber Pontificalis [1]): „Victor natione Afer“. Wir haben keinen Grund, ihr zu misstrauen. Ist Victor aber wirklich Afrikaner gewesen — der Geist Tertullian's und Cyprian's ist in ihm zu spüren —, so ist die Annahme, unsere Schrift stamme von ihm, wiederum höchst nahe gelegt. Nicht nur weil sie im Vulgärdialect geschrieben ist, den Hartel die Sprache nennt, „quae vulgus tum in Africa utebatur“, sondern in noch höherem Masse, weil wir afrikanische, d. h. tertullianische und cyprianische Begriffe und Gedanken in der Schrift fanden, ohne doch eine Abhängigkeit von diesen Vätern statuiren zu können, weil wir mit einem Worte in dem Verfasser des Tractats einen „Bruder“ Tertullian's, in mancher Hinsicht einen älteren, erkennen zu müssen glaubten. Somit weisen alle Zeitspuren, Alles, was sich nach Form und Inhalt aus dem Tractat erheben lässt, übereinstimmend und ohne Gegeninstanz auf Victor von Rom. Wir haben zwar kein directes Zeugniss, er sei der Verfasser unseres Tractats; aber wir dürfen sagen, da der Verf. ein römischer Bischof gewesen ist, da seine Schrift älter sein muss, als c. 230, da manche Spuren auf eine noch frühere Zeit weisen, und da Alles, was wir von Victor wissen, auf's Trefflichste stimmt, so ist der indirecte Beweis für seine Autorschaft so stark wie möglich.

8) Aber ist der Bischof Victor von Rom Schriftsteller gewesen? Eusebius weiss nur von Schreiben in der Passahfrage zu berichten, und die römischen Bischöfe — von den schismatischen Bischöfen Hippolyt und Novatian abgesehen — waren bekanntlich überhaupt keine Schriftsteller. Wir wissen nur von Briefen resp. Erlassen, die einige von ihnen verfasst haben, Soter, Victor, Calixt, Cornelius, Dionysius u. s. w. Eine Ausnahme bildet nur, nach dem Bericht des Hieronymus de vir. inl. 34. 53 und in der Chronik zum 1. Jahr des Kaisers Pertinax (2209 ann. Abr.) — Victor.

Hieronymus schreibt c. 34: „Victor, tertius decimus Romae urbis episcopus, super quaestione paschae et alia quaedam scribens opuscula rexit ecclesiam sub Severo principe annis decem“, und c. 53: „Tertullianus presbyter nunc demum primus

1) Ed. Duchesne p. 137.

post Victorem et Apollonium Latinorum ponitur". In der Chronik bietet er: „Romae episcopatum suscipit tertius decimus Victor ann. X, cuius mediocria de religione extant volumina". Erst zum 4. Jahr des Severus bemerkt er dann: „Quaestione orta in Asia inter episcopos, an secundum legem Moysi XIIII mensis pascha observandum esset, Victor Romae urbis episcopus et Narcissus Hierosolymarum, Polycrates quoque et Hireneus et Bacchylus plurimique ecclesiarum pastores, quid eis probabile fuerit, litteris ediderunt quarum memoria ad nos usque perdurat".

Bekanntlich hat Hieronymus in dem unglaublich eilfertig geschriebenen, nach berühmten Mustern abgefassten Tractat „de viris inlustribus", aus dessen Bettelgewand nur die Eitelkeit des Schriftstellers hervorschaut, die Kirchengeschichte des Eusebius für fast alle, griechische Autoren betreffende, Abschnitte ausgeschrieben. Selten begegnen hier beiläufige Notizen, die nicht aus dem Kirchenhistoriker geschöpft sind, sondern dem Hieronymus selbst angehören. Dagegen war er für die lateinischen Autoren fast vollständig auf eigene Kenntniss angewiesen. Was er (c. 12) über Seneca, (53) über Tertullian, (58) über Minucius Felix, (66) über Cornelius, (67) Cyprian, (68) Pontius, (70) Novatian, (74) Victorin von Pettau, (79) Arnobius und (80) über Lactantius mittheilt, ist selbständiges Gut. Den Tertullian hat er sonst noch manchesmal angeführt (z B. bei Papias c. 18, bei Melito c. 40) und gezeigt, dass er selbst solche Schriften von ihm gelesen hat, die uns jetzt fehlen. Ebenso hat er in dem Artikel über Papias eine Mittheilung über Victorin von Pettau und Lactantius gemacht.

Den römischen Bischof Victor kannte er, wie die Abendländer Clemens, Hermas, Irenäus u. s. w., aus Eusebius. Die Notiz: „Victor, tertius decimus Romae urbis episcopus super questione paschae . . . rexit ecclesiam sub Severo principe annis decem", lässt sich aus Eusebius ableiten. Allein die Angabe „et alia quaedam scribens opuscula" findet sich bei diesem nicht. Indessen hat Victor, wie oben gezeigt worden ist, mehrere Schreiben in der Osterfrage verfasst; Hieronymus nennt c. 45 den Brief des Polykrates an Victor ein „opusculum", obgleich er ihn vorher genau als „epistula synodica" bezeichnet hatte; es wäre also denkbar, dass unter den „alia opuscula" des Victor

lediglich die dem Hieronymus durch Eusebius bekannt gewordenen Schreiben über das Osterfest zu verstehen seien. Allein Hieronymus hätte sich dann einer exorbitanten und selbst bei ihm ungewöhnlichen Leichtfertigkeit schuldig gemacht. Statt „Victor scripsit complura opuscula super quaestione paschae", hätte er geschrieben: „Victor (libellum composuit) super quaestione paschae et alia quaedam opuscula scripsit". Indessen, besässen wir keine anderen Angaben des Hieronymus über Victor, so würden wir doch wohl für möglich halten, dass er hier wieder einmal seine Quelle gröblich entstellt hat. Zum guten Glück besitzen wir aber noch eine, ja noch zwei weitere Notizen von ihm. Wie wir oben angeführt, leitet er den Abschnitt über Tertullian mit den Worten ein: „Tertullianus presbyter nunc demum primus post Victorem et Apollonium Latinorum ponitur". Das kann in dieser Schrift nichts anderes heissen, wie auch Caspari[1] behauptet, als: „Tertullian ist der erste lateinische Schriftsteller nach Victor und Apollonius". Um Schriftsteller handelt es sich in dem Büchlein de vir. inlustr. Griechisch schreibende Abendländer hatte Hieronymus zudem bereits angeführt (Clemens, Hermas). Also erhalten wir hier die positive Notiz: Victor ist der erste lateinische Schriftsteller. Das war dem Hieronymus bekannt; das aber wusste er nicht aus Eusebius. Also besass er über Victor eine selbständige Kunde. Jetzt gewinnt auch die c. 34 gegebene Notiz einen anderen Werth. Wenn Hieronymus dort ausdrücklich sagt, Victor habe ausser „super quaestione paschae" auch noch „alia quaedam opuscula" geschrieben, so hatte er wirklich von solchen Kunde und wusste, dass sie lateinisch abgefasst waren.

Aber sollte ein Bedenklicher auch jetzt noch zweifeln, so ist die Notiz in der Chronik über allem Zweifel erhaben. Hieronymus hat in diesem Übersetzungswerk sich nur wenige Zusätze zum Text des Eusebius erlaubt. Bei Victor aber fügt er die Worte hinzu: „cuius mediocria extant de religione volumina", und er bringt diese Worte nicht etwa bei der Angabe über die schriftstellerische Thätigkeit des Victor im Osterstreit, sondern verzeichnet sie um mehrere Jahre früher als den Osterbrief.

1) Quellen III S. 307. 413.

Also kann kein Zweifel bestehen: Hieronymus wusste, dass der Bischof Victor von Rom lateinische Schriften hinterlassen hat. Und noch mehr — er sagt, dass sie noch existiren, und hat sie uns charakterisirt; er kannte sie also. Es waren 1) mehrere, sie waren 2) sämmtlich von geringem Umfang („opuscula"; das „volumina" widerspricht dem nicht = Schriftrollen), 3) sie handelten de „religione", d. h. bezogen sich auf dogmatische oder ethische Fragen, und waren 4) „mediocria". Dieser Ausdruck ist unter allen Umständen geringschätzig; er kann nicht etwa = „parva" gesetzt werden, sondern bezeichnet entweder den schlechten Stil der Schriften (mediocris sermonis status" sagt Cicero) oder den unbedeutenden Inhalt, oder beides. Stünde der Ausdruck in der Schrift de vir. inl., so könnte man nicht zweifeln, dass der Stil gemeint sei (Gegensatz: „sermonis puritas et elegantia"); aber auch an unserer Stelle ist höchst wahrscheinlich der Stil charakterisirt; denn in der Chronik, die für die Gebildeten geschrieben ist, hat Hieronymus schwerlich eine abschätzige Bemerkung über den Inhalt von Schriften, die er citirt, machen wollen. Er wollte vielmehr den vulgären Dialect, in welchem jene Volumina geschrieben seien, charakterisiren.

Wir sind am Ende. Bedarf es stärkerer Beweise, um die Behauptung, die pseudocyprianische Schrift de aleatoribus sei ein Werk des römischen Bischofs Victor, zu erhärten und zur höchsten Wahrscheinlichkeit zu bringen? Ich verzichte darauf, die Beweisführung in Kürze zu recapituliren; ich vermag keine Lücke in ihr zu entdecken und glaube, dass durch dieselbe der höchst mögliche Grad von Glaubwürdigkeit erreicht ist zur Bestimmung einer Schrift, die von allen äusseren Zeugnissen verlassen ist. Drei Punkte nur bedürfen noch einer kurzen Bemerkung. Es ist erstlich oben für möglich erklärt worden, den Ausdruck „in superiore nostro" auf Petrus zu beziehen, sei es, dass man ihn übersetzt: „durch unser Oberhaupt" oder „durch unseren Vorgänger". Gesetzt aber auch, diese Beziehung sei die richtige, so wird an unserem Gesammtresultat schlechterdings nichts geändert; denn es ist für dasselbe ganz gleichgiltig, ob unter dem Vorgänger der nächste Vorgänger oder Petrus zu verstehen ist. Ja selbst wenn Einer die fraglichen Worte ganz

tilgen wollte, weil sie (d. h. „nostro") kritisch unsicher seien, so würde das Ergebniss kein anderes sein; denn es bliebe der Satz bestehen: „originem authentici apostolatus, super quem Christus fundavit ecclesiam, portamus". — Zweitens sind wir oben, nachdem wir die Unmöglichkeit erkannt haben, dem Calixt unsere Schrift beizulegen, rasch zu seinen Vorgängern übergegangen und haben die nächsten Nachfolger (Urban, Pontian, Fabian) ausgeschlossen. Die einzige Begründung, die wir dafür oben S. 107 f. gegeben, scheint uns durchschlagend, dass nämlich Entwickelungen, wie sie Calixt gefördert, nicht wieder rückgängig gemacht werden können, und dass unsere Schrift einen Geist athmet, der von dem calixtinischen sehr verschieden, dagegen dem Tertullian's und Hippolyt's verwandt ist. Allein es lassen sich noch weitere Argumente beibringen. Zwar nicht die Berufung auf den Hermas als „divina scriptura"; denn es ist wenigstens möglich, dass sich der Hirte noch nach der Zeit des Calixt in der römischen Bibel erhalten hat, obschon Hippolyt und das Muratorische Fragment dagegen sprechen. Aber das Citat aus der Didache, die Aufzählung der 18 Laster, die apokryphen Herrnworte machen es höchst unrathsam, statt von den JJ. 218—222 rückwärts, vielmehr vorwärts zu schreiten. Dazu kommt — und dies ist das Wichtigste — Victor hat volumina mediocria de religione geschrieben; er war noch am Ende des 4. Jahrhunderts einem Gelehrten als der erste lateinische Schriftsteller bekannt; unsere Schrift „de aleatoribus" ist ein „volumen mediocre de religione"; von Urban, Pontian und Fabian dagegen hat nie Jemand behauptet, dass sie Schriftsteller gewesen seien.

Drittens erhebt sich die Frage, wie ist diese Schrift um ihren Verfassernamen gekommen, wie ist sie unter die Werke des Cyprian gerathen? Aber, wie man sie auch beantworten mag — ein Argument gegen unser Ergebniss kann ihr nicht entnommen werden; denn die Frage bleibt gleich leicht und gleich schwer, ob nun Victor oder ein anderer römischer Bischof des 3. Jahrhunderts ihr Verfasser gewesen ist. Auch kann man mit demselben Recht bei allen 20 pseudocyprianischen Schriften fragen, wie es nur möglich gewesen ist, dass sie unter die Werke des Cyprian gerathen sind. Wie ist z. B. die Schrift de pascha computus, die sich selbst auf das 5. Jahr Gordian's datirt, zu einer

cyprianischen Schrift geworden? Und doch lässt sich in unserem Fall die Zeit der Beilegung vielleicht noch etwas besser bestimmen, als bei den meisten übrigen Schriften. Um d. J. 700 steht sie als Cyprian's Werk unter dessen Schriften, und zwar wohl in Rom selbst (s. oben S. 4: „emendavit Justinus Romae"); um d. J. 359 (Mommsen'sches Verzeichniss) noch nicht. Der am Ende des 4. und am Anfang des 5. Jahrhunderts lebende Hieronymus hat sie noch als eine Schrift Victor's gekannt. Also ist die Beilegung zwischen c. 430 und c. 700 erfolgt. Die justinianische Gesetzgebung gegen die Spieler mag das Interesse an der vergessenen Schrift erregt haben; sie mag zu buchhändlerischen Zwecken den viel gelesenen Werken Cyprian's angehängt worden sein und dann seinen Namen erhalten haben. Doch das sind Vermuthungen. Statt sich in sie zu vertiefen, ist es wichtiger, dessen eingedenk zu bleiben, dass Hieronymus nicht von einem opusculum, sondern von „alia opuscula" und „mediocria volumina de religione" Victor's gesprochen hat, und demgemäss auf jene Schriften zu achten, die gleichzeitig mit der unsrigen dem Corpus Operum Cypriani von der Überlieferung einverleibt worden sind. Stehen in diesem Corpus ausser der Schrift de aleatoribus nicht auch noch andere, die von Victor herrühren? Diese Frage ist jedenfalls einer Untersuchung werth, und die Schriften, die sich hier anbieten, sind leicht zu bezeichnen.

Unser Ergebniss bestätigt die älteste und einzige Vermuthung, die über unsere Schrift ausgesprochen worden ist (Pamelius und Bellarmin: der Verfasser sei ein römischer Bischof). Auf die Bedeutung dieses Ergebnisses, resp. der genaueren Bestimmung: Victor von Rom, für die lateinische christliche Literaturgeschichte, für die Würdigung Tertullian's, für die Geschichte der Kirche überhaupt und die Geschichte der römischen Kirche im Besonderen will ich hier nicht eingehen. Aber der Freude, die mich während der ganzen Arbeit bewegt hat, den ältesten lateinischen Kirchenschriftsteller entdeckt zu haben, darf ich Ausdruck geben. Dieser älteste lateinische Kirchenschriftsteller ist ein römischer Bischof. Nicht unwürdig eröffnet dieser Bischof mit seinem heiligen Ernste und seiner kraftvollen Simplicität die christlich-lateinische Literatur und die Schriftstellerei der römischen Päpste. Der Clemensbrief ist das älteste Denkmal der römischen Gemeinde; unser Tractat ist das älteste Denkmal des

römischen Bischofs: beide veranschaulichen uns in sehr verschiedener Weise die Würde und Hoheit des alten christlichen Rom's. Die herzlichste Sorge für ein entferntes Glied der Bruderschaft spricht aus dem Clemensbrief, zugleich das Bewusstsein der Römer, helfen zu müssen und helfen zu können — die aufrichtigste Sorge für die ganze Bruderschaft, vor Allem aber für die Treue und Gewissenhaftigkeit ihrer Bischöfe, tritt uns in dem Tractat Victor's entgegen. Der Anlass ist scheinbar gering — das Würfelspiel. Aber dieser Bischof nimmt an ihm Gelegenheit, den Ernst seines Christenthums ebenso zum Ausdruck zu bringen, wie die verantwortungsvolle Würde seines Amtes. Er hat noch nicht mit der Welt capituliren müssen, wie Calixt und alle seine Nachfolger, und er hat Mtth. 16 und Joh. 21 noch nicht ausschliesslich auf seinen, den römischen, Stuhl bezogen, wie Stephanus, sondern auf das Amt, welches auch der geringste Bischof führt. Der römische Primat, wie Victor ihn verstanden, tritt wenigstens in unserer Schrift nicht in Ansprüchen hervor, sondern in dem Bewusstsein der höchsten Verantwortlichkeit.

Excurs.

Die Schrift de aleatoribus und der Hirte des Hermas.

Zahn hat (Gött. Gel. Anz. 1878 St. 9 S. 62f.) mit Recht darauf hingewiesen, dass der Hirte des Hermas eine grosse Bedeutung für die Praxis und Theorie der lateinischen Kirche gehabt habe, und dass diese Bedeutung bisher noch nicht genügend nachgewiesen sei. Man kann hinzufügen — was man sogar an den älteren und jüngeren Schriften eines Kirchenvaters, des Tertullian, zu studiren vermag —, dass, je älter eine lateinische christliche Schrift ist, um so deutlicher der Einfluss des Hirten hervortritt. Wir haben oben an verschiedenen Stellen auf die Verwendung des Hirten in unserem Tractat hingewiesen. Es wird nützlich sein, diese Stellen im Zusammenhang zu überblicken und zugleich Einiges, was bisher nicht angeführt worden, hinzuzufügen. Man wird hieraus erkennen, dass unser Tractat von keiner anderen Schrift so abhängig ist wie vom Hirten, und eben daraus wiederum ein starkes Argument für das hohe Alter desselben gewinnen. Zugleich wird man sich des Wortes Tertullian's an den römischen Bischof seiner Zeit: „a libro Pastoris et alias initiaris", erinnern.

1) In c. 2 unseres Tractats wird der Hirte durch: „dicit enim scriptura divina" eingeführt und ein langes Citat aus demselben (Sim. IX, 31, 5 sq.) mitgetheilt.

2) Der ganze Schlusssatz des 2. Cap. („constat nos id est episcopos pastores ovium esse spiritalium hoc est hominum fidelium qui sub cura nostri constituti, nullum in eis scabies vitium repperiatur. quo magis a nobis cotidie perscrutentur, ut medicamine caelesti adhibito vellera eis florida crescant qui ad nitorem vestis caelestis proficiant") besteht aus Reminiscenzen aus dem Hirten; man vgl. Simil. VI und Sim. IX, 31 (bes. § 4) und 32.

3) Wenn es im 3. Cap. heisst, wir haben den h. Geist „cordis hospitio“ empfangen, und der Verfasser fortfährt: „cohabitatori nostro nullam maestitiam proponamus“, so findet sich dieser Gedanke in keiner NTlichen Schrift wörtlich ebenso; dagegen ist er bei Hermas sehr häufig; s. Mand. III, 1—2. 4; V, 1, 2 sq.; V, 2, 5 sq.; X, 2, 5; X, 3, 2. Von den nun folgenden beiden Citaten in unserer Schrift, die mit: „monet dominus et dicit“ eingeführt sind und die wir oben S. 70 f. nicht zu identificiren vermochten, steht das erste („nolite contristare spiritum sanctum qui in vobis est“) fast wörtlich bei Hermas, Mand. X, 2, 5: *μὴ θλῖβε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ ἐν σοὶ κατοικοῦν.* Wäre es nicht wahrscheinlich, dass beide Citate, die unser Tractat an dieser Stelle bringt, aus einer Quelle stammen, so könnte man kein Bedenken tragen, in dem Hirten die Quelle unserer Schrift auch an dieser Stelle zu erkennen. Allein es muss die Möglichkeit offen bleiben, dass sowohl der Hirte als unser Verfasser aus einer gemeinsamen Quelle geschöpft haben.

4) In c. 4 ist Herm., Mand. II, 1, 9 angeführt.

5) Das in dem Citatenconvolut aus den Timotheusbriefen (c. 4) befremdliche „viriliter age, ministerium tuum persupple“, erklärt sich vielleicht aus Herm., Sim. X, 4, 1: „viriliter in ministerio hoc conversare“.

6) Zu dem Lasterkatalog in c. 5 vgl. den Lasterkatalog in Mand. VIII, 3. 5, resp. auch Sim. VI, 5, 5; Mand. VI, 2, 5. Beachtenswerth ist, dass auch Mand. VIII, 5 der Katalog mit den Worten schliesst: *καὶ ὅσα τούτοις ὅμοιά εἰσιν.*

7) Zu dem Ausdruck c. 5: „venenum portans letalem“ s Vis. III, 9, 7: *τὸ φάρμακον καὶ τὸν ἰὸν βαστάζειν.*

8) Zu der in unserer Schrift häufigsten Bezeichnung der Christen (5. 7. 8. 11) als „servi dei“ vgl. die Mandate, wo dieser Ausdruck ebenfalls stehend ist.

9) Zu der Unterscheidung von „delicta in deum“ und anderen Delicten (c. 10) vgl. Simil. VI, 2 besonders § 4: *ἃ δὲ εἶδες πρόβατα . . . . εἰς δὲ τὸν κύριον οὐδὲν ἐβλασφήμησαν.*

10) Zu dem Satz c. 11: „fundos et villas tuas iusta operatione ad paradisum remove“ vgl. Sim. I, besonders § 8—11: *ἀντὶ ἀγρῶν ἀγοράζετε ψυχὰς θλιβομένας κτλ.*

11) Zu dem Satz c. 11: „ut peccata tua donentur tibi eleemosynis et operationibus continuis incumbe", vgl. Sim. V u. zahlreiche andere Stellen bei Hermas.

Diese Zusammenstellung lehrt, dass unser Verfasser im Hirten lebt und webt. Sobald er sein specielles Thema verlässt, für dessen Behandlung er aus dem Hirten direct nichts gewinnen konnte, treten die Reminiscenzen an den Hirten deutlich hervor. An ihm hat er sich gebildet.

Index und Lexicalisches.

abicere mores 11.
abscidere manum 11.
abundantia multa 6.
accingere fortiter 4.
actio propria 2.
actores et procuratores 3.
adinvenire 7.
adinventor 7.
admissio 7.
admittere ad sacrificium 5.
admittere crimen 6.
admonere salubriter 3.
adparatus 11.
adsidente Christo 11.
adsidue ignoscere 1.
adulter facinoris admissionis 7.
adulteria 5.
aera sordidissima 6. 10.
aestimare 2.
agere bene 3.
agere viriliter 4.
aleatrix manus 5.
alienigena 4.
alveus 6.
amicitia rabiosa 6.
amplecti tabulam 7. (absol.) 5.
angelis spectantibus 11.
animare ad studium 9.
apostolatus ducatus 1.
apostolatus authenticus 1.
apostolus 3. 4. 9. 10.
arguere 4.
armare 6, manus ad periculum sui armatae, manus in perniciem domini sui armatae.
armigera instrumentorum 6.
ars domini 11.
ars infesta studentibus 9.
auctor: mulieres prostitutae penes auctorem suum 6, auctorum testimonio 7, auctor tabulae aleae 7. 8. 9.
auctorare se aleae 9.
audacia 1, audacia saeva 6.
authenticus 1.
avaritia 5.
avarus 4.
avertere cor 11.
avocari 11.
beatus (beatissimus) apostolus 9. 10.
blasphemia 10.
caeleste medicamen 2, caelestis dignatio 1, sapientia 2, thesaurus 11, vestis 2.
caligo diaboli 9, caliginem inimici ab oculis extrahere 11.
calumnia fori 6.
capere 5. 6.
carnifex 9.
cedere bonis 6.
census et adparatus 11.
Christianus 8—11, esto patiens et christianus 11.
Christus 4. 5. 8. 10. 11.
cohabitator 3.
cohibere nequitiam 11.
colligi 4.
condignus (c. accus.?) 3.
conmunicare 4.
conmunicationem falsam dare 2.
conferre in nobis 1.
consideratio 11.
considere 2.

consuescere studio 5.
consummare 5.
continuis operationibus incumbere 11, nocte dieque continuis 6.
contristare spiritum 3.
cor avertere 11.
corroborare in fidei firmitate 4.
crimen 7, crimen duplicem ac geminum admittere 6, crimen ignobile 6, crimen inmortale 11.
cultor 2, idolorum cultor 4.
cura 1. 2. 10.
de dignatione percipere 2.
de aliquo desiderare 2.
dehonorare 9.
deiectio operatur 5.
deificum studium 11.
deitas 7.
deliciae 2.
delictum 8, delictum in deum 10, delicti vulnus insanabile 5.
delinquere 1. 4. 10.
dementia 9. 10. 11.
dementis furia 6.
demonstrans litigiosum 6.
demonstrare se in imagine perniciosa 6.
deorbare 9.
devovere se 9.
diabolus 5—7. 9—11.
dignatio 1. 2. 5.
dignitas 2. 6.
dilapidare opes 6.
dimittere peccata 1. 10.
dispensator 3. 4.
distrahere censum et adparatus ad studium ecclesiae 11.
divinus 2. 5.
docere 4.
doctrina evangelica 3, salutaris 1.
doctrinae apostolorum 4.
documenta de scripturis sanctis 3.
dominica mensa 11.
dominicum sacrificium 5. 8.
dominus passim.
donare peccata 11.
donum 4.
ducatus 1.
ebrietas 5.
ecclesia 1. 2. 4. 11 (delinquere in ecclesia 4, studium ecclesiae 11).
ecclesiastica cura 10.
eleemosynae 11.
eloquium falsum 5.
episcopus 2. 3.
error 5.
eruditus 5.
ethnicum nomen 8.
evangelica doctrina 3.
evangelica monita 11.
evangelium 3. 10.
excusatio 6. 10.
expiare manum 5.
exprobrare 10.
extendere puras manus 11.
extollentia 5.
extolli 2.
extrahere caliginem ab oculis 11.
exurgere ad laudem domini 5.
favores 10.
fictiosum nomen deitatis 7.
fidelis 1—6. 9.
fides 4.
filius dei 10, filii diaboli 10.
firmitas fidei 4.
floridus 2.
fori calumnia 6.
fornicarius 4.
frater 2. 4. 5. 9.
fraternitas (universa, omnis) 1. 2. 6.
fraus 5.
fundare ecclesiam 1.
fundus 11.
furax: dementia furax 6, mores furaces 11, voces furiacissimae 9, mores furiacissimi 11.
furia dementis 6.
furor maleficus et venenarius 8.
furta 5.
granarium 2.
homicidia 5.
honor 2.

hospitium cordis 3.
hostis antiquus circuit 5.
idola 4.
idolatria 5.
ignis rotans 8.
ignoscere 1. 4.
in superiore nostro 1.
in vacuum 8.
incautus frater 5.
indignari 2.
inductio corrumpens 5.
indulgentia 10.
iners 2.
infatuare 2.
inimicus operum 11.
iniuriae 5.
iniustitia 9.
iniustus 4. 9.
inmanitas atrocissimi sceleris 6.
inmolare 9.
inmortale crimen 11.
inpatientia (fera) 6. 5.
inpositio manus 3. 4.
inquinare 4.
insequi 6.
insomnis 6.
inter dispensatores quaeritur 3.
intercedere 4.
invidia 5.
involvere se laqueis 10.
Johannes apostolus 10.
iudicari cum saeculo 10.
iudicii dies 8.
iustus 3. 4. 11.
iuxta fratres inertes 2.
lacus mortis 1.
laqueus 5. 6. 10.
laudare favoribus inimicum 10.
laus domini 5.
lex 4. 6. 7. 8.
litigiosus 6.
lumen effulsit 3.
lusor 7.
lusus cotidianus 11, nocivus 11.
maledictum 5.
maleficus 8.
malignum 4.
mandare 3.
mandra mendaciorum 11.
manifestus 5. 6.
manus trux noxia et insomnis 6, manus nequam 6, manus aleatrix 5, manus puras extendere 11, manus carnifex, m. noxia 9, expiare m. 5, polluere m. 9, abscidere m. 11, purificare m. 11.
martyr 11.
martyrium 3.
medicamen caeleste 2.
meditatio 7.
mens insana 6.
mensa dominica 11.
ministerium 4.
moechiae 5.
monita evangelica 11.
monitio consonans 4.
mores furaces (furiacissimi) 11.
mortale venenum 6.
multiformis numerus 6.
negare peccatores 10.
neglegens 2. 3.
neglegentia 2.
nequam 6.
nequitia 1, nequitia praeceps 11, sedentaria et pigra 6.
nex hereditatis 9.
nocivus 11.
nocte dieque continuis 6.
nomen 7, in nomine turpis 7.
noxia 6.
noxius 6.
nuditas et inopia 9.
obsequi studio 11.
operare 5. 6.
operatio: op. frequens cum viduis 11, op. iusta 11, in operationibus iustus 11, operationibus incumbere 11.
opes augendae rei familiaris 6, opes avorum sudoribus quaesitae 6.
opus 8. 11.
oraculum 5.
oratio 4.

consuescere studio 5.
consummare 5.
continuis operationibus incumbere 11, nocte dieque continuis 6.
contristare spiritum 3.
cor avertere 11.
corroborare in fidei firmitate 4.
crimen 7, crimen duplicem ac geminum admittere 6, crimen ignobile 6, crimen inmortale 11.
cultor 2, idolorum cultor 4.
cura 1. 2. 10.
de dignatione percipere 2.
de aliquo desiderare 2.
dehonorare 9.
deiectio operatur 5.
deificum studium 11.
deitas 7.
deliciae 2.
delictum 8, delictum in deum 10, delicti vulnus insanabile 5.
delinquere 1. 4. 10.
dementia 9. 10. 11.
dementis furia 6.
demonstrans litigiosum 6.
demonstrare se in imagine perniciosa 6.
deorbare 9.
devovere se 9.
diabolus 5—7. 9—11.
dignatio 1. 2. 5.
dignitas 2. 6.
dilapidare opes 6.
dimittere peccata 1. 10.
dispensator 3. 4.
distrahere censum et adparatus ad studium ecclesiae 11.
divinus 2. 5.
docere 4.
doctrina evangelica 3, salutaris 1.
doctrinae apostolorum 4.
documenta de scripturis sanctis 3.
dominica mensa 11.
dominicum sacrificium 5. 8.
dominus passim.
donare peccata 11.
donum 4.
ducatus 1.
ebrietas 5.
ecclesia 1. 2. 4. 11 (delinquere in ecclesia 4, studium ecclesiae 11).
ecclesiastica cura 10.
eleemosynae 11.
eloquium falsum 5.
episcopus 2. 3.
error 5.
eruditus 5.
ethnicum nomen 8.
evangelica doctrina 3.
evangelica monita 11.
evangelium 3. 10.
excusatio 6. 10.
expiare manum 5.
exprobrare 10.
extendere puras manus 11.
extollentia 5.
extolli 2.
extrahere caliginem ab oculis 11.
exurgere ad laudem domini 5.
favores 10.
fictiosum nomen deitatis 7.
fidelis 1—6. 9.
fides 4.
filius dei 10, filii diaboli 10.
firmitas fidei 4.
floridus 2.
fori calumnia 6.
fornicarius 4.
frater 2. 4. 5. 9.
fraternitas (universa, omnis) 1. 2. 6.
fraus 5.
fundare ecclesiam 1.
fundus 11.
furax: dementia furax 6, mores furaces 11, voces furiacissimae 9, mores furiacissimi 11.
furia dementis 6.
furor maleficus et venenarius 8.
furta 5.
granarium 2.
homicidia 5.
honor 2.

hospitium cordis 3.
hostis antiquus circuit 5.
idola 4.
idolatria 5.
ignis rotans 8.
ignoscere 1. 4.
in superiore nostro 1.
in vacuum 8.
incautus frater 5.
indignari 2.
inductio corrumpens 5.
indulgentia 10.
iners 2.
infatuare 2.
inimicus operum 11.
iniuriae 5.
iniustitia 9.
iniustus 4. 9.
inmanitas atrocissimi sceleris 6.
inmolare 9.
inmortale crimen 11.
inpatientia (fera) 6. 5.
inpositio manus 3. 4.
inquinare 4.
insequi 6.
insomnis 6.
inter dispensatores quaeritur 3.
intercedere 4.
invidia 5.
involvere se laqueis 10.
Johannes apostolus 10.
iudicari cum saeculo 10.
iudicii dies 8.
iustus 3. 4. 11.
iuxta fratres inertes 2.
lacus mortis 1.
laqueus 5. 6. 10.
laudare favoribus inimicum 10.
laus domini 5.
lex 4. 6. 7. 8.
litigiosus 6.
lumen effulsit 3.
lusor 7.
lusus cotidianus 11, nocivus 11.
maledictum 5.
maleficus 8.
malignum 4.
mandare 3.
mandra mendaciorum 11.
manifestus 5. 6.
manus trux noxia et insomnis 6, manus nequam 6, manus aleatrix 5, manus puras extendere 11, manus carnifex, m. noxia 9, expiare m. 5, polluere m. 9, abscidere m. 11, purificare m. 11.
martyr 11.
martyrium 3.
medicamen caeleste 2.
meditatio 7.
mens insana 6.
mensa dominica 11.
ministerium 4.
moechiae 5.
monita evangelica 11.
monitio consonans 4.
mores furaces (furiacissimi) 11.
mortale venenum 6.
multiformis numerus 6.
negare peccatores 10.
neglegens 2. 3.
neglegentia 2.
nequam 6.
nequitia 1, nequitia praeceps 11, sedentaria et pigra 6.
nex hereditatis 9.
nocivus 11.
nocte dieque continuis 6.
nomen 7, in nomine turpis 7.
noxia 6.
noxius 6.
nuditas et inopia 9.
obsequi studio 11.
operare 5. 6.
operatio: op. frequens cum viduis 11, op. iusta 11, in operationibus iustus 11, operationibus incumbere 11.
opes augendae rei familiaris 6, opes avorum sudoribus quaesitae 6.
opus 8. 11.
oraculum 5.
oratio 4.

ordinare 1.
origo authentici apostolatus 1, originem parentorum turbis praesentibus dehonorare 9.
ossua 6.
oves spiritales 2.
paenitentiam agere 4.
paradisus 11.
pastor 2.
Paulus apostolus 3. 4. 9.
pauperes 11.
peccare 4. 10.
peccator 10.
peccatum 1. 4. 6. 11.
pecora (Abl. plur. pecoris) 2.
pecuniarum ingentium perditus 6, pecuniis mutuis se obruere 6, pecunias reponere 11.
perditi homines 1.
perfidia 5.
peierare 9.
periurium venale 6.
perscrutare 2.
persequi 6. 11.
persupplere ministerium 4.
Petrus apostolus 3.
pietas divina et paterna 1, magna et larga 5.
polluere manus 9.
pompa saeculi 9.
pondus delinquentium 4.
portare 1. 5.
potestas solvendi et ligandi 1.
praecipitare se in laqueum mortis 10.
praescius 5.
primordia templationum 5.
procurator 3. 4. 10.
profani et errantes 7.
proficere ad nitorem 2.
promereri dominum 11.
propheta 10.
prostitutae mulieres 6.
providus 4. 5. 11.
purificare manum a sacrificiis diaboli 11.
rabiosa amicitia 6.
rapinae 5.
raptor 4.
ratio 1.
recipi 4.
rector 2.
removere ad paradisum 11.
reponere in thesauris caelestibus 11.
respicere aleam 11.
sacerdos 2.
sacerdotalis dignitas 2.
sacramenta divina consummare 5.
sacrificare 7. 8.
sacrificium (Christi, dominicum, diaboli) 4. 5. 8. 9. 11.
sacrilega meditatio 7.
saecularis 10.
saeculum 8—10.
salus 5.
salutaris 1.
sancti 4.
sapientia 2. 11.
scabies vitium 2.
scriptura (divina, sancta) 2. 3.
securus 2.
sedentaria et pigra nequitia 6.
sedes vicaria domini 1.
seniores 4.
serpens 5.
serpentinum colloquium 6.
servus dei 5. 7. 8. 11, servus cum domino tuo avocare! 11.
signum in frontibus 5.
sollicitus 3. 4. 5.
spiritalis 2.
spiritus (sanctus, diaboli) 3. 6. 10.
statunculum 7.
studere 9.
studium: libidinosum 5. 9, ignominiosum 6, pestiferum 6, perniciosum 7, nocentiorem 9, saevum 11, deificum 11, litterarum 7, ecclesiae 11, sapientiae 11, auctoris 7.
subscriptio nominis 7.
sudores avorum 6.
suggerere 7.
sumere in vacuum 8.

superior noster 1.
supplantatio inimici 6.
temptatio manifesta 6, temptationum primordia 5.
terminare legem 7.
testimonia falsa 5.
thesaurus 11.
Timotheus 4.
tormenta 3.
torqueri 1. 8.
tribulatio corporis 1.
trux 6.
tueri (pass.) 5.
in vacuum sumere 8.
valere nihilo 2.
vellera qui 2.
venabulum diaboli 5.
venalis 6.
venenum mortale 6, letale 5.
venia 10.
vicaria domini sedes 1.
vicarius Christi 10.
viduae 11.
vigiliae nocturnae 6.
villa 11.
vincere 9. 11.
zelus 5.

Zu den hier aufgeführten Worten finden sich bei Cyprian folgende werthvolle Parallelen (s. den Index von Hartel): abscidere, adinventor, adulter, adulteria, aestimare = putare, alienigena, animare, census = divitiae seu patrimonium, communicare, communicatio, condignus, consummare, contristare, cultor, deificus, delictum in deum, dignatio, dispensator, distrahere, dominicus, donare peccata, ducatus, eleemosyna, ethnicus, evangelicus, extollentia, fornicarius, fundare, indulgentiae medicina, inpatientia, inpositio manus, involvere, iustus, laqueus diaboli, lex, martyrium, ministerium, negare, operare, operatio, opus, ordinare, origo, paenitentiam agere, pastor, peccare, peccator, perfidia, perierare, pietas, pompa, pondus, portare, primordium, profanus, proficere, promereri deum, purificare, sacerdos, sacerdotalis, sacramentum, sacrificare, sacrificium, saecularis, saeculum, sedes, serpentinus, signum, sollicitus, spiritalis, suggerere, tribulatio, tueri, venalis, vicarius, zelus.

Bei Tertullian finden sich folgende Parallelen: abscidere, actor = administrator seu custos, adinvenire, adsidere, adulter, adulteria, aestimare = existimare seu putare, agere, alveus, animare, apostolatus, armare, auctor, auctorare, authenticus, avertere, avocare, blasphemia, caelestis, capere, carnifex, census = adparatus, cohabitare, colligere, condignus, conmunicare, conmunicatio, consummare, contristare, corroborare, deiectio, deificus, delictum in deum, devovere, dignatio, dignitas, dimittere peccata, dispensator, distrahere, dominicus, donare delicta, ducatus, ecclesiasticus, eleemosyna, eloquium, ethnicus, evangelicus, expiare, exprobare, extolli, exurgere, fidelis, fornicarius, frater, fraternitas, furia, gehenna, idolum, idololatria, ignis, in vacuum, indignari, indulgentia, infatuare, iniustitia, iniustus, inmolare, inpatientia, inquinare, insequi, intercedere, laqueus, lex, maleficus, mandare, manifestus, martyr, martyrium, medicamen, ministerium, moechia, monitio, negare, nequam, nex, noxius, nuditas, operari, operatio, oraculum, oratio, ordinare, origo, ossua, paenitentiam agere, paradisus, pastor, peccare, peccator, peccatum, perditus, pompa, portare, praecipitare, primordia, procurator, profanus, proficere, promereri deum, prostitutae mulieres, providus, purificare, raptor, recipere, sacerdos, sacerdotalis, sacra-

mentum, sacrificare, sacrificium, sacrilegus, saecularis, saeculum, sancti, scriptura, securus, sedes, seniores, signaculum frontium, sollicitus, spiritalis, suggerere, thesaurus, tormentum, venalis, venia, vicarius, zelus. — Der Index von Oehler, nach welchem ich hauptsächlich gearbeitet habe, ist unvollständig; auch habe ich ganz Geläufiges bei Seite gelassen. Trotzdem wird aus dieser Tabelle offenbar sein, in welch' naher Verwandtschaft Tertullian und der Verfasser der Schrift de aleatoribus hinsichtlich des Sprachmaterials stehen. Man kann sie sich in der That nicht enger denken zwischen zwei Schriftstellern, die von einander unabhängig sind und deren Einer uns nur wenige Seiten hinterlassen hat. Speciell zu dem „auctorare se aleae" (de aleat. 9) vgl. Tertull., ad nat. I, 18: „ad certum locum se auctorare" und ad mart. 5: „ad ignes se auctorare".

Aus dem ältesten lateinischen Martyrium (Mart. Scill.) sei „promereri" und „furoris dementia" hervorgehoben; aus den nahezu gleich alten Acten der Perpetua und Felicitas „documenta" (1. 16), „dignatio" (1. 4) „multiformis" (10). Letzteres Wort findet sich auch in der alten pseudocyprianischen Schrift de rebapt. 16. Der Ausdruck „favores" (de aleat. 10) findet sich auch in der alten pseudocyprianischen Schrift de spectac. 5, „sudores" (6) in der authentischen Vita Cyprian's c. 16, „paterna pietas" (1) in der pseudocyprianischen Schrift ad Novatianum 1, „sanctae et divinae scripturae" (2. 3) in der aus der Zeit Gordian's stammenden Schrift de pascha computus 1, der Ausdruck „iuxta fratres" = „erga fratres" findet sich bei Gruter 422, 1 („iuxta cives"), s. Rönsch, Itala u. Vulg. S. 398, „donare peccata" (11) bei Novat., de trinit. 1. Zu dem höhnischen Satz de aleat. 6 („nocturnas vigilias celebrant") vgl. Tertull., ad uxor. II, 4; Apolog. 39; Cypr., de orat. 29. 35. 36; Minuc., Octav. 7. Zu der ausgeführten Admonition de aleat. 5 fin. s. Tertull., de idolol. 7: „attollere ad deum patrem manus matres idolorum, his manibus adorare, quae foris adversus deum adorantur, eas manus admovere corpori domini, quae daemoniis corpora conferunt. O manus praecidendae!"

Zum Ausdruck:
„portamus in superiore nostro originem apostolatus".

Das Wort „portare" hat in der späteren Latinität einen sehr weiten Gebrauch. Tertullian sagt de bapt. 1: „fidem portant". In der Schrift „de montibus Sina et Sion", welche der unsrigen nahe verwandt ist, kommt „portare" sechsmal (c. 3. 4. 7. 11.) vor: „Rebecca figuram portat ecclesiae", „Isaac typum in se portabat Christi", „Adam in se portat nomen", „Christus Adae carnem in se figuralem portavit", „populorum figuram in se portabant duo latrones" etc. Aber nicht nur der Ausdruck „in se portare" ist häufig, sondern auch „portare in alio" kommt vor. So heisst es in dem Brief des Papstes Siricius an Himerius (Epp. Pontif. Rom. ed. Schönemann p. 408): „Portamus onera omnium qui gravantur, quin immo haec portat in nobis b. apostolus Petrus". Indessen ist diese Stelle keine Parallele zu der unsrigen, da „in" in der gewöhnlichen localen

Bedeutung steht. Dagegen ist an unserer Stelle eine doppelte Übersetzung möglich. Wir können übersetzen: „an unserem Superior“ oder „durch unseren Superior“. Für beide Deutungen sind Parallelen im damaligen Sprachgebrauch, der durch das Griechische beeinflusst war (ἐν instr.), vorhanden. Indessen wenn unter „superior“ nicht Petrus, sondern der unmittelbare antecessor zu verstehen ist — man beachte, dass auch Cyprian in dem Brief an Stephanus (68, 5) den Cornelius und Lucius „antecessores nostri“ nennt, obgleich er selbst doch nicht römischer, sondern carthaginiensischer Bischof gewesen ist; in derselben Weise kann auch unser Verfasser, ein römischer Bischof, seinen Vorgänger den Vorgänger aller Bischöfe nennen, in deren Namen er spricht —, so muss man wohl die instrumentale Bedeutung des „in“ hier festhalten, wenn sie auch aus der anderen („an unserem Vorgänger“) entstanden und mit ihr enge verbunden ist. Tertullian schreibt de resurr. 44: „in persona Christi dicit (apostolus) habere nos thesaurum istum in testaceis vasis“. Diese Parallele ist sehr instructiv; denn „habere“ ist gleich „portare“. „Wir haben an der Person Christi resp. durch die Person Christi den Schatz in irdischen Gefässen“. Adv. Marc. V, 19 heisst es: „resurget corpus hoc in ipsa lege mortis in terram deiectum“. Hier ist die instrumentale Bedeutung des „in“ evident. Andere Beispiele führt Oehler an, s. auch die Erklärer des Appulejus, bei dem sich derselbe Gebrauch findet, und die Indices der Wiener KVV. Ausgabe sub „in“. Lucifer, de regib. apost. 1 p. 37, 23: „mactati in trecentis viris“ (per trec. viros).

Berichtigung.

S. 60 Z. 24 f. l. Decretum.

Druck von August Pries in Leipzig.

DIE ABFASSUNGSZEIT
DER SCHRIFTEN TERTULLIANS

VON

PROF. DR. E. NOELDECHEN

OBERLEHRER AM DOMGYMNASIUM IN MAGDEBURG.

NEUE FRAGMENTE
DES PAPIAS, HEGESIPPUS UND PIERIUS

IN BISHER UNBEKANNTEN EXCERPTEN

AUS DER KIRCHENGESCHICHTE DES PHILIPPUS SIDETES

VON

DR. C. DE BOOR

KUSTOS DER UNIVERSITÄTS-BIBLIOTHEK IN BONN.

LEIPZIG

J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG

1888.

Druck von August Pries in Leipzig.

DIE ABFASSUNGSZEIT

DER

SCHRIFTEN TERTULLIANS

VON

Prof. Dr. E. NOELDECHEN

OBERLEHRER AM DOMGYMNASIUM IN MAGDEBURG.

Die Grundsätze.

Die Grundsätze, nach denen Zeit und Ort alter Schriften nach Möglichkeit ausgemacht werden, sind im allgemeinen die gleichen. Doch erfahren sie nach besonderem Stoffe auch bestimmte Gestaltung. Was die Zeit anlangt, so sind hier die Gesichtspunkte zahlreich. Physikalische und politische, soziale und literarische, stilistische und psychologische müssen sich vielfach durchdringen. Es gilt eine Sonnenfinsternis chronologisch verwerten, Gewitter und Regenschauer, vielleicht auch ein Nordlicht ausbeuten, einen Vesuvausbruch verwenden. Es gilt, die Schlacht bei Lyon, den Mord Plautians und des Geta, es gilt, den Hercules-Commodus und Bassian-Alexander, einen Heliogabalus-Varius und vielleicht Cynocephalus-Scapula in diesem Schrifttum entdecken. Es gilt hier weiter, der Einwirkung, die Clemens und Irenaeus, vielleicht auch selber Hippolytos[1]) auf den Autor geübt haben, möglichst ins einzelne nachzugehn, und daraus Schlüsse auf die Zeit der Schriften zu ziehen, in denen dieser Einfluss sich darstellt. Es gilt auf das Wachstum des Ansehns des „christlichen Namens" zu achten[2]), die Vorzeichen von Ver-

1) Es versteht sich, dass die äusseren Zeugnisse späterer Schriftsteller, des Eusebius, Augustinus, Hieronymus durchaus Beachtung verdienen. Wir werden grade versuchen, diesen Zeugnissen ihr Ansehn aufs neue zu vindicieren.

2) resp. auf das Bekanntwerden der Christen, ihrer Feste etc. nemo te cognoscit Christianum spect. 27 (59 o.). non dominicum diem, non pentecosten (ethnici) etiamsi nossent, nobiscum communicassent idol. 14 (92 m.). quod sciam, etiam conversatio notior facta est, scitis et dies conventuum nostrorum natt. I, 7 (317 u.). in ipsis plurimum coetibus et congregationibus nostris opprimimur apol. 7 (137 u.). vulgus jam scit Christum ut hominem aliquem, qualem Judaei judicaverunt ib. 20 (195). dei voces, literas nostras, quas neque ipsi supprimimus et plerique casus ad extraneos transferunt ib. 31 (235). vgl. auch: si semper latemus ib 7 (138), ferner die

folgungen aus den Schriften herauszulesen, die Höhe des „medius ardor“ in anderen festzustellen und das Nachlassen der Feindschaft wiederum in anderen zu merken [1]). Die dehnbarsten Massstäbe freilich sind die psychologisch-stilistischen [2]); und dennoch muss von denselben ein weiter Gebrauch gemacht werden. Sie vor allem erfordern vorläufige Verständigung.

Eine bekannte Thatsache ist, dass im Verlauf von einigen Jahrzehnten, ein Zeitraum, auf welchen wir hier durch zahlreiche Gründe gewiesen sind, die nationale Sprache sich wandelt, dass Wörter und Wendungen auftauchen, andere wie im Strome versinken, dass auch der einzelne Griffel neue Bildungen anstrebt und die Parteienbewegung neue Worte hervorbringt. Welche Worte [3]) und Wendungen uns hier als Leitfaden dienen dürfen, kann freilich nur das Ergebnis zusammengesetzter Erwägung sein. Haben wir aber triftig eine Reihe von Wendungen

---

Mittel, die einzelnen als Christen ausfindig zu machen: foculus acerra botuli ib. 9 (149 u.). Chrestiani ib. 3 (125). singuli forte noti magis quam omnes Scap. 2 (542 u.). multitudinis nemini ignotae fuga 12 (486 u.). (vita Christi) omnibus nunc gentibus prodita est res. 44 (523 u.).

1) Eine genauere Unterscheidung des blos Rhetorisch-pathetischen resp. auch des blos geschichtlichen Rückblicks auf erlittenes Christenleid von dem Ausdruck augenblicklicher Drangsal ist hier durchaus notwendig. Nichts ist gewisser als dass die Verfolgung intermittierte. Dennoch schreibt Tert.: tempora Christianis semper, et nunc vel maxime, non auro sed ferro transiguntur de cult. II, 13 (734). Über Rückblicke vgl. res. c. 8, S. 479 o.

2) Namentlich um dieser willen gebe ich häufig Excerpte und füge dabei die Oehlersche Seitenzahl (mit Weglassung von I und II der grösseren Ausgabe) bei. Bei den Capitelziffern heisst a Anfang, e Ende; bei den Seitenzahlen o. oben, m. Mitte, u. unten.

3) Vorsicht ist sehr vonnöten. Bonwetsch, Schr. Tert.'s zählt unter die Beweise für den kirchlichen Standort des Verf.'s von Ad mart. u. a. auch die „domina mater ecclesia“ (S. 27 Note 47). Aber mater ecclesia findet sich auch in späteren und spätesten Bb. de pud. 5 (800 m) eandem invocant matrem. monog. 7 (772) vivit unicus pater noster et mater ecclesia. de res. 7 (441 u.) ecclesiam quam potiorem matrem nuncupavit. In den älteren Bb. vgl. orat. 2 (556 u.) ne mater quidem ecclesia praeteritur. bapt. 20 (640) primas manus apud matrem cum fratribus aperitis. So kommt doch ein Gleichgewicht zwischen früher und später heraus, welches die chronolog. Brauchbarkeit mindestens aufs äusserste einschränkt.

ausgemacht — wobei jene festeren Daten stets im Auge zu behalten sind — so wird dieses Ergebnis wiederum zum Kriterium. Fliessend wird dieser Massstab freilich sein und bleiben, und vor allem hülfsweise verwandt werden, wo man noch zu bestimmende Bb. an festliegende anlehnt.

Wichtig ist ohne Zweifel, wie der allmählich sich wandelnde, so der constante Sprachschatz des Autors. Namentlich werden auch Ausdrücke, welche direkt auf die Zeit gehn, bei der Zeitbestimmung der Schriften nicht aus der Acht zu lassen sein. Was sein nuper und proxime[1]), was aliquando und olim, was sein hesternus[2]) bedeutet, wird nicht gleichgiltig sein.

Von dem blos Lexicalischen abgesehn kommt der Stil im weiteren Sinne mannigfach in Betracht. Wir finden eine Anzahl von Bb., in denen bescheidene Wendungen ihm aus der Feder fliessen, wiederum andere Schriften, in denen das Selbstbewusstsein des berühmteren Mannes sich ausdrückt, indem er sich selber citiert oder auf seine bekannten literarischen Gewohnheiten so und so hinweist. Es wird kein Gewaltstreich sein, aus den Bescheidenheitsformeln an sich das Vorurteil abzuleiten, dass die fraglichen Bb. dem früheren, jene selbstbewussteren Schriften dem späteren Autor zugehören. Nicht ganz unähnlich steht es mit der anderen Thatsache, dass eine Anzahl von Schriften mit ganz besonderer Häufigkeit ausdrückliche Anreden aufweisen, während andere ganz oder teilweise dieser Eigenschaft mangeln. Die Vermutung liegt nahe, zumal angesichts der Gewohnheiten dieser spät römischen Tage, dass wirklich

1) Grotemeyer (Kempener Gymnas.-Programme 1863. 1865) will zwischen nuper und proxime unterschieden wissen. Dies wird vollkommen bündig durch ad uxor. II, 1 (683) widerlegt. S. dort: proxime tibi und ne qui nuper, wo die Worte promiscue stehen. Anders aliquando, das, wo es überhaupt temporal im engeren Sinne zu nehmen ist, auf entferntere Zeiten zurücksieht. de virg. vel. 14 (903 u.) referunt aliquando dictum a quodam etc. adv. Prax. 1 (653 o.) adfectavit illam aliquando defendendo concutere

2) hesternus (Oehler Ind. = novellus apolog. 37. adv. Prax. 2) heisst niemals „gestrig" im strengen Sinn, was mindestens einmal (ad Scap. 3. S. 543 vgl ibid. c. 2 a.) durch pristinus ausgedrückt wird. Auch Caesar, Sueton kennen diesen Sprachgebrauch. S. die Lexica. Zu olim vgl. adv. Marc. IV, 29 a V, 1. (275 m.) V, 11. (307 o.) de praescr. 30 a. ad mart. 4. (12 o.) — (vgl. auch nuper ad natt. I, 14).

die Bb. der ersten Art aus Vorlesungen hervorgingen, eine Vermutung, die noch ausdrücklich durch eine einzelne Äusserung Kraft gewinnt. Ist nun abstrakt möglich, dass derselbe literarische Mann zu sehr verschiedenen Zeiten sowohl Bb. verfasst als für eine Vorlesung niederschreibt, so wird doch die concrete Betrachtung unter Zuziehung anderer Kriterien hier zu dem Ergebnis gelangen, dass diese Vorleserarbeit mehr den Anfängen gehört, und auch nach diesem Ergebnis wird man Schriften beurteilen. Was den Stempel der Vorlesung trägt, wird das Vorurteil für sich haben, einer früheren Zeit zu gehören. Auch das wird ein Kennzeichen sein des früheren Ursprungs der Bb., dass sie einzelne Termini, die der Verfasser später wie geprägte Münze in Brauch nimmt, ausdrücklich erst prägen und so einen Unterbau liefern für späteren geschwinderen Aufbau. Es gibt eine Anzahl von Schriften, in denen ihm der christliche „Kriegsdienst“ [1]) oder die „Exomologesis“ oder „Babylon-Rom“ von Haus aus fertige Ausdrücke, andere, in denen dieselben ihm erst gleichsam entstanden sind. Es wird der Vorsicht bedürfen, wenn man diesen Beweisgrund verwendet; denn der Grund der schlagfertigen Kürze oder einer elementaren Breite kann in den Adressaten und braucht nicht im Autor zu liegen. Doch will auch diese letztere Möglichkeit vorsichtig gewogen sein.

Der Gesichtspunkt dieser Verschiedenheit der Adressaten der Schriften, des vom Autor gedachten Leserkreises mag freilich sich auch darauf erstrecken, dass manchmal Katechumenen [2]) und manchmal der Kreis der Getauften, manchmal die Gemeinde der Einfältigen und manchmal mehr die Gelehrten dem Verfasser den Sehkreis erfüllen. Zuweilen sagt er ausdrücklich, er kämpfe mit Philosophen oder sei zu rhetorisieren genötigt [3]). Entschie-

1) si statio de militari exemplo nomen sumsit (nam et militia dei sumus) orat. 19 (572). Dagegen: vocati sumus ad militiam dei vivi jam tunc etc. ad mart. 3 (9). is actus, qui magis Graeco vocabulo exprimitur et frequentatur, exomologesis est. poen. 9 (660) vgl auch poenit. 18 (662 o.) 11 a. de pat. 15 a. Grundstelle für exomologesis de orat. 7 (562 o.) exomologesis est petitio veniae. — Babylon Romanae urbis figura est adv. Jud. 9 (723 m.). Reproduciert Marc. III, 13 (140 m.). Aber kürzer Babylonis illius cor. 13 (450); auch: magna etiam Babylon scorp. 12 (529 u.). Vgl. hier S. 8, Anm. 1.

2) de bapt. 20 e.; de orat. 3 e.

3) Philos. de anima 1 (556 o.) rhetoricari de res. c. 5 a.

dener aber macht sich ein anderer Gegensatz geltend: nämlich zwischen den „häuslichen" Schriften, von denen ihm nur bewusst ist, dass sie in Heidenhand fallen können, und denen, die wie die Schutzschriften ausdrücklich an Heiden gerichtet sind. Zimmerte man sich ein Schema, demzufolge nach Entwickelungsnormen, sei es von Strenge zur Milde oder von Milde zur Strenge eine grade aufsteigende Linie in den Schriften des Autors sich darstellte, mit Vernachlässigung jenes Unterschieds des Häuslichen und des Auswärtigen, so würde ein Fehler herauskommen. Offenbar spricht er vom Kriegsdienst und wiederum von Handel und Wandel und auch vom Gebet für die Kaiser anders in seiner Schutzschrift, wie in den häuslichen Schriften[1]). Der psychologische Hintergrund bedarf kaum der Erörterung.

Bei der grossen Verschiedenheit der vom Autor behandelten Stoffe und dem Gelegenheitsstempel, der z. T. diesen Schriften eignet, wird sich ein Leitfaden namentlich dadurch ergeben, dass man gleichartige Darstellungsmittel — ich meine hier nicht mehr den Wortschatz — eine Art von begrifflichem Handwerkszeug, gewisse methodische Grundsätze oder sentenzenartige Schlagwörter als die rote Schnur zu erkennen sucht, die durch Themen verschiedener Art sich erkennbar hindurchzieht. Im weiteren Sinn gehört hierher die Nüancierung von Streitfragen, wie die von dem Jungfrauenschleier oder die von der Erlaubtheit der Fluchtversuche, die mitten durch die Behandlung differenter Stoffe hindurchschimmert. Auch wenn er von dem weiblichen Schmuck, d. i. namentlich von Smaragden und Schminke und ähnlichen Dingen, handelt oder wenn er den Kranz des Soldaten als besonderes Thema abhandelt, verwendet er als eine Art Schlaglicht seine Ansicht vom Schleier der Jungfrau; auch wenn er seinem Weib zu bedenken gibt, dass es besser ist, nicht wieder zu heiraten, kommt seine Theorie von der Flucht in der Verfolgung zu Worte, und zeigt uns, wie beiläufig immer, dass die spätere Schroffheit noch aussteht. Namentlich gehören hierher gewisse Einzelbegriffe oder auch begriffliche Gegensätze, die erst innerhalb seiner Laufbahn sich ihm eigentümlich verdichten,

1) Kriegsdienst und Handel apol. 42 (273 u.). Gebet für die Kaiser ibid. 32 a. Kriegsdienst idolol. 19; de cor. 11. Handel idol. 11 (83). Gebet de orat. 5 (quidam protractum quendam in saeculo postulant).

die wir in einzelnen Schriften noch nicht oder nicht mehr antreffen, oder die von bestimmbaren Punkten an dem Verf. immerfort eigen bleiben. Man kann unter diesem Gesichtspunkt betrachten sein Drängen auf gesicherten Wortsinn (proprietas vocabulorum [1]), den Gegensatz von Gewohnheit und Wahrheit, und namentlich von Urbild und Abbild (veritas und imago), seine Lehre von einem blossen permissum oder indultum, von gewährter oder versagter Gemeinschaft (communicatio), seinen Doppelgebrauch von simplicitas, in dem sich sein kirchlicher Friede wie seine Verbitterung abspiegelt; auch die bewusster werdende Methodik, die Verwandtes ausscheiden lehrt [2], gerade während der Stoff ihm mehr zuwächst, die reinlichere Begrenzung der Themen, im Fortschritt seiner Entwickelung, muss hier mit in Betracht kommen.

Bei einem so fleissigen Schriftleser liegt die Annahme nahe, dass ihm mit dem Fortschritt der Jahre sein Citatenreichtum gewachsen ist. In der That gewahren wir auch, dass Bb., die nach sonstigen Kennzeichen der späteren Zeit anheimfallen, einen gewissen methodischen Gang durch die beiden Testamente zur Schau tragen. Er fällt sich wohl selber ins Wort, wenn er vorzugreifen geneigt ist, und lässt die Evangelien „warten", bis das alte Gesetz geredet hat, oder er verschiebt den „Apostolos", um im alten Testament zu hausen [3]. Namentlich die Marcionstudien, die ihn den gesammten Lucas und dann den gesammten Apostolos „durchzugehen" veranlassten, mussten ihm Anleitung werden, sich diesen stattlichen Schriftgebrauch anzueignen. Man wird im allgemeinen behaupten: je mehr eines der Bb. einen solchen

1) Es ist möglich, dass dieser Zug seiner gesammten Schriftstellerei eigen ist. vgl. de praescr. 38 e., adv. Hermog. 19 (356 o.), adv. Val. 19 a., de virg. vel. 5 a.; de pud. 4 (798 o.) habet et fides quorundam nominum familiaritatem. de carne 13 (449 o.) fides nominum salus est proprietatum.

2) sed de quaestionibus confessionum alibi docebimus cor. 1 (418). sed non statim hac sententia ceteris retractatibus locum dabimus, ne a praesenti articulo avocemur fug. 1 (462). sed alius libellus hunc gradum sustinebit Marc. I, 1 (49).

3) Beispiele dieser Art folgen S. 7, Anm. 1. Ein verwandter, ihm gleichfalls erst später eigener Einteilungsgrundsatz ist die Unterscheidung von Lehre und Vorbild: de monog. 7 a. post vetera exempla originalium personarum aeque ad vetera transeamus instrumenta legalium scripturarum, vgl. de jej. 7 a. processimus itaque jam ad exempla.

methodischen Brauch zeigt, desto mehr meldet es sich als ein Stück seines späteren Schrifttums. Aber auch hier ist not, auf die Stoffe zu achten, deren nicht jeder gleichmässig solchen Schriftgebrauch zuliess. Zu geschweigen von seinen Schutzschriften, in denen er mit grösserem Takt als sein alter Justinus die Schriftcitate beiseite lässt, verhielten sich auch andere Stoffe spröde gegenüber dem Schriftbeweis. Wir begleiten hier den Verf. durch gewisse verschiedene Phasen gezwungener Versuche der Schriftbegründung, dann mehr und mehr entschiedener Ablehnung eines Ansinnens solcher Beweise. Daneben öffnen sich ihm die verrufenen „geschwätzigen Bücher" seiner neuen Propheten. Immer deutlicher bildet sich ihm auch jene feste Trias: natura disciplina scriptura, Quellen, die einander ergänzen sollen, und manche seiner späteren Äusserungen zeigt ihn handlich rebellisch gegenüber dem überlieferten Schriftwort. Aus alledem kann erhellen, dass die Reichlichkeit seiner Citate wohl Erweis seiner Bibelbeherrschung in dem gegebenen Falle ist, aber eine geringere Fülle doch nicht ohne weiteres darlegt, dass das Buch einer Zeit angehöre, in der er noch wesentlich ärmer war[1]). Die umfassendere Charakteristik einiger biblischer Bb. begegnet allerdings nur in Schriften, welche wir mit reichlichem Grunde der spätesten Zeit zuzuweisen haben. Übrigens steht es ähnlich mit Studien des für ihn kanonischen Henoch, welche eine bestimmte Epoche seiner Schriftstellerlaufbahn bezeichnen, mit der sich wandelnden Stellung zu dem Hirten des Hermas, ja auch mit den ausdrücklich gemeldeten medizinischen Studien, deren Ertrag sich vernehmlich in gewisse Schriften geschüttet hat: auch dies will chronologisch verwertet sein. Wenn er mehrfach sich selber gar ausschreibt, so wird man zu untersuchen genötigt, wo die Priorität ist, und ob ein veränderter Standpunkt bei der Um- oder Ein-Arbeitung der älteren Sätze sich geltend macht, wobei der montanistische Faktor wesentlich in Betracht kommt.

Eine heikle Frage ist die, ob in dem gegebenen Falle das

1) Auch da, wo der Stoff es ausschliesst, dass der Schriftgebrauch reichlich ist, macht sich sein späterer Standpunkt in anderer Weise bemerklich cor. 4 (424): Quaero legem Apostolum differo. scorp. 2 (500) Sustineant evangelia paulisper, dum radicem eorum exprimo legem. Namentlich in cor. lehnt er den Schriftbeweis ab: dennoch blickt die Methodik seiner späteren Tage durch.

Kürze und Keimhafte in Gedanken und Ausdruck dem Entwickelten müsse vorangehn nach dem Gesetz des allmählichen Fortschritts, oder ob vielmehr andererseits eine umgekehrte Auffassung Platz greift: dass nämlich eine frühere Breite und geflissentliche Ausführlichkeit im weiteren Verlauf der Entwickelung einer knapperen Zusammenfassung und pointierteren Kürze gewichen ist. Ganz im allgemeinen ist hier natürlich nichts zu entscheiden; der eine wie der andere Vorgang ist psychologisch begreiflich. Indessen bei dem sichtbaren Streben dieses Verf.'s nach Kürze, bei der Thatsache, dass er sich selber zur Wiederaufnahme von früherem ganz ausdrücklich bekannt hat[1]), werden wir von Haus aus geneigt sein, gerade diesen letzteren Vorgang besonders bei ihm zu erwarten.

Unter Wahrung des schon Gesagten über die Adressenverschiedenheit muss hier noch ein Grundsatz erörtert sein: dass man vorhandene Widersprüche nicht ohne zwingende Not dadurch wesentlich schärfen darf, dass man ein Ja und Nein in ein und dieselbige Zeit legt. Wenn er einerseits die Charismen, insbesondere die prophetische Gabe in einer kleinen Anzahl von Schriften auf ältere Zeiten beschränkt denkt, in der grösseren Hälfte der Schriften sie als stets lebendiges Erbe will, oder wenn er die Sabbate einmal als lediglich jüdische Feste, dann aber als Feste der Christenheit neben den Sonntagen ansieht, so werden verschiedene Epochen seiner Schriftstellerthätigkeit angezeigt. Endlich wird die „Tendenzlehre" ein gewisses Recht für sich fordern. Bekanntlich macht der Verf. eine einschneidende Krise durch, die ihn von der Rechtgläubigkeit zur phrygischen Sekte hinüberführt. Nur mit um so grösserem Eifer sehen wir den Mann der Sekte, der freilich in grossen Hauptfragen mit der Grossen Kirche zusammengeht, zum Bekämpfer der Gnosis sich aufwerfen: schon das nicht ohne die Absicht, sich Verdienste um die Gesammtkirche auf dieser Bahn zu erwerben, und die Anklage auf Haeresis, die dennoch später her-

1) Praetereo si quando paria eorum quae retractata sunt, quaedam et breviter expungo, adv. M. V, 7 (295 u.) — cui proprio volumine satisfecimus; sed nec hic desumus, propter eos qui illud opusculum ignorant ib. 10 (302) — habes compendio responsum. Caetera jam ex abundanti, ib. 9 (299 m.). Im Verlauf unserer Erörterungen werden wir solchen knapperen Resumtionen von früherem oft begegnen.

vorbricht, seinerseits zu entkräften. Noch entschiedener spricht die Tendenz aus der eigentümlichen Thatsache, dass eine Reihe von Schriften, deren Zeit aus mehrfachen Gründen auf ein Jahrzehnt zu bemessen ist, gewisse erkennbare Werbeformeln an zumeist bezeichnender Stelle zeigt. Man wird diese Zeit geradezu als eine Zeit des Werbens bezeichnen. Sie wird abgelöst durch eine andere, wo die Klage auf Haeresis laut wird, und der frühere Werbeton einem apologetischen weicht und er Schutzschriften nicht gegen Heiden, sondern gegen die Grosskirche niederschreibt. Ist die Tendenz hier die Abwehr, so folgt noch zuletzt eine Kampfschrift, durch römische Vorgänge abgelockt, in der auch etliche Masken und bis dahin genommene Rücksichten durch die Antriebe tiefer Entrüstung beiseite geworfen werden. Die Front, die er früher dem Heidentum in heissem Kampfe gezeigt hatte, ist jetzt der Grosskirche zugewandt, selbst bis zu dem Grade, dass ihm manche heidnische Dinge als vergleichsweise rühmenswert vorschweben.

Inwiefern die erwähnte Tendenz, zumal jener Werbeschriften, als chronologischer Erkenntnisgrund tauglich ist, bedarf kaum der weiteren Ausführung. Indem eine solche Tendenz sich bei Behandlung zahlreicher Stoffe, anscheinend nebensächlich, aber merkbar genug durchsetzt, bezeichnet sie eine dauernde Stimmung und Bestrebung des Autors, die für eine messbare Zeit sich in demselben behauptet. Sie wird durchschlagender wirken, als der zufällige Umstand, dass bald disciplinarische Stoffe, bald dogmatische Aufgaben sich an den Autor herandrängen. Dennoch, wenn wir im folgenden sechs Gruppen von Schriften nach einander erörtern, werden wir weder Tendenzen, noch die behandelten Stoffe dieser Gruppierung zugrundlegen. Vielmehr wird es notwendig sein, stets bei denjenigen Punkten einzusetzen, die, vermöge Zusammenwirkens mannigfaltiger Gründe [1]), weniger stilistisch-psychologischer als namentlich politischer Gattung, sich als die sicheren darstellen, und im Blick auf die festen Punkte die einzelnen Gruppen zu bilden, stets das minder Gesicherte an das Gesicherte anlehnend. Die Gruppen, die wir somit erhalten, sind lediglich chronologische, zunächst gar nicht stoffliche

1) Das beste Beispiel hierfür ist poenit. Vgl. den Abschnitt über poenit.

Gruppen. Es wird gar methodisch geboten sein, den Krebsgang gelegentlich anzutreten, um von festliegenden Punkten sich rückwärts zu wenden. Sämmtliche sichere Daten erst hintereinander abzuhandeln, und erst danach das gesammte Wahrscheinliche und etwa das ganz Ungewisse in gesonderten Abschnitten abzuhandeln, könnte sich freilich empfehlen im Interesse reinlichster Scheidung. Dennoch erscheint mir dies teils als zur Zeit wenig ausführbar, teils hat es den methodischen Nachteil, dass bei stetigem Hin und Her von dem Späten zum Frühen und von dem Frühen zum Späten Wiederholungen kaum zu vermeiden wären. Dazu kommt, dass des völlig Gesicherten, an das sich kein Zweifel hängen könnte und das von nur Hochwahrscheinlichem durch scharfe Linien abstäche, zur Zeit nur wenig vorhanden ist. Dahin rechne ich das Apologeticum mit dem Ansatz 197, und, was dieser Arbeit im ganzen als eigentümlicher zugehört, den Ansatz von poenitentia auf das Jahr 204. Allerdings gibt es sonst auch Gesichertes. Dass die sechste und letzte Gruppe den Tagen Kallist's zugehört, ad Scapulam nach Severus und zwar bald nach demselben geschrieben ist, und noch manches andre ist sicher [1]). Wer könnte, um halb zu scherzen, darüber in Zweifel geraten, ob die Schrift von dem Fasten etwa vor ad martyras falle [2]). So sehr aber auch ähnliche Dinge bei dem heutigen Stand der Kritik noch gelegentlich ernsthaft behandelt werden: die Trivialität solcher Aussagen bedarf keines Erweises. Im eminenten Sinne gesichert würden wir nur Data nennen wie diese: Praxeas 217, monogamia 219, pudicitia 221: eine Bestimmtheit freilich des Ansatzes, zu welcher nicht zu gelangen ist. Gewiss aber ist wieder, nicht nur dass pudic. später als der Antipraxeas ausgeht, wofür Hippolyt sich verbürgt, sondern auch, dass pudic. abschliesst, was nur innere Beweisgründe feststellen. — Schliesslich sei hier noch angemerkt, dass zu derjenigen Voraussetzungslosigkeit, die, wie wir glauben, uns obliegt, auch der Verzicht gehört, die im allge-

1) Gesichert sind im allgem. in viel höherem Grade die Gruppen, als die einzelnen Schriften. Siehe hier Gruppe 1—6. Auch innerhalb dieser Gruppen ist die Reihenfolge des einzelnen meist in höherem Grade gesichert, als die Ziffer der aera Dionys.

2) In dieser Hinsicht ist allzu elementar z. B. Bonwetsch, Schr. Tert.'s S. 27, Note 47, wenn er de jej. 12 mit ad mart. 2 zusammenstellt.

meinen verfügbaren Jahre möglichst einförmig und gleichmässig gleichsam mit Schriften zu pflastern und durch solche uniforme Ausstattung einen symmetrischen Schein zu erzeugen. Schon ein Blick auf etwaige Reisen, sicher wohl mehrfache römische und wenigstens eine griechische, zumal aber der Blick auf die verlorenen Schriften muss dies Streben entkräften. Wenn einzelne Jahre fruchtbarer als andere sich darstellen werden, so wird dies keinerlei Vorurteil gegen die Datierung begründen.

Besondere Mittel.

Eine der nicht zahlreichen Stellen, wo Tertull. einen Rückblick auf die Geschichte seiner Tage gethan hat, finden wir in Ad Scapulam. Nach dem Tode Severs stellt er hier sich die Aufgabe, diejenigen Proconsuln von Afrika, welche sich milde erwiesen haben, rühmend zu charakterisieren, andererseits einen einzelnen Staatsmann, der zuerst innerhalb der Provinz das Schwert gegen die Christen geschwungen hat, als durch ein göttliches Strafgericht schwer gezüchtigt zu zeigen, beides mit der deutlichen Absicht, den Scapula zu bestimmen, dass er es den ersteren nachthue, vor des letzteren Verhängnis sich hüte. Die vier beifällig genannten sind: 1) Cincius Severus, 2) Vespronius Candidus, 3) C. Julius Asper, 4) Q. Servilius Horatius Pudens. Der erste Verfolger der Christen ist P. Vigellius Saturninus.

Ceuleneer[1]) hat eine Liste der Proconsuln von Afrika, die, freilich mit Unterbrechungen, von Pertinax bis Scapula fortläuft, alle Zeitgenossen des Kirchenvaters. 1) Helvius Pertinax 188—189. 2) Didius Julianus 189—190. 3) Cincius Severus[2]) 190—191. 4) Vespronius Candidus 192—193 (C. J. L. III, 1092). 5) P. Cornelius Anullinus 193—194. 6) Q. Servilius Horatius Pudens (cf. Aubé, L'église d'Afrique sous Sévère, Revue hist. XI, p. 270) 197—198. 7) P. Vigellius Saturninus 198—200. 201. cos. suff.

1) Septime Sévère S. 229.

2) Zu der in Tert.'s „praesides et constantiores et crudeliores" liegenden Charakteristik gewisser früherer Praesides, einschliesslich Vespronius Candidus, vgl. die interessante Bestätigung bei Spartianus Did. Julian. 5: Vespronius Candidus, vetus consularis, olim militibus invisus ob durum et sordidum imperium.

190. 8) Minucius Timinianus 202. Apulejus Rufinus 203—204. cos. 189. 9) M. Valerius Bradua Mauricus 204—205. cos. 191. (C. J. L. V. 7783 Waddington Fastes 248). 10) C. Julius Asper 205—206 cos. 192 (Dio 77, 5 Waddington Fastes 258). 11) Q. Flavius Scapula Tertullus cos. 195. (Waddington Fastes 256).

Somit hätten wir hier von einem längeren Zeitraum 188—206) eine fast lückenlose — nur 195 und 196 ermangeln ihres Proconsuls — Übersicht über die Statthalter, und da wohl Scapula schon seit 208 regierte, so fallen selbst bis 211 d. i. bis zum Tode Severs wiederum nur 2 Jahre aus. Freilich ist nicht zu verschweigen, dass auch an der obigen Liste die Conjectur manchen Teil hat. Die inschriftliche Sicherheit ist teils nicht überall da, teils gilt sie dem Consulatsjahre, von wo aus teils nach einem Durchschnitte[1]), teils nach Gründen des Einzelfalls die Proconsulate ermittelt sind. Was zumal Saturninus anbetrifft, so sind die Zweifel noch ungelöst, die die Acta der Scillitaner zumal in ihrer griechischen Fassung[2]) über den ersten Verfolger anregen, so dass dahingestellt bleibt, ob wirklich jener Vigellius, den Tertull. genannt hat, auch nur ungefähr an das Ende des 2. Jahrh.'s zu setzen ist, und erst recht, ob nicht 197 das wahre Jahr der Verfolgung ist, von der das Apologeticum handelt. Von diesem Punkt indes abgesehen darf wohl im allgemeinen die Liste und dürfen auch im allgemeinen die Ziffern als verlässliche gelten. Um zunächst nicht zu verwirren, wenn wir tertull. Nachrichten mit der obigen Liste zusammenrücken, belassen wir gar jene Ziffern zuerst wie sie Ceuleneer aufstellt.

Nach Tertullian und der Liste ergeben sich Friedenszeiten, soweit die Action des Proconsuls wesentlich hier in Betracht kommt: 1) 190—191. 2) 192—193. 3) 197—198. 4) 205—206. Offenbar in verschiedenen Graden ist in den bezeichneten Jahren

---

1) S. Marquardt, Röm. Staatsverw. I, S. 405 f.

2) Nach dem cod. Paris. graec. n. 1470 abgedruckt im Bonner ind. scholar. 1881.

3) Die Datierung des apolog. ist von dieser Frage im ganzen unabhängig. Nur muss man offenbar, da die Charakteristik des Pudens in „Scap." schwerlich zu der in der Schutzschr. geschilderten Lage passen will, den Pudens um ein Jahr zurückrücken, wogegen wohl nichts Begründetes nach den Quellen zu sagen ist.

der Statthalter in Afrika der Christenverfolgung abgeneigt. Da Pertinax und Julian und selbst Severus und Candidus wohl sicher einer Zeit angehören, wo Tertull. noch nicht schrieb, so werden hier nur Pudens und Asper (197—198 und 205—206) von Wichtigkeit. Wir werden in tertull. Schriften, die ihrer Zeit zugehören, allerdings eine Feindschaft des „vulgus", aber nicht des Proconsuls erwarten. Scapula selber anlangend, der nach dem beregten Durchschnitt wohl bereits 208 sein Proconsulat angetreten hat[1]), und der auch nach Tertull. schon vor dem Tode Severs in Afrika Statthalter sein muss[2]), so wird er als ein Mann bezeichnet, der von Natur nicht grausam, aber auch nicht consequent ist: was innerhalb des Textzusammenhangs füglich nur darauf zu deuten ist, dass er längere Zeit die Christen in Afrika nicht behelligt hatte. Auch dicht nach 208 scheint somit das Schwert geruht zu haben. Es gesellt sich den Tagen des Pudens und Asper (197 f. 205 f.) noch eine dritte Epoche der Ruhe: 208—211, welche nach sonstigen Anzeichen[3]) mit der Friedensperiode des Asper zu einem längeren Frieden zusammenschmilzt. Wir wollen hier nur vorläufig an-

1) In Betracht käme hier die Vermutung, dass die montium scapulae pall. 2 (921), zumal bei der Kühnheit des poëtisierenden Ausdrucks, eine Anspielung auf den Namen dieses Proconsuls enthalten könnte. Über Cynocephalus-Scapula habe ich anderweitig geredet. S. Luthardt's Z.-S. 1886, S. 97. Ich halte dergleichen Geheimsprache einigermassen für wahrscheinlich, da man sie an der Apokalypse wohl lernen konnte. Vgl. Marc. II, 19 (109 m.) ut solas scapulas suas etc., wo Exod. 5, 14 mindestens die „Schultern" nicht hat, die der Autor lebhaft hier einträgt. (Allerdings ist scapulas praebere verberibus gängige Phrase.) Dazu kommen in etwas späteren Bb. „capulum" und „capulus". So res. 7 (477 m.) vilissimo alicui commiserit capulo; res. 38 (515 o.) de capulis, de sepulchris mortuos resuscitantis; res. 32 (507 u.) quam capulum, quam sepulchrum. Vgl. über Varius Heliogab. die späteren Ausführungen. In manchen der obigen Fälle ist ein gewisser Sinn solcher Anspielungen nicht schwer zu erfassen, und es gilt, neben der Apokal. die allgemeine Freude der Zeit an Wortspielen zu beachten, so Apulejus', so Tert.'s. Der abstrakte Einwand der Albernheit würde wenig verfangen. Vgl. auch Fechtrup, Cyprian S. 9.

2) Das, Tadel mit Anerkennung mischende, praesides et constantiores et crudeliores Scap. 4 (546 m) ist ohne Zwang wohl nur darauf zu deuten, dass man mit Scapula in Afrika schon längere Zeit zu thun hatte und seine frühere Verwaltung als eine mildere kannte.

3) Nicht nur fehlt es an Spuren, dass 205 und 211. 212 eine weitere Verfolgung statthatte, sondern zumal de pall. (a. 208, 209) ist in Tagen blutiger Verfolgung schlechterdings nicht zu denken.

deuten, dass die Epoche von „Schauspiel“ und „Götzendienst“, Bb., die aus anderen Gründen in die Tage des Pudens hineinfallen, mit der Charakteristik des Mannes in Tert.'s Ad Scapulam stimmen, dass ferner pall., anima, Marcion I, II, III wiederum einer Friedensepoche sich durch innere Gründe zuweisen, Bb., welche auch andere Gründe in die Zeit von 207 und Folgejahre hinein stellen.

Die Namen der Verfolger in Afrika hat Tert. nicht aufgezählt; nur der einzige Saturnin, den seine Strafe ereilt habe, entsprach seiner warnenden Absicht. Es blieben also Anullin (193—194), Minucius Timinianus (202), Apulejus Rufinus (203—204), und Valerius Bradua Mauricus (204—205) ausser jenem Proconsul, der 197 regierte und ausser dem späteren Scapula, unter dem Tert. seine Feder führt, mit dem Verdachte behaftet, dass sie in der Provinz mit den Christen nicht glimpflich verfahren sind. Wie es mit Anullin steht, kann uns fast gleichgiltig lassen; er regiert, als Tert. vermutlich noch selber in Rom ist, und höchstens ein Erstling seiner Feder geboren wird [1]). Nur das sei angemerkt, dass, wenn der Saturninus des „Scapula“ der Saturninus der Liste ist (198 oder vielmehr 197), Anullinus noch nicht das Schwert gegen die Christen gezückt haben kann; man müsste ihn mehr gleichgiltig oder Tertull. ohne Kunde denken [2]). Timinian, nach den Acta Perpetuae, stirbt als Proconsul in Afrika, und Hilarian, Procurator, versieht seine Stelle einstweilen, bekannt als ein Verfolger auf Grund einer doppelten Angabe, Tertullian's und der Acta [3]). Es scheint, dass schon 202 (oder Anfang 203 [4])?) die Verfolgung wieder in Gang kommt, verschärft durch Severs Edict, das in diesem Jahre gegeben ward. Rufin und Bradua Mauricus haben die Verfolgungen fortgesetzt. Wie das Schweigen Tertull.'s in dem B. Ad Scapulam, so zeugt dafür noch beredter „poenitentia“, „patientia“, „uxor“, Schriften Tertull.'s, die nicht nur von Verfolgungen reden, sondern zugleich Bb., welche zahlreiche Gründe

1) Vgl. hier zu de baptismo.

2) Dies letztere ist wohl unmöglich.

3) sub Hilariano praeside Scap. 3 (543 o.). Et Hilarianus procurator, qui tunc loco proconsulis Minucii Timiniani defuncti jus gladii acceperat Acta Perpet c. 6.

4) Vgl. Bonwetsch, Schr. Tert.'s S. 80.

und darunter etliche starke in das J. 204 und die Folgejahre hineinrücken.

Von kaum geringerer Wichtigkeit für die Gesammtauffassung der Schriften und zugleich auch insbesondere für die chronologischen Anliegen ist der Eingang des Buchs wider Praxeas, der Scapulastelle verwandt, insofern auch hier ein Rückblick in die Zeitgeschichte gethan wird, von derselben verschieden, insofern es hier sich nur handelt um die Geschicke der phrygischen Sekte. Der Rückblick geht bis auf Viktor, vielleicht sogar auf Eleutheros, und der Autor führt späte Klage, dass damals den Phrygern in Asien die Bruderrechte versagt sei. Folgte hieraus in Wirklichkeit, dass bereits in so frühen Tagen, etwa um 190, der Verf. ein Montanist war, so wären zunächst alle Mühen, die Chronologie seiner Schriften an der Hand gewisser Spuren des Umschwungs d. i. eines späteren Übertritts festzustellen, vergeblich. Jenes aber ist nicht der Fall. Ist freilich anzunehmen, dass er um 190 schon Christ war, ist weiter die Unmöglichkeit einzuräumen, dass er damals, als Irenaeus vermittelte, auf Seite der Unversöhnlichen, auf Seiten Viktors gestanden habe, so folgt eben doch nicht, dass er ganz mit den Phrygern gegangen war. Es kommt dazu ja noch eine augustinische Nachricht, die bisher noch zu wenig geprüft, oft Hals über Kopf verworfen ist: dass nämlich Tertull. eine Zeit lang die Phryger bekämpft habe [1]). Man hat die Schriften vermisst, auf welche Augustinus sich deuten liesse, und wirklich ist keine erhalten, die den Kampf gegen die Phryger irgendwie an der Stirn trüge. Bedenkt man aber die „Werbeschriften“ [2]), von denen im allgemeinen geredet ward, bei denen es auch die Tendenz halb mit der Lupe zu entdecken gilt, so wird man ausdrückliche Streitschriften gar nicht notwendig erwarten. Doch gibt es in Wirklichkeit Bb., in denen die entscheidende Gabenfrage so wenig phrygisch behandelt wird, dass bis zu ausdrücklicher Gegnerschaft kaum noch ein Schritt ist [3]). Die Augusti-

1) De haeresibus ad Quodvultdeum 26 ff. 62 f. 86. Vgl. m. Aufs bei Hilgenfeld, Z.S. f. w. Th. XXVIII, 3 S. 335.

2) Vgl. unsere späteren Ausführungen.

3) Gemeint sind adv. Jud, de orat und de bapt, vgl meinen Aufs. bei Hilgenfeld a. a. O. 337 ff, wozu auch noch weiter zu vergleichen adv. Marc. IV, 18. V, 2. 8 (Oehl. II, 203. 277. 297).

nische Nachricht wird auch darum im Recht bleiben, weil bestimmte Analogien in Tert.'s Entwickelung der Annahme zugute kommen, dass der Eindrücken offene Mann im Kampfe mit seinen Gegnern allmählich manche Doctrinen der bekämpften Gegner doch einsaugt, wie zumal die Schrift Gegen Praxeas von gnostischem Einfluss nicht frei ist [1]). Der älteste Tertull., soweit es sich um den Schriftsteller handelt, stellt sich so als ein Mann dar, der in irenaeischem Geiste dem Frieden mit den Phrygern geneigt war, in der wichtigen Frage der „Gaben" aber eher orthodoxer sich zeigte [2]). Hierher gehören die Bb. oratio und baptismus, auch Wider die Juden, in deren erstem zugleich auch die orthodoxe Stellung zum Sabbat sehr vernehmlich sich kundgibt. Auch im Apologeticum liegt wenigstens die letztere klar vor [3]). Wie freilich schon in idololatria [4]) und danach auch in den Einreden [5]) gewisse phrygische Ansätze, wie schwach auch immer bemerklich werden, wie die senes pueri [6]) der Schutzschrift ihm vielleicht doch schon Proculus einbegreifen, wie er in dem B. Von der Busse an einem Scheideweg anlangt, nachdem er in dem B. An die Märtyrer noch einmal Frieden gepredigt [7]); wie er seit 207 unzweifelhaft Sektenglied ist und doch noch 217 in der Grossen Kirche von Einfluss ist [8]),

1) Vgl. darüber später.

2) Hilgenfeld, Z.S. a. a. O. S. 340 ob.

3) Ebenso in de idolol. c. 14 (92): nobis quibus sabbata extranea sunt.

4) c. 4 (71) et quid ego, modicae memoriae homo, ultra quid suggeram, quid recolam de scripturis? Quasi aut non sufficiat vox spiritus sancti etc.

5) c. 28 (25) spiritus sanctus, uti eam in veritatem deduceret: Vorläufer der Deductor-Schriften.

6) c. 9 (153) quidam multo securiores totam vim hujus erroris virgine continentia depellunt, senes pueri. Vgl. adv. Valent. c. 5 (387) Proculus noster, virginis senectae et Christianae eloquentiae dignitas.

7) c. 1 (4) non ergo dicat: in meo sunt, temptabo illos vilibus odiis, defectionibus aut inter se dissensionibus. Ich beziehe das obige „noch einmal" auf seine in adv. Prax. c. 1 dargestellte Friedfertigkeit in den Zeiten des Viktor. Durchaus nahe liegt, wie auch von anderen hervorgehoben, die Vergleichung von Acta Perpet. c. 13: Et dixerunt Optato: Corrige plebem tuam, quia sic ad te conveniunt quasi de circo redeuntes et de factionibus certantes.

8) adv. Prax. c. 1 (654) sed et denuo eradicabitur, si voluerit dominus, in isto commeatu.

muss später einzeln gezeigt werden. Die Praxeasstelle anlangend [1]) werden wir annehmen dürfen, dass er, schwerlich ganz ohne Selbsttäuschung, sich rückwärts orientiert hat, wenigstens etwa insoweit als der Schmerz über Viktors Verhalten ihm im gesteigerten Lichte seiner späteren Stellung erschienen ist.

Aus dem Gesagten fällt drittens Licht auf jene bedeutsamen Vorgänge, die die Acta Perpetuae abschildern, und auf die frühen Beziehungen Tertullians zu der Sekte, welche weiter auch durch das Verhältnis etlicher tertullianischer Schriften zu jenen Akten erläutert werden. Da die Perpetuae passio hinreichend sicher bestimmbar ist und sie mit grosser Wahrscheinlichkeit 203 angesetzt wird, so ist auch hier ein Gewinn für die Schriftendatierung zu hoffen. Von früheren Bb. des Autors kommen in Betracht die Juden [2]) und vor allem der Frauenputz [3]), von den etwas späteren Bb. vor allem de patientia [4]). Man wird hier annehmen müssen, dass des Autors Einfluss früh in die phrygischen Kreise gereicht hat und der Gedankenwelt eines Saturus wie auch der Perpetua selber tertull. Einfluss nicht fremd ist. Umgekehrt wird die „Geduld" jenen mächtigen Eindruck schon wiedergeben, den das tapfere Leiden der Phryger auf den Schriftsteller gemacht hat, mag auch Perpetua selber erst später von ihm genannt werden. Die Vermutung ist sehr begründet, dass

1) nämlich betreffs der Äusserungen in der Mitte des ersten Capitels, wo er auf die Tage Viktors zurücksieht.

2) c. 10 (723): sic et Aegyptus nonnunquam totus orbis intelligitur apud illum, superstitionis et maledictionis elogio, proinde et magnae et regno superbae et sanctorum debellatricis. Vgl. de spectac. 3 (23): si omnis gens peccatrix est Aegyptus et Aethiopia. [Später adv. Marc. II, 14 (101 u.): Aegyptum foedissimam, superstitiosam; vgl. die Reproduction der „Juden" in adv. M. III, c. 13.] Damit vgl. acta Perpet. c. 10: et exivit quidam contra me Aegyptius, foedus specie, cum adjutoribus suis, mecum pugnaturus.

3) c. 13 (734) angeli bajuli sustinentur, vgl. acta Perp. 11: et coepimus ferri a quatuor angelis in orientem. de cultu f. 2 (704) nam et vobis eadem substantia angelica repromissa, idem sexus qui et viris, eandem judicandi dignationem pollicetur (vgl. adv. Val. 22: non angelus, non angela); dazu acta Perp. 10: et facta sum masculus; de cultu 6 (708 u.) sic calcabit diaboli caput. Acta Perp. 10: et calcavi illi caput; ib. c. 18: caput jam Aegyptii calcans. (Genes. III, 15 wird unsere Folgerungen kaum beirren.)

4) Vgl. die folgende Besprechung von de patientia.

der Todesmut dieser Schar, welche gleichsam Vorzügliches leistete, auf den Übertritt dieses Autors sehr bedeutend mit einwirkte[1]).

Andererseits beweisen die Acta im Vergleich mit tert. Schriften, dass Tert. 203 noch nicht zu den Montanisten gestossen war; es wäre wohl sonst nicht begreiflich, dass von jenem eigentümlichen Phrygertum, das die Acta Perpetuae atmen, dem Verf. so wenig mit anflog. Sagt eine alte Nachricht, dass derselbe sich später von den andern Phrygern gesondert habe, und geben einige späteste Schriften, namentlich auch die von dem Schleier einen Commentar zu der Nachricht, so hat schon resurr. Stellen, in welchen ein bestimmter Dissensus gegenüber Pepuzaschwärmern hinreichend zutage tritt[2]). Wie er der Gelehrte der Sekte ist, und wie er, ein schon fertiger Mann, in den Kreis der Begeisterten eintritt, hat er sich auch zu manchem, was speziell jene Acta berichten, und was, ziemlich dicht vorher, den Perpetualeuten selbst eigen ist, offenbar spröde verhalten. Bezeichnend ist u. a., dass weder von dem „Käse" der Acta[3]) noch auch von den manus junctae als Habitus beim Gebet bei ihm Spuren vorhanden sind. Den „Käse" hat man damit entschuldigt, dass es um Visionen sich handele. Aber die Visionen sind lehrhaft und pflegen eine Wirklichkeit abzuspie-

1) Es mangelt nicht an sonstigen Ähnlichkeiten bei dem fertigen Montanisten mit den Schilderungen der Perpetua-Kreise. Vgl. das bei Tert. häufige: omnia pro temporibus modulari — von seiten Gottes — mit der Ablehnung des blossen Altersanspruches in den Acta Perp. 1: viderint qui unam virtutem spiritus sancti pro aetatibus judicent temporum. Dazu: Acta 1: cum majora reputanda sint novitiora quaeque et novissimiora mit exhort. cap. c. 6 (746 u.) posteriora pristinis praevalere; selbst schon de bapt. 23: sed in omnibus posteriora concludunt, et sequentia antecedentibus praevalent; freilich dort zur Rechtfertigung der ökumenischen Taufpraxis der Christenheit; namentlich auch acta Perpet. 1: cur non et nova documenta . . . . digerantur mit de anima 9 (568) nam et diligentissime digeruntur ut etiam probentur. Eine Art von Contrast bildet das si pinguiores producamur Acta c. 16 mit dem späten de jejun. 17 macies non displicet nobis . . . facilius, si forte, per angustam salutis januam introibit caro exilior. Auf gleicher Anschauung beruht sanctus et innocens sanguis (Felicitatis) Acta c. 15 und (Caracalla) Christiano lacte educatus ad Scap. 4 (548). Chronologisch ist dies alles nicht brauchbar.

2) c. 26 (501 u.): sed nec ulli omnino terrae salus repromittitur etc.

3) acta Perp. 4: de caseo quod mulgebat, dedit mihi buccellam.

geln[1]; und ein späteres Zeugnis[2]) wenigstens berichtet vollkommen ausdrücklich, dass dem Käse bei nicht wenigen Phrygern eine Cultusbedeutung zukam. Auch die manus junctae[3]) der Acta, zweimal in denselben erwähnt, finden bei Tertullian sich niemals. Dagegen hat er ausdrücklich, und zwar in polemischer Stelle die ausgebreiteten Hände, eine Haltung bei dem Gebet, die, sagt er, die Juden nicht wagen[4]). Sollten die Juden der Tage die gefalteten Hände bevorzugen, und zu den judaistischen Zügen, die die Phryger so vielfach verraten, auch diese Verwandtschaft der Haltung ihrer Betenden zählen? Epiphanius' Taskodrugiten[5]) decken sich freilich nicht einfach mit den Betern à la Perpetua, immerhin ist die Abweichung da, in Sachen der Haltung der Betenden, von gemeinchristlichem Brauche. Kommt nun zu alledem noch der tertull. Irrtum über die visio Saturi[6]), so bestätigt sich jener Eindruck, dass zur Zeit der Perpetualeiden und ihrer bald folgenden Aufzeichnung Tert. noch nicht Mitglied der Sekte ist, die ihn als fertigen Mann erst später in ihren Kreis nahm[7]).

---

1) Tert. de anima 9 (568) beschreibt die Entstehung solcher Visionen mit den naïven Worten: allocutiones proferuntur ... ita ut inde materiae visionibus subministrentur etc.

2) Epiphan. haer. 29 s. 49 cf. Kaye in Oehl. III, 702: Artoturitae nomen suum inde derivabant quod pane et caseo utebantur in celebranda eucharistia.

3) c. 4: et ego accepi junctis manibus. c. 10: at ubi vidi moram fieri junxi manus, ut digitos in digitos mitterem.

4) de oratione 14 (566).

5) Tascodrugitae inde (nomen derivabant) quod preces facientes digitum indicem ad nasum admovere solebant. Oehl. a. a. O. Erscheint dieser Habitus wunderlich, so kaum minder das accipere junctis manibus Acta 4 und das apprehendere caput Aegyptii, gleichfalls junctis manibus ib. c. 10.

6) de an. 55 (642 u.). Abgesehen von der Verwechselung des Saturus und der Perpetua stimmt auch die Theorie über das Paradies kaum völlig mit Acta c. 13: et coepimus illic multos fratres cognoscere, sed et martyras.

7) Auch sonst dissentiert der spätere (montanist.) Tert. von der Lehre der Acta. De fuga verwirft jede Flucht und leitet die Verfolgungen von Gott her. Dagegen vgl. acta 20: diabolus praeparavit. Vgl. auch ad uxor. I, 3 (672): quod permittitur, bonum non est (exhort. cap. 3 a) mit permittendo voluit Acta c. 16. Selbst das constituere praemio Acta c. 3 ist kaum im Geschmack des späteren Tert.

Die Merkmale der frühesten Schriften.

Eine gewisse Anfängerschaft des Autors zeigen „Juden", „baptismus" und „Frauenputz". Den „Juden" hat das lose Gefüge das irrige Vorurteil eingetragen, dass sie des Autors nicht würdig seien. Vom Baptismus ist richtig bemerkt worden, dass das B. im Vergleich mit der „Busse", die teilweise die gleiche Materie mit bapt. behandelt, als namhaft geringer sich darstelle. Die unfertige Art von de cultu erhellt u. a. daraus, dass das zweite der Bb., offenbar eine Überarbeitung und Neuauflage des ersten, doch zwischen Ergänzung und Neubearbeitung schweben bleibt [1]. Auch oratio zeigt Spuren des Anfängers, der sich nach „Bräuchen" [2] erkundigt, wie denn Bescheidenheitsformeln für diese Zeit mehrfach bezeichnend sind. Hebt in der Schutzschrift der Autor, dessen erste Jugend zurückliegt, sich zu einer eigentümlichen Höhe, die er als Apologet sogar nie wieder erreicht hat, so wird hier die Art seiner Aufgabe und die Frische seiner Begeisterung neben der Not der Tage in die Wagschale fallen. Daneben zeigt das Verhältnis dieser Schrift zu dem „Publikum" ihn als einen Entlehner gegenüber seinen eigenen Blättern, wie er später in Marcion III freilich noch einmal sich darstellt, so jedoch, dass sein Verfahren später besser begründet ist. Wesentlich ist hier der Mann noch frei von dem späteren Phrygertum, wie Taufe, Gebet und Juden in Betreff der Gaben dies darthun und auch andere Schriften durch die Sabbatsbehandlung erhärten. Die botmässige Stellung gegenüber den kirchlichen Amtern erhärtet vor allem die Taufe, aber mit etlichem Abzug wesentlich auch oratio. Schwache Spuren des „Geistes", wie

1) Die Ansicht, dass de cultu, adv. Jud. und etwa noch etliches andere von dem frühesten tertull. Schrifttum aus Vorlesungen erwachsen ist, habe ich in der Z.S. f. k. W. u. k. L. 1885, S. 207 f. vertreten. Ich füge hier noch den Hinweis auf adv. Jud. 1 und apolog. 22 (209 o.) hinzu. Die Dämonen, sagt er an der letzteren Stelle, erschnappen ihr Wissen von den Verfügungen Gottes teils aus den Propheten, teils aus den gegenwärtig schallenden Vorlesungen (Besnard I, S. 74). Adv. Jud. 1 Anfang bekennt er sich auch selber ausdrücklich zu einer Praxis der „Vorlesungen".

2) id cum scrupulosius percontarer et rationem requirerem. orat. 13 (565).

ihn die Phryger vertreten, zeigt idololatria, erste Deductor-Spuren enthält das B. Von den Einreden, Friedensmahnungen andrerseits namentlich die Schrift An die Märtyrer. Dem Heidentum gegenüber gewahrt man ein allmähliches Anschwellen der Feindseligkeiten des Publikums wie wachsende Bekanntschaft des Heidentums mit dem Personenbestand der Gemeinde, mit den Versammlungslokalen und den Festzeiten der Christen. Von politischen Daten findet sich die Teilung der Syrien (ca. 194) in „Wider die Juden", das Lyoner Gemetzel (Febr. 197) in dem B. An das Publikum, die Tötung der 29 (Herbst 197) in Schutzschr. und Ad martyras, ein „Circusgewitter" in Rom (Dezember 196) in dem B. Von den Schauspielen, ein schwer zu verkennender Blick auf einen karthag. Wassermangel (geheilt erst 203) in den Bb. Vom Frauenputz. Die ersten antignostischen Schriften beschliessen die erste Gruppe.

Apologeticum.

Die Schutzschrift anlangend ist grundlegend die berühmte Arbeit von Mosheim [1]). Allerdings wird man nicht umhin können, ein Jahr weiter als Mosheim zurückzugehen [2]), da über den Beginn des Partherkriegs im ganzen jetzt Einstimmung da ist (197, nicht 198) [3]). Ist Sever schon im Herbste (197) in Nisibis, oder verlässt er doch Rom schon im Herbst dieses Jahres, wird der Tod jener 29, von denen Dio [4]) berichtet, vor seinem Ausmarsch verhängt, so gelangen wir, die Schutzschrift betreffend, kaum in den Herbst 197, und werden bei dem Spätsommer anhalten. Die 29 sind es, die Tert. vorschweben, wenn er von einem Reste redet der „Weinlese von Verrätern". Er sagt, dass ebendieselben sich in heuchlerischen Freudenbezeugungen kurz vorher überboten haben [5]), und Herodian schildert, wenn auch minder ausführlich, diesen Wetteifer in Rom nach der Schlacht bei Lugdunum, während Dio mit stoischer Ruhe [6]) nur die Tötung dieser Vornehmen anmerkt.

1) Abgedruckt bei Oehler, III, 490—510.

2) So ausser Bonwetsch auch Harnack, Z.S. f. KG. II, 572.

3) Mosheim setzte den Beginn des Partherkrieges 198 a. a. O. 509. Vgl. dagegen Duruy, Revue histor. VII, 266 (Sever ging über den Euphrat, ehe 197 vorbei war); Fuchs, Sever 78 (Ausmarsch Severs nach dem Osten einige Monate vor Anbruch von 198); Ceuleneer, Sévère 114 (Sev. verlässt Rom vor Herbst 197; Herbst 197 ist er in Nisibis).

4) 35 werden freigesprochen, 29 verurteilt Dio LXXV, c. 8 e. Vgl. Spartian. Sever. c. 13.

5) sed et qui nunc scelestarum partium socii aut plausores cotidie revelantur, post vindemiam parricidarum racematio superstes, quam recentissimis laureis postes praestruebant etc. apolog. 35 (247); vgl. Herodian. III, 8: *εἰς τὴν Ῥώμην εἰσήλασεν. ὁ δὲ δῆμος αὐτὸν δαφνηφορῶν μετὰ πάσης τιμῆς καὶ εὐφημίας ὑπεδέξατο· ἥ τε σύγκλητος προσηγόρευσαν κτλ.*

6) Er hatte zu den Vorsichtigen gehört (Ende 196). Vgl. Dio LXXV. 4 a.: *ἡμεῖς μὲν οἱ βουλευταὶ ἡσυχίαν ἤγομεν.* Zu Dio's Charakter vgl.

Die Sicherheit dieser Datierung [1]) ist dadurch in Schwanken gebracht worden, dass auch in späterer Zeit, nach längst begonnenem Krieg, Executionen ähnlicher Art auf Plautians Veranlassung vorkommen [2]). Aber, abgesehen davon, dass die Schutzschrift uns nirgend veranlasst, in die späteren Jahre hinabzusteigen, vielmehr im Gegenteil anhält, vor Beginn des Partherkriegs stehen zu bleiben, werden Nachrichten aus Asien schwerlich so Schlag auf Schlag in Karthago einlaufend zu denken sein, wie die Schutzschrift dies andeutet. Die „Weinlese von Verrätern" kann auch kaum die 29 bezeichnen, als deren „Reste" dann etwa die Pescennianer zu denken wären, die in Asien sterben müssen, sondern jene Weinlese ist das Lyonische Blutbad.

Nichts führt, bei Lichte besehen, in die späteren Jahre. Die Schutzschrift sagt ziemlich farblos von den — drohenden — Parthern: sie übertreffen die Christen an Anzahl: grade als ob weiter nichts zur Zeit von den Parthern zu sagen steht, die nur, gleichsam nachträglich, wie ein eben auftauchender Gegner, neben den längst geschichtlichen Marcomannen genannt werden [3]). Frei-

auch seinen naïven Bericht über sein Verhalten unter Commodus: LXXII, 20 m.: *καὶ ἐπεβοῶμεν τά τε ἄλλα ὅσα ἐκελευόμεθα.*

1) Wichtig für die Datierung des apolog. ist auch der von Harnack, Z.S. f. K.G. II, 575 hervorgehobene Umstand, dass der zweite grosse Sieg Severs über die Parther schon einige Wochen vor dem 15. Mai 198 in Afrika bekannt ist, denn an diesem Tage ist von dem Aedil und Duumvir T. Aurelius Fortis jener Denkstein errichtet worden, der zu Diana in Algier gefunden ist und der den parthischen Sieg feiert. Renier, Inscript. rom. d'Alg. n. 1727. Durch die Art, wie die Parther apolog. 37 erwähnt werden, ist aber der Gedanke ausgeschlossen, dass dieser Sieg zur Zeit der Schutzschrift bereits in Afrika bekannt ist. — Auch Keim, Aus dem Urchristentum (1878) S. 195 zieht nach Höfner (Untersuch. zur Gesch. des Kaisers L. Septim. Severus I. 1875, S. 243) die Inschrift von Diana in den Kreis seiner Erwägungen, bringt sie aber in Zusammenhang mit der ebenso alten als verfehlten Vermutung, dass der Vorfall in de corona in den Orient falle, woraus dann irrige Folgerungen für die Zeit von corona gezogen werden. Seine Datierung der Schutzschrift (nach 202, vielleicht 204) ist eine misslungene.

2) *πολλοὺς μὲν (Πλαυτιανὸς) τῶν ἐλλογίμων ἀνδρῶν καὶ ὁμοτίμων αὐτῷ ἐθανάτωσε.* Dio LXXV, 14 a. Cf. Spart. Sev., cap. 15 f.

3) plures nimirum — als die Christen — Mauri et Marcomanni ipsique Parthi vel quantaecunque unius tamen loci et suorum finium gentes quam totius orbis apolog. 37 (250). Er hätte wohl kaum gerade so geschrieben, wenn ihm schon ein Ergebnis des Partherkriegs bekannt war.

lich enthält schon das „Publikum", das vor der Schutzschrift geschrieben ist, oder doch jedenfalls gleichzeitig mit der Schutzschrift in Arbeit ist, den Hinweis auf den „Parthicus Maximus" [1]), der in spätere Zeiten zu führen scheint. Aber eben dieses ist Schein. Sever hat freilich den Titel, der ihm vom Senate geboten ward, erst nach dem Partherkrieg angenommen [2]; angeboten war er ihm aber bereits vor dem Anfang des Krieges. Bedenkt man, mit welchem Lobe Tert. dieses Kaisers gedacht hat, und wie er ausdrücklich vermeidet, ihn irgendwie zu beleidigen, so wird man um so geneigter, an den verschmähten Titel zu denken, den der Senat ihm anbot und die Inschriften uns melden [3]. Dazu kommt eine Bemerkung der Schutzschrift [4] über eine Scene des endenden Vorjahrs (196). Demonstrationen im Circus, die die Wasser des benachbarten Tiber laut des Autors Rhetorik vernommen haben, werden in der Schutzschrift erwähnt. Andrerseits berichtet nun Dio das Detail einer Scene im Circus, wo zur Zeit des Saturnalienfestes die versammelten Mengen ihren Missmut über den Bürgerkrieg gegen Albinus zum Ausdruck brachten [5]. Sind nun auch „Circusgewitter" dieser Art keine Seltenheit, und lässt sich eine kleine Sammlung aus früheren

1) ad natt. I, 17 (342 o.): ita vero sit, cum ex vobis nationibus quotidie Caesares et Parthici et Medici et Germanici fiant.

2) Obgleich das Unternehmen gegen die Parther im J. 196 nur Diversion war, erhielt Sever vom Senate die Titel Adiabenicus Arabicus Parthicus, was auch inschriftlich verherrlicht ist, Fuchs, Sever S. 55. Nun erst erfolgt, während des Krieges in Gallien, Anfang 197, der Einfall von Vologaesus IV. in Mesopotamien, der den eigentlichen Partherkrieg zur Folge hat. Vgl. Duruy, Revue hist. VII, S. 266.

3) Beiläufig: „Medicus" in ad natt. geht auf Marcus u. Verus, welche a. 166 die Namen Armeniacus, Parthicus Maximus u. Medicus annahmen: Peter, Gesch. Roms II, 2, S. 200; „Germanicus" auf Commodus, welcher a. 172 mit Marcus diesen Titel annahm. Renan, Origines VII, 474 f.

4) c. 35 (243): ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem convenio, an alicui Caesari suo parcat lingua Romana? Testis est Tiberis et scholae bestiarum.

5) ὁ δὲ δῆμος οὐκ ἐκαρτέρησεν, ἀλλ' ἐκφανέστατα κατωδύρατο . . . συνῆλθον μὲν ἀμύθητοι. Dann folgt der Bericht über den wunderbaren Aufschrei der versammelten Menge: μέχρι πότε τοιαῦτα πάσχομεν; und Dio's Reflexion: οὕτω μὲν ἔκ τινος θείας ἐπιπνοίας ἐνεθουσίασαν· οὐ γὰρ ἂν ἄλλως τοσαῦται μυριάδες ἀνθρώπων οὔτε ἤρξαντο τὰ αὐτὰ ἅμα ἀναβοᾶν κτλ. Dio LXXV, 4.

Zeiten erbringen, so zeigt nicht nur Tert. im ganzen keine historische Ader, die ihn weiter zurückgreifen lehrte, wo frische Dinge zur Hand waren: sondern grade aus der Zeit, die hier ausschliesslich in Frage kommt, werden Kundgebungen der Art uns sonst nicht weiter berichtet. Dass Tert. grade diesen, keinen andern Circuslärm meint, wird sich teils uns noch später bekräftigen [1]), teils macht dies die Wichtigkeit wahrscheinlich, welche Dio dem Vorgange beimisst. Der geschichtliche Horizont der Schutzschrift wird auch durch dies Datum mit festgestellt. 197 im Spätsommer, wo die Parthermenge von Osten droht [2]), wo die 29 zu sterben haben, wo die Saturnalienfeier des Vorjahrs noch im frischen Gedächtnis ist, ist die Zeit dieser Schutzschrift.

Ad nationes.

Während die Schutzschrift geschrieben ward, hatte er unter der Feder [3]) noch eine andere Arbeit, die Schrift an das heidnische Publikum [4]). Er bemerkt in der letzteren, eine andere Schrift werde erörtern, was er hier übergehe: diese Schrift ist das Apologeticum. Was man auch sonst mit Grund über den Gebrauch des Futurums beim Autor beigebracht hat, hier scheitert eine Bemängelung des echt futurischen Sinnes schon an einem bezeichnenden postmodum [5]), von gequälten Deutungen

1) vgl. hier S. 39, Note 3.

2) Harnack, Z.S. f. K.G. II, 575 findet bei der Erwähnung der Parther apolog. 37 sogar jeden Gedanken an einen Partherkrieg ausgeschlossen.

3) Über die Verweisungen auf das apolog. s. Grotemeyer, Progr. Kempen 1863, S. 16. Grotemeyers Versuch, ad natt. später zu legen, ist vollkommen verfehlt. Auch Ebert, Geschichte der christl. lat. Literat., S. 40, teilt im wesentlichen den Irrtum Grotemeyers.

4) In der Datierung des „Publikum's" komme ich wesentlich mit Harnack, Z.S. f. K.G. II, S. 576 überein. Dagegen bezweifle ich (vgl. hier S. 24, Anm. 2), dass Tertull. von dem Severus angebotenen Titel nichts wissen sollte, ja dass er nicht an ihn denken sollte. Tert. liebt frischeste Zeitbeziehungen, und hier konnte er dem Senat einen Hieb geben, ohne den constantissimus imperator zu reizen, der den Titel ja ablehnte.

5) Grotemeyer a. a. O. 17 übersieht diesen wesentlichen Unterschied. Adv. Marc. I, 2 heisst es freilich: sed alius libellus hunc gradum sustinebit adversus haereticos, wo die Praescript. gemeint sind, die bereits

abgesehen, welche andere Stellen erleiden müssen [1], um das echte Futur zu entkräften. Was die Frage betrifft, ob wirklich das Apologeticum die angekündigte Schrift ist, so ist völlig beweisend, dass jene expositio totius disciplinae, die ad natt. verheisst, im apologet. vorliegt. Das Verhältnis der beiden Bb., der „Nationen" zur Schutzschrift, ist nicht schwer zu begreifen. Eine blosse Stoffsammlung ist freilich das „Publikum" nicht. Es ist ein scharfer Angriff voll grandiosester Bitterkeit, den der Autor nicht zurückhalten mag, obschon er sehr bald ausführlicher über das christliche Wesen sich äussern will. Später will er den Gottesdienst und das Gemeinleben der Christen dem Einblick der Regierenden bloss legen, soweit er hier irgend meint auf Verständnis rechnen zu können. Bei jener Verachtung des vulgus, ihm so charakteristisch, enthält er diese Enthüllungen dem grossen Haufen durchaus vor, für den er nur Angriff und Leidenschaft, aber mit nichten die Willigkeit einer breiteren Darlegung übrig hat. Während er dann, was ihm brauchbar erscheint in seiner Schrift An das Publikum, dem grösseren Werke einverleibt, lässt er Überlegungen weg, wie über den Geiz [2]) mancher Christen oder über einen hässlichen Vorgang unter Fuscian dem Praefekten [3]), und stimmt im grossen und ganzen den wilden bitteren Angriff zu gefeilter Verteidigung um. Er lässt sich dazu herbei, wahrscheinlich nicht ohne Beirat, den römischen hohen Behörden, den Kennern Heraklits [4]) und der Stoa, eine Brücke anzudeuten, nämlich die Lehre vom Logos,

früher erschienen waren. Dagegen ad natt. I, 10: postmodum obtundentur expositione totius nostrae disciplinae.

1) Grotemeyer 18 o.: „Die Worte sind nicht notwendig von einer künftigen Schrift zu verstehen, sondern können auch bedeuten etc." Das dum suo loco digeruntur ad natt. I, 8 (319 m.), auch selbst ad natt. II, 15 (390) differo de his etc. empfängt sein genügendes Licht von dem erwähnten postmodum. Überhaupt ist es vergebliche Mühe, dem Futurum seinen futurischen Sinn allgemein entringen zu wollen.

2) ad natt. I, 5 (313): Quid ergo dicitis: pessimi et probrosissimi avaritia etc.

3) ad natt. I, 16 (339 u.): unde ista quoque talis ante tragoedia erupit, Fusciano praefecto Urbi judicata etc.

4) vgl. Heinze, die Lehre vom Logos, Oldenburg 1872. Tert.'s Interesse für Herakl. gibt sich vielfach kund, wenn er auch den histor. Zusammenhang zwischen dem Prolog des 4. Evang.'s und dem alten griech. Weisen sicher nicht näher gekannt hat.

die die feindlichen Ufer verbinden könne [1]), während gleichzeitig freilich betont wird, dass das Christentum nicht Philosophie sei [2]); den Männern von geschichtlicher Bildung die Geschichte des christlichen Glaubens im Römerreich zu erörtern [3]), auch die Frage der Haeresien wenigstens kurz zu berühren [4]): alles dieses Dinge, die dem „Publikum" fremd sind.

Anderes begründet nicht minder die Priorität des Publikums. Das „Publikum" ist intransigent, wie eine Reihe von anderen Bb., von noch etwas früherem Datum [5]): die Schutzschrift vergleichsweise friedfertig. Es ist nicht gerade wahrscheinlich, dass er innerhalb eines mässigen Zeitraums von Schroffheit zur Milde und von Milde zur Schroffheit hinüberschwankt.

Selbst ein kleinerer Zug kommt hier mit in Betracht, nämlich die verschiedene Weise, wie die Alterswürde des Christentums in „Publ." und Schutzschr. zur Sprache kommt. In auffallender Art schätzt er im Publ. das Alter der christlichen Kirche auf etwa 250, dann gar auf 300 Jahre [6]). Man könnte an Unkunde denken, auch an Gleichgiltigkeit gegen Zeitrechnung, wie er deren sonst sich gerühmt hat [7]), oder endlich gar an die Absicht, die Alterswürde zu steigern [8]). Dass er später weit

---

1) apolog. 21 (198): apud vestros quoque sapientes *ΛΟΓΟΝ*, i. e. sermonem atque rationem, constat artificem videri universitatis.

2) apol. 46 (280): interim incredulitas .... non ubique divinum negotium existimat, sed magis philosophiae genus. — Obiges ist, gegenüber Justin, Tatian, noch Clemens, sein neuer und wertvoller Fund.

3) apol. 2 (117): Plinius enim Secundus cum provinciam regeret etc. ib. c. 5 (130): Tiberius ergo, cujus tempore nomen Christianum in saeculum introivit etc.

4) apol. 47 (289): expedite autem praescribimus adulteris nostris etc.

5) So namentlich de orat., de idolol. Er verweigert schroff jeden Kriegsdienst de idol. 19 (101), beanstandet die Gebete pro mora finis de orat. 5 (560), er bemängelt den Handel de idol. 11 (83). Dagegen vgl. apol. 42 (273) militamus . . . et mercatus proinde miscemus. apol. 30 (230): nos enim pro salute imperatorum deum invocamus. Die Unterscheidung der „häuslichen" Schriften von den an die Heiden gerichteten (vgl. meinen Aufs. in v. Sybels hist. Z.S., Bd. XVIII, S. 231) limitiert die Erwägung im Texte, aber hebt sie nicht auf.

6) ad natt. I, 7 (316 o.); I, 9 (322 u.).

7) adv. Marc. I, 19 (68 o.): non curavi investigare etc.

8) ad natt. I, 14 (335): auctoritate temporis destitutum.

besser zu rechnen weiss, ist unwiderleglich [1]). Aber auch schon in der Schutzschrift übergeht er nicht nur jene Ziffern, sondern, wie er immer bemüht ist, das Alter eines Moses hervorzuheben [2]) und so den heidnischen Einwurf gegen den jungen Glauben herabzustimmen, macht er ausdrücklich bemerklich, die Christen bekennen ganz willig, dass ihr Glaube von jungem Datum sei [3]). Vergleicht man anderes Ähnliche, so gewinnt man auch hier den Eindruck, dass eine Art Rückzug beliebt wird [4]).

Dass die Schlacht bei Lugdunum (Febr. 197) geschlagen ist, als er das Publ. schreibt, sagt er unmissverständlich; dass sie nicht lange her ist, dass selbst noch der Herbst dieses Jahres jetzt kaum erreicht ist, ergibt das Verhältnis zur Schutzschrift [5]). Und diesem Datum entspricht auch jene transparente Kritik, die er hier dem Kommodus zuwendet [6]); denn in irgend einer späteren Zeit wäre sie minder begreiflich. Es geschah 197, ganz im Anfang des Jahres, als Sever noch in Gallien weilte [7]), dass der Kaiser den ermordeten Kommodus in die Zahl der Götter emporhob. Nach Rom zurückgekehrt, hat er den Kommodus dann im Senate in einer Rede verherrlicht [8]). Commodus hatte in Afrika viele Verehrer, wie er grosse Domänen besessen hatte in Numidien und Mauretanien; und die Antwort auf die Apotheose war hier eine besonders willige [9]). Dem, wie

---

1) de monog. 3 (165 m.): annis circiter CLX exinde productis.

2) apolog. 19 (190): si quem audistis interim Moysen, Argivo Inacho pariter aetate est.

3) apol. 21 (195): sectam ... quam aliquanto novellam, ut Tiberiani temporis, plerique sciunt, profitentibus nobis quoque.

4) oder dass er den gebildeten Trägern der Staatsgewalt gegenüber jene bauschigen Ziffern vermeidet, die dem vulgus gegenüber genügen konnten.

5) Irriges bei Grotemeyer a. a. O. S. 20.

6) vgl. v. Sybel's Z.S. a. a. O. S. 233 ff.

7) letzteres wenigstens wahrscheinlich; s. Ceuleneer, Sévère S. 108.

8) Dio LXXV, 8 a.: *ἀπολογίαν τινὰ ὑπὲρ τοῦ Κομμόδου ἐπήγαγε.*

9) Ceuleneer S. 109: Spanien, Syrien und Afrika waren diesem neuen Gott ganz besonders devot, Afrika aber vor allem: in Diana werden ihm zwei Statuen — Renier, I. A. 1729. 1730 — in Cirta eine errichtet, Renier, I. A. 1830, auch in Tubuna — Tobna — und Verecunda je eine. — Die genaue Zeit ist freilich schwerlich hier auszumachen.

auch immer verschleiert, begegnet die Schrift an das Publ. mit Kritik des Herkules-Kommodus [1]).

Ad martyras.

Wesentlich gleichzeitig fällt Sommer 197) auch die kleine Schrift An die Märtyrer [2]). Hier, wie in der Schutzschr., sind die 29 in Sicht. Einen gewissen geringen Zwischenraum wird man darum ansetzen, weil die Stimmung, in der jener gedacht wird, eine andere ist als in der Schutzschr., weil der Tag von Lyon hier noch näher scheint [3]), und weil endlich die Christenverfolgung, in der Schutzschr. schon auf ihrer Höhe, hier noch in ihren Anfängen steht. Auch stimmen die stadia opaca (8 cf. Oehl. I, 424 Note) wohl am allerbesten zum Hochsommer. Dass übrigens der Zwischenraum knapp ist zwischen natt. und apol. einer- und ad mart. andrerseits, beweisen die Tierkämpfer (c. 5. p. 13), unter denen wir mit Wahrscheinlichkeit den Juden von ad natt. und apol. wiederfinden [4]), und jene Feuerkünstler, die hier wie im Publ. auftreten [5]). Dass wirklich jetzt die Verfolgung noch in ihren Anfängen steht und Karthago christliche

1) ad natt. II, 10. 14. Die Auswahl anlangend aus dem Herkules-Mythos, die Tert. beliebt hat, und in der seine Tendenz sich spiegelt, vgl. meinen Aufs. in Luthardt's Z.S. 1887, S. 396 ob. An vielem, auch an dem Trinker Herkules geht er vorbei, vgl. Baumeister, Denkmäler S. 671. Die Stymphaliden, welche die Platten in der Villa Borghese uns zeigen, s. Luthardt a. a. O. — und die eine Rolle spielen in dem Berichte des Dio (LXXII, 20 e.), hat er ebenso wenig: der Stymphalidensport, beabsichtigt, war unterblieben. — Der Herkules-Bacchus-Tempel Severs fällt erst „après ses victoires sur les Parthes" — Ceuleneer, Sévère S. 205 Note.

2) cap. 6 (14).

3) Dies scheint mir in den Worten zu liegen: aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint.

4) certe ad feras ipsas affectatione descendunt et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. c. 5 (13), vgl. apolog. 16 (181): quidam frustrandis bestiis mercenarius noxius, und ad natt. I, 14 (335 o.): Judaeus, utique magis post bestiarum morsus, ut ad quas se locando quotidie toto jam corpore decutiendus incedit.

5) ad mart 5 (13): jam et ad ignes quidam se auctoraverunt, ut certum spatium in tunica ardente conficerent. ad natt. I, 18: jam ignis contemtus evasit. ex quo se quidam proxime vestiendum incendiali tunica ad certum usquequaque locum auctoravit.

Blutzeugen neuerdings nicht gesehn hat, beweist auch halbwegs der Umstand, dass die Beispiele von Todesmut ihm sämtlich aus der Heidenwelt stammen, was schwerlich ganz so zu denken wäre, wären andere Bekenner vor denen, die jetzt im Kerker gefangen sind, schon mit dem Tode gekrönt worden [1]). Wenn diese Beispiele dann aus diesem B. an die Märtyrer in Schutzschr. und Publikum einwandern — wobei in der Schutzschrift geflissentlich die Gattin Asdrubals ausfällt [2]) — so steht dies in letzteren Bb. insofern auf anderem Blatte, als die Adressaten dort Heiden sind.

Ein Ausdruck „hominis causa“ [3]), wo vom römischen Kaiser die Rede ist, ein Citat des Epheserbriefes, beim Autor ein *δὶς λεγόμενον* [4]), gewisse vilia odia, von denen wir hier erfahren, führen einen Schritt weiter rückwärts zu den Bb. vom Schauspiel und Götzendienst, und zwar zunächst zu dem letzteren [5]).

De idololatria.

In Bezug auf den Hitzegrad der Verfolgung von Seiten der Heiden stehn die Anzeichen im Götzendienst weit hinter denen der Schutzschrift, und selbst hinter denen der „Märtyrer“. Man beschliesst ja Verfolgungen und allerlei Nörgeleien der Christen;

---

1) vgl. meine Erörterungen bei Luthardt a. a. O. S. 404.

2) Sie findet sich ausser ad mart. 5 auch ad natt. I, 18. II, 9, aber nicht apol. 50. Schwerlich letzteres zufällig. Erst unter Caracalla setzt man dem Hannibal Statuen, Herodian. IV, 8; vgl. Tert. als Mensch etc. bei v. Sybel a. a. O. 227.

3) cap. 6, wo der Ausdruck zweimal wiederkehrt; vgl. damit de idol. 15 (93 o.) si hominis causa est: wo von Kaiserfesten die Rede ist.

4) Ephes. IV, 30. ad mart. 1 (4): nolite contristare spiritum sanctum. Vgl. de spect. 15 (45 o.): Deus praecepit spiritum sanctum, utpote pro naturae suae bono tenerum et delicatum, tranquillitate et lenitate . . . . tractare.

5) Dass zur Zeit von ad mart. die Behörden die Verfolgung betreiben, versteht sich; denn Christen sind jetzt im Kerker. Übrigens vgl. auch judicia proconsulis c. 2 (7 ob.), stadium tribunalis c. 3 (11). Eine hier erwähnte Gewohnheit aber (pacem quidam . . . a martyribus in carcere exorare consueverunt c. 1 (5) kann nicht wohl auf eine ältere afrikanische Praxis bezogen werden. Auswärtiges (Lyon, Smyrna, Rom) wird hier völlig genügen.

ja man schreit auch im Circus: mit den Christen zum Löwen [1]. Dennoch reicht hier nichts an den medius ardor der Schutzschrift; auch dass schon Christen gefangen sitzen, findet sich nirgends angedeutet. In der Schutzschr. wie schon in den Märt. sind die Behörden Verfolger; wenn der Pöbel auf eigene Faust seinem Hasse gesetzwidrig Luft macht, wird dies ausdrücklich vermerkt [2]; „Reisigleute und Pfahlbrüder“ [3] waren ohne Proconsul nicht denkbar. Im Götzendienst aber fehlt jede Spur, dass bereits die Sanktion des Proconsuls dem Christenhasse erteilt ist. Wo einmal der Anschein vorhanden ist, zeigt grade das historische Tempus, dass der Autor in die Geschichte zurück muss, um zu zeigen, dass römische Würdenträger den Christen feindlich gewesen sind [4]. Auch das ist charakteristisch, dass hier die Meinung gehegt wird, die Christen seien als solche den Heiden persönlich noch unbekannt [5], während dies in der Schutzschrift und schon im Publ. [6] anders steht. Auch die soziale Qualität der Christen befindet sich in einer Umwandlung. Man disputiert, laut dem Götzendienst, ob eine dignitas oder potestas von einem Knechte Gottes zu übernehmen sei, während die Schutzschr. bereits zu verzeichnen hat, dass auch die „dignitas“ über-

---

1) c. 14 (90 u.): totus circus scelestis suffragiis nullo merito nomen lacessit. Vgl. aus der Zeit des Niedergangs der behördlichen Verfolgung de res. c. 22 (495 u.) omni adhuc popularium coetu reclamante Christianos ad leonem (s. hier zu res. c.). Mit der Situation in „idolol.“ deckt sich wesentlich die von de spect. (c. 27 S. 59 o.) illic (in conventibus ethnicorum) quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde temptationes emittuntur. Zu den temptationes vgl. die botuli und acerrae apol. 9 (149).

2) apol. 37 (249 u.): quotiens etiam praeteritis vobis suo jure nos inimicum vulgus invadit etc.

3) licet nunc sarmenticios et semaxios appelletis apol. 50 (298).

4) idol. 18 (100 u.): quod per illas (dignitates) adversus dei servos supplicia consulta sunt.

5) das Gegenteil erscheint blos als möglich idol. 13 (89 u.): si non ignoraris quod sis Christianus. Die Christenfeste sind den Heiden unbekannt, cap. 14 (92): non dominicum diem, non pentecosten, etiamsi nossent, nobiscum communicassent. Noch deutlicher freilich de spect. 27 (59): nemo te cognoscit Christianum

6) ad natt. I, 7 (317 u.): quod sciam, et conversatio notior facta est, scitis et dies conventuum nostrorum, itaque et obsidemur etc. ib.: domesticorum curiositas furata est per rimulas et cavernas.

tritt [1]). Überhaupt verrät die Schutzschr. gewisse praktische Wirkungen, die das aufregende B. von dem Götzendienste geübt hat. Das Anspeien der Heidenaltäre wird in idol. zur Pflicht gemacht [2]); man soll jeder Beihülfe fern bleiben an dem Eintreiben der Tempelsteuer [3]); eine Anzahl einzelner Stände wird mit dem Banne belegt, darunter der des Soldaten. Auf die Menge der Schreier im Circus konnte dies versöhnend nicht wirken, wenn, wie der Autor dies aussagt, Zahlreiches transpirierte auch aus den „häuslichen" Schriften oder ihr mächtiger Einfluss vor den Augen der Heiden sich geltend machte. Die Halsstarrigkeit der Christen, von der die Schutzschrift zu reden hat, erscheint z. T. als Ergebnis der drängenden Rhetorik des „Götzendienst".

Könnten gar diese Umstände anleiten, die idolol. erheblich von Schutzschrift und Publikum abzurücken, — solche Wirkung scheint Weile zu fordern — so wehrt dieses doch zunächst schon eine ziemlich beträchtliche Ähnlichkeit, die bei aller Adressatenverschiedenheit und aller Disparatheit des Stoffes vorhanden ist. Die „angeli desertores" dei, die amatores der Astrologie verraten sich als die Grundstelle jener artes ab angelis desertoribus proditae, welche die Schutzschrift erwähnt, die hier Früheres kürzer zusammenfasst [4]). Die Henochstudien, welche den Verfasser grade beschäftigen, liegen dabei zugrunde. Eine wörtliche Übereinstimmung beider, der Schutzschrift und des Götzendienstes [5]), eine früher erwähnte Ähnlichkeit mit dem B. An die

---

1) hinc proxime disputatio oborta est, an servus dei alicujus dignitatis aut potestatis administrationem capiat. idol. 17 (97 m.). Dagegen apol. 1 (115 o.): etiam dignitatem transgredi (vociferantur) ad hoc nomen.

2) idol. 11 (85): quo ore fumantes aras despuet et exsufflabit? (Zur Sache vgl. Becker-Marquardt, Röm. Alt. IV, 131.)

3) non curas templorum deleget, non vectigalia eorum procuret. idol. 17 (97 u.); vgl. apol. 42 (275 : non enim sufficimus et hominibus et deis vestris mendicantibus opem ferre.

4) idol. 9 (77 u.): unum propono, angelos esse illos desertores dei, amatores feminarum, proditores etiam hujus curiositatis (astrologiae). cf. apol. 35 (247 u.): quas artes (astrologorum) ut ab angelis desertoribus proditas etc. Vgl. hier S. 40, Note 3.

5) idol. 15 (95 o.) minus dixi: si lupanaribus renuntiasti, ne indueris domui tuae faciem novi lupanaris. cf. apol. 35 (242): honesta res est solennitate publica exigente induere domui tuae habitum alicujus novi lupanaris.

Märt. [1]), eine andere mit dem B. An das Publikum [2]) verstärken bedeutsam den Eindruck, dass zwischen Schutzschrift und Götzendienst ein längerer Zeitraum nicht inne liegt.

Doch die Zeitrechnung dieses B.'s geht keineswegs völlig auf Borg bei diesen stilistischen Ähnlichkeiten und den erwähnten inneren Merkmalen. Das B. spricht von Chaldaeern, die man aus Italien austrieb [3]). Die Lebhaftigkeit der Stelle, das klar redende Praesens verwehrt die Vermutung durchaus, es handle sich um Geschichtliches [4]). Und so völlig unklar ist nicht, welches Faktum gemeint sei.

Die Schutzschrift erwähnt [5]) Leute, die Astrologen, Haruspices, Augurn und Magi befragt haben nach den künftigen Geschicken des Kaisers, und auch Spartian redet von einer Menge von Leuten, welche Chaldaeer und Seher über die Geschicke Severs befragt haben [6]). Allerdings gedenkt keiner von beiden einer Vertreibung aus Italien, welche die Chaldaeer betroffen habe. Die Schutzschrift beschränkt sich darauf, das Verhalten von Leuten zu geisseln, die als Kunden dieser Himmelsbeschauer ein gefährliches Spiel trieben. Spartian spricht von Tötung der „Kunden", und zwar in einem Zusammenhang, der, etwa mit Dio [7]) verglichen, in etwas spätere Tage führt. Dass hier eine Lücke vorliegt in der Überlieferung der einzelnen Thatsachen, dass idolol. allein die fragliche Vertreibung notiert hat, ist nicht zu leugnen. Man kann eben nur vermuten, dass jener

1) hominis causa, s. hier S. 30, Note 3.

2) vgl. nämlich die Sippe Cardea Forculus Limentinus idol. 15 (93 u.) mit eben derselben in ad natt. II, 15 (391). Allerdings kehrt dieselbe auch später noch wieder de corona 13 (453).

3) idol. 9 (78 o.). Nachdem in Anschluss an Henoch von der Strafe der angeli desertores geredet ist, wird fortgefahren: o divina sententia usque ad terram pertinax cui etiam ignorantes testimonium reddunt! Expelluntur mathematici, sicut angeli eorum! Urbs et Italia interdicitur mathematicis.

4) insofern sind die Citate bei Oehler I, 78 c. einigermassen müssig.

5) cap. 35 (247): eadem officia dependunt et qui astrologos etc.

6) Spartian Sever. 15: multos etiam, quasi Chaldaeos aut vates de sua salute consuluissent, interemit.

7) vgl. Dio LXXV, 14 a., wo offenbar von den Pescennianae reliquiae die Rede ist, die nach längst begonnenem Partherkriege getötet werden, vgl. hier S. 23, Note 2.

Bestrafung der Kunden, von der Spartianus uns Zeuge ist, eine Massregel voraufging, die etwa zur Zeit des Aufbruchs zu dem parthischen Kriege Italien säubern sollte von jenen gefährlichen Künstlern, die während des gallischen Feldzugs hinter dem Rücken des Kaisers ihr Wesen hatten.

Bei dieser Lage der Dinge gibt es noch ein hülfreiches Datum: nämlich ein „plötzliches" Freudenfest, das in idolol. erwähnt wird [1]), und das wohl unzweifelhaft kurz vor idolol. sich zutrug. Welches war dieses Fest? Die gewöhnlichen Kaiserfeste, die Geburtstage Severs, Caracallas scheiden ohne weiteres aus, denn bei ihnen war es unmöglich, von einer Überraschung zu reden. Auch von sonstigen städtischen Festen ist kaum irgend eines zu denken, das so über Nacht eingefallen wäre. Wir werden wohl auf Kriegserfolge bei der Auswahl gewiesen sein, wobei denn der Tod von Niger (194) und der Fall von Byzanz (196) [2]) wohl schon aus dem Grunde ausscheiden, weil diese Daten zu früh sind. Dagegen bietet sich an der entscheidende Sieg von Lyon, der ja, wie wir wissen, in Rom mit vielem Gepränge gefeiert ward [3]).

1) idol. 15 (94 o.) scio fratrem per visionem eadem nocte castigatum graviter, quod januam ejus subito adnuntiatis gaudiis publicis servi coronassent. Et tamen non ipse coronaverat aut praeceperat; nam ante processerat, et regressus reprehenderat factum. Noesselt bei Oehler III, S. 560 würdigt jenes subito nicht (id vero in honorem imperatoris factum esse demonstrat omnis disputatio).

2) Nigers Tod (vgl. Hertzberg bei Oncken, S. 498) fällt Ende 194, also nicht in das Frühjahr, worauf uns — s. das hier sogleich folgende — idolol. unweigerlich hinweist. Eher liesse sich freilich (Hertzberg 499) an den Fall von Byzanz denken, was dann de idolol. um ein Jahr (196) zurückrücken würde. Was wir eben über die Nähe des apolog. beibrachten, stimmt aber entschieden mehr für den Lyonischen Sieg, der zugleich auch die wichtigere Entscheidung bringt. Ähnliches lässt sich folgern aus der Gesammtoekonomie der Schriften, die wir bis zur „Taufe" zurück im folgenden erörtern werden. S. namentlich S. 39, Anm. 5.

3) Hierher gehört auch die sehr beachtenswerte Bemerkung von Harnack (Z.S. für K.G. II, S. 572 f.): die in apol. c. 35 geschilderten Freudenbezeigungen seien gar nicht ohne weiteres auf Rom zu beziehen. Die Verfolgung der Anhänger der Praetendenten erstrecke sich auch auf die Provinzen: Spanien und Gallien erwähne Spartian ausdrücklich (12, 1). — Die in apolog. 35, in einem etwas späteren Rückblick ins Auge gefassten heuchlerischen Festlichkeiten werden keine anderen sein als die subito adnuntiata publica gaudia der „Schauspiele".

Diese Annahme wird gestützt durch eine eigentümliche Thatsache, dass wirklich die zahlreichen Feste, die das B. Vom Götzendienst durchnimmt, alle in die Jahreszeit fallen, der die Schlacht bei Lyon zugehört. Zwischen dem Septimontienfeste (11. Dez.) und den Quinquatrus andrerseits (19.—23. März) liegen die sämmtlichen Festtage, über welche hier Heerschau gehalten wird: Bruma, Saturnalia (17.—19. Dezember), Kalendae Januariae, cara cognatio (Februar) [1]), Matronalia (1. März), Liberalia (17. März). Um so weniger erscheint dies zufällig, als sachliche Gesichtspunkte mehrfach diese Ausführungen beherrschen und zumal bei der Lehrerfrage [2]) die Auswahl einengen konnten. Keines der zahlreichen Feste der andern Dreiviertel des Jahres [3]) wird hier irgend erwähnt, so dass der Gelegenheitsstempel, den Tert. so oft zeigt, hier hervorragend kenntlich wird. Die Klage über Christenbeteiligung an Saturnalien und Neujahrsfestlichkeiten, an Brumen und Matronalien entspricht einem prickelnden Unmut, der grade jetzt ihn erfasst hat [4]). — Ein Stück werden wir freilich noch unter die Quinquatrus heruntergehen, weil ein frischer Eindruck von Kaiserfesten nebenbei sich erkennbar macht. Wir werden den 4. April als Caracallas Geburtstag und den 11. April als den Severs in die Festgruppe mit einbegreifen, auf die der Götzendienst rückwärts sieht [5]). Die Erfahrung jenes „plötzlichen" Freudentags lag dann um Wochen zurück, nicht zu weit, um im Gedächtnis des Autors noch völlige Frische zu haben.

Ein Culturdatum der Tage, der nun bald beginnende Bau des karthagischen Aquaeduktes (vollendet 203) [6]) wird besser später besprochen. Doch ist hier gleich anzumerken, dass idolol. voraussetzt, dass eben dieser Bau noch in Sicht, sicher noch nicht begonnen ist. Verdienstbedürftigen Bauleuten, die zu der

1) Becker-Marquardt, Röm. Alt. IV, 257.

2) idolol. 10 (80 f.).

3) vgl. den Festkalender Becker-Marquardt IV, 444—463.

4) c. 14 (92) nobis, quibus sabbata extranea sunt et neomeniae et feriae a deo aliquando dilectae, Saturnalia et Januariae et Brumae et Matronales frequentantur, munera commeant, strenae, consonant lusus, convivia constrepunt.

5) c. 15 (93) si hominis causa est . . si idoli honor est . . Alioquin, quid erit dei, si omnia Caesaris etc.

6) s. hier S. 42, Note 1. Vgl. de idolol. cap. 8 ganz.

Gemeinde gehören, und die also keinesfalls bei heidnischem Tempelbau wirken sollen, rät er ein cisternam liare oder verwandte Beschäftigung. Wäre jener Bau im Gang gewesen, so wäre nicht zu begreifen, wie er seine Bauhandwerker auf diese viele Hände erfordernde, auch wohl lohnende Arbeit nicht sollte verwiesen haben, die sicher allem Götzendienst fern lag.

Ein Zusammenhang mit den „Märtyrern", auf welchen schon oben gedeutet ist, will endlich noch kurz erörtert sein. Wenn die dissensiones der Christen, die er selbst im Kerker befürchten muss, im Zusammenhang der Geschichte der Tage auf das gährende Phrygertum weisen, und andererseits unter den Fragen, welche hier in Betracht kamen, die Frage nach dem Walten des „Geistes" in erster Linie stand, so ist auch chronologisch von Wichtigkeit, dass bereits in der idolol. sich ein deutliches Merkzeichen findet, dass Verfasser den Geistesantrieben eine namhafte Wichtigkeit zuerkennt. Nach Möglichkeit sonst bemüht, seine disciplinarischen Grundsätze mit Schriftworten zu stützen, sehen wir ihn hier schon fast müde, gewissen Opponenten in Afrika stets mit Schriftgrund zu dienen. Die „Stimme des Heiligen Geistes" müsse an sich schon genügen [1]). — Die Schrift, in welcher er früher noch solche „Schwache" befriedigt hat, welche in Sachen der „Zucht" stets Bibelgründe ihm abfordern [2]), ist die Schrift von den Schauspielen, welche, citiert im Götzendienst, diesem sicher voraufgeht.

De spectaculis.

Die Feindschaft des Heidentums zeigt hier ein gleiches Angesicht. Wenn „der Teufel in der Gemeinde wütet", wenn in Schauspielhäusern der Heiden der Name der Christen gelästert wird, wenn man täglich die Löwen verlangt und Nörgeleien ver-

---

1) S. die Stelle hier S. 16, Note 4, die vilia odia, ad mart. 1 (4).

2) de spect. 3 (22 o.) quorundam enim fides aut simplicior aut scrupulosior ad hanc abdicationem spectaculorum de scripturis auctoritatem exposcit . . . Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est: non occides. Dann folgt Psalm 1, 1 als Bibelgrund für die Enthaltung von Schauspielen. (Über die Beziehung dieser Stelle zu Clem. Paedag. vgl. meinen Aufs. in d. Jahrbb. f. prot. Th. XII, 289.)

abredet [1]), so könnte es gar scheinen, als ob in der Zeit der Schauspiele die heidnische Feindschaft sich stärker als im Götzendienst zeige. Aber grade hier wird noch klarer, dass bis jetzt hier kein Löwe zerfleischt hat, ja dass überhaupt ein Todesurteil noch nicht über Christen verhängt ist. Es ergibt sich dies aus dem Abschnitt über die Notwendigkeit der Strafen, insonderheit auch der Todesstrafen. „Wer, die Verbrecher ausgenommen, wird diese Notwendigkeit leugnen? Aber wer übernimmt die Gewähr, dass stets nur schuldige Leute dem Tierkampf, dem Schwerte anheimfallen? dass nicht manchmal eine Rachsucht des Richtenden, oder Ungeschick und Schwäche des Anwalts oder die Qualen der Folter eine Strafvollstreckung zur Folge haben, die mit nichten verdient war?“ Diese Sätze wären nicht möglich, wenn notorisch schon Christen geblutet hätten. Der Verlauf der Erörterung freilich könnte diese Gewissheit erschüttern: er habe dies Heiden geantwortet, da ein Christ diese Antwort nicht not habe. Es könnte hier möglich erscheinen, dass der Verfasser, zu Heiden gewendet, völlig abstrakt geredet und die Thatsache von Christenmartyrien völlig beiseite geschoben hätte. Aber man höre ihn weiter. „Da es unzweifelhaft möglich, dass auch Unschuldige leiden, so will ich lieber nicht da sein, wenn Schuldige zu Tode geführt werden, damit ich nicht auch Gefahr laufe, die ‚Guten‘ leiden zu sehen.“ Fast könnte man meinen, nun käme er auf die Christen; aber grade hier zeigt sich deutlich, dass dieses durchaus nicht der Fall ist. Er macht zu den „Guten“ den Zusatz: „wenn es Gute gibt bei den Heiden“. Überhaupt erscheint jener Satz: dies habe ich Heiden geantwortet, im Grunde als rhetorische Wendung, bestimmt, die Ungeheuerlichkeit eines Christen scharf zu bezeichnen, dem diese blutigen Freuden des Amphitheaters gefallen könnten [2]). Auch der später [3]) folgende Satz: „Verlangt dich nach etwas Blut? du hast das Blut Christi“, verträgt schwerlich die Annahme, dass jetzt in Karthago schon Blut floss in der Nachfolge Christi.

Und dieser Eindruck behauptet sich. Wenn die Todesbereit-

1) s. hier S. 31, Anm. 1.
2) de spect. 19.
3) de spect. 29 e. (61).

schaft der Sekte [1]) bereits bei den Heiden bekannt ist, so gilt es sicher beachten: Karthago ist nicht das Römerreich und ausser den Tagen Severs sind Marcustage schon dagewesen. Die Notorietät der Sekte bei den Heiden ist nicht zu bezweifeln [2]); sie war schon Jahrzehnte vorhanden. Auch, wenn er dem Christen hier zuruft: setze du deinen Ruhm in des Martyriums Palme, so setzt dies nicht voraus, dass die Palmen bereits hier erstritten sind [3]). Auch die „Statthalter, Verfolger des Herrennamens", die in der Gerichtsvision des Schlusscapitels erwähnt werden, erscheinen in einem weiten Gemälde der bisherigen Geschichte der Christenheit, und sind durchaus nicht zu suchen in dem Augenblicksbilde Karthagos [4]). Der ganze Stand der Verfolgung, in den Schauspielen wie im Götzendienst wesentlich darin bestehend, dass die Massen den Christen feind sind und ihre Feindschaft beweisen, ohne dass die Behörde mitwirkte, befürwortet ihres Teils die Nachbarschaft von Schauspiel und Götzendienst. Auch die Notorietät der Christen bei ihren heidnischen Mitbürgern erscheint in gleichem Licht [5]); auch die Frage der dignitas [6]) be-

1) de spect. 1 (18) sunt qui existiment, Christianos, expeditum morti genus, ad hanc obstinationem abdicatione voluptatium erudiri.

2) Der Schriftsteller selber kennt nachweislich etwa Justin als den „Märtyrer" (adv. Val. 5), nennt einmal Polycarp von Smyrna (de praescr. 32, S. 29 u.), den er freilich nicht als Märtyrer einführt, spricht ironisch von tot martyria perperam coronata (de praescr. 29): alles in weiterem Ausblick auf die allgemeine Geschichte der Christenheit.

3) Der Zusammenhang selber führt auf eine geschichtliche Ausschau. Haec (quod calcas deos nationum etc.) spectacula Christianorum sancta. In his tibi circenses ludos interpretare, census saeculi intuere, tempora labentia, spatia dinumera, metas consummationis expecta, societates ecclesiarum defende, ad signum dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrii palmas gloriare. de spect. 29 (61 ob.).

4) die Perfecta saevierunt, desaevierunt c. 30 (62) sind freilich nicht so unmittelbar instructiv wie jenes consulta sunt in de idolol. (s. S. 31, Anm. 4; man beachte auch de idol. 18 S. 100 u. das Praesens ignorantur neben dem Perfectum), denn es handelt sich in der Vision des Gerichts um eine zu erwartende Zukunft, von welcher aus rückwärts gesehen alle Ereignisse des Weltlaufs in ein Perfectum zu stehen kommen. Desto klarer aber ist hier der weltgeschichtliche Charakter des aufgerollten Tableau's (s. S. 61 u.: spectans tot ac tantos reges etc.), welches keinen einzigen Zug enthält, der direkt auf eine Gegenwart ginge.

5) s. S. 31, Anm. 5.

6) necesse est, quidquid dignitatis nomine administratur, communicet

schäftigt schon die Gemüter; die Behandlung eines Wortes des Paulus, auch im Unterschiede von späteren Bb., ist bemerkenswert gleichartig [1]). Zwei Anklänge an die Märtyrer [2]) (Sommer 197) bestätigen, dass wir nicht in erhebliche Ferne von idolol. (Frühjahr 197) gerückt sind.

Somit wird eine Stelle der Schauspiele uns wohl wirklich an jenes Faktum gemahnen, das der Zeit vor den Saturnalien 196 zugehört [3]). „Was ist bitterer als der Circus, wo man seine Kaiser weder noch seine Mitbürger schont!" ist der Ausruf der Schauspiele [4]). Dass hier die Gedanken nach Rom gehen, ist nicht wohl zu bezweifeln. Schwerlich werden Provinzialen gleich den Quiriten Gericht halten. Geht doch auch die Behandlung des Circus, wie sie die Schauspiele geben, bekanntlich in erster Linie auf die römische Rennbahn. Kann man auch aus dem „parcunt" nicht folgern, dass wenig Tage nachher er das Wort in den Schauspielen niederschrieb, ja lässt sich in abstracto die Möglichkeit eines allgemeineren Gedankens nicht leugnen, so wird die Beziehung zum Götzendienst doch grade die Ansicht befürworten [5]), dass die Schauspiele im Dezember 196 noch ausgingen.

Dass Einzelnheiten, wie ein ihm peinlicher Rückblick auf sein früheres Heidentum an Schutzschrift und Natt. gemahnen [6]),

---

etiam maculas ejus cap. 12 (41 u.), vgl. S. 32, Anm. 1. Die in idol. erwähnte disputatio mag noch nicht stattgefunden haben. Jedenfalls zeigt sich der Verf. in idol. etwas nachgiebiger und milder.

1) de spect. 28 (60): nam quod est aliud votum nostrum quam quod et apostoli, exire de saeculo et recipi apud dominum? de idol. 24 (107 o.): Exeundum de saeculo erit. Quasi non tanti sit exire, quam idololatren in saeculo stare (in de spect. 28 erinnert der Ausdruck mehr an 1 Kor. V, 10, der Gedanke mehr an Phil. I, 23). Das spätere de anima (c. 35, S. 615: ceterum oportebat nos de mundo exire, si cum illis conversari non liceret) stellt eine Erweichung im paulin. Sinne dar. — Übrigens vgl. auch noch das übereinstimmende Citat (Joh. XVI, 20) in de spect. 28 und de idol. 13.

2) Vgl. S. 30, Anm. 4 und dazu noch die verwandten Stimmungsbilder über das Elend, die Götzen sehen zu müssen, resp. das Glück, sie nicht zu sehen. ad mart. 2 (8 a.), de spect. 8 (33) ceterum et plateae etc.

3) vgl. hier Seite 24, Note 5.

4) cap. 26 e.

5) Dazu kommt, dass Gebet und Frauenputz noch in die Zwischenzeit fallen.

6) de spect. 19 e. (51): quamquam nemo haec omnia plenius expri-

dass hier, wie in Natt. und Götzendienst seine Varrolektüre [1]) sich geltend macht, ist ein weiterer Kitt, der diese Bb. verbindet. Eine andere Lektüre, des Clemens, die in den Schauspielen durchblickt [2]), führt hinüber zu zwei kleinen Schriften, nämlich zu den Bb. vom Frauenputz.

De cultu feminarum.

Wie die Lektüre des Clemens [3]), speziell seines Pädagogen, diese Bb. gleichsam beherrscht, habe ich anderwärts ausgeführt. Sie ist nicht das einzige Band, das diese Bb. an die Schauspiele anknüpft. Wie die Schauspiele nämlich im Götzendienst, so werden sie auch hier citiert, nämlich schon im ersten der Bb., eine Stelle, aus deren Wortlaut zu schliessen ist, dass jetzt noch der Götzendienst aussteht [4]). Fällt somit das erste der Bb. nach Dezember 196, so rückt das zweite dagegen unter das Frühjahr 197, worauf die deutlichen Spuren einer beginnenden Krisis [5])

mere potest, nisi qui adhuc spectat. malo non implere, quam meminisse. ad natt. I, 10 (330 u.): singula ista quaeque adhuc investigare quis possit?

1) de spect. 5 (25 u.) sed etsi Varro ludos a ludo, i. e. a lusu interpretatur. ad natt. I, 10 (326 o.) ceterum ... Varro commemorat. II, 1 (350) elegi ad compendium Varronis opera; vgl. II, 3 (335 o.), II, 8 (365 u.). Auch de idol. (3, S. 69) spiegelt Varro wieder, ohne ihn zu citieren: idolum aliquamdiu retro non erat, wenigstens Boehringer zufolge ein sicherer Bezug aus Varro.

2) vgl. hier S. 36, Anm. 2. Der Frauenputz ist voll von Beziehungen auf den „Paedagogen".

3) Die Henochlektüre anlangend, die sich im Frauenputz spiegelt, wie sie in idol. und apol. nachklingt, vgl. hier S. 32, Note 4. Im Frauenputz haben wir den Eindruck dieser Studien aus erster Hand: vgl. namentlich de cultu fem. I, 3 (705) Scio scripturam Henoch, quae hunc ordinem angelis dedit, non recipi a quibusdam etc. (Auch die Homilien, was bis jetzt kaum beachtet scheint, kennen und schätzen das Henochbuch; vgl. Homil. Clem. VIII, 14. 16).

4) de cultu f. I, 8 (711 o.) omnes istae spectaculorum saecularium voluptates, sicut de illis suum volumen edidimus, ipsa etiam idololatria ex rebus dei constat. Auch Bonwetsch u. a. folgern aus dem Wortlaut, dass idolol. noch aussteht. Zwingend ist ja der Schluss nicht, obschon man erwarten möchte, dass, wäre idolol. geschrieben, auch dieses B. mit citiert würde.

5) de cultu fem. II, 13 (734).

hinweisen. Der Rückblick des ersten B.'s auf einen römischen Aufenthalt[1]) wird, wie wir rückwärts schreiten, uns noch weiter bedeutsam werden. Doch kann auch hier schon bemerkt werden, dass jene zahlreichen Spuren, die namentlich die Natt. beherbergen von autoptischer Kunde von Rom, zu den Erkenntnisgründen gehören, die unsere Gruppe zusammenbinden. Ist doch solche Spiegelung Roms auch in den Schauspielen offenbar[2]). — Wie idololatria bereits auf das erste dieser Bb. zurücksieht, offenbart namentlich auch der „cultus et ornatus" des Götzendienstes (Oehl. 68). Nicht nur wiederholt dieser Ausdruck im allgemeinen das Thema von früher, sondern wir gewahren zugleich, wie im ersten B. vom Frauenputz die Doppelheit jener Betrachtung, die in „cultus et ornatus" sich ausdrückt, ganz ausdrücklich gemünzt wird[3]), um hernach verausgabt zu werden. Das zweite Buch birgt dann Beziehungen, wie zu dem noch frischesten Götzendienste, so zu den etwas älteren Schauspielen. Eine formelhafte Instanz (ne blasphemetur nomen) gehört freilich schon dem Titusbrief (Titus 2, 5), was indessen die Beweiskraft der Anwendung in idolol. und cult. nicht abschwächt, so wenig wie die individualisierte Verschiedenheit dieser Anwendung selber[4]). Auch die necessitas amicitiarum officiorumque gentilium (II, 11, 731) reproduziert in verständlicher Kürze die umfänglicheren Ausführungen, die idolol. (cap. 16, 95) gebracht hatte. Die Schauspiele — wie den Götzendienst — anlangend und ihren energischen Abruf von heidnischen Festen und Lustbarkeiten, so ist in de cultu bemerkenswert, dass der Sicherheit Ausdruck gegeben wird, dass die angeredeten Frauen weder die Theater besuchen, noch die Feste der Heiden mit feiern[5]). Der Verfasser von idolol. hatte freilich geklagt, dass die Christen die heidnischen Feste, selbst die Heiden überbietend, mit feiern

1) vidimus Romae de c. f. I, 7.

2) Pompejus magnus, solo theatro suo minor c. 10 (37 u.) u. cap. 7 (30).

3) p. 706: habitus feminae duplicem speciem circumfert, cultum et ornatum. Cultum dicimus etc.

4) de cultu f. II, 11 (731 m.) sed enim a quibusdam dicitur, ne blasphemetur nomen in nobis, si quid de pristino habitu et cultu detrahamus. de idol. 14 a.: sed enim plerique jam animo induxerunt, animo agnoscendum esse, si quando, quae ethnici, faciunt, ne nomen blasphemetur.

5) de cultu f. II, 11 a.

(cap. 14, 92). Vielleicht traf grade die Frauen der besagte Vorwurf nicht mit, oder der Verfasser des Putzes darf schon eines Erfolgs sich getrösten, oder endlich der Putz ist hier einer „captatio" zugeneigt. Weit von idolol. liegt das zweite Buch darum mit nichten, weil sicher vor der Schutzschrift geschrieben, der die Verfolgungen da sind, nicht nahen.

Der früher erwähnte Schelblick [1]) auf die reichlichen römischen Wasser, der mit den Tendenzen des Frauenputzes sonst gar nichts gemein hat, ist im zweiten Buche zu lesen, auch seinerseits mit erhärtend (vgl. cap. 7, 709), dass ein gewisser römischer Aufenthalt sicher nicht erheblich zurückliegt. Wie ein Schweigen der idolol. mit einem Wassermangel zusammenhängt, dem Karthago unterworfen gewesen, ist schon früher bemerkt worden.

Eine besondere Eigenart des ersten Buches vom Frauenputz, d. i. seine entschiedene Schroffheit [2]), die sichtlich im zweiten [3]) gemildert wird, leitet uns auch hinüber zu der kleinen Schrift vom Gebet, die ähnlich, wie bald auch das zweite Buch, eine Art von Entschuldigung bringt für den jähen Ton jenes ersten Buchs.

De oratione.

Auch hier wie in idolol. ist der Doppelbegriff schon gemünzt: cultus et ornatus [4]). Der Verfasser macht sich selber den Einwurf, es sei am Ende gar unverschämt, wenn er, ohne

---

1) s. hier S. 35, Note 6. Die Stelle ist de cultu fem. II, 12 (732) ista civitas valida, quae super montes septem et plurimas aquas praesidet, prostitutae appellationem a domino meruit. Damit vgl. Barth, Wanderungen durch die Küstenl. des Mittelmeers I, 100. 102 und meinen Aufs. Tert. u. die Kaiser bei Maurenbrecher, Hist. Taschenb. 1888, S. 182.

2) de c. f. I, 1 (702) tu es diaboli janua, tu es arboris illius resignatrix, tu es divinae legis prima desertrix, tu es qui eum suasisti quem diabolus aggredi non valuit.

3) cap. 7 (725 o.) atque utinam miserrimus ego in illa die Christianae exaltationis vel infra calcanea vestra caput elevem. cap. 8 a.: videlicet nunc vir ut sexu aemulus feminas a suis depello (ironisch). Vgl. auch II, 1 a.: postremissimus equidem.

4) de orat. c. 20: de habitu vero dumtaxat feminarum varietas observationis efficit post sanctissimum apostolum nos vel maxime nullius loci homines impudenter retractare, nisi quod non impudenter, si secundum apostolum retractemus. De modestia quidem cultus et ornatus

kirchliche Stellung, über die Haltung der Weiber sich auslasse, und tröstet sich mit der Gewissheit, dass er „dem Apostel gemäss“ rede. Blickt auch die „Unverschämtheit“, von der er bedingungsweis redet, dem Zusammenhange zufolge besonders auf den folgenden Abschnitt, in dem er den Jungfrauenschleier als beim Gottesdienst nötig betont, so wird doch unzweifelhaft andrerseits das Spezialthema des Frauenputzes ebenfalls kurz in Betracht gezogen, und allem Anschein nach nachträglich ein Petruscitat mit angebracht, das dem Frauenputz abgeht. Ausdrücke wie mater ecclesia (c. 2, 556 f.), agape (c. 28, 583) gehören in einen Wortschatz, der auch den „Märtyrern“ [1]) eignet. Die Temperatur seines Stils bei Darstellung der Verfolgungen [2]) gemahnt aber vor allem an die Tage von „Schauspiele“ und „Götzendienst“. Die parenthetische Lehre: nam et militia Dei sumus. die Erörterung der exomologesis, erinnert an jene Begriffsprägung, deren wir früher [3]) gedacht haben. Dass er in einem Schriftchen, das kurz vor der Schutzschrift geschrieben ist, diejenigen tadelt, die dem Weltwesen Bestand wünschen, während er in der Schutzschrift der Gemeindefürbitten gedenkt, die für den Kaiser gesprochen werden, ist sicher nicht viel auffälliger, als dass er in idolol. vernehmlich vom Kriegsdienste abruft, während die Schutzschrift die Thatsache, dass Christen Soldaten sind, hervorhebt [4]). Weiter nach rückwärts verbindet sich dies Buch mit dem von der Taufe.

---

aperta praescriptio est etiam Petri, cohibentis eodem ore, quia eodem et spiritu, quo Paulus, et vestium gloriam et crinium lenonem operositatem. Vgl. mit dem secundum apostolum auch de cultu f. II, 9 (727 o.) secundum apostolum tamen.

1) domina mater ecclesia. ad mart. I a. [vgl. aber über die geringe Tragweite dieses mater ecclesia hier S. 2, Anm. 3]. Auch bei den Lyonern (Euseb. ed. Schwegler 163, 19) heisst die Kirche ἡ παρθένος μήτηρ. agape fratrum: ad mart. 2 (8 o.).

2) oratio justitiae omnem iram dei avertit, pro inimicis excubat, pro persequentibus supplicat. c. 29 (583) eadem diluit delicta, temptationes repellit, persecutiones extinguit, pusillanimos consolatur etc. (584).

3) S. hier S. 4, Anm. 1.

4) s. hier S. 27, Anm. 5. — Die kleine Schrift de orat. fällt also dicht nach de cultu f. I, d. h. vor den April 197.

De baptismo.

Die Bescheidenheit seines Auftretens [1]) ist hier eine wesentlich gleiche. Er erkundigte sich im Gebet nach den Gründen eines kirchlichen Brauchs [2]), ein Mann „ohne kirchliche Stellung"; auch da, wo seine eigene Meinung einer herrschenden Strömung zuwider ist, wie in Sachen des Jungfrauenschleiers, warnte er, wie schwer es ihm ward, vor Auflehnung gegen den Bischof [3]). Eine gleiche oder grössere Zurückhaltung treffen wir im baptismus, wo noch keinerlei Spur von Dissensus gegenüber den Bischöfen merkbar ist [4]). Freiheit der Gemeinde von Drangsalen ist auch hier nicht verkennbar [5]). Die Ausdrücke mater ecclesia [6]), die Anrede benedicti [7]), die gleiche Bezeichnung der Täuflinge [8]), eine ähnliche trinitarische Formel über die debitores trium [9]), eine völlig gleiche Bemerkung über die Waschungen Israëls [10]) gemahnen an die nahe Verwandtschaft von Gebet und von Taufe und weisen auf die zeitliche Nachbarschaft, in der diese Schriften

1) de orat. 20 nos nullius loci homines. de bapt. 10 a. mediocritas nostra; ut potero: ibid. quantula fide sumus: ibid.

2) de or. 13 (565) id cum scrupulosius percontarer etc.

3) orat. 22 (577 u.): sed non putet institutionem unusquisque antecessoris commovendam.

4) bapt. 17 (636 o.) episcopatus aemulatio schismatum mater est. bapt. 18 a. ceterum baptismum non temere credendum esse sciunt quorum officium est. bapt. 17 a. dandi quidem (baptismum) habet jus summus sacerdos, qui est episcopus; dehinc presbyteri et diaconi, non tamen sine episcopi auctoritate, propter ecclesiae honorem.

5) Die Stelle cap. 16 a. est quidem nobis etiam secundum lavacrum geht in rein theoretischem Ton und beweist vielmehr gegen als für gegenwärtige Drangsale.

6) bapt. 20 (640 u.) cum primas manus apud matrem cum fratribus aperitis; vgl. S. 43, Anm. 1.

7) bapt. 20 (640 u) orat. 1 (555 o.) consideremus itaque, benedicti (vgl. ad mart. 1.: benedicti martyres designati).

8) bapt. 20 quos gratia dei expectat. de orat. 3 (558) in ceteris quos adhuc gratia dei expectat.

9) bapt. 6 e. quoniam ubi tres i. e. Pater et Filius et Spiritus Sanctus, ibi ecclesia, quae trium corpus est. orat. 25 e.: ne minus ter die saltem adoremus, debitores trium Patris et Filii et Spiritus Sancti.

10) bapt. 15 (634) ceterum Israël Judaeus quotidie lavat. orat. 14 omnibus licet membris lavet quotidie Israël.

entstehen; wie der Ausdruck teloneum zugleich an idolol. erinnert [1]). Eine gewisse Sterilität in Vergleich mit späteren Schriften, die irgend an ihrem Teile die Lehre Von der Taufe aufnehmen [2]), ja selbst ein sachlicher Widerspruch mit einer späteren Äusserung [3]), eine etwas seltsame Lobpreisung des Elementes des Wassers als solchen, in der er doch ganz mit dem Strom schwimmt [4]), scheinen zu conspirieren, um diese Schrift von der Taufe den literarischen Anfängen zuzuweisen.

In diesem Zusammenhang werden nun gewisse Spuren bedeutsam, welche die Schrift Von der Taufe an den Tiber verweisen, also an jenen Ort, auf den Merkzeichen im Frauenputz und andere, wenn auch minder ausdrückliche in Natt. und Schauspielen hinwiesen. Der Imperator und der Praefekt (c. 11, 630), zumal er sonst nicht gewohnt ist, den ersteren ähnlich zu brauchen, und der letztere dicht neben dem Kaiser wohl nicht auf den Tross der Praefekten, wie an anderen Stellen, bezüglich ist [5]), scheinen dieser Annahme günstig. Der Tiber als Ort jener Taufen, die einst Petrus vollzogen, der Fluss, dessen Wasser nicht schlechter sei als die Jordanwasser Johannis [6]), scheint sich dem zu gesellen. Konnte er auch, nahe dem Bagradas, selbstverständlich den Tiber in seine Darlegung ziehen, so wird doch die Rhetorik bedeutsamer, wenn gleichsam der Finger des Autors vor den Lesern auf den Tiber sich heftet. Jene „Viper der Gajanischen Haeresis", von der er sagt, dass sie am Ort seines Schreibens jüngst erfolgreich geschadet [7]). hat in seinen karthagischen Schriften sonst keine Spur hinterlassen, und wo die Gajanische Haeresis ihm einmal später noch auftaucht [8]), geschieht es, wie wenn er den Lesern eine entlegene Sekte vorstellte. Eine spätere, sicher römische Schrift

1) de bapt. 12 e., de idol. 12 (87 o.).

2) So Kellner, Einleitungen zu Busse u. Taufe (Bd. I, 317. II, 361 der Tertull. Übersetzung): aber mit falscher Folgerung.

3) S. hier die Erörterungen über de poen. und über adv. Marc. I.

4) vgl. meine Schrift Die Christianer Karthagos.

5) de corona 1 (416) reus ad praefectos.

6) de bapt. 4 (623 o.).

7) plerosque rapuit de bapt. 1.

8) de praescr. h. 33 e.: sunt et nunc alii Nicolaïtae. Gajana haeresis dicitur. Und die praescr. gehören zweifellos nach Karthago.

reflektiert über Valentinus: er habe nach dem Bistum gestrebt, und sei, als er dies nicht erreicht, zum Sektenstifter geworden[1]); nicht unähnlich sagt die „Taufe": die Eifersucht auf den Bischof sei eine Mutter der Schismen; und es wäre immerhin denkbar, dass in Rom ihm früher wie später der gleiche Fall vorgeschwebt hat, der eben in Rom sich zugetragen. Die Erwähnung des Mithraskultus[2]) im Vergleich mit einer späteren Äusserung und mit Nachrichten vom Dienste des Mithras[3]) am Vatikanischen Hügel leistet der Vorstellung Vorschub, dass der Mithrasdienst eine Phase seines heidnischen Lebens ausmachte, dass diese Phase nach Rom fiel, und er jetzt in Rom schreibend auf diese Phase zurücksieht. Die stärksten Gründe dafür, den „baptismus" in Rom zu suchen, sind freilich allgemeiner Art, sie liegen in der Oekonomie seines Schrifttums, wie in den äusseren Nachrichten über Tert.'s Leben und Wirken[4]). Wie man sich auch entscheide, diese Schrift wird zu den frühesten zählen, und wenn schon die Schauspiele bis 196 zurückführten, so dürften wir mit der Taufe mindestens ins Vorjahr zurückgehen, um so mehr als noch eine Arbeit nach der Taufe sich einschiebt, nämlich „Gegen die Juden".

Adversus Judaeos.

Dass die „Juden" der Taufe gefolgt sind, beweist vor allem die Weise, wie die Juden die Taufe aufnehmen. Der „Christus

1) adv. Valentin. 4 a. Dabei die Reflexion: ut solent animi pro prioratu exciti praesumtione ultionis accendi; vgl. de bapt. 17: episcopatus aemulatio schismatum mater est.

2) nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isidis alicujus aut Mithrae. de bapt. 5 a.; vgl. praescr. 40 a. tingit et ipse quosdam (satanas) utique credentes et fideles suos . . .: et, si adhuc memini, Mithra signat illic in frontibus milites suos. Die Stelle nimmt sich doch aus wie Erinnerung an selber Erlebtes; auch das illic, im Texte beziehungslos, scheint auf dergleichen zu deuten. Zu dem sub gladio redimit coronam (auch praescr. 40) vgl. den Schluss von corona, der gleichfalls nach genauerer Kunde schmeckt (sed ab aliquo Mithrae milite etc.) (zu si adhuc memini vgl. hier S. 39, Anm. 6).

3) Becker, Hdbuch der röm. Altert. I, S. 663. Dienst des Mithras am Vatican wenigstens seit Antoninus Pius. Vgl. Becker-Marquardt, Hdb. d. r. A. IV, S. 84 Anm. ibid. 92. 96.

4) vgl. meinen Aufs. in Z.S. f. wiss. Theol. XXXI, 3. S. 343.

sanctificans aquas“ (adv. J. 8, 718) [1]) ist eine praegnante Zusammenfassung eines Lieblingsgedankens der Taufe. Auch die kürzere „piscina Bethsaïda“, in den Juden flüchtig vorbeiziehend als ein Beispiel entzogener Gnaden (Jud. 13, 738)[2]), nimmt die breitere Erörterung auf, die in der Taufe voranging[3]). Das Gleiche findet auch statt in Bezug auf das „Leidensholz“ (adv. Jud. 13, bapt. 9, 735 u., 628) resp. den Christ als das Holz, welches bitteres Wasser zu süssem macht, so wie bei der petra Christus (Jud. 9, bapt. 9, 724 u., 628 m.). Dahingegen haben die Juden den Vortritt nicht nur vor Natt. und Schutzschrift, sondern auch vor dem Götzendienst. Die Juden schweigen durchaus — so dass selbst jede Anspielung fehlt — von jenem verkommenen Juden, dessen Eselschristus doch eben in ganz Karthago bekannt war[4]). Auch wird sehr deutlich ein Grundgedanke, den die Juden breiter entfaltet, im apolog. aufgenommen[5]), auch die zwiefache Ankunft Jesu in kaum zu verkennendem Rückblick auf die Ausführung in den Juden, mit grösserer Kürze und Meisterschaft[6]) als in den Juden behandelt. Dass auch der Götzendienst später fällt, und wohl nicht ganz unerheblich, scheint das Wort über die „kriegenden Juden“[7]) in dem

1) baptizato enim Christo, i. e. sanctificante aquas in suo baptismate, omnis plenitudo spiritalium retro charismatum in Christo cesserunt etc.; vgl. ausser bapt. 10 (post totius spiritus in dominum translationem) bapt. 2—5 überhaupt.

2) lex et prophetae usque ad Johannem fuerunt; et piscina Bethsaïda usque ad adventum Christi. Valetudines ab Israële curare desiit deinde etc.

3) bapt. 5 (625); noch kürzer als in den „Juden“ in de anima 50 (635 m.).

4) ad natt. I, 14 (335) itaque in tota civitate Onocoëtes praedicatur.

5) apol. 37 (250) vel quantaecunque unius tamen loci et suorum finium gentes quam totius orbis; vgl. die Ausführungen adv. Jud. 7 (Darius non habuit in omnibus gentibus potestatem — Christi autem nomen ubique porrigitur etc.).

6) vor allem mit zusammenfassender Kürze: apol. 20 (200) duobus enim adventibus ejus significatis, primo, qui jam expunctus etc. adv. Jud. 14 (739 o.) duos dicimus Christi habitus a prophetis demonstratos totidem adventus ejus praenotatos etc.

7) idol. 19 (101) agmen agit et Jesus Nave, bellavit et populus, si placet ludere. adv. Jud. 4 (708 u.) ut Jesus Nave, eo tempore, quo Hiericho civitatem debellabat. ib. S. 709: nam et temporibus Maccabaeorum sabbatis pugnando fortiter fecerunt. Die „Juden“ betonen, dass am Sabbat ge-

Götzendienst anzudeuten. Das Jahr 196, in dessen Ende die Schauspiele fallen, ist mutmasslich das Jahr, in dessen früheren Monaten Gegen die Juden geschrieben ist.

Für diese Ansetzung gibt es eine Reihe auch von anderen Gründen.

Wenn von den Germanen gesagt wird: sie werden bis jetzt noch eingeschränkt auf ihr eigenes Gebiet [1]), so drängt sich der Gedanke hier auf an jenen ziemlich grimmigen Rückblick, den die natt. gethan haben auf einen „schimpflich verlassenen Kriegsdienst“ [2]). Wenn Hercules-Commodus auch den Krieg an der Donau aufgab, die herbe Kritik der Zeitgenossen eben dadurch herausfordernd, so wusste man wirklich dennoch „die Feinde auf ihr Gebiet zu beschränken“. Ist freilich dies Datum weitschichtig [3]), nimmt auch die Grenzbefestigung durch die Zeit Severs ihren Fortgang, so heisst uns doch jenes Adhuc vor dem Partherkrieg stillstehen, da entschieden dieser neue Krieg jene älteren Sorgen in Schatten stellte.

Nun werden allerdings die Parther, deren nachlässigen Prunk Tertull. in Rom bewundert hatte [4]), auch in den Juden erwähnt: hier wie im Frauenputz schwebt ihm die Apostelgeschichte vor Augen: sein Anteil an jenen Asiaten ist mit dadurch bedingt, dass sie in der Geschichte vom Pfingstfest einen Ehrenvortritt behaupteten [5]). Er hat — in den Juden — die Absicht, die Nationen zu zählen, unter denen Christen zu

---

kämpft sei; de idol. schweigt von dem Sabbat und lehnt alle Kriegführung ab; nur scherzend könne man sich auf die Kriegführung der alten Juden in Sachen der Christen berufen. Die Ausführungen in den „Juden“, so verschieden die Frontstellung der beiden Schriften ist, scheinen ihm noch in idolol. vorzuschweben, aber schwerlich als ein ganz frisches Datum.

1) adv. Jud. 7 (714 m.): si Germani, adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur.

2) ad natt. II, 14 (388) turpiter desertam militiam Argonautarum, vgl. meinen Aufs. in v. Sybel H. Z.S. XVIII, S. 234.

3) Über die Befestigungen am Steilrand der Donau unter Marcus vgl. Hertzberg 484.

4) de cultu f. I, 7 (709), vgl. adv. Jud. 7 (713. 714).

5) in adv. Jud. 7 (713) ist dies überaus klar, aber auch in de cultu I, 7 wird dies durch den Wortlaut sehr wahrscheinlich: Parthorum et Medorum ceterorumque gentilium suorum.

finden sind, und beginnt mit dem Katalog, den ihm die Acta anboten. Mit einem ut jam geht er über auf neuere Erwerbe der Botschaft: Getuler, Mauren, Hispanier, Gallier, Briten etc., um dann wieder zurück sich zu wenden zu geschichtlichem Überblick: wenn Darius über Babel und Parther, Alexander über Asien herrschte etc., die Römer ein weltweites Reich sich zu gründen gewusst hätten, so waren und sind das fast Kleinigkeiten gegen ein Universalreich Jesu: selbst die gewaltigen Römer können ja ihre Herrschaft nicht ausdehnen über die jetzt gegebenen Grenzen: sie befestigen nur diese Grenzen [1]).

Während des Partherkrieges konnte auch dies nicht geschrieben werden. Jetzt hätte es warten gegolten mit diesem entschiedenen Urteil: sie können nicht weiter hinaus, die grossmächtigen Römer. Nur nach einem Partherkriege wäre ein solches Urteil verständlich, eine Zeit, die sich schon durch den Rückblick auf unsere obigen Bemerkungen verbietet.

Auch die „Mauren und Getuler", wie andererseits auch „Damaskus" [2]) führen auf eine Zeit, wie wir sie oben gefunden haben. Spartian freilich hat eine Nachricht von einem Kriege unter Sever [3]), die in ein späteres Jahr führt. Dass aber dieser Krieg nicht gemeint ist, wenn die Juden die Getuler bringen, ist überaus gewiss. Spartian führt in den Osten, die „Getuler" in den Westen, wo 194 die Provinz Numidien gegründet ward [4]), was sicher mit dem Streben zusammenhing, die Grenze hier besser zu schirmen. „Damaskus" in „Wider die Juden" weist — ferner — ja auf Justin [5]), aber dennoch ist ausserdem sicher,

1) quid de ipsis Romanis dicam, qui de legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt, nec trans istas gentes (Germanos, Britannos, Mauros, Getulos) porrigere vires regni sui possunt.

2) adv. Jud. 9 (722 u.) et Damascus olim Arabiae retro deputabatur, antequam transscripta esset in Syrophoenicen ex distinctione Syriarum.

3) Spartian bringt eine Notiz über die Bekriegung afrikan. Stämme, offenbar in einem Nachtrag (Severus cap. 17: et quoniam longum est minora persequi, hujus magnifica illa). Tripolim, so sagt er u. a., unde oriundus erat contunsis bellicosissimis gentibus securissimam reddidit. Damit vgl. Marquardt, Röm. Staatsverw. I, 308, Anm. 8: die Inschrift des Legaten von Numidien Q. Anicius Faustus vom J. 201, welche bei Bondschem, in der Wüste zwischen Tripolis u. der kyren. Grenze gefunden ist.

4) die Ziffer beruht freilich nur auf einer Annahme Mommsens, die Marquardt (a. a. O. S. 309) nicht für erwiesen erachtet.

5) dial. c. Tryph. 78: ὅτι δὲ Δαμασκὸς τῆς Ἀραβικῆς γῆς ἦν καὶ ἔστιν,

dass ein frisches Factum hier mitwirkte. Justin hatte geschrieben: Damaskus gehört zu Arabien, wenn es jetzt auch (landschaftlich wenigstens) zu Syrophoenike gerechnet wird. Hadrian nämlich hatte geplant, die syrische Provinz zu spalten, ohne dies wirklich auszuführen. Tert., durch Justin hier angeregt, kann ihn nicht wörtlich ausschreiben. Das „gehört" ist nun nicht mehr wahr, seit Sever die Teilung vollzogen hat. Die erste Spur dieser Thatsache fällt freilich erst 198; man hat aber Grund zu vermuten, dass sie vier Jahre früher schon eintrat [1]). Zum zweiten Male begegnet uns die nämliche Ziffer. Macht der Ausdruck der Juden hier wahrscheinlich, dass die Thatsache nicht ganz frisch ist, so dürfte sich 196 auch aus diesem Gesichtspunkt empfehlen.

Es stimmt im allgemeinen damit, was von inneren Entwickelungsdaten des Autors sich zu erkennen gibt. Die Schrift ist „vormontanistisch", und zwar mit oratio, Taufe in einem vorzüglichen Sinne, denn die Gabenfrage wird hier, die entscheidende, kirchlich behandelt [2]). In anderen verwandten Fragen, zumal in der Sabbatsfrage [3]), welche neben der vorigen die Grenze am klarsten zieht, bewährt sich die gleiche Thatsache, wobei nur

---

εἰ καὶ νῦν προσνενέμηται τῇ Συροφοινίκῃ λεγομένῃ. Vgl. auch Marquardt I, 265, Anm. 4.

1) Marquardt a. a. O., S. 266.

2) vgl. meinen Aufs.: Ein geflügeltes Wort bei Tertullian, in der Z.S. für wiss. Theol. XXVIII, 3. S. 337.

3) adv. Jud. cap. 4. vgl. de idolol. c. 14 (92) nobis quibus sabbata extranea sunt; apolog. 16 (180) secundo loco ab eis sumus qui diem Saturni otio et victui decernunt exorbitantes et ipsi a Judaïco more, quem ignorant. Zu seiner späteren Sabbatsstrenge vgl. u. a. adv. Marc. IV, 13 (168): Dominus sabbati dictus, quia sabbatum ut rem suam tuebatur; ibid. ita nec Christus omnino sabbatum rescindit; vgl. auch de jej. 14 e. — Dass die „Juden" nicht in der Verfolgungszeit geschrieben sind, wenigstens nicht in Tagen, wo die Staatsgewalt die Christen befehdet, erhellt u. a. auch aus der beiläufigen u. matten Notiz über den „diabolus, qui sanctos a religione dei deturbat" (cap. 9, 723 m.). Das ist vollkommen der Ton, den wir in de spect. u. in de idol. gefunden haben. Auch die Ausdeutung von Jesaj. 22, 6 f. (liberare de domo carceris, i. e. mortis, sedentes in tenebris, ignorantiae scilicet cap. 12 e. (733 u.) beweist überaus deutlich, dass niemand jetzt im Kerker schmachtet. — Der momentaneus ardor gentium cap. 9 (726 m.) stimmt ganz, soweit eine Ausdeutung hier zulässig erscheint, mit der Schilderung in apol. 37 (250 u.) vestra omnia implevimus etc.

noch zu bemerken, dass ausser Gebet auch Schutzschr. und Götzendienst gleichen Strang ziehen.

Schlussbemerkung.

Neun Schriften sind nach dem Vorigen in den Zeitraum dreier Jahre gefallen, eine verhältnismässige Fülle. Indes gilt es bedenken, dass zwei derselben sehr kurz (cult., ad mart.), eine in losem Anschluss an eine Unterredung verfasst ist (Juden) und nur sechs von grösserem Umfang dieser Zeit vindiciert werden. Den Verf. des Apolog., als Schriftsteller schon auf der Höhe, wird man fast a priori auf einen Bildungsgang ansehen, der durch mehrere frühere Bb. zu dieser Höhe hinaufführt. Für Datierung von Taufe und Juden, wie schon das Vorige andeutet, bleibt eine gewisse Weite, so dass die „Juden" bereits 195 wohl denkbar sind, während die Taufe dann etwa in das Vorjahr hinaufrückte, also ganz in die Zeit, in der ein römischer Aufenthalt mit ziemlicher Sicherheit erwiesen ist[1]). Damit hätten wir vier statt der drei Jahre gewonnen. Im folgenden wird statt des Krebsgangs — und des teilweisen Zickzacks — den wir methodisch uns auflegten, ein gerader Weg uns vorwärts vom Apologet. führen. Am nächsten folgt auf die Schutzschrift

De testimonio animae.

Die Schutzschrift enthält den Keim dieses besonderen Werkchens[2]), wie die erstere auch darin citiert wird[3]). Da die Stimmung friedfertiger ist und die Absicht einer Heidenbekehrung viel mehr als in der Schutzschr. hervortritt[4]), mag ein mässiger Zeitraum dazwischen liegen. Da der Gedankenkreis noch derselbe ist[5]), kann dieser Zeitraum nicht gross sein. Was

1) Lipsius in Jahrbb. für prot. Theol. 1868, 714 f.: Tert.'s Aufenthalt in Rom fällt in die ganze Regierungszeit des Commodus (180—193), vielleicht noch ein weniges darüber hinaus. Langen, Gesch. d. röm. K. bis auf Leo I. S. 180 findet freilich Lipsius' Annahme „ziemlich willkürlich". Irrig entschieden Aubé, nach Theiner, „il n'est pas absolument sûr qu'il (Tert.) ait jamais vu Rome" (Les Chrét. dans l'Empire Rom. etc. S. 196.)

2) apol. 17 (183) ex animae ipsius testimonio etc.

3) de test. an. 5 (410) ut suo loco edocuimus (auf apol. 19 zurückweisend).

4) so auch Hauck, Tert.'s Leben u. Schr. S. 87 f.

5) Hauck a. a. O. S. 85.

den Schriftenkreis rückwärts anlangt, so klingt idolol. mit an, wenn der Verf. in ähnlicher Weise über die Gedächtniskraft redet, die einerseits das biblische Wissen, andrerseits das klassische heische [1]). Es ist psychologisch begreiflich, dass ihm auf der Höhe des Lebens, wo er dazu gelangt ist, die zwei bedeutsamen Welten, die römisch-griechische einerseits, die jüdisch-christliche andrerseits irgendwie zu umspannen [2]), Erwägungen dieser Art nahe rücken. Auch in der Farbe des Stils macht sich Ähnlichkeit geltend [3]). Selbst die bald folgenden Einreden scheinen schon keimhaft sich anzukünden. „Die Seele zu belehren taugt besser das Frühere als das Spätere" (c. 5, 410). Es bedurfte nur noch der Anwendung auf das Verhältnis von Kirche und Ketzern. Auch hier ist im Stil manches Ähnliche [4]). Wenden wir uns zu den Einreden.

De praescriptione haereticorum.

Gemäss dem Umfang der Schutzschrift gegenüber dem Zeugnis der Seele kann die Verwandtschaft der ersteren mit den „Einreden" breiter sich auslegen. Wie im Zeugnis der Seele tritt der Grundgedanke der Einreden auch in der Schutzschr. schon auf [5]); dazu kommen sehr verwandte Betrachtungen über

---

1) idol. 4 (71 u.) ego, modicae memoriae homo; de test. an. 1 magna curiositate et majore longa memoria opus est ad studendum etc.; ib.: nonnulli quidem quibus de pristina literatura et curiositatis labor et memoriae tenor perseveravit.

2) vgl. meinen Aufs.: Tert. Von dem Mantel, Jahrbb. f. prot. Theol. XII, 634. 636.

3) apol. 23 (212 u.) ructando curantur; apol. 39 (264 u.) tot tribubus . . . ructantibus acescit aer.; test. an. 1 (401 u.) non eam te advoco quae . . . sapientiam ructas; apol. 46 e. Graeciae discipulus . . . veritatis interpolator; test. an. 3 (405) Satanam . . . totius saeculi interpolatorem. — Vgl. die analoge Bezeichnung der Juden apol. 48 (205 o.) profani vero et qui non integre apud deum; test. an. 3 e.: Christiani vel quaecunque apud deum secta. — Auch apol. 48 (293 u.) tu homo, tantum nomen; de test. an. 6 (411 u.) omnium gentium unus homo nomen est.

4) z. B. praescr. 7 (9 u.) sapientiam humanam interpolatricem veritatis. Allerdings findet sich der interpolator auch noch später: de anima 16 e., wie interpolare Marc. IV, 1, nur dass der Gebrauch dieser Ausdrücke in den früheren Bb. vorwiegt. (S. Oehler ind. verb.)

5) apol. 47 (289) expedite autem praescribimus adulteris nostris illam

Philosophie und Christentum [1]), die bekanntlich dem Autor sehr eigen, und auch über Philosophen und Haeresis, während andere Einstimmigkeiten allerdings mehr vager Natur sind.

Wenn im ganzen diese Ähnlichkeiten die Nähe der Schutzschrift bekunden, so zeugt anderes hinlänglich, dass die Einreden die spätere Schrift sind. Hierher gehören die Äusserungen vor allem über die Märtyrer. Freilich wird auch geschichtlich von alten Zeugen geredet [2]); selbst der hier erwogene Segen, dass die Verfolgung Märtyrer schaffe [3]), wäre an sich schwerlich hinreichend, über den Vorabend der Verfolgung hinauszuführen, in dem wir Schauspiele, Götzendienst u. a. früher gefunden haben. Aber eine dritte Stelle dürfte vollauf entscheidend sein. „Wenn ein Bischof, Diakonus, Witwe, Jungfrau, Doctor, ja Märtyrer die Glaubensregel verlässt“ [4]), so verfällt er einem gerechten Gerichte. Dies ist nicht der theoretische Ton, in dem er dereinst in der Taufe seinen Lesern eröffnet, es gebe eine zweite Taufe, nämlich die Taufe mit Blut; es handelt sich um wirklich Erlebtes, sei es, dass Confessoren sich zu den Ketzern gewendet haben oder dass man Confessoren zum mindesten jetzt in der eigenen Mitte weiss. Dass ersteres gar der Fall ist, zeigt die verwunderte Frage, die auf manchen Lippen lebendig ist: warum gehn denn die Treusten und Klügsten und Bewährtesten in das an-

---

esse regulam veritatis quae veniat a Christo transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diversi isti commentatores probabuntur.

1) quid ergo Athenis et Hierosolymis? quid academiae et ecclesiae? quid haereticis et Christianis? praescr. 7 e.; vgl. damit apol. 46 e. (285) quid simile philosophus et Christianus? Graeciae discipulus et coeli? S. auch Hauck a. a. O. 168. Im Ausdruck vgl. sapientia affectatrix veritatis praescr. 7 (9 u.) u. apol. 46 (282) philosophi adfectant veritatem et adfectando corrumpunt. Gleichmässig wird das Verhältnis der Haeresis zur Philos. erörtert de praescr 7 (9 o.) eadem materia apud haereticos et philosophos volutatur, und apol. 47 (288) ex horum (philosophorum) semine etiam nostram hanc novitiolam paraturam quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt.

2) cap. 29 tot martyria perperam coronata: diese fallen, dem Zusammenhange zufolge, vor Marcion u. Valentin.

3) c. 4 (6 u.) nisi quod persecutio et martyras facit, haeresis apostatas tantum.

4) quid ergo, si episcopus, si diaconus, si vidua, si virgo, si doctor, si etiam martyr lapsus a regula fuerit, ideo haereses veritatem videbuntur obtinere? c. 3 (5).

dere Lager [1])? Klar wird zur Genüge, dass man ernstliche Verfolgung gekostet hat.

Bemerkenswert ist doch auch, wie auch Schauspiele und Götzendienst in gewisser Weise die Vorstufen zu der Stellung der Einreden liefern. Allerdings reden die ersteren so gut wie gar nicht von Ketzern, wenn auch einmal die Marcioniten, die ihm offenbar auch in den Einreden am meisten Sorge gemacht haben, beiläufig gestreift werden [2]). Aber wenn der Verf. der Einreden den Ketzern den Schriftbeweis abschneidet, so fanden wir in der Frage des Schriftgebrauchs schon jenes Schriftenpaar eigenartig. De spectac. lässt sich herbei, um die suaviludii abzuweisen, einen halb allegorischen Weg zu einem Psalmworte einzuschlagen. Die idolol. steht anders und will schon das „Zeugnis des Geistes" gegen den Götzendienst gelten lassen, des Schriftbeweises halb müde. Ein ähnlicher Grundsatz wird hier nunmehr gegen die Ketzer gewendet, die man einfach abweisen soll, wenn sie mit Schriftgründen anrücken, wie andere, wenn sie Schriftgründe forderten. Die Ketzer selber anlangend, hatte ja zudem schon die Taufe ihre schroffe Abweisung ausgesprochen [3]), nur dass von methodischem Schriftkampf damals noch nicht geredet ward. Die Einreden liefern die Synthesis vorher getrennter Gedankenreihen.

Chronologisch nicht völlig wertlos ist noch weiter der Blick auf jene literarische Anregung, unter der Tert. geschrieben hat. Allerdings die Homilien, mit denen er sicher sich vielfach bekannt zeigt, und die dem Gedanken schon Worte liehen, aus der Schrift könne man alles begründen [4]), liegen viel zu weit rückwärts [5]), als dass sie zu fördern geeignet wären. Anders steht es denn doch mit Irenaeus und Clemens. Das erste Buch der Teppiche, 193 erschienen [6]), erörtert bekanntlich das Jesuswort:

---

1) quare illa vel ille fidelissimi et prudentissimi et usitatissimi in ecclesia in illam partem transierunt? ibid.

2) de idol. 5 (73 o.).

3) de bapt. 15 (634).

4) Pseudoclem. Homil. III, 10.

5) doch vgl. die schwerwiegenden Bedenken Harnack's, Lehrbuch der Dogmengeschichte I, S. 236—240. Für die Chronologie der Schriften Tert.'s ist glücklicherweise die Frage nach der Zeit der Homilien ohne besondere Erheblichkeit.

6) Reinkens, de Clemente Alexand. S. 38 gibt 194; ich gehe um ein Jahr weiter rückwärts. Zu Clemens über Matth. 7, 7 vgl. meinen Aufs. in

Suchet, so werdet ihr finden. Tert.'s Erörterungen werden darauf zurücksehen. Wie er Clemens im Frauenputz nutzt, so hat er ihn hier schon befehdet, beides ohne Nennung des Namens[1]). Irenaeus' Elenchos, erschienen im letzten Jahr des Eleutheros (190)[2]), später vom Verf. ausgiebig und mit Namensnennung verwendet, berührt sich gleichfalls zu nahe mit dem Grundgedanken der Einreden, als dass man zweifeln könnte, dass Tert. ihn gelesen. Mindestens ergibt sich hier kein Hindernis unserer Datierung, wenn wir die Einreden etwa 199 ansetzen.

Die Einreden zeigen den Autor in romfreundlicher Stimmung[3]), die ihm in den späteren Jahren so gründlich abhanden gekommen ist. Er besitzt andrerseits eine Kunde von den verschiedenen Arten der Gnosis. Auch einzelne markierte Gedanken, die er späterhin weiter ausbreitet, wie z. B. die Bemängelung Pauli, finden sich hier bereits ausgesprochen[4]). Auch gewisse allgemeinere Grundsätze, die er später ausgiebig verwendet, z. B. dass die Sache stets älter sei als ihre Verfälschung und ihr Nachbild[5]), finden hier schon ihre Ausprägung, so viel ersicht-

---

Jahrbb. für prot. Theol. XII, S. 292. Vgl. auch Neander, Gesch. der chr. Kirche I, S. 496.

1) vgl. über die alexandrinische Abneigung gegen noch lebende Schriftsteller Redepenning, Origenes I, S. 12.

2) Ziegler, Des Irenaeus' Lehre von der Autorität der Schrift etc., Progr. des Joach.-Gymn. zu Berlin 1868. S. 6. — Irenaeus hatte bemerkt (adv. haer. II, 31, 1), man solle die trotzigen Ketzer weit von sich wegweisen u. ihre trotzigen Worte nicht ausstehn. vgl. Hauck, S. 166. — Zu Tert.'s Irenaeuslektüre vgl. adv. Valentin. 5 (Irenaeus, omnium doctrinarum diligentissimus explorator).

3) de praescr. 36 (34 o.) ista quam felix ecclesia cui totam doctrinam apostoli cum sanguine suo profuderunt.

4) vgl. meinen Aufs.: Tert. u. Sankt Paul Z.S. für wiss. Theol. XXIX, 4.

5) cap. 29: in omnibus veritas imaginem antecedit, post vero similitudo succedit. Zu imago u. veritas vgl. de an. 7 (566 o.) 18 (583 u.) illas quidem esse veritates, haec autem imagines earum; 53 (641 o.) ut de somno emergens ab imaginibus ad veritates. Vgl. de an. 47 a. nec mirum si eorum sunt imagines quorum et res. S. auch Hauschild, Tert.'s Psychol. u. Erkenntnistheorie, Progr. Frankf. a. M. 1880. S. 23. Anders geartet ist der Gegensatz von veritas u. consuetudo, vgl. de virg. vel. c. 1; aber auch dieser ist den praescr. nicht fremd: cap. 34 (32 u.) eligant igitur sibi tempora universae haereses quae quando fuerint, dum non intersit quae quando, dum de veritate non sint. Damit vgl. adv.

lich, die erste. Ja selbst einzelne solennere Wendungen und charakteristische Ausdrücke, wie namentlich der Ausdruck deductor, den er im Apologet. noch wesentlich anders gebraucht hatte[1]), finden hier schon ihr Vorbild. Die parakletische Stimmung, von der wir bereits im Götzendienst eine gewisse Andeutung fanden, scheint sich mehr zu befestigen. Von besonderer Wichtigkeit ist hier ein Programm seiner künftigen Arbeiten[2]). Wir werden ihn, diesem zufolge, bei der Einzelbekämpfung der Ketzer auf die Dauer beschäftigt erwarten müssen. Finden wir seine Schriften in einer Reihe von Jahren, die folgen, minder dicht gesäet als in früheren, so gilt es vor allem beachten, dass der grossen Schrift gegen Marcion, die seit 207 ihn beschäftigte, zwei Auflagen derselben voraufgingen. Man hat allen Grund zu vermuten, dass die erste dieser beiden Ausgaben schon in den ersten Jahren des dritten Jahrhunderts geschrieben ist[3]). Zusammenhängt mit dieser Lücke die fast unüberwindliche Schwierigkeit, die Zeit von advers. Hermogenem, welches anscheinend folgt, zu fixieren.

Adversus Hermogenem.

Allerdings nur der Zeitraum ist unsicher, der dies Buch von den Einreden abtrennt; denn dass es später geschrieben ist, unterliegt gar keinem Zweifel[4]). Das Buch hat auch mit den Einreden eine Reihe von Gedanken gemein, die z. T. sogar im Gewande des ähnlichen Ausdrucks begegnen. Die Akademie und der Porticus, sagen beide Bb. sehr ähnlich, zugleich in Weiterentwickelung von Gedanken der Schutzschrift, haben nichts gemein mit dem Christentum[5]). Die scharfe Bezeichnung der

---

Marc. I, 8 e.: at enim viva et germana divinitas nec de novitate nec de vetustate, sed de sua veritate censetur.

1) deductor generis humani filius dei annuntiabatur apol. 21 (197), vgl. de praescr. 28 a. nullam (ecclesiam) respexerit spiritus sanctus, uti eam in veritatem deduceret. Der spiritus heisst dei vilicus, Christi vicarius ibid.

2) de praescr. 44 (43).

3) Hauck 188. Die erste Bearbeitung der Schr. gegen Marc. fällt dicht nach Vollendung der Praescript.

4) adv. Herm. 1 solemus haereticis compendii gratia de posteritate praescribere.

5) a Christianis enim conversus ad philosophos, de ecclesia in aca-

Weltweisen als Patriarchen der Ketzer [1]) ist nur der gewähltere Ausdruck für einen Gedanken der Einreden. Auch das veritas et imago [2]), die proprietas vocabulorum [3]), die Überlegungen über ex nihilo wie über den Ketzer Hermogenes, der gar nicht sterben zu wollen scheint [4]), sind beiden Bb. gemeinsam: woraus sich im allgemeinen ergibt, dass der zwischenliegende Zeitraum nicht gross ist. Mit dem verlorenen Antimarcion wird man Gütergemeinschaft vermuten, wenn die Überlegungen über den Ort, in dem das Schöpfungswerk vor sich ging [5]), die Erörterungen über den κόσμος [6]) dem späteren Antimarcion und diesem Buche gemeinsam sind. Ist die Zeit allem Anschein nach friedlich, so dass nur eine figürliche Anspielung auf die Tage der Foltern hier vorkommt [7]), und geht noch 202 [8]) das scharfe Edikt des

demiam et porticum adv. Herm. 1 (340); vgl. de praescr. 7 e. quid academiae et ecclesiae? nostra institutio de porticu Solomonis est.

1) adv. Hermog. 8 e.

2) freilich nicht so ganz dem Ausdruck nach. Dafür steht hier res et figurae cap. 34 (369 u.).

3) adv. Herm. 19 (356 o.) praescr. cap. 38 e.

4) ex nihilo Herm. 21 a.; praescr. 13 a. (qui universa de nihilo produxerit: in der regula). Der alte Hermogenes adv. Herm. 1 denique ad hodiernum homo in saeculo; de praescr. 30 et Hermogenes et multi alii adhuc ambulant pervertentes vias domini.

5) adv. Herm. 38 a. subjacientem facis deo materiam, et utique locum illi, qui sit infra deum. In loco ergo materia. Si in loco, ergo intra locum etc.; adv. Marc. I, 15 (63 u.) in loco utique fecit . . . et deus ipse in loco erat et mundum in loco faciebat. (vgl. übrigens Homil. Clem. XVII, 8 — ed. Dressel S. 339 — u. später bei Tertull. adv. Prax. 5 a.: ante omnia enim deus erat solus, ipse sibi et mundus et locus et omnia.)

6) adv. Herm. 40 cum ornamenti nomine sit penes Graecos mundus; adv. Marc. I, 13 (61 o.) hujus mundi, cui et apud Graecos ornamenti et cultus, non sordium nomen est.

7) subtilitates haereticorum, simplicitatem communium verborum torquentes in quaestionem adv. Herm. 27 e.

8) über das Datum 202 (201?) vgl. Harnack, Z.S. f. K.G. II, 578 und Bonwetsch, Montanismus S. 185, auch Duruy, Revue hist. VII (1878), S. 276 ff. Ceuleneer, Sévère S. 125 ff. Fuchs, Severus S. 88. Redepenning, Origenes I, S. 418. In Übereinstimmung mit Fuchs setze ich das Edikt in den Anfang 202 (Januar?), wofür mir die übereinstimmende Darstellung Spartian's (c. 16. 17) und Dio's (75, 13 Anfang) massgebend ist. Das feste Datum bei Spartian c. 16: in Syria consulatum inierunt (1. Jan. 202) ist das wesentlich Entscheidende. Spartian wird hier besser erzählen, als man gewöhnlich annimmt.

Sever aus, so wird man über 202 für Hermogenes schwerlich hinausgehen.

Allgemeines über die zweite Gruppe.

War bisher das Apologeticum der wichtige Orientierungspunkt, von dem wir rückwärts und vorwärts zu anderen Schriften gelangten, so tritt in der zweiten Gruppe als ein neuer fester Punkt die Schrift Von der Busse auf. Sie fällt in eine Zeit der Verfolgung. Nachdem das Zeugnis der Seele, die praescr., Hermog. einen erkennbaren Rückgang der karthag. Nöthe gezeigt haben, ist es die „offizielle" Verfolgung, in die wir hier eingeführt werden. Poenit., pat., ux. zeigen in verschiedener Weise, aber alle mit genügender Sicherheit, neue Drangsal der Christen. Der Verfasser gehört noch nicht, wie namentlich poenit. ausweist, zu einer abgesonderten Sekte; die zweite Busse ist ihm zur Zeit noch etwas Erlaubtes, eine Institution, deren Segen er selber begeistert zu preisen weiss, während freilich auch Bedenken ihm aufsteigen. Namentlich gilt ihm auch, wie pat. darthut, die Flucht in Verfolgung erlaubt, ein Standpunkt, den der Spätere aufgibt, ja den er ausdrücklich bekämpft hat. Diese Gruppe erfüllt die Erwartung, dass jene Perpetualeiden, die die Acta Perpetuae darstellen, in ihr eine Spiegelung finden. Auffallend könnte es scheinen, dass in diesen Tagen der Drangsal keine Schrift nach der Art der Schutzschrift seiner Feder entstammt ist. Doch werden diese Bedenken, an sich abstrakter Natur, in Wirklichkeit wenig schwer wiegen. Bedenkt man die Art seiner Schutzschrift und ihren Angriffscharakter, ganz abgesehen von dem Ingrimm der Bb. ad natt., so wird die Vermutung lebendig, dass sie eher die Bitterkeiten der Lage der Christen verschärft hat; auch muss es wahrscheinlich dünken, dass dies in das Bewusstsein des Autors und vieler Christen getreten ist. Hat er in späteren Jahren anlässlich einer dritten Verfolgung sein Schweigen noch einmal gebrochen, so geschah das in veränderter Weise und so, dass diese kleinere Schutzschrift recht eigentlich den Gedanken befürwortet, dass ihm jene bedenklichen Folgen seiner früheren Tonart bekannt waren. Dass er auch in häuslichen Schriften nicht mehr wie in Schauspiel und Götzendienst zum passiven Widerstand anreizt und ihm erst

die letzte Verfolgung de fuga und Scorpiace abdrängt, ist erklärlich teils aus ähnlichen Ursachen, teils daraus, dass jetzt sein Übertritt zum Montanismus sich vorbereitet und die Frage der Geistesgaben ihn immer stärker in Anspruch nimmt, die er selber als entscheidenden Punkt bei seiner Wandlung bezeichnet hat (adv. Prax. 1). Die erste ganz sichere Spur des vollzogenen Wandels und Austritts liegt jenseit dieser Gruppe von Schriften, in dem ersten Buch Wider Marcion, in welchem dann bereits wieder das Feuer der Verfolgung erloschen scheint, um erst nach Severs Tode zum letzten Mal zu entbrennen.

De poenitentia.

Zu den best datierbaren Schriften gehört das B. Von der Busse [1]). Drei conspirierende Thatsachen, darin angedeutet, bewirken dies: zwei einzelne Fakta, die ins Frühjahr 204 führen, und damit völlig einstimmig ein Hinweis auf jene Jahreszeit, in der jahraus jahrein die Candidaten der Magistraturen ihre Bewerbungsmühsale duldeten.

Das erste einzelne Faktum ist der Vesuvausbruch 203. Dio meldet denselben [2]), wie er ihn selber erlebte. Damit verknüpft Dio den erschreckenden Tod Plautian's [3]), der bald nachher sich

---

1) die hier gegebene Zeitbestimmung ist in allem wesentlichen neu. Hesselberg, Tert.'s Leben S. 40—43, erweist unter Bonwetsch's Zustimmung (die Schriften Tert.'s S. 31) die vormontanist. Abfassung. Hauck (Tert.'s Leben u. Schr. S. 109) hatte vorher schon beigestimmt. Eine praecise Zeitangabe sucht man bei ihnen vergeblich. Früher hatte v. Besnard (Tert.'s sämtliche Schr. II, 19) auf eine solche ausdrücklich verzichtet, während er (ib. I, 4) sehr richtig, wenn auch ohne Begründung, die Behauptung aufgestellt hatte, dass Tert. sich von der kathol. Kirche nicht vor 204 getrennt habe. Kellner (in der Sammlung von Reithmayr I, 314) gibt allerdings die Bestimmung: Anfangs 204, was genau mit der Datierung stimmt, die ich im folgenden gebe. Wo er die Begründung gegeben hat (vielleicht in der Tübinger Quartalschrift?), habe ich nicht ausmachen können. A. a. O. findet sich keine Spur davon.

2) LXXVI, 2 *ἐν δὲ τῷ Βεσβίῳ τῷ ὄρει πῦρ τε πλεῖστον ἐξέλαμψε καὶ μυκήματα μέγιστα ἐγένετο, ὥστε καὶ εἰς τὴν Καπύην, ἐν ᾗ ὀσάκις ἂν ἐν τῇ Ἰταλίᾳ οἰκῶ, διάγω, ἐξακουσθῆναι.*

3) *ἐδόκει οὖν ἐκ τῶν περὶ τὸ Βέσβιον γεγονότων νεοχμήν τι ἔσεσθαι καὶ μέντοι καὶ περὶ τὸν Πλαυτιανὸν αὐτίκα ἐνεοχμώθη.* ib.

ereignete, im Januar 204 [1]). Jenes Rumoren des Berges hatte etwas zu bedeuten: welches die Bedeutung gewesen, offenbarte jene folgende Mordnacht. Beide Facta erscheinen auch bei Tert. in Verbindung, wenn auch keines von beiden gleich ausdrücklich erwähnt wird. Auf das Verhalten Severs nach dem Tode jenes Praefekten spielt an der Eingang des B.'s [2]), während der Schluss fast noch deutlicher die Bedrohung kampanischer Ortschaften durch den Feuerspeier vermeldet [3]). Um den letzten Zweifel zu bannen, dass wirklich diese beiden Facta in der Busse gemeint sind, genügt der Hinblick darauf, dass sowohl des Vesuvs Rumoren als auch der Mord Plautians bei Tert. eine Art von Geschichte hat [4]). Als ein dritter begleitender Umstand, der schliesslich diese Deutung besiegelt, tritt endlich der Umstand hinzu, dass die Schrift der Candidatenmühen [5]) in bezeichnender Weise gedenkt, welche Ausgang des Jahres zu fallen pflegen. Er vergleicht sie jenen Entsagungen, die christlichen Büssern verordnet sind. Je weniger an sich der Vergleich mit Notwendigkeit sich aufdrängte, desto mehr wird man hier befugt sein, eine Bestätigung dafür zu finden, dass die Schrift in der Nachbarschaft der erwähnten Januarmordnacht und des Vesuv-Drohens geschrieben ward. Noch deutlichere Sprache verbot sich in Bezug auf Plautianus von selber, selbst in den häuslichen Schriften, abgesehen davon, dass der gesammte Cha-

---

1) Friedländer, Sittengesch. Roms I, 193, gibt die Ziffer 205. Dagegen überzeugend Duruy, Revue hist. VII, 287: 23. Januar 204.

2) vgl. meinen Aufs.: Tert. u. die Kaiser bei Maurenbrecher, Hist. Taschenb. 1888, S. 184 ff.

3) cap. 12 (663) quid illum thèsaurum ignis aeterni aestimamus, cum fumariola quaedam ejus tales flammarum ictus suscitent, ut proximae urbes aut jam nulla extent aut idem sibi de die sperent? Wesentlich anders gefärbt ist vor dem Vesuvausbruch apol. 48 e. (295) u. längere Zeit nach demselben de pall. 2 (922 u.).

4) was den Tod Plautian's anlangt, vgl. den Aufs. bei Maurenbrecher a. a. O. 186. Der Vesuvausbruch blickt wiederum durch de pall. 2 (922 u.): quo magis de montibus suis Campania speret, erepta Pompejos. Sed absit. Man merkt hier die Beruhigung. Dagegen ist apolog. 48 e. dem Gedanken an eine neuere Gefährdung kampanischer Ortschaften fremd. (Dort wird der „feurige Busch" des Exodus durchscheinen: montes uruntur et durant.)

5) cap. 11 Schluss.

rakter des Schriftchens, das nicht Geschichte berichten will, Verallgemeinerung heischte.

Auch chronologisch beredt ist der früher erwähnte Dissensus mit der Schrift von der Taufe [1]), der den mehrjährigen Zwischenraum zwischen den beiden Schriften bestätigt. Die Bescheidenheitsformeln[2]) erinnern ja allerdings an die früheren Schriften, und verschwinden in den noch späteren: doch sind sie natürlich kein Grund, das sonst deutlich Getrennte zu nähern. In diesem Übergangsstadium sind sie zudem sehr begreiflich, in Tagen, wo er sich selber „Geduld" predigte, und die Krisis sich eben erst anbahnt, die ihn zum Mitglied der Sekte macht. Auch ist bei aller Bescheidenheit der Schrift doch eine Bitterkeit eigen, die ihn von einem „Samen der Heuchler" innerhalb der Grosskirche reden heisst[3]). Die zweite Busse, die Hermas und danach auch Clemens verstattete, will er nicht grade bemängeln[4]), ja er weiss die Parabeln der Botschaft vom Groschen und Schaf zu betonen und im Unterschied von der Sophistik späterer verbitterter Tage Herzenstöne zu treffen[5]); aber die zweite Busse dünkt ihm trotzdem bedenklich. Die Verfolgungen anlangend, findet sich nur eine einzige Äusserung, aber eine sicher pathetische, die über die „Lieblinge Gottes" [6]). Einzelgedanken und Ausdrücke gemahnen hier schon besonders an die späteren Schriften[7]),

---

1) de bapt. 6 a.: non quod in aquis spiritum consequamur, sed in aqua emendati sub angelo spiritui sancto praeparamur; de poenit. 6 (655 u.) lavacrum illud obsignatio est fidei .... non ideo abluimur ut delinquere desinamus, sed quia desiimus, quoniam jam corde loti sumus.

2) cap. 4 a. eam tu peccator, mei similis, immo me minor — ego enim praestantiam in delictis meam agnosco, ita invade etc.; ib. 4 (650 m.) nos vero pro nostris angustiis unum inculcamus; ib. 12 (665) peccator enim omnium notarum cum sim etc.

3) cap. 5 e. sed ajunt quidam satis deum habere, si corde et animo suscipiatur, licet actu minus fiat .... sed ista ingenia de semine hypocritarum pullulare consuerunt, quorum individua cum diabolo amicitia est, quorum poenitentia nunquam fidelis.

4) hujus igitur poenitentiae secundae et unius quanto in arto negotium est, tanto operosior probatio c. 9 a.; piget secundae, immo jam ultimae spei subtexere mentionem etc. cap. 7 a.

5) heus tu, peccator, bono animo sis! c. 8 (658 u.).

6) caris dei adgeniculari c. 9 (660 m.).

7) poen. 10 (661 u.) ecclesia vero Christus (1 Kor. 12), cf. pud. 21 e. ecclesia spiritus; poen. a. a. O. in uno et altero ecclesia est; cf. fuga 14

es sei denn, dass der ältere Marcion hier doch auch noch sein Teil hat. Insbesondere hebt nun hier ein beachtenswerter Gebrauch gewisser termini an (ratio, rationalis, rationalitas, irrationaliter), der in den späteren Schriften sich eigentümlich bemerklich macht [1]).

Zunächst aber verknüpft sich durch ziemlich zahlreiche Bande die Busse mit der Geduld, welche letztere auf die erstere folgte, vermutlich nur durch Monate von der ersteren abgetrennt.

De patientia.

Die zeitliche Nähe befürwortet das Gemeingut von Gedanken und Wendungen, das in beiden Bb. entgegentritt. Dasselbe Bedürfnis ist da, seine Schreibseligkeit [2]) zu entschuldigen; eine gleiche Erörterung findet das Verhältnis des Moralischen zum Religiösen [3]); die Parabeln vom Schaf und der Drachme werden gleichmässig behandelt [4]). Vom Einzelausdruck ist merkwürdig, dass Gott hier wie dort als „Empfänger" der guten Werke bezeichnet wird [5]).

Die Posteriorität von pat. wird uns Dio erweisen helfen. Er berichtet von Bulla Felix, einem berüchtigten Räuberhaupt-

(491 m.) sit tibi in tribus ecclesia. Vgl. den Gebetsruf Christe domine poen. 7 a. mit adv. Marc. II, 20 (69 o.) o Christe patientissime domine (nur an diesen 2 Stellen).

1) poen. 1 (644 o.) quippe res dei ratio; nihil non ratione tractari ... irrationabiliter deversari ibid.; sine gubernaculo rationis transfretantes ib.; adv. Marc. II, 7. ratione et bonitate ... rationalibus et bonis ib.; c. 15 a.: rationi et justitiae reputabantur; de anima 43 (625 m.) credimus enim, si quid est natura, rationale aliquod dei opus esse; de fuga 4 (469 u.) vides etiam illud malum rationale apud deum habere. Vgl. auch Marc. IV, 19. V, 3 etc. Zum Rationalismus vgl. übrigens Harnack, Dogmengesch. I, 373 ff.

2) pat. 5 a. loquacitas in aedificatione nulla turpis; poenit. 12 e. stili potius negotium quam officium conscientiae meae curans?

3) pat. 4 e. cui item dubium sit omne bonum, quia ad deum pertineat etc.; poenit. 4 (650 u.) ad exhibitionem obsequii prior est majestas divinae potestatis. prior est auctoritas imperantis quam utilitas servientis.

4) pat. 12 (608 u.) poenit. 8 (658 u.).

5) pat. 4 e. omnium bonorum et demonstrator et acceptor deus; poenit. 2 (646 m.) quorum cum auctor .... proinde et acceptator, si acceptator, etiam remunerator. Vgl. mit acceptor acceptator hier S. 84, Anm. 4. crepitaculum crepitacillum.

mann, der an der Appischen Strasse jahrelang die Obrigkeit höhnte [1]); und Tert. scheint hier in pat. darauf anzuspielen [2]). Die Gefangennahme des Bulla, die doch seinem tollen Treiben wohl erst weiteste Notorietät gab, fällt später als das Vesuvfeuer und jener Mord des Praefekten, die der Busse dicht voraufgingen. Überdies wird auch die Januarmordnacht in pat. nachklingen [3]). Ist die Bezüglichkeit matter, so begreift sich eben das gut aus der etwas späteren Abfassung. Selbst eine stilistische Einzelheit scheint für diese letztere einzutreten [4]).

Ausser Dio wird auch Eusebius helfen. Er hat von einem Judas gehandelt, der für das 10. Jahr des Sever den Weltuntergang ansetzte, also für 203 [5]). Nach Mitte 204, wo wir pat. fanden, hatte sich schon entschieden, dass diese Rechnung nicht zutraf; wir gewahren später andere Methoden, sich die ἔσχατα auszumalen. Auch den späteren Tertull. finden wir solchen Methoden ergeben [6]), was an sich glaublich erscheinen lässt, dass er auch diese frühere kannte. Wenn er in pat. klagt, dass die Heidenwelt bereits lange keine Züchtigung Gottes erfahren habe, und darum bei manchen der Glaube an die Drohungen Gottes verschwinde [7]), so dürfte er hier unter dem Einfluss dieser frischen Enttäuschung gestanden haben, eine Meinung, die spätere Bb. ihrerseits noch befürworten [8]). Sicher stimmt zu der Klage

---

1) Dio LXXVI, 10.

2) c. 7 (601 u.) cum per viam in morem bestiarum latrocinantur. Vgl. allerdings auch apol. 2, S. 119 o. Fechtrup, Cyprian S. 6.

3) de pat. 5 (597 o.) frustra istud impatientiae adscripserim, si Cain ille primus homicida et primus fratricida .... iratus fratri suo non est, si neminem denique interemit. Die Erörterung wäre sehr schal, wenn sie der Bezüglichkeit bar wäre. Bei einem Moralschriftsteller, wie Tert., bei einem Mann, der den Weltdingen folgt, sucht man zudem mit Notwendigkeit nach Beziehungen wie auf den Mord Plautians, so — später — des Geta. Vgl. meinen Aufs. in Luthardt's Z.S. 1886. S. 96 u. hier den Abschnitt über Scorpiace.

4) s. S. 62 Anm. 5. Wie crepitacillum das Spätere ist nach crepitaculum, so acceptator nach acceptor.

5) Euseb. H. E. VI, 7 ed. Schwegler 207.

6) s. meinen Aufs. bei Maurenbrecher S. 162.

7) plures enim dominum idcirco non credunt, quia saeculo iratum tamdiu nesciunt. pat. 2 (589 u.).

8) vgl. den Pessimismus in de anima 30 (605), auch meinen Aufs. in Jahrbb. für prot. Theol. XII, S. 633.

der Zustand des Reiches in dieser Zeit: nach verheerenden Bürgerkriegen, nach dem Feldzug gegen die Parther erfreute das heidnische Weltreich sich eines beglückenden Friedens. In pall. und in anima wird der Autor darauf zurückkommen. An Spuren der Verfolgung, die die Märtyreracten erwarten lassen, und die das in poenit. begonnene Bild weiter ausmalen, fehlt es nicht in dem Schriftchen, ja auch nicht an besonderen Zügen, die an jene Acta gemahnen. Nicht nur treten hier auf die Tiere und die Scheiterhaufen, von denen jene Acta berichten — diese finden sich ja vorher und nachher — sondern auch andres Detail führt mit wachsender Deutlichkeit in das Stimmungsbild der Perpetuatage[1]). Jene „Armut an Licht", von dem Verf. hier mit empfunden, erinnert an die Bemerkung der Acta über den Schrecken Perpetua's vor diesem finsteren Kerker[2]). Eine schwierige Stelle der Acta, wo Perpetua ein „liegend Gefäss" mit sich, der Christin, vergleicht, empfängt ihr genügendes Licht erst aus dem Tertullianischen Schrifttum, und etwa insonderheit auch aus einer Stelle von pat.[3]). Vor allem wichtig ist eins: die Personifikation der Geduld birgt schwer verkennbare Anspielungen auf jene Männer und Frauen, von denen die Acta berichten[4]).

1) c. 2 ingratissimas nationes, nomen cum familia ipsius (dei) persequentes; c. 13 (610 u.) si fuga urgeat . . . si et carcer praeveniat, caro in vinculis, caro in solo etc.; verbera, ignis, crux, bestiae, gladius ib. (611); martyria consummat c. 15 (613 m.); vgl. Esaïas, Stephanus c. 14 a.

2) pat. 13 (611 o.) in illa paupertate lucis; vgl. acta Perpet. 3: quia nunquam experta eram tales tenebras (vgl. allerdings auch res. 8 (479 o.)).

3) acta Perp. 3.: pater, inquio, vides, verbi gratia, vas hoc jacens, urceolum sive aliud? vgl. pat. 10 (605 o.) nos putres, vasa fictilia. vgl. meinen Aufs. in Luthardt's Z.S. 1887. S. 344, Anm. 1.

4) de pat. 15 (613 u.) motus frequens capitis in diabolum et minax risus; cf. acta Perp. 18: ut sub conspectum Hilariani pervenerunt, gestu et nutu coeperunt Hilariano dicere: tu nos, inquiunt, te autem deus judicabit. Mit dem amictus circum pectora candidus (pat. 15) vgl. acta Perp. 18: sequebatur Perpetua lucido incessu, ut matrona Christi, ut dei delicata. Nüanciert ist das andere: oculi humilitate non infelicitate dejecti (pat. 15) u. (Perpetua) vigore oculorum dejiciens omnium conspectum. (Selbst in dem späteren de anima — c. 37, S. 618 — scheint mir Tert.'s Interesse an den Fährlichkeiten einer Geburt im 8. Monat mit durch die Erinnerung an die Genossin der fortissima martyr — de anima c. 55 — bedingt zu sein. Vgl. de an. a. a. O.: sed et cum septimo mense nativitas plena est facilius quam octavo mit acta Perp. 15: et cum pro naturali difficultate octavi mensis in partu laborans doleret).

Ad uxorem I. II.

Mit „Geduld“ und mit „Busse“ verknüpfen die Schrift An die Frau mehrere stilistische Einzelnheiten, so das häufige Malus [1]), so das im gleichen Geiste verwendete Herrnwort vom Fleische [2]), endlich ein δὶς λεγόμενον, nämlich das Wort volaticus [3]). Ist diese Brücke auch schmal, so erscheint sie doch minder gebrechlich, wenn wir dazu nehmen, dass einerseits diese Bb., die kurz nach einander geschrieben sind, der charakteristischen Ausdrücke der späteren Epoche ermangeln, kein Paraklet, kein Deductor, geschweige denn Psychici vorkommen, dass sie andererseits offenbar in die erste Gruppe nicht passen [4]), dass die Verfolgung andauert, welche die der Schutzschrift nicht sein kann, noch auch die der späteren Tage, und dass diese mittlere Drangsal auf wenige Jahre beschränkt ist. Ist diese 207 schon zu Ende, wie wir später uns überzeugen werden, so müssen sie vor 207 fallen. Endlich kommt dazu folgendes: Das zweite Buch An die Frau lässt als ein pis aller ihr die zweite Ehe noch offen, während 207 erklärt wird (adv. M. I, 29, 82): wir schreiben eine einzige Ehe vor.

Freilich schmeckt sonst dieses Buch schon stark nach dem späteren Standort, und man könnte darum versucht sein, es dennoch noch später zu rücken. Mit einer der spätesten Schriften hat es gemein die Erwägungen über das melius nubere [5]), über blosses Erlaubtsein der Ehe [6]), einen Aufmarsch heidnischer

---

1) de pat. Oehl. S. 606. 612 (2 mal). 607. ad uxor. Oehl. S. 693. 694. 697.

2) pat. 13 (611 o.) si spiritus promptus etc.; ad uxor. I, 4 a. sed carnem legimus infirmam.

3) poenit. 11 e. propter unius anni volaticum gaudium; ad uxor. I, 4 (675 o.) temporalia et volatica desideria.

4) vgl. hierfür besonders den Schluss dieses Abschnitts.

5) ad uxor. I, 3 (672) quod denique scriptum est: Melius est nubere quam uri, quale hoc bonum est, oro te, quod mali comparatio commendat, ut ideo melius sit nubere, quia deterius est uri? At enim quanto melius est neque nubere neque uri? exhort. cast. 3 (742) . . . non ex domini persona sed ex sua pronuntiasse, Melius est nubere quam uri . . . quod non potest videri bonum nisi pessimo comparatum . . . . non tam bonum est quam genus mali inferioris.

6) quod permittitur, bonum non est . . . quod autem melius est, nemo

Zeugnisse über den Univirat resp. den Jungfrauenstand [1]): also eine Fülle Verwandtes. Dennoch aber stehen noch aus gewisse äusserste Hässlichkeiten, denen er später das Thor öffnet [2]). Wenn seine Apologie der Ehe auffällig matt ist, wenn er — im ersten der Bücher — die Ehe nur als „Seminar zur Erfüllung des Erdkreises" würdigt [3]), so wird doch nicht nur in dem zweiten die Lücke wirklich gefüllt [4]), sondern auch das erste sticht weit ab von seiner späteren Meinung, dass die Ehe nur ein einstmals berechtigtes, geschichtlich merkwürdiges Ding sei, das aber „am Ende der Welt" nur die allerprecärste Geltung hat [5]). Auch der Hohn, den er später bereit hält auf die „Erfüllung des Erdkreises", ist dem ernsthaften Ton dieser früheren Schriften fern geblieben. Jene auffälligen Ähnlichkeiten werden sich daraus erklären, dass, wie anderes dies bekräftigt, er gelegentlich frühere Schriften bei Abfassung späterer einsah, und, was ihm noch tauglich erschien, nur leise verändernd einverleibte. Ja selbst dieser Hypothese wird man hier schliesslich entraten können.

---

permisit ad ux. I, 3 (672 u.); non statim omne quod permittitur ex mera et tota voluntate procedit ejus qui permittit. Ex indulgentia est quodcunque permittitur. exh. cast. 3 (740). Vgl. das hier (741) noch 3 mal wiederkehrende indulgentia (auch S. 737, 750 mehrfach).

1) s. die Zusammenstellung bei Bonwetsch, Die Schr. Tert.'s S. 59 Anm.

2) et ipsae (primae nuptiae) ex eo constant quod est stuprum. exh. 9 (750 m.), vgl. auch 754 u.

3) non quidem abnuimus conjunctionem viri et feminae benedictam adeo ut seminarium generis humani et replendo orbi et instruendo saeculo excogitatam atque exinde permissam.

4) vgl. den schönen Schluss von c. 8 (697).

5) vgl. die Ironie exh. cast. 12 (754) ne civitates deficiant, si suboles non exerceantur, ne legis jura, ne commercia delabantur, ne templa derelinquantur, ne non sint qui acclament. Christianis leonem. (vgl. den „Pessimismus" von de an. 30.) Dass die Ehe eigentlich antiquiert sei, führt er, allerdings im Widerspruch selbst mit de monog. 1 a., de exh. cast. 6 (746 o.) aus: Sane licebit .... si etiam nunc locus est vocis illius: Crescite et multiplicamini i. e. si nondum alia vox supervenit, Tempus jam in collecto esse etc. .... tum quidem in primordio sementem generis emisit .... nunc vero revocavit etc. (Der Ausdruck seminarium generis kehrt auch hier wieder.) — Zu vergleichen ist, zeitlich in der Mitte zwischen ad uxor. u. exhort. cast. liegend, adv. Marc. I, 29 (82 f.) cujus et retro fuit Crescite et multiplicamini. Jam vero sementem generis humani compescere totum nescio an hoc quoque optimo deo congruat.

Adversus Valentinianos.

Wenn schon die „Valent.“ von Schriften der 3. Gruppe chronologischer Weise vornehmlich ihre Beleuchtung empfangen, so mag das B. hier besonders behandelt sein, um spätere Unterbrechung zu meiden. —

Wenn Einzelnheiten des Ausdrucks, der Stimmung und des Gedankens an die zweite Gruppe gemahnen, und etliches gar an die erste [1]), so ist doch die Gütergemeinschaft mit Bb. der 3. so vorwiegend, dass man gar nicht umhin kann, dasselbe in zeitliche Nähe zu der letzteren zu rücken. Zumal mit dem Buch Von der Seele sind die Berührungen zahlreich, und zwar so, dass hinreichend klar wird, dass das B. der „Seele“ voraufgeht [2]). Offenbaren die „Valent.“, indem sie das „Ptolemäische Bühnenstück“ von Valentins philosophischer Art mit hellerem Auge zu scheiden wissen, einen Fortschritt gegenüber den „Einreden“,

---

1) hierüber vgl. m. Aufs.: Das röm. Kätzchenhôtel etc. in Z.S. für wiss. Theol. XXXI, S. 247 f. Die dort vorgetragene Datierung: a. 202 wird sich doch wohl wegen „Proculus noster“, das den Mann der Sekte denn doch deutlich genug kennzeichnet, nicht behaupten lassen. a. 204 (s. hier de poenitentia) ist Tert. noch nicht ausgetreten. Dazu kommen die erst neuerlich von mir eruierten u., ich glaube, kräftigen Instanzen aus der Ähnlichkeit mit den späteren Bb.

2) Valent. 17: facta est exinde trinitas generum ex trinitate causarum, unum materiale, quod ex passione, aliud animale, quod ex conversione, tertium spiritale, quod ex imaginatione; de anima 21 a. quod si uniformis natura animae ab initio in Adam . . , ergo non multiformis . . , nec qua triformis, ut adhuc trinitas Valentiniana caedatur, quae nec ipsa in Adam recognoscitur (vgl. Val. 29 a. triformem naturam primordio professi, et tamen inunitam in Adam). — Val. 29 (413) immutabilem et irreformabilem naturae naturam pronuntiaverunt; de anima 21 (589 u.) idem enim convertibilem negant naturam, ut trinitatem suam in singulis proprietatibus figant. — Val. 1 e. veritas docendo persuadet, non suadendo docet; de an. 2 a. eloquii magis dicendo persuadentis quam docendo (pointiertere Wortkünstelei). — Valent. 18: sigillario extrinsecus ductu in omnem operationem movebatur; Val. 12 e. ut autem tantum sigillarium extrinsecus quoque inornassent; de an. 6 (563 u.) velut sigillario motu superficiem intus agitante. — Valent. 27 a. spiritale semen animali cum inflatu infulciunt; de an. 23 (591 u.) examen Valentini semen Sophiae infulcit animae. — Vgl. Lyncestae u. Nonacris Val. 15 (402 m.) u. de anima 50 (635 m.).

so zeigt sich eine weitere Vertiefung in Erfassung der Erkenntnisprincipien der valentinianschen Sekte in der Schrift Von der Seele, welche, mit anderem zusammen, die Priorität der „Satire" gegenüber de anima klar stellt. Aber auch Marcion I muss den Valentinianern gefolgt sein [1]). Dass dies B. nahe benachbart, ergeben einzelne Wendungen; dass die „Satire" das Frühere, scheint eine eigentümliche Steigerung in Marcion I anzuzeigen, die, den stärkeren Hohn bergend, als das Secundäre sich darstellt [2]). Dazu kommt die Friedfertigkeit der Valentinianer-Satire gegenüber der verlassenen Grosskirche, die es noch über das Herz bringt, selbst den Antiphryger Miltiades in die Reihe der Männer zu stellen, die der Autor als Vorbilder anerkennt, so dass hier der irenische Ton von Ad martyras nachklingt, während Marcion I, im ausgesprochenen Gegensatz gegen Miltiades' Meinung, die Ekstasis der Propheten völlig deutlich verkündet [3]). Dass wir dagegen andererseits unter uxor herabrücken, dessen 2. Buch zeigte, dass die phrygische Krise noch aussteht, wird „Proculus noster" darthun, der doch wohl den Sektengenossen [4]), und nicht blos den Genossen der Richtung und der Gesinnung bezeichnet. Dass die „Valentinianer" nach Rom fallen, glaube ich erwiesen zu haben [5]). Steht dies B. auf der Grenze zwischen der orthodoxen Epoche und dem beginnenden Phrygertum, so empfängt des Hieronymus Nachricht, der Verf. sei aus der Kirche gedrängt durch Zerwürfnisse mit dem römischen Clerus [6]), hier eine Bestätigung, da wohl Ursache vorliegt, den Ausdruck des Hieronymus wirklich auf Stadtrom zu deuten. Was den Verf. nach Rom geführt,

1) Valent. 36 a. quanto meliores qui totum hoc taedium de medio amoliti . . . voluerunt . . . semel octojugem istam ex Patre et Ennoea ejus exclusam; adv. Marc. I, 5 a. honestior et liberalior Valentinus, qui simul ausus est duos concipere. Vgl. die Erwägung über die „Graeca" adv. Valent. 6 a. mit adv. Marc. I, 12 (61 u.) secundum sonum Graecorum vocabulorum.

2) Valent. 12 a. Ovidius Metamorphoses suas delevisset, si hodie majorem cognovisset; adv. Marc. I, 5 a. XXX aeonum fetus, tanquam Aeneïae scrofae (vgl. übrigens auch die „Milesiae" de anima 23 (591 u.)).

3) adv. Marc. I, 21 e. prophetes i. e. non de suis sensibus.

4) vgl. Harnack, Quellenkritik z. Gesch. d. Gnostic., S. 61. (Bonwetsch, Schr. Tert.'s S. 51.)

5) s. m. Aufs. bei Hilgenfeld, Z.S. f. wiss. Th XXXI, 2. S. 207 ff.

6) a. a. O. S. 343.

lässt sich freilich nicht ausmachen, nur dass die vorhandene Friedenszeit, die dem Verkehr sicher günstig war, und vielleicht auch das Nahen der Krise, die ihn zu den Phrygern geführt hat, etwa auch Studienanliegen diese Romfahrt begreiflich machen. Noch weniger lässt sich die Dauer des Aufenthaltes bestimmen. — Poenitentia, patientia, uxor werden Karthago gehören [1]), in welchem zur Zeit dieser Schriften Bradua grade das Schwert schwang. Die ersten Bb. von Marcion könnten in Rom geschrieben sein; nur dass uns pall. sicher nach Karthago zurückführt; ja selbst Marcion I scheint doch schon auf Karthago zu weisen [2]). Einen Rückblick auf den römischen Aufenthalt, und zwar auf diesen frischeren, letzten, bietet wohl auch de corona, wenn das B. emphatisch betont, dass in Rom ein Christ fast nicht wohnen darf [3]).

Von den späteren Schriftengruppen, zumal von der fünften und sechsten, speziell von resurr., Praxeas sind die „Valentinianer" geschieden durch hinreichend deutliche Züge. Im „Praxeas" hat er schon not, sich gegen die Meinung zu wehren: er selber zeige gnostische Anflüge [4]), wie der „numerus" in der Gottheit, den die „Valentinianer" verwerfen als wesentlich heidnisches Erbe, nunmehr ausdrücklich gelehrt wird [5]). Wie seine antignostischen Studien ihm gnostischen Sauerteig beimengen und die bekämpften Gegner es ihm gelegentlich anthun, zeigt selbst schon resurr.

---

1) vgl. hier den Anhang über die Ortsfragen.

2) wenigstens erscheint mir dies als eine plausible Deutung des non curavi investigare adv. Marc. I, 19 (68 o.). Der Ort, wo er am ehesten Nachforschungen über die Zeit Marcion's pflegen konnte, war doch wohl Rom; u. er würde dann 207 (208) in Karthago auf diesen röm. Aufenthalt zurückblicken.

3) de cor. 13 (450 u.) ab ipso incolatu Babylonis illius submovemur (in Apocal. Joannis). An sich ist dies natürlich, zumal für einen bestimmten späteren röm. Aufenthalt nicht beweisend, versteht sich aber sicher besser, wenn man an die von Hieronymus gemeldete späte Verbitterung gegen den römischen Clerus denkt.

4) adv. Prax. 8 a.: hoc si qui putaverit me προβολήν aliquam introducere, i. e. prolationem rei alterius ex altera, quod fecit Valentinus.

5) Valent. 3 (385 o.) hoc solo minus notum (ethnico — deum) quod unicum non putavit, quod in numero nominavit, quod in aliis adoravit; adv. Prax. 13 (669 o.) secundum rationem oeconomiae, quae facit numerum.

Die valentinian. Deutung der biblischen „Röcke aus Fellen", die er in der „Satire" verhöhnt, hat er später wesentlich angenommen[1]).

Das Jahrzehnt nach Wider Marcion I.

Vorläufige Übersicht.

„Wider Marcion" I ist das einzige B., das der Verf. selber datiert hat. So ist es ein wichtiger Punkt für die weitere Orientierung.

Zahlreiche derjenigen Schriften, die sich zeitlich ihm anschliessen, haben die merkbare Eigenheit, dass sie grade gegen den Schluss hin, also an bezeichnender Stelle, aber in Nebensätzen, und somit anscheinend beiläufig, eine Empfehlung des Parakleten und seiner Gaben enthalten[2]). Man kann sie um dieser Form willen als Werbeschriften bezeichnen. Die Schriften dieser Art sind ausser Marcion I, einem Buch, welches selbständig ausgeht, die „Seele", die „Flucht", „Auferstehung", „Praxeas" und „Scorpiace". Die behandelten Stoffe sind keineswegs ohne weiteres solche, welche phrygische Lehren ex professo vortragen; dennoch wird alles behandelt von spezifisch phrygischem Standort. Als der entscheidende Punkt, der die Sekte von der Kirche

1) adv. Valent. 42 e. interim carnalem superficiem postea ajunt choïco supertextam, et hanc esse pelliceam tunicam obnoxiam sensui. de res. c. 7 (476 u.) testa caro . . . quam postea pelliceae tunicae, i. e. cutes superductae, vestierunt.

2) Marc. I, 29 (82 m.) sed etsi nubendi jam modus ponitur, quem quidem apud nos spiritalis ratio paracleto auctore defendit; an. 58 (650) hoc etiam paracletus frequentissime commendavit, si qui sermones ejus ex agnitione spiritalium charismatum admiserit. — de res. 63 (551) per novam prophetiam de paracleto inundantem. Cujus si hauseris fontes, nullam poteris sitire doctrinam etc.; fuga 14 (491) et ideo paracletus necessarius, deductor omnium veritatum . . . Quem qui receperunt etc.; Prax. 30 (697 o.) sanctum spiritum, unius praedicatorem monarchiae, sed et *οἰκονομίας* interpretatorem, si quis sermones novae prophetiae ejus admiserit. Scorp. entspricht allerdings diesen obigen Stellen nur darin, dass der bezeichnende Nebensatz gleichfalls am Schlusse sich findet; (15. 535 u) si qui hanc nostram ex fide praebiberit vel etiam superbiberit potionem. Die potio ist die Scorpiace selber: vom Paraclet u. deductor ist nicht ausdrücklich die Rede, was mit der Tendenz dieser Schrift u. der Zeiten zusammenhängt. Sie will die Grosskirchler warnen u. vor Abfall bewahren: den Unterschied zu wahren, hat er hier nicht die Stimmung.

getrennt hält, erscheinen die „Geistesgaben“ [1]); wer in dieser Frage, so heisst es, den rechten Standort gewinnen kann, der werde auch in anderen Dingen die rechte Einsicht gewinnen. Allerdings gibt es sicher auch Bb., die der weiten Gruppe anheimfallen, ohne genau diese Eigenart; aber die Werbetendenz hat ja auch freiere Formen. Es hiesse mechanisch verfahren, wollte man stets solche Nebensätze ihm am Schlusse abfordern. Genug, dass vor Marcion I und wiederum später als Praxeas ihm diese Weise nicht eigen ist.

Den Bibelgebrauch anlangend, macht sich die Eigentümlichkeit geltend, dass er einerseits sich gewöhnt, den alten und neuen Bund mehr systematisch abzuhören, was z. T. aber doch nicht ausschliesslich durch die behandelten Stoffe bedingt ist. Er hatte früher, Zeitfragen abhandelnd, wie die vom Besuche der Schauspiele, die Allegorie nicht gescheut — der er übrigens niemals entsagt hat — um aus dem ersten Psalm die Verurteilung derer herauszulesen, die als Christen es wagten, mit den Heiden zum Schauen zu gehen. Er hatte dann andrerseits freilich halb missmutig aufgeworfen, wenn man später zum Schriftbeweis drängte, und den Ketzern gegenüber den Schriftbeweis als ungeeignet verworfen. Aber der Bekämpfer der Ketzer konnte diesem Grundsatz kaum Treue halten. Die bei ihm so häufige Weise, die eng mit seinen Gewohnheiten als juristischer Rhetor zusammenhängt, einen Posten erst eine Weile als Aussenstand zu verteidigen, um danach, einen Schritt zurückweichend, den Kampf neu zu beginnen [2]), hat seiner auch hier sich bemächtigt. Seinem leitenden Grundsatz gemäss kann er die Ketzer abweisen von dem geheiligten Bannwald der Bibel-

1) dies äussert er auch ausdrücklich in Antipraxeas c. 1 e.: et nos quidem postea agnitio paracleti atque defensio disjunxit a psychicis.

2) Beispiele: de pudic. 7 (805 o.) decedam nunc paulisper de gradu isto etc.; ib. 17 e. etiam si pro certo apostolus Corinthio illi fornicationem donasset; de monog. 11 (781 o.) sed etsi ita esset; ib. 14 a.: nunc si et absolute apostolus permisisset; de praescr. 11 c. 12 a.: viderit qui semper petit, quia nunquam audietur ... nobis etsi quaerendum est adhuc et semper, ubi tamen quaeri oportet? ad mart. 3 a. sit nunc, benedicti, carcer etiam Christianis molestus; de cultu fem. I, 4 a. nulla nunc muliebri pompae nota inusta sit; de cultu f. II, 3 a. nunc non sit timenda dignitas formae; de idolol. 11 (83) sit nunc aliqua justitia quaestus; de virg. vel. 2 a.: sed nolo interim hunc morem veritati deputare. Consuetudo sit tantisper

bücher: aber er thut es nicht, und hat schon am Schlusse der Einreden dem Vorsatze Ausdruck gegeben, der Einzelwiderlegung der Ketzer, offenbar mit biblischen Mitteln, weiterhin sich zu widmen. Mit dem allmählichen Anwachsen seiner Marcionstudien ergab sich ihm die Gewohnheit, auch andere Fragen behandelnd, womöglich diesen stattlichen Gang durch beide Testamente zu machen. Andererseits gab es Stoffe, bei denen dieses unmöglich war. Der Fortschritt des Verf.'s besteht in diesem letzteren Falle darin, dass er hier statt der Allegorien der frühen Schrift von den Schauspielen und der zweifelnden Manier im Götzend. sehr straff die Ansicht bekennt, dass Schriftbeweis weder thunlich noch andererseits auch notwendig sei [1]). Mit steigender Bestimmtheit schreitet er zu der Formel, dass die drei Autoritäten, die in der Kirche zu gelten haben, Natur, Disciplin und Schrift seien [2]). Den ganzen zehnjährigen Zeitraum aber füllt nun die Ketzerbekämpfung, zumal sein Lebenswerk, ein Pentateuch Wider den Pontiker. Da er auch die Apellesjünger und die Valentinianer studiert hat, so entsteht eine Anzahl von Schriften, in denen er wie in de carne und in de res. carn. unter bestimmtem Gesichtspunkt den Kampf mit den sämtlichen Ketzern oder doch mit der gesamten Gnosis [3]) gleichsam auf einmal aufnimmt, während er bereits etwas früher seine alten „Patriarchen der Ketzer", nämlich die Philosophen, bekämpft hat, auch auf einem besonderen, wenn auch immerhin weiten Gebiete, der Lehre von der menschlichen Seele. Gegliedert wird dieses Dezennium durch die wechselnden Kriegs- und Friedenstage, durch welche die Gemeinde hindurchgeht. Marcion I bis III, pall. und de anima füllen jene Tage des Friedens, die nach den Perpetualeiden den afrikanischen Gemeinden beschert sind. Er findet in der Schrift Von dem Mantel einen gewissen Ton des Humors, in dem er einer Bemängelung seiner griechischen Tracht zu begegnen weiss; er kann in dieser Friedenszeit sich

1) s. de cor. 2. 3 (420) expostulantes enim scripturae patrocinium ... et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus, habentes observationem inveteratam ... hanc si nulla scriptura determinavit, certe consuetudo corroboravit, quae ... de traditione manavit.

2) de virg. vel. 16 a. in his consistit defensio nostrae opinionis secundum scripturam, secundum naturam, secundum disciplinam.

3) soweit er sie nämlich kennt; vgl. Harnack, Quellenkritik S. 57 ff.

mit Kleinigkeiten befassen, so zu sagen, die Nörgeler nörgeln, die in „Romanität“ alles Heil sehen. Mit Marcion IV bereits beginnt es anders zu stehen; fuga, Scorpiace, Scapula zeigen gar einen medius ardor. Corona, dessen Zeitverhältnis zu Marcion IV wohl schwierig bleibt[1]), liegt jedenfalls noch im Anfang der beginnenden neuen Verfolgung, ja bespricht vermutlich die Thatsache, welche den blutigen Widerstand des Heidentums neu hervorruft. Doch machen wir in dem Jahrzehnt unzweifelhaft auch den Abstieg zu einem neuen friedlichen Zustand, der der Gemeinde beschert wird. „Noch“ grollt da freilich der Circus und schreit: die Christen zum Löwen. Aber grade dass dieses, und nur dieses notiert wird, zeigt mit genugsamer Deutlichkeit, dass diesem grollenden Pöbel das Schwert des Proconsuls nicht mehr wie früher zur Seite steht. Auch ist nicht zu bezweifeln, dass die bekannte Entleerung der Strafinseln, die der Ermordung des Geta gefolgt ist, einer Kategorie von Christen mit zugute gekommen ist, wie denn auch resurr. deutlich auf diese Massregel anspielt. So ergeben sich also drei Gruppen innerhalb dieses Jahrzehnts, die nunmehr für sich zu behandeln sind. Dass „Paraklet“ und „Deductor“, ja dass auch das verächtliche „Psychici“ öfters jetzt schon verwandt wird, ist schon früher erwähnt; dass aber der Verbrauch dieser Ausdrücke ein namhaft geringerer ist, zumal auch des Terminus psychici — den Clemens als eine Beschimpfung nimmt — gehört zu den bezeichnenden Merkmalen, welche die genannten drei Gruppen von der letzten Epoche abtrennen. Die Werbetendenz dieser Zeiten war damit nicht wohl vereinbar, dass jener kränkende Ausdruck in besonderer Fülle verwandt ward.

Dritte Gruppe.

(adv. Marc. I—III, de pall., de an.)

Adv. Marc. I.

Da Marc. I völlig sicher liegt (207—208) und eine noch bestimmtere Datierung nicht möglich erscheint, so ist hier wenig zu sagen. Nur nach rückwärts gewendet sei doch noch einiges angemerkt zur Bestätigung früherer Ansätze. In Bezug auf die praescript., die entschieden einen seltsamen Irrtum über Marcion's

1) doch s. hier S. 93. Indirekt lässt es sich ausmachen.

Zeit enthielten, wird Marc. I wohl gewiss eine Art von Rückblick uns anbieten: er habe es nicht für nötig gehalten, dessen Zeit zu erforschen [1]). Schwerlich wird man hier fehlgehen, wenn man zwischen Praescript. und Marcion eine Bemängelung jener Aussage durch irgend welche Gegner einschaltet, als welche wohl Marcioniten sich am ungezwungensten anbieten. Der Verf., gemäss einem Grundsatz, den er ja später erst ausspricht [2]), aber offenbar jetzt schon ausübt, ist nicht besonders geneigt, einen Irrtum hier einzugestehen; lieber hat er die Zeitfrage auf die leichte Achsel genommen, und sich darauf zurückgezogen, dass er in den Praescr. ein richtiges Element der Datierung, freilich ein unvereinbares mit dem begleitenden Irrtum, gegeben hatte. Sollte nun etwa von hier aus unser Ansatz der Praescr. nachträglich erschüttert werden, indem man es schwierig fände, nach Ablauf von ca. acht Jahren jenen Rückblick geschehen zu denken? Das Bedenken verschwindet, da der Verf. noch in spätesten Bb., lange nach Marcion I auf die Praescriptionen zurückkommt [3]), in denen er sicher ein Hauptwerk seiner Feder gesehen hat. So betrachtet bestätigt, wenn es noch dessen bedürfte, vielmehr die Stelle des Marcion die Datierung der Einreden, zumal ihre Priorität, die durch ein gewisses Futurum einmal gefährdet erscheinen konnte [4]).

Gegenüber de poenit. bekräftigt eine stilistische Einzelheit [5]) einigermassen die zeitliche Nachbarschaft, wie eine Nüance der Tauftheorien [6]) das wirkliche Später des Marcion. Die Erörterung

---

1) de praescr. 30 o. nam constat illos neque adeo olim fuisse (Marcionem et Valentinum) Antonini fero principatu, et in catholicae primum doctrinam credidisse apud ecclesiam Romanensem sub episcopatu Eleutheri benedicti (letzteres bekanntlich ein grober Irrtum); adv. Marc. I, 19 (68 o.) Marcionis salutem quoto quidem anno Antonini majoris de Ponto suo exhalaverit aura canicularis, non curavi investigare. De quo tamen constat, Antoninianus haereticus est, sub Pio impius.

2) de monog. 11 e. nihil enim custodiendum est quam ne diversus sibi quis deprehendatur.

3) adv. Prax. 2 (665 m.) quo peraeque adversus omnes haereses jam hinc praejudicatum sit id esse verum quodcunque primum . . . sed salva ista praescriptione etc.

4) adv. Marc. I, 1 e. sed alius libellus hunc gradum sustinebit adversus haereticos (nämlich die Praescr.).

5) s. S. 61, Anm. 7.

6) vgl. S. 61, Anm. 1 mit adv. Marc. I, 28 (81 m.) cui enim rei bap-

der rationalitas [1]) der einzelnen dogmat. Ansichten nimmt hier ihren Fortgang. Dieselbe ist zugleich das Bindeglied zwischen den conträren Anschauungen, vermöge deren er in der „Geduld" die Geduld „als Gottes Natur", in Marcion die Rache Gottes als durchaus ihm wesentlich hinstellt, und die solitaria bonitas (Marc. I, 26, 78), die einer solitären Geduld offenbar äusserst verwandt ist, erst durch Beimischung der Gerechtigkeit als vernunftgemässes Verhalten zeigt [2]). Anlangend das Verh. zu den späteren Bb. werden Einzelheiten am besten auf diese selber verspart; nur eins sei hier doch gleich angemerkt, dass der später auftauchende Gegensatz einer veränderungsunfähigen regula und einer veränderungsfähigen „Zucht" sich hier schon gelegentlich ankündigt, allerdings hier noch im Zusammenhang einer nur geschichtlichen Betrachtung [3]) und anscheinend ohne die Tragweite, die er später diesem Unterschied beilegt. — Wie sehr das eigentlich Phrygische in Marcion I schon vorhanden ist, zeigt die Theorie vom „Propheten", die diesen als „von Sinnen" bezeichnet (c. 21 e).

Als nächster Nachbar erscheint nunmehr die Schrift Von dem Mantel.

---

tisma quoque apud eum (deum) exigitur. Dann folgt eine Mehrheit von theoretischen Auffassungen der Taufe. Si remissio delictorum est ... si absolutio mortis est ... si regeneratio est hominis ... si consecutio est spiritus sancti ...

1) vgl. S. 62, Anm. 1. und den Ausdruck rationalis in Marc. I. Oehl. S. 73. 74. 75. 77. 82. Zu den S. 62 angeführten Stellen lassen sich hier gleich noch stellen de anima 16 (579) indignabitur deus rationaliter ... sed bonum opus dicens rationalem concupiscentiam ostendit; de fuga 4 (469) quid enim divinum non rationale, non bonum? ... ibid. divina et rationalis dispositio.

2) vgl. pat. 3 e. quibus credere datum est, patientiam esse dei naturam ... Dagegen scheint die Rache als Gott ebenso wesentlich adv. Marc. I, 26 (78) nam et nunc tacite permissum est quod sine ultione prohibetur; ib. 79 o. aut si offenditur, debet irasci, si irascitur, debet ulcisci. Die Synthesis findet sich schon adv. Marc. I, 23 (74 m.) quamcunque bonitatem justitia prima efficit rationalem.

3) Er spricht von den Aposteltagen, speziell von korinthischen Zuständen adv. M. I, 21 (70 u.) stabat igitur fides semper in creatore et Christo ejus, sed conversatio et disciplina nutabat. Vgl. die folgenden Erörterungen (70 u. 71 o.) über die regula. Allerdings viel principieller u. ohne die geschichtliche Zuthat de virg. vel. 1 (883 u.) regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis et irreformabilis ..; (884 o.) cetera jam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis.

De pallio.

Steht für Marcion I 207—208 fest, so ist de pallio sicher nicht vor 208 verfasst worden, wie die „drei Augusti" erhärten. Freilich die Grenze nach abwärts erhellt aus dieser einzigen völlig klaren Bemerkung über die politische Lage nicht mit der gleichen Bestimmtheit, da die drei Augusti bekanntlich auf ein Triennium passen. Um so erwünschter ist darum eine gewisse erkennbare Ähnlichkeit — bei so gänzlich verschiedenem Stoffe — mit dem 1. Buch Wider Marcion, welche die Vermutung befürwortet, dass pall. und Marcion I in der That benachbart entstanden sind[1]). Wenn wir andererseits in Marcion II, das durch einen mässigen Zeitraum sicher von I getrennt ist, im Unterschied von Marcion I die Ähnlichkeit mit de anima vorwiegend finden, so gewinnt man den doppelten Eindruck, dass de pallio Marcion II um ein Geringes voraufgeht, während andererseits Marcion I dem „Mantel" nahe benachbart ist. Vielleicht dass sie dem gleichen Jahr 208 zugehören, wie im ganzen die drei Auguste, „denen die Gottheit jetzt hold ist", wohl am ersten auf eine Zeit weisen, wo der Eindruck der Dreiherrschaft neu ist. Doch bleibt freilich 209 auch für de pallio offen, wofür zumal seine Verwandtschaft mit dem B. Von der Seele[2]) eintreten kann. Eine Entscheidung ist um so weniger

1) vgl. taceo de pavo adv. Marc. I, 13 e. u. de pall. 3 a. quamquam et pavo pluma vestis et quidem de cataclystis, immo omni conchylio pressior etc. (man beachte, dass auch adv. M. 13 e. der Pfau u. die maris conchula dicht beisammen stehen!). — adv. Marc. I, 14 u.: araneae retia (Instanz wie das vorige für die Herrlichkeit der Natur); de pall. 3 (929) sed vos omnem lanificii dispensationem Minervae maluistis, cum penes Arachnen diligentior officina. — adv. Marc. I, 14: bombycis stamina; de pallio 3 (930) prorsus haud latet bombycem quae per aërem liquando araneorum horoscopiis idonius distendit etc. (man beachte, dass an beiden Stellen aranea u. bombyx zusammenstehen). — adv. Marc. I, 18 e. Tatius Cloacinam (deam commentabitur); de pall. 4 (940) omnino totum Empedoclem in adyta Cloacinarum detulisset. Vgl. allenfalls auch adv. Marc. I, 16 a. non comparente mundo alio mit pall. 2 a. viderit Anaximander si plures (mundos) putat. Manche wunderliche Gedankenschnitzel in de pall. werden sich am besten begreifen, wenn man den Autor an Marc. I u. de pall. ziemlich gleichzeitig beschäftigt denkt.

2) de pall. 2 a. ut Silenus penes aures Midae blatit; de anima 2 (558 u. 559 o.) ut Silenum Phrygem, cui a pastoribus perducto ingentes aures suas Midas tradidit; de pall. 3 (928 u.) cum ipsis (scilicet cum

möglich, als das umfangreiche B. Von der Seele, für welches 210—211 sich als beste Ziffer erweisen wird, den Verfasser wohl lange in Anspruch nahm, während das kleine de pallio einem Augenblicksantrieb zu danken ist, und die Marcionstudien seinem Gesamtplan zufolge sicher ihren Fortgang genommen haben, während anderes gleichzeitig seine Feder beschäftigte. Wir gelangen zunächst zu de anima.

De anima.

Ähnliche Linien führen, wie von Marcion I zu de pallio, von dem letzteren zu de anima. Bei der Disparatheit des Stoffes sind die Ähnlichkeiten beweisend; sie erstrecken sich auf Darstellungsmittel wie auf die Verwandtschaft des Ausdrucks in einzelnen besonderen Fällen. Über die Priorität des Palliums kann füglich kein Zweifel sein. Auf eine spätere „Seele" führt namentlich die Vergleichung der Stellen, in denen die Blüte des Reiches unter Severus besprochen wird. Nicht ohne Ironie preist der „Mantel" das Reich als einen Midasgarten; in anima aber ist die Stimmung in eine deutlich pessimistische umgeschlagen; er redet von Übervölkerung und preist verheerende Kriege als heilsame „Schur" dieser Überfülle. Mag dieser Stimmungswechsel an sich mehr geeignet erscheinen, ein Zeitintervall zu erhärten, als die spätere Entstehung der „Seele", so gibt es doch Objectiveres, was diese Zeitfolge feststellt. Im Pallium hören wir von einer sehr gesegneten Ernte, in „anima" umgekehrt von einem herrschenden Mangel. Und ein ähnliches Mangeljahr scheint uns in Scapula durch, einer sicher späteren Schrift. Bewiese dies freilich nur dann, wenn, was nicht streng zu erweisen, de anima wenigstens theilweis noch in 211 hineinragt, so beweist für eine spätere „Seele" unbedingt das Verhältnis des B.'s zu Marcion II neben dem analogen Verhältnis von pall. zu Marcion I. (Vgl. die Anmerkungen auf S. 79.)

Aegyptiis) Mercurium autumant .... deglubasse oviculam; de anima 2 (558 u.) nedum divos, ut Mercurium Aegyptium, cui praecipue Plato adsuevit. — Vgl. auch Apicius de pall. 5 (954) Sulla lances centenarii ponderis molitur, de pall. 5 (952) M. Tullius quingentis milibus nummum orbem citri emit mit de anima 33 (910 u.) quod condimentis Apicianis humatur, quod mensis Ciceronianis infertur, quod lancibus splendidissimis Syllanis effertur.

Die „Seele“ gehört durchaus zu den parakletischen Werbeschriften; sie ist eine Freundin der ecstasis; zu ihrem geistigen Handwerkszeuge gehört die seit den Einreden übliche Entgegensetzung von imago und veritas; ein friedlicher Zustand des Heidentums gegenüber einem geduldeten Christentum ist nicht zu verkennen. Haben wir Ursache, den Scapula schon jetzt als Proconsul zu denken, denselben, der nun bald die Gemeinde mit seinem Richtschwert bedrängen wird, so stimmt damit völlig die Andeutung, die das genannte Schreiben an Scapula uns über den Wankelmut dieses Praeses gewähren wird.

Erheblich sind die Berührungen von de anima mit Marcion II, zu welchem B. wir übergehen[1]).

Adversus Marcionem liber II.

Zwischen Marcion I (207 oder 208) und II liegt schon darum ein Zwischenraum, weil der Schluss von Marcion I ausdrücklich in Bezug auf die Fortsetzung auf die Zukunft vertröstet[2]). Wie gross der Zwischenraum ist, lässt annähernd sich dadurch ermessen, dass man auf die zahlreichen Anklänge an de anima Acht hat, dabei auch das andere erwägend, dass mit dem früheren „Mantel“ solche Berührungen fehlen. Dass werkzeugmässige Grundbegriffe, wie die rationalitas, fortwirken[3]) in anima wie

1) zu den Instanzen, welche de anima gar noch in das Jahr 211 hineinrücken, vgl. hier S. 94, Anm. 2. S. 100, Anm. 1. S. 110, Anm. 1, S. 111, Anm. 3. S. 112, Anm. 4. Vgl. auch die medizinische Terminologie in adv. Marc. IV, 21 (213 u.): non pecus dictus post figuram, de res. carn. 24 (509 u.) caro cum anima quod pecus totum est, mit de anima 25 (597 o.) Herophilus et Soranus, certi animal esse conceptum. Da die medizinischen Studien sich auch noch in der fünften Gruppe (de res. carn.) so bemerklich machen, dürfte de anima nicht weit rückwärts liegen. Dass de anima zur Zeit von de res. carn. bereits geschrieben ist (dies eine äusserste Zeitgrenze nach abwärts), erhellt mit Sicherheit de res. c. 42 (521) diximus jam de isto alibi.

2) Oehler S. 83: proinde si cui minus quid videmur egisse, speret reservatum suo tempori, sicut et ipsarum scripturarum examinationem quibus Marcion utitur. (Letzteres sogar Hinweisung auf liber IV u. V, die Einheit des Planes beweisend.)

3) vgl. mit S. 75, Anm 1. adv. Marc. II, 6 (91 o.) nec ratio enim sine bonitate ratio est, nec bonitas sine ratione bonitas. Zu rationalis s. weiter Oehl. 89 o.; 93 (ratione et bonitate permiserat . . . institutionibus suis functo

Marcion II, dass die Seele als adflatus dei — wie freilich schon im Hermogenes auch in anima und Marcion II gleichsam technisch [1]) bezeichnet wird, dass auch imago und veritas ihren alten Contrast weiter bilden müssen [2]), möchte noch wenig bedeuten; wichtiger wird es schon sein, dass der spezifisch montanistische Sabbat in beiden Schriften zu Ehren kommt [3]) und dass die contrarietates, aus denen die Welt sich zusammensetzt [4]), in gleicher Weise zu Worte kommen. Dazu kommen stilistische Ähnlichkeiten, ja Erwägungen über Darstellungsknappheit als eine stilistische Tugend [5]), die, den beiden Bb. gemeinsam, zugleich einen interessanten Gegensatz gegen des Autors frühere Bemerkungen über die eigene „Geschwätzigkeit" bilden. Ob nun freilich Marcion II oder de anima früher geschrieben resp. früher vollendet ist, darüber lässt sich nichts ausmachen. Wenn nach dem früher Erörterten de anima schwerlich lange vor den Ausbruch der neuen Verfolgung (211) fällt, so scheint der Gesamthaushalt dieser besondern Epoche des Schriftstellers allerdings für die Ansicht zu stimmen, dass dem 2. B. wider Marcion der zeitliche Vortritt zu lassen ist.

Dies vielleicht um so mehr, als das 3. Buch gegen Marcion,

---

ut et rationalibus et bonis; 102 (cap. 15 a.) justitiam ergo primo judicis dispice, cujus si ratio constiterit, tunc et severitas et per quae severitas decurrit, rationi et justitiae reputabuntur; 111 o. diximus de sacrificiorum rationali institutione; rationalis auch 120 u. 121 o. und sonst.

1) adv. Marc. II, 9 a. cum afflatus dei, i. e. anima, in homine deliquit .... afflatum nominans non spiritum; de anima 37 (600 u.) ex afflatu dei anima. Quid aliud afflatus dei quam spiritus?

2) adv. M. II, 9 (95 o.) quia hoc soli deo cedit, i. e. veritati, et hoc soli imagini non licet (vgl. Hauschild a. a. O. „Original u. Copie"); de anima 7 (566 o.) quid illic Lazari nomen, si non in veritate res est? Sed etsi imago (Gleichnis) credenda est, testimonium est veritatis (Wirklichkeit); de anima 18 (583 m.) ideas i. e. formas ... et illas quidem esse veritates, haec autem imagines earum (Plato); de an. 47 a. nec mirum si eorum sunt imagines quorum et res; de an. 53 e. ut de somno emergens ab imaginibus ad veritates.

3) adv. M. II, 21 e. de an. 37 (618 m.).

4) adv. M. II, 129 e. de an. 8 a. ibid. 29 (603 u.). (Allerdings auch schon Marc. I, 16 (465 o.) und noch Marc. IV, 1 (161).

5) adv. M. II, 28 e. expedita virtus veritatis paucis amat. Multa mendacio erunt necessaria; de an. 2 e. nam et certa semper in paucis; ib. c. 14 e. nobis pauca convenient.

ohne Zweifel noch vor der Verfolgung unter Scapula ausgegangen, sich eng an das 2. Buch anschliesst, und immerhin ziemlich viel Zeit für die beiden Bb. erfordert war.

Adversus Marcionem liber III.

Dass dies B. in strafferer Folge auf das zweite gefolgt ist, als das 2. B. auf das 1., ist nur negativ zu erweisen, nämlich aus dem bezeichnenden Fehlen einer Andeutung darüber, sei es am Schlusse des 2., sei es am Anfang des 3., dass irgend ein Zeitintervall diese beiden Abschnitte trenne: sonst gewahren wir vorher [1]) wie nachher [2]) die Unterbrechung sehr deutlich. Auch von innen heraus wird verständlich, wie, während die letzten Bb. besondere Anstrengung forderten und besondere Zeit erheischten [3]), das 3. ihm rascher gedieh, da er hier in beträchtlichem Umfang bei einer früheren Arbeit auf Borg geht, bei dem B. Wider die Juden. Bei dem Stand der Kritik, und besonders gegenüber der Thatsache, dass man neuerdings das Verhältnis der Bb. umzukehren versucht hat [4]), ist eine Darlegung des Verfahrens des Autors auch für die Chronologie von Erheblichkeit. Wir wollen im folgenden darthun, wie einmal der Gedanke, sich auszuschreiben, und zwar nach so langer Zeit, bei dem Verf. entstanden ist, und wie er denselben durchführte, seinen früheren Vorrat jetzt modelnd, über früheren Ernst seinen Witz giessend, den ersteren schmackhafter machend, Stilunebenheit glättend, gelegentlich logisch nachhelfend, Breiten nicht selten zusammenziehend, aber auch gelegentlich Kürzeres etwas weiter entfaltend.

Zunächst ist nicht schwer zu begreifen, wie der Gedanke in ihm auftauchen konnte [5]), in diesem B. Wider Marcion die frühe-

---

1) s. S. 78, Anm. 2.

2) vgl. das olim adv. Marc. IV, 39 a. im Rückblick auf das 2. Buch, und ein 2. olim im Rückblick gleichfalls auf das 2. Buch adv. Marc. V, 11 (307 o.).

3) es handelt sich um die Bearbeitung des gesamten Ev. Lucae u. um den gesamten Apostolos.

4) Grotemeyer, Kempener Progr. 1865, S. 16—26.

5) dass er andererseits, wenigstens im Verlauf dieses Antimarcion, Juden als Leser dieser gesamten Arbeit mit denkt, wird später erörtert werden.

ren „Juden“ auszubeuten. Er selber sagt dies recht deutlich[1]), wenn er sich auch nicht gemüssigt sah, sich im eigentlichen Sinn zu citieren, worauf er wohl auch darum Verzicht that, weil er sich der Unfertigkeit jener früheren Arbeit bewusst war. Er sagt das an derjenigen Stelle, wo er zum ersten Griff in die frühere Arbeit sich anschickt. Da die ketzerische Thorheit Marcion's sich zu der Behauptung versteige, es sei ein Messias erschienen, der niemals zuvor verkündigt sei, so folge von selbst die Behauptung, der Messias sei noch nicht gekommen, der allzeit zuvor verkündigt ward[2]). Dies letztere ist der jüdische Standpunkt, und der Zielpunkt jener früheren Angriffe, welche die „Juden“ gemacht hatten. Er sagt weiter in Marcion III, dass Marcion's haeretische Thorheit sich genötigt gesehen habe, sich zu verbinden mit dem jüdischen Irrtum, und dass nun nichts im Wege sei, ihn „mitsamt den Juden“ zu züchtigen. Er hält dem Marcion vor, dass, das jüdische Volk anlangend, er das seltsame Urteil gewagt habe, in Bezug auf seinen Messias konnte dies Volk nicht irren: es sei in diesem Stück ausgenommen von der irrtumsfähigen Menschheit[3]). So hat er das Gelenk sich gebildet, in welches die reichlichen Auszüge, die er aus den „Juden“ hier machen will, nunmehr passend sich einfügen. Er behandelt nach einander „zwei Blinde, die mit einander in die Grube fallen“.

Seine Methodik anlangend bei Überarbeitung seiner „Juden“, so ist es seine Gewohnheit, die auch anderwärts merklich hervortritt, wo er vorliegende Texte verzieren will[4]), seinen Witz als ein Gewürz über diese letzteren auszubreiten. Schon, wenn

---

1) adv. Marc. III, 7 o. discat nunc haereticus ex abundanti cum ipso licebit Judaeo rationem quoque errorum ejus, a quo ducatum mutuatus in hac argumentatione caecus a caeco in eandem incidit foveam.

2) adv. Marc. III, 6 a. cum igitur haeretica dementia eum Christum venisse praesumeret qui nunquam fuerat annuntiatus, sequebatur ut eum Christum nondum venisse contenderet qui semper fuerat praedicatus; atque ita coacta est cum Judaïco errore sociari.

3) adv. M. III, 6 (127 u.) scilicet nauclero illi non quidem Rhodia lex sed Pontica caverat errare Judaeos in Christum suum non licere, quando ... vel sola utique humana conditio deceptui obnoxia persuasisset Judaeos errare potuisse, qua homines.

4) vgl. m. Aufsatz: Das röm. Kätzchenhôtel etc. in d. Z.S. für wiss. Th. XXXI, 241.

er den Marcion züchtigt, dass er die Juden für irrtumsfrei halte, ist er ihm der pontische Schiffsherr, der leider sein Seerecht gelernt hat nicht bei den kundigen Rhodiern, sondern in dem elenden Pontus. Was von solchen witzigen Einfällen die „Juden" selber schon bargen, wird neu und mit Behagen zumeist hier zum zweiten Mal mit aufgetischt, so etwa der Witz von dem „Holzkönig" [1]). Doch setzt er auch weitere Lichter auf. Wenn er die alte Erörterung über die Namen Jesus und Christus aus den Juden herübernimmt, so muss ihm Juvenal hier sie schmücken helfen. „Wie ein Körbchen mit Essen vom Spitzbuben" werde der Name Christus zugeeignet [2]). Ein andermal ist es das Sprüchwort, das solchen Aufputz besorgen muss [3]). Der Ketzer borge Gift von dem Juden, wie die Natter von der Viper sich Gift leiht. Das valde absurdum der „Juden" überträgt er in sein geläufiges rideo [4]).

Die paronomastische Neigung, welche von jeher ihm eigen ist, wie sie der Zeit zugehört [5]), und welche auch in den „Juden" schon ihre Rolle gespielt hatte [6]), wird hier weiter gepflegt und entwickelt. Einzelnes wie gemens et tremens [7]) ist freilich Reservatrecht der „Juden", da er diese Gegend der „Juden" seinem neuen Buche nicht einverleibt. Dahingegen ist neuere Prägung jenes signum und dignum gegenüber einer minder gefeilten älteren Wendung der „Juden" [8]), und zumal auch das blühende „roribus", das er an furoris heranrückt und das er gegen priori-

1) adv. Jud. 10 (729 m.) ne forte lignarium aliquem regem significari putetis; adv. Marc. III, 19 a.: nisi forte lignarium aliquem regem significari Judaeorum et non Christum, qui exinde a passione ligni superata morte regnavit.

2) adv. Marc. III, 16 a. nunc si nomen Christi, ut sportulam furunculus (Juvenal Sat. I, 95 f.) captavit.

3) desinat nunc haereticus a Judaeo, aspis, quod ajunt, a vipera, mutuari venenum adv. M. III, 8 a.

4) adv. Jud. 9 (723 u.). adv. M. III, 14 a.

5) vgl. namentlich Apulejus.

6) adv. Jud. 9 (723 o.) uti translatione nominum ex comparatione criminum. ebenso adv. Marc. III, 13 (140 o.). — adv. Jud. 9 (721 m.) qui ante norint lanceare quam lancinare; ebenso adv. M. III, 13 (138 m).

7) adv. Jud. 5 (710 o.). LXX: *στένων καὶ τρέμων.* (Gen. 4, 12. 14.)

8) signum autem deo . . . tam dignum non fuisset adv. Marc. III, 13 (139 o.). adv. Judv. 9 (721 u.) signum autem a deo . . . signum non videretur.

bus der frühern Arbeit eintauscht [1]). Das judice et indice stella, das er in den „Juden" gesetzt hatte, scheint ihm später hingegen, etwa als zu kühn, zu missfallen [2]).

Eine Reihe von Änderungen erweist sich als wirkliche Besserung, als kleine Hülfe der Feile, wie sie der Selbstkritik nahe lag. So hat ihm' statt unus alter nun alter alter [3]) gefallen. Schärfer und deutlicher ist primo enim — dehinc statt equidem Esaias — dehinc [4]) und im Anschluss daran utriusque statt des früheren hujus. Eine deutliche Verbesserung liegt im malitiae non assentaturi [5]), welches er im Marcion zufügt, nicht minder in der quassa fides, die ein Ebenmass des Ausdrucks bewirken hilft [6]). Unerheblich ist, statt scandalum, scandalo [7]), doch ist der Ausdruck lateinischer. Praecinere neben praecanere [8]) ist dem klassischen Sprachgebrauch angenähert. Eine angemessene Verkürzung ist: Hebraeos Christianos [9]) gegenüber dem Umschweif der „Juden". Eine logische Nachhülfe ist es, wenn für creden-

---

1) adv. Jud. 13 (738 o.) et ita subtractis charismatis prioribus lex et prophetae usque ad Johannem fuerunt; et piscina Bethsaïda usque ad adventum Christi. Valetudines ab Israële curare desiit deinde, cum ex perseverantia furoris sui nomen domini per ipsos blasphemaretur; adv. Marc. III, 23 (154 m.) et ita subtractis charismatum roribus lex et prophetae usque ad Johannem. Dehinc cum ea perseverantia furoris etc.

2) judicis et indicis adv. Jud. 9 (722 u.) nach λ. A. B. s. die krit. Note; aber adv. Marc. III, 13 (140 o.) indicis et ducis stellae.

3) Bei den beiden Böcken Levit. XVI, 5: vgl. adv. Jud. 740 u. adv. M. III, 7 (131 m.).

4) adv. Jud. 9 (720 m.) equidem Esaias praedicat eum Emmanuel vocitari oportere, dehinc virtutem sumturum Damasci etc.; adv. M. III, 12 a. primo enim, inquis, Christus Esaïae Emmanuel vocari habebit, dehinc virtutem etc.

5) adv. M. III, 13 (139 o.) nec hoc utique in signum est malitiae non assentaturi, et hoc enim infantia est, sed accepturi virtutem Damasci; adv. Jud. 9 (722 o.) nec hoc utique in signum est infantiae. Sed accepturum virtutem Damasci . . . hoc est mirabile signum.

6) adv. Marc. III, 17 (145 m.) qui arundinem contusam i. e. quassam Judaeorum fidem, non comminuit, qui linum ardens i. e. momentaneum ardorem gentium, non extinxit, vgl. adv. Jud. 9 (726 m.).

7) adv. M. III, 18 (146 o.). adv. Jud. 10 (727 u.).

8) adv. M. III, 20 (149 o.). adv. Jud. 11 e.

9) adv. M. III, 12. vgl. adv. Jud. 9 (721 o.) nam qui ex Judaïsmo credunt in Christum.

dum — et merito ein creditur et merito eintritt[1]). Eine stilistische Glättung ist weiter der idem prophetes statt eines doppelten „Daniel"[2]), auch die Tilgung eines secundo, das ziemlich müssig gesetzt war. Et homo est, inquit Hieremias, ist besser als das unverbundene Einfallen des früheren Hieremias inquit[3]). Mamillae statt der mammae, crepitacillum statt crepitaculum sind freilich schwache Nüancen; aber die Verkleinerungsworte sollen den Spass noch mehr heben[4]).

Auch seine Übersetzung von Schriftstellen ist revidiert im Marcion. Psalm 45, 5 gab er mit extende et prospera, procede et regna. Die LXX lautet: ἔκτεινον καὶ κατευοδοῦ καὶ βασίλευε. Er entschliesst sich im Antimarcion, jene freiere Paarung der Verba neuerdings aufzugeben, und wörtlicher wiederzugeben: extende et prosperare et regna. Ähnlich ist er verfahren mit Psalm 21, 7, wo das frühere abjectio populi durch nullificamen ersetzt wird, entsprechend dem ἐξουθένημα[5]).

Sachlich bedingt ist anderes. In den Juden erläuterte er das: adversus regem Assyriorum durch ein adversus diabolum[6]). Später verfährt er concinner. Da er in den Weisen aus Morgenland bereits in der früheren Schrift die Könige der Araber wiederfand (Psalm 72, 10) und ihm auch der König von Assur schon Auslegermühen gemacht hatte, so war es eben nur ein Fortschritt auf der betretenen Deutebahn, wenn ihm später der Assyrierkönig einfach den Herodes[7]) bezeichnet, der mit jenen Magi zu thun hat. Kam doch dazu, dass der Teufel, der nach dem älteren B. durch den König von Assur bedeutet wird, als derjenige war bezeichnet worden, der seine Herrschaft benutze, um die Heiligen vom Glauben abzuwenden. Da dies auf die heidnische Feindschaft, noch nicht die der hohen Behörden, aber

---

1) adv. M. III, 23 (138 u.). adv. Jud. 9 (721 u.).

2) adv. M. III, 7 (130 u.). adv. Jud. 14 (739 m.).

3) adv. M. III, 7 (131 o.). adv. Jud. 14 (740 o.).

4) adv. M. III, 13. adv. Jud. 9 (721), vgl. hier S. 62, Anm. 5.

5) Ps. 45, 5. s. adv. Jud. 9 (723 u.). adv. M. III, 14 a. Ps. 21, 7. s. adv. Jud. 14 (739 m.) adv. M. III, 7 (130 m.).

6) adversus regem autem Assyriorum, adversus diabolum, qui ad hoc se regnare putat, si sanctos a religione dei deturbat. adv. Jud. 9 (723 m.).

7) adv. M. III, 13 e adversus regem autem Assyriorum adversus Herodem intellege, cui utique adversati sunt magi etc.

die des Pöbels gemünzt war, in der Zeit von adv. Marc. neuerdings aber Ruhe herrscht, selbst tiefere als vorher und nachher, so war diese Charakteristik für die Gegenwart nicht mehr zeitgemäss — oder noch nicht wiederum zeitgemäss. Dagegen lohnte sehr wohl eine gesteigerte Kampfbeziehung auf die marcionitische Abneigung gegen die evangelischen Kindheitsgeschichten, die ihm jetzt noch voller als früher im Alten Bund praeformiert scheinen.

Eine der Ausmerzungen betrifft den Teich von Bethesda [1]). Er hat ihn früh angezogen, selbst schon in der Schrift Von der Taufe, dann wieder in Wider die Juden. Aber im Marcion fehlt er. Während er die Sätze verwendet, die den Teich so zu sagen umlagern, bleibt er selber beiseite. Als Grund liesse sich denken: da er in Wider die Juden einstmals ausdrücklich gesagt hatte, dass der Teich seit den Tagen Christi seine frühere Heilkraft verloren habe, so sei ihm diese Notiz im Marcion gar störend erschienen. Denn, wie er auch dem Marcion vorrückt, er halte es mit den Juden, so weiss er doch hinlänglich klar, dass Marcion's Judenfreundschaft eigentlich ernst nicht zu nehmen ist. Er konnte so mit jener Notiz ihm Wasser auf die Mühlen zu leiten scheinen. Aber wahrscheinlicher ist, dass er schweigend einen Irrtum beseitigt, welcher ihm früher unterlief. Der Teich war nach Meinung der Zeitgenossen keineswegs bar seiner Kraft geworden. Er fuhr fort, Wunder zu wirken, ja sogar an den Heiden [2]). Es ist auch nicht unwahrscheinlich, dass grade um diese Zeit in den Westen und nach Karthago genauere Nachrichten kamen. Grade jetzt [3]) begannen die Reisen zu den heiligen Stätten im Osten. Grade dieses Buch gegen Marcion [4]), wie vorher bereits auch das Pallium, hat Nachricht aus dem Heiligen Land. Wenn

1) s. S. 83, Anm. 1 u. S. 47, Anm. 2 u. 3.

2) Renan, Origines VI, 260: La piscine Probatique continua d'être un lieu de guérison, même pour les païens et de faire des miracles comme au temps des apôtres et de Jésus. Die Note verweist auf den pied votif de Pompeja Lucilia, trouvé à Bethesda, au Louvre Salle Judaïque no. 9.

3) in den ersten Jahren des 3. Jahrh.'s, Renan S. 261.

4) adv. M. III, 24 (156 m.) denique proxime expunctum est in orientali expeditione. Constat enim ethnicis quoque testibus in Judaea per dies quadraginta matutinis momentis civitatem de coelo pependisse etc.; vgl. de pall. 2 (922), sowie auch seine (spätere) Kunde über die Stätten der Sinai-Halbinsel, von der in der Folge zu reden ist.

Tert. Correcturen seiner früheren Schriften sonst scheut, so mag er, wo er Widerruf meiden konnte, sehr wohl einen Irrtum von früher stillschweigend beseitigt haben[1]).

Eine andre bezeichnende Tilgung ist die von einem ipse der Juden. „Joseph ist Typus des Christ auch schon durch den einzigen Umstand — dass ich selber die Sache nicht aufhalte — weil er von den Brüdern verfolgt und nach Ägypten verkauft ward". Auch sonst ein wenig zusammenschneidend, tilgt er hier namentlich ipse[2]). Der Grund ist schwerlich ein dunkler. Die „Juden" schrieb er dereinst unter dem Eindruck der Unterredung,

1) inschriftlich bezeugt ist, dass die in Numidien stationierte legio III Augusta an dem von Tert. (adv. M. III, 156 m.) erwähnten parthischen Feldzug beteiligt war. Renier, Inscript. de l'Algérie n. 1182.

2) ne cursum demorer ipse adv. Jud. 10 (728 o.). adv. M. III, 18 (146 o.) (an dem letzteren Ort ne demorer cursum). Ich bin durchaus nicht der Meinung, dass die in adv. Jud. erwähnte Disputation eine Fiktion sei.) Wir besitzen nicht wenige Inschriften aus Afrika, auf denen Juden genannt sind (s. Jung, die romanischen Landschaften d. röm. Reichs, S. 163), karthagische Rabbis, wie R. Jischak u. a. sind uns bekannt (Münter, Primordia eccles. Africanae, S. 165). Tertull. selber ist voll von Beziehungen auf die afrikanischen Juden. Andererseits ist die Sitte zu disputieren, zumal auch bei den Juden, eine alte. Schule u. Synagoge waren häufig in einem Hause beisammen, u. daher die Vorträge von Disputationen begleitet (Zunz, Gottesdienstl. Vorträge der Juden, S. 339). Auch zwischen Juden u. Christen fehlte es an disputatorischen Kampfgängen nicht. In dem Dialog zwischen Papiscus u. Jason aus der Feder des Ariston von Pella in der Zeit des Hadrianischen Krieges besitzen wir einen litterarischen Niederschlag eines wirklichen derartigen Kampfgangs (Renan, Origines VI, S. 267). Papiscus ist ein alexandrin. Jude, Jason ein Israelit, der zum Christentume bekehrt ist (vgl. adv. Jud. 1). Dass bei Tertull der erbauliche Schluss fehlt, die Bekehrung des Juden, beweist nur um so mehr die histor. Verlässlichkeit der Tertull. Nachricht. Von dem „Streit um des Esels Schatten" zwischen Juden u. Christen (ob der Messias schon gekommen oder nicht: recht eigentlich das Thema von Tert.'s adv. Jud.) berichtet uns auch Celsus (Keim, Celsus' Wahres Wort, S. 33; vgl. Hausrath, Kleine Schriften S. 56). — Unter verwandten Gesichtspunkten vgl. die vieltägigen Streitreden zwischen Petrus und Simon in den Homilien, die Streitreden des Rhodon in Ancyra (etwa 192: Hilgenfeld, Ketzergesch. S. 568), Hippolyt's Schrift „Gegen die Juden" u. vor allem Tertull.'s ausgesprochene Abneigung gegen Fiktionen de bapt 17 e. adv. Valent. 5 e. Ob Justins Dial. cum Tryph. auf einer Fiktion beruhe, ist für diese Frage gleichgiltig.

und, obgleich zuhause sie aufzeichnend, schwebt ihm jene letztere vor. Im Marcion andererseits wäre das ipse ganz sinnlos.

Auch andere Kürzungen zeigen die Priorität der Juden. Er erörtert in den Juden ausführlich, seine Gegner verlangten den Nachweis: der Name des gehofften Messias werde Jesus sein und kein andrer. Tert. bedient seine Gegner mit dem Hinweis auf Numeri 13 (17) [1]). Die Kürze von Marcion III setzt durchaus hier die Juden voraus: cur etiam Jesus voluit appellari, non tam expectabili apud Judaeos nomine [2]).

Klar mit der Tendenz beider Bb. hängt der spiritus creatoris zusammen, den er statt dei filius im Antimarcion einsetzt [3]). Eigentümlich ist die Behandlung des Tau in der Ezechielstelle. In den „Juden" herrscht starke Zurückhaltung in Bezug auf dies heilige Zeichen, nämlich Tau als Zeichen des Kreuzes [4]). Es wird einfach bemerkt, dass die Juden an dies Zeichen nicht glauben; ja sogar der deutliche Hinweis auf das Kreuz von Golgatha fehlt hier. Anders im Antimarcion. Der griechische Buchstabe Tau, entsprechend dem lateinischen T, eine Figur, ähnlich dem Kreuze, bedeute das Kreuzeszeichen auf der Stirne der Christen [5]) in jenem wahren Jerusalem, in welchem die Brüder Christi dem Vater Lob bringen sollen. Dazu gesellt sich ein Aufruf an die Jünger des Marcion: da sie selber dies Zeichen kennen, sollten auch sie bekennen, dass wirklich der Geist des Schöpfers, nämlich in der Ezechielstelle, den echten Christus geweissagt [6]).

---

1) adv. Jud. (724 m.) constabit autem utrumque nomen in Christo dei, in quo invenitur etiam Jesus appellatus etc.

2) adv. M. III, 16 a. cur etiam Jesus voluit appellari, non tam expectabili apud Judaeos nomine.

3) adv. Jud. 9 (725 o.) nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat dei filius; adv. M. III, 16 (143 u.) . . . testatus est cum ad Moysen loquebatur. Quis enim loquebatur, nisi spiritus creatoris, qui est Christus?

4) adv. Jud. 11 (732 u.) hujus autem signi sacramentum variis modis praedicatum est, in quo vita hominibus praestruebatur, in quo Judaei non essent credituri.

5) adv. M. III, 22 (153 m.) ipsa est enim litera Graecorum Tau, nostra autem T, species crucis, quam portenderat futuram in frontibus nostris apud veram et catholicam Hierusalem.

6) quae omnia cum in te quoque deprehenduntur, et signaculum frontium et ecclesiarum sacramenta et munditiae sacrificiorum, debes jam erumpere, ut dicas spiritum creatoris tuo Christo prophetasse. adv. M. III, 22 e.

Des Verfassers sonstiger Brauch, später zusammenzuziehen, was er früher weiter erörtert, macht auch da sich bemerklich, wo die Tendenz ausser Spiel ist. Er hatte in den Juden geschrieben: petra enim Christus, multis modis et figuris praedicatus. Er macht es im Marcion kürzer: petra enim Christus [1]). Zuweilen ist gar auch die Selbigkeit des gewählten Ausdrucks bezeichnend. „Babylon bei unserem Johannes“ [2]) bezeichnet in beiden Bb. einen esoterischen Standpunkt. Die Exoteriker sind in den „Juden“ die Juden, im Marcion ist es der Pontiker, der den Johannes nicht gelten lässt.

Im ganzen wahrten die „Juden“ auch darin ihren besondern Charakter, dass das prophetische Wort vorwiegend erörtert ward. Selten tönt dazwischen: et merito evangelista oder Johannes noster oder der Katalog der Acta über die Völker des Pfingstfestes [3]). Im Marcion öffnen sich ihm dann die neutestamentlichen Scheuern.

In mancher Beziehung ist zuzugeben, dass wirklich die früheren „Juden“ diese spätere Ergänzung erforderten, und dass der Gedanke gesund war, das Ältere neu zu verwenden. Die Zweiseitigkeit dieser Einreden, der Juden und wiederum Marcion's, der Juden, die im leidenden Christus ihr Königsideal gar verhöhnt sehen, des Pontikers, dem dieses letztere durchaus ein äusserster Greuel ist; die Berührung dann dieser Extreme hat den Verf. angezogen. So erklärt sich dann jener Raubzug in die eigene litterarische Vorzeit, den er im Marcion anstellt.

Übrigens wird man Marcion III teils um seiner Stellung willen zu den beiden früheren Bb., teils weil es nicht nur von Spuren gegenwärtiger Drangsal frei ist, sondern selbst positiv in eine Friedenszeit deutet [4]), vor den Beginn der Verfolgung unter Scapula setzen, und zwar ziemlich dicht vor denselben, also um 210, etwa gleichzeitig mit anima.

---

1) adv. Jud. 9 (724 u.). adv. M. III, 16 (143 u.).

2) adv. Jud. 9 (723 m.) adv. M. III, 13 e.

3) Neutestamentliches findet sich in den „Juden“ S. 704. 713. 718. 725. 726. 727. 731. 738.

4) vgl. hier S. 84. Anm. 6. Jenes si sanctos a religione dei deturbat wäre doch wohl schwerlich so geflissentlich ausgelassen, wenn die heidnische Feindschaft nicht selbst im Vergleich mit der Epoche der „Juden“ zurückgegangen wäre.

Vierte Gruppe

(de cor., ad Scap., de fuga, Scorp., adv. Marc. IV).

Bis gegen das Ende Severs führten uns die behandelten Schriften. Dass nach dem Tode Severs noch einmal Verfolgung statthatte, wird durch die Schrift An Scapula über allen Zweifel erhoben. Dass diese Verfolgung kurz nach Severs Tode vorging, macht einmal ein Gnadenerlass, der die Strafinseln geleert hat und notwendig den Christen zugute kam, ein Erlass, der schon 212 nach Geta's Tode herauskam, und dann eine Anspielung wahrscheinlich auf diesen Erlass, die in einem wenig späteren Buche zugleich mit einem deutlichen Hinweis auf das Erlöschen der Verfolgung sich vorfindet. Da der Erlass Caracalla's auf die Strafinseln beschränkt ist, und kein Text darauf führt, auch die Kerker im Reiche entleert zu denken, so scheint freilich die Annahme statthaft [1]), dass noch etwas über 212, zumal über das Frühjahr hinaus, wo der Gnadenerlass eintrat, die provinzielle Verfolgung ihren Fortgang gehabt hat.

In die Zeit dieser Verfolgung führt eine Anzahl von Schriften, welche teils unter sich sehr verwandt sind, teils durch ihre Beziehungen zu den früheren Bb. sich als die späteren darstellen. Was zuerst das letztere anlangt, so offenbarte eine kurze Bemerkung in dem B. de pat., dass der Verf. desselben keinen Anstoss daran nahm, wenn in der Zeit der Verfolgung Bedrohte die Flucht ergriffen. Noch die Schrift An die Frau [2]) betonte die Erlaubnis zu fliehen, freilich schon um zu bemerken: nicht gut sei, was nur erlaubt sei. Wir fanden nun früher bereits, dass die beiden genannten Schriften schon ziemlich ans Ende rücken jener 2. Verfolgung, die die offizielle genannt wird, und es will wenig wahrscheinlich dünken, dass ganz plötzlich am Ende derselben ein so völliger Umschlag der Ansicht des Verf.'s sich eingestellt habe, wie ihn die Schrift Von der Flucht allfällig uns darbietet. Dazu kommt, dass andere Merkzeichen diese letztere und ihre Verwandten von jenen Tagen abrücken. Der Paraklet, der hier redet, schweigt noch in den früheren Bb. Dazu fehlen

1) vgl. Harnack, Z.S. f. K.G. II, 579 über Verfolgungen in den Provinzen.

2) I, 3 (672) sed etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere de oppido in oppidum quam comprehensum et distortum negare.

die hier deutlichen Spuren, dass wirklich der Verf. bereits einer getrennten Gemeinschaft zugehört, wie dies in der Schrift Von dem Kranze jenes „eorum“ [1]) uns nahe bringt. So werden wir befugt, jene Schriften, die als dritte Gruppe behandelt wurden, Schriften, die hinreichend deutlich ein Nachlassen der Verfolgung bekundeten, dieser vierten Gruppe voraufzustellen, in denen die Fluchtfrage in ganz anderem Tone behandelt wird [2]). Und zwar lässt sich auch hier, wie im Verhältnis der Schrift de pat. zu dem Buch An die Frau [3]), ein Wachstum von des Autors Entschiedenheit deutlich bemerken. Wenn die Schrift Von dem Kranze, die Fluchtfrage nur streifend, allerdings sarkastisch bemerkt, dass seine kirchlichen Gegner von der Botschaft nichts weiter bedenken, als den Auftrag des Herrn, sich zu flüchten, ohne doch entschieden zu sagen, dass jetzt bei veränderten Zeitläufen dies Fluchtmandat nicht mehr passe, so widmet sich das B. von der Flucht beinahe ausschliesslich dem Nachweise, dass jener Auftrag verjährt sei. Liesse sich freilich einwenden, eben die Gelegentlichkeit der Erwähnung dieser grundsätzlichen Fluchtmenschen verbiete chronologische Folgerung, so wäre doch kaum recht abzusehen, warum, wenn die Schrift von der Flucht bereits vom Stapel gegangen war, statt jenes ätzenden Wortes nicht sollte eine energische Abweisung jener Fluchttheorien geschehen sein. — Auch ein Einzelzug in corona wird übrigens dafür eintreten, dass wirklich eine neue Phase in dem Leben der Gemeinde vorhanden ist, und wir von pat. ux. durch eine gute Weile getrennt sind. In demselben sarkastischen Zuge, welcher soeben besprochen ward, bemerkt er, er sehe im Geist die Leute ihre Koffer schon aufladen und ihre heiligen Schriften verpacken: ein Einzelzug dieses letztere, der vergeblich früher gesucht wird. Es scheint, da cor. sich sonst auch als Anführerin dieser Schrif-

---

1) de cor. 1 (418) novi et pastores eorum in pace leones, in proelio cervos.

2) ausser in dem gesamten de fuga auch de cor. 1 (418) nec dubito quosdam scripturas emigrare, sarcinas expedire, fugae accingi de civitate in civitatem.

3) in de pat. 13 (610 u.) wird im Unterschiede von ad uxor. I, 3 die Flucht, formell wenigstens u. soweit die Worte selbst tragen, als etwas selbstverständlich Erlaubtes u. Unbedenkliches behandelt: Si fuga urgeat, ad incommoda fugae caro militat.

ten des weiteren ausweisen wird [1]) und ein Rückblick auf eben Erlebtes [2]) auch aus diesem Grunde hier fern liegt, dass der Autor in der zweiten Verfolgung dergleichen Dinge erlebt hat, beim Beginn einer dritten Drangsal nun zum ersten Mal litterarisch diesen Zug der Ängstlichen [3]) anmerkt.

Die Schriften dieser Gruppe, zunächst cor. und fuga, zeigen eine bestimmte Verwandtschaft. Abgesehen von der „Flucht", die sie beide im allgemeinen behandeln resp. berühren, abgesehen vom „deductor" [4]), ist speciell auch in beiden die Rede von einem Fliehen der Hirten [5]), ein Punkt, der weder früher noch später ausdrücklich wieder erwähnt wird. Auch behandeln beide Bb. das Leiden unter dem Gesichtspunkt des Wettkampfs [6]), ohne

1) gleich hier sei indessen bemerkt, dass von den sämtlichen Schriften der Gruppe nur de corona einen Rückblick auf den offenbar bis jetzt noch andauernden Frieden geworfen hat. de cor. 1 (417 a.) musitant denique, tam bonam et longam pacem sibi periclitari. Wenn Bonwetsch, die Schriften Tert.'s S. 69 f., die Gründe Kellner's (Theol. Quartalschr. S. 548 ff.) gegen die späte Ansetzung von de corona bestreitet, so ist im allgemeinen zu sagen, dass Kellner's Gründe der grossen Mehrzahl nach stark sind (vgl. das Anerkenntnis von Bonwetsch selber S. 69), während die von Bonwetsch (S. 70) angeführten samt und sonders sehr schwach, ja völlig unbeweisend sind.

2) das nämlich diese „Vision" (nec dubito quosdam etc. de cor. 1. 418) zu begründen geeignet schiene. Die Erfahrungen, auf welche sich dieses non dubito gründet, liegen eben, wie die bona et longa pax zeigt, um Jahre lang rückwärts. Die Erweisungen der fides pagana, eines „Civilistenglaubens" de cor. 11 (445 o.), welcher als Vorbild des Soldatenglaubens gelten soll, gehören der früheren Zeit an.

3) das scripturas emigrare, von Oehler S. 418 sehr abenteuerlich gedeutet, kommt weder vorher noch nachher bei Tertull. vor. Auch dieses weist, da der Autor eine vierte Verfolgung zweifellos nicht erlebt hat, in die späteren Zeiten. — Zum Gebrauch von emigrare vgl. Vulgata Ps. 51, 1 emigrabit te tabernaculo suo.

4) de cor. 4 (425 u.) spiritum dei habens deductorem omnis veritatis; de fug. 1 (461) paracletum non recipiendo deductorem omnis veritatis; de fug. 14 (492) paracletus necessarius, deductor omnium veritatum.

5) vgl. S. 90, Anm. 1 und de fuga 11 (481 u.) ideo praepositos ecclesiae in persecutione fugere non oportebit. Ceterum si grex fugere deberet, non deberet praepositus gregis stare, sine causa staturus ad tutelam gregis etc.

6) de cor. 15 (455) decerta et tu bonum agonem, cujus coronam et apostolus etc.; de fuga 1 (463 o.) sic et agonem intelligi capit persecutionem ... Legis edictum agonis istius in Apocalypsi.

indes wie Scorpiace den Pythicus agon zu nennen, der dieser letzteren Schrift ein Bild dieses Leidens hergibt [1]).

Noch umfassender ist die Gütergemeinschaft zwischen de fuga einer- und Scorp. andererseits Von gemeinsamem Bibelgut fehlen auch hier nicht die „Heiden", welche „ein Tropfen am Eimer" [2]) sind, allerdings ein Lieblingscitat auch schon früherer Bb. In gleicher Weise erscheinen die apokalyptischen „Furchtsamen" wie der apokalyptische Schwefelpfuhl [3]). Die die Furcht austreibende Liebe tritt teils im Schriftcitat auf, teils nur an das Bibelwort angelehnt in eigener freier Gestaltung [4]). Auch abseits von allem Citieren verspürt man Gedankengemeinschaft. So wird der „Wille Gottes" in Bezug auf das Leiden der Christen sehr ähnlich beschrieben [5]). Ein andermal hat man den Eindruck, dass vermöge eines dialektischen Gegensatzes Scorp. einen Nachtrag zu de fuga hat bringen wollen. Er hatte in de fuga gesagt, das Fluchtmandat Jesu beziehe sich nur auf die Zeit der Apostel. Der Einwand lag nicht so ferne, dass dann auch das Leidensmandat nur für jene Urzeit gegolten habe. Er bemüht sich demnach ausdrücklich, hier das Gegenteil zu erhärten [6]): eines von jenen Momenten, welche das B. Scorp. als das spätere darthun.

Corona und Scorp. anlangend ist die Gütergemeinschaft geringer, als lehre auch dieser Umstand, dass cor. eben durch fuga vom Skorpionstich getrennt ist. Allerdings kommt mit in Betracht, dass die Schrift Vom Kranze im ganzen die biblische Beweisführung ausschliesst. Dennoch gibt es Berührungen. Es

1) agonas istos, contentiosa solemnia et superstitiosa certamina Graecorum . . . quanta gratia saeculum celebret jam et Africae liquuit. Adhuc Carthaginem etc. Scorp. 6 (510).

2) de fuga 2 (466) semel in stillam situlae et in pulverem areae et in salivam nationibus deputatis; Scorp. 10 (521 o.) quos stillicidium situlae et pulverem areae et sputamen et locustas deputavit (vgl. de praescr. haeret. 8. 10 u. stillicidium de situla et pulvis ex area et foris semper. Ebenso adv. Jud. 1. 701 u. de poenit. 4. 650 o. stilla situlae et areae pulvis et vasculum figuli: man beachte ein gewisses Anschwellen dieser Schriftsentenzen). — Vgl. auch S. 115, Anm. 1 am Ende.

3) de fuga 7 e. Scorp. 12 e.

4) de fuga 14 (491 u.) perfecta enim dilectio foras mittit timorem (natürlich nicht in einem irgendwie marcionit. Sinne gefasst). Scorp. 6 (512) sic dilectio . . . hominem martyrem excudit.

5) de fuga 1 (462 m.). Scorp. 4 (505 u. 506 o.).

6) de fuga 6 (472 o.), vgl. de fuga 13 (489 o.) u. Scorp. 9 (517 o.).

wird wohl nicht zufällig sein, dass die in Scorp. erwähnte corona ausdrücklich als Krone des Leidens, corona passionis, bezeichnet wird, gleich als gelte es noch den Gegensatz gegen den Kranz des Soldaten [1]). Auch zwischen Marcion IV und Scorpiace finden sich Ähnlichkeiten, und zwar grade in Citaten, die das „Leiden" abhandeln. Jesajas 57 (1) muss hier in Betracht kommen, zumal auch die eigenen Worte, die der Verf. im Zusammenhang vorbringt mit diesem Bibelcitate, eine starke Ähnlichkeit zeigen. Die grössere Ausführlichkeit ist auf Seiten des „Skorpionstich", so dass nach den Wahrnehmungen, die wir früher zu machen hatten, ein Vorurteil sich ergibt für ein späteres Marcion IV [2]). Ein charakteristischer Ausdruck: „der militärische Tod", den Marcion IV verwendet für das Leiden der Zeugen, nimmt sich aus wie ein späterer Griff in das Gebiet der praegnanteren Rede. Die gleichzeitige Gütergemeinschaft zwischen Marcion IV einerseits, de carne und resurr. andererseits [3]), die schon jenseit der Verfolgung fallen, führt ebenfalls zu der Ansicht, dass wirklich Marc. IV später als Scorp. ausgeht. Das olim, mit dem Marcion IV auf die Anfänge der Schrift gegen

---

1) de cor. 15 a. cujus coronam apostolus etc.; Scorp. 14 (532 o.) corona scilicet passionis. — Auch „Babylon-Rom" ist übrigens beiden Bb. charakteristisch gemeinsam: de cor. 13 (450 u) ab ipso incolatu Babylonis illius submovemur, nedum a suggestu; Scorp. 12 (529 u.) magna enim Babylon cum describitur ebria sanctorum cruore etc.; vgl. S. 4, Anm. 1.

2) scorp. 8 a. siquidem honorata est apud illum mors religiosorum ipsius, ut canit David, non, opinor, ista communis atque omnium debitum (atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damnationis) sed illa quae in ipso aditur ex testimonio religionis et proelio confessionis pro justitia et sacramento. Sicut Esaias. Videte, inquit, quomodo perit justus, et nemo excipit corde etc.; adv. M. IV, 21 (213 o.) Vide, inquit Esaias, quomodo perit justus . . . Quando magis hoc fit quam in persecutione sanctorum ejus? Utique non simplex, nec de naturae lege communis, sed illa insignis et pro fide militaris . . .

3) mit Scorp. hat Marc. IV ausschliesslich gemein die Citate: Psalm 115. 5. Luc. 6, 31; 10, 19; 12, 11; mit res. carn. hat Marc. IV, und wiederum ausschliesslich, gemein Jesaj. 53, 3. Luc. 14, 14; 19, 10; 21, 26—28; 21, 30. 31; 23, 9; mit de carne Christi teilt Marc. IV das Citat von Luc. 24, 39; mit de cor. Luc. 12, 57; mit de anima Jesaj. 35, 8. 9. Luc. 6, 27; 22, 15, während Luc. 20, 25 sich in Marc. IV, Scorp., fuga, resurr. und de cor., und nur hier, vorfindet.

Marcion und zwar offenbar dieser letzten definitiven Bearbeitung rückwärts sieht [1]), stimmt völlig zu dieser Auffassung. Auch dass keine ausdrücklicheren Spuren von gegenwärtiger Drangsal vorhanden sind, lässt auf ein Abblassen des Eindrucks dieser Drangsale schliessen. Möglich, doch nicht erweislich [2]) ist, dass Antimarcion IV schon der folgenden Gruppe mit zuzählt, in der die Verfolgung sich als eine erloschene ausweist.

Eigenartig steht Scapula. So entschieden wir diesem B. ausschliesslich die unmissverständliche Nachricht über nachseverische Drangsale der afrikanischen Gemeinden verdanken, so sind doch der Linien wenige, und diese selbst nicht ganz sicher, welche diese zweite Schutzschrift mit den genannten Bb. verbinden. Der miles concussor des Schriftchens entspricht allerdings sehr wohl einem concussor in fuga und der concussura in fuga [3]), aber man darf nicht vergessen, dass eine concussio militum bereits in der ersten Schutzschrift und den Acta Perpetuae vorkommt [4]), dass somit Sache und Ausdruck während der früheren Drangsale da ist. Wenn ferner eine gewisse Milde, eine Abneigung, rasch zu bestrafen, wie in Scapula so in Scorp. den Praesides nachgesagt wird [5]), so finden sich sehr ähnliche Züge bereits in der älteren Schutzschrift. Wenn Feuer, Schwert und auch Bestien in ad Scapul. thätig erscheinen [6]) und andererseits u. a. de fuga

1) s. S. 80, Anm. 2.

2) zu den stilistischen Gleichungen von adv. Marc. IV mit de anima zählt: de an. 51 a. argumentationes emendicant, adv. Marc. IV, 30 (242 o.) congruit et haec conjectura mendicantibus argumenta.

3) ad Scapul. 5 (550) (cf. 4. 547 o.) provincia obnoxia facta est concussionibus et militum et inimicorum suorum cujusque; de fuga 12 (484 u.) quid enim dicit ille concussor? da mihi pecuniam; de fuga 13 a. sed et omni petenti me dabo in causa eleemosynae non in concussurae: petenti, inquit, porro qui concutit, non petit.

4) apol. 7 (137) tot hostes ejus quot extranei, et quidem proprie ex aemulatione Judaei, ex concussione milites, ex natura ipsi etiam domestici nostri; acta Perpet. 3 concussurae militum.

5) ad Scapul. 4 (546) adeo confitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis. Vgl. gleich darauf die praesides et constantiores et crudeliores. Scorp. 11 (525 u.) ipsi denique praesides cum hortuntur negationi, Serva animam tuam, dicunt.

6) ad Scap. 4 e. pro deo vivo cremamur; ibid. sed gladio tenus; ad Scap. 3 (545) cum Adrumeticum Mavilum ad bestias damnasses; de fuga 5 e. Rutilius . . . ignibus datus. (wie lange vor de fuga, bleibt

auch einen Feuertod anführt, so sind diese Züge durchaus auch den früheren Verfolgungen eigen[1]). Nur die Notorietät der Christen[2]), wie sie in Scap. und fuga sich darstellt, erscheint namhaft gesteigert gegenüber den früheren Zeiten und rückt so die Schriftengruppe ab von den früheren Tagen. Dass übrigens jene Vierzahl von Bb. nicht reichere spezifische Ähnlichkeit mit dem fünften Ad Scapul. aufweist, ist bei der grossen Verschiedenheit der Adressen durchaus nicht auffällig. Inwiefern Ad Scapulam etwa sich doch noch mit corona verknüpfen wird, und besonders das „gladio tenus" jenes Praeses von Legio auf den Kranzfeind in cor. mit hinweist, wird in der Folge zu prüfen sein.

Ad Scapulam.

Zur Zeit der Schrift Ad Scapulam ist die Christenverfolgung im Gange. Sie hat noch nicht lange gedauert, denn es wird ausdrücklich gesagt, dass zunächst erst die Absicht des Machthabers über allen Zweifel gestellt sei, gegen die Christen den Krieg zu eröffnen[3]). Andererseits freilich sind es doch nicht die ersten Anzeichen einer Umstimmung des Proconsuls, welche diese erneuerte Auslassung der apologetischen Feder bewirkten, die während der zweiten Verfolgung merkwürdiger Weise gefeiert hatte und jetzt nach dem Ausbruch der dritten anscheinend widerwillig[4]) sich zu neuer Thätigkeit anschickte. Der Hadrumetiker Mavilus, vermutlich auf einem Convente, den Scapula dort abgehalten[5]), ist bereits zu den Tieren verdammt worden, und eine gewisse Zeit seit dessen Tode verflossen[6]). — Völlig

freilich zweifelhaft; möglicherweise in der 2., oder selbst in der 1. Verfolgung.) vgl. Scorp. 1 (499 o.) alios ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probaverunt, alii .... martyria in carcere esuriunt.

1) nur ein Zug, das in insulis relegamur des apologeticum, findet sich weder hier noch in einer der späteren Schriften.

2) s. S. 1, Anm. 2.

3) ad Scap. 5 parce provinciae, quae visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus etc.

4) hierher gehört neben der auffälligen vergleichsweisen Kürze dieser 2. Schutzschrift auch der veränderte, viel weniger provocatorische Ton derselben. Vgl. meine Schrift: Die Christianer Karthago's.

5) Utica, Hadrumetum u. Thapsus waren „Gerichtsstädte" (conventus). Marquardt, Röm. Staatsverwaltung I, 316.

6) tibi quoque optamus admonitionem solam fuisse, quod cum Adru-

gewiss ist weiter, dass Sever nicht mehr lebt [1]: dagegen ist vor der Hand unsicher, ob die Zeit der Zweiherrschaft andauert (Febr. 211—Febr. 212) oder ob wir bereits in Caracalla's Einherrschaft stehen. Das wiederholte „imperator" der Schrift [2] erzeugt zunächst ja den Eindruck, dass das letzte der Fall ist, wohingegen eine Schlussbemerkung [3]) auch wieder den Anschein entstehen lässt, dass Geta noch lebt und mitherrscht. Tertullianische Äusserungen [4]) nicht minder wie Dio's Erzählung [5]) könnten den „imperator" begreiflich machen in einer Zeit, wo Geta noch lebte.

Erwägt man die andere Möglichkeit, dass wir dennoch den Abstieg in die Tage der Einherrschaft machen müssten, so würde gar die Grenze nach abwärts einigermassen zweifelhaft: die ganze geraume Zeit zwischen Februar 212 und April 217 [6]) scheint dann verfügbar zu werden: nur dass denn doch diese Weite — für uns glücklicherweise — schliesslich eine scheinbare sein wird. Spätere Nachrichten sagen, dass Caracalla's Regierung im ganzen für die Christen eine Drangsalszeit nicht war [7]); die Leerung der Strafinseln, von welcher Dio berichtet [8]) als von einer Massregel, die der Ermordung des Geta gleich folgte, muss doch wohl nach Lage der Dinge auch den Christen schon zugute gekommen sein;

---

meticum Mavilum ad bestias damnasses. et statim haec vexatio subsecuta est et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis ad Scap. 3 (545).

1) ad Scap. 4 (547) ipse etiam Severus, pater Antonini. Christianorum memor fuit.

2) c. 2 dreimal vorkommend (541 f.).

3) c. 5 e. ceterum quos putas tibi magistros homines sunt, et ipsi morituri quandoque. Ausschliesslich auf diese Bemerkung gründet Clinton, Fasti Rom. I, S. 219 seinen Ansatz: zwischen Febr. 211 u. Febr. 212.

4) adv. Marc. 15 a. wird im J. 207—208 nur Severus genannt, obschon auch Caracalla August ist; man beachte freilich zugleich den Parallelismus: a. XII. Tiberii. Vgl. die Betrachtung adv. Marc. I, 4 (52): qui singulares in unione imperii praesunt . . . examinationem, qua constet quis eorum praecellat in substantiis et viribus regni, in unum necesse est summitas magnitudinis eliquetur . . .

5) Dio LXXVII. 1. ed. Sturz 651 *λόγῳ μὲν γὰρ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ, τῷ δὲ δὴ ἔργῳ μόνος εὐθὺς ἦρξε.* Dagegen doch de corona 1: praestantissimorum imperatorum.

6) Caracalla ermordet 8. April 217. S. Hertzberg, S. 523.

7) Neander I, 184. Hase, K.G.[9], S. 49. — Görres (Jahrbb. für prot. Th. 1878, S. 326) verweist auf Sulpic. Severus chron. II, c. 32 No. 2, wonach der Decischen Verfolgung eine 38jährige Friedensära voraufgeht.

8) Dio LXXVII, 3. ed. Sturz 657.

eine Reihe von tertullianischen Schriften, die, nach guten Anzeichen zu schliessen[1], in Caracalla's spätere Zeit, aber schwerlich in die späteste, fallen, enthalten z. T. Spuren sehr unmissverständlicher Art, dass die Verfolgung in Afrika allerdings ihr Ende erreicht hatte[2]; wozu endlich der Umstand noch kommt, dass Scapula, der 208 Proconsul von Afrika wurde, nach Analogien zu schliessen[3], schwerlich lange nach 212 die besagte Provinz wird regiert haben. Wir dürfen mit ziemlichem Recht also wirklich die Frage so einengen: war es 211 oder 212, dass die Schrift Ad Scapulam ausging? Vgl. übrigens auch S. 98, Anm. 1.

In Betracht kommt in erster Linie ein gewisses Naturereignis, dessen die Schrift Erwähnung thut: nämlich eine Sonnenfinsternis, auf welche der Verf. zurücksieht, als auf ein frischestes Datum[4]. Auf einem Convent in Utica, bei dem es wahrscheinlicher Weise auch um die Aburteilung von Christensachen sich handelte[5], beobachtete man diese Finsternis und schloss nach Weise der Zeit, hier zumal in den Reihen der Christen, auf ein ernstes göttliches Missfallen, das in diesem Ereignis sich ausdrücke.

In 211 und 212 fällt nun je eine Verfinsterung, die in Utica sichtbar geworden ist. Die erste der beiden Verfinsterungen beginnt für den Ort der Erde, dessen Breite 37^0, dessen östliche Länge von Ferro 27^0 ist, d. i. eben für Utica, um $5^h\ 20^m$ nachmittags. Die grösste Verfinsterungsphase, $^9/_{12}$ des Sonnendurchmessers, hat statt einige Minuten nach 6^h, zu welcher Zeit dann

1) s. hier den Abschn. über res. carn.

2) de res. carn. 22 (496 u.) omni adhuc populariorum coetu reclamante Christianos ad leonem. Vgl. dazu die Bemerkg. im Abschn. über de res. carn.

3) vgl. Marquardt, Röm. Staatsverw. I, 403 f. Unter den zahlreichen dort (nach Waddington) aufgeführten Proconsuln von Asia u. Afrika finden sich nur zwei (P. Petronius u. M. Junius Silanus) mit allerdings 6jähriger Amtsdauer, alle übrigen regieren nur ein Jahr. Vgl. die Klagen bei Apulejus, Florida, ed. Elmenhorst, S. 347 u.

4) universalem enim et supremam (iram dei) suo tempore sentient qui exempla ejus aliter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Uticensi extincto paene lumine adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati positus in suo hypsomate et domicilio. Habetis astrologos. ad Scap. 3 (544).

5) vgl. S. 95, Anm 5 samt Text.

die Sonne, die um 5 54^{m} untergeht, nicht mehr über dem Horizont ist. Diese Finsternis trifft auf den 2. März 211. Die andere, am 14. August des J. 212, erreicht ihre grösste Phase, $^{11}/_{12}$ des Sonnendurchmessers, früh bald nach Sonnenaufgang, 6^{h}. Vom astronomischen Standpunkt würde, da Tertullian von fast erloschenem Licht spricht, offenbar die zweite Eklipse von hause aus sich empfehlen, da einmal die Verfinsterungsquote an sich eine erheblich grössere und das Gestirn zugleich durchaus über dem Horizonte zu sehen ist [1]).

Was die Convente [2]) betrifft, die in den Provinzen gehalten wurden, so fällt ihre Abhaltung unter den Kaisern in verschiedene Jahreszeiten: so jedoch, dass die Zeugnisse in überwiegender Anzahl den Sommer — und nicht den Winter — uns aufzeigen [3]).

Bemerkenswert sind auch die Tage, die, wie wir sahen, zur Wahl stehen. Beide sind dies fasti, gehören zu der Auswahl von Tagen, an welchen nach altrömischem Recht gewisse Gerichtsgeschäfte ausschliesslich vollziehbar waren [4]); und, wenn nun

1) Die Rechnungen hat auf meine Bitte ein jüngerer Astronom, Herr Dr. Leitzmann in Leipzig, im Anschlusse an Oppolzer, Canon der Finsternisse. Denkschriften der Wiener Akademie, Bd. LXX, anzustellen die Güte gehabt. Derselbe bemerkt mir — vgl. die hier S. 96 u. vorläufig geäusserten Bedenken — dass Verfinsterungen von a. 213. 214 nicht in Frage kommen können.

2) Über Convente im allgem. vgl. die Besprechung bei O. E. Hartmann, ordo judiciorum S. 241 f. Mommsen, röm. Staatsr. II, 1^{2} S. 219

3) Nur mitunter geschah es, dass der Krieg den Statthalter nötigte, die Convente auf den Winter zu verschieben (z. B. Caesar de b. G. I, 54; V, 1. 2. VI, 44. VII, 1. VIII, 4. 46. Cic. ad Att. V, 14). In der Regel wurden sie in denselben (den Provinzen) keineswegs, wie man irrig behauptet, im Winter, sondern im Sommer gehalten (Cicero in Verr. V, c. 12, § 29. c. 13, § 31. c. 31, § 80. Cic. ad Att. V, 16, § 4. 17, § 6. 20, §§ 1. 2. Strabo III, 4, § 20. Vellej. Paterc. II, 117, § 4. 118, § 1. Hartmann, a. a. O. S. 244. vgl. Geib, Gesch. des röm. Criminalprocesses, S. 264).

4) Eine Tabelle der alten dies fasti s. bei Mommsen, Röm. Chronol. bis auf Caesar, S. 231. Vgl. die Überlegungen bei Hartmann, ordo judic. 469. Der letzte Tag des Convents in den Provinzen musste ein für allemal dem consilium ex lege Aelia für die von diesem Gesetze nur nach vorgängiger causae adprobâtio gestatteten Manumissionen freibleiben, während in Rom das Consilium zu dem gleichen Zwecke an bestimmten Tagen des rerum actus stattfand (Gai. I, 20). Vermutlich liess sich der Platz dieser Tage im rerum actus (in Rom) hier deshalb nicht ein für allemal feststellen, weil die Manumissionen selbst im unmittelbaren zeit-

auch in der Folge diese Grenzen sich namhaft erweitert haben, so dürfen wir vielleicht der Meinung ein gewisses Gewicht nicht bestreiten, der zufolge grade in Afrika länger als anderer Orten sich altrömische Praxis auch in Gerichtssachen behauptete[1]). Fast wird sich die Ansicht empfehlen, dass der Tag des Conventes in Utica, an dem die Verfinsterung statt hatte, jener ausgezeichnete Tag des betreffenden Conventes gewesen ist, auf den gewisse Zeugnisse führen. (S. S. 98 Anm. 4.) Für einen der genannten Tage — des März 211 oder des August 212 — ergibt sich freilich von hier aus keinerlei besonderes Vorurteil, da beide Verfinsterungs-Data, wie bemerkt, dies fasti sind.

Weiter enthält das Schriftchen noch eine Anzahl von Hinweisen auf andere Naturereignisse. Es redet von nächtlichen Feuern, die vor kurzem über Karthago gehangen haben[2]), von Regengüssen des Vorjahrs, die eine zweite Sintflut gedroht hätten, und endlich, gar an zwei Stellen, von „gestrigen" starken Gewittern, bei deren gewaltigem Donner das karthagische Volk erbebt sei.

Die Regengüsse des Vorjahrs lassen sich combinieren mit einer Stelle in „anima", die von Not und Teuerung redet[3]). Dass jene Regengüsse auch die Ernte verwüstet haben, wird man bereitwillig annehmen. Aber zu einer Entscheidung würde auch dieses nicht führen. Angenommen, de anima, das sicher nicht weit zurückliegt, blicke schon selber zurück auf jene imbres im Scapula, so gibt es ja kein entschiedenes Hindernis, die Abfassung

lichen Anschlusse an die adprobatio causae, also an dem Tage des Consiliums selber erfolgen mussten, als legis actiones aber nur an den dies fasti erfolgen durften, sodass demnach das Consilium selbst an derartigen Tagen gehalten wurde. Für die Provinzen war dies nicht erforderlich, denn das religiöse Verbot eines der für seine Mitwirkung bei der legis actio dem Magistrat vorgeschriebenen Wörter do dico addico fand in den Provv., sofern es sich überhaupt je auf dieselben bezogen hatte, doch seit der Zeit wohl von selbst keine Anwendung, wo hier nicht mehr Magistrate, sondern Promagistrate amtierten .(?)

1) vgl. Menn, Gymn.-Progr. von Neuss 1859. S. 3. De antiquis quibusdam institutis liberioris vitae publicae in provincia proconsulari Africa diutius servatis. Die Erörterung ist freilich m. W. leider ausgeblieben.

2) cap. 3 (543).

3) de an. 30 (605) onerosi sumus mundo, vix nobis elementa sufficiunt, et necessitates artiores, et querellae apud omnes, dum jam nos natura non sustinet; ad Scap. 3 (543) imbres anni praeteriti quid commemoraverint genus humanum etc.

des B.'s Von der Seele oder doch dessen Vollendung erst ins Jahr 211 zu setzen [1]). Streng ist aber auch nicht zu erweisen, dass jener Notstand der „Seele" auf die Wolkenbrüche sich gründet, von denen Ad Scapulam redet.

Die „Feuer über Karthago" kann man auf ein Nordlicht beziehen wollen. Dio erwähnt ein solches, das in Rom in der Winterszeit sichtbar ward [2]). Aber des Verf.'s proxime schliesst keineswegs aus, dass er etwa im August 212 auf den Winter zurückblickt [3]); Nordlichter werden weiter beobachtet in sehr verschiedenen Jahreszeiten [4]); und selbst ein Zodiakallicht [5]) wäre endlich nicht ausgeschlossen. Nicht wesentlich anders steht es mit jenen Gewittern, nur dass wir doch durch das „pristinus" hier besser gestellt sind: dies ist offenbar der allerfrischeste Eindruck, unter welchem der Verf. geschrieben hat [6]). Wenn Reisende den mächtigen Eindruck von tropischen Gewittern beschreiben, wobei „sowohl das Leuchten der Blitze als das Rollen des Donners allen Begriff übersteige [7])", so mag in subtropischen Gegenden sich ziemlich Ähnliches zutragen, und so jener Bann sich erklären, unter dem der Verf. zu schreiben scheint. Zunächst kommt nun aber die Nachricht jenen beiden Daten zugute, die wir bisher erörterten. Die Gewitter der subtropischen Zone fallen in beide Regenzeiten, die des Frühlings und Herbstes. Die meisten Gewitterregen fallen z. B. in Palermo, nicht so fern von dem alten Karthago, in März, Mai und October, doch so,

1) vgl. S. 78, Anm. 1.

2) Dio LXXV, 4 ed. Sturz 580 *πρὸ τῶν Κρονίων ἱπποδρομία*; dann S. 582 *πῦρ πρὸς βορρᾶν* (Dezemb. 196).

3) s. S. 3, Anm. 1.

4) so fiel z. B. das von Biot auf den Shetlandsinseln beobachtete auf den 7. August (1817).

5) Müller, Lehrb. der kosm. Physik³, S. 311. Zeit: Frühlingstagundnachtgleiche.

6) Beachtenswert ist, dass diese Gewitter zweimal erwähnt werden: c. 2 a.: ad cujus fulgura et tonitrua contremiscitis u.; c. 3 (543) et pristina tonitrua quid sonaverint, sciunt qui obduruerunt.

7) s. Ersch u. Gruber, Artikel Gewitter, woselbst auch eine Tabelle der von Arago gesammelten Daten über die Verteilung der Gewitter auf die einzelnen Monate (in Smyrna, Cairo, Palermo etc.: allerdings ist die Tabelle, wie nicht zu verwundern, sehr unvollständig). Vgl. auch Nissen, Italische Landeskunde, S. 392. Klein, Gewitter, Graz 1871, soll u. a. für eine grosse Reihe von Orten die Gewitterzahl angeben.

dass schon der September die ersten Gewitter zu bringen pflegt. Lag, als Ad Scapulam ausging, jener Conventus von Utica mit seiner Sonnenverfinsterung etwa drei Wochen rückwärts, so konnten jene schweren Gewitter, unter deren Eindruck geschrieben ward, jene ersten Septembergewitter[1] sein.

Der eigentlich entscheidende Punkt aber führt zurück zur Eklipse. Der Verf. bedient sich nämlich einer astrologischen Phrase, um die Meinung hier zu begründen, dass jenes Dunkel von Utica nicht nach der gemeinen Ordnung des natürlichen Geschehens erfolgt sei. Die Sonne stand nämlich zur Zeit „in hypsomate, in domicilio". Man hat diese Worte früher, das hypsoma deutend, bezogen auf eine um die Mittagsstunde eingetretene Verfinsterung, und ist auf diese Weise zu dem sattsam unmöglichen Datum 207 geführt worden[2]: da in zahlreichen nun folgenden Jahren eine Verfinsterung der Sonne um Mittag offenbar eben nicht stattfinde. Eine mittägliche Eklipse aber meint der Verf. gewiss nicht: da, wo er sie ausdrücken will, gebraucht er eine ganz andere Wendung[3]. An unserer Stelle erläutert er sein hypsoma selber durch den Zusatz: in domicilio. Das führt in die astrologische Lehre von den sogenannten zwölf Himmelshäusern, spezieller auf die besondere Thatsache, dass die Sonne das Zeichen des Löwen hatte, in welchem sie in ihrer grössten meteorologischen Kraft ist[4]. Damit haben wir denn die Entscheidung für den 14. August des J. 212. Man kann hier, beinah zum Überfluss, auf den astronomischen Begriff der Praecession[5] noch ein-

1) Theob. Fischer, Geogr. der Mittelmeerländer, S. 104: die ersten Gewitterregen im September beleben die Holz- u. Zwiebelgewächse (Siciliens). — Der Schluss von Sizilien auf Karthago-Tunis-Goletta erscheint nicht allzukühn.

2) Morcelli, Africa Christiana II, 70, beruft sich auf das Benediktinerwerk L'art de vérifier les dates éd. 2 p. 55; in den folgenden Jahren: nulla eclipsis in centrum vergens meridiana fuit. Daraus folge, dass Scapula schon 207 Proconsul von Africa war. Wenn nur nicht der Tod des Sever und noch manches andere vergessen würde!

3) eodem momento dies (Tod Jesu) medium orbem signante sole subducta est. Deliquium utique putaverunt qui id quoque super Christo praedicatum non scierunt. apol. 21 (202).

4) Mensinga, Über alte u. neuere Astrologie (Vorträge, herausgegeb. von Virchow u. v. Holtzendorff), S. 23. 27.

5) Müller, Lehrb. der kosm. Physik[3], S. 98. 99, wozu die Tafel IV des zugehörigen Atlas.

gehen, d. i. auf das stetige Fortschreiten des Frühlingspunkts von Osten nach Westen, vermöge welchen stetigen Rückens Hipparch 130 v. Chr. die Länge von α virginis = 174° fand, während sie gegenwärtig 201, 5° ist. Multipliziert man für unseren Fall die 1° 23′ 30″, um welche in einem Jahrhundert jene Verschiebung des Frühlingspunktes von Osten nach Westen stattfindet, mit 16.5, gemäss den 16 und einem halben Jahrhundert, die uns heute von der Epoche des Tertullianus abtrennen, so erhält man etwas mehr als 22°, um welche damals der Löwe östlicher als heute gestanden hat. Dieser Unterschied ist so geringfügig, dass selbst heute die Sonne noch am 14. August im Löwen, also in domicilio steht, allerdings ziemlich am Ausgang des Löwen, und hart am Eintritt in die Jungfrau, dass andererseits aber erst recht vor 16 $^1_2$ Jahrhundert die Sonne recht eigentlich im Gestirne des Löwen stand. Dass Tert. genugsam, obwohl er auf Astrologen verweist [1]), die Scapula darüber befragen könne, in der Terminologie der Sterndeuter seiner Tage bewandert war, ist an sich kaum zu bezweifeln, und macht eine Anzahl von Stellen [2]), die wir bei ihm lesen, gewiss.

Fragen wir noch, wie sich das Frühere mit diesem Ergebnis vertragen will. Die Leerung der Strafinseln im Februar 212 muss unserem Schriftchen vorausgehn [3]). Es liegt darin nichts Befremdliches. Die Relegation auf die Strafinseln ist einerseits Reservatrecht des Kaisers [4]), soweit irgend es solche Inseln gilt, die ausserhalb der Provinz des betreffenden Proconsuls sich finden; und demgemäss ist die Entlassung gleichfalls Reservatrecht des Kaisers. Zudem sind Straferlasse der eben bezeichne-

1) ja wir werden hier annehmen dürfen, dass gerade das habetis astrologos seine Gewissheit bekundet, dass ihm von dieser Seite nicht einfach ein Dementi konnte gegeben werden. Die Wunderlichkeit der Theorie vom deliquium überhaupt, gegenüber dem neueren astronomischen Wissen, kann natürlich hier völlig beiseite bleiben.

2) dass er, wie er auch die Astrologie bekämpft, sich mit diesen Dingen im allgem. befasst hat, zeigt z. B. ad natt. II, 15 a. Castores et Perseus et Erigena ... etiam canes et scorpios et cancros in coelum transtulistis; Scorp. 10 (523 u.) si trucidandus (Christianus), Orionis armati munus operabitur, si bestiis finiendus, ursos septentrio emittet, zodiacus tauros et leones.

3) sie folgt unmittelbar auf die Ermordung Geta's Febr. 212.

4) Mommsen, Röm. Staatsr.² II, 1. S. 260, Anm. 6.

ten Art in der Kaiserzeit so gäng und gebe [1]) nach der Thronbesteigung der Herrscher, dass auch Dio wohl nur die Umfänglichkeit dieser Massnahme geisselt, die zudem das Besondere hatte, dass sie auf den Brudermord folgte, der die neue Einherrschaft einleitete. Im übrigen hat der Proconsul sein altes jus gladii, und kann sich dessen durchaus nach freiem Ermessen bedienen. Nie wird endlich in dieser Zeit, wie doch in den früheren Tagen [2]), unter jenen vielen Beschwernissen, die man den Christen bereitet, der Relegation auf Strafinseln mit einem Worte gedacht. Kam jene Caracalla-Entleerung allerdings wohl auch Christen zugute, so lag kaum eine Nötigung vor, dieses einen Gewinns zu gedenken, während Kerker und Feuer und Schwert und Bestien in Afrika würgten. Denn auch, was Caracalla betrifft, ist an eine Christenfreundlichkeit seiner Massnahme nicht zu gedenken.

Eher noch ist man genötigt, noch auf die „magistri" zurückzukommen, welche laut dem Verf. dem verfolgenden Scapula vorschweben, den er auch sonst nicht undeutlich als leicht bestimmbar uns vorstellt [3]). Trifft das obige zu, so ist eben Geta ausgeschlossen, und sehen wir den Ausdruck uns näher an, so wird er, selbst an und für sich, uns eher darin bestärken, nicht an zwei Kaiser zu denken. Magister heisst: Vorgesetzter, Vorsteher, Chef, Leiter, Anführer, Direktor, Aufseher. Die Kaiser waren unzweifelhaft Vorgesetzte des Scapula, und die Tertullianische Anschauung konnte dies nicht in Zweifel ziehen. Nun aber lautet die Stelle: „die du für magistri erachtest". Wer sind diese Leute? Völlig wäre nicht unmöglich, dass hier der Senat gemeint wäre, der schon seit Nero's Tagen zur Appellationsinstanz war erhoben worden, nicht durch blosse Delegation, um mandierte Jurisdiktion zu üben, sondern so, dass er eine mit den Kaisern concurrierende Gewalt üben sollte [4]). Und Afrika war

1) Geib, Gesch. des röm. Criminalproz., S. 570. In Ansehung aller u. jeder Verbrechen, die zu einer gewissen Zeit anhängig waren, pflegte eine solche Begnadigung (indulgentia generalis) u. zwar besonders bei dem Regierungsantritt eines neuen Herrschers oder wegen eines sonstigen freudigen Ereignisses ausgesprochen zu werden. Dio Cass. LIX. 6. LX, 4; LXVI, 9. Unter der letzten Voraussetzung pflegte man allerdings gewöhnlich die schwersten Verbrechen auszunehmen.

2) in insulis relegamur apol. 12 (162).

3) s. fr. et constantiores et crudeliores.

4) Geib a. a. O. 678.

gar „Senatsprovinz". Das morituri quandoque grade bei diesen magistri könnte ja auffällig sein, bei so vielköpfiger Körperschaft, die sich immerwährend ergänzte; aber das Wort könnte allenfalls eine gängige biblische Phrase sein [1]). Wahrscheinlicher ist mir weitaus, dass der praefectus praetorio einerseits, der praefectus urbi andererseits in dem Texte gemeint sind. Kann man auch das Jahr nicht bestimmen [2]), in dem diese beiden Hochmögenden als Appellationsinstanz für das gesamte Reich eingesetzt wurden: dass es vor Constantin geschah, gehört wenigstens zu dem Gewissen. Sie hatten ohne Zweifel das Recht, überall persönlich einzuschreiten, wenn sie auch für die Criminalsachen der Provinzen nicht grade viel Zeit hatten [3]).

Somit haben wir wirklich den 14. August 212 [4]) als jenen Conventstag von Utica, auf den Ad Scapulam rückwärts sieht, und auf den die Gewitterschauer wohl im September gefolgt sind. Wird sich uns für corona der März 211 ergeben und der Fall jenes Anti-Kränzlers als dasjenige Datum, welches zum 3. Mal die Verfolgung in Gang bringt, so haben wir eine genügende Frist, innerhalb deren teils Mavilus der Adrumetiker sterben konnte, teils auch die Verfolgung in Legio und in Mauretanien Fuss fasste [5]), teils endlich die Nachricht vom letzteren zu des Verf.'s Kenntnis kam.

1) so im Deuterojesajas: sie sind אֲנוֹשׁ יָמוּת d. i. Menschen, die sterben.

2) Conradi, jus provoc. § 57. Geib a. a. O. 679.

3) Geib a. a. O. 475.

4) übergangen darf schliesslich kaum werden (vgl. S. 96, Anm. 1), dass das „Antonini pater" an sich auch auffällig wäre, wenn Geta wirklich noch lebte, so dass also der astronom. Nachweis auch durch diese Thatsache lediglich mit bestätigt wird.

5) ad Scap. 4 e. nam et nunc a praeside Legionis et a praeside Mauretaniae vexatur hoc nomen, sed gladio tenus, sicut et a primordio mandatum est animadverti in hujusmodi. — Mauretanien, nämlich die Caesareensis u. die Tingitana, hatten für gewöhnlich zwei Praesides, deren Gebiete durch den Fluss Mulucha getrennt waren. Zuweilen aber wurden sie von einem Procurator regiert, wie dies letztere bekannt ist von den Jahren der Dreiherrschaft (a. 209—211), wo Cn. Haius Diadumenianus sie lenkte. Auch weiss man, dass „wenig später" Q. Sallustius Macrinianus in den beiden Provinzen die Regierungsgewalt in Händen hatte. Marquardt, Röm. Staatsverw. I, 324. Freilich das „wenig später" ist chronologisch nicht brauchbar. Auch wäre nicht völlig undenkbar, dass Tertull. blos an den praeses der Caesareensis gedacht hätte, während die Tingitana als ferne nicht in seinen Horizont träte.

De corona.

Wenn man in frühern Zeiten den Ort jener Kranzverweigerung, von der de cor. berichtet, im fernen Orient suchte [1]) oder auch etwa in Rom, so musste dadurch von haus aus auch die Zeitfrage verwirrt werden. Aber in so weite Fernen führt in der Schrift eben nichts, und wie wir von den Bb. der 2. Gruppe, geschweige denn von denen der 1. unweigerlich zeitlich abrücken, hat ein früherer Abschnitt dargethan [2]). Hier sind ja die Prophetien [3]), die die grosse Kirche verworfen hat, hier findet sich der deductor [4]), hier die Geisselung jener Flucht, welche früher erlaubt galt [5]), hier die Schilderung „ihrer" Hirten, die in Friedenszeit Löwen, aber in Kriegszeiten Hasen sind [6]). Was kann phrygischer lauten, als die bestimmte Versicherung, jeder Gläubige dürfe in Sachen der Kirchenzucht mitreden [7]); was antirömischer klingen, als das man in Babylon-Rom als Christ überhaupt gar nicht wohnen dürfe [8])? Dazu kommt manches andere: dass die Nachfrage nach der ratio im Stile der späteren Bb. ist [9]), dass „Disciplin und Natur" hier schon „technische" Autoritäten sind [10]), eine kirchliche Trias vorbereitend, die nicht lange darauf sich vollendet [11]); dass auch hier schon die spätere Weise der Schrift-

1) so Noesselt bei Oehler III, 571: contigit enim hoc facinus militis in Oriente. Vgl. auch hier S. 23, Anm. 1.

2) S. hier S. 89 ff.

3) plane superest ut etiam martyria recusare meditentur qui prophetias ejusdem spiritus sancti respuerunt c. 1 (417).

4) spiritum dei habens, deductorem omnis veritatis c. 4 (425 u.).

5) de cor. 1 (418 o.) non dubito quosdam etc ; vgl. ad uxor. I, 3 (672 u). pat. 13 (610 u.).

6) de cor. 1 (418 o.). Bei alledem ist zu beachten, dass de poenitentia festliegt (204) u. dass diese Schrift vormontanistisch ist.

7) an non putas omni fideli licere concipere et constituere, dumtaxat quod deo congruat, quod disciplinae conducat, quod saluti proficiat c. 4 (425 m.).

8) ab ipso incolatu Babylonis illius in Apocalypsi Joannis submovemur. de cor. 13 (450 u.).

9) rationem traditioni patrocinaturam cap. 4 (424 o.); ex interpretatione rationis ib. (424 o.); vgl. hier S. 62, Anm. 1.

10) cum illas etiam natura defendit, quae prima omnium disciplina est c. 5 a.

11) scriptura, natura, disciplina de virg. vel. 16 a.

behandlung mit durchblickt, vermöge deren systemhaft die beiden Testamente gesondert werden [1]; dass imagines und veritates ihm schon entschieden geläufig sind [2]; dass auch die Midasrosen speziell auf das pallium rückwärts weisen [3]. Die Erwähnung der „Capitolia", wie ich anderweitig [4] erörtert, statt uns nach Asien abzurufen, führt samt der speculatoria in die afrikanische Nachbarschaft, nicht in die nächste Nähe, sondern vielmehr zur „Legio", wo jetzt seit wenigen Jahren ein Capitolium ragt, und somit auch ihrerseits in das Jahr 211, wo Caracalla und Geta, der Weisung des Vaters getreu, eine Geldspende bewilligt haben, die ein einzelner christlicher Krieger nicht bekränzten Hauptes empfangen will. Gewisse ältere Fragen spielen ja auch hier ihre Rolle. Dass man in Sachen der Zucht Schriftgründe ihm abverlangt, ist so alt wie die „Schauspiele" und so alt wie der „Götzendienst". Aber wie viel principieller lautet sein Widerspruch jetzt. Kein allegorisches Kunststück mehr wie dereinst in den „Schauspielen", keine Entschuldigung mehr mit seinem geringen Gedächtnis, auch kein schillernder Hinweis auf das Zeugnis des Heiligen Geistes, sondern ein Ausbruch der Ungeduld: wie lange zerrt man die Säge [5]! In der Soldatenfrage hat er einerseits die Gründe gehäuft, welche den Kriegsdienst verbieten; andererseits freilich ist wahrzunehmen, wie er, durch Erfahrung belehrt, den Bogen selbst weniger straff spannt, als in den Tagen des „Götzendienst": wenn Soldaten sich zur Aufnahme melden, dann soll man sie nicht zurückweisen; nur sollen Christen Krieger nicht werden [6]. Wie er auf eine lange Vergangenheit gegenwärtig zurückblickt, offenbart auch ein aliquando [7]: einst haben gar manche, die gegenwärtig geneigt

---

1) quaero legem, apostolum differo. c. 4 (424 m.)

2) si tales imagines in visione, quales veritates in repraesentatione? c. 15 (456). Etwas anders c. 7 (431 u.) sed et de mendacio erubescenda est coronae origo. Iam nunc et de veritatibus suis. Vgl. hier S. 79, Anm. 2.

3) c. 14 (454 u.) centenariis quoque rosis de horto Midae lectis; cf. de pall. 2 e.: amoenus super Alcinoi pometum et Midae rosetum.

4) „Tertull. Von dem Kranz" in Brieger's Z.S. für Kirchengesch. 1888.

5) c. 3 a. et quam diu per hanc lineam serram reciprocabimus, habentes observationem inveteratam etc.

6) vgl. de cor. c. 11 (443 f.) mit de idol. 19.

7) de cor. 2 (419 u.) si enim non deliquit hodie suscepta corona, de-

sind, sich zu den Spöttern zu stellen, sich selber des Kranzes geweigert: ein Hinweis, der völlig sich reimt mit dem, was die ältere Schutzschrift[1]) über Kranzweigerung aussagt.

Schwieriger ist die Frage, ob der jüngste Vorfall „im Lager" der eigentliche erste Anlass dieser „posthumen"[2]) Verfolgung war, oder ob der Vorfall erst eintrat, als bereits das Scapulaschwert die Civilisten getroffen hatte. Dass die Schrift Ad Scapul. selber in den medius ardor nicht einführt, ist bereits angedeutet; immerhin aber enthält sie den Rückweis auf den Adrumetiker Mavilus, der zu den Tieren verdammt ist, offenbar nachdem die longa pax schon zu Ende war, von der de cor. die Rede ist[3]). Was de corona anlangt, so ist freilich die Annahme notwendig, dass dieser Vorfall in Legio als erster die Ruhe in Frage stellte. Jenes tempus temptationis ejusmodi, von dem gleich im Eingang die Rede ist, ist deshalb nur eben die Zeit, in der den willigen „Kränzlern" die kaiserliche Gabe zuwinkt[4]), und die Civilisten, die starben (c. 11. 445 o.), gehören den früheren Drangsalen. Ist doch auch an sich schon wahrscheinlich, dass der Geist einer Rebellion, und wäre es nur in der Kranzsache[5]), wenn er in dem

liquit aliquando recusata (zum Gedanken vgl. beiläufig Galat. II, 18). Zu aliquando S. 3, Anm. 1 (dazu idol. 14 e. apol. 15. Oehl S. 173).

1) non emo capiti coronam etc. apol. 42 (274).

2) ob dieser üblich gewordene Ausdruck berechtigt, ist wohl mehr als zweifelhaft. Die letzten Jahre Severs waren offenbar Jahre der Ruhe für die Christen. Daher auch die Möglichkeit, das Andenken Severs in Ad Scapulam zu feiern. Vererbt war also eigentlich die Verfolgung nicht.

3) es erhellt schliesslich hieraus einfach, dass der Fall des Adrumetikers Mavilus, von dem nicht wohl auszumachen, ob er 211 oder 212 sich zutrug, doch nach Februar 211 fällt. Vgl. den Schluss des Abschnitts über Ad Scapulam S. 104.

4) cap. 2 a. neminem dico fidelium coronam capite nosse alias extra tempus temptationis ejusmodi. Die „temptationes" gehen ja auch sonst keineswegs auf die acuten — behördlichen — Verfolgungen, sondern etwa auf die Nörgeleien des vulgus: vgl. de spect. 27 a. illic (in conventibus ethnicorum) quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde temptationes emittuntur. Vgl. den Abschnitt de spectaculis, u. dazu apol. 9 (149 m.): inter temptamenta Christianorum botulos etiam cruore distensos admovetis. Dort wird „probiert", ob man die Blutwürste, hier, ob man den Kranz annimmt.

5) dass übrigens Dinge vorausgegangen waren, die unter dem Gesichtspunkt der militärischen Disciplin noch viel schlimmer erscheinen

Heere sich zeigte, die Gewalthaber aufs neue und zwar aufs äusserste stutzig machte, und ein neuer Ausgangspunkt wurde für diese dritte Verfolgung. Da Sever im Februar starb (4.) und spätestens Wochen danach jene Liberalität wird verteilt sein, so wird die Schrift von dem Kranze in den März [1]) dieses Jahres fallen. Fällt Ad Scapulam 212 und damit nach dem früher Erörterten allerfrühestens in den August, wahrscheinlich in den September, so liegen die beiden Schriften in erheblicher Nähe; doch getrennt durch mehr als Jahresfrist. Nach dem Obigen ist übrigens glaublich, dass jener „einzige Christ" nicht mit dem Leben davonkam, und sein Tod zu den Fällen mitzählte, welche Ad Scapulam andeutet: der Praeses Legionis strafe wenigstens nur mit dem Schwerte.

Die in corona gegebene Zusage einer weiteren Behandlung der Frage nach der Pflicht des Bekennens erscheint uns teils in de fuga, teils in Scorpiace eingelöst [2]). Das Wort vom Consecrieren der Kaiser wird schon auf die Feier in Rom gehn, und so die Datierung bekräftigen [3]).

---

mussten, namentlich zahlreiche Desertionen, zeigt de cor. sehr deutlich: dum tamen suscepta fide atque signata (σημεῖον = Taufe) aut deserendum statim sit, ut a multis actum c. 11 (444 u.). Nur war dies andererseits weniger offener Aufruhr. Man wird auch die christliche Qualität der Deserteure nicht in jedem einzelnen Falle gekannt haben. — Übrigens gehört auch dieser — sonst nie erwähnte — Zug zu den Instanzen, die de corona spät stellen.

1) inwiefern auch der Rückblick auf die votorum nuncupatio (c. 12, S. 447) im Januar diese Datierung befürwortet, s. meinen Aufs. bei Brieger a. a. O.

2) es ist dies wahrscheinlich, nicht sicher. Dass die fragliche Stelle in de cor. (c. 1. S. 480 o. sed de quaestionibus confessionum alibi docebimus) eine Beziehung auf de fuga zulässt, ist so handlich einleuchtend. Die Flüchtigen entziehen sich ja eben der „Bekenntnispflicht". Die Bezüglichkeit auf Scorpiace erleidet erst recht keinen Zweifel. Liegt nun — vgl. das folgende über de fuga u. Scorp. — etwas über Jahresfrist zwischen der Schrift Von dem Kranz u. den beiden genannten Bb., so erscheint das schon minder auffällig, wenn man den Eingang von de fuga erwägt (quaesisti proxime, Fabi frater etc.). Diese Themen lagen in der That „in der Luft", und wurden mündlich erörtert, ehe man sie schriftlich behandelte. — Zur Einlösung solcher „Zusagen" vgl. hier S. 26 o., S. 140 Anm. 3.

3) de cor. 10 (439 o.) nam et mortuorum est ita coronari, vel quoniam ipsi idola statim fiunt et habitu et cultu consecrationis, quae apud nos secunda idololatria est etc. Vgl. die Schilderung bei Herodian. — Dass ein-

De fuga.

De fuga muss geschrieben sein um die Zeit der Saturnalienfeier [1]), also etwa im Dezember. Fällt der „Kranz“ in den März 211, ad Scapulam in den September des J. 212, so ist nicht füglich zu zweifeln, dass im Dezember des letzteren Jahres die Schrift Von der Flucht geschrieben ist. Enthält doch die „Flucht“ einen Hinweis auf gewisse Finanzmassnahmen, die u. a. auch die Provinzen bedrückten, und welche nach der Darstellung Dio's nicht in 211, sondern in 212 fallen (LXXVII, 3, 9, ed. Sturz 656, 666). Auch sonst lässt sich darthun, dass de fuga nach Scapula ausging. Jene demütigende Schilderung, welche die Fluchtschrift entwirft von den „ganzen Gemeinden“, die mit Mammon sich Frieden kaufen [2]), verträgt nicht die Priorität gegenüber den Scapuladrohungen, dass man, wie in Cappadocien, sich in Scharen zum Tode drängen werde [3]). Gilt es ja allerdings eine Verschiedenheit der Adressen, gilt es auch nicht zu vergessen, dass jene Massenversicherung sich in der Grosskirche zuträgt, jene Drohung mit fanatischem Todesmut wohl nur Phryger im Auge hat: jene Drohung bliebe kaum zu verstehen, wenn statt des gedrohten Gedränges todesmutiger Scharen jetzt bereits der notorische Jammer dieses feigen Paktierens vorhanden wäre. Der Verf., der nicht gern sich belachen lässt [4]), hätte befürchten müssen, ein skeptisches Lächeln hier einzuernten. Scorpiace, der Fluchtschrift benachbart, kommt dazu, um diese dritte Verfolgung als reich an schlimmer Verleugnung vor das Auge zu

---

mal auch die magia eine secunda idololatria genannt wird — de an. 57, S. 646 m. — ist chronolog. gleichgiltig.

1) c. 13 (490) scilicet enim talem pacem Christus ad patrem regrediens mandavit a militibus per Saturnalia redimendam. Dass die Saturnalia (= Saturnalicia) in dem erweiterten Sinn von blossen „Geschenken“ genommen wären, wäre eine durch nichts zu begründende Annahme.

2) c. 13 (489 u.) massaliter totae ecclesiae tributum sibi irrogaverunt etc.

3) ad Scapul. 5 a. crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantum, ne hoc ipso, quod talia sustinemus, ad hoc solum videamur erumpere, ut hoc ipsum probemus, nos haec non timere sed ultro vocare. Arrius Antoninus etc.

4) ad natt. I, 10 (328 m.) derisus vero, quanto lascivior (contemtu), tanto denotatior est ad contumeliae morsum.

rücken. Die Schrift an Scapula kann von alldem noch wenig erlebt haben [1]).

Übrigens mag es erlaubt sein, obgleich ein früherer Abschnitt schon im allgemeinen die Gründe entwickelt hat, weshalb diese gesamte Gruppe in Caracallatage hinabrückt, noch vom Standort der Fluchtschrift zu sehen, weshalb speziell diese Schrift von den älteren Bb. abrückt. Jene drückenden Steuern von fuga [2]) vertragen sich nicht mit der Schilderung der Severischen Zeiten, wie sie sonst glaubhaft uns vorliegt. Das Zeitalter Severs war in dieser Beziehung ein glückliches. Sever gewann reiche Hülfsquellen aus den Gütern des Marcus und Commodus, und aus denen des Albinus und Niger [3]), und war kaum versucht zu bedrücken. Die Provinzen, zumal auch Afrika, befanden sich unter ihm wohl [4]). Reclamationen sind unbekannt. Auch die militärische Einquartierung befahl er sehr zu beschränken, wie er die Proconsuln beauftragte, u. a. auch darauf zu achten, dass die Munizipallasten auf das Geringste beschränkt würden [5]). Findet sich concussio militum, wie wir sahen, schon in der Schutzschrift (197), und begegnen wir wieder dergleichen in den Perpetuatagen, so ist doch das Bild ein anderes, welches de fuga uns darbietet, und die Züge der Schutzschrift stimmen weit eher mit den obigen Daten, als die schrofferen Züge der Fluchtschrift [6]).

---

1) übrigens kommt das Ergebnis, dass zwischen Scapula und corona eine Frist von anderthalb Jahren liegt, zugute der früheren Annahme (vgl. S. 100, Anm. 1), dass de anima noch in das Jahr 211, etwa Frühjahr, hineinreicht, insofern ausser de cor. keine sonstige Schrift erweislich in 211 hineinfällt.

2) de fuga 12 (486 u.) aspice regnorum et imperiorum utique a deo dispositum statum, in cujus manu cor regis, tanta cotidie aerario augendo prospiciuntur remedia censuum, vectigalium, collationum, stipendiorum. Dieser Aufschrei eines Bedrückten (vgl. meinen Aufs.: Tert. als Mensch bei v. Sybel XVIII, S. 240) passt wenig zu den verbürgten Schilderungen der Lage der Provinzen unter der Herrschaft Severs, wohl aber zu den bedrückenden Finanzmassregeln Caracalla's.

3) Ceuleneer, Sévère S. 259 f.

4) Le régime dut paraître très doux aux provinciaux. Ceuleneer S. 302.

5) Sévère recommende aux gouverneurs de n'autoriser qu'avec la plus grande circonspection de nouvelles impositions municipales: il écrit à Aufidius Severianus de soigner à ce que les logements militaires et civils ne deviennent pas une charge pour les provinciaux. Ceuleneer 157.

6) vgl. den furunculus praeses c. 12 (484 o.), das Unwesen der bene-

Mit der früher beregten Verschiedenheit der Äusserungen über die Erlaubtheit der Flucht hängt eng zusammen die Frage, woher die Verfolgung stamme, von Gott oder vom Satan [1]), und auch hier hebt sich de fuga durchaus von dem Früheren ab. Auch auf Marcion II sieht de fuga zurück [2]), wie die Gedankengemeinschaft mit anima [3]) wesentlich den Eindruck hervorruft, dass, was er in de anima schmiedete, hier zur Verwendung gelangt ist.

Scorpiace.

Scorpiace fällt nach fuga. Der Gedanke an solche Erörterungen, wie beide Schriften sie geben, hat ihm in cor. schon vorgeschwebt. Die recht erhebliche Ähnlichkeit mit dem B. Von der Flucht [4]) leitet an, eine erhebliche Nähe mit de fuga zu

---

ficiarii u. curiosi c. 13 (489 u.). Über die letzteren vgl. auch Geib a. a. O. 651. Die de fuga a. a. O. erwähnten Steuern der Bordelle sind freilich alt, seit Vespasian bereits üblich. S. Uhlhorn, Liebesthätigkeit S. 108. — Über die aufkommende Vermischung des Aerariums mit dem Fiscus s. Ceuleneer 259 f.

1) vgl. de fuga 1 (462) mit apol. 27 (227 o.).

2) vgl. de fuga 1 (462) sed non statim hac sententia ceteris retractatibus locum dabimus, (über malum u. delictum) mit adv. Marc. II, 14 (101 m.) separatis malis delicti et malis poenae. —

3) vgl. die „weichlichen Betten", die der Paraklet in den Bann thut de fuga 9 e., de an. 55 e. — dazu de fuga 1 (462) omnis rei inspectio auctore cognito planior mit de an. 16 (579 m.) proinde diversitas horum ex distantia auctorum, weiter de fuga 4 (469 o.) quid divinum non rationale, non bonum? mit de an. 16 (579 o.) quid enim non rationale quod deus jussu quoque ediderit. Vgl. auch die Erörterung von de fuga 4 (469 u.) mit de an. 35 (614 u.). Über die Werbeformel s. hier S. 70, Anm. 2.

4) vgl. hier S. 92, Anm. 2—6; auch die „Concussionen" (vgl. S. 94, Anm. 3) spielen hier eine Rolle: quid itaque cessas, audacissime haeretice, totum ordinem Christianae concussionis in superna deferre. Auch die weitere Pflege der Erörterung einer „rationalitas" ist beiden Bb. gemein. Cf. de fuga 4 (469) divina et rationalis dispositio . . vides etiam illud malum rationale apud deum habere mit Scorp. 8 a. quia nihil deus non ratione praeceperit. — Die Priorität von fuga (vgl. auch hier S. 92, Anm. 6) erhellt u. a. auch daraus, dass de fuga als blosse Privatschrift Vorüberlegungen darbietet, z. T. in noch zweifelnder Form, während Scorp. einen festen Standort gewonnen hat. Vgl. de fuga 1 (462) persecutionem . . . dignam deo esse et, ut ita dixerim, necessariam. Dagegen Scorp. 2 a. nondum de bono martyrii nisi de debito primum, nec ante de utilitate ejus quam de necessitate discendum; cap. 3 a. nec putem discep-

denken. Die Schrift scheint mir danach schon in jenes Frühjahr zu fallen, welches dem Saturnalienfeste in de fuga gefolgt ist (213). Denn in den Hochsommer wenigstens wird das B. darum nicht passen, weil die Hundstageglut mit der Glut der Verfolgung verglichen wird [1]), während, wenn beides zusammenfiele, der Verf. es schwerlich versäumt hätte, seinen rhetorischen Vorteil bei diesem Zusammenfall wahrzunehmen.

Das „Bürgerrecht des Paulus“ [2]) spiegelt jene Massnahme wieder, die zwischen Karpathen und Atlas das römische Bürgerrecht ausstreute, wie von etwas älteren Daten der Tod des Geta mit durchscheint [3]).

Auch hier ist es geboten, in der Kürze die allgemeineren Gründe, welche die ganze Gruppe in die Caracallazeit rücken [4]),

---

tandum an digne deus prohibeat etc. Dass die Begriffe persecutio (de fuga) u. martyrium (Scorp.) sich nicht ohne weiteres decken, macht hierbei wenig aus. — Bei dem Charakter von fuga als Privatschrift wäre es nicht wohl begreiflich, dass, wäre sie vorausgegangen, der umfassenderen verwandten Schrift gegen die gnostische Verführung zur Feigheit mit keinem Worte gedacht würde, wie dieses der Fall ist — wohingegen sehr wohl die Privatschrift in der umfassenderen u. auf ein grösseres Publikum von haus aus berechneten mit Stillschweigen übergangen werden konnte.

1) scorp. 1 (497 o.).

2) tunc Paulus civitatis Romanae consequitur nativitatem. Vgl. Tert. als Mensch etc. S. 239.

3) vgl. meinen Aufs.: Das Odeum Karthago's in Luthardt's Z.S. 1886, S. 96.

4) gewisse Einzelzüge treten hier neu auf: so z. B. die Feier der Märtyrer im Liede Scorp. 7 (513 o.) cantatur enim et exitus martyrum; so die montanistische Glut einer Sterbesehnsucht: opto occidi (ibid. 513 m. doch vgl. Oehl. I, 233). An de pall. (5, S. 952 nullis veternis parco) erinnert Scorp. 5 e. veternum mortis excludit; an de anima und deren medizinische Studien (c. 2. S. 559 u. sed et medicinam inspexi) gemahnen die, wenn auch allgemeiner gehaltenen medizinischen Bilder (c. 4. S. 507 u.) nam et medicinae praesidium plures qui refugiunt; ibid. 508 o. sed medicum quidem miraberis etiam in illo, quod ferme pares adhibet qualitates medellarum . . . nam et caloribus amplius onerando compescit etc.; vgl. den medizin. Ausdruck fervura = *φλεγμονή* Scorp. 5 e. — Die seit poenitentia üblichen Betrachtungen über „rationalitas“ (vgl. hier S. 62, Anm. 1 und S. 75, Anm. 1) haben hier ihren Fortgang: Scorp. 7 (513 o.) talem dum de fiducia rationis amplectar; ibid. sapienter utique jugulavit (Sophia filios suos) dum in vitam, et rationaliter, dum in gloriam; Scorp. 8 a. quia nihil deus non ratione praeceperit. — Dagegen erinnert der Sprachgebrauch proprie martyres (c. 12. S. 529 o.) mehr an die spätesten Schriften (de pud. 22. S. 845 quis martyr

durch besondere noch zu verstärken; hat man doch vielfach betont, dass eigentlich montanistische Merkzeichen grade Scorp. abgehn. Ist nun im allgemeinen auch wahr, dass wirklich cor. und fuga sich durch stärkere Merkmale auszeichnen, so ist es dennoch nicht richtig, dass sie hier völlig ermangeln. Die Betonung der prophetischen Würde[1]), die indirekte Verwerfung der zweiten Busse[2]) bestätigen, dass der Verf. jetzt Montanist ist. Überall gleiche Bestimmtheit und gleiche Fülle der Zeugnisse in dieser Richtung verlangen, heisst Übermässiges fordern. Enthält doch Ad Scapulam selber, das, nach Severus geschrieben, noch niemand der phrygischen Zeit des Autors zu entreissen versucht hat, keinerlei klare Spur seiner schismatischen Stellung. Und der Scorpiace-Schreiber befindet sich in ähnlicher Lage wie der Verf. des Scapula, dass nämlich jede Hervorkehrung seiner Sonderstellung verkehrt wäre. Redet er dort zum Proconsul als Anwalt aller Christengemeinden — etwa die Marcioniten und Valentinianer nicht einbegriffen, so ist der Skorpionstich ein Klagelied über die schlimmen Verführungen, welche weniger, sicher, in den Conventikeln der Phryger, als vielmehr in den weiteren Kreisen der Grossen Kirche geübt wurden. Die Betonung seiner phrygischen Stellung würde hier schaden, nicht nützen, wo er die Glieder der Grosskirche vor dem Giftstich der Gnosis zu retten sucht. Deutlich genug bahnt sich hier selbst die späte Verbitterung an, die die Bb. der letzten Gruppe so bemerkenswert kennzeichnet. Schon, wie später im Praxeas, hat ihm die „Einfalt" nicht mehr jenen edleren Klang von ehedem[3]). Die

saeculi incola, denarius supplex etc.) als an seine früheren, da das martyres designati (ad mart. 1 a.) von polemischem Beigeschmack frei ist. (praescr. 3: martyr = confessor.) — Chronologisch weniger wichtig ist, wenn Scorp. 2 a. (auctoritas divina praecedit) einen Grundsatz von poenit. (c. 4. S. 650 u.): prior est auctoritas imperantis etc. ziemlich genau wieder aufnimmt.

1) scorp. 2 (501 u.) si ipse prophetes, inquit, resurrexerit in te (Deuteron. XIII, 1 ff.), wobei zu beachten, dass ipse Zusatz des Verf. ist; Scorp. 8 (515 m.) denique non modo justorum, verum etiam prophetarum; vgl. damit de anima 57 (647 m.) animam cujuslibet sancti, nedum prophetae; de jejun. 7 (861 u.) Anna impetravit a deo ventrem filio implere, et quidem propheta.

2) statt der poenitentia secunda et una in ihrem technischen Sinne (de poen. 9 a.) treten hier auf die secunda solatia et extrema praesidia, nämlich des Zeugentodes (Scorp. 6. S. 512 o.).

3) vgl. de bapt. 2 a. quoniam tanta simplicitate, sine pompa, sine ap-

Mehrzahl der Christen sind Windfahnen oder „Wenn-es-beliebt-Christen“. Schon ruht sein Auge vornehmlich auf den Schattenseiten der Dinge, auf gehäuftem Verrat und Abfall [1]). Ist es auch schwer, ja unmöglich, wirklich hier reinlich zu sondern, was aus der verdüsterten Zeitlage und was aus seinem verdüsterten Sinn stammt, ist andererseits wohl gewiss, dass auch die erstere wirklich an der trüben Schilderung Teil hat — auch seine montanistische Stimmung, die wohl auch jene Weissagungen in dem Schlusse des Scapula scheitern sah, ist hier sicher beteiligt. — Auch der „Cynocephalus“ dürfte, zumal ja nie zu erweisen steht, dass Caracalla die Seele dieser Christenverfolgung gewesen, und ähnliches Spielen mit Worten dem Verf. sonst auch nicht fremd ist [2]), wirklich auf Scapula gehen.

Da das vierte B. wider Marcion zu besonderen Einzelerörterungen wenig Anlass bietet, wenden wir uns sogleich zu der folgenden Gruppe.

---

paratu novo aliquo, denique sine sumptu homo in aqua demissus etc.; ibid. (621 o.) misera incredulitas, quae denegas deo proprietates suas, simplicitatem et potestatem! ib.: miratur enim simplicia quasi vana. — de test. anim. 1 (401 u.) te simplicem et rudem et impolitam et idioticam compello . . .; ibid. 5 a. haec testimonia animae quanto vera tanto simplicia, quanto simplicia tanto vulgaria etc. — de praescr. 22 (20 m.) Christum reprehensioni injicientes, qui aut minus instructos aut parum simplices apostolos miserit; ibid. 27 a. ne forte apostoli quidem simpliciter et plene, ecclesiae autem suo vitio aliter acceperint quam apostoli proferebant; ibid. 41 simplicitatem volunt esse (Marcionitae) prostrationem disciplinae. — adv. Valent. 1 (383) si cominus certes, tuam simplicitatem sua caede dispergunt (Valentiniani); ibid. 2 a. ideoque simplices notamur apud illos . . . nocentissimi autem qui non simplices; ibid. 3 e. et tamen simplices nos omnia scimus. — de an. 18 (584 m.) unde ista tormenta cruciandae simplicitatis et suspendendae veritatis? (etwas nüanciert dieser gute Sinn: de spect. 3 a. quorundam fides aut simplicior aut scrupulosior). Dagegen Scorp. 1 (497 m.) nam quod sciant (Valentiniani) multos simplices ac rudes tum infirmos, plerosque vero in ventum et si placuerit Christianos; ibid. 497 u. sed nesciunt simplices animae etc.; vgl. hier die Anmerkungen zur sechsten Gruppe über die „simplicitas“.

1) scorp. 9 (517 u.) nemo enim eorum (apostolorum) fratrem aut patrem passus est traditorem, quod plerique jam nostri; ibid. (519 u.) sicut non olim pro! auspice cum tota fide quorundam colluctatum hoc modo horruimus. (vgl. c. 1 (498 m.).

2) vgl. hier S. 13, Anm. 1.

Die fünfte Gruppe.

De carne Christi, De resurrectione carnis.
De virginibus velandis, Adversus Marc. V.

De carne Christi, De resurr. carnis.

Diese eng verbundenen Schriften bieten innere Merkmale, die sie mit dem Scorpionstich verknüpfen [1]), so dass kaum eine namhafte Frist zwischen diesen Bb. verlaufen scheint. Sie enthalten aber auch Anspielungen auf zeitgeschichtliche Daten. Die molesti Caesaris census, wie sie an die bitteren Bemerkungen in de fuga gemahnen, hangen sicher zusammen mit der Massnahme Caracalla's, welche alle Bewohner des Reiches zu römischen Bürgern gemacht und damit die Zahl der Steuerzahler in riesiger Weise vermehrt hat [2]). Jene elegische Stimmung, die in de fuga sich aussprach, weicht jetzt eher dem Scherzton [3]), als hätte er sich in die Lage gefunden. Trotz dieses Wechsels der Stimmung wird man einen längeren Zeitraum auch darum nicht einschalten wollen, weil andererseits das Pathos noch gross

---

1) vgl. den Ausdruck haereditate possidere Scorp. 2 (510 o.). de res. c. 48 a. — Scorp. 6 (511 u.) caro et anima, quibus in homine nihil carius est, alterum manus dei alterum flatus; de res. c. 45 (524 m) quantulum enim temporis inter manum dei et adflatum? — vgl. auch das gegenüber Scorp. noch entwickeltere, wie auch sachlich gesteigerte Wortspiel res. c. 8 a. caro salutis est cardo. — Scorp. 9 (519 u.) plus est autem quod contusioni confusionem comminatur: qui me confusus fuerit coram hominibus, et ego confundar eum coram patre meo; de carne Chr. 5 (434 o.) salvus sum si non confundar de domino meo. Qui mei, inquit, confusus fuerit, confundar et ego ejus. Vgl. auch die angeschlossenen Überlegungen Scorp. 9 e. sciebat enim a confusione maxime formari negationem; mentis statum in fronte consistere; priorem esse pudoris quam corporis plagam; de carne Chr. 5 (434 o.) alias non invenio materias confusionis quae me per contemptum ruboris probent bene impudentem et feliciter stultum. — Scorp. 11 (527 o.) quia ipsa sunt in rebus quae in vocibus aliter dicta creduntur; de res. carn. 8 a. scimus autem sicut vocibus ita et rebus prophetatum. Über die nationes deputatae pulvis et saliva de res. c. 59 e. vgl. hier S. 92, Anm. 2, über die magna Babylon (de res. c. 22 e.) hier S. 4, Anm. 1. Weiteres s. noch hier S. 119, Anm. 1.

2) s. hier S. 110, Anm. 2. Hertzberg (Sammlung von Oncken) S. 517.

3) aufer hinc, inquit, molestas semper Caesaris census et diversoria angusta etc. de carne Chr. 2 a.

ist, mit welchem der Ermordung Geta's anspielend gedacht wird. Der teuflische Brudermörder [1]) ist auch hier zunächst Cain; aber hinter ihm steht Caracalla, der das Gedächtnis des Cain den Zeitgenossen jetzt auffrischte. Als der unmittelbare biblische Gegensatz fungiert hier nicht mehr Abel; der gute Bruder ist Jesus, der das Gedächtnis des bösen vertilgen soll.

Die „Auferstehung des Fleisches" reflektiert einen Eindruck des Autors, der nach der Lage der Dinge nicht füglich für einen alten zu halten ist, und den er bei Grundsteinlegung des karthagischen Odeums [2]) gehabt hat. Das Factum gehört sichtlich zusammen mit dem in Scorpiace vorgebrachten [3]): dass afrikanische Städte die Metropole beglückwünschten wegen des pythischen Agon, welcher das Odeum voraussetzt. Lebhaft wie die Scorpiace den Faustkampf in dem Agon geschildert hat, müssen wir als sicher voraussetzen, dass der Bau zur Zeit der Scorpiace wirklich bereits vollendet war, und die Gesandten der Schwesterstädte schon die Räume der Zuschauer füllen halfen. Resurr. nun greift zurück hinter diese Festzeit Karthago's und berichtet von den Punierknochen, die bei Grundsteinlegung des Hauses ans Tageslicht gefördert wurden. Diese Thatsache hat nichts Befremdliches. Kurz, wie der Zeitraum ist, der res. von Scorpiace abtrennt, handelt es sich einfach darum, dass seinen Stoffen entsprechend der Verf. in einem etwas späteren B. eine etwas ältere Erinnerung hervorlangt. Dass nämlich res. wirklich der Scorp. nachfolgt, rückt über allen Zweifel hinaus auch noch durch andere Anzeichen.

Freilich der Rückblick des Schriftstellers auf die Leerung der Strafinseln [4]) war auch schon in Scorp. möglich, da die Ent-

---

1) enixa est denique diabolum fratricidam de carne Chr. 17 e.

2) sed et proxime in ista civitate cum odei fundamenta tot veterum sepulturarum sacrilega collocarentur de res. c. 42 (521 o.).

3) scorp. 6 (510) Adhuc Carthaginem singulae civitates gratulando inquietant etc.

4) thatsächlich findet sich dieser Rückblick eben erst de res. c. 34 (510 o.) aut quam indignum deo, dimidium hominem redigere in salutem? paene minus facere; cum etiam saecularium principum plena semper indulgentia vindicetur. Vgl. hier S. 103, Anm. 1. Dass wirklich Tert. auf jene „Indulgenz" Caracalla's habe zurückblicken wollen, liesse sich in abstracto bezweifeln: da aber andere Gründe die Zeitnähe mit jenem Erlass

leerung der Strafinseln der Bürgerrechtserteilung vorausging und wir die Spuren der letzteren in fuga und Scorp. fanden. Aber ganz neu tritt hier auf ein unmissverständlicher Hinweis auf Erlöschen der Christenverfolgung, für welche die Entleerung der Strafinseln doch wohl ein Vorspiel gewesen war.

Allerdings enthält res. eine rhetorische Beschreibung von Leiden, welche die Märtyrer duldeten, ja sie ist sogar ziemlich ausführlich [1]). Aber sie gilt durchaus nicht den augenblicklichen Zuständen. Diese kommen vielmehr an anderen Stellen zur Sprache, die grade durch Verschweigungen zeigen, dass der Arm des Staates nicht mehr dem Hass gegen Christen verfügbar ist. Im Circus ruft man noch jetzt: mit den Christen zum Löwen [2]); der Ingrimm des Volks auf die Christen erscheint noch wenig verringert; aber von Kerker und Schwert und Bestien und Feuer etc. ist jetzt gar keine Rede mehr. Wäre von dergleichen zu reden, es konnte hier gar nicht geschwiegen werden. Die Ketzer, die er bekämpft, pflegten ja eben zu sagen, das Reich des Herrn sei schon da und die Auferstehung geschehen. Was liesse sich Besseres einwenden, als dass Zeugen noch schmachten im Kerker, dass Bestien noch zerfleischen und das Schwert noch enthaupte. Statt dessen nur die Verweisung auf einen — im Augenblick machtlosen — Circus-Wortkrieg der Heiden, auf ein publicum odium und hostile elogium; auch auf die andere Thatsache, dass Babylon-Rom noch lebt und noch mitnichten vernichtet ist und

---

(Dio LXXVII, 3) auf das stärkste befürworten, so halte ich für sicher dass Tert. an diesen gedacht hat. Ja bemerkenswert ist, dass, wie es scheint, von nun an (doch vgl. adv. Valent. Oehl. S. 413) statt des bisher gewöhnlichen permissum u. permittere (ad ux. I, 3, S. 672 u.) vielmehr für gewöhnlich indulgere u. indulgentia gesetzt wird (exhort. cast. S. 737. 740. 741 (3mal). 746. 750 (3 mal). de monog. S. 784. de pudic. 793 u. 828 o.

1) c. 8 (479 o.); mit dem teterrimum lucis exilium ib. vgl. hier S. 64, Anm. 2; mit den carceres ibid. im Unterschied von den „insulae" des apologeticum u. mit Beziehung auf die Entleerung der Strafinseln (Dio a. a. O.) vgl. nachträglich das häufige Vorkommen der carceres in Scorp. (499 o. 523 u. 526 o. 528 u. 531 o. 533 u.); von der Verdrängung des „carcer" durch „custodia" wird später zu reden sein.

2) omni adhuc popularium coetu reclamante Christianos ad leonem cap. 22 (496 o.).

man immer noch dem Kaiser schulde, was des Kaisers ist. Diese millennarische Ungeduld ist charakteristisch genug; sie stimmt ja in allem Wesentlichen mit der Stimmung von früher, wie sie in ad natt., in oratio[1] ausbrach; doch die Annahme wird schwerlich viel fehlgehen, dass sogar der gesteigerte Anspruch einer auch numerisch-politisch weiter erstarkten Gemeinde sich in diesem Protest gegen Rom und sein Caesarentum anmeldet, ein Gedanke, den auch spätere Äusserungen ziemlich deutlich befürworten[2]). Übrigens scheint es auch hier an Anspielungen nicht zu gebrechen, selbst auf den Namen des Scapula, wie zuvor in Scorpiace[3]).

Wenn in dem erwähnten Stossseufzer über das noch herrschende Rom der alte apokalyptische Feuergeist sich aufs neue bemerkbar macht, so tritt hier als Unicum auf eine Ausdeutung jener 10 Könige, die die Apokalypse gebracht hatte[4]). Die alte Rechnung des Judas, die im 10. Jahre Severs den Zusammenbruch dieses Weltalters in Aussicht genommen hatte, war ja schon lange erledigt. Hier tritt nun eine Rivalin, eine neue Eschatologie, auf. Zweifelhaft kann nicht sein, dass Caracalla der 10. ist, und dass, wenn dieser *κατέχων* beseitigt ist, die neue Welt der Vollendung nach dem Verf. hereinbricht.

Tert.'s litterarische Vorzeit macht sich vielfach bemerklich in dem eng verbundenen Schriftenpaar. Auf die nahe Scorp. ist schon

---

1) ad natt. II, 17 (396 u.) quid de ea statuerit (de arca Romanorum) sciunt proximi ei; de orat. 5 (560 o.) quomodo quidam protractum quendam in saeculo postulant.

2) so fasse ich namentlich auch de monog. 16 (787 o.): Solent ethnici judices destinari. Es drückt sich darin die Unzufriedenheit der erstarkten Sekte mit der Rechtspraxis des Reichs aus. Allerdings ist das solent der Stelle (es folgt: exsurget regina Carthaginis etc.) auch einer andern Auslegung fähig: er habe die Gewohnheit, Heidenbeispiele zur Beschämung der Christen anzuführen, eine Gewohnheit, die er ja wirklich hat. Nur dass der obige Satz darauf nicht unmittelbar hinführt, vielmehr der Anschein vorhanden ist, dass er die heidnische Gerichtspraxis mit dem Gericht der Dido zusammenstellt. Auch Rigaut bei Oehler a. a. O. vertritt die obige Auffassung. Noch sicherer gehört hierher de jej. 13 (872 m.) nisi forte in senatus consulta etc.

3) s. S. 13, Anm. 1.

4) s. meinen Aufs. bei Maurenbrecher, Histor. Taschenb. 1888, S. 164 ff.

eben verwiesen [1]). Aber auch cor. [2]) und fuga [3]) werden uns mehrfach lebendig, wie auch Marcion IV sich wieder in Erinnerung bringt [4]). Dass letzteres B. schon geschrieben ist, wird uns hier völlig sicher (de carne c. 7). Bemerkenswert ist weiter, dass jenes verletzende psychici, das einmal in Marcion IV, zum ersten Mal, auftritt, in diesen verschwisterten Schriften durchaus vergeblich gesucht wird: eine Warnungstafel, sich nicht durch Vereinzeltes täuschen zu lassen. Abgesehen von dem Gemeinplatz, dass nicht alles sich allerwärts sagen lässt, musste der Ausdruck psychici, den er schwerlich selber geprägt hat, ihn in ein gewisses Dilemma als Bekämpfer der Gnosis hineinführen. Über „*πνευματικοί* und *ψυχικοί*" hatte die valentinianische Gnosis bekanntlich

---

1) doch sei hier noch (S. 115, Anm. 1) folgendes nachgetragen. Scorp. 10 a. qui vero non hic, i. e. non intra hunc ambitum terrae et per hunc commeatum vitae ... confessionem putant constitutam; de res. c. 59 e. sed et Christus intra oceanum et de isto caelo quod nobis incubat, verum lumen nationibus offulsit. (Zu intra oc. vgl. die essäische Lehre, dass den guten Seelen *τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν δίαιταν ἀποκεῖσθαι* Hilgenfeld, Ketzergesch. S. 129). Als Prinzipien berühren sich die Äusserungen Scorp. 10 (522 o.) eripere me debuit (Christus) ex isto terrenae confessionis errore und de carne Chr. 3 a. omnis rei displicentis etiam opinio reprobatur. Man bemerke auch die Ähnlichkeit der Schlusssätze von Scorp.: (venena) facile nec sic nocitura, si qui hanc nostram ex fide praebiberit vel etiam superbiberit potionem, und von res. c.: cujus si hauseris fontes, nullam poteris sitire doctrinam ... resurrectionem quoque carnis usquequaque potando refrigerabis.

2) res. c. 22 e. nemo adhuc Babylonis exitum flevit; vgl. S. 105, Anm. 8 und S. 4, Anm. 1. Hier in res. ist der Ausdruck am kürzesten u. straffesten.

3) hierher gehören etwa die „febres" (etiam nunc febribus et hulceribus obnoxius de res. c. 22 e.), die seit anima und fuga ihren Kurs haben (vgl. hier S. 111, Anm. 3), während sachlich freilich die Vergleichung mit de pudic. 22 näherliegt (845 quis martyr medico obnoxius etc.). Ferner wird ein Grundsatz von de fuga (s. hier S. 111, Anm. 3) weiterentwickelt de res. 2 (469 m.): obducti dehinc de carnis auctore ... nam et ordo semper a principalibus deduci exposcit, ut de ipso prius constet, a quo dicatur dispositum esse quod quaeritur.

4) Das Prinzip der Parabeldeutung (adv. M. IV, 30 a. parabolarum congruentiam etc.) wird hier weiter entwickelt: res. c. 30 (505 m.) necesse est esse prius etc. Die Erörterungen über das Ansehen der Botschaftsbücher adv. M. IV, 2 (162 u.) haben einen Nachklang in dem fidelissimus evangelii commentator Matthaeus de carne Chr. 22 a.

schon früher verfügt: zumal nannten die Gnostiker sich πνευματικοί spiritales, während die anderen πιστικοί oder ψυχικοί (adv. Val. c. 32 a.) hiessen. Wenn die Montanisten begannen, sich auch spiritales zu nennen, so war das eine Art Einbruch in die Phraseologie jener Gnosis, die man so bitter bekämpfte. Man konnte füglich nicht anders, als nunmehr sehr ausdrücklich den Ehrennamen, den man für sich selber in Anspruch nahm, den Gnostikern aberkennen; was denn auch res. ausführt (c. 22 a.). Wie im einzelnen der theologische Vorkämpfer dieser Phryger in Afrika grade im Kampf mit der Gnosis Gnostisches bedenklich sich zueignet, wird zumal die Folgezeit lehren. Aber auch hier scheint klar zu werden, wie er wirklich in einzelnen Fragen von dem früheren Standort zurückweicht. Waren die Gnostiker diejenigen, welche, wie den Philosophemen, so dem Kunsterwerbe des Altertums wesentlich freundlich gesinnt waren; war hingegen Tertull. in seinen früheren Tagen gegenüber der vorhandenen Kunstübung ein so unerbittlicher Gegner, dass ihm eben nur das Handwerk als ein Notersatz übrig blieb: so dürfte hier eine Erweichung und Umstimmung merklich sich geltend machen. Schon in de anima hatte er, der alten Feindschaft vergessend, um die Herrlichkeit auch des Leibes in gebührendes Licht zu rücken, die Künste als „körperliche" mehrfach in Anspruch genommen [1]). Auch res. weiss diesen älteren Gedanken aufzunehmen [2]), wie er noch in späteren Bb. in ähnlicher Weise sich geltend macht [3]). Dass er der Kunst im Cultus auch fernerhin

1) bene autem quod et artes Stoïci corporales affirmant c. 6 (565 o.); vgl. seine Verteidigung der „Sinne" gegen Plato c. 17 (582 o.) an non per istos (sensus) secunda quoque mundo instructio accessit, tot artes, tot ingenia, tot studia etc. Dazu c. 20 a. (587 u.) sicut et Seneca saepe noster: insita sunt nobis omnium artium et aetatum semina; ibid. 588 u. acuunt (sapientiam) artes et experientiae, negotia, studia etc. Kaum wird man bei der Weitschichtigkeit des Begriffes der „artes" u. zumal bei dem so wichtigen Unterschiede zwischen den häuslichen u. den Schutzschriften die frühere schneidige Schärfe gegen jegliche Kunstübung durch den Hinweis auf apologeticum 42 (273 u.) abschwächen können (mercatus proinde miscemus, artes, opera nostra publicamus). Grade diese Stelle offenbart sonst jenen beregten wichtigen Unterschied wie kaum eine andere.

2) de res. c. 7 (477 u.) et sermo enim de organo carnis est, artes per carnem, ingenia per carnem, opera, negotia, officia per carnem etc. (auch dies dient, die verhältnismässige Nähe von (a. 211) de anima zu bekräftigen).

3) adv. Marc. V, 18 (329 o.) nemo non diliget imaginem quoque spon-

keinen Pardon gibt, wird der später grimmige Ausfall gegen den calix pictus [1]) uns zeigen.

Beiläufig sei noch bemerkt, dass das geringschätzige simplices [2]) den Ton von Scorp. fortsetzt, wie er in der sechsten Gruppe uns wiederum ähnlich begegnen wird. — Wir wenden uns zu Marcion V.

Adversus Marc. liber V.

Marcion V fällt später als de resurr. carn., wie eine klare Beziehung [3]) auf die letztere Schrift darthut und etliche einzelne Anklänge wie zum Überflusse bekräftigen. Eine Neubehandlung erfährt hier das Argument von den Knochen, von deren Dauerbarkeit res. carn. geredet hatte [4]). Vielleicht war Einspruch erfolgt gegen die Kraft dieses Beweises; sicher ist er veranlasst, seinen Rückzug zu machen. Auch die Taufe für die Verstorbenen kommt in beiden Bb. zur Sprache, und zwar so dass er in resurr. die Sache vorläufig beiseite schiebt und spätere Erörterung zusagt, die er wirklich, freilich sehr in der Kürze, und so, dass man hinreichend sieht, dass auch jetzt die Sache ihm dunkel ist, in Marcion V gegeben hat [5]): es scheint, dass er Marcion V nicht blos im allgemeinen schon plante, worüber kein Zweifel bestehen kann, sondern dass er es unter der Feder hat. Auch sonst ist das Verhältnis der Bb. in ähnlicher Beziehung recht eigenartig. In resurr. und Marcion V bedient er

---

sae, immo et servabit illam et honorabit et coronabit. Ob das „pingit illicite" adv. Hermog. 1 auf die Darstellung mythologischer Scenen geht, wie Neander wollte, bleibe dahingestellt.

1) de pudic. 7 a. 10 (813 u.).

2) vgl. hier S. 113, Anm. 3; vergleiche auch de res. c. 2 (470 m.) nam et multi rudes, et plerique sua fide dubii, et simplices plures, quos instrui ... oportebit; ähnlich c. 5 a. c. 17 a.

3) adv. Marc. V, 10 a.

4) de res. carn. 42 (521 o.) Gigantum cadavera, quorum crates adhuc vivunt etc.; adv. Marc. V, 9 (299 m.) ceterum corpora etiam diligentissime condita temporibus tamen aboleri manifestum est.

5) de res. carn. 48 (530 u.) si autem et baptizantur quidam pro mortuis, videbimus an ratione; adv. Marc. V, 10 a. quid, ait, facient qui pro mortuis baptizantur etc.

sich eines Bildes, und zwar eines identischen Bildes, um die Beziehungen zwischen Seele und Leib angesichts des Gerichts zu verdeutlichen. Er bemerkt in res. carn., dass Schüssel und Becher teilnehmen an der Gehässigkeit jener Unthaten, welche ein Giftmischer vornimmt. Die Erwägungen in Marc. V verlaufen dann ziemlich conträr: Sollte man den Giftmischer freisprechen und das Kelchglas zur Strafe ziehn? Man verurteilt doch nicht das Gefäss, sondern die damit begangene Unthat[1]). Alles in allem genommen, diese doppelte Correctur von resurr. erweckt doch mehr den Gedanken, dass eher die Frist eine knappe ist, welche zwischen die Bb. sich einschiebt, als dass etwa mehrere Jahre zwischen dieselben sich lagern: eine Vorstellung, die einigermassen auch dadurch verwehrt wird, dass die Schriften der letzten Gruppe, mit 217 einsetzend, hier mehrere Jahre kaum zulassen.

Diese letzte Gruppe anlangend, so kündigt sich eben dieselbe in Marcion V. gradeso an, dass wir in diesem B. in der That die Brücke gewahren, welche zu ihr hinüberführt. Die Betrachtungen über die onera legis[2]) und über die ratio temporum[3]), zumal aber über den Christ, in welchem alles und jedes zu seinem Ursprung zurückkehrt[4]), der deus nuptiarum[5]) und

1) de res. c. 16 (487 o.) gladium vero latrociniis ebrium ... at enim et calix bene sibi conscius ... inornabitur etc.; adv. Marc. V, 10 (305 u.) non enim id damnatur, in quo male fit, sed id quod fit. Venenum dare scelus est, calix tamen, in quo datur, reus non est.

2) adv. Marc. V, 7 (295 u.) quasi non et ipsi confiteamur legis onera dismissa; de pudic. 6 (801 o.) onera enim legis usque ad Joannem, non remedia; vgl. das sechsmalige „onerosus" de monog. 2. 3. (762 f.) u. de jej. 4 (857 o.) non competisse onerari hominem aliqua adhuc abstinentiae lege.

3) adv. Marc. V, 3 (280 o.) tamen pro temporibus admiserat; de pud. 17 e.; pro ratione temporis; de monog. 14 (784 o.) pro condicione temporum; de monog. 3 (765 m.) per gradus temporum; de jej. 2 (853) pro temporibus et causis uniuscujusque (freilich in besonderem Zusammenhang); de jej. 4 a. dei, pro temporibus omnia modulantis.

4) adv. Marc. V, 19 e. ipsum in quo omnia recensentur, in Christum ad initium revocata etiam indifferentia escarum; de monog. 5 (767 u.) et adeo in Christo omnia revocantur ad initium (hier eine ausführlichere Erörterung). — Der Gedanke gehört ja ursprünglich dem Irenaeus. Vgl. über die *ἀναχεφαλαίωσις* des letzteren Harnack, Dogmengeschichte I, 174 u. öfter.

5) adv. Marc. V, 15 (319 m.) destructores enim dei nuptiarum, non

ein Citat aus dem Ecclesiasten [1]), das ihm früher nicht eigen war, constituieren eine sehr kräftige Fühlung mit den Bb. der sechsten Gruppe.

Allgemeinere Züge bewähren die späte Entstehung des B.'s. Hier zuerst tritt hervor, dass ihm Marcion's Abneigung gegen Allegorien bekannt ist [2]); hier verrät er bezeichnend, dass er sich von Juden gelesen weiss [3]), wie er selber Commentare der Juden für seine Zwecke herbeizieht [4]). Hier zeigt er die generelle Erkenntnis, dass alle Haeretiker ausnahmslos das Alte Testament „verlachen" [5]). Hier, wie gelegentlich später [6]), schwingt er sich beiläufig auf zu einer Charakteristik von Paulusbriefen (c. 2 a) und gibt seine statistische Meinung über das Zahlenverhältnis der kirchlichen gegenüber den haeretischen Christen [7]). Endlich, wennschon er ein olim bereits in Marcion IV im Rückblick auf

sectatores castitatis retundo; de monog. 1 (762 o.) illa (continentia haeretica) destruit nuptiarum deum, ista (licentia psychica) confundit.

1) eccles. III, 17. adv. Marc. V, 4 tempus, inquit, erit omni rei; de monog. 3 (765 m.) secundum quod Ecclesiastes, tempus omni rei, inquit; de virg. vel. 1 (884 m.) nihil sine aetate est, omnia tempus expectant. Denique Ecclesiastes, tempus, inquit, omni rei. Der deus nuptiarum ist ein *δὶς λεγόμενον*, dies Citat ein *τρὶς λεγ.*

2) adv. M. V, 1 (275 u.) haec figurarum sacramenta si tibi displicent.

3) scripturas quas et Judaei nobis avocare conantur . . . nos edimus evangelia (de quorum fide aliquid utique jam in tanto opere istos confirmasse debemus). Oehler S. 300 m. vgl. hierzu den Abschnitt über adv. Marc. III.

4) dicunt denique (Judaei) hunc psalmum in Ezechiam cecinisse ibid.

5) adv. M. V, 5 e. totum, quod sciam, vetus testamentum omnis haereticus irridet.

6) de pudic. 14 (821 o.) animadvertamus autem totam epistolam primam (ad Corinth.) ut ita dixerim, non atramento sed felle conscriptam, tumantem, indignantem etc. Dies die umfänglichste Gesamtcharakteristik eines bibl. Buchs, die er jemals gegeben hat. Früheren Schriften mangelt dergleichen durchaus. Kürzer ist die Bezeichnung der Tendenz des Galaterbriefes adv. Marc. V, 2 a. principalem adversus Judaismum epistulam nos quoque confitemur quae Galatas docet (vgl. auch das galaticari de jej. 14 a.); s. auch den weiteren Verlauf der Darlegung in adv. Marc. V, 2, S. 277 u.: igitur tota intentio epistulae hujus nihil aliud docet etc.

7) adv. M. V, 20 (333 u.) (vgl. Harnack, Quellenkrit. S. 82) cum et hodie major pars sit omnibus in locis sententiae nostrae quam haereticae; vgl. cap. 19 a. porro si nostra est (traditio) quae ubique manavit magis quam omnis haeretica.

den Anfang des Werks wider den Pontiker hatte, spricht sich hier gegen das Ende die Rückschau auf den durchmessenen Weg und die vieljährige Mühe, aber auch auf die Unterbrechung der Arbeit noch in besonderem Wort aus [1]).

Dies alles könnte bestimmen, das B. gar der sechsten Gruppe, d. h. derjenigen Zeit, in welcher der Kampf mit Kallist ihn so leidenschaftlich beschäftigt, und somit seinen Ausgängen zuzuweisen. Aber dafür fehlt es doch an wirklich sicheren Spuren [2]). Bei der entschiedenen Heftigkeit, mit der er jenen Kampf unternahm, und bei des Autors Gewohnheit, das, was ihn stärker beschäftigt, sei es stofflich verwandt oder nicht, mitklingen zu lassen, müsste man hier selbst erwarten, jene Saiten mittönen zu hören. In den Bb. der letzten Gruppe fehlt es durchaus nicht an Rückblicken auf seinen Kampf mit den Ketzern [3]), während umgekehrt jede Hinweisung fehlt, ja selbst jeder leiseste Anklang an seinen Streit mit Rom, mit dessen thörichtem Dogma und seiner noch schlimmeren Sitte. Dahingegen ist die Annahme glaubhaft, dass er die früher schon erwähnte Methode, die sich allmählich ihm ausbildet, nämlich mit stattlichem Schritt des schriftbelesenen Mannes durch die Bücher der Bibel zu schreiten und dieselben nach einander abzuhören, grade und besonders vor allem bei dem Antimarcion lernte. Die letzte und sechste Gruppe zeigt diese Methode wesentlich auf ihrem Gipfel. Schwerlich wird man drum irren, wenn man Marcion V dieser fünften und vorletzten Gruppe zugesellt, so zwar, dass es am Schluss, etwa 216 geschrieben ist. — Zeitlich nahe benachbart liegt die Schrift Von dem Schleier.

---

1) s. adv. Marc. V, 21.

2) nach dem S. 8 Anm. 1 Bemerkten könnte die grössere Ausführlichkeit von de monog. 5 (s. den Abschn. über de mon.) etwa adv. Marc. V als das Spätere kennzeichnen; allein diese Argumente sind sehr behutsam zu brauchen, u. die gloriosissima multitudo psychicorum (de jej. c. 11. a.), welche er später geisselt, könnte mit gleichem Rechte adv. Marc. V (s. die obige Anm. 7 S. 123), wo ihm die Majorität als Instanz gilt, wiederum rückwärts schieben.

3) adv. Prax. 2 (655 o.) ante priores quosque haereticos; ib. 16 (675 m.) sed haeretici quidem nec filio dei etc.; ib. 18 (677 m.) etiam propter haereticos; ib. 19 a. conjecturas haereticorum; ib. 10 e. Praxean et omnes pariter haereticos; ib. 20; vgl. auch de pudic. 19 (835 m.).

De virginibus velandis[1]).

In Betracht kommt der Ecclesiastes und des Autors Bemerkungen vom Zeitgeist[2]) und ausser manchem anderem Einzelnen eine verwandte Einzelbetrachtung eben über die Zwecke des Schleiers[3]). Das „gefährliche Antlitz" des Weibes bedarf nach der Meinung des „Schleiers" einer bestimmten „Beschattung", und wiederum nach Marcion V einer „Verdunklung der Schönheit". Eine Paulus- und eine Genesisstelle finden wir in beiden Bb. in der völlig gleichen Verknüpfung[4]). Selbst der Eingang von Marcion V scheint sich in Gedanken und Ausdruck mit der Schleierschrift zu berühren[5]). Was freilich die Zeitfolge anlangt — der „Schleier" oder „Marcion" früher, so ist diese Frage von Schwierigkeit. Da resurr. sicher Marcion V voraufgeht, und ein emphatischer Ton[6]), der, ohne durch das Thema

---

1) für die Gesamtauffassung von de virg. vel. wie ähnlich der späteren Schrift de exhort. cast. dürfte der in de pudic. vorkommende Ausdruck (1 e.) infamare paracletum lehrreich sein. Vgl. hier S. 128, Anm. 2. Er will nicht den Parakleten entehrt sehen weder durch Schleierlose noch durch Digami. — Für die späte Datierung des Schleiers kommt vielleicht selbst in Betracht jener späte Vorwurf der „novitas" de jej. 1 e. (novitatem igitur objectant) im Vergleich mit de virg. vel. 1 (883) viderint ergo quibus novum est etc. Die Klage über „Neuerungen" erscheint im ganzen erst spät. Damit ist nicht gesagt, dass de jej. wirklich dem Schleier sehr nahe liege.

2) S. hier S. 123, Anm. 1.

3) de virg. vel. 7 (893 u.) debet ergo adumbrari facies tam periculosa, quae usque ad coelum scandala jaculata est; adv. Marc. V, 8 (296 m.) adicit etiam, propter angelos. Quos? i. e. cujus? Si creatoris apostatas, merito, ut illa facies, quae eos scandalizavit, notam quandam referat de habitu humilitatis et obscuratione decoris.

4) nämlich Genes. VI, 1 f. u. 1 Kor. XI, 8—10: de virg. vel. 7 (893) adv. Marc. V, 8 (296).

5) nihil sine origine nisi solus deus. adv. Marc. V, 1; nihil sine aetate est, omnia tempus expectant. de virg. vel. 1 (884 m.).

6) in der regula fidei: per carnis etiam resurrectionem: de virg. vel. 1 (884 o.). Allerdings hat auch jene regula, die de praescr. haeret. 13 gegeben wird, den Schluss: facta utriusque partis resuscitatione cum carnis restitutione (15 o.). Aber einerseits ist die regula in de praescr. überhaupt ausführlicher, andererseits ist es dort durch den Gegensatz gegen die Gnostiker ausdrücklich bedingt, wenn die carnis restitutio verkündigt wird.

bedingt zu sein, in der Schrift Von dem Schleier auf die Erstehung des Fleisches gelegt wird, im ganzen den Eindruck erzeugt, dass das Buch resurr. carn. nicht lange dem Schleier voraufgeht; da die sehr bittere Bemerkung über den heillosen Einfluss des Weibes in dem Tenor von Marcion V [1]), wo der ehefeindliche Marcion ihm doch nicht als Gegner vorschweben kann [2]), sich ziemlich wie Reminiscenz an die bitteren Erfahrungen ausnimmt, die er in dem Schleier gebucht hat [3]); da weiter der erwähnte Eingang des fünften Buchs gegen Marcion sich wie eine Anknüpfung ausnimmt an das in dem Schleier Gesagte, so ergibt allerdings sich ein Vorurteil, dass Marcion V dem Schleier, nicht dieser jenem gefolgt ist. Es kommt dazu namentlich noch, dass Bemerkungen beider Bb. über das Lehren der Weiber beinahe diese Folge noch ausdrücklicher fordern. Eine Paulusstelle abhandelnd bemerkt er in dem B. vom Schleier: dem Weibe sei es verboten, in der Gemeinde zu reden; sie dürfe nicht lehren, nicht taufen, nicht darbringen [4]) etc. Hingegen wird in Marcion V die Sache doch etwas verschieden, nach Ausdruck wie Inhalt, verhandelt. Die Weiber, so versteht er hier Paulus, sollen in der Gemeinde schweigen, d. h. sie sollen nicht reden, um durch ihre Fragen zu lernen; dass sie andererseits weissagen dürfen, habe der Apostel schon vorher eben dadurch gezeigt, dass er dem weissagenden Weibe ausdrücklich den Schleier verordne [5]). Klar ist: in dem B. von dem Schleier findet sich eine Art Lücke, insofern von dem Weissagen der Weiber gar nicht geredet wird; inwiefern das Weissagen von dem Lehren zu trennen sei, überlässt er dem Leser zu sagen, wie ja auch in Briefen des Paulus die Didaskalie getrennt wird von der prophetischen Thätigkeit. Eine etwas concretere Vorstellung wird die frühere „Seele“ vermitteln, insofern dort bestimmt be-

---

1) feminae auctoritatem quam, ut semel dixerim, nosse non debuit nisi in destructionem. adv. M. V, 8 (298 m.).

2) de monog. 1 a. haeretici nuptias auferunt; dies sind ja die Marcioniten.

3) vgl. z. B. c. 14 (905) dicam, licet nolim, etc.

4) c. 9 a. non permittitur mulieri in ecclesia loqui, sed nec docere nec tinguere, nec offerre, nec ullius virilis muneris, nedum sacerdotalis officii sortem sibi vindicare.

5) adv. Marc. V, 8 (298 m.).

merkt wird — und offenbar apologetisch — die Gemeinde werde vorher entlassen [1]), ehe die Frauen weissagen. Ob nun in der Praxis der Phryger inzwischen etwas verändert ist, wie sie ja Fortschrittsprinzipien hold ist [2]), lässt sich bestimmt wohl kaum sagen, so sehr der Anschein dafür spricht [3]). Die erörterte benachbarte Stellung vom Schleier und Marcion V aber als erwiesen vorausgesetzt, wird sich der Eindruck behaupten, dass gar eine Art Correctur oder Modifizierung gewollt wird in Bezug auf jene Bemerkungen, die im Schleier gemacht waren. Ein eigentliches Lehren sei unerlaubt — wie auch das Fragen zum Lernbehuf, — wohingegen allerdings das Weissagen dem Weibe als Recht nicht zu nehmen sei.

Dass die Schrift von dem Schleier so spät fällt, lehrt auch manches andere. In weiter Ferne liegt rückwärts jenes erste Stadium des Streites, der über den Schleier der Jungfrau zur Zeit von oratio brannte [4]). Es ist auch besonders beachtens-

---

1) de anima 9 (568 u.) post transacta sollemnia dismissa plebe.

2) vgl. de monog. 11 (779 o.) tirocinium novae et cum maxime orientis ecclesiae, quam lacte scilicet educabat etc.: von der Kirche der apostolischen Tage; vgl. auch meinen Aufs.: Tert. u. Sankt Paul in Hilgenfeld's Z.S. für wiss. Theol. XXIX. 4. S. 473—497. Bei Tert. vgl. noch insbesondere de jej. 10 (866) donec aliquo caelesti charismate aut confirmentur aut corrigantur; de virg. vel. 1 (884 o.) cetera jam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis; de cor. 4 (425) an non putas omni fideli licere concipere et constituere . . . quod disciplinae conducat. Diese „Fortschrittstendenz" ist überhaupt von dem prophetischen Anspruch untrennbar.

3) von Wichtigkeit für die Gesamtauffassung von de virg. vel. (wie auch von exhort. cast.) ist die Augustinische Nachricht (de haeres. 86) über das Schisma im Schisma, das Tertull. schliesslich angerichtet: postmodum (Tert.) etiam ab ipsis (Cataphrygis) divisus sua conventicula propagavit. Die genannten beiden Bb. erscheinen wenigstens als Vorboten einer solchen endlichen Spaltung, insofern er in seinen Kreisen — den phrygischen — Propaganda für die äusserste Strenge macht. Vgl. hiermit auch Grotemeyer. Kempener Progr. 1863, S. 8, der freilich, so wenig wie andere, grade diese Beziehung notiert hat.

4) de virg. vel. 14 a. referunt aliquando dictum a quodam, cum primum quaestio ista temptata est, Et quomodo ceteras sollicitabimus ad hujusmodi opus? Zu aliquando vgl. hier S. 3 Anm. 1. Unmöglich ist es ja nicht — wegen des Ausdruckes „referunt", und weil in de oratione die erwähnte Instanz nicht vorkommt, dass Tert. hier noch jenseits von de oratione zurückgeht; aber unumgänglich ist diese Annahme nicht. Auf

wert, dass, nachdem die Frage vom Schleier in einer Anzahl von Bb. unter verschiedenem Gesichtspunkt gestreift ist [1]), diese Frage hier argumentierend in dem eigenen Hause behandelt wird: wozu, so ruft er hier aus, soll uns denn das Walten des Geistes, wenn nicht sicherlich dazu, dass die Disciplin ihre Richtung, dass die Schrift ihre Auslegung, dass der Verstand seine Förderung, dass alles guten Fortgang erhalte? [2]) Hier betont er ja gar nicht, wie gemeinhin in Werbeschriften, dass man den Parakleten annehmen soll; dies wird formell hier vorausgesetzt; sondern das ist die Forderung, dass man den Parakleten sein Werk ungehindert vollziehen lasse. Aus dem letzteren ergibt sich auch, dass diese Schleiersache, wie auch äussere Zeugnisse darthun [3]), keine eigentlich phrygische war, noch von Anfang an gewesen ist. Ein alter Zankapfel, der Schleier, welcher schon früher vorhanden war, als der Verf. noch ganz der Grossen Kirche gehörte, ist vielmehr in die phrygischen Kreise mit hinübergenommen; auch hier gibt es Schleierfeinde, wie es Schleierfreunde daneben gibt. Es ist in dieser Hinsicht bezeichnend, dass nie wie in den spätesten Bb., die sich gegen die Grosskirche wenden [4]), als Gegensatz von apud nos

---

eine lange Geschichte des Streites führen sicher hier auch andere Auslassungen, so de virg. vel. 3 a. sed quoniam coeperat agnitio proficere; cap. 4 a. quatenus autem de scripturis adversus veritatem argumentari consuetudo est, statim opponitur nobis (wo er an die Gnosis nicht denken kann).

1) de cultu II, 7 (725 a.) deus vos velari jubet (freilich ist zweifelhaft, ob an Jungfrauen mit gedacht wird); de cor. 4 (424 m.) apud Judaeos tam sollemne est feminis eorum velamen capitis etc.; ibid. cap. 6 a. in velamine feminae etc. vgl. überhaupt meinen Aufs.: Tert. Von dem Kranz in Brieger's Z. S. für K. G. 1888.

2) quae est ergo paracleti administratio, nisi haec, quod disciplina dirigitur etc. de virg. vel. 1 (884 m.).

3) namentlich allerdings durch ihr Schweigen. Weder Clemens noch Hippolyt unter den Gleichzeitigen, noch Eusebius unter den Späteren verraten mit einem Worte, dass die Schleierfrage von den Montanisten als solchen gestellt ward. — Irriges, nach Hesselberg, bei Uhlhorn, Fundamenta etc. S. 49.

4) de monog. 12 (782 o.) quot enim et digami praesident apud vos etc.; ibid. ille vester Utinensis. Als ein verschwiegener, aber trotzdem völlig gewisser Gegensatz erscheint „apud vos" in exhort. cast 7. (747 m.) inde igitur apud nos plenius atque instructius praescribitur etc.; ibid. c. 12 (754 m.) praecipue apud nos; de anima 9 (568 m.) est hodie soror apud nos.

ein apud vos hier zu lesen ist. Dass freilich dabei im Zusammenhange mit der langen Geschichte des Streites und im Rückblick auf jene Phase, die das B. „oratio" kennzeichnet, die „allerheiligsten Lehrer", die Grosskirchenbischöfe [1], vorkommen, ist nicht zu verwundern. Das dann folgende „bei uns" [2] dürfte dann doch implicite auf die besondere Phrygergemeinschaft, und nicht auf die afrikanischen Kirchen im Contrast zu der römischen gehen, wenn schon der Hinweis auf Rom in den „Vorrechten der Gegend" [3] und eine Stelle der Schrift Vom Gebet, die auch innerhalb der Grossen Kirche eine gleiche Toleranz zu vermelden hat, wie die hier im „Schleier" erwähnte, eine andere Deutung empfehlen könnten. Man müsste denn annehmen, dass, wie der Verf. des Praxeas sich offenbar noch des Einflusses auf die Grosskirchenkreise bewusst ist, soweit sie Afrika zugehören [4], er, obschon längst Montanist, seine Blicke doch weiter hinaussendet über seine engeren Kreise, wozu auch das trübe Bild von der

1) sanctissimi illi antecessores de virg. vel. 3 a; vgl. de orat. 22 (577 u.) sed non putet institutionem unusquisque antecessoris commovendam.

2) de virg. vel. 3 a. sed nec inter consuetudines dispicere voluerunt illi sanctissimi antecessores. Tamen tolerabilius apud nos ad usque proxime utrique consuetudini communicabatur. Die Sache ist ein klein wenig heikel. Ein verschwiegener Gegensatz würde (vgl. vor. S. Anm. 4) somit auch hier angenommen, wie denn der Montanismus der Schrift in keiner Weise in Frage steht. Damit wäre, da oratio sicher zu den orthodoxen Schriften gehört, zugleich in Abrede gestellt, dass jener Quasi-Pakt, von dem de orat. redet (c. 22 ne compellantur velari, certe voluntarias prohiberi non oportet), ohne weiteres hier (de virg vel. 3 a.) gemeint sei, da wir in de or. grosskirchliche, hier phrygische Verhältnisse vor uns haben. An sich hat dies nichts Befremdliches. Wenn das apud nos in der Schleierschrift, wo es sonst vorkommt, mehrfach die ethnici als Gegensatz aufweist (c. 11 e. a nobis nec naturalia observantur; c. 12 a. hae nostrae; c. 17 S. 909 o. nobis dominus etiam), so beachte man daneben, dass auch in exhort. cast., das nach S. 128 Anm. 4 vom verschwiegenen „apud vos" ziemlich voll ist, wenigstens eine Stelle sich findet, wo die Heiden — Lucretia, Dido — offenbar den Gegensatz ausmachen (c. 13. S. 757 o. de nostris).

3) de virg. vel. 1 a.

4) sed et denuo eradicabitur, si voluerit dominus, in isto commeatu adv. Prax. 1 a. Der Verf. spricht nach Rom hingewendet. Vgl. meinen Aufs.: Tert. wider Prax. Jahrbb. für prot. Th. 1888. Der commeatus ist geographisch zu nehmen.

Durchschnittsmoralität der geschilderten Gemeinden wohl passen würde.

Bei dieser Lage der Dinge ist es nicht überflüssig, hier noch kurz zu erörtern, inwiefern auch frühere Schriften den „Schleier" so spät zu setzen lehren. Noch de anima wehrt sich in der That gegen die Nähe des „Schleiers". Dies zeigt die Behandlung jener Genesisstelle: Dies ist Fleisch von meinem Fleisch, Männin wird man sie heissen: darum wird der Mensch Vater und Mutter verlassen etc. Die „Seele" bemerkt dazu, dass dieses vocabitur mulier und dieses agglutinabitur ein prophetisches Wort sei, das nicht der natürliche Adam, sondern erst der „begeisterte" aussprach. Ganz anders lautet der „Schleier". Hier wird die Genesisstelle, die de anima als ein Ganzes behandelt, sorgfältig seciert und jenes vocabitur mulier als nicht prophetisch bezeichnet. Wäre de anima später als der „Schleier" geschrieben, so hätte der Autor schwerlich diesen exakten Erwerb so vernachlässigt [1]). — Selbst noch die Schrift Von dem Kranze verweigert die Priorität vor dem Schleier. Wird die Schleierfrage dreimal gestreift [2]), wie dieselbe ja seit oratio spukte, so erscheint sie so sehr als Nebenfrage, dass es schwer fällt zu glauben, jene scharfe und gesteigerte Leidenschaft, die dem „Schleier" so eigen ist, liege irgend nachbarlich rückwärts; wozu sich dann das andere gesellt, dass auch jene Trias des „Schleiers" (natura, scriptura, disciplina) gegenüber dem mehr tastenden „Kranze" die grössere Praecision zeigt [3]). Kommt nun dazu auch noch dies, dass der „Kranz", wie wir gesehen, eine neue Verfolgungszeit einleitet, während der „Schleier" sehr deutlich einer ruhigen Friedenszeit zugehört [4]), so werden wir damit wohl endschaftlich aus der vierten Gruppe herausgeführt [5]).

---

1) de anima 21 a. Adam . . . prophetavit: hoc os ex ossibus meis . . . vocabitur mulier; propterea relinquet homo patrem et matrem et agglutinabitur mulieri; de virg. vel. 5 (890 o.) hoc nomen (mulieris) tum unum illi fuit, et quando nihil prophetico modo dictum est.

2) s. hier S. 128, Anm. 1 (vgl. auch S. 130, Anm. 5).

3) vgl. hier S. 105, Anm. 10 u. 11.

4) quid pejus aliquis persecutor fecisset? cap. 3. e.

5) Von einer noch früheren Abfassung kann erst recht nicht die Rede sein. Von poenitentia (204) trennt die Schrift ihr Montanismus. Von den mit 207, adv. Marc. I, beginnenden Werbeschriften ihre in das eigene Haus hinein (S. 128, Anm. 2) argumentierende u. kritisierende Eigenart, die ihr

Berechtigter ist der Zweifel, ob nicht die Schrift Von dem Schleier und dann mit ihr Marcion V gar der sechsten Gruppe anheimfalle, d. i. der Zeit des Kallistus. Manche Citate und Ausdrücke scheinen gar soweit herabzuführen, so z. B. jenes Wort aus dem Prediger, so auch die Überlegungen über *γυνή* und *θήλεια* [1]), allenfalls auch das Johannescitat: Jesus der Weg und die Wahrheit [2]). Vor allem könnte namentlich Praxeas rückwärts zu liegen scheinen, da die novellitas Praxeae [3]) als Argument wider diesen — vorausgesetzt, dass der „Schleier" voraufging — als eine Art von Rückschritt sich darstellt: hat doch der Schleier bereits die novellitas preisgegeben, und betont, es gelte die veritas, und somit weder Altes noch Neues. Möglich bleibt immerhin, dass wirklich der „Schleier" erst folgte und mit ihm auch Marcion V. Da im ganzen der Ecclesiast und was dem Ähnliches vorliegt, Marcion V und den Schleier entschieden an monogamia heranrücken, und also der letzten Gruppe ganz unzweifelhaft annähern, so wird das Vor- oder Nachher [4]) hier in der That nicht viel ausmachen.

---

eine Ähnlichkeit leiht mit exhort. castitatis (s. hier S. 145f.). Wenn eine der Werbeschriften, advers. Prax., wahrscheinlicher Weise später fällt, so sind es die römischen Dinge und besonders das Hippolytische Schisma, die noch einmal zum Anwerben aufmuntern. Vgl. meinen Aufs.: Tert. wider Praxeas Jahrbb. für prot. Theol. 1888. Adv. Marc. I verweigert auch dadurch die Nachbarschaft, dass des einstigen korinthischen Schleierstreits in blos geschichtlichem Tone, kühl referierend, gedacht wird (c. 21, S. 70 u.), was mit der Hitze der Schleierschrift sich durchaus nicht zusammenreimt.

1) de virg. vel. 5 (890 m.) nam et Graeci, qui magis vocabulo mulieris in uxore utuntur, alia habent propria vocabula uxoris; de monog. 8 (773 o.) nec enim, si penes Graecos communi vocabulo censentur mulieres et uxores pro consuetudinis facilitate (ceterum est proprium vocabulum uxorum).

2) de virg. vel. 1 dominus noster Christus veritatem se cognominavit; adv. Prax. c. 24 a. et Jesus. Ego sum via, veritas et vita. Wenigstens ist Joh. XIV, 6 bei Tertull. ein *δὶς λεγόμ.*

3) c. 2 (665 m.). Die Schleierschrift sagt c. 1. Haereses non tam novitas quam veritas revincit. Aber zu beachten ist, dass die novellitas Praxeae a. a. O. kaum ernstlich als Gegeninstanz gilt: er thut nur einen Rückblick auf seinen alten Fund in de praescr. haeret., um sich sofort an die sachliche Widerlegung zu machen (adv. Marc. I, 8 e. divinitas nec de novitate nec de vetustate sed de sua veritate censetur, gehört nur scheinbar hierher).

4) doch s. die Gründe S. 124.

Die sechste Gruppe.

(Adv. Praxean. De exhort. cast., De monogamia, De jejunio Adversus psychicos, De pudicitia.)

Diese Bb. gehören sicher in die Tage Kallist's (217 — October 222). Die Gründe dafür liegen in der Darstellung Hippolyt's, was Praxeas und pud. anlangt; auch monog. betreffend wird Hippolyt schon entscheidend sein [1]). Mit jej. steht es anders insofern, als dieses B. nicht direkt zur Hippolytischen Schilderung hinführt; da aber die Schrift Von dem Fasten die „Einehe" citiert und somit später als sie fällt, so kann auch jej. nimmermehr vor 217 geschrieben sein. Was Prax. anlangt, so gründet sich die Behauptung, dass es nicht vor 217 ausging, auf die ausdrückliche Zeitbestimmung, dass jene römische Lehrphase, die ein *συνπεπονθέναι* des Vaters mit dem Sohne behauptete, und welche mit völliger Klarheit aus dem „Prax." redet [2]), nach Zephyrin's Ende [3]) erst statthatte. Was pud. anbetrifft, so fällt es ohne jeden Zweifel etwas später als Prax., da Hippolyt berichtet, dass Kallist erst nachdem er, bereits römischer Bischof, den erwähnten dogmatischen Fund von des Vaters Mitleiden gemacht hatte, auch die Disciplin in Behandlung nahm [4]), und zwar in eben der Weise, wie dies pudic. rügt. Anlangend monogam., so redet dieses Buch von Leuten, welche der Ansicht sind, „dass Bischöfen alles erlaubt [5]) ist", und von der weiteren Thatsache, dass digami

1) natürlich ist auch hier monog. 3 von Wichtigkeit (annis circiter CLX exinde productis, was schon nach v. Besnard II, S. 88 ins Jahr 217 (in Wahrheit etwas tiefer) hinabführt. Überhaupt sind kathol. Gelehrte in Bezug auf die Datierung dieser letzten Gruppe im Rechte gegenüber einer durch Missverstand des Hieronymus bei nicht wenigen protest. Forschern gängig gewordenen Missdatierung. Vgl. neben Besnard auch Döllinger gegenüber Hauck, Bonwetsch u. a.

2) adv. Prax. 19 (695 m.) ergo nec compassus est pater filio.

3) Philos. ed. Miller S. 289 *οὕτω μετὰ τὴν τοῦ Ζεφυρίνου τελευτήν . .*, dann nach mehreren durchaus im Erzählungston fortfahrenden Sätzen der Bericht über die Lehrformel des Kallist: *καὶ οὕτως τὸν πατέρα συνπενονθέναι τῷ υἱῷ. οὐ γὰρ θέλει λέγειν τὸν πατέρα πεπονθέναι.*

4) Philos. ed. Miller S. 290 *τοιαῦτα ὁ γόης τολμήσας συνεστήσατο διδασκαλεῖον κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, οὕτως διδάξας, καὶ πρῶτος τὰ πρὸς τὰς ἡδονὰς τοῖς ἀνθρώποις συγχωρεῖν ἐπενόησε, λέγων πᾶσιν ὑπ' αὐτοῦ ἀφίεσθαι ἁμαρτίας.*

5) de monog. 13 (782 o.) prospiciebat spiritus sanctus dicturos quosdam,

und trigami mehrfach in der Grosskirche „vorsitzen“. Hippolyt aber merkt an, dass unter Kallist zuerst zwei- und dreimal Vermählte zu kirchlichen Würden befördert wurden, und Kallist ausdrücklich verkündet habe, wenn ein Bischof selbst freventlich fehle, so müsse man ihn dennoch nicht absetzen [1]). Man sieht, nicht minder die Zustände, die jetzt zuerst sich gestalten, als auch eine wichtige Äusserung, die der römische Bischof gethan hat, stimmen hier auf das völligste; und da zumal für die Zustände, die doch eben nicht fertig hervorspringen, ein gewisser Zeitraum erfordert wird, so wird de monog. in Kallist's erstes Jahr nicht fallen können. Eher wäre unsicher, ob vielleicht nicht gar nach Kallist diese „Einehe“ ausgehe. Aber abgesehen von einer Anspielung — jenem dicturos quosdam — welche zu lahmen schiene, wenn der *δογματίσας* des Römers nicht mehr zu den Lebenden zählte, wird die übrige Oeconomie dieser Bb. noch manches Einzelne hergeben, was endschaftlich verwehrt, unter Kallistus herabzugehn. Auch de jej. anlangend, wird man schliesslich genötigt, vor October 222 [2]) aus guten Gründen anzuhalten.

Erscheinen nun diese vier Schriften, oder fünf, exhortatio eingerechnet, wirklich in diese vier Jahre des Kallistischen Bistumes eingebannt, so ist doch direkt aus Hippolytos nur das eine ganz sicher, dass pud. später als adv. Prax. ausgeht. Freilich wäre erwünscht, dass jener erzählende Ton mit der ausgesprochenen Zeitfolge der einzelnen Kallistischen Massnahmen [3]) sich bis ans Ende behauptete. Diesen Dienst hat Hippol. nicht geleistet. Nachdem er exakt genug mitgeteilt, dass die Lehre vom *συν-*

Omnia licent episcopis, sicut ille vester Utinensis nec Scantiniam timuit. Quot enim et digami praesident apud vos, insultantes utique apostolo, certe non erubescentes, cum haec sub illis leguntur?

1) Philos. ed. Miller S. 290 *οὗτος ἐδογμάτισεν ὅπως εἰ ἐπίσκοπος ἁμάρτοι τι εἰ καὶ πρὸς θάνατον, μὴ δεῖν κατατίθεσθαι. ἐπὶ τούτου ἤρξαντο ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι δίγαμοι καὶ τρίγαμοι καθίστασθαι εἰς κλήρους.* Zu beachten ist, dass selbst die Folge der Anschuldigungen bei Tert. und Hippol. dieselbe ist. Im Ausdruck vgl. dicturos quosdam mit *ἐδογμάτισεν*, *ἐπὶ τούτου* mit sub illis. (Zu dem letzteren Döllinger, Hippolytus und Kallistus, S. 189.)

2) d. i. vor dem Tode Kallist's; s. Lipsius, Chronologie der röm. Bischöfe, S. 173.

3) S. hier S. 132, Anm. 3.

πάσχειν des Vaters vom Bischof Kallist aufgebracht sei, und nachdem er dann deutlich gesagt, dass die Disciplin erst später in Angriff kam, verlässt er anscheinend die Bahn des der Zeitfolge treuen Erzählers, indem er im folgenden mehr den schildernden Ton anschlägt und, möglicherweise nur nachtragend, sein οὗτος ἐδογμάτισε folgen lässt. Auch was er noch weiter zu melden hat, geht in diesem Tone der Schilderung: ἐπὶ τούτου ἤρξαντο und ἐπὶ τούτου πρώτως τετόλμηται[1]. Und hier hat er eine gute Entschuldigung für diesen Ton eines Schilderers. Denn die beiden vermerkten Thatsachen, das Gewöhnlichwerden der digami und das Aufkommen der Taufe der Ketzer waren ihrer Natur nach der Art, wie z. T. schon bemerkt ist, dass sie einen ziemlichen Zeitraum zur Fertigstellung beanspruchten. Ist nun also die Zeitrechnung der „Einehe" und so auch des Fastens zunächst auf diese schwankenderen Data bei Hippolytos angewiesen, so bleibt die Frage noch offen, wo wir sie zu placieren haben. Sie vor Praxeas zu stellen, verwehrt allerdings doch Verschiedenes. Einmal, dass Prax. selber die frühere Zephyrinische Phase und selbst, was dieser voraufgeht, in einem Gesamtbilde[2] vorbringt, welches noch ein letztes Datum der Epoche Kallist's mit einschliesst (das erwähnte συνπάσχειν des Vaters), so dass ganz der Eindruck entsteht, als handele es sich um die Anfügung eines letzten frischesten Lehrpunkts, der gleich nach dem Tod Zephyrin's in Rom Gestaltung gewonnen habe. Nichts im Prax. führt uns weiter in die Mitte Kallist's. Ganz im Gegenteil andererseits führt die Einehe mindestens dahin, wenn sie bestimmt bemerkt: es sind schon viel digami da. Mehr Sorgfalt erfordert die Abweisung der anderen Annahme, dass de monog. — und dann auch notwendig das „Fasten"[3] — jenseits von pudic. — und vielleicht selbst jenseits Kallist's — geschrieben und ausgegangen sei.

Zunächst ermangelt die „Einehe" jedes erkennbaren Rückblicks auf die tief einschneidenden Massnahmen Kallist's in Sachen der Zucht: wohingegen die monogamische Frage durchaus in

1) Philos. ed. Miller S. 291 ἐπὶ τούτου πρώτως τετόλμηται δεύτερον αὐτοῖς βάπτισμα.

2) vgl. hier S. 141 ff.

3) de jej. 1 (852 o.) de modo quidem nubendi jam edidimus monogamiae defensionem.

pudic. mitklingt[1]). Dazu kommt zahlreiches andere, wie zumal, dass in einer Reihe von Stellen der Ausdruck in pudic. knapper und glücklicher, z. T. auch bissiger ist als an den verwandten Orten der „Einehe“[2]). Wo andererseits in seltenen Fällen pudic.

1) de pudic. 1 (793 u.) quoties volunt, nubant . . . quorum remedia praestituunt multinubentiae jure? Zu vergleichen ist der ganze Abschnitt, auch der Schluss des Cap. (794) dum nec secundas quidem post fidem nuptias permittitur nosse.

2) so in Bezug auf die Verhöhnung der caro infirma: de monog. 16 a. rideo autem, cum infirmitas carnis opponitur, quae summa fortitudo dicenda est; iterum nubere res est virium; resurgere in opera carnis de continentiae otio substantia est laterum. Talis infirmitas et tertio et quarto et usque septimo forsitan matrimonio sufficit . . . (folgt Hermogenes). Materia enim in illo abundat etc.; de pudic. 22. e. solis illis caro infirma est. Atquin nulla tam fortis caro quam quae spiritum elidit. — Ähnlich steht es mit dem secundae post fidem nuptiae. Er sagt lehrhaft ausführlich de monog. 11 (779 m.) quia ante fidem soluto ab uxore non numerabitur post fidem secunda uxor, quae post fidem prima est; a fide enim etiam ipsa vita nostra censetur. Kürzer, wie nebensächlich — was ja freilich mit dem Thema zusammenhängt, de pudic. 1 (794 m.) nobis . . . dum nec secundas quidem post fidem nuptias permittitur nosse (der Grundsatz selber ist alt: adv. Marc. I, 29, S. 82 u. unum in fide matrimonium). — Ausführlich ist auch die Behandlung des crescite et redundate de monog. 7 (771 o.): at ubi et, Crescite et redundate, evacuavit extremitas temporum, inducente apostolo, Superest, ut qui habeant uxores etc.; et desiit uva acerba a patribus manducata etc. etc. Dagegen kurz und beiläufig de pud. 16 (828 u.): praeterit habitus hujus mundi, jam non desiderantis, Crescite et multiplicamini. Knapper und gleichzeitig glücklicher ist die Ausführung über die onera legis. Vgl. de monog. 7 a. ut onera quidem ejus (legis) secundum sententiam apostolorum, quae nec patres sustinere valuerunt, concesserint mit de pudic. 6 (801 o.) onera enim legis usque ad Joannem, non remedia. Ebenfalls kürzer und glücklicher wird der Einwand gegen den Parakleten gemeistert. Vgl. de monog. 2 (763 o.): man sei orthodox in der Lehre: ohne vorgängige Verderbung der Lehre gebe es keine Verderbnis der „Zucht“ (wozu auch zu vgl. S. 125, Anm. 2 und de virg. vel. 1, S. 884 o. hac lege fidei manente, in Bezug auf die Nachbarschaft der Einehe und des Schleiers). Schneidiger de pudic. 21 (843 o.): quid, si pseudopropheticus spiritus pronuntiavit? Atqui magis eversoris fuisset et semetipsum de clementia commendare etc. (auch de jej. 11, S. 869 o. wird dieselbe Frage behandelt, ohne an den Grimm und die Schärfe von pudic heranzureichen. — Kurz, resumierend ist auch die Erwähnung der Beschneidung des Timotheus in de pudic. in Vergleich mit de monog. (monog. 14, S. 785 o. pud. 17 e.). Auch sonst hat de pudic., was mit seiner Kürze zusammenhängt, zur Voraussetzung gewisse lehrhafte Ausführungen

reichlicher redet, ist die grössere rhetorische Kraft entschieden auf Seiten der letzteren, so dass eine spätere Behandlung eine frühere zu überholen scheint[1]). Überhaupt ist pudic. die vollkommenere Leistung. So in der Behandlung des Alten Bundes. Tastend und unsicher wird der Abraham digamus abgelehnt in dem B. Von der Einehe, wogegen pudic. grundsätzlich eine Scheidelinie zieht zwischen dem Alten und Neuen, als wäre man der Einwürfe müde und der früheren matten Instanzen[2]). Auch bringt pudic. manchmal wesentlich Neues, als wolle man dem Frühern aufhelfen, so in Sachen des melius nubere, wo monog. lediglich Früheres aufwärmt[3]). Auch die Vergleichung der Schlusssätze, die sich sonst ausserordentlich ähneln[4]), ergibt ein ähnliches Facit: sie sind rhetorisch erschöpfender und selbst psychologisch vertiefter[5]) in dem B. Von der Keuschheit. Selbst das „matrimonii pomum" ist ein neuer rhetorischer Griff neben dem Ausdruck der Einehe: a fructu matrimonii avocat[6]).

---

in de monog. (vgl. hier S. 4, Anm. 1 und S. 8, Anm. 1); z. B. de monog. 14 heisst es (784 o.) aliud est enim indulgere, aliud jubere; cap. 11 (779 o.) indulgens non praecipiens ita fieri. In de pudic. ist der Ausdruck indulgere dann häufig (793. 794 o. 803. 828. 829, vgl. hier S. 116, Anm. 4), aber dies indulgere bedarf keiner Erläuterung mehr — durch seinen Gegensatz — es ist „fertige Münze".

1) de monog. 7 a. quae vero ad justitiam spectant, non tantum reservata permaneant, verum et ampliata, ut scilicet redundare possit justitia nostra super scribarum et pharisaeorum justitiam. Si justitia, utique et pudicitia; de pudic. 6 (801 o.) manet lex tota pietatis, sanctitatis, humanitatis, veritatis, castitatis, justitiae, misericordiae, benevolentiae, pudicitiae.

2) de monog. 6 a. ad Abraham denique provocant, prohibiti patrem alium praeter deum agnoscere. Sit nunc pater noster Abraham, sit et Paulus; de pudic. 6 a. praescribam tamen tibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respicias; vetera enim transierunt secundum Esaïam etc.

3) vgl. de monog. 3 (764 m.) mit ad uxor. 3 (672 u.). Die Erörterung ist wesentlich gleichartig. Dagegen ist neu, obschon diesmal kaum besser: de pudic. 16 (828 o.) quia praeest nubere quam uri. Quibus, oro, ignibus deterius est uri, concupiscentiae, an poenae?

4) de monog. 15 e. quae gemens devicta est quam quae subans; de pud. 22 (846 u.) ut facilius in ecclesiam redeant qui subando quam qui dimicando ceciderunt.

5) de pudic. a. a. O. 847 o. nemo volens negare compellitur, nemo nolens fornicatur; nulla ad libidinem vis est, nisi ipsa; nescit quodlibet cogi.

6) de monog. 11 (778 u.) de pud. 16 (827 u.).

Eine Terminologie in der „Keuschheit" verdient hier noch weiter Beachtung. Er bemerkt, er werde hier stets von moechia und fornicatio reden, nicht von stuprum und adulterium [1]), ein Versprechen, das er vollständig einlöst. Dass diese Terminologie in der „Einehe" spurlos verschwände, geflissentlich, wie er sie einführt, wäre kaum zu begreifen, fiele wirklich die „Einehe" später; und nie findet hier sich moechia, wohingegen adulterium öfters [2]). Auch der Ausdruck edictum wird merkwürdig. Pudic. bekennt sich veranlasst durch ein Edikt des Kallistus [3]), welchem dann im Tenor des B.'s ein edictum caeleste zur Seite tritt, nämlich der Dekalog [4]). Die Beziehung des letzteren Ausdrucks auf den ersten ist klar: dies weltliche Kirchenedikt steht dem göttlichen Gesetz gegenüber. Nun braucht auch die „Einehe" einmal figürlich den Ausdruck edictum, ein Wort der Pastoralbriefe einführend [5]). Man könnte darin einen Rückblick auf die Keuschheit erkennen wollen, doch gewiss mit entschiedenem Unrecht. Innerhalb von pudic. sprang die Beziehung ins Auge zwischen dem Edikt des Kallist und dem Edikte vom Sinai; ganz anders in monogam. [6]) Fiele die „Einehe" später, so wäre durchaus zu erwarten [7]), dass ein irgend verspürbarer Hieb auf das Edikt des Pontifex fiele; aber nichts dergleichen geschieht: ein spontaner Einfall des Autors bezeichnet hier das biblische Wort mit dem Ausdruck edictum. Endlich zählt noch hierher ein gewisser, fast ausdrücklicher Rückblick auf das B. Von der Einehe. Letztere sucht den Vorwurf zu schwächen, dass den Phrygern eine „duritia" eigen sei [8]). Pudic. acceptiert diesen Vorwurf, ihn zu

---

1) de pudic. 4 a.

2) de monog. 9 (775 o.) 10 (777 u.).

3) pud. 1. (792 o.) audio enim edictum esse propositum etc.

4) pud. 5. (799 m.) in primis titulis coelestis edicti.

5) 1 Timoth. III, 2 ff de monog. 12 (782 o.) edictum quodammodo futurum omnibus impressioni.

6) für die Datierung von monog. ist natürlich auch von Erheblichkeit das bekannte Zeitintervall, das Tert. zwischen die Abfassung des ersten Korintherbriefs und den Moment seiner eigenen Abfassung dieser Streitschrift gelegt denkt. Vgl. Harnack Z. S. für K. G. II, S. 582. Gewiss sind die Ziffern ad natt. I, 7 u. 9 anders zu nehmen.

7) nämlich bei der allfällig vorhandenen nahen Nachbarschaft der beiden Bb.

8) de monog. 15. a. quae igitur hic duritia nostra .... quae haeresis?

einem Lobe umdeutend. Nachträglich sei noch erwähnt, dass auch die schon erörterten Gründe für die Nähe von monog. mit dem Schleier und Marcion V diese Argumente verstärken, da es schwer fällt, zu glauben, dass die erwähnten Bb., die gleichfalls jeglichen Rückblicks auf Kallist's Edikt ermangeln, den äussersten Ausläufern Tertullian's zugehören.

Somit erübrigt uns noch, da wir die „Ermahnung zur Keuschheit" für die Einzelerörterung aufsparen, die Ermittelung der Lage der Fastenschrift: Fällt sie vor oder nach pudic.? Denn wenn monog. citiert wird, so wäre ja die Folgerung voreilig, dass sie dicht auf monog. gefolgt sei: pudic. könnte sich einschieben. In sehr späte Zeit scheint zu führen eine scheinbare Anspielung auf gewisse Synoden, welche die Phryger verketzern, offenbar solche Phryger, die trinitarisch rechtgläubig lehren, also Phryger grade von der Art, wie Tertullian einer ist und sein Anhang in Afrika. Diese Synoden verlegt man in die Mitte der zwanziger Jahre, wenn nicht gar in die dreissiger [1]). Aber teils ist ihre Datierung nicht sicher [2]), teils bleibt die Annahme offen, dass sie ein Vorspiel hatten, und dies Vorspiel gemeint sei in den tertull. Klagen. Dazu kommt, dass bezeichnende Züge doch de jej. festhalten in der Nähe der „Einehe", wie ja Einehe und Fasten zumal die Klage gemein haben, dass die Phryger zu Ketzern gestempelt werden [3]). Auch einzelne Zeitparolen [4]) dienen, den Kitt zu verstärken.

---

etc.; ib.: plane qui exprobrant nobis duritiam vel haeresin. Dagegen de pudic. 1 e. et ideo durissime nos infamantes paracletum disciplinae enormitate digamos foris sistimus.

1) vgl. meinen Aufs: Tert. Von dem Fasten in Z. S. für wiss. Theol. XXX, 2. S. 187.

2) vgl. über die Synoden von Iconium und Synnada u. a. auch Rettberg, Cyprian S. 168. Fechtrup, Cyprian S. 194.

3) de monog. 2 a. itaque monogamiae disciplinam in haeresin exprobrant; ib. 15 a. quae haeresis? de jej. 1 e. novitatem igitur objectant, de cujus inlicito praescribant aut haeresin judicandam si humana praesumtio est, aut pseudoprophetiam pronuntiandam si spiritalis indictio est, dum quaque ex parte anathema audiamus qui aliter adnuntiamus. Fast ebenso cap. 11 (868 m.).

4) namentlich die Ventilierung des (Jesus) vorator et potator de monog. 8 e. de jej. 8 a., zumal da keine andere Schrift diesen Spielball der Parteien aufweist.

Auch hier, in de jej., mangelt ja ferner die Spur des Edikts des Kallist, das so hohe Wellen des Zornes im Autor der Keuschheit getürmt hat. Dazu zeigt sich, auch gegenüber dem Fasten, wie vorher gegenüber der Ehehe, in einzelnen parallelen Stellen eine Überlegenheit des Gedankens in dem B. Von der Keuschheit, wie namentlich bei Widerlegung des Einwands, der Paraklet sei ein feindlicher Teufelsgeist [1]). Beweisend ist auch die Weise, wie Röm. XIV, 4 in pudic. und jej. auftritt. Hippolyt [2]) und Tertull. bezeugen, dass Kallist diese Stelle gebraucht habe, um die laxe Disciplin zu verteidigen. Auch jej. hat diese Stelle in Verteidigung des phrygischen Fastens, also in ganz anderem Zusammenhang [3]). Wäre jej. später, so schiene doch zu erwarten, dass sich irgend eine Andeutung fände, dass jener solenne Gebrauch, den die beiden Autoren notiert haben, auf Irrtum oder Fälschung beruhe. Viel eher konnte die „Keuschheit", auch wenn man sich dessen erinnerte, dass man früher den Ort des Römerbriefs gelegentlich anders gedeutet, diesen „privaten" Gebrauch einfach still übergehen, und dann, wie dies ja geschieht, die kallistische Deutung beiseit schieben. Endlich liegt wieder der Fall vor, dass knappere Resumtionen der „Keuschheit" von gewissen Stellen der Fastenschrift diese als die frühere darthun: so wird jener breitere „Ahab" in pudic. kürzer mit angebracht [4]). So wird namentlich das „sacrificium", das neben den „Gerechtigkeitswerken" der Herr laut jej. fordert, nur in einem charakteristischen Nebensatz in pudic. aufgenommen [5]).

Der neue Name „custodia" [6]) statt des älteren und grimmeren

---

1) s. S. 135, Anm. 2.

2) Philos. ed. Miller S. 290 *ἐπὶ τούτῳ φάσκων εἰρῆσθαι τὸ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου ῥηθέν· Σὺ τίς εἶ ὁ κρίνων ἀλλότριον οἰκέτην.* vgl. de pud. 3 (794 u) tu quis es, ut servum judices alienum . . . talia et tanta futilia eorum etc.

3) tu quis es, qui alienum servum judicas de jej. 15 (875 o.).

4) vgl. de jej. 7 (861 m.) mit de pud. 6 (801 u.).

5) de jej. 16 a. nam et si mavult opera justitiae, non tamen sine sacrificio, quod est anima conflictata jejuniis; de pud. 2 a. ceterum deus, inquiunt, bonus et optimus . . . . et misericordiae plurimus, quam omni sacrificio anteponit.

6) de pud. 22 a. vincula induit (martyr psychicorum) adhuc mollia in novo custodiae nomine (dann freilich gleich darauf wieder: aditum carceris: der alte gewohnte Name); de jej. 12. (869 u.) processurus ad cer-

„carcer", der uns auch bei Ulpianus entgegentritt, ist beiden Bb. gemein und zeugt mit anderem dafür, dass das Zeitintervall nur gering ist, das pudic. und jej. trennt. Dahin gehört auch die Tendenz, die beiden Bb. gemein ist, durch Massnahmen der Zucht für die „Ehre Jesu" zu sorgen, und nicht für die Ehre des Petrus [1]).

Bei diesem Stande der Dinge ist gar die Vermutung berechtigt, dass Tert. ein Programm, wie es de jej. aufstellt, in pudic. ausführte: nämlich die „offene" Verteidigung seiner phrygischen Kirchenzucht [2]). Freilich ist die Ausführung weder eine völlig umfassende [3]) noch insofern eine völlig spontane, als eben das Edikt Kallist's als ein neuer Erreger dazwischenkam. Dennoch mehr als in den andern Bb. dieser letzten Epoche macht er hier sich ans Schildern der Gemeindezustände der Phryger [4]). Als Repräsentant dieser letzteren scheint er sogar da zu reden, wo Schriftauslegung in Frage kommt [5]).

Dazu kommt, jene „Offenheit" anlangend, die doch wohl der Kühnheit verwandt ist, der persönliche Ton in der „Keuschheit", mit dem der „römische Seiltänzer", der „Apostoliker", „Pontifex Maximus" so leidenschaftlich bekämpft wird [6]). Im Praxeas brauchte er noch einer — durchsichtigen — Maske, indem er

tamen e custodia; ibid. 870 et facultate custodiae liberae (aber dazwischen 870 wiederum in carceribus). Nie findet sich andererseits custodia in gleichem Sinne in den früheren Bb. Vgl. hier S. 117, Anm. 1. Apologeticum 44 (277) sind custodiae die Gefangenen. Vgl. Huschke, Jurisprud. Antejustin. S. 532o. und Geib, Gesch. des röm. Criminalproz. S. 561.

1) de jej. 10 (866m.) de pud. 6 (802o.).

2) de jej. 17 (878u.) palam disciplinas nostras vindicemus.

3) vgl. hier S. 25, Anm. 5; S. 108, Anm. 2. Die reinen Kunstformen der prosaischen Darstellung gehen dem Autor ab. Auch bei dem Verhältnis von apol. zu ad natt. musste dies in Betracht kommen. Dennoch ist fast so gewiss wie die Einlösung des in ad natt. gegebenen Versprechens durch das apolog., die Einlösung der in de jej. gegebenen Zusage durch de pudicitia.

4) de pud. 4 e. ideo penes nos (vgl. hier S. 128, Anm. 4) occultae quoque conjunctiones i. e. non prius apud ecclesiam professae juxta moechiam . . . judicari periclitantur; cap. 1 e.: nobis autem maxima et summa sic quoque praecaventur etc.; c. 19. (835m.) unde et apud nos . . . . haereticus . . per baptisma veritatis . . . admittitur.

5) de pud. 2 (796o.) causas poenitentiae delicta condicimus; haec dividimus in duos exitus; alia erunt remissibilia, alia inremissibilia.

6) vgl. meinen Aufs.: Tert. Von der Keuschheit, Theol. Stud. 1888. S. 331 ff.

ein Collectivum von „Händelmacher“ sich bildete [1]); auch in „Einehe“ und „Fasten“ drängt sich Persönliches nicht vor; an „offener“ Polemik leistet pudic. sicher das Höchste.

Ist somit die Zeitfolge diese: Prax. monog. jej. pudic. [2]), so wird sich auch als Folge ergeben, dass das Edikt des Kallist gegen Ende seines Bistums gefallen ist, mindestens nicht im Widerspruch mit der Hippolytischen Darstellung. — Die folgende Einzelbehandlung soll Einzelnes noch fester begründen, und namentlich das Verhältnis der Einehe zur „Ermahnung zur Keuschheit“ noch nachbringen.

Adversus Praxean.

Es wird hier noch näher zu zeigen sein, wie im einzelnen das B. Wider Praxeas die römische Lehrentwickelung als ein Ganzes behandelt, um dadurch die Gewissheit zu stärken, dass wirklich das Ende des Praxeas auf die Tage des Bischofs Kallist, und zwar auf ihre Anfänge übergeht.

Wir gewahren hier fast sämtliche Züge der Hippolytischen Darstellung. Man argumentierte am Tiber, so berichtet Hippolytos, dass Gott den Gerechten vor Alters in sichtbarer Weise erschienen sei [3]). Prax. nimmt dies auf, indem Christophanien sehr ausdrücklich besprochen werden, und das „sichtbar“ und „unsichtbar“ der Kallistischen Lehre fort und fort ventiliert wird [4]). Ob

1) dies ist wenigstens die von Renan u. a. vertretene Ansicht, die von Lipsius, Harnack verworfen wird. Übrigens bleibt die „Maske“ allfällig, sofern auch ein wirklicher Praxeas dem Tertull. gleichsam zu einer Firma geworden wäre, für die ein Kallist Geschäfte macht.

2) in Bezug auf den Ansatz von de pud. nach monog. und jejun. befinde ich mich in Übereinstimmung mit Bonwetsch und Harnack (Z. S. für K. G. II 582). Meine frühere Placierung von de jejun. (ganz am Ende: vgl. m. Aufs. in Z. S. für wiss. Theol. XXX, S. 187) habe ich nach einer sehr eingehenden Vergleichung von jej. und pudic. (s. das später hier Folgende) aufgeben müssen. Dagegen hoffe ich in Beziehung auf den Gesamtansatz dieser letzten Schriften Tert.'s über die unbestimmtere und vorsichtigere Fassung bei Harnack a. a. O. S. 582 (monog. jej. pud in die Zeit Caracalla's, wenn nicht noch später) hinausgekommen zu sein.

3) Philos. ed. Miller S. 283 *λέγουσιν γὰρ (οἱ Νοήτου διάδοχοι) τὸν ... θεὸν καὶ πατέρα εὐδοκήσαντα πεφηνέναι τοῖς ἀρχῆθεν δικαίοις, ὄντα ἀόρατον.*

4) adv. Prax. 15a. ecce enim et in evangeliis . . . . visibilem et

Christus und der Vater verschieden, ob Christus „ein anderer“ [1] zu nennen sei, ist gradeso bei Hippolyt wie bei Tertull. die Frage. Auch die Frage nach dem „Wechsel der Zeiten“ [2], wenn auch in verschiedener Weise, spielt im Süden wie Norden. Ob Gott sich „Vater und Sohn nenne“, erwägt man hüben wie drüben [3]. Der Doppelname „Christus“ und „Jesus“ [4] wird in Rom wie in Karthago erörtert. Auch die einzelnen Phasen des Streites, in der Geschichtserzählung des Römers natürlich mit grösserer Deutlichkeit, kommen im Süden zum Ausdruck, wobei Hippolyt als Gegner Kallist's selbst im Ausdruck mit durchschimmert. Nicht zufällig ist nämlich, dass man im Norden und Süden von „Idioten“ zu reden liebt, ein Ausdruck, den nur Hippolyt ausdrücklich auf Zephyrin zieht, während der Karthager, noch vorsichtig, dergleichen Deutlichkeit meidet [5]. Wir werden wohl schliessen dürfen, dass lange bevor Hippolyt die Philosoph. niederschrieb, Zephyrin das kränkende Beiwort in den Reihen seiner Gegner getragen hat. Im ganzen ist nur wenig von dem, was Hippolytos später niederschrieb, ohne Anklang im Antipraxeas, wie etwa der Zug Zephyrin's, dass er ein Freund des

---

invisibilem deum deprehendo sub manifesta et personali distinctione condicionis utriusque . . . .; ad hanc diversitatem visi et invisi etc. . . .; visibilem quidem in carne, invisibilem vero ante carnem . . . .; atquin si idem ante carnem invisibilis, quomodo visus etiam retro invenitur ante carnem? — ib. (673 m.): ad distinguendum inter invisibilem patrem et filium visibilem; ib. 674 filius ergo visus est semper. . . .; cap. 16 (674 u.) ipse (filius) ad humana semper colloquia descendit, ab Adam usque ad patriarchas . . .; auch schon cap. 14 (670 m.) jam ergo alius erit qui videbatur, quia non potest idem invisibilis definiri qui videbatur etc.

1) Philos. S 284. *οὐχ ἕτερον ἐξ ἑτέρου ἀλλ' αὐτὸν ἐξ ἑαυτοῦ.* adv. Prax. 20. (680 o.) alium autem quomodo dicamus saepe jam edidimus Quo alium dicamus, necesse est etc.

2) Philos. 284. *ὀνόματι μὲν πατέρα καὶ υἱὸν καλούμενον κατὰ χρόνων τροπήν.* Tert. betreffend vgl. hier S. 122, Anm. 3.

3) Vgl. mit dem oben Gesagten adv. Prax. 11 (665 m.) an verebatur, ne non crederetur, si simpliciter se et patrem et filium pronuntiasset?

4) Philos. 285. Zephyrin sagt: *ἐγὼ οἶδα ἕνα θεὸν Χριστὸν Ἰησοῦν.* Mittelbar knüpft daran an adv. Prax. 27 (691 o.) alius Jesus alius Christus.

5) Philos. 284. *τὸν Ζεφυρῖνον, ἄνδρα ἰδιώτην καὶ ἄπειρον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὅρων.* adv. Prax. 9 a. male accepit idiotes quisque aut perversus hoc dictum; ib. c. 3 a. simplices enim quique, ne dixerim imprudentes et idiotae. Vgl. übrigens hier S. 113, Anm. 3.

Geldes gewesen, oder die historische Anmerkung, dass dem römischen Irrlehrerwesen der alte Herakleitos Vorschub that. Was aber beide gemein haben, Tertull. und Hippolyt, das steht auch in so gleicher Beleuchtung, dass die Geistesgemeinschaft der beiden über allen Zweifel gerückt wird, und, soweit Verschiedenheit da ist[1]), der Charakter der karthagischen Schrift als einer Werbeschrift klar wird. Dass er so spät noch geworben, nachdem diese Werbetendenz schon einigermassen erlahmt schien, liegt in den römischen Zuständen, welche ihn jetzt mahnen, den schismatischen Brüdern im Norden die Gemeinschaftsrechte zu bieten. Die Vereinsamung beider musste fast beide zusammenführen. Aber auch auf die Schlussphase[2]) dieser römischen Lehrhändel gilt es hier nochmals zurückkommen: denn auch hier gilt es Züge nachtragen, die beiden Schriften gemein sind. Freilich das Beiwort „Schwindler“[3]), das Hippolytos dem Kallist gibt, findet sich, gleichsam verziert, erst in pudic. wieder. Aber der Vorwurf der Furchtsamkeit oder des schlauen Lavierens ist beiden Bb. gemeinsam[4]). Die Beschimpfung: *δίθεοι ἐστέ*[5]) findet ihre getreuliche Wiedergabe auch im Süden am Bagradas. Ein griechisches *ἀδιαίρετος*[6]) findet seine Entsprechung in einer tertull. Formel: dispositione alium non divisione; ein *θεοποιεῖν*[7]) in einer „transfiguratio“; das hippolyt. *πρόσωπον* in dem häufigen „persona“ im Süden. Vom *συνπάσχειν* des Vaters musste schon früher die Rede sein.

Minderen chronologischen Wert wegen der Schwierigkeit

1) vgl. meinen Aufsatz: Tert. Wider Praxeas Jahrbb. für protest. Theol. 1888.

2) alle zuletzt erörterten Punkte werden schon vor Zephyrin's Tode, also vor 217 verhandelt.

3) s. hier S. 132, Anm. 4; auch Philos. 289 appliziert man ihm dieses *γόης*: *ἦν δὲ γόης καὶ πανοῦργος καὶ ἐπὶ χρόνῳ συνήρπασε πολλούς*. Vgl. de pudic. 10 (813 m.) age tu funambule pudicitiae et castitatis etc.

4) Philos. 289. *δεδοικὼς ἐμέ*. adv. Prax. 29 (695 u.) nihil ei vel hoc timore tuo praestas. Times dicere passibilem etc. Doch vgl. auch de pud. 10 (813 m.) oculum metu temperans.

5) Philos. 289 *διὰ τὸ δημοσίᾳ ἡμῖν ὀνειδίζοντα εἰπεῖν δίθεοι ἐστέ*. adv. Prax. 13 a. ergo, inquis .... duo dii praedicantur.

6) Philos. 289 *Ἓν δὲ ὄν, τὸ πνεῦμα ἀδιαίρετον*, vgl. adv. Prax. 21 (680 o.).

7) Philos. 289 *ὁ γὰρ ἐν αὐτῷ γενόμενος πατὴρ προσλαβόμενος τὴν σάρκα ἐθεοποίησεν*. Dies bekämpfend, gleich Hippol., sagt Tert. adv. Prax. 27 (691 u.) transfiguratio autem interemtio est pristini.

der Datierung der zu vergleichenden Äusserungen haben die Beziehungen des Prax. zu Hippolyt's Homilie c. Noët. oder zu dessen zerstreuten Fragmenten[1]). Auch die innere Ökonomie der tertull. Bb. ist hier von minderer Wichtigkeit. Ein gewisses Verhältnis besteht zwischen Prax. und de carne, insofern eine rhetorische Stelle, Bibeldata gruppierend, beiden Bb. gemein[2]) ist. Fällt Prax. 217, de carne 214, so ist gewiss nicht vonnöten, an eine Anleihe zu denken, wie die einstige in Marcion III war. An grössere Nähe zu denken, verwehrt andererseits das Verhältnis der Bb. in Betreff des dialektischen Gegensatzes zwischen dem credo quia ineptum und dem späteren nüchternen Urteil über das Argument von der Allmacht[3]). Bemerkenswert kann erscheinen, dass der alte Kampf mit der Gnosis nicht nur ziemlich beruhigt, sondern etliches Gnostische in das eigene Denken gedrungen ist. Will man weniger Gewicht legen auf den veränderten Brauch von imago[4]), so ist desto gewisser das nun gefühlte Bedürfnis, die προβολαί Valentin's ausdrücklich beiseite zu schieben[5]), während wirkliche Ähnlichkeit vorliegt mit der poëtisch-phantastischen Ader der bekämpften Systeme der Gnosis.

In der Frage nach dem Ansehen der Bibel[6]), in gelegentlicher Betonung einer „rationalen" Betrachtung[7]), geht die Schrift in den älteren Spuren, die ihm seit der dritten Gruppe d. i. seit

---

1) s. hierüber meinen Aufs.: Tert. Wider Prax. a. a. O.

2) adv. Prax. 27 (692 m.) esuriens sub diabolo, sitiens sub Samaritide, flens Lazarum, anxia usque ad mortem, denique et mortua est; de carne Chr. 9 (445 o.) esuriit sub diabolo, sitiit sub Samaritide, lacrimatus est super Lazarum, trepidat ad mortem (caro enim, inquit, infirma), sanguinem fundit postremo.

3) de carne Chr. 5 (434 o.) mortuus est dei filius; prorsus credibile est, quia ineptum est; adv. Prax. 10 (664 m.) sed si tam abrupte in praesumtionibus nostris hac sententia utamur, quidvis de deo confingere poterimus.

4) adv. Prax. 16 (676 o.) in imagine et speculo et aenigmate; vgl. hier S. 79, Anm. 2; S. 55, Anm. 5.

5) adv. Prax. 8 a.

6) adv. Prax. 16 e. scilicet et haec nec de filio dei credenda fuisse, si scripta non essent, fortasse non credenda de patre, licet scripta. Von Früherem vgl. adv. Marcionem III, 24 (157 o.) sine praedicatione credendum; auch die Erörterungen über Schrift, Disciplin, Natur in de cor. u. de virg. vel.

7) adv. Prax. 3 a. unitas inrationaliter collecta .. trinitas rationaliter expensa. Vgl. hier S. 75, Anm. 1.

seinen phrygischen Anfängen bereits geläufig geworden sind, wie denn die Formel der Werbeschriften hier zum letzten Mal wiederkehrt. Mit dem sicher nicht fernen „Schleier“ und mit dem bald folgenden „Fasten“ verbindet den Antipraxeas ein bezeichnender Blick auf die Griechen [1]), die naturgemäss ihm wichtiger werden, je mehr er Rom sich entfremdet. „Psychici“ [2]) und „Paraklet“ sind mehrfach verwendete Termini. „Psychici“ kommt hier zuerst vor, wenn man absieht von Marcion IV, seit welchem jetzt Jahre verflossen sind [3]).

Die Beziehungen von monogamia zu exhortatio castitatis.

Zu den beiden nicht wohl trennbaren Bb. führt von der Schrift gegen Praxeas eine schmale Brücke hinüber [4]). Dass dieselbe so eng ist, ist bei der vollen Verschiedenheit ihrer Themata fasslich.

Dagegen sind beide Schriften mit einander so innig verbunden, dass die Frage nach ihrer zeitlichen Nähe sehr ungesucht sich

---

1) cap. 3. (656 m.) sed monarchiam sonare student Latini, *οἰκονομίαν* intellegere nolunt etiam Graeci. Vgl. de virg. vel. c. 2 a. per Graeciam et quasdam barbarias ejus plures ecclesiae virgines suas abscondunt; c. 8 e. hodie denique virgines suas Corinthii velant; de jej. 13 e. aguntur praeterea per Graecias illa certis in locis concilia. Vgl. meinen Aufs.: Tert. in Griechenl. Z. S. für wiss. Theol. XXX, 4 S. 385—439. Vgl auch hier S. 131. Anm. 1.

2) psychici S. 654. Paraklet 654 f. 662 f. 669.

3) schliesslich sei auch hier noch verwiesen auf den gegenüber dem früheren veränderten Sprachgebrauch anlangend die „simplicitas“ (s. hier S. 113. Anm. 3): adv. Prax. 1. (654 m) dormientibus multis in simplicitate doctrinae; c. 3 a. simplices enim quique, ne dixerim imprudentes et idiotae, quae major semper credentium pars est; c. 5 (658 u.) ideoque jam in usu est nostrorum per simplicitatem interpretationis sermonem dicere in primordio apud deum fuisse cum magis rationem competat antiquiorem haberi. Vgl. auch de virgin. vel. 1 a. ex his enim fere consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita . . . . adversus veritatem vindicatur.

4) adv. Prax. 26 a. Joannis evangelium decucurrisse; exhort. cast. 3 (741 u.) apostoli voces decurram. — adv. Prax. 13 (669 o.) secundum rationem oeconomiae, quae facit numerum; exhort. 7 a. quod non unum est, numerus est. denique post unum incipit numerus.

aufdrängt. Da sind dieselben Betrachtungen über das uri et nubere [1]), da ist derselbige „Lamech“ [2]), da dieselbige Sicherheit, dass gewisser Weise die Ehe, ein Institut der älteren Zeiten, jetzt am Ende der Welt eines precären Rechtes geniesse [3]), da ist derselbige Hinweis auf Apispriester etc. Von einer litteraririschen Anleihe bei einem Büchelchen älteren Datums, als welches etwa exhortatio gelten sollte, kann hier gar nicht die Rede sein; denn auch die Mahnschrift enthält einen unmissverständlichen Hinweis auf die Kallistischen Tage. Wenn wir aus Hippolytos lernten, dass zuerst unter Kallist die digami im ordo belassen wurden, so rühmt diese Mahnschrift die Phryger, die im Gegensatz gegen die Grosskirche keine digami duldeten [4]), ein Zug, der somit unzweifelhaft unter 217 herunterführt. Andererseits ist auch gewiss, dass die Mahnschrift vor der „Einehe“ ausging. Nicht nur wird in der Einehe derselbe Stoff reicher behandelt, sondern exhortatio wäre nach der Einehe nicht mehr begreiflich [5]). Sagt er auch gelegentlich sonst wohl [6]), dass er den gleichen Stoff darum noch einmal entfalte, weil seine neuere Schrift etwa solchen zur Hand kommen möge, die eine frühere nicht zu lesen bekommen haben: grade hier in einer Privatschrift, als welche die Mahnschrift sich kennzeichnet, wäre schlechthin unfassbar, wie er sich einer Verweisung auf die „Einehe“ hätte entschlagen können, ja, wie für die Privatschrift noch Raum war, nachdem er sich öffentlich ausgesprochen. Dazu kommt, dass die „Einehe“ sich in einen halben Widerspruch setzt gegen die kleinere Mahnschrift, dass namentlich jene Ansicht, allein von Petrus sei nachweisbar, dass er in der Ehe gelebt habe, und von keinem der übrigen Boten, ihm erst über Nacht gekommen

---

1) exhort. cast. 3 (742 o.) de monog. 3 (764 m.); vgl. freilich auch, über den zeitlichen Spielraum dieser Betrachtung, hier S. 136. Anm. 3.

2) exhort. cast. 5 e. de monog. 7 (766 u.).

3) exhort. 6 (746 o.) de mong. 7 (771 o.): crescite et redundate, kritisiert hier wie dort.

4) exhort. cast. 7 (747 m.) usque adeo quosdam memini digamos loco dejectos.

5) es gilt hier durchaus Ähnliches, wie das früher über das Verh. von de fuga zu Scorpiace Bemerkte. Die Privatschrift geht einer umfänglicheren, für weitere Kreise von haus aus berechneten Arbeit vorauf.

6) adv. Marc. V, 10 a.

scheint [1]). Die Weglassung von so manchem, was die exhort. kennzeichnet, erklärt andrerseits sich sehr einfach durch den Unterschied jener Privatschrift von dem umfassenden Buche, dessen grössere Öffentlichkeit ihm manche Schranke auflegte. So fehlt denn auch in der „Einehe" jener Paroxysmus von „Heiligkeit", vermöge dessen die Ehe ihm wesentlich Unzucht bedeutet [2]), jene Hässlichkeit der Geschichte von einem betrogenen Bruder [3]), ja selbst jene Dido [4]) gebricht, die eigentlich bei Lichte besehen den heiligen Paul übertrumpft habe.

Mit dem angedeuteten Datum — etwa 219 — stimmt auch sonstiges in der Mahnschrift. Sie hat handlich starke Beziehungen zu dem benachbarten „Schleier" [5]); der selber, wie früher gezeigt ist, vielleicht selbst der letzten Gruppe, die wir behandeln, mit angehört. Zu geschweigen von einzelnen Stellen, die in Gedanken und Ausdruck sich nahe stehen, ist auch das Arbeitsgebiet, in dem er sich bewegt, das gleiche. Es sind innerphrygische Kreise, denen der Verf. sich zuwendet. Denn auch der Empfänger der Mahnschrift ist ein phrygischer Bruder, dem die Autorität der Priska nicht erst noch zu empfehlen ist [6]). Man

1) exhort. cast. 8e. licebat et apostolis nubere et uxores circumducere; de monog. 8 (773o.) Petrum solum invenio maritum .... ceteros cum maritos non invenio etc.

2) exhort. cast. 9 (750m.) ipsae (primae nuptiae) ex eo constant, quod est stuprum.

3) exhort. cast. 12e. scimus denique quendam ex fratribus etc. Hier gilt z. T. Analoges, wie über das Verh. von ad natt. zum apologeticum. Eine zweite Redaktion tilgt gewisse Masslosigkeiten und Hässlichkeiten.

4) nur exhort. cast. 13 (756u.).

5) exh. cast. 7e. unus deus, una fides, una et disciplina (hier den Laien und Klerikern); de virg. vel. 2 (885m.) una nobis et illis fides (illis = Graecis), unus deus, idem Christus, eadem lavacri sacramenta. (Der sachliche Unterschied ist klar, aber ebenso die stilistische Ähnlichkeit, vgl. hier S. 5 über die Darstellungsmittel des Autors.) Vgl. ferner die verwandte Betrachtung exhort. cast. 7e. nisi et laïci ea observent per quae presbyteri alleguntur, quomodo erunt presbyteri qui de laïcis alleguntur, und de virg. vel. 14a. virgines ecclesiam an ecclesia virgines ornat etc. — Stilistisch verwandt ist wiederum exhort. 6 (746u.) jam senuit ex quo juvenuit, und das poëtisch Gehobene de virg. vel. 1 (884u.) efferbuit in juventutem (vgl. die ganze Stelle). Vgl. auch exhort. cast. 7 (747u.) et offers et tinguis et sacerdos es tibi solus, mit de virg. vel. 9a. nec tinguere nec offerre etc.

6) exhort. cast. 10e.

sieht, wie um diese Zeit er sich die Mühe nicht sparen kann, die Anhänger der Sekte, die längst die „geistlichen Gaben“ des Parakleten annahmen, in den Sachen der Zucht zu einer höheren Strenge zu führen, grade wie er im „Schleier“ der gleichen Arbeit beflissen ist. Das apud nos in der Mahnschrift [1]) wird gradezu instruktiv für die Fassung dieses Ausdrucks im „Schleier“.

Geringer sind die Beziehungen zu der Schrift Von dem Fasten, die auf monogamia gefolgt ist, obgleich eine Gedankenverwandtschaft an zwei Stellen [2]) hervortritt, genügend, um die zeitliche Nähe, die auch sonst gewiss, zu bekräftigen.

De jejunio adversus psychicos.

Das B. hat gemein mit der „Einehe“, dass es nicht wie der Antipraxeas oder wie das B. Von der Keuschheit durch bestimmte römische Kundgebungen seinem Verf. entlockt ist. Mindestens sind die Schriftstücke, die es etwa veranlasst [3]), nicht überliefert. Das Buch ist gleich der „Einehe“ eine Art Verteidigungsschrift, eine Apologie gegenüber der Grosskirche, ohne eigentlichen Werbecharakter wie das B. Wider Praxeas, aber auch nicht erbitterter Angriff wie das B. Von der Keuschheit. Die Angriffe der Gegner haben sich weiter zugespitzt, seit die Einehe ausging, und sie haben eine bestimmtere Formel [4]). Ist die Einehe scharf, und bietet dieselbe „psychici“, den bekannten verletzenden Ausdruck in unvergleichlicher Fülle [5]), so wird doch der phrygische Standpunkt hier reichlich so deutlich vertreten, wie das häufige spiri-

---

1) exhort. cast. 7 (747 m.) inde igitur apud nos plenius atque instructius praescribitur etc.; cap. 12 (754 u.) praecipue apud nos. Vgl. S. 129 Anm. 2 und S. 152. Anm. 2.

2) exhort. cast. 4 e. et factum est jam non consilium divini spiritus, sed pro ejus majestate praeceptum; de jej. 11 (868 o.) votum cum a deo acceptatum est, legem in posterum facit per auctoritatem acceptatoris; exinde enim faciendum mandavit qui factum comprobavit. — exhort. cast. 6 (746 m.) semper initia laxantur; de jej. 4 (857 o.) respondemus non competisse onerari hominem aliqua adhuc abstinentiae lege.

3) solche werden von Morcelli (Africa Christiana II, 77) nicht ohne Wahrscheinlichkeit angenommen.

4) s. hier S. 138. Anm. 3.

5) er ist minder häufig in de jej.: vgl. S. 851. 855. 867. Den „Parakleten“ s. S. 869. 872.

tales [1]) die Sektenherrlichkeit predigt. Das ethische und aesthetische Unmass, das dem „Fasten" so eigen ist und andere frühere Leistungen des Verf.'s noch überbietet [2]), zusammen mit einer Nachricht über Vorgänge im Orient [3]), könnte leicht uns verführen, die Schrift ganz ans Ende zu rücken, zumal da ein „faselndes Alter" seine Ausgänge bezeichnen soll. Aber jene moraralischen Massstäbe sind chronologisch sehr dehnbar; jene fragliche Synode im Osten teils ungewisser Datierung, teils vielleicht hier nicht gemeint; und endlich die Hieronymianische Nachricht über sein faselndes Alter schon darum schwer zu verwerten, weil sie nicht einmal aussagt, ob der Altersschwache noch schriftstellert. Jene früher erörterten Gründe für die Priorität des Fastens gegenüber dem B. Von der Keuschheit werden somit nicht erschüttert.

Übrigens dauert der Kampf fort wider die „Petruskirche" [4]), wie ihn Prax. anhub und die Einehe fortsetzte, wider die ruhmredige Menge der blos seelischen Menschen [5]), auch die Betonung der Sabbate [6]), wie eines Erziehungsplanes der Gottheit, der alles „nach den Zeiten" gestalte [7]), auch gewisser Erwägungen über das Ansehn der Bibel neben dem der natura und ratio [8]), resp. der

---

1) sive spiritali sive tantum fideli cap. 11 (868 u.); haec erunt exempla et populo et episcopis, etiam spiritalibus cap. 16 (876 u.). Natürlich mangelt es auch nicht an Betonung der neuen Prophetenherrlichkeit (aures dei advertunt — xerophagiae — et occultorum compotes faciunt c. 9. S. 863 u.; ipsi nobis prophetae in hanc maxime causam extitissemus c. 12 a.; ventrem [Annae] filio implere, et quidem propheta. c. 7. S. 861 u.) noch an Ermahnung der Bischöfe zu brüderlicher Bescheidenheit (ut et fratribus et praepositis c. 17. S. 878 m.).

2) vgl. meinen Aufs.: Tert. Vom Fasten. Z. S. für wiss. Theol. XXX, 187 ff.

3) s. den eben angeführten Aufsatz S. 187. Anm.

4) de jej. 10. (865 u.) haec autem propter illos qui se putant ex forma Petri agere, quam ignorant.

5) apud gloriosissimam scilicet multitudinem psychicorum cap. 11 a.

6) cap. 14 e. 15 a. exceptis scilicet sabbatis et dominicis.

7) cap. 4 a. haec ratio servabatur apud providentiam dei, pro temporibus omnia modulantis.

8) cap. 10 (866 o.) tanto magis dignam rationem afferre debemus, quanto carent scripturae auctoritate, donec aliquo caelesti charismate aut confirmentur aut corrigantur. Vgl. ibid. 866 u.: conjecturas conjecturis, et tamen, puto, fidelioribus repercutiens.

Geistesaussagen. Der frühere Streit Wider Praxeas schimmert durch im „Jesum Christum solvere“ [1]). Der neue Name custodia für den älteren carcer ist offenbar schon vorhanden, nur dass pudic. erst ihn in die kritische Mache nimmt [2]). Die Bemerkungen über Martyrien [3]) schliessen durchaus nicht ein, dass, was wirklichen Martyrien ähnlich sieht, jetzt von den Christen erduldet wird: vielmehr wird pudic. zeigen, dass höchstens „Polkamartyrien“ im Augenblicke in Sicht sind. Gewisse Bemerkungen hier, wie bereits in der Einehe, zeigen, dass vielmehr das Bewusstsein der Christen von ihrer staatlichen Wichtigkeit neue Fortschritte machte: was mit augenblicklichen Drangsalen minder gut sich vertragen will. Gehorsam gegen die Staatsgesetze erscheint hier fast als Chimäre, und als Beeinträchtigung wird empfunden, dass man richterliche Beamte aus der Zahl der Heiden zu wählen pflegt [4]). Vielleicht ist es neue Bereicherung seines Wissens über die biblischen Stätten, wenn er von der frischen Gegenwart der Sinaihalbinsel redet [5]).

De pudicitia.

Zu den früher erörterten Gründen, die pudic. spät rücken, liesse sich als Nachtrag noch bringen, dass Tert. bereits in der Einehe (c. 7. S. 700 u.) diesem Thema so nahe war [6]), ohne doch anzudeuten, dass er bereits es behandelt. Unsere Absicht ist hier nicht sowohl, diesen Beweis direkt zu verstärken, als mehr im

1) de jej. 1. (852 o.) hi paracleto controversiam faciunt . . . non quod Jesum Christum solvant (Montanus et Priscilla et Maximilla); vgl. S. 142. Anm. 4.

2) s. S. 139. Anm. 6.

3) c. 17 e. facilius, si forte per angustam salutis januam etc.; ib.: ceterum saginatior Christianus ursis et leonibus forte etc. Man beachte das doppelte forte. Dem entsprechend ist auch exhort. cast. 12 (754) aufzufassen. Das Christianis leonem! ib. 754 u. wird fortdauern, vgl. hier S. 117. Anm. 2, alles Übrige sind teils jene „Polkamartyrien“, welche de pudic. 22 a. abhandelt, teils blosse Gedankendinge. Darin hat er ja recht, dass die Zeit des verfolgenden Heidentums, auch der blutigen Drangsale nicht zu Ende gegangen ist. Er aber erlebt diese letzteren nicht mehr.

4) vgl. S. 118. Anm. 2.

5) de jej. 16 a. manent adhuc monumenta concupiscentiae, ubi sepultus est populus carnis avidissimus. vgl. hier S. 85. Anm. 2 und 3.

6) si justitia, utique et pudicitia.

einzelnen darzulegen, wie eng diejenigen Bande sind, welche dies B. Von der Keuschheit an Hippolytos binden, und so freilich mittelbar auch den chronologischen Ansatz zu sichern. Sah man doch noch vor kurzem in dem befehdeten Pontifex einen karthagischen Bischof [1]). Dass es Kallist und kein anderer, bestätigt zahlreiches Einzelne in dem Verhältnis der Urkunden, der Philosophumena und pudicitia. „Sündenvergebung“ [2]), „Gemeinschaft“ [3]), das sind die hier technischen Ausdrücke, die in beiden Bb. sich decken. Der „Schwindler“ bei Hippolyt hat seine nüancierte Entsprechung in dem „Seiltänzer der Keuschheit“ [4]); seine behutsame Schlauheit [5]) meinen beide Verff. zu kennen; von den biblischen Instanzen Rom's bei dessen disciplinarischem Vorgehn findet sich wenigstens eine auch bei Tertullian und zwar grade die von Hippolytos vorn an die Spitze gestellte [6]), während freilich die andern fehlen. Während in diesen Beziehungen das Haupt des römischen Schisma's und das der Montanisten im Süden durchaus den gleichen Strang ziehen, fühlen sie freilich verschieden in Bezug auf die Taufe der Ketzer;

---

1) so Gieseler K. G. 1, 1. S. 288, wogegen bereits Baur K. G. der 3 ersten Jahrhh. S. 291. Anm. 2.

2) Philos. ed. Miller 290 *λέγων (ὁ Κάλλιστος) πᾶσιν ὑπ' αὐτοῦ ἀφίεσθαι ἁμαρτίας.* de pud. 21 (842 o.) quis enim dimittet delicta, ni solus deus? ib. 22 e. denuo dimittentur eis, qui piaculariter negaverunt. Das Edikt selber c. 1. (792 o.) ego .... dimitto. (*ἀφιέναι* auch Phil. ed. Miller 291.)

3) Philos. 291 *μὴ διακρῖνον (τὸ διδασκαλεῖον τοῦ θαυμασιωτάτου Καλλίστου) τίσι δεῖ κοινωνεῖν, πᾶσιν ἀκρίτως προσφέρων τὴν κοινωνίαν.* Bei Tert. findet sich (natürlich) communicare und communicatio in dem technischen Sinn auch schon früher: so apolog. 39 (257) communicatio orationis et conventus et omnis sancti commercii; de praescr. 43 e. communicatio deliberata, ja auch schon de bapt. 15 (634 o.) ipsa ademtio communicationis; vgl. de virg. vel. 2 (885 m.) communicare jus pacis et nomen fraternitatis; ib. 3 a. utrique consuetudini communicabatur. Aber das besagt wenig gegen das „Rauschen“ dieses terminus in de pudic.: c. 15 (825 o.) recipere in communicationem reprobos; c. 22 (845) communicatores revertuntur; c. 13 (818 m.) dilectionem audio non communicationem; c. 3 e. compassionem scilicet quam communicationem; 6 (801 u.) communicabis et homicidae; 16 (827 m.) cui communicando agglutinabor; 18 a. communicationem ecclesiasticam; 18 (834 m.) admissum a communicatione detrudat etc.

4) s. S. 143. Anm. 3.

5) s. S. 143. Anm. 4

6) s S. 139. Anm. 2.

aber auch da wird deutlich, dass es dieselbige Zeit ist, nämlich die Epoche Kallist's, die beide Bb. im Auge haben. Hippolyt berichtet entrüstet, Historiker, wie er hier ist, dass zuerst unter Kallist die Ketzer von neuem getauft seien [1]). Tertull. erklärt seinen Beifall zu jener Praxis des Ketzertaufens: gleich dem Heiden werde der Ketzer durch das Taufbad bei ihnen aufgenommen [2]). Hippolyt hat es geärgert, dass ganze Scharen von Ketzern, von den eigenen Leuten verworfen [3]), zu den Kallistianern sich drängen. Tertull. bestätigt zum wenigsten diesen Zug dieser Tage, dass Ketzer jetzt Tag für Tag ihren Blasphemien entsagen. Beide berichten einstimmig von groben Sünden des Fleisches, ja von mörderischen Hebammen, die die Leibesfrucht teuflisch zerstören [4]), ob auch der Römer allein diese Schuld vor Kallist's Thür legt. In betreff eines besondern Punktes empfinden sie ja wieder verschieden, so dass es dem Hippolytos graut, wenn die Unterschiede der Stände bei der Eheschliessung vergessen werden und vornehme Weiber sich jetzt schamlos mit Sklaven verbinden [5]), während Tertull., sonst entschieden ein Freund der

1) S. 134. Anm. 1.

2) de pud. 19 (835m.) unde et apud nos, ut ethnico par, immo et super ethnicum, haereticus etiam per baptisma veritatis utroque homine purgatus admittitur. Vgl. Döllinger, Hippol. u. Kallistus S. 190: Die Synode Agrippin's von Carthago, auf welcher die Wiedertaufe der bekehrten Ketzer beschlossen ward, falle zwischen 218 und 222, nicht 197 (Morcelli) noch 215 (Walch) — Hippol. (hier S. 134. Anm. 1) kreidet dem Kallist es mit an, dass unter ihm (*ἐπὶ τούτου*) dieser Unfug sich zugetragen, während Tert., dessen Werben im Praxeas sich wohl schon als vergeblich herausgestellt hatte, die afrikanische (auch montanistische) Praxis als eine wohl auch von Kallist gutgeheissene (et apud nos) betont. Einer Schwierigkeit der Deutung von apud nos (montanistische oder afrikanische Gemeinden, oder am Ende beides: sowohl Afrika im allgem. als auch insbesondere die „Phryger" im Süden) sind wir schon sonst begegnet. S. S. 129. Anm. 2 und S. 148. Anm. 1. —

3) Philos. 290 *ἅμα τε καὶ ὑπὸ πολλῶν αἱρέσεων ἀποβληθέντες.* de pud. 13 (820o.) ceterum ethnici et haeritici cotidie ex blasphemia emergunt. Die Signatur der Tage ist offenbar eine andere als zur Zeit von praescr. haeret. (c. 3 a.: si doctor, si etiam martyr lapsus a regula fuerit etc.).

4) Philos. 291 *πρὸς τὸ τὰ συλλαμβανόμενα καταβάλλειν — μοιχείαν καὶ φόνον ἐν τῷ αὐτῷ διδάσκων* (*ὁ Κάλλιστος*). de pud. 5 (800o.) sciunt et obstetrices quot adulteri conceptus trucidentur.

5) Philos. 291 *διὰ τοῦτο νομίμως γαμηθῆναι ἔχει ἕνα ὃν ἂν αἱρήσωνται σύγκοιτον, εἴτε οἰκέτην εἴτε ἐλεύθερον.*

Unterscheidung der Stände [1]), vielleicht doch in Fragen der Ehe auch gebunden durch frühere Äusserung [2]), vielleicht auch im Blick auf die Wirrnisse des gültigen staatlichen Eherechts, diese mehr weltlichen Unterschiede aus seinem Gesichtskreis gerückt hat. Dagegen teilt Tert. wieder ganz den hippolytischen Ärger über die triumphierenden Massen, welchen Kallistus gebietet [3]). Wenn der Ausdruck psychici nicht bei Hippolytos vorkommt, so liegt das natürlich daran, dass Hippolyt kein Phryger ist; wenn *σχολή* und *διδασκαλεῖον* bei Tertull. sich nicht findet, so weist dies darauf hin, dass andererseits Tert. dem römischen Schisma nicht zugehört. Im übrigen ist auch der Schlusssatz, in dem Hippol. meldet, dass die Lehren Kallist's in dem ganzen Erdkreis verkündet wurden [4]), gleichsam die historische Einleitung zu dem tertull. Buche.

Die Beziehung auf Hippolyt ist die chronologische Hauptsache [5]). Von der Schilderung der politischen Zustände im Eingange des B.'s ist ohne Zweifel zu sagen: sie passt auf die Heliogabalustage, wie die corrupta semina und wohl auch anderes Ähnliche auf Heliogabalus passen [6]). Durch schimmert ein Streit

1) s. z. B. de pallio 4 (941f.).

2) ad uxorem II, 8 (695u.).

3) Philos. 291 *ὧν τῷ διδασκαλείῳ συῤῥέουσιν ὄχλοι. διὸ καὶ πληθύνονται γαυριώμενοι ἐπὶ ὄχλοις.* Hier bietet die Parallele de jej. 11a. gloriosissima multitudo psychicorum.

4) Philos. 292 *τούτου κατὰ πάντα τὸν κόσμον διενεχθείσης τῆς διδασκαλίας.*

5) auch das Hippolytische: *διὰ τὰς ἡδονὰς, ἃς οὐ συνεχώρησεν ὁ Χριστός* Phil. S. 291 hat eine gewisse Tertull. Entsprechung in de pud. 1 (793m.) veniam pollicentur adversus principalem Christiani nominis disciplinam. Insgesamt ist beinah erstaunlich, wie der so viel später abgefasste Bericht Hippolyt's in den zahlreichsten Einzelnheiten mit der mitten in der Hitze des Kampfs abgefassten Schrift Von der Keuschheit übereinstimmt. In mancher Beziehung bietet selbst die tertullianische Leidenschaft eine Correctur zu der noch unbilligeren Berichterstattung des Römers. Hippolyt übergeht zumal die Bedingung der wirklichen Bussfertigkeit der wiederaufzunehmenden Sünder und sagt etwas frivol: (S. 290) *εἰ προσδράμοι τῇ τοῦ Καλλίστου σχολῇ.* Dagegen vgl. de pud. 19 (835u.) haec erit poenitentia quam et nos deberi quidem agnoscimus multo magis.

6) s. meine Aufsätze: Tert. u. die Kaiser bei Maurenbrecher, Histor. Taschenb. 1888 S. 190 ff. und Tert. Von der Keuschheit Jahrbb. für prot. Theol. 1888.

über den Brief an die Hebräer, ein Datum, welches nicht unter 217 herabführt, aber auch in dem Buche sich ausnimmt, als trete es als Reminiscenz auf, und nicht als ganz frisches Ereignis [1]). Der rechtsgeschichtliche Terminus „custodia" statt des „carcer", der als ein neuer bezeichnet wird, kann eher einen Punkt in der Rechtsgeschichte chronologisch erhellen, als selbst zur Datierung der „Keuschheit" seinerseits etwas beitragen [2]).

Mit Praxeas und der Einehe hat das B. mehrfache Fühlung. Die „Trinität" im Praxeas wird hier wieder erwähnt [3]), wie die „Idioten" [4]) hier nachklingen, zugleich noch einmal erinnernd an Hippolyt's „idiotischen" Bischof. An monogamia wird deutlich der Eingang der Keuschheit gemahnen [5]). Wie jej. hinweist auf diese „offene" Äusserung, ist schon früher erörtert. Kein B. Tertull.'s aber deutet auf pudic. rückwärts, woraus ziemlich sicher zu schliessen, dass wirklich keins seiner Bb. auf die Keuschheit gefolgt ist, sicher wohl keins der erhaltenen, schwerlich eins der verlorenen.

Übersicht, zugleich über die verlorenen Bücher.

Die Frage nach der Abfassung der verlorenen Bb. hat nur ein beschränktes Interesse, insofern etwa ihre Beantwortung die Datierung der vorhandenen bekräftigt oder in Frage stellt und Entwickelung und Leben des Autors in gewissem Grade mit aufhellt. Ein Bedürfnis der Rückschau ergibt sich auf die ermittelten Daten, insofern vorhandene Zeitlücken nach Anleitung der vorhandenen Zeugnisse durch die verlorenen Schriften sich füllen könnten.

I. Ein Volk von Schriften lagert vor dem Apologeticum: de baptismo 194 [6])

---

1) de pud. 20 (839) et utique receptior apud ecclesias epistola Barnabae illo apocrypho Pastore moechorum. S. Schwegler, Nachapostol. Zeitalter II, S. 296. 218. I, 312.

2) vgl. hier S. 139. Anm. 6.

3) de pud. 21 e.

4) de pud. 16 e. — Vgl. auch den gleichen Gedanken in adv. Prax. 20 über die Massenhaftigkeit des Schriftbeweises (cum oporteat secundum plura intelligi pauciora) und de pud. 16 e. (adversus exercitum sententiarum).

5) c. 1 (793 u.) multinubentiae jure etc.

6) vorher geht die griech. Schrift de baptismo haereticorum, s. de

adv. Judaeos 195
de spectaculis 196 Dezember
de cultu feminarum I.
de oratione
de idololatria 197 April
de cultu femin. II.
ad martyras 197 Hochsommer
ad nationes I. II.
apologeticum 197 Spätsommer.

Die Ziffern für bapt. und Jud. sind insofern symbolisch zu nehmen, als nur ihre Lage vor den Schauspielen behauptet wird, im übrigen bapt. auch 193 geschrieben, adv. Judaeos auch 196 könnte verfasst sein.

Die folgende Dreizahl von Schriften ist:

de testimonio animae
de praescript. haereticor.
adversus Hermogenem.

Die Datierung ist ungewisser. Nur dass de test. an. bald auf die Schutzschrift gefolgt ist, ist nicht zu bestreiten; noch dass die „Einreden" folgen in einem mässigen Abstand (1—3 Jahr). Sehr zweifelhaft ist „Hermogenes", von dem nur mit Sicherheit auszusagen, dass er zwischen praescr. und Valentiniani geschrieben ist. Dieser Zeit, ca. 200, gehört auch die erste Ausgabe des Antimarcion zu, die uns verloren ist [1]).

II. Eine viel knappere Anzahl von Bb., während 200—204 mit Sicherheit nur gefüllt wird durch Antimarcion 1. 2., die beiden verlorenen Ausgaben, füllt die Zeit zwischen 204 und 207 (208):

de poenitentia 204 Anfang
de patientia
ad uxorem, und vermutlich
adv. Valentinianos,

---

bapt. 15 e. Dass dies Datum kein anachronistisches, und dass Hippolyt's Behauptung (s. hier S. 134. Anm. 1) nur auf die westliche Praxis geht, in der kleinasiat. Kirche aber längst die Debatten begonnen hatten über die Taufe der Ketzer, darüber s. Neander, Allgem. Gesch. der chr. K. I, 564 f. (Ausgabe von 1826). Zu den altertümlichen Zügen von de bapt. rechne ich auch die Bemerkung desselben c. 15: propterea de uno lavacro definitum est.

1) hierüber hat mancherlei Treffendes — neben erheblichen Irrungen über die Abfassung der dritten Ausgabe des „Marcion" — Hauck S. 188 ff.

in welchen der Montanismus des Verf.'s sich anbahnt, resp., in den „Valentinianern", vollendet wird. Die 2. (offizielle) Verfolgung 203—205.

III. Fünf von den überlieferten Bb. füllen die vier Jahre von 207 (208) bis 210 (211):

adversus Marcionem I. 207 (208)
de pallio 209
adversus Marcionem II. III.
de anima 211 (210).

Im Unterschied von den früheren Drangsalen (197 und 203—205) ist diese Zeit eine ruhige, doch so, dass vermutlich de anima noch in die Zeit der beginnenden Nöte (211) hineinragt. Vor de anima fällt das verlorene de censu animae[1]), auch die Schrift Vom Paradiese[2]), vor Marcion III die Schrift de spe fidelium[3]), so dass diese Frist wiederum eine ähnliche Fülle beherbergt, wie die erste Epoche, in welche, die griechische Schrift von der Taufe der Ketzer abgerechnet, keine der verlorenen Schriften zu fallen scheint. Auch de fato (Oehl. III, 745) gehört hierher.

IV. Eine Zeit der erneuerten Drangsale zwischen 211 (Frühjahr) und 213 (Frühjahr):

de corona März 211
ad Scapulam September 212
de fuga in persec. Dezember 212
Scorpiace Frühjahr 213.

Verlorenes fällt schwerlich hierher, da ein griechisches Über die Schauspiele[4]) wohl der vorigen Epoche noch zugehört.

V. Die Friedensjahre der Gemeinde nach den Scapula-Nöten

---

1) vgl. de anima 1. 3. 22. 24. Ja selbst vor Marcion II (c. 5a. per animae scilicet censum) scheint diese Schrift zu fallen.

2) citiert de anima c. 55 und — viel später adv. Marcionem V, 12. Ja, selbst vor poenitentia könnte die Schrift fallen, da der Schluss dieser Schrift innerhalb des tertull. Schrifttums (trotz Sapientia Salom. X, 1. 2) etwas Dunkles behält und sich wie verkürzte Wiederaufnahme früherer Erörterung ausnimmt. Dass der Verf. des „Paradieses" bereits zu der Sekte gestossen sei, was der Autor von poen. noch nicht ist, wird wohl nicht zu erhärten sein. Dann ergäbe sich eine sehr frische Beziehung — ausser der antitatianischen — auf die Visionen der Märtyrer, die die Acta Perpetuae melden. Vgl. hier S. 64. Anm. 4.

3) adv. Marc. III c. 24.

4) de cor. 6. (430).

bis zum Beginn der äussersten Verbitterung gegen die Grosskirche (213—217):

adversus Marcionem IV (vielleicht noch zur vorigen Epoche)
de carne Christi
de resurrectione carnis
de virginibus velandis
adversus Marcionem V.

In diese Zeit fallen, und zwar so, dass der Verf. zur Zeit von Marcion IV etwa mit denselben beschäftigt scheint, die verlorenen 6 Bücher de ecstasi [1]), auch wohl die kleinere Schrift de vestibus Aaronis [2]), wie das B. gegen die Apelleïaci [3]), so dass auch dieser Zeitraum stark mit Schriften befrachtet ist. Auch ein griechisches Über den Schleier [4]) muss man diesem Zeitraum mit zuweisen.

VI. Der Kampf gegen Rom 217—221:

adversus Praxean 217
de exhortatione castitatis
de monogamia
de jejunio adv. psychicos
de pudicitia.

---

1) das Dasein dieser Bb. bezeugt Hieronymus de script. eccl. c. 53. c. 24. c. 40. Die „ecstasis" wird häufig erwähnt in den tertull. Bb. Zuerst adv. Marc. I, 21 e. nisi plane prophetes, i. e. non de suis sensibus. Aber noch de anima zeigt, dass schwerlich das Buch (die Bb.) von der ecstasis zur Zeit schon vom Autor geschrieben ist. Er erörtert die ecstasis vorläufig (vgl. hier S. 4. Anm. 1) c. 45 (628 o.) hanc vim ecstasin dicimus, excessum sensus et amentiae instar; c. 11. (573 m.) cecidit enim ecstasis super illum (Adam) sancti spiritus vis operatrix prophetiae; c. 21. (589 m.) amentiam immisit, spiritalem vim qua constat prophetia (vgl. c. 9. S. 568). Man müsste denn annehmen wollen, dass de anima als eine Werbeschrift für exoterische Kreise das Dasein des B.'s von der ecstasis geflissentlich ignoriere. Die erste Stelle, die einen fast ausdrücklichen Hinweis auf ein Buch zu enthalten scheint, ist adv. Marc. IV, c. 22 (215 u.); vgl. adv. Marc. V, 8 (298 u.).

2) Hieronymus epist. 128 ad Fabiolam tom. II p. 586 ed. Bened. Er hat das Buch nicht gesehen, vermutet es aber in Rom. (Oehler III, 742.) Die einzige tertull. Stelle, welche eine gewisse Beziehung auf dieses B. enthalten kann, ist adv. Marc. IV, 13 (187 m.): et duodecim gemmas in tunica sacerdotali Aaronis (ist bisher nirgends angemerkt).

3) de carne c. 8.

4) de virg. vel. 1.

Sämtliche fünf Schriften fallen in die Epoche Kallist's; auch die Reihenfolge ist gesichert, nur die Jahre der einzelnen Schriften lassen sich höchstens symbolisch fixieren. Die exhortatio zeigt Tert. als missionierend im eigenen Hause, d. i. bei seiner phrygischen Sekte, einigermassen auch de monogamia, wie schon vorher die Schrift von dem Schleier ihn in ähnlicher Thätigkeit zeigte, die Augustinische Nachricht beleuchtend, dass der Verf. in seinen späteren Tagen mit den eigenen Leuten zerfallen sei. Im übrigen ist alles Polemik mit der Spitze nach Rom. Von verloren gegangenen Schriften muss das 7. Buch von der Ekstasis — gegen Apollonios — in diesem Zeitraum geschrieben sein [1]).

Bei der obigen Übersicht erscheint einigermassen auffällig, dass die Zeit zwischen 200 und 204 etwas arm ist, mögen wir sie selbst auch füllen mit den ersten Auflagen des Marcion. Ein Bedenken gegen die Aufstellungen wird sich daraus nicht ergeben, zumal da von einer griechischen Reise, die der Verf. allfällig gemacht hat, besonders deutliche Spuren seit ad uxorem zu finden sind [2]). Dass die Verfolgungshitze der „offiziellen Ver-

---

1) Apollonios schreibt 40 Jahre nach dem Aufkommen des Montanismus Euseb. H. E. V, 18 (ed. Schwegler 186. Z. 17). Als Entstehungszeit dieses Phrygertums wird man dabei naturgemäss die Eusebianische annehmen, d. i. 170. 177., nicht die Epiphanische (157), es sei denn, dass Eusebius ungebührlich wirre verfahren wäre und völlig sich selbst widerspräche. (Vgl. Kaye bei Oehler III, 709, auch Harnack Z. S. für K. G. II, 583.) Apollonios' Schrift erschien demnach 210—217. Tert. hat nach Hieronymus de script. eccl. c. 40 (vgl. Oehler II, 744) Montan gegen alles verteidigt, was Apollonios gegen ihn vorbrachte. Die Excerpte aus Apollonios' Buch (Eusebius a. a. O.) enthalten nun mancherlei, wovon in den überlieferten Schriften Tertull.'s so wenig vorkommt [nur die Notiz über die „Nester" Pepuza und Tymion ed. Schwegler 184. Z. 29 findet in de jej. 13 in quibus vellet terris (872 m.) eine Entsprechung], dass auch dadurch die späte Abfassung des 7. B.'s von der Ekstasis wesentlich mit bekräftigt wird. Nüancen der tertull. Gegengründe würden wir sonst eben auch in dem überlieferten Schrifttum erwarten. Vgl. übrigens auch Morcelli II, 78. Hesselberg S. 130. — Die übrigen „verlorenen Schriften" de superstit. saec., de animae summissione, de carne et anima, de trinitate, ad amicum philos. (Oehl. II, 742. 746 III, 719) sind chronolog. Erörterung unfähig.

2) s. meinen Aufs.: Tert. in Griechenl. Z. S. für w. Th. XXX, 402 (Aegium).

folgung“ ihm keine Schutzschrift entlockte, ist anderweitig erörtert worden.

Anhang: Die Ortsfragen.

Wo die Ortsfragen, wie bei der Taufschrift und z. T. bei den Valentinianern mit den Zeitfragen eng verbunden waren, sind sie bereits erwogen worden. Hier soll noch eine kurze Übersicht über die Ortsfragen folgen. Naturgemäss legen wir dabei die Reihenfolge der Schriften, wie sie aufgestellt wurde, zugrunde.

Eine vollständige Beleuchtung der Frage, ob die Taufschrift nach Rom falle, würde eine genaue Betrachtung aller Spuren mit einschliessen, die, von Tert.'s Vertrautheit mit der Stadt Rom zeugend, seinen längeren Aufenthalt in der letzteren darthun: denn in diesen — ersten — Aufenthalt würde die Taufschrift gehören. Bei der Zusammengesetztheit der Frage, und der Ausführlichkeit, die sie auflegte, wird hier darauf verzichtet.

Die Juden sind in Karthago geschrieben [1]), desgleichen das B. Von den Schauspielen [2]) und das erste B. Von dem Frauenputz [3]), während oratio keinerlei Spuren des Orts aufweist. Der „Götzendienst“ [4]), „Frauenputz II“ [5]) fallen auch nach Karthago, während die „Märtyrer“ wiederum der Spuren des Orts ermangeln. Ad natt. gehört nach Karthago schon aus dem einfachen Grunde, weil der Jude des Apologeticums, welches zweifellos in Karthago

---

1) dies folgt aus der Weise seiner geographischen Orientierung bei Besprechung der Missionen c. 7 (713 u.): ut jam Getulorum varietates et Maurorum multi fines etc.

2) c. 7 (730 o.) sciunt homines illius urbis, in qua daemoniorum conventus consedit (Rom); ea si minore cura per provincias . . . administrantur etc.

3) c. 7 (709) vidimus Romae.

4) c. 22a. coloniae genium; c. 20a. in templo Aesculapii illum habes. Das letztere, für sich genommen, würde wenigstens ein Vorurteil ausmachen. S. Apulej. Florida (ed. Elmenh. 361. Z. 30 ff.): nunc quoque igitur principium mihi apud vestras aures auspicatissimum ab Aesculapio deo capiam, qui arcem vestrae Carthaginis indubitabili numine propitius respicit.

5) c. 12 (732 o.) illa civitas valida, quae super montes septem etc. vgl. hier S. 42. Anm. 1.

verfasst ist, auch im „Publikum“ vorkommt [1]). Dass die Schutzschrift selber in Wirklichkeit in Karthago entstanden ist, bezeugen sehr zahlreiche Einzelnheiten [2]). Das B. Von dem Zeugniss der Seele enthält Spuren des Orts nur insofern, als ein karthagisches Gewerbe, die Weberkunst, darin vorkommt [3]) und der Aeskulapiuskultus [4]), der wenigstens in Karthago einen besonders klassischen Boden hat, in dem Schriftchen erwähnt wird. Auch die Praescriptionen gehören dem Süden [5]), während über „Hermogenes“ Sicheres nicht zu sagen steht. Aus alledem ist zu folgern, dass von der Judenschrift abwärts bis auf die Praescriptionen ein ununterbrochener Aufenthalt des Verf.'s in Karthago stattfand. Nur die Taufe scheint nach Rom zu fallen. Adv. Hermogenem könnte gleichfalls dort verfasst sein. Bei der Ungewissheit der Datierung würde es sich nicht versagen, die Schrift in nähere Nachbarschaft mit einer spätern zu rücken, welche in Rom verfasst ist, nämlich den „Valentinianern“.

Eine römische Abfassung nämlich der nunmehr folgenden Schriften poenit. patient. uxor. ist, wenn nicht völlig unmöglich, doch im höchsten Grad unwahrscheinlich. Diese Schriften entsprechen durchaus den aus den Perpetua-Acten bekannten afrikanischen Drangsalen. Der Ton, in dem poenit. auf römische Vorgänge anspielt [6]), führt nicht auf örtliche Nähe; dass Pompeji und Herculaneum proximae urbes heissen [7]), empfängt seine volle Beleuchtung, wenn auch Rom ihm eine proxima urbs heisst. Wenn weiter de patientia auf die Bulla-Vorgänge anspielt, so

---

1) ad natt. I, 14a. cf. II, 14 (Byrsa).

2) c. 7 (139 o.) nec quisquam dicit . . . Hoc Romae ajunt factum etc.; c. 9 (144) teste militia patriae nostrae; ib. 145 in illa religiosissima Aeneadarum urbe; c. 10 (155) apud ipsam Italiam; c. 35 (243) ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem convenio; c. 12. c. 32 Coelestis. Vgl. den Bericht Augustins über die Dea Caelestis (auch abgedruckt bei Morcelli I, 20).

3) c. 1 (401 u.) (animam) de trivio, de textrino totam. Vgl. Büchsenschütz, Die Hauptstätten des Gewerbfleisses im klass. Altert. S. 63. 48. 132. Blümner, Die gewerbl. Thätigk. der Völker d. kl. Altert.'s S. 3.

4) c. 3 (404) sub Aesculapio stas.

5) c. 36 (34o.) habes Romam, unde nobis quoque auctoritas praesto est.

6) s. hier S. 59 f.

7) c. 12a.; vgl. adv. Marc. IV, 5a. quid etiam Romani de proximo sonent.

ist auch dieses durchaus in Karthago genügend verständlich. Wenn „uxor" von Üppigkeiten raffiniertester Art redet [1], die etwa nach Rom verführen könnten, so wird einmal die Metropole von Afrika mit ihrer Drei-Viertel-Million [2] von haus aus hier competent gelten, und der sicher karthagische Frauenputz meldet ganz ähnliche Üppigkeit. Es gibt keinerlei Grund, jene Trias Karthago abzusprechen.

Anders die Valentinianer, deren römische Abfassung innere Gründe für sich hat, die durch Hieronymus' Zeugnis [3] eigentümlich verstärkt werden, wie das spätere tertullianische Schrifttum derselben ebenfalls günstig ist. Vielleicht gehört auch Hermogenes, eben auch um die Wende zu des Autors Phrygertum abgefasst, dieser römischen Zeit an, deren Dauer übrigens kurz ist.

Denn wenn auch Marcion I ziemlich verfügbar erscheinen könnte, so gehört ganz unzweifelhaft pall. wieder Karthago [4]. Und, wenn Marcion I und II ohne jede erkennbare Ortsspur, und de anima fast ohne solche ist [5], so werden sie von der

1) I c. 4. (675 u.) non Gallicos mulos, nec Germanicos bajulos, quae nuptiarum gloriam accendunt; II c. 8 (695 m.) mulabus et cinerariis peregrinae proceritatis. Vgl. de cultu f. I, 9 e. saltus et insulas tenera cervix circumfert.

2) „mindestens an die 700,000 Einwohner" Poehlmann, Die Übervölkerung der antiken Grossstädte S. 18; vgl. Solinus (bei Münter, Primordia S. 1): alterum post urbem Romam terrarum decus.

3) catalogus script. eccles. c. 53: invidia postea et contumeliis clericorum Romanae ecclesiae ad Montani dogma delapsus. Im Zusammenhang mit den Worten des Eusebius (H. E. II, 2 *τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν*) führt dies doch auf die Vorstellung, dass Tert. nicht nur überhaupt — etwa als Novize in Rom lebte, oder, später in Karthago ansässig, lediglich aus der Ferne zuletzt sich mit dem römischen Klerus entzweite, sondern dass er zur Zeit des Bruches mit der Grosskirche in Rom war; vgl. S. 69, Anm. 2 u. 3. Man könnte in Praxeas (c. 1) einen Rückblick auf diese Tage erwarten wollen, während er dort nur auf eine viel frühere Zeit weist (den ersten römischen Aufenthalt). Aber dies hiesse, glaube ich, dem Verf. zu viel abverlangen. Der Satz: et nos quidem postea etc. (c. 1) führt sich ohne geograph. Bestimmtheit ein. Doch ist selbst Prax. 1 bei genauerer Besichtigung eher der obigen Annahme günstig.

4) c. 1 a principes semper Africae, viri Carthaginienses etc.

5) c. 25 (597 u.) atquin et populi frequentiores apud orientalem et meridialem temperaturam et ingenia excultiora klingt nach der „patria nostra" (Afrika), ist aber etwas unbestimmt.

vierten Gruppe und von pall. derartig eingeschlossen, dass es völlige Willkür wäre, sie aus dieser Umarmung zu lösen.

Wie corona nach Afrika weist, ist früher hier angedeutet und anderweitig erörtert worden. Ad Scapulam fällt nach Karthago. De fuga birgt einen Hinweis auf provinzielle [1]), nicht römische Zustände, und da Scapula und Scorpiace [2]), beide ohne Zweifel karthagisch, die Schrift Von der Flucht in die Mitte nehmen, ist der Abfassungsort nicht zweifelhaft.

Auch die fünfte Gruppe enthält nichts, was auf Rom weist, wohl aber mehrere Bb., die bestimmt in Karthago gewachsen sind. So zunächst Marcion IV [3]). Ermangelt de carne Christi eines bestimmtern geographischen Merkmals, so ist resurr. carn., mit dem vorigen aufs engste verbunden, wiederum deren teilhaftig [4]). Ebenso die Schrift Von dem Schleier [5]). Nur Marcion V entlehnt seine örtlichen Ansprüche wiederum aus der Thatsache, dass der „Schleier" und der folgende „Praxeas" dieses Buch in die Mitte nehmen.

In der sechsten Gruppe sind zwei Schriften, welche deutlich auf Karthago verweisen, der ebengenannte „Praxeas" [6]) und das B. Von der Einehe [7]). Schwächere Merkzeichen bieten die Ermahnung zur Keuschheit [8]), de jejun. [9]) und de pudic. [10]). Auch hier ist der Zweifel ein müssiger: alle Bb. gehören dem Süden.

Alles in allem genommen ist für gewiss zu erachten, dass die weitaus grössere Mehrzahl der überlieferten Schriften in der Heimat des Autors, in Karthago [11]) verfasst sind. Abstrakt liesse

1) c. 12 (484o.) cum furunculo aliquo praeside.

2) Der Titel selber (und cap. 1) zeigen Afrika, vgl. das Odeum (pythicus agon) c. 6 (510).

3) s. S. 160, Anm. 7.

4) c. 42a. sed et proxime in ista civitate etc.

5) c. 1a. non privilegium regionum.

6) cap. 1 ganz, namentlich (653u.) intulit Romam, (654) in isto commeatu (Afrika). Der Gegensatz zwischen diesem und Roma beherrscht das Capitel.

7) c. 12 (782o.) ille vester Utinensis. Utina nahe Carthago, Trümmer bei Mohammedia.

8) c. 13 (756u.) aliqua Dido.

9) c. 16 (877o.) apud quasdam vero colonias.

10) c. 1 (792o.) audio etiam edictum esse propositum etc.

11) auch von den anscheinend wenig mit verlässlichen Ortsmerkmalen behafteten Bb. poenit., pat., ux. ist dies bereits S. 69 (s. Anm. 1) ausge-

sich einwerfen, dass in recht zahlreichen Fällen die erbringbaren Argumente mehr nur von Rom abrufen, einige nur in eine „Provinz", einige nur nach „Afrika" führen. Abstrakt liesse sich fragen, ob nicht einige der überlieferten Schriften — und dann wohl gar auch verlorene — weder in Rom noch Karthago, sondern irgendwo anders entstanden, etwa gar auf der griechischen Reise. Diese Fragen ermangeln indessen des ernsten Interesses. Denkbar wäre ja auch dass jene Bb. vom Frauenputz, ursprünglich wohl eigentlich „Vorlesungen", vor verschiedenen afrikanischen Zuhörern an verschiedenen Orten gelesen sind; aber ausmachen lässt sich dies nicht. Keinerlei concrete Anzeichen führen zumal nach Griechenland. Des Verf.'s litterarische Arbeiten bilden seit dem Baptismus in Bezug auf ihren Abfassungsort ein grosses Continuum, um die kritische Zeit seines Übertritts zu den montanistischen Kirchengruppen nur einmal auf kürzere Zeit unterbrochen durch einen römischen Aufenthalt und vielleicht nicht lange vorher durch eine griechische Reise, auf der aber Schriftstellerarbeit so gut wie sicher geruht hat.

---

sprochen worden. Was poenit. anlangt, so kann man füglich auch den Schluss von cap. 11 (nos quod securium virgarumve petitio sustinet etc.) zu den Erkenntnisgründen des Orts ziehen. Die Communalmagistrate der Provinzen tragen statt der secures virgae oder bacilli (Marquardt, Staatsverwalt. I, 495). Die bei Petronius c. 30 erwähnten secures hält wenigstens Mommsen für blosse Ironie. Wenn nun Tert. auch der virgae gedenkt, so wird dies mehr den provinzialen als den hauptstädtischen Horizont des Verf.'s von poenitentia darthun. — Das zu de baptismo (hier S. 45, Anm. 5) in Anspruch genommene „Praefectus" wird sich noch mit den Ausführungen bei Marquardt (Staatsverw. I, 482. 492. 494, auch II, 551. 459) auseinandersetzen müssen, ohne dass, wie ich glaube, das Argument schliesslich entkräftet wird. Weder ein praefectus castrorum im allgemeinen — statt des praefectus praetorio — noch ein praefectus sociorum, noch ein praefectus jure dicundo ex decurionum decreto lege Petronia wird dem Verf. der „Taufe" vorschweben.

Nachtrag zu Ad Scapulam. Bei der Erörterung der Eklipse galt es, angesichts der bekannten Häufigkeit von Verfinsterungen der Sonne, behufs der astronomischen Rechnung vor allem eine Zeit abzugrenzen, innerhalb deren das von Tert. gemeinte Ereignis fallen konnte, und zugleich die Frage zu erwägen, wie gross etwa der Zwischenraum zwischen jener Verfinsterung resp. dem Convente von Utica zu denken sei. Dass die

Schrift Ad Scapulam selber unter Februar 211 herabrückt konnte als sicher betrachtet werden. Dass der Zeitraum zwischen ihrer Abfassung und dem Convent (der Verfinsterung) nur als ein mässiger denkbar sei, konnte gleichfalls als feststehend gelten: ein schwer empfundener Wasserschaden (s. die imbres ad Scapulam c. 3 a) währt länger in der Erinnerung; ein blosses schreckendes Vorzeichen (vgl. hier S. 59 Anm. 2 und 3) wird, wenn ein wirkliches Unheil nicht folgt, aus dem Gedächtnisse rascher getilgt werden. Wie lange freilich solch Schrecken in den Gemütern andauern konnte, lässt sich in Ziffern nicht darstellen. Somit ist an sich nicht unmöglich, dass. fiele die Schrift Ad Scapulam in das Frühjahr 211, bald nach dem Tode Severs, dieselbe auf eine Verfinsterung von 210 zurücksähe. Eine solche hat der Jesuit Anton Lalovera berechnet (s. Ruinart Acta Martyrum, Augsburger Ausgabe von 1802, I S. 277 f.) für den 11. April 210, und zwar ergab seine Rechnung eine mittägliche Verfinsterung, die von 10h 44m 45s a. m. bis 1h 12m 1s p m. angedauert, während derselbe Gelehrte die quantitas auf digiti 8 m. 57 s. 30 angibt. Die Misslichkeit der Verknüpfung dieser Finsternis Lalovera's mit dem tertull. Datum besteht einmal in seiner Deutung des domicilium solis (non hic intelligendum de Leonis signo l. c.). dann in dem anderen Umstand, dass die „Art de vérifier les dates" (vgl. hier S. 101. Anm. 2), auf welche wiederum ein Jesuit, der gelehrte Morcelli, zurückgeht, von einer meridianen Verfinsterung, die zudem der Totalität sich näherte, im Jahre 210 nichts wissen will, und somit gar Zweifel entstehen können, ob Lalovera richtig gerechnet hat. Für das „domicilium solis" hat sich Lalovera berufen auf Jovianus Pontanus De rebus coelestibus lib. 2. c. 4 p. 75 und c. 5 p. 79, wonach eine gewisse Stellung der Sonne ..in quolibet Dodecatomorio" d. i. in jedem beliebigen Zeichen des Tierkreises als „solis proprium domicilium" gefasst werden könne, womit dann freilich die chronologische Verwendbarkeit des terminus domicilium völlig aufhören würde. Nicht minder fragwürdig erscheint die andere Angabe, dass „quidam Astrologi" grade das Zeichen des Widders, nämlich jenen Aprilstand der Sonne als „solis hypsoma" auffassen. Nachdenklicher macht allerdings jene andere Deutung des tertullianischen hypsoma, der zufolge das letztere einfach auf die Mittagszeit gehen soll, worin Lalovera dann eben mit der Art de vérifier etc. zusammentrifft. Wenn Tertull. an einem anderen Orte (s. hier S. 101. Anm. 3) einen anderen Ausdruck gewählt hat für die Mittagsstellung der Sonne, so könnte ihm die Sache dieselbe sein, zumal ihm die Mittagsverfinsterung auch beim Tode Jesu unzweifelhaft. wie diese frischesten Datums, als wunderbar gegolten hat. Aus diesem letzteren Grunde muss allerdings bis auf weiteres die Datierung der Schrift Ad Scapulam auf das Jahr 211 und der Gedanke an einen Convent im April 210 immer noch als Möglichkeit offen bleiben, bis etwa eine Controlle der Rechnung Lalovera's herausstellt, dass die „Art de vérifier" in dem fraglichen Punkte im Recht ist. — Für einen etwas längeren Zwischenraum zwischen Convent und „Ad Scapulam" liesse sich ein Satz des Schriftchens (Universalem — interpretantur Oehl. I, 543 u.) mit ziemlichem Grunde geltend machen, während andererseits auffällig bliebe, dass nicht der Tod des Sever, der dann zwischen die Sonnenfinsternis und die Abfassung des Schriftchens gefallen wäre, als eine Unheilsvollstreckung des Himmels in direkter Weise bezeichnet wird — Die Frühstunde der Eklipse von 212 würde an sich kein Vorurtheil gegen den Schrecken begründen, den die Verfinsterung anrichtete, da die römischen Gerichtsverhandlungen am Frühmorgen begannen. (S. Geib a. a. O. S. 264 f.) Zu der Frage insgesamt vgl. auch Tillemont Hist des Emp. III, S. 171. Noesselt bei Oehler III, S. 587.

NEUE FRAGMENTE

DES

PAPIAS, HEGESIPPUS UND PIERIUS

IN BISHER UNBEKANNTEN EXCERPTEN

AUS DER

KIRCHENGESCHICHTE DES PHILIPPUS SIDETES.

VON

DR. C. DE BOOR.

In einem Aufsatze in der Brieger'schen Zeitschrift für Kirchengeschichte Bd. VI, p. 478 ff. habe ich über den Inhalt des Codex Baroccianus 142 ausführlicher referirt, weil derselbe für die Geschichte der handschriftlichen Ueberlieferung der griechischen Kirchenhistoriker von grosser Bedeutung ist. Aber auch darin ist derselbe von Wichtigkeit, dass er einige Reste altchristlicher Litteratur enthält, welche bisher noch nicht ans Licht gezogen sind. Bekannt geworden ist nur, durch Dodwell, Dissert. in Irenaeum App. p. 488, eine Darstellung der *διαδοχὴ* der Alexandrinischen Katechetenschule, in welcher die Angaben des Philippus von Side [1]), welcher ca. a. 430 eine uns verlorene *Χριστιανικὴ ἱστορία* schrieb, mit den entsprechenden des Eusebius in der Kirchengeschichte verglichen werden. Dieselbe Excerptenreihe jedoch, der dies Stück entnommen ist, birgt noch andere interessante Ueberreste, welche den Forschern desshalb entgangen zu sein scheinen, weil sie unter bekannten Dingen versteckt sind.

Auf fol. 212—224 des Baroccianus findet sich, wie ich l. l. p. 486 ff. angegeben habe, eine Reihe von Excerpten kirchengeschichtlichen Inhalts, welche von Christi Geburt bis zum Schlusse der Kirchengeschichte des Socrates reichen. In zwei Ueberschriften werden als Quelle des ersten Theils Eusebius, des letzten Theils die historia tripartita des Theodorus Lector angegeben; zwischen dem ausdrücklich vermerkten Schlusse des Eusebius und der zweiten Ueberschrift findet sich eine kleine Anzahl von Excerpten, deren Quelle nicht bezeichnet ist. Ein Theil dieser Stücke, aus allen 3 Abtheilungen, findet sich völlig

1) Dass nicht dies Fragment dem 24. Buche des Werkes angehört, sondern das von Dodwell angeführte Citat sich auf das vorhergehende Excerpt (= Cram. Anecd. Paris. II, p. 91, 12—18) bezieht, habe ich l. l. p. 487 Anm. bemerkt.

identisch in den von Cramer Anecd. Paris. II, p. 87 ff. herausgegebenen ἐκλογαὶ ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας: Einiges, was Cramer hat, fehlt im Baroccianus, Vieles, was diese Handschrift bietet, bei Cramer. Bei diesem sind die Excerpte fortgesetzt bis auf die Zeit des Kaisers Phocas aus den kirchengeschichtlichen Werken des Theodorus Lector, des Johannes Diacrinomenus und unbekannten Quellen; theilweise völlig übereinstimmende Excerpte finden sich unter den bekannten von Valesius herausgegebenen Auszügen aus Theodorus Lector und in dem Fragment einer Excerptsammlung, welches von Miller in der Revue archéologique XXVI, 273 ff. 396 ff. publicirt ist. Stellt man diese 4 Reihen von Excerpten zusammen, so sieht man an der Gleichheit vieler, der Gleichartigkeit der übrigen Stücke sogleich, dass alle aus demselben Werke, einer kurzgefassten Epitome der Kirchengeschichte, entnommen sind. Diese Epitome, welche, wie sich aus der Erwähnung des Kaisers Phocas ergiebt, nach a. 600 abgefasst sein muss, existirte schon vor a. 800, da bereits der Chronist Theophanes dieselbe in ausgedehntem Masse benutzte. Vergleichen wir nun die nach Angabe des Excerptors des Baroccianus [1]) aus Eusebius entnommenen Abschnitte dieser späten Epitome mit der Historia ecclesiastica, so finden wir darin eine Anzahl von Notizen, welche sich wenigstens im heutigen Bestande derselben nicht vorfinden. Ein Theil von diesen, wie die Nennung des Nestorius bei Gelegenheit der Häresie des Paulus von Samosata und ein Citat aus Chrysostomus, ergiebt sich von selbst als jüngerer Zusatz, die zwei Male den Berichten über Märtyrer beigefügte Notiz περὶ ὧν ζητητέον εἰ ἀριθμοῦνται εἰς μάρτυρας stammt ersichtlich vom Verfasser der Epitome, ein zusammenfassendes Excerpt über die letzten Könige der Juden liess sich so aus Eusebius allein nicht zusammenstellen, aber wohl mit Hülfe der neutestamentlichen Bücher und anderer leicht zugänglicher Schriften. Ganz anderen Charakters sind jedoch die übrigen Zusätze, welche den Eusebius zum Theil aus Quellen erweitern, von denen im 7. und 8. Jahrhundert, wenn überhaupt Jemand, jedenfalls nur noch

1) Dieser giebt nicht nur Anfang und Ende der Excerpte aus Eusebius an, sondern auch den Anfang jedes Buchs; nur die Ueberschrift des vierten Buchs fehlt, und die des neunten Buchs steht vor Excerpten, die noch dem 8. Buch angehören.

grundgelehrte Leute eine Kenntniss besassen. Ich stelle die Excerpte, um welche es sich handelt, zusammen, indem ich die Zusätze von dem notorischen Eigenthum des Eusebius durch den Druck abhebe.

1. *Ἄριστα ὁ Ἀφρικανὸς δι' ἐπιστολῆς πρὸς Ἀριστείδην γεγράφηκε περὶ τῆς δοκούσης διαφωνίας ἐν τῇ γενεαλογίᾳ ἕνεκεν τῶν γενειῶν παρὰ τοῖς εὐαγγελισταῖς Ματθαίῳ τε καὶ Λουκᾷ.* (Euseb. I, 7) *ἦν δὲ ὁ Ἀφρικανὸς ἀπὸ Ἐμμαοῦς τῆς κώμης τῆς ἐν Παλαιστίνῃ, ἐν ᾗ οἱ περὶ Κλεόπαν ἐπορεύοντο, ἥ τε ὕστερον δίκαια πόλεως λαβοῦσα κατὰ πρεσβείαν Ἀφρικανοῦ Νικόπολις μετωνομάσθη.*

2. *Φίλιππος ὁ τὸν Κανδάκην βαπτίσας τὸν Αἰθίοπα οὐκ ἦν ἀπόστολος, ἀλλ' εἷς τῶν ἑπτὰ διακόνων τῶν σὺν τῷ Στεφάνῳ τῷ πρωτομάρτυρι διακονεῖν τεταγμένων. Κανδάκην δέ φησι πρῶτον ἐξ ἐθνῶν βαπτισθῆναι.* (Euseb. II, 1) *Φίλιππος στόμα λαμπάδων. Ἡρωδιὰς ἀπατωμένη. Ἡρώδης δερματίνη δόξα κατὰ Πιέριον.*

3. *Λομετιανὸς υἱὸς Οὐεσπασιανοῦ πολλὰ κακὰ εἰς τοὺς ἐν τέλει Ῥωμαίους ἐνδειξάμενος τὴν Νέρωνος ἀκμήσας ὠμότητα δεύτερος κατὰ Χριστιανῶν διωγμὸν ἐποίησεν. καθ' ὃν καὶ τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἐν Πάτμῳ περιώρισεν. συντυχὼν δὲ Λομετιανὸς τοῖς υἱοῖς Ἰούδα, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ κυρίου, καὶ γνοὺς τὴν ἀρετὴν τῶν ἀνδρῶν τοῦ καθ' ἡμῶν ἐπαύσατο διωγμοῦ.* (Euseb. III, 17—20) *ἀναφέρει δὲ ὁ Ἡγήσιππος καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν, καί φησιν, ὅτι ὁ μὲν ἐκαλεῖτο Ζωκήρ, ὁ δὲ Ἰάκωβος. ἱστορεῖ δὲ καὶ ἄλλα ἀναγκαῖα.*

4. *Πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων τὴν Ἰωάννου ἐπιστολὴν οὐ προσίενται ἑτέρου τινὸς Ἰωάννου ταύτην οἰόμενοι. τὸ δὲ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον καὶ τὸ λεγόμενον Πέτρου καὶ Θωμᾶ τελείως ἀπέβαλλον αἱρετικῶν ταῦτα συγγράμματα λέγοντες.* (Euseb. III, 25) *εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλα εὐαγγέλια ψευδῆ, τὸ κατ' Αἰγυπτίους, καὶ κατὰ τοὺς δώδεκα, καὶ κατὰ Βασιλείδην.*

5. *Κλήμης ἐν τῷ τρίτῳ λόγῳ τῶν Στρωμάτων πρὸς τοὺς ἀθετοῦντας τὸν γάμον μαχόμενός φησιν, Πέτρον καὶ Παῦλον καὶ Φίλιππον γυναῖκας ἐσχηκέναι. ἐν δὲ τῷ ἑβδόμῳ*

στρώματι τὴν Πέτρου γυναῖκα καὶ μαρτυρίῳ τελειωθῆναι λέγει. (Euseb. III, 30) καὶ Πιέριος δὲ ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τῶν εἰς τὸ πάσχα πολὺ ἐνίσταται ὅτι Παῦλος εἶχε γυναῖκα καὶ ταύτην τῷ θεῷ διὰ τῆς ἐκκλησίας ἀνέθετο τῇ πρὸς αὐτὴν κοινωνίᾳ ἀποταξάμενος.

6. Παπίας Ἱεραπόλεως ἐπίσκοπος ἀκουστὴς τοῦ Θεολόγου Ἰωάννου γενόμενος, Πολυκάρπου δὲ ἑταῖρος, πέντε λόγους κυριακῶν λογίων ἔγραψεν. ἐν οἷς ἀπαρίθμησιν ἀποστόλων ποιούμενος μετὰ Πέτρον καὶ Ἰωάννην, Φίλιππον καὶ Θωμᾶν καὶ Ματθαῖον εἰς μαθητὰς τοῦ κυρίου ἀνέγραψεν Ἀριστίωνα καὶ Ἰωάννην ἕτερον, ὃν καὶ πρεσβύτερον ἐκάλεσεν. ὥς τινας οἴεσθαι, ὅτι τοῦ[1] Ἰωάννου εἰσὶν αἱ δύο ἐπιστολαὶ αἱ μικραὶ καὶ καθολικαί, αἱ ἐξ ὀνόματος Ἰωάννου φερόμεναι, διὰ τὸ τοὺς ἀρχαίους τὴν πρώτην μόνην ἐγκρίνειν. τινὲς δὲ καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τούτου πλανηθέντες ἐνόμισαν. καὶ Παπίας δὲ περὶ τὴν χιλιονταετηρίδα σφάλλεται, ἐξ οὗ καὶ ὁ Εἰρηναῖος. (Euseb. III, 39 mit Zusatz aus III, 25) Παπίας ἐν τῷ δευτέρῳ λόγῳ λέγει, ὅτι Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ Ἰάκωβος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ὑπὸ Ἰουδαίων ἀνηρέθησαν. Παπίας ὁ εἰρημένος ἱστόρησεν ὡς παραλαβὼν ἀπὸ τῶν θυγατέρων Φιλίππου, ὅτι Βαρσαβᾶς ὁ καὶ Ἰοῦστος δοκιμαζόμενος ὑπὸ τῶν ἀπίστων ἰὸν ἐχίδνης πιὼν ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ ἀπαθὴς διεφυλάχθη. ἱστορεῖ δὲ καὶ ἄλλα θαύματα καὶ μάλιστα τὸ κατὰ τὴν μητέρα Μαναΐμου τὴν ἐκ νεκρῶν ἀναστᾶσαν. περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἐκ νεκρῶν ἀναστάντων, ὅτι ἕως Ἀδριανοῦ ἔζων. ὁ δὲ Χρυσόστομος ἐν τῇ α' ὁμιλίᾳ τοῦ δευτέρου τμήματος τῆς α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς λέγει, ὅτι καὶ οἱ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίου ἀναστάντες ἐκ νεκρῶν καὶ οἱ πρὸ αὐτῶν πάντες ἀπέθανον.

7. Πιέριος πρεσβύτερος Ἀντιοχείας (l. Ἀλεξανδρείας) κατὰ τοῦτον ἤκμαζε τὸν χρόνον, ἐν δὲ Πόντῳ Μελέτιος ἐπίσκοπος, ἄνδρες εἰς παιδείαν θαυμαστοί. (Euseb. VII, 32) Ὁ δὲ Πιέριος ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ — ἀποταξάμενος (wie Nr. 5). ἐνέτυχον δὲ αὐτοῦ καὶ ἑτέροις σπουδάσ-

1) [Wohl τούτου τοῦ zu corrigiren. Harnack.]

μασι πλείοσιν ἀναγκαίοις καὶ μάλιστα τῷ περὶ τῆς θεοτόκου καὶ τῷ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ὡσηέ. Θεόδωρος δέ τις συνηγορῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γράψας διὰ ἐπῶν ἐν τριοκαιδεκάτῳ λόγῳ φησίν, ὅτι καὶ Πιέριος καὶ Ἰσίδωρος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐμαρτύρησαν καὶ ναὸν ἔχουσιν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μέγιστον. ἐν δὲ τῷ λόγῳ τῷ εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Παμφίλου αὐτὸς ὁ Πιέριος πλεῖστα ὠφέλησεν ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ.

Eine Reihe von Fragen knüpft sich an diese Excerpte an, zuerst die über das Verhältniss derselben zum Texte des Eusebius. Der Excerptor resp. der Verfasser der Epitome nennt nur Eusebius als Quelle, durch nichts deutet er an, dass er fremdartige Zusätze mache — las er nicht also vielleicht im 7. oder 8. Jahrhundert in einem vollständigeren Exemplar des Eusebius Dinge, die seitdem durch die Nachlässigkeit von Abschreibern in unserm Texte verloren gingen, und haben wir so vielleicht in unsern Excerpten einen interessanten Massstab für die Verderbtheit dieses traditionellen Textes? Eine bejahende Antwort auf diese Frage liegt zum Theil sehr nahe, besonders bei Nr. 3 und Nr. 6, wo offenbar dieselben Stellen des Hegesippus und Papias zu Grunde liegen, welche Eusebius uns überliefert, nur vollständiger als bei diesem. Auch in Bezug auf Nr. 1 erscheint es ganz glaublich, dass Eusebius, der ganz Aehnliches in der Chronik berichtet, auch in der Kirchengeschichte bei Erwähnung des Africanus auf Ereignisse aus seinem Leben Bezug genommen habe; und da Eusebius bei vielen seiner schriftstellernden Vorgänger eine Uebersicht ihrer Werke giebt, so würde Nr. 7 sehr wohl in den Rahmen seiner Kirchengeschichte hineinpassen. Allein eine genauere Prüfung, namentlich der Papias-Stelle, lässt diese Annahme über den Ursprung der Zusätze wenig wahrscheinlich erscheinen. In dem Absatze *Παπίας ὁ εἰρημένος ἱστόρησεν — ἐκ νεκρῶν ἀναστᾶσαν* ist allerdings offenbar dieselbe Stelle des Papias gemeint, wie bei Eusebius; dass bei diesem der Name des auferweckten Todten [1]) fehlt, und

1) [Der Name Manaim erinnert an den *Μαναήν, Ἡρῴδου τοῦ τετράρχου σύντροφος*, welcher Act. 13, 1 als Lehrer in Antiochien erwähnt wird. Sollten die Männer nicht identisch sein? Harnack.]

die Gelegenheit, bei welcher Barsabas-Justus das Wunder that (*δοκιμαζόμενος ὑπὸ τῶν ἀπίστων*), nicht erwähnt wird, liesse sich aus der Lückenhaftigkeit unseres Eusebius-Textes erklären. Aber wenn unser Excerpt dies Wunder selbst in den Worten: *ἰὸν ἐχίδνης πιὼν ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ ἀπαθὴς διεφυλάχθη* erzählt, so sind diese Ausdrücke so viel prägnanter als die allgemeineren des Eusebius: *δηλητήριον φάρμακον ἐμπιόντος καὶ μηδὲν ἀηδὲς διὰ τὴν τοῦ κυρίου χάριν ὑπομείναντος*, dass wir im Excerpt offenbar einen genaueren Anschluss an die Worte des Papias haben als bei Eusebius. Wollten wir also annehmen, dass das Excerpt einen vollständigeren und besseren Eusebius-Text wiedergäbe, so würde man aus dieser Stelle zu dem Resultat kommen, dass unsere Tradition nicht nur durch Nachlässigkeit lückenhaft geworden, sondern überarbeitet und völlig willkürlich geändert worden sei. Dazu kommt, dass die Stelle des Excerpts über die Stellung des Papias zur chiliastischen Frage im Texte des Eusebius hinter dem Bericht über die Wunder steht; benutzte also der Excerptor nur Eusebius, so müssten wir weiter annehmen, dass entweder er ohne jeden ersichtlichen Grund die Reihenfolge seiner Vorlage geändert habe oder wiederum, dass in unserem Eusebius-Texte die ursprünglich vom Schriftsteller befolgte Ordnung vollständig umgekehrt worden sei. Somit ist die weit einfachere Lösung die, dass das Excerpt aus Eusebius mit den Worten *ἐξ οὗ καὶ ὁ Εἰρηναῖος* schliesst, der Rest Zusatz aus anderer Quelle ist. Zu dem gleichen Resultat führt die Betrachtung der auf Pierius bezüglichen Stellen. Eusebius erwähnt diesen Schriftsteller nur einmal L. VII cp. 32 in höchst anerkennenden aber allgemein gehaltenen Worten; ein Citat aus seinen Werken findet sich im jetzigen Bestande der Kirchengeschichte gar nicht. Wenn sich nun unsere Excerpte ganz besonders mit Pierius beschäftigen und ihn citiren, so müssten wir, bei der Annahme des Eusebius als einziger Quelle derselben, voraussetzen, dass gerade alle auf Pierius bezüglichen Stellen ausgefallen wären; da dies nicht Zufall sein könnte, so würden wir wieder auf eine Umarbeitung des originalen Textes des Eusebius geführt werden, von der sonst keine Spur vorliegt, und deren Veranlassung in diesem Falle durchaus unerfindlich wäre.

Offenbar also hat der Epitomator, nachdem er seinen Aus-

zug aus Eusebius hergestellt hatte [1]), aus einer anderen Quelle, welche ähnliche und zum Theil genau dieselben Dinge berichtete, seine Darstellung hie und da erweitert. Diese Thatsache, dass die Zusätze unverkennbar im engsten Anschlusse an die Kirchengeschichte des Eusebius gemacht worden sind, bedarf der Erklärung. Dass der Epitomator selber ein solches Interesse für die altchristliche Litteratur gehabt haben sollte, dass er die von Eusebius beigebrachten Stellen in den verschiedenen Schriften nachgelesen und in erweiterter Form angeführt hätte, oder dass er von sich hätte sagen können *ἐντέτυχον Ιλαρίου καὶ ἑτέροις σπουδάσμασι πλείοσιν ἀναγκαίοις*, ist doppelt unwahrscheinlich. Erstens war in der Zeit, welcher wir den Epitomator zugewiesen haben, jene Litteratur offenbar so gut wie ganz verschollen, zweitens liegen solche Studien nicht in der Geistesrichtung eines Mannes, welcher dem Bedürfnisse nach kurzen Handbüchern des Wissenswerthesten entgegenkommt. Offenbar sind auch diese Zusätze einem einzigen Werke eines Schriftstellers entnommen, welcher den Zeiten jener Autoren nahe genug stand, um sie zu kennen und Interesse für sie zu haben, und welcher aus ihnen das Werk des Eusebius vervollständigte. Bei der Umschau nach einem solchen Buche denkt man nothwendig an jene Excerpte, welche ohne Ueberschrift zwischen die Stücke aus den beiden Hauptquellen, Eusebius und die Historia tripartita des Theodorus Lector, eingeschoben sind. Die zweimalige Nennung des Philipp von Side lässt es kaum zweifelhaft erscheinen, dass diese der *χριστιανικὴ ἱστορία* dieses Autors entnommen sind, und eben diese würde dem Charakter der Zusätze in den von uns behandelten Excerpten vortrefflich entsprechen. Denn dass Philipp in den Abschnitten, welche Eusebius schon behandelt hatte, das berühmte Werk des Vaters der Kirchengeschichte zu Rathe gezogen hat, ist selbstverständlich; andererseits lässt die grosse Dickleibigkeit und Weitschweifigkeit des Werkes, von der uns Photius Bibl. cod. 35 eine Vorstellung giebt, voraussetzen, dass er andere Quellen in grossem Umfange herbeizog. Seiner von

1) Die von mir im Drucke nicht hervorgehobenen Stücke der Excerpte weichen zwar auch in manchen Einzelheiten vom Wortlaute des Eusebius ab, aber alle diese kleinen Unterschiede erklären sich hinreichend aus dem Streben nach Kürze und den Flüchtigkeiten, die allen epitomatorischen Werken gemeinsam sind.

Photius getadelten Vorliebe zur Hereinziehung von Dingen, die mit dem eigentlichen kirchenhistorischen Thema gar nichts zu thun hatten, würde die Anführung der Etymologieen aus Pierius, die Beibringung weiterer Belegstellen für die Controversen über die Ehe des Paulus und über die Auferstehung durchaus entsprechen. Auch das Citat aus Chrysostomus möchte ich dieser Quelle zuschreiben; denn wenn natürlich die Möglichkeit nicht ausgeschlossen ist, dass der Epitomator aus eigener Kenntniss eine Stelle des vielgelesenen Kirchenvaters anführte, so ist doch die Art des Citats sehr bemerkenswerth. Dass die Homilien auf den ersten Korintherbrief in *τμήματα* eingetheilt waren, deren jedes eine besondere Zählung der in ihr enthaltenen Homilien hatte, ist meines Wissens sonst nirgends überliefert, und spricht für höheres Alter des Citats. Ich glaube somit, dass wir uns nach unseren Excerpten, namentlich nach Nr. 6, ein deutlicheres Bild von der Arbeitsweise des Philippus von Side machen können, als bisher.

Wenden wir uns jetzt zur Betrachtung der einzelnen Stellen. Die erste über Africanus handelnde ist insofern interessant, als sie die Mitte hält zwischen den Angaben des Eusebius in der Chronik und des Syncellus aus unbekannter Quelle. Eusebius, dessen griechischer Text, wie sich aus der Uebereinstimmung mit Hieronymus ergiebt, wortgetreu im Chron. Pasch. p. 499, 5 erhalten ist, berichtet: *Παλαιστίνης Νικόπολις, ἡ πρότερον Ἐμμαοῦς, ἐκτίσθη πόλις πρεσβεύοντος — Ἀφρικανοῦ.* Unsere Nachricht ist jedoch in der Hinsicht vorzüglicher, als sie mit den Worten *κώμη — ἣ ὕστερον δίκαια πόλεως λαβοῦσα κατὰ πρεσβείαν Ἀφρικανοῦ* in deutlichen und fachmännischen Worten den staatsrechtlichen Gehalt der Veränderung, welche die Gesandtschaft des Africanus erstrebte und erreichte, ausspricht, während sie bei Eusebius nur unklar angedeutet ist, bei Syncellus fehlt. Mit Syncellus stimmt unser Autor in den beiden Irrthümern, dass Emmaus erst damals Nicopolis genannt worden sei, und dass es mit dem in der Bibel genannten Orte des Namens identisch sei. Keiner der beiden Berichte hat die Nachricht unseres Fragments, dass dies Emmaus-Nicopolis die Heimath des Africanus gewesen, — anders ist das *ἀπὸ Ἐμμαοῦς ἦν* doch nicht zu verstehen — welche zum ersten Male direkt die Hypothese des Valesius zu Euseb. VI, 31 zu bestätigen scheint. Freilich

ist die Möglichkeit nicht zu leugnen, dass wir es auch hier mit einer auf gleicher Grundlage beruhenden, nur um ein Jahrtausend älteren Combination zu thun haben, aber auf der anderen Seite ist nicht zu verkennen, dass die Angabe des Suidas, er sei *φιλόσοφος Λίβυς* gewesen, nicht von dem Verdachte frei ist, dass ihr nur ein Missverständniss oder eine falsche Combination aus dem Beinamen Africanus zu Grunde liege. Gelzer (Sex. Julius Africanus p. 5 ff.) hat die Nachricht des Suidas mit inneren Gründen zu stützen versucht; ich kann mich von denselben nicht überzeugt erklären. Wenn Gelzer darauf hinweist, dass Africanus den Sueton benutzt, also Kenntnisse des Lateinischen besessen habe, so scheint mir — vorausgesetzt, dass Africanus nicht eine Uebersetzung las — einige Kenntniss der römischen Reichssprache bei einem Orientalen weit weniger auffällig, als dass ein „im lateinischen Afrika heimischer" Mann Griechisch schrieb und Hebräisch und Syrisch kannte. War er gar, wie sich aus seiner Stellung an der Spitze der Gesandtschaft schliessen lässt, hervorragende Magistratsperson in Nicopolis, so würden sich um so mehr Kenntnisse der römischen Sprache und römisch-rechtlicher Verhältnisse (welche Gelzer gleichfalls für den occidentalischen Ursprung des Africanus geltend macht) begreifen lassen, ohne dass man desshalb seine Herkunft aus den westlichen Provinzen des Reichs anzunehmen braucht. Dagegen weisen seine ganze Sinnesrichtung, „sein allerhöchstes Interesse an den hermetischen Büchern und der geheimen Weisheit der Aegypter" verbunden mit dem Interesse an und der eigenen Thätigkeit in der damals wie lange nachher vorwiegend im Orient blühenden wissenschaftlichen Ausgestaltung der Theologie entschieden auf den mystisch-speculativen Orient als seine Heimath. So halte ich einstweilen die Nachricht unseres Fragments über den Geburtsort des Africanus für verbürgt, bis sich neben Suidas ein anderer Zeuge für die afrikanische Herkunft desselben findet, oder bis sich mindestens aus den Resten seiner Werke Spuren nachweisen lassen, welche eine genauere Kenntniss des Westens verrathen.

Das 3. Fragment — das zweite betrachte ich später mit den übrigen Nachrichten über Pierius — bereichert das bisher bekannte Stück aus Hegesippus nur um die beiden Eigennamen [1]).

1) [Der Name *Σωκήρ* ist doch wohl Part. Act. Qual von ⁻⁻⁻, „der Ge-

Denn die weitere Abweichung, dass Eusebius als Grund des Domitian, die Verfolgung gegen die beiden Männer einzustellen, angiebt: *ὡς εὐτελῶν καταφρονήσας*, unser Fragment: *γνοὺς τὴν ἀρετὴν τῶν ἀνδρῶν*, beruht sicher auf der Phantasie unseres Epitomators. Nichts in der von Eusebius citirten Darstellung des Hegesippus zeigt etwas von der *ἀρετή* der beiden Männer, noch ist es begreiflich, aus welchem Grunde Eusebius den Text des Schriftstellers geändert haben sollte, falls er die Worte unseres Excerpts enthielt; dagegen ist es sehr verständlich, dass der Epitomator an dieser Geringschätzung der nahen Verwandten Christi Anstoss nahm und einen seinen Empfindungen mehr entsprechenden Ausdruck der Bewunderung dafür einschwärzte.

Im vierten Excerpt stammt der Zusatz, wie ich aus einer gütigen Mittheilung des Herrn Prof. Harnack erfahre, aus Origenes Hom. in Lucam (opp. T. V p. 87 ed. Lommatzsch): ecclesia quattuor habet evangelia, haereses plurima, e quibus quoddam scribitur secundum Aegyptios, aliud iuxta duodecim apostolos. Ausus fuit et Basilides scribere evangelium et suo illud nomine titulare. In dem Excerpt haben wir in epitomirter Form die griechischen Worte. Was die Stücke aus dem Werke des Papias in Nr. 6 betrifft, so ist ganz neu in denselben der Satz *περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ — ἔζων*[1]. In Betreff der mit Eusebius übereinkommenden Stellen habe ich bereits oben gezeigt, dass unsere Fragmente die Angaben desselben theils vervollständigen, theils in einer Form geben, die sich dem Wortlaute des Originals enger anschliesst. Auch das Citat aus dem 2. Buche ist nicht völlig neu, vielmehr aus der zuerst von Nolte in der Tübinger Quartalschrift a. 1862 p. 466 ff. veröffentlichten Stelle der Chronik des

---

denkende" (scil. Gott); denn die sonst von ‫זכר‬ abgeleiteten Namen haben Gott zum Subject. — Harnack].

1) [Diese Notiz ist doppelt wichtig 1. weil sie die Vermuthung, dass Papias nach der Zeit des Hadrian geschrieben habe, bestätigt, 2. weil sie merkwürdig zusammentrifft mit dem von Eus. IV, 3, 2 aufbewahrten Fragment aus der dem Kaiser Hadrian eingereichten Apologie des Quadratus, welcher von den von Christus Auferweckten sagt: *ὥστε καὶ εἰς τοὺς ἡμετέρους χρόνους τινὲς αὐτῶν ἀφίκοντο.* Es würde demnach die Möglichkeit in Betracht zu ziehen sein, ob nicht Papias seine Nachricht dem Werke des Quadratus entnommen habe, und ob nicht doch dieser Quadratus mit dem kleinasiatischen Propheten gleichen Namens identisch sei. Harnack.]

Georgius Monachus bekannt. Trotzdem hat auch dies Fragment hervorragendes Interesse. Einerseits ist mit unserem Excerpt allen Zweifeln, welche sich aus der Erwähnung des Papias bei einem so späten Autor gegen die Echtheit des Citats überhaupt erheben lassen könnten, definitiv ein Ende gemacht. Andererseits unterscheidet sich unsere Stelle von der Fassung des Chronisten in dem wesentlichen Punkte, dass sie in ausdrücklichen Worten beide Brüder miteinander nennt. Damit ist die an sich wahrscheinliche Annahme Nolte's, dass der Chronist die beiden Brüder verwechselt habe, und von Johannes erzähle, was Papias von Jacobus berichtet hatte, oder dass eine Lücke der Handschrift anzunehmen sei, beseitigt. Der Chronist hat nur, da er über das Ende des Johannes spricht, den ihn bei dieser Gelegenheit nicht interessirenden Jacobus nur ganz beiläufig erwähnt. Es kann in Zukunft kein Zweifel mehr darüber walten, dass Papias wirklich überliefert hat, dass der Apostel Johannes von Juden erschlagen worden sei. Ueber die viel behandelte Stelle der Chronik seien hier noch einige weitere Bemerkungen gestattet, um das Verhältniss unseres Excerpts zum Citat in der Chronik völlig klarzustellen. Der betreffende Passus findet sich ausschliesslich in der einen von Nolte angeführten Handschrift, dem Coislinianus 305; alle anderen Handschriften, so verschiedenartige Ueberarbeitungen der Chronik sie im übrigen bieten, stimmen hier darin überein, denselben auszulassen. Dieser Coislinianus ist nun freilich die älteste Handschrift, welche den Namen des Georgius an der Spitze trägt, allein bereits früher habe ich durch die Analyse eines anderen Abschnitts der Chronik den Nachweis zu führen versucht, dass er trotzdem nicht die ursprüngliche Fassung der Chronik biete, sondern eine Bearbeitung derselben, welche theils verändert, theils verkürzt, namentlich aber auch mit nicht geringer Belesenheit in der patristischen Litteratur dieselbe erweitert (vgl. Historische Untersuchungen, Arnold Schäfer gewidmet, p. 276 ff.). Auch unsere Stelle scheint mir dies Resultat lediglich zu bestätigen. Abgesehen davon, dass, wenn mehrere Bearbeitungen einer Schrift eine Stelle auslassen und nur eine dieselbe bietet, von vorneherein wahrscheinlicher ist, dass diese eine Bearbeitung die Stelle eingeschoben, als dass alle übrigen sie ausgelassen haben, hat die Fassung der anderen Handschriften den Vorzug der Ein-

heitlichkeit, während die Erzählung des Coislinianus 305 in sich incongruent ist. Jene Handschriften berichten vom Apostel Johannes: *μόνος τότε περιὼν τῷ βίῳ ἐκ τῶν ιβ′ μαθητῶν καὶ συγγραψάμενος τὸ κατ᾽ αὐτὸν εὐαγγέλιον ἐν εἰρήνῃ ἀνεπαύσατο. περὶ οὗ καὶ ὁ πολύϊστωρ Εὐσέβιος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ φησίν·* und es folgen dann die Zeugnisse aus Eusebius, Hippolytus und Caesarius (Georg. Hamart. Chron. ed. Muralt p. 336 f.), welche alle jener gewöhnlichen Tradition folgen. Im Coislinianus 305 sind die Worte *ἐν εἰρήνῃ ἀνεπαύσατο* in *μαρτυρίου κατηξίωται* verwandelt und daran das Citat aus Papias geknüpft, der wirklich von einem Märtyrertode des Johannes weiss. Die folgende Stelle des Origenes spricht allerdings im Original auch von einem *μαρτυρεῖν* des Apostels, aber nur in Bezug auf die Verbannung nach Patmos, welche in der Chronik bereits früher behandelt war, und daran knüpfen dann die übrigen Stellen aus Eusebius etc. an, welche von einem Martyrium gar nichts sagen. Trotzdem sind sie mit dem Vorhergehenden durch die Formel: *καὶ μὲν δὴ καὶ ὁ πολύϊστωρ Εὐσέβιος* verbunden, als ob sie ebenfalls Zeugen für die Behauptung des *μαρτυρίου κατηξίωται* wären. Daraus scheint mir mit Sicherheit hervorzugehen, dass der Bearbeiter des Coislinianus aus seiner Lectüre weitere Stellen über den Tod des Johannes beibrachte und nach dem Inhalte dieser neuen Stücke jene Aenderung des Textes in *μαρτυρίου κατηξίωται* vornahm, ohne zu beachten, dass er damit einen Widerspruch mit der weiteren Darstellung hervorrief. Was die Quelle des Bearbeiters betrifft, so glaube ich, dass dieselbe keine andere war, als die Stelle unseres Compendiums. Was er unserem Papias-Fragment zusetzt, die Worte *αὐτόπτης τούτου γενόμενος* und den Titel *τῶν κυριακῶν λογίων*, fand er in dem unmittelbar vorhergehenden, oben von mir ausgeschriebenen Excerpt aus Eusebius; ja die Uebereinstimmung in der ungenauen Form dieses Titels (*κυριακῶν λογίων* statt *κυριακῶν λογίων ἐξηγήσεως*) macht die Annahme dieses Quellenzusammenhanges geradezu unabweisbar. Der Rest der Zusätze sind Bibelsprüche, welche ein Geistlicher ohne besondere Vorlage hinzufügen konnte, wenngleich andererseits die Möglichkeit nicht ausgeschlossen ist, dass bereits Papias selbst sie citirte und die Epitome sie enthielt, und nur der Verfertiger der Excerpte sie ausliess. Jedenfalls wird man in Zu-

kunft an die Stelle des Papias-Fragments Nr. XVII ed. Gebhardt-Harnack in erster Linie die Worte unseres Excerpts setzen müssen. Auf welchem Wege dem Bearbeiter der Chronik das darauffolgende Citat aus Origenes zugekommen, ist natürlich mit Sicherheit nicht zu ermitteln. Da wir jedoch bereits einmal Worten des Origenes in dem uns von Philippus Sidetes übermittelten Bestande unserer Fragmente begegneten, so erscheint es keineswegs unwahrscheinlich, dass der Bearbeiter die ganze eingeschobene Stelle der Epitome verdankt, und wir somit eine zweite Spur der Benutzung des Origenes durch Philipp haben. Dass die Excerpte nichts davon wissen, spricht in keiner Weise dagegen, denn dass selbst nach Vereinigung der beiden Excerptreihen bei Cramer und im Baroccianus wir keineswegs die ganze Epitome besitzen, lässt sich mit Sicherheit nachweisen.

Endlich haben wir noch die über Pierius handelnden Fragmente zu betrachten, jenen Schriftsteller, der sich bei seinen Zeitgenossen eines solchen Rufes erfreute, dass sie ihn dem Origenes an die Seite stellten, und von dessen ganzer Thätigkeit uns ausser dem, was Photius Bibl. cod. 119 und Hieron. de viris ill. cp. 76 überliefern, nur ein einziger Satz im Wortlaut erhalten ist. Wir haben in unsern Excerpten Nachrichten über sein Leben und seine Werke, wie einige Citate aus den letzteren. Da finden wir zunächst die Ueberlieferung, dass Pierius und sein Bruder Isidorus Märtyrer gewesen seien und eine Kirche in Alexandrien ihren Namen geführt habe, fast wörtlich übereinstimmend mit der gleichen Nachricht bei Photius, hier aber mit Angabe einer Quelle, eines in Hexametern in mindestens 13 Büchern abgefassten Gedichts des Alexandrinischen Rechtsanwalts Theodor, von welchem hier, so viel ich weiss, die erste Spur auftaucht. Danach kann die Existenz jenes Gotteshauses in Alexandria und seine Beziehung zu jenem Pierius nicht wohl bezweifelt werden; auch das Martyrium desselben scheint mir unverdächtig, natürlich nicht in dem späteren technischen Sinne des Märtyrer t o d e s, sondern im allgemeineren Sinne der mit Leiden irgend welcher Art verbundenen Bekennerschaft. Namentlich wo eine poetische Quelle zu Grunde liegt, wird man einen Ausdruck nicht in die engeren Grenzen pressen können, den derselbe überhaupt erst allmählich gewann. Ich möchte glauben, dass die Aufgabe seiner einflussreichen Lehrthätigkeit in Alexan-

dria dem Pierius aufgezwungen, sein späterer Aufenthalt in Rom ein Exil war, und er in dieser Form für seinen Glauben litt.

Von den in unseren Excerpten genannten Schriften des Pierius sind mehrere bekannt, besonders die *εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ὡσηέ*, offenbar nur genauerer Titel der mehrfach als *εἰς τὸν Ὡσηέ* citirten Schrift. Auch der Titel *εἰς τὸ πάσχα* ist aus Photius bekannt, der ihn offenbar mit dem vorigen identificirt. Routh (Rel. sacr. III p. 214) hält beide Schriften für verschieden, dem widerstrebt aber der Wortlaut des Citats, welches sagt *ἐν τῷ εἰς τὸ πάσχα καὶ τὸν Ὡσηὲ λόγῳ*, nicht *ἐν τοῖς — λόγοις* oder *ἐν τῷ εἰς τὸ πάσχα λόγῳ καὶ ἐν τῷ εἰς τὸν Ὡσηέ*. Dieser Titel erklärt sich leicht unter Hinzuziehung der Worte des Hieronymus, der sermo in Hoseam sei in vigilia Paschae habitus. Das *εἰς τὸ πάσχα* bezieht sich also nicht auf den Gegenstand der Predigt, sondern auf die Gelegenheit, bei der sie gehalten: „eine Osterpredigt auf den Propheten Hosea". Unser Fragment nun bringt ein neues Element in die Frage, indem es durch das wiederholte Citat *„ἐν τῷ πρώτῳ τῶν εἰς τὸ πάσχα"* zeigt, dass es mehrere Osterpredigten des Pierius gab. Dass die erste derselben die auf den Hosea war, erscheint mir nach dem Inhalte des Citats, welches sich mit der Ehe des Apostels Paulus beschäftigt, sehr zweifelhaft; dieses ist vielmehr mit dem einzigen anderweitig überlieferten Fragment des Pierius zusammenzubringen, welches mit Bezug auf 1 Cor. 7. 7 *θέλω πάντας ἀνθρώπους εἶναι ὡς καὶ ἐμαυτόν* sagt: *ταῦτα λέγων Παῦλος ἀντικρὺς ἀγαμίαν κηρύσσει*. Pierius befand sich offenbar in der Klemme zwischen diesem Verse des Apostelbriefes und der von hochangesehenen alten Kirchenlehrern vertretenen Ansicht von dem ehelichen Leben des Paulus, und verfiel auf den Ausweg, die Ehe des Paulus zuzugeben, aber zu behaupten, derselbe habe später sich freiwillig von seiner Frau getrennt und dieselbe dem Dienste der Kirche geweiht, so dass er sich in der That als *ἄγαμος* habe bezeichnen können. Ob zu den *λόγοι εἰς τὸ πάσχα* auch der von Photius genannte *λόγος εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν* gehörte, oder gar die ganze dem Photius bekannte Sammlung von 12 *λόγοι* diesen Gesammttitel hatte, vermögen wir natürlich nicht zu sagen.

Neu sind die Titel: *περὶ τῆς θεοτόκου* und *λόγος εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Παμφίλου*. Ob der erstere in dieser Fassung

von Pierius herrühre, lasse ich dahingestellt. Wenn auch der Ausdruck *θεοτόκος* sich bei Autoren bald nach der Zeit des Pierius nachweisen lässt und diesem somit wohl bekannt war, so mag es doch fraglich erscheinen, ob er bereits so allgemein gebräuchlich war, um ohne Weiteres in einem Buchtitel verwendet zu werden, während es sehr begreiflich wäre, dass er dem mitten im Kampfe um jenes Wort stehenden Philipp entschlüpft wäre, auch wenn der Titel anders, etwa: *Περὶ τῆς ἁγίας παρθένου Μαρίας* gelautet hätte. Von dem *βίος τοῦ ἁγίου Παμφίλου* wussten wir bisher nichts, dagegen ist überliefert, dass Pierius Lehrer des Pamphilus war, und somit ist es keineswegs unwahrscheinlich, dass er seinem vielbewunderten Schüler ein solches litterarisches Denkmal setzte. Dass Eusebius, der intime Freund des Pamphilus, weder dessen Verhältniss zu Pierius, noch diese Biographie seines Freundes erwähnt, ist seltsam, aber sollte nicht die litterarische Concurrenz des Verfassers eines anderen *βίος Παμφίλου* dabei mitgewirkt haben?

Endlich ist noch das Fragment Nr. 2 zu erwägen, ein wörtliches Citat aus einer ungenannten Schrift des Pierius. Dasselbe ist durch eine Etymologie des Namens Philippus angeknüpft an ein Excerpt aus Eusebius über den Diacon Philippus und dessen Bekehrung des Kämmerers der Königin Candace (Apostelgesch. 8, 26 ff.). Allein die Worte des Pierius beziehen sich offenbar weder auf diese Stelle der Bibel noch auf diesen Philippus, sondern können in ihrer Zusammenstellung der 3 Namen Herodes, Herodias und Philippus nur die Stelle Ev. Matth. 14, 3 (oder Ev. Marc. 6, 17) im Auge haben: *ὁ γὰρ Ἡρῴδης κρατήσας τὸν Ἰωάννην ἔδησεν αὐτὸν καὶ ἔθετο ἐν φυλακῇ διὰ Ἡρωδιάδα, τὴν γυναῖκα Φιλίππου, τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ.* Die Schrift des Pierius, aus welcher diese Etymologieen entnommen, ist natürlich nicht zu errathen.

Da das untergegangene Werk des Philippus von Side ein erhebliches Interesse beanspruchen darf, so sei es gestattet, hier anhangsweise, und um einem künftigen Sammler der Fragmente der Kirchenhistoriker die Mühe zu ersparen, den Baroccianus nochmals zu Rathe zu ziehen, die zwischen die Excerpte aus Eusebius und Theodorus Lector eingeschobenen Stücke mitzutheilen. Ich bemerke dazu, dass ausser von Theophanes, Georgius Monachus und Leo Grammaticus (vgl. Historische Un-

tersuchungen, Arnold Schäfer gewidmet, p. 281 ff.) die kirchenhistorische Epitome von der Regierung Diocletian's ab, in weitgehendem Masse und in so gut wie wörtlicher Wiedergabe der benutzten Stellen, auch in der Historia physica des Julius Pollux (ed. Hardt. München 1792) verwerthet ist[1]), man also da, wo diese mit jenen Autoren übereinstimmt, und nicht zwingende Gründe dagegen sprechen, annehmen darf, eine Stelle der Epitome vor sich zu haben.

Die betreffenden Excerpte beginnen im Baroccianus folgendermassen:

1. *Κωνστάντιος ὁ μέγας πατὴρ Κωνσταντίνου τούτους ἐγέννησεν υἱοὺς ἐκ τῶν δύο γυναικῶν αὐτοῦ. Κωνσταντῖνος υἱὸς Ἑλένης. Ἰαλμάτιος. Κωνστάντιος.* Dazu gehören, wie ein ihnen beigefügtes Verweisungszeichen klar macht, folgende Stücke, welche am unteren Rande des Blattes nachgetragen sind:

Ἑλένη γυνὴ Κωνσταντῖνος. Κωνστάντιος. Κωνστάν.
Ἰουλιανοῦ

Γάλλος. Ἰουλιανὸς.

Offenbar haben wir hier Reste eines vollständigen Stammbaums der Nachkommenschaft des Constantius Chlorus. Da nun sowohl Pollux p. 264 wie Theophanes p. 19 eine solche Genealogie bieten und die Gemeinsamkeit ihrer Quelle durch Beifügung einer Notiz manifestiren, in welcher die auffallende That-

---

1) Ich hatte daraus, in der Voraussetzung, dass der Autor dieser Quelle treu geblieben sein würde, die Hoffnung geschöpft, dass der nach Angabe von Hase, Leo Diaconus Praef. p. XXVII f. den Pollux vollständig enthaltende Vaticanus 163 — die übrigen Handschriften brechen verstümmelt mit dem Tode des Kaisers Valens ab — uns neue Fragmente der so ausserordentlich wichtigen Kirchengeschichten des Theodorus Lector und Johannes Diacrinomenus liefern würde. Ein Blick in die Handschrift genügte, um diese Hoffnung zu zerstören und mich zu belehren, dass jene Angabe über den Inhalt des Codex auf einer fast unbegreiflichen Oberflächlichkeit beruht. Nicht die Chronik des Pollux enthält er, sondern eine andere, mit keiner gedruckten ganz übereinstimmende Chronik, deren verlorener Anfang auf 2 vorgesetzten Papierblättern durch eine Abschrift aus einer Handschrift des Pollux im Jahre 1630, wie ausdrücklich bemerkt wird, ersetzt ist. Somit scheint die Fortsetzung der Chronik des Pollux leider definitiv verloren.

sache betont wird, dass Vater und Sohn zwei Schwestern heiratheten, so darf man auch hier die Benutzung der Epitome annehmen, deren Wortlaut Pollux annähernd erhalten haben wird.

2. *Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος μητράδελφος ἦν Γελασίου* (*Γενναδίου* Bar.) *τοῦ Καισαρείας. καὶ αὐτὸς τελευτῶν κατέκρινεν ἐγγράφως Γελάσιον ἐπὶ τὴν ἱστορίαν τῶν μετὰ Εὐσέβιον καὶ ὧν οὐκ ἔγραψεν* (*ἔγραφεν* Cr.) *ὁ Εὐσέβιος ἐλθεῖν.* Barocc. und Cramer An. Par. II, 91. 8.
3. *Λιοκλητιανὸς καὶ Μαξιμιανὸς ὁ Ἐρκούλιος κατὰ ταὐτὸν ἀμφότεροι Ῥωμαίων ἐβασίλευον καὶ γνώμῃ κοινῇ τὴν βασιλείαν ἀπέθεντο καὶ ἰδιωτικὸν σχῆμα ἀνέλαβον καὶ ἐπ᾽ ὄψεσι τοῦ στρατοῦ καθιστῶσι βασιλεῖς Κωνστάντιόν τε τὸν Κωνσταντίνου πατέρα καὶ Μαξιμιανὸν τὸν Γαλέριον ἄλλον. μεταμεληθέντες δὲ καὶ πάλιν βασιλεῦσαι θελήσαντες ψήφῳ κοινῇ τῆς συγκλήτου ἀναιροῦνται.* Cram. ib. 91, 12. Im Bar. fehlt dies Excerpt. Vgl. Theoph. 11, 17 [1]).
4. *Θεότεκνος ὁ ἐν Ἀντιοχείᾳ Χριστιανῶν ἐπίβουλος ὑποδὺς ἐν τῷ ἄντρῳ, ἐν ᾧ Μαξιμιανὸς τοῖς δαίμοσιν ἔθυεν, χρησμοὺς δῆθεν ἐλάμβανεν ὡς ἀπὸ χρησμοῦ δαιμονικοῦ τὸν κατὰ Χριστιανῶν αὐτῷ διωγμὸν ἐνετείλατο καὶ τούτῳ μάλιστα πεισθεὶς Μαξιμιανὸς τὸν καθ᾽ ἡμῶν διωγμὸν ἀνερρίπισεν, πρὸς τούτῳ δὲ καὶ τοὺς συντυράννους παρώρμησε τὸν χρησμὸν τοῦ δαίμονος ὡς δή τι μέγα παράγγελμα προβαλλόμενος* Barocc. Vgl. Theoph. 9, 30. Am Rande des Barocc. wohl von 2. Hand in Wiederholung eines früheren Excerpts aus Euseb. IX, 5: *ὁ αὐτὸς Θεότεκνος τὰ τοῦ Χριστοῦ ὑπομνήματα γνώμῃ τῶν κρατούντων ἐπιλαβόμενος λόγοις πανταχοῦ ἀπέστειλεν.*
5. *Λιοκλητιανὸς κατὰ τῶν Ἀλεξανδρέων τυραννησάντων στρατεύσας νέῳ κομιδῇ Κωνσταντίνῳ τυχὸν* (*συντυχὼν?*) *σύμαχον εἶχε καὶ σύμβουλον ὃν θεασάμενος ἀριστεύοντα φθόνῳ διαβολικῷ κινηθεὶς ἀνελεῖν δόλῳ ἐσπούδαζεν. θεὸς*

1) Bemerkenswerth ist, dass Theophanes, welcher nur den letzten Satz des Excerpts, aber wörtlich, wiederholt, ausdrücklich Gelasius als Quelle citirt. Ob das Excerpt verkürzt ist, oder Theophanes den Namen des Gelasius aus dem vorhergehenden genommen, lasse ich dahingestellt. Jedenfalls würde die Verwerthung der Kirchengeschichte des Gelasius durch Philipp von Side sehr glaublich sein, man ist sogar versucht, Exc. 2 dem Proömium dieses Werks zuzutheilen.

δὲ τοῦτον διέσωσεν καὶ τῷ πατρὶ τελευτᾶν ὅσον (νόσῳ Bar.) οὔπω μέλλοντι φεύγοντα τὴν ἐπιβουλὴν τοῦτον ἀπέδωκεν ἄτρωτον. Barocc. Vgl. Theoph. 8. 15. ἐπ᾽ ὄψεσι δὲ τοῦ στρατοῦ βασιλέα τοῦτον ὁ πατὴρ ἀνηγόρευσε πολλὰ ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐντειλάμενος. καὶ οὕτως ἐν εἰρήνῃ κεκοίμηται. Bar.

6. Κωνσταντίου τελευτήσαντος ὑπελείφθησαν βασιλεύοντες οἵδε· Κωνσταντῖνος ὁ μέγας τὴν πατρῴαν διεῖπεν ἀρχήν, ἡ δὲ ἦν ἀπὸ ἀρχῆς τῆς Εὐρώπης ἕως τοῦ Ἰωνικοῦ πελάγους. Μαξέντιος δὲ τὴν Ῥώμην εἶχε καὶ ἕως Ὠκεανοῦ. Bar. Pollux p. 254. Σευήρου δὲ νόσῳ τελευτήσαντος Λικίνιον (Λικίννιον B. und so fast stets) βασιλέα ἡ Ῥωμαίων σύγκλητος ἐψηφίσατο Κωνσταντίνῳ χαριζομένη ὡς γαμβρὸν ἐπ᾽ ἀδελφῇ Κωνσταντίᾳ ποιήσαντι τὸν Λικίνιον. τὸ δὲ τῆς ἀνατολῆς μέρος Μαξιμιανὸς ἐπεκράτει. Bar. Theoph. 12, 10.

7. Λικίνιος φόβῳ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τὸν καθ᾽ ἡμῶν κρυφίως δόλον εἰργάζετο, ὕστερον δὲ φανερῶς καθ᾽ ἡμῶν παρετάξατο. Κωνσταντῖνος δὲ πρὸς τοῦτο κατὰ Λικινίου ὀργίζεται. καὶ πολέμου μεταξὺ αὐτῶν γενομένου ἐν Χρυσοπόλει ζῶν συνεσχέθη Λικίνιος, ὃν τὴν Θεσσαλονίκην οἰκεῖν προσέταξεν ἡσυχάζοντα. πάλιν δὲ νεωτερίζοντα καὶ ὅπλων ἅπτεσθαι μέλλοντα ἀναιρεθῆναι ἐκέλευσεν, ὥς φησι Φίλιππος ὁ Σίδης ἐν λόγῳ κδ᾽ [1]). Barocc. Cram. An. II p. 91, 19. Pollux p. 262. Georg. Mon. p. 401 ed. Muralt. Vgl. Theoph. 29, 25.

8. Das von Dodwell mitgetheilte Excerpt über die alexandrinische Katechetenschule, auf welches die Z.f.KG. VI, p. 487 mitgetheilte Ueberschrift folgt.

---

1) Die Schlussworte ὡς φησι κτλ. finden sich nur im Baroccianus, und sind auch in diesem, wie ich nach wiederholter Betrachtung der Handschrift jetzt glaube, nachträglich zugefügt, aber von derselben Hand, welche grosse und kleine Lücken der Handschrift ausgefüllt hat, und zwar so, dass die Ergänzung nur mit Hülfe einer anderen Handschrift, sei es der Epitome, sei es einer daraus gemachten Excerptsammlung, gemacht sein kann. Somit kann über den Ursprung des Citats aus der Epitome um so weniger ein Zweifel sein, als es seiner Art nach nicht von einem Schreiber des 14. Jahrhunderts gemacht sein kann. Dass es zu Exc. 7 und nicht zum Folgenden gehört, habe ich Z. f. KG. VI, p. 487 Anm. gezeigt.

DAS

HEBRÄER-EVANGELIUM.

EIN BEITRAG

ZUR GESCHICHTE UND KRITIK

DES

HEBRÄISCHEN MATTHÄUS

VON

RUDOLF HANDMANN.

LEIPZIG

J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG

1888.

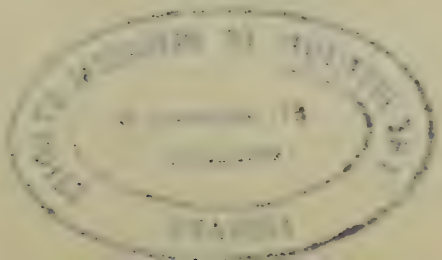

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
ST. MICHAEL'S
COLLEGE
LIBRARY

Inhalt.

Erster Abschnitt: Geschichte der Kritik. Seite

a) Von Lessing bis auf Credner 2

b) Schneckenburger, die Tübingerschule und ihre Gegner . . 9

c) Hilgenfeld, Nicholson, Gla 18

Zweiter Abschnitt: Die Zeugnisse der alten Kirche.

1) Clemens Alexandrinus, Origenes, Eusebius 26

2) Irenäus, Epiphanius, Theodoret 35

3) Hieronymus 45

4) Beda, Nicephorus, Codex Tischendorf. III 65

Dritter Abschnitt: Die erhaltenen Reste.

a) Geschichtliches 67

b) Dialogisches 85

c) Sprüche, Reden, Gleichnisse 94

Vierter Abschnitt: Ergebnisse und Vermuthungen.

1) Leser, Name, Uebersetzungen 104

2) Inhalt, Charakter 118

3) Verhältniss zu den Synoptikern 127

Erster Abschnitt.

Geschichte der Kritik.

Der erste, welcher das Hebräerevangelium aus dem Dunkel der Bedeutungslosigkeit in das helle Licht der Kritik gestellt hat, ist Lessing. Freilich schon vor ihm hatten sich verschiedene Gelehrte mit diesem ältesten und angesehensten der ausserkanonischen Evangelien beschäftigt (Grabe, Fabricius, Richard Simon u. A.), hatten dessen Fragmente gesammelt und ihre Herkunft zu bestimmen gesucht: aber solange der Begriff einer rein geschichtlichen Entstehung und Entwickelung von den biblischen Schriften überhaupt fern gehalten wurde, konnte man auch diesem Hebräerevangelium der durch die Tradition geheiligten Vierzahl der kanonischen Evangelien gegenüber nur eine geringe Bedeutung zuschreiben und kam auf diese Weise über die verschiedenen Fragen, welche dasselbe unwillkürlich aufwirft, allzuleicht hinweg. Als sich aber in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts eine unbefangenere Betrachtungsweise der kanonischen Schriften Bahn brach, als man endlich genauer nach dem wie und dem wann ihrer Abfassung zu fragen anfing, da wandte sich das Interesse in höherem Masse als bisher auch den ausserkanonischen Schriften zu und suchte sie mit den kanonischen in einen bestimmten Zusammenhang zu bringen. So fand auch schon der erste grosse Schritt, welcher aus der dogmatischen Betrachtungsweise der Evangelien zur historischen hinüberführte, seine Hauptstütze im Hebräerevangelium, und indem Lessing darin die Grundlage der synoptischen Evangelien zu erblicken meinte, zog er dasselbe mitten in die nun beginnende Evangelienfrage hinein. Seitdem hat das Hebräerevangelium, die verschiedenen Wandlungen dieser verwickelten Frage mitmachend, nach

den jeweiligen Voraussetzungen der Kritik die ganze Scala von der höchsten Auszeichnung bis zur tiefsten Geringschätzung durchlaufen, und doch ist man bis heute darüber noch zu keinem allgemein anerkannten Resultat gekommen. Eine kurze Zusammenstellung dieser verschiedenen Beurtheilungen ist desshalb am Besten geeignet, uns in das Problem, welches dieses Evangelium bietet, einzuführen und auf die Schwierigkeiten aufmerksam zu machen, welche dasselbe von allen Seiten umgeben.

---

a.

Den Ausgangspunkt für die Hypothese Lessings bilden die sorgfältig zusammengestellten Bemerkungen Grabe's[1]). Dieser hatte nach Hieronymus adv. Pel. III, 2 das H.E. identificirt mit dem „evangelium secundum XII apostolos" und diesem Namen gemäss den Judenchristen ein altes, aus apostolischer Tradition stammendes Evangelium zugeschrieben; den dritten Namen, *κατὰ Ματθαῖον*, der sich bei Irenäus fand, erklärte er für eine nach der kirchlichen Tradition des hebräischen Mtth. gemachte Fälschung späterer Interpolatoren. Der Inhalt wird bei der Untersuchung nur in Betracht gezogen, um gemäss den Angaben des Hieronymus die Verschiedenheit vom kanonischen Mtth., also auch vom hebräischen Mtth. zu constatiren, während die Aechtheit und Ursprünglichkeit desselben von vornherein feststeht und zwar aus dem Grunde, weil die Kirchenväter ein verfälschtes Evangelium nicht so hätten empfehlen können. Lessings Hypothese[2]) zieht nun von einem freieren Standpunkt aus die Consequenz, welche vom altorthodoxen nicht möglich war. Denn war es ein altes, ursprünglich hebräisches Evangelium und dies mit dem Anspruche, von dem Apostel Matthäus abgefasst zu sein, so brauchte bloss das Inspirationsdogma zu fallen, um es als Quelle unseres Mtth. betrachten zu können.

Die Hypothese Lessings ist aufgebaut auf die drei Namen dieses Evangeliums, sofern sich dieselben leicht aus den geschichtlichen Verhältnissen als Bezeichnung des ersten aller Evangelien erklären lassen, nämlich: „Evangelium der Apostel" nach den

1) Grabius, Spicilegium SS. Patrum, 1698, p. 15.
2) Lessing, neue Hypothese u. s. w., theol. Nachlass, 1784.

Gewährsmännern — „Evangelium der Hebräer" nach den Lesern — „Evangelium des und des ..." nach dem Redactor und Uebersetzer. Matthäus übersetzte dieses für die hebräischen Christen geschriebene Evangelium in die griechische Sprache, und da er ebenso gut hätte hebräisch schreiben können, so verwechselte man bald Uebersetzung und Original, so dass auch sein Name von jener auf dieses überging. Obschon diese Ansicht durch ihre Klarheit und Einfachheit auf den ersten Blick etwas Bestechendes hat, so wird sie doch dem H.E. keineswegs gerecht; er meint zwar damit zwanzig Dinge erklären zu können, die sonst ein Räthsel bleiben, nämlich die verschiedenen sich widersprechenden Angaben der Kirchenväter, indem er so den hebräischen Mtth. der Tradition mit dem H.E. identificirt, allein er begnügt sich hierbei, die innere Wahrscheinlichkeit einer solchen Entwicklung der Evangelienlitteratur mit jenen Angaben in Einklang zu bringen, ohne die Schwierigkeiten, welche einer Vereinigung dieser Angaben entgegenstehen, näher zu berühren. Doch war mit dieser flüchtig hingeworfenen, immerhin genialen Hypothese eine Zeit lang der Weg gewiesen, den die Evangelienfrage in der Folge einschlagen sollte.

Sie fand ihren Nachfolger zunächst in Eichhorn[1]), welcher zum ersten Mal das Problem, welches die Synoptiker in ihrer Aehnlichkeit und Verschiedenheit dem aufmerksamen Auge darbieten, klar erfasste und durch die Postulirung eines Urevangeliums zu lösen suchte. Der Gesichtspunkt Lessings, die Evangelien nicht mehr als Ergebnisse mechanischer Inspiration, sondern als Produkte des menschlichen Geistes und damit in geschichtlicher Entwicklung zu betrachten, musste ihn, um die Aehnlichkeit der Synoptiker zu erklären, einerseits ebenfalls auf ein gemeinsames Urevangelium führen, während andrerseits die Verschiedenheit und die Abweichungen derselben von einander nur durch eine Reihe nun verlorener Mittelglieder erklärt werden konnten. Dann durfte aber das schon eine ausgebildete Tradition verrathende H.E. nicht mehr die erste Stelle einnehmen, und es wurde desshalb als Urevangelium bloss ein roher Entwurf eines Evangeliums statuirt, welchem aber das H.E. der Kirchenväter immer noch näher stehe als unsere Synoptiker. Sein Schüler Weber[2]) aber

1) Eichhorn, Einl. in das N.T., 1805.

2) Weber, neue Untersuchung über Alter und Ansehen des H.E., 1806.

setzt das H.E. wieder an die Stelle des Eichhorn'schen Urevangeliums. Gegen einen Angriff der hallensischen Litteraturzeitung sucht er die Ansicht seines Meisters sowie auch seine eigene Modificirung derselben in einer Monographie zu vertheidigen und neu zu begründen. Er betont zuerst das hohe Alter dieses Evangeliums, welches von Papias bis auf Hieronymus als eine überall bekannte Biographie Jesu gelte, sucht dann aus dem Namen und der Sprache nachzuweisen, dass es noch in die Zeit palästinensischer Ueberlieferung gehöre, und behauptet aus den Angaben der Kirchenväter und den Uebersetzungen des Hieronymus sein immer noch hohes Ansehen in der Kirche. Die Fragmente seien zum grössten Theil Parallelen zu unsern Evangelien und, was in den kanonischen .nicht enthalten sei, habe doch gleiches Gepräge und gleichen Gehalt und sei auch von gleichem Werth. Die Verschiedenheit sei, wie schon Eichhorn sagte, nicht eine in Wort und Geist, sondern im Stoff begründete, es habe Vieles darin gestanden, was uns sonst fehle. Auch falle der Gebrauch des H.E. in der katholischen Kirche in eine frühere Zeit als derjenige der anderen Evangelien, man habe desshalb guten historischen Grund, dieses als Grundschrift jener anzunehmen, freilich in verschiedenen, mehr oder weniger vollständigen Exemplaren. Bei diesen Untersuchungen war gemäss ihren Voraussetzungen die Hauptsache, die Existenz des H.E. in möglichst früher Zeit nachzuweisen, während der Inhalt desselben, der ja doch nur fragmentarisch überliefert war, erst in zweiter Linie kam und dann der ersten Frage leicht angepasst werden konnte.

Um die Apostolicität des kanonischen Mtth. festzuhalten, verwarf Hug[1]) die Urevangeliumshypothese und trat für eine ursprünglich griechische Abfassung des ersten Evangeliums ein. Die Tradition eines hebräischen Mtth. führt er auf die Aussage des Papias zurück, welcher, wie Eusebius versichere, „ein wenig einfältig" war und sich von den Judenchristen irreleiten liess. Dieses judenchristliche Evangelium, welches sie selbst, um eine Autorität zu haben, auf den Apostel Matthäus zurückführten, stimmt schon in seiner Anlage mit unserm Mtth. nicht überein. Dagegen sichert ihm die genetische Epoche, welche bis an die Zeitgenossen des Herrn grenzt, immerhin einen historischen Werth

1) Hug, Einl. in die Schriften des N.T., 2. Aufl., 1821, II, S. 15 ff.

zu, wesshalb es auch von Ignatius u. A. benützt wurde. Einzelne Ungereimtheiten wie das „modo me tulit mater mea Spiritus sanctus . . .“ berechtigen desshalb noch nicht dazu, das Ganze zu verwerfen, sondern da mehrere darin enthaltene Stücke des Herrn nicht unwerth sind, muss man die einzelnen Theile prüfen. Hug lässt es unentschieden, ob die judenchristliche Schrift des Hieronymus ursprünglich identisch war mit der von Epiphanius citirten; doch zeige die Verschiedenheit dieser beiden, wie willkürlich geändert worden sei, so dass die Aussage in Bezug auf die Verfasserschaft des Matthäus keinen Glauben verdienen könne.

In noch erhöhtem Masse hatte Gieseler[1]) das H.E als ein willkürliches Machwerk der Judenchristen von den kanonischen Evangelien getrennt. An die Stelle eines schriftlichen Urevangeliums setzte er ein mündliches, nämlich den lebendigen Fluss der Tradition, und diese habe sich in den vier kanonischen Evangelien in ihrer ursprünglichen Reinheit fixirt, sei aber mit der Zeit, wie sie schon bald nach ihrem Entstehen durch den Reichthum des Stoffes mannigfache Aenderungen und Verschiedenheiten aufgewiesen habe, auch ungehörigen Erweiterungen und Verfälschungen zugänglich gewesen. Den Niederschlag dieser verfälschten Tradition bilden die ausserkanonischen Evangelien, welche sich, an den kanonischen gemessen, durch „mystischen Unsinn und Weitschweifigkeit“ als apokryph erweisen. Unter diesen apokryphen Evangelien unterscheidet er zwei Aeste: der eine, syro-chaldaeisch geschrieben, unter dem Namen „Hebräerevangelium“, kam erst unter Hadrian, wo die Spannung zwischen Juden- und Heidenchristen begann, in Aufschwung; der andere, das sog. Aegypterevangelium, wurde die Quelle vieler ketzerischer Schriften. Unter dem H.E., synonym mit dem „evangelium secundum apostolos“, welches die Kirchenväter einen verfälschten Matthäus nennen und den Nazaräern oder Ebioniten zuschreiben, sind wohl nach Hieronymus und Epiphanius verschiedene Schriften gemeint, schon dadurch unterschieden, dass die eine Mtth. c. 1. 2 enthalten, die andere gleich mit Mtth. c. 3 begonnen hat. Wie bei Hug so wird also auch bei Gieseler das H.E., was seine Abfassung betrifft, in eine spätere Zeit gerückt, und zwar ist hierbei

1) Gieseler, histor. krit. Versuch über Entsteh. der schriftl. Evangel., 1818, S. 8 ff.

besonders der fremdartige Inhalt massgebend, so wie auch das abschätzige Urtheil des Epiphanius.

Durch die Diegesentheorie Schleiermachers[1]) und durch seine der Papiasstelle entnommene hebräische Spruchsammlung des Apostels Matthäus bekam die Evangelienfrage eine neue Wendung. Das H.E., welches ein zusammenhängendes, einheitliches Lebensbild Christi zu enthalten scheint, konnte nicht mehr Urevangelium sein, sondern wurde auch wie die Synoptiker als ein Aggregat einzelner Erzählungen und kleinerer Aufsätze betrachtet, gleichsam „eine Schwester" des kanonischen Mtth., wie dieser ebenfalls aus der papianischen Spruchsammlung des Apostels Mtth. hervorgegangen. Olshausen[2]), welcher den griechischen Mtth. als eine vom Evangelisten selbst verfertigte freie Bearbeitung des hebräischen Mtth. betrachtete, liess auch das H.E. aus dem hebräischen Original hervorgehen als Evangelium der hebräisch redenden Judenchristen, doch sei es von mancherlei fremdartigen, späteren Zusätzen durchzogen. Aber schon De Wette[3]) sah darin eine zwischen Mtth. und Lucas schwankende, aus griechischen Quellen stammende Schrift, deren apokrypher Charakter dem Gedanken an eine ursprüngliche oder selbständige Schrift widerspreche, vielmehr unsere Evangelien zur Voraussetzung habe. Auf einen griechischen Text weise besonders die Interpretation des Namens „Barrabas". Hieronymus habe es wohl zuerst für den hebräischen Mtth. gehalten wie die Kirche, habe aber nachher den Unterschied eingesehen; in seinem Exemplar sei wohl auch die Geburtsgeschichte enthalten gewesen, während sie bei Epiphanius, dessen Angaben übrigens sehr verwirrt seien, gefehlt habe. — So verlor das H.E. immer mehr seine Bedeutung und sank von einem werthvollen Denkmal der apostolischen Zeit zu einem apokryphen Machwerk des zweiten Jahrhunderts hinab, indem man immer allgemeiner einen verfälschten Mtth. darin zu erblicken glaubte.

Diese letztere Meinung wurde wesentlich modificirt durch

---

1) Schleiermacher, Versuch über Lucas, 1817.

2) Olshausen, Nachweis der Aechtheit sämmtl. n. t. Schriften, 1832. S. 35.

3) De Wette, Lehrbuch der histor. krit. Einl. in das N.T., V. Aufl., 1848 S. 88 ff.

K. A. Credner[1]) in seinen scharfsinnigen Untersuchungen über die Evangelien der Judenchristen; aber trotz mancher neuer und werthvoller Gesichtspunkte vermochte auch er nicht dem H.E. völlig gerecht zu werden. Er stellt zuerst den Begriff des Judenchristenthums fest und sucht aus dessen Charakter zu beweisen, dass hier das Bedürfniss nach einem n. t. Kanon nicht vorhanden war, dass wir desshalb weder bei allen Judenchristen dasselbe Evangelium, noch dieses eine immer unverändert erwarten dürfen. Dann nimmt er Justins „Denkwürdigkeiten der Apostel" zum Ausgangspunkt, indem er Dial. c. Thryph. c. 97 das Euseb. h. e. VI, 12 erwähnte Petrusevangelium zu erkennen meint, welches auch den pseudoclementinischen Schriften zu Grunde liege, und in welchem demnach der Kern der judenchristlichen Evangelienbildung zu suchen sei. Bei den Kirchenvätern seien nun drei solcher Evangelien erwähnt:

1) Epiphanius legt den Ebioniten ein *εὐαγγέλιον καθ' Ἑβραίους* bei, welches rechtgläubige Christen für den hebräischen Mtth. hielten. Diese Schrift scheine aber den verschiedenen Angaben nach den Clementinen ähnlich gewesen zu sein, welche die Predigt des Evangeliums vor verschiedenen Zuhörern erzählten. Der Text selbst sei schon nach dem System der Ebioniten verändert worden (*ἐγκρίδες* statt *ἀκρίδες*).

2) Ein anderes Evangelium, welches griechisch geschrieben war und in seinen Fragmenten eine lebendige Anschauung des Lebens und der Lehre Jesu zeigte, findet er angedeutet bei Hegesipp, Clemens-Alexandrinus und Origenes. Die Kirchenväter hatten es für einen verfälschten Matthäus gehalten, doch sei es wohl eher auf die Praedicatio Petri als seine Quelle zurückzuführen.

3) Ein drittes Evangelium erwähnt Hieronymus, welches zu seiner Zeit noch bei den Nazarenern im Gebrauch war, und in welchem die Kirche den hebräischen Mtth. vermuthete. Hieronymus, der diese Meinung nur solange getheilt habe, als er es nicht selbst gelesen, — die Worte jener viel umstrittenen Stelle de vir. illustr., c. 3: „Porro ipsum Hebraicum habetur usque hodie — — — describendi facultas fuit" seien von Hieronymus vor-

1) Credner, Beiträge zur Einl. in die bibl. Schriften, 1832, I, S. 386, 399 ff.

läufig an den Rand geschrieben worden, ehe er die Sache selbst genauer geprüft habe; im Uebrigen theile er die traditionelle Ansicht mit — drücke sich später darum so schwankend aus, weil er den Vorwurf der Kirche fürchtete, wenn er der traditionellen Ansicht entgegenträte. Er selbst habe dieses Evangelium ohne Titel überkommen, es aber mit Recht für identisch gehalten mit dem H.E. des Origenes. Schon daraus gehe hervor, dass er es nicht für den hebräischen Mtth. halten konnte. Diese Schrift, die sich durch Uebersetzungsfehler (Barrabas) als aus einem griechischen Text stammend erweise und durch ebionitische Gedanken (über die Sünde der Propheten) beeinflusst sei, könne nicht vor Trajan abgefasst sein; sie sei eine Uebertragung der hebraisch redenden Nazarener, habe aber doch auch manche interessante Einzelheiten enthalten, welche den Parallelen der Synoptiker vorzuziehen seien (z. B. die Grabwache durch den Knecht des Hohenpriesters).

Alle diese drei Evangelien seien von den Kirchenvätern *καθ' Ἑβραίους* genannt worden nach den Lesern oder *Ἑβραϊκόν* nach der Sprache, doch könne weder das eine noch das andere der eigentliche Name sein. Credner kommt desshalb zu dem überraschenden Resultat, dass es ein *εὐαγγέλιον καθ' Ἑβραίους* gar nie gegeben habe. Wenn die Kirchenväter alles, was sie von ausserkanonischen Evangelien bei den Judenchristen fanden, darauf zurückführten, so möchte damit weniger eine bestimmte Schrift als vielmehr die evangelische Ueberlieferung der Judenchristen überhaupt gemeint sein. Ebenso gäbe es ein „evangelium secundum apostolos" bloss in der Meinung der Kirchenväter, welche die Stellen aus der Predigt Petri und den Clementinen, wo die Apostel selbst redend auftreten, glaubten auf ein so benanntes Evangelium zurückführen zu müssen.

Durch die unerweisbare Voraussetzung von einem den judenchristlichen Evangelien zu Grunde liegenden petrinischen Schriftenkreis war diese Untersuchung von Anfang an in ein falsches Geleise gerathen, das von der rechten Würdigung des H.E. abführen musste, wodurch auch die richtig gewonnenen Resultate eine falsche Umdeutung erfuhren. Hat Credner das H.E. in richtiger Weise von dem Mtth.-Evangelium losgelöst, so lässt er es doch wieder aus einer griechischen Quelle hervorgehen, aus dem Evangelium oder der Praedicatio Petri, obschon sich keine

bestimmte Angabe dafür aufweisen lässt; und hat er einerseits das Ebionitenevangelium des Epiphanius von dem Nazarenerevangelium des Hieronymus getrennt, so verwischt er diese Trennung andrerseits wieder dadurch, dass er den Namen des ersteren (sec. XII apostolos) für eine Fiction der Kirchenväter, den Namen H.E. für allen gemeinsam erklärt. Hieran ist freilich die Confusion des Epiphanius schuldig, wie sich später zeigen wird; allein der bestimmten Erklärung der Alexandriner und des Hieronymus gegenüber, welche beide mit diesem Ausdruck ein bestimmtes Evangelium bezeichnen, kann die confuse Angabe des Epiphanius nicht in Betracht kommen. Immerhin bleibt es auch hier ein grosses Verdienst Credners, durch seine Untersuchungen neue Gesichtspunkte eröffnet zu haben, so die Betonung einer eigenen, selbständigen judenchristlichen Tradition, die ihn auch im H.E. alte, ursprüngliche Bestandtheile erkennen liess, und er hat damit einer Betrachtung Bahn gebrochen, welche sich nicht mehr durch irrige Beziehungen zum hebräischen Mtth. braucht verwirren zu lassen.

b.

Einen neuen Versuch, das H.E. in die eigentliche Evangelienfrage hineinzuziehen, machte Schneckenburger[1]), als die Apostolicität des griechischen Mtth. sich immer mehr als fraglich erwies. In der Deutung des Papiasfragmentes (Euseb. h. e. III, 39, 16) folgte er der Ansicht Schleiermachers und fand nun eine solche schriftliche Erläuterung der Herrensprüche (*ἡρμήνευσε δ' αὐτὰ ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος*) im H.E., welches von der Spruchsammlung her den Namen *κατὰ Ματθαῖον* erhalten habe. Eine Redaction dieses H.E. besitze die Kirche in ihrem ersten Evangelium. Er beruft sich für diese Ansicht auf Irenäus, Epiphanius und Hieronymus, welche den Ebioniten den hebräischen Mtth. zuschrieben, und weil dieser vom kanonischen Mtth. abgewichen sei, habe ihn Eusebius zu den *νόθα* gerechnet. Unser Mtth. sei ein planmässiger Auszug, eine freie, kürzere Redaction des H.E., welches nach Epiphanius *πληρέστατον* war. Er sieht auch in den „eruditi Hebraei" des Hieronymus Nazarener d.h. Juden-

1) Schneckenburger, über den Ursprung des ersten Evangeliums, 1834, S. 105 ff.

christen und schliesst daraus, dass schon die Geburtsgeschichte in ihrem Evangelium enthalten war. Durch eine weitere Vergleichung der Fragmente mit dem kanonischen Mtth. sucht er eine solche Ableitung als möglich zu erweisen, verfährt aber hierbei insofern ziemlich willkürlich, als er bald die Fragmente bei Epiphanius, bald die bei Hieronymus wählt, die ersteren sogar den letzteren vorzieht (in der Taufgeschichte), während er sich doch andrerseits wieder genöthigt sieht, die scharfe Opposition gegen die Opfer bei Epiphanius einem spätern ebionitischen Redactor zuzuschreiben. Den Unterschied zwischen Hieronymus und Epiphanius führt er auf zwei verschiedene Redactionen zurück, eine ältere nazarenische, welche wohl die „älteste Traditionssammlung" über Jesus gewesen sei, aber auch schon mit mythisch ausgeschmückten Notizen (z. B. die Erscheinungen des Auferstandenen) versehen, und eine jüngere gnostisirende, bringt aber dadurch, dass er bald die eine, bald die andere benützt, eine gewisse Unsicherheit in die Sache, welche seine Aufstellungen sich nicht über die Grenze subjectiver Vermuthungen erheben lässt. Immerhin hat er das Verdienst, die ursprünglich hebräische Abfassung des H.E. entgegen der herrschenden Meinung wieder und die Ursprünglichkeit einzelner Fragmente gegenüber dem kanonischen Mtth. zuerst geltend gemacht zu haben. Mit Recht wendet er sich gegen De Wette, dass die Interpretation des „Barrabas" keineswegs aus einem Uebersetzungsfehler entstanden sei, sondern der richtigen hebräischen Lesart entspreche, und dass schon die Fassung des heiligen Geistes als Mutter Christi eine hebräische Conception verrathe. Aber seine Ansicht fand keinen Nachfolger und keinen Vertheidiger, das H.E. schien in der Evangelienfrage seine Rolle ausgespielt zu haben, bis ein Jahrzehnt später von anderen Voraussetzungen und mit einer anderen Methode die Tübingerschule auf dasselbe Resultat kam.

Um ihre durch abstracte Geschichtsspeculation gewonnene bekannte These von dem judenchristlichen Charakter des ersten und zweiten Jahrhunderts der christlichen Kirche sicher zu stellen, postulirte diese als Anfang des christlichen Schriftenkanons eine reiche judenchristliche Litteratur, welche uns noch in ihren zwei Hauptrepräsentanten, der Apokalypse und den Resten des H.E., erhalten sei. Das H.E. in seiner ursprünglichen

Gestalt sollte dann die Grundlage unserer Evangelien sein, welche, hervorgegangen aus dem Kampfe mit dem Paulinismus, den Ausgleich suchen zwischen den beiden sich schroff gegenüberstehenden Richtungen und sich desshalb durch ihren schwankenden Charakter als Tendenzschriften erweisen. Nun datiren aber die sichern Zeugnisse über das H.E. erst vom Ende des zweiten Jahrhunderts, gehen also nicht weiter zurück als die der kanonischen Evangelien; es galt desshalb, um jenen Standpunkt zu begründen, solche auch für die frühere Zeit aufzufinden. Dies suchte in vollem Umfange Schwegler[1]) zu thun. Er findet Spuren bei Cerinth, Papias, Justin, Hegesipp, Clem. Homilien, Tatian, Ignatius, sogar in Jacobus 5, 12 und 2 Petr. 1, 17, d. h. er führt alle evangelischen Reminiscenzen, welche sich am Ende des ersten und am Anfang des zweiten Jahrhunderts finden, auf das H.E. zurück, in ähnlicher Weise, wie es nach Credner die Kirchenväter sollen gethan haben. Das abschätzige Urtheil De Wettes sucht er zu entkräften[2]), indem er betont, dass keine n. t. Schrift eine so ununterbrochene Reihe von Zeugnissen aufzuweisen habe, auch fordere schon das milde Urtheil der Kirchenväter und der weit ausgedehnte Gebrauch dieses Evangeliums zu einem vorsichtigeren Urtheil auf. Dazu komme ferner, dass die Ueberlieferung des H.E. sich mit derjenigen des hebräischen Mtth. in gewissen Hauptpunkten auffallend berühre, welche Berührung sich nicht nur auf die Sprache, sondern auch auf den Ort des Ursprungs und auf den Leserkreis erstrecke, so dass, wenn Hieronymus die Identität beider behaupte (de vir. ill. c. 3.), daran nicht zu zweifeln sei. Warum hätte dieser, so bemerkt Schwegler gegen Credner, nicht die Verschiedenheit eingestehen und betonen sollen, wenn er sie wirklich verschieden gefunden hätte?

Andrerseits zeige aber das H.E. eine fliessende, wandelbare Beschaffenheit, wie denn auch die Citate bei Epiphanius und Hieronymus nicht mehr zusammenstimmen wollen. So habe bei Ignatius und Hegesipp die Geburtsgeschichte darin gestanden, bei Epiphanius dagegen habe sie gefehlt. Diese Veränderlichkeit zeige sich besonders in den vielen ausserkanonischen Evangelien,

---

1) Schwegler, nachapostol. Zeitalter, 1846, I, S. 197 ff.
2) Zellers Jahrbücher, 1843, S. 550 ff.

die damit verwandt sind, die alle je nach den Richtungen, Localitäten, Schulhäuptern verschiedene Namen führen, und die doch alle bloss verschiedene Spielarten ein und desselben Urevangeliums seien, des H.E. oder Petrusevangeliums, deren letzte sich in unserm ersten Evangelium noch erhalten habe. Als weitern Grund für das hohe Alter dieses einen Evangeliums könne sein Name oder besser seine Namenlosigkeit gelten; denn H.E. sei es erst von den griechischen Vätern genannt worden und habe wohl ursprünglich wie das des Marcion bloss *εὐαγγέλιον* geheissen. Später werde es auch „evangelium sec. apostolos" (Justin, Hieronymus) oder „evangelium Petri" (Theodoret) genannt; sein Zurücktreten erkläre sich aus der allmählichen Verschmelzung der Juden- und Heidenchristen, für welche dann die kanonischen Evangelien in Geltung blieben. Auf die einzelnen Fragmente geht Schwegler nicht näher ein, da ihm die Existenz eines solchen Evangeliums die Hauptsache ist, während der Inhalt nach ihm ein fliessender war und mit dem fortschreitenden Zeitbewusstsein sich mannigfach veränderte, indem Veraltetes ausgemerzt, Zeitgemässes zugesetzt wurde.

Dieser Ansicht stimmte auch der Meister der Tübingerschule F. Ch. Baur bei und machte die Resultate seines Schülers zu den seinigen [1]). Allein bei ihm wird uns noch deutlicher, auf welche Weise man zu diesen Resultaten gelangt war, freilich an der Hand historischer Belege, aber zum Ausgangspunkt machte man den Universalismus des Johannesevangeliums und suchte von da aus nach einem bestimmten Schema die ganze Entwicklung der christlichen Kirche rückwärts zu construiren, unter der Voraussetzung, dass dieser Universalismus bloss der Ertrag eines langen Kampfes gewesen sein könne.

Da konnte man nicht mehr beim kanonischen Mtth. stehen bleiben, sondern musste weitergehend bei einem streng judenchristlichen Evangelium ankommen, welches die Grundlage der ganzen Evangelienlitteratur bilden sollte. Und dieses fand man im H.E. der Kirchenväter und führte die ältesten evangelischen Reminiscenzen darauf zurück, gleichviel ob die erhaltenen Fragmente dazu passten oder nicht; im letztern Falle sind es eben spätere Zusätze, die desshalb auch zum Theil apokryph lauten und es

1) F. Ch. Baur, krit. Untersuchungen über die Evangelien, 1847, S. 572.

begreiflich machen, dass Hieronymus in seinem Urtheil über das H.E. schwankend wurde. So ergiebt sich denn, dass das H.E. uns in seiner ursprünglichen Gestalt nicht mehr erhalten ist, sondern mannigfach variirt erscheint, weil das alte H.E., welches identisch war mit den λόγια des Apostels Mtth., schon früh übersetzt und vielfach modificirt worden war, bis es endlich die Gestalt des kanonischen Mtth. erhalten hat. Seit der Tübingerschule ist es desshalb üblich geworden, nicht mehr von einem H.E., sondern von einem Stamm der Hebräerevangelien zu reden und so diesem Namen lediglich eine allgemeine Bedeutung zuzuschreiben, wie dies schon Credner in ähnlicher Weise gethan hatte. Allein die nähere Untersuchung wird zeigen, dass dies keineswegs richtig ist, dass die Kirchenväter vielmehr ein ganz bestimmtes Evangelium mit diesem Namen bezeichnet haben.

Gegen diese Ansicht der Tübinger hat De Wette seinen Standpunkt von Neuem dargelegt. Dann war es besonders Frank, welcher in einer eingehenden Monographie sowohl gegen Schneckenburger als auch gegen Schwegler den secundären Charakter des H.E. darthun wollte[1]). Er sucht zunächst die äussern Zeugnisse, welche Schwegler für das hohe Alter geltend gemacht hatte, zu entkräften, indem er die dort hervorgehobenen Citate der apostolischen Väter theils auf mündliche Tradition, theils auf gedächtnissmässige freie Reproduction zurückführte, und betont, dass Hegesipp neben dem H.E. schon kanonische Evangelien benützt habe. Er giebt zwar zu, dass Hieronymus dieses anfangs für identisch gehalten habe mit dem hebräischen Mtth., aber bloss aus voreiliger Freude über die Entdeckung desselben, später sei er selbst von dieser unbegründeten Annahme abgekommen. Was die Fragmente betrifft, so würden sie sich (gegen Schneckenburger) sämmtlich als secundäre Bildungen, als Erweiterungen und Umbildungen der Tradition ins Apokryphe verrathen. So soll sich z. B. in der Art und Weise, wie Petrus im H.E. erscheint, ein falscher Individualisirungstrieb der Sage geltend machen, sowie die Erscheinung des Auferstandenen vor Jakobus eine reine, dem grossen Apostel der Urgemeinde zu lieb gemachte Erfindung sein soll. Das H.E., so

1) Frank, theol. Stud. u. Krit., 1848, S. 369 ff.

lautet sein Resultat, stellt da Zusammenhang her, wo die ursprüngliche Sage Lücken gelassen hat, und arbeitet so die Tradition nach einem fertigen System um. Von verschiedenen Redactionen dürfe man nicht sprechen, weil sich nirgends die ursprüngliche Form erhalten habe; aus Epiphanius gehe bloss hervor, dass es verschiedene Anfänge hatte. Frank fasst desshalb die von Epiphanius und Hieronymus citirten Fragmente in ein Evangelium zusammen und sieht darin einen verfälschten Mtth. Mit besonderer Betonung der von Hieronymus erhaltenen hebräischen Worte des H.E. sucht auch Delitzsch[1]) den secundären Charakter zu erweisen, indem er diese als auf einem Missverständniss der entsprechenden griechischen Ausdrücke bei Mtth. beruhend darstellt und damit eine ursprünglich hebräische Abfassung des H.E. verneint.

Einen mehr vermittelnden Standpunkt, welcher dem wahren Sachverhalt in gewissem Sinne näher kommt, aber doch in der Tradition wieder hängen bleibt, immerhin aber dem H.E. einen relativen Werth zuerkennt, vertreten Thiersch und Ebrard. H. W. Thiersch[2]) geht aus von der uralten Tradition des hebräischen Mtth., der nirgends aufzufinden sei; dagegen zeige sich in „räthselhaft wechselnden Gestalten" das apokryphe Hebräerevangelium, und wenn es auch bei seinem abenteuerlichen Charakter ein unglücklicher Gedanke sei, dies für die Urschrift des Apostels zu halten, so könne diese letztere ihm doch ursprünglich zu Grunde liegen. Denn die Vorliebe für groteske Züge und abenteuerliche Berichte musste es den Judenchristen nahe legen, die apostolische Schrift, die in ihren Händen blieb, zu erweitern und auszuschmücken, wobei freilich auch noch manch wahre und ächt historische Tradition mit hineingekommen sein könne. Auf diese Art aus der mündlichen Ueberlieferung bereichert, erhielt dies Evangelium den Namen „secundum apostolos" und konnte weder als kanonische noch als häretische Schrift gelten, weil es beides zugleich war, wesshalb es die Kirchenväter ohne Anstoss benützen durften. Eine solche Veränderung sei aber nicht allmählich geschehen, sondern auf einmal, und damit habe es sein Bewenden gehabt bis zur gnostischen Will-

1) Delitzsch, Zeitschr. f. luth. Theol. u. Kirche, 1850, S. 456 ff.

2) Thiersch, Versuch zur Herstellung des histor. Standp. f. d. Krit. der n. t. Schriften, 1845, S. 185 ff.

kür der spätern Ebioniten, welche dieses Evangelium noch weiter corrumpirten. Mit Thiersch stimmt im Wesentlichen Ebrard[1]) überein. Auch er sieht im H.E. ursprünglich den hebräischen Mtth., welcher gegen Ende des zweiten Jahrhunderts bei den Nazarenern und Ebioniten Zusätze erhielt und desshalb in der Achtung der Katholiken immer tiefer sank (Nazarenerevangelium des Hieronymus), bis er endlich mit Benützung des Lucas zu einem apokryphen Machwerk umgearbeitet wurde (Ebionitenevangelium des Epiphanius). Demnach wären es drei Redactionen desselben Evangeliums, welche bei den Ebioniten den Namen H.E. führten. In der ersten Zeit wird es einfach citirt als hebräischer Mtth., aber schon dass Origenes keinen unbefangenen Gebrauch mehr davon macht, zeigt eine Depravation. Doch sind es einstweilen noch harmlose Zusätze, Erklärungen und Nebenzüge, welche nichts häretisches an sich haben und sich zum ursprünglichen Text verhalten wie die Targumim zum A.T.; dahin gehöre auch das „modo me tulit mater mea Spiritus sanctus etc. . .", welches Origenes und Hieronymus, wenn es apokryph wäre, nicht anführen würden. Das Nazarenerevangelium lasse auch den zu Grunde liegenden Mtth. noch genau erkennen, welcher bei der Redaction der Ebioniten durch ein apokryphes Gewebe schon unkenntlich gemacht sei. Aber weder das „Barrabas" bei Hieronymus noch das ἐγχρὶς bei Epiphanius (welches auf Num. 11, 8 sich beziehe und im Citat nach der LXX übersetzt sei,) weisen auf eine griechische Quelle hin oder auf eine Entstehung aus unsern kanonischen Evangelien.

Bleek[2]) stellt in einer Recension von Ebrards Ansicht die Richtigkeit der Tradition eines hebräischen Mtth. in Abrede, wie es nach Erasmus die meisten alt-reformierten und alt-lutherischen Theologen und seit E. G. Paulus auch Hug, De Wette u. A. gethan haben, da Papias ein unkritischer Mann gewesen sei und sich leicht habe täuschen lassen. Der hebräische Mtth. der Kirchenväter sei nichts anderes als das H.E., welches in aramäischer Sprache bei den Nazarenern existirte, nichts authentisches und nichts apostolisches enthielt, sich vielmehr durch

---

1) Ebrard, wissenschaftl. Kritik der evangel. Geschichte, II. Aufl., 1850, S. 769 ff.

2) Bleek, Beiträge zur Evangelienkritik, 1846, S. 60 ff.

einzelne Uebersetzungsfehler als eine für die hebräischen Christen gemachte aramäische Bearbeitung einer griechischen Schrift erweise, nämlich unseres ersten Evangeliums. Ewald[1]) erklärt es gar für ein „Bastardwerk", welches aus der tiefgesunkenen Evangelienlitteratur hervorgegangen sei. Es habe nichts von der Geburts- und Kindheitsgeschichte enthalten, doch habe es für solche Auslassungen reichlich entschädigt durch eine freiere, kühnere Darstellung (z. B. das modo me tulit etc. . .), durch Verarbeitung des bloss hingeworfenen Stoffes, sodass dieser oft ursprünglicher aussähe (z. B. Rede des caementarius, Gespräch mit dem Jüngling), durch Reichthum und Fülle des Inhalts, welche es wahrscheinlich machten, dass alle früheren, also auch unsere kanonischen Evangelien benützt seien, und nur, weil es hebräisch geschrieben war, sei eine Verwechselung mit dem hebräischen Mtth. möglich gewesen.

Jemehr aber dem H.E. seine hebräische Grundlage entzogen wurde, um so mehr musste es zum späten Machwerk herabsinken. Anger[2]), welcher in seinen Untersuchungen über die a. t. Citate des kanonischen Mtth. zu dem Resultat kommt, dass das Mtth.-Evangelium wegen seiner Beziehung zur LXX ursprünglich griechisch geschrieben war, sieht in den Fragmenten des H.E. eine spätere, abgeleitete Form, nämlich eine aramäische Ueberarbeitung des griechischen Mtth. Auch die Tübingerschule fing an, ihre frühere Stellung in dieser Sache aufzugeben. Hatte sich schon F. Ch. Baur in späterer Zeit zurückhaltender ausgedrückt[3]), so giebt Weizsäcker[4]) das H.E. vollends preis und will darin nichts anderes erkennen als „Abwandlungen des Mtth.-Evangeliums in den geschlossenen Kreisen der Judenchristen", die nicht über die erste Hälfte des zweiten Jahrhunderts hinaufgehen. Die Weigerung des Johannes bei der Taufe Jesu sei zur Weigerung Jesu selbst geworden, weil er keine Sünde habe, und das von Hieronymus zu Mtth. 6, 11 erhaltene „mahar" zeige deutlich, dass das richtige Verständniss des entsprechenden *ἐπιούσιος* (von *ἐπὶ* und *οὐσία*) schon abhanden gekommen war.

---

1) Ewald, Jahrb. der bibl. Wissenschaft, VI, 1854, S. 36 ff
2) Anger, Leipziger Universitätsprogramm, 1862, III.
3) Baur, Christenth. u. christl. Kirche u. s. w., II. Aufl. 1860, S. 25.
4) Weizsäcker, Untersuch. üb. die evangel. Geschichte, 1864, S. 223 ff.

Strauss[1]) und Keim[2]) urtheilten in ähnlicher Weise, und Volkmar[3]) unterscheidet das H.E. bestimmt von seiner judaistischen, aramäisch geschriebenen Bearbeitung des ursprünglichen Evangeliums (seines Marcus) als eine Arbeit der strengen Judenchristen, welchen selbst der judenchristliche Mtth. nicht mehr genügte. Trotzdem man verschiedene Redactionen unterscheiden könne theils mit, theils ohne Vorgeschichte, so verrathen doch sämmtliche Fragmente ihr secundäres Verhältniss zu unserm Mtth., oder, wie er es an anderer Stelle ausdrückt, die ausserkanonischen Evangelien, die Baur früher als Helfer annehmen wollte, sind, soweit sie erhalten sind, nur Nachbildungen unserer Synoptiker. Auch Holtzmann[4]) führt mit Berufung auf die Gründe von Bleek das H.E. als eine „bearbeitende" Uebersetzung auf den griechischen Mtth. zurück, und nur Reuss[5]) hält noch in gewissem Sinne an der Ursprünglichkeit desselben fest, sofern er einerseits die Entstehung aus einer griechischen Schrift bestreitet, andrerseits auch auf das hohe Alter und die durch Sprache und Dogma gegebene Absonderung der Nazaräer und Ebioniten von der Kirche hinweist. Die verschiedenen, sich widersprechenden Nachrichten darüber legen es nahe, dass es mannigfachen Veränderungen unterworfen war, so dass wir auch über den Namen desselben bei den Judenchristen nicht zur Klarheit kommen können. Doch gehe aus den Andeutungen der Kirchenväter hervor, „dass dies Evangelium seinen Quellen oder seiner sonstigen Art nach mit unserm Mtth. nahe verwandt war und zwar, wenn solche Verwandtschaft als ein Verhältniss unmittelbarer Abhängigkeit betrachtet werden müsste, eher nachfolgend als vorhergehend". — So hatte das H.E. zum zweitenmal seinen Ehrenplatz, die ursprüngliche Quelle unserer Synoptiker wenigstens theilweise zu sein, eingebüsst. Niemand wollte mehr für seine Ursprünglichkeit eintreten, da das Fremdartige seines Inhalts verbunden mit seinen scheinbar unläugbaren, nahen Beziehungen zu Mtth. deutlich auf ein apokryphes Machwerk

1) Strauss, Leben Jesu für das deutsche Volk, II. Aufl. 1864, S. 49.

2) Keim, Geschichte Jesu von Nazara, 1867, I, S. 29 ff.

3) Volkmar, die Religion Jesu, 1857, S. 406. — Ursprung unserer Evangelien u. s. w. 1866, S. 123.

4) Holtzmann, die synopt. Evangelien, 1863, S. 267.

5) Reuss, Geschichte der Schriften des N.T., V. Aufl. 1874, §§ 197, 198.

hinzuweisen schien, und nur darüber gingen die Meinungen noch auseinander, ob es, weil es auch in hebräischer Sprache vorhanden war, die Umarbeitung einer hebräischen Schrift sei oder auf griechische Quellen zurückgehe.

c.

Unter solch ungünstigen Beurtheilungen trat das H.E. immermehr in den Hintergrund und wurde in der Frage nach der Entstehung der Evangelien durch die apostolische Spruchsammlung und den Urmarcus verdrängt. Da war es die vereinzelte Stimme Hilgenfelds, welche ihm mit einem Mal seinen früheren Ehrenplatz zurückzuerobern suchte. Zwar hatte er noch selbst einige Jahre früher das H.E. aus einer griechischen Schrift hervorgehen lassen als eine aramäische Bearbeitung derselben, welche immerhin unabhängig von den kanonischen Evangelien zu Stande gekommen sei, und woraus dann Papias vermuthet habe, der Apostel Mtth. habe zuerst hebräisch geschrieben [1]).

Dagegen findet er diese papianische Apostelschrift bald wieder im H.E. und sucht diese seine Vermuthung nicht nur aus den Angaben der Kirchenväter, sondern besonders aus dem Charakter der Fragmente selbst zu erweisen [2]). Er beginnt damit, das Evangelium der Nazaräer und das der Ebioniten, welche bisher immer noch mehr oder weniger identificirt worden waren, streng zu scheiden, und hält es von vornherein für unwahrscheinlich, dass die Judenchristen, welche die directen Nachkommen der Urgemeinde waren, sich ihr Evangelium erst aus einer griechischen Schrift hätten übersetzen müssen. Nach der Angabe des Irenäus (adv. haer. 1, 26, 2) hiess das H.E. ursprünglich *κατὰ Ματθαῖον*, später aber gab man ihm, weil es den einzigen n. t Schriftbestand der Judenchristen ausmachte, den Namen *καθ' Ἑβραίους*. Dieses Evangelium war mannigfachen Veränderungen unterworfen. Epiphanius habe nur eine spätere

1) Hilgenfeld, die Evangelien nach ihrer Entstehung u. s. w., 1854, S. 117.

2) Hilgenfeld, Zeitschrift für wissensch. Theol., 1863, S. 345 ff. — N.T. extra canonem receptum, fasc. IV, I. Aufl. 1866; II. Aufl. 1884; vgl. auch die betreff. Abschnitte in seiner Einleitung zum N.T., 1875, S. 463 ff.

ebionitische Redaction gekannt, deren Fragmente ohne weiteres griechische Abfassung und späteren Ursprung verrathen, und deren Fortschritt (besonders in der Christologie) über das H.E. hinaus sein Gegenstück habe in dem Verhältniss des Johannesevangeliums zu den Synoptikern. Die ältere Gestalt habe Hieronymus für den hebräischen Mtth. gehalten und dies auch deutlich ausgesprochen, sich aber später, weil er bei Theodor von Mopsueste auf Widerspruch stiess, nur vorsichtiger so ausgedrückt, dass dies die gewöhnliche Meinung sei. Das H.E., welches auch den Namen „secundum apostolos" geführt habe, sei schon früh ins Griechische übersetzt worden, wie die Alexandriner, Hegesipp und der Codex Tischendorf beweisen.

Hilgenfeld widmet zum ersten Mal auch den Fragmenten eine eingehende, sorgfältige Besprechung; er sucht sie, indem er gemäss seiner eben angeführten Meinung den kanonischen Mtth. zu Grunde legt, soviel als möglich in ihren ursprünglichen Zusammenhang zu setzen, um damit das ganze Evangelium einigermassen zu reconstruiren. Als Anfang postulirt er die Genealogie, dagegen habe die Geburtsgeschichte, die dem dogmatischen Bewusstsein eines Theils der Judenchristen widerspreche, gefehlt. Die Abweichungen vom kanonischen Mtth. tragen sämmtlich einen ursprünglicheren, alterthümlicheren Charakter, während wohl der weitaus grösste Theil mit unserm Mtth. werde übereingestimmt haben. Der Inhalt zeige noch nichts von dem Zwiespalt zwischen „judäisch-palästinensischen und ethnisch-universalistischen" Bestandtheilen wie der kanonische Mtth. und passe desshalb sehr wohl zu der von ihm selber nachgewiesenen griechischen Urschrift desselben, vertrage sich auch mit der Tradition des hebräischen Mtth., so dass, „weil jede neue Untersuchung somit das Urtheil des Hieronymus und Lessings bestätige, im H.E. der archimedische Punkt der ganzen Evangelienfrage zu suchen sei, den man bisher vergeblich bei Marcus gesucht habe". — Damit war das H.E. zum dritten Mal an den Anfang der Evangelienfrage gestellt. Die von Lessing flüchtig hingeworfene Hypothese hatte Eichhorn aufgegriffen und in formaler Beziehung weiter entwickelt; Schwegler hatte der Eichhornschen Hypothese ein historisches Colorit, bestimmte Anhaltspunkte gegeben, und Hilgenfeld erfüllte sie endlich mit einem concreten Inhalt, indem er in kühner Weise die Identification

der erhaltenen Fragmente mit dem postulirten Evangelium vollzog.

Noch über Hilgenfeld hinaus ging E. B. Nicholson, ein englischer Gelehrter, welcher dem H. E. eine eingehende Monographie widmete [1]). Um die Apostolicität des ersten Evangeliums aufrecht zu erhalten, greift er zu der veralteten Hypothese zurück, der Apostel Matthäus habe sowohl ein griechisches als ein hebräisches Evangelium geschrieben, und das letztere sei eben das H. E. der Kirchenväter. Diese Voraussetzung, welche an der ganzen Untersuchung erst ihre Stütze finden soll, scheint aber schon die Untersuchung selbst getragen und ihr an den schwierigen Stellen den Weg erleichtert zu haben. Nicholson nimmt seinen Ausgangspunkt ebenfalls bei Irenäus, tritt dann der Unterscheidung Hilgenfelds zwischen dem aramäischen Evangelium und seinen Uebersetzungen und auch dem Unterschied zwischen dem Nazaräer- und dem Ebionitenevangelium entgegen, weil Hieronymus die Nazaräer und Ebioniten dasselbe Evangelium gebrauchen lasse. In den Angaben des Hieronymus scheint er keine Schwierigkeiten zu finden, er reiht sie chronologisch aneinander und begnügt sich, aus der Berücksichtigung dieses Evangeliums bei den Kirchenvätern sein Ansehen und seine Bedeutung abzuleiten. Gegen Hilgenfeld bestreitet er die Identität mit dem Evangelium „secundum XII apostolos", weil dies letztere allgemein unter die häretischen Schriften gerechnet werde, und versucht dann in ähnlicher Weise die vorhandenen Fragmente zu einem Ganzen zusammenzustellen. Er beginnt mit Epiph. 30, 13, weist dann aus Hieronymus mit abschätziger Kritik der Gegengründe Hilgenfelds das Vorhandensein der Geburtsgeschichte nach und stellt endlich in der Taufgeschichte die beiden verschiedenen Berichte des Hieronymus und des Epiphanius ganz naiv nebeneinander, während sich doch gerade hier unmöglich verkennen lässt, dass dieselben zwei ganz verschiedenen Evangelien angehören. Die Erklärung der einzelnen Fragmente ist eine mehr äusserliche, er giebt immer die synoptischen Parallelen, welche sich in einzelnen Ausdrücken und Wendungen als damit übereinstimmend erweisen sollen. Eine Zusammenstellung der Fragmente mit den kanonischen

1) Nicholson, the Gospel according to the Hebrews, London 1879.

Evangelien zeigt einen grossen Theil unabhängigen Stoffes für das H. E., keinerlei Beziehung zu Marcus und Johannes, dagegen deutliche Verwandtschaft mit Matthäus und theilweise auch mit Lucas. Da die „Compilationstheorie" diese Erscheinungen nicht erklären könne, weil das H. E. nach der Stichometrie des Nicephorus kürzer sei als Mtth. u. Luc., aber doch breiter und ausführlicher erzähle und dazu erst noch eigenen Stoff habe, so kommt Nicholson zu der Hypothese, der Apostel Mtth. habe sowohl das griechische wie das hebräische, nach ihm benannte Evangelium geschrieben und zwar das griechische zuerst, während die Verwandtschaft des hebräischen mit Lucas auf der etwas späteren mündlichen Tradition oder auf einem der vielen sonst noch in Gebrauch stehenden Evangelien beruhe. Gründe für die Priorität des griechischen Mtth. seien ferner das im H. E. vorkommende, eine spätere Zeit verrathende „Dominus" im Sinne von „magister", sowie die kürzere Form des H. E., welche sich mehr an das Geschichtliche als an das Lehrhafte halte und damit schon einem etwas späteren Bedürfniss entgegengekommen sei.

Die Schrift Nicholsons ist eine sorgfältige Arbeit, die eine grosse Gelehrsamkeit entwickelt (besonders auch in den Appendices, wo er unter Anderem verschiedene evangelische Reminiscenzen aus Justin, II. Clemensbrief, Origenes u. s. w. zusammenstellt, welche vielleicht ebenfalls dem H. E. entnommen sein könnten), aber doch zu keinem befriedigenden Resultat kommen konnte, weil sie schon von vornherein unter gewissen Voraussetzungen unternommen war, die eine freie Bewegung der Kritik hinderten; sie hat desshalb auch nirgends einen Vertheidiger gefunden. Hilgenfeld suchte gegen Nicholson seine Ansicht von neuem geltend zu machen [1]), aber auch er steht unseres Wissens mit seiner Hypothese allein da. Die neueren Einleitungen in das N. T. wiederholen sämmtlich die seit De Wette aufgekommene Meinung, dass das H. E. ein späteres, apokryphes Machwerk sei und unser erstes Evangelium zur Voraussetzung habe; so Bleek-Mangold, III. Aufl. 1875, § 40; Holtzmann, II. Aufl. 1886, S. 536 ff.; B. Weiss, 1886, S. 494 ff., von welchen der Letztere besonders die Abhängigkeit des H. E. von Lucas

1) Hilgenfeld, Zeitschr. f. wissenschaftl. Theol., 1884, S. 188 ff.

betont. Man sucht auf Grund des von Hieronymus erhaltenen hebräischen Wortlautes einzelner Stellen, welche man wegen ihrer scheinbaren Abweichung vom griechischen Text der entsprechenden Parallelen bei Mtth. auf ein Missverständniss des hebräischen Uebersetzers zurückführen will, zu beweisen, dass eine griechische Schrift dem H. E. als Grundlage gedient habe, welche Ansicht auch durch das von Epiphanius erhaltene ἐγχρίς statt ἀκρίς für das Ebionitenevangelium bestätigt erscheint. Allein ist dieses letztere nicht ohne weiteres mit dem H. E. des Hieronymus identisch, dann sind jene erstgenannten Beweisgründe nicht mehr so beweiskräftig, obschon sie seit De Wette immer von neuem wiederholt werden, wie denn auch schon Mangold (a. a. O.) sie nicht mehr als absolut bindend will gelten lassen. So wurde auch die hebräische Grundlage des H. E. mit trefflicher Widerlegung der Gegengründe in neuester Zeit von einem katholischen Gelehrten D. Gla[1]) vertheidigt, welcher in ähnlicher Weise wie Thiersch und Ebrard in diesem judenchristlichen Evangelium eine Ueberarbeitung des hebräischen Mtth. vermuthet. Denn da die Nazaräer die Nachkommen der palästinensischen Urgemeinde waren, für welche der Apostel Mtth. sein Evangelium geschrieben haben soll, so müssten wir schon von vornherein in ihren Händen den hebräischen Mtth. erwarten, dessen Existenz Gla bis in die Zeit des Hieronymus meint nachgewiesen zu haben. Die Fragmente des H. E., verglichen mit dem kanonischen Mtth., weisen aber neben ächter apostolischer Tradition manches Unevangelische auf und tragen einen sekundären Charakter zur Schau, so dass Hieronymus, obschon er die wesentliche Identität mit dem hebräischen Mtth. anerkannte, doch die absolute nicht anerkennen konnte; sonst hätte er es ja auch nicht zu übersetzen brauchen. Auf dem engen Zusammenhang des H. E. mit dem hebräischen Mtth. beruhe das grosse Ansehen, welches dem ersteren von Seiten der Kirche zu Theil geworden sei.

Die Geschichte des H. E. zeigt ein buntes Wechselspiel der verschiedensten Urtheile. Dreimal hat die Welle der Kritik

1) Gla, Originalsprache des Matthäusevangel., 1887, S. 115 ff.

dieses Evangelium in die Höhe gehoben, freilich mit immer weniger Stimmen, und doch blieb eigentlich schon von Anfang an die allgemeine Meinung demselben abgeneigt, und mit immer neuen Modificationen machte sich die Ansicht geltend, es sei ein apokryphes oder doch späteres, sekundäres Machwerk, ein falscher Zweig, dem hebräischen oder griechischen Mtth. aufgepfropft. Aber gerade der Gegensatz der widerstreitenden Meinungen zeigt, dass in dieser Sache das letzte Wort noch nicht gesprochen ist, und die Bedeutung, welche diesem merkwürdigen Evangelium von Einzelnen für die ganze Evangelienfrage beigelegt wurde, rechtfertigt eine neue Untersuchung zur Genüge.

Nun sind aber die Zeugnisse der Kirchenväter oft ungenau, scheinen sich sogar in einzelnen Fällen zu widersprechen; sie können daher nicht alle, wie es bisher geschehen ist, denselben Werth beanspruchen. Bei einer neuen Untersuchung wird es desshalb hauptsächlich darauf ankommen, welche Zeugnisse wir zu Grunde legen und zum Ausgangspunkt machen wollen, um die andern, die sich nicht ohne weiteres damit vereinigen lassen, darnach zu messen. Es wird sich also vor Allem um die Frage handeln, welche Kirchenväter haben diese Schrift wirklich gesehen, und was ist das Resultat ihrer Aussagen? — Es sind dies in erster Linie die Alexandriner, dann Eusebius und endlich Hieronymus.

Die Geschichte des H.E. hat gezeigt, dass überall, wo dieses auftritt, sogleich das Problem entsteht, wie es sich zum hebräischen Mtth. der Tradition verhalte. Die Urheber dieses Problems, welches freilich für sie keines scheint gewesen zu sein, sind Irenäus und Epiphanius, welche beide jenes judenchristliche Evangelium für den hebräischen Matthäus ausgeben. Wir erwarten einen klaren Aufschluss darüber von Hieronymus, welcher ein Hauptzeuge für das H.E. ist, und welcher auch den hebräischen Mtth. gesehen haben will. Nun sind aber seine Angaben gerade in diesem Punkte merkwürdig ungenau und verwirrend, so dass wir sie einzeln sorgfältig prüfen müssen, wenn wir uns nicht durch ihn wollen täuschen lassen. Lässt sich aber einerseits zeigen, dass Irenäus und Epiphanius dieses Evangelium, welches sie den hebräischen Mtth. nennen, nicht aus eigener Anschauung kennen, und erinnern wir uns, wie Hieronymus sorgfältig be-

müht ist, einer bestimmten Erklärung aus dem Wege zu gehen, so erhebt sich die Frage, ob denn wirklich das H.E. bei den Judenchristen den Namen des Apostels Mtth. trug, ob und inwiefern es selbst die Veranlassung zu einer solchen Benennung mag dargeboten haben. Dies war bisher in der Beurtheilung des H.E. die erste Voraussetzung, in Folge dessen auch der Ausgangspunkt der betreffenden Untersuchungen, daher denn auch das unleugbare Verwandtschaftsverhältniss zu unserem Matthäusevangelium so gedeutet wurde, dass das H.E. entweder als hebräischer Mtth. die Grundlage oder als sekundäres Machwerk eine Ueberarbeitung des kanonischen Mtth. sein müsse und desshalb nach Mtth. genannt worden sei. Dagegen hatte schon Credner, indem er eine eigene judenchristliche Ueberlieferung in dem petrinischen Schriftenkreis zu finden glaubte, die engen Beziehungen zwischen dem H.E. und dem Matthäusevangelium durchschnitten, und in neuester Zeit ist auch A. Harnack[1]) in einer gelegentlichen Aeusserung der gewöhnlichen Ansicht entgegengetreten, indem er erklärt, das H.E. könne, nach den erhaltenen Fragmenten, weder die Vorlage noch die Uebersetzung unseres Mtth. gewesen sein, sondern sei ein diesem gegenüber selbständiges, wenn auch in den Quellen verwandtes Werk. Wenn sich dies als richtig erweisen, wenn sich also zeigen lässt, dass das H.E. weder der hebräische Mtth. ist, noch den Anspruch erhoben hat, es zu sein, so tritt die Frage nach dem Verhältniss zu diesem letztern für uns zunächst in den Hintergrund und kann hier übergangen werden, solange die Tradition des hebräischen Mtth. selbst so verschiedene Beurtheilungen erfährt.

Die heutige Kritik spricht weniger von einem H.E., als vielmehr von verschiedenen Hebräerevangelien, welche man auf einen Stamm zurückführen könne, und welche die Kirchenväter sämmtlich mit diesem allgemeinen Ausdruck bezeichnet hätten. So lässt Epiphanius sein Ebionitenevangelium auch H.E. nennen, und doch scheint es mit dem des Hieronymus nicht identisch zu sein. Wir werden also weiter fragen: Ist das Ebionitenevangelium des Epiphanius bloss eine Redaction des H.E., oder gehören die beiden nicht näher zusammen,

1) Harnack, Dogmengesch., I, 1. Aufl., 1886, S. 228, Anm. 2.

— und bezieht sich der Name „Hebräerevangelium“ auf eine bestimmte Schrift und wie ist er zu erklären, oder wird er von den Kirchvätern allgemein als Gattungsname gebraucht für mehrere, unter sich verwandte Schriften?

Je nach der Beantwortung dieser Fragen werden die erhaltenen Fragmente in einem andern Lichte erscheinen und wird auch ihr Verhältniss zu den kanonischen Evangelien anders bestimmt werden müssen. Es wird desshalb nöthig sein, dieselben aufs neue zusammenzustellen und sie auf ihren Charakter und auf ihre Ursprünglichkeit hin zu untersuchen, wobei an den betreffenden Stellen die Frage zur Sprache kommen wird, ob dem Ganzen eine griechische oder hebräische Conception zu Grunde liege.

Indem ich es zu meiner Aufgabe machte, diese Punkte im Folgenden näher auszuführen, glaube ich dem H.E. wieder einen Schritt näher gekommen zu sein und hoffe, die Kenntniss desselben nach verschiedenen Seiten hin gefördert zu haben. Sollte dies wirklich der Fall sein, so stehe ich nicht an, mich als Schüler von Herrn Prof. Dr. A. Harnack zu bekennen, von welchem ich die Anregung und auch die bereitwilligste, für den Anfänger unentbehrlichste Hilfe für diese Arbeit empfangen habe, welchem ich desshalb auch hier meinen herzlichsten Dank aussprechen möchte.

Zweiter Abschnitt.

Die Zeugnisse der alten Kirche.

I.

Clemens Alexandrinus. — Origenes. — Eusebius.

Das H.E. tritt uns zuerst bei den Alexandrinern entgegen. Clemens Alex. bezeichnet strom. II, 9, 45, in Uebereinstimmung mit dem bekannten Satze aus Platos Theätet und gestützt auf eine Mahnung aus den *παραδόσεις* des Matthias, als den ersten Schritt, der zur wahren Gnosis führt, die Verwunderung. Und um dies mit einem evangelischen Spruche zu bekräftigen, fährt er mit der feierlichen, besonders für biblische Citate gebräuchlichen Formel fort: „*ἢ κἀν τῷ καθ' Ἑβραίους εὐαγγελίῳ γέγραπται „ὁ θαυμάσας κ. τ. λ.*“ Während er das Aegypterevangelium ohne besondere Citationsformel einführt oder die daraus angeführten Worte den Häretikern selbst in den Mund legt (strom. III, 9, 63), gebraucht er für das H.E. eine Formel, welche zeigt, dass das betreffende Evangelium von seinen Lesern als Autorität anerkannt wurde, oder doch wenigstens voraussetzt, dass es als eine geachtete Schrift allgemein bekannt war.

Sein grosser Schüler Origenes hat, wie uns Hieronymus berichtet, dieses Evangelium oft berücksichtigt, wenngleich in den uns noch erhaltenen Schriften nur drei Stellen darauf hindeuten. Zwei dieser Stellen decken sich sowohl in der Citationsformel als auch im Citat selbst, sie lauten:

Hom. in Jerem. XV, 4: „*εἰ δέ τις παραδέχεται τὸ „ἄρτι ἔλαβε κ. τ. λ.*“

Comm. in Joh. Tom. II, 6: „*ἐὰν δὲ προσίεταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον ἔνθα αὐτὸς ὁ Σωτὴρ φησιν· „ἄρτι ἔλαβε κ. τ. λ.*“

Nicholson (p. 4) macht hier auf zwei Dinge aufmerksam, 1) dass der Indicativ (προσίεται) stehe, welcher nach der griech. Grammatik die hypothetische Zulassung schon als gewiss voraussetze, 2) dass Origenes hier gerade das eigenthümlichste Fragment des H.E. anführe, dass er also entweder selbst dem fremden Evangelium zugethan war oder aber, dass es bei Vielen in solchem Ansehen stand, dass er ihm weder öffentlich entgegentreten, noch es mit Stillschweigen übergehen konnte.

Die dritte Stelle, welche sich im Comm. ad Matth. 19, 19 Tom. XV (ed. Delarue p. 671) nur in alter Uebersetzung erhalten hat, lautet: „Scriptum est in evangelio quodam quod dicitur secundum Hebraeos, si tamen placet alicui suscipere illud non ad auctoritatem, sed ad manifestationem propositae quaestionis: Dixit, inquit, ad eum alter divitum: Magister etc."

Neben dem „scriptum est", welche Formel für die Anführung kanonischer Schriften üblich war, findet sich auch hier wieder ein Zusatz, der erkennen lässt, dass dem H.E. nicht unbedingte Autorität beigelegt, sondern dass es blos zur Verdeutlichung und Erklärung einer schwebenden Frage beigezogen wurde. Was also bei Clemens Alex. noch ohne weitern Zusatz als anerkanntes Evangelium erscheint, das bedarf bei Origenes schon einer gewissen Entschuldigung und Rechtfertigung. Was wird wohl die Ursache davon sein? — Nicht der häretische Charakter des Evangeliums, sonst brauchte es ja Origenes nicht zu citiren, nicht die Abneigung seiner Leser, sonst brauchte er sie ja nicht daran zu erinnern. Der Grund dürfte wohl der sein, dass sich inzwischen der n. t. Kanon als Sammlung der kirchlich anerkannten Schriften fixirt hatte, und das H.E., das noch immer bei einzelnen Kreisen in Geltung war, davon ausgeschlossen war (vgl. Harnack, Dgm. Gesch. I, 2. Aufl. S. 324). Die Kirche hatte damit die übrigen Schriften auf eine höhere Stufe gehoben, infolge dessen musste dieses Evangelium den kanonischen Schriften gegenüber an Werth und Autorität einbüssen, gleichviel ob es hier und dort in einzelnen Kreisen noch in Ansehen stand. Wird uns auf diese Weise durch den Umschwung der äussern Verhältnisse die auffällige Citationsformel verständlich, so ist die andere Meinung, welche den Grund in dem aus dem seltsam lautenden Fragment erschlossenen häretischen Charakter des H.E. erkennen will, zum mindesten verfrüht, so lange sie nicht dieses Fragment selbst auf seinen häre-

tischen Charakter geprüft hat. Nebenbei sei hier bemerkt, dass, trotzdem bei Origenes die Zahl der allgemein anerkannten Evangelien auf die Vierzahl beschränkt ist und er diese von denjenigen der Häretiker bestimmt unterscheidet, er doch das H.E. nicht zu den letzteren gerechnet hat. Es müsste denn das H.E. identisch sein mit dem „evangelium secundum XII apostolos", was aber, wie sich später zeigen wird, nicht wahrscheinlich ist. Er sagt Hom. I in Luc: „Ecclesia quatuor habet evangelia, haereses plurima, e quibus quoddam scribitur secundum Aegyptios, aliud juxta duodecim apostolos. Ausus fuit et Basilides scribere evangelium et suo illud nomine titulare". Vom H.E. sagt er nichts, weil es in Alexandrien, wo es allein auch in der katholischen Kirche bekannt gewesen war, durch die vier kanonischen Evangelien bereits in den Schatten gestellt wurde.

Bei Eusebius erfahren wir zum ersten Mal etwas Näheres über das H.E. In seiner Aufzählung der kirchlich anerkannten Schriften (h. e. III, 25) rechnet er bekanntlich die johanneische Apokalypse zu den *νόθα*, zusammen mit den Acta Pauli, dem Pastor Hermae, der Apokalypse Petri, dem Barnabasbrief und der Apostellehre, fügt aber hinzu, dass sie von einigen auch zu den Homologoumena gerechnet werde. Dann fährt er fort:

„*ἤδη δ' ἐν τούτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον κατέλεξαν, ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσιν*".

Ob wir nun das *ἐν τούτοις* auf das unmittelbar vorangehende *ὁμολογούμενα* beziehen müssen oder auf das weiter oben stehende *νόθα*, ist eine untergeordnete Frage; auf beide Arten ergiebt sich als Resultat, dass das H.E. von Einigen den vier kanonischen Evangelien an die Seite gesetzt wurde. Mit dem *τινές* sind aber einzelne Kreise der katholischen Kirche gemeint, wie auch durch das *μάλιστα* des Relativsatzes angedeutet wird. Eusebius rechnet also das H.E. zu denjenigen Schriften, die zwar in andern Kreisen als heilige Schriften im Gebrauch waren, die aber in seiner Umgebung nicht als kanonisch galten, über welche demnach die Classificationsfrage eine offene war. Jene andern, von Eusebius zu den *νόθα* gerechneten Schriften weisen uns aber mit grosser Wahrscheinlichkeit nach Alexandrien, und damit stimmt es, dass uns das H.E. auch bei den Alexandrinern begegnet ist, also dort in der Grosskirche Freunde zählte oder wenigstens gezählt

hatte, während es in der antiochenischen Kirche wohl nur dem Namen nach bekannt war.

In der Beschreibung der Ebioniten sagt Eusebius (h. e. III, 27, 4), sie verwerfen die Briefe des Paulus „*ἀποστάτην ἀποκαλοῦντες αὐτὸν τοῦ νόμου· εὐαγγελίῳ δὲ μόνῳ τῷ καθ' Ἑβραίους λεγομένῳ χρώμενοι τῶν λοιπῶν σμικρὸν ἐποιοῦντο λόγον*".

Während in der vorigen Stelle ganz allgemein von Hebräern die Rede war, welche Christum aufgenommen, so erscheint hier das H.E. in den Händen der Ebioniten, der eigentlichen Judenchristen, die sich durch ihre Lehre, mehr noch durch ihre Praxis von der Kirche unterschieden und seit dem 2. Jahrhundert als Häretiker betrachtet wurden. Eusebius unterscheidet freilich wie Origenes zwei Klassen von Ebioniten, solche, welche die jungfräuliche Geburt Christi annehmen, und solche, welche sie verwerfen, und schreibt den Gebrauch des H.E. den ersteren zu, die also der Kirche näher standen, während er über die Schriften der zweiten Klasse nichts berichtet. Da aber bei den gewöhnlichen Ebioniten von verschiedenen, gegeneinander abgeschlossenen Richtungen nicht die Rede sein kann, wie schon Nitzsch nachgewiesen hat, sondern bloss von verschiedenen Modificationen ihrer Lehre, je nachdem sie mit der grossen Kirche in Berührung kamen, so dürfen wir das H.E. bei allen Vulgär-Ebioniten voraussetzen.

Hierbei ist aber zu beachten, dass Eusebius nicht von einem Evangelium der Ebioniten, als verdanke es dieser Secte seinen Ursprung, sondern ganz allgemein von dem nach den Hebräern genannten (*λεγόμενον*) Evangelium spricht. Hebräer bedeutet aber nicht so viel wie Judenchrist, es ist vielmehr die Bezeichnung des Stammes, der sich durch Sprache und Sitte von der griechisch redenden Welt unterschied. Die Hebräer also, wenn sie zum Christenthum übergetreten waren, bedienten sich dieses Evangeliums, welches von ihnen wieder seinen Namen hatte. Und warum werden sie wohl dieses Evangelium den andern vorgezogen haben? — Wohl desshalb, weil es in ihrer Muttersprache abgefasst und ihnen desshalb verständlicher war als die kanonischen Evangelien. Das H.E. hätten wir uns demnach — nach Eusebius, von den Zeugnissen der Alexandriner sei hier abgesehen — in hebräischer Sprache zu denken, und dies wird auch durch Eusebius selbst bestätigt, welcher dasselbe aus

eigener Anschauung gekannt und in seiner Theophanie zweimal citirt hat.

In dem einen Citat, dessen Zusammenhang bloss in syrischer Sprache (translated by S. Lee, Cambridge 1843, p. 234) erhalten ist, wird es so eingeführt:

„as we have found in a place in the Gospel existing among the Jews in the Hebrew language in which is said: I will select etc. . .“

An der andern Stelle lautet der ursprüngliche Text (nov. Patr. bibl., Tom. IV, p. 155):

„ἐπεὶ δὲ τὸ εἰς ἡμᾶς ἦκον ἑβραϊκοῖς χαρακτῆρσιν εὐαγγέλιον ... τὴν ἀπειλὴν οὐκ ἐπῆγεν“

Beidemal citirt er es ohne einen eigentlichen Titel, ohne irgend eine nähere Bezeichnung, er sagt nur, dass es unter den Juden, eben unter den Hebräern, d. h. denjenigen, „welche Christum aufgenommen haben“, im Gebrauch, und dass es in hebräischer Sprache, resp. mit hebräischen Buchstaben abgefasst sei. Die Benützung dieses Evangeliums, — (er braucht es an der zweiten Stelle zur vermeintlichen Richtigstellung von Matth. 25, 30) — zeigt, welch grosse Bedeutung er demselben beilegte, und in welchem Ansehen dasselbe auch bei katholischen Schriftstellern muss gestanden haben. Dass dieses hebräische Evangelium das H.E. ist, darüber kann kein Zweifel bestehen, wenn wir seine Aussagen mit denen des Hieronymus vergleichen. Wenn er es hier ohne nähern Titel einführt, so wird dies darin seinen Grund haben, dass das hebräische Exemplar ihm einen solchen nicht an die Hand gab, während der Name *καθ' Ἑβραίους*, den dies Evangelium bei den Kirchenvätern führte, und den Eusebius da, wo er nicht näher darauf eingeht, ebenfalls übernommen hatte, nichts Anderes bedeutet als eine Uebertragung des Namens der Leser auf das Evangelium selbst.

Ueber den Inhalt und den Charakter dieses Evangeliums sagt uns Eusebius nichts weiter, dagegen finden sich bei ihm noch zwei Notizen, welche auf das hohe Alter und das Ansehen desselben ein Licht werfen können. H. e. III, 39, 17 sagt er von Papias:

„ἐκτέθειται δὲ καὶ ἄλλην ἱστορίαν περὶ γυναικὸς ..... ἣν τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον περιέχει“.

Im H.E. muss also eine solche Geschichte gestanden haben;

ob sie aber nun Papias aus diesem Evangelium citirt hat, oder ob diese Angabe nur eine schriftstellerische Reflexion des Eusebius ist, dies lässt sich nicht bestimmt entscheiden, es bleibt die Möglichkeit nach beiden Seiten offen. Für die letztere Meinung macht man geltend, dass Papias sich hauptsächlich an die ungeschriebene Ueberlieferung gehalten und, wie er selbst sage, aus dem lebendigen Fluss der Tradition mehr gelernt habe als aus den Büchern. Allein schon Zahn (Stud. u. Krit. 1866) hat es wahrscheinlich gemacht, dass er für die *λόγια κυριακά* schriftliche Quellen, das sind Evangelien, vor sich hatte, und Mangold (Bleek, Einl. III. Aufl. 1875 Anm. zu § 40) findet es sogar in den Worten des Papias selbst angedeutet, wenn derselbe schreibe (h. e. III, 39, 3) „*οὐκ ὀκνήσω δὲ σοὶ καὶ ὅσα ποτὲ παρὰ πρεσβυτέρων καλῶς ἔμαθον κ. τ. λ.*“, indem das *καὶ* („auch alles das“) neben der mündlichen auf eine schriftliche Quelle hinweise. Dass Papias diese Stelle aus dem H.E. und nicht aus der mündlichen Tradition hatte, scheint auch der Zusammenhang bei Eusebius anzudeuten, da der letztere diese Geschichte keineswegs zusammenbringt mit dem Fremdartigen und Fabelhaften, was Papias sonst gesammelt, sondern sie erwähnt im Anschluss an die Bemerkung, dass derselbe Zeugnisse aus 1. Joh. und 1. Petr. benützt habe. Das Gegentheil müsste doch auch wieder irgendwie angedeutet sein. Papias, der wohl den Titel *καθ' Ἑβραίους* noch nicht kannte, mag einfach aus dem hebräischen Evangelium citirt haben, und Eusebius, welcher nicht voreilig identificiren wollte, hat sich dann desswegen so unbestimmt ausgedrückt. Die Sache kann sich freilich auch anders verhalten. Doch sei dem, wie ihm wolle, die Wahrscheinlichkeit einer Benutzung durch Papias wird man nicht bestreiten können, wenn man auch die Wirklichkeit einer solchen nicht beweisen kann; es herrscht eben auch hier jenes unglückliche Verhängniss, welches so manchen Punkt in der Papiasfrage in undurchdringliches Dunkel hüllt.

Bleibt also die Benützung durch Papias fraglich, so lässt sich eine solche mit Bestimmtheit bei Hegesipp nachweisen. Eusebius sagt von ihm h. e. IV, 22, 8:

„*ἔκ τε τοῦ καθ' Ἑβραίους εὐαγγελίου καὶ τοῦ Συριακοῦ καὶ ἰδίως ἐκ τῆς Ἑβραΐδος διαλέκτου τινὰ τίθησιν, ἐμφαίνων ἐξ Ἑβραίων ἑαυτὸν πεπιστευκέναι. κ. τ. λ.*“

Die Stelle selbst ist dunkel, und all die verschiedenen Erklärungsversuche haben noch zu keinem einheitlichen Resultat geführt. Es handelt sich vor Allem darum, zu bestimmen, was Eusebius mit dem *τοῦ Συριακοῦ* gemeint hat, da es nach dem griechischen Sprachgebrauch nicht einfach allgemein heissen kann „aus dem Syrischen", sondern es muss, wie schon Rufin übersetzt hat („evangelium secundum Hebraeos et Syros"), *εὐαγγελίου* ergänzt werden. Dann erhält man ein syrisches Evangelium neben dem H.E. Mit diesem syrischen Evangelium, so hat man weiter geschlossen, sei das Diatessaron Tatians gemeint, was aber schon dadurch ausgeschlossen ist, dass Hegesipp sich durch die Benutzung der betreffenden Schriften als ehemaligen Juden ausweisen soll. Hilgenfeld erkennt darin das „chaldaeo syroque scriptum evangelium secundum Hebraeos", welches Hieronymus erwähnt, von welchem das zuerst genannte *εὐαγγέλιον καθ' Ἑβραίους* eine griechische Uebersetzung wäre, sodass Hegesipp beides, Urschrift und Uebersetzung benützt hätte; welche Annahme aber, wie Gla (a. a. O. S, 111.) mit Recht bemerkt, nur dann einen vernünftigen Sinn hätte, wenn Urschrift und Uebersetzung inhaltlich sich nicht gedeckt hätten. Wie zuerst Eichhorn, so hat neuerdings Nicholson, um dieser Schwierigkeit zu entgehen, das erste *καὶ* als eine aus Versehen oder aus Missverständniss eines Abschreibers in den Text gekommene Interpolation gestrichen und zieht die beiden Angaben in eine zusammen, so dass sich als Quelle des Hegesipp ergiebt: das H.E., nämlich das syrische, wobei wir unter Syrisch die längst an die Stelle des Hebräisch getretene Volkssprache zu verstehen haben, welche man gewöhnlich Aramäisch nennt, und welche sich neben dem Griechischen bis in die Zeiten des Hieronymus erhalten hat. Eusebius hätte dann nicht von zwei verschiedenen Evangelien, auch nicht von einem unter zwei verschiedenen Namen, sondern nur von dem H.E. gesprochen, welches er auch sonst mehrmals erwähnt, und welches er selbst gekannt hat.

So anziehend einerseits diese Erklärung ist, und so leicht sie auch die Schwierigkeit zu lösen scheint, es stehen ihr andrerseits doch gewisse Bedenken entgegen, welche sie auf den ersten Blick als willkürlich erscheinen lassen. Vor allem ist das *καὶ* durch die Handschriften kritisch gesichert, und schon Rufin muss es gelesen haben. Auffallend ist ferner, dass Eusebius, der sonst

nichts über die Sprache beifügt, wo er das H.E. unter diesem Namen erwähnt, hier ausdrücklich bemerkt, es sei syrisch resp. aramäisch abgefasst gewesen. Allein dies lässt sich hier daraus erklären, dass er den Hegesipp sich als ehemaligen Hebräer will ausweisen lassen und desshalb für seine griechisch redenden Leser die fremde Sprache ausdrücklich erwähnt. Wenn er selbst aber diesen Zusatz für nöthig hält, dann ist es immerhin wahrscheinlich, dass es auch eine griechische Uebersetzung dieses hebräischen Evangeliums gab, die gerade in den Kreisen, welche das H.E. lasen und classificirt haben (h. e. III, 25.), in Geltung war, ja er scheint dies selbst anzudeuten, da er da, wo er vom εὐαγγέλιον κατ' Ἑβραίους redet, nirgends bemerkt, dass es in einer andern als der allgemeinen Weltsprache, d. h. der griechischen abgefasst sei, während er dort, wo er es als das „hebräische Evangelium" citirt, sich des allgemeinen Namens enthält. Gab es aber eine solche Uebersetzung, so muss diese doch bald durch die kanonischen Evangelien verdrängt worden sein. Dann ist es aber sehr wohl möglich, dass diejenigen, welche nichts von einem hebräischen Original wussten oder wenigstens nichts von dessen Identität mit der Uebersetzung, aus der Angabe des Eusebius zwei Evangelien gemacht haben. Ein solches Missverständniss konnte bei der untergeordneten Rolle, welche die Judenchristen spielten, und bei der geringen Kenntniss, die man von ihnen hatte, schon früh eingetreten sein, um so früher, als ja, wie sich zeigen wird, schon bei Irenäus das hebräische Evangelium der Judenchristen mit der Tradition des hebräischen Matthäus verquickt und die Bezeichnung H.E. schon bei Epiphanius auf eine andere griechische Evangelienschrift übertragen wurde. Die Erklärung, welche durch Streichung des καὶ hier nur ein Evangelium findet, das aramäisch abgefasste sogenannte Hebräerevangelium (derselbe Wechsel von syrischer und hebräischer Sprache begegnet uns auch bei Hieronymus, weil sich für das Aramäische noch kein bestimmter Begriff gebildet hatte), scheint somit doch die leichteste und nächstliegende Deutung dieser schwierigen Stelle zu sein.

An der Benützung des H.E. durch Hegesipp kann nicht gezweifelt werden, und dass er es benützt, zeigt uns, in welchem Ansehen dasselbe bei ihm und, so dürfen wir weiter folgern, bei seinen Lesern gestanden haben muss, weil ein Mann wie er, welcher der Kirche von Rom und Korinth das Zeugniss, dass sie auf dem

rechten Weg sei, ausstellte, sich nicht an ein von der Kirche missachtetes Evangelium halten konnte. In diesem Fall ist es aber selbstverständlich, dass er neben den andern Evangelien auch dasjenige benützt hat, welches in seiner Muttersprache geschrieben und mit welchem er wohl zuerst bekannt geworden war, und darum wird er uns immer ein gewichtiger Zeuge für das Alter und das Ansehen dieses Evangeliums bleiben.

Aus dieser Stelle dürfen wir ferner, wenn wir recht gesehen haben, auf eine Uebersetzung dieses hebräischen Evangeliums schliessen. Eine solche angenommen, ergiebt sich als Abfassungsort derselben beinahe von selbst Alexandrien, wo schon seit langer Zeit die Juden griechischer Sprache und Cultur zugänglich waren, wo desshalb am ehesten das Bedürfniss sich geltend machen musste, das jüdische Evangelium in das Griechische zu übertragen, nämlich in den Kreisen der dortigen Christen jüdischer Abstammung. Auf solche Weise konnte dieses Evangelium auch in der Grosskirche eine gewisse Bedeutung erlangen zu einer Zeit, als dieselbe unter ihren Schriften noch keine officielle Auswahl getroffen hatte. Dies bestätigt uns die Benützung desselben durch Clemens Alex. und Origenes. Denn da auch sie nichts über die Sprache bemerken, so werden sie wohl eine solche griechische Uebertragung vor sich gehabt haben, welche freilich durch die andern Evangelien nach und nach verdrängt wurde (wie wir den Anfang dieses Processes schon bei Origenes beobachtet haben), bis sie endlich dadurch ausser Gebrauch gesetzt und damit der Vergessenheit anheimgegeben war.

Fassen wir das Bisherige kurz zusammen, so können wir vom H.E. Folgendes sagen:

1) Es war im Gebrauch bei den Christen aus den Hebräern, und die Judenchristen, welche als geschlossene Gemeinschaften der grossen Kirche gegenüber standen, hatten überhaupt kein anderes Evangelium.

2) Es stand auch bei einigen grosskirchlichen Christen in Ansehen und scheint erst durch die Bildung des N. T.'s allmählich zurückgedrängt worden zu sein, wie das Verhältniss des Origenes zu dem Buch, verglichen mit dem des Clemens zu ihm, beweist.

3) Es war hebräisch verfasst, scheint aber schon früh auch griechisch vorhanden gewesen zu sein.

4) Im Original haben es benützt: Papias(?), — Hegesipp, — Euseb; in der Uebersetzung: Clemens Alexandrinus, — Origenes; auch Eusebius' Angabe lässt auf eine mindestens früher vorhandene griechische Uebersetzung schliessen.

II.

Irenäus. — Epiphanius. — Theodoret.

Sowohl Hilgenfeld wie Nicholson haben zum Ausgangspunkt ihrer Untersuchungen über das H.E. die Angaben des Irenäus gemacht. Dies wird freilich nahe gelegt durch die Thatsache, dass Irenäus zuerst von einem Evangelium der Judenchristen spricht. Allein wir werden durch ihn auf einen falschen Weg gewiesen, weil er uns Voraussetzungen an die Hand giebt, welche selbst erst müssen bewiesen werden.

Er sagt adv. haer. I, 26: „(Ebionaei) solo autem eo quod est secundum Matthaeum evangelio utuntur et apostolum Paulum recusant, apostatem eum legis dicentes". Er ist der erste, welcher die Judenchristen als Ebionäer bezeichnet. Er wirft ihnen vor, dass sie die Erzeugung Jesu vom heiligen Geiste, sowie auch die Einheit von Gottheit und Menschheit in Christi Person nicht anerkennen, und sagt weiter III, 12: „Ebionaei etenim eo evangelio, quod est secundum Matthaeum, solo utentes, ex illo ipso convincuntur non recte praesumentes de Domino". — Die erste Stelle nennt also das judenchristliche Evangelium „secundum Matthaeum", und die zweite macht deutlich, dass er hierbei an den kanonischen Matthäus denkt. Hilgenfeld will freilich einen Unterschied constatiren zwischen dem Mtth. der Ebioniten und dem kanonischen, weil diese, wie Cerinth und Karpokrates, die jungfräuliche Geburt geläugnet haben, wie Irenäus selbst sage, und dieser Unterschied würde sich hauptsächlich durch das Fehlen von Matth. 1, 17—2, 23 bemerkbar machen. Allein der Zusatz, dass sie aus ihrem eigenen Evangelium ihrer falschen Lehre über Christus überführt werden können, zeigt deutlich, dass Irenäus einen solchen Unterschied nicht macht. Auch darüber, worauf es uns vor allem ankäme, nämlich über die Sprache, in welcher sie dies Evangelium gebrauchten, sagt er nichts, so dass wir keineswegs berechtigt sind, ihm irgend eine Unterscheidung dieser Art anzudichten. Wir können nicht anders als seine

Angaben, so wie sie dastehen, in gutem Glauben annehmen, dann verwickeln wir uns in unlösbare Widersprüche, oder aber wir müssen sie uns als auf einem Missverständniss beruhend erklären können, dann dürfen sie in einer Untersuchung über das H.E. nicht zum Ausgangspunkt gemacht werden.

Sehr unwahrscheinlich ist schon der Punkt, dass die Ebioniten ein Evangelium benützt haben sollen, welches ihrer eigenen Lehre widerspricht, welches sie selbst eines Bessern hätte belehren können. Hierüber hilft auch die Bemerkung nicht hinweg, dass die Judenchristen, welche ursprünglich mit der katholischen Kirche auf demselben Grunde standen, also auch dasselbe Evangelium benützten, dem dogmatischen Bewusstsein der Kirche eben nicht zu folgen vermochten. Wir werden vielmehr fragen, ob denn Irenäus in den abgelegenen Gemeinden von Vienne und Lyon wirklich im Stande war, uns über die Ebioniten sichere Auskunft zu geben, ob es ihm dort möglich war, die ihm zukommenden Nachrichten näher zu prüfen. Seine kurzen Anführungen tragen keineswegs das Gepräge eigener Beobachtungen, sondern scheinen allgemein verbreitete, zur stehenden Rede gewordene Ansichten über die Judenchristen zu reproduciren. Wohl kennt er, wie wir aus andern Stellen entnehmen können, die Tradition, dass der Apostel Matthäus sein Evangelium zuerst hebräisch geschrieben habe, allein dass er irgend ein hebräisches Evangelium gesehen oder vom Vorhandensein eines solchen in judenchristlichen Kreisen gehört hätte, davon sagt er nichts; er beschränkt sich auf die kurze Bemerkung, die Judenchristen gebrauchten das Evangelium Matthäi. Nun stimmt aber die Angabe des Irenäus fast wörtlich überein mit derjenigen des Euseb h. e. III, 27, 4, nur mit dem Unterschied, dass dieser an Stelle des Matthäusevangeliums das *εὐαγγέλιον καθ' Ἑβραίους* setzt, ohne irgendwie zu bemerken, dass es auch anders genannt werde. Man kann freilich sagen, dass sich die beiden Namen keineswegs ausschliessen, allein Euseb, welcher ja öfters von diesem Evangelium spricht, es sogar selbst in Händen hatte, hätte es gewiss nicht unerwähnt gelassen, wenn dies Evangelium auf den Namen des Matthäus Anspruch gemacht hätte. Müssen wir aber zwischen beiden wählen, so verdient gewiss Euseb, welcher den Irenäus zu corrigiren scheint, bessern Glauben, da er in Palästina lebte und daher aus eigener Anschauung reden konnte.

Wir lassen also einstweilen die Angabe des Irenäus bei Seite; um später zu zeigen, wie er oder seine Gewährsmänner zu dieser Annahme gekommen sein mögen.

Weitere Zeugnisse über die Judenchristen finden sich in dem grossem Ketzerkatalog des Epiphanius, sind aber in noch höherem Masse unzuverlässig als die des Irenäus und bedürfen desshalb einer sorgfältigen Prüfung. Denn Epiphanius erweist sich hier nicht als selbständigen Forscher, als sorgfältigen Beobachter, wie es auf den ersten Blick den Anschein haben könnte, sondern als ungeschickten Compilator von Berichten Anderer, mit denen er das, was er aus eigener Erfahrung gesammelt hatte, nicht recht zu vereinigen wusste. Seine Angaben sind so confus als nur möglich.

Haben die kirchlichen Schriftsteller seit Justin bloss von verschiedenen Richtungen unter den Judenchristen gesprochen, welche alle unter den Namen Ebioniten befasst wurden, so spricht Epiphanius von zwei verschiedenen Häresieen unter ihnen, welche er als Nazaräer und Ebioniten einander gegenüberstellt. Unter Nazaräer fasst er diejenigen zusammen, deren Unterschied von der Kirche mehr in ihrer Stellung zum Gesetz, im Festhalten an ihren nationalen Sitten und Gebräuchen besteht, es sind die, welche bisher mit dem allgemeinen Namen Ebioniten genannt wurden. Dagegen bezeichnet er als Ebioniten diejenigen, welche sich mehr in Lehre und Theologie von der katholischen Kirche unterschieden, alle jene synkretistischen Religionsbildungen, die unter asiatischen Einflüssen das christliche Judenthum durch fremdartige Speculationen und durch ein asketisches Sittlichkeitsideal zur Universalreligion zu erheben suchten. Die Vulgär-Ebioniten, um mich kurz auszudrücken, verschwinden unter den Nazaräern. Epiphanius weiss nur von gnostischen Ebioniten, für welche die Sage schon bei Tertullian und Hippolyt einen Erzketzer als Urheber in der erdichteten Person des „Ebion“, des *πολύμορφον τεράστιον*, gefunden hat, und den Epiphanius folgendermassen charakterisirt: „*Σαμαρίτου ἔχει τὸ βδελυρόν, Ἰουδαίων τὸ ὄνομα, Ὀσσαίων καὶ Ναζαραίων καὶ Νασαραίων τὴν γνώμην, Κηρινθιανῶν τὸ εἶδος, Καρποκρατιανῶν τὴν κακοτροπίαν καὶ Χριστιανῶν βούλεται ἔχειν τὸ ἐπώνυμον μόνον.*“ (haer. 30, 3.) — Dieser doppelten Gestalt des Judenchristenthums muss aber auch eine doppelte Gestalt ihres Evangeliums

entsprechen, und diese lässt sich auch aus den verworrenen Angaben des Epiphanius nachweisen.

Von den ersteren, den Nazaräern, sagt Epiphanius haer. 29,9: „ἔχουσι δὲ τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον πληρέστατον ἑβραϊστὶ· παρ' αὐτοῖς γὰρ σαφῶς τοῦτο, καθὼς ἐξ ἀρχῆς ἐγράφη ἑβραϊκοῖς γράμμασιν ἔτι σώζεται. οὐκ οἶδα δὲ εἰ καὶ τὰς γενεαλογίας τὰς ἀπὸ Ἀβραὰμ ἄρχι Χριστοῦ περιεῖλον". Von dem Namen κατ' Ἑβραίους, der uns bei Euseb begegnete, scheint also auch er nichts zu wissen, doch fügt er ausdrücklich hinzu, dass dies Evangelium in hebräischer Sprache gelesen werde. Dürfen wir daraus schliessen, dass das H.E. des Euseb identisch sei mit dem hebräischen Mtth., dass es auch diesen Namen führte, wie Hilgenfeld und Nicholson behaupten, oder beruht die letztere Bezeichnung vielleicht auch nur auf einem Missverständniss? Denn darüber kann ja kein Zweifel sein, dass Epiphanius und Euseb von demselben Evangelium reden, nämlich von dem, welches bei den Judenchristen, welche der katholischen Kirche näher standen, im Gebrauch war. Aus dem Zusatz geht hervor, dass Epiphanius in gleicher Weise wie Irenäus an den kanonischen Matthäus, aber in hebräischer Sprache, dachte; ebenso geht aber daraus hervor, dass er dieses Evangelium selbst nicht gesehen, ja nicht einmal genaue Erkundigungen darüber hatte einziehen können. Wir dürfen desshalb diese Angabe von einem „übervollständigen" Mtth. nicht ohne weiteres annehmen. Die Art und Weise, wie er die hebräische Sprache motivirt, zeigt uns vielmehr, wie dieses Evangelium zu dem Namen des Matthäus kommen konnte. Seit Papias hatte sich in der alten Kirche die Meinung festgesetzt, der Apostel Matthäus habe sein Evangelium zuerst hebräisch geschrieben, und da nun die Judenchristen, welche die Nachkommen jener ersten palästinensischen Christengemeinden waren, ein hebräisches Evangelium benützten, welches wohl mit dem griechischen Mtth. manche Aehnlichkeit haben mochte, im Einzelnen aber nicht näher bekannt war, so lag es nahe, jene Tradition mit dieser Thatsache zu combiniren und zu sagen: die Judenchristen gebrauchen den hebräischen Mtth. Hierbei mag es einstweilen unbestimmt bleiben, wie diese Tradition bei Papias entstanden ist und ob sie mit dem hebräischen Evangelium der Judenchristen irgendwie zusammenhing; es genügt hier an die Möglichkeit zu erinnern,

dass von jener Tradition aus der Name sich für dieses Evangelium so festsetzen konnte. Diese Combination war schon vollzogen in den Nachrichten, welche Irenäus über die Judenchristen erhielt, und hatte sich im Bewusstsein der Kirche so sehr eingebürgert, dass er keinen Anstand nahm, den Ebioniten geradezu den kanonischen Matthäus zuzuschreiben, ohne weiter über die Sprache zu reflectiren.

Von der andern Klasse, den gnostischen Ebioniten, sagt Epiphanius: haer. 30, 3: „*καὶ δέχονται μὲν καὶ αὐτοὶ τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον· τούτῳ γὰρ καὶ αὐτοὶ ὡς καὶ οἱ κατὰ Κήρινθον καὶ Μήρινθον χρῶνται μόνῳ, καλοῦσι δὲ αὐτὸ κατὰ Ἑβραίους ὡς τὰ ἀληθῆ ἐστὶν εἰπεῖν, ὅτι Ματθαῖος μόνος Ἑβραϊστὶ καὶ ἑβραϊκοῖς γράμμασιν ἐν τῇ καινῇ διαθήκῃ ἐποιήσατο τὴν τοῦ εὐαγγελίου ἔκθεσίν τε καὶ κήρυγμα.*“ Also auch diese haben das Evangelium Mtth., und zwar, wenn sie es wie Cerinth gebrauchten, welcher nach 30, 4 wie Karpokrates vom Anfang des Mtth., also von der Genealogie aus die menschliche Abstammung Christi behauptete, muss es die Genealogie mit enthalten haben. Allein dazu steht im Widerspruch, was Epiph. haer. 30, 13 sagt: „*ἐν τῷ γοῦν παρ' αὐτοῖς εὐαγγελίῳ κατὰ Ματθαῖον ὀνομαζομένῳ, οὐχ ὅλῳ δὲ πληρεστάτῳ, ἀλλὰ νενοθευμένῳ καὶ ἠκρωτηριασμένῳ — Ἑβραϊκὸν δὲ τοῦτο καλοῦσι — ἐμφέρεται κ. τ. λ.*“, und als Erläuterung dazu bemerkt er 30,14, sie lassen die Genealogie weg und beginnen ihr Evangelium mit dem Auftreten des Johannes. Hier ist es also nur ein verstümmelter und verfälschter, nur sogenannter Mtth., und im Gegensatz dazu wird sich wohl das *πληρέστατον*, welches Epiphanius vom nazaräischen Mtth. aussagt, in seiner Reflexion von selbst ergeben haben. Dieses Evangelium — denn trotz des Widerspruchs in Betreff der Genealogie muss in beiden Stellen vom gleichen die Rede sein —, welches er nach Mtth. nennt, nennen die Ebioniten selbst „Hebräerevangelium“ oder auch kurz das „Hebräische“. Was den ersten Namen betrifft, so ist es schon an und für sich unwahrscheinlich, dass die Ebioniten ihr Evangelium selbst so genannt haben, wird aber durch die Motivirung des Epiphanius geradezu als falsch erwiesen. Denn eine solche Erinnerung an die hebräische Abfassung ihres Evangeliums hat gar keinen Sinn, wenn sie es in hebräischer Sprache vor sich hatten, sie müsste denn von einer

griechischen Uebersetzung desselben gelten, deren Ursprache sie sich dadurch immer gegenwärtig halten wollten. Einer Uebersetzung oder einem griechischen Exemplar scheint aber wieder der zweite Name zu widersprechen, den Epiphanius ihnen in den Mund legt. Sie sollen es auch „Hebraikon" nennen. Dieser Titel passt nur auf ein hebräisches Evangelium. Aber im Munde der Hebräer selbst hat er wieder keinen Sinn, da sie ja bloss dieses eine Evangelium anerkannten, während die Kirchenväter das hebräische im Gegensatz zu den griechischen Evangelien so nennen konnten. Warum, so müssen wir fragen, wenn sie denn den hebräischen Mtth. gebrauchen, nennen sie ihr Evangelium nicht selbst „secundum Matthaeum", warum begnügen sie sich mit so allgemeinen Namen? Freilich, wenn Epiphanius mit dem grössern Theil der Kirche in dem judenchristlichen Evangelium den hebräischen Mtth. der Tradition vermuthet, dann muss er die andern Namen, welche für dieses Evangelium in Umlauf waren und sich auch bei einzelnen Kirchenvätern fanden, den Judenchristen selbst zuschreiben, weil er sich dieselben bei seiner Voraussetzung nicht anders zu erklären vermag. Aber er thut es auf eine so ungeschickte Weise, dass ein jeder sehen muss, welche Schwierigkeiten es ihm macht, Wirklichkeit und Tradition zu vereinigen, dass er eben unter bekanntem Namen eine unbekannte Grösse einführt, die ihn hindert zu einem klaren, bestimmten Resultat zu kommen.

Was nun die beiden Evangelien und ihr gegenseitiges Verhältniss betrifft, so kann kein Zweifel sein, dass Epiphanius bei seinen Ebioniten im wesentlichen dasselbe Evangelium voraussetzt wie bei den Nazaräern, nur eben nicht *πληρέστατον*, sondern verstümmelt, verfälscht und in Folge dessen wohl auch mit einem doppelten Namen. Das Evangelium der Nazaräer hat er selbst nicht gekannt, dagegen citirt er einzelne Stellen, welche dem Ebionitenevangelium, „*κατὰ Ἑβραίους*" genannt, entnommen sein sollen, und es fragt sich nun, wie wir uns zu diesen stellen, ob wir in ihnen wirklich auch Fragmente des alten judenchristlichen Evangeliums zu erkennen haben, oder ob die beiden gar nicht zusammen gehören. Während wir nach den Angaben des Epiphanius die erste Frage bejahen müssten, so müssen wir sie nach den Fragmenten selbst verneinen. Diese Fragmente selbst legen aber noch eine andere Frage nahe, nämlich

ob dem Epiphanius eine hebräische oder eine griechische Schrift vorgelegen habe. Nicholson (p. 10) behauptet das erste und beruft sich dafür auf die Nachricht des jüdischen Convertiten Josephus, welcher nach Epiph. haer. 30, 6 in der Schatzkammer zu Tiberias eine hebräische Uebersetzung des Johannesevangeliums und der Apostelgeschichte sowie den hebräischen Mtth. gefunden haben soll, welche Schriften den Ebioniten angehört hätten; überhaupt sage Epiphanius nirgends, dass das H.E. eine Uebersetzung in die griechische Sprache sei. Allein wenn an dieser Geschichte etwas Wahres ist, so können die genannten Schriften nicht den Ebioniten des Epiphanius gehören, welche das Johannesevangelium nicht gebrauchten, dagegen nach haer. 30, 15 die *περίοδοι Πέτρου*, die *ἀναβαθμοὶ Ἰακώβου* und apokryphe Apostelgeschichten neben ihrem Evangelium lasen, sondern würden sich auf die Vulgär-Ebioniten beziehen, welche Epiphanius Nazaräer heisst. Ueberhaupt scheint der Name Ebioniten, welchen Epiphanius so streng von dem andern der Nazaräer trennt, ihm zu manchem Missverständniss Anlass gegeben zu haben. Hilgenfeld betont mit Recht gegen Nicholson, dass Epiphanius nirgends die hebräische Sprache seines Ebionitenevangeliums hervorhebe, und dass die Fragmente selbst vielmehr eine griechische Abfassung verrathen. Dieses Ebionitenevangelium sei demnach eine spätere griechische Bearbeitung des hebräischen Nazaräerevangeliums und verhalte sich, was den Fortschritt besonders in der Christologie betreffe, zu dem letzteren, wie das Johannesevangelium zum kanonischen Mtth. Während für Hilgenfeld in Folge dessen die beiden streng auseinander fallen, hält Nicholson an der hebräischen Abfassung sowie an der theilweisen Ursprünglichkeit des Ebionitenevangeliums fest und rechnet dessen Fragmente noch mit zum H.E.

Die wenigen Fragmente, welche Epiphanius giebt, sind ungenau und nachlässig citirt, es finden sich sogar zwei verschiedene Anfänge dieses Evangeliums (haer. 30, 13), die Nicholson mit verschiedenen ungleichen Exemplaren erklären will, Hilgenfeld durch Unterscheidung eines Proömiums und des eigentlichen Anfangs zu vereinigen sucht, die aber doch zu dem Zweifel berechtigen, ob dem Epiphanius wirklich ein ganzes Evangelium vorgelegen hat, oder ob er bloss Einzelnes, das er hier und dort gehört, zu einem Ganzen vereinigen will. Der eine

Anfang, nach Hilgenfeld das Proömium, welches die XII Apostel (von denen aber nur acht genannt werden) in directer Rede einführt und in der speciellen Anrede an Matthäus gipfelt, hat wohl den Zweck, das Evangelium auf die Autorität der XII Apostel zurückzuführen, kann aber von vornherein keinen Anspruch auf Ursprünglichkeit oder auf hohes Alter machen. Wir haben hier wohl den Anfang jenes Evangeliums, welches unter dem Namen „secundum XII apostolos" bei den Kirchenvätern als eine häretische Schrift galt. Der zweite, nach Hilgenfeld der eigentliche Anfang des Evangeliums, berichtet von Johannes, dem Täufer. In den Angaben über die Herkunft des Johannes berührt sich diese Stelle ebensosehr mit Luc., als in der Beschreibung seiner Lebensweise mit Mtth. und verräth in der Abneigung gegen thierische Speise – die Nahrung des Täufers wird nach der Weise des a.t. Manna geschildert — ebenso ihre späte, wie in dem Gleichklang *ἐγκρίς* statt *ἀκρίς* (Mtth. 3, 4) ihre griechische Abfassung (vgl. 4. Mos. 11, 8 LXX, *ὡσεὶ γεῦμα ἐγκρὶς ἐξ ἐλαίου*).

Auch die Erzählung der Taufe Christi (haer. 30, 13), welche den Bericht, den uns Hieronymus für das H.E. aufbewahrt hat, ausschliesst, zeigt eine deutliche Abhängigkeit von Mtth. Die altjüdische Darstellung blickt zwar noch durch, sofern der Geist als in Jesum eingehend dargestellt wird, und die Himmelsstimme, an Ps. 2, 7 anklingend, an die erst durch die Salbung mit dem Geist vollzogene Erzeugung des Messias erinnert. Aber doch scheint hier die Mtth-Darstellung die Grundlage gebildet zu haben, wie denn auch die Geschichte mit einer ähnlichen Antwort Jesu wie Mtth. 3, 15 schliesst.

Die Verwerfung des Opferdienstes, welcher den gnostischen Ebioniten für ungöttlich galt, findet ihren schärfsten Ausdruck in dem angeblichen Ausspruch Christi: „*ἦλθον καταλῦσαι τὰς θυσίας. .*" (haer. 30, 16) *κ. τ. λ.* Sie zeigt sich auch, verbunden mit der Abneigung gegen den Fleischgenuss, in den Worten Christi beim Zubereiten des Abendmahles: „*μὴ ἐπιθυμίᾳ ἐπεθύμησα κρέας τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν*" (haer. 30, 22.), welche Stelle wieder an Luc. 22, 15 erinnert.

So verrathen die Fragmente überall eine secundäre Bildung und erweisen sich zum Theil als eine auf Grund ebionitischer Anschauungen und Lehren gemachte Ueberarbeitung des kano-

nischen Mtth. mit Beiziehung des Lucas, während eine gekünstelte Einleitung diesem Bastardwerk apostolische Autorität geben sollte. Epiphanius möchte somit Recht haben, wenn er dies Evangelium einen verstümmelten und verfälschten Mtth. nennt; aber mit dem H.E., welches von einigen Kirchenvätern mit Achtung citirt und zum Theil den übrigen Evangelien an die Seite gestellt wird, hat dieses Ebionitenevangelium nichts zu thun. Der Name „Hebraikon", welchen er den Ebioniten in den Mund legt, passt nicht auf dieses griechische Evangelium und muss desshalb auf einem Missverständniss des Epiphanius beruhen. Der zweite Name „*κατ' Ἑβραίους*", welchen er wohl mit Unrecht auf die Judenchristen selbst zurückführt, könnte zwar auf ein griechisches Evangelium gehen, allein die Art und Weise, wie er eingeführt wird, zeigt zur Genüge, dass auch er nicht hierher gehört, sondern erst durch Combination des Epiphanius hierher gezogen wurde. Der Grund dieses Missverständnisses ist, wenn wir recht gesehen haben, die strenge Scheidung von Nazaräer und Ebioniten, oder die Beschränkung des letztern Namens auf die gnostisirenden Judenchristen, während sich sonst die Begriffe Nazaräer und Ebioniten deckten, d. h. der letztere Name auch für die einfachere Gestalt des Judenchristenthums Geltung hatte. Diesen Ebioniten hatte Eusebius das H.E. beigelegt. Epiphanius, welcher das Evangelium „secundum apostolos" der gnostischen Ebioniten zu kennen scheint, hielt diese beiden, weil er das andere nicht kannte, für identisch und verbindet desshalb die Angabe des Eusebius mit dem, was ihm seine eigene Erfahrung an die Hand gab, weil es für ihn bloss diese gnostischen Ebioniten gab. Für das Evangelium der Nazaräer, welches eben das H.E. des Euseb ist, welches er aber nicht näher kannte, hielt er sich an die uns schon bei Irenäus entgegentretende, aber unbegründete Meinung der Kirche, dass dies der hebräische Mtth. sei, ohne dies irgendwie näher erklären oder belegen zu können. Dass Epiphanius mit dem Titel *κατ' Ἑβραίους* selbst keine klare Vorstellung verband, geht auch daraus hervor, dass er das Diatessaron des Tatian von einigen ebenso nennen lässt, ohne den darin enthaltenen Widerspruch zu empfinden (haer. 46, 1.). Da er also nur ungeschickt combinirt und keineswegs aus eigener Anschauung redet, so können wir seinen Angaben nichts Neues für das H.E. entnehmen ob-

schon man ihm als einem von jüdischen Eltern stammenden und lange Zeit in Palästina lebenden Manne gerade in diesem Punkte sollte Glauben schenken können. Das Urtheil, welches wir der Untersuchung seiner Angaben vorausgestellt haben, ist also nicht zu schroff gewesen, sondern hat im Verlauf derselben seine Bestätigung gefunden.

Als dritter in der Reihe der Ketzerbestreiter muss hier noch Theodoret genannt werden, welcher ebenfalls die judenchristlichen Evangelien erwähnt, von welchem wir aber auch nichts Neues erfahren. Im Gegentheil, das Judenchristenthum scheint bei ihm eine vergangene Grösse zu sein, die man nur noch vom Hörensagen kennt; es scheint seine Rolle ausgespielt zu haben, und Theodoret beschränkt sich darauf, das, was die bisherigen kirchlichen Schriftsteller darüber gesammelt haben, noch einmal kurz zu wiederholen. Die Unterscheidung zwischen Ebioniten und Nazaräer findet sich auch bei ihm, aber die Unterscheidungsgründe sind weggefallen. Er nennt die Nazaräer *Ἰουδαῖοι*, welche Christum als gerechten Mann verehren „*καὶ τῷ καλουμένῳ κατὰ Πέτρον εὐαγγελίῳ κεχρημένοι*“ (haer. fab. II. 2.), welche letztere Angabe sich aber schon dadurch als unrichtig erweist, dass die griechische Sprache und der doketische Charakter des Petrusevangeliums nicht zu diesen einfachen *Ἰουδαῖοι* passen will. Die Ebioniten theilt er wieder in zwei Klassen wie Origenes und Euseb, je nachdem sie die jungfräuliche Geburt Jesu annehmen oder verwerfen. Von der ersten Klasse sagt er (haer. fab. I, 1) „*εὐαγγελίῳ δὲ τῷ κατὰ Ματθαῖον κέχρηνται μόνῳ*“, indem er der oben besprochenen Tradition des hebräischen Mtth. folgt, und von der zweiten: „*μόνον δὲ τὸ κατὰ Ἑβραίους εὐαγγέλιον δέχονται, τὸν δὲ ἀπόστολον ἀποστάτην καλοῦσιν*“, indem er sich an die Worte Eusebs (h. e. III, 27, 4) anschliesst. Diese Scheidung aber, welche durch die verschiedenen Evangeliennamen, die die Tradition an die Hand gab, begünstigt wurde, findet sich in der betreffenden Stelle bei Euseb nicht, welcher nur von einem Evangelium, dem H.E., spricht und dies gerade den Ebioniten zuschreibt, welche die jungfräuliche Geburt anerkennen und neben dem Sabbath auch den Sonntag feiern, also denjenigen, welchen Theodoret das Mtth.-Evangelium zuschreiben will. Wir werden desshalb auch hier das Zeugniss des Eusebius demjenigen des Theodoret vorziehen müssen und in dem letzteren einen

Niederschlag der Tradition erkennen, wie sie sich, je weniger man mit den Judenchristen selbst in Berührung kam, um so freier und willkürlicher im Bewusstsein der Kirche festgesetzt hatte.

Folgende Sätze fassen das Bisherige kurz zusammen:

1) Diejenigen Kirchenväter, welche im H.E. den hebräischen Mtth. vermuthen oder diesen an die Stelle des H.E. setzen, haben das H.E. nicht gesehen, auch keine zuverlässige Kunde darüber eingezogen.

2) Wir haben kein Zeugniss, dass das H.E. diesen Anspruch selbst erhoben hat, vielmehr lässt sich jene Identificirung auf ein aus der Tradition des hebräischen Mtth. entstandenes voreiliges Urtheil zurückführen.

3) Der „verfälschte" Mtth. des Epiphanius hat mit dem H.E. nichts zu thun und dürfte wohl das bei Origenes und Hieronymus genannte häretische „evangelium secundum XII apostolos" sein.

4) Wir haben somit das H.E. sowohl aus der engen Verbindung mit dem hebräischen Mtth., als auch aus derjenigen mit dem Ebionitenevangelium des Epiphanius loszulösen.

III.

Hieronymus.

Wenn wir hier dem Hieronymus einen besondern Abschnitt widmen und seine Angaben nicht, wie es gewöhnlich geschieht, mit den Zeugnissen der andern Kirchenväter zusammenstellen, so geschieht dies darum, weil er die grundlegende Quelle ist, aus welcher wir für das H.E. schöpfen müssen. Hieronymus ist vermöge seiner vielen Reisen und seines langen Aufenthaltes in Palästina, vermöge seiner Kenntniss des Hebräischen, mit welcher er im kirchlichen Alterthum beinahe allein dasteht, auch vermöge seines Wissensdurstes und seines regen Interesses für alles, was irgendwie mit der Kirche zusammenhing, wie kein anderer befähigt, uns über dieses Evangelium Aufschluss zu geben. Es ist desshalb nicht zufällig, wenn er in dieser Frage unser Gewährsmann geworden ist. Und er ist dies auch nicht nur in einzelnen, wenigen Stellen; wir sehen vielmehr, dass ihn dies Evangelium in besonderer Weise beschäftigt; hat seine Angaben darüber, die sich in seinen Schriften hier und dort zerstreut

finden, umfassen einen Zeitraum von mehr als 30 Jahren, und die Aufmerksamkeit, die er demselben widmete, fiel so sehr auf, dass er sich von Theodor von Mopsueste den Vorwurf musste gefallen lassen, ein fünftes Evangelium eingeschmuggelt zu haben. Aber wenn Hieronymus einerseits der gelehrteste Kirchenvater jener Zeit ist, so müssen wir ihn doch, als Menschen beurtheilt, einen charakterlosen und in kirchlichen Fragen durchaus unselbständigen Mann nennen, welcher, um den Ruf seiner Orthodoxie aufrecht zu erhalten, allezeit bereit war, seine eigene freie Meinung ohne weiteres der Kirche zum Opfer zu bringen. Sein Verrath an Origenes und der daraus folgende Streit mit Rufin ist der deutlichste, aber nicht der einzige Beweis. Er hat stets gesucht, die ihm aus seinem bessern Wissen mit der Tradition der Kirche drohenden Conflicte zu vermeiden oder in schönen Worten zu umgehen. Wenn uns also diese seine schwachen Seiten auch in den Angaben über das H.E. entgegentreten, darf uns dies bei den verschiedenen Ansichten, welche darüber in Umlauf waren, nicht sonderlich wundern, um so weniger, als es ja immerhin in den Augen der orthodoxen Kirche ein gefährliches Unternehmen sein musste, sich mit einem Evangelium, welches in häretischen Kreisen Geltung hatte, so offenkundig abzugeben, wie dies Hieronymus that. Andrerseits aber dürfen wir auch wieder um so gespannter sein auf dieses Evangelium, dem er so viel Aufmerksamkeit gewidmet hat, weil er dadurch doch schon indirect bezeugt, welche Bedeutung es neben den kanonischen Evangelien muss gehabt haben.

Wir haben schon oben bemerkt, dass aus dem Vorhandensein eines hebräischen Evangeliums in den Händen der Judenchristen und der Tradition eines hebräischen Matthäus das Problem entsteht, wie sich diese beiden Evangelien zu einander verhalten; wir haben auch gesehen, wie bei Irenäus und Epiphanius dieses Problem durch Identificirung beider eine ebenso einfache als naheliegende Lösung gefunden hat, indem das H.E. von ihnen geradezu Evangelium Mtth. genannt worden war. Bei Hieronymus, welcher ausführlicher vom hebräischen Mtth. redet, welcher auch das judenchristliche Evangelium selbst in den Händen hatte, treten wir diesem Problem näher, die Entscheidung spitzt sich zu, wir erwarten ein bestimmtes, klares Urtheil, — aber wir warten vergebens. So sehr man gemeint hat, für die Identität

sowohl als für die Scheidung beider bestimmte Stellen anführen zu können, es bleibt gerade hier die Ausdrucksweise des Hieronymus so schwankend und unsicher, dass wir in einer besonderen Untersuchung seine eigene Meinung oder besser den wahren Sachverhalt erst mühsam herausdestilliren müssen.

Um hierzu einen festen Ausgangspunkt zu gewinnen, wenden wir uns zuerst zu den Stellen, wo er das H.E. direct oder indirect als solches, ohne Beziehung zum hebräischen Mtth., erwähnt. Wir werden dann seine Angaben über den hebräischen Mtth. prüfen, inwieweit sie auf Glaubwürdigkeit Anspruch machen können, und wie sie sich zum H.E. verhalten; ob er wirklich den hebräischen Mtth. für identisch hält mit dem H.E. und also der Meinung des Irenäus und Epiphanius beistimmt, oder ob die Sache anders liegt, nämlich wie wir es schon oben angedeutet haben, dass der Name des Matthäus dem H.E. gar nicht zukommt.

a.

Das H.E. wird bei Hieronymus an sieben Stellen unter diesem Titel erwähnt. Dieselben lauten nach der Zeitfolge der betreffenden Schriften geordnet:

1) *a. 392, ad Micham 7, 6:* „Qui legerit Canticum Canticorum et sponsum animae Dei sermonem intellexerit crediderit-que evangelio, quod secundum Hebraeos editum nuper transtulimus, in quo ex persona Salvatoris dicitur: Modo me tulit etc.“

Die hier citirten Worte finden sich zuerst bei Origenes, und die einführenden Worte haben dieselbe hypothetische Form wie dort, als sei es jedem freigestellt, diesem Evangelium Glauben zu schenken oder nicht. Ein solches Zusammentreffen ist gewiss nicht zufällig. Da Hieronymus an der folgenden Stelle sagt, Origenes habe dieses Evangelium oft benützt, da er also dessen Einführungsworte kennen musste, so scheint er diese hier sorgfältig zu wiederholen, sei es, weil er diesem Fragment, sei es, weil er dem ganzen Evangelium nicht recht traute.

2) *a. 392, de vir. ill. c. 2:* „Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebraeos et a me nuper in Graecum Latinumque sermonem translatum est, quo et Origenes saepe utitur, post resurrectionem Salvatoris refert: Dominus autem cum dedisset etc.“

Hier spricht er schon von einer doppelten Uebersetzung, die er von dieser Schrift verfertigt habe, sie muss ihn also gerade in jener Zeit sehr beschäftigt haben. Der Zusatz über den häufigen Gebrauch des Origenes klingt aber immer noch wie eine halbe Entschuldigung, indem er eine damals von der Kirche noch allgemein anerkannte Autorität dafür ins Feld führt, welche einen allfälligen Rückzug decken könnte.

3) *a. 398, ad Matth. 6, 11:* „In evangelio, quod appellatur secundum Hebraeos, pro supersubstantiali pane reperi מָחָר, quod dicitur „crastinum", ut sit sensus: Panem nostrum crastinum, id est futurum, da nobis hodie".

4) *a. 398, ad Matth. 27, 16:* „Barrabas .... Iste in evangelio, quod scribitur juxta Hebraeos, „filius magistri" eorum interpretatur, qui propter seditionem et homicidium fuerat condemnatus".

5) *a. 410, ad Jes. 40, 12:* „Sed in evangelio, quod juxta Hebraeos scriptum Nazaraei lectitant, Dominus loquitur: „Modo me tulit etc. . ."

Hier bringt er dieselbe origenistische Stelle wie oben, aber ohne jene besondern Einführungsworte, er scheint also zum Fragment oder zum Evangelium besseres Zutrauen gewonnen zu haben. Auch erfahren wir hier, dass die Nazaräer, d. h. die hebräisch redenden Judenchristen dieses Evangelium gebrauchten.

6) *a. 413, ad Ezech. 8, 7:* „Et in evangelio, quod juxta Hebraeos Nazaraei legere consueverunt, inter maxima ponitur crimina, qui fratris sui spiritum contristaverit".

7) *a. 416, adv. Pelag. III, 2:* „In evangelio juxta Hebraeos, quod Chaldaico quidem Syroque sermone, sed Hebraicis litteris scriptum est, quo utuntur usque hodie Nazareni, secundum apostolos, sive ut plerique autumant, juxta Matthaeum, quod et in Caesariensi habetur bibliotheca, narrat historia: „Ecce mater Domini etc. ."

Hier erhalten wir endlich bestimmte Angaben über Sprache und Leserkreis dieses Evangeliums. Es war also nicht in hebräischer, sondern in syrischer oder chaldäischer Sprache, aber mit hebräischen Buchstaben geschrieben, d. h. es war abgefasst in dem aramäischen Dialect, welcher schon lange vor Christus das Hebräische aus dem Munde des Volkes verdrängt hatte, welcher auch schon LXX Dan. 2, 4 „syrisch" heisst, und welchen

man fälschlich wegen Dan. 2, 4 „chaldäisch“ nannte. Dieses Evangelium war also noch zur Zeit des Hieronymus bei den Nazaräern im Gebrauch, er selbst kannte ein Exemplar davon auf der Bibliothek zu Cäsarea, vielleicht dasselbe, aus welchem Eusebius seine Citate geschöpft hatte. Hier treten uns endlich auch zwei bestimmtere Namen für dieses Evangelium entgegen, „secundum apostolos“ und „secundum Matthaeum“, die aber wegen ihrer Beschränkung auf die „plerique“ zuerst nach ihren Urhebern untersucht werden müssen, ehe wir sie gelten lassen können (siehe unten 10).

An acht weitern Stellen findet sich das H.E. ohne Namen citirt, dagegen wird durch Umschreibung angedeutet, dass dasselbe Evangelium gemeint ist. Dieselben lauten, ebenfalls chronologisch geordnet:

8) *a. 387, ad Eph. 5, 4:* „Ut in Hebraico quoque evangelio legimus, Dominum ad discipulum loquentem: Et nunquam, inquit, laeti sitis etc.“

Das „Hebräische Evangelium“ ist uns schon bei Eusebius als das H.E. entgegengetreten, dessen Text ihm sowohl als dem Hieronymus vorgelegen hat. Hier haben wir die früheste Erwähnung des H.E. durch Hieronymus; er mag wohl kurz vorher damit bekannt geworden sein, wesshalb er es einfach als „hebräisches Evangelium“ einführt, vielleicht noch ohne die Identität desselben mit dem der Judenchristen zu vermuthen. Er zieht es hier bei zur Erklärung von Eph. 5, 4 und gebraucht es ohne weiteres als eine Schrift, welche von einem jeden Anerkennung verlangt.

9) *a. 392, de vir. ill. c. 16:* „Ignatius scripsit epistolam ad Smyrnaeos, in qua et de evangelio, quod nuper a me translatum est, super persona Christi ponit testimonium dicens: Ego vero et post resurrectionem eum vidi ... etc.“

Aus c. 2 derselben Schrift haben wir gesehen, dass er das H.E. „neulich“ ins Griechische und Lateinische übersetzt haben will; der Zusatz in c. 16 kann sich also nur darauf beziehen, und des Hieronymus Meinung kann nur die sein, Ignatius habe hier das H.E. benützt. Dieselbe Stelle muss aber auch dem Eusebius in den Ignatiusbriefen aufgefallen sein, er citirt sie ebenfalls (h. e. III, 39, 11), fügt aber hinzu, dass er nicht wisse, woher sie genommen sei. Man hat daraus schliessen wollen, dass Hieronymus sie unvorsichtiger Weise dahin versetzen wollte, oder

dass sie vielleicht erst später im H.E. gestanden habe, da Origenes diese Stelle in die „doctrina Petri" setze (Orig. de princ. prooem. I, 47). Hieronymus spielt aber noch an einer andern Stelle auf das „incorporale daemonium" an (ad Jes. prol. lib. XVIII), wo er dies wieder als im H.E. stehend bezeichnet, so dass diese oder eine gleichlautende Stelle darin muss gestanden haben; denn das „evangelium Hebraeorum", welches die Nazaräer gebrauchen, kann kein anderes sein als das „evangelium juxta Hebraeos" (vgl. unten 15). Nun wäre es immer noch möglich, dass diese Stelle erst später in das H.E. gekommen wäre und zwar eben aus der „doctrina Petri" des Origenes, und dass sie Ignatius auch von dort her citirt hätte. Dies ist die Meinung Zahns (Ignatius, S. 601), weil sich die Stelle durch das *καὶ* vor dem *ὅτε* selbst als ein Citat aus einer schriftlichen Quelle gebe, und es unwahrscheinlich scheine, dass Ignatius bei seiner Stellung zu den Judenchristen ein Evangelium derselben auch nur einmal benützt habe. Ferner würden dazu die weitern Worte, welche den Gedanken des Citates zum Abschluss bringen *„διὰ τοῦτο καὶ θανάτου κατεφρόνησαν"*, vortrefflich passen, wenn sie aus einer Schrift genommen wären, welche die letzten Lebensschicksale des Petrus (und Paulus) erzählt hätte. Allein Ignatius könne auch aus einer dritten, uns unbekannten Schrift citirt haben. Aber ist die problematische „doctrina Petri" identisch mit der „praedicatio Petri", wie dies auch Holtzmann annimmt, und kann die letztere wegen der nicht unwahrscheinlichen Abhängigkeit von Hermas doch schwerlich vor 140 geschrieben sein, während die Abfassung der Ignatiusbriefe, ihre theilweise Aechtheit vorbehalten, nicht später als 140 möglich ist, so kann von einer Benützung der nach Petrus benannten Schrift nicht die Rede sein. Warum sollte Ignatius nicht das hebräische Evangelium der Nazaräer haben benützen können, wenn es doch, wie die Alexandriner zeigen, bei einzelnen Kreisen der Kirche in Ansehen gestanden hat? Dass Eusebius, welcher das H.E. selbst gesehen hatte, trotz seiner grossen Genauigkeit hier seine Unkenntniss in Betreff der Herkunft dieser Stelle ausspricht, mag wohl befremden, ist aber doch erklärlich, da er bei seiner sonstigen grossen Belesenheit den hebräischen Text dieses Evangeliums nicht immer gegenwärtig haben konnte. Hieronymus, der wohl den Text des betreffenden Briefes nicht vor sich hatte, sondern einfach dem

Eusebius nachzuschreiben scheint, hat dann diese Lücke ergänzt. Und wenn Origenes etwas Aehnliches in der „doctrina Petri" gelesen hat, so sind wir bei dem Wenigen, was wir über diese Schrift wissen, nicht berechtigt, das H.E. davon abhängig zu denken, wenn wir keine andern Gründe dafür geltend machen können; vielmehr, da alles für das höhere Alter des letzteren spricht, werden wir das Abhängigkeitsverhältniss umkehren, wenn nicht, was auch möglich wäre, beide aus derselben Tradition geschöpft haben. Ignatius selbst hat seine Quelle nicht angegeben, und doch muss er, wie aus dem *καὶ* vor dem *οτε* hervorgeht, aus einer schriftlichen geschöpft haben. Es wird sich hier wohl ähnlich verhalten wie bei Papias, wo auch erst Eusebius den Zusatz machte, dass dieser eine Geschichte aus dem H.E. erzählt habe, nur dass Eusebius sich allgemeiner, Hieronymus sich bestimmter ausdrückte, und dass wir den letzteren in Bezug auf das Fragment controlliren können. Erinnern wir uns endlich daran, dass Ignatius zu einer Zeit schrieb, wo der n. t. Kanon sich noch nicht fixirt hatte, wo also das judenchristliche Evangelium neben den andern Evangelien bestehen und auch in kirchlichen Kreisen Geltung finden konnte, so werden wir nach der Erwägung der Gründe und Gegengründe dem Hieronymus glauben dürfen, dass Ignatius das H.E. benützt hat, wenn wir es auch nicht sicher beweisen können.

10) *a.* 398, *ad Mtth.* 12, 13: „In evangelio, quo utuntur Nazaraei et Ebionitae, quod nuper in Graecum de Hebraeo sermone transtulimus et quod vocatur a plerisque Matthaei authenticum: homo iste, qui aridam habet manum, caementarius scribitur etc."

Durch Erinnerung an seine Uebersetzung wird hier wieder des H.E. gedacht, welches bei den Nazaräern und den Ebioniten im Gebrauch sei. Mit diesen Namen sind bei Hieronymus nicht verschiedene Secten gemeint, sondern ein und dieselbe, vielleicht bloss mit dem Unterschied, dass er diejenigen Nazaräer nennt, die er aus eigener Anschauung im Ostjordanlande kennen gelernt hatte, während Ebioniten der Ausdruck ist für die Judenchristen überhaupt. Hieronymus weiss nichts von den gnostischen Ebioniten des Epiphanius, und desshalb kann er kurzweg den Judenchristen den Gebrauch dieses Evangeliums zuschreiben.

Wie unter Nr. 7, so finden wir auch hier wieder einen Zu-

satz, in welchem er vom H.E. sagt, es werde für den hebräischen Mtth. gehalten oder, wie es hier heisst, geradezu so genannt. Diese Bemerkung wird aber durch das „a plerisque" auf bestimmte Kreise beschränkt, denen gegenüber die entgegengesetzte Meinung die Wahrheit zu enthalten scheint. Es fragt sich zunächst, wer diese „plerique" sind, ob er damit Judenchristen bezeichnen will, oder ob er dabei andere Gewährsmänner im Auge hat. Nun bemerkt aber Hieronymus nirgends, dass das H.E. unter dem Namen des Mtth. bei den Judenchristen im Gebrauch sei, vielmehr nennt er immer nur den einen Namen „secundum Hebraeos", wenn er von seinem Gebrauch durch die Nazaräer spricht. Das „plerique" steht auch ohne jegliche Beziehung auf diese, ja sie werden durch die Stellung des Nachsatzes geradezu ausgeschlossen, — und doch hat dieser Nachsatz den Zweck. dieses Evangelium von einer neuen Seite zu beleuchten. Was kann nun aber diese neue Seite anderes bedeuten, wenn sie eine gewisse Geltung beanspruchen soll, als das Bewusstsein der Gelehrten der Kirche? Und in der That, wir haben ja bei Irenäus und Epiphanius gesehen, dass die Kirche in dem judenchristlichen Evangelium den hebräischen Mtth. vermuthete und solange vermuthen konnte, als sie das betreffende Evangelium nicht näher kannte. Hieronymus musste diese Tradition kennen, und da er dies Evangelium vor sich hatte, war er befähigt, dieses Urtheil zu rechtfertigen oder es für falsch zu erklären. Er thut es nicht, er referirt bloss die betreffende Ansicht als zur Sache gehörig, ohne dazu direct Stellung zu nehmen. Die Art und Weise, wie er die „plerique" einführt, lässt freilich schliessen, dass er nicht zu ihnen gehört, dass er ihre Meinung nicht theilt, aber er spricht dies nicht aus, so dass dieser Zusatz für uns eigentlich bedeutungslos wird, so lange wir nur nach der Meinung des Hieronymus fragen. Für ihn aber war er dies keineswegs; die „plerique" waren in der Kirche bekannt, und wenn er auf diese Weise an sie erinnerte, so hatte er damit immer eine Stütze, auf welche er sich für den Gebrauch dieses Evangeliums berufen konnte, wenn ihm jemand entgegentreten sollte. Darum lag auch diese unbestimmte Ausdrucksweise in seinem eigenen Interesse. Wären unter den „plerique" Judenchristen gemeint, dann hätte es Hieronymus gewiss nicht unterlassen, dies besonders hervorzuheben. Wenn aber die kirchlichen Schriftsteller, welche sich in dieser

Frage haben verlauten lassen, damit gemeint sind, dann zeigt uns gerade sein objectives Referiren, dass er die Meinung derselben nicht bestätigt gefunden hat.

11) *a.* 398, *ad Mtth.* 23, 35: „In evangelio, quo utuntur Nazareni, pro filio Barachiae filium Jojadae reperimus".

12) *a.* 398, *ad Mtth.* 27, 51: „In evangelio, cujus saepe fecimus mentionem, superliminare templi infinitae magnitudinis fractum esse atque divisum legimus".

Ohne Namen, das bekannte, oft citirte Evangelium. Welches gemeint ist, zeigt sich aus dem folgenden Citat.

13) *a.* 398, *ad Hedib. ep.* 120: „In evangelio autem, quod Hebraicis litteris scriptum est, legimus non velum templi scissum; sed superliminare templi mirae magnitudinis corruisse".

Das mit hebräischen Buchstaben geschriebene Evangelium ist dasselbe wie das „hebräische Evangelium", welches er im ersten Citat ebenso kurz angedeutet hatte.

14) *a.* 410, *ad Jes.* 11, 2: „Nequaquam per partes ut in caeteris Sanctis, sed juxta evangelium quod Hebraeo sermone conscriptum legunt Nazaraei: descendet super eum etc. . . . . Porro in evangelio, cujus supra fecimus mentionem, haec scripta reperimus: Factum est autem, cum ascendisset etc. . . ."

15) *a.* 413, *ad Jes. prolog. lib.* XVIII: „Cum enim apostoli eum putarent spiritum vel juxta evangelium, quod Hebraeorum lectitant Nazaraei, incorporale daemonium, dixit eis: (folgt Luc. 24, 38. 39.)."

Aus dieser Stelle sehen wir, dass nach der Meinung des Hieronymus die Hebräer nicht ganz zusammenfallen mit den Nazaräern, dass also die letztern nicht ein eigenes, selbst überliefertes Evangelium gebrauchten, sondern das der Hebräer, d. h. der hebräisch redenden Christen, welche selbst von den ersten palästinensischen Gemeinden abstammten, und aus welchen mit der Zeit das Judenchristenthum hervorgegangen war. Auch können wir hier erkennen, wie der allgemein geläufige Name „secundum Hebraeos" entstanden ist, und was ihm für eine Bedeutung zukommt, dass er jedenfalls dieser Schrift ursprünglich nicht angehörte, sondern ihr von den Kirchenvätern beigelegt wurde, um das Evangelium der Christen aus den Hebräern von den griechischen zu unterscheiden. Darum konnte es auch kürzer bloss das „Hebraicum" genannt werden. Jedenfalls geht aus dieser naheliegenden, ohne

jegliche Tendenz entstandenen, rein sprachlichen Bezeichnung deutlich hervor, dass es ein altes, angesehenes und in früher Zeit auch in kirchlichen Kreisen anerkanntes Evangelium war, welches die Aufmerksamkeit, die ihm Hieronymus hat zu Theil werden lassen, hinreichend rechtfertigt, und welches gerade desshalb zu einer Verwechselung mit dem hebräischen Mtth. der Tradition selbst die Hand bieten konnte.

b.

Dass das H.E. nicht der hebräische Mtth., d. h. nicht die in unserm kanonischen Mtth. übersetzte Urschrift des Apostels ist, steht wegen der verschiedenen Abweichungen, welche nicht nur den Inhalt, sondern auch den Gesammtcharakter betreffen, ausser Zweifel. Allein wir haben gesehen, dass einzelne Kirchenväter eine andere Meinung verbreiteten. Hieronymus, der diese Tradition sowohl als auch das H.E. kannte, der sich also über den wahren Sachverhalt klar werden konnte und auch schliesslich klar sein musste, hat sich darüber so unbestimmt ausgedrückt, dass sich seine Angaben die verschiedenartigsten Auslegungen haben gefallen lassen müssen und man bis heute über seine Ansicht noch zu keinem einheitlichen Resultat gekommen ist. Die Hauptstelle, welche hier in Betracht kommt, lautet: *a.* 392, de vir ill. c. 3: „Matthaeus, qui et Levi, ex publicano apostolus, primus in Judaea propter eos qui ex circumcisione crediderant, evangelium Christi Hebraicis litteris verbisque composuit, quod quis postea in Graecum transtulerit, non satis certum est. Porro ipsum Hebraicum habetur usque hodie in Caesariensi bibliotheca, quam Pamphylus martyr studiosissime confecit. Mihi quoque a Nazaraeis, qui in Beroea urbe Syriae hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit. In quo animadvertendum, quod ubicunque evangelista, sive ex persona sua, sive ex persona Domini Salvatoris, veteris scripturae testimoniis abutitur, non sequatur LXX translatorum auctoritatem, sed Hebraicam, e quibus illa duo sunt: „Ex Aegypto vocavi filium meum“ et „Quoniam Nazarenus vocabitur“.

Nimmt man diese Stelle in gutem Glauben an, so wie sie dasteht, so hätte Hieronymus den hebräischen Mtth. selbst in Händen gehabt, ihn auch deutlich von dem c. 2 der-

selben Schrift genannten H.E. unterschieden. Darauf sich stützend hat denn auch Meyer und neuerdings Gla behauptet, Hieronymus habe sowohl den hebräischen Mtth. als das H.E. benützt, könne also unmöglich die Meinung der Kirchenväter von der Identität beider getheilt haben. Einen sicheren Anhalt sollen noch zwei weitere Stellen bieten (Gla, a. a. O. S. 92). Zu Mtth. 21, 9 verweist Hieronymus anstatt einer Erklärung des „osanna" auf einen Brief an Damasus von Rom (ep. 20 ad Damas.), worin es heisst: „Denique Matthaeus, qui evangelium Hebraeo sermone conscripsit, ita posuit: Osanna barrama, id est: Osanna in excelsis". Aber diese Stelle ist im Zusammenhang jenes Briefes, wo er dies Wort aus alttestamentlichen Stellen erklärt, so untergeordneter Natur und der Inhalt derselben so unbedeutend, dass es auch bloss eine von Hieronymus ausgesprochene Vermuthung sein kann, Mtth. habe ursprünglich so geschrieben. Diese Vermuthung selbst mochte ihren Anhaltspunkt an dem Wortlaut des H.E. finden, ohne dass er damit das letztere direct dem Mtth zugeschrieben hätte, wie Anger behauptet hatte. Die Benützung des hebräischen Mtth. wird auch durch die zweite Stelle, welche Gla dafür geltend macht, nicht erwiesen. Ep. 120 ad Hedib. c. 8 heisst es: „Mihique videtur evangelista Matthaeus, qui evangelium Hebraico sermone conscripsit, non tam vespere dixisse, quam sero." Schon abgesehen davon, dass das „videtur" eine directe Berufung auf den Urtext unsicher macht, verliert diese Stelle vollends alle Beweiskraft, da sie, wie Anger gezeigt hat, direct aus Eusebius (Quaest. II ad Marin.) herübergenommen ist.

Dieser Brief an die Hedibia stammt übrigens aus demselben Jahre wie der Commentar zum griechischen Mtth., worin er das H.E. wenigstens fünfmal citirt, den hebräischen Mtth. dagegen nicht einmal erwähnt. Hätte er den letztern gekannt, so hätte er ihn gerade hier doch nicht ganz übergehen können. Nun kann man ja freilich sagen, dass dieser Matthäuscommentar der flüchtigste und oberflächlichste all seiner Commentare ist, und dass Hieronymus dies im Prolog dazu selbst eingestehe und sich durch die grosse Eile, in welcher er dieses Werk vollbracht, und durch körperliches Unwohlsein, welches ihn in dieser Zeit niedergedrückt habe, zu entschuldigen suche. Aber gerade dann hätte es noch viel näher gelegen, das fremde Nazaräer-

evangelium bei Seite zu lassen und sich nur an den Urtext zu halten, wenn er wirklich die Wahl zwischen beiden gehabt hätte.

Für das Vorhandensein des hebräischen Mtth. zur Zeit des Hieronymus sind wir also nur auf die oben genannte Stelle (de vir. ill. c. 3) angewiesen, weil sich sonst nirgends eine bestimmte Aeusserung hierüber findet; und da es nicht gerade in seinem Charakter liegt, mit seinen Entdeckungen und Leistungen zurückzuhalten, so werden wir aus seinem Stillschweigen schliessen dürfen, dass er den hebräischen Mtth. gar nicht kennt, dass er selbst nicht mehr darüber weiss als die Kirche, und dass also seine einzige sichere Angabe darüber auf einem Missverständniss oder auf einer Verwechselung beruhen muss. Nun stimmt aber das, was er dort vom hebräischen Mtth. ausgesagt hat, ziemlich überein mit dem, was er adv. Pelag. III, 2 vom H.E. sagte, nämlich, dass das betreffende hebräische Evangelium bei den Nazaräern im syrischen Beroea in Gebrauch sei, und dass ein Exemplar davon sich in der Bibliothek zu Cäsarea befinde. Das eine (hebräischer Mtth.) habe er abgeschrieben, das andere (H.E.) habe er übersetzt; das eine schreibt er dem Mtth. zu, das andere wird nur „a plerisque" nach Mtth. genannt. Die Aehnlichkeit dieser beiden Angaben führt eigentlich von selbst dazu, in ihnen ein und dieselbe Schrift zu erkennen, nämlich das H.E., und um nun den Unterschied in Betreff der Benennung oder des apostolischen Ursprungs zu erklären, sagt man, Hieronymus habe wohl zuerst mit der Kirche im H.E. den hebräischen Mtth. vermuthet, dann sich aber überzeugt, dass sich die Sache anders verhalte, und sich desshalb später vorsichtiger ausgedrückt (so seit De Wette die meisten neueren Kritiker). Diese Ansicht beruht auf der Voraussetzung, dass das „ipsum Hebraicum" (c. 3) von dem c. 2 genannten H.E. verschieden sei, nämlich ein anderes hebräisches Exemplar, welches er noch nicht näher geprüft hatte und desshalb mit der Tradition für den hebräischen Mtth. halten konnte. Credner hat vermuthet, der Zwischensatz „porro ipsum Hebraicum — facultas fuit", sei von Hieronymus, weil er das betreffende Evangelium noch nicht näher geprüft hatte, an den Rand geschrieben und von einem unvorsichtigen Abschreiber in den Text hineingezogen worden. Andere, wie B. Weiss, ohne sich durch ein so gewagtes Kunststück zu helfen, meinen, Hieronymus hätte eben in gutem Glauben diese

Bemerkung hinzugefügt, ehe er sich von der Wahrheit derselben überzeugt hatte, da er es wohl nicht selbst abgeschrieben, sondern durch Andere habe abschreiben lassen. Diese Auffassung hat ihre Stütze hauptsächlich darin, dass die zweite Stelle, wo er sich vorsichtiger ausdrückt (adv. Pel. III, 2), mehr als 20 Jahre später geschrieben ist, während welcher Zeit Hieronymus wohl von einer voreilig ausgesprochenen Behauptung zurückkommen musste. Allein es ist nicht zu erweisen, dass unter dem „ipsum Hebraicum" und dem c. 2 genannten H.E. verschiedene Schriften gemeint sind. Es ist auch sehr unwahrscheinlich, dass Hieronymus von zwei Exemplaren dieses Evangeliums so genau gesprochen hätte, wenn er sie nicht näher gekannt hätte, und für das letztere giebt er uns selbst einen Beweis, indem er von den a. t. Citaten desselben sagt, dass sie nicht nach der LXX, sondern nach dem hebräischen Urtext gegeben seien. Denn dass die letztere Bemerkung sich nicht auf den griechischen Text bezieht, „evangelista" also nicht, wie Weiss will, den Uebersetzer bedeuten, sondern nur den bezeichnen kann, der zuerst das „evangelium Christi composuit", dies scheint mir aus dem Zusammenhang der ganzen Stelle deutlich hervorzugehen. Und wenn er wirklich aus mangelnder Kenntniss in diesen zwei Exemplaren zuerst den hebräischen Mtth. vermuthet, sich aber später von der Unrichtigkeit dieser Vermuthung überzeugt hätte, so würde er gewiss in späterer Zeit die Meinung der „plerique" nicht nur so kurz referirt, sondern irgendwie dazu Stellung genommen haben, und gerade dies scheint er dort absichtlich zu vermeiden.

Vermögen wir also auch mit einem solch voreiligen Schluss des Hieronymus die Schwierigkeiten nicht zu heben, so lässt sich immer noch fragen, ob er nicht vielleicht mit vollem Wissen und Willen im H.E. den hebräischen Mtth. erkannt hatte, ob nicht gerade dies seine eigentliche Meinung vom H.E. gewesen und auch geblieben sei, wenn er sie auch nur hier so deutlich ausspricht, — eine Frage, welche alle diejenigen bejahend beantwortet haben, welche im H.E. selbst gern den hebräischen Mtth. finden möchten. Hilgenfeld bemerkt hierzu, man brauche ihm nicht die Ansicht beizulegen, dass der kanonische Mtth. eine wörtliche Uebersetzung des H.E. sei, da die Fragmente des letztern ja bedeutende Abweichungen aufweisen; auch scheine

Hieronymus in den Worten „quod quis postea transtulerit, non satis certum est“ selbst anzudeuten, dass seinen wörtlichen Uebersetzungen, die er so oft hervorhebe, eine freiere vorangegangen sei, welche die seinigen nicht überflüssig mache. Er folge eben der alten Neigung, welche im H.E. den hebräischen Mtth. finden wollte, und wenn er sich auch in späterer Zeit vorsichtiger ausdrücke, so sei damit noch nicht erwiesen, dass er seine frühere Meinung aufgegeben habe, er sei vielmehr durch äussere Widersprüche, die sich gegen ihn erhoben (Theodor von Mopsvestia) zu einer gewissen Zurückhaltung seines Urtheils gedrängt worden. Allein wenn sich die Sache so verhielte, müssten wir doch fragen, warum er diese seine Ansicht nicht schon früher z. B. in c. 2 ausgesprochen hat, wo er das H.E. citirt, warum gerade und nur allein da, wo er ganz allgemein von dem betreffenden Evangelium spricht, ohne ein bestimmtes Fragment einzuführen. Warum sucht er denn das c. 3 genannte „Hebraicum“ von dem in c. 2 erwähnten H.E. absichtlich zu unterscheiden, indem er das eine selbst gefunden haben, den Gebrauch des andern dagegen durch die Berufung auf Origenes erst rechtfertigen will, ohne die Identität dieser beiden auch nur mit einem Wort zu berühren? Wenn er wirklich die Meinung des Irenäus und Epiphanius bestätigt gefunden hätte, warum hätte er nicht ebensogut wie diese dazu stehen sollen? — Obgleich er auch später zweimal bemerkt, dass das H.E. „a plerisque“ für den authentischen Mtth. gehalten werde, so thut er es doch so kurz und so objectiv, dass man sehen muss, er selbst rechnet sich nicht zu diesen „plerique“, wendet aber die grösste Sorgfalt an, um nicht zu wenig und nicht zuviel zu sagen. Und was endlich den Widerspruch des Theodor von Mopsvestia betrifft, welcher den Hieronymus zum Zurückhalten seines Urtheils soll gebracht haben, so ist vor allem zu bemerken, dass ihm Theodor nicht vorwirft, fälschlicher Weise das H.E. mit dem hebräischen Mtth. identificirt zu haben, sondern von ihm bloss sagt, er habe ein fünftes Evangelium eingeschmuggelt, welches er in der Bibliothek des Palästinensers Eusebius gefunden habe, welches aber zum Ausgangspunkt einer Ketzerei geworden sei, nämlich derjenigen, welche sagen: „*φύσει καὶ οὐ γνώμῃ παίειν τοὺς ἀνθρώπους*“ und sich dafür auf Christum selbst beriefen, welcher nach dem H.E. (adv. Pel. III, 2) sich als unbewusst sündig

bekannt habe und desshalb zur Taufe gegangen sei (Photii Biblioth. 177). Der Vorwurf bezieht sich also nicht auf den Namen, sondern auf die Benützung dieses Evangeliums, kann auch für das Urtheil des Hieronymus nicht bestimmend gewesen sein, da Theodor ja erst bei der von ihm der Zeit nach zuletzt citirten Stelle (adv. Pel. III, 2) einsetzt. Es ist dieselbe Stelle, die auch Pelagius zu seinen Gunsten ausbeutete, und auf die sich Julian dem Augustin gegenüber berief (Augustin, opus imperf. contra Julian. lib. IV, 88), dass sie Hieronymus aus einem fünften, von ihm übersetzten Evangelium genommen habe und sie als Zeugniss benütze, „Christum non solum naturale verum etiam voluntarium habuisse peccatum propter quod se cognoverit Johannis baptismate diluendum". Augustin aber, ohne ein Wort über dieses fünfte Evangelium zu sagen, begnügt sich damit, die Rechtgläubigkeit des Hieronymus zu betonen. Wenn also überhaupt von einem Widerspruch der Kirche gegen das H.E. die Rede sein kann, so hat er seinen Ausgangspunkt nicht in einer dem Evangelium fälschlich zugeschriebenen Benennung, sondern in der Umdeutung einer bestimmten Stelle, die Hieronymus erst in seinem letzten Citat aus dem H.E. vorgetragen hatte. Dieser Widerspruch passt also auch zeitlich nicht, um ihn zur Zurückhaltung seines Urtheils zu bestimmen.

Die Annahme, dass die Identität dieser beiden Schriften wirklich die innerste Ueberzeugung des Hieronymus war, dass er sich aber später aus irgend welchen Gründen öffentlich nicht mehr darüber aussprechen mochte, hat somit auch kein anderes Zeugniss für sich als die Stelle de vir. ill. c. 3, während alles andere dagegen zu sprechen scheint. Wir müssen desshalb versuchen, auf eine andere Weise über diese Schwierigkeiten hinwegzukommen, nämlich dadurch, dass wir diese Stelle im Zusammenhang des ganzen Werkes betrachten, darnach ihren Zweck bestimmen; dann können wir auch verstehen, wie er wirklich dazu kam, das H.E. für die Schrift des Apostels Mtth. auszugeben.

Dass Hieronymus in seinen Biographien berühmter Männer, die 3 ersten Jahrhunderte anlangend, lediglich ein flüchtiges Excerpt aus Eusebius geliefert, welches er hie und da mit einigen Reminiscenzen aus seiner Privatlectüre bereichert hat, bedarf keines Beweises. Diese Reminiscenzen sind einerseits das einzig Werthvolle an dem Buch, andrerseits fordern sie aber die Kritik

heraus, weil sie theils tendenziös, theils leichtfertig und ganz ungenau sind. In c. 3 handelt es sich um ein kurzes Bild des Apostels Matthäus und seiner schriftstellerischen Thätigkeit; (denn hauptsächlich diesen Punkt bei den einzelnen Männern hervorzuheben, ist der ausgesprochene Zweck dieser ganzen Schrift). Für Mtth. lag ihm nun das Papiasfragment bei Eusebius vor, und dieses hat er mit einigen sich von selbst ergebenden Zusätzen wiedergegeben. Aus dem „ἡρμήνευσε δὲ . . . . ἕκαστος“ ist sein „quod quis postea . . . . non satis certum est“ geworden. Bis hierher gab er also nichts weiter als die kirchliche Tradition. Die Schrift sollte aber ein Gegenstück sein zu Plutarch's de vir. ill. und war für das grosse gebildete Publicum berechnet, nicht für die Kirche. Durfte man sich nun jenem gegenüber auf eine blosse Tradition berufen, ohne dieselbe auch belegen zu können? Dies konnte nicht im Interesse der Kirche sein, dies konnte aber auch der bekannte Ehrgeiz des gelehrten Kirchenvaters nicht über sich bringen, auf diese Weise ein öffentliches „ignoramus“ auszusprechen. Nun hatte er aber ja ein hebräisches Evangelium auf der Bibliothek zu Caesarea gesehen, hatte bei den Nazaräern im syrischen Beröa ein solches abgeschrieben; dies Evangelium wurde im Allgemeinen „secundum Hebraeos“ genannt, galt aber in gewissen Kreisen für den apostolischen Mtth. Was sollte ihn hindern, der letztern Meinung gemäss dies Evangelium hierherzuziehen, wenn er auch diese Meinung selbst nicht theilte, da er ja keineswegs kritische Fragen über die Evangelien erörtern, sondern nur die schriftstellerische Thätigkeit des Apostels Mtth. sicher stellen, sowie seine eigene Kenntniss des Hebräischen und sein Verdienst als Entdecker beleuchten wollte? Ein gewisses Recht hierzu hatte er in der Tradition, und wenn er, gestützt auf diese, das bei den Nazaräern im Gebrauch stehende Evangelium hierherzog, so konnte er als der einzige, welcher in der hebräischen Sprache wohl bewandert war, von Niemandem des Gegentheils überführt werden, so lange er auf die bisher als aus dem H.E. citirten Fragmente keine Rücksicht nahm. Anderntheils aber konnte er sich so durch seinen Scharfsinn und seinen thätigen Eifer als einen den beschriebenen Männern würdigen Nachfolger erweisen. Thun wir damit seiner Bescheidenheit Abbruch? — Sie ist ja auch sonst nicht sein charakteristisches Merkmal wie bei Eusebius. Oder treten wir etwa seiner Eitel-

keit zu nahe, wenn wir uns die Sache so zurechtlegen? — Es ist doch zu beachten, dass er in dem betreffenden Zusatz eigentlich nichts weiter über den hebräischen Mtth. sagt, als dass er wisse, wo er sich befinde, dass er ihn gesehen und abgeschrieben habe, während uns doch alles andere darüber mehr interessiren würde. Aber er fügt ja noch eine weitere Bemerkung hinzu in Betreff der alttestamentlichen Citate! — Diese ist jedoch so allgemein gehalten, dass sie verschiedene Auslegungen erfahren hat, indem sie bald auf den kanonischen Mtth., bald auf den hebräischen Text bezogen wurde. Und betrachten wir die Citate selbst, die er als Beispiele aufführt (Mtth. 2, 15 u. 2, 23), so sind diese im kanonischen Mtth. allerdings nicht nach der LXX citirt; es sind aber nicht, wie Hilgenfeld meint, zwei erste beste Citate, sondern es sind diejenigen, deren Ursprung in der damaligen Zeit überhaupt Gegenstand besonderer Aufmerksamkeit war (besonders das „*Ναζαραῖος κληθήσεται*"), und die Hieronymus hier ganz allgemein als Beispiele für die Citate aus dem Urtext anführt. Ist es nicht textgemäss, wie wir schon oben angedeutet haben, unter „evangelista" den griechischen Uebersetzer zu verstehen und diese ganze Bemerkung auf den griechischen Mtth. zu beziehen, so wird eine solche Beziehung auch noch dadurch unmöglich, weil dort ja die alttestamentlichen Citate zum grössten Theil gerade aus der LXX stammen. Sie muss sich also auf das betreffende hebräische Evangelium beziehen und kann, wenn sie nicht etwas selbstverständliches sagen will, nur im Gegensatz zum griechischen Mtth. gesagt sein, weil es einem hebräisch schreibenden Schriftsteller gewiss näher lag, den alttestamentlichen Text einfach herüberzunehmen als Einzelnes aus der LXX in die aramäische Sprache umzusetzen. Damit ist aber nicht gesagt, dass die als Beispiele aufgeführten Citate auch in diesem hebräischen Evangelium gestanden haben, er nimmt vielmehr diese zwei auf, weil sie ihm gerade gegenwärtig sind, eben weil sie allgemein zum Gegenstand dieser Frage geworden waren; und er thut es, ohne sich dadurch beirren zu lassen, dass er dieselben vom griechischen Mtth. her kannte, weil er hier ja doch über das Mtth.-Evangelium reden wollte. Er kehrt somit am Schlusse wieder zu dem Evangelium des Mtth. zurück, womit er begonnen hatte, und thut dies mit einer geschickten Wendung dadurch, dass er das Interesse vom Evangelium selbst auf die Citate über-

leitet, damit seine Zwischenbemerkung, wo er dies Evangelium gesehen, nicht so sehr in den Vordergrund trete. Denn dort hatte er dem hebräischen Mtth. das H.E. untergeschoben, obschon er wusste, dass die beiden nicht identisch sind. Die Stelle de vir. ill. c. 3 ist also weder ein Beweis für das Vorhandensein des hebräischen Mtth., noch für die Meinung des Hieronymus, dass das H.E. sich mit dem hebräischen Mtth. decke, sie lässt sich aber auch nicht aus einem wegen mangelnder Kenntniss übereilten Urtheil erklären, sondern Alles weist darauf hin, dass hier eine absichtliche Täuschung vorliegt, zu welcher die Tradition, welche im H.E. den hebräischen Mtth. vermuthete, den Deckmantel gegeben hat, so dass er dabei eigentlich nichts anderes zu thun brauchte, als sein eigenes Urtheil zu unterdrücken. Hatte er in späterer Zeit gegen seine innere Ueberzeugung der Kirche oder besser seinem guten Rufe in der Kirche zu lieb den grossen Origenes zum Opfer gebracht, warum sollte er auch hier nicht seinen Lesern, welche doch Laien waren, eine kleine Mystification vormachen, auch in majorem ecclesiae gloriam? — Was wir von ihm und seinen Charaktereigenschaften wissen, steht dieser Annahme nicht entgegen, sondern würde ihr vielmehr zur Stütze dienen, und wenn wir noch in Betracht ziehen, dass er über das H.E. überhaupt kein bestimmtes Urtheil abgiebt, dessen Verhältniss zum hebräischen Mtth. gar nicht berührt, vielmehr an einzelnen Stellen sichtbar bestrebt ist, die beiden nahe zusammenzurücken, so verliert auch eine solche Unterschiebung etwas von dem Befremdlichen, welches ihr anhaftet, und sie wird uns an einem Manne wie Hieronymus verständlich, wenn wir sie auch keineswegs rechtfertigen können.

c.

Suchen wir nun aus den verschiedenen Angaben die eigene Meinung des Hieronymus über das H.E. uns zu vergegenwärtigen, so wird es kurz die sein, dass er darin eine evangelische Ueberlieferung gefunden hat, welche den kanonischen Evangelien zur Berichtigung und zur Ergänzung dienen kann, welche also das Gepräge hohen Alters an sich trug und desshalb auf Glaubwürdigkeit vollen Anspruch machen konnte. Ueber die Apostolicität desselben lässt er uns im Unklaren, er sagt (adv. Pel. III, 2): „Quibus testimoniis, si non uteris ad auctoritatem, utere saltem ad antiqui-

tatem, quid omnes ecclesiastici viri senserint". Er stellt damit die Gültigkeit desselben als Autorität einem jeden frei, allein nicht ohne an das hohe Alter und an das Ansehen, durch welches es von jeher ausgezeichnet worden war, zu erinnern. Wenn er es den Zeugnissen aus den kanonischen Schriften an die Seite setzt, so thut er es in der Meinung, dass jenem so gut geglaubt werde als diesen (vgl. ad Mich. 7, 6; ad Eph. 5, 11). Die grosse Bedeutung, welche er ihm beilegte, geht auch daraus hervor, dass er es in Schriften citirt, die einen Zeitraum von mehr als 30 Jahren umfassen, dass er es sogar zweimal (gewiss nicht dreimal, wie Gla vermuthet), nämlich ins Lateinische und ins Griechische übersetzt haben will, von welchen Uebertragungen uns freilich weiter nichts bekannt ist, die er auch bei der Aufzählung seiner Schriften (de vir. ill. c. 135) nicht erwähnt, obschon sie nach c. 2 damals schon vorhanden gewesen wären. Dieser letztere Punkt fällt aber um so mehr ins Gewicht, als Hieronymus ja im Gegensatz zum Abendland von den alttestamentlichen Apokryphen nichts wissen wollte und sich sogar ernstlich entschuldigt, dass er zwei derselben auf besonderes Verlangen rasch („unius diei laborem arripui" epist. ad Chromat. et Heliod.) übersetzt habe, während er die Uebersetzung des H.E. mehrmals betont. Steht somit die Bedeutung desselben für ihn ausser Zweifel, so musste diese durch den Inhalt, nicht durch den Namen dieses Evangeliums bedingt sein. Er sagt auch nirgends, dass dies Evangelium den Anspruch mache, vom Apostel Mtth. herzustammen, wie dies die kirchliche Tradition meinte; die Abweichungen desselben vom kanonischen Mtth. mussten ihm gerade das Gegentheil beweisen, aber er enthält sich vorsichtig irgendwelcher directen Erklärung, sei es nach dieser, sei es nach jener Seite, gerade als wollte er die Verantwortlichkeit nicht auf sich nehmen. Wenn aber einerseits die Abweichungen eine Verschiedenheit von dem kanonischen Mtth. aufweisen, so müssen doch andrerseits auch manche Aehnlichkeiten zwischen beiden vorhanden gewesen sein, welche den Gedanken einer Verwandtschaft beider nahe legten, so dass Hieronymus, um auch dieser Beobachtung gerecht zu werden, darin einen, wenn auch ungenügenden Grund finden konnte, das H.E. möglichst nahe an den hebräischen Mtth. heranzurücken. Wir haben gesehen, wie er de vir. ill. c. 3 beide geradezu identificirte. Nicht so deut-

lich, aber immerhin für sein Schwanken charakteristisch ist folgende Stelle. Im Commentar ad Jes. XI, 1 citirt er zuerst das hebräische Evangelium, welches die Nazaräer lesen, und fährt unmittelbar fort: „In eodem Matthaei volumine legimus illud, quod in consequentibus scribitur: esse puer.“ etc. Die citirte Stelle steht im kanonischen Mtth. 12, 18, den er hier auch deutlich nennt, allein das „eodem“ weist doch auf das unmittelbar vorhergehende H.E. zurück, sowie dieses gleich nachher wieder eingeführt wird mit den Worten „in evangelio, cujus supra fecimus mentionem“.

Diese Unsicherheit, dieses Schwanken in einem so wichtigen Punkte, zeigt deutlich, dass Hieronymus die Meinung der Tradition nicht bestätigt fand; denn nichts hätte ihn gehindert, sich deutlich und offen dafür auszusprechen. Dass er aber bestimmte Gründe haben musste, welche ihn hinderten, ihr geradezu entgegenzutreten, geht ebenfalls daraus hervor. Diese Gründe werden freilich mehr persönlicher als sachlicher Natur gewesen sein. Vor allem wird er sich gescheut haben, die Angaben früherer Kirchenväter wie Irenäus und Epiphanius zu dementiren, und dann hätte er sich ja in den Augen der Kirche des Rechtes beraubt, dieses hebräische Evangelium zu benützen. Darum dürfen wir uns durch sein absichtliches Schwanken oder besser Stillschweigen über diesen Punkt nicht täuschen, sondern müssen uns damit genügen lassen, dass er zwar das H.E. sehr hoch stellt, dagegen über seinen wirklichen Verfasser oder seinen Ursprung nicht mehr gewusst hat als Eusebius.

Fassen wir das Bisherige kurz zusammen, so ergiebt sich:

1) Das H.E. war noch zur Zeit des Hieronymus bei den Nazaräern in Syrien im Gebrauch.

2) Er selbst kannte es in zwei Exemplaren; das eine auf der Bibliothek zu Cäsarea (wohl das des Eusebius), das andere hatte er bei den Nazaräern abgeschrieben.

3) Es war aramäisch verfasst, und die alttestamentlichen Citate waren dem Urtext, nicht der LXX entnommen.

4) Er citirt es oft als glaubwürdige Quelle und will es sogar zweimal übersetzt haben.

5) Er kennt die Meinung einzelner Kirchenväter, welche das H.E. für den hebräischen Matthäus halten, wagt aber nicht ihr entgegenzutreten, trotzdem er sie selbst nicht theilt.

6) Vom hebräischen Matthäus weiss er nicht mehr als die Tradition der Kirche, und was er de vir. ill. c. 3 dafür ausgiebt, ist das H.E.

IV.

Beda. — Nicephorus. — Codex Tischendorfianus III.

Während Theodor von Mopsveste (siehe oben S. 58) den Hieronymus tadelt, dass er noch ein fünftes Evangelium einführte, so rechnet Beda († 735) das H.E., gerade weil ihm Hieronymus solche Aufmerksamkeit schenkte, „inter ecclesiasticas historias" (in Luc. I, 1).

In der Stichometrie des Nicephorus († 828), welche sich genau an den Kanon des Eusebius anschliesst, erscheint das H.E. unter den Antilegomena mit 2200 Stichen.

Endlich hat der Codex Tischendorf. III [1]), eine griechische Minuskelhandschrift aus dem 9. Jahrh., welche die Evangelien Mtth. und Marc. enthält, neben den Scholien vier Randbemerkungen mit dem Zusatz: *τὸ ἰουδαϊκὸν* sc. *εὐαγγέλιον*, und da eine dieser Bemerkungen übereinstimmt mit einem Fragment des Hieronymus aus dem H.E., so ist wohl unter dem „*ἰουδαϊκόν*", wie schon Tischendorf bemerkt, das H.E. zu verstehen. Nun war freilich in jener Zeit, auf welche diese Handschrift zurückreicht, das H.E. nicht mehr vorhanden, wenigstens findet sich nirgends mehr eine Spur davon. Jene vier Randbemerkungen können daher nicht aus dem H.E. selbst geschöpft sein, sonst hätte der betreffende Abschreiber noch weitere Abweichungen constatiren können, geben uns also auch keine weitern Anhaltspunkte über dasselbe. Es sind nichts als alte Glossen, welche uns noch einzelne Worte des H.E. durch die Jahrhunderte gerettet haben.

1) Tischendorf, notitia editionis codicis bibl. Sinaitici, 1860, p. 58.

Dritter Abschnitt.

Die erhaltenen Fragmente.

Im Folgenden sollen die erhaltenen Fragmente, deren Einführungsformeln wir im vorangehenden Abschnitt besprochen haben, zusammengestellt und erläutert werden. Ihre Zahl ist leider nur eine geringe, auch sind wir über den Zusammenhang, welchem sie entnommen sind, nur insoweit unterrichtet, als sich derselbe aus ihrem Inhalt selbst erschliessen lässt, und dies trifft allein bei den geschichtlichen Stücken zu, während die Redestücke hierfür gar keinen Anhaltspunkt bieten. Es ist desshalb unmöglich, die Reihenfolge derselben der Anlage und dem Charakter des Ganzen entsprechend richtig zu bestimmen. Hilgenfeld und Nicholson, welche beide im H.E. den hebräischen Mtth. vermuthen, legen ihrer Reconstruction des H.E. den kanonischen Mtth. zu Grunde, in der Meinung, dass die beiden im Wesentlichen identisch waren. Allein haben wir nach dem Bisherigen das H.E. vom hebräischen Mtth. zu trennen, und machen wir die Beobachtung, dass die Fragmente eine Fülle eigenen Stoffes aufweisen, so möchte es sich empfehlen, hier zunächst anders zu verfahren und die Fragmente nicht nach ihrer muthmasslichen Reihenfolge, sondern nach bestimmten Gruppen zusammenzustellen. Wir brauchen uns so im einzelnen Fall nicht auf blosse Vermuthungen zu stützen und bewahren damit dem H.E. seine Selbständigkeit, auch gewinnen wir auf diese Weise eine bessere Uebersicht über Charakter und Darstellungsweise desselben. — Unter diesen Fragmenten lassen sich nämlich drei Gruppen unterscheiden, je nachdem sie sich

a) auf die Person Christi als solche beziehen, also Geschichte geben wollen, — oder

b) den persönlichen Umgang Jesu mit Einzelnen beleuchten und demgemäss Wechselreden enthalten, — oder endlich
c) auf einzelne Sprüche, Reden, Gleichnisse hinweisen, welche an die Jünger oder an das Volk überhaupt gerichtet waren.

Wir stellen die geschichtlichen Stücke voran, weil sie ohne Zweifel das Gerippe des ganzen Evangeliums gebildet haben.

---

a) Geschichtliches.

Taufe.

1) *Hieron. adv. Pelag. III, 2:* „Ecce mater Domini et fratres ejus dicebant ei: Johannes baptista baptizat in remissionem peccatorum, eamus et baptizemur ab eo. Dixit autem eis: Quid peccavi, ut vadam et baptizer ab eo, nisi forte hoc ipsum, quod dixi, ignorantia est."

Diese Geschichte, welche in den Synoptikern keinerlei Parallelen hat, will die keineswegs selbstverständliche Frage beantworten, wie es zu erklären sei, dass der gottgesandte Messias sich der Busstaufe des Johannes unterzogen habe, und sie thut dies auf eine einfache, klare und in ihrer Einfachheit grossartige Weise, die uns auch besser verständlich wird als die allgemeine Motivirung Mtth. 3, 15. Gegen die Weigerung des Johannes, Christum zu taufen (Mtth. 3, 14), welche aus dem christlichen Bewusstsein heraus ihren ganz guten Sinn hatte, die sich aber doch von selbst als eine spätere Reflexion, als ein Rückschluss von der Persönlichkeit des Messias auf diejenige seines Vorläufers zu erkennen giebt, ist es natürlicher und dem erwachenden Messiasbewusstsein Christi näher liegend, wenn Christus selbst sich zuerst der Taufe fern halten will. Denn die Taufe war mit einem Sündenbekenntniss verbunden, und Christus, der sich Gott und den Menschen gegenüber keiner Sünde bewusst war, hatte ja keine Sünde zu bekennen. Man hat schon früh gerade in den obigen Worten eine Art Sündenbekenntniss finden wollen, allein ein solches liegt hier nicht vor, sondern Christus setzt bloss unter dem Vorbehalt seiner bewussten Unsündlichkeit die Möglichkeit, dass vor Gott dies Bewusstsein selbst eine unbewusste Sünde sein könnte. Es ist derselbe Gegensatz, wie Christus einerseits bei Johannes mit Recht sagen konnte: „Wer kann mich einer Sünde zeihen", und andrerseits

doch wieder das Prädicat gut von sich ablehnte mit den Worten: „Niemand ist gut, denn der einige Gott". Dieser sittliche Ernst, dieses reine Gewissen einerseits und die kindliche Demuth vor Gott andrerseits erklärt sowohl seine anfängliche Weigerung die Taufe betreffend als auch, dass er sich derselben nachher unterzog. Damit bekommt aber auch das Wort Mtth. 3, 15 *πληρῶσαι πᾶσαν δικαιοσύνην* erst seinen concreten Inhalt.

Diese Vorgeschichte zur Taufe zeigt uns Christum noch ganz im Kreise seiner Familie, ohne jegliches Bestreben, die Gottheit Christi hier schon geltend zu machen wie in den apokryphen Evangelien, ohne Anstoss zu nehmen an seiner menschlichen Abstammung und an seinen leiblichen Geschwistern, wie das letztere schon im Petrusevangelium der Fall ist. Seine Mutter, seine Brüder, welche bei den Synoptikern (Mtth. 12, 47. Mrc. 3, 31. Luc. 8, 19) nur auftreten, um jenes schöne Herrenwort von der geistigen Verwandtschaft mit Christus einzuleiten, werden hier unbedenklich erwähnt als die, welche ihn zur Taufe auffordern, wie sie ihm auch im Anfang seiner Lehrwirksamkeit nach der ursprünglichen Tradition (Mrc. 3, 21) noch zur Seite gestanden haben.

2) *Hieron. ad Jes. 11, 1:* „Factum est autem cum ascendisset Dominus de aqua, descendit fons omnis spiritus sancti et requievit super eum et dixit illi: Fili mi, in omnibus prophetis exspectabam te, ut venires et requiescerem in te. Tu es enim requies mea, tu es filius meus primogenitus qui regnas in sempiternum".

Diese Taufgeschichte weicht von den Berichten der kanonischen Evangelien bedeutend ab, steht aber den alttestamentlichen Vorstellungen viel näher als jene und trägt desshalb auch einen alterthümlicheren Charakter zur Schau. Es war die allgemeine Erwartung des jüdischen Volkes, dass der Messias mit ausserordentlicher Geisteskraft, mit dem Geiste Gottes selber ausgerüstet sein werde, und da diese Geistesmittheilung an einem bestimmten Ereigniss ihren Anknüpfungspunkt haben musste, so war es das Nächstliegende, sie mit der Taufe zu verbinden, in der Taufe also die Messiasweihe zu erblicken. Aber während diese Geistesmittheilung in den kanonischen Evangelien als ein äusseres, sinnlich wahrnehmbares Zeichen geschildert wird, — das sich Oeffnen des Himmels und das Herabkommen der Taube

deutlich als Thatsache gegeben bei Luc., als Vision gedacht bei Mrc. und Mtth. — ist es hier bloss ein innerer Vorgang, welcher, der Bedeutsamkeit des Augenblicks angemessen, in prophetischer Rede wiedergegeben wird. Das Erwachen des Messiasbewusstseins, welches der Taufe unmittelbar folgte, wird auf den in allen Propheten schon theilweise wirksamen Gottesgeist zurückgeführt, der sich in jenem Augenblick auf Christum herabgelassen habe, ohne dass weiter von einem sichtbaren Zeichen oder einer wunderbaren Erscheinung die Rede wäre. Die Taube als Symbol des Geistes hat bei den Synoptikern nicht nur den Zweck, die Mittheilung des Geistes anzudeuten, sondern sie soll vor Allem Jesum als den Messias sichtbar beglaubigen und zwar für Jesum selbst (bei Mrc.), für den Täufer (bei Mtth. und Joh.), wogegen die sie begleitende Himmelsstimme in den Hintergrund tritt, wie sie denn auch Joh. weggelassen hat. Statt der Taube senkt sich hier, für das Auge nicht wahrnehmbar, die ganze Fülle des Gottesgeistes auf Christum nieder, um ihn in feierlicher Anrede als Messias zu erklären und bei ihm Wohnung zu nehmen. Der Geist ist personificirt, er redet Christum als seinen Sohn an, und in dieser Sohnschaft ist das einzigartige Verhältniss ausgedrückt, welches den Messias vor allen Propheten auszeichnet, in denen die Fülle des Gottesgeistes nicht Wohnung nehmen konnte. Desshalb wird der Sohn auch der „erstgeborne“ genannt; er war von Anfang an zum Messias bestimmt, und diese Vorherbestimmung wird in der messianischen Hoffnung zum Vorhergezeugtsein; darum ist er der Ruhepunkt des Geistes, weil dieser nicht mehr von ihm zurückkehrt wie von den Propheten, sondern in ihm gleichsam sein eigenes Selbst wiedergefunden hat und desshalb mit ihm herrschen wird in Ewigkeit. Diesen im Geiste Gottes vorherbestimmten, aus dem Geiste gebornen Sohn, der als Träger des theokratischen Berufs eine neue Zeit herbeiführen, als der Erstgeborne durch seine Herrschaft diesen Geist auch andern vermitteln sollte, diesen hatte der Geist in den Propheten vergeblich gesucht, nun aber in Christo gefunden und desshalb bei ihm Wohnung genommen. Die Taufe Christi ist also im H.E. mit der ächt jüdischen Anschauung der Messiasweihe verbunden, wie sie, auf alttestamentlichen Voraussetzungen mit apokalyptischer Färbung beruhend, im Bewusstsein jener Zeit lebendig war.

Auffallend ist auf den ersten Blick das „fons omnis spiritus". Der Sinn davon ergiebt sich leicht, nämlich nicht wie bei den Propheten, welche nur stückweise den Gottesgeist hatten, sondern die „ganze Fülle" desselben ist auf den Messias herabgestiegen. Ob aber das „fons" dem ursprünglichen Wortlaut entspricht und auch im aramäischen Texte gestanden hat, in welchem Falle das lebendige Hervorsprudeln das tertium comparationis bilden würde, oder ob es nicht vielmehr auf einer ungenauen Uebersetzung des Hieronymus beruht, ist natürlich nicht auszumachen. Die beigefügte Verba: descendit, requievit, dixit, lassen eher auf das letztere schliessen.

Versuchung.

3) Das Vorhandensein der Versuchungsgeschichte im H.E. wird durch den *Codex Tischendorf. III.* behauptet, welcher zu *Mtth. 4, 5* die Randbemerkung hat: *τὸ ἰουδαϊκὸν οὐκ ἔχει· εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν ἀλλ' „ἐν ἰλημ"* (*Ἱερουσαλήμ*). Hier tritt uns zuerst eine sichere Parallele zu unsern Synoptikern, resp. zu Mtth. und Luc. entgegen, aber da wir nicht wissen, in wie weit die Darstellung des H.E. mit den letztern übereingestimmt hat, können wir dieser Bemerkung nichts weiteres entnehmen. Hilgenfeld, welcher den kanonischen Mtth. aus dem H.E. hervorgehen lässt, will daran einen Fortschritt des ersteren über das letztere constatiren, insofern im H.E. Christus vom Teufel in der (*ἐν*) Stadt ergriffen worden sei, während er beim kanonischen Mtth. schon auf eine wunderbare Weise aus der Wüste in die heilige Stadt entrückt werde. Nicholson, der sich vor einer solchen Weiterbildung scheut, lässt die Worte „*ἐν ἰλημ*" auf „*ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ἱεροῦ*" folgen, oder das „*ἐν*" könne auch soviel heissen wie „*εἰς*" bei Verben der Bewegung. — Wir bemerken bloss, dass das H.E. nach der obigen Notiz statt des umständlichen „*εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν*" die einfachere Lesart „Jerusalem" hatte, wie sich dieselbe auch Luc. 4, 9 findet, und dass diese Variante jene Glosse zu Mtth. 4, 5 veranlasst hatte.

Verklärung. (?)

4) a. *Origenes in Joh. 2, 6:* „*ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ.*"

b. *Origenes hom. in Jerem. 15, 4:* „*ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ*

μου τὸ ἅγιον πνεῦμα καὶ ἀνήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ.

c. *Hieron. ad Mich. 7, 6:* „Modo me tulit mater mea sanctus spiritus in uno capillorum meorum".

d. *Hieron. ad Jes. 40, 12:* „Modo me tulit mater mea spiritus sanctus".

Eine solche Rede im Munde Christi scheint befremdlich; denn wir haben sonst nirgends eine Andeutung, dass sich Christus solch ekstatischer Reden bedient hat, im Gegentheil, seine Worte sind immer einfach, klar, leicht verständlich und frei von apokalyptischen Sentenzen. Man hat desshalb hier sogleich gnostische Gedanken gewittert, hat die persönliche Fassung des Geistes und sein Verhältniss zu Christo zusammengestellt mit der „*σοφία*" der Valentinianer und dadurch ein Hauptargument für den apokryphischen Charakter des H.E. in die Hand bekommen, hat aber dabei dies eine übersehen, worauf schon Credner aufmerksam gemacht hatte, dass die weiblichen Functionen, welche hier dem Geiste zugeschrieben werden, nur einer hebräischen Conception entstammen können und nicht einer hellenischen. Und wäre dieses Fragment wirklich so apokryph, wie es den Anschein hat, so müsste es uns höchlichst verwundern, wie es Origenes, und noch mehr, wie es Hieronymus, und zwar jeder zweimal, citiren durfte, wie sie daran ein so besonderes Interesse haben konnten und es sogar zur Erklärung biblischer Stellen heranzuziehen wagten. Nun haben wir aber schon bei der Taufe gesehen, dass der Geist Gottes im H.E. personificirt erscheint und Christum in Folge dessen als seinen Sohn anredet, und dass hierbei dieselben altjüdischen Anschauungen zu Grunde liegen, welche die ganze Messiasidee bestimmt haben. Wird aber der Gottesgeist als das den Sohn erzeugende Lebensprincip gefasst, so kann er, wenn er personificirt wird, nur mit weiblichen Functionen ausgestattet werden, weil רוּחַ im Hebräischen femininum ist, er wird also zur Mutter Christi, während Gott das väterliche Element vertritt. Und ist die Taufe die Messiasweihe, die Mittheilung des Gottesgeistes zur bleibenden Ausrüstung, so ist sie auch die höhere Erzeugung Christi zur Gottessohnschaft, und das Medium, durch welches dieselbe zu Stande kam, konnte auf diese Weise im bildlichen Ausdruck zur Mutter Christi werden, wie denn

auch im Tauffragment der heilige Geist Christum als seinen Sohn anredet. Damit ist nun freilich dies Fragment noch keineswegs annehmbarer gemacht; denn dass der heilige Geist Jesum an einem seiner Haare ergreift und ihn auf den Berg Tabor entrückt, klingt immer noch höchst verwunderlich und scheint ganz besonders apokryph. Allein die ähnlichen Stellen Ezech. 8, 3 und Bel cum drac. 36 zeigen, dass dies die Grenze alttestamentlicher Apokalyptik keineswegs überschreitet, obschon jenen Stellen gegenüber in unserm Fragment sich eine gewisse Steigerung nicht verkennen lässt, insofern hier nicht nur von einer „Locke des Hauptes" oder vom „Scheitel", sondern sogar von einem Haar die Rede ist, an welchem der Geist Christum ergreift. Diese Steigerung kann aber im Zusammenhang der ganzen Stelle, in der Steigerung der betreffenden Vision selbst ihren Grund haben. Mit einfachern Ausdrücken kommt das plötzliche Ergriffen- und Entrücktwerden durch den Geist Gottes auch sonst vor. Nicholson erinnert an 1 Reg. 18, 12; 2 Reg. 2, 16 und Hilgenfeld an Act. 8, 39. Solche Stellen liegen auf derselben Linie und sind nicht minder wunderbar, zeigen uns aber deutlich, wie nahe es dem jüdischen Bewusstsein lag, auch solch äussere Thatsachen wie einen Ortswechsel, bei Gottesmännern auf die Wirksamkeit oder besser auf ein directes Eingreifen des Gottesgeistes zurückzuführen. Zudem ist an diesen Stellen der einfachere Ausdruck schon dadurch bedingt, dass sie objective Geschichte geben wollen. Hier dagegen ist es die subjective Erzählung eines Erlebnisses, und desshalb ist sie oder ihre Form noch mit bestimmt durch den Eindruck, den dieses Erlebniss auf die betreffende Person ausgeübt hat. Warum sollte Jesus nicht einmal einen Höhepunkt augenblicklicher Begeisterung in prophetisch-ekstatischer Rede wiedergegeben haben? — Leider wissen wir den Zusammenhang dieser Worte nicht, aber es muss etwas vorhergegangen sein, auf welches das „ἄρτι" Bezug nimmt. Wir sehen aus andern Fragmenten, dass im H.E. Manches stand, was den Synoptikern fremd ist, dass Manches eine grössere Ursprünglichkeit hat und auch eine reinere Tradition verräth; wir dürfen darum gegen Origenes und Hieronymus diese Stelle nicht einfach als apokryph erklären, weil sie uns nicht mehr völlig durchsichtig ist. Sie kann in ihrer Unverständlichkeit vielmehr gerade ein Zeichen für die Alterthümlichkeit des H.E. sein. Wenn wir aus unsern Evan-

gelten die eine oder andere abstruse Stelle wie Mtth. 12, 43 von dem unsaubern Geist, der dürre Stätten durchwandelt, heute als Fragment eines unbekannten Evangeliums auffinden würden, was würden wir von diesem Evangelium halten? Weist nicht auch, wie Hilgenfeld mit Recht bemerkt, das Mtth. 8, 30 genannte Ausfahren der Dämonen in die Schweine einen ebenso befremdlichen wie alterthümlichen Zug auf? Und wenn Nicholson jener Rede Mtth. 1, 18 und Luc. 1, 35 gegenüberstellt, so bietet das H.E. in der That weniger Schwierigkeiten dar als jene kanonischen Stellen und kann füglich mit demselben Recht Anspruch auf Glaubwürdigkeit resp. auf hohes Alter erheben.

Man hat versucht diese Stelle in einen passenden Zusammenhang einzugliedern, indem man sie bald mit der Versuchung in Verbindung brachte (Schneckenburger, Schwegler, Nicholson), bald mit der Verklärung. Nicholson (p. 75) macht dafür geltend, dass bei der Versuchung auch der Geist Jesum an den Ort derselben trieb, und glaubt, diese Worte könnten entweder eine Antwort sein, mit welcher Jesus den Versucher abwies, oder aber ein Stück aus dem Berichte Jesu über die Versuchungsgeschichte in der Synagoge zu Nazareth, da nach den Synoptikern Nazareth die Stadt war, in welcher Jesus nach der Versuchung zuerst einkehrte, zugleich aber auch die Stadt, welche in der Nähe des Tabor sich befand. Allein schon Baur, freilich indem er gnostische Einflüsse darin erkennen wollte, dachte an die Verklärung, und ihm ist Hilgenfeld (p. 23) gefolgt, indem er auf den Ausdruck „*ἀναφέρειν*“, der sonst nur bei Sachen gebräuchlich sei, aufmerksam macht, während derselbe gerade wie hier auch bei Mtth. 17, 1; Mrc. 9, 2 von Personen gebraucht werde. Eine solche Verzückung Jesu, aus welcher heraus diese Worte gesprochen sind, scheint in der That besser auf die Verklärung zu passen. Dann hätten wir wohl hier die Quelle jener Legende zu suchen, welche die Verklärung auf den Berg Tabor verlegt, wie sie sich zuerst bei Origenes findet und seit Cyrill von Jerusalem und Hieronymus widerspruchslos Anerkennung gefunden hat. Sie würde also hier durch ein Wort Christi selbst als auf Wahrheit beruhend bestätigt, wogegen das Stillschweigen der Synoptiker nicht aufkommen könnte, deren Bericht die Nähe des Verklärungsberges bei Cäsarea keineswegs sicher stellt. Jedenfalls zeigen diese Worte, wenn sie sich auf die Verklärung

beziehen, dass das H.E. eine von den Synoptikern abweichende, ältere und gewiss ursprünglichere Darstellung derselben enthalten haben muss, vielleicht gerade als Erzählung Jesu selbst von einem nur ihm bekannten Vorgang, aus welcher dann die Tradition, welche den Synoptikern zu Grunde liegt, eine Geschichte gemacht hätte.

Einzug in Jerusalem.

5) Wir haben bei der Besprechung der Angaben des Hieronymus aus dem Briefe an Damasus folgende Stelle angeführt: „Denique Matthaeus, qui evangelium Hebraeo sermone conscripsit, ita posuit: Osanna barrama id est osanna in excelsis". Da Hieronymus einen hebräischen Mtth. nicht kannte, so können sich diese Worte nur auf das H.E. beziehen, wenn sie nicht eine blosse Vermuthung ausdrücken sollen. Wir hätten demnach hier den aramäischen Wortlaut für das „*ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις*" (Mtth. 21, 9), womit uns das Vorhandensein des Einzugs Christi im H.E. bezeugt würde.

Leidensgeschichte.

6) *Codex Tischendorf. III. ad Mtth.* 26, 74: *τὸ Ἰουδαϊκόν. „καὶ ἠρνήσατο καὶ ὤμοσεν καὶ κατηράσατο".*

Diese Randbemerkung bezieht sich auf die Verläugnung Petri. Würde das H.E. wirklich, wie man ihm angedichtet hat, auf eine Ueberhebung des Petrus ausgehen auf Kosten der andern Apostel, so hätte es gewiss diese für den grossen Judenapostel keineswegs erhebende Geschichte weggelassen. Luc. hat (22, 56 ff.) die Verläugnung mit weniger heftigen Worten wiedergegeben, Mtth. dagegen lässt den Petrus in absichtlicher Steigerung der Ausdrücke zuerst läugnen, dann schwören und endlich fluchen, dass er Jesum nicht kenne, kommt aber im dritten Glied wieder auf das schwächere zweite zurück („*τότε ἤρξατο καταθεματίζειν καὶ ὀμνύειν*"). Das H.E. aber hat auch noch im letzten Glied, wie aus der betreffenden Randbemerkung hervorgeht, die Steigerung richtig erhalten und zeigt damit eine sorgfältigere Hand als das Matthäusevangelium.

7) *Hieron. ad Mtth. 27, 16:* „Barabbas — iste in evangelio quod scribitur juxta Hebraeos filius magistri eorum interpretatur, qui propter seditionem et homicidium fuerat condemnatus."

Diese Stelle wird seit E. G. Paulus bis in die neueste Zeit (Credner, De Wette, Bleek, Delitzsch, Holtzmann u. A.) immer als Beweis aufgeführt, dass dem H.E. eine griechische Schrift, nämlich unser kanonischer Mtth. als Grundlage gedient habe. Dem Worte Barabbas, so sagt man, liege das hebräische בַּר אַבָּא zu Grunde, da aber dieses Wort beim kanonischen Mtth. zufällig nur im Accusativ vorkomme, so hätte man es aus blossem Missverständniss von בַּר רַבָּן abgeleitet und es demgemäss auch mit „filius magistri" übersetzen können. Dieser Beweis ist aber, da sich die Sache ebensogut anders verhalten kann, heute aufgegeben. Denn wenn auch das griechische „*Βαραββᾶς*" die Ableitung vom aramäischen בַּר אַבָּא nahe legt, so kann im hebräischen Sprachgebrauch doch „Sohn des Vaters" soviel bedeuten, wie „Sohn des Meisters", da das Wort „Vater" (אב) auch in uneigentlichem Sinne gebraucht wurde (vergl. Mtth. 23, 9) und dann zur ehrenden Anrede an Priester, Propheten und Lehrer dienen (wie die Namen Abba, papa, pater, Kirchenvater etc.) und so an die Stelle des gleichklingenden רַבָּאן treten konnte. Darum konnte im H.E. dieser Name mit „filius magistri" interpretirt werden, ohne dass ein Uebersetzungsfehler braucht vorher gegangen zu sein.

Wie der Text im H.E. gelautet hat, darüber sind verschiedene Ansichten möglich, die Entscheidung hängt auch davon ab, ob man den Zusatz „eorum" dem Text selbst oder dem Berichte des Hieronymus zuschreiben soll. Das wahrscheinlichere ist, dass es nur eine nähere Bezeichnung des Hieronymus ist, sowie auch mit den folgenden Worten „qui propter — condemnatus" nicht der Text des H.E. gegeben wird, sondern blos ein erklärender Zusatz des Hieronymus. In diesem Fall hätte nicht das H.E., sondern Hieronymus die Bedeutung des Eigennamens wörtlich übersetzen wollen, es hätte dann dort בַּר רַבָּא gestanden, welches als Eigenname (als solcher ist Barabbas im Talmud häufig) בָּרַבָּא geschrieben, im kanonischen Mtth. einfach in *ᾶς* grăcisirt wurde. Im andern Fall müsste Hieronymus dort בַּר רַבְהוֹן oder nach Anger בַּר אַבָּא דְחוּא בַּר רַבְהוֹן gelesen haben, und dies hätte dann dort nicht die Bedeutung eines Eigennamens, sondern eines Zunamens gehabt, wesshalb auch Nicholson vermuthet, im H.E. habe noch ein anderer Name gestanden, der uns noch in einzelnen Handschriften bei Mtth. erhalten sei und „Jesus" gelautet habe, so dass sich der bedeutsame Gegensatz von dem

Jesus, „der genannt wird Christus", und Jesus „dem Rabbinensohn" auf das H.E. zurückführen liesse (so auch Credner). Doch ist die Beweisführung, die er hierfür geltend macht, nicht stringent, und die Behauptung vermag sich nicht über die Grenze einer blossen Vermuthung zu erheben. Was endlich die schon von Schneckenburger angedeutete Erklärung betrifft, welche das אַבָּא oder רַבָּא als witzige Andeutung auf den Teufel bezieht als den Urheber des Mordes und der Empörung, wie dieser auch Joh. 8,44 „der Vater" der Juden genannt wird, so ist sie durch nichts angedeutet und verräth sich der sonstigen einfachen Darstellungsweise des H.E. gegenüber als in die Worte eingetragen.

8) a. *Hieron. ad Matth. 27,51:* In evangelio — — — „superliminare templi infinitae magnitudinis fractum esse atque divisum" legimus.

b. *Hieron. ep. 120 ad Hedib.:* In evangelio — — — legimus, „non velum templi scissum, sed superliminare templi mirae magnitudinis corruisse".

Hieronymus giebt zur Erklärung dieser Stelle ep. 18 ad Damas. über Jes. 6, 4 folgende Erläuterung: „Quod autem sublatum est, inquit, superliminare et domus impleta est fumo, signum est templi Judaici destruendi et incendendae universae Jerusalem, quam videmus nunc destructam. Nonnulli vero in superioribus consentientes in extrema parte dissentiunt. Nam superliminare sublatum illo tempore praedicant, quando velum templi scissum est et universa domus Israel erroris nube confusa". Die Synoptiker reden an dieser Stelle von einem Zerreissen des Vorhangs im Tempel, welcher das Allerheiligste verschloss, als von einem göttlichen, den Tod Christi begleitenden Zeichen, welches Zeichen aber nicht etwa mit dem Mtth. 27, 52 genannten Erdbeben in Verbindung gebracht wird, wie auch Mrc. und Luc. dies letztere nicht kennen. Man hat desshalb dieses Zerreissen des Vorhangs symbolisch verstehen wollen von dem durch Christi Tod für Alle, die an ihn glauben, eröffneten Zutritt zu Gott, wie auch Christus, das ist „sein Fleisch", im Hebräerbrief 10, 20 selbst der Vorhang genannt wird. Liegt aber diesem Berichte eine Thatsache zu Grunde, dass wirklich beim Tode Christi ein solches göttliches Zeichen sich im Tempel ereignete, nämlich durch das bei Mtth. genannte Erdbeben, so liegt die Vermuthung nahe, dass der einfachere, unbedeutendere Bericht des H.E. dasselbe

wahrheitsgetreuer erhalten habe, als der gekünstelte und absichtlich ins Wunderbare gesteigerte Bericht der Synoptiker. Denn wenn wir das Zerreissen des Vorhangs aus einer als Thatsache sich gebenden bildlichen Redensart erklären können, so möchte es nicht leicht möglich sein, dasselbe auch von dem Bericht des H.E. zu behaupten, weil es uns ganz an Parallelen fehlt, in welchen das Einstürzen der Oberschwelle symbolisch gedeutet wird. Das Beben derselben in der von Hieronymus erwähnten Stelle Jes. 6, 4 und der Rauch im Tempel hat dort keine andere Bedeutung, als die heilige Majestät Gottes zum Ausdruck zu bringen. Man könnte höchstens an Amos 9, 1 erinnern, wo der Prophet aufgefordert wird, an den כַּפְתּוֹר, den Knauf der Säulen, zu schlagen, dass die Pfosten erbeben, zum Zeichen, dass das Gericht Gottes beginnen soll, welche Stelle aber nicht mehr als den Anstoss bieten kann, eine Thatsache so zu deuten, nicht aber dieselbe erst zu erfinden. Die oben genannte Bemerkung des Hieronymus zeigt, dass das Zerreissen des Vorhangs und das Einstürzen der Oberschwelle sehr gut nebeneinander hergehen konnten; was er im Namen der „nonnulli“ abweist, ist bloss die Deutung des letzteren auf die Zerstörung des Tempels und den Untergang Jerusalems. Es dürfte daher nicht so unwahrscheinlich aussehen, wenn wir behaupten, dass uns das H.E. die einfache Thatsache, die Synoptiker dagegen die naheliegende symbolische Deutung derselben erhalten haben, oder wenigstens das H.E. die ursprünglichere, die Synoptiker die weiter ausgebildete Legende.

Erscheinungen.

9) *Hieron. de vir. ill. c. 2:* „Dominus autem cum dedisset sindonem suam servo sacerdotis, ivit ad Jacobum et apparuit ei. Juraverat enim Jacobus, se non comesturum panem ab illa hora, qua biberat calicem Domini, donec videret eum resurgentem a mortuis.“ — Rursusque post paululum: „Afferte, ait Dominus, mensam et panem“ — statimque additur — „Tulit panem et benedixit ac fregit, et post dedit Jacobo Justo et dixit ei: Frater mi, comede panem tuum, quia resurrexit filius hominis a dormientibus.“

Das neue Testament kennt drei Personen mit dem Namen Jakobus, nämlich den Bruder des Johannes oder Jakobus den „Aeltern“, den Sohn des Alphäus oder Jakobus den „Kleinen“

und endlich den nach der Notiz Joh. 7, 5 zuerst ungläubigen, nachher aber zur Hauptstütze der jerusalemischen Gemeinde gewordenen Jakobus, den Bruder des Herrn. Da die Identification des letzten mit dem an zweiter Stelle genannten heute aus guten Gründen aufgegeben ist, so kann in unserm Fragment nur der letzte gemeint sein.

In diesem Fragment sind zunächst zwei Gründe, welche ohne weiteres für dessen relative Ursprünglichkeit sprechen:

Erstens wird hier eine hohenpriesterliche, nicht eine römische Wache am Grabe Christi vorausgesetzt, entsprechend dem Umstande, dass das Synedrium selbständige Polizeigewalt besass und ausübte, wie denn auch bei der Verhaftung Christi die Knechte des Hohenpriesters (Malchus) betheiligt waren (vgl. Schürer, Gesch. d. jüd. Volkes, II, S. 160). Schon Credner sah in diesem einfachen Bericht die Beseitigung der Schwierigkeiten, welche die Parallelstelle bei Mtth. den Auslegern bietet.

Zweitens ist hier von einer Erscheinung des Herrn vor Jakobus die Rede, von welcher zwar die kanonischen Evangelien nichts wissen, die aber durch das Zeugniss des Paulus (1. Cor. 15, 7) beglaubigt und als eine in Jerusalem allgemein bekannte Thatsache erwiesen wird. Wenn diese Erscheinung hier als die erste nach der Auferstehung erscheint, während die Berichte der Synoptiker dies ausschliessen und auch bei Paulus schon andere scheinen vorhergegangen zu sein, so fällt dieser Punkt nicht so sehr ins Gewicht bei der grossen Verschiedenheit der synoptischen Berichte, welche, sowohl was den Ort als die Zeit der Erscheinungen betrifft, ebenfalls bedeutend von einander abweichen und damit zeigen, dass es in diesem Punkte eine einheitliche Tradition nicht gab.

Andrerseits scheinen aber ebenso zwei Punkte auf eine spätere, allmählich um den berühmten Namen entstandene Ausschmückung der Tradition hinzuweisen. Das ist zunächst die Bemerkung, dass Jakobus hier schon den Namen „Justus“ trägt. Doch ist dies von untergeordneter Bedeutung, da Jakobus diesen Beinamen schon bei Lebzeiten erhalten haben kann, wie ja auch Hegesipp (Euseb. h. e. II, 23) sagt: „ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων δίκαιος ἀπὸ τῶν τοῦ κυρίου χρόνων μέχρι καὶ ἡμῶν“. Jedenfalls wird er in der Ueberlieferung schon früh zum Unterschied von den gleichnamigen Aposteln so genannt worden sein.

Wichtiger ist dagegen, dass Jakobus, der Bruder des Herrn, den „Kelch des Herrn" soll getrunken, also mit andern Worten dem letzten Abendmahl Jesu mit seinen Jüngern soll beigewohnt haben, welcher Zug den Synoptikern gegenüber mehr als bedenklich erscheinen muss und durch die Bemerkung Nicholsons, dass die Worte Mtth. 26, 20 „*μετὰ τῶν δώδεκα μαθητῶν*" und Luc. 22, 14 „*οἱ ἀπόστολοι*" nicht absolut ausschliessend seien, nicht glaubwürdiger gemacht wird. Während desshalb Hilgenfeld hierin die Gesinnung der palästinensischen Urgemeinde, welche den später so gefeierten Jakobus soviel als möglich den übrigen Aposteln gleichstellen wollte und ihm aus diesem Grunde am Ende des Lebens Jesu noch eine solch bedeutungsvolle Stelle anwies, zum Ausdrück kommen lässt, also hier eine zu Gunsten des Jakobus erdichtete Erzählung erkennen will, so hält Nicholson an der Glaubwürdigkeit dieser Stelle fest und findet gerade beim Abendmahl, wo Jesus von seinem nahe bevorstehenden Tode und seiner baldigen Auferstehung gesprochen hatte (Mtth. 26, 32), den besten Anknüpfungspunkt für den Eid des Jakobus. Wenn man sich für die eine oder andere Meinung entscheiden muss, so wird man eher der Ansicht Hilgenfelds beistimmen; denn abgesehen davon, dass die Evangelien kein Zeugniss bieten für die Anwesenheit des Jakobus beim letzten Mahl, so möchte eine solche auch aus innern Gründen unwahrscheinlich sein, da Jesus in seiner Abschiedsstunde gewiss nur diejenigen um sich versammelt haben wird, die ihm bisher als seine Anhänger und beständigen Begleiter gefolgt waren, und die er zu seinen Nachfolgern geweiht hatte. Es scheinen freilich schon in der ältesten Zeit verschiedene Ansichten über die Zahl der Theilnehmer beim Abendmahl vorhanden gewesen zu sein, wie dies aus einem Fragment der sog. apostolischen Kirchenordnung hervorgeht, nach welchem sogar Frauen, nämlich Martha und Maria, demselben hätten beiwohnen können, wenn sie nicht durch unbefugtes Lachen ihren Ausschluss selbst verursacht hätten (vgl. A. Harnack, Texte und Unters. II, 5. S. 28 ff.). Allein diese Pericope, die wohl einem unbekannten Evangelium angehört, ist zu fragmentarisch überliefert, als dass wir daraus weitere Schlüsse ziehen könnten.

Nun hat aber schon Lightfoot (Epist. to the Galatians, p. 266) vermuthet, es möchte in dem Satze „qua biberat calicem

Domini" statt „Domini" der Nominativ „Dominus" zu lesen sein, weil es dem Context besser entspreche; er konnte sich dafür auf die alte griechische Uebersetzung berufen, welche ebenfalls den Nominativ „*κύριος*" hat. Dann sei aber unter dem Kelch nicht der Abendmahlskelch gemeint, sondern das Leiden und der Tod des Herrn, wie dieser ja selbst oft von seinem künftigen Leiden unter dem Bilde eines bittern Kelches gesprochen habe, den er trinken müsse (Mtth. 20, 22—23; 26, 39—42 und Parallelstellen). Ein unvorsichtiger Abschreiber des Hieronymus habe dann gemäss dem üblichen Sprachgebrauch „calicem Domini" statt „Dominus" geschrieben.

Dieser Conjectur sucht Nicholson mit dem Hinweis zu begegnen, dass die Handschriften dafür keinen Anhaltspunkt bieten, und dass es bei dem Uebersetzer mit seinen lateinischen Sprachkenntnissen nicht gut müsse gestanden haben, weil dieser ein paar Linien weiter oben das „apparuit ei" mit „*ἤνοιξεν αὐτῷ*" wiedergegeben habe, welcher Fehler aber weder zur Annahme einer verderbten Handschrift noch zum Zweifel an den nöthigen Sprachkenntnissen des Uebersetzers berechtigt, sondern ein einfaches Versehen ist, wie es auch dem Besten einmal begegnen kann. Dagegen sprechen für die Ansicht Lightfoot's folgende drei von Nicholson selbst citirte Stellen, welche alle den Eid des Jakobus an den Tod Christi anknüpfen und nicht an das Abendmahl:

1) *Gregor von Tours*, hist. Frank. I, 21: „Fertur Jacobus apostolus, cum Dominum jam mortuum vidisset in cruce, detestatum esse atque jurasse nunquam se comesturum panem, nisi Dominum cerneret resurgentem. Tertia demum die rediens Dominus, spoliato Tartaro cum triumpho, Jacobo se ostendens, ait: „Surge Jacobe, comede, quia jam a mortuis resurrexi"."

2) *Pseudo-Abdias*, hist. apost. VI, 1: „Quorum minor natu Jacobus Christo Salvatori in primis semper dilectus tanto rursus desiderio in magistrum flagrabat, ut crucifixo eo cibum capere noluerit, priusquam a mortuis resurgentem videret, quod meminerit sibi et fratribus a Christo agente in vivis fuisse praedictum. Quare ei primum omnium ut et Mariae Magdalenae et Petro apparere voluit, ut discipulum in fide confirmaret, et ne diutinum jejunium toleraret, favo mellis oblato ad comedendum insuper Jacobum invitavit."

3) *Jacob. de Voragine*, legenda aurea, 67: „In Parasceue autem, mortuo Domino, sicut dicit Josephus et Hieronymus in libro de viris illustribus, Jacobus votum vovit se non comesturum, donec videret Dominum a mortuis surrexisse. In ipsa autem die resurrectionis, cum usque in diem illam Jacobus non gustasset cibum, eidem Dominus apparuit ac eis, qui cum eo erant, dixit: „Ponite mensam et panem". Deinde panem accipiens benedixit et dedit Jacobo Justo, dicens: „Surge, frater mi, comede, quia filius hominis a mortuis resurrexit".

Diese drei Stellen gehen sämmtlich auf jenes Fragment des H.E. bei Hieronymus zurück und reproduciren es in mehr oder weniger freier Weise, doch alle so, dass sie den Eid des Jakobus an den Tod Christi anknüpfen; sie müssen also sämmtlich „Dominus" gelesen haben. Dies wird aber auch durch den Context selbst nahe gelegt. Einmal müsste es uns wundern, wenn, mit Beibehaltung der falschen Lesart, die Judenchristen das Abschiedsmahl Jesu als den „Kelch des Herrn" bezeichnet hätten, da dieser Ausdruck doch sonst nirgends dafür gebraucht wird, sondern nur für die unter den Christen übliche Nachfeier desselben, und in diesem speciellen Sinne schon früh muss in Gebrauch gekommen sein (vgl. 1 Cor. 10, 21). Dann aber weist schon der Gegensatz zur Auferstehung, welcher den Anknüpfungspunkt für den Eid darbot, auf den vorangehenden Tod Christi als den Anlass desselben hin, während das Abendmahl einen solchen Eid noch keineswegs nahe legte. Damit ist also zugleich angedeutet, dass, wenn wir „Dominus" lesen, unter dem „calicem bibere" der Kreuzestod zu verstehen ist, wie es die oben genannten Herrnworte selbst nahe legen. Nicholson bemerkt dagegen, dass dies wohl die Sprache prophetischer Rede oder verzückter Devotion, keineswegs aber die Sprache einfacher Geschichtserzählung sei, als welche sich das H.E. sonst gebe. Allein sobald diese bildliche Redensart sich auf Christum selbst zurückführen liess, so konnte sie auch durch die Tradition auf jenes geschichtliche Ereigniss angewendet werden. Dann ist es aber andrerseits auch wieder leicht möglich, dass einzelne Abschreiber des Hieronymus dies nicht mehr verstanden und dann statt an den Todeskelch, an den Abendmahlskelch gedacht haben; so z. B. *Sedulius Scotus ad 1 Cor. 15, 7*, welcher sagt: „Alphaei filio, qui se testatus est a coena Domini non comesturum panem, usque quo videret

Christum resurgentem, sicut in evangelio secundum Hebraeos legitur". Sedulius sagt nichts davon, dass Jakobus selbst der „coena Domini" beigewohnt habe, braucht also selbst noch nicht, wie Nicholson behauptet, „Domini" gelesen zu haben, sondern kann das „calicem bibere" anstatt auf den Tod, auf das Passah-Abendmahl bezogen und an den Passahkelch gedacht haben, von welchem es Luc. 22, 17 heisst, dass ihn Jesus, der jüdischen Sitte gemäss, zum Beginn der Mahlzeit den Jüngern herumgereicht habe. Bei dieser Deutung mochte es dann nahe liegen, dem gewöhnlichen Sprachgebrauch gemäss das „Dominus" in „Domini" zu verwandeln. Wie in diesem Fall der Wortlaut keineswegs absichtlich zu Gunsten des berühmten Hauptes der jerusalemischen Gemeinde abgeändert worden wäre, so empfiehlt sich also die Conjectur Lightfoots auch keineswegs nur desshalb, um das H.E. von diesem Vorwurf zu befreien, sondern lässt sich aus dem innern Zusammenhang dieser Stelle als näher liegend erweisen. Der bittere Todeskelch, den Jesus getrunken, verbunden mit der unerschütterlichen Zuversicht seines Sieges, die er in der Ankündigung seiner Auferstehung ausgesprochen hatte, mochte am Besten dazu geeignet sein, in seinem ungläubigen (Joh. 7, 5) oder bisher noch zweifelnden Bruder Jakobus einen solchen Umschwung der Gesinnung hervorzurufen, dass er den Glauben an die Messianität Jesu auf die Erfüllung seines Wortes abstellte und gelobte, sich bis dahin der leiblichen Nahrung zu enthalten. Was den Eid selbst betrifft, so war es, wie wir aus Act. 23, 12 sehen, unter den damaligen Juden etwas Gewöhnliches, sich bei Uebernahme eines feierlichen Gelübdes zur Enthaltung vom Essen und Trinken zu verpflichten, bis dasselbe seine Lösung gefunden hatte.

Durch das „rursusque post paululum" scheint angedeutet, dass sich das Folgende nicht unmittelbar an das Vorangehende anschloss. Auch wird hier eine Mehrzahl von Personen vorausgesetzt, während vorher von Jakobus allein die Rede ist. Es scheint hier eine zweite Erscheinung des Herrn vorzuliegen, wo Jesus allen Jüngern erscheint, dem Jakobus aber besondere Aufmerksamkeit widmet, wie bei Johannes dem Thomas. Darauf beruht es vielleicht auch, dass hier Jakobus zum Unterschied von den gleichnamigen Aposteln mit seinem Beinamen „Justus" genannt wird. Während Jesus bei Luc. 24, 36 fragt, ob sie

nichts zu essen hätten, gebietet er hier, Tisch und Speise zu bringen, und sein Austheilen wird mit denselben Worten wie bei der wunderbaren Speisung (Mtth. 14, 19) und bei den Emmausjüngern (Luc. 24, 30) beschrieben. Die Anrede „frater mi", die hier unbedenklich ausgesprochen wird, bestätigt von neuem, dass Jesus leibliche Brüder hatte. Auch von dieser Erscheinung wissen die kanonischen Evangelien nichts; vielleicht ist sie angedeutet bei Paulus, welcher 1 Cor. 15, 7 an die Erscheinung vor Jakobus eine solche vor den Aposteln anschliesst („*ἔπειτα τοῖς ἀποστόλοις*"), während er schon V. 5 u. 6 eine Reihe von Erscheinungen aufgezählt hat, welche unter sich ebenfalls scheinen zusammen zu gehören.

10) a. *Hieron. de vir. ill.* c. 16: „Ego vero et post resurrectionem in carne eum vidi et credo quia sit. Et quando venit ad Petrum et ad eos, qui cum Petro erant, dixit eis: „Ecce, palpate me et videte, quia non sum daemonium incorporale". Et statim tetigerunt eum et crediderunt."

b. *Hieron. ad Jes.* prol. lib. XVIII: „Cum enim apostoli eum putarent spiritum, vel juxta evangelium, quod Hebraeorum lectitant Nazaraei, „incorporale daemonium", dixit eis etc."

c. *Ignat. ad Smyrn.* c. 3: „*Ἐγὼ γὰρ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐν σαρκὶ αὐτὸν οἶδα καὶ πιστεύω ὄντα. Καὶ ὅτε πρὸς τοὺς περὶ Πέτρον ἦλθεν, ἔφη αὐτοῖς· Λάβετε, ψηλαφήσατέ με καὶ ἴδετε ὅτι οὐκ εἰμὶ δαιμόνιον ἀσώματον. Καὶ εὐθὺς αὐτοῦ ἥψαντο καὶ ἐπίστευσαν κραθέντες τῇ σαρκὶ αὐτοῦ καὶ τῷ πνεύματι. Διὰ τοῦτο καὶ θανάτου κατεφρόνησαν, ἠυρέθησαν δὲ ὑπὲρ θάνατον. Μετὰ δὲ τὴν ἀνάστασιν συνέφαγεν αὐτοῖς καὶ συνέπιεν ὡς σαρκικός, καίπερ πνευματικῶς ἡνωμένος τῷ πατρί.*"

Hieronymus scheint diese Stelle einfach aus Eusebius (h. e. III, 36, 11) herübergenommen zu haben. Aber während dieser nicht mehr wusste, welcher Schrift sie entnommen war, so erinnerte sich Hieronymus, dieselbe im H.E. gelesen zu haben, und fügt dies, wie wir S. 49 gesehen haben, ausdrücklich bei. In der Unachtsamkeit des Abschreibens begegnet ihm aber, weil ihm die betreffende Stelle im H.E. doch nicht genau gegenwärtig war, ein Fehler, indem er das „*οἶδα*" mit „vidi" übersetzte und so die Worte des Ignatius ebenfalls in das Citat hineinzog, während dasselbe doch deutlich erst durch das „*καὶ*" als solches eingeleitet

ist. Die Ueberführung von der Wirklichkeit der Auferstehung begründet dann bei Ignatius die Todesverachtung der Gläubigen („*διὰ τοῦτο καὶ θανάτου κατεφρόνησαν*"), womit der Zweck des Citates erreicht ist (Zahn, a. a. O. S. 600). Wenn dann weiter fortgefahren wird: „*μετὰ δὲ τὴν ἀνάστασιν συνέφαγεν αὐτοῖς καὶ συνέπιεν — τῷ πατρί*", so möchte dies wohl nicht mehr dem H.E., sondern der abschliessenden Reflexion des Ignatius angehören.

Was nun das Fragment selbst betrifft, so hat man es mit Luc. 24, 36—43 in Beziehung gesetzt, und zwar sollte dieser die Grundlage bilden, welche hier wieder einmal zu Gunsten des Petrus umgearbeitet wäre. Allein wir sehen ja, dass Petrus nicht nur im H.E., sondern auch bei den Synoptikern einen hervorragenden Platz unter den Jüngern Jesu einnimmt, weil er denselben eben in Wirklichkeit eingenommen hatte. Dazu ist es nicht nöthig, unter den „*οἱ περὶ Πέτρον*" bloss an die „Elf" zu denken, welchen nach Luc. 24 die Erscheinung zu Theil wird, sondern es können damit auch andere Anhänger Jesu gemeint sein, welche sich um Petrus gesammelt hatten. Uebrigens macht sich neben der Aehnlichkeit mit Luc. 24 auch eine grosse Verschiedenheit geltend, so dass man schon desshalb zweifeln könnte, ob wirklich in beiden Stellen dieselbe Geschichte zu Grunde liegt. Die Aehnlichkeit besteht nur in der Aufforderung Christi, sich durch Betasten von seiner Körperlichkeit zu überzeugen, worauf schon Zahn aufmerksam gemacht hatte. Während im H.E. dieser Aufforderung nachgekommen wird, ist dies bei Luc. gerade ausgeschlossen. Jesus muss hier seinen Jüngern noch einen zweiten Beweis seiner Körperlichkeit geben, weil sie vor Staunen und Ueberraschung seinen Worten noch nicht glauben können und desshalb seiner ersten Aufforderung nicht Folge leisten, und er thut dies, indem er sich vor ihren Augen zu Tische setzt und Speise zu sich nimmt. So steht es wenigstens, wenn wir die Worte „*καὶ εὐθὺς ἥψαντο καὶ ἐπίστευσαν*" als ebenfalls dem H.E. entnommen betrachten. Man kann dafür anführen, dass Eusebius und nach ihm Hieronymus das Citat hier abschliessen lassen. Allein, da die bei Ignatius unmittelbar sich anschliessenden Worte „*κραταιωθέντες τῇ σαρκὶ αὐτοῦ καὶ τῷ πνεύματι*" offenbar nicht mehr dazu gehören, so könnte das eigentliche Citat schon mit dem „*δαιμόνιον ἀσώματον*" schliessen.

In diesem Fall könnte dem H.E. doch im Wesentlichen dieselbe Geschichte zu Grunde liegen wie bei Luc., und Ignatius hätte dann nur den Anfang citirt, um daran zu erinnern, den Rest aber verkürzt, mit seinen eigenen Worten gegeben, wie er nachher auch noch in einem abschliessenden Satz kurz das Essen und Trinken des Auferstandenen erwähnt. Dies möchte trotz Eusebius das Wahrscheinlichere sein, da dieser sich ja des Zusammenhangs der Originalstelle nicht mehr erinnerte und das Citat auch schon mit Worten des Ignatius eingeleitet hatte. Die Hauptsache an diesem Fragment ist offenbar das „*δαιμόνιον ἀσώματον*". Dies hat die Aufmerksamkeit der Kirchenväter erregt, wie denn auch Hieronymus noch an einer andern Stelle (s. S. 83) darauf anspielt, und wie es Origenes aus der Praedicatio Petri erwähnt, in welche es ebenfalls übergegangen ist. Gerade diese zwei Worte aber bekunden eine grössere Anschaulichkeit und lebendigere Auffassung, entsprechen auch den damaligen jüdischen Anschauungen besser als das abstractere, schon der griechischen Begriffswelt angehörende „*πνεῦμα*" des Lucas. Das Abhängigkeitsverhältniss, wenn ein solches wirklich vorhanden ist, dürfte desshalb mit grösserem Rechte umgekehrt werden, die Ursprünglichkeit also auf Seiten des H.E. zu suchen sein.

---

b) Dialoge.

11) *Codex Tischendorf. III* ad Mtth. 16, 17: „*Βαριωνᾶ· τὸ Ἰουδαϊκὸν υἱὲ Ἰωάννου*".

Im H.E. stand auch, wie aus dieser Bemerkung hervorgeht, das Bekenntniss des Petrus, und zwar hat sich hier an dasselbe ebenfalls eine feierliche Antwort von Seiten Jesu angeschlossen wie in der Parallelstelle bei Mtth., während eine solche bei Mrc. und Luc. fehlt. Wir dürfen wohl vermuthen, dass diese Antwort des H.E. mit derjenigen des Mtth. wird übereingestimmt haben (Mtth. 16, 17), wie denn auch das „Vater im Himmel" bei Mtth. dem Sprachgebrauch des H.E. entspricht. Das „*υἱὲ Ἰωάννου*" ist, wie Hilgenfeld sagt, eine genaue Uebersetzung des hebräischen בַּר־יוֹחָנָן, und da Petrus auch Joh. 1, 43 und 21, 15—17 ein Sohn des Johannes genannt wird, so hat uns das H.E. diesen Namen besser erhalten als Mtth., welcher das erste Wort ara-

mäisch gab, das zweite aber in der schon bei der LXX (4 Reg. 25, 23) vorkommenden griechischen Verkürzung „*Ἰωνᾶς*".

12) *Hieron. ad Mtth* 12, 13: „In evangelio, quo utuntur Nazaraei — — homo iste, qui aridam habet manum caementarius scribitur, istius modi vocibus auxilium precans: „Caementarius eram, manibus victum quaeritans. Precor te, Jesu, ut mihi restituas sanitatem, ne turpiter mendicem cibos".

Dass durch diesen Zusatz die betreffende Heilungsgeschichte anschaulicher wird, hat noch Niemand geläugnet. Man wollte aber gerade darin ein Zeichen späterer Einschiebung erkennen, indem man einerseits die Heilung durch die versuchende Frage Anderer für genügend motivirt, es andrerseits aber auch für schöner und edler hielt, wenn Jesus schon durch den blossen Anblick des Kranken zur Heilung angeregt wurde (Frank). Nun ist aber zu beachten, dass Christus in seiner ganzen Heilspraxis immer erst auf geschehene Anrufung hin dem Kranken seine Hülfe zu Theil werden liess, d. h. wenn er im Kranken den Glauben an seine Wundermacht lebendig sah, und dass er dort, wo seine Hülfe nicht gesucht wurde, den Kranken, ehe er ihn heilte, noch darauf aufmerksam machte mit der Frage: „Willst du gesund werden?" (Joh. 5, 6.) Dann aber möchte es gewiss auch dem ganzen Wesen Jesu besser entsprechen, wenn er eine Heilung am Sabbat auf eine vorangehende Bitte hin unternimmt, als bloss aus Trotz gegenüber den Pharisäern, um ihnen zu zeigen, dass er ein Herr auch des Sabbats sei. Bei der Erzählung der Synoptiker passt aber diese Einleitung, man möchte sagen, als nothwendige Ergänzung in den Zusammenhang und giebt der abstracten und tendenziös zugespitzten Darstellung erst Leben und Farbe, oder, wie Credner es ausdrückt, scheint dort eine fühlbare Lücke auszufüllen. Wenn man die Rede des caementarius schleppend genannt hat, so ist nicht zu läugnen, dass dieses Prädicat mit demselben Recht auch von der Rede des Hauptmanns (Mtth. 8, 9) gelten müsste, welche Geschichte hierzu gewissermassen eine Parallele bieten könnte. Solch kleine, lebenswarme Züge und umständliche Beschreibungen, die man heute für das höhere Alter einzelner Stücke in den Evangelien (bes. bei Mrc.) geltend macht, sichern hier auch dem H.E. seinen alterthümlichen Charakter.

13) a. *Hieron. adv. Pel. III, 2:* „Si peccaverit, inquit, frater tuus in verbo et satis tibi fecerit, septies in die accipe eum. Dixit illi Simon, discipulus ejus: „Septies in die"? — Respondit Dominus et dixit ei: „Etiam ego dico tibi, usque septuagies septies; etenim in prophetis quoque, postquam uncti sunt spiritu sancto, inventus est sermo peccati."

b. *Codex Tischend. III ad Mtth. 18, 22:* „*τὸ ἰουδαϊκὸν ἐξῆς ἔχει μετὰ τὸ ἑβδομηκοντάκις ἑπτά· καὶ γὰρ ἐν τοῖς προφήταις μετὰ τὸ χρισθῆναι αὐτοὺς ἐν πνεύματι ἁγίῳ εὑρίσκετο ἐν αὐτοῖς λόγος ἁμαρτίας.*"

Wenn wir diesen kurzen Dialog über das Mass der Versöhnlichkeit mit der Formulirung, wie sie unser Mtth. hat, vergleichen, so ergiebt sich aus innern Gründen, dass die Ursprünglichkeit auf Seiten des H.E. ist, wie uns auch Luc. 17, 4 den Ausspruch Jesu vom siebenmaligen Vergeben an einem Tage richtig erhalten hat, freilich zusammengearbeitet mit anderen Sprüchen, wesshalb bei ihm der Dialog ganz weggefallen ist, während er bei Mtth. verstümmelt erscheint. Die Frage des Petrus, welche bei Mtth. ohne Begründung bleibt, wird hier treffend durch den Ausspruch Christi vom siebenmaligen Vergeben motivirt. Denn soll die Zahl sieben eine unbestimmte Zahl sein, — sonst hätte sie keine weitere Bedeutung — so ist die Steigerung siebenzigmalsieben von Jesus nur dann möglich, wenn die erste Zahl als bestimmt aufgefasst worden ist. Die Veranlassung der Steigerung ist also nicht die Unkenntniss des Petrus mit den Geboten christlicher Bruderliebe und Versöhnlichkeit, sondern ein Missverständniss der Worte Jesu (Luc. 17, 4), dadurch entstanden, dass er die von Jesus genannte Zahl als bestimmt genommen hatte und desshalb seinen Meister hierüber interpellirte. Dass dieser einfachen und natürlichen Darstellung gegenüber die Variante Mtth. 18, 21. 22 sich als eine verunglückte Kürzung erweist, möchte nicht leicht zu läugnen sein.

Der Zusatz, welcher auch durch den Codex Tischendorf. bezeugt wird, soll das Gebot der Versöhnlichkeit durch die allgemeine Sündhaftigkeit begründen, von welcher nicht einmal die Propheten ausgenommen seien. In diesem Hinweis auf die Sünde der Propheten hat man häretische, besonders essenische Gedanken finden wollen, allein mit Unrecht. Dieser Zusatz steht

keineswegs mit dem Urtheil, welches Christus sonst über die Propheten kund giebt, im Widerspruch, sondern dient diesem vielmehr nach einer bestimmten Seite hin zur nothwendigen Ergänzung. Dass die Propheten mit dem heiligen Geist gesalbt sind, ist die allgemeine jüdische Ansicht, die auch Jesus theilt; dass sie aber desswegen nicht ohne Sünde sein können, weil der Geist Gottes sich auf ihnen ja noch nicht bleibend niedergelassen hat, oder mit andern Worten, dass sie, trotzdem sie eine göttliche Sendung empfangen und mit göttlicher Kraft dazu ausgerüstet worden waren, damit noch nicht die volle sittliche Höhe der Gotteskindschaft erreicht haben, spricht Jesus selbst aus, wenn er Luc. 7, 28 sagt, dass auch der Geringste, der zum Reiche Gottes gehöre, noch grösser sei als Johannes der Täufer, und doch gilt ihm ja andrerseits Johannes wieder als der grösste Prophet vom Weibe geboren. Das Ansehen der Propheten bleibt ja auch in unsrer Stelle vollständig gewahrt, sofern sie als mit dem Geiste Gottes gesalbt betrachtet werden, eine Ansicht, welche z. B. die gnostischen Ebioniten nicht mehr theilten, da sie zwischen Aaron und Christus keinen Propheten mehr gelten liessen. Gerade die einfache und natürliche Anschauung, welche diesen Worten hier zu Grunde liegt, hat den Stempel hoher Alterthümlichkeit.

Der Ausdruck „in verbo", der hier die Versöhnlichkeit auf die Wortsünden zu beschränken scheint, während Mtth. und Luc. vom Sündigen überhaupt reden, ist nicht, wie Frank meint, eine ungehörige nähere Bestimmung zu „peccatum", da ja einerseits in der Stelle Mtth. 5, 22 gerade die Wortsünden gegenüber dem Bruder, wie sie im Zorn und in der Erbitterung leicht über die Lippen gehen und den Menschen verunreinigen, mit besonders schweren Strafen belegt werden; andrerseits kann er aber auch wie das folgende „sermo peccati" dem hebräischen דָּבָר entsprechen, welches wie das griechische „ῥῆμα" ganz allgemein zur Umschreibung gebraucht werden kann.

Würde Mtth. 18, 21—22 dieselbe abgekürzte Form haben wie Luc., so würde man gewiss weiter als Zeichen späterer judaistischer Abfassung anführen, dass hier Petrus wieder eine besondere Rolle spiele, wie man es auch beim grossen Fragment des H.E. aus Origenes gethan hat. Da aber Mtth. den Namen des Petrus ebenfalls hat, so ist das ein Beweis, dass eben Petrus

schon früh in der Ueberlieferung, weil in Wirklichkeit, eine bevorzugte Persönlichkeit war, und wenn hier noch die nähere Bezeichnung „discipulus ejus“ hinzutritt, so möchte gerade dies auf eine frühe Abfassung hinweisen, da es bei der Bedeutung des Petrus in der judenchristlichen Gemeinde je später, um so weniger eines solchen Zusatzes bedurft hätte.

14) *Origenes (vetus interpres) ad Mtth. 19, 16*: „Dixit ad eum alter divitum: „Magister, quid bonum faciens vivam?“ Dixit ei: „Homo, legem et prophetas fac.“ Respondit ad eum: „Feci“. Dixit ei: „Vade, vende omnia quae possides et divide pauperibus et veni sequere me.“ Coepit autem dives scalpere caput suum et non placuit ei. Et dixit ad eum Dominus: „Quomodo dicis: Legem feci et prophetas? — quoniam scriptum est in lege: „Diliges proximum tuum sicut te ipsum“, et ecce multi fratres tui filii Abrahae amicti sunt stercore morientes prae fame, et domus tua plena est multis bonis, et non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos“. Et conversus dixit Simoni discipulo suo sedenti apud se: „Simon, fili Joannae, facilius est camelum intrare per foramen acus, quam divitem in regnum coelorum.“

Origenes führt hier das H.E. an, weil ihm die betreffende Erzählung im kanonischen Mtth. einen Widerspruch zu enthalten scheint: Wie kann Christus den reichen Jüngling noch zur Vertheilung seiner Güter auffordern, nachdem dieser doch schon bekannt hatte, dass er alle Gebote, also auch das der Nächstenliebe, gehalten habe; oder wie kann der Reiche behaupten, alle Gebote erfüllt zu haben, da es doch unvereinbar ist, reich zu sein und das Gebot der Nächstenliebe erfüllt zu haben? Origenes ist desshalb geneigt, die Hinzufügung dieses Gebotes zum Dekalog (Mtth. 19, 19) für eine Interpolation zu halten, findet aber eine Lösung der Schwierigkeit im H.E., welches auch hier, gegenüber dem kanonischen Mtth., einen klareren Gedankenzusammenhang bietet.

Das Fragment des H.E. beginnt mit einem „alter divitum“, scheint also einen ersten Reichen vorauszusetzen, der ebenfalls mit Christo gesprochen hat, und Hilgenfeld, (dem auch Nicholson p. 49 folgt), erinnert hierbei an die paarweise Zusammenstellung, welche auch im Mtth.-Evangelium an verschiedenen Stellen

bemerklich ist (Mtth. 4, 18 ff.; 8, 19—22. 28; 9, 27 ff.; 11, 3; 20, 30; 21, 1—2). An unsrer Stelle ist freilich bei Mtth. nur von einem die Rede, aber wenn wir nicht nach dem von der neuern Textkritik vorgezogenen Wortlaut, sondern nach dem Textus receptus lesen, so scheinen, wie auch in den Parallelen bei Mrc. und Luc., zwei Antworten Jesu in eine zusammengezogen zu sein, nämlich die Antwort auf die Anrede „guter Meister" und auf die Frage „was man Gutes zu thun habe", während die Auseinanderhaltung der beiden einen strengern Fortschritt der Rede bezeichnet. Demnach würde die Anrede dem ersten Reichen zugehören; durch die ablehnende Hinweisung Jesu auf den allein guten Vater würde die Hauptfrage zunächst zurückgedrängt, aber dann vom zweiten Reichen aufgenommen. Was für diese Auffassung spricht, ist Folgendes: einmal kennen schon die ältesten Zeugen (Justin. Dial. cap. 101; Apol. I, cap. 16; die Marcosier bei Iren. adv. haer. I, 20, 2; die Naassener bei Hippolyt. Philos. V, 7; Clem. Hom. 18, 3, 17; auch Tatians Diatessaron (Zahn, S. 173)) das „διδάσκαλε ἀγαθέ" und die darauffolgende Abweisung Jesu; in dem erhaltenen Fragment des H.E. findet aber das „εἷς ἐστὶν ἀγαθός" keine Stelle, auch weist der „alter divitum" auf einen unmittelbar vorangehenden andern Reichen zurück; endlich ist die von Lachmann und Tischendorf für Mtth. 19, 16—17 vorgezogene Lesart nicht vor Origenes nachzuweisen, erscheint auch durch die gesuchte, der Frage nicht direct entsprechende Antwort undurchsichtig, gekünstelt, und legt desshalb den Gedanken nahe, es seien in ihr die beiden Momente in einen zusammengezogen worden, indem man die einfache Anrede des H.E. an den Anfang stellte und den Hinweis auf den „allein Guten" an die Frage nach dem Guthandeln anzuknüpfen suchte. Es wäre dies in einer Zeit geschehen, als man es nicht mehr verstehen konnte oder es auch nicht mehr für passend hielt, dass Jesus das Prädicat „gut" von sich ablehnte, und dies eben durch eine solche Zusammenziehung zu umgehen suchte.

Die Darstellung bei Mtth. scheint die Lehre von einer höhern Gerechtigkeit, von einer selbst zu erreichenden Vollkommenheit (19, 21) zu begünstigen, da das Gebot der Gütertheilung noch zu der Erfüllung der andern Gebote als etwas besonderes hinzutritt. Dass aber dies nicht der Sinn von Jesu Worten sein kann,

bedarf keiner weitern Erklärung und wird uns aus vielen Stellen der Evangelien deutlich, wie auch in den Parallelen bei Mrc. und Luc. eine solche Steigerung nicht hervortritt. Das H.E. dagegen zeigt eine davon gar nicht berührte Redaction dieser Geschichte, es weiss nichts von einer solchen übergesetzlichen Vollkommenheit, und darum ist auch die ganze Darstellung eine andere. Statt der einzelnen Gebote, welche bei den Synoptikern aufgezählt werden, steht hier der Collectivname „Gesetz und Propheten", und wenn wir dies im Sinne Christi verstehen wollen nach Mtth. 7, 12 und 22, 40, so appellirt er hier bei dem Reichen nicht bloss an sein juristisches, sondern auch an sein moralisches Gewissen, er weist ihn an die Summa der alttestamentlichen Religion, welche in den zwei Geboten der Gottes- und der Nächstenliebe ihre höchsten Anforderungen stellt, in denen alles Andere, auch der Dekalog, mit eingeschlossen, ohne die aber auch ein eigentliches Guthandeln nicht möglich ist. Auf diese Art an das Gesetz zu erinnern, entspricht auch dem Sprachgebrauch nicht nur, sondern dem Charakter der Lehrthätigkeit Christi besser, als die trockene Aufzählung der einzelnen Gebote, da er ja, der gekommen war, nicht um Gesetz und Propheten aufzulösen, sondern zu erfüllen (Mtth. 5, 17), sonst auch nicht an den Dekalog erinnert, ohne dessen Gebote durch eine tiefere Begründung und umfassendere Deutung zu schärfen oder umzugestalten. Gerade in dieser Zusammenfassung liegt aber auch die Pointe der ganzen Erzählung. Durch die nun folgende Aufforderung Jesu zur Vertheilung der Güter und zu seiner Nachfolge soll die innere Gesinnung des Reichen, der sich so schnell gerechtfertigt hat, auf die Probe gestellt werden. Jesus will also nicht zu einer höhern Vollkommenheit ermahnen, sondern der Reiche soll vielmehr selbst zur Prüfung angeregt werden, wie weit er im Grunde von der Gesetzeserfüllung noch entfernt sei, da seine eingebildete Gerechtigkeit schon durch die darbenden Volksgenossen, die er um sich her findet, Lügen gestraft wird. Darum kann ihn auch Christus auf seine sichtliche Verlegenheit hin fragen, wie er denn behaupten könne, Gesetz und Propheten zu erfüllen, da er ja das erste Gebot, das der Nächstenliebe, ganz ausser Acht gelassen habe. Hierbei ist der Begriff des Nächsten noch ganz jüdisch auf die Volksgenossenschaft beschränkt, indem er mit dem Namen „filius Abrahae" (derselbe Ausdruck bei

Luc. 19, 9; 13, 36) bezeichnet wird, wodurch die ganze Erzählung auch an Anschaulichkeit gewinnt.

Was man hier als spätere Zusätze hat erkennen wollen, trägt doch das Gepräge ursprünglicher, unreflektirter Geschichtserzählung, so der etwas unschöne, aber um so charakteristischere Zug, dass sich der Reiche hinter den Ohren kratzt, womit seine innere Verlegenheit auch äusserlich zur Darstellung kommt; so auch der drastische Gegensatz zwischen dem mit Gütern gesegneten Hause des Reichen und den armen Volksgenossen. Solche Züge erinnern an die vielen kleinen nebensächlichen Bemerkungen, durch welche sich das Marcusevangelium auszeichnet und die diesem seine grössere Alterthümlichkeit sichern. Und wie lebendig und anschaulich schliesst sich das Folgende an! Jesus wendet sich von dem Reichen ab zu Petrus, der neben ihm sitzt, und spricht jenes bekannte Wort Mtth. 19, 24, wie schwer es sei, dass ein Reicher ins Himmelreich komme. Die feierliche Anrede ist durch die Bedeutsamkeit dieses Spruches genügend motivirt, wenn auch jede persönliche Beziehung auf Petrus fehlt. Die Bemerkung „sedenti apud se" giebt uns ein anschauliches Bild der Lehrwirksamkeit Christi, ohne dass man in dieser Wendung eine tendenziöse Hervorhebung des Petrus zu finden hat, vielmehr zeigt auch hier wieder die Hinzufügung des „discipulus", dass wir es nicht mit einer gekünstelten, abstracten, sondern mit einer einfachen, natürlichen Tradition zu thun haben.

15) *Euseb. h. e. III, 39, 17*: (Papias) — „*ἐκτέθειται δὲ καὶ ἄλλην ἱστορίαν περὶ γυναικὸς ἐπὶ πολλαῖς ἁμαρτίαις διαβληθείσης ἐπὶ τοῦ κυρίου ἣν τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον περιέχει.*"

Diese Notiz des Eusebius lässt uns im Unklaren nicht nur, ob Papias wirklich das H.E. benützt hat, sondern auch welcher Art diese Geschichte von dem sündigen Weib gewesen sei und in welchem Verhältniss sie zu der Luc. 7 erwähnten Geschichte von der Sünderin oder zu der Joh. 7 genannten von der Ehebrecherin gestanden habe, so dass, da seine Worte weder auf die eine noch die andere genau passen, hier auch von einer dritten, uns unbekannten Geschichte die Rede sein kann. Dies letztere ist die Ansicht Hilgenfelds, welcher, da gerade in geschichtlichen Einleitungen eine Eigenthümlichkeit des H.E. be-

stehe, eine solche uns verlorene Geschichte dem Gespräch über die Ehescheidung (Mtth. 19, 3 ff.) möchte vorangehen lassen. Ebrard dagegen hatte hier die Luc. 7 berichtete Salbung der Sünderin erkennen wollen, weil sich das H.E. auch sonst mit Luc. berühre. Allein dem widerspricht das „*διαβληθῆναι ἐπὶ τοῦ κυρίου*". Das letztere scheint besser auf die Joh. 7 erwähnte Geschichte von der Ehebrecherin zu passen. Diese Geschichte, welche bei Johannes den Zusammenhang unterbricht, die auch in den meisten Handschriften desselben fehlt, in andern durch Asterisken verdächtigt ist, erweist sich auch, was Sprache und Charakter betrifft, mehr den synoptischen Berichten ähnlich, wesshalb sie von den meisten alten und neueren Kritikern für später in den johanneischen Text eingeschoben gehalten wird. Nicholson (p. 53) sucht ihr eine ursprüngliche Stelle im H.E. anzuweisen, indem er sich hierfür hauptsächlich auf das Zeugniss des Rufin beruft, welcher die obigen Worte des Eusebius folgendermassen wiedergiebt: „aliam historiam de muliere adultera quae accusata est a Judaeis apud Dominum"; Rufin aber sei durch seine frühern intimen Beziehungen zu Hieronymus, und zwar zu einer Zeit, wo dieser sich viel mit dem H.E. beschäftigt und es sogar übersetzt habe, in den Stand gesetzt, die Worte des Eusebius genauer zu präcisiren, durch ihn sei es somit bezeugt, dass das H E. die Geschichte einer Ehebrecherin enthalten habe. Allein dieses Argument ist nicht beweiskräftig, da wir sonst nirgends eine Aeusserung des Rufin haben, aus welcher wir auf seine Bekanntschaft mit dem H.E. schliessen könnten, und wenn er hier auf Grund eigener Beobachtung die Worte des Eusebius hätte corrigiren wollen, so hätte er gewiss das „aliam" vor historiam weggelassen, da dies ja sonst gerade im Gegensatz zu der Geschichte im Johannesevangelium aufgefasst werden könnte. Die Aenderung des Rufin wird vielmehr seiner eigenen Reflexion entsprungen sein, weil er sich gerade an die johanneische Geschichte erinnerte, sodass er der erste wäre, welcher die Gleichstellung der beiden vollzogen und damit die Identification beider verschuldet hätte. Wären sie aber wirklich identisch gewesen, so hätte Hieronymus, welcher die johanneische Perikope kannte und darüber reflectirte, dies gewiss nicht unerwähnt gelassen. Ein zweites Argument gewinnt Nicholson dadurch, dass er nachzuweisen sucht, wie diese Erzählung in das Johannesevangelium

gekommen sei: Papias nenne als seine Gewährsmänner Aristion und den Presbyter Johannes (Eus. h. e. III, 39), Eusebius könne aber dies von Papias nur dann sagen, wenn dieser, da wo er eine der *παραδόσεις* des Presbyter Johannes erzählte, auch den Namen ihres Urhebers mitgegeben habe. Nun habe wohl Papias bei der Geschichte von dem sündigen Weibe den Presbyter Johannes als Gewährsmann genannt, und dieser sei dann mit dem Apostel verwechselt worden. So habe man diese Geschichte dem vierten Evangelium angehängt und sie dann später in dasselbe eingefügt. Allein wenn auch die Geschichte auf eine ähnliche Weise in das Johannesevangelium gekommen sein kann, so dürfen wir bei den dürftigen Nachrichten, die wir darüber besitzen, doch nicht ohne weiteres den Papias dafür verantwortlich machen, um so weniger, als Eusebius diese Geschichte ja keineswegs auf Johannes (weder den Presbyter noch den Apostel) zurückführt, auch gar nicht andeutet, dass Papias jedesmal seinen Gewährsmann besonders genannt habe. Dies aber müsste doch zuerst selbst bewiesen werden, ehe man damit etwas anderes beweisen will. Mit Recht macht ferner Hilgenfeld (p. 24) gegen Nicholson geltend, dass ein Weib verläumden (*διαβάλλω*) etwas anderes sei, als es ertappen (*καταλαμβάνω*), und dass viele Sünden noch nicht ein Ehebruch seien; Eusebius müsste sich denn hier sehr ungenau ausgedrückt haben. Alle Vermuthungen über den Zusammenhang dieser johanneischen Perikope mit dem H.E. führen also zu keinem sichern Resultate, wir müssen uns desshalb mit der Angabe des Eusebius begnügen, dass eine ähnliche Geschichte im H.E. gestanden hat, ohne dieselbe näher bestimmen zu können.

---

c) Sprüche, Reden, Gleichnisse.

16) *Clem. Alex. strom. II, 9, 45: „ὁ θαυμάσας βασιλεύσει καὶ ὁ βασιλεύσας ἀναπαήσεται.“*

Wenn auch diese Stelle in dem Zusammenhang, in welchem sie bei Clemens steht, mehr den Charakter einer philosophischen Reflexion als den einer göttlichen Lehre zu enthalten scheint und eher an griechische Elemente erinnert als an jüdische oder christliche, so zeigt sich bei näherer Prüfung doch, dass wir Recht thun, sie aus neutestamentlichen Voraussetzungen zu er-

klären. Hilgenfeld und Nicholson bringen diesen Spruch in Verbindung mit der *ἀνάπαυσις* Mtth. 11, 29 und dem Sinne nach gewiss mit Recht; es wären demnach hier in prägnanter Form die einzelnen Stufen genannt, welche der Mensch durchlaufen muss, um zur Seligkeit zu gelangen, nämlich durch Verwunderung, welche den Glauben weckt, zur Theilnahme an der Herrschaft über die Welt und durch diese wieder zur seligen Ruhe. Allein dieses „*ἀναπαύειν*“ braucht nicht nothwendig in geistigem Sinne verstanden zu werden, auch wird die geistige Herrschaft der Gläubigen über die Welt in den Evangelien nicht so deutlich ausgesprochen. Das Nächstliegende ist vielmehr, diesen Spruch wörtlich zu nehmen, wesshalb wohl Ewald Recht haben wird, wenn er ihn zu den Weissagungen über die äussere Vollendung des Gottesreiches rechnet; in chiliastischem Sinne wird er wohl auch von den Nazaräern gedeutet worden sein. Was das befremdliche „*θαυμάζειν*“ betrifft, so wird sonst nirgends im N.T. die Verwunderung direct als der Anfang eines tiefern Verständnisses für religiöse Wahrheiten bezeichnet, ja sie erscheint oft sogar als das charakteristische Merkmal des Unglaubens und wird dem Glauben direct entgegengesetzt (Luc. 24, 41; 8, 25). Aber es finden sich doch auch mehrere Stellen, wo aus der Verwunderung gerade der Glaube hervorwächst, wo die Wunderthaten Christi zum Preise Gottes führen (Mtth. 9, 8; 15, 31). Deutlich ist dies ausgesprochen Joh. 5, 20, wo es heisst, dass der Vater den Sohn noch grössere Werke werde thun heissen, damit sie sich wunderten, und wie dieses „verwundern“ gemeint ist, ergiebt sich aus V. 23, es führt dazu, den Sohn und den, der ihn gesandt hat, zu ehren. Wir werden hier freilich überall ein stärkeres Wort an die Stelle setzen müssen, etwa staunen, sich entsetzen, und das, wovor man sich entsetzt, sind die grossen Thaten Gottes, die den Menschen zur Unterwerfung unter Gottes Macht führen sollen. Auf eine solche Entwickelung des Glaubens, der Anerkennung Christi, führt uns auch Mtth. 11, 21, wenn von Tyrus und Sidon gesagt wird, dass sie auf solche Thaten hin Busse gethan hätten. In diesem Sinne kommt das Verwundern schon im A.T. vor (Hab. 1, 5). Der Prophet mahnt dazu, weil dadurch allein ein Insichgehen des Volkes möglich gemacht wird. Demnach wäre „*θαυμάζειν*“ an die Stelle des תמה getreten, und das scheinbar Fremdartige

dieses Spruches ist damit beseitigt. — Der Spruch selbst, welcher die jüdische Erwartung des messianischen Reiches treffend charakterisirt und sich desshalb als sehr alt erweist, wird aber wohl schwerlich in diesem Sinne von Christus selbst herrühren und möchte vielleicht aus einer uns verlorenen Apokalypse in das H.E. gekommen sein, wie uns ja auch bei den Synoptikern solche Reminiscenzen begegnen.

17) *Euseb. syr. Theoph.* (translated by S. Lee, London 1842, p. 234): „I will select to myself these things: very, very excellent are those, whom my Father who is in heaven has given to me".

Eusebius führt diese Worte an zur Erklärung von Mtth. 10, 34 u. 35; sie sollen zur Erläuterung dienen, inwiefern es wirklich wahr ist, dass Christus gekommen sei, nicht den Frieden, sondern das Schwert zu bringen und die Familienglieder gegeneinander zu erregen. Der erste Satz des Fragments scheint auf etwas Vorangegangenes zurückzuweisen, der zweite die Begründung des ersten zu enthalten. Während sich nun bei den Synoptikern keine Parallele dazu findet, so scheint eine gewisse Aehnlichkeit mit Joh. 17, 6 u. 9, wenigstens im Wortlaut, vorhanden zu sein, insofern Christus hier ebenfalls von denjenigen, welche sein Wort behalten haben, sagt, der Vater habe sie ihm gegeben; ferner findet sich das doppelte „ἀμὴν ἀμήν" ebenfalls nur bei Johannes. Doch berechtigt dies allein noch nicht zu dem Urtheil Ewalds, welcher in diesem Spruch einen spätern, schwächern Nachhall johanneischer Gedanken erkennen will. Seine Uebersetzung: „Ich wähle mir die Guten; die Guten sind es, welche mir mein himmlischer Vater gegeben hat", ist ungenau, wie Hilgenfeld (p. 22) auf die Autorität von Merx hin angedeutet hat. Allein auch Hilgenfeld zieht die bei Eusebius einige Zeilen weiter unten stehende Variante: „I will select to myself the very excellent (the good), those whom my father who is in heaven has given to me" als die ursprüngliche Lesart jener ersten vor, während diese sich schon durch ihren umständlicheren, aber dafür klareren Ausdruck, dann aber auch durch ihre Rückbeziehung auf Vorhergehendes (these things) als die richtige erweist. Die Uebersetzung Hilgenfelds und nach ihm Nicholsons: „Ich wähle mir die Guten, jene Guten, welche mir mein himmlischer Vater gab", scheint dem Ausspruch Christi Mtth. 9, 13,

dass er gekommen sei, die Sünder zur Busse zu rufen und nicht die Frommen, zu widersprechen, wesshalb auch der erstere mit Berufung auf Clem. Rec. I, 51 (invitare venit ad regnum justos etc. . . . . injustos vero et impios — — dignis ultionibus tradet) die Frage aufwirft, ob im H.E. auch das Zusammenessen Jesu mit den Zöllnern und Sündern wie Mtth. 9, 10—13 könne enthalten gewesen sein, da es zu dem hier ausgesprochenen, ächt judaistischen Grundsatz nicht passe. Allein die Abfassung der pseudoclementinischen Schriften fällt schon in ziemlich späte Zeit, setzt auch zum Theil schon das elkesaitische Christenthum voraus, welches, wie die damit verwandten gnostischen Ebioniten, einzelne Herrensprüche nicht bloss einseitig deutete, sondern auch, wenn es zum System passte, gerade in das Gegentheil umzukehren wagte. Es möchte desshalb nicht richtig sein, jene Grundsätze schon im H.E. finden zu wollen. Auch liegt der Schwerpunkt unseres Spruches nicht darin, dass Jesus nur die Guten auswählt, sondern darin, dass er das, was ihm Gott giebt, für das Gute hält und es demgemäss für sich erwählt, wie dies deutlich aus dem Citat der ersten Stelle hervorgeht. Inwiefern Eusebius diesen Spruch zur Erklärung von Mtth. 10, 34 u. 35 benützt hat, ist uns, weil wir den Zusammenhang desselben im H.E. nicht kennen, nicht mehr durchsichtig. „These things" könnte sich sowohl auf Personen als auf Sachen beziehen, das letztere liegt hier sogar näher, und es wäre in diesem Fall darunter eben der Unfriede, die Zwietracht im eignen Hause, das Schwert zu verstehen, welches Christus auf Erden gebracht hat, was alles an und für sich zwar das Prädicat „gut" nicht verdient, aber von Jesus, weil es sein himmlischer Vater so bestimmt hat, als solches angesehen und desshalb auch erwählt wird. Die zweite Stelle scheint dagegen eine persönliche Fassung der Objecte nahe zu legen, wobei sie freilich Eusebius nur indirect zur Erklärung hätte beiziehen können, da sie so in den Zusammenhang nicht gut passen will. Darauf deutet schon die unbestimmte Einführungsformel „in a place in the Gospel etc." Eusebius hätte dann eine Stelle, deren Zusammenhang im H.E. ihm nicht mehr genau gegenwärtig war, zu seinem Gebrauch umgedeutet, und daran mochte auch die aramäische Sprache dieses Evangeliums, die ihm nicht so geläufig war, Schuld sein. Doch gleichviel, mag man sich für das eine oder andere entscheiden, die

Hauptsache am Spruch ist sicher: Jesus hält das für „ausgezeichnet", was Gott ihm giebt, und erwählt sich dieses. Damit ist ein Grundsatz ausgesprochen, wie er nur auf Jesum selbst zurückgehen kann, wie er auch nur von ihm in vollem Umfange verwirklicht worden ist.

Was den Wortlaut dieses Spruches betrifft, so hat er noch mehr Aehnlichkeit mit Mtth. als mit Joh., sofern der Ausdruck „Vater im Himmel" fast ausschliesslich bei Mtth. vorkommt und dort geradezu eine stehende Redeweise ist, sobald von Gott als dem Vater, sei es Christi, sei es der Menschen überhaupt, die Rede ist. Das H.E. stellt sich damit auf dieselbe Linie mit den entsprechenden Sprüchen bei Mtth.

18) *Hieron. ad Mtth. 6, 10*: „In evangelio, quod appellatur secundum Hebraeos, pro supersubstantiali pane reperi „mahar", quod dicitur crastinum, ut sit sensus: Panem nostrum crastinum, id est futurum, da nobis hodie".

Delitzsch erklärt dieses „mahar" für eine unzutreffende und sachlich ganz unpassende Uebersetzung des griechischen „*ἐπιούσιος*" und sieht darin ein Zeugniss für eine griechische Grundlage des H.E. Allein dieses Urteil beruht auf der Voraussetzung, dass „*ἐπιούσιος*" von *ἐπὶ* und *οὐσία* herzuleiten sei, welche Voraussetzung sich aber durch nichts belegen lässt, da „*ἐπιούσιος*" ausser an der Parallelstelle Luc. 11, 3 überhaupt sonst nirgends vorkommt, während das griechische „*ἡ ἐπιοῦσα*" sc. *ἡμέρα* zur Bezeichnung des folgenden Tages dem allgemeinen Sprachgebrauch entspricht. Es haben desshalb viele Ausleger seit Ambrosius dieses „*ἐπιούσιος*" mit „crastinus" wiedergegeben, und dies ist auch in der That das Einfachere und Näherliegende, weil die grossartige Einfachheit des Herrngebetes doch schwerlich zu solch ungewöhnlichen Neubildungen von Wörtern wird aufgefordert haben. Wenn sich die Sache aber so verhält, so hat uns das H.E. den ursprünglichen Wortlaut aufbehalten, und wir haben hier einen deutlichen Beweis nicht nur seiner hebräischen Abfassung, sondern auch seines hohen Alters. Es steht damit keineswegs im Widerspruch mit Mtth. 6, 34, da es etwas anderes ist, Gott in gläubigem Vertrauen für den folgenden Tag zu bitten, und wieder etwas anderes, sich ängstlich um den folgenden Tag zu mühen und zu sorgen; im Gegentheil, nur derjenige wird das Letztere unterlassen können, welcher auf die angegebene Weise

zu Gott bitten kann. Hiermit ist auch schon angedeutet, auf welche Weise sich das für den ersten Augenblick Auffallende, dass wir Gott heute um das morgende Brod bitten sollen, von selbst beseitigt, insofern wir ihn heute um das bitten sollen, was wir morgen bedürfen. Und dies hat um so bessern Sinn, als dies Gebet ja nicht ausschliesslich Morgengebet ist, sondern zu allen Tageszeiten gesprochen werden soll.

19) *Hieron. ad Eph. 5, 4*: „Et nunquam laeti sitis, nisi cum fratrem vestrum videritis in caritate".

20) *Hieron. ad Ezech. 18, 7*: „Inter maxima ponitur crimina, qui fratris sui spiritum contristaverit".

Die erste Stelle bezieht Hilgenfeld auf Mtth. 18, 6 u. 7, Nicholson auf Mtth. 18, 14; sie scheint auch in der That gut zu der Rede über das Aergerniss zu passen, und wird gewiss in einem ähnlichen Zusammenhang gestanden haben. Diesen selbst aber näher bestimmen zu wollen, hängt zu sehr von dem subjectiven Gefühl des Einzelnen ab, als dass sich darüber etwas Bestimmtes sagen liesse.

Ebenso verhält es sich mit der zweiten Stelle, die Hilgenfeld wieder auf Mtth. 18, 6 u. 7 bezieht, Nicholson dagegen auf Mtth. 18, 16 u. 17; man könnte sie aber eben so gut als eine kurze Zusammenfassung von Mtth. 5, 22 verstehen, wo das Betrüben des Geistes zuerst in einzelnen Beispielen deutlich gemacht ist.

Es genügt hier darauf aufmerksam zu machen, wie nahe sich diese Sprüche ihrem Geiste nach mit denen bei Mtth. berühren, dass in ihnen der ganze sittliche Gehalt, welcher das Kennzeichen der Lehre Jesu ist, in seiner reinsten Form zum Ausdruck kommt, und dass sie desshalb auch für das H.E. eine wahre, bis auf Jesum selbst zurückgehende Tradition verbürgen. Wenn sie sich auch in den kanonischen Evangelien nicht finden, so sind es doch christliche Sprüche von ächtem Gehalt, welche zeigen, wie reich die Quelle derselben muss geflossen sein, wie in verschiedenen Kreisen verschiedene Ueberlieferungen nebeneinander hergehen und sich gegenseitig zur Ergänzung dienen konnten. Hieronymus stellt desshalb auch diese Sprüche zusammen mit andern n. t. Stellen in der Absicht, dass sie dieselbe Geltung und dasselbe Ansehen beanspruchen wie jene.

21) *Hieron. ad Mtth. 23, 35:* „filium Jojadae".

Zu der bekannten Streitrede Jesu gegen die Pharisäer und

Schriftgelehrten wird es gehören, wenn Hieronymus zu Mtth. 23, 35 bemerkt, die Nazaräer hätten an dieser Stelle in ihrem Evangelium „pro filio Barachiae" „filium Jojadae" gelesen. Jener Zacharias, der bei Mtth. 23, 35 ein Sohn des Barachias heisst, erscheint hier als ein Sohn Jojadas, wodurch schon Hieronymus mit Hinweis auf 2 Chron. 24, 20—21 die „crux interpretum" beseitigt sah, welche die Lesart bei Mtth. darbiete. Die meisten Ausleger sind ihm darin gefolgt und haben damit die Variante des H.E. als die ursprüngliche Lesart anerkannt. Denn da Jesus nur auf eine allgemein bekannte Thatsache anspielen konnte der in der Chronik erwähnte Prophetenmord aber auch noch für die spätern Geschlechter eine schreckliche Erinnerung war (Josephus, Antiqu. 9, 8, 3; Targ. zu den Klagel. 2, 20; Talmud Taanith, 69, 1—2; Sanhedr. 96, 2), und da endlich die Chronik damals den Kanon der alttestamentlichen Schriften abschloss, Jesus also hier zwar nicht die chronologisch letzte, wohl aber die an letzter Stelle erzählte Blutthat Israels erwähnt hätte, so schien dies zu dem ersten, dem Morde Abels, gut zu passen, und die Variante bei Mtth. würde dann auf einem Missverständniss oder auf einer Verwechselung beruhen. Nun hat man aber seit Hug, Credner, Baur den Barachias-Sohn in dem Zacharias Baruchs Sohn finden wollen, dessen ebenfalls im Tempel stattgehabte Ermordung im Jahr 63 uns Josephus (bell. jud. 4, 5, 4) erzählt. Man macht dafür geltend, dass die Chronikstelle dem Morde des „filius Jojadae" keine besondere Bedeutung beilege, dass dagegen der Mord, den Josephus berichtet, zur Zeit des jüdischen Krieges ungeheures Aufsehen gemacht und grosse Erbitterung hervorgerufen hatte. Ferner sagt man, dass in der Chronik als Ort der Blutthat der Vorhof, bei Josephus aber der Tempel (*τὸ ἱερὸν*) genannt werde, und dass dies letztere allein zu der Angabe des Mtth. „*μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου*" passe. Hiergegen ist aber zu sagen, dass das griechische *ναὸς* nirgends bloss das Allerheiligste bezeichnet, sondern ganz allgemein das Tempelhaus, und dass dann der Wortlaut bei Mtth. gar wohl auf den 2 Chron. 24 beschriebenen Fall gehen kann. Zacharias ben Jojada, welcher sich in einer Rede an das Volk wandte, musste sich zu diesem Zwecke in dem höher gelegenen Ober- oder Priesterhof befinden (vgl. Jer. 36, 10), und wenn er sogleich dort ermordet wurde, dann ist die Blutthat geschehen zwischen

dem Tempelhaus und dem Brandopferaltar, d. h. an der Stelle, welche als besonders heilig galt (vgl. Hes. 8, 16; Joel 2, 17), und welche der Chronist kurz ganz allgemein als Vorhof bezeichnen konnte. Die Schwierigkeiten lösen sich jedenfalls leichter, wenn wir diese Chronikstelle zu Hülfe nehmen, als wenn wir annehmen müssen, der Evangelist hätte vermöge eines Anachronismus Jesu die Erwähnung des späteren Mordes in den Mund gelegt, oder etwa, wie Hug, Jesus habe prophetisch von einer noch zukünftigen Greuelthat gesprochen. Wir müssten denn überhaupt darauf verzichten, die hier erwähnte Thatsache nachweisen zu wollen. Luc. 11, 51 hat an der Parallelstelle keinen Zusatz zu Zacharias, man hat desshalb vermuthet, Jesus selbst möchte wohl den Vaternamen gar nicht genannt haben, sondern er sei erst später bei der Aufzeichnung hinzugefügt worden und zwar richtig im H.E., falsch, weil aus einer Verwechselung mit dem Propheten Zacharias (Zach. 1, 1) hervorgegangen, dessen Vater Barachias hiess, im Mtth.-Evangelium, oder endlich der griechische Redactor oder Verfasser des letzteren hätte wirklich die letzte Blutthat des alttestamentlichen Kanons vertauscht mit der letzten vor der Zerstörung Jerusalems, da zwischen diesen beiden eine wesentliche Aehnlichkeit bestand, und es dann nahe lag, an Stelle des unbekannteren das bekanntere Ereigniss einzusetzen. All diese Vermuthungen führen aber zu keinem sicheren Resultate, wie und wann die Verschiedenheit der Tradition entstanden ist, weil wir keine sichern Anhaltspunkte haben. Nur dies eine dürfte sich nach dem Bisherigen als das Wahrscheinlichste behaupten lassen, dass die Beziehung auf die Chronikstelle die einfachere und leichtere Lösung ergiebt, dass also die Lesart des H.E. die ältere und ursprünglichere ist, wofür sie schon die Kirchenväter gehalten haben.

22) *Euseb. graec. Theoph.* (a. a. O. p. 155) ad Mtth. 25, 30. — „... *τὴν ἀπειλὴν οὐ κατὰ τοῦ ἀποκρύψαντος ἐπῆγεν, ἀλλὰ κατὰ τοῦ ἀσώτως ἐζηκότος· τρεῖς γὰρ δούλους περιεῖχε, τὸν μὲν καταφάγοντα τὴν ὕπαρξιν τοῦ δεσπότου μετὰ πορνῶν καὶ αὐλητρίδων, τὸν δὲ πολλαπλασιάσαντα τὴν ἐργασίαν, τὸν δὲ κατακρύψαντα τὸ τάλαντον· εἶτα τὸν μὲν ἀποδεχθῆναι, τὸν δὲ μεμφθῆναι μόνον, τὸν δὲ συγκλεισθῆναι δεσμωτηρίῳ.*“

Weizsäcker sagt darüber, das H.E., welches dem Geist

dieser Reden schon ferner stand, änderte nach Eusebius die Parabel so, dass die Strafe noch einen dritten Knecht trifft, welcher noch unter dem faulen, immerhin tadelnswerthen, steht. Sollte aber dieser Unterschied ohne weiteres ein Zeichen sein, dass das H.E. „dem ursprünglichen Geist der Parabel schon ferner stand", könnte sich die Sache nicht ebensogut umgekehrt verhalten? Zunächst ist zu beachten, dass die Dreizahl bei Mtth., sowie in der Parallele bei Luc. 19, 24 ff. beibehalten ist, obschon an beiden Stellen zwei Knechte wesentlich dasselbe Loos theilen, die Beifügung des zweiten also nichts anderes bringt als eine weitere Exemplificirung des ersten, ohne irgend ein wesentlich neues Moment einzuführen. Im H.E. dagegen hat die Dreizahl ihre gute Bedeutung, es sind drei verschiedene Personen, welchen gemäss ihrem Handeln auch ein dreifach verschiedenes Loos zu Theil wird und zwar gemäss einer im Sinn der Parabel selbst liegenden Steigerung. Was den Eusebius bestimmte, diese abweichende Redaction beizufügen, war die harte Strafe, welche bei Mtth. den dritten Knecht trifft, der doch wenigstens das Gut seines Herrn sorgfältig aufgehoben hatte; dasselbe Gefühl scheint auch bei Luc. 19, 24 die Strafe gemildert zu haben, die dort in nichts anderem besteht, als dass ihm das anvertraute Gut wieder genommen wird. Im H.E. wird dieser bloss getadelt; ein anderer aber, der das Gut durch unzüchtiges Leben verprasst hat, wird in's Gefängniss geworfen. Es ist nicht zu läugnen, dass nur in dieser Redaction des Gleichnisses der Gebrauch eines anvertrauten Gutes nach den verschiedenen Möglichkeiten vollständig durchgeführt ist, nämlich 1) dasselbe durch richtiges Verwalten zu vermehren, 2) es sorgfältig aber nutzlos zu verwahren, oder endlich 3) es zu vergeuden und zu verprassen. Diese drei möglichen Fälle sammt ihren Consequenzen deutlich zu machen, dies wird doch wohl der ursprüngliche Sinn der Parabel gewesen sein. Man könnte freilich in dieser Vollständigkeit eine Vermischung von Mtth. 25, 14 mit Luc. 15, 11 ff. sehen wollen; es liegt dies nahe, weil einestheils einzelne Ausdrücke wie „ἀσώτως ἐζηκότος" an Luc. erinnern, und weil Eusebius seinen Bericht mit dem dritten Knecht beginnt, die Urtheile aber in der umgekehrten Reihenfolge aufzählt, sodass das „ἀποδεχθῆναι" auf den an erster Stelle stehenden dritten Knecht zu gehen scheint, auf den Prasser, was gerade durch die Parabel vom verlorenen

Sohn nahe gelegt wird. Allein die beiden sind hier doch auseinander zu halten. Denn einmal können wir nicht entscheiden, inwieweit Eusebius die Parabel des H.E. mit dessen eigenen Worten wiedergiebt, und dann, wenn er in der Aufzählung der Knechte, durch den Zusammenhang genöthigt, zuerst des dritten Erwähnung thut, so folgt er in der Aufzählung der Urtheile derjenigen Reihenfolge, wie sie der entsprechende Text bei Mtth. an die Hand giebt. In einem Zusatz spricht Eusebius weiter die Vermuthung aus, Mtth. möchte die folgenschwere Drohung ursprünglich auch über den Prasser ausgesprochen haben und durch häufige Wiederholung sei sie dann auf den zweiten Knecht gekommen; es ist also auch die Meinung des Eusebius, dass das H.E. uns hier die richtige Redaction dieser Parabel erhalten hat.

Vielleicht können wir noch den Grund erkennen, welcher diese Aenderung hervorgebracht hat. Im H.E. ist es ein unmittelbar aus dem Leben gegriffenes Bild über den Gebrauch und Missbrauch anvertrauter irdischer Güter, ähnlich dem Gleichniss vom ungerechten Haushalter, bei Mtth. dagegen steht es mitten in den grossen eschatologischen Reden, und weil es so ebenfalls auf das Endgericht gedeutet wurde, musste es auch demgemäss verändert werden. In diesem Fall war ja nur ein doppeltes möglich, entweder angenommen oder verworfen zu werden, und es fiel derjenige, der sein Pfund nicht ausnützte zusammen mit dem, welcher es verprasst hatte. Ein mittleres war nicht mehr möglich; um aber dennoch die Dreizahl der Knechte beizubehalten, wurde der erste mit einer leichten Modification verdoppelt, welche Modification bei Luc. wieder eine andere ist als bei Mtth., wie ja dort die Parabel überhaupt wieder in etwas anderer Gestalt erscheint. Es ist immerhin auch möglich, dass die Verschiedenheit in der Ueberlieferung auf Jesum selbst zurückgeht, dass er die Parabel selbst das eine Mal so, das andere Mal anders gesprochen hat, je nachdem es zu seinem beabsichtigten Zweck am Besten passte. Dies eine ist aber nicht zu läugnen, dass das H.E. die einfachste und natürlichste Form dieser Parabel darstellt, wogegen sich die Darstellungen bei Mtth. und Luc. als abstracter gefasste Varianten erweisen.

Vierter Abschnitt.

Ergebnisse und Vermuthungen.

I.

Leser. — Name. — Uebersetzungen.

Es erübrigt uns noch die Notizen über das H.E., welche bei Besprechung der Zeugnisse der Kirchenväter einzeln zur Sprache kamen, hier zusammenzufassen und zu einem Ganzen zu vereinigen, sowie sie auch durch die nöthigen Zusätze zu ergänzen.

Als Leser des H.E. erscheinen bald die Nazaräer, bald die Ebioniten, bald wieder beide miteinander; es sind die judenchristlichen Secten, welche als Nachkommen der ersten palästinensischen Christengemeinden durch ihre Stellung zum Gesetz oder mit andern Worten durch ihr Festhalten an der jüdischen Nationalität sich von der übrigen Christenheit ausgeschlossen hatten. Die Geschichte hatte die Frage, ob man Jude werden müsse, um Christ sein zu können, zu Gunsten der paulinischen Ansicht beantwortet, und jemehr sich dadurch das Christenthum seinem innern Wesen gemäss über die Heidenwelt ausbreitete, umsomehr musste die judenchristliche Kirche zur bedeutungslosen Secte herabsinken. Sie hiessen ursprünglich „Nazarener", was nach Act. 24, 5 der allgemeine Christenname gewesen zu sein scheint. Doch verschwindet dieser Name für uns schon im ersten Jahrhundert und taucht erst wieder bei Epiphanius und Hieronymus auf, während der bedeutsamere und vermuthlich ebenso alte Name „Ebioniten", d. h. „die Armen" im Sinn der Besitzlosen, an seine Stelle tritt. Ihre Geschichte ist dunkel. Eusebius berichtet h. e. III, 25 von der jerusalemischen Gemeinde, dass ihre Glieder bei Ausbruch des jüdischen Krieges nach Pella in Peraea ausgewandert seien auf Grund einer göttlichen Weissagung („*κατά*

τινα χρησμόν"), sich also im Ostjordanlande niedergelassen haben. Aus diesen, so sagt Epiphanius, habe die spätere Secte der Nazaräer ihren Anfang genommen. Sie scheinen sich dann weiter nach Nordosten ausgebreitet und ihre Wohnsitze hauptsächlich im Innern von Syrien aufgeschlagen zu haben, in welchen Gegenden sie später Hieronymus getroffen hatte. Dieser scheint mit der nazaräischen Gemeinde im syrischen Beroea in nähere Beziehung getreten zu sein und hatte dort auch die Gelegenheit, ein zweites Exemplar des H.E. kennen zu lernen und abzuschreiben.

Als Ebioniten treten uns die Judenchristen zuerst bei Irenäus entgegen, welcher sie auch zuerst zu Ketzern stempelt, doch scheint er sie selbst nicht aus eigener Anschauung zu kennen. Wie fremd die Kirche diesem in nationalen Schranken hängengebliebenen Christenthum gegenüber stand, und wie wenig richtig sie es beurtheilen konnte, geht auch daraus hervor, dass, während Justin in gelegentlichen Aeusserungen sie noch milde beurtheilt und sie zum Theil noch als christliche Brüder betrachtet, schon Tertullian durch einen falschen Rückschluss aus ihrem Namen ihren Ursprung von einem angeblichen Stifter Ebion ableitet, welch irrthümliche Meinung uns auch bei Hippolyt und Epiphanius entgegentritt. Der letztere bemüht sich besonders dem erdichteten Ebion, dem „πολύμορφον τεράστιον", alle möglichen Schlechtigkeiten nachzusagen (haer. XXX, 1). Anders urtheilte man in Alexandrien über sie, wo man sie noch aus eigener Anschauung kennen mochte. So weiss Origenes, dass die Ebioniten die Nachkommen der ältesten Christen sind, dass sie aber als ehemalige Juden auch an ihren altjüdischen Traditionen, besonders in Bezug auf das Gesetz, festhielten und desshalb nicht viel besser seien als die Juden selbst. Aber doch scheint man auch schon hier den ursprünglichen Sinn ihres Namens nicht mehr gekannt zu haben, da man meinte, sie hiessen „die Bedürftigen", weil sie durch die buchstäbliche Auslegung des Gesetzes bedrückt würden, oder wie bei Eusebius, wegen ihrer dürftigen Vorstellung von der Person Christi. Bei Hieronymus taucht wieder der Name „Nazarener" oder „Nazaräer" auf, aber ohne in Gegensatz zu treten mit dem der Ebioniten; er gebraucht die Namen promiscue, und wenn sich an einzelnen Stellen ein Unterschied angedeutet findet, so möchte es derjenige sein, dass Na-

zarener den Theil, Ebioniten das Ganze bezeichnet. Ein solcher Unterschied hätte aber nicht etwa den Sinn, dass damit verschiedene Richtungen angedeutet wären, sondern da er selbst in Syrien einzelne judenchristliche Gemeinden besucht und dort den Namen Nazarener vorgefunden hatte, so gebraucht er ihn für diejenigen, die er aus eigener Anschauung kannte; dagegen um die Secte als Ganzes zu bezeichnen, gebraucht er den Namen Ebioniten, wie ihn die Tradition an die Hand gab (Nitzsch, Dogmeng. S. 42). Epiphanius aber statuirte zwei verschiedene Secten, die er Nazaräer und Ebioniten nennt. Was er von den Nazaräern sagt, lässt sich aber nicht allein auf diese beschränken, und mit den Ebioniten vermischt er die spätern gnostisirenden Judenchristen wie die Elkesaiten, so dass seine Unterscheidung bei näherer Prüfung sich nicht als durchführbar erweist. Die neuere Forschung hat vielmehr gezeigt, dass bloss eine Unterscheidung strenge durchzuführen ist, die zwischen den gewöhnlichen oder Vulgär-Ebioniten mit Einschluss der Nazaräer und zwischen den gnostischen Ebioniten des Epiphanius (Elkesaiten etc.), von welchen uns in den pseudoclementinischen Schriften und in dem von Epiphanius citirten Evangelium der XII Apostel ein charakteristisches Denkmal erhalten ist. Diese beiden Richtungen, welche schon vom apostolischen Zeitalter her, wo wir sie im Galater- und Colosserbrief finden, neben einander herliefen, verhalten sich ähnlich zu einander wie das Vulgärchristenthum zum Gnosticismus.

Es gab allerdings auch unter den Vulgär-Ebioniten verschiedene Schattirungen, je nach der Bedeutung, welche sie dem Gesetz für die Heidenchristen zuschrieben, und, was damit zusammenhängt, je nach der Anerkennung des Paulus als Apostel der Heidenchristen. Seit Irenäus, d. h. seit der Umbildung der „regula fidei“ zum kirchlichen Dogma, wird als dritter Vorwurf gegen sie geltend gemacht, dass sie die Gottheit Christi und die übernatürliche Geburt läugneten, ein Gegensatz gegen die Kirche, von welchem Justin noch nichts wusste, der aber die Judenchristen für die geschichtliche Betrachtung der Dinge nicht ohne weiteres zu Ketzern stempelt, sondern bloss beweist, dass eben die kirchliche Lehrbildung fortgeschritten ist, ohne dass sie in ihrer Abgeschlossenheit davon Notiz genommen hatten (Harnack, Dgm. Gesch. I, 1. Aufl. S. 226). Die Lebensweise und nicht die Lehre

hat sie ursprünglich von der Kirche geschieden, ihr Festhalten an der Praerogative Israels und nicht ihre Anschauungen von Christus war der Unterscheidungspunkt: aber jemehr sie von dem Fortschritt, den die Kirche bei ihrer äussern Ausbreitung auch in ihrer innern Entwicklung machte, ausgeschlossen blieben, um so grösser musste auch der Unterschied auf dogmatischem Gebiete werden, und zwar musste er gerade da am grössten sein, wo keinerlei Berührung mit der Heidenkirche stattfinden konnte, in den abgelegenen Gegenden des Ostjordanlandes und in Syrien, während die hellenistischen Judenchristen, welche mit griechischer Sprache und Cultur vertraut waren und mit der Kirche schon durch die äusseren Verhältnisse in Berührung kamen, sich auch innerlich ihr mehr anzuschliessen vermochten und Einzelnes sich aneignen konnten, ohne doch damit ihren eigenen Standpunkt ganz preiszugeben. So konnte denn auch Origenes und nach ihm Eusebius je nach der Stellung zur jungfräulichen Geburt zwei Klassen unterscheiden, wozu der letztere noch beifügt, dass die der Kirche Näherstehenden auch den christlichen Sonntag neben dem jüdischen Sabbat zu feiern pflegten. Man darf aber auch hier nicht von verschiedenen Parteien unter ihnen reden, sondern es sind dies eben Schattirungen einer und derselben Partei, je nachdem sie sich mehr oder weniger an die Kirchenlehre anschlossen oder aber für sich in der Abgeschlossenheit, missachtet von den Juden und bald auch von den Christen, ihre alten Lehren und Anschauungen beibehielten wie die Nazaräer des Hieronymus, welcher ep. 112 von ihnen sagt: „dum volunt et Judaei esse et Christiani, nec Judaei sunt nec Christiani".

Der Fortschritt im dogmatischen Bewusstsein der Kirche musste sich aber auch im Unterschied der Evangelien geltend machen, und in der That lässt sich, wie wir gesehen haben, ein solcher Unterschied zwischen dem H.E. und den kanonischen Evangelien aufweisen, und zwar erscheint von hier aus der Charakter des H.E. als der ältere und ursprüngliche, weil er durch altjüdische Anschauungen bestimmt wird, während die kanonischen Evangelien einen freieren, universalistischen Standpunkt bezeugen, von welchem aus der vorhandene Stoff mehr oder weniger umgearbeitet wurde und so zum Theil wenigstens seine ursprüngliche Farbe verloren hat. Ein solches Evangelium, welches wie ihre Lehre, ebenso auch eine ältere Form der Evange-

lienlitteratur aufwies, wird sich aber auch in demselben Grade auf die apostolische Tradition gestützt haben, wie sie selbst ihren Ursprung aus den ersten palästinensischen Christengemeinden herleiteten, so dass aus diesem Grunde die Vermuthung, dass sie eine echte, alte Evangelienschrift besessen haben, an Wahrscheinlichkeit gewinnen muss. Und dies umsomehr, als sie dieselbe in hebräischer oder richtiger in aramäischer d. h. in ihrer Muttersprache lasen, in welcher der Nachricht des Papias zufolge die erste evangelische Aufzeichnung zu Stande gekommen war. All diesen Bedingungen entspricht nun das H.E., welches Hieronymus bei den Nazaräern gefunden hatte, und welches er für würdig hielt, den kanonischen Evangelien an die Seite gesetzt zu werden. Dasselbe Evangelium, so sagt er an einer Stelle, gebrauchen auch die Ebioniten, das sind also die übrigen Judenchristen, welche in der griechischen Kirche zerstreut noch an ihrer alten Lehre festhielten. Dies wird bestätigt durch die Aussage des Eusebius, welcher ausdrücklich bemerkt, sie hätten nur dieses eine Evangelium.

Dieses H.E. aber machte nach Irenäus, Eusebius und Epiphanius bei den Judenchristen den ganzen Bestand der n. t. Schriften aus. Denn was dem Epiphanius einige zum Christenthum übergetretene Juden von einer Uebersetzung des Joh.-Evangeliums und der Apostelgeschichte sollen mitgetheilt haben (haer. 30, 3), welche nachher der jüdische Convertit Josephus in den Schatzkammern der Juden zu Tiberias zusammen mit dem hebräischen Mtth. gefunden haben will (haer. 30, 6), ist dunkel und gehört wohl nicht hierher, kann desshalb gegen das einstimmige Zeugniss der Kirchenväter nicht in Betracht kommen. In Betreff des H.E. entsteht nun aber die Frage, ob ihm die Judenchristen gleiche Bedeutung wie dem A.T. zugeschrieben haben, ob es bei ihnen „kanonische" Geltung hatte, oder ob sie es in freier Weise benützten. Die Factoren, welche die Kirche zur Bildung des Kanons führten, einmal die willkürliche Schriftauslegung der Gnostiker und dann die Fluth von apokryphen Schriften, welche im Lauf des 2. Jahrhunderts auftauchten und die alten Urkunden zu verdrängen suchten, fielen bei ihnen weg. Das alte Testament war ja die von Gott gegebene Offenbarungsurkunde, dies war und blieb auch ihre Norm, durch welche das Sittengesetz, welches bei ihnen die Hauptsache war, genügend

bestimmt wurde. Da ihnen Christus nichts wesentlich Neues gebracht hatte, so hatten sie keinen Grund, aus den Aufzeichnungen über ihn ein neues kanonisches Buch zu machen. In Christus waren die alten Weissagungen erfüllt, dies stand in ihrem Evangelium, dessen eigentlicher Zweck es war, Jesum als den verheissenen und endlich erschienenen Messias nachzuweisen. Allein daraus eine neue Lehre zu machen, dafür empfanden sie kein Bedürfniss, war ja doch auch für Christus das A.T. die Norm gewesen, sowie auch seine Messianität allein daran gemessen wurde.

Und wenn, wie sich weiter unten zeigen wird, die Geschichte der jungfräulichen Geburt im H.E. fehlte, ja durch das Vorhandensein der Genealogie geradezu ausgeschlossen war, dagegen unter den Vulgär-Ebioniten Einzelne die Lehre von der übernatürlichen Geburt annehmen konnten, ohne dadurch aus der judenchristlichen Secte auszutreten, so möchte auch darin ein Beweis liegen, wie wenig sie die in ihrem Evangelium enthaltene Lehre betonen mussten, und wie wenig dieses selbst bindend war. Gerade daraus aber zu schliessen, dass ihr Evangelium eine schwankende Grösse gewesen sei, dass es willkürlich bald da, bald dort mit Zuthaten versehen wurde, möchte nicht richtig sein, wenigstens ist dies für das H.E. nicht zu erweisen. Es ist auch unwahrscheinlich, da die Einfachheit ihrer Lehre solche Aenderungen nicht nöthig machte, umsoweniger, da ja im H.E. die geschichtlichen Stücke den grössten Theil werden eingenommen haben. Was sich etwa an chiliastischen Zügen darin gefunden haben mag, kann auch schon früh hineingekommen sein (vgl. das Fragment bei Clem. Alex.). Anders freilich steht es mit den gnostischen Ebioniten, welche durch ihre Speculationen eine neue Lehre geschaffen haben, welche auch durch ihre Askese u. s. w. eine neue Lebensweise zu begründen suchten; diese haben sich selbst aus dem vorhandenen Stoff ein Evangelium zubereitet, indem sie veränderten oder strichen, was ihnen nicht passte. Die von Epiphanius aufgeführten Bruchstücke desselben zeigen deutlich, wie willkürlich sie dabei vorgingen, dass man sogar, wenn es zum System passte, einen Ausspruch Christi gerade in das Gegentheil verkehren konnte (haer. 30, 22 „*μὴ ἐπεθύμησα μεθ' ὑμῶν κ. τ. λ.*"). Aber auch hier wird es wohl mit einer einmaligen Verarbeitung oder Umänderung sein Bewenden gehabt haben, die sich dann

im Wesentlichen unverändert weiter erhalten hat, abgesehen freilich von einzelnen Correcturen und Missverständnissen der Abschreiber oder fehlerhafter Texte, wodurch ja alle Handschriften mehr oder weniger Varianten aufweisen.

Fragen wir nach dem Namen dieses judenchristlichen Evangeliums, so hat es bei Irenäus und Epiphanius, wie wir gesehen haben, den Anschein, als wäre es nach Matthäus genannt worden. Allein wir haben diese Benennung bei Eusebius und Hieronymus — der letztere gab sie bloss noch als die Ansicht Einzelner — keineswegs bestätigt gefunden, und nichts weist darauf hin, dass das H.E. den Anspruch erhoben hätte, vom Apostel Mtth. herzustammen. Diese Bezeichnung ist vielmehr durch eine falsche Combination mit der Tradition des hebräischen Mtth. entstanden und nur von denjenigen weiter verbreitet worden, welche das H.E. nicht aus eigener Anschauung kannten. Hätte es wirklich den Namen „*κατὰ Ματθαῖον*“ geführt, so wäre es höchst sonderbar, dass Eusebius, der sich doch damit beschäftigt hatte, nichts davon wusste, und dass Hieronymus sich nicht bestimmter darüber ausgesprochen hätte.

Dagegen ist uns bei Hieron. adv. Pel. III, 2 noch ein anderer Name entgegengetreten: „secundum apostolos“; allein an dieser Stelle steht dieser zweite Name in so enger Verbindung mit dem ersten „secundum Matthaeum“, dass man wohl schliessen darf, er gehöre so wenig wie dieser dem Evangelium selbst an, sondern sei ebenfalls bloss die Meinung Einzelner, da wir sonst von einem Evangelium „secundum apostolos“ nichts hören. Bei Ambrosius und Theophylact (Prooem. in Luc.), bei Origenes (Hom. I in Luc.), bei Hieronymus (Prooem. in Com. ad. Mtth.) ist von einem Evangelium „secundum XII apostolos“ die Rede, und zwar wird dieses an all diesen Stellen im Zusammenhang mit den übrigen ausserkanonischen Evangelien als häretisch bezeichnet. Obgleich schon dieser Zusatz es hätte verwehren sollen, so hat man doch nichtsdestoweniger hier ein und dasselbe Evangelium erkennen wollen, weil sich sonst kein Evangelium mit einem solchen Namen auffinden lasse, Hieronymus dagegen doch für seine Angabe einen bestimmten Grund haben musste. Dieser schon von Grabe, zuletzt von Hilgenfeld behaupteten Identität

des H.E. und des Evangeliums „secundum XII apostolos" tritt Nicholson entgegen, indem er sagt, Hieronymus wolle hier nicht neue Namen, sondern bloss verschiedene Ansichten über den Ursprung des H.E. geben, dass es auch von den Aposteln, bei den Meisten aber genauer von Mtth. abgeleitet werde. In der That braucht der Grund zu dieser Angabe nicht nothwendig im Evangelium selbst zu liegen, sondern diese kann ihren Stützpunkt ebenfalls in einer Tradition haben, welche Hieronymus hier zu erwähnen für gut findet. Vor allem aber wäre es sehr befremdlich, wenn Origenes und Hieronymus, während sie einerseits dies Evangelium unter seinem allgemeinem Namen beinahe zur Höhe der kanonischen Schriften emporgehoben hätten, es andrerseits unter einem specielleren Namen für eine Ketzerschrift erklärt hätten, zusammen mit dem Evangelium der Aegypter, des Thomas, des Basilides etc. Mit Berufung auf den Gebrauch des Hieronymus hat desshalb schon Beda (Com. in Luc. I, 1) das H.E. als eine „ecclesiastica historia" von dem „apokryphen" Evangelium „secundum XII apostolos" getrennt.

Nun giebt es aber eine Schrift, welcher wir mit noch grösserem Recht den Titel „evangelium secundum XII apostolos" zuschreiben können, nämlich dem von Epiphanius citirten Ebionitenevangelium, welches mit Aufzählung der zwölf Apostel begonnen und dieselben in indirecter Rede eingeführt hatte. Freilich, was Epiphanius über diese Schrift sagt, scheint zu diesem Titel nicht recht zu passen, aber die angeführten Fragmente passen auch nicht recht zu seinen Angaben über diese Schrift im Ganzen, schon desshalb nicht, weil sie, wie wir oben gesehen haben, eine griechische Abfassung wahrscheinlich machen. Wenn er nun dies Evangelium mit der Aufzählung der Apostel beginnen lässt, welcher Anfang seinen Zweck deutlich darauf gerichtet hat, das nun Folgende auf die Autorität der zwölf Apostel und insbesondere auf Matthäus, welcher mit einer eigenen Anrede von Seiten Christi beehrt wird, zurückzuführen, so liegt es nahe, hier das häretische „evangelium secundum XII apostolos" der Kirchenväter zu erkennen, obschon Epiphanius von dieser Benennung nichts sagt, vielmehr diese Schrift von den Ebioniten gerade „Hebräerevangelium" nennen lässt und davon nichts zu wissen scheint, dass dieser letztere Name vielmehr seinem nazaräischen Mtth. zukommt. Allein gerade

daraus, dass Epiphanius die Ebioniten ihr griechisches Evangelium „H.E." oder auch „Hebraïkon" nennen lässt, welche Namen, wie sich zeigen wird, nur von den griechischen Vätern ausgehen konnten, können wir sehen, dass er selbst mit seinen Worten keine klare Vorstellung verband, sondern nur einfach aufzählte, was er von dem Ebionitenevangelium gehört hatte, und alles auf ein griechisches Evangelium bezog oder mit diesem combinirte, welches bei den gnostischen Ebioniten im Gebrauch war, ohne zu wissen, dass nicht alles, was Ebioniten hiess, unter einen Hut gehörte, dass es demgemäss auch zwei Evangelien geben musste, welche auseinander zu halten seien. Von diesen ist das eine, das er einigermassen kannte, das Evangelium „secundum XII apostolos"; das andere dagegen, das er meinte zu kennen, das aber mit diesem direct in keiner Beziehung steht, ist das H.E. und identisch mit seinem ihm ebenfalls unbekannten nazaräischen Matthäus. Eine solche Verwechselung mag aber auch hier bei Hieronymus statt haben, obschon von geringerer Bedeutung. Indem er zwischen Nazaräern und Ebioniten keinen besonderen Unterschied macht und desshalb das H.E. bei beiden im Gebrauch sein lässt (ad Mtth. 12, 13), kommt ihm hier, wo er die verschiedenen Ansichten darüber geben will, auch der Name des gnostischen Ebionitenevangeliums in die Feder, der schon seit Origenes bekannt war; allein um das H.E. nicht mit dem für häretisch erklärten „evangelium secundum XII apostolos" geradezu zu identificiren, nennt er es bloss „secundum apostolos", da er gewiss den tiefgreifenden Unterschied zwischen beiden kannte, während ihm andrerseits bei der Uebertragung dieses Namens der gewöhnliche Sprachgebrauch, dem dieser Unterschied nicht bekannt war, wird vorgearbeitet haben.

Kommen also diese beiden Namen „secundum Matthaeum" und „secundum apostolos" diesem alten judenchristlichen Evangelium nicht zu, so wird dagegen der allgemeinere Name „*εὐαγγέλιον καθ' Ἑβραίους*" von Clemens Alex. bis Nicephorus einstimmig bezeugt. Es wird also im Gegensatz zu den andern Evangelien nicht nach seinen Gewährsmännern, sondern nach der Nationalität seiner Leser genannt. Hierbei drängt sich aber sogleich der Gedanke auf, ob dies wirklich sein ursprünglicher Name war, ob es unter diesem Namen bei den Judenchristen in Gebrauch war. Clemens Alex. und Origenes gebrauchen diesen

Namen ohne weiteres; daraus geht hervor, dass damit eine in der Kirche bekannte Grösse bezeichnet wurde. Allein Eusebius und Hieronymus fügen gewöhnlich noch eine nähere Bestimmung bei (*λεγόμενον;* — editum, scriptum, appellatum —), womit angedeutet zu sein scheint, dass dies Evangelium wohl unter diesem Namen allgemein bekannt war, dass es aber selbst diesen Namen nicht führte, derselbe vielmehr dazu diente, den Charakter oder den Ursprung desselben näher zu bezeichnen, und dann nichts anderes war, als eine Uebertragung des Namens der Leser auf das Evangelium selbst. Dass es sich wirklich so verhält, wird aus zwei Stellen deutlich. Eusebius sagt h. e. III, 25, 5: „*τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον — ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσιν*", und Hieronymus ad Jes. prol. lib. XVIII: „juxta evangelium quod Hebraeorum lectitant Nazareni". Der Ausdruck bezeichnet die Leser in beiden Fällen als der jüdischen Nationalität angehörig, an den Eigenthümlichkeiten ihres Volkes festhaltend und besonders die hebräische Sprache redend, und zwar nach Act. 6, 1 im Gegensatz zu den griechischen Juden oder Hellenisten, welche ausserhalb Palästinas wohnend griechische Sitten und Gebräuche und vor allem griechische Sprache angenommen hatten, oder auch im Gegensatz zu den Nichtjuden überhaupt. Da nun die hebräische Sprache dieses Evangeliums eine seiner Haupteigenthümlichkeiten ausmacht, so wird es wohl seinen Namen nicht den Judenchristen überhaupt, wozu auch die Hellenisten gehörten, sondern genauer den palästinensischen Judenchristen zu verdanken haben. Diese letztern werden sich aber schwerlich selbst „*Ἑβραῖοι*" genannt haben, sie hiessen sich wohl „Nazarener", wurden aber wegen ihres Festhaltens an den jüdischen Sitten, Gebräuchen und besonders an der Muttersprache von den Griechen mit jenem ersten Namen genannt, um sie von den Nichtjuden oder vielleicht auch von den hellenistischen Juden zu unterscheiden. Wenn Hieronymus an der oben genannten Stelle zwischen beiden Namen einen Unterschied in dem Sinn zu constatiren scheint, dass damit verschiedene Grössen gemeint seien, so mag dies seinen Grund darin haben, weil im Begriff der Nazarener die hebräische Sprache ihres Evangeliums noch nicht direct mitgegeben war, während es ihm darauf ankam, diese besonders zu betonen. Und dies letztere war wieder begründet in dem Gegensatze zu den

griechisch geschriebenen Evangelien, welche die katholische Kirche gebrauchte. Die Bezeichnungen Nazarener und Hebräer beziehen sich also auf dieselbe Grösse, aber sie decken sich nicht völlig, weil eben der erstere Christenname, der zweite Nationalitätsname ist, wenn schon der gewöhnliche Sprachgebrauch unter den ersteren nur Judenchristen befasste. Haben sich aber die Nazarener schwerlich selbst „*Ἑβραῖοι*“ genannt, dann werden sie auch ihrem Evangelium nicht selbst diesen Namen gegeben haben, um so weniger, als sie ja nur dieses eine hatten, von den übrigen keine Notiz nahmen und in Folge dessen auch keine Nöthigung empfanden, dieses in ganz besonderer Weise als das ihrige zu bezeichnen. Dagegen ist leicht einzusehen, wie sich für dieses hebräische Evangelium bei den griechischen Vätern ein solcher Name bilden konnte, weil damit zugleich an den fremden Charakter und an die fremde Sprache desselben erinnert wurde.

Ebenso verhält es sich mit der andern Bezeichnung: „*Ἑβραϊκόν*“, „Hebraicum“ oder „Judaicum“ bei Eusebius, Epiphanius, Hieronymus und Codex Tischendorfianus. Während Hieronymus diese kurze, rein sprachliche Bezeichnung abwechselnd gebraucht mit dem allgemeinen Namen „secundum Hebraeos“, so nennt Eusebius den letzteren nur da, wo er ganz allgemein von diesem Evangelium spricht, dagegen wo er es wörtlich citirt, nennt er es nur das „hebräische Evangelium“ oder „das Evangelium mit den hebräischen Buchstaben“. Auch diese Bezeichnung kann nur im Gegensatz zu den griechischen Evangelien entstanden sein und führt sich ebenfalls von selbst auf die griechischen Väter zurück, und wenn Epiphanius haer. 30, 13 sagt, die Ebioniten nennen ihre Schrift selbst „*Ἑβραϊκόν*“, so beweist er damit nur, wie wenig er selbst über diese Dinge zu einer richtigen Anschauung gekommen ist, da er dazu ja das griechische Evangelium der gnostischen Ebioniten citirt, bei welchem diese Bezeichnung gar keinen Sinn hat. Dass diese kürzere Bezeichnung aber so mit der längeren abwechselte, möchte ebenfalls ein Beweis dafür sein, dass die letztere nicht dem Evangelium selbst als Titel vorgesetzt war. Dies deuten die Citate des Eusebius an und auch diejenigen des Hieronymus, welcher an der Hälfte seiner Citate den Namen „evangelium juxta Hebraeos“ gar nicht nennt, sondern in immer neuen Wendungen zu umschreiben sucht,

welche Evangelienschrift er meint. Hiezu verwendet er bald die Sprache, bald die Leser, gerade als suchte er in diesen Aeusserlichkeiten eine genauere Bezeichnung, da ihm das Evangelium selbst keinen bestimmten Namen an die Hand gab.

All diese Gründe aber machen es deutlich, dass dieses judenchristliche Evangelium selbst keine nähere Bezeichnung gehabt hat, darum der beständige Wechsel in den Ausdrücken. Ist schon der allgemein verbreitete Name „evangelium secundum Hebraeos" ein Beweis, dass es selbst keinen Verfasser nannte, wie die andern Evangelien, so führt sich auch dieser wieder nicht auf die Schrift selbst, sondern auf die griechischen Väter zurück, so dass wir ein namenloses Evangelium erhalten, das, weil es in den Händen der Judenchristen das einzige war, eben einfach „evangelium" oder „evangelium Christi" hiess, wie das Evangelium des Marcion. Gerade in ihren abgeschlossenen Gemeinden musste die Tradition von den Aposteln her lebendig bleiben und Gemeingut Aller werden, so dass nicht ein Einzelner sie als Autorität verbürgen musste, wie ja auch die Kirche erst nach und nach die apostolische Abfassung ihrer Schriften betonte oder dieselben unter eine apostolische Autorität zu stellen suchte. Zu dieser Namenlosigkeit passt aber auch, dass es nicht kanonisches Ansehen genoss, sondern eben nur als Lebensbild des Messias, als Sammlung seiner Lehren und Sprüche diente, wie dies alles in der Tradition noch lebendig war.

Wie die Judenchristen an ihren alten Gebräuchen und Ansichten festhielten, so bewahrten sie sich auch ihre „chaldäisch-syrische" oder besser aramäische Sprache, und sie konnten dies um so eher thun, wenn sie sich wie die Nazaräer von der übrigen Christenheit schon durch die örtlichen Verhältnisse mehr oder weniger abgeschlossen sahen. Darum hat es gar nichts befremdliches, wenn Hieronymus noch im vierten Jahrhundert bei ihnen die alte palästinensische Landessprache und desshalb auch ihr Evangelium noch in seiner alten Form vorgefunden hat. Bisher hatte man (Eusebius) dieses Evangelium aus einem hebräischen Exemplar auf der Bibliothek zu Cäsarea gekannt, Hieronymus aber nimmt es nun von den Nazaräern selbst, und weil er die hohe Bedeutung desselben erkannte, suchte er es

der Kirche durch Uebersetzungen zugänglich zu machen. Er hat es zweimal übersetzt, ins Griechische und ins Lateinische, und erwähnt diese Arbeit an mehreren Stellen mit einem gewissen Nachdruck, so dass man versucht sein könnte zu glauben, er hätte hier etwas ganz Neues unternommen. Darauf deutet auch die Beobachtung, dass das H.E. bis auf ihn mit Ausnahme der Alexandriner und des Eusebius für die griechische und lateinische Kirche eine unbekannte Grösse geblieben war, über welche die verschiedensten Ansichten in Umlauf waren (vgl. Irenäus, Epiphanius). Seine Uebersetzungen müssen schon im Jahre 392 fertig gewesen sein, wenigstens erwähnt er sie in der Schrift de vir. ill. cap. 2 zum erstenmal, aber ohne sie am Ende derselben (cap. 135) mit seinen übrigen litterarischen Arbeiten aufzuzählen. Wir erfahren auch sonst über ihren Verbleib oder über ihre Aufnahme in der Kirche nichts weiter, sie scheinen, wenn sie nicht nur geplant, sondern wirklich ausgeführt wurden, die Bedeutung, die er ihnen zuschrieb, nicht erlangt zu haben und bald in Vergessenheit gerathen zu sein. Denn einmal mochte doch das dogmatische Bewusstsein jener Zeit dem Geiste dieses Evangeliums zu fremd gegenüber stehen, und dann hatte ja die Kirche durch die Fixirung des Kanons jede fremde Evangelienschrift ohne weiteres von sich abgewiesen.

Allein hat es vor Hieronymus noch keine Uebersetzungen gegeben, hat er wirklich dieses Evangelium der Kirche zum erstenmal nahe gebracht? — Wir haben schon bei den Alexandrinern und bei Hegesipp gesehen, dass dies nicht der Fall sein dürfte, dass verschiedene Momente schon auf eine frühere Uebersetzung hinweisen, die freilich mit der Zeit wieder verdrängt worden war. Clemens Alexandrinus und Origenes reden vom H.E. als von einer bekannten Grösse, ohne irgend wie anzudeuten, dass es in einer andern als der allgemeinen Weltsprache, d. h. in griechischer Sprache abgefasst sei, in gleicher Weise, wie sie auch vom Aegypterevangelium reden, ohne dass jemand dabei an eine in ägyptischer oder koptischer Sprache abgefasste Schrift denkt. Ebenso scheint auch aus der Angabe des Eusebius über Hegesipp, dass dieser das H.E. und zwar das syrische benützt habe, hervorzugehen, dass dasselbe auch in griechischer Sprache vorhanden und zwar in dieser Sprache bekannter war, als in jener. In der That legen die Verhältnisse der Judenchristen

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
ST. MICHAEL'S COLLEGE

selbst eine solche Uebersetzung nahe. Denn wenn die in der Diaspora wohnenden Juden sich schon der griechischen Bildung und besonders der griechischen Sprache bemächtigt hatten, so mochten dies in noch höherem Grade die Judenchristen thun, welche aus Hellenisten Christen geworden und durch die äussern Verhältnisse mit der Heidenkirche in einer gewissen Berührung geblieben waren, wie dies auch noch bei Justin der Fall zu sein scheint. Ein solcher Gegensatz zwischen hebräisch redenden und griechisch redenden Judenchristen scheint auch Act. 6, 1 angedeutet, und da die letzteren der Zeit nach die späteren waren, so hat es bei dieser Lage der Dinge gar nichts befremdliches, dass sie das Evangelium der ersteren übernahmen, da sie ja dieselben Anschauungen theilten, und es auch in die ihnen geläufigere griechische Sprache übertrugen. Als Entstehungsort einer solchen Uebersetzung würde sich dann wohl der Centralpunkt des hellenistischen Judenthums, Alexandrien, ergeben, wo auch Clemens Alexandrinus und Origenes, wo überhaupt dann die Grosskirche mit diesem Evangelium bekannt geworden wäre, und weil es ursprünglich eine hebräische Schrift war und von den hebräisch redenden, palästinensischen Judenchristen stammte, so nannte man es, da es selbst keinen Namen an die Hand gab, zum Unterschied von den übrigen griechischen Evangelien das „*εὐαγγέλιον καθ' Ἑβραίους*". Hatte sich dieser Name für das griechische Exemplar in der Kirche einmal festgesetzt, so konnten ihn auch die griechisch redenden Ebioniten zur Erinnerung an den hebräischen Ursprung beibehalten, wie denn auch Epiphanius haer. 30, 3 sagt, dass die Ebioniten ihr Evangelium H.E. nennen. Wir hören freilich sonst nichts weiter von einer solchen Uebersetzung; aber jemehr sich die grosse Kirche vom Judenchristenthum entfernte und dieses seine Bedeutung verlor, um so mehr musste auch dieses Evangelium in den Hintergrund treten und von den kanonischen verdrängt werden, wie wir den Anfang dieses Processes schon bei Origenes beobachtet haben. Wenn auch der Name sich bei Einzelnen noch erhalten hatte, so war doch das Evangelium selbst eine unbekannte Grösse geworden, selbst Epiphanius kannte es nicht mehr, bis es Hieronymus wieder in der Ursprache entdeckte und der Kirche durch Uebersetzungen zugänglich machte. Leider sind uns auch diese verloren gegangen. Er war es auch, der zuerst den Namen der

griechischen Uebersetzung auf das hebräische Original übertrug und so die Identität des von den Alexandrinern citirten Evangeliums mit dem seinigen behauptete. Allein er hat nicht vermocht, die Kirche dafür zu interessiren. Das H.E. ist mit dem Judenchristenthum untergegangen, und nur wenige Bruchstücke haben sich davon erhalten. Aber selbst dieses Wenige, verbunden mit dem, was wir aus den oft widersprechenden Angaben der Kirchenväter herauslesen können, lässt das Interesse, welches ihm einzelne Vertreter der Grosskirche haben zu Theil werden lassen, gerechtfertigt erscheinen, indem es uns auf eine Evangelienschrift hinweist, welche, sowohl was Inhalt als Charakter betrifft, dem lebendigen Fluss der evangelischen Ueberlieferung noch muss nahe gestanden haben.

II.

Inhalt. — Charakter.

Das H.E. hat, den erhaltenen Fragmenten nach, eine Darstellung des Lebens, Lehrens und Wirkens Christi enthalten, beginnend mit der Taufe, resp. ihrer Vorgeschichte, und schliessend mit den Erscheinungen des Herrn; es stellt sich dadurch mit unsern kanonischen Evangelien in Parallele. Die Darstellung ist einfach, anschaulich, lebendig, dient, soweit die Fragmente ein Urtheil zulassen, keiner bestimmten Theologie zur Exemplificirung, ist nicht durch Reflexion in ein einheitliches System verarbeitet wie im Johannesevangelium, sondern giebt sich als einfache Geschichtserzählung, mit der Absicht, die lebendige Tradition der Nachwelt aufzubewahren. Die Parallele ist also näher auf die Synoptiker zu beschränken, und in der That finden mit diesen mannigfaltige Berührungen statt. Dieselben äussern Thatsachen im Leben Christi bilden wie dort so auch hier das Gerippe der ganzen Darstellung, um welches sich die Reden und Heilungsgeschichten gruppiren. Es sind die Taufe, die Versuchung, das Bekenntniss des Petrus, die Verklärung(?), der Einzug in Jerusalem, die Leidensgeschichte und die Erscheinungen des Auferstandenen.

Ob auch die Geburtsgeschichte darin enthalten war, ist bis heute streitig. Schon weil das H.E. bisweilen nahe an das Matthäusevangelium herangerückt, ja mit dessen Namen beehrt wurde, schon

desshalb meinte man, dürfe sie darin nicht gefehlt haben, weil sonst die Differenz zwischen beiden zu gross wäre und es unbegreiflich bliebe, wie die Kirchenväter stillschweigend darüber hätten hinweggehen können. Allein welcher Kirchenvater hat denn die beiden Evangelien von Anfang bis zu Ende vergleichen wollen, oder welcher hat die beiden einander gleichgesetzt? Wenn sich einzelne Parallelen zwischen beiden finden, dürfen wir daraus schliessen, dass dieselben sich auch auf die Geburtsgeschichte erstrecken, die doch bei Mtth. und Luc. selbst ganz verschieden erzählt wird und gewiss einer der spätesten Schichten der evangelischen Ueberlieferung angehört? Das H.E. hat eine Fülle eigenen Stoffes, in welchem es von Mtth. wesentlich abweicht, und es hat vor allem eine Anschauung von der Person Christi, welche sich mit der übernatürlichen Geburt nicht leicht verträgt. Sollte es diese dennoch enthalten haben?

Man berief sich dafür auf das „πληρέστατον" des Epiphanius. Allein das folgende „οὐκ οἶδα κ. τ. λ." beweist, dass dieser das betreffende Evangelium nicht kannte, und dass also jenes Wort nur im Gegensatz zum verstümmelten Ebionitenevangelium gemeint sein kann. Dass Hegesipp die Geburtsgeschichte darin gelesen, weil er (Euseb. h. e. III, 20, 1) von Domitian sagt, er habe die Wiederkunft Christi gefürchtet „ὡς καὶ Ἡρῴδης" (Mtth. 2, 3), müsste erst selbst bewiesen werden, ehe man sich darauf berufen kann, da er diese Geschichte ebensogut aus der mündlichen Tradition wissen konnte, andrerseits auch schon kanonische Evangelien kennen musste. Und dass endlich die von Hieronymus de vir. ill. cap. 3 gegebenen Citate aus Mtth. nicht auf das H.E. Bezug haben, ist schon oben S. 61 angedeutet worden.

Dagegen pflegt man noch an drei andere Stellen des Hieronymus zu erinnern, die aber alle nicht beweisen, was sie beweisen sollen. Er sagt ad Jes. XI, 1: „Illud, quod in evangelio Mtth. omnes quaerunt ecclesiastici et non inveniunt, ubi scriptum sit: Quoniam Nazarenus vocabitur, eruditi Hebraeorum de hoc loco assumptum putant", und ad Abacuc. III, 2: „Audivi ego Hebraeum totum locum ita disserere, quod Bethlehem sita sit ad austrum, in qua natus est Dominus atque salvator" etc. — Diese „Hebraei", so sagt man, sollen Judenchristen sein, welche durch ihre eigene Auslegung eine Kenntniss mit der Geburtsgeschichte verrathen, dieselbe also für das H.E. bezeugen würden, während sie schon

Credner für gelehrte Juden erklärt hatte. Aber mögen es nun Juden oder Judenchristen gewesen sein, der Ausdruck „Hebraei" qualificirt sie nach ihrer Sprache, nicht nach ihrem Glaubensbekenntniss, d. h. es sind eben solche, welche mit dem alttestamentlichen Text gut vertraut waren. Und dass sie, um ihre Meinung nach dem Ursprung dieser Stelle (Mtth. 2, 23) befragt, ihre Vermuthung dahin aussprachen, sie möchte auf Jes. 11, 1 zurückgehen, damit ist noch keineswegs gesagt, dass sie das betreffende Capitel des Mtth. für sich selbst lesen oder anerkennen mussten, selbst dann nicht, was aus dieser Stelle nicht deutlich wird, wenn sie das betreffende Capitel auch gekannt hätten. Nicht besser steht es mit dem Zeugniss, welches man aus der dritten Stelle hat nehmen wollen. Hieronymus sagt ad Mtth. 2, 5: „Librariorum hic error est. Putamus enim — sicut in ipso Hebraico legimus — ab evangelista primum editum Judae non Judaeae". Hieronymus will statt „Judaeae" das kürzere „Judae" lesen, weil ersteres das ganze Land bezeichnet, Bethlehem aber als zum Stamme Juda gehörig eingeführt werden soll. Doch findet diese Unterscheidung weder im hebräischen noch im aramäischen Sprachgebrauch statt, der für beide Bezeichnungen nur das eine Wort יְהוּדָה hat, und wenn Nicholson (p. 31) betont, dass Hieronymus absichtlich „Bethlehem Judae" sagt, während er sonst die alttestamentlichen Stellen mit „Bethlehem Juda" wiedergiebt, und gerade hierin einen Beweis für die Beziehung auf das H.E. findet, weil dieser Genitiv der aramäischen Ausdrucksweise דְּרִיהוּדָה entspreche, so übersieht er, dass der Genitiv hier nach Analogie des „Judaeae" gebraucht ist und desshalb einer solch gesuchten Begründung nicht bedarf. Warum, wenn er sich doch auf das hebräische Evangelium berufen konnte, hätte er die kürzere Lesart bloss als seine Vermuthung ausgesprochen (putamus), oder wenn er sie bloss als Vermuthung geben wollte, warum hätte er dann zu „Hebraicum" nicht noch „evangelium" hinzufügen können? Man hat desshalb schon seit Credner unter dem „Hebraicum" ganz allgemein den Sprachgebrauch des alttestamentlichen Textes verstanden, wo das „Bethlehem Juda" eine stehende Ausdrucksweise ist. Wenn dagegen Andere (neuerdings Gla, a. a. O. S. 89) behaupten, Hieronymus könne sich hier nur auf eine bestimmte Stelle beziehen, eine solche hierher gehörige finde sich aber im A.T. nur Mich. 5, 1, allein diese könne nicht

gemeint sein, weil sie nicht „Bethlehem Juda", sondern „Bethlehem Ephrata" liest, so ist dem entgegenzuhalten, dass sich auch für diese Stelle in der Erinnerung des Hieronymus das am Ende des Satzes stehende יְהוּדָה unmittelbar neben das am Anfang stehende „Bethlehem" gesellt; denn er fährt ad Mtth. 2, 5 fort: „Quae est enim aliarum gentium Bethlehem, ut ad distinctionem ejus hic Judaeae poneretur? — Judae autem idcirco scribitur, quia est alia Bethlehem in Galilaea. Lege librum Jesu filii Nave (XIX, 15). Denique et in ipso testimonio, quod de Michaeae prophetia sumptum est, ita habetur: „Et tu Bethlehem terra Juda" (Mich. 5, 1). Die Beziehung auf das alte Testament kann nicht deutlicher an die Hand gegeben sein.

Beweisen also diese Stellen nichts für das Vorhandensein der Geburtsgeschichte im H.E., so sprechen andere Gründe um so deutlicher für das Gegentheil. Gla (a. a. O., S. 91) behauptet, die Nazaräer waren der Hauptsache nach rechtgläubige Christen, wenn auch mit judaistischem und gnostischem Beigeschmack, und nahmen die übernatürliche Geburt des Herrn an, hatten demnach kein Interesse, die beiden ersten Capitel vom aramäischen Mtth. abzutrennen. Aber abgesehen von der keineswegs erwiesenen Voraussetzung, dass der hebräische Mtth., etwas verändert, zum H.E. geworden sei, so ist es doch zum mindesten sehr fraglich, ob die Geburtsgeschichte wirklich zu den ältesten Theilen der evangelischen Geschichte, zum ursprünglichen Bestande der ersten Niederschrift gehörte, und da dies wenig wahrscheinlich ist, so braucht es sich hier nicht um ein Abtrennen zu handeln, sondern man kann ebensogut von einem Zulegen auf der andern Seite reden. Einem solchen Zulegen scheinen aber allerdings die dogmatischen Ansichten der Judenchristen zu widersprechen und zwar nicht bloss diejenigen der gnostischen Richtungen, welche gar nicht hieher gehören, sondern auch die der Vulgär-Ebioniten. Denn schon bei Irenäus ist neben der Gesetzesbeobachtung und neben der Verwerfung des Apostels Paulus auch die Läugnung der Gottheit Christi und der übernatürlichen Geburt das Hauptmerkmal der Ebioniten. Die Stellung zu dieser Frage wird ja seit Ende des 2. Jahrhunderts, d. h. seitdem man im Abendland wieder etwas von den Judenchristen erfuhr, zum Prüfstein ebionitischer Ketzerei. Und wenn später Origenes zwischen solchen unterschied, welche die jungfräuliche Geburt annahmen, und sol-

chen, die sie verwarfen, so will er damit nicht zwei verschiedene Richtungen andeuten, sondern nur verschiedene Schattirungen einer und derselben Richtung, wie sie durch die damaligen Verhältnisse sich von selbst ergeben mussten, indem die einen, welche mit der katholischen Kirche in Berührung kamen, auch von deren Ansichten und Lehren afficirt wurden, während diejenigen, welche wie die Nazaräer im Ostjordanlande von einer solchen Berührung ausgeschlossen waren, ihre alte Lehre unverändert beibehalten konnten, die von einer übernatürlichen Geburt nichts wusste. Diese verschiedenen Ansichten in derselben Partei sprechen dafür, dass die Geburtsgeschichte in ihrem Evangelium nicht enthalten sein konnte, weil es sonst unverständlich wäre, wie einzelne sie hätten abweisen können. Und nehmen wir hieher, was Eusebius (h. e. VI, 17) nach Origenes von dem Uebersetzer Symmachus sagt, dass dieser jener Secte angehört habe, welche Jesum für einen blossen Menschen, für den Sohn des Joseph und der Maria erklärte, und dass er in seinen „ὑπομνήματα" gegen den kanonischen Mtth. polemisirt habe, um seine Lehre zu vertheidigen, so dürfen wir gewiss über Baur hinausgehen, der sagte, er bekämpfte gestützt auf das H.E. die veränderte, unächte Gestalt desselben im griechischen Mtth., und den Grund seiner Polemik näher darin erkennen, dass er sich gerade gegen die Geschichte von der jungfräulichen Geburt gewendet hatte, die er in seinem Evangelium nicht fand, während sich dieses doch sonst mannigfach mit jenem berührte.

Endlich spricht auch gegen das Vorhandensein der Geburtsgeschichte die grosse Bedeutung, welche der Taufe im H.E. zukommt, die ja hier für Christus zur Messiasweihe wird, zur höhern Geburt der Gottessohnschaft. Der Geist, der sich bleibend auf ihn niederlässt, ist die höhere Mutter Christi, sofern er nach dem hebräischen Sprachgebrauch weiblich gedacht ist, während bei Mtth. und Luc., wo die Taufe mehr zurücktritt hinter der Geburt, die Gottessohnschaft in der Erzeugung durch den Geist begründet ist, welcher hier das männliche Element vertritt. Stellt man diese beiden Anschauungen einander gegenüber, so kann darüber kein Zweifel sein, welche von beiden den alttestamentlichen Voraussetzungen besser entspricht, welche also die ältere ist; ebenso deutlich möchte aber auch das andere sein, dass diese beiden sich gegenseitig ausschliessen und nicht in demselben Evange-

lium nebeneinander können gestanden haben. Dagegen kann man wohl annehmen, dass die kirchliche Ansicht von der Geburt Jesu aus dem heiligen Geiste und Maria sich aus der älteren entwickelt hat, die den heiligen Geist als die Mutter ansah, daneben aber eine natürliche Geburt lehrte. Stand einmal fest, der heilige Geist sei der Erzeuger des Christus, und konnten ihn die Griechen doch nicht weiblich fassen, so musste er männlich gefasst werden, und so kam es zur „Jungfrauengeburt", die ausserdem noch durch die bekannte Jesajasstelle empfohlen war.

Haben die Judenchristen somit der Geburtsgeschichte keine besondere Aufmerksamkeit gewidmet, sich dieselbe vielmehr als eine dem natürlichen Verlauf gemässe, rein menschliche gedacht, so lag es dafür nahe, bei der grossen Bedeutung, welche Familien- und Geschlechtsregister bei den Israeliten seit dem babylonischen Exil hatten, bei der grossen Sorgfalt, mit welcher hauptsächlich bei den Priestern und Propheten darauf gesehen wurde, den menschlichen Stammbaum Christi einer besonderen Aufmerksamkeit zu unterwerfen, um so mehr, da er ja nach der Verheissung aus dem Geschlechte Davids kommen sollte, und somit der Beweis davidischer Abstammung für die Beglaubigung der Messianität Jesu von grossem Werth sein musste. Desshalb hat Hilgenfeld wohl mit Recht als Anfang des H.E. einen solchen Stammbaum Christi postulirt, und zwar mit Berufung auf Cerinth und Karpokrates, welche nach Epiph. 30, 14 dasselbe Evangelium wie die Ebioniten gebrauchten, aber, wie er ausdrücklich bemerkt, mitsammt der Genealogie des Mtth., aus welcher sie die menschliche Abstammung Christi zu beweisen suchten. Epiphanius freilich weiss nicht, ob die Nazaräer die Genealogie auch gelesen haben, aber er kannte ihr Evangelium nicht und wurde zu dieser Bemerkung veranlasst durch das verderbte Ebionitenevangelium, welches gleich mit der Berufung der 12 Apostel begonnen hat. Nicholson, welcher dieses verfälschte Ebionitenevangelium für wesentlich identisch hält mit dem H.E., ist ihm in dieser Vermuthung gefolgt und bestreitet das Vorhandensein der Genealogie im H.E.

Ist es aber sehr wahrscheinlich, dass das H.E. mit einer solchen Genealogie begonnen hatte, so wird diese derjenigen bei Mtth. im Wesentlichen gewiss sehr ähnlich gewesen sein, wenn wir auch einzelnes hierüber nicht mehr genauer festzusetzen

vermögen, als dass sie im letzten Glied lautete: „Joseph aber zeugte Jesus, der da ist Christus“. Die Aehnlichkeit mit dem Anfang des Mtth. wird auch dadurch nahe gelegt, dass das H.E. oft geradezu für den ursprünglichen Mtth. konnte gehalten werden, oder wenigstens von denen, welchen die Verschiedenheit zwischen beiden wohl aufgefallen war, immer möglichst nahe an den Mtth. herangerückt wurde, was gewiss nicht so leicht hätte geschehen können, wenn schon der Anfang ganz anders gelautet hätte. Wir hätten dann hier vielleicht die ursprüngliche Stelle jener Genealogie, welche der kanonische Mtth. entgegen ihrem ursprünglichen Sinne mit der Geburtsgeschichte verknüpft hatte.

Sind wir soweit mit Hilgenfeld einverstanden, so können wir ihm aber nicht folgen, wenn er versucht, die ursprüngliche Form dieser Genealogie bei Mtth. durch Streichung der vier Frauennamen, durch Einführung fehlender Glieder und damit durch Aufhebung der Symmetrie in derselben wieder herzustellen. Die Frauennamen haben gewiss nicht die Tendenz, den judaistischen Stammbaum in den Schatten zu stellen, mag man auch sonst über ihre Bedeutung im Zweifel sein, und die Symmetrie ist gewiss der Genealogie wesentlich (vgl. auch diejenige bei Lucas), da solche Genealogien, wie wir aus der Chronik sehen, meistens doch nur spätere Versuche sind, die aus schwankender Tradition oder gewagter Combination hervorgehen, wobei aber die numerische Regelmässigkeit den Israeliten gerade wieder als besondere Garantie göttlicher Fügung und Leitung gilt, wie ja auch ein solches Zahlenspiel allen jüdischen Apokalypsen zu Grunde liegt.

Hat also das H.E. mit einer Genealogie begonnen und mit Erscheinungsgeschichten geschlossen, wie aus den Fragmenten hervorgeht, so steht es seiner Anlage nach unter den Synoptikern wieder dem Mtth. und Luc. näher als dem Mrc., weicht aber andrerseits seinem Charakter nach bedeutend davon ab und wahrt sich dadurch seine Selbständigkeit, wie dies schon aus dem Fehlen der Geburtsgeschichte hervorgeht.

Wenn man dem H.E. den Gedankengang des Matthäusevangeliums zu Grunde gelegt hat, so ist dies insofern mit Recht ge-

schehen, als dieser ja im Wesentlichen bei den geschichtlichen Evangelien überall derselbe ist; dagegen von der Thatsache aus, dass das H.E. und der kanonische Mtth. so oft verwechselt oder besser auf ein und dieselbe Linie gestellt wurden, nun auch zu schliessen, dass sie miteinander ganz parallel laufen müssten und in einem engen Verwandtschaftsverhältniss zu einander gestanden hätten, dies wird zunächst durch den verschiedenen Charakter, den die beiden an sich tragen, widerlegt, welche Verschiedenheit sich nicht bloss auf die Darstellungsweise, sondern auch auf die das Ganze beherrschenden Grundanschauungen erstreckt. Auch das H.E. hat den Zweck, Jesum als den gottgesandten Messias zu erweisen, aber nicht als den vom heiligen Geist erzeugten Gottessohn im eigentlichen Sinne, sondern als den vom Geschlechte Davids stammenden, längst ersehnten Messias, in welchem das Prophetenthum seine Vollendung findet.

Jesus erscheint im H.E. als der Prophet, der, im Unterschied von allen frühern, von Sünden rein, durch Gottes Geist für immer stark gemacht ist, wie der künftige Messias in den Psalmen Salomos (Ps. 17) geschildert wird. Er ist der „Primogenitus", als solchen redet ihn der Geist an; denn ehe Sonne und Sterne geschaffen waren, hat Gott ihn erwählt in vorweltlichem Rathschluss, und diese Erwählung, die im Bilde des Apokalyptikers (Buch Henoch) zum Vorhergezeugtsein, zur Präexistenz geworden ist, dient auch im H.E. zur Hervorhebung seiner Würde (vgl. Johannesevangelium). Schon lange hatte ihn desshalb der Geist erwartet unter den Propheten, dass er sich auf ihn herniederliesse, nun ist er erschienen, nun wird er auch mit der höchsten Gerechtigkeit und der Fülle des göttlichen Geistes ausgestattet. In diesen ächt jüdischen Rahmen ist also Christus hier eingefasst, es wird ihm hier sogar ein ekstatisch-apocalyptisches Wort in den Mund gelegt, das wohl mit dem Christusbild der übrigen Evangelien nicht mehr gut stimmen will, das aber von diesen jüdischen Voraussetzungen aus nichts befremdliches oder unnatürliches hat und am allerwenigsten verdient als häretisch oder apokryph gedeutet zu werden, weil wir den Zusammenhang desselben nicht mehr kennen. Eine solche Auffassung der Persönlichkeit Christi musste dem jüdischen Bewusstsein jener Zeit viel näher liegen als die verblasste Auffassung, wie sie den Synoptikern, besonders in der Darstellung der Taufe,

zu Grunde liegt. So allein konnte auch Christus den Juden verständlich werden. Wenn er nicht als der verheissene König erschienen war, ein äusseres Reich der Herrlichkeit aufzurichten, so musste er als der geisterfüllte Prophet kommen, der durch seine Sündlosigkeit kraft seines Geistes alle Propheten überragte; von einem solchen konnten sie erst die Erfüllung der alttestamentlichen Weissagungen erwarten. Und da Juden die ersten waren, welche an Jesum glaubten, und wohl auch die ersten, welche schriftliche Aufzeichnungen über ihn machten, warum sollten sie nicht gerade darin eine dem Bewusstsein der Zeit und dem Bedürfniss des Volkes entsprechende Einkleidung verwendet haben, wie sie ja auch sonst an ihren alten Anschauungen und Gebräuchen festhielten! Das H.E. zeigt uns gerade, wie auch unter diesem jüdischen Gewande die ächte, lebendige Tradition sich fortpflanzen konnte. In den wenigen bei Hieronymus und Eusebius erhaltenen Sprüchen müssen wir die reine, unverfälschte Ueberlieferung erkennen, in welcher der volle ethische Gehalt der Lehren Christi zum schönsten Ausdruck kommt. Ferner erscheint hier Christus ebenso als Retter der Kranken wie als Heiland der Sünder, ebenso im engen Kreise der Jünger wie öffentlich als Gegner der Pharisäer, auch hier findet sich sein Einzug in Jerusalem, sein Tod, seine Auferstehung; aber dies alles scheint in naiverer, ausführlicherer Weise erzählt worden zu sein, wohl etwa durch solche sich von selbst ergebende jüdische Theologumena erläutert, aber andrerseits auch wieder durchzogen von unbedeutenden, einer grösseren Anschaulichkeit dienenden, kleinen Zügen, wie sie aus dem Geiste eines einfachen Mannes hervorgehen, der, sei es, was er durch Ueberlieferung bekommen, sei es selbst Erlebtes und Erfahrenes, mit Sorgfalt aufzeichnet.

Das H.E. hat aber auch neben den Berührungen mit den Synoptikern eine Fülle eigenen Stoffes, welcher sich durch das ganze Evangelium hindurchzieht; ja wenn wir aus den Fragmenten auf das Ganze schliessen dürften, so würde dieser neue Stoff beinahe die Hälfte des Evangeliums ausgefüllt haben. Denn von den 22 erhaltenen Fragmenten sind es zehn, welche mit den Synoptikern keine directe Berührung haben, so die Taufgeschichten, die verschiedenen Sprüche, die Verklärungs(?)-rede Christi, die Tempelschwelle, die Erscheinungen vor Jacobus und die Geschichte von der Sünderin, lauter Punkte, welche ein alterthüm-

liches Gepräge haben und von einer eigenen, selbständigen Tradition Zeugniss geben. Hierbei scheinen sich die geschichtlichen Stücke und die Reden ungefähr das Gleichgewicht gehalten zu haben. Aus der ausführlichen Darstellung der ersteren darf man vielleicht vermuthen, dass sie den Grundstock des Ganzen bildeten und so die einzelnen Reden in bedeutungsvoller Weise einzuleiten pflegten, wogegen die grösseren Redegruppen mehr zurücktraten. Desshalb möchte es ein voreiliger Schluss Hilgenfelds sein, wenn er aus dem Vorhandensein des Herrngebetes schliessen will, dass auch die ganze sog. Bergrede im H.E. enthalten war, weil ja das Herrngebet ursprünglich auch gar nicht dahin gehörte und überhaupt die kunstvolle Composition der Bergrede schon eine Reflexion voraussetzt, welche zu der lebendigen Tradition, aus der das H.E. zu schöpfen scheint, nicht gut passen will.

Charakter und Verschiedenheit des Stoffes weisen uns also auf eine von den Synoptikern unabhängige Evangelienschrift, in welcher sich die Ueberlieferung von Christo dem jüdischen Bewusstsein gemäss consolidirt hatte.

III.

Verhältniss zu den Synoptikern.

Haben wir also nach dem Bisherigen im H.E. ein selbständiges Evangelium zu erkennen, welches sich mit unsern Synoptikern in Parallele stellt, so sind doch diese Parallelen zum Theil so beschaffen, dass sie nicht bloss auf einen anderen Niederschlag der evangelischen Ueberlieferung hinzudeuten scheinen, sondern in einzelnen Punkten, wo die Aehnlichkeit zur wörtlichen Berührung wird, vielmehr den Gedanken nahe legen, es möchte eine solch engere Verwandtschaft sich nur aus einer Benützung der einen Schrift durch die andere erklären lassen. Wir haben oben gesehen, dass das H.E. schon früh mit der Tradition des hebräischen Mtth. in Verbindung gebracht wurde, dass die Kirchenväter, welche aus eigener Beobachtung dieser Ansicht nicht beistimmen konnten, dasselbe doch möglichst nahe an den kanonischen Mtth. heranrückten. Die Verbindung mit jener Tradition, welche zum Theil durch die hebräische Sprache des H.E. nahe gelegt war, konnte sich nur bilden, wenn sich

trotz der mannigfaltigen Abweichungen auch weitgehende Aehnlichkeiten und Berührungen aufzeigen liessen, wie wir solche Berührungen auch noch heute constatiren können.

Darauf fussend hat nun auch die Kritik diese beiden Evangelien in die engste Beziehung zu einander gesetzt, indem sie entweder das H.E. als den hebräischen Mtth. der Tradition dem kanonischen Mtth vorangehen liess oder es wenigstens als ein später überarbeitetes Exemplar des ersteren betrachtete, oder aber es dem kanonischen Mtth. als eine hebräische spätere Ueberarbeitung desselben hat folgen lassen. Allein alle Stücke, welche bei Mtth. ihre Parallelen haben, finden dieselben auch bei Lucas, ja die beiden Erscheinungsgeschichten haben etwas Aehnliches nur bei Lucas, wenn wir die Emmausgeschichte als ein Gegenstück zu der Erscheinung vor Jakobus betrachten dürfen, während Jesus seinen Jüngern bei Mtth. nur in Galiläa erscheint. Auch die Sünderin findet ein Gegenstück nur bei Lucas. Diese Beobachtung führte die Kritik weiter zu der Behauptung, dass eine solche Ueberarbeitung des kanonischen Mtth. nicht ohne Seitenblicke auf Lucas vor sich gegangen sein könne, und diese letztere Behauptung schien auch deutlich erwiesen, wenn man das bei Epiphanius genannte Ebionitenevangelium für im Wesentlichen identisch hielt mit dem H.E., weil die dort genannten Bruchstücke noch viel deutlicher lucanische Elemente, vor allem aber eine griechische Grundlage verrathen. Diese Identität haben wir freilich schon öfters als unrichtig abgewiesen. Aber trotzdem müssen wir ein Verwandtschaftsverhältniss des H.E. mit Lucas ebenso wie mit Mtth. anerkennen. Auch ist in der That das Verhältniss des H.E. zum kanonischen Mtth. keineswegs ein so nahes und ausschliessliches, wie es die Tradition und später ein Theil der Kritik gemeint hat. Man mag wohl sagen, dass die kirchlichen Schriftsteller naturgemäss mehr das Abweichende werden gegeben haben, während der grösste Theil des Evangeliums damit werde übereingestimmt haben; die Abweichungen beziehen sich doch keineswegs nur auf Aeusserlichkeiten, sondern auf den Charakter des Ganzen, wie wir dies oben ausgeführt haben, und lassen schon von hier aus ein durchgehendes Verwandtschaftsverhältniss mehr als fraglich erscheinen. In der Kritik stehen sich desshalb heute hauptsächlich zwei Ansichten gegenüber. Die einen wollen im H.E. den hebräischen

Mtth. der Tradition gefunden haben, d. h. sie machen dieses judenchristliche Evangelium zur Grundlage des kanonischen Mtth., wobei freilich die Berührungen mit Lucas ausser Acht gelassen werden; die andern dagegen machen es zu einer Compilation aus Mtth. und Lucas, wobei der erstere die Grundlage und den Hauptstoff geliefert hätte, der letztere mehr zur weiteren Ausmalung wäre beigezogen worden. Um diese beiden Ansichten auf ihre Wahrscheinlichkeit zu prüfen, müssen wir das, was bei der Betrachtung der Fragmente einzeln zur Sprache kam, zusammenfassen und das Verhältniss der Parallelstellen zu einander genauer bestimmen.

Von den 22 erhaltenen Fragmenten berühren sich 11 mit Mtth., 12 mit Luc. und 7, oder, da die Versuchung bei Mrc. nur summarisch angedeutet ist, 6 mit Mrc. Die geringe Zahl der Parallelen mit Mrc. kommt daher, dass dieser keine sog. Redestücke enthält, wie sie sich bei Mtth. und Luc. finden, während das H.E. auch darin mit Mtth. und Luc. Parallelen aufweist. Diese 6 Parallelen mit Mrc. decken sich ferner vollständig mit den entsprechenden bei Mtth. und Luc., so dass wir uns in der Vergleichung zunächst auf die letzteren beschränken können.

In Bezug auf Mtth. und Luc. machen wir nun folgende Beobachtung, dass das H.E. bald dem einen, bald dem andern zu folgen, oft beide in einem Stück zu vermischen scheint, aber ohne dass wir irgend einen Grund angeben können, warum dies geschieht. Lag dem H.E. der kanonische Mtth. zu Grunde, was bei der „Compilationstheorie", wie sie Nicholson nennt, wegen des judenchristlichen Charakters des Mtth. die Voraussetzung ist, wie wir auch aus den einzelnen Stücken selbst sehen können (z. B. die feierliche Anrede beim Bekenntniss des Petrus, die bei Luc. ausgefallen ist, sich aber im H.E. auch noch im Fragment vom Reichen findet; — das Gebot der Nächstenliebe in demselben Fragment, welches bei Luc. ebenfalls fehlt; — die starken Ausdrücke bei der Verläugnung des Petrus, die bei Luc. abgeschwächt sind; — der zwischen Jesus und Petrus sich abspielende Dialog über die Versöhnlichkeit, der bei Luc. fehlt; — das „Osanna" beim Einzug, das sich nur bei Mtth. findet —), so ist es doch unerklärlich, warum der Verfasser dann bei der Versuchung statt der Lesart des Mtth.: „die heilige Stadt" die kürzere des

Luc. eingeführt hätte, warum er die Versöhnungsrede mit dem Worte Christi über das siebenmalige Vergeben einleitet, wie es sich nur bei Luc. findet, warum er wie Luc. im Gespräch mit dem Reichen nichts von einer höheren Gerechtigkeit weiss, warum er die Parabel von den Pfunden so mit lucanischen Elementen versetzt und damit ganz umgestaltet hat. Es müsste doch ein eigenthümlicher Schriftsteller sein, der so combiniren durfte; denn entweder sind die verschiedenen Lesarten unbedeutend, man hätte sogar bei einem Judenchristen eher die „ἁγία πόλις" anstatt des lucanischen „Jerusalem" erwartet, oder aber die Combination wäre an anderen Stellen so geschickt vollzogen, dass man meint, eine selbständige und dazu noch ursprünglichere Tradition vor sich zu haben. Mit Mtth. stimmt ferner überein der Gebrauch des Wortes „Bruder" in übertragenem Sinne, welcher sich bei Luc. nur viermal findet und zwar gerade in solchen Sprüchen, welche dieser mit Mtth. gemein hat, die aber mit den wenigen aus dem H.E. überlieferten auf derselben Höhe stehen. Andrerseits findet sich der Ausdruck „Kinder Abrahams" zur Bezeichnung der Volksgenossen nur Luc. 13, 16 und 19, 9, nicht aber bei Mtth. Der Apostel Petrus wird bei Mtth. nur einmal mit seinem eigentlichen Namen „Simon" genannt, ohne den Zunamen beizufügen, dagegen wie im H.E. öfters bei Luc.; die einfache Anrede „Jesus" findet sich nur Luc. 23, 42, der Ausdruck „betteln" nur Luc. 16, 3 im Gleichniss vom ungerechten Haushalter. Gerade diese Punkte tragen aber meist ein alterthümlicheres Gepräge zur Schau, so dass es scheinen könnte, als hätte der vermeintliche Compilator überall das Einfachere, Ursprünglichere aus Mtth. und Luc. ausgesucht, als hätte er mit feinem Takte da, wo der logische Zusammenhang verloren gegangen war, denselben wieder hergestellt (vgl. das Gespräch über die Versöhnlichkeit und über den Reichthum), als hätte er sich auch beflissen, eine lebendigere und anschaulichere Darstellung im Einzelnen zu geben, ohne dass er irgendwo, soweit wir wenigstens sehen können, des Guten zu viel gethan hätte. Wie sollte sich dies Alles aus einer mühsamen Zusammenarbeitung von Luc. und Mtth. erklären lassen, so dass der Verfasser sich einerseits genau um die einzelnen Worte gekümmert hätte und doch andrerseits wieder so frei verfahren wäre? Sollte diese Beobachtung nicht vielmehr zu der Vermuthung führen, dass das H.E.

eine eigene, von Matth. und Luc. unabhängige Tradition enthalten habe?

Es ist freilich nicht zu läugnen, dass in der Beurtheilung, was primär und was secundär sei, auf welcher Seite die grössere Ursprünglichkeit liege, die Urtheile oft weit auseinander gehen, und dass gerade hier der subjektiven Willkür ein grosser Spielraum offen zu sein scheint. Allein erinnern wir uns hier jener Sprüche aus dem H.E., welche bei den Synoptikern keine Parallelen haben, die aber doch unstreitig Sprüche von ächt christlichem Klang sind und sich den kanonischen würdig anreihen, erinnern wir uns, wie viel eigenen Stoffes das H.E. aufweist, die ganze Anschauung von der Persönlichkeit Christi, die Erscheinungsgeschichte vor Jakobus, die durch Paulus bestätigt wird, dann werden wir doch wohl zu dem Urtheil gelangen müssen, dass hier nicht von einer tendenziösen Compilation die Rede sein kann, sondern dass es, von unsern Synoptikern unabhängig, eine bestimmte Stufe der Tradition repräsentirt, welche wahrscheinlich hinter jenen liegt und wohl eher irgendwie als Grundlage derselben gelten kann als umgekehrt.

Das H.E. hat ja nicht nur seinen eigenen Stoff, seinen eigenen Charakter, sondern auch seine eigene Darstellungsweise, und diese besteht wieder nicht nur in den anschaulichen Ausführungen der betreffenden Stücke, sondern macht sich auch in besondern Einzelheiten geltend. So wird Christus überall, wo er auftritt, als der „Herr" (*κύριος*) eingeführt, dagegen wird er in der Anrede des Caementarius „Jesus" genannt, während die Synoptiker im Allgemeinen gerade dem umgekehrten Sprachgebrauche folgen (vgl. auch die Perikope von der Ehebrecherin bei Johannes). Ebenso, wenn von Simon Petrus die Rede ist, findet sich mit Ausnahme der von Ignatius citirten Stelle immer der Zusatz „sein Schüler", welcher Sprachgebrauch bei den Synoptikern nicht stattfindet, der aber doch auch wieder auf eine frühere Zeit zurückweist, wo Name und Person im Bewusstsein des Verfassers noch nicht identisch waren. Kann aber das H.E. schon aus inneren Gründen nicht als eine Umarbeitung des kanonischen Mtth. gelten, die aus Lucas ergänzt wäre, so sprechen ebenso auch äussere Gründe dagegen. Denn bei seiner ausführlichen Darstellung und bei seinem eigenen Stoffe müssten wir doch erwarten, dass es dann seinem Umfange nach unserm

Mtth. zum mindesten gleichgekommen wäre. Allein während in der Stichometrie des Nicephorus für Lucas 2600 und für Mtth. 2500 Stichen gezählt werden, weist das H.E. nicht mehr als 2200 auf, also nur um weniges mehr als unser Mrc. mit 2000 Stichen.

Aus dem Bisherigen möchte aber ebenfalls deutlich sein, dass das H.E. nicht die directe Grundlage des kanonischen Mtth. gewesen sein kann. Diejenigen, welche im H.E. den hebräischen Mtth. der Tradition erkennen wollen, sehen sich desshalb genöthigt, nicht von einer Uebersetzung, sondern von einer Ueberarbeitung desselben im griechischen Mtth. zu reden, und berufen sich hiebei darauf, dass dieser weder als eine schlechthin ursprüngliche, noch als eine durchaus einheitliche Darstellung des Lebens Jesu gelten könne (Hilgenfeld, Einl. S. 461), dass sich darin ein judaistischer Kern und eine spätere, immer noch judenchristliche, aber doch schon universalistisch gefärbte Bearbeitung unterscheiden lasse. Auf Grund des bereits griechisch übersetzten und bearbeiteten H.E. habe der erste Evangelist ein Evangelium für die gläubige Heidenwelt ausgearbeitet, wesswegen auch der kanonische Mtth. einen „Januskopf“ habe, dessen eines Gesicht in das Griechische, das andere in das Semitische weise (Hilgenfeld, a. a. O. S. 495). Die Abhängigkeit vom H.E. wird also auf diese Weise nicht mehr als eine directe bezeichnet, sondern durch Einschiebung verschiedener Zwischenglieder werden beide Schriften auseinander gehalten, wodurch neben dem Aehnlichen doch auch die weitgehenden Abweichungen ihre Erklärung finden können. Doch bleibt hiebei immerhin das H.E., wenn auch in verkürzter oder veränderter Gestalt, die Grundlage des kanonischen Mtth., welche sich in diesem an einzelnen Stellen noch deutlich erkennen lasse, und wird unter dieser Voraussetzung der ganzen Evangelienlitteratur an die Spitze gestellt, als sei gerade im ursprünglichen H.E. der archimedische Punkt gegeben, von welchem aus die so verwickelte Evangelienfrage zu lösen sei. Schiebt aber diese Hypothese zwischen das H.E. und den kanonischen Mtth. verschiedene Zwischenglieder ein in Gestalt von Uebersetzungen und Ueberarbeitungen, so deutet sie damit schon die Unmöglichkeit an, sich aus den erhaltenen Fragmenten zu rechtfertigen; ihr Ausgangspunkt und ihre Stütze bilden desshalb weniger diese Frag-

mente, als hauptsächlich die Angaben einzelner Kirchenväter, welche das H.E. mit dem hebräischen Mtth. der Tradition identificiren, die wir aber im Verlauf unserer Untersuchung theils als unzuverlässig, theils als unrichtig abgewiesen haben. Müssen wir also diese Identification aufgeben, so fällt jene Hypothese zusammen. Einzelne Fragmente legen wohl die Möglichkeit einer Benützung durch den kanonischen Mtth. nahe, sprechen aber ebenso deutlich gegen die Ansicht, dass das H.E. die Grundlage unseres Mtth. bilde. Vielmehr hat sich die neuere Kritik zum grössten Theil dahin geeinigt, dass der kanonische Mtth., sowohl was Auffassung als Gestaltung des evangelischen Stoffes betrifft, von unserm kanonischen Mrc. resp. von dem diesem zu Grunde liegenden Urmrc. abhängig ist, dass also Mrc. die Grundlage bilde, somit in diesem und nicht in einem hebräischen Mtth. der Ausgangspunkt unserer Evangelien zu suchen sei.

Nun scheinen aber allerdings einzelne Berührungen des H.E. mit unserm Mtth. dennoch ein directes Abhängigkeitsverhältniss in dem Sinn nahe zu legen, dass neben Mrc. doch auch das H.E. in unserm Mtth. benützt sei, welches nach seiner Darstellung und nach seinem Charakter ein höheres Alter aufweist als dieser. Dieselbe Beobachtung machen wir aber auch in Bezug auf Lucas, und zwar sind es hier Einzelheiten, die sich mit denen des Mtth. keineswegs decken. Wir werden dadurch zu der Vermuthung geführt, dass wir im H.E. zwar nicht die Grundlage, aber doch eine in Mtth. und Lucas benützte, resp. verarbeitete Quelle vor uns haben.

Ehe wir dieser Vermuthung nachgehen, müssen wir noch zuerst das Verhältniss des H.E. zu unserem Mrc. berühren. Wir haben bisher die Parallelen des H.E. mit Mrc. ausser Acht gelassen, weil sie sich, wie wir schon oben angedeutet haben, mit denen des Mtth. und Lucas decken, und weil diese Parallelen, soweit sie also allen Synoptikern gemeinsam sind, noch keineswegs eine directe Berührung mit dem H.E. nahe legen; eine solche beruht vielmehr mit Mtth. und Lucas auf einzelnen Worten und Wendungen, welche dem H.E. dem Mrc. gegenüber eigenthümlich sind. Auch scheint gerade in den Stücken, wo Mtth. und Lucas, wie heute von den Meisten angenommen wird, von Mrc. abhängig sind, die Darstellung des H.E. natürlicher

und ursprünglicher (vgl. den „caementarius“, das Gespräch mit dem Reichen) als die der Synoptiker. Desshalb aber das Mrc.-Evangelium vom H.E. abhängig zu denken, dazu liegt kein Grund vor, und wird schon dadurch ausgeschlossen, dass der kanonische Mrc. so wenig eigentliche Redestücke aufweist, wie sie das H.E. scheint enthalten zu haben. Auch verhalten sich diese Parallelen nicht zu einander wie verkürzte Copie zum Original oder wie Ueberarbeitung zur Grundlage, sondern legen den Gedanken an eine einheitliche Tradition nahe, welche sich eben in zwei verschiedenen Gestalten fixirt hat. Geht also das Mrc.-Evangelium, von den späteren Zusätzen abgesehen, hinter Mtth. und Lucas zurück, da es für diese beiden die Grundlage bildet — dasselbe in Bezug auf das Alter muss, wie wir gesehen haben, vom H.E. gelten —, so dürfen wir in diesen beiden älteren Evangelien zwei von einander unabhängige Niederschläge der evangelischen Ueberlieferung erkennen, welche in ihrer Verwandtschaft die Einheitlichkeit dieser Ueberlieferung, in ihrer Verschiedenheit aber die unabhängige Fixirung derselben sicherstellen. Dieselbe einfache, ungekünstelte Darstellung, dieselbe Erwähnung unbedeutender Nebensachen, kleiner Züge, welche auf eine enge Verbindung mit der Tradition hinweisen, oft als sei der Verfasser selbst dabei gewesen, finden sich in ähnlicher Weise wie im H.E., so auch bei Mrc., und wie auch Mrc. allein von den Synoptikern einen bestimmten Entwicklungsgang im Leben und in der Lehre Christi, in der Anerkennung, die er fand, und in dem Widerspruch, den er erregte, erkennen lässt, so gewährt uns auch das H.E. schon in der Vorgeschichte zur Taufe einen Einblick in den inneren Entwicklungsgang Christi, in das erwachende Messiasbewusstsein, und ist darin allen Synoptikern, auch dem Mrc., überlegen. Andrerseits hat das ursprüngliche Mrc.-Evangelium die Geschichte Christi in den engsten Rahmen gefasst; es will das irdische Leben Christi darstellen als des Messias von der Taufe, an welche sich das Auftreten Jesu anschloss, bis zu seinem Tod, bis zum leeren Grab, scheint aber weder von einer übernatürlichen Geburt etwas zu wissen, noch erwähnt es die Erscheinungen des Auferstandenen. Die letzteren gehörten eben nicht mehr zur irdischen Geschichte Jesu. Das H.E. dagegen hat wohl schon mit einer Genealogie begonnen, welche der jüdischen Erwartung, dass der Messias

aus dem Geschlechte Davids kommen müsse, entgegenkam, sicher aber mit Erscheinungen geschlossen, von welchen eine besonders ausführlich erzählt wird, und zeigt damit schon ein umfassenderes, reflectirteres Lebensbild Christi, welches schon eine etwas spätere Zeit zu verrathen scheint. Weist aber Mrc. in dieser Beziehung eine einfachere Form der evangelischen Ueberlieferung auf, so steht ihm doch das H.E. mit einer mindestens ebenso lebendigen und ursprünglichen Gestaltung der Tradition zur Seite, ja ist ihm im Einzelnen, wie z. B. der Vorgeschichte zur Taufe, dann aber auch darin überlegen, dass es den Reden und Lehren Christi eine grössere Aufmerksamkeit geschenkt hat. Jener Unterschied in der Anlage braucht übrigens nicht nothwendig das H.E. in eine spätere Zeit zu versetzen, da er sich ebensogut aus dem Zweck, aus den Bedürfnissen der verschiedenen Leser und aus der eventuellen Entfernung des Verfassers vom Orte jener Ereignisse erklären lässt. Denn Mrc. war griechisch abgefasst, und die Tradition nennt Rom oder Alexandrien als Ort seiner Abfassung; er war für Heidenchristen bestimmt, was vor allem daraus hervorgeht, wie der Verfasser bemüht ist, seinen Lesern jüdische Gebräuche und jüdische Ausdrücke verständlich zu machen. Das H.E. dagegen war hebräisch resp. aramäisch geschrieben, es entstammte der palästinensischen Urgemeinde, und hier mochte sich naturgemäss das Bedürfniss früher geltend machen, die Geschichte des Messias sowohl über die Taufe als auch über seinen Tod hinaus zu verfolgen und so den Rahmen des eigentlichen Geschichtsbildes zu erweitern. Fassen wir das Bisherige zusammen, so werden wir wohl nicht irren, wenn wir in diesen beiden Evangelien zwei von einander unabhängige Hauptäste der evangelischen Ueberlieferung erkennen. Die Frage, ob wir hiebei von einem erstmaligen Niederschlag der Tradition in diesen beiden Evangelien reden können, scheint sowohl für Mrc. als auch, wegen seiner Vollständigkeit, für das H.E. verneint werden zu müssen, ist aber hier von untergeordneter Bedeutung. Es genügt hier auf ihre gegenseitige Unabhängigkeit, sowie auf ihren verschiedenen Charakter aufmerksam zu machen.

Nun hat die heutige Kritik, welche im kanonischen Mtth.- und Lucasevangelium weder ein einheitliches noch ursprüngliches Werk erblicken kann und ihnen desshalb die Originalität ihres

Inhaltes abspricht, ziemlich einstimmig anerkannt, dass diesen beiden Evangelien, von den letzten Redactionen abgesehen, hauptsächlich zwei Quellen zu Grunde liegen müssen, und erblickt in dieser „Zwei-Quellen-Hypothese" die wahrscheinlichste Lösung des synoptischen Problems (Holtzmann, Einl. S. 376). Die eine dieser Quellen findet sie, besonders für die geschichtlichen Stücke, im ursprünglichen Mrc., welcher insofern die Grundlage bildet, als sowohl Mtth. wie Lucas in ihrer Darstellung die Anordnung und Auffassung des Mrc. vorauszusetzen scheinen. Wenn sich aber nun gerade solche Stücke bei Mtth. und Lucas, welche zugestandenermassen von Mrc. abhängig sind, doch über diesen hinaus durch Zusätze erweitert zeigen, die sich deutlich mit dem H.E. berühren, so werden wir auch auf eine Benützung des H.E. schliessen und in diesem jene zweite Quelle vermuthen dürfen. So hat z. B. Mtth. 16, 16 das Bekenntniss des Petrus Mrc. 8, 29 durch die Anrede Christi an Petrus erweitert, wie sie uns durch das „*υἱὲ ἰωάννου*" des Codex Tischendorfianus für das H.E. bestätigt wird. (Die Verse 18 und 19 sind spätere Zusätze.) So hat Mtth. 19, 19 im Gespräch mit dem Reichen der Aufzählung des halben Dekalogs noch das Gebot der Nächstenliebe zugefügt, welches in der entsprechenden Parallele des H.E. den Mittelpunkt bildet. Gerade hier sehen wir — es war ja auch schon dem Origenes aufgefallen —, wie schwer es dem Verfasser geworden ist, diese verschiedenen Niederschläge der Tradition zu vereinigen, da offenbar die Darstellung bei Mtth. derjenigen des Mrc. gegenüber an Klarheit und Schärfe eingebüsst hat. So haben auch Mtth. und Lucas dem summarischen Bericht des Mrc. gegenüber eine ausführliche Darstellung der Versuchungsgeschichte enthalten, wie sie uns durch die alte Glosse des Codex Tischendorfianus für das H.E. bestätigt wird, und zwar steht hierin Lucas dem H.E. näher als Mtth., welcher das einfache „Jerusalem" mit dem umständlichen, aber schwungvollen Ausdruck „die heilige Stadt" vertauscht hat. Es sind freilich unter den erhaltenen Fragmenten nur wenige Stellen, welche eine solche Beobachtung zulassen, aber die eben angeführten sind immerhin bedeutsam.

Dazu kommt ferner, dass das H.E. den Anforderungen, welche die bei Mtth. und Lucas verarbeitete zweite Quelle zu stellen scheint, soweit wir sehen können, völlig gerecht

wird. Sie muss gegenüber der Mrc.-Quelle ihren Schwerpunkt ebensosehr auf die Redestücke abgestellt haben, wie dieser auf das Geschichtliche; denn was Mtth. und Lucas vor unserm Mrc. voraus haben, sind besonders Sprüche, Reden und Parabeln. Nun weist aber gerade hierin das H.E. eine Anzahl Parallelen zu Mtth. und Lucas auf, so das Herrngebet, die Versöhnungsrede, das Gleichniss von den Pfunden, und zwar ist bei den beiden letztern deutlich, dass die ursprünglichere Form auf Seite des H.E. zu finden ist; ebenso aber auch jene Drohworte gegen die Pharisäer, wo Mtth. den Zacharias ben Jojada des H.E. zum Sohne des Barachias gemacht hat, um die ihm unbekannte Persönlichkeit durch eine bekannte zu ersetzen, während Lucas den Vaternamen einfach weggelassen hat. Die zweite Quelle muss ferner einen streng judenchristlichen, particularistischen Charakter haben, wie dies besonders einzelne Stücke bei Mtth. zu verlangen scheinen. Auch dies trifft beim H.E. in einer Weise zu, wie wir es nicht besser erwarten können. Schon die ganze Vorstellung der Person Christi bewegt sich in altjüdischen Voraussetzungen; die Zusammenfassung der göttlichen Gebote unter den Begriff „Gesetz und Propheten", die Bezeichnung der Juden als der „Kinder Abrahams" und die in derselben Stelle ausgesprochene Beschränkung des Begriffs des Nächsten auf die Volksgenossen, endlich die Tradition über das spätere Haupt der jerusalemischen Gemeinde, sie lassen keinen Zweifel, dass wir es im H.E. mit einer streng judenchristlichen Schrift zu thun haben. Diese Quelle verlangt ferner Züge hoher Alterthümlichkeit, da das Mtth.-Evangelium auch Spuren eines höheren Alters und einer ursprünglichen Darstellungsweise aufweist, so dass man lange Zeit glauben konnte, die Grundlage der Synoptiker sei im Mtth. anstatt im Mrc. zu suchen. Auch dieser Anforderung wird das H.E., wie wir schon öfters bemerkt haben, völlig gerecht.

Die Kritik hat diese zweite Quelle bisher in den von Papias erwähnten „*λόγια*" des Apostels Mtth. finden wollen und hat aus dieser Angabe eine Schrift herausgelesen, welche vorzüglich Redestücke enthalten hätte. Sollten wir nach dem Bisherigen nicht an Stelle dieser problematischen Spruchsammlung das H.E. setzen dürfen? Wir thun auf diese Weise eigentlich nichts anderes, als dass wir an die Stelle einer unbekannten Grösse eine bekannte einsetzen. Haben wir im H.E. und im kanonischen Mrc.

zwei von einander unabhängige Hauptäste der evangelischen Ueberlieferung zu erblicken, so liegt es doch nahe, dieselben in einem Evangelium verarbeitet zu finden, welches einen solch doppelten Charakter zur Schau trägt. Eine Geschichte der Spruchsammlung zeigt, dass die Ansichten über diese apostolische Quelle des Papias weit auseinandergehen, indem die einen dem Titel gemäss darin bloss eine Sammlung von einzelnen Sprüchen und Parabeln erblicken, andere dieselben doch wenigstens von geschichtlichen Andeutungen durchzogen sein lassen, während wieder andere sie gar zu einem Evangelium erweitern. In der That weisen verschiedene Punkte sowohl bei Mtth. als bei Luc. darauf hin, dass diese zweite Quelle nicht eine blosse Spruchsammlung gewesen sein kann, sondern eine Art Evangelium gewesen sein muss, welches also auch geschichtliche Stücke enthielt. Darauf weist schon die ausführliche Darstellung der Versuchungsgeschichte hin, die bei Mrc. nur angedeutet ist; ebenso weist die bei Mrc. fehlende Geschichte vom Hauptmann zu Kapernaum (Luc. 7, 1 ff. Mtth. 8, 5 ff.) auf ein älteres Evangelium als Quelle zurück, und zwar trägt hier die ausführliche Rede denselben Charakter wie die Rede des Caementarius im H.E.; Mtth. zeigt ferner eine ausgebildetere Taufgeschichte als Mrc., die zwar mit derjenigen des H.E. keineswegs übereinstimmt, bei der es aber doch den Anschein hat, als wäre die für den Verfasser anstössige Weigerung Jesu zur Taufe zu der für uns unverständlichen Weigerung des Johannes geworden. Der kanonische Mtth. beginnt ferner mit einer Genealogie, trotzdem eine solche im Zusammenhang mit der von ihm vorgetragenen Geschichte der jungfräulichen Geburt ihre eigentliche Bedeutung verlieren muss. Wo anders hätte der griechische Verfasser eine solche Genealogie hernehmen können als aus einem judenchristlichen Evangelium, oder wie hätte ihm überhaupt der Gedanke kommen können, mit der jungfräulichen Geburt eine Genealogie zu verbinden, wenn er nicht eine solche in dem ihm als Quelle dienenden judenchristlichen Evangelium gefunden hätte! Wir haben aber gesehen, dass die Genealogie des Mtth. wahrscheinlich im H.E. ihre ursprüngliche Stelle hatte, auch desshalb, weil nur bei einer weitgehenden, besonders am Anfang deutlichen Aehnlichkeit diese beiden Evangelien einander konnten so nahe gerückt werden. Für alle diese Punkte giebt die blosse Spruchsammlung keine Er-

klärung, dagegen bietet das H.E. für die Redestücke, welche jener entnommen sein sollen, genügend Raum. Im H.E. scheinen ja besonders die Redestücke ausführlich behandelt gewesen zu sein, wie wir aus den Wechselreden sehen und auch an den Sprüchen erkennen, welche dem H.E. eigenthümlich sind, und die sich nicht nur ihrem sittlichen Gehalt nach, sondern selbst in den Ausdrücken mit ähnlichen bei Mtth. und Luc. berühren.

Es möchte sich somit unsere Vermuthung von einer Verarbeitung des H.E. im kanonischen Mtth. und Luc. ebenso gut begründen lassen als jene, welche die problematische Spruchsammlung zu Hilfe nimmt. Nicht als sei das H.E. neben Mrc. die einzige Quelle gewesen, Luc. 1, 1 macht ja selbst auf eine Mehrzahl derselben aufmerksam. Auch bestand die Verarbeitung nicht in einem blossen Auszug, so dass wir alles, was nicht aus Mrc. stammt, auf das H.E. übertragen könnten. Denn abgesehen davon, dass der Text unserer Evangelien bis gegen die Mitte des zweiten Jahrhunderts noch manchen Zusätzen und Correcturen unterworfen war, zeigt schon die Anordnung unseres Mtth., wie selbständig der Verfasser mit seinen Quellen verfahren ist, dass er nicht einfach reproducirte, vielmehr darauf ausging, nach bestimmten Gesichtspunkten Gleichartiges oder Verwandtes zusammenzustellen, und aus einzelnen Sprüchen, Schlagworten, Parabeln zusammenhängende Reden und Reihen bildete, die er dann wieder in einen geschichtlichen Zusammenhang brachte. So konnte er auch, was das H.E. etwa für die spätere Zeit Anstössiges oder Unverständliches enthielt, einfach weglassen und dies um so eher, als er sich ja, was die Auffassung von Christus betrifft, direct an Mrc. anschloss. Gerade seine reflectirte, kunstvolle Gruppirung des ganzen Stoffes, zum Theil auf bestimmten Zahlenverhältnissen beruhend, weist uns für die Abfassung in eine spätere Zeit. Etwas anders liegt die Sache bei Luc., welcher, wie er schon am Anfang auf verschiedene Quellen hinweist, seinem Werke mehr den Charakter einer referirenden Chronik aufgedrückt hat und desshalb auch den reichhaltigsten Stoff liefert, denselben auch zum Theil in ursprünglicherer Form giebt als Mtth. Aber auch er ist seinem heidenchristlichen Standpunkt gemäss mit dem überkommenen Stoff frei verfahren, hat ebenfalls Einzelnes verändert, zusammengezogen und dem Ganzen einen universalistischen Stempel aufgedrückt, wie schon aus seiner Genealogie hervorgeht. Es darf

uns desshalb nicht wundern, wenn wir von dem judenchristlichen Charakter der einen Quelle nicht mehr viel nachweisen können. Wurde das H.E. mit andern Quellen zusammengearbeitet, so musste sein ursprünglicher Charakter verloren gehen. Je später die übrigen Evangelien abgefasst wurden, um somehr musste sich dabei in dogmatischer Beziehung ein veränderter Standpunkt geltend machen, und mussten die jüdischen Formen einer freieren, universalistischen Auffassung weichen, während immerhin doch der Kernpunkt wesentlich derselbe blieb, jene köstlichen Sprüche und Parabeln, welche die ewigen Gesetze des Gottesreiches enthalten, welche desshalb auch bei Mtth. und Luc. zum Theil noch dieselbe Gestalt haben wie im H.E.

Die Anfänge der Evangelienbildung sind für uns in undurchdringliches Dunkel gehüllt, und wir sind hier auf blosse Vermuthungen angewiesen. Von den Luc. 1, 1 erwähnten Aufzeichnungen wissen wir nichts, nur eine Quellenschrift hat sich erhalten in der Tradition des von Papias genannten hebräischen Mtth., und auch die Richtigkeit dieser Angabe ist mannigfach angezweifelt worden oder hat die verschiedensten Auslegungen über sich ergehen lassen müssen. Es würde uns zu weit führen, die berühmte Papiasstelle (Euseb. h. e. III, 39, 16) hier näher zu erörtern. Gewiss ist, dass das H.E. nicht der hebräische Mtth. war, wir haben keine Andeutung, dass es den Anspruch erhoben hat, dies zu sein. Da sich aber ein hebräischer Mtth. nirgends nachweisen lässt, so liegt die Vermuthung nahe, das H.E. möchte dennoch den Anlass zu dieser Tradition gegeben haben, indem dieselbe nichts anderes wäre als ein Rückschluss vom griechischen Mtth. auf eine darin verarbeitete aramäische Quelle. Denn das Wenige, was später Irenäus, Origenes, Eusebius vom hebräischen Mtth. sagen, beruht nicht auf eigener Anschauung, und auch die Geschichte, die in Alexandrien erzählt wurde, dass Pantänus den hebräischen Mtth. bei den Indern gefunden habe (Euseb. h. e. V, 10, 3), beweist bloss das Vorhandensein dieser Tradition, und wie wenig man ihr selbst eine feste Stütze zu geben wusste. Nun haben aber die Angaben des Irenäus und Epiphanius gezeigt, dass in dieser Tradition der hebräische Mtth. geradezu mit dem H.E. verwechselt wor-

den war. Sollte dies nicht auch schon bei Papias der Fall sein können, welcher bei seiner Angabe doch wohl den griechischen Mtth. im Auge hatte? Dann würden natürlich auch die andern Kirchenväter, welche die Tradition vom hebräischen Mtth. wiederholen, damit, ohne es zu wissen, auf das H.E. hinweisen. Bei dieser Annahme drängt sich allerdings sogleich die Frage auf, wie und wann denn unser erstes Evangelium zu dem Namen des Apostels Matthäus gekommen sei. Darauf lässt sich zwar nichts Bestimmtes antworten, allein man kann doch vermuthen, es möchte dies erst in der griechischen Kirche und zwar zu einer Zeit geschehen sein, als man anfing, aus der reichen Evangelienlitteratur einzelne Evangelien besonders hervorzuheben und ihnen apostolische Autorität zu sichern. Wie leicht von da aus jene Tradition entstehen konnte, und inwiefern sie auf Wahrheit beruhte, hat unsere Untersuchung schon öfter hervorgehoben. Papias brauchte in diesem Falle keineswegs „einfältig" oder „beschränkt" gewesen zu sein, wenn er diese Tradition, die schon früh scheint aufgekommen zu sein, einfach wiederholte, er hat nur ihre Richtigkeit nicht selbst controllirt.

Das H.E., welches überall als ein Doppelgänger des problematischen hebräischen Mtth. erscheint, ist ja auch würdig genug, an dessen Stelle zu treten. Denn soviel wir sehen können, ist es ein altes, aramäisches Evangelium, welches eine ebenso lebendige Auffassung als eine reine Tradition des evangelischen Stoffes und theilweise eine ebenso grosse Unmittelbarkeit als eine hohe Alterthümlichkeit der Darstellung verräth und uns auf diese Weise den judenchristlichen Stamm der evangelischen Ueberlieferung repräsentirt, wie der kanonische Mrc. den heidenchristlichen. Der doppelte Charakter des Mtth. und der sich mit Mtth. berührende Redestoff des Luc. haben uns die Vermuthung nahe gelegt, es möchte jener doppelte Niederschlag der evangelischen Ueberlieferung in diesen späteren Evangelien zu einem Ganzen zusammengearbeitet worden sein. Es muss auch bei einer blossen Vermuthung sein Bewenden haben. Denn was wir vom H.E. mit Sicherheit wissen können, ist wenig, und die Zahl der erhaltenen Fragmente, welche einen Vergleich zulassen, ist eine geringe. Gleich wie das Meer hie und da Trümmer eines untergegangenen Schiffes an das Ufer wirft, so haben sich diese Fragmente bei einzelnen Kirchenvätern durch

die Jahrhunderte erhalten, gleich wie dort den nachdenkenden Menschen, so hier den forschenden Gelehrten mit Fragen bestürmend, — und hier wie dort die Aussicht, das Räthsel nicht völlig lösen zu können. Darf also die vorliegende Untersuchung nicht hoffen, diese Fragen endgültig gelöst zu haben, weil sie zum Theil unlösbar sind, so glaubt sie doch die Bedeutung, welche man dem H.E. zu gewissen Zeiten in der Evangelienfrage eingeräumt hat, von neuem gerechtfertigt und ihm damit wieder die verdiente Anerkennung verschafft zu haben.

DAS EVANGELIENFRAGMENT VON FAJJUM.

VON

ADOLF HARNACK.

In der Innsbrucker Zeitschrift für katholische Theologie 1885 III, S. 498—504 hat Bickell bekanntlich ein Papyrusfragment aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer (s. Wessely, Österr. Monatsschrift für den Orient 1884 S. 172) veröffentlicht, welches er als das Bruchstück eines nichtkanonischen Evangeliums bezeichnet hat. In der Theol. Lit.-Ztg. 1885 Nr. 12, Col. 277—281 habe ich über diesen Fund ausführlich berichtet und mich der Ansicht Bickell's angeschlossen. Seitdem ist nicht nur das Fragment im Facsimile publicirt worden (Mittheil. a. d. Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer I. Jahrg. 1887 Nr. 3 u. 4), sondern Bickell hat auch (ebendort S. 53—61) neue Studien über das Fragment mitgetheilt, die er dann (a. a. O. II. Jahrg. S. 41) fortgesetzt hat (vgl. auch Ztschr. f. kathol. Theologie 1886 S. 208—209). Ferner hat Wessely, der ausgezeichnete Kenner der alten Papyrus, eine Abhandlung über das Zeitalter der Wiener Evangelienpapyrus (Ztschr. f. kathol. Theol. 1887 S. 507—515) veröffentlicht (dazu eine Bemerkung Bickell's a. a. O. S. 516). Zu diesen grundlegenden Arbeiten ist in den JJ. 1885 u. 1886 eine kleine Litteratur getreten, die ich verzeichne, soweit ich sie kennen gelernt habe oder besitze: Hort in der Times 25. Juni 1885; Bickell in der Times 3. Juli (auch in der Times vom 10. Juli scheint eine Notiz gestanden zu haben); Warfield im Independent vom 30. Juli 1885 u. vom 23. Septbr. 1886; Neue Ev. Kirchenzeitung 1885 Nr. 35; Woodruff in der Andover Review 1885 Sept.; Duchesne im Bulletin critique 1885 Nr. 13; Schanz in der Tüb. Theol. Quartalschr. 1885 H. 4; Volkmar in der Theol. Ztsehr. aus der Schweiz III. Jahrg. 1. Heft. S. 40—42; Stokes im Expositor 1885 Aug. p. 132f.; Nösgen in d. Ztschr. f. kirchl. Wissensch. 1885 Sept.; Hilgenfeld in der Ztschr. f. wissensch. Theol.

1886 I S. 50 f.; Usener, Religionsgeschichtl. Untersuch. I. Th. (1889) S. 94; Chiapelli, Studii di antica letteratura (1887) p. 3 ff.

Da das Facsimile dieses Fragments und die grundlegenden Arbeiten über dasselbe nur Wenigen zugänglich sein können, und da die Sache an sich und speciell im Zusammenhang der vorstehenden Untersuchungen Resch's von Bedeutung ist, so hoffe ich den Lesern dieser „Texte und Untersuchungen" einen Dienst zu leisten, wenn ich so ausführlich wie möglich über die Entdeckung Bericht erstatte, zugleich meine früheren Mittheilungen ergänzend und berichtigend.

Das Fragment ($3\frac{1}{2}$ Centimeter hoch, $4\frac{1}{3}$ Centimeter breit, doch sind die Ränder nicht gleichmässig abgesplittert) enthält sieben, am Anfang und am Schluss verstümmelte Textzeilen, auf denen folgende Buchstaben mit Sicherheit entziffert werden konnten (ich setze die Buchstaben möglichst so untereinander, wie sie im Original stehen)[1]):

ΦΑΓΕΙΝΩCΕΞΕΘΟΥCΠΑ
ΤΗΝΥΚΤΙCΚΑΝΔΑΛΙC
ΤΟΤΡΑΦΕΝΠΑΤΑΞΩΤΟΝ
ΠΡΟΒΑΤΑΔΙΑCΚΟΡΠΙCΘΗC
ΥΠΕΤ ΚΑΙΕΙΠΑΝΤΕCΟ
ΟΑΛΕΚΤΡΥΩΝΔΙCΚΟΚ
ΠΑΡΝ

Über den Fundort hat Wessely (a. a. O. S. 507 f.) Folgendes berichtet: „Bekanntlich arbeite ich seit längerer Zeit an der Ordnung des griechischen Theiles jenes grossartigen Papyrusmaterials, welches . . . in das österreichische Museum gelangt ist. Neben vollständigen Texten giebt es da viele Fragmente, die jedenfalls in diesem Zustand schon gefunden worden sind, denn die Bruchflächen der einzelnen Stücke erweisen sich nicht als jung, sie tragen vielmehr die graue Farbe, welche das Alter verräth. Vielfach sind mehrere Fragmente dann zusammengeballt, und es erheischt grosse Vorsicht, solche compact gewordene Massen von einander zu trennen. Dabei lässt sich wiederholt die

1) In Z. 5 sind die Buchstaben *πετ* mit rother Tinte geschrieben und mit zwei Punkten versehen. In Z. 1 las Bickell früher ΕΞΗΥΟΥ, eine erneute Prüfung ergab ΕΞΕΘΟΥC.

Wahrnehmung machen, dass die so im Laufe der Zeit an einander geklebten Schriftstücke gleichalterig sind, was sich ja sehr leicht erklärt, da die Papyrus aus dem Provinzialarchive des ehemaligen arsinoitischen Verwaltungsbezirkes stammen. Aus einem solchen zusammengeballten Knäuel verschiedenartigster Schriftstücke habe ich das in Rede stehende Fragment herausgelöst; ich erinnere mich noch, dasselbe mehr gegen die Mitte der Lage gefunden zu haben, und zwar mit der Rückseite haftend an der Rückseite des nächsten Stücks" [1]).

Der arsinoitische Verwaltungsbezirk ist den Kirchenhistorikern aus der Geschichte des 3. Jahrh. bekannt [2]). Dort lehrte Nepos, und dort hatten die altgläubigen Verehrer der Apokalypse, die Chiliasten, ihren Sitz, die der alexandrinische Bischof Dionysius bekämpft hat (s. Euseb. h. e. VII, 24, 6), und von denen er schreibt (§ 5): *γραφῆς δὲ ἐκκειμένης ὡς δοκεῖ τισι, πιθανωτάτης, καὶ τίνων διδασκάλων τὸν μὲν νόμον καὶ τοὺς προφήτας τὸ μηδὲν ἡγουμένων καὶ τὸ τοῖς εὐαγγελίοις ἕπεσθαι παρέντων καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων ἐπιστολὰς ἐκφαυλισάντων, τὴν δὲ τοῦ συγγράμματος τούτου διδασκαλίαν* (gemeint ist die Johannesapokalypse) *ὡς μέγα δή τι καὶ κεκρυμμένον μυστήριον κατεπαγγελλομένων, καὶ τοὺς ἁπλουστέρους ἀδελφοὺς οὐδὲν ἐώντων ὑψηλὸν καὶ μεγαλεῖον φρονεῖν κτλ.*

Was das Alter des betreffenden Papyrus betrifft, so fährt Wessely also fort: „Die ganze Lage bestand aber durchweg aus

---

1) S. Bickell S. 498 f.: „Die Papyrus gehörten einem Provinzialarchive im Fajjum, dem ehemaligen arsinoitischen Nomos, an und enthalten theils amtliche Urkunden, theils Familiendocumente aus dem 2. bis 10. Jahrh., meist in griechischer, seit dem Siege des Islam in arabischer Sprache, woneben aber auch viele koptische, aus der kurzen Zeit der Perserherrschaft gegen Anfang des 7. Jahrh. eine Anzahl von altpersischen (Pehlwi), endlich einige demotische, meroitische, hebräische, syrische und lateinische Texte vorkommen. Unter diese endlose Masse archivalischer Stücke sind nun durch glücklichen Zufall, meist als „schätzbares Material" zum Ausfüllen der unbeschriebenen Rollenseite mit Akteninhalt, auch einige litterarische gerathen, Reste von Buchrollen, die der altägyptischen, klassischen, urchristlichen, jüdischen und moslemitischen Litteratur angehören, zum Theil auch weit älter sind, als das ihnen später zum Aufbewahrungsorte dienende Archiv".

2) Vgl. auch das räthselhafte „Arsinoi" im Muratorischen Fragment Z. 81.

Papyri der römischen Kaiserzeit, die sämmtlich vor Diocletian geschrieben sind; eines davon, wegen seines grösseren Umfanges bemerkenswerth, enthält eine Prachturkunde, genau datiert aus der Zeit des Kaisers M. Aurelius Severus Alexander (221—235): *ἔτους ε΄ αὐτοκράτορος καίσαρος Μάρκου Αὐρηλίου Σεουήρου Ἀλεξάνδρου εὐσεβοῦς εὐτυχοῦς σεβαστοῦ ἀθὺρ.* Dieser äussere Grund für meine Altersbestimmung erhält seine volle Bedeutung erst durch die inneren Gründe; denn man könnte auch annehmen, dass dasselbe noch älter sei als die datierten Stücke der Umgebung und ebenso in das Archiv gelangt wäre, wie eine Menge anderer Reste antiker Buchrollen aus dem 2. und selbst 1. nachchristlichen Jahrhundert; ich bemerke gleich hier, dass ich mich aus paläographischen Gründen eher dagegen entscheide, und dass letztere mich bewegen, das Fragment in das 3. Jahrh. zu rücken". Im Folgenden bespricht Wessely die inneren Gründe. Er giebt eine Übersicht über die Ergebnisse der neueren Forschung über das Buchformat vom 2. bis 4. Jahrh. Besonders ausführlich aber erörtert er die Rothschrift (ΠΕΤ) und die beiden Punkte über diesen Buchstaben. Er kommt zu dem Resultate, dass die Rothschrift auf ein Collationieren mit dem Originale deutet; der Schreiber, der nach ΤΟΥ einen Eigennamen fand, habe aus Vorsicht lieber einen freien Raum für denselben gelassen, der bei der Revision und Collationierung ausgefüllt wurde; der Raum erwies sich aber als zu klein, und so habe man sich genöthigt gesehen, das ΠΕΤΡΟΥ abzukürzen; die Art aber, wie das geschehen sei, weise mit Bestimmtheit in das 3. Jahrh. resp. höchstens in den Anfang des 4. Jahrhunderts. „In jene Zeit weisen auch die Schriftzüge selbst; allerdings hat diese meine Behauptung gegenwärtig nur subjectiven Werth, da ja bis jetzt eine Bearbeitung der Papyruspaläographie noch nicht erschienen ist, da auch das Material zu der Frage, wie sich die griechische Schrift im Laufe der Jahrhunderte gestaltet, überhaupt vor dem Funde von Elfajjum nicht existierte; ich habe nun, um mir eine Meinung bilden zu können, datierte Stücke zusammengestellt, welche von 83 n. Chr. angefangen in schöner chronologischer Reihe bis ins 8. Jahrh. n. Chr. reichen, und bin im Stande, die Perioden auseinanderzuhalten und auch bei undatierten Stücken eine ungefähre Altersbestimmung vorzunehmen. Nach den von mir entwickelten Gründen dürfte

es also gestattet sein, mit Wahrscheinlichkeit zu vermuthen, dass unser Fragment in das 3. Jahrh. nach Christus zu setzen ist".

Hierzu bemerkt Bickell (a. a. O. S. 516): „Die gediegene ... Abhandlung Wessely's beschränkt sich zwar formell auf den Nachweis, dass das Fragment dem 3. Jahrh. angehöre, bietet aber genug thatsächliche Anhaltspunkte, um dasselbe noch bestimmter dem Anfange dieses Jahrhunderts zuzuweisen. Auf diese Zeit wird nicht nur, nach Veröffentlichung der Fajjumer griechischen Papyri, der Schriftcharakter führen, sondern schon jetzt die Notiz (S. 509—510), wonach bereits gegen Ende des 3. Jahrh. meist Papyruscodices, seltener auf beiden Seiten beschriebene Rollen und fast nie einseitig beschriebene, aber dann mit ungleicher Zeilenlänge, zu Litteraturwerken verwendet wurden. Zu demselben Resultate gelangen wir durch die Angabe auf S. 513 über das Alter der Papyri, welche die im Fragment befolgte Abkürzungsmethode anwenden, sowie durch das Datum der mit letzterem zusammengeballt gefundenen Urkunden, unter welchen sich, wie mir Herr Dr. Wessely i. J. 1885 mittheilte, nicht nur solche von Severus Alexander, sondern auch von Caracalla und Geta Cäsar befanden. Gegenüber der Hypothese des Verfassers über die Rothschreibung des Namens Petrus halte ich an meiner in den „Mittheilungen" ausgesprochenen fest, wonach dadurch einfach die Namen der Interlocutoren hervorgehoben werden sollten".

Nach diesen Untersuchungen wird man einstweilen das Fragment mit einiger Wahrscheinlichkeit auf das 3. Jahrhundert datieren und sich näherer Bestimmungen enthalten müssen. Auch die Frage der Rothschrift muss z. Z. noch als unerledigt gelten: das Stück stammt aus dem arsinoitischen Verwaltungsbezirk und aus der Zeit vor Diocletian.

Da die dritte Zeile ein bekanntes, an den parallelen Stellen bei Matthäus und Marcus stehendes, alttestamentliches Citat unvollständig enthält, so ist es möglich, die Zeilenlänge zu bestimmen, und da die nothwendige Ergänzung auf eine Anzahl von ca. 28 Buchstaben führt, so ist die Probe auf die Richtigkeit der Ergänzung geliefert; denn „die Zeile der uns erhaltenen Papyrusbücher ist von unstäter Grösse, steigt dabei in den meisten Fällen nicht über 28 Buchstaben" (s. Birt, das

antike Buchwesen S. 198; vgl. Diels, Abhandl. d. k. preuss. Akad. d. Wissensch. 1885, Über die Berliner Fragmente der *Ἀθηναίων πολιτεία* des Aristoteles S. 7: die Zeilen der Papyrusrollen schwanken zwischen 27 und 35 Buchstaben).

Hiernach kann man ergänzen [1]):

ΦΑΓΕΙΝΩCΕΞΕΘΟΥCΠΑ[*ντες εν ταυτη*]
ΓΗΝΥΚΤΙCΚΑΝΔΑΛΙC [*θησεσθε κατα*]
3 ΤΟΓΡΑΦΕΝΠΑΤΑΞΩΤΟΝ [*ποιμενα και τα*]
ΠΡΟΒΑΤΑΔΙΑCΚΟΡΠΙCΘΗC[*εται ειποντος*]
[*το*]ΥΠΕΤΚΑΙΕΙΠΑΝΤΕCΟ[*υκ εγω πριν*]
6 [*η*] ΟΑΛΕΚΤΡΥΩΝΔΙCΚΟΚ[*κυσει σημερον*]
[*συ τρις με α*]ΠΑΡΝ[*ησῃ*] .....

Die hier gegebenen Ergänzungen sind die Bickell's und Usener's; der Erstere schreibt jedoch Z. 5 f. „*προσθεὶς πρὶν ἢ*", Usener „*ὁ κς πρὶν ἢ*". Bickell restituiert Z. 6 f. „*κοκκύξει καὶ σὺ πρῶτον τρὶς ἀπαρνήσῃ με*". Beide bieten in Z. 4 *διασκορπισθήσονται*. Hilgenfeld bietet an dieser Stelle wie ich; schiebt Z. 5 *εἶπεν* nach *ἐγώ* ein und liest am Schluss: *κοκκύξει καὶ σὺ σήμερον ἀπαρνήσῃ με τρίς*. Für *σήμερον σύ* dürfte *σὺ σήμερον* besser sein.

Bevor ich die Textgestalt im Einzelnen rechtfertige und belege, stelle ich den gewonnenen Text mit dem des Matthäus und Marcus zusammen:

Mtth. 26.	Mr. 14.	Das Fragment.
v. 30. *Καὶ ὑμνήσαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν.*	v. 26. *Καὶ ὑμνήσαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν.*	[*μετὰ τὸ*] *φαγειν ὡς ἐξ ἔθους·*
v. 31. *τότε λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· πάντες ὑμεῖς σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοὶ ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ. γέγραπται γάρ· πατάξω τὸν ποιμένα, καὶ διασκορ-*	v. 27. *καὶ λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς ὅτι πάντες σκανδαλισθήσεσθε, ὅτι γέγραπται· πατάξω τὸν ποιμένα, καὶ τὰ πρόβατα διασκορπισθήσονται.*	*πά*[*ντες ἐν ταύτῃ*] *τῇ νυκτὶ σκανδαλισ*[*θήσεσθε κατὰ*] *τὸ γραφέν· πατάξω τὸν* [*ποιμένα, καὶ τὰ*] *πρόβατα διασκορπισθήσ*[*εται*].

1) Ich setze fast alle Ergänzungen an die Schlüsse der Zeilen, da sich nicht ausmachen lässt, wieviel am Anfang und wieviel am Schluss der Zeilen verloren gegangen ist. Nur die Summe der Verluste steht (auf Grund der Berechnung an dem Citat) einigermassen fest.

Mtth. 26.	Mr. 14.	Das Fragment.
πισθήσονται τὰ πρόβατα τῆς ποίμνης.		
v. 32. *μετὰ δὲ τὸ ἐγερθῆναί με προάξω ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν.*	v. 28. *ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐγερθῆναί με προάξω ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν.*	
v. 33. *ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Πέτρος εἶπεν αὐτῷ· εἰ πάντες σκανδαλισθήσονται ἐν σοί, ἐγὼ οὐδέποτε σκανδαλισθήσομαι.*	v. 29. *ὁ δὲ Πέτρος ἔφη αὐτῷ· εἰ καὶ πάντες σκανδαλισθήσονται, ἀλλ᾽ οὐκ ἐγώ.*	[εἰπόντος το]ῦ Πέτρου· καὶ εἰ πάντες, ο[ὐκ ἐγώ]·
v. 34. *ἔφη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν λέγω σοι ὅτι ἐν ταύτῃ τῇ νυκτὶ πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι τρὶς ἀπαρνήσῃ με*[1].	v. 30. *καὶ λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν λέγω σοι ὅτι σὺ σήμερον ταύτῃ τῇ νυκτὶ πρὶν ἢ δὶς ἀλέκτορα φωνῆσαι τρίς με ἀπαρνήσῃ*[2].	[πρὶν ἢ] ὁ ἀλεκτρύων δὶς κοκ[κύσει σὺ σήμερον τρίς με ἀ]παρν[ήσῃ].

Die Ergänzungen der drei ersten Zeilen sind sicher und schlechterdings nicht zu beanstanden. Man hat von der 3. Zeile auszugehen, wo der Text durch das Citat gegeben ist. So erhält

---

1) Matth. 26, 30 ist ohne Varianten; in v. 31 bieten sehr viele Zeugen *διασκορπισθήσεται*; v. 32 hat keine Varianten (Excerpt. ex Theodoto 61: *καὶ προάξω ὑμᾶς, λέγει, τῇ τρίτῃ τῶν ἡμερῶν εἰς τὴν Γαλιλαίαν*); in v. 33 ist die LA *εἰ καὶ πάντες* mindestens so gut bezeugt wie die LA *εἰ πάντες*.

2) Mc. 14, 26 ist ohne Varianten; in v. 27 bieten sehr viele Zeugen nach *σκανδαλ.* „*ἐν ἐμοὶ ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ*“, resp. einen der beiden Zusätze, ebenso ist die LA *διασκορπισθήσεται* stark bezeugt; in v. 29 bieten *εἰ καὶ* ℵBCGL 1. 13. 69 al pauc arm., *καὶ εἰ* ADEFHKMNS etc. etc. Ital. Vulg.; in v. 30 bieten ℵCDΔ Ital. das *σύ* nicht.

Lucas hat die Ankündigung des Verraths des Petrus vor dem Ausgang nach dem Ölberg. Zu vergleichen sind hier nur zwei Verse, c. 22, 34: *ὁ δὲ εἶπεν· λέγω σοι, Πέτρε, οὐ φωνήσει σήμερον ἀλέκτωρ ἕως τρίς ἀπαρνήσῃ μὴ εἰδέναι με*, und 22, 39: *καὶ ἐξελθὼν ἐπορεύθη κατὰ τὸ ἔθος εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν· ἠκολούθησαν δὲ αὐτῷ καὶ οἱ μαθηταί.* Joh. 13, 38 stimmt mit Lucas überein, da auch er die Scene vor den Hinausgang verlegt und schreibt: *ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, οὐ μὴ ἀλέκτωρ φωνήσῃ ἕως οὗ ἀρνήσῃ με τρίς.*

man eine Zeile von 29 Buchstaben. Dann aber ist für die erste und zweite Zeile die nächstliegende Ergänzungsmöglichkeit auch die richtige. Die 1. Zeile umfasst so 28 Buchstaben und die zweite 27. Mit Evidenz folgt hieraus, dass auf Z. 4 und 5 (in der Lücke) nicht Mtth. 26, 32 (Mc. 14, 28) gestanden haben kann, da dieser Vers fast zwei Zeilen gefüllt haben würde. Er hat also gefehlt. Da die Worte *πρόβατα διασκορπισθήσεται* [*ονται*] bereits 24 (25) Buchstaben umfassen, bietet die 4. Zeile nur noch für wenige Buchstaben Raum. Da sie compresser geschrieben ist als die dritte, die 29 Buchstaben umfasst, so mögen hier noch c. 6—8 Buchstaben gestanden haben. Nun zeigt aber das ΠЄΤ der 5. Zeile, dass hier der Anfang eines Worts Petri markiert sein muss[1]), welches ja auch bei Marcus und Matthäus folgt. Um des ϒ vor ΠЄΤ willen liegt es am nächsten, einen Genet. absol. zu vermuthen und *ειπόντος* einzuschieben. Ich behaupte nicht, dass das die einzig mögliche Ergänzung ist; aber noch hat Niemand eine andere vorschlagen können. Sie ist sowohl sachlich als durch den Raum angezeigt. Die 5. Zeile ist minder compress geschrieben als alle anderen. Wir dürfen daher den Ausfall nur weniger Buchstaben vermuthen. Die Ergänzung des *ο* zu „*ουκ εγω*“ ist die kürzeste und ist durch Marcus und Matthäus geboten. Somit hat die Zeile bereits 23 Buchstaben. Dann empfiehlt es sich aber nicht, mit Bickell (*προσθείς*), Hilgen-

1) Nösgen (S. 468) erklärt: „Die von Bickell angenommene Periodisirung ist überhaupt sehr problematisch ... Die Buchstaben *ΠΕΤ* mit den darüberstehenden Abkürzungsstrichen [nicht Striche, sondern zwei Punkte stehen darüber] können nämlich nach dem ausnahmslosen Gesetz alter Kompendien in den Papyrus- wie in den Uncialhandschriften [diese Worte sind höchst interessant; man hat bisher weder von diesem Gesetz noch von den paläographischen Kenntnissen Nösgen's etwas gehört], den ersten und den letzten Buchstaben des abgekürzten Worts im Kompendium wiederzugeben, nicht den Genetiv *Πέτρου* andeuten ... Mit der Haltlosigkeit der Deutung des Kompendiums *ΠΕΤ*, in welchem vielmehr eine stenographische Abkürzung einer gang und gebe Verbalform zu vermuthen ist [dass drei Majuskelbuchstaben eine stenographische Abkürzung darstellen ist nicht minder unsinnig wie die „gang und gebe Verbalform“, die zu nennen Nösgen nachweislich unterlassen hat], fällt das ganze Gebäude der auf den vorliegenden Gen. absol. gegründeten Schlussfolgerung“. So der Gelehrte der Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft.

feld (*εἶπεν*), Usener (*ὁ κς*) einzuschieben, sondern anzunehmen, im Text sei der Beginn der Rede Jesu ebensowenig durch ein Einführungswort markiert gewesen wie in Z. 1. Hält man das für unwahrscheinlich, so empfiehlt sich die Usener'sche Einschiebung ihrer Kürze wegen am meisten. Was endlich die Gestalt des Wortes Jesu selbst betrifft, so ist zuzugestehen, dass diese nicht mehr mit irgend welcher Wahrscheinlichkeit hergestellt werden kann. Indessen ist von den drei Vorschlägen.

ὁ ἀλεκτρύων δὶς κοκ[κύξει καὶ σὺ πρῶτον τρὶς ἀ]παρν[ήσῃ με],
ὁ ἀλεκτρύων δὶς κοκ[κύξει καὶ σὺ σήμερον ἀ]παρν[ήσῃ με τρίς],
[πρὶν ἢ] ὁ ἀλεκτρύων δὶς κοκ[κύσει σήμερον σὺ τρίς με ἀ]παρν[ήσῃ],

der letzte der empfehlenswertheste; denn da unser Fragment „*δίς*" bietet, welches bei keinem unserer vier Evangelisten ausser bei Marcus zu lesen steht, so ist es angezeigt, das Fehlende in möglichst engem Anschluss an diesen Evangelisten zu ergänzen [1]).

Überschaut man nach diesen Ergänzungen das Fragment, so ist es offenbar, dass es zwei Herrnworte enthält, die durch eine kurze Angabe der Situation, in welcher sie gesprochen sind, eingeleitet waren. Dass es Herrnworte sind, ist nicht ausdrücklich gesagt, musste sich also durch den Zusammenhang, in welchem das Fragment stand, von selbst ergeben. Das erste Wort lautete: „Alle werdet ihr in dieser Nacht Ärgerniss nehmen, gemäss dem Geschriebenen: ich werde den Hirten schlagen, und die Schafe werden sich zerstreuen". Das zweite Wort: „Bevor der Hahn zweimal kräht, wirst Du mich heute dreimal verleugnen". Die geschichtliche Veranlassung des zweiten Worts ist ebenso angegeben, wie bei Marcus und Matthäus. Petrus hatte nach dem ersten Wort gesprochen: „Und wenn Alle (ein Ärgerniss nehmen), ich nicht". Darauf erfolgte der Herrnspruch. Hier ist also nichts Auffallendes. Dagegen ist die geschichtliche Ein-

1) Daher ist es auch besser (gegen Usener) *σὺ σήμερον* zu schreiben. Durch die vorgeschlagene Ergänzung scheint sich die Behauptung Nösgen's zu erledigen, unser Vers müsse vom Lucasevangelium abhängig sein, weil dort (s. auch das Joh.-Ev.) wie hier „der Hahn" im Nominativ stehe, bei Matth. und Marcus im Accusativ (S. 461). Durch das vorgesetzte *πρὶν ἢ* (constr. mit dem Indic., bei Mrc. und Matth. mit dem Inf.), für welches der Raum vorhanden ist, wird der Satz dem des Mrc. formell parallel.

leitung des ersten Worts: „*φαγεῖν ὡς ἐξ ἔθους*“ merkwürdig. Nach Matthäus und Marcus nämlich, die hier wörtlich übereinstimmen, ist das Wort „nach dem Lobgesang“ auf dem Wege zum Ölberg gesprochen worden. Das Nächstliegende ist daher, dass, wie das „*καὶ ὑμνήσαντες*“ den Abschluss der Mahlzeit anzeigt, so auch das *φαγεῖν* zu „*μετὰ τὸ φαγεῖν*“ zu ergänzen ist. Allein was bedeuten die Worte *ὡς ἐξ ἔθους*? Früher las man *ἐξῆγον*. Diese Lesart war sehr willkommen; aber eine genauere Prüfung hat sie zerstört. Das Wort *ἔθος* kommt weder bei Marcus noch bei Matthäus vor. Es findet sich im N. T. zwölfmal; zehn von diesen Stellen gehören den lucanischen Schriften an [1]). Von den sieben Stellen in der Apostelgeschichte bezeichnen sechs mit *ἔθη* (*ἔθος*) die jüdischen Gewohnheiten und Gesetze (6, 14; 15, 1; 16, 21; 21, 21; 26, 3; 28, 17), eine (25, 16) die römischen. Dagegen kommt *ἔθος* im Evangelium an den drei Stellen nur in der Verbindung: *κατὰ τὸ ἔθος* vor (1, 9: *κ. τ. ἔθ. τῆς ἱερατείας*; 2, 42: *κ. τ. ἔθ. τῆς ἑορτῆς*; 22, 39: *ἐπορεύθη κατὰ τὸ ἔθος*). Von den beiden ersten Stellen dürfen wir absehen, da sie der Kindheitsgeschichte angehören. Im eigentlichen Evangelium hat Lucas *κατὰ τὸ ἔθος* nur einmal, und zwar an der Stelle, welche der unsrigen parallel ist (22, 39): *Καὶ ἐξελθὼν ἐπορεύθη κατὰ τὸ ἔθος εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν· ἠκολούθησαν δὲ αὐτῷ καὶ οἱ μαθηταί.* Hiernach kann wohl nicht zweifelhaft sein, dass auch im Fragment *ὡς ἐξ ἔθους* nicht mit Bickell zu verstehen ist: „Nachdem sie der Sitte, d. h. dem Paschrituale gemäss, das Mahl gehalten hatten“, sondern auf die Gewohnheit Jesu zu beziehen ist, Abends an den Ölberg zu gehen. Die Ergänzung hat also etwa zu lauten: [*εἰς δὲ τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν πορευόμενος μετὰ τὸ*] *φαγεῖν ὡς ἐξ ἔθους, κτλ.*[2]) Somit steht fest, dass unser Fragment eine Eigenthümlichkeit mit dem Lucasevangelium theilt; denn nur dieses Evangelium be-

---

1) Die beiden anderen sind Joh. 19, 40: *καθὼς ἔθος ἐστὶ τοῖς Ἰουδαίοις* (beim Begräbniss) und Hebr. 10, 25: *καθὼς ἔθος τισίν* (die Versammlungen zu verlassen).

2) Zu dem *ὡς* s. Winer, Grammatik 7. Aufl. S. 573. Der Evangelist giebt dadurch der Bemerkung ein subjectives Gepräge. Die Worte *ὡς ἐξ ἔθους* vertreten einen Nebensatz, weshalb sie auch ohne Schwierigkeit am Schluss stehen können, während „*κατὰ τὸ ἔθος*“ leichter — fälschlich — auf *φαγεῖν* hätte bezogen werden können.

richtet, dass es die Gewohnheit Jesu gewesen sei, Abends an den Ölberg zu gehen. Freilich entfernt sich das Fragment sogleich wieder von Lucas, sofern dieser das erste Wort Jesu in unserem Fragment überhaupt nicht mittheilt und das zweite (die Ankündigung des Verraths) während des Abendessens gesprochen sein lässt. Da nun aber überhaupt eine Verwandtschaft unseres Fragments mit dem Lucasevangelium constatiert ist, so ist es vielleicht doch nicht ohne Bedeutung, dass von den Synoptikern nur Lucas, wie unser Fragment, den Hahn im Nominativ krähen lässt.

Nachdem wir das Fragment so sicher wie möglich wiederhergestellt haben, vergleichen wir es mit dem Text bei Marcus und Matthäus. Folgende Eigenthümlichkeiten sprechen dafür, dass es von diesen Evangelien unabhängig ist und einen älteren Text repräsentiert:

1) Das Fragment ist bedeutend kürzer als Matthäus und Marcus. Beginnt man nach ἐξ ἔθους zu zählen, so enthält das Fragment 35 Worte, Marcus 61, Matthäus 67. Das Verhältniss der drei Texte lässt sich am besten an dem Petrusspruch veranschaulichen:

Fragment: *εἰπόντος τοῦ Πέτρου· καὶ εἰ πάντες οὐκ ἐγώ.*

Marcus: *ὁ δὲ Πέτρος ἔφη αὐτῷ· εἰ καὶ πάντες σκανδαλισθήσονται, ἀλλ' οὐκ ἐγώ.*

Matth.: *ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Πέτρος εἶπεν αὐτῷ· εἰ πάντες σκανδαλισθήσονται ἐν σοί, ἐγὼ οὐδέποτε σκανδαλισθήσομαι.*

Man sieht, dass unser Text sich zu dem des Marcus verhält, wie dieser zu dem des Matthäus. Aber auch sonst steht unser Fragment dem Marcus um einen Grad näher als dem Matthäus. Dieser bietet v. 31 *πάντες ὑμεῖς*, Marcus und unser Fragment nur *πάντες*. In demselben Vers hat Matth. *ἐν ἐμοί*, Marcus hat es nach den besten Zeugen nicht gelesen; auch das Fragment bietet es nicht. Ebendort bietet Matth. im Citat den Zusatz *τῆς ποίμνης*, den Marc. und das Fragment nicht kennen. Zu Mtth. v. 33 lassen Marc. und das Fragment *ἐν σοί* weg und kennen das *οὐδέποτε σκανδαλισθήσομαι* nicht. Zu Mtth. v. 34 endlich ist zu bemerken, dass dieser Evangelist das wichtige „*δίς*" auslässt, welches Marcus und das Fragment bieten. Dem gegenüber stimmt das Fragment nur an einer Stelle mit Mtth. gegen Marcus, sofern es v. 31 *ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ* bietet, was die neueren

Ausgaben im Marcustext gestrichen haben. Allein es ist mir sehr zweifelhaft, ob mit Recht; denn diese Worte sind kaum zu entbehren — das Ärgerniss in dieser Nacht ist das Acumen der Rede — und werden von trefflichen Zeugen gedeckt. Die Inferiorität des vom Fragment gebotenen Textes unter dem des Marcus wollte Nösgen (S. 466) darin erkennen, dass dieser *εἰ καί* biete, jener *καὶ εἰ*. Allein abgesehen von der höchst schwankenden Überlieferung des Marcustextes an dieser Stelle muss Nösgen selbst einräumen: „Bei der für den ganzen Bereich der Kirche nachweisbaren Verwilderung des Evangelientextes gerade im 2. Jahrh. bis in die Zeit des Origenes finden sich freilich leicht einige derart sich entgegenstehende Indicien in einem und demselben Document. Daher würde diese deutliche Verwandtschaft mit einer jüngeren Textgestalt beim Papyrusfragment weniger besagen, falls Bickell's sonstige Beobachtungen über den schriftstellerischen Charakter desselben zuträfen". In der That besagt sie nichts, da solche Varianten *καὶ εἰ* — *εἰ καί* sich sofort eingestellt haben. Es kann daher nicht zweifelhaft sein: unser Text stellt sich als ein kürzerer und darum, wie es scheint, älterer Text als der Marcustext dar. Leitet man den noch längeren Matthäustext aus dem Marcustext ab, so ist es methodisch angezeigt, in gleicher Weise den letzteren von einem Texte wie dem unsrigen abhängig zu denken, wenn ein solcher nachgewiesen werden kann.

2) Das Fragment bietet nicht nur die umständlichen, getragenen Formen des synoptischen Textes nicht (*τότε λέγει αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς — ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Πέτρος εἶπεν αὐτῷ — καὶ λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν λέγει σοι*), die demselben ein so feierliches Gepräge verleihen, sondern es enthält überhaupt keine Geschichtserzählung, vielmehr zwei geschichtlich umrahmte Herrnworte. Gerade so aber müssen wir uns die älteste Aufzeichnung des Evangeliums, von der Papias berichtet (die Logia des Matthäus), denken. Sie enthielten Herrnworte, die durch ihre Aufeinanderfolge und geschichtliche Umrahmung einen geschichtlichen Fortschritt darstellten. Sofern unser Fragment so geartet ist, scheint es ein Stück dieser Logia zu sein oder doch einem Werke anzugehören, welches diesen Logien näher stand, als unsere Synoptiker.

3) Von den Logien berichtet Papias, dass ein Jeder sie über-

setzt habe, so gut er es vermochte. Nun aber unterscheidet sich unser Fragment an drei Stellen von Mtth. und Mrc., die Übersetzungsvarianten sind. Es bietet *κατὰ τὸ γραφέν*, jene (*ὅτι*) *γέγραπται* (*γάρ*), ferner *ἀλεκτρύων*, jene *ἀλέκτωρ*, endlich *κοκκύζειν*, jene *φωνεῖν*. Ich habe früher gemeint, *ἀλέκτωρ* und *φωνεῖν* seien minder profane Worte; allein Wessely (S. 515) hat mich anders belehrt: „Untersuchungen, die ich über den Gebrauch des Wortes *ἀλεκτρύων* und *ἀλέκτωρ* in dem mit der biblischen Gräcität so verwandten ägyptischen Dialekt geführt habe, brachten mich zu dem Resultat, dass beide Worte völlig gleichwerthig waren und, ohne ein Färbung der Rede hervorzubringen, mit einander wechselten. Dann ist *φωνεῖν* überaus häufig und als eine Generalbezeichnung aller Stimmen gebraucht worden". Mögen somit die betreffenden Worte völlig gleichwerthig sein — in hohem Masse wichtig bleibt es doch, dass unser Fragment Synonyma statt der von den Synoptikern gebotenen Ausdrücke giebt.

4) Das Fragment bietet in der ersten Rede Jesu die Worte: *ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐγερθῆναί με προάξω ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν*, nicht. Diese Worte, welche den Zusammenhang durchbrechen, sind in unserem Mtth.- und Mrc.-Text von der Kritik längst als zu der spätesten Schicht der Erzählungen gehörig erkannt. Dass sie in unserem Fragment fehlen, ist somit ein Indicium hohen Alters und der Unabhängigkeit des Textes von dem des Matthäus und Marcus.

Kein einsichtiger und vorurtheilsfreier Forscher wird leugnen, dass das Zusammentreffen dieser vier Indicien bei einem Fragmente, welches dem 3. Jahrh. und der ägyptischen Kirche angehört, nicht durch einige Redensarten für belanglos erklärt werden kann. Es lässt sich natürlich in Bezug auf jede einzelne Beobachtung eine Widerlegung leicht finden. In Bezug auf die erste kann man bemerken, dass auch einmal der Kürzere der Spätere sein könnte, da es ja zu allen Zeiten Excerptoren gegeben habe: in Bezug auf die zweite, dass der specielle Zweck des uns unbekannten Schreibers die Zusammenstellung dieser beiden Herrnworte verlangt habe, die er somit aus der Geschichtserzählung herausgenommen habe: er sei vielleicht ein Prediger gewesen, unser Fragment das Stück einer Homilie; in Bezug auf die dritte lässt sich erwiedern, dass auch sonst in evangelischen Citaten des 2.

und 3. Jahrhunderts synonyme Worte vorkommen; und in Bezug auf die vierte, dass dem Prediger für den Zusammenhang, in welchem er jene Herrnworte brauchte, die Ankündigung *μετὰ τὸ ἐγερθῆναι κτλ.* vielleicht gleichgiltig war. Alle diese Einwendungen sind in der That ganz probabel, und sie werden vor Allem denjenigen einleuchten, welche den Marcus für einen Urtext halten oder ihn dem Matthäus nachstellen oder die Entdeckung eines älteren Textes als der in unseren Evangelien vorliegende für ein Attentat an der Bibel halten; denn wenn unser Text eine ältere Stufe des evangelischen Textes repräsentiert, so ist die Überlieferung von der Originalität der Synoptiker ebenso gerichtet wie die Annahme, unser Marcustext habe keine schriftliche Quelle zu seiner Grundlage oder sei ein Excerpt aus unserem Matthäus und Lucas. Da nun bisher noch Niemand bei einem Kirchenvater, der unsere Synoptiker benützt, eine Stelle aufgefunden hat, die der unsrigen parallel oder gleichartig ist — auch in den Ausführungen Ezra Abbot's, The Authorship of the fourth Gospel 1880 p. 20 ff. 91 ff. 98 ff. finde ich nichts Ähnliches —, so muss man die Annahme Bickell's, dass wir es hier mit einem uralten nichtkanonischen Evangelienfragment zu thun haben, für eine nicht übel begründete halten. Ihr sind desshalb auch nicht wenige Forscher — unter ihnen Duchesne, Usener, Chiapelli — beigetreten. Aus welchem Evangelium das Fragment stammt, darüber hat man sich nur in Vermuthungen ergangen. Am nächsten liegen die Logia selbst. Aber auch an das Hebräerevangelium kann man denken, welches in Alexandrien um 200 und später noch bekannt gewesen ist, wie die (griechischen) Citate des Clemens und Origenes aus demselben beweisen. Dass dieses Evangelium, dem synoptischen Typus zugehörig, in vielen Stücken die älteste Quelle treuer wiedergegeben hat, als unsere Synoptiker, ist mir nicht zweifelhaft. An das Ägypterevangelium wird schwerlich zu denken sein.

In dem Bisherigen habe ich die Position der Originalität des in dem Fragment gegebenen Evangelientextes vertheidigt. Allein es fehlen doch nicht Beobachtungen, die zu grosser Vorsicht mahnen [1]).

---

1) Dazu rechne ich nicht das *κατὰ τὸ γραφέν* statt *γέγραπται γάρ*. Nösgen (S. 468) findet hier eine gewisse alexandrinische Manieriertheit,

Erstens, so gross der Unterschied im Stil zwischen unseren Evangelien und dem Fragment ist — eben weil es sehr alt ist, kann es auch ein Stück ganz freier Verwendung evangelischer Tradition enthalten,

Zweitens, die Ergänzung des zweiten Wortes Jesu in dem Fragment ist unsicher, überhaupt das ganze Fragment für jede Art von Hypothese, wie es scheint, zu schmal,

Drittens, das ὡς ἐξ ἕξους weist auf eine Abhängigkeit vom Lucastext hin (vielleicht auch der Nominativ ἀλεκτρύων), und damit stellt sich unser Stück als eine harmonisierende Reproduktion der synoptischen Texte dar,

Viertens, das Sacharjahcitat, welches weder genau so wie im Grundtext, noch genau so wie in der LXX lautet, wohl aber so wie bei Matthäus und Marcus, scheint die Annahme zu fordern, dass unser Matth., resp. unser Marcus dem Fragment vorhergegangen ist,

Fünftens endlich — ist die ursprüngliche Form der Erzählung hier wirklich die in Herrnworten gewesen oder liegt es nicht näher, eine förmliche Geschichtserzählung (der Herr kündigt das Ärgerniss an, Petrus antwortet vorschnell, der Herr kündigt ihm seinen schweren Fall an) hier für den ältesten Bericht zu halten?

Auf diese fünf Gegenbemerkungen lässt sich auch Manches erwiedern, vor Allem auf die, wie es den Anschein hat, stärksten, Nr. 3 u. 4. Aber Erwiederungen sind noch keine sicheren Widerlegungen. Hier breche ich ab, die Abwägungen des Für und Wider dem Leser überlassend.

---

obgleich er weiss, dass die Citationsformeln *κατὰ τὴν γραφήν* bei Jakob. 2, 8, *κατὰ τὸ δόγμα τοῦ εὐαγγελίου — αὕτη γάρ ἐστιν ἡ ῥηθεῖσα . . . ὑπὸ κυρίου* in der Didache (11, 3; 14, 3) vorkommen.

Index.

A. Die biblischen Schriften.

Genesis Seite

1, 1 . . . . 149 f.
2 , . . . 365
24 170
27 297
2, 8 58
3, 16 . . . 58. 185
19 241
4, 4 58
6, 16 58
12, 5 400
15, 12 58
19, 13 73
17 145
21 58
21, 8 73
22, 2 . 58. 355. 467
24, 35 73
25, 22 58
27 . . . . 73 f.
26, 13 73
21 58
29, 22 72
33, 2 263
42, 26 390
38 296
44, 6 228
48, 19 73
49, 11 472

Exodus

2, 13 265
13, 18 58
16, 22 338
21, 24 292

Leviticus Seite

5, 11 228
15, 2 414
20, 10 419
24, 20 292

Numeri

11, 8 344
26, 54 74

Deuteronomium

3, 11 68
17 58
4, 2 . . 267. 294
21, 23 . . . . 245 f.
25, 4 . . . . 172 f.

Josua

3, 7 73
4, 14 74

Judicum

6, 3 ff. . . . 471

1. Samuelis

2, 21 73
17, 43 245
20, 41 58
23, 14 58
24 58

2. Samuelis

2, 30 277

2. Chronicorum

2, 15 73

2. Chronicorum Seite

24, 10 271
20 f. 339
36, 22 271

Esther

2, 18 72
5, 14 68
7, 9 68
9, 22 72

Hiob

3, 1 245
4, 17 264
7, 13 68
10, 1 440
17, 11 171

Psalmorum

2, 7 . 351 ff. 366. 371. 467
4, 5 211
6, 5 134
6 265
7 68
7, 12 58
9, 8 158
11, 1 . . 134. 265. 267. 293
22, 1 53
2 59
11 474
27, 5 223
28, 7 59
34, 18 440
56, 8 59

Psalmorum Seite

62, 12 266
76, 5 223
79, 8 263
86, 2 339
88, 46 . . 411. 456
95, 9. 10 . . 397
109, 28 245
114, 5—7 . . 362
118, 25 339
141, 5 435
144, 4 171
146, 6 150

Proverbia

3, 34 257
5, 22 . . 265 449
9, 3 277
13, 11 74
29, 23 51
30, 8 338

Canticum

1, 6 68

Ecclesiastes

3, 21 73
9, 1 277

Jesaia

11, 4 . . . 240
22, 17. 21 . . 253 f.
24, 16 . . . 55. 168
40, 10 266
42, 1 355
43, 18 f. . . . 262
53, 4 244
57, 19 . . . . 205 f.
58, 2 472
62, 11 . . . . 266 f.
64, 3 . . . . 154 f.
65, 17 . . . . 154 f.

Jeremia

1, 18 441
6, 16 51

Jeremia Seite

15, 10 141
23, 29 441

Ezechiel

8, 3 382
13, 3 51
18, 30 . . . 227
33, 11 252
20 227
36, 11 261

Daniel

3, 2. 3 . . . 305 f.

Hosea

6, 6 373

Amos

3, 12 68
8, 10 468

Micha

5, 1 335

Sacharja

13, 1 356

Tobias

4, 15 . . 135 f. 272 f.

Sirach

3, 23 447
4, 21 . . . . 186 f.

Bel c. Drac.

v. 36 . . . 382

Matthaeus

2, 1 . . 335. 471
6 . . 333. 335
3, 1—6 . . . 343 f.
4 . . . 60. 344
12 295
13 . . 344 f. 365
14. 15. . . 345 f.
17 . . 346 ff. 557 ff.

Matthaeus Seite

4, 1. 383
5. . . 333. 335 ff.
8. 337
11. . 61. 309. 473
5, 5. 433
7. . 89. 137. 139
8. 433
11. 60
12. 163
15. 16 . . . 220
16. 431
17. 203. 293. 373 f. 386
22. 31. 33. 211. 375
23 f. . 373. 375. 441 f.
28. . . 376. 442
29 f. . . . 60. 377
32. 185
34. 253
37. . . 229. 253
38 ff. . . 245. 291
39. . 62. 212. 247
40. . 60. 64. 212
42. . . 212. 288
44. . . 212. 245 f.
45. . . . 19. 217
48. 63
6, 9. . . . . 443 f.
10. . . . . 398 f.
11. . . 333. 337 f.
16—18 . . . 435
19. 20 . 61. 233. 400 f.
23. 220
28. 227
33. 232
34. 140
7, 1. 2. . . . 136 ff.
6. 168
8. 384
11. 398
12. . . 135 f. 138 f.
13. 63
15. . . . 63. 283
23. . 62. 206 f. 401

Matthaeus	Seite
8, 2	60
17	244
19	59
20	366
28 ff. . . .	414
9, 6	67 f.
8 . . . 62.	194
9	394
12 . 153. 395.	443
13	373
15	435
18 . . . 60.	62
10. 2	59
10	140 f.
15	259
16 . . 308.	377 f.
18	308
23 . 32. 35.	270
25	140
28	377 f.
32	274
37	404
38	60
39	146
42	435
11, 16—19 . .	141
19 . 74. 142.	192.
259. 273.	277
20. 24 . . .	259
25—27 . 20.	150
29 . 51. 60 f.	276 f.
	378 f.
30	276
12, 9—14 . .	379 f.
31 f. . 220.	250
39	61
40	411
47—50. 334.	338
49	382
50	207 f.
13, 12 . . 232.	259
16 . 159. 161.	163
17 . 161. 163.	301.
	397

Matthaeus	Seite
13, 25	309
28 . . .	309
41	295
49	163
52	59
14, 7	291
26	413
28—31 . .	380
15, 6	60
11 . . 194.	313
24	59
16, 4	61
13	383
17 . 189. 334.	338.
	388
18 f. . . .	426
24	60
25	146
26 . 63. 69.	194
17, 1	381 ff.
2 . 62. 311.	359.
	367 f.
5	359
9 . . . 63.	367
17 . . 396 f.	457
18. 5	384
6 . . . 64.	375
7 . 89. 152.	280.
	295
8 f. . . .	60
11	59
12 ff. . . 61.	389 f
20 . . 295 f.	401
21 f. . . .	402 f.
19, 5	170
6	60
12 . 203. 317.	384 f.
16—24 . 59.	63.
	387
28 . . 261.	312
29 . . 261.	404
30	261
20, 3. 6 . . .	242
16 . . . 18.	261

Matthaeus	Seite
20. 22 f. . 189.	425
25 f. . . .	306
28 . 33. 38 f.	79
271 f.	351
21. 9 . . 334.	338 f.
21	381
38	194
46	454
22. 2 ff. 72. 262.	406
14	18
17—21. 249.	302 f.
29	457
30 . . 202.	433
35	59
23, 3	431
4	59
8	61
9 . . 207 ff.	224
10 . . . 61.	224
14	148
26	200
27	62
34—46 . .	274
35 . 61. 334.	339
38	143
24, 11 . 174. 177 f.	240
12 . 174. 177 f.	180.
	457
24 . . 177.	240.
	283
27	62
28	59
35 . . 171.	263
43	310
51	268
25, 1 . 32. 34.	301
10	301
14—30. 388.	390 f.
18	391
20—23. 144.	390 f.
24 . . . 59.	390
29	232
31 ff. . . .	164
33 . . 165.	434

Matthaeus Seite

25. 34 . . . . 163 ff.
35 f. . . 66. 244
40 . . 165. 296 f.
41 . 32. 34. 163 f.
45 375
46 . . 89 f. 162 ff.
26. 1—16 . . 404 f.
21—23 . . 407
26 ff. 60. 178. 407
30—34. . . 488 ff.
31 407
34 60
41 . . 187. 225
45 225
47—71 . . 408
51 425
53 53
56 473
67 62
71 63
74 . . 334. 339
27. 1—26 . 408 f.
4 f. . . . 442
16 . . 334. 340
26 61
32 . . . 32. 34.
35—66 . . 409
38 470
46 53
51 ff. . 453. 468 f.
51 . . 354 f. 340 f.
52. 53. 170. 454 ff.
59 425
63 471
28. 1 ff. 59. 410. 454 ff.
18—20 . . 362
19 . . 152. 391 f.
434. 471
20 281

Marcus

1. 1—6 . . . 343 f.
6 60
10 365

Marcus Seite

1. 10. 11. . . . 350.
353
16 394
40 60
2, 11 . . 67 f. 225
12 62
17 . . 395. 443
3. 1—6 . . . 379 ff.
16 63
29 250
35 . . . . 207 f.
4. 11 169
25 232
34 169
5. 1—20 . 194. 414
9 53
15 53
22 62
23 60
39 225
41 . . . 52. 225
6. 21 306
45—51. 194. 380.
413
7. 13 60
15 . . 197. 313
18. 21. . . 200
34 52
8. 27 383
34 60
35 . . . 60. 146
36 . 63. 69. 194
9. 2. 3 . . 62. 311.
368. 383
9 63
19 . . . . 396 f.
41 435
42 64
43 ff. . . . 60
49 142
10. 6 60
17—25 . . 59. 63.
387
31 162

Marcus Seite

10. 38 . . 189. 425
42 f. . . . 306
11. 4 472
12. 7 194
14 ff. . 249. 302 f.
25 202
28 59
29 f. . . . 212
34 . . 142. 149
40 148
13. 9 . . . . 303 f.
31 . . 171. 263
32 353
37 297
14. 1—11 . . 404 f.
18 ff. . . . 407
26 ff. . . . 488
30 60
38 . . 187. 225
43—65 . 62. 408.
425
50 473
68 63
15. 1—15 . 61. 408 f.
27 . . . 470
24—47 . 52 f. 409.
425
34 53
16. 1 ff. 59. 410. 454
4 454
9 ff. . 362. 367.
392
12. 13. . . 424
14 . . . . 456 f.

Lucas

1. 5 307
32 434
2. 2 307
26 149
40 275
3. 1—7 . . 34. 307.
343 f.
10 . . . 32. 34
12 . . 32. 344

Lucas	Seite
3, 14 . . . 32.	141
16 . 142. 153.	442 f.
21 ff. . 346 ff.	353
23	394
4, 5. 6 . . .	457
9	336
13 . 61. 309.	473
31. 38. . .	394
5, 11	404
12	60
23	225
24 . . . 67.	225
26	62
31 . . 395.	443
6, 1—11 . 32.	36.
191 f. 225.	379 f.
	387
13 . . 299.	392 ff.
14 . . . 59.	63
20—22 . 60.	147.
	247
23	163
24—26 147.	247
27 ff. . 212.	245 f.
	395 f.
29 . 60. 62. 64.	212
30 . . 212.	288
31 . . 95 f.	135 ff.
	272 f.
35 . . . 19.	59
36—38 . 63.	89
96 f. 136 ff.	217
	273
41	212
7, 8	304
13	420
14	225
19 . . . 32.	35
29. 30. . .	344
31—34 . .	141
35 . 74. 141 f.	192.
	259. 274 ff.
36 ff. . 341.	418
8, 18	232

Lucas	Seite
8, 21 . . 207 f.	338
26—39 . 53.	414
41	62
42	60
9, 23. 24 . . .	60
25 . 63. 68.	194
28	396
29 . 62. 311.	368
31	369
36	63
41	396 f.
55 . . . 32.	36
57	59
58	366
60	225
10, 3 ff. . . .	377 f.
5	204
7 . . . 97.	140 f.
12	259
16 . . . 32.	35
17—20 . .	414
18 f. . . .	308
20 . 61. 163.	414
21	150
22	20
24	397
25	59
42 . . 21 f.	268
11, 2 . . 398 f.	443 f.
3 . . 333.	337 f.
7	301
10	384
13	398 f.
29	61
35	220
42	180
46	59
49 . . . 97.	141 f.
273 ff.	444
50	61
51 . . . 61.	274
12, 4 f. . . .	377
8	274
10	250

Lucas	Seite
12, 11	403 f.
13	196
14	190
31	232
33 . . . 61.	399 ff.
39	310
47 f. . 68 f.	253
48 . . . 21.	144
49 . 98. 142.	360
13, 8 . 31. 34.	388
16	388
27 . 62. 206 f.	401
29	59
30	261
35 . . . 98.	143
14, 5	444
8—11 . . 38.	70 ff.
74. 239. 272.	351
15	262
16 f. . . 72.	262
23	360
24	262
26	404
27	60
31 f. . . .	445
33	433
15, 3—7 . . 61.	389 f.
11—32 . .	388 ff.
22 . 18. 263.	389
23. 27. 389.	406
24	225
32 . . 225.	389
16, 8 . 32. 35.	220
9 12. . .	401 f.
10 . 98. 143.	278
11	144
12 . . 143 f.	402
18	185
22	401
23 . 31. 34.	301.
	401
17, 1 . 89. 152.	280.
2	64
3 f. . 402 f.	436

Lucas	Seite
17, 10	418
20	196. 200
24	62. 435
31	145 f.
32 f.	98. 144 ff
33	60. 98. 144. 146
37	59
18, 1	297 f. 306
14	64. 73. 193
18 ff.	59. 63. 196. 387
20 f.	404
19, 9	388
10	59
12—27	59. 390 f.
26	232
44	31. 34
48	405
20, 14	194
22 f.	302 f.
25	219. 302
35	202
47	99. 146 ff.
21, 12	303 f.
24	337
33	171. 263
22, 1—6	404 f.
7	374
15	374. 406 f.
19 ff.	60. 407
25 f.	306
30	312. 475
34	60. 489
38	445
47 ff.	408. 425
64	62
23, 1—25	408 f.
6 f.	472
11 f.	472
16	61
22	61
32—56	409
43	32. 35

Lucas	Seite
23, 45	453
48	419
49	473
53	425
24, 1 ff.	410 f. 454
13 ff.	19. 474
14	423
25	20. 474
27	418
30. 32	423
33—36	410 f. 423 425
36 ff.	342. 411 ff. 424
44—46	21. 346. 416. 418
50	461

Johannes	Seite
1, 13	20. 23
14	275
32. 33	365. 367
2, 16	416
19. 22	197
3, 3	416 f. 430
5	24. 416 f.
6	256
12	232
18	434
30. 34	74. 270
4, 48	195
5, 42	180
46	417 f.
6, 1	342
17—21	380
63	439
70	299
7, 4	457
12	471
8, 1 ff.	32 f. 36. 335. 341. 418
9, 1	24
10, 11	198
12—16	198. 378
11, 51 f.	198 f.

Johannes	Seite
12, 25	146
26	419
13, 1	419
17	431
18	299
23	401
35	180
38 f.	489
14, 2	230. 419
6	274
15	419
20	222
22	457
24	435
26	420
27	297
28	420
30	309
15, 9. 10	180
16	299
19	300
16, 5. 7	419
16	149
17	197
17, 1 ff.	362
3	224
16	420
17. 19	170
26	419
18, 11	419. 425
22	62
19, 1	6
9	24
27	382. 420
30	420
20, 1	59
19—23	419 f. 424. 461
24	421
29	463
21, 1	342

Acta	Seite
1, 4	426. 476
8	457 ff.

Acta Seite

1, 9 ff. . . . 460 f.
16 ff. . . . 436 f.
2, 1 ff. . . . 460 f.
8. 11. . . 461
38 251
39 . . 205 f. 288
4, 24—30 362. 472
7, 26 337
8, 20 251
26—39 . . 362
9, 3 359
16 149
10, 41 . . . 475
45 251
13, 33 . . . . 353 f.
14, 22 . 89. 100. 148 f.
278 f.
15, 10 61
16, 11 337
17, 24 . . 100. 149 f.
20, 15 337
32. 33. . . 194 f.
35 . 2. 12. 89. 100 f.
150 f. 194. 213
21, 18 337
23, 12 425
26, 13 359

Römer

1, 32 312
2, 1 . . 139. 189
3. 25. 27 . 189
3, 8 . 89. 101. 152.
279 f.
5, 1—5 . 181 f. 356
9 35
15 250
6, 3 . . 101. 152 f.
179. 312
21. 22. . . 187
7, 22 200
8, 3 . . 153 f. 244
4 299
5—8 . . . 256
9 91

Römer Seite

8, 14 . . . . 298 f.
17 268
29. 30. . . 206
34 38
9, 22. 23. . 34. 164
10, 4 190
11, 11 193
25 f. . . . 198
12, 6. 9. 12 . . 285.
303. 445 f.
17 . . 129. 244
21 437
13, 1. 3 ff. . . 302 ff.
7. 8 . . . 305
14 428
14, 4 139
10 . . 139. 165
13 139
23 190
16, 16 376

1. Corinther

1, 21 19
22 f. . . 61. 153
24 . . 275. 434
25 . 102. 153 f. 244.
280 f.
30 275
2, 7 275
9 . . 2. 34. 102 f.
154 ff. 168. 170.
172. 281 f.
3, 9 . . 172. 446
16 . . 433. 450
4, 1 2 . 103 f. 167 ff.
278. 282
5 139
12 . . . 60. 245
5, 10 434
6, 2 f. . 312. 434
9 . . 164. 312
17 . . 104. 169 f.
7, 7 . . . 91. 255
10 185
14 170

1. Corinther Seite

7. 29 . . 433. 435
31 . 90. 104. 171.
434
32—40 . . 429
8, 3 206
6 . . . 61. 224
9. 9 . . . . 172 f.
10 . 2. 105. 171.
173. 180
13 446
14 172
22 244
25 352
10, 18 446
24. 33. . . 313
11, 1 313
18. 19. . 90. 105.
173 ff. 188. 282 ff.
23 ff. . 178. 268
24 60
26 . . 105 f. 153.
178 f. 284
31 434
12, 7 313
13 198
29 . . . 451
31 183
13, 2 19
4 . . 139. 225
5 313
12 . . 206. 222
13 . 106 f. 179. 181 ff.
185. 193. 284 ff.
14, 1 183
34. 37. 107. 185 f.
15, 1. 3 . 268. 299
3 ff. 172. 268. 422
7 . . . . 421 ff.
20 . . . 455
58 227
16, 17 270
20 376

2. Corinther

1, 6 149

2. Corinther Seite

1, 17 ff. . . . 229
3, 6 313
17 313
18 . 62. 222. 367
4, 1 298
4 457
16 . . 200. 298
5, 1. 4 . . . 429
3 311
10 165
14 434
17 . 91. 262 f. 292
6, 15 268
17 434
7, 6. 7 . . . 271
10 . . 107 f. 186 f.
9, 15 251
10, 1 . 51. 60. 276 f.
10 271
11, 2 . . 200 f. 243
12, 7. 8 . . . 309
18 299
13, 4 244
5 ff. . 108. 175. 187 f. 229
12 376

Galater

1, 8 294
9 268
2, 18 . . 108. 188 ff.
20 222
3, 8 . . 108. 192 f.
10 190
13 245
20 198
23 190
28 202
4, 3 190
9 206
5, 5 f. . . . 181 ff.
16 299
17 . 91. 256. 292
21 . . 165. 312
25 299

Galater Seite

6, 2 61
9 298
17 360

Epheser

1, 3 . . 164. 232
4 . . 164. 299 f. 394
6 352
13 243
15 . . . . 181 f.
18 f. . . 108 f. 181. 193. 195. 438
2, 1 225
2 457
5. 6 . . . 225
10 164
13 . . . . 205 f.
14 ff. . . 90. 109. 195 ff. 204 f. 287
17 109. 204 ff. 288
18 . . 197. 205
3, 6 208
7 251
13 298
15 . . 109 f. 207 ff. 308
16 200
18 . . 195. 437 f.
4, 2 ff. . 181. 197 f.
7 251
25 ff. . . . 218
26 . 90. 110. 210
27 . 90. 110 f. 211
28 . 90. 111. 211 ff. 288. 464 f.
29 288
30 . 19. 90. 111. 215 ff. 243. 289
31 218
32 . . . 59. 217
5, 1 . 19. 63. 217 ff.
5 312
8 . . 220. 299
7. 11 . . . 447

Epheser Seite

5, 14 . . 2. 90. 112. 220. 222 ff. 289 f.
15 308
22 . . 107. 304
24 . . 107. 201
25 ff. . . . 243
32 200
6, 7. 8 . . . 165
11 258
13 . . . 91. 258

Philipper

2, 5 ff. . . 367–372
6 311
12 435
16 . . 112. 226 f.
3, 12 . 90. 112 ff. 227 ff. 290 f.
13 229
20 . 90. 114. 229 f. 400
4, 5 291
8 . . 218. 428

Colosser

1, 4 f. . . . 181 ff.
18 455
2, 3 275
6 299
13 225
18 34
3, 1 ff. . 90. 114. 230. 233. 400. 435
12 277
18 . 107. 185. 304
23 f. 165
25 265
4, 5 308

1. Thessalonicher

1, 3 . . . . 181 f.
10 35
2, 12 299
3, 4 142

1. Thessalon. Seite

3, 5 . 91. 115. 227. 233
11 447
4, 1 f. 299
5, 2 310
4 . . . . 228 f.
6 f. 225
8 181
15 . . 129. 245
17 . . 298. 300
19 . 216. 219. 221. 237. 300
21. 22 . . 91. 116 ff. 119 f. 168. 217. 233 ff. 300
26 376

2. Thessalonicher

1, 10 438
2, 4 . . 127 f. 239 f.
8 f. . 91. 127. 239 f.
3, 8 241
10 . . 128. 240 ff.
12 241
13 298

1. Timotheus

1, 5 285
9 . . . . 447 f.
15 262
2, 2 . . 302. 304 f.
4 252
5 286
3, 1 262
6 f. 308
8 f. 438
4, 9 262
5, 17 448
18 . . . 19. 172
21 . . . 92. 268
22 . 128. 243. 433
6, 14 . . 243. 281

2. Timotheus

2, 5 253

2. Timotheus Seite

2, 6 172
11 262
19 . 62. 109. 205 ff. 221. 288
26 308
4, 8 253

Titus

2, 5 107
3, 1 . . . . 302 ff.
4 180
8 262

Ebräer

1, 5 354
4, 12 439
15 . . 129. 244
5, 5 354
14 . . . 91. 236 ff.
6, 4 ff. . . . 250 f. 430
10 ff. . . . 181 ff.
9, 15 195
10, 15 ff. . . . 362
22 ff. . . . 181 f.
29 . 91. 220. 250 f.
39 60
11, 9 , . . . 208
12, 3 . . . . 439 f.
14 433
13, 12 475
14 230

1. Petri

1, 3 ff. . . . 181
4 195
8 . 182. 248 f. 462
9 . . . . 430 f.
12 . . 301. 312
21 f. . . . 181 f.
2, 11 440
13 ff. . 302. 304 f.
23 245
25 390
3, 1 107

1. Petri Seite

3, 5 107
7 208
9 . . 129. 244 ff. 291
13 63
16 246
4, 4 60
8 . . 129 f. 248 f. 253
13 163
14 60
5, 4 253
5 257
8 f. . . 91. 132. 258. 307 ff.
14 376

2. Petri

1, 5. 7 . . . 184
2, 1 . . 130. 249 ff. 253
10. 12. . . 250 f.
3, 9 . . 130. 252
10 310
13 200

1. Johannis

1, 7 434
2, 17 105
19 175
3, 2 433
18 431
5, 19 457

Jacobus

1, 6 381
12 f. . 130 f. 188. 252 ff.
17 . 91. 131. 255. 292
23 222
25 431
2, 7 . . . 60. 450
8 497
9. 11. . . 189

Jacobus	Seite
3, 1 f. . . .	61. 450 f.
11	451
13	277
15. 17. . .	275 ff.
4, 5 f. . .	2. 91. 131. 220. 253. 256 f. 292
6 . .	131 f. 256 f.
7 .	91. 132. 257 f.
12	139
14	61
17 . . .	69. 253
5. 6 . .	61. 253
7 .	105. 172. 440
12	253
19	390
20 . .	248 f. 253

Judas	Seite
4	250 f.
8	251
10. 12. . .	250
18	440

Apocalypse	Seite
1, 13 f. . . .	368
2, 10 . .	149. 253
25	259
3, 3	310
5	311
7	431
11 .	132. 253. 258 f.
20	475
6, 10	61
7, 2 ff. . . .	243
11, 2	337
8 .	133. 192. 259 f.
12, 5	201
9 .	72. 91. 239. 308
14, 4 . .	203. 435
11	435
14, 13 . . .	34. 435
16, 14 ff. . . .	310 f.
19, 2	61
6	72
9 . . .	34. 262
20, 2 . .	308. 451
21, 1 . .	200. 263
2 . . .	34. 201
4 f. .	34. 91. 133. 261 f. 292 f.
9	34
10	337
22, 2	451 ff.
7	92
11 .	92. 133. 170. 263 f.
12 . .	133 f. 265 f. 293
17	34
18 f. . .	92. 134. 267. 293 f.

B. Die patristischen Autoren.

Abgar 462
Acta apostolorum apocrypha 79. 96. 114
Acta Archelai 282 f.
Acta Johannis 273. 278 f. 289 f. 294. 377. 427
Acta Pauli 430. 432. 439. 480
Acta Pauli et Theclae 79. 129. 243. 433 f. 449. 480
Acta Petri et Pauli 150. 348. 480
Acta Philippi 9 f. 79. 129. 131. 245. 254. 416 f. 480
Acta Pilati 416. 455. 470
Acta Thomae 61
Acten Gregors von Armenien 360
Ägypterevangelium s. Evangelium
Agathangelus 270 f. 277. 281 f. 284. 292. 305 f. 308. 360. 378. 404. 443 f. 450. 479
Altercatio Simonis et Theophili 272 f.
Ambrosius 79. 124
Amphilochius 78. 112. 227 f.
Ἀναβατικὸν Ἡσαΐου s. Ascensio
Ἀνάληψις κυρίου 415. 476
Ἀνάληψις Μωϋσέως 157
Anastasius Biblioth. 157
Anastasius Sinaita 56 f. 79. 99. 101. 112. 129. 147. 151. 192. 213. 227 f. 449
Anastasius (11. saec.) 155
Ancient Syriac Documents 399 f. 460 f. 480
Angelsächsische Version 272
Antiochus 64
Apelles 77. 119. 235
Aphraates 279 f. 297 f. 380 f. 441 f. 479

Apocalypsis Eliae 156 ff. 160 f. 167. 222 f. 291
Apocalypsis Petri 223
Apollinarius 267 f.
Apollonius 141. 426. 477
Αποστολικὰ διάγματα 460 480
Apostolische Kirchenordn. 78. 478
c. 5 95
12 104. 170
14 134. 267 ff.
26 102. 153. 244. 407
30 134. 267 ff.
Aquila 54 f. 58 f. 65. 72. 150. 245
Aristo von Pella 273
Arnobius 453. 461. 468. 478
Arsinoë 485
Ascensio Jesaiae 155 f. 291. 355 f.
Athanasius 78
(Editio Benedictina 1777)
I, 272. Ep. ad monachos 124
Dubia
II, 92. De virginitate c. 18. 102
154. Synopsis S.S. §. 75. 155. 157. 290
155. „ „ §. 76. 44. 56
Spuria
II, 378. Hom. in Mt. 21, 8. § 2. 117. 124
629. Vita Synclet. § 63. 110. 210
638. „ „ 100. 119. 126. 235 ff.
667. Fragm. de Trinitate 209
Athenagoras 477
Leg. I 60. 62. 64
XXXIII 376 f.
Auctor de rebaptismate s. Pseudo-Cyprianus
Augustinus 44. 46. 293. 348 f. 479
Bar Hebraeus 461
Barnabas 77. 437
Barnabasbrief
I, 3 356
4 184. 285
6 183 f. 285
Barnabasbrief
IV, 3 352
10 313
14 17
V, 9 395
VI, 13. 133. 261 f.
VII, 11 100. 148
VIII, 3 394
XI, 8 286
XV, 5 127
XVIII ff. 284
XIX, 2. 3. 4 170. 276 f. 433
11 134. 267 f.
12 283
Bartholomaeus 56. 437
Basilidianische Gnosis 280 f. 443
Basilius Magnus 62. 64. 78. 112. 116. 117. 227. 228
Beda Venerabilis 322
Βιβλίον Κλήμεντος 240
Caelestinus 284
Caesarius 68. 117. 235
Cassianus 79. 119. 125 f. 235 ff.
Cassiodorus 214. 288 f. 465
Catena in Matthaeum 428. 477
Cato s. Dionysius Cato
Celsus 441 ff.
Chronicon Paschale 307. 424
Chrysostomus 44. 79. 104. 117. 120. 125. 168. 211. 237. 249. 428
Clemens Alexandrinus 12. 14. 15. 78. 478
Protr. 1, 4. p. 4 63
9, 87. 72 291
10, 94. 76 102. 165 f.
Paed. I, 2, 6 p. 101 67. 225
5, 17 108 61
6. 25 113 347. 352
8, 72 141 63
9, 85 148 244
91 151 290
II, 10, 102 231 226
III, 9. 47 ff. 282 62

Paed. III, 12. 86 p. 303 651
91 306 130.
248. 253
92 307 60
Strom. I, 1, 7 319 1
10 321 1
8, 41 340 212.
226
19, 94 374 296 f.
24, 158 416 114.
230 ff.
27, 173 423 248
28, 177 425 116.
166. 235
II, 4, 14 435 61
15 436 121.
237
5, 22 440 63
9, 45 453 322.
378. 438
15, 65 464 248
71 466 296
18, 91 476 96. 137 ff.
19, 100 482 63
23, 149 503 95.
135 ff.
III, 4, 26 523 440
27 523 288
6, 45 532 204.
317. 384 f.
46 532 60
49 533 132
9, 63 539 204.
316 ff. 385 f.
64 540 204.
317. 384 ff.
66 541 317. 385 f.
12, 83 549 60
13, 92 553 202 ff.
318. 386. 429
93 553 429
15, 97 553 317. 429
IV, 4, 15 570 404
6, 26 575 308
34 579 63. 115
7, 55 588 286
Strom. IV, 8, 62 p. 591 60.
62. 64.
10, 79 598 64
18, 113 613 248
116 615 165
22, 137 625 266
26, 173 642 133.
265 ff.
V, 4, 25 659 166
5, 27 661 170.
210
6, 41 669 165 ff.
195
8, 53 677 104
169 f.
10, 64 684 103.
168 f.
VI, 5, 43 762 426
6, 48 765 300.
393
7, 58 769 61
7, 61 771 1
10, 81 780 122.
237
13, 112 796 63
VII, 10, 55 865 232
12, 79 880 360
13, 82 882 436
14, 88 886 63
15, 90 887 105
122. 174 f. 237 ff.
Quis div. salv.
c. 2 936 63
4 988 59. 63
10 941 21
13 942 61.
400
24 949 64
27 950 63
38 956 248
40 957 112.
227 f.
Fragm. 20 994 109.
207 ff. 338
27 996 1
ex Nic. 1013 99. 147

Fragm. ex Chrys. p. 1019a 64.
193
Clemens Romanus 77. 477
I. 2. 1 101. 150 f.
8. 2 f. 290
13. 2 97. 137 ff.
16, 17 276
24. 5 259
30. 2 132
34. 8 103. 154
36. 4 354
46. 2 2. 104. 169 ff.
8 64
48. 4 24
6 313
49. 5 130. 248
51. 1 313
Clemens Rom. II. 77. 203 f. 319. 386 477
II. 2. 5 f 379
4. 5 62. 401
5. 2 ff. 377 f.
5 379
6. 2 63
7 434
9 243. 434
7. 6 243. 434
8. 4 433
5 98. 143. 232 f.
6 128. 243. 433
9, 11 208
12. 2 90. 109. 148. 196 ff. 287
4 ff. 196
14. 2 196. 200
5 281 f.
16. 4 130. 248
Clementina, Epitome 279 f.
Clementina, Homiliae 77. 374. 477
Ep. Petr. ad Jac. c. 1 313
„ Clem. „ „ c. 1 59. 63
„ „ „ „ c. 3 313
„ „ „ „ c. 7 34
„ „ „ „ 9 66
„ „ „ „ 19 149
Hom. II. 6 96
13 103
17 127. 149. 174 ff. 239 f.
54 118. 121. 235
III. 16 127
19 245
26. 29 132. 233. 259
50 118. 121. 235
52 24
53 161. 417
55 115. 233
57 59. 217
59 66
61 391
71 19
VII. 7 419
VIII. 4 59
7 59
21. 22 61. 309. 457
23 419
IX. 22 61
23 419
X. 3 100
XI. 11 66
16 19
19 127. 149
26 149. 417. 419. 430
35 149
XII. 26 19. 63. 217
29 89. 101. 149. 152. 280
32 66. 135. 245
XIII. 14 418
XV. 5 62. 64
XVI. 21 105. 174. 283
XVII. 4 19
7 431. 433
10 34
XVIII. 2 59
16 89. 139
20 118. 121. 235
XIX. 2 110. 211
20 103. 167 ff.
21 24

Hom. XX. 4 211
Cod. Askew 419. 426 f. 431 f. 451. 480
„ Barocci 437. 480
„ Beratinus 351
„ Bobbiensis 297. 454 ff. 477
„ Cantabrigiensis 30 ff. 70 ff. 77. 108. 178. 188 ff. 241. 271. 303. 341. 347. 350 ff. 423
„ Colbertinus 21 348. 351. 470 477
„ Corbejensis 348. 477
„ in Monteprandone 458 f.
„ Palatinus Vindob. 35. 368
„ Parisinus L. 225. 392. 477
„ Rainer 60. 483 ff.
„ Regius 45. 56
„ Rhedig. Vratisl. 348. 477
„ Sangermanensis 357 ff. 368. 410. 477
„ Templariorum 419 f. 477
„ Tischendorf 333 f. 336. 339. 402. 477
„ Vercellensis 35 348. 357 ff. 368. 477
„ Veronensis 104. 348. 368. 477
Cölner Missale 349 f. 480
Constitutionen 7. 12. 14. 78. 80. 319. 479
I, 1 96. 135
8 107
II. 8 2 60. 108. 187 f.
13 390
14 63. 133. 265
20 59. 61. 390
21 97. 137 f.
24 36 f.
32 348 ff.
36 61. 119. 138. 233. 235
36. 37 123
37 118. 237
41 18. 388 ff.
42 97. 138
53 f. 2. 109 f. 204 ff.
60 108. 133. 192. 259 f.
II, 62 128. 242
III, 15 96
IV, 3 99. 101. 146 f. 150 f. 212 f. 242
V. 4 63
7 24. 101. 152 f. 475
14 64
16 109. 206
VI, 4 f. 173
12 313
13 63
16 155. 157
18 130. 249 ff.
23 101. 152
29 107
30 475
VII, 1 62. 96. 131. 212
14 134. 267 ff.
25 106. 179
26 265
32 72. 102. 128. 162 ff. 176 f. 283
43 101. 152
46 428
VIII. 8 390
12 60. 105
43 134. 265 f.
Consultationes Zachaei et Apollinis 79. 114
Cotelerius 79. 131. 424
Crivellucci 458
Cyprianus 309 f.
Cyrillus Alex. 79. 117. 120. 234. 237.
Cyrillus Hierosol. 43. 78. 116
Descensus Christi ad inferos 455
Dialogus de recta fide 20. 62. 64. 78 110. 210. 246
Dialogus Jasonis et Papisci 273
Διάλογος οὐράνιος 280. 441. 443 ff. 480
Διατάξεις τῶν ἀποστόλων 293
Diatessaron 322. 469
Didascalia 7. 12. 14. 78. 319. 478
I, 1 95. 135
8 107

vol. 4-5
(1888-93)
en

THE INSTITUTE OF MEDIAEVAL STUDIES
59 QUEEN'S PARK CRESCENT
TORONTO — 5, CANADA

VOL 4-5
(1888-93).